V 946/949
П37 Хи

Хосе Перес

История на Испания

Кама

Поредица **Време**

Под общата научна редакция на
проф. Андрей Пантев

№ 9

2005

Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministère Français des Affaires Etrangères, de l'Ambassade de France en Bulgarie et de l'Institut Français.

Това заглавие, публикувано в рамките на програмата за участие в книгоиздаването "ВИТОША", се ползва от подкрепата на Министерството на външните работи на Франция, на Френското посолство в България и на Френския институт в София.

Ouvrage publié avec l'aide du Ministère français, chargé de la culture – Centre National du Livre.

Книгата е издадена с помощта на френското Министерство на културата – Национален център за книгата.

Хосе Перес

История на Испания

Joseph Pérez

Histoire de l'Espagne

© Librairie Arthème Fayard, 1996

© Превод:
Павлина Рибарова: Предговор, Част първа, гл. I, II, III, IV, Част втора, гл. I.
Катерина Добрева: Част втора, гл. II, III, IV, V.
Жорж Йовчев: Част втора, гл. VI, VII, Част трета, гл. I.
Даниела Борисова: Част трета, гл. II,
Георги Апостолов: Част трета, гл. III, IV.
Марияна Петрова: Част трета, гл. V, VI.
Илко Вълков: Част трета, гл.VII, VIII, IX, Заключение

Научни редактори: д-р Веселина Вачкова
проф. Димитър Сирков, дин
Редактор: Марияна Китипова
Предпечат: Илко Вълков

© ИК "КАМА", 2005
ISBN 954-9890-76-7

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или възпроизвеждана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство "КАМА"

Хосе Перес

История на Испания

КАМА
2005

941/949
П37Хи

1154/06

Столична библиотека
271950
0000009

СЪДЪРЖАНИЕ

ИСПАНИЯ – РОМАНТИЧНО МИНАЛО И ОПТИМИСТИЧНО НАСТОЯЩЕ 11
ПРЕДГОВОР 13
ВЪВЕДЕНИЕ: От праисторическо време до мюсюлманското нашествие 15
1. Праисторическите времена 16
2. Гърци, финикийци и картагенци 17
3. Римска Испания 19
4. Испания на вестготите 22

ПЪРВА ЧАСТ
ИСПАНИЯ НА ТРИТЕ РЕЛИГИИ (711-1474) 25

ПЪРВА ГЛАВА: МЮСЮЛМАНСКА ИСПАНИЯ ОТ АРАБСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ ДО КРАЯ НА ХАЛИФАТА (711-1031) 28
1. „Загубването“ на Испания 28
2. От емирите до халифите на Кордова 29
3. Араби, бербери и хиспано-римляни 31
4. Евреите на ислямска земя 35
5. Християните в ал-Андалус 37
6. Испания на трите религии 40

ВТОРА ГЛАВА: ИСПАНСКАТА РЕКОНКИСТА (VIII-XIII ВЕК) 42
1. Възникването на християнските кралства 42
2. Taifas, алморавиди и алмохади 52
3. Петте кралства 60
Португалия, 60; Навара, 60; Короната на Кастилия, 61; Короната на Арагон, 62.
4. Испания на трите религии 64
Мосарабите, 64; Евреите, 65; Мудехарите, 65.
5. Преводаческата школа в Толедо 69

ТРЕТА ГЛАВА: КРАЯТ НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО (XIII-XV ВЕК) 74
1. Короната на Кастилия 74
Развитието на икономиката, 74; Политическият живот, 78.
2. Короната на Арагон 80
3. Смутните времена 83
Португалия, 84; Революцията на Трастамара в Кастилия, 85;

Кастилска династия в Арагон, 93; Навара, 96; Гранадското емирство, 96.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: АНТИСЕМИТИЗМЪТ В СРЕДНОВЕКОВНА ИСПАНИЯ **98**
1. Доктринален антиюдаизъм и народен антисемитизъм 98
2. Евреите в християнска Испания 99
3. Кризата през XIV век 104
4. Проблемът с *conversos* 109

ВТОРА ЧАСТ
ИМПЕРСКА ИСПАНИЯ (1474-1700) 115

ПЪРВА ГЛАВА: КРАЛЕТЕ КАТОЛИЦИ **118**
1. Войната за трона 119
2. Реорганизацията на държавата 122
3. Двойната монархия 125
4. Войната за Гранада 127
5. Религиозното единство 130
6. Откриването на Америка 136
7. Външната политика на Кралете Католици 139
8. Краят на династията Трастамара 142

ВТОРА ГЛАВА: КАРЛ ПЕТИ (1516-1556) **144**
1. Карл Пети и испанците 144
2. Имперската политика 150
3. Карл Пети и Сюлейман Великолепни 153
4. Карл Пети и протестантите 154
5. Карл Пети и Франсоа I 156
6. Папата и императорът 159
7. Индиите 161
8. Абдикацията и оттеглянето 166

ТРЕТА ГЛАВА: ФИЛИП II (1556 – 1598) **168**
1. Предпазливият крал 168
2. Испанското надмощие 171
3. Лепанто 172
4. Бунтът на Нидерландия 173
5. Филип II, крал на Португалия 176
6. Непобедимата армада 176
7. Франция и Испания 178
8. Вътрешните работи 179

Опозицията в Кастилия, 179; Случаят „Антонио Перес“ и безредиците в Арагон, 181.
9. Надигане на недоволството ... 183
10. Бандитизмът в Арагонското кралство ... 185
11. Краят на царуването ... 186

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: ПОСЛЕДНИТЕ ХАБСБУРГИ (1598-1700) ... 188
1. Управлението на фаворитите ... 188
2. Испания във война ... 193
Войната в Нидерландия, 194; Ришельо и Оливарес, 196; Дипломатическото поражение, 198.
3. Краят на династията ... 199

ПЕТА ГЛАВА: ИСПАНСКАТА МОНАРХИЯ ... 203
1. Кастилската корона ... 204
Навара, 204; Трите баски провинции, 205; Гранада, 205; Галисия, 206; Астурия, 206; Същинска Кастилия, 206; Америка, 219.
2. Арагонската корона ... 221
Кралство Арагон, 223.
3. Кризата от 1640 г. ... 224
4. Идеологията на държавата ... 229
5. Политика и религия ... 235

ШЕСТА ГЛАВА: ИКОНОМИКА И ОБЩЕСТВО В ИМПЕРСКА ИСПАНИЯ ... 237
Финансите на монархията, 237.
1. Експанзията на Кастилия ... 240
Населението, 240; Подемът на икономиката, 241; Монополът, 244; „Американските съкровища“, 245.
2. Оттеглянето ... 248
3. Упадък на Испания или рухване на Кастилия? ... 250
4. Испанското общество през Златния век ... 252
Благородниците, 253; Духовенството, 256; Буржоата, 259; Изключените, 260; Експулсирането на мориските, 264.

СЕДМА ГЛАВА: ИСПАНИЯ НА ИНКВИЗИЦИЯТА ... 269
1. Инквизицията ... 270
2. Чистата кръв ... 274
3. Испания и религиозната революция от XVI век ... 280
Францисканци, илюминати, вглъбени, 280; Испанският еразмизъм, 281; Испанското протестантство, 282; Обратът от 1558-1559 г., 283; Мистицизъм и квиетизъм, 285.
4. Инквизицията и вещиците ... 287

ТРЕТА ЧАСТ
ИСПАНИЯ И ЕВРОПА (1700-1996) 291

ПЪРВА ГЛАВА: ВЕКЪТ НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО (1700-1788) 294

1. Войната за наследството на трона 295
2. Царуването на Фелипе V (1700-1746) и на Фернандо VI (1746-1759) 298

Възстановяването на Испания, 298; Реорганизацията на държавата, 305; Външната политика, 310.

3. Царуването на Карлос III (1759-1788) 311

Просветените министри, 312; Реформаторското движение, 314; Църквата, религията и държавата, 322; Родовият пакт, 326.

4. Отвъдморските провинции 327

Новият подем на Индиите, 328; Новата колониална политика, 332; Бунтовете на Америка, 336; Колониалното общество, 343.

5. От Просвещението до романтизма 350

Двойствеността на Просвещението, 350; Просвещението и народът, 352; Към романтична Испания, 354.

ВТОРА ГЛАВА: КРАЯТ НА СТАРИЯ РЕЖИМ (1788-1833) 357

1. Испания и Френската революция 357
2. Наполеон и Испания 362

Конституцията от Байон, 364; Втори май 1808 г., 365; Партизаните и Великата армия, 367; Afrancesados, абсолютисти и либерали, 370; Кадиската конституция, 375.

3. Царуването на Фернандо VII (1814-1833) 378

Испания през 1814 г., 378; Възстановяване на Стария режим, 381; Тригодишният конституционен режим (1820–1823), 384; Стотe хиляди синове на свети Луи, 389; Ужасното десетилетие (1824–1833), 391.

4. Отделянето на Испанска Америка 394

Традиционните обяснения, 394; Ехото на Френската революция в Испанска Америка, 395; Американските хунти, 397; Гражданската война, 401; Независимостта, 404; Испанска Америка след освобождението, 406.

ТРЕТА ГЛАВА: ПОБЕДАТА НА ЛИБЕРАЛИЗМА (1833–1874) 410

1. Проблемите 411

Стопанство и общество, 411; Политически живот, 416; Либерализмът и контрареволюцията, 420.

2. Испания в търсене на политически статус 430
Регенствата (1833–1843), 430; Умереното десетилетие (1843–1854), 434; Краят на царуването на Исабел II (1854–1868), 437; Революционният период (1868–1874), 439.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА: РЕСТАВРАЦИЯТА (1878–1917) 447
1. Олигархия и кацикизъм 448
2. Обновлението на Испания 461
3. Баски, каталонци и галисийци 472
4. Анархисти и социалисти 480

ПЕТА ГЛАВА: ИСПАНИЯ БЕЗ ГРЪБНАК (1917–1931) 491
1. Движенията от 1917 година 491
Армията и нацията, 493; Критиката на парламентаристите, 494; Социални движения, 496.
2. Диктатурата 498
3. Интелектуалците и политиката 504
4. Падането на монархията 512

ШЕСТА ГЛАВА: ВТОРАТА РЕПУБЛИКА (1931–1936) 516
1. Левицата на власт 517
Републиката на труженицте, 518; Образование и култура, 520; Църквата и държавата, 524; Армията и републиката,527; Регионалният проблем, 528; Социалните проблеми, 530.
2. Десницата на власт (1933-1935) 533
Прегрупиране на обществените сили, 534; Победата на десницата, 540; Октомври 1934 г., 545.

СЕДМА ГЛАВА: ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА 550
1. Народният фронт 550
2. Бунтът 553
3. Двата лагера 556
Политическата еволюция на републиканска Испания, 556; Възходът на Франко, 559; Колониалните войски срещу милициите, 562; Международните реакции, 564; Социален ред и революция, 565; Класова борба, 567; Религиозните гонения и кръстоносният поход срещу комунизма, 569; Великите моменти, 571; Битката за Мадрид, 572; Герника, 575; Брунете, Теруел, битката при Ебро, 576; Войната завършва, 578.

ОСМА ГЛАВА: ИСПАНИЯ НА ФРАНКО (1939–1975) 580
Каудильото, 580; Националкатолицизмът, 583; Поддържане-

то на реда, 584; Основите на режима, 585; Еволюцията на режима от 1939 до 1957 г., 586; Икономика и общество, 589; Франкизмът и светът, 592; Органичната демокрация, 595; Испанското чудо, 596; Органическият закон, 598; Социални искания и политическа опозиция, 600; Новото испанско общество, 603; Агонията на франкизма, 605.

ДЕВЕТА ГЛАВА: ДЕМОКРАТИЧНА ИСПАНИЯ (1975–1996) **609**

Преходът, 609; Конституцията от 1978 г., 619; Първите демократични правителства (1979-1982), 621; Социалистите на власт (1982–1996), 630.

1. Социални и икономически проблеми 630

Автономиите, 631.

2. Испания като световна сила 635

Промяната от 1996 г., 639.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ИСПАНИЯ ПРЕЗ 1996 ГОДИНА **642**

БЕЛЕЖКИ **645**

Към предговора и въведението, 645; Към първа част, 647; Към втора част, 658; Към трета част, 667; Към заключението, 706.

ХРОНОЛОГИЯ **707**

ИНДЕКС НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА **711**

КАРТИ:

Емиратът и халифатът на Корфу (711–1031 г.) 26
Царствата на taifas през 1065 г. 50
Империята на Алмохадите през 1212 г. 58
Иберийският полуостров в средата на XV век 116
Иберийският полуостров през 1512 г. 138
Владенията на Карл Пети 151
Хиспанската монархия в края на XVII век 225
Гъстота на населението на Испания, преброяване от 1787 г. 299
Новият свят през 1785 г. 344
Съотношението на силите в края на юли 1936 г. 557
Съотношението на силите през ноември 1936 г. 573
Съотношението на силите през юли 1938 г. 577

ПОРЕДИЦИ И КНИГИ НА ИЗДАТЕЛСТВО *КАМА* **729**

ИСПАНИЯ – РОМАНТИЧНО МИНАЛО И ОПТИМИСТИЧНО НАСТОЯЩЕ

Историята на Испания е пълна с главоломни обрати и изумителни перипетии, които надминават хрумванията и на най-развитата фантазия на романистите. Това самò по себе си прави почти всеки разказ за нея силно интригуващо четиво. Но наред с това тази история е замъглена от неточни, приблизителни представи и откровени митове. Трудно е за читателя, както за оня, който разполага с ограничени знания, така и за по-сведущия, да се ориентира в нейните лабиринтни извивки, още по-малко да я види в една истинска перспектива. Тук на помощ би могла да му дойде книгата на Хосе Перес, в която историята на Испания е представена в нейната цялост, едновременно информативно и критично. При това става дума за изложение, което съчетава високата научност с достъпността, което би било от интерес и за по-неизкушения читател, и за този с научни интереси. Гаранция за това е академичната квалификация на автора Хосе Перес – дългогодишен преподавател по история на Испания и на иберо-американска цивилизация в Университета на Бордо III, основател и пръв директор на *Maison des pays ibériques* и почетен директор на *Дома на Веласкес* в Мадрид (*la Casa de Velazquez*).

Хосе Перес е автор на повече от половин дузина първокласни книги по въпросите на испанската история, между които: „Испания през XVI век“ (1998); „Испания през епохата на Филип II“ (1999), „Кратка история на инквизицията в Испания“ (2002), публикувана съвсем наскоро на български от издателство КАМА, „Изабела Католичката – образец на християнска добродетел?“ (2004) и най-сетне и настоящата книга – „История на Испания“, публикувана за първи път през 1996 г., които го правят един от водещите специалисти по история на Испания в света.

Настоящата книга на Х. Перес представлява цялостно изложение на историята на Испания от праисторически времена до края на XX век. Испания на Пиринейския полуостров е също такъв кръстопът на два континента, както България на Балканите, и нейната история може да бъде осмислена по същия начин – като низ от миграции на големи човешки маси, нашествия на сменящи се племена и народи, етнически и културни взаимодействия и синтези.

Безспорно основополагащ факт на испанската история е завладяването на голяма част от иберийския полуостров от маврите. Епичната борба за отвоюването на полуострова от исляма, т. н. Реконкиста, поставя началото на испанската държава в собствения смисъл на думата. Ако не разберем устрема на Реконкистата трудно бихме проникнали и в тайните на испанската история. Кралете Католици, Изабела Кастилска и Фердинанд Арагонски, Великите географски открития, Светата Инквизиция, Карл V, орденът на Йезуитите, неподражаемите творения на Лопе де Вега, Ел Греко и Веласкес, въобще всичките велики личности и събития от испанската история носят несломимия порив на

Реконкистата. Тя създава испанския дух, а той твори една велика история. Частица от този дух ще проблесне и по-късно, в периоди на упадък – в героичната съпротива срещу Наполеон (да си припомним как Вазов нарече Перущица – „втора Сарагоса“) и в трагичния братоубийствен конфликт на гражданската война от 1936 година. Не по-малко интересна за съвременния читател е и най-новата история на Испания. Със своя енергичен и ефикасен преход към демокрация, в който забележителна роля изигра крал Хуан Карлос, Испания е модел за страни, които като България имат да решават сходни проблеми. Испания успя да влезе в XXI в. като просперираща страна, важен член на разширяващото се европейско семейство.

Професор Хосе Перес не само излага по достъпен и увлекателен начин историята на Испания, но приобщава в някаква степен читателя към историографските спорове и научни дискусии. Той не се колебае да подлага на съмнение традиционни тези, свързани с различни исторически явления, персонажи и епохи, например, за заселването на първите жители на Иберийския полуостров, чийто произход остава хипотетичен, или за дейността и жертвите на испанската инквизиция, или за амбициите на император Карл V да създаде универсална монархия, смятани за обусловени от империалистически мотиви, но по-скоро явяващи се продължение на формулата на неговия дядо Фердинанд V Католика за „мир между християните и война срещу неверниците“, според която предназначението на империята е да представлява висшите интереси на християнството и под духовната власт на своя глава да координира действията на националните суверени, за да не влизат те в братоубийствени сблъсъци (друг е въпросът, че именно Карл V слага началото на века на религиозни войни в Европа), или пък тезата за характера и дейността на политическите групировки и партии през Гражданската война.

Българският читател не може да не забележи учудващия, макар и условен паралел и сходства между испанската и българската история в не едно отношение. Испанците, също като българите, са имали своите резерви и двоумения по отношение на своята европейска идентичност, по сходен начин са бивали през различни епохи възприемани като „недотам европейци“, също тъй са преживявали периоди на величие и падение, и на нови възземания.

Накратко казано, ако нашият читател търси едно научно издържано, но заедно с това достъпно и предизвикващо размисъл изложение на историята на разположената на другия край на Европа, но едновременно с това близка до нашата страна, Испания, то книгата на Хосе Перес може да бъде възможното най-добро попадение. Не можем да не споменем и специфичните качества на българското издание. Книгата е преведена и редактирана изключително прецизно – недотам често срещано явление на нашия книжен пазар, но вече традиция за ИК *КАМА*, безспорно най-авторитетното издателство за историческа литература у нас.

доц. д-р Румен Генов

ПРЕДГОВОР

Хората често си създават за Испания погрешна представа. Независимо дали с възхищение или с ненавист, те я определят като различна. Това не е новост. Поетът Кинтана, който е бил и политик, се оплаква от това на испаниста лорд Холънд през 1824 г.: Англия беше окуражила испанските либерали да дадат на страната си парламентарен режим, но не стори нищо, за да попречи на Свещения съюз да възстанови абсолютизма през 1823 година. Следователно, за Англия Испания не е била цивилизована страна. Век по-рано вече проличава огорчението на испанските републиканци, които през 1936 г. се смятат за предадени от западните демокрации. В началото на XIX в. бе възпяван героизмът на партизаните, опълчили се срещу Наполеон. След 1815 г. вече се помнят само свирепостта на битките и фанатизмът на монасите. Образът на една фанатична и жестока Испания е поддържан от разказите на бившите поборници и подсилен впоследствие от карлистките войни, а по-късно от гражданската война през 1936 година.

На какво се дължи трудността да се погледне на Испания като на европейска страна наред с всички други? Причината е, че хората продължават да мислят като Гизо, за когото европейската цивилизация е приела окончателната си форма през XVI в. с Реформацията. Тази цивилизация се изразява с едно основно понятие, прогреса и развитието във всичките му аспекти – научен, технически, обществен, морален[1]. Като отхвърля Реформата, Испания по всяка вероятност е останала встрани от Европа. Идеята датира от XVIII век. Парадоксално е, но някои испанци възприемат същия възглед[2]. Във Франция не си губят времето да оплакват Вартоломеевата нощ, драгунадите[3] на Луи XIV, отменянето на Нантския едикт, кланетата от времето на Терора или на Комуната; за сметка на това има испанци, които не могат да се примирят, че живеят в страна, прогонила маврите и евреите, създала Инквизицията и завладяла Америка. Един от най-изтъкнатите университетски деятели на нашето време, Америко Кастро, дори се посвети да определи Испания като несводима към общите за Европа категории. Дори лозунгът на режима на Франко към 1970 г. за привличане на туристи гласеше: „Испания, нещо различно..."

С тази книга бихме желали ако не да покажем обратното, то поне да придадем на това съждение известен нюанс. Като всички страни, Испания е по своему самобитна, но тя не представлява отделен свят. Понятията, посредством които съдим за развитието на нациите в Европа, позволяват също да разберем развитието на Испания, но съответно с обстоятелствата, наложени от времето и мястото. Описвайки в едри щрихи историята на Испания, сме се постарали да припомним фактите, но най-вече да направим разбираеми причините за тази по-скоро привидна, отколкото реална особеност. По този начин се надяваме да убедим читателите, че Испания принадлежи към европейското семейство, но не от 1985 г. или от приобщаването ѝ към институциите на европейската общност, а че е принадлежала винаги, или почти винаги към него.

В книга като тази, която не е предназначена само за специалисти, е невъзможно да се представи списък, дори и непълен, на заглавията по история на Испания. В края на книгата отбелязваме, съответно за всяка глава, най-използваните от нас произведения. От тридесетина години насам много книги предлагат общ поглед, съобразен с напредъка на историческата наука. В частност сред препоръ-

чаните книги на френски език са *История на Испания* на Пиер Вилар от поредицата „Какво зная?“, която остава незаменим пътеводител при първи допир с тематиката. От същия автор са началните сто шестдесет и пет страници от *Каталония в съвременна Испания* (Париж, 1962)[4], както и *История на испанците* под ръководството на Бартоломе Бенасар (в два тома, Париж, 1985), а за XVI в. – *Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип* II от Фернан Бродел (два тома, Париж, 1966). За четящите на испански език биха били полезни интелигентно написаната книжка на Хайме Висенс Вивес *Aproximación a la historia de España* (Барселона) и противоречивите интерпретации на историята на Испания, излезли изпод перото на две от нейните величия, *La realidad histórica de España* от Америко Кастро (Мексико, 1962) и *España, un enigma histórico* от Клаудио Санчес Алборнос (в два тома, Буенос Айрес, 1962). Не бива да пропускаме и *Introducción a la historia de España* от Антонио Убието, Хуан Регла, Хосе Мария Ховер и Карлос Секо (Барселона, 1963), която е нещо много повече от въведение. От по-новите поредици обръщаме внимание на три: под ръководството съответно на Мануел Туньон де Лара (Барселона, Изд. „Лабор“), на Антонио Домингес Ортис (Барселона, „Планета“) и на Мигел Артола (Мадрид, „Алианса Едиториал“). Много по-амбициозната *Historia de España*, поверена на Рамон Менендес Пидал, бе поета от Хосе Мария Ховер – тя е под печат в издателство „Еспаса-Калпе“. Ценни справки ще направите и в *Enciclopedia de historia de España*, в седем тома, от Мигел Артола (Мадрид, Алианса Едиториал). За други черти на испанската цивилизация ще се позоваваме на специализирани произведения, а именно, във връзка с литературата, на *История на испанската литература* в два тома под ръководството на Жан Канаваджо (Париж, „Фаяр“, 1993, 1994) или на *История на испанската литература* от Жак Бери и Робърт Джеймс (Париж, PUF).

ВЪВЕДЕНИЕ

ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКО ВРЕМЕ ДО МЮСЮЛМАНСКОТО НАШЕСТВИЕ

Можем ли да разглеждаме историята на Испания като датираща от прастари времена? „Човекът, който прави историята, винаги остава верен на себе си." Този постулат оправдава амбицията на Менендес Пидал да изтъкне някои характерни черти в цялата история на Испания от самото ѝ начало. За да бъде възможно това, трябва да има една Испания и един испански народ, останали верни на себе си през всички епохи, независимо от етническите смесвания и превратностите на историята. Задачата, която Менендес Пидал си поставя, предполага следната предпоставка – постоянна испанска идентичност през вековете[5]. Именно в това е проблемът. Не бихме могли да отречем напълно значението на общовалидните понятия, но е нужно все пак да признаем, че на определен етап от обобщението стигаме до абстрактни представи. Америко Кастро реагира остро срещу тенденцията испанският народ да се възприема като останал верен на себе си още от зараждането му и за показателно за историята на Испания да се счита всичко, което е могло да се случи на Иберийския полуостров от появата на човека насам: „Само някаква халюцинация, обяснима с нещо като колективна психоза, е могла да превърне Сенека и неговата философия в испански явления". Противно на вярването на Ортега, Траян не е бил севилец. „Вестготите все още не са били испанци[6]", и т. н. Тезата на Кастро има заслугата да изтъкне абсурдността на това, например, историята на испанската литература да започва с глава за латинските автори, родени на полуострова. Както казва Хенри Мароу за свети Августин, „това, което има значение, е цивилизацията, а не хромозомите". Августин сигурно е бил от берберската раса. Това не му пречи да бъде представителна фигура за един момент от римската история[7]. Америко Кастро има право, като твърди, че Сенека и Траян трябва да бъдат разглеждани по-скоро в рамките на римската цивилизация, отколкото на една хипотетична испанска цивилизация, която не е съществувала още през епохата, когато те са живели.

Като се има предвид това, от коя епоха е редно да говорим за Испания, за испанци, за испанска цивилизация? Според Америко Кастро, не преди X век: едва след това се появява терминът испански (*español*), с който са наричани хората, живели в християнските кралства на Иберийския полуостров. Общото за всички тях било това, че отказвали да се подчинят на господството на мюсюлманите, но контактът с исляма оказал влияние върху поведението и манталитета им: „Испанците [...] са били част от една човешка общност, разположена във времето и пространството на Иберийския полуостров и съставена от три групи от вярващи: християни, мюсюлмани, евреи. Иначе казано, испанците са родени от самата история, без да имат съзнанието, че са келтиберийци, а християни, *мудехари (mudéjares)*[8] или евреи.[9]" Може би тук Америко Кастро изпада в противоположната крайност. Санчес-Алборнос сурово го критикува за това, като припомня „абсурдната глупава теория, според която всеки испанец трябва да е роден след 711 година. Човек не може да не се усмихне на твърдението [...], че всичко, случило се на полуострова преди мюсюлманското нашествие, няма нищо

общо с испанската история[10]". Годината 711 не е абсолютно начало. Преди 711 г. полуостровът е бил място на среща на култури, дошли от юг, от изток, от север. Същото се случва и след 711 г.: „Испания бе това, което винаги е била – кръстопът на култури и на начини на живот[11]." Трудно е да следваме Кастро до края: християните в Испания след Реконкистата са били солидарни с християнската общност, която от своя страна се е считала за наследник на римската цивилизация. Испанският е неолатински език, макар и да е приел форми от арабски. Всичко щеше да бъде различно, ако ислямът беше залял изцяло полуострова и беше успял да се задържи. Но това не е така и именно защото е проявила солидарност с християнската общност, Испания е решила, след края на Реконкистата, да се освободи от онова, което все още я е отличавало от тази общност: юдаизма и исляма.

Ако идентифицираме народ и език, бихме могли да кажем, че Испания възниква по времето, когато възникват романските езици, т. е. не по-рано от X в., но ако погледнем от гледна точка на цивилизацията, се оказва, че Иберийският полуостров става неделима политическа единица след вестготската епоха. Благодарение на вестготите не може да се установи приемственост между римска Испания и Испания от XIII век. Тази именно приемственост се стреми да изследва Менендес Пидал, търсейки най-обобщаващите черти на това, което той нарича испански характер и което ще предпочетем да назовем, по примера на Фернан Бродел, цивилизация. Днес иберийският културен ареал географски се простира върху целия Иберийски полуостров, част от Северна и Централна Америка, цялата Южна Америка, значителна част от Африка (Ангола, Мозамбик) и части от Азия (Гоа, Макао, Филипините). В този ареал се наблюдават редица черти, които се противопоставят на други: в неговите граници се говори испански или португалски, католицизмът е оставил силен отпечатък. Той има множество регионални разновидности, а именно, испаноговорящ и португалскоговорящ свят. Първоначалното огнище на тази експанзия е Иберийският полуостров. На него днес се намират две държави: Испания и Португалия, като в първата преобладава кастилската общност, съществуваща наред с малцинствените исторически и културни общности: каталонските, галисийските и баските владения.

Става дума да се обясни именно тази разноликост. Става ясно, че Санчес-Алборнос е видял ключа към историята на Испания в продължителната борба срещу исляма. Тя очевидно поражда структури, институции, начини на живот, на мислене и на действие, които далеч не изчезват с края на Реконкистата. Това още веднъж ни връща към историята на цивилизацията повече, отколкото към психологията, защото тези навици и традиции се коренят в историята и в обстоятелствата. Ето защо ще си позволим да започнем тази история на Испания, като припомним произхода, било то и само за да очертаем рамките, които много по-късно ще служат за ориентир на испанците.

1. Праисторическите времена

Откъде са идвали групите на номадите – великите ловци, през палеолита? Някои праисторици се съмняват, че примитивните народи са могли да преминат Гибралтарския проток на плавателни съдове, изработени с подръчни материали, което би изключило те да са от африкански произход. Във всеки случай, следи от техни селища са открити в поне три зони:

— на северозапад, където в много пещери в областта Сантандер (Пуенте Виесго и най-вече Алтамира) могат да се видят възхитителни скални рисунки с изображения на бизони, коне, елени – твърде сходни с рисунките, открити в долината Везер, което говори за идентичност на цивилизациите, а съответно и на населението;

— терасите по бреговете на Харама и Мансанарес в Централна Месета;

— Леванте, между Лерида и Албасете и по-специално областта Теруел, където в началото на XX в. са открити скални рисунки на животни, но също и на мъже, жени, деца, ловни и бойни сцени, които напомнят на откритите в Сахара, а това се явява в подкрепа на теорията за население от африкански произход. Специалистите обаче са на две мнения. В противоречие с това на абат Брьой, Мартин Алмагро не е сигурен, че разпознава в рисунките бизони и носорози. Навярно става въпрос за по-късни от кантабрийските палеолитни изображения.

Пет хиляди години преди християнската ера, привлечени от медните и калаените залежи, в Южна Испания навярно се заселват цели колонии. Те трябва да идват от Източното Средиземноморие и вероятно наподобяват, при същите условия, по-късно установените гръцки фактории. Намерените останки позволяват да се говори за примитивно земеделие, за осигурен подслон на някои животни (крави и кози), за първобитно занаятчийство на керамични съдове и дори за наченки на медна металургия в областта Алмерия. Някои от тези постройки изглежда са били оградени с каменни стени с кръгли кули. Навярно пак заселници от източното Средиземноморие пренасят малко по-късно и погребални ритуали, първоначално под формата на колективни гробове (долмените в Леванте, в Андалусия, по устието на Тахо, в Галисия), а по-късно – индивидуални. В областите Сория, Теруел и Леванте са запазени останки от укрепени жилища, често пъти разположени на височина. Изобилието от свидетелства говори за нахлуване, осъществено навярно през долините на Гуадалкивир и на Тахо и стигнало до вътрешността именно по котловината на Гуадиана и настоящата Естремадура. Тази последна зона, географски еднородна, обхваща територията от т. нар. естремадурска Сиберия до португалския Алгарве. Очевидно още от ранни времена тя е много привлекателна, макар и твърде слабо урбанизирана до идването на римляните, които издигат там обширен град, призван да се превърне с течение на времето в столица на Испания – Аугуста Емерита (Мерида). Не бива да се изключват и наченки на политическа организация в зоната на Уелва; именно за това може би говорят легендите за Тартесийската държава.

2. Гърци, финикийци и картагенци

Най-старите гръцки извори обозначават с името Тартесос първо река, след това територия, но никога град. Това царство, простирало се навярно до Валенсия, се отличавало с голямо богатство на метали (сребро, мед, калай – добивите са от мините в Рио Тинто и в Линарес), както и с доста развито говедовъдство, откъдето навярно произлиза легендата за Герион[12], убит от Херкулес. Именно с това иберийско население влизат в контакт финикийците. В общи линии историческите изследвания потвърждават сведенията, дадени от Диодор Сицилийски[13]. Една от първите финикийски фактории навярно е основана отвъд Херкулесовите стълбове[14] в залива на Кадис, за който Страбон[15] казва, че по негово време е бил един от най-големите градове в света. Кадис (или Гадир) е разполагал с крепост и крепостна стена, имало е храм, посветен на Мелкарт и друг, на

1154/06

„Морската Венера“ (Астарта?[17]). Светилището на Херакъл – където, според легендата, бил погребан Мелкарт[18], Херкулесът на Тир – е било най-голямото на полуострова. Ханибал, Цезар и Траян са го посещавали с благоговение. В гробницата, разположена извън града, били открити саркофази и златни бижута, монети с лика на Херкулес-Мелкарт и две риби тон, символизиращи риболова, с който се е славела областта. От тази първа колонизация не са се запазили величествени останки. Тя би трябвало да датира от 1100 г. пр. Хр., година, която Бош-Жимпера намира за прекалено ранна. Вярно е, че финикийският некропол в Алмунекар (провинция Гранада) съдържа алабастрови вази, внесени от Египет и датиращи от IX в. пр. Хр., което предполага старо и активно финикийско присъствие по цялото андалуско крайбрежие. Амфорите, откривани навсякъде по бреговете, свидетелстват за голямото значение на виното и зехтина, които финикийците разменят за сребро, злато и мед. Риболовът и неговите продукти – осолена и консервирана риба, сосът, наречен *garum*[19] – както и пурпурът, извличан от черупките на пурпурния охлюв, поддържат икономическата дейност.

От края на V в. пр. Хр. датира иберийското селище Санта Пола (Аликанте), оградено със стена и ров, разположено в областта – устието и низината на Сегура, където по време на римското завоевание трябва да е бил установен Портус Илицитанус (Елче). Там е открита работилница за осоляване на риба, а за голямото значение на тази област за средиземноморската търговия свидетелстват останките от керамика, сред които има амфори от различен произход (Андалусия, Ибиса...). Съвсем наблизо, в Кабесо Лусеро, са намерени следи от древни заселници, може би от бронзовата ера, археологични останки от финикийски произход, както и иберийско селище, в което е възможно да са живели гърци, с гробове с трупоизгаряне без надгробни плочи, какъвто е бил обичаят при иберийците. Дамата от Кабесо Лусеро, открита през 1987 г. (в момента тя се намира в музея в Аликанте) представлява много фино изработен бюст, висок 49 см и украсен с бижута, напомнящи Дамата от Елче (каменен бюст, открит през 1897 г.), диадема и пръстени с диаметър 16 см и дебелина 2,5 см, покриващи ушите, огърлици. Иберийците са познавали форми на писменост, от които са намерени фрагменти, датиращи от V в. (*plomo de Alcoy*) и написани на непознат език, който наподобява баския и във всеки случай не е индоевропейски.

Съперници на финикийците в Средиземноморието, гърците идват доста след тях, приблизително през VI в. пр. Хр. Те първи споменават за държава на иберийците, когато говорят за средиземноморския бряг, където установяват фактории. Впоследствие с този термин се обозначава целия полуостров. Тяхната най-стара колония е Майнака – или Менака – близо до Малага. Привлечени първоначално от славата и природните богатства на Тартесос, те се установяват на източния бряг, в залива Рода (Росас, провинция Херона), навярно още през VIII в. пр. Хр., а по-вероятно през VI в. пр. Хр., когато основават града Емпорион (Ампуриас). Повечето от археологичните находки датират от по-скорошни епохи, а именно една много красива статуя на Ескулап (III в.) и най-вече Дамата от Елче, открита в провинция Аликанте, вероятно произведение от римската епоха, а не от древногръцки произход, в което въпреки това се открива пуническо влияние[20]. Финикийците и гърците не се задържат много на полуострова. Влиянието им се чувства най-вече по крайбрежната ивица, разположена между устията на Ебро и на Гуадиана, и довежда до формирането на хомогенна цивилизация, за каквато свидетелстват, например, керамичните съдове.

Към 800 г. пр. Хр. други групи заселници – келтите, които идват от Централна Европа и носят една по-примитивна култура, проникват в Испания от

Западните Пиренеи и се установяват в долината на Ебро и по склоновете на Леванте. През VI в. пр. Хр. други келтски племена избират долината на Дуеро в Централна Месета. На тях се приписват *Toros de Guisando* – които са предполагаемо тяхно творение и представляват каменни блокове, чиято форма напомня бикове. Нумансия е главното селище, построено от келтите. На запад, в областта между Тахо и днешна Галисия, келтите колонизират територията на бъдеща Лузитания. На изток се установяват галите. Народите от вътрешността се сливат в един общ – келт-иберийския, въпреки че относно този факт все още съществуват много колебания[21].

Идването на картагенците през VII в. пр. Хр. води до промени в обстановката на Иберийския полуостров. По традиция 654 г. се счита за годината на основаването на Ибиса, Балеарите. Разположен между Сицилия и Южна Италия от една страна, и между Лионския залив и Леванте, от друга, островът е източник на вино, зехтин и овце. Търгува се и с риба. Въпреки това постепенното завоюване на полуострова от картагенците започва от Кадис, а не от Ибиса. Ханилкар Барка (237-228) акостира там през 237 г., преодолява съпротивата на местните заселници и прекосява крайбрежието на изток. Между 228 и 221 г. Хасдрубал продължава нашествието и основава Картахена (Нови Картаген)[22]. Докато все повече напредват, картагенците стават господари на крайбрежието и на най-близките до него финикийски и гръцки фактории. Разтревожен, Ампуриас вика на помощ Марсилия и нейния съюзник Рим, единствената сила, която изглежда в състояние да спре картагенците. През 219 г. Ханибал пристига пред Сагунто, съюзник на римляните. Обсадата трае осем месеца и завършва с масовото самоубийство на жителите на града. Именно атаката срещу Сагунто предизвиква ответните действия на Рим.

3. Римска Испания

Намесата на римляните в Испания не може да бъде разграничена от много по-обхватния конфликт с Картаген. През 226 г. пр. Хр[23]. е подписано споразумение с цел да се определят зоните на влияние на двете съперничещи си сили. Атаката на картагенците срещу Сагунто е приета като *casus belli*. Стратегически съображения подтикват римляните към действие. След като е извървял две хиляди километра, Ханибал печели блестяща победа в Кана (216 г. пр. Хр.) и вече заплашва Рим, но тъй като флотата му не е в състояние на прекоси напряко разстоянието между Картаген и Сицилия, той е принуден да прекара бойците и цялото снаряжение по сухоземен път през Северна Африка, Иберийския полуостров и средиземноморското крайбрежие[24]. Следователно целта на Рим е да пресече пътя на Ханибал и да го изолира. Тази втора пуническа война дава на римляните, солидно подкрепяни в гръб от Тарако (Тарагона), възможност за лесна победа над противниците им. Римляните се възползват от разгрома на Картаген още през 206 година. Веднъж пристигнали, те си дават сметка за интереса, който представлява Испания, по-специално заради богатите залежи на злато, сребро, мед и желязо. Те решават да я завладеят, което се оказва дълго и скъпо струващо начинание, завършило едва два века по-късно, през 19 г. пр. Хр. Това се дължи на факта, че, с изключение на Сагунто и Ампуриас, в Испания по това време има малко елинизирани градове, където римляните биха могли да намерят съюзници. Във вътрешността има само племена, повече или по-малко автономни, които нашествениците трябва да покосяват едни след други или да насъ-

скват едни срещу други. Отначало войските на Сципион заемат само крайбрежната ивица, където силата на флотата им има превъзходство. В самия полуостров те се сблъскват с една често пъти ожесточена съпротива, белязана с епизоди като обсадата на Нумансия (153-133) или съпротивата на Вириат в Лузитания (147-139), събития, които впрочем не се оказват решаващи, защото един век дели превземането на Нумансия (Сципион Емилиан) от завоюването на астуро-кантабрийското укрепление (Октавиан Август). Напразно бихме се опитвали да си представим тази двувековна борба като израз на волята за независимост на народите от полуострова и като доказателство за бойните им способности, изконно присъщи на испанския темперамент, проявил се по-късно в партизанската война срещу армията на Наполеон. По-скоро липсата на политическа организация обяснява бавното завоевание, което впрочем не се осъществява напълно – някои северни области остават извън обсега на римляните.

Завладяването на страната става на три етапа:

— между 218 и 172 г. пр. Хр., средиземноморското крайбрежие и Андалусия;

— между 194 и 172 г. пр. Хр., долината на Ебро;

— след 123 г. пр. Хр., Балеарите и останалата част от територията.

Първият етап започва през 218 г., когато легионите на Сципион акостират в Ампуриас. Той трае приблизително два века и е белязан с големите усилия за овладяване и използване на територията, както и с основаването на „колонии" на ветерани: това са градовете Емерита (Мерида), Цезарея Августа (Сарагоса), Италика (близо до Севиля), Леон, Бракара Августа (Брага)... Започват да се открояват големи области, които разширяват връзките си с Империята – североизточната (Каталония), с продължение по долината на Ебро; районът на Картахена, долината на Гуадалкивир. Романизацията на Лузитания тръгва от Алентежу и в частност от Бетика. Доста слабо или почти никакво е римското присъствие в Астурия и в баските земи. От 19 г. пр. Хр. Иберийският полуостров – обозначаван вече с името Хиспания, чиято употреба става все по-широка[25], става неразделна част от Римската империя. Август определя административното и териториалното ѝ разделение на три провинции:

— Бетика или долината на Гуадалкивир;

— Лузитания, около долината на Тахо и колонията Емерита Августа, където през 25 г. пр. Хр. се заселват първите ветерани;

— Тарагонска Испания (*Hispania citerior tarraconensis*), към която са включени долината на Ебро, Каталония, северозападната област и Картахена.

С възкачването на Веспасиан на престола през 69 от н. е. започва великата епоха на Испания под римско владичество. Жителите ѝ биват удостоени с *jus Latii*[26], който им осигурява гаранции, макар и да не ги превръща в пълноправни граждани. Много градове стават римски муниципии[27]. Освен това степента на романизация се определя според броя и големината на градовете. Народите на Иберийския полуостров се интегрират в икономическия ареал на Империята. Испания продължава да изнася метали за Рим; също така тя е все по-богат източник на жито, вино и зехтин. Привлечени от придобивките, които осигурява земеделието, мнозина вождове на племена и висши римски сановници придобиват големи имения по долината на Гуадалкивир. Още от иберо-пуническата епоха в тази зона кипи непрестанна човешка дейност. Римляните се заемат да организират и да направят рентабилни полята на Андалусия, девствен район, чийто гръбначен стълб е р. Бетис (Гуадалкивир). Тя е връзката между мините на Сиера Морена (злато, сребро, мед, желязо), ниските и плодородни земи, и най-

сетне морето, където се лови риба тон и което осигурява достъп до външния свят. По това време голямата река е плавателна чак до Кордова, но притоците ѝ често прииждат, предизвиквайки покачване на водата и опустошителни наводнения. Икономически, а не географски причини налагат създаването на Испалис (Севиля) – речно пристанище, необходимо, за да се изнасят изделията от вътрешността на страната, както и за връзка с външния свят. Приливът позволява на корабите, плуващи в открито море, да навлизат в устието на Гуадалкивир. Именно около пристанището и реката е организирана областта през римската епоха. В поливните площи се отглеждат зърнени култури, маслини и лозя, в блатистите местности широко развитие има говедовъдството. Около така наречените *villae*[28] се изгражда мрежа от пътища, свързваща различните зони. За тези дейности свидетелстват останките от преси за растително масло и парчетата от керемиди и амфори, открити от археолозите.

По този начин е установена трайна икономическа и обществена организация: голямото земевладелско имение – *latifundio*, ролята на градовете като огнища на цивилизация, изградената между тях пътна мрежа. На полуострова са прокарани пътища в тридесет и четири направления: от Пиренеите до Леон, от Тарагона до Андалусия, от Лисабон до Мерида, от Брага до Асторга, от Мерида до Сарагоса... Римското завоевание позволява полуостровът да се приобщи към средиземноморската икономика и най-вече към една по-висша цивилизация. От този момент нататък хиспано-римляните – които все още би било неточно да наричаме испанци – имат достъп до универсална по същността си култура и виждат пред себе си неподозирани дотогава възможности за развитие. През този период Испания дава на Рим някои от неговите най-добри писатели (Марциал, Квинтилиан, Сенека, Лукан...) и дори императори (Траян, Адриан, Нерва)[29]. Религията – първоначално култът към императора, а от IV в. нататък, християнството – е важен фактор за обединяване и романизация. Съществена роля в този процес играе латинският – чрез него хиспано-римляните общуват помежду си. Примитивните езици изчезват напълно, освен баският, защото в северната част на полуострова романизацията не е толкова силна, колкото в останалите части.

Просперитетът на Испания под римско владичество започва да запада през III век. През 212 г. император Каракала издава за жителите на страната *jus Romanorum*, по силата на който те стават пълноправни римски граждани, но дейността в градовете среща икономически трудности. Много заможни граждани предпочитат да се установят на село, в така наречените *villae,* които представляват големи земеделски стопанства, съставени от три елемента: резиденцията на собствениците, сградите за персонала и добитъка, и самото имение. Благодарение на откритите останки (мозайки, рисунки, бани и терми...) днес знаем, че някои от тези *villae* са били снабдени с много комфортни съоръжения и дори са се отличавали с твърде високо ниво на изтънченост, което навярно е подтиквало собствениците им да стоят там постоянно. Една такава *villa* свидетелства едновременно за уседнал начин на живот, за разпръснатост на селищата, за водещото значение на земеделието спрямо животновъдството и за по-сигурния живот на село. Всичко това може да се изтълкува като знак за прогресивния упадък на урбанизацията, някога отличителен белег на романизацията. В областта Валенсия кризата от III в. се проявява в бездействие, което трае чак до X и XI век. През този период населението изоставя равнините и се скрива в села високо в планината. В това, а може би и в други отношения, разривът между късната Античност и средните векове предхожда арабското завоевание и дори владичеството на вестготите. „Много преди V в. икономическите, обществени,

културни, а навярно също и демографски рамки от Античността са унищожени или изменени в дълбочина."[30]

Дали Рим е обединил Иберийския полуостров в политическо, икономическо, обществено и културно отношение, или се е ограничил с това да наложи една административна суперструктура на народи, които са запазили почти непокътнати предишните си характеристики? Специалистите не са на едно мнение и този исторически спор има политически отглас. Едните – кастилци, стигат до извода за голямото значение на романизацията като фактор за единство; други – предимно каталонци, оспорват този анализ. Според кастилската теза, която поддържа Менендес Пидал, римляните слагат край на етническата, езикова и политическа раздробеност на полуострова; налагат административно, политическо, езиково, а в крайна сметка и религиозно единство. Испания се превръща в провинция, включена в общността на римския свят. Романизацията е повърхностна на север, в баските земи – и това е „изплъзналата се от романизацията Испания". Навсякъде другаде тя е пълна; започва от градовете: проявява се най-вече като урбанизация и съществува приемственост между античния *forum* и *plaza mayor*. Религията и езикът допълват обединението на Испания и нейното включване в римския свят.

Това е кастилската теза. Някои каталонци не са съгласни с нея. В частност, тези заключения оспорва Пере Бош-Жимпера. Според него Рим налага административна суперструктура, но местните жители запазват особеностите си. Римското проникване се ограничава само по крайбрежието и в рамките на един обществен елит, масата от населението остава непроменена. Римляните само принуждават отделните групи на това население да живеят заедно, но без да се сливат едни с други. Следователно няма хиспанско единство, а само автономни в административно отношение провинции, въпреки култа към императора и въпреки християнството. Групите коренно население – Бош-Жимпера ги нарича „народите", може и да имат общи черти помежду си, но това с нищо не накърнява идентичността им и след мюсюлманското нашествие те отново се проявяват като самостойни, под нови имена. Ако твърденията на Бош-Жимпера са верни, искането на каталонците за автономия не е каприз, нито е ново или, в някаква степен, изкуствено създадено. То отговаря на една реалност – съществуването на народи, подложени вероятно на интеграция – първо от римляните, след това от мюсюлманите и накрая от кастилците. Сигурно е обаче, че Рим е извадил тези народи от изолацията и им е дал най-малко чувството за принадлежност към една по-висша общност, без да може все още да се говори за утвърдена колективна самоличност – Испания под римско владичество все още не е Испания. Именно този хиспански вариант на Рим ще понесе удара на варварските нашествия.

4. Испания на вестготите

Тези варвари първо са вандали[31], свеви[32] и алани[33]. Вестготите[34] пристигат по-късно, на приижащи една след друга вълни, между 409 и 507 г., след края на Западната римска империя и на Готското кралство в Тулуза. Те не са точно нашественици, тъй като са съюзници на Рим – може би дори са по-романизирани от германските народи. На един от техните крале, Атаулф, се приписват следните думи от 417 г.: „Рим ще бъде защитаван от силата на готите", което, по някакъв начин, е трябвало да се случи през 451 г., когато в битката при Каталон-

ските полета Атила е спрян от обединените армии на Аеций и на Теодорих. От 468 г. те се заемат да установят господството си над целия Иберийски полуостров. През 531 г. Амаларих се установява в Барселона. Атанагилд (551-567) фиксира окончателно столицата на кралството в Толедо. През следващия век Свинтила (621-631) завзема анклава, който Византийската империя е запазила в областта Гранада, факт от първостепенно значение, подчертано и от свети Изидор Севилски: „Чрез щастливата си победа Свинтила достигна славата на триумф, по-голям от този на другите крале, защото пръв установи монархическата власт над цялата територия на Испания на полуострова, а това не беше ставало при никой владетел преди него." Испания под вестготско владичество се оформя като независима политическа общност и властта на кралете в Толедо се разпростира над целия полуостров. След политическото единство, през 654 г. Рецесвинт установява юридическо единство, обнародвайки Книгата на съдиите (*Forum judicum*), която, вдъхновена от римското право, премахва всякакви различия между жителите, подчинени занапред на една единствена магистратура и на един единствен закон.

При това вестготите са малцинство: по-малко от двеста хиляди срещу четири или пет милиона хиспано-римляни. Освен това те са ариани по вероизповедание (отказват да приемат единството и единосъщността на трите лица на Троицата)[35], което ги противопоставя на едно население, останало в мнозинството си вярно на католицизма[36]. Независимо от това, че увеличава териториалното, политическо и дори юридическо обединение на кралството, Леовигилд остава безсилен пред задачата да накара масата от хиспано-римляни да приемат арианството. Рекаред си взема поука от това: през 587 г. той приема католицизма. Две години по-късно Третият църковен събор в Толедо освещава тази промяна – католицизмът става официална религия на Вестготското кралство. От този момент нататък между католическата църква и държавната власт се установява своеобразно отъждествяване, което ще остави трайни и дълбоки следи в Испания. Кралската власт и духовенството се обединяват и определят съвместно главните насоки в развитието на кралството на периодични събрания. Това са църковните събори в Толедо. Събранията са свиквани винаги от краля, който определя дневния им ред[37]. Аристократи и духовници участват в обсъждането на политическите дела. Религиозните въпроси духовниците обсъждат сами, но, за да влязат в сила, решенията им трябва да бъдат одобрени от краля. В края на двувековното вестготско владичество вече съществува еднородна и сплотена религиозна и политическа организация. „За да се говори толкова много, след 711 г., за „загубването на Испания", трябва преди това Испания да е съществувала" (Пиер Вилар). Дълго след това испанците се позовават на единството на страната, постигнато от вестготите. Като се сражават с маврите, християнските владетели от Средновековието показват, че са усвоили тяхното наследство и че продължават делото им. В Испания от XVII в. споменът за готите добива измеренията на мит – готският произход е знак за аристократизъм. Испанците се позовават на вестготската традиция в стремежа си да оправдаят териториалните искания и политическото влияние на Испания. Тя е и пример за управление, който те противопоставят на надигащия се абсолютизъм. Вестготската епоха ражда един мислител, когото се изкушаваме да наречем национален: свети Изидор Севилски (ок. 560 – 636). Неговата *Възхвала на Испания* (*Laus Spaniae*), макар и да черпи много от предходни източници, е първият датиран труд от дълга серия подобни текстове – той е свидетелство за ранен испански патриотизъм. Свети Изидор е не само най-големият представител на испанската култура от вестгот-

ската епоха; той се радва и на бляскава слава и огромен престиж в цяла Европа заради начина, по който събира и предава на читателите науката за Античността[38], и съумява да постигне оригинален синтез между знанието на древните и християнската вяра. Алкуин[39] вижда в него „докторът на всички църкви, служещи си с латински език".

Вестготската монархия остава изборна, след като Леовигилд (568-586) се проваля в опита си да установи наследствена кралска власт в полза на семейството си. Кралете възприемат синовете си като евентуални наследници на трона с надеждата да установят наследствеността поне като принцип, но правилата, определени на Четвъртия църковен събор в Толедо (633), са безкомпромисни: при смърт на владетеля аристократите и духовниците трябва да се договорят, за да посочат наследник на трона сред аристократите от готски произход. Следва религиозният ритуал на освещаването, чрез който на избрания се дава необходимата му власт и той в някакъв смисъл бива сакрализиран. Една такава система представлява благоприятна почва за всякакви амбиции и интриги. Всяка смяна на владетеля води до борби между съперничещи си кланове. Такова оспорване на трона причинява разрухата на вестготската монархия в началото на VIII век. Като предизвиква намесата на арабите, то променя съдбата на Испания.

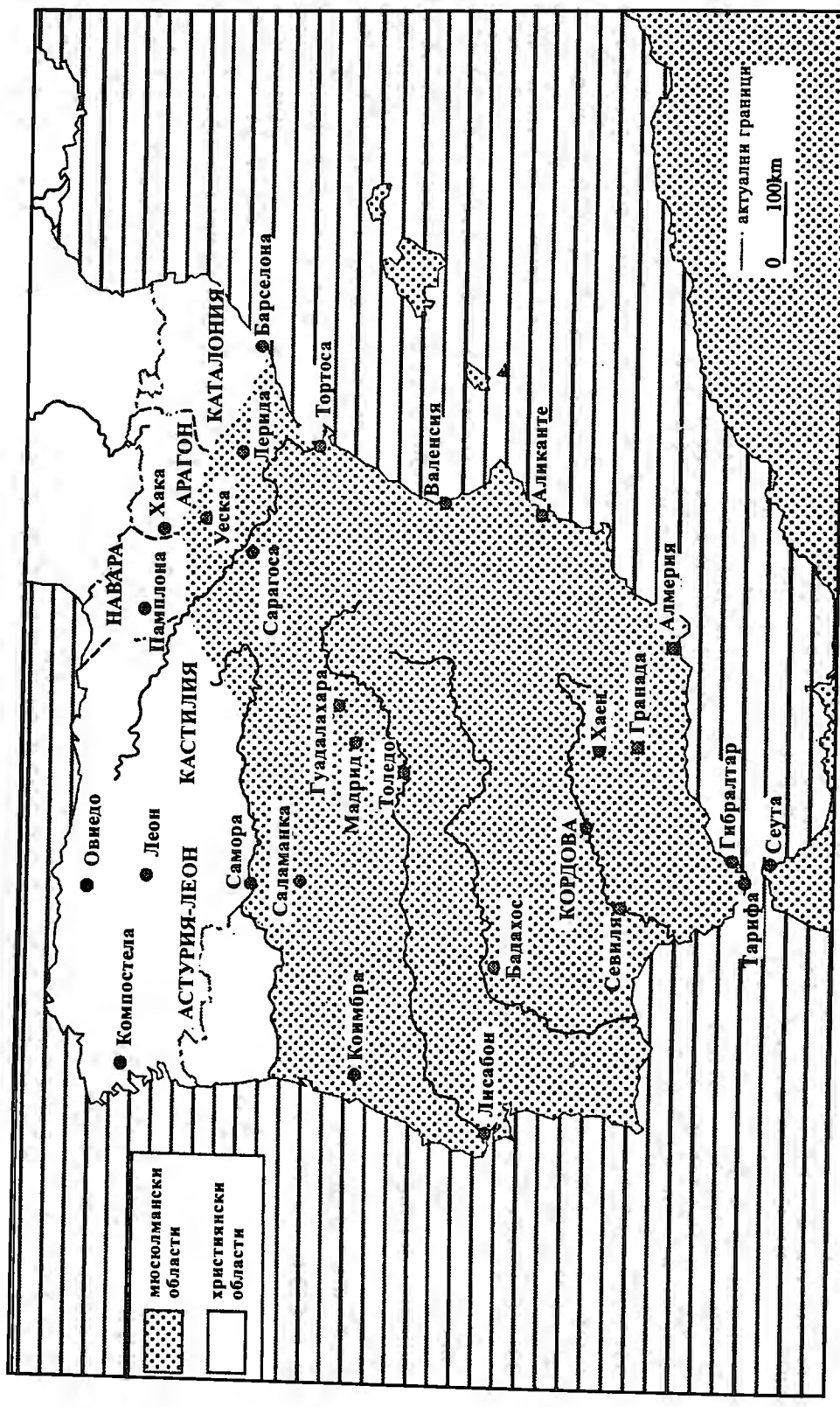
От мюсюлманското нашествие през 711 г. до наши дни се очертават три големи периода. През първия период Иберийският полуостров е разделен между Изтока и Запада, между мюсюлманството и християнството. Някои еврейски общности се възползват от това, за да се задържат, а по-късно да процъфтят, преди да срещнат една нарастваща враждебност. Именно тази Испания можем да наречем Испания на трите религии. Възкачването на Кралете Католици бележи началото на нова ера – Испания се връща към християнството, петдесетина години преди то да измени облика си под напора на протестантската Реформация. В продължение на два века Испания, станала световна сила, се стреми да наложи хегемонията си. Един трети период започва с Бурбоните, през XVIII в. – испанците се противопоставят едни на други. За да се приобщи към света, преобразен от научната революция и от понеслата се през вековете човешка мисъл, трябва ли страната им да се откаже да бъде това, което е? Може би значението на братоубийствените борби, които разкъсват Испания, поне до смъртта на Франко, е преувеличено. Всички европейски страни – като се започне с Франция след 1789 г. са познали подобни сблъсъци. Днес споровете вземат друга насока – Испания нация ли е или общност от националности? Конституцията от 1978 г. не е напълно категорична. Въпросът е Испания да се мисли като държава на автономиите: ще стане ли Испания конфедерация?

ПЪРВА ЧАСТ

ИСПАНИЯ НА ТРИТЕ РЕЛИГИИ

(711 – 1474)

Емиратът и халифатът на Корфу (711-1031)

Арабското нашествие от 711 г. променя историята на Испания. След тази дата Иберийският полуостров е разделен между две цивилизации: мюсюлманския Изток и християнския Запад, особена ситуация, която довежда до трайни последствия, осезателни и днес. От една страна, това, което арабските текстове наричат *al-Andalus*[40], испанският ислям; от друга, християнска *Hispania*. Мюсюлманска Испания, както и Северна Африка, тогава е част от един относително еднороден блок, който се простира от р. Инд до Атлантическия океан. Въпреки регионалното разделение в него се изповядва една религия, говори се един и същ език, властва един и същ закон. Колкото до християнска Испания, тя се стреми да запази идентичността си и да поддържа връзката си със Запада. Тези два елемента значително се променят във времето. В годините непосредствено след завоеванието ал-Андалус се простира на почти цялата територия на полуострова, с изключение на някои отдалечени краища в Пиренеите и в Кантабрийските планини. Към края на XI в. след падането на Толедо (1085) двете територии почти се изравняват: ислямът властва на юг от Тахо, а християните – на север. През XIII в. победата при Лас Навас де Толоса (1213) спечелва на християните цялата долина на Гуадалкивир, която за няколко десетилетия става тяхно владение. Тогава територията на ал-Андалус се свива в границите на малкото емирство Гранада, което остава независимо до 1492 година.

ПЪРВА ГЛАВА

МЮСЮЛМАНСКА ИСПАНИЯ ОТ АРАБСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ ДО КРАЯ НА ХАЛИФАТА

(711 – 1031)

1. „Загубването“ на Испания

Борбите за надмощие по повод поредната смяна на владетеля стават причина за края на вестготската монархия. След смъртта на крал Витиза през февруари 710 г. група аристократи възнамеряват да поделят кралството между децата му. Противопоставят им се други аристократи, поддържащи кандидатурата на Родриго, който в крайна сметка взима надмощие след кратка гражданска война. Противниците му не се признават за победени. За да се домогнат до изплъзващата им се корона, те се обръщат за помощ към някой си комит Юлиан, наместник на византийския император в Сеута. Навярно Юлиан е бербер, свързан с мюсюлманите, които от няколко месеца заемат територията на Северна Африка. Той изиграва ролята на посредник между синовете на Витиза и мюсюлманите. Предвождани от Тарик, те преминават протока през април 711 година[1]. Почти веднага след това Родриго е убит (битката при Гуадалете), но вместо да се върне в Африка, Тарик навлиза във вътрешността на страната и стига до Толедо. През юни-юли на следващата година висшестоящият в йерархията Муса пристига с подкрепление. Двете обединени армии минават през Сарагоса и долината на Ебро, прекосяват Пиренеите и превземат Каркасон и Ним през 725 година. През 732 г. при Поатие мюсюлманите са разбити от Карл Мартел[2], след което се оттеглят обратно към полуострова.

За няколко години Иберийският полуостров пада под властта на сарацините[3]. За да обяснят един толкова бърз срив, някои автори не пропускат да споменат предателството и потърсената от чужденците помощ – което не е грешка. Освен това търсят и романтични мотиви: комит Юлиан се съюзил с Родриго, но той обезчестил дъщеря му, красивата Флоринда, наричана Кава. За да си отмъсти, Юлиан подтикнал новите господари на Африка да завладеят полуострова и подпомагал начинанието им. Така се ражда легендата за „загубването“ на Испания. Всъщност завоюването несъмнено трябва да бъде отдадено на динамичността и експанзионистките амбиции на исляма, който, залял вече Северна Африка, се прехвърля към Европа. Известно е, че един първи отряд акостира в Тарифа през юли 710 година. Целта му е да проучи обстановката и да подготви експедицията през следващата година. Завоеванието е улеснено от политическите борби за надмощие, както и от критичната ситуация, в която Испания се намира в този момент – лоши реколти, глад, чума, деморализация на обществото…

2. От емирите до халифите на Кордова

През 711 г. Испания става провинция (емирство), подчинена на халифата[4] в Дамаск[5]. Това е период на заселване, белязан с вътрешни борби между завоевателите (араби и бербери), междусемейни вражди и междуплеменни съперничества. Арабите от север задържат властта до 755 г., когато пристига един потомък на последния омаядски халиф, спасил се от избиването на семейството му на Изток[6]. През следващата година Абд-ал Рахман I се провъзгласява за емир на ал-Андалус в Кордова и поставя халифа на съответната дистанция. До смъртта си през 788 г. той успява да възстанови политическото единство на мюсюлманска Испания в своя полза. Но единството се оказва нетрайно и шестте емира, които управляват след него, срещат големи трудности, за да го запазят. Налага им се да воюват непрекъснато на няколко фронта: срещу християните, укриващи се в северните планини, и срещу норманите, които идват в Галисия за първи път през 844 г., след това потеглят на юг, изкачват се по течението на Тахо и на Гуадалкивир и разграбват Севиля. Преди всичко емирите трябва да се справят с вътрешните борби. Арабското малцинство на няколко пъти се сблъсква с берберите, с ренегатите[7], а също и с останалите в страната християни. Най-големият от тези бунтове очевидно е метежът на Омар бен Хафсун в края на IX век. Произхождащ от приело исляма вестготско семейство, Омар бен Хафсун застава начело на недоволните и задълго организира малка независима държава в планините на Малага. Той допуска грешката да отхвърли исляма и да се върне към християнството. Християните му стават съюзници, но това му струва загубата на мюсюлманските привърженици и той е победен през 917 г. при царуването на Абд-ал Рахман III (912-961). Добил самочувствие от победата си над бунтовниците, този владетел се опитва да наложи властта си над цялата ал-Андалус. Успехът му е относителен. Един голям град като Толедо, например, винаги остава враждебно настроен към Омаядите, които го карат да плати за непокорството си. От друга страна Абд-ал Рахман III се застъпва за правоверните сунити срещу шиитските ереси и узаконява фактическата автономия, с която ал-Андалус се ползва от средата на VIII век. Той получава титлата предводител на правоверните, която предците му Омаяди са носили в Изтока от 660 г. до 750 г. и през 929 г. се провъзгласява за халиф. От този момент нататък съществуват два центъра на исляма: халифатът в Багдад, на Изток, и халифатът в Кордова, на Запад.

Десети век е най-славната епоха от историята на мюсюлманска Испания. По това време властта на халифа в Кордова се разпростира над по-голямата част от Иберийския полуостров, както и над Балеарите и над част от Мароко. Силата на режима се поддържа от служебна аристокрация: издигнали се в йерархията араби или бербери, магребински наемници, чиновници и служители с нисък произход, обучавани още от детството за тези служби в самия палат. Сред тези хора, съставляващи двора и охраната на халифа, има и роби от черна Африка (суданците), но особено място трябва да се отдели на тези, които са наричани *sakaliba* или праславяни, християнски роби, доведени от източна Европа, често пъти славяни, взети за заложници от тевтонските рицари. Всъщност средновековният Запад продава много роби на исляма, човешки добитък, събиран от земите отвъд Елба и по-голямата част от който е превеждан към Испания през Вердюн и долината на Рона. В тази търговия се специализират евреи, които осигуряват и евнуси за харемите, и по-специално в Лусена, град, който служи за свръзка при търговията с роби през пристанището Алмерия.

Това е първата черта, която трябва да се изтъкне, когато говорим за хиспано-мюсюлманската цивилизация – робовладелското общество. Освен това то е общество на градовете. Те представляват едновременно крепости и религиозни и културни средища, с техните джамии, минарета и училища. Най-накрая те са и търговски центрове, предлагащи стоки от цял свят и в които е предвидено всичко необходимо за приема и настаняването на търговци: пазари, кервансараи, бани... Градовете се намират в значителен възход из целия мюсюлмански свят: Медина, Багдад, Техеран, Мосул, Алеп, Дамаск, Кайро – в Средния Изток; Самарканд в Централна Азия; Кайроан, Фес, Севиля, Гранада, Кордова, Палермо на Запад. Всички тези метрополии са свързани с мрежа от пътища, която представлява икономическия, социален и културен скелет на мюсюлманския свят – един огромен общ пазар, простиращ се от централна Азия до Индийския океан, от Судан до Пиренеите. От VIII до XI в. главните центрове по тази ос от Самарканд до Кордова са Багдад, Дамаск, Кайро, Кайроан и Палермо. Тези връзки свидетелстват за единството на една цивилизация, в която свободно се движат хора, стоки и идеи, цивилизация, надхвърляща старата регионална, земеделска и номадска основа, от която произлиза. В контраст с останалата част от Европа през тази епоха, ал-Андалус се отличава с големината и богатството на градовете си: през X в. Толедо наброява 37 000 жители, Алмерия – 27 000, Гранада – 26 000, Сарагоса – 17 000, Малага – между 15 000 и 20 000, Валенсия – 15 000... Ще отбележим, че арабите не създават нови градове в Испания – те се настаняват в градовете, съществуващи от времето на римляните, като се задоволяват само да ги нагодят към своята цивилизация. Обществените сгради са малко (джамии, пазари), докато частните владения заемат почти цялото свободно пространство и носят белега на интимността и уюта на семейния живот. Естествено столицата на халифа твърде много превъзхожда останалите градове. Кордова представлява забележителна агломерация. Той е нещо много повече не само от градовете в Западна Европа, които през този период изглеждат като обикновени селища, но и от останалите метрополии в ислямското Средиземноморие: Палермо, Кайроан, Кайро... Колкото до жителите му, правени са предположения за какъв ли не брой, от 100 000 до един милион. Със сигурност това е един великолепен град със стотици джамии, хиляди бани и кервансараи, десетки хиляди магазини. Голямата джамия, започната в края на VIII в., е предвидено да събира 5 000 души. От 936 г. халифите установяват резиденцията и седалището на управлението си в покрайнините, в Мадинат ал-Захра.

Богатството на ал-Андалус се дължи на производствената и търговска дейност. В многобройните текстилни работилници (по времето на Алморавидите в Алмерия са били около 800) се обработва коприна, вълна, памук; изработват се копринени изделия, брокат, завеси, килими... До XII в. мюсюлманският свят показва явно превъзходство над християнския Запад във всички области. Изтокът остава главен двигател, притегателен център и извор на превъзходството и богатството, от които ал-Андалус взима много. Единствените златни монети в обращение в Европа по това време са сечени в гръцките (подчинени на Византийската империя), или в арабските ателиета. Много от тях идват от Испания.

За да отчетем важната роля на градовете в ислямския свят, е добре да си припомним някои клишета, например легендата, според която мюсюлманите пренесли в Испания изкуството на обработването и напояването на земята – тези техники са познати в Африка и на Иберийския полуостров още от епохата на римляните. Въпреки това не бива да се отрича изцяло влиянието на арабите върху

земеделието, нещо което прави в началото на века Хулиан Рибера, като се стреми да докаже, че за напоителната система на т. нар. *huerta*[8] във Валенсия, например, арабите с нищо не са допринесли. Дори и да не са изцяло техни изобретения, заслуга на арабите е, че допълват и пускат отново в действие предишните хидравлични системи – те усъвършенстват системата от напоителни канали и разширяват използването на норията. Не пренебрегват и традиционното земеделие, именно с отглеждането на жито, основна хранителна съставка за приготвянето на хляб, супи и каши[9], и дори отглеждането на лозя: въпреки забраната на Корана, изглежда през епохата на халифата вино се пие сред всички класи на обществото. Освен това арабите пригодяват за отглеждане в Испания нови култури: портокали, памук, черница, захарна тръстика[10]...

Развитието на културата усилва още повече блясъка и славата на халифата. Заедно с Багдад и Кайро, Кордова е един от трите върха на ислямската цивилизация през Средновековието и той се ползва с подкрепата на останалите два. Ал-Хакам II (961-976) приема в Кордова учени от Изтока и основава обществена библиотека, която, макар и да не е толкова богата колкото тази в Кайро, съдържа не по-малко от петстотин хиляди произведения – само каталогът е в четиридесет и четири тома. Наред с религиозната литература в библиотеката се съхраняват научни трактати, трактати по медицина, философия и т. н. Приносът на арабската и индийската култура допълва наследството от гръцката и елинистичната Античност. В Испания идват да работят лекари, ботаници, астрономи, математици, философи и др. – изследователите разполагат с ателиета и кописти.

Интересът към науката датира едва от средата на IX век. Започват да се правят преводи от гръцки на арабски на античните текстове. В ислямския свят истинските специалисти са малко. Обикновено става дума по-скоро за ерудити, интересуващи се от всички сфери на знанието. В областта на медицината се отдава почит и се развиват достиженията на класици като Хипократ и Гален[11]. Можем да посочим като пример Ибн Вафид (1008-1074), най-големият арабски лекар в Толедо, чиито трудове са преведени на латински и на каталонски. Вафид е не само ерудит; самият той практикува медицина и отразява в книгите си опита, придобит от контакта с болни. Науката му е чисто рационална, нищо в нея не се отнася до магията или до теологията. Голямото име в областта на философията е това на Авицена[12], който прави синтез между аристотелизма и неоплатонизма, от една страна, и религиозните принципи на исляма, от друга. Най-забележителният сред хората на словото от андалуския „класицизъм" през XI в. е Ибн Хазм от Кордова, когото Санчес-Алборнос счита за един от първообразите на *homo hispanicus*, мавърска брънка от веригата, която върви от Сенека до Унамуно – нещо, което поставя основния проблем – този за самобитността на хиспано-мюсюлманската цивилизация: дали тя е испанска в основата си и е добила само повърхностен мюсюлмански облик, или представлява западна версия на исляма? Едно разсъждение на Леви-Провенсал по този въпрос поражда втори: самобитността на ал-Андалус може би произлиза от изолацията ѝ спрямо останалата част от мюсюлманския свят и от тесните ѝ контакти с християнските и еврейските общности.

3. Араби, бербери и хиспано-римляни

Откъде идват воините, завладели Испания през 711 година? В една книга, появила се през 1969 г., Игнасио Олагуе дава на този въпрос отговор под форма-

та на провокация: „Арабите никога не са завладявали Испания.“[13] Авторът просто възобновява спора, който отдавна разделя историците на два лагера. Сред завоевателите от 711 г. същинските араби наброяват незначително малцинство. Според Анри Терас във войската на Тарик има само девет араби, а според други автори – двадесетина; мнозинството е съставено от бербери. Във всички вълни, нахлули през VIII в., взети заедно, броят на завоевателите е по-малък от сто хиляди, а в него този на арабите едва ли надвишава трийсет хиляди – според ниските хипотези, а според високите – петдесет хиляди. Следователно със сигурност няма да сгрешим, ако кажем, че берберите са много по-многобройни от арабите. Същото се отнася за XI, а след това и за XII в.: нито Алморавидите, нито Алмохадите са араби. Именно затова, когато споменават мюсюлманското владичество, испанците предпочитат да говорят за маври, т. е. за мавританци[14]. Араби и бербери си поделят зоните на влияние. Арабите, например, се настаняват в богатата долина на Гуадалкивир. Арагон също е завладян от араби с йеменски произход и остава сравнително еднороден като етническа структура. В други области положението е различно. Някои са окупирани от бербери, в други завоевателите се задоволяват да изпратят малки групи, които да управляват местното население. През целия мюсюлмански период в ал-Андалус, в различно съотношение, живеят араби, бербери, приели исляма (*muladíes*), черни роби, християни и евреи.

Следователно не бива да си представяме инвазията от 711-а и от следващите години като вълнà от хора, връхлетяла полуострова. По-скоро става дума за малобройни ударни войски, съставени предимно от бербери, които бързо се справят с политическата и обществена суперструктура на вестготите. Масата от населението не прави нищо, за да защити предишните си господари, които навярно чувства като потисници, а новите не искат от тях нищо, освен умерени данъци, в сравнение с онези, които са свикнали да плащат. Населението приема исляма по-скоро бавно, и то по съвсем спонтанен начин. Изглежда, че в началото на IX в. християните все още са три четвърти от населението на ал-Андалус – това съотношение се обръща навярно едва в началото на X век. Макар и да боравим внимателно с тези цифри, се налага следният извод: в продължение на два, а може би и на три века, християните остават мнозинство в ал-Андалус. Това се дължи на факта, че завоевателите, повечето от които са просто воини, жадни за плячка, не се занимават особено много с проповедническа дейност, и то с основание – самите те току-що са приели исляма, и вярата, която проповядват, не е най-непоклатимата[15]. Това обяснява просъществуването на християнски (т. нар. *mozárabes*) и на еврейски общности, за които ще стане дума отново. Все пак, с течение на времето, някаква ислямизация се осъществява. Идеологическият отпор отстъпва пред престижа на победителите и пред тяхната религия, която е лесно усвоима, и в общи линии не налага големи ограничения.

Арабизацията, под която трябва да разбираме използването на арабския език, върви заедно с ислямизацията, двете движения са паралелни. Арабският е езикът на победителите и на администрацията. През тази епоха той е също и езикът на прогреса, науката и културата. Разбира се, арабският е приет по цялата територия на ал-Андалус, макар и до XII в. да се наблюдават случаи на билингвизъм.

Малобройни завоеватели, сред които самите араби са малцинство. Местни жители, които, приели или не исляма, остават на територията на страната и продължават да съставляват основната част от населението. Това са елементите на историческия спор: в каква степен Испания на Омаядите е Арабска империя?

Някои автори, в частност испанци, които разглеждат мюсюлманския период като скоба в националната си история, са склонни да омаловажат арабския принос. Те подчертават малобройността на завоевателите, вялостта на вярата им и свързването им с жени от местното население[16], за да стигнат до извода, че победителите са асимилирани от победените. В началото на XX в. арабистът Хулиан Рибера се заема да докаже просъществуването на административните, езикови, културни и дори икономически структури от вестготска в мюсюлманска Испания, а по-късно и в Испания след Реконкистата. Според него цивилизацията на мюсюлманска Испания дължи малко на завоевателите и почти всичко на предходните хиспано-римски елементи. Той предполага, че класическият арабски е език само на културата, чужд на по-голямата част от населението, което говори свободно простонародния арабски и т. нар. *romance* – език, получен от западането на латинския, който е в основата на романските говори на полуострова.

Това е тезата, която неуморно поддържат видни испански медиевисти, начело с Рамон Менедес Пидал и Клаудио Санчес-Алборнос – завоеванието от 711 г. не довежда до въздействие с трайни последствия за историческото развитие на Испания. Завоевателите, шепа невежи бедуини и няколко хиляди слабо ислямизирани и все още не арабизирани бербери, навярно бързо са хиспанизирани. Така на Иберийския полуостров се оформя едно повече хиспанско, отколкото ориенталско общество. Анри Терас отбелязва, че ислямът в Испания за кратко време, още в средата на VIII в., е отделен от останалия мюсюлмански свят, с учредяването в Кордова на автономно емирство, трансформирано по-късно в халифат. Той също стига до извода за хиспанизация на исляма и за формиране на една оригинална цивилизация, сходна с тази, развиваща се в Изтока, но в която елементите от преди завоеванието заемат важно място.

Един от най-често споменаваните аргументи в полза на просъществуването на „западно" мислене в ал-Андалус се основава на статута на жената. Дошли без семейства и без жени, воините от 711 г. сигурно се приобщават към Запада чрез контакта с жените, конкубинките и робините си, всички те от местен произход. Децата на „арабските" семейства са отглеждани именно в тази чисто хиспанска среда. Потвърждение на това влияние е схващането за жената и за любовта, което у мюсюлманите в Испания е твърде различно от това в Изтока. В тази връзка като особено характерен пример се цитира „любовният романтизъм" в *Огърлието на гълъбицата*, един от шедьоврите на класическата хиспано-арабска литература.

Тези идеи не са поддържани единодушно. Според Пиер Гишар се подценява числеността на арабите и берберите при завоеванието, а още повече – влиянието на обществените структури, на базата на които съществуват племето и кланът. Очевидно арабо-берберите от VIII в. ги пренасят в Испания, след като, противно на възприетите идеи, тези воини не пристигат много често сами. На полуострова се настаняват фракции от племена и отделни родове. В обществената реалност на мюсюлманска Испания структурите от „източен" тип сигурно са повече от „западните". Като цяло, хиспано-мюсюлманите следователно трябва да се чувстват по-близки до своите едноверци, мавританците и ориенталците, отколкото до испанските християни – това са преди всичко мюсюлмани, а религията е далеч по-важен цивилизационен фактор от биологичните явления. Това ясно се вижда в присъщата на арабите и на берберите концепция за фамилна чест: „Вследствие надмощието на мъжкия над женския свят и на същността,

едновременно пасивна, тайна и свята – на втория и активна – на първия, сферата на обществените дела е запазена изцяло за мъжете" (Пиер Гишар). Тази концепция впоследствие има трайни отгласи в испанския манталитет.

Дори и арабските елементи да навлизат в нищожно малка степен в обществената закваска на мюсюлманите в Испания, те налагат определена религия, определена политическа организация, определени нрави и най-вече един език, който е мощен фактор за културна асимилация. Арабският навлиза много бързо. Америко Кастро намира в това аргумент срещу тезата за хиспанизация на африканските завоеватели. И има право. Езикът, който се говори и на който се пише, не е без значение – той изразява умствена нагласа, начини на мислене и на възприятие, дадено състояние на цивилизацията[17]. Приемайки арабския език, Испания се оказва интегрирана в мюсюлманския свят, „един доста еднороден географски блок, съставен, на края на океана и в двете крайни точки на средиземноморския свят, от мюсюлманска Африка и Иберийския полуостров" (Е. Леви-Провенсал), макар и да запазва една специфична особеност, която впрочем е обща за нея и за разположената от другата страна на протока част от Африка. И така, макар и често това да се забравя, през VIII в. ислямът пуска корени в една романизирана, а впоследствие християнизирана част от античния свят[18]. Това, което Санчес-Алборнос разглежда като характеристики на исляма на полуострова, се открива в средновековна Берберия: до XI в. продължава да се говори диалект, произлязъл от латински; поддържат се християнски общности; хората се отказват от виното бавно, независимо от предписанията на Корана, и т. н.

Археологическите изследвания, които Андре Базана води в областта Шарк ал-Андалус[19], обогатиха и възобновиха дебата относно истинския обхват на мюсюлманското нашествие през 711 г. Топонимията подтиква към извода за силна и бърза ориенталска и ислямска асимилация в културно отношение на селата от областта Валенсия[20]. Следователно Андре Базана дава повод да се говори за „силна ориентализация на Иберийския полуостров през Средновековието", но към това твърдение той прибавя два нюанса, единият от които маловажен, а другият – с огромни последствия. Нека преминем набързо през първия: не е вярно, че арабите окупират най-хубавите земи и че оставят на берберите само планинските и бедни зони от вътрешността. Поне в Леванте носители на социокултурния принос на исляма са най-често групи от берберски произход. Следователно налице е една сигурна, но непряка „ориентализация": „Мавританското сито е модифицирало приноса на арабския и омаядския Близък Изток."

Това не е най-важното. Андре Базана си задава въпрос относно особеностите на това източно влияние – дали няма да се окаже, че става дума за повторна поява на културни елементи, присъствали по средиземноморските земи от хилядолетия, елементи, които ислямът, асимилирайки ги, взима отново и пренася до Алгарве? Между иберо-ислямската къща и мавританската къща, например, приликата е поразителна, но можем да се запитаме дали и в двата случая не присъства една „средиземноморска основа", която ислямът без съмнение съживява, но която е по-стара от него.

Ако това е така, трябва да се заключи, че има разминаване между датите от традиционната история и дълбоките изменения, които населението претърпява. От тази гледна точка завоеванието от 711 г. не довежда до никакъв съществен разрив. Такъв навярно се случва много преди това, през II – III в., с отслабването на римския *latifundium*, залезът на градовете, с разпространението на земеделието и изоставянето на височините. Едва много по-късно, през X в., може да се

определи истинската промяна на стила на живот: с прогресивното връщане към височините, изграждането на мрежа от *husun* (лагерни места и територии), разширяването на напоителните системи, което съществено променя пейзажа на Леванте. Едва тогава ориенталските схеми надделяват окончателно. Също така отвоюването на Валенсия от християните през 1238 г. едва ли има непосредствени резултати: хората, домът, техниката на грънчаря, зидаря и селянина, предметите от всекидневието остават същите до средата на XIV век. Впрочем не е лесно човек да се откаже, от днес за утре, от навиците на предците си, които са основата на ежедневния му живот – нужно е време, за да се пригоди към новите условия, породени от политически или военни събития, които интересуват само елита. Прогонването на мориските (*moriskos*) в началото на XVII в. би трябвало да предизвика един трети разрив.

Тезата е привлекателна, но тя изисква две забележки:

1) отнася се за селата и техния всекидневен живот, а селските среди са много по-консервативни, поради ограниченията, които земеделският труд им налага. Възможно е едно проучване за градовете да доведе до други изводи относно отражението на големите политически събития: завоеванието от 711 г., създаването на халифата в Кордова, отвоюването на Валенсия.

2) Андре Базана е избрал като терен за изследване областта Валенсия, където християнската Реконкиста не е съпътствана от масово изселване или преместване на селско население. Мавританските селяни остават по същите места, дори са задължени да го сторят, тъй като новите господари имат нужда от работна ръка. Долината на Гуадалкивир би поставила други проблеми. След Реконкистата жителите са изгонени от там и земите са раздадени на дошли от север колонисти. Би било интересно да се приложи същият метод, за да се провери дали и тук постоянните черти надделяват въпреки сътресенията, предизвикани от политическите събития.

Макар етническият състав на Испания да не се променя чувствително след инвазията през 711 г., полуостровът се оказва обвързан за няколко века с една цивилизация, която няма много общо с римската. Хуан Вернет отбелязва следното[21]: днес съществува основателен стремеж да се изтъкват англицизмите в всекидневния език, с цел да се открие степента, в която страните от Западна Европа са пропити от северноамериканската цивилизация. По същия начин можем само да останем поразени от арабските заемки в испанския речник, които са напълно живи и днес, петстотин години след премахването на исляма в Испания. Този факт говори красноречиво за обхвата, който арабизацията на полуострова има през първите векове на Средновековието. Езикът, разбира се, е само един аспект, но особено показателен за това обсебване на антична Испания от исляма.

4. Евреите на ислямска земя

Често пъти мюсюлманска Испания бива представяна като страна, където трите монотеистични религии – ислямът, християнството и юдаизмът, съществуват в мир и разбирателство. Вярно е, че по ислямските земи пактът, наречен *dhimma,* предвижда особени привилегии за „хората на Книгата", евреи и християни: те имат право на статут; те са „защитавани", привилегировани, като под това следва да разбираме, че никой не ги принуждава да сменят вярата си, което

обаче в никакъв случай не означава, че са поставени на равна нога с мюсюлманите. Това отношение не е безкористно – неверникът е облаган с тежки данъци, а евентуални масови покръствания биха довели до чувствително намаляване на паричните приходи на новите господари на Испания. Освен това евреи и християни са подложени на различни видове цивилна и юридическа дискриминация. Те са поставени под нещо като опека, но въпреки всички законови ограничения този статут теоретично ги предпазва от гонения. Това именно обяснява факта, че могат да запазят, наред с материалните си блага, свободата на вероизповеданието си, както и относителна юридическа автономия. Едните и другите определят делегати, които да ги представляват пред мюсюлманските власти, а общините си християни и евреи управляват сами.

За присъствието на евреи на Иберийския полуостров има свидетелства още от римската епоха. Доказано е, че в началото на IV в. евреи има в Каталония, в Леванте, в Андалусия, в сърцето на Месета (Авила), както и в северозападните области (Асторга)... Сведенията, с които разполагаме, са по-многобройни и поточни за вестготската епоха. Тогава евреите формират религиозна общност, а не етническа група, нито дори социална класа. У тях може да се наблюдава голямо разнообразие от професии, както и наличие на бедни и богати; изглежда малко вероятно те да са се специализирали в определени занаяти, като търговия или лихварство. Първите вестготски владетели проявяват към тях по-скоро търпимост. Нещата се променят в края на VI в., след като Рекаред приема католицизма (587). Загрижен за религиозното единство, кралят предприема първите мерки срещу евреите: забранено им е занапред да се женят за християнки, да заемат държавни постове, да имат роби християни, което за мнозина от тях означава, че нямат възможност да извличат доходи от земите си, да правят религиозна пропаганда и да строят нови синагоги. Сисебуто, който се възкачва на престола през 612 г., се проявява като по-агресивен. Той възнамерява да експулсира от кралството евреите, които откажат да сменят вярата си. Тази политика получава подкрепата на религиозните власти. Макар свети Изидор да изразява резерви по отношение на насилствените покръствания, целта е ясна: става въпрос да бъде елиминиран юдаизмът. Със сигурност мюсюлманското нашествие от 711 г. спасява евреите от надвисналата опасност. Става ясно, че те приемат нашествениците като освободители, че им отварят вратите на не малко градове и че дори им служат като помощници. Предполага се, че евреите съдействат при обсадата на Кордова, както и че маврите, напредвайки в атаките си на север, поверяват Севиля и Толедо на еврейски гарнизони. По-късно испанските християни не пропускат да говорят за това поведение като за предателство – това обвинение се среща често в антисемитската литература.

Евреите бързо се интегрират в новото общество. Те са почти навсякъде. В някои градове съставляват мнозинството от населението, например в Лусена, известна с равинското си училище, просъществувало навярно до XII век. Също така арабските географи говорят за Гранада и за Тарагона като за еврейски градове. Тези евреи упражняват най-различни професионални дейности. Противно на възприетите схващания, че евреите в Запада отрано се специализират в търговията, финансите или лихварството, много от тях обработват земята и се прехранват със земеделие. Истината е, че този вид занимание, както и административната работа, се отнасят само до една малка част от тях. В крайна сметка евреите приемат арабския като език на общуването и на културата, следователно са асимилирани от мюсюлманското общество и властите охотно наемат евреи и им

поверяват непопулярни длъжности, като събирането на данъци, например. Нерядко евреи заемат високо отговорни длъжности в управлението на държавата. Пример за това е случаят с Абу Юсуф Хасдай ибн Сапрут при царуването на Абд-ал Рахман III (912-961) – придворен лекар, с изявена дарба за чужди езици (превежда научни произведения), той помага на халифа при преговорите с чужди дипломати, както и във външната търговия. Тези и други примери, които биха могли да бъдат посочени, свидетелстват за голямото уважение, с което евреите се ползват в мюсюлманска Испания. Но ако искаме да разберем истинското положение, трябва да направим две допълнения. На първо място, тези случаи са примери за индивидуално и изключително издигане в йерархията на евреи, напълно интегрирани в политическия живот на страната, докато огромното мнозинство от събратята им живеят в много по-скромни условия. На второ, но не и по значение, място, общественото положение на тези евреи естествено ги излага на публичната неприязън и обвинения в трудни периоди. Високите постове, които заемат, очевидно противоречат на пакта *dhimma*, който забранява неверници да имат власт над правоверни. В такива случаи свалянето им е толкова бързо, колкото издигането преди това. Евреите нямат никаква гаранция срещу евентуални обрати на съдбата, освен да приемат исляма, което и правят някои от тях, чийто процент е трудно да се определи.

Най-добрите времена за еврейската общност в мюсюлманска Испания е периодът към края на халифата в Кордова и XI век. Тогава общността, под закрилата на автономния си статут, се управлява сама и свободно посочва своите магистрати и равини; тя има синагоги, равински училища, болници. Поддържа връзки с други еврейски общности по света. В Гранада Хасдай е един от хората, допринесли най-много за новия блясък на равинската наука и на литературата на иврит.

5. Християните в ал-Андалус

Както евреите, така и християните, които живеят в Испания в момента на нашествието от 711 г., могат да останат в земите си и да изповядват свободно религията си, без с това да нарушават пакта *dhimma*. Наричат ги мосараби (*mozarábes*). Още от началото на мюсюлманската ера се организират християнски общности в Толедо, Кордова, Севиля, Мерида, както и в други области. Доказано е присъствието на мосараби през IX в. в зоната на Уеска, където те представляват от 10 до 15 % от населението и където има поне три манастира. Тези общности се управляват сами, подчинени на техните управители, натоварени в частност със събирането на данъци. Законът на готите (*Lex Gothorum*) съществува като юридически кодекс за разрешаване на евентуални спорове между християни. Църковната йерархия остава почти непокътната. До края на XI в. ал-Андалус е разделена на три църковни провинции – Толедо, Лузитания (Мерида) и Бетика (Севиля), като всеки от тези окръзи обхваща по няколко епископства. Признато е законното съществуване на манастирите – около Кордова те са повече от петнадесет. Изглежда мюсюлманските власти не се противопоставят на строителството на нови храмове и култови средища. Тези общности запазват литургията си: мосарабският ритуал, който произлиза от готския, създаден от свети Изидор Севилски. Традицията на църковните събори продължава. Поне два пъти (през 924 г. и през 1064 г.) тези общности са посещавани от легати на папата.

Мосарабите винаги гледат на собственото си положение като на най-малката възможна злина. При всяка представила им се възможност те емигрират на християнска територия. Тази вълнà се засилва в средата на IX в., след неясния случай с мъчениците от Кордова. Към 850 г. някой си Еулохио, духовник от богато мосарабско семейство и приятелят му Алваро, също заможен гражданин, застават начело на опозиционно движение. Подтикнати от тях, определен брой монаси, дякони и монахини доброволно избират мъченичеството. Те привидно приемат исляма, след което се отричат от него, давайки на действието си голяма гласност, с което си навличат смъртно наказание. Самият Еулохио е обезглавен през 859 година. Дали става дума за политическо противопоставяне, или за изблик на мистична екзалтация? Трудно е да разберем. Възможно е тогава мосарабските общности да са преценили, че положението им става по-несигурно, което може да обясни както зачестилите случаи на приемане на исляма, така и емиграционната вълнà към християнските територии в северната част на полуострова, в Каталония и най-вече в кралство Астурия. Именно през този период – краят на IX в. и началото на X в., са основани или е възобновена дейността на известен брой манастири от мосарабски монаси, в частност манастирът „Сан Мигел де Ескалада“ близо до Леон. През X в. мосарабите са подложени на масово изтребление в периферните зони, а също и в големите центрове. Много малко от тях са останали в Уеска, когато градът е отвоюван през XI век.

Без да бъде особеност на мюсюлманска Испания – аналогични примери могат да се намерят при всяко арабско завоевание на територии, християнизирани преди това, случаят на мосарабите привлича вниманието на историците. В своята *История на мосарабите*, публикувана през 1897 г., Ф. Ж. Симонет разработва цялата налична документация по въпроса и стига до изводи, подкрепящи традиционната теза: той противопоставя поведението на мосарабите на това на „лошите испанци“ (приелите исляма) през епохата на „пленничеството“ на Испания, с което внушава, че ислямът представлява само лустро, а владичеството му – просто скоба в историята на Испания. Някои по-съвременни изследвания подтикват към преразглеждане на въпроса от две гледни точки: обхвата на явлението и историческото му значение.

В първия аспект въпрос си поставя Микел де Епалса. Той се съмнява мосарабите да са толкова многобройни, колкото се твърди. Той дори оспорва присъствието им в някои области по две причини. Според него преди 711 г. християнизацията не е нито дълбока, нито еднаква по целия полуостров, което намалява шансовете за просъществуване на християнството. На второ място, присъствието на християни предполага съществуването на епископи, които единствени могат да ръкополагат свещеници и да освещават мирото, необходимо за кръщения. От това следва внедряването на мосарабите да се оценява според броя на епископите, отразен в откритата документация. Според тези критерии Микел де Епалса стига дотам да оспорва реалното съществуване на мосараби в района на Валенсия, Леванте[22], и да го релативизира в други случаи. В Толедо има епископи до IX в. – не е толкова сигурно за X век. Това означава да се отрече съществуването на мосарабска общност в Толедо след тази епоха, което е прибързано като заключение, при положение че там има мосараби в момента на отвоюването на града (1085).

Думата и понятието *мосарабин* се появяват късно – с тях се обозначава не толкова религиозно явление, колкото културна реалност. Мосарабите са двойно арабизирани християни: те говорят арабски, а при дòсега с арабите възприемат и

техния начин на живот. Смесени с мавpите (изглежда, че те не живеят в отделни квартали), мосарабите, подобно на евреите, постепенно се интегрират в мюсюлманското общество. Латинският остава литургичният им език, но освен него те приемат арабския като език на културата и на общуването. Кой арабски? Не е известно. Вероятно огромното мнозинство от хиспано-римляните са използвали различни безписмени диалекти, но елитът със сигурност владее литературния арабски език. Мосарабските духовници, които не са могли да останат равнодушни към богатството на мюсюлманските литература и култура, започват да четат по-добре на арабски, отколкото на латински. Тази арабизация се осъществява постепенно. В един арабски текст от края на X в. се отбелязва, че в Магреб[23] се използват три езика: арабски, берберски и един език, произлязъл от *rumi*, т. е. от африканския латински (*al-latini al-afariqui*). В говоримия арабски често се примесват думи и изрази от латински. Това шокира пътниците от изток, които наричат този език „западен арабски": *al-garbya*. В началото на XVII в. речникът на Коварубиас възстановява тази етимология: „*Algarabia*, езикът на африканците и на западняците, тъй като спрямо нас те са разположени на запад, в Алгарве, т. е. от страната на залеза[24]." На кастилски думата става синоним на шарабиа[25].

Езикът е най-ясно забележимият знак за приобщаване към културата, което се проявява и в много други аспекти. Мосарабите приемат както арабски имена, така и дрехите и начина на живот на мюсюлманите. През X в. например те вече не ядат свинско, в църквите си избягват да слагат изображения (картини и скулптури) на Бог, на Дева Мария и на светците. Продължават да почитат традиционните си празници, но им се струва естествено да канят на тях понякога и мохамедани; ето как в средата на X в. халифът на Кордова организира конно състезание по случай празника св. Йоан.

Тези подробности не могат да не учудят жителите на северните християнски кралства, когато мосарабите се настаняват там. Те носят със себе си начина на живот, навици, свързани с облеклото и храната, техники и форми на изкуството от мюсюлмански произход – да припомним развитието на мосарабското изкуство в областта Леон. Те притежават най-вече онази характерна черта, благодарение на която остават верни на вярата си във враждебна среда. Горди са с това, че са християни от преди арабското завоевание и че са устояли на привлекателността на исляма. Именно затова подтикват събратята си към непримиримост. Както ще видим, именно те окуражават християнските владетели от север да се провъзгласят за наследници на вестготската монархия. Именно те въвеждат понятието „реконкиста". Дали с тези действия мосарабските духовници не подемат, без да го съзнават, мюсюлманската идея за свещена война? Можем да си зададем този въпрос, тъй като в поведението и в доктрината им се откриват и други ислямски влияния. Впрочем доктрината на мосарабите не престава да отслабва с течение на времето. Лишени от всякаква редовна връзка с останалата част от християнството, в постоянен контакт с мюсюлмани и евреи, мосарабите не могат да избегнат влиянието на културното си обкръжение. При някои от тях се откриват монофизитски, и дори манихейски влияния[26]. Известен е, например, спорът, който през VIII в. изправя един срещу друг Алкуин и мосарабския епископ на Толедо, Елипандо. Последният е привлечен от някои аспекти на Корана и нахвърля нещо като синкретична теория, обединяваща исляма и католицизма: всъщност Аллах не бил толкова различен от всемогъщия Бог на католиците, за Иисус се споменавало в много пасажи от Корана, където бил предста-

вен като пророк, т. е. като човек, не било ли възможно да се измисли някакъв компромис? Иисус си бил точно такъв, какъвто Го описва Коранът, приемен Син на Бог и Негов слуга, но тази гледна точка обхващала само човешката му същност. Ако се наблегнело на Неговия божествен произход, двете вери нямало да са толкова далеч една от друга. Подобни теории скандализират Алкуин. След този епизод всичко, идващо от мосарабите, в християнска Европа мирише на ерес. Това е особено отчетливо, що се отнася до догмата за Троицата, която евреи и мюсюлмани отхвърлят.

6. Испания на трите религии

До края на XI в. мюсюлмани, евреи и християни изглежда живеят в разбирателство на Иберийския полуостров. Този факт ни дава право да говорим за Испания на трите религии, но в никакъв случай за Испания на трите култури. Разграничавайки култура и цивилизация, ще избегнем много недоразумения. За етнолозите и антрополозите културата „в дадена група е това, което, извън биологичната наследственост, се предава чрез обществената наследственост[27]". Цивилизацията е по-скоро съвкупност от факти – техниките, изкуствата, религията, идеите, институциите[28]..., „историко-географски комплекс, който, ако не собствени очертания, има свой ареал, във всеки случай свои жизнени центрове, свои огнища на лъчение, свои зони на влияние[29]". В случая, който ни интересува, ще спечелим много, ако говорим за цивилизация, а не за култура. От тази гледна точка можем да кажем, че в средновековна Испания съжителстват, добре или зле, три религии – мюсюлманската, християнската и еврейската. Не може да се говори обаче за три култури, а само за две форми на цивилизация: арабската и западната християнска цивилизации, които имат последователно надмощие. Първата е по-богата и по-бляскава, докато, от XII в. нататък, втората взима окончателен превес. Макар да запазват религията си, евреи и мосараби се вливат в арабската цивилизация. Мосарабите изчезват с напредването на християнската Реконкиста, когато присъствието им вече губи смисъл. Колкото до евреите, на границата между XI и XII в. те постепенно се асимилират в двете цивилизации, което им позволява да играят роля на посредници между тях. Без да загърбват религиозните си традиции, те приемат езика, както и литературните и философски модели на ислямската цивилизация. Иврит се използва само от равините и при богослужение. В обществените и интелектуалните си отношения образованите евреи винаги използват арабски, на арабски четат големите мюсюлмански автори и съчиняват собствените си философски трактати. Те са пропити с арабската култура.

Трябва да се откажем и от още един мит: този за гостоприемната и толерантна Испания. Историкът И. Баер отдавна отхвърли термина „златен век", с който някои си мислеха, че могат да обозначат този период от историята на евреите в Испания. Трябва да се отбележи, че просперитетът на евреите през тази епоха е възможен единствено благодарение на нехайството и либерализма на мюсюлманските власти, не особено старателни в стриктното приложение на пакта *dhimma*. Този просперитет е временен, той далеч не се дължи на нарочна политика на отвореност и търпимост, а зависи изцяло от добрата воля, тоест от своеволието и капризите на владетелите. Същото може да се отбележи относно мосарабите. Толерантността предполага отсъствие на дискриминация спрямо мал-

цинствата. А случаят не е такъв в мюсюлманска Испания, нито по-късно в Испания след Реконкистата. Господарите на страната винаги остават убедени във върховенството на своята вяра. Евреите и мосарабите никога не са били нещо повече от второстепенни поданици. Два века по-късно ситуацията се променя. Тогава християнството се превръща във водеща религия и владетелите приемат да царуват над друговерци – този път над мюсюлмани, а също и евреи, които те търпят, но и подлагат на всякакъв род дискриминация. Това не пречи в продължение на векове в Испания да съжителстват вярващи от три различни религии, което е оригинално явление за Европа по това време.

Кордовският халифат се разпада през първата трета на XI век. Третият халиф Хишам II няма още дванайсет години, когато наследява властта от баща си. Той е прекалено млад, за да упражнява истински прерогативите на халифа; освен това е и недееспособен. Застрашен от разпадане, халифатът е спасен благодарение на енергичността на хаджиб[30] Ал Мансур, който, от 979 г. до смъртта си, фактически упражнява властта. Ал Мансур е начетен човек, произхождащ от арабско семейство, което живее в Испания още от епохата на завоеванието. „Под неговото истинско царуване хиспано-арабската мощ достигна до кулминационната си точка в западния свят" (Е. Леви-Провенсал). Ал Мансур възобновява политиката на експанзия. Армиите му достигат до най-крайните северозападни точки: той разграбва Сантяго де Компостела през 997 година. Смъртта му през 1002 г. оставя свободно поле за изява на междуособиците, набирали сила през последните петдесетина години. Във всички провинции настъпва безпорядък. През 1031 г. Кордовският халифат се разпада на редица малки независими държави, т. нар. *taifas*, докато християнските кралства непрекъснато се засилват и разрастват.

ВТОРА ГЛАВА

ИСПАНСКАТА РЕКОНКИСТА
(VIII – XIII век)

В продължение на триста години мюсюлманите се отнасят само с презрение към бедните християнски общини в северната част на полуострова. Военната мощ, просперитетът на икономиката и блясъкът на цивилизацията отрежда на мюсюлманите безспорно върховенство. Въпреки това с течение на времето християнските кралства, в стремежа да присвояват владенията на южните си съседи, успяват да установят властта си в една част от територията. В момента, в който Кордовският халифат се разпада, тези кралства се чувстват вече достатъчно силни, за да преминат към настъпление. С превземането на Толедо (1085) и на Сарагоса (1118), мюсюлманите губят северната половина от Испания. Сто и петдесет години по-късно, през 1238 г., християните влизат в Севиля и ал-Андалус е сведена до границите на Гранадското емирство. Точно това настъпление от север на юг, отначало бавно, а след това много бързо, е наречено Реконкиста.

1. Възникването на християнските кралства

Под Реконкиста се разбира многовековната борба на християнска Испания срещу исляма, която започва няколко години след мюсюлманското нашествие и свършва през януари 1492 г., когато Кралете Католици влизат в Гранада. Това е най-значимото събитие в историята на Испания: Испанската Реконкиста се определя като отхвърляне на исляма. За да се разбере нейното значение, е достатъчно да се проследи съдбата на Северна Африка, също християнска земя, дълбоко повлияна от римската цивилизация. Северна Африка приема свършения факт – днес там се говори арабски и ислямът е доминираща религия. С други думи, Иберийският полуостров се оказва най-европейската от всички европейски нации. Останалите не е трябвало да си задават въпроси. Испания и територията, която по-късно ще стане Португалия, имат избор: да приемат или да отхвърлят свършения факт. Испания не се примирява – тя избира да остане или да стане отново християнска.

Думата Реконкиста внушава две допълнителни идеи:

— идеята за територия, която да бъде освободена от нечие чуждо владичество;

— идеята за борба в името на вярата, тъй като нашествениците са неверници в очите на тези, които ги отблъскват.

Коя от тези две идеи дава смисъла на явлението? Първият аспект е изцяло преобладаващ за периода от 711 г. до 1492 г.: маврите са възприемани на полуострова като чуждо тяло, като завоеватели или узурпатори, които жителите искат да прогонят, макар и често да са принудени да си сътрудничат с тях. Именно това заявява високо дон Хуан Мануел († 1348), още в средата на XIV в.: „Войната изправя християните срещу маврите и това ще бъде така, докато християните не си върнат териториите, които маврите завзеха: тяхната религия или вярвания не са причина за тази война.“

Заблуда би било да си въобразим, че още от самото начало християните имат ясно съзнание за целите си. За да съществува волята да се съгради отново християнска Испания, тя трябва да бъде въплътена във власт. А такава, от момента на мюсюлманското завоевание, вече не съществува: вестготската монархия е пометена, а кадрите ѝ унищожени и разпръснати. Едва през втората половина на IX в. битката при Ковадонга става символ на съпротивата, отправна точка на едно голямо начинание. Към началния момент съпротивата може да се тълкува като отхвърляне на чуждото от страна на планинските жители, които винаги са се бунтували срещу всякакви нашественици, каквито и да са те – те вече са отказвали да се подчинят на римляните и на вестготите.

В началото на X в. тази съпротива се вписва в определена историческа перспектива: възстановяването на политическото единство на един свободен от маври Иберийски полуостров. Тази перспектива не възниква спонтанно. Тя е дело на мосарабски монаси, избягали от ал-Андалус и намерили убежище в астурийското кралство[31]. Християните от север отначало се противопоставят, но впоследствие се организират и предоставят териториите си, и специално Астурийското кралство, за убежище на стария елит от вестготска Испания. Монасите пренасят там традиции, исторически спомени, политически идеи. Те подстрекават краля на Астурия да се представя като наследник на вестготското кралство, с което да противопостави историческата законност на завоевателното право. Тогава именно, при царуването на Алфонсо III (866-910), се ражда идеята за Реконкиста, т. е. амбицията полуостровът да бъде върнат на тези, които се считат за негови законни собственици. Кралете на Леон, наследници на кралете на Астурия, ще приемат титлата император, за да изразят ясно волята си да възстановят в своя полза единството на полуострова. Тази амбиция среща отпор. Останалите християни, създали междувременно свои общини – наварци, арагонци, каталонци, не признават властта на Леон. Скоро се появяват нови държави – Кастилия, Португалия... Леонската имперска идея се разсейва след Алфонсо VII (1126-1157). Защото Реконкистата остава дело на разединените християни. Съпротивляващи се общности, без връзка помежду си, се създават в Астурия, в баските земи и в Пиренеите. Някои се оказват по-динамични и се разрастват, други биват погълнати от тях, трети тепърва възникват. Всички те ясно чувстват, че принадлежат към едно семейство и на един културен ареал, но с времето самобитността на всяка една от тях се утвърждава и в средата на XIII в. полуостровът се оказва разделен на пет държави: една мюсюлманска Гранада; други две от двете страни на Пиренеите – Навара и короната[32] на Арагон; последните две са напълно полуостровни: Португалия и короната на Кастилия. Полуостровът никога вече не си възвръща единството, загубено през 711 година. Едва много по-късно – през XIII в., с битката при Лас Навас де Толоса и в края на XV в., с войната за Гранада, тази борба приема облика на общо дело на християнското население срещу исляма, на борба срещу неверниците, на кръстоносен поход, без обаче да се забравя първоначалната перспектива: възвръщането на територията на тези, които се считат за нейни законни собственици.

Мюсюлманското завоевание не е пълно, било защото нашествениците решават да се оттеглят от някои изолирани или негостоприемни зони, било защото срещат на места силна съпротива. Затова в северната част на полуострова, от Астурия до Каталония, остават редица християнски средища, които в последствие се превръщат в отправни точки на Реконкистата.

Традиционното схващане е, че тя започва в Астурия, отдалечена област, в която римското завоевание е късно и повърхностно. Вестготите не се проявяват

като по-активни. Християнизацията е много слаба. Съпротивата срещу сарацините се вписва в тази обща линия на противопоставяне на чуждото, каквото и да е то, от страна на планинците, свикнали да живеят отделно от всички останали и естествено враждебни към всяка власт, идваща отвън. Дали към тях се присъединяват спасилите се след краха на кралството в Толедо вестготски аристократи, предвождани вероятно от Пелайо[33]? Това внушават някои историци. Така или иначе, в планините на Астурия се организира много рано съпротива, символично отбелязана с битката при Ковагонда, чиято дата дори не се знае със сигурност: 718 г., или по-вероятно 722 година. Астурийското кралство, чиято столица първоначално е Кангас де Онис, а след това Овиедо, е създадено действително едва при царуването на Алфонсо I (739-757). Тогава то се простира по продължение на ивицата от Галисия до Баския. Кантабрийските планини образуват естествена граница на юг, продължаваща в една обширна *no man's land* (ничия земя) от стотици квадратни километри: долината на Дуеро, която разделя ал-Андалус от Астурийското кралство. Дали тази зона е превърната умишлено в пустиня? Такава теза поддържа Санчес-Алборнос: тъй като нямат средства да защитят и колонизират тези територии, Алфонсо I, а след него и Фруела (757-768) сигурно ги опустошават, избивайки маврите, които не успяват да избягат, и дават на мосарабите убежище отвъд Кантабрийските планини. Днес тези заключения се оспорват; възниква въпросът за обхвата и самата идея за опустошението – приема се безусловно, че обитателите масово напускат оспорваните области; не се приема обаче, че тези територии остават напълно обезлюдени. Като че ли в края на живота си Санчес-Алборнос взима предвид несъгласията по този въпрос: пред опонентите си той признава, че дори и в пустините има оазиси...

В източния край на полуострова напредването на сарацините е спряно от Карл Велики, който окупира Памплона и Уеска, преди да претърпи провал при Сарагоса. На връщане от тази експедиция, през 778 г., ариергардът му е атакуван от баски отряди, без да е известно къде точно се е случило това: във Вале де Ечо, в прохода към град По, който е връзка с долината Лескюн[34], или в Ронсесвалес, както по традиция се твърди[35]. Тогава Карл Велики отклонява поглед от Испания, но през 785 г. Херона, а малко по-късно Уржел и Сердания, спонтанно се поставят под негово покровителство. През 801 г. Людовик Аквитански окупира Барселона и създава редица графства на юг от Пиренеите: Паларс-Рибагорса, Уржел-Сердания, Ампуриас, Барселона... Те именно са наричани „Хиспанска марка" (*Marca hispánica*)[36], поставена теоретично под властта на Западната римска империя. Всъщност терминът няма никакво политическо, нито дори географско значение – той просто указва границата между Каролингската империя и мюсюлманска Испания. Каталонските графства – Барселона бързо взима превес над останалите – се считат за малко или повече автономни. Нищо от тази картина не прилича на „пустинята" в долината на Дуеро: границата между християнските и мюсюлманските зони се стабилизира около 814 г. и почти не се променя до средата на XI век. Това се дължи на факта, че за да избегнат опеката на франките, каталонските графове не се колебаят да сключват споразумения за добросъседство със сарацините в Лерида и Тортоса. Граф Борел (947-992) стига още по-далеч в сближаването с Кордовския халифат, докато през 985 г. Ал Мансур не предприема нападение и не плячкосва Барселона. Графът намира в това основание да скъса с Каролингите[37], които не идват на помощ на Марката. Каталония става официално независима през 987 година.

Бъдещите кралства Арагон и Навара също първоначално са само подчинени области на империята на Карл Велики. Арагонското графство, ограничено в рай-

она на Хака и Уеска, се освобождава в началото на IX в. и неговите първенци се сродяват с управляващата фамилия в Памплона. Едва през 1035 г. Рамиро, син на Санчо Велики Наварски, получава титлата крал на Арагон. През 755 г. областта Памплона се надига срещу сарацините. От този момент нататък си я оспорват империята на Карл Велики и Кордовският халифат. Карл Велики надделява през 806 г., но Людовик Благочестиви[38] няма такъв успех: армията, която изпраща на юг от Пиренеите, е разбита през 824 година. Принцовете на Памплона – те се титулуват крале едва през XII в., сключват съюзи с Астурийското кралство, без обаче да си развалят отношенията с мюсюлманите. Навара се оформя истински едва с идването на новата династия, чийто родоначалник е Санчо Гарсес I (905-925). Той окупира Нахера и част от Риоха. При царуването си Санчо Големия (1000-1035) разширява кралството до Собрарбе и Рибагорса, присъединява графство Кастилия (1029) и дори завзема Леон през 1034 година. Навара по това време изглежда най-мощната държава в християнска Испания. Владенията ѝ се простират от северния склон на Пиренеите (настоящите френски баски земи) до западната граница на каталонските графства, но Санчо счита тези територии за своя бащиния, с която може да разполага както намери за добре. Преди смъртта си той ги поделя между децата си: на най-големия, Гарсия, се пада Навара; една част от източните територии образуват Арагонското кралство, създадено за Рамиро; Гонсало получава Собрарбе и Рибагорса; Фернандо I става крал на независима Кастилия. Това разпределение става причина за вражди и братоубийствени войни, в края на които, през 1076 г., самата Навара престава да съществува като автономна цялост – Памплона е включена към Арагонското кралство, докато Баския и Риоха се падат на краля на Кастилия, Алфонсо VI. Навара става отново независимо кралство едва през 1134 г., когато Гарсия Рамирес провъзгласява възстановяването на монархията.

От всички територии, които отхвърлят мюсюлманското владичество, единствената, която има възможност да се разраства, е Астурийското кралство, тъй като е отделено от ал-Андалус с една обширна *no man's land*. Навсякъде другаде християнските принцове са принудени да бъдат много внимателни – всеки пряк сблъсък може да се окаже фатален за тях. Ето защо Астурийското кралство бързо заема челно място в битките на Реконкистата, подтикнато от двама от неговите владетели, Алфонсо II (791-842) и най-вече Алфонсо III (866-911).

Алфонсо II разширява владенията си на изток до Панкорбо и Кастрохерис, със земите, които по-късно ще се превърнат в Кастилия и които все още са само погранична територия (марка) на кралството, поверена на граф. Алфонсо III продължава и разширява експанзията в три направления:

— на запад, където изцяло окупира Галисия и зоната между Миньо и Дуеро, Порто е превзет през 868 г., а Коимбра – през 878 г.

— на юг от Кантабрийските планини, с настаняването на колонисти в района на Леон и Асторга – град Самора е основан през 893 година.

— на изток, до Риоха, която му оспорват кралете на Памплона. Ясно е, че Алфонсо III е истинският автор на идеята за Реконкиста, подсказана му от мосарабските монаси. Той претендира за връзки с вестготската монархия, изчезнала през 711 година. Именно при неговото царуване хрониките, написани в духа на официалната пропаганда, се стремят да покажат, че кралете на Астурия са наследници на вестготските крале както по силата на династичните връзки, така и поради факта, че управляват готско население: астурийци и мосараби. Една от тези хроники представя битката при Ковадонга като отправна точка на едно голямо начинание – възраждането на Испания и възстановяването на готския на-

род и армия. Монархията, изчезнала с Родриго, се е върнала към живот благодарение на Пелайо.

За Алфонсо III Реконкистата не е кръстоносен поход срещу неверниците. Никакви скрупули не го спират да изпрати сина си, бъдещия Ордоньо II, да се учи при мавърския владетел на Сарагоса. Въпреки това кралят не пренебрегва религиозните мотиви, когато сметне, че те са от полза за престижа на държавата му и за повдигане ентусиазма на бойците му. По негово време се развива култът към свети Яков. Около 780 г. един монах, Беато де Лиебана, за пръв път споменава евангелизацията на Испания от апостол Яков, като по този начин създава благоприятен климат за това да се измисли негов гроб в Ирия Флавия (днешен Падрон). Около 814 г. в римски саркофаг са намерени останки, идентифицирани като тези на апостола, чието тяло е пренесено с кораб от Яфа до брегoвете на Галисия. Алфонсо II нарежда да построят църква в селото – така се поставя началото на бъдещата митрополия Сантяго де Компостела (свети Яков от Кампостела). Алфонсо III разбира каква полза може да извлече от това обстоятелство. Кралството е гордо с това, че на неговата територия се намират мощите на един апостол; единствено Рим, където се пазели останките на свети Петър, можел да му оспорва тази привилегия[39]. Магнати[40], духовенство и народ са обзети от свещен ентусиазъм и вярата в съдбините на кралството се засилва. Култът се организира: първите френски поклонници идват в средата на X век. От този момент нататък те не спират да приждат, както французи, така и други, от цяла Европа. Скоро в Компостела се събират цели тълпи. С поклонническите пътувания се заема голяма организация, която определя маршрутите (през Сompор, Ронсесвалес, Нахера, Бургос, Карион де лос Кондес, Саагун, Асторга), създава ханове и странноприемници в основните пунктове за почивка (Санто Доминго де ла Калсада, Бургос...). Написана е дори книга, първият известен туристически пътеводител, в която пътникът намира всякаква необходима информация: за дължината на преходите, за състоянието на пътищата, за нравите на жителите, за забележителностите, които не бива да пропусне (светилища и исторически места), за кулинарните специалитети и дори основна лексика, която би му била от полза при прекосяването на баските земи. Тази международна слава Компостела придобива два века по-късно. Скромното светилище, построено от Алфонсо III, става епископство, а след това митрополитска църква, благодарение на двама амбициозни прелати – французинът Далмас и испанецът Диего Хелмирес – и двамата получават голяма подкрепа от монасите на Клюни[41]. Папа Каликст II (1119-1124) удостоява поклонничеството в Компостела със същите привилегии, каквито имат Рим и Йерусалим. Хелмирес мечтае да направи своя епископски град съперник на Рим. Този период – XII в., бележи възхода на Сантяго. Около катедралата, започната около 1080 г., се събират търговците на храма, които продават на идващите от цяла Европа поклонници кръстове, мехове, кожени торбички и най-вече пектени[42], както и изобилие от сувенири и свещени предмети, изобщо всичко, което въображението на търговеца може да роди, за да експлоатира благочестието на многолюдието. Пътят на Сантяго допринася и за това малката християнска Испания да се свърже със християнството на запад, той дава възможност за икономически, творчески и културен обмен, който слага край на изолацията на полуострова и го откъсва от Изтока.

Давайки тласък на култа към свети Яков, Алфонсо III сигурно не си е представял грандиозните перспективи, които той ще открие. Остава да обясним причините за този успех. Америко Кастро се опитва да направи това. Той припомня митичния корен: смесването в хорското съзнание на двамата Яковци – Големият

и Малкият[43], и влиянието на езическия култ към диоскурите Кастор и Полукс, синове на Юпитер. Според народното вярване, Малкият Яков е брат на Иисус. За християните от север свети Яков следователно се превръща в нещо като анти-Мохамед, убиец на маврите (*Santiago matamoros*), когото ще призовават втурналите се в атака войници и за когото в трудните моменти ще вярват, че се сражава редом с тях, яхнал бял жребец[44]. От този култ, предполага Кастро, се ражда Испания. Тези теории не се приемат единодушно. Християнска Испания създава култа към свети Яков, а не обратното. Измисленият гроб на апостола се вписва прекалено добре в линията, която Алфонсо III си определя да следва: да даде историческа легитимност на Астурийското кралство, но нищо не позволява да се мисли, че още от самото начало иска да направи от свети Яков анти-Мохамед. Много по-късно, в края на XI и през XII и XIII в., *Jacobus miles Christi*[45] заема своето място сред воините на Реконкистата, но контекстът тогава е съвсем различен, а именно кръстоносният поход, проповядван от френските монаси.

Всичко това е все още много далеч в началото на X в., когато Ордоньо II (914-924) се счита за достатъчно силен да установи своята столица отвъд планините, в Леон, който иска да превърне в достоен заместител на вестготския Толедо. Кралство Леон наследява Астурия. Владетелите наричат себе си императори, за да изразят по-ясно амбицията си да възстановят около себе си единството на християнска Испания. Реконкистата продължава да напредва. Премината е линията на Дуеро, Саламанка е отвоювана през 941 година. Но голямото събитие се случва на югоизток – възправя се Кастилия, този извисен връх на Леонското кралство, пред който се откриват светли хоризонти. Кастилия, земя, населявана от свободни хора, едно отворено общество, обърнато към Европа, което в края на XI в. ще намери своя герой: Сид.

Сид е *човекът от границата* (Луи Бертран), или от обширната територия, разделяща малкото Леонско кралство от мощната мюсюлманска Испания. Много пъти в годината маври-воини прекосяват тази зона, нападат северните християнски села, след което се оттеглят с плячката от набезите. Този особено незащитен район започват да наричат Кастилия, може би заради многобройните крепости (*castillos)*, строени там, за да приютят хората, които въпреки опасността упорито не напускат тези земи[46]. Животът на тези хора не е лесен. Земя без богатства, постоянно застрашена, постоянно атакувана – „без нито едно мирно десетилетие", пише Санчес-Алборнос, Кастилия не е много привлекателно място за аристократите, които предпочитат сигурността и удобството на столицата Леон, разположена във вътрешността, далеч от фронта. И все пак теренът трябва да бъде зает, населен, защитаван. Бургос, основан през 882 г. от граф Диего Порселос, става център на тази оспорвана територия. За да бъдат привлечени колонисти, им предлагат различни облаги, гаранции и *fueros*[47]: хората, които приемат да се установят в Кастилия, ще бъдат свободни; дава им се земя срещу задължението да я обработват и, в краен случай, да я защитават от маврите. Ето защо Кастилия през Средновековието представлява остров на свободни хора във феодална Европа, подчинена на крепостничеството. В Кастилия няма юридически притеснения за селяните – те са собственици на земите си и са свободни. В средата на XIV в. там все още съществуват шестстотин петдесет и девет *behetrias*, т. е. села, които имат изключителното за Европа право да избират господаря си и да го отпращат в случай, че не им харесва[48]. Това е именно отликата на Испания и в частност – на Кастилия по времето на Реконкистата: феодализмът не пуска там дълбоки корени, с изключение на Каталония и, в по-малка степен, на Арагон, където франкските институции са оставили отпечатъка си.

Навсякъде другаде се наблюдават известни заемки[49], но като цяло в Испания няма нищо подобно на мрежата от междуличностни отношения на зависимост, изплетена в останалата част от Европа. Понякога се говори за феодални владения, но по-често за наем (*prestimonio*): короната рядко отстъпва прерогативите си на владетелите. Това, което се наблюдава в Кастилия, е сеньориален режим без феодалната йерархия, каквато власта на север от Пиренеите. Делегиран от краля, владетелят разполага с юридически права над своите подчинени: той раздава правосъдие в гражданското и в наказателното право, понякога и в двете (*mero y mixto imperio*), но в тази област кралят не се отказва от нито едно от изключителните си права. Тази особена ситуация се обяснява с двойния характер на Реконкистата – едновременно завладяване на една територия и колонизацията. Мюсюлманското нашествие слага край на големите владения от вестготската епоха и засилва селския характер на обществото. По-голямата част от градовете по долината на Дуеро изчезват. Повторното заселване е оставено на инициативата на идващите да се установят в тези запустели земи и така придобитата собственост (*presura*) става продаваема или наследима. Всеки взема толкова земя, колкото може да обработва със семейството си, без за това да е необходимо винаги кралско потвърждение. Така се създават благоприятни условия за развитие на малки частни владения, управлявани от свободни хора. Колонистите са привлечени с обещания за права и привилегии. Гарантирана е безнаказаност за крадци и убийци[50].

Изложената току-що теза, любима на Санчес-Алборнос, днес е видоизменена от историци, които, без да отричат влиянието на мюсюлманското нашествие върху развитието на християнското общество, са много по-склонни да приемат съществуването на феодални институции, подобни на тези в останалата част от Европа. Характерният факт остава обаче очевиден: повторното населяване най-често е официално начинание, ръководено от самите владетели, както и от графове, епископи, абати на манастири, а по-късно, след XIII в. – от военно-религиозните ордени.

В отвоюваните територии възникват селища. Едни се установяват в изоставените места (Асторга, Леон), други са новосъздадени (Бургос, Самора). Те са основавани или възстановявани с различни цели: военни (защита на територията срещу маврите), политически (управление на населението от околностите), или религиозни (възстановяване или създаване на епископства). До X в. населените места са предимно бедни селища, а икономическият живот е сведен до някои стокови размени по седмичните пазари – както в Леон или в Барселона. Малко са селищата с истински градски облик, с дворци, църкви и обществени бани. През X в. единствено град Леон прави изключение. В тези градове, снабдени с обширни мери (*alfoz*), управлението е в ръцете на самите жители. Решенията, отнасящи се до различни страни от живота в общините, се взимат съвместно на общи събрания, на които присъства цялото население (*concejos abiertos*). На тези събрания се определят новите магистрати на града, иска се сметка от предишните, обсъжда се уместно ли е или не да бъде павирана дадена улица, да бъде построен мост, да бъде създаден пазар, и се гласуват необходимите за тези дейности данъци. Тази оригинална форма на пряка демокрация не трае много след XII – XIII век. Има тенденции тя да се идеализира – днес историците се питат дали значимостта ѝ е реална. Сега се счита, че социалната йерархия между рицари и простолюдие е много по-силна, отколкото се е смятало, но така или иначе идеята отеква в колективната душа на кастилците, които винаги остават малко или повече враждебни към растящото разслояване на обществото. Както казва една

поговорка, която Антонио Мачадо[51] обича да цитира, „в Кастилия един човек струва колкото всеки друг": *nadie es más que nadie*. Там хората имат повече уважение към другия и към достойнството му, отколкото другаде. За да бъде приет, елитът трябва първо да бъде признат, а не наложен своеволно.

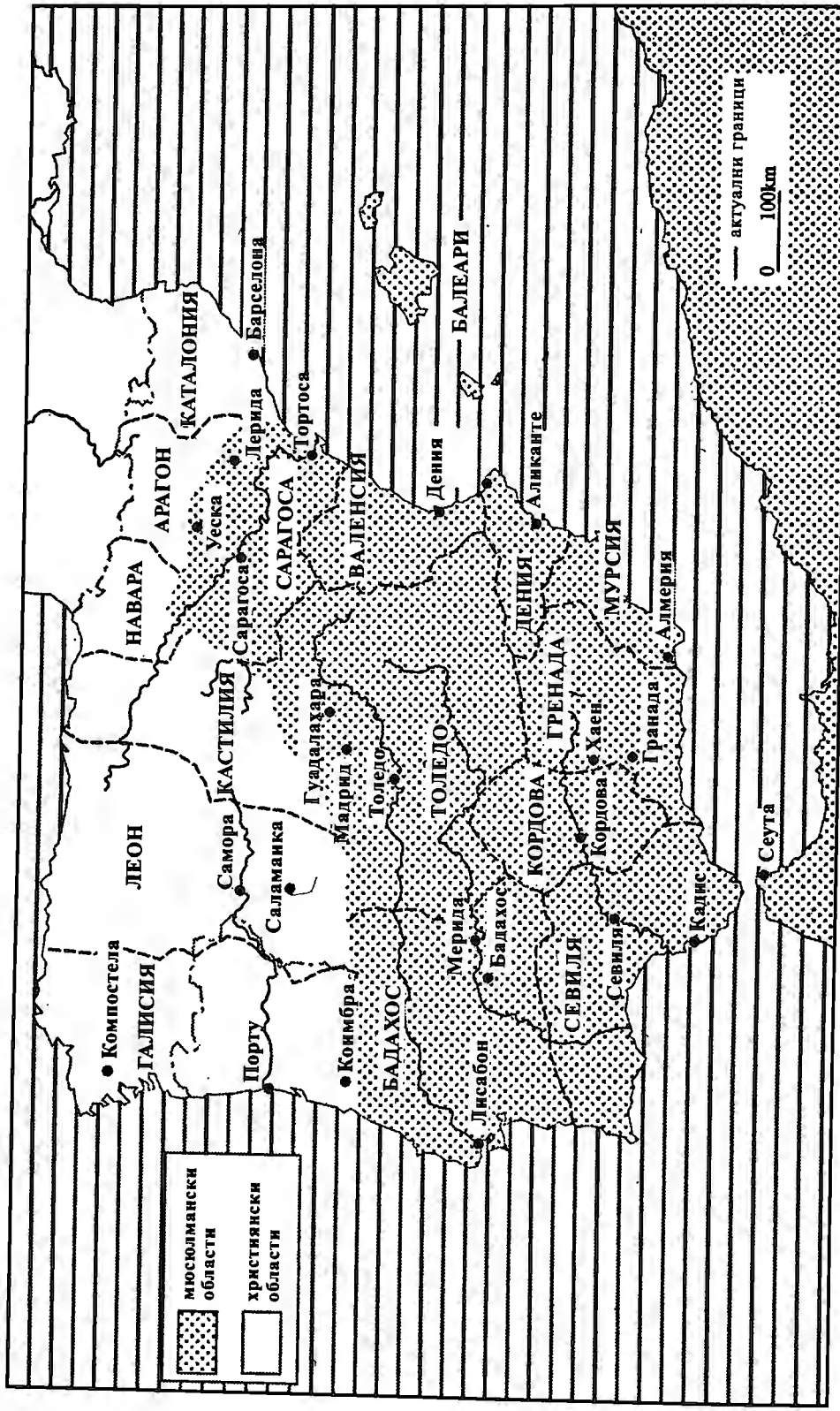
Това свободно общество е също и отворено – хората не са затворени окончателно и веднъж завинаги в касти или класи. Както навсякъде в Европа, и в Кастилия има социална йерархия: на върха са тези, които наричат *ricos hombres* – висшата аристокрация. След тях идва дребната аристокрация на т. нар. *infanzones*, или тези, които по-късно ще бъдат наречени *hidalgos*[52]. Накрая е третото съсловие – обикновените хора и селяните. В Кастилия нищо не е окончателно: възможно е някой да промени положението си, да се изкачи по социалната стълбица, от обикновен *hidalgo* да стане *rico hombre*, или от обикновен селянин – *hidalgo*. Войната срещу Мавритания прави възможна тази изключителна за времето си социална подвижност. Ще дадем два примера.

Първият се отнася до удивителната институция на народното рицарство (*caballeros villanos*), формирано от селяни и граждани, достатъчно богати, за да поддържат боен кон и въоръжение. Този вид рицари са потомци на първите колонисти. Първоначално това са селяни, които, в случай на внезапно нападение, сменят ралото с меч. След това се връщат към полските си работи до следващата тревога. Това не са аристократи в истинския смисъл на думата, но са хора, ползващи се с някои присъщи на аристокрацията привилегии, като например частичното освобождаване от данък. С течение на времето те са асимилирани от *hidalgos*, но тази подвижност оставя следи: през XVI в. все още могат да се намерят едри търговци от Бургос, носещи титлата рицар, без да се забелязва някакво противоречие между упражняването на професията и принадлежността им към аристокрацията.

Има и друг начин някой обикновен войник да стане рицар – той трябва просто да вземе кон от неприятеля по време на битка. Този случай често се споменава в *Поема за Сид*, еквивалент на френската *Песен за Ролан*, първата в испанската литература епопея, в която обаче романтичното и приказното имат много малко място. Напълно реалистични и земни проблеми вдъхновяват поета, когато разказва как победителите си поделят плячката след успеха. Тогава онези, които се сражават пеша – пехотинците, стават рицари, учудващо повишение, което позволява да се разбере престижът, който военната институция запазва дълго време.

Приключението на Сид и необикновеното му издигане, такова, каквото е представено от анонимния автор на *Поемата*, е илюстрация на Кастилия от края на XI век. Първоначално Сид е просто дребен благородник, на последното стъпало на благородническата стълбица, един *infanzón*. Той е в немилост пред краля Алфонсо VI, който го изгонва от двора и забранява на всички да му дават подслон. Така Сид е принуден да напусне родината си. Той прекосява Бургос – съгласно заповедите на краля и въпреки симпатията, която изпитват към героя, жителите отказват да го приемат дори и за една нощ: „Моят Сид влезе в Бургос. В дружината му – шестдесет конници. / Мъже и жени излязоха да го видят, / граждани и гражданки са по прозорците, / те проливат сълзи, понеже толкова им бе мъчно."[53] Сид и другарите му трябва да спрат за почивка извън града, край бреговете на река Арлансон. Малката войска се впуска в приключения, воюва с маврите, натрупва огромна плячка и спечелва необикновена слава. Валенсия е завладяна. Сега Сид е на върха на почестите: „Днес испанските крале са негови роднини"[54]. Това е един от последните стихове от *Поема за Сид*, която е посве-

Царствата на *taifas* през 1065 г.

тена изцяло на прославата на социалната свобода, на възможностите за издигане и повишение, които се предоставят на младите и не особено доволни от съдбата си кастилци, стига само опасностите да ги привличат. Всъщност, *Поемата* е един вид призив за присъединяване към войската на Сид: „По цяла Кастилия се разнася новината, че моят Сид Кампеадор напуща страната. Едните напущат къщите си, а другите замите си"[55]. Такъв е призивът и преди да се впуснат в нападение срещу Валенсия: „Който иска да дойде с мен да обсадим Валенсия, / нека дойдат всички доброволно, никой не се принуждава..."[56]. Като всички общества през ранното Средновековие в Европа, кастилците са войнствено общество, с тази особеност, че Реконкистата поддържа военизацията там векове наред. Докато на юг има земи за отвоюване от маврите, по-предприемчивите и по-амбициозните хранят надежда да подобрят положението си – само с меч в ръка могат да се постигнат едновременно богатство и почести (*honra y provecho*). Тази възможност продължава да съществува до превземането на Гранада (1492), а дори и след това, понеже откриването на Америка ѝ дава нов тласък. Именно от такива воини и авантюристи произлизат т. нар. *conquistadores*, които тръгват към Новия свят. Как при това положение можем да се учудваме, че военните и благороднически ценности са на много по-голяма почит, отколкото икономическата дейност, търпеливата полска работа, занаятчийството, та дори и търговията? Кастилците не страдат от някаква вродена неспособност за икономически живот. Ако в повечето случаи предпочитат оръжието, то е, защото този избор открива повече възможности за обществено издигане и признание. Рицарският идеал за тях е по-привлекателен от буржоазния дух. Повече по конюнктурни причини, отколкото заради темперамента на хората, Кастилия става едно военно общество, с всички обещания и рискове, които предполага тази ценностна система.

Господарите, живеещи в Кастилия, споделят несигурния живот на подчинените си, които виждат в тях по-скоро бойни другари, отколкото феодали, целящи да ги експлоатират. Обвързани от силна солидарност, те се отнасят с еднакво подозрение към аристократите от столицата Леон. Кастилия може да разчита единствено на себе си. Това особено положение обяснява в голяма степен последвалите събития: общество, постоянно изложено на опасността от война, чувстващо се повече или по-малко изоставено от далечната кралска власт, свободно общество без могъщи феодални господари и крепостни селяни, силно обединено около водачите си и, в крайна сметка, осъзнаващо своята идентичност. Една легенда, създадена през XII в., се опитва да легитимира *a posteriori* унаследяването на властта в Кастилия. В началото на X в. – едва двайсет или трийсет години след основаването на Бургос, събрание на благородници и прелати решава да повери управлението на делата в Кастилия на двама магистрати, Лаин Калво и Нуньо Расура. Първият вероятно е прародител на Сид, а вторият – на краля Алфонсо VII. Това вече означава дистанциране от двора на Леон, без окончателно да се скъсва с него. Фернан Гонсалес, граф от 932 г., прави следващата стъпка: той обединява отделните кастилски територии и дава на Кастилия фактическа независимост. След това графството минава под властта на наварския крал Санчо, който го превръща в кралство за сина си Фернандо. През 1037 г. той добавя към титлата си и тази на крал на Леон – всъщност той се оженва за Санча, сестра на Бермудо III, която умира през същата година. Така с Фернандо I започва дългата история на двете кралства, ту обединени, ту разделени, до момента, когато Кастилия окончателно измества Леон. Това става благодарение на факта, че подобно на Санчо Наварски, Фернандо I Кастилски гледа на държа-

вите като на своя бащина собственост, с която може да разполага както намери за добре. Преди смъртта си през 1065 г. той завещава Кастилия на сина си Санчо II, а Леон – на Алфонсо VI, докато друг един негов син, Гарсия, става крал на Галисия. Санчо II е убит през 1072 г., което позволява на Алфонсо VI да вземе кастилската корона. Кастилия временно поглъща Леон. В този момент тя е първостепенната политическа сила в християнска Испания; тя е тази, която, до голяма степен, впоследствие ще създаде Испания, а кастилският език е призван да стане испански, един език с универсален потенциал. Следователно Кастилия се формира на народна и договорна основа, срещу аристократичната и унитарна вестготска монархия. Борбата, водена за нейната независимост и създаването на баско-кастилска държава, отделна от астуро-леонската, не могат да се сведат до личната амбиция на един граф, изправил се срещу своя крал. Става дума за една друга, по-демократична, ако можем да си позволим този анахронизъм, концепция за политическия живот, противопоставена на империализма и централизма на Леон.

2. *Taifas*, Алморавиди и Алмохади

Властта на халифите на Кордова над ал-Андалус е по-скоро номинална, отколкото реална. В края на X и началото на XI в. тя е все повече оспорвана от засилващия се местен сепаратизъм. Безпорядъкът залива всички провинции. Силната личност на Ал Мансур (Алмансор) поддържа като цяло политическото им единство още няколко години, но след смъртта му мюсюлманска Испания се разпокъсва и се появяват десетки малки автономни държави; това са т. нар. *taifas*. Така възникват арабски *taifas*, берберски *taifas*, склавински *taifas*... Броят, както и границите им, варират, тъй като тези кралства не са в съгласие помежду си и воюват, вследствие на което по-силните присъединяват към себе си по-слабите. *Taifa*-та на Толедо, например, обхваща сегашните провинции на Толедо, Мадрид и Гуадалахара, плюс средиземноморската част на Авила, планинската верига Куенка, зоните Сиудад Реал и разположените на изток от Касерес и Бадахос. За сметка на това други, като *taifas* на Кордова и на Дения, са сведени до главния град и околностите му – те запазват независимостта си за кратко време. „Нищо не би било [...] по-подвеждащо от определението, че фазата след [...] края на омаядския халифат е период на властови разпад и ширеща се анархия. Т. нар. *reyes de taifas*, които тогава заемат мястото на халифата, с нищо не наподобяват обикновени главатари на банди. Епохата на *taifas* не бележи погиването на халифската държава, а само нейната децентрализация. През тази епоха се създават истински териториални мюсюлмански държави, които са продължение на халифата. Както добре е предусетил Менендес Пидал, те дори консолидират политическите и културни структури в по-тесни и следователно по-добре контролирани рамки“ (Пиер Тубер). Седем от тези *taifas* в крайна сметка започват да се открояват с големината на териториите си: Севиля, Гранада, Мурсия, Толедо, Бадахос, Сарагоса и Валенсия.

При *taifas* се наблюдават две характеристики, от които едната бележи приемственост, а другата – разрив с периода на халифата.

В културно отношение нищо не е променено, освен че се наблюдава нещо като специализация: поетите предпочитат да се събират в Севиля, докато научната и философска дейност се измества на север, в Толедо и Сарагоса. Това културно обновление е съпътствано от връщане към източните извори. „Ако навре-

мето Омаядите налагат западното влияние в Изтока, кралете на т. нар. *taifas* отново ориентализират Запада. Багдад се отразява в микроскопични багдади" (Емилио Гарсия Гомес). Именно тогава, под влиянието на Ориента, започва изучаване на арабските философски произведения, а посредством тях и на гръцките, по-специално на Аристотел. Приемствеността се явява правило и в отношението към мосарабските и еврейски религиозни малцинства. Може би никога влиянието на евреите не е било толкова голямо. Един от тях, Самуел ха-Нагид († 1056), в продължение на тридесет години играе ролята на везир на Гранада. Изявена личност, много вещ в изучаването на Библията, полемист и талантлив поет, той ръководи вътрешната и външната политика на царството, но със сигурност не е военен предводител, както се твърди. През първата половина на XI в. Сарагоса се превръща в еврейско културно средище, със свои писатели и философи. Там живее Селомо ибн Габирол – този, който в по-късните християнски текстове се споменава под името Ависеброн. В *Извора на живота* той поддържа смелата теза за универсалността на материята, общ субстрат на всички същества, освен на Бога. В своята *Книга за изправяне на характерите* той определя човека като психофизично цяло. Неговата *Кралска корона* е поема, прославяща творението; в нея човекът е представен като венец и мярка на всички неща. От тези примери може да се види каква е свободата на мисълта в мюсюлманска Испания. Еврейските автори не се боят да спорят с мюсюлмани по въпроса за стойността на Корана. Ибн Хазм († 1064) отговаря на предизвикателството, подчертавайки противоречията и несъстоятелностите на Тората, и критикува прекалено голямата, според него, влиятелност, което евреите придобиват към края на халифата.

В политическо и военно отношение положението на *taifas* не е вече същото като това по времето на емирите, а след това и на халифите на Кордова. Разединени и съперничещи помежду си, техните владетели вече не представляват заплаха за християнските кралства на север. Нещо повече: за да оцелеят, тези владетели имат нужда от съюзничеството или от неутралитета на християните, което откупват със злато. Сега *taifas* плащат данък на християните, т. нар. *parias*[57], който представлява значителен доход за християнските държави. Благодарение на тези налози мюсюлманското злато се стича към Севера и към християнска Европа, което спомага да се даде нов тласък на икономиката и търговията по протежението на пътя на Сантяго и позволява на кралете, аристократите и прелатите да построят великолепни архитектурни паметници, между които са: Силос, Бургос, „Сан Исидоро" в Леон... Владетелите на *taifas* се държат все повече като васали на господарите от Севера и не се колебаят да търсят помощта им в случай на затруднение. Така, към 1040 г., владетелят на Толедо моли за подкрепа Фернандо I, крал на Кастилия и на Леон, срещу владетеля на Сарагоса, който му оспорва собствеността на Гуадалахара. Християнски наемни войници се зачисляват на служба към тази или онази *taifa*. Много кастилци, баски, наварци, арагонци и каталонци практикуват в ислямските земи службата на *condottiere*[58], което за тях се превръща в средство за съществуване. Един от тези главатари влиза в легендите. Това е Родриго Диас де Бивар, роден около 1040 година.

Кралят на Кастилия Алфонсо VI го изпраща в Севиля да вземе налога, който емирът бил задължен да плаща. На връщане от тази мисия Родриго влиза в конфликт с приближените на Алфонсо VI, може би защото последният готви експедиция именно срещу Севиля, въпреки съществуващия договор за приятелство. Така или иначе, през 1081 г. Родриго изпада в немилост пред краля, който го прокужда от земите си. Тогава Сид – така започват да го наричат[59], отива на

служба при мавърския владетел на Сарагоса. На два пъти той побеждава в битка графа на Барселона и дори го пленява през 1082 година. Този епизод най-добре илюстрира сложните отношения, които възникват между двете съперничещи си Испании. Ето че един млад кастилски аристократ се заема да защитава мюсюлмански емир, приема бойното си кръщение в редиците на мюсюлманска армия и се бие срещу испанци християни! Това е най-известният, но не и единственият пример. Той ясно показва, че идеалът за кръстоносния поход е още далеч. Наделява волята да се възвърнат изгубените територии, проявяваща се в малко поразличен дух от духа, движил Леон. Нещо от готската мечта остава: да се възстанови политическото единство на Испания, станала отново християнска. На Сид се приписват следните думи: „един Родриго погуби Испания, един друг Родриго ще я освободи!" Сид решава да трупа богатства за себе си и се впуска да завладява мавърската държава Валенсия, която след това управлява от 1094 г. до смъртта си през 1099 година. Можем ли при това положение да кажем, че Валенсия е отвоювана? Нейната територия не е действително присъединена към християнска Испания. Тя е нещо като княжество, в което съжителстват две религии. Сид е неин абсолютен господар. Той управлява като емир и се задоволява да получава от мюсюлманските си поданици единствените позволени от закона на Корана данъци[60]. Това трудно определимо състояние на нещата не трае дълго след смъртта на създателя си. Християните напуснали Валенсия през 1102 година.

Завладяването на Валенсия от Сид е епизод без бъдеще. Други събития обаче, в края на XI в., имат съвсем различна значимост. На запад Фернандо I, граф на Кастилия (1029-1065) и крал на Леон (1038-1065), определя границата на държавите си до реката Мондего и окупира Визеу и Коимбра. Малко след това първият крал на Португалия, Алфонс Енрикеш, идва чак до Тахо (Тежу) и окупира Лисабон през 1147 година. Християните продължават да напредват в Естремадура, буквално – земите, разположени отвъд Дуеро (*Extrema Dorii*). В края на XI и началото на XII в. две победи свидетелстват за жизнеността на главните християнски държави в този момент, а именно Кастилия на Алфонсо VI и Арагон на Алфонсо I Войнствения (1104-1134): превземането на Толедо (1085), последвано тридесетина години по-късно от това на Сарагоса (1118). Те са съпътствани от повторното завладяване и населяване на Саламанка, на Авила, на Сеговия и на Сепулведа, докато графът на Барселона, Рамон Беренгер IV, завзема Лерида и Тортоса (1148-1149). На изток са завладени двата бряга на Ебро. В централната и в западната част р. Тахо ще бъде занапред южната граница, разделяща християнските от мюсюлманските владения. Северната половина на полуострова е отвоювана.

Превземането на Толедо остава неясно събитие, въпреки официална версия, установена век и половина по-късно от архиепископа Хименес де Рада. От много години *taifa*-та на Толедо е протекторат и кралете на Кастилия изглежда не бързат да я окупират – предпочитат да получават налози и да им бъдат преотстъпвани крепости в околностите, което им позволява да властват над цялата област. Смъртта на емира ал-Ма'мун през 1075 г. изглежда ускорява събитията. Двамата наследници, синът му, а после и внукът му, са неспособни да се справят с една трудна вътрешна ситуация. Алфонсо VI се възползва от това. През есента на 1084 г. той обсажда Толедо и шест месеца по-късно, в неделя на 25 май 1085 г., кралят влиза тържествено в града. Битка така и не се състои; градът капитулира, след като е получил гаранции, които впрочем остават неизпълнени. Събитието основателно разпалва духовете. Бившата столица на вестготското кралство става отново християнска. Мечтата на мосарабските монаси се сбъдва. Вече може

да се мисли за възстановяване на загубеното през 711 г. единство. Алфонсо VI вярва, че може да изпревари събитията и той се провъзгласява за крал на Испания (*Rex Hispaniae*).

Маврите усещат опасността. Отговорът идва от Африка. Това са Алморавидите[61], „ветровете на пустинята", които в отговор на призива на владетеля на Севиля и на улемите[62], дебаркират през 1086 година. Това религиозно движение, възникнало в Кайроан в началото на XI в., си поставя за цел да се бори срещу деградацията на исляма и да го възстанови в неговата чистота и сила. Един от неговите последователи, живеещ в Сенегал, тръгва на север. През 1061 г. Алморавидите поставят началото на нова династия, основават Маракеш през 1068 г. и завземат Фес през 1069 година. Забулените хора от Сахара „връхлитат върху Испания като ято скакалци" (Ортега-и-Гасет). Едва пристигнали, през октомври 1086 г., близо до Бадахос, те печелят голяма победа над християните, които са ужасени от африканските камили, тътена на барабаните и гъстите орди от конници. Те завладяват отново Валенсия през 1100 г. и напредват по средиземноморския бряг, за да спрат едва на петдесетина километра от Барселона. Офанзивата е също толкова мълниеносна и по другите фронтове. През 1108 г. Алморавидите смазват кастилците на Алфонсо VI в Уклес, Толедо е заплашен. На запад те прогонват португалците от Лисабон. *Taifas* падат една след друга в ръцете им и през 1103 г. мюсюлманска Испания отново е обединена под тяхна власт. Религиозната строгост и пуританство на Алморавидите влизат в контраст с еклектизма и свободата на живота, който заварват в Испания. Те налагат използване изключително на арабския език, претендират да възстановят догмата в изконната ѝ чистота, преследват и изселват евреите и мосарабите, които отново масово се изтеглят в християнска Испания. Всъщност Алморавидите остават малцинство и чужденци в страната. Могъществото им се сгромолясва след петдесетина години. На тяхно място идват Алмохадите. Това са бербери, чието име означава поборници на единия Бог. Те също се проявяват като безкомпромисни по отношение на чистотата на вярата и произтичащите от нея задължения – под това разбират връщане към Корана и към традицията на Пророка. След като вземат властта в Мароко, от 1147 до 1150 г., те възстановяват и се облагодетелстват от единството на мюсюлманска Испания. Установяват столицата си в Севиля, където построяват голяма джамия[63].

Африканските нашествия на Алморавидите, а след това на Алмохадите предизвикват отпор в Испания, включително и сред мюсюлманското население, стреснато от религиозната строгост на новите господари на страната. Известен е поне един пример за такава съпротива срещу берберите Алмохади: Ибн Худ, емир на Мурсия, застава начело на течение, което директно се присъединява към Абасидския Багдадски халифат. Положението се приема на сериозно най-вече сред християните. Опасението, че целият полуостров може да се върне към исляма, събужда чувство на солидарност из цяла християнска Европа. Тогава нараства броят на „франките", които идват да се бият редом със своите едноверци. Под влиянието на монасите от Клюни и от Сито[64] религиозният аспект на Реконкистата, слабо изразен до този момент, се засилва. Военните ордени, които се появяват по това време, окончателно придават на битката срещу маврите облик на кръстоносен поход срещу неверника и това въодушевление довежда до мълниеносни и решителни нападения.

Под „франки" следва да разбираме не само французи предимно от Южна Франция, но също и италианци, англичани, изобщо всякакви чужденци, дошли на полуострова след отварянето на Пътя на Сантяго – поклонници, бойци, воде-

ни от желанието за приключения и плячка, колонисти, изкушени от земите за обработване... Много от тези „франки" участват в превземането на Толедо, за което са възнаградени с привилегии и земи при царуванията на Алфонсо VI и на Алфонсо VII.

Наред с рицарите и авантюристите, черните монаси от Клюни и белите монаси от Сито се стичат, за да преустроят религиозния живот, да го хармонизират с този в останалата част от Европа и да подобрят материалното и морално положение на духовенството. Общо взето, става дума за това, със съгласието на папската власт да се сложи край на изолацията на Испания от останалата част от християнския свят. Всички християнски владетели на полуострова подкрепят това начинание, което не е без политически последствия, тъй като клюнийците служат и като съветници, те подтикват към съюз управляващите испански родове и големите френски феодални домове. Проникването на Клюни започва от Каталония. Още през първата четвърт на X в., Герен, абат на Леза, реформира манастирите „Сан Микел де Кукса" в епархията на Елне и „Сан Кугат дел Валес". В началото на XI в. Санчо III Наварски, на свой ред, поканва клюнийците, които през 1028 г. влизат във владение на манастира „Сан Хуан де ла Пеня". Влиянието на Клюни се утвърждава най-силно в Кастилия. През 1073 г. Алфонсо VI Кастилски основава първия манастир на ордена „Сан Исидро де Дуеняс", като му дава земи и ренти. Малко по-късно, след като се оженва повторно за племенницата на абата Юг[65], той решава да превърне Саагун в испанския Клюни. Той се обръща към Юг с молба да му посочи монах, способен да се справи успешно с това начинание. Тогава Роберто става абат на Саагун, но парадоксално се проявява като по-голям традиционалист, отколкото се предполага, като предлага римският ритуал да бъде премахнат и да се възстанови вестготският. Не това очакват от него. Роберто е порицан и заменен с Бернар де Седирак, монах от Сант Оранс д'Ош (1080). Пет години по-късно Бернар става първият архиепископ на отвоювания Толедо и през 1088 г. е удостоен със званието примас на Испания. Алфонсо VI проявява щедрост към клюнийците, отстъпва им част от плячката, придобита при превземането на Толедо, и им раздава земи. Неговите наследници запазват същото поведение. При царуването на Алфонсо VII са построени немалко манастири. През 1180 г. Алфонсо VIII основава „Лас Уелгас" близо до Бургос и през 1189 г. му дава привилегията да ръководи всички женски манастири в Кастилия и в Леон.

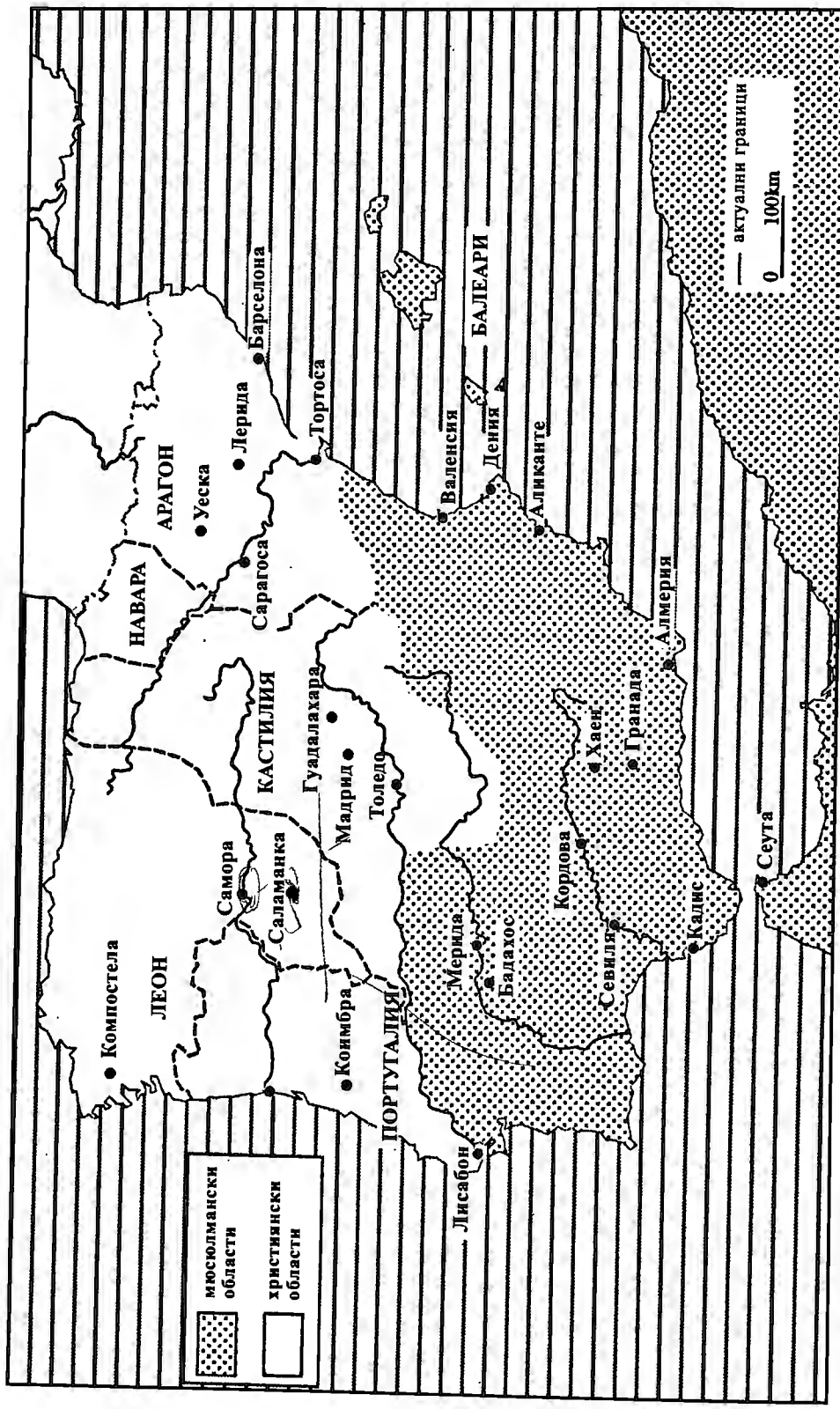
Цистерцианците пристигат малко по-късно, от Клерво, разбира се, но предимно от гасконското абатство Моримонд. Първо се установяват във Фитеро, на границата между Навара, Кастилия и Арагон. Скоро след това Клерво и Моримонд си поделят отвоюваните територии, основават „Поблет" и „Санта Крус" в Каталония, „Алкобаса" в Португалия... На цистерцианците се дължи създаването в Испания на военни ордени по модела на Ордена на братята хоспиталиери[66] (или рицарите на св. Йоан Йерусалимски) и на Тамплиерския орден (1130), имащи за задача да пазят поклонниците, които отиват в Светите земи. През 1131 г. кралят на Арагон, Алфонсо Войнствения, дава големи привилегии и владения на тези два ордена, както и на един трети, Ордена на Светия гроб. След разпускането на Тамплиерския орден[67] неговото имущество минава към новия арагонски орден – Монтеса. През 1157 г., в разгара на настъплението на Алмохадите, тамплиерите преценяват, че са неспособни да защитят местността Калатрава, южно от Толедо. Цистерцианците поемат отговорността и отиват да се бият доброволно. Така се създава Орденът на Калатрава, който получава устава си от папа Александър III през 1164 година. В продължение на четири века орденът остава

под духовното попечителство на цистерцианското абатство в Моримонд[68]. През XIV в. Калатрава наследява ренти и владения на разпуснатия от папа Климент V Тамплиерски орден. Отново през последната трета на XII в. се създават други два кастилски духовно-рицарски ордена: този на Алкантара, основан през 1177 г., също подчинен на устава на Сито и Орденът на св. Яков, основан две години по-късно, който е автономен, със седалище в Уклес, Ла Манча. Той бързо се превръща в най-авторитетния от всички ордени.

Рицарите на духовно-рицарските ордени са монаси-воини. Те дават класическия троен обет: за подчинение, за бедност и за целомъдрие[69]. Носят белите одежди на цистерцианците (с червен кръст за Ордена на св. Яков). Като воини, рицарите имат като главно задължение борбата срещу маврите – следователно те трябва във всеки един момент да са готови да тръгнат на бой. Ето защо рицарите от Калатрава са задължени да спят напълно облечени. Подчинени на строга йерархия, с велик магистър, когото избират, сановници (тринадесет в Ордена на св. Яков), командори и рицари, членовете на рицарските ордени заемат първостепенно място в Реконкистата. Дали трябва да виждаме в тях отпечатъка на исляма и на понятието за свещена война? Америко Кастро обръща внимание на факта, че военното дело, съчетано с аскетизма, е вече правило при Алморавидите. Това не е изключено, още повече че има такива непосредствени прецеденти у християните. Сигурно е, че в рамките на Иберийския полуостров участието в битките им спечелва значимост, каквато никъде другаде не се наблюдава. В Испания тези ордени имат бъдеще. Дадени са им обширни области в Ла Манча, в долината на Тахо и в Естремадура, които са източник на значителни богатства и които ще позволят на тези ордени по-късно да се намесят решително в политическите борби през XV век.

Присъствието на воини и на монаси, дошли от другата страна на Пиренеите, повлиява на развоя на битките в полуострова. Това е епохата, през която цялото християнство се готви да посрещне удара на исляма. В Южна Италия норманите започват отвоюването на Сицилия. Скоро, през 1095 г., папа Урбан II призовава рицарите да вземат кръста и да тръгнат за Светите земи. За да ги окуражи и освети делото им, той им дава индулгенции, с които им осигурява опрощение на греховете. Това е Първият кръстоносен поход, който завършва с превземането на Йерусалим (1099). Християнска Испания не остава встрани от това движение. Папската власт дава благословията си за борбата, която тя води срещу исляма, и ѝ придава характер на кръстоносен поход. Много франки чуват този призив и прекосяват Пиренеите, но поведението им изненадва испанските им съюзници, които са свикнали да виждат в маврите противници, но в отделни случаи, и партньори, събеседници, помощници. Превземането на Толедо вече е дало повод за един сериозен и значим инцидент. Като нарушава обещанията на Алфонсо VI, гарантирал на останалите по тези места мюсюлмани свободното изповядване на вярата им, новият френски архиепископ, възползвайки се от временното отсъствие на краля, трансформира една голямата джамия в църква. Последвалите събития затвърждават това недоразумение, което шумно е разгласено през 1212 г., в навечерието на решителната битка при Лас Навас де Толоса. Френските отряди трудно приемат да се подчиняват на заповедите на едно обединено командване. Освен това те се проявяват като безкомпромисни с врага – алчността и липсата на толерантност ги подтикват към безпощадни кланета. Те искат да избият маврите, които им се противопоставят, и да разграбят мюсюлманските и еврейските общини по пътя си, били те и покорни. Испанците са по-великодушни към неверниците; те не намират нищо лошо в това да ги оста-

Империята на Алмохадите през 1212 г.

вят живи и да им позволят да изповядват религията си, защото имат нужда от тях за обработването на отвоюваните земи. Французите се оказват доста неудобни съюзници – те вече са нежелани. Франкските рицари си тръгват, без да вземат участие в решителната битка. Така победата при Лас Навас де Толоса (1212) е спечелена изцяло от испанците. В началото на XIII в., с благословията на папата, Кастилия, Арагон, Навара и Португалия се обединяват, за да отблъснат Алмохадите. Архиепископът на Толедо, Родриго Хименес де Рада, който е от наварски произход, призовава за кръстоносен поход. Той, рамо до рамо с краля на Кастилия Алфонсо VIII, командва армията, чиито внушителни редици разбиват Алмохадите в сърцето на Сиера Морена. Тази местност изглежда предопределена за големи исторически събития. Тук, в близост до Байлен, се сблъскват и армиите на Ханибал и на Сципион. Съвсем близо до това място през 1809 г. Кастаньос ще принуди да капитулират двадесетте хиляди френски войници на генерал Дюпон.

Победата отваря пред християните пътя през долината на Гуадалкивир. Веднъж преодолели преградата на Сиера Морена, вече нищо не спира армиите от севера. Фернандо III превзема Кордова през 1236 г., Хаен през 1246 г. и най-накрая Севиля през 1248 година. За малко повече от тридесет години цялата Андалусия е отвоювана. Тези успехи на кастилците не трябва да стават причина да се забравят успехите, които португалците и арагонците жънат по същото време в крайните западни и крайните източни части на полуострова. През XIII в. кралете на Португалия продължават да напредват на юг и стигат до нос Сан Висенте. От своя страна, кралят на Арагон Хайме I окупира Майорка (1229-1235 г.), Валенсия (1239-1253 г.) и Мурсия (1265-1266 г.). В тази последна зона той се сблъсква с кастилските крале. Чрез договори, сключени в средата на XII в., е определена границата между териториите, които трябва да се паднат на двете корони: Валенсия, Дения и Мурсия са отредени на Арагон. По-късни поправки изменят така планираните зони на влияние и в крайна сметка Мурсия попада под господството на Кастилия. Завоеванията от XIII в. разкриват ефикасността на леонско-кастилския модел: „Изграден от малки, командвани от рицари и контролирани от монарха общински военни части, чието постоянно присъствие по тези земи станало възможно благодарение на ротационния принцип на градските милиции, създадени от Фернандо III през 1236 г. по време на обсадата на Кордова, този кастилски модел със сигурност е едно прагматично изобретение на граничните райони. Той е коренно противоположен на Алмохадския модел, при който берберският военен потенциал не е градски, а племенен[70].“ Стигаме до един преломен момент. Християнска Испания отсега нататък ще има надмощие над мюсюлманска Испания – от военна, политическа и икономическа гледна точка. Смъртта на Ал Мансур (Алмансор) (1002) и африканските нашествия като че ли пренасочват развитието на Реконкистата, започнала да придобива все повече облик на кръстоносен поход. Победата при Лас Навас де Толоса слага край на този период. Оттеглянето на френските дружини преди началото на битката има символична стойност: духът на кръстоносния поход отново минава на заден план. В средата на XIII в. от предишното могъщество на ал-Андалус остава само малкото емирство в Гранада, където от 1238 г. властва династията на Насридите[71]. За да запазят властта си и да удържат на напора на християните, Насридите често призовават на помощ Меринидите от Мароко. Те периодично нахлуват на полуострова и се впускат в грабежи, но щом понечат да се установят за постоянно пребиваване, емирите на Гранада молят християните за подкрепа срещу тях. Тези нашествия на Меринидите приключват през 1340 г., след

разгрома, който претърпяват в битката при Саладо от Алфонсо XI Кастилски и Алфонсу IV Португалски. Тогава за Реконкистата настъпва затишие, което продължава до войната за Гранада в края на XV век. Сблъсъците по границата между двете владения продължават, но това са по-скоро отделни битки, даващи възможност на рицарите от двата лагера да премерят храброст, което не им пречи и да извлекат полза под формата на плячка и роби[72]. Християнските кралства по това време вече са заети с други грижи: усвояването на отвоюваните територии, организацията на обществото, вътрешните борби за надмощие. Това обяснява затишието по фронтовете, продължило повече от един век, докато Кралете Католици не решават да премахнат онова, което е останало от исляма в Испания.

3. Петте кралства

Завоеванията от XIII в. се обясняват с динамичността на християнските кралства, които тогава приемат почти окончателен облик. От политическа гледна точка се оформят петте кралства, които съставляват Испания: короната на Кастилия, Португалия, Навара, каталонско-арагонската конфедерация и мюсюлманското емирство Гранада[73]. От този период датира и претенцията на Кастилия да застане начело на целия полуостров, ако не официално, то поне фактически. Найсетне това е моментът, в който с развитието на градовете и на една икономика, основана на планинското скотовъдство и на международната търговия, се очертават основните линии на икономическия и на социалния живот.

Португалия

Една от неочакваните последици от влиянието на Клюни е създаването, в западната част на полуострова, на едно независимо кралство: Португалия. Алфонсо VI Кастилски се оженва за една от дъщерите на херцога Робер Бургундски, племенница на абата на Клюни Юг. През 1097 г. той омъжва дъщерите си за бургундски кръстоносци. Единият от тях, Анри Лотарингски, получава като зестра територията, разположена на юг от Галисия, между Миньо и Тахо, т. е. областите Брага, Порту, Коимбра и Визеу, заедно с титлата граф на Порту (*Portucalense*). Мечтата му е да стане единствен господар на страната, но умира, без да може да реализира амбицията си. Вдовицата му не я изоставя и подтиква неговия син и наследник Алфонсу Енрикеш да я осъществи. През 1139 г. той се провъзгласява за крал. През 1143 г. Кастилия признава това като свършен факт. Създадена е една нова нация, която занапред не спира да се бори за своята индивидуалност и която продължава сама отвоюването на това, което ще се превърне в Португалия.

Навара

Векове наред границите на Навара, откъсната от Риоха след 1035 г., остават неясни: те се менят според завещанията на владетелите ѝ, чиято грижа е да осигурят владение на всяко от децата си. В един момент тя приема в границите си Кастилия, в други периоди се простира върху територии, които днес се считат за арагонски. Санчо Велики (1004-1015), например, успява да обедини под властта си Леон, Кастилия, Арагон, Собрарбе и Рибагорса. Впоследствие навикът имуществото да се дели при всяко наследяване на властта значително намалява тази териториална цялост. Нещата приемат окончателна форма едва през 1234 г., когато един французин, Тибо дьо Шампан, става крал. С него започва царуването

на френските династии, което продължава до началото на XVI в.: първо Шампан от 1234 г. до 1305 г., след това Еврьо от 1328 г. до 1479 г. и накрая Фоа от 1472 г. до 1512 г., с кратко прекъсване между 1307 г. и 1327 г., когато територията е присъединена директно към кралския дом във Франция.

Короната на Кастилия

Отново през XIII в. в централната част на полуострова се уточняват очертанията на кастилската корона. Тъй като владетелите гледат на държавите си като на наследствени имущества, с които могат свободно да разполагат, кралството Леон и графството Кастилия, станало по-късно кралство, биват ту разделяни, ту обединявани под една и съща власт, в зависимост от решенията на владетелите. Алфонсо VI (1065-1109) и Алфонсо VII (1126-1157) например носят титлата крал на Кастилия и на Леон, но вторият от тях прави ново разделение: в завещанието си той дава Кастилия на Санчо III, а Леон на Фернандо II. Окончателното обединение на Кастилия и на Леон става едва през 1230 г. и се дължи отново на случайното стечение на обстоятелствата при едно онаследяване. Същата година Фернандо III, крал на Кастилия от 1217 г., получава наследство от баща си Алфонсо IX, крал на Леон. От този момент нататък двете кралства стават едно. На кастилците и леонците са им нужни още сто години, за да превърнат това случайно обединение в политическо единство, а след това в нация. Един век по-късно трите баски провинции[74], свързани до този момент с Навара, влизат в сферата на влияние на Кастилия. Още през 1258 г. братството Ариага, което управлява Алава автономно, се свързва с краля на Кастилия Алфонсо Мъдрия. Решаващият етап е през 1332 г., когато се сключва пактът Ариага: братството се отказва от сеньориалните права, които още има, в полза на краля на Кастилия Алфонсо XI. Гипускоа прави същото по това време. Биската последва техния пример през 1379 година. Баските провинции не са интегрирани в Кастилия в истинския смисъл на думата, а са свързани с Кастилската корона, като запазват относителна автономия, както и институциите си.

След териториалните завоевания през XII и XIII в. Кастилия става най-динамичната от всички държави на Иберийския полуостров. Владетелите ѝ жадуват да възстановят в своя полза вестготската монархия и да поемат управлението на една обединена Испания. Това, което наричат Леонската имперска мечта, Реконкистата, става причина за създаването на няколко християнски кралства. Съществуването им поотделно не се поставя под въпрос, но възниква идеята, че едно от тях трябва да има водеща роля. Кралят на Леон (или на Кастилия, или на Кастилия-Леон, според обстоятелствата) се счита за законен наследник на вестготските монарси. Той претендира да стане цар на царете, или император. Така, след превземането на Толедо, с мълчаливото съгласие на монасите от Клюни, Алфонсо VI се титулува император на цяла Испания (*Imperator totius Hispaniae*). Алфонсо VII последва примера му – той се провъзгласява за император и е коронясан в Леон през 1135 година. След него имперската идея залязва, без да изчезне напълно. Тя е подета под още по-амбициозна форма от Алфонсо X Мъдрия (1252-1284), който се стреми да стане император на Запада. Окуражен от постъпките на град Пиза, който вижда в него най-просветения монарх на своето време, Алфонсо X предлага кандидатурата си на изборите за владетел на Свещената империя[75]. През 1257 г. той е избран, но заедно с един англичанин, Ричард Корнуъл! Спорът между двамата кандидати трае двадесет години. Папата мисли, че Алфонсо X се е съюзил с Гибелините[76] и не желае той да става император. В крайна сметка кралят на Кастилия се отказва от претенциите си през 1275 г.

след една среща с папата в Бокер. Освен анекдотичния си аспект, този епизод е показателен за мястото, което Кастилия вече заема в Европа. Тя вече не е територията, разположена на границата на християнския свят и заета с това да се бори срещу маврите за съществуването си. Тя вече е европейска сила, с която трябва да се съобразяват.

Короната на Арагон

В началото на XII в. Арагон все още е само едно малко кралство около Хака. За няколко години то се разраства до Уеска, а след това и до Сарагоса. Значимото събитие е династичното обединение на кралство Арагон и графство Барселона. Алфонсо I Войнствения умира през 1134 година. Тъй като няма деца, той завещава кралството на рицарските ордени. Това решение е оспорено. Потърсили Рамиро, братът на починалия крал, в един бенедиктински манастир, където той се е оттеглил, и го убедили да се откаже от обета си. Рамиро се съгласява – за времето, необходимо да осигури наследник на трона. Той царува под името Рамиро II, жени се и има дъщеря Петронила, която се ражда през октомври 1136 година. Рамиро веднага я сгодява за Рамон Беренгер IV, граф на Барселона, след което, през август 1137 г., абдикира в негова полза, определя зет си за регент и постъпва в манастир в Уеска. През 1162 г. синът на Рамон Беренгер и на Петронила Алфонсо II получава двете наследства. Кралство Арагон и графство Барселона вече образуват конфедерация, която приема окончателния си облик през 1344 г., при царуването на Педро IV Церемониалния. Това именно се нарича короната на Арагон, т. е. политически свързано цяло, в което всяка от съставните му части запазва институциите и автономията си – единствената връзка между тях е личността на владетеля. Към първоначалното ядро скоро се прибавят отвоюваните територии в Балеарите (кралство Майорка) и на юг (кралство Валенсия), а след това и завоеванията по Средиземноморието: Сицилия, Сардиния и по-късно кралство Неапол.

Каталонците се впускат в решителна експанзивна политика. По това време Пиренеите изобщо не представляват непреодолима бариера, а напротив – район на преминаване и на контакти[77]. Минава време, преди да се прокара ясна граница между баските провинции, Навара, Арагон, Каталония и това, което по-късно става Франция. Видяхме, че френски династии царуват в Навара, чиято територия тогава се простира от Сен Жан Пие дьо Пор до Памплона, от двете страни на Пиренеите. В другия край на веригата Капетингските крале дълго поддържат принципа на феодална власт над Каталония, бившата Свободна марка на Карл Велики. През втората половина на XII в. ситуацията се променя. Този път каталонците са тези, които навлизат на север от Пиренеите. Те възнамеряват да образуват една пиренейска и средиземноморска държава, която да се простира от Гарона до Ебро и Прованс. В този период, когато очертанията на националните държави са все още крехки, един такъв проект е не по-абсурден от всеки друг[78]. Тази зараждаща се нация носи черти, които я противопоставят на провинциите в Северна Франция и на останалата част от Иберийския полуостров: най-напред провансалските диалекти, макар и още неоформени като език – какъвто никога и няма да станат; светската култура, за разлика от тази на север, която е почти изцяло клерикална; един по-силно развит градски живот, с неговите търговски и занаятчийски съсловия; законодателни форми, в които водещо е влиянието на римското право; най-сетне, изкуството да се живее, различно от това на север. В края на XI и началото на XII в., вследствие *пулверизацията на властите* (Филип Волф) в Южна Франция, Беарн и Бигор попадат в иберийската зона на влияние.

През 1118 г. Гастон, четвърти виконт на Беарн, участва в превземането на Сарагоса заедно с краля на Арагон, Алфонсо I Войнствения. Тогава той действа като негов съюзник и почти като равен. Отвоюването на долината на Ебро променя условията на задачата – Арагон вече е получил власт в излишък. През 1170 г. наследницата на Беарн Мария се признава за васал на краля на Арагон Алфонсо II. Като граф на Барселона същият Алфонсо II наследява феодални права над териториите, разположени на север от Пиренеите: графството Прованс (1166), Русийон (1172), а неговият по-малък брат Педро упражнява властта си над Сердания, над владението Каркасон, над град Нарбон[79]...

Проектът може да предизвика само отпор от страна на графовете на Тулуза, тъй като засяга територии, разположени в тяхната зона на влияние. За да преодолее препятствието, Рамон Беренгер IV се споразумява с Хенри II Плантагенет, господар на Аквитания: през 1158 г. двамата съюзници решават да си поделят владенията на графа на Тулуза и през 1159 г. една англо-гасконска армия тръгва да ги завоюва; на помощ идват каталонски войски. В качеството си на сюзерен на графа на Тулуза, кралят на Франция Луи VII е длъжен да го защити. Именно намесата на Капетингите проваля плана на каталонците. Петдесет години по-късно нещата ще се развият по-благоприятно за каталонските интереси. Новият граф на Тулуза Реймонд VI се сдобрява с Плантагенетите. През 1196 г. той се оженва за сестрата на Ричард Лъвското сърце, която му донася като зестра Ажен. От страна на Испания нещата не се уреждат – напротив. Кралят на Арагон не се отказва. Една от сестрите му встъпва във втори брак с Реймонд VI, през 1211 г. друга негова сестра се омъжва за наследника на графа. Накрая, на 27 януари 1213 г. Педро II Арагонски получава васална клетва от графа на Тулуза, от сина му и от по-големите владетели на желаната област – графовете на Коменж, на Фоа и на Бигор, виконт на Беарн... „Картата показва, че на тази дата Педро II постига целта на своите предшественици от времето на обединението на Каталония и Арагон: голямата пиренейска и южна държава става реалност“ (Пиер Тюко-Шала).

Албигойският кръстоносен[80] поход поставя отново всичко на карта. От няколко години папската власт гледа с тревога на разпространението на ереста в южна Франция. Според папата местните владетели, като се започне от графа на Тулуза, не са враждебно настроени спрямо катарите, ако не са и открито благосклонни към тях. Затова папата поверява на един владетел от севера, Симон дьо Монфор, мисията да укрепи правата вяра в областта. В началото на 1213 г. папата потвърждава присъдата над жителите на Тулуза и принуждава краля на Арагон да си сътрудничи със Симон дьо Монфор. Ето че Педро II се оказва раздвоен между предаността си към Светия престол и политическите си интереси. Зад прикритието на кръстоносния поход той отгатва амбиции, които нямат нищо общо с религията. В началото на XIII в. кръстоносният поход постига по-голямата част от целите си, религиозният въпрос минава на втори план. В очите на южняците в Тулуза, както и в Барселона, този кръстоносен поход придобива облика на варварско нашествие, което застрашава да унищожи една самобитна цивилизация. Ето защо Педро II счита за свое задължение да се притече на помощ на графа на Тулуза Реймонд VI, който е негов зет и васал. Би било абсурдно за него – кръстоносецът, който през 1212 г. участва заедно с кастилците в битката при Лас Навас де Толоса, да бъде покровител на катарската ерес в Южна Франция. Педро II е също толкова добър католик, колкото и Симон дьо Монфор, макар и да не споделя неговата безкомпромисност. Той защитава васалите си – Тренкавелите, както и нацията, която мечтае да обедини между Ебро и Ница и към която имат амбиции

френските барони от севера. Педро II е убит в Мюре на 12 септември 1213 г. На графа на Тулуза са отнети всички владения, Лангедок и Прованс влизат във френската зона на влияние. Каталонците са прогонени на юг от Пиренеите. С Корбейския договор (1258) Хайме Арагонски официално се отказва от всичките си права, освен от владенията си в Монпелие, но въпросът всъщност е решен още след битката при Мюре. От този момент нататък каталонците вече обръщат поглед не на север, а на изток, за да създадат една средиземноморска държава, която ще просъществува до началото на XV век.

4. Испания на трите религии

Нашествията на африканците и напредването на Реконкистата през XII и XIII в. водят до три последици: изчезването на мосарабските общности, установяването на евреите на християнска територия и появата на едно ново малцинство, това на т. нар. мудехари (*mudéjares*)[81] или мюсюлмани, зависими от християнски владетел.

Мосарабите

Въпреки безкомпромисността си, Алморавидите разбират значението на мосарабите за развитието на икономиката – те са опитни зидари, лесовъди и умели в напояването. Затова се постараят да ги задържат в страната, поради което и арабските извори от началото на XII в. свидетелстват за съществуването на общности, организирани в Севиля, Гранада, Малага и др., с техните епископи, свещеници и монаси. Известна е една була на папа Пасхалий II от 1117 г., с която християните от Малага са призовани да върнат на престола му епископ Юлиан, когото Алморавидите държат като затворник в продължение на няколко години. Тази подробност подсказва, че ситуацията на мосарабите се влошава. Това би обяснило факта, че много от тях отиват да служат при краля на Арагон, Алфонсо I Войнствения, когато той тръгва на дълъг поход в ислямската земя през 1125-1126 година[82]. Тогава правните съветници по т. нар. *fatwas* препоръчват санкции срещу мосарабите. На много от тях са иззети имотите и те са депортирани в Мароко. Онези, които остават, емигрират на север, когато Алмохадите, по-неумолими от Алморавидите, превземат Севиля през 1147 година.

При отвоюването на Толедо (1085) хиляди мосараби са интегрирани наново в християнската общност, този път не по тяхно желание, а вследствие на военна победа. Мнозина сред тях са безразлични към политическия режим, някои дори напускат града заедно с мюсюлманите. Малцинство са тези, които желаят смяна на властта и които подпомагат победата на християните, защото очакват да извлекат полза от нея. Ето какво всъщност се случва в началото: Алфонсо VI определя магистратите в отвоювания град, избирайки по един от мосарабите и от преселниците. Това е краткият период на толерантността в Толедо[83]. Тази атмосфера бързо се влошава под влиянието на новия архиепископ – монах от Клюни, на кралицата французойка и на французите, взели участие в Реконкистата. Мосарабите ги притесняват заради прекалено очевидните си особености. От арабизирано християнско малцинство в ал-Андалус, в отвоювания Толедо, те се превръщат в културно малцинство. Възникват конфликти с кастилците и французите заради земите, изоставени от мюсюлманите. В продължение на един век мосарабите се сблъскват с новите църковни власти. Те не разбират например защо трябва да се откажат от вестготския ритуал в полза на римския. Тогава Алфонсо

VI им позволява да изповядват традиционната си религия в шест енории в града. Асимилацията на мосарабите в Толедо става бавно. Те продължават да ползват арабски, поне до края на XIII в.[84], като през същия този период остават подчинени на стария вестготски правен кодекс, *Fuero Juzgo*.

Евреите

С африканските нашествия броят на евреите и тяхното положение също се променят, особено след пристигането на Алмохадите през 1147 година. Известно е, че някои – като фамилията на Маймонид[85] например, биват принудени да приемат исляма. В средата на XIII в., след разгрома на Алмохадите, не е установено масово връщане към юдаизма в областите, някога подчинени на евреите. Повечето от тях предпочитат да емигрират в християнските територии, където владетелите ги приемат без условности, като в Толедо, Сарагоса и на други места. Те се управляват сами в автономни общини (*aljamas*), със свои магистрати, свои равини, свои синагоги и свои търговци...

Мудехарите

От момента, в който явлението мосараби изчезва заедно с породилите го обстоятелства, мюсюлманите в християнските кралства стават все повече. Дотогава отвоюваните територии са или много слабо населени, или изоставени от окупиралите ги преди това мюсюлмани, заминали по своя воля или прогонени от победителите – останали са само отделни общини, разположени в някое предградие. Положението се променя след превземането на Толедо (1085) и на Сарагоса (1118). Този път вследствие на Реконкистата под християнска власт попадат човешки маси, които победителите не могат или не искат да прогонят. В зоната на Тахо, в долината на Ебро и във Валенсия много мюсюлмани се подчиняват на християнски владетели, които обещават да уважават техния език, вероизповедание, права и обичаи. Винаги, когато тяхната численост позволява, мудехарите, както и евреите, се организират в автономни общини (*aljamas*) със собствена обществена йерархия. Тя включва: т. нар. *alamín*, отговорен за икономическите и финансовите въпроси – всъщност той е посредник между владетеля на дадената територия и населението; съвета на старейшините, общото събрание, т. нар. *alfaquís* (свещеници), мюезинът, кадиите – едновременно магистрати и нотариуси, които управляват колективното имущество на общината, пишат и изпълняват завещанията, регистрират браковете и разводите, раздават правосъдие както в гражданското, така и в наказателното право в случаите, когато са засегнати само мюсюлмани, но присъдите трябва да бъдат разглеждани от християнските юридически власти. Т. нар. *aljamas* разполагат с поне две обществени сгради: джамията и кланицата, като последната е с цел да се гарантира, че животните се колят съобразно правилата на Корана. Следователно, както и евреите, мудехарите съществуват легално в християнските държави. Алфонсо VI се обявява в Толедо за „император на двете религии“ и нарежда да се секат монети с надписи на арабски. Дори и през 1369 г., надгробният надпис на Педро Жестокия е написан на латински, на иврит и на арабски.

Дали ал-Андалус и християнска Испания проявяват търпимост, позволявайки на религиозните малцинства да живеят, да работят и да изповядват свободно религията си? Уместно е да се уточни за какво става дума. Религиозната свобода е едно завоевание на историята, едно скорошно явление. Може ли да се каже, че тя съществува навсякъде по света днес? Затова нека оставим настрана идеалния образ на една средновековна Испания, изпреварила с десет века световното

развитие. Между XIII и XV в. на Иберийския полуостров християните и мюсюлманите са убедени в еднаква степен, че истината е именно тяхната и че вярата им е несъвместима с тази на другите. Ако проявяват търпимост, то е, защото нямат друг избор – те неохотно приемат това, което нямат начин да забранят. Нека говорим за съжителство, или в краен случай за съвместно съществуване, но не и за толерантност. Има и една показателна особеност: през тази епоха сексуалните връзки между християни, евреи и мюсюлмани са често явление, макар и да са теоретично забранени. За сметка на това не е известен нито един случай на смесен брак – такъв не е бил възможен. Днес има прекалено силна тенденция да се идеализира Испания на трите религии, за която се създава погрешна представа. Как, например, бихме могли да видим в Маймонид символа на тази Испания на различните култури, посветила му статуя в Кордова, при положение че той е една от най-видните жертви на религиозната нетърпимост? Маймонид е роден в Кордова през 1135 г. в еврейско семейство. Като много от своите едноверци, той получава арабско образование. Дванадесетгодишен е, когато Алмохадите взимат властта. Те принуждават евреите да избират между изгнанието и изгнанието. Семейството на Маймонид се преструва, че приема новата религия, след което стига до Фес, а от там – до Кайро. Вече на сигурно място, Маймонид се връща към юдаизма, става равин и лекар и съчинява на арабски едно философско и научно произведение, което му спечелва международна известност. Той никога не се връща в родната си земя, която дори и не споменава в книгите си. Непримиримостта го прогонва от страната му. Да наречем Маймонид представител на една толерантна и гостоприемна Испания, противоречи на всякакъв смисъл. Истината е, че другите биват толерирани дотогава, докато от тях има полза. Християнските владетели в частност не могат да се лишат от евреите. Тези евреи идват от една страна – ал-Андалус, притежавала в миналото много по-развита цивилизация от тази на християнска Испания. Те говорят арабски, познават политическата, икономическата и обществената организация на мюсюлманските територии, в течение са на най-напредналите търговски техники. Тези характеристики превръщат евреите в ценни и незаменими помощници за дипломатическите отношения и за стопанисването на отвоюваните земи. Християнските владетели не само ги приемат, те ги канят да се настанят на техните територии. Така в началото на XIII в. Хайме I Арагонски дава открити листове и постановления за натурализация на всички евреи, андалуски или мароканси, които по море или по суша биха искали да стигнат и да се установят в Балеарите, в Каталония и във Валенсия.

Колкото до мюсюлманите, т. нар. проблем *мудехар* се поставя след XII век. В кастилските земи той е решен много бързо. Влиятелните монаси от Клюни проявяват безкомпромисност. Един от тях, дом Бернар, новият епископ на отвоюванията Толедо, превръща голямата джамия в катедрала, нарушавайки обещанията на Алфонсо VI. Кортесите[86], свикани във Валядолид (1293) искат на мудехарите на Кастилската корона да се забрани да притежават земи и дори те да бъдат принудени да продадат имотите си. Въпреки това владетелите възобновяват гаранциите в тяхна полза. Това прави, например, Енрике II още през 1369 г., но в период на икономически трудности: тогава има нужда от работна ръка и всякаква помощ е добре дошла. Християнската Реконкиста се характеризира с две големи движения на хора: прогонването на маврите и повторното заселване с дошлите от север колонисти, привлечени от грамотите. Това ясно се вижда при големите завоевания през XIII век. Когато кастилците окупират долината на Гуадалкивир, те прогонват от там мюсюлманското население. Стига се дори до там

да се предоставят кораби на онези, които искат да избягат в Северна Африка. Тогава градовете и селата, които попадат под властта на краля на Кастилия остават почти напълно обезлюдени. Онези мюсюлмани, които не напускат страната, се вдигат на бунт през 1264 година. Тогава Алфонсо X предприема масови изселвания. В края на XIII в. мудехарите наброяват едва 0,5 % от жителите на Андалусия. Ето защо е погрешно и дори смешно тази област да се счита за ориенталска или ориентализирана земя. Колонистите от север идват с една единствена идея, да изчистят и последната следа от исляма – това настроение трае дълго време. Много андалуски хроникьори от XVI в. се стремят да заличат вековете на мюсюлманско владичество, т. е. целият период между „разрушението“ на Испания и нейното отвоюване.

Съображения от същия порядък мотивират политиката на кралете на Арагон. Когато Алфонсо Войнствения превзема Сарагоса през 1118 г., той влиза в град, който мюсюлманският елит, занаятчиите и търговците са напуснали. Много селяни също искат да избягат – владетелят полага много усилия, за да ги спре. Един век по-късно във Валенсия и Мурсия се повтаря същото. И в двата случая арагонските владетели нямат избор. Те очакват сто хиляди християнски колонисти, от които идват едва тридесет хиляди, като при това отказват да се установят в селата. За да се обработват земите, се налага да бъдат задържани мудехарите. Във Валенсия те се вдигат на бунт през 1258 г., а след това през 1275-76 г., но с превземането на Мурсия им се отнема всякаква възможност за бягство. Принудени са да останат и да обработват земите на новите си господари, християнските владетели, които им дават свободата да изповядват религията си, но ги поставят в една почти робска зависимост. В долината на Ебро и във Валенсия мюсюлманите са по-многобройни и по-добре организирани, отколкото в короната на Кастилия, където са много по-разпръснати. Именно в Арагон, а не в Кастилия и Андалусия, възниква т. нар. *mudejarismo*, което ще породи през най-новата епоха проблема с покръстените маври (*moriscos*). Мурсия, отвоювана от Арагон, е преотстъпена на Кастилия по силата на спогодби, отнасящи се до поделянето на зоните на влияние между двете корони. И тук демографската криза затруднява християнската колонизация. За да обработват *huerta*, християните нямат нищо против да разчитат на мудехарите, които не са много въодушевени, ако се съди по бунта от 1264 година.

Силата на обстоятелствата прави възможно съществуването на християнски общини в ислямска земя и малцинства от мудехарите в християнските кралства, без да говорим за евреите, които са навсякъде. Следователно, уместно е да се нюансира своеобразието на средновековна Испания. Както видяхме, налице е една фактическа толерантност, по-скоро наложена от обстоятелствата, отколкото желана. Вярно е, че до XIV в. религиозните гонения са рядкост, а това не е присъщо за тази епоха. Единодушно ли е приета тази фактическа търпимост? Отношението на елита трябва да се разграничи от това на масите. Държавите, владетелите и, в по-малка степен местните управители са тези, които се проявяват като „толерантни“, но за народните маси евреите, маврите, мудехарите, а покъсно мориските са неверници, врагове и съперници на пазара на труда. Тази нагласа обяснява по-късните конфликти.

Допринасят ли мосарабите и мудехарите за формирането на една оригинална цивилизация в Испания? Известна е тезата на Америко Кастро, че вследствие на контакта със семитите – евреи и мюсюлмани, в средновековна Испания се оформя едно плуралистично общество, коренно различно от това в западния християнски свят. Историците не споделят единодушно този възглед.

Оказват ли мюсюлманско влияние мосарабите, които се установяват на християнска територия през този период? Макар и дълбоко арабизирани, те са силно привързани към това, което е за тях традицията. От тук следва и двойствеността на тяхното положение и роля. От една страна, те внасят в северните кралства определени навици, форми на живот и техники, които лесно се откриват в някои църкви и манастири в областта Леон: системното използване на подковообразната арка, на релефната двойноволутна конзола, на свода с нервюри или на абсидите и нишите на олтара, наподобяващи михрабите (нишите) на мюсюлманските молитвени зали. Всичко това, което може да се види например в „Сан Мигел де Ескалада“ или в „Сан Милян де ла Коголя“ – несъмнено идва от ал-Андалус. Именно то носи названието мосарабско изкуство. Но това е само фасада. По същество мосарабите остават силно обвързани с традициите на предците си, с религиозните идеи и с начина на управление от преди мюсюлманското завоевание. Мосарабите се гордеят с това, че не се предават и остават верни на себе си в една враждебна среда. Водещи при тях са самобитността и безкомпромисността. Докато съществуват в християнска Испания, мосарабските общини представляват основната пречка пред романизацията и пред приобщаването на полуострова към християнския свят, такава, каквато я искат монасите от Клюни. Спорът за римския ритуал е показателен пример. В областта на историята на литературата, влиянията са осезателни чрез това, което наричат мосарабска лирика, т. е. стихотворения на арабски и на иврит (*moaxaja*), примесени с думи и дори с цели стихове на *romance,* най-вече в края на произведението (*jarcha*). Най-старото изглежда е написано преди 1042 година. Тези текстове понякога подемат отново песните от преди мюсюлманското владичество, те са предшественици на по-късните *cantares de amigo* (приятелски песни) на галисийско-португалски, или на кастилските *villancicos* (коледни песни). Това именно позволява на Менендес Пидал да види в тези композиции с фиксирана форма междинното звено, свързващо иберийските музика и поезия от класическата Античност с тези на съвременна Испания. Може би в тях се корени и поезията на трубадурите, но тук навлизаме в една много спорна тема.

Мудехарите формират една обществена група, принудена да изпълнява подчинени функции. Влиянието им е още по-скромно и поради факта, че християнските маси са повече от сдържани по отношение на всичко, което може да им напомня за исляма. Елитът е по-възприемчив към някои аспекти на една вече победена арабска цивилизация. Така някои аристократи възприемат арабо-ислямски начин на живот. Това е началото на явлението, наречено маврофилство, т. е. увлечението по дрехите, мебелите, празниците, изкуството и рицарските нрави на исляма, увлечение, което трае до XVII в., но което не пречи на тези господари да експлоатират своите поданици мудехари и техните наследници, мориските. Изкуството *мудехар* се появява по-рано. То включва една архитектура, която съчетава формите и методите на християнското и мюсюлманското изкуство. Изкуството *мудехар* е сравнително евтино. Всъщност готическият стил изисква един материал, камъка, който понякога трябва да се пренася от далеч, преди да се дяла. В изкуството *мудехар* се предпочитат тухлата, дървото, гипсът, които по-лесно се съчетават в декора и украсата: хаотично редуване на растителни, епиграфски и геометрични теми и мотиви... В този стил се строят тухлени църкви с мавританска украса („Санто Кристо де ла Лус“ в Толедо). Прибавят се напластени една върху друга аркатури от външната страна на абсидите. Отстрани на сградите се издигат кули с формата на минарета, каквито могат да се видят в Арагон. Това изкуство е и дворцово, както показват баните в Тордесиляс, пост-

роени от Алфонсо XI за любимата му Елеонора де Гусман, за които кралят поръчва майстори от Гранада. Едно от най-успешните произведения на стила *мудехар* е от по-късен период – това е един *alcázar* – дворец в Севиля, датиращ от средата на XIV век. Литературата, наречена *aljamiada* от XIV в., е произведение на мудехари и на евреи, които пишат на романски (*romance*), но използват азбуката на арабски или на иврит. Известни са и два ръкописа на иврит – *Морални поговорки* на дон Сем Тоб де Карион и *Строфи на Йосиф*, и един на арабски – *Поема на Юсуф*. Полемиката върху *mudejarismo* се нажежава по повод на Хуан Руис, протойерей на Ита и автор на *Книга за добрата любов*. Проникнат ли е Хуан Руис от мюсюлманската култура в степента, в която се твърди? По въпроса се спори. Дали всъщност е възможно да се мисли за *mudejarismo* без *mudéjares*? В Кастилия, по времето на Хуан Руис, те вече представляват едно незначително малцинство, наброяващо може би по-малко от 1,5 % от населението, и принадлежат към скромни социални среди, напълно неспособни да упражняват каквото и да било културно влияние. Хуан Руис успява да се запознае чрез преводи с много от източните сказания, които включва в поемата си под формата на притчи – именно такъв е навярно случаят с *Калила и Димна*. Влиянието на *Огърлието на гълъбицата* върху Хуан Руис е също толкова спорно. Става дума за произведението на един поет от Кордова, Ибн Хазм (994-1064), отчасти автобиографично, което представлява нещо като трактат в двадесет и девет глави за любовта и любовниците[87]. По-сериозна изглежда тезата, която през 1919 г. поддържа Асин за арабските извори на *Божествена комедия* на Данте. Според него връзката е една книга, *Стълбата на Мохамед*, която е известна с три превода: един на френски и два на латински, като и трите са направени от един кастилски превод на арабския оригинал. Кастилския превод Алфонсо X поръчва на своя лекар евреин Авраам Алфакин (ал-Хаким).

И така, не можем да твърдим, че в средновековна Испания се развива самобитна цивилизация, породена от взаимните влияния на различни култури. Не малко са заемките от арабската цивилизация във всички области – езикова, литературна, художествена и т. н., но водеща култура има само една – мюсюлманската до 1085 г., а след това християнската. Евреите асимилират последователно едната и другата. Всичко, което е плод на специфичната еврейска култура, а през известни периоди тази култура е блестяща в Испания, остава известно само в рамките на еврейските общини[88]. Ето защо, нека да кажем още веднъж, можем да говорим в краен случай за Испания на трите религии, но не и за Испания на трите култури.

5. Преводаческата школа в Толедо

Установяването на мюсюлманите на Иберийския полуостров съвпада по време с мобилизирането на политическите и културни сили на изток и на запад. По това време три култури си поделят познатия свят – Арабската империя, Византийската империя, Каролингската империя, т. е. западният християнски свят. Първите две не знаят почти нищо за третата, латинският свят е отделен от източното гръцко християнство. След XII в. Испания става посредник между Изтока и Запада. От VIII до XII в. интелектуалното и културно богатство на Испания контрастира с разпръснатостта и бедността, с които се характеризира християнството по това време. Там знанието се трупа в енорийски, манастирски, капитулни и епископски школи. През XII в. две поредици от събития слагат край

на културната изолация на християнския Запад:

На Иберийския полуостров големите походи на Реконкистата отварят очите на християнска Испания за културното богатство на ал-Андалус. До този момент двете цивилизации, поделящи си полуострова, воюват и не знаят нищо една за друга. Мюсюлманите се отнасят единствено с презрение към бедните кралства от Севера[89]. Християните виждат в своите могъщи съседи просто неверници и обръщат поглед по-скоро към християнския свят, от който очакват много: на първо място, военна помощ, но също и културна подкрепа. Това е епохата на големите поклонения в Компостела, когато са поканени монасите от Сито и Клюни. Нови отношения се установяват едва през XII и XIII век. Тогава по-голямата част от полуострова е заета от християните – ал-Андалус, ограничена в емирството в Гранада, вече не представлява опасност, а освен това плаща данъци на Кастилското кралство. Именно тогава християнска Испания, а благодарение на нея и християнският свят, откриват арабската култура и се докосват до теченията в научната и философска мисъл, развили се на Изток.

По същото време възникват и процъфтяват университетите на християнския свят: Париж и Оксфорд през XII в., Саламанка (1220), Тулуза (1230), Коимбра (1308) и т. н. Преподавателите съзнават, че техните философски и научни знания са непълни, особено що се отнася до наследството на гръцката Античност. Те се обръщат към Испания с намерението да се възползват от опита на мосарабите и евреите, пропити с арабска култура, за да пренесат, от арабски в латински, множество знания, останали недостъпни до този момент. Като прогонват по-голямата част от евреите от ал-Андалус и ги принуждават да търсят убежище в християнските кралства, Алморавидите и най-вече Алмохадите благоприятстват, с религиозната си нетърпимост, преноса на гръцкото и източното знание на запад.

Именно в тези условия се заражда т. нар. преводаческа школа в Толедо. Изразът е двустранно неточен, първо, защото не става дума за специализирано заведение, и второ, защото Толедо не е нито първият, нито единственият център, послужил като посредник между Изтока и Запада. Вярно е, че през годините преди Реконкистата градът се превръща в едно от най-активните средища на арабската култура на полуострова. Той запазва тази си роля и след като бива отвоюван. Именно в Испания отиват европейските университетски преподаватели, които търсят научна информация.

Връзките между арабската и латинската култура минават през няколко етапа. На първо място, не на монасите от Клюни се дължат първите прояви на интерес към научните и философски произведения на арабите. Вземайки епископската митра в Толедо, техните грижи се ограничават до религиозната сфера: за тях важното е да бъде наложен римският ритуал, да се възстанови използването на латинския в богослужението и да се обучат църковни служители. Първостепенна роля изглежда изиграва един покръстен евреин от Уеска, Педро Алфонсо, автор на *Писмо до перипатетиците от отвъд планините* (1106), целящо да стимулира пътуванията с научна цел в латинския свят. По същото време – началото на XII в., в Тарасона Уго де Санталя превежда на латински за новия епископ на града десетина арабски научни книги. Той е централната фигура в този първи етап на разпространение, чиито граници са долината на Ебро и Навара. Подобни начинания възникват по същото време в Логроньо и в Барселона. Има неоснователна склонност значението на земите, подчинени на короната на Арагон за разпространението на арабското знание, да се омаловажава в полза на Толедо и кастилските владения. Първите контакти се осъществяват в земите между Навара и Тахо и в Каталония. Манастирът в Рипол, например, където много мосараб-

ски монаси намират убежище още през X в., притежава прекрасни колекции от ръкописи. Скорошни проучвания привлякоха вниманието към библиотеките в Майорка, богати на произведения по право, медицина, философия, теология и т. н. – това е именно средата, в която получава образованието си Рамон Люл[90].

Малко по-късно се появява Хуан Севилски, мосарабин или покръстен евреин от района на Толедо, който изглежда ръководи работата по преводите между 1120 и 1130 година. Неговата роля е много по-съществена от участието на архиепископа Рамон (1125-1152), който идва след него и когото една наскоро установена традиция, датираща от края на XIX в., определя като създател на преводаческа школа. Всъщност, архиепископът просто подкрепя едно дело, започнато преди него. Тогава именно монасите започват да се интересуват от арабската култура. Петър Достопочтени[91], абат на Клюни, отива в Испания през 1143 г., за да подкрепи пренасянето на арабското знание на запад.

Най-сетне Алфонсо X Мъдрия (1252-1284), образован владетел с буден интерес към интелектуалния блясък на ал-Андалус[92], подема интелектуалното дело и му дава официален статут. Той окуражава продължаващата работа по преводите, разбира се в Толедо, но най-вече в Севиля: под негово покровителство еврейските равини и мюсюлманските *alfaquis* (улеми) работят заедно с християнски църковни служители, за да предадат на народен език най-различни арабски трактати. Алфонсо X действа като добре осведомен политик. Той се стреми да наложи народния език, т. нар. *romance*, като език на културата, но не непременно заради влиянието на съветниците си евреи, които не харесват латинския, а просто защото взема предвид примера с живия арабски език и не вижда причина *romance* да не се ползва със същата привилегия.

Във всички случаи методът е прост: един евреин (или мосарабин) превежда устно арабския оригинал на *romance*, един църковен служител записва този превод и му прави писмен превод на латински. Така през XII в., в областта между Ебро и Тахо, едно относително взаимопроникване между арабската и християнската култури позволява на европейските университети да се запознаят с арабското знание и да възобновят връзката си с античната философия.

Какво е естеството на това препредавано знание? Първоначално интересът е насочен предимно към естествените науки и по-специално към окултизма, към чудото, към астрологията. След това се преминава към изучаване на астрономия, метеорология, математика, без да секва развитието на окултизма[93]. Превежда се всичко, попаднало под ръка. Едва по-късно се стига до трудовете с философски характер. Така се оформят три основни области: естествени науки, медицина, философия.

Що се отнася до точните науки, най-значителен принос е постигнат в областта на астрономията. Сравняват се различните теории за движението на звездите – Древните (Хипарх, Птолемей) и тези на арабите, с надеждата да се намалят противоречията, които ги разделят. От тези съпоставки са извлечени *Таблиците на Алфонсо*, съставени между 1263 и 1272 г. по заповед на Алфонсо X от християнски, еврейски и мюсюлмански астролози. Те разделят годината на триста шестдесет и пет дни, пет часа, четиридесет и девет минути и шестнадесет секунди. Трябва да се спомене и развитието на алгебрата и тригонометрията. Известен е един математик от Гранада, живял през XV в., който за първи път използва символи за решаване на уравнения: букви, за да обозначи неизвестното, втора и трета степен на неизвестното, знакът „равно“, корен квадратен, дроби (числител и знаменател, разделени от хоризонтална черта). В същия порядък ще спомена и първото въвеждане на числа, наречени арабски, а всъщност ин-

дийски, както и на основната десетична система, допълнена с употребата на нула. Един от основните трудове в тази област е написан около 820 година. Той е преведен в Толедо през XII в. под заглавие *De numero Indorum*[94]. От техническите открития арабите дават на Запада компаса, китайско изобретение, и астролаба, инструмент, изолзван в Античността, но усъвършенстван в мюсюлманския свят и възприет на запад към 1200 година.

Арабите отдават голямо значение на медицината, както и, като цяло, на естествените науки. Много от философите са едновременно естественици и лекари. В онова, което се нарича арабска медицина, трябва да се разграничи античното наследство от оригиналния принос на арабите. Тази медицина е продължение на делото на Хипократ, на Гален и на ботаника Диоскорид (грък от I в.). Тези книги са преведени на арабски много рано – през XII и XIII в. са направени преводи на латински. Големите имена на арабската медицина са тези на Разес (ал-Рази, 865-965), който, за разлика от последователите си Авицена (980-1037) и Авероес (1126-1198), показва склонност към емпиризъм. Авицена написва *Канон*, нещо като медицинска енциклопедия, която векове наред служи като настолна книга на западните лекари. Колкото до хирургията, тя е представена от Абулкасис, роден в Кордова през около 926-936 г. и починал през 1013 година. Бил е лекар на Абд-ал Рахман III. Неговият трактат за каутерите[95] и за оперативните намеси, преведен на латински, е уважавано четиво до XVI век. До Ренесанса арабската медицина се ползва с голям авторитет в западния свят, но с времето тя закостенява и става догматична и рутинна, а през XIV в. вече запада напълно.

Ролята на арабите се оказва определяща за развитието на западната мисъл най-вече в областта на философията. От тази гледна точка решаващ момент навярно е пътуването до Испания на Петър Достопочтени, абат на Клюни, през 1143 година. Благодарение на него и на Жерар дьо Кремон е осъществена връзката с френските школи, по-специално с тази в Шартр. Последните се показват много по-взискателни в избора на книги за превод. Тогава е преоткрит Аристотел, но един Аристотел, обременен от множество коментари и допълнителни бележки от елинистичната епоха, които арабите благочестиво са запазили и усложнили. Нужно е време, за да се въведе ред в различните писания и добавки и да се извлече чисто философската същност от трактатите на Аристотел. Този Аристотел, когото познава през XIII в. Албер Велики[96], е Аристотел, коментиран от Авицена и най-вече от Авероес. Тези двама учени пишат своите произведения през епохата на Алмохадите, които позволяват известна свобода на интелектуалните търсения. Авицена и Авероес се стремят да съгласуват религията и философията, начинание, изкушило по същото време и еврейския лекар Маймонид. Спорът за т. нар. авероизъм разделя университета в Париж в началото на XIII век. Той се води основно около теорията за двойната истина: както теологията, така и философията са верни, всяка за своята област, макар и да изглеждат несъвместими. Свети Тома Аквински[97] въвежда ред в този спор, като се връща към оригиналните текстове на Аристотел, такива, каквито са могли да бъдат четени в Античността.

„На арабската литература дължим възстановяването на сериозните изследвания в Европа“ пише в края на XVIII в. йезуитът Хуан Андрес. Век по-късно Ренан още веднъж подчертава ролята на арабите в историята на западната философия. Няма съмнение, че в трите важни области (математика, медицина и философия) Западът научава много от арабите: косвено той отново влиза във връзка с учените и мислителите от Античността, запознава се с оригиналния принос на самите араби. В този момент Испания се оказва в ролята на задължителен по-

средник между Изтока и Запада. Без нея средновековната схоластика не би съществувала, или поне не би имала същата форма.

Една област не е породила никакво любопитство: това е диалогът между религиите. Съжителството на мюсюлмани, християни и евреи в средновековна Испания не довежда до никакво усилие от страна на едните да разберат другите. Няма сведения, например, някой да се е постарал да преведе Корана. Когато е проявяван интерес към тези текстове, то е само в духа на полемиката и с цел да се покаже истинността и превъзходството на собствената вяра. Поради тази причина хронистът Хуан Мануел се възхищава от крал Алфонсо X: „Той накара да се преведат на говоримия в Кастилия език всички науки [...] и писания на мавританските мистици, така че да станат видни грешките, които Мохамед, този лъжепророк, е въвел там. Кралят направи същото за една наука, която евреите пазят в тайна, Кабалата. Според техните собствени писания става ясно, че тяхната религия предизвестява тази, която ние, християните, изповядваме.“ Нищо не е по-показателно за ограниченията на трите религии в Испания. Едва по-късно, през XV в., започва да се мисли за диалог между християни и мюсюлмани. Тогава Хуан де Сеговия пише на кардинала на Куза, за да му внуши, че един мирен кръстоносен поход и научните връзки биха били най-добрият начин да се отклони от Европа сарацинската заплаха.

ТРЕТА ГЛАВА

КРАЯТ НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО
(XIII – XV век)

Завоеванията през XII и XIII в. се обясняват с динамизма на християнските държави, които тогава приемат почти окончателна форма. Завоеванията са съпътствани от развитието на икономиката и от установяването на една социална структура, която трае до Черната чума в средата на XIV век. След това започва един смутен период, който довежда до политическа революция в Кастилия, до установяването на кастилска династия в короната на Арагон и до експлозия на антисемитизъм в целия полуостров. Това е епохата, която Америко Кастро с основание предлага да бъде наречена „ера на конфликтите" и която Испания преодолява едва през последната трета на XV в. с установяването на двойната монархия на Кралете Католици.

1. Короната[98] на Кастилия

Две велики управления доминират периода – царуването на Алфонсо X Мъдрия (1252-1284) и на Алфонсо XI (1312-1350). Тези двама крале превръщат Кастилия във велика сила.

Развитието на икономиката

На християните са нужни четири века, за да завладеят териториите между кантабрийското крайбрежие и Тахо. За по-малко от четиридесет години, в периода между победата при Лас Навас де Толоса (1212) и превземането на Севиля (1248), те завладяват долината на Гуадалкивир. Тогава цялата южна половина на полуострова, от Тахо до устието на Гуадалкивир, от Мурсия до Атлантика, преминава под тяхно господство. Тази промяна в ритъма обяснява не само различията в аграрната структура между Севера и Юга, но и новите форми, които приема икономиката, което неизбежно довежда до важни промени в обществената организация и в манталитета. Завладените през XIII в. територии са богати и населени, но, непринудено или насилствено, мюсюлманите ги изоставят. От съображения за сигурност християнските владетели решават да изгонят мюсюлманите от градовете. Преместването на големи групи от хора, които Алфонсо X решава да осъществи, предизвикват бунт на мудехарите през 1264 г., последван от масово прогонване. Тази политика предизвиква изселването на мюсюлманите. Обществеият, културен и технически елит заминава за Гранада, а основната част от населението – за Магреб[99]. Жителите на Севиля напускат града веднага след превземането му. Трябва да се изостави идеята, че Андалусия е управлявана от християнски владетели, поробили мудехарите и принудили ги да обработват земите им. Истината е, че по тези земи остават много малко мюсюлмани – те представляват едва 0,5 % от населението. Андалусия е населена отново от християни, дошли от северната част на полуострова, които новите господари привличат, като им дават земя. Следователно би било неточно да се заключи, както

често се прави, че Реконкистата е улеснила създаването на големи владения (*latifundios*). Ситуацията е по-сложна. Всъщност андалуската латифундия има далечни корени, които тръгват още от римската епоха. Арабската цивилизация не променя съществено аграрния пейзаж. През XIII в. областта привлича малко колонисти, защото тя остава зона, граничеща с маврите в Гранада. Хората, установили се там, са свободни собственици на земите си, но техният брой не е голям. Владетелите поверяват на отделни благородници отговорността да стопанисват и да колонизират отвоюваните области: големите общини (Севиля, Кордова...) получават много широка юрисдикция. Рицарските ордени поемат управлението на стратегическите зони. За облагодетелстване на аристократите и на духовенството се създават огромни феодални владения. Въпреки това не всичко е уредено. Блестящата градска икономика на Юга се е сринала. Освен това колонизацията на Андалусия затруднява заселването на селата около Толедо, отвоювани след 1085 г.: повторното населване е в застой. Основният проблем остава работната ръка, прекалено недостатъчна и скъпа. За земеделска работа са запазени най-плодородните земи. Останалите – съставляващи по-голямата част, са определени за екстензивно животновъдство, което изисква малко работна ръка. Такова решение вече е приложено в долината на Дуеро и най-вече в териториите, разположени отвъд реката: на Леонска Естремадура (около Саламанка) и на Кастилия (областите Авила, Сеговия, Куенка), които дълго време бележат границата между кралствата Леон и Кастилия. В тези области вече е даден тласък на животновъдството с цел да се оползотворят земите. През XIII в. това решение се налага като водещо. През 1273 г. Алфонсо X му дава юридически статут, като създава т. нар. Места (*Mesta*) – асоциация на животновъдите, натоварена да развива и осигурява високопланински пасища за овцете.

В началото *mestas* са наричани местни събрания, целта на които е на всеки собственик да се върнат загубените овце, макар и пасищното отглеждане да не е единственият въпрос, който ги занимава. Местата, такава, каквато я институционализира Алфонсо X, се занимава само с това. Овцете прекарват лятото в северните планини. Между края на август и средата на септември те потеглят към полята на Ламанша, на Естремадура и на Андалусия – пасища, запазени с месеци по-рано, за които се плаща висок наем. Овцете – всяка от които носи отличителния знак на собственика си – са събирани на стада (*cabañas*), поверени на един главен овчар (*mayoral*), който разполага с помощен персонал. Във всяка *cabaña,* освен хилядите овце, има впрегатни животни (коне, магарета, мулета), нужни за пренасянето на товари и на хранителните запаси, петдесетина кози и т. нар. *mansos* (скопени животни, които служат за водачи), крави, прасета, кучета-пазачи... За тях са запазени специални пътища (*cañadas)*[100]. Т. нар. *cañada* прекосява зони с обработваеми земи, където овцете нямат право да навлизат. Това са петте забранени неща: оградените земи, засетите ниви, лозята, зеленчуковите култури и ливадите. Горите и общинските терени трябва да останат достъпни – забранено е те да се ограждат. Това е причината за конфликта между животновъди и земеделци, конфликт, който прилича на историята с огражденията в Англия по времето на Тюдорите, с тази разлика, че в Англия срещу огражденията протестират селяните, а в Кастилия – овчарите. И в двата случая целта е да се даде тласък на овцевъдството. Стадата са облагани с пътна такса[101], предназначена по принцип за кралската хазна. Но всъщност, градовете и местните господари получават пълно или частично право върху нея. Овчарите също се ползват с известни привилегии: те имат право да търгуват на местните пазари, освободени са от тежки такси върху солта, и т. н. Мощта на Местата се дължи не

толкова на привилегиите, колкото на ефикасната ѝ организация. Специални магистрати (*alcaldes entregadores*), разполагащи с множество помощници (нотариуси, юристи, адвокати, съдия-изпълнители...), постоянно бдят над интересите на членовете на Местата. Те следят да бъдат зачитани *cañadas*, както и за тяхната поддръжка, грижат се за доброто състояние на поилките, защитават овчарите от разбойниците, от селяните, от общините... Тези магистрати се опитват да разширяват неправомерно прерогативите си и често влизат в спорове с местното правосъдие, но оплакващите се, които действат разпокъсано, не са в състояние да се борят срещу една колективна организация, разполагаща с впечатляващи юридически средства и която, на всичко отгоре, се ползва с протекцията на краля. Поне до XVI в. Местата представлява държава в държавата. Служи ли тя на някаква олигархия? Юлиус Клайн поддържа тезата, че дребните животновъди са мнозинство, те представляват три четвърти от всички животновъди. Това е възможно, но какво влияние са могли да имат те, в сравнение с това на големите аристократи или на някои манастири, чиито овце са наброявали стотици хиляди? Местата облагодетелства двойно аристократите-земевладелци, собственици едновременно на овцете и на пасищата. Освен това тя насочва икономиката към голямата търговия на износа, за сметка на занаятчийството, тъй като вълната представлява най-важното перо във външната търговия на Кастилия. Така се получава обединяване на интересите на животновъдите, търговците и краля, които получават пътните и митнически такси. Противниците му отправят към Местата две обвинения: първо, като дава предимство на животновъдството, тя пречи на развитието на земеделието; освен това тя допринася за обезлесяването на Кастилия. Тези критики не са напълно основателни. През XIII в., а дори и през XV в. животновъдството е единственият начин да се оползотворят териториите, които е трудно да бъдат заселени и обработвани. От друга страна, специализираната литература от това време описва гори, за които в никакъв случай не може да се каже, че са на изчезване.

Обратите на Реконкистата през XIII в. позволяват ясно да се види формата, която приема тогава кастилската икономика, с превес на животновъдството над земеделието и с подем на външната търговия, основана на износа на суровини. Овцете *merinos*, чието развъждане започва през XII в. (в края на Средновековието броят им е два милиона и половина), дават качествена вълна в изобилни количества[102]. Тогава в Кастилия вълната става основен продукт за износ и наред с желязото от Бискайския район, тя започва да се конкурира с вълната от Англия. Това е началото на икономическото благополучие на кралството и на богатството на Бургос. Малкият *castellum*[103], от който се ражда Бургос – нито римски, нито вестготски, е наново населен, или по-вероятно основан през 884 година. През X в. Бургос вече е укрепено селище със своя цитадела. Разположено в южната част на Пътя на Сантяго, то е посещавано всяка година от хиляди поклонници. През 1075 г. става седалище на епископия. През XIII в. градът наброява около седем хиляди жители. През 1221 или 1222 г. е поставен първият камък на катедралата на града, един от най-красивите готически архитектурни паметници в Испания. Нужни са три века, за да бъде довършена. Преимуществото на търговията в града е обяснимо: областта няма много природни богатства. Бургос се насочва към търговията, за да внесе отвън липсващите продукти и да ги преразпредели. Градът се превръща в приемателен център на стоки за износ и в преразпределител на вносни стоки. Географското му разположение е превъзходно за тази цел. Бургос се намира между кастилското плато, където са многобройните стада на Местата, и пристанищата по кантабрийско-баското крайбрежие, които

започват да се развиват по същото време (Кастро-Урдиалес, Сан Висенте де ла Баркера, Сантандер, Билбао...) Някои от тези пристанища се специализират в лов на китове. От XI в. нататък търговският обмен между християнска Испания и Запада се засилва, докато този с ал-Андалус отслабва. Още през 1281 г. Алфонсо X предоставя като привилегия защитата на всички търговци от Бургос, били те испанци или франки, привилегия, която е утвърдена в края на XV в. чрез създаването на най-важното в Испания консулство. Тези търговци образуват аристократична група, която поема управлението на града. Един от тях, Рамон Бонифас-и-Камарго, е адмирал на краля на Кастилия и командва Кантабрийския флот. Тези търговци започват да изпращат пълномощници в най-важните места в Европа: Франция, Англия, Фландрия. В Брюж, испанската колония, или по-точно – колонията на Бургос, съществуваща поне от 1267 г., бързо се сдобива с квартал и с параклис. Тя продава вълната на Кастилия, обратният товар представлява фламандски вълнен текстил. Същото е положението и в Бретан. Присъствие на испанци в Нант е регистрирано след XIII век.

На юг Кастилия разполага с второ морско средище, което също започва своя подем през XIII век. Пристанищата Севиля, Пуерто де Санта Мария, Санлукар де Барамеда, Кадис са в пълен възход по това време. Там успешен е ловът на риба тон, както и търговията с Африка и Италия, а по-специално, разменя се жито срещу златото на Судан. Изнасят се олио, жито, вино, сушена риба, сушени плодове, шафран, кожи, живак, оръжия, сапун... Внасят се хартия, галантерия, платове от Италия, платно от Англия и от Фландрия. Разположени на кръстопътя на търговските маршрути по Атлантика и Средиземно море, пристанищата в тази част представляват важни междинни пунктове между Италия и Северна Европа. Някои италианци и по-специално генуезците се установяват в Севиля. Те донасят един нов дух и непознати дотогава средства – кредита, менителницата..., благодарение на което, два века преди откриването на Америка, Севиля се превръща в първостепенно търговско и финансово средище.

Между двата морски центъра, северния и южния, се простират обширните земи на континенталната част на Кастилия, разделена от Сиера Гуадарама, която по това време изобщо не представлява непреодолима преграда. Напротив, тя е насечена от множество пътища, които свързват Гуадалахара със Сеговия, а Толедо със Саламанка, с Валядолид, със Сеговия и с Бургос. Тези пътища са два вида, в зависимост от релефа: по едните, които са по-обходни, могат да пътуват каруци; другите са запазени за конете и мулетата, които пренасят стоки. Разположени от двете страни на планинската верига, Сеговия и Толедо служат за разпределителни центрове: единият за Бургос и пристанищата на Кантабрийския бряг, а другият за Андалусия. Така от Билбао до Севиля се оформя една ос север-юг, която минава през Бургос, Сеговия и Толедо. Тази ос е определяща за цялата дейност на короната на Кастилия. През различните епохи тя е насочена ту на север, ту на юг, ориентирана съответно към обмен с Европа или с Изтока (и по-късно с Америка). Тук следваме възгледите, развити от Мануел Криадо де Вал: Кастилия не е монолитна. Както през Средновековието, така и през XVI в. в нея се различават две средоточия около двата центъра – Бургос и Толедо. В първото, което е по-гъсто населено, европейското влияние се усеща много рано, заради Пътя на Сантяго, монасите от Клюни и франкските рицари. Второто е обърнато по-скоро към Африка и Изтока, и запазва по-дълго белега на ислямската цивилизация. Видно е, че това, което характеризира двете Кастилии, далеч надхвърля икономическите съображения. Епическата поезия, рицарските поеми, римското, а по-късно и готическото изкуство преобладават на север. Югът е по-скоро владение

на хиспано-мавърското изкуство, а по-късно на измамническия роман.

През Средновековието южната част на Кастилия все още не е развила всичките си възможности. Икономическата активност е концентрирана по-скоро на север, около градовете, някои от които са обвързани с поклонническите пътувания до Сантяго де Компостела (Сантяго, Овиедо, Леон, Бургос...), а други – с нуждите, които налага Реконкистата (Саламанка, Авила, Сеговия, Куенка...). Разрастването на тези градове води до развитие на занаятчийство, което да отговаря на нуждите на местното население. Така например има големи текстилни ателиета в Самора, Паленсия, Авила, Сория, Сеговия, Куенка и т. н. Готическите катедрали, които започват да се строят по това време, свидетелстват за стремеж към разкрасяване на града, но също така и за цялостно замогване на страната. Катедралата в Бургос е започната през 1221 или 1222 г., в Толедо – през 1223 г., а в Леон – през 1254 година. Около сто и петдесетте миниатюри, които илюстрират *Книга за шаха*, написана в Севиля през 1283 г., свидетелстват какво представлява кастилското общество през XIII век. Върху квадратчетата на една шахматна дъска художникът е разположил фигури, изобразяващи краля Алфонсо X, съпругата му Виоланте Арагонска, рицари, дами, монаси, войници, селяни, евреи, мудехари и т. н. Миниатюрите, съпътстващи *Песни (Cantigas) за Дева Мария* (стихове, приписвани на Алфонсо X), представят аналогични знаци. Двата ръкописа представляват ценни документи относно бита, мебелите, дрехите и начина на живот през онази епоха. Те разкриват едно общество, което в основата си остава феодално, аграрно и скотовъдско, но в което вече започва да се заражда градска, търговска и занаятчийска буржоазия.

Политическият живот

Алфонсо X Мъдрия (1252-1284) е водеща фигура през своята епоха. Сложна личност, този владетел – чиято роля за развитието на т. нар. преводаческа школа в Толедо проследихме, е едновременно поет[104], историк[105] и любител на окултизма... В областта на политиката той мечтае да стане император и да превземе Божи гроб. Началото на неговото царуване съвпада с края на големите походи на Реконкистата, което му позволява да посвети част от усилията си на преустройството на кралството. Алфонсо X се стреми да уеднакви правото и да сложи край на разнообразните в различните градове порядки. С тази цел той обнародва два юридически кодекса, а именно *Fuero real*[106] (между 1252 и 1255 г.) и „Седем части" (*Siete Partidas*). Вдъхновени от римското право, тези сборници целят да установят едно право, валидно за цялата монархия, и да заменят различните общински *fueros*. Резултатът обаче не отговаря на тези големи надежди.

При царуването на Алфонсо X започват да се създават и Кортесите. Твърди се, че тази институция е възникнала през 1188 година. Всъщност в края на XI и началото на XII в. владетелите от време на време правят събрания, на които свикват т. нар. *cives* – дребната аристокрация? – както и т. нар. *boni homines burgueses*, които вероятно представят главните градове. Без съмнение това все още не са Кортесите, а някаква предходна тяхна форма. През XIII в. вече има Кортеси, които включват представители на духовенството, на аристокрацията и на общините. Кралят се стреми да получи съгласието им по най-важните според него решения, без от това да следва обаче, че събранията участват наравно с краля в законодателната власт. От един трудно определим момент нататък духовенството и аристокрацията вече не присъстват редовно на събранията на Кортесите, които занапред включват само представители на градовете, и то не на всички – през XV в. само седемнадесет от тях се ползват с тази привилегия.

За Алфонсо X Кортесите са средство, чрез което да осигури на Короната редовни приходи, каквито племената от мюсюлманските държави вече не ѝ осигуряват. Става въпрос най-вече за преките данъци, плащани от селяните (*servicios*) и за напреките данъци: такси за пашата на добитъка, митнически такси, доходи от собствените имущества на короната (пътни такси, солни рудници, железни мини, данъци, плащани от евреите и мудехарите...). Един век по-късно Алфонсо XI прибавя към тях т. нар. *alcabala*, такса, възлизаща на около 10 % от търговските операции. Тъй като тези приходи не са достатъчни, короната постепенно свиква да взима данъци от духовенството и да прибира две девети от десятъка – *tercias reales*. За да се сдобие с допълнителни приходи, тя прибягва до крайни средства – обезценяване на парите и принудителни заеми.

Кралят трябва да разчита на две различни по важност политически групи – благородниците и градовете.

Колонизационната политика, продължила приблизително от 1050 г. до 1250 г., е специфичното събитие, попречило на феодалното общество в Кастилия да достигне същата степен на развитие като останалата част от Европа. Тук владетелите имат по-малко основания, отколкото другаде, да преотстъпват част от правата си – те винаги са успявали да владеят положението. За благородниците краят на Реконкистата означава край на лесната плячка. Тогава те се обръщат към краля, за да получат от него земи, доходи и права. Те отиват да му служат, за да спечелят благоволението му, или се стремят да получат някакви отстъпки. Така или иначе, всичко зависи от монарха. Това именно прави уязвима тезата на Америко Кастро, според която обстоятелствата налагат в Кастилия да се създаде режим на касти, основан на религията, която изповядват едните и другите. Според Кастро християните запазват за себе си управленските функции, като оставят на мудехарите задачите по изпълнението, а на евреите – финансовите и културните дейности. Това, което се знае за кастилското общество, опровергава тази схема. Макар и всички местни владетели да са християни, а много от евреите – финансисти и търговци, има християни, които обработват земята и се занимават с търговия и занаятчийство. Колкото до мюсюлманите, както вече видяхме, по-голямата част от тях са прогонени от отвоюваните земи. Феодализмът не се установява под същите форми както на други места, но силно развитата и ясно изразена йерархия на местните благородници в Кастилия, много прилича на него. На върха са *богатите хора* (*ricos hombres*), след тях са *hidalgos*, следвани от *infanzones*, и рицари. Рицарите могат да бъдат два вида: едните са благородници по рождение, другите са потомци на селските рицари (*caballeros villanos*) от първите векове на Реконкистата, т. е. селяни, разполагащи със средства да закупят оръжия и коне и да участват във войната срещу маврите. През XIII в., след спирането на битките, тези две последни категории постепенно се сливат в една, в рамките на общинските олигархии.

Една от своеобразните черти на средновековна Кастилия, която просъществува до модерната епоха, всъщност са общинските феодални владения. Някои градове, и то не най-малките – Валядолид, Сеговия, Толедо, без да споменаваме общините в Андалусия, се държат като колективни владетели на управляваната от тях територия (*alfoz*), която понякога се равнява на цяла провинция. По отношение на главния град, селата се намират в същото зависимо положение като селяните (*vasallos*), подчинени на един светски владетел или на едно духовно лице. Старата общинска демокрация, ако такава някога е съществувала, е заменена след XIII в. с градски патрициат, съставен почти изцяло от благородници или от забогатели буржоа, които постепенно се сливат с тях. Има много данни за

подобно явление в Бургос, който изобщо не е изключение. Тези общински олигархии имат определена социална реалност, а именно богатството от земи и недвижими имоти, както и определен стил на живот – благороднический идеал.

Общинската реформа на Алфонсо XI (1312-1350) се ограничава с това да регистрира тази еволюция. Под претекст да сложи край на конфликтите, пораждани от някогашните общи събрания, реформата официално дава властта в ръцете на олигархии. От този момент нататък градовете се управляват от малка група общински съветници (*regidores*), избирани от краля, който се стреми да наложи равновесие между съперничещите си фракции: клановете на Товар и на Реойо си поделят постовете във Валядолид, *hidalgos* и буржоата – тези в Севиля, и т. н. На теория общинските съветници трябва да бъдат избирани за ограничен период. На практика те изпълняват тези функции пожизнено, докато, през един следващ етап, през XV в., въпросните функции не стават наследствени – в рамките на едно семейство. За да контролира общините и за да избегне злоупотребите, Алфонсо XI създава две уравновесяващи се институции: на кралските магистрати, които периодично инспектират функционирането на местните институции, и на юратите (длъжностните лица) – предполагаеми представители на населението в някои градове, които могат да бъдат определени да играят ролята на нещо като народни трибуни[107]. Истината е, че общинските съветници и юратите са избирани в едни и същи социални групи и защитават едни и същи интереси. Реформата на Алфонсо XI узаконява присвояването на общинската власт от олигархиите.

2. Короната на Арагон

Наследниците на Педро II, победен и убит в битката при Мюре (1213), се отказват от амбицията да създадат една голяма пиренейска и средиземноморска държава, простираща се от Барселона до Ница. Отвъд Пиренеите те запазват само Сердания и Русийон, което им струва безкрайни дипломатически и военни сблъсъци с Френското кралство до сключването на Пиренейския договор (1659), по силата на който тези територии са присъединени към Франция. След 1213 г. короната на Арагон търси да разшири владенията си не на север, а на изток, по крайбрежието. Първият етап бележи завземането на Балеарските острови. Майорка е превзета през 1229 г., Ибиса – през 1235 г., а Менорка – през 1287 година. В следващия етап Педро III Велики навлиза в Сицилия, откъдето бунтът „Сицилийски вечерни" (1282) е прогонил Анжуйците[108]. Каталонските наемници, Алмогаварите, започват завоеванието. По-късно част от тях, под командването на пълководеца Рохер де Флор, се притичват на помощ на Византия, която е заплашена от турците. Рохер де Флор е убит през 1305 година. Тогава неговите съратници окупират херцогство Атина (1311) и го превръщат в подобие на военна република. Малко по-късно по същия модел те създават херцогство Неопатрия, на юг от Солун, чиито територии в края на века минават под властта на короната на Арагон[109]. Политиката в Средиземноморието на Хайме II (1291-1327) има подобни цели. Този крал се отказва от Сицилия, която отстъпва на брат си Федерико, но се установява трайно в Корсика и в Сардиния. В определен момент той дори обмисля да покори Пиза, което би му осигурило господство над Южното Средиземноморие. Педро Церемониалния (1336-1387) продължава политиката на предшествениците си. След смъртта на крал Федерико (1377) той претендира за Короната на Сицилия, но е принуден да се откаже заради противопоставянето от страна на папата и на Анжуйците. Едва век по-късно Сицилия е присъединена

към Короната на Арагон. Крале на Сицилия – това е първата титла, която получават Исабел и Фернандо, бъдещите Крале Католици, преди да се възкачат на трона на Кастилия.

Тези териториални завоевания са знак за една търговска експанзия, която следва да се отдаде на каталонците. В Короната на Арагон именно те са най-динамичният и предприемчив елемент. Каталонските моряци са навсякъде из Средиземно море. Барселона е на върха на търговска империя, която се простира далеч на изток. Сигурна в себе си и укрепнала от успехите си, търговската буржоазия чувства, че играе роля, която далеч надхвърля границите на града и дори на областта. Барселона разгръща инициативите си и развива връзките, обмена и влиянието си в международен план, из целия средиземноморски басейн. По това време градът наброява около четиридесет хиляди жители. Двадесетина семейства, така наречените *почетни граждани*, заемат водещите позиции в града. Това не са благородници, а банкери, корабопритежатели, търговци на сукно, както и поземлени собственици (много от тях притежават лозя в селата). Богатството и силата на тази буржоазия се проявяват и в сградите, които тя строи: салонът Тинел (1370) на двореца в Барселона, търговската камара (*Lonja*), палатите на общината и на Женералитат[110], частните дворци...

На какво се основава този просперитет? На търговията, на специализираната продукция, на производството на платове. Барселона е не само пристанище и център на търговията, тя е също производствен център (занаятчиите представляват 80 % от населението), средище, в което живее една десета от населението на принципата (княжеството)[111]. Тук се стичат ресурси от вътрешността на страната: хранителни продукти (виното е достатъчно за местните нужди, месото понякога се внася от Арагон, зехтинът и сушените плодове са за износ, житото се внася от Сицилия и от Лангедок; шафранът, високодоходна култура, заради която са занемарени зърнените култури и чийто износ позволява да се компенсира дефицитът от останалите хранителните продукти), полезни изкопаеми и производствени суровини (Каталония внася мед, калай, металургични изделия, восък, кожи, корали, коноп, лен, памук, коприна и изнася живак и антимон). Тази търговия поддържа голямо разнообразие от занаяти, което задоволява ежедневните нужди на населението, без да говорим за производството на луксозни стоки (на ножарството, на кожарството, коралови бижута, захар, сребро) и най-вече едно значително текстилно производство, чийто разцвет е през периода 1293-1313 година. Просперитетът на града се дължи на търговията, която се развива в няколко посоки: на Иберийския полуостров (долината на Ебро, крайбрежието на Леванте); на континента, от южната част на Лангедок, която доставя жито и багрила, купува платно и реекспортни стоки – захар, стипца, сушени плодове, памук, подправки и т. н., до Нидерландия и Англия, минавайки през земите на Рона и на Сона; на италианския полуостров (Тоскана, където обаче каталонците се сблъскват с конкуренцията на Генуа и Венеция); в Централното Средиземноморие (Сардиния, Неапол, Сицилия, Северна Африка) и, най-сетне това, което наричат „задморските територии" (*outremer*) – Родос, Егейско море, Сирия, Египет. Голямото икономическо значение на Барселона се дължи на факта, че тя е център на търговски обмен. Търговската флота, шафранът и производството на платове са нейни преимущества, но от друга страна, ролята на посредник я прави уязвима спрямо конюнктурните промени. През XIV в. градът е в апогея на своята мощ. Тази епоха оставя траен спомен в колективната памет на каталонците, които така и не успяват да се примирят със загубата на това превъзходство от средата на XV век.

Благоденствието на Барселона засенчва останалата част от конфедерацията. В каталонските села положението на селяните се влошава през втората половина на XIII век. Именно тогава възникват лошите порядки (*malos usos*), които дават в ръцете на местните владетели прекомерна власт. Те взимат една трета от наследството на всеки селянин, починал, без да остави завещание. Получават процент от имуществото на жена, извършила прелюбодеяние. Имат право на обезщетение в случай, че някоя ферма е унищожена от пожар... Също така от 1123 г. господарите задължават селяните, които не искат повече да обработват дадените им земи, да заплатят определена сума – това е т. нар. право на откуп (*remensa*). По този начин те се превръщат в крепостни. Като цяло, положението на селяните в земите на короната на Арагон е много по-тежко и несигурно, отколкото в Кастилската корона, а благородниците имат много по-голяма власт. Парадоксално е, че мюсюлманите, които са многобройни в кралство Валенсия и на юг от Ебро, в долините на Халон и Хилока, като че ли са по-облагодетелствани от селяните християни. Причината е, че по принцип мудехарите зависят пряко от краля и дори когато работят на земите на местните господари, те не могат да бъдат зле третирани. Не е същото положението на селяните християни, чиято участ става все по-тежка. Господарите имат монопол над мелниците, над пресите, над пещите, над обществените бани. Фактически те имат пълна власт над поданиците си – те могат да ги осъдят и дори да ги накажат със смърт при неизпълнение на задълженията им, при опит да променят местоживеенето си и, най-вече, при опит за бунт. От 1247 г. *Fueros* на Арагон дават на господарите правото да оставят да умре от глад, жажда или студ всеки крепостен, който убие друг крепостен.

Политическите институции имат малко възможности да противодействат на това надмощие на аристокрацията. За короната на Арагон е определящ т. нар. пактизъм (договореност): от институциите се очаква да ограничат авторитаризма на владетеля и да изискат от него да уважава *свободите* на териториите по силата на нещо като договор между него и подвластното му население. Кортесите са замислени като противовес на своеволието. За разлика от Кортесите в Кастилия, те включват представители от всички категории: благородници, духовенство и общини. Това са *ръцете* на властта, каквито има във всяко от съставящите конфедерацията кралства: в Арагон, в Каталония и във Валенсия, с тази разлика, че в кралство Арагон *ръката* на властта на аристокрацията е двойно по-силна – своя *ръка* на властта имат както висшата аристокрация на *богатите хора*, така и дребната аристокрация на рицарите. Ролята на Кортесите е да следят за защитата на *fueros*. Така всяка сесия започва с изложение относно злоупотребите, извършени през изтеклото време от предишното събрание, и едва след като бъде даден удовлетворителен отговор на оплакванията, се преминава към следващите точки от дневния ред и по-специално към разглеждане на данъчните искания, представени от владетеля. В земите на короната на Арагон владетелят разполага само с ресурсите, които Кортесите благоволят да му отпуснат; той няма никакъв начин да наложи волята си. Освен това единствено мерките, които Кортесите решат да вземат, имат силата на закон. В периодите между отделните сесии една постоянна делегация (представителство) контролира събирането на данъците и използването на обществения капитал. За да се гарантира неговата независимост, това представителство има юридически имунитет, а неговите решения не могат да бъдат обжалвани. В Каталония и във Валенсия това представителство се нарича женералитат: то следва да представлява интересите на цялото население на страната. Тези общи правила съществуват във всички части на Короната,

като на места са подпомогнати от допълнителни институции. Най-известната е *justicia* в кралство Арагон – висш магистрат, избиран от краля измежду благородниците, върховен съдия, чиято задача е да определя правните норми, да тълкува т. нар. *fueros* и да определя какви посегателства са извършени над същите тези *fueros*.

Тези институции сериозно ограничават начинанията на владетелите. За разлика от Кастилия, където те имат по-голяма свобода на действие, в короната на Арагон, поне на теория, владетелите трябва постоянно да се отчитат, да оправдават действията си, да удовлетворяват исканията на своите поданици. Те са обвързани с цяла поредица от юридически предписания, които стават все повече с течение на времето, с всяка следваща сесия на Кортесите. Тази особеност става причина да се породи легенда около свободите на короната на Арагон и на нейните институции, които понякога прибързано определят като демократични[112]. Дали наистина тези институции гарантират кралството да има представителство пред краля? Едва ли. В Каталония буржоазията на Барселона упражнява огромно влияние, компенсирано от властта на местните господари в селата. Във Валенсия най-силно е влиянието на сеньорите. Това е още по-вярно за Арагон, където аристокрацията и духовенството задушават другата част от населението от позициите на поземленото си богатство. Взети заедно, двете съсловия притежават две трети от всички територии, като водещо остава духовенството: епископствата в Уеска, Сарагоса, Лерида, Тарасона, големите цистерциански манастири („Пиедра", „Руеда"...) и духовно-рицарските ордени (на Братята хоспиталиери, на Светия гроб, Калатрава, Монтеса) са най-едрите собственици в кралството. Видяхме как местните господари си служат с тази сила. Арагон е далеч от всякакви представителни институции, а още по-далеч от каквито и да било наченки на демокрация. Обратно, властва пълен архаизъм.

3. Смутните времена

През втората половина на XIV в. цяла Европа е разтърсена от опустошенията на Черната чума, която се разразява след 1348 година. Иберийският полуостров не е пощаден. Дори е възможно той да се е оказал благоприятен терен за епидемията заради икономическите трудности, които тегнат над обществото вече години наред. Поредица от лоши реколти водят до повишаване на цените и причиняват мизерия, и то в момент, когато владетелите увеличават данъчното бреме, за да запълнят дефицита във финансите на държавата. Чумата връхлита над един омаломощен народ и последиците от нея са катастрофални. Смъртността достига ужасяващи размери. В някои области измира три четвърти от населението. Селата се обезлюдяват и стават плячка на бандити и грабители. Много земи запустяват. Работната ръка намалява, заплатите се покачват, както и цените. Короната и местните владетели виждат, че приходите им спадат и се опитват да ги поддържат в предишния им размер, едната – като обезценява парите и увеличава данъците, а другите – като засилват натиска върху селяните, като се заемат, когато могат, с търговски дейности или като се обръщат към държавата, от която очакват компенсации под формата на държавни длъжности, пенсии или отстъпване на земя. Досегашните политическо равновесие и обществени взаимоотношения са нарушени. Тази всеобща криза има сходни последствия в четири от петте държави на полуострова – Португалия, Навара, Кастилия и Арагон. Избухват социални конфликти, които довеждат до създаването на нова аристо-

крация и до политически революции, съпътствани от смяна на царуващите династии. Антисемитизмът също набира мощ. Емирството в Гранада през този период изглежда в откъснато от другите четири кралства.

Португалия

Португалия е най-малката от християнските държави, създадени след Реконкистата. Тя е и първата, която постига национално единство. Още през 1238 г. Португалия достига окончателните си граници. За двадесетина години, в началото на XIII в., страната присъединява цялата територия между Тахо и Алгарве. За да запази независимостта си от съседна Кастилия, през 1373 г. Португалия се обръща към Англия. От този момент нататък съюзът с англичаните остава постоянна даденост в португалската дипломация. През 1383 г., няколко месеца преди да умре, последният владетел от Бургундската династия Фернанду омъжва дъщеря си Беатрис за краля на Кастилия Хуан I, което предизвиква тревога в някои среди. По време на кризата от 1383-1385 г., едновременно династична, социална и национална, сблъсъкът е: от една страна, между благородниците, по-скоро подкрепящи Кастилия, и от друга, между буржоазията и обикновеното население. Един незаконен син на кралското семейство, оглавяващ рицарския орден Авис, застава начело на протестиращите и се обявява за крал под името Жуау I. Кастилците се опитват да наложат със сила своя кандидат. Те обсаждат Лисабон, но на 14 август 1385 г. в Алжубарота претърпяват поражение, което ги принуждава да преминат обратно границата и временно да се откажат от претенциите си. Случаят има сериозни последствия – мирът е подписан едва през 1411 година.

Честта на Португалия е спасена, но кризата взема жертви, а именно старата аристокрация, застъпила се за кастилския претендент. Новата власт конфискува принадлежалите им някога земи, за да възнагради с тях собствените си поддръжници. Част от тези аристократи избягват в съседното кралство, където се опитват отново да натрупат богатство – някои от тях успяват. По този начин в Кастилия се създава една португалска партия, чийто глас се чува през следващите години. В Португалия новите хора получават земи и влияние. Новата династия и новата управляваща класа, по-предприемчива от предишната, ориентират Португалия към земите отвъд моретата. Това е началото на една забележителна експанзия за тази страна, която по това време има по-малко от един милион жители. Отдавна търговци отиват в Мароко да купуват зърнени храни. Златото, което керваните карат от Судан, ги привлича все по-силно, както и подправките, които Европа си набавя чрез серия от посредници. Португалците планират да отидат и да потърсят подправките направо от местата на тяхното производство, в Югоизточна Азия. Именно тази перспектива вдъхновява тяхното придвижване в южната част на Атлантическия океан. Въпросът е да се заобиколи Африка, за да се установи пряка връзка с Индия и Китай. Към тези мотиви от икономически характер се прибавят политически и дори грижи от духовен характер, а именно желанието битката срещу исляма да се продължи отвъд протока. Сеута е окупиран през 1415 г., но Мароко не е лесна плячка. Португалия е принудена да се откаже от него след разгрома, който претърпява в похода срещу Танжер през 1437 година. Тогава тя се впуска в друго, не по-малко амбициозно начинание: завоюването на островите на захарната тръстика в южната част на Атлантическия океан – Мадейра (1423-1425), Азорските острови (1427-1450), Зелени нос (1457) и Канарските острови, но тези територии са оспорени от кастилците. Символ на португалското начинание в Африка е Енрике Мореплавателя, третият син на Жуау I, който влага богатството и влиянието си в проучванията и търговията.

Едновременно рицар, учен и търговец, той се установява в Лагуш, в Южна Португалия, построява флота, събира моряци, кормчии, картографи, математици. Нос Сан Висенте се превръща в лабораторията, където се подготвя колониалната експанзия. През 1434 г. португалците стигат до нос Бохадор. Десет години по-късно те стигат до устието на Сенегал и често пътуват по бъдещата *златна река* (*Rio de oro*), както и в Гвинея – от там донасят злато и роби.

В средата на XV в. Португалия изглежда е силно ангажирана в това, което вече не е изучаване, а експлоатиране на черна Африка. Впрочем на португалски има само една дума (*explorar*) за обозначаване на двете действия, които обикновено следват едно след друго, но в случая са едновременни. При това Португалия все още не се е отказала напълно от намеса във вътрешните работи на полуострова. През 1428 г. крал Дуарте се жени за Елеонора, дъщеря на Фернандо Арагонски, а и други инфанти[113] се венчават за кастилски принцове. Това показва, че въпреки историческите борби за надмощие управляващите фамилии не губят надеждата да постигнат династичното единство поне на част от полуострова.

Революцията на Трастамара в Кастилия

За да се борят с несигурността в селата, големите общини в Кастилия действат така, както са правили неведнъж в миналото: организират братства (*hermandades*), т. е. самите те плащат на войници, за да им оказват въоръжена помощ. Отрядът войници открива и преследва група злосторници. Ако тя избяга към съседното село, поема я отрядът на съседите и така, докато групата бъде обезвредена. Пчеларите от областите около Толедо, Талавера и Сиудад Реал вече са направили такава организация, за да защитят кошерите си. Пристанищата по кантабрийското крайбрежие охраняват бреговете си по същия начин. Генералното братство (*Hermandad general*), създадено през първата половина на XIV в., има съвсем различно поле на действие. То се явява група за оказване на натиск, насочен срещу кралската власт и аристокрацията. Това е опит да се вземат мерки срещу тенденцията към централизация от страна на едната и срещу опитите за обсебване от страна на другата. Под претекст, че се бори с престъпността, Генералното братство в крайна сметка осигурява на градовете автономни въоръжени сили. Тази претенция може да бъде разбрана само по време на криза на обществената власт.

Кризата се отразява сериозно и върху местните владетели. Много села изчезват, а в останалите производството е понижено. За да задържат селяните, господарите са принудени да плащат по-високи заплати. За да компенсират намаляването на приходите си, те се изкушават да си възвърнат остарелите вече права и да отдават земята само чрез краткосрочни договори, чиято стойност се повишава при всяко подновяване. Същевременно те се обръщат към краля, за да получат ренти или доходоносни длъжности. В този случай също възниква проблем, свързан с властта: в състояние ли е кралят да се противопостави ефикасно на частните интереси и на вълната от искания?

Всъщност Черната чума и социалните последици от нея съвпадат по време с кризата на кралската власт. Алфонсо XI умира през 1350 година. Синът му Педро I Жестокия наследява трона, но неговата власт е оспорвана. Новият крал създава впечатлението, че властта му се крепи на най-динамичните елементи в страната: секторите, заети в международната търговия, търговските градове (Бургос, Самора, Ла Коруня, Севиля...). Аристократичните градове (Саламанка, Толедо...), земевладелската аристокрация, духовенството и военните орде-

ни минават в опозиция. Дали можем да говорим за сблъсък между буржоазия и аристокрация, между континентална Кастилия, която е аграрна и консервативна, и периферна Кастилия, с нейния прогресивен дух и интереси, насочени към морето и ползата от търговията? Кризата не се свежда до тези контрасти между отделни области – тя засяга цялата страна. За да бъде тя преодоляна, е необходима промяна на не един социален и политически ред, и дълбока реорганизация на създаденото вследствие на Реконкистата общество. Това е смисълът на революцията на Трастамара.

След период от петнадесетина години, през 1366 г. скритият конфликт прераства в гражданска война. Същата година противници на кралската власт се събират около графа на Трастамара, Енрике, незаконен син на Алфонсо XI. През 1367 г. Кортесите на Бургос заявяват, че Педро Жестокия е зловреден тиранин, който сам се е обявил за крал, и признават за законен владетел неговия полубрат Енрике. Този епизод трябва да се разгледа и в международен контекст. В известен смисъл гражданската война в Кастилия представлява част от всеобщия сблъсък, познат под името Стогодишна война[114]. Намесата на Франция и на Англия оказва влияние върху развитието и резултатите от него. Първите битки са по-скоро благоприятни за опозиционерите. Педро Жестокия намира убежище в Гаскония, където получава подкрепа от страна на уелския принц Едуард. Благодарение на английските наемници той се връща с подкрепление в Испания и побеждава противника си в Нахера (1367). Тогава идва ред на Енрике де Трастамара да потърси помощ от чужбина. Той се съюзява с Франция. Дюгесклен и неговите войници заявяват, че ще му служат. Решаващото събитие за войната се разиграва в Монтиел през март 1369 година. Победен, Педро Жестокия се затваря в крепостта. Под претекст че иска да преговаря, Дюгесклен го убеждава да излезе в нощта на 27 срещу 28 март, като му урежда среща в палатката си ... където го чака неговият противник. Там двамата братя се бият с ножове. Те падат на земята пред очите на Дюгесклен, който с един ритник променя положението на борещите се: Енрике взема надмощие и се възползва от него, за да наръга Педро.

Благодарение на това убийство Енрике II става владетел на Кастилия. Режимът, който той налага, води до коренни промени. Най-значителната е появата на една нова аристокрация. Старата е изчезнала, разорена от кризата, от инфлацията и от гражданската война. А Енрике II не иска кралство без елит от кадри, т. е. без нобилитет. Задачата на първия от династията Трастамара[115] е да възстанови аристокрацията на нова основа, вече не като отделя част от кралското наследство за овъзмездяване на поддръжниците си (прочутите подаръци, заради които по-късно обвиняват Енрике II, *las mercedes enriqueñas*), а като делегира правомощия и създава длъжности, осигуряващи приходи на онези, които ги заемат. Енрике II не толкова дарява земи, колкото преотстъпва юрисдикцията над земите и техните жители. Така е поставено началото на онова, което в Кастилия през XV в. се нарича господарски владения (*señoríos*), чиито площ и граници се менят в зависимост от решенията на владетеля и съотношението на силите. Господарското владение става социалната основа на новата аристокрация. Най-напред Енрике II създава феодални имения за своите близки: херцогството Бенавенте, владението на маркиза на Вилена, графствата Мединасели, Карион, Албуркерке, Ниебла... Неговият наследник Хуан I (1379-1390) основава княжество Астурия, предназначено да гарантира сигурността на наследника на трона от момента, в който той е признат за такъв от Кортесите. По същото време се появяват големите фамилии, чиито имена по-късно изпълват аналите на модерна Испания: Мен-

доса, Манрике, Веласко, Аяла, Понсе де Леон, Сунига, Алварес де Толедо, и които дават началото на големите родови имения: херцогствата или графствата Инфантадо, Нахера, Фриас, Аркос, Алба, Фуенсалида... Кралете, възкачили се на трона непосредствено след Енрике II, следват същата политика. Те продължават да създават господарски владения и благороднически титли, както и длъжности, като например конетабъл и адмирал, които с времето стават изцяло почетни и наследствени, като първата е дадена на семейство Веласко, а втората – на Енрикес.

Тези обществени промени са съпътствани от политическа еволюция, започнала още при Алфонсо X, но която първите Трастамара – Енрике II (1369-1379), Хуан I (1379-1390) и Енрике III (1390-1406) – осъществяват систематично с помощта на юристи, възпитани в духа на доктрините на римското право. Целта е кралската власт да се засили и да се превърне в основен източник на правото. Кралят си присвоява всички права в областта на правосъдието и обществения ред. Съветът на краля става основен орган в управлението. През 1371 г. Енрике III обнародва редица разпоредби, с цел създаването на върховен съд, наречен Аудиенция, чиято задача е да се запознава пряко със споровете, възникнали между общините и местните господари, и да изпълнява ролята на апелативен съд за частните лица. Аудиенцията, съставена от осем професионални магистрати и оглавявана от един епископ, няма определено седалище до края на XIV в., когато се установява във Валядолид. Тенденцията властта да се концентрира на върха, се осъществява във вреда на посредническите институции и по-специално на Кортесите, които са свиквани възможно най-рядко и които са все по-малко представителни. В тях членуват вече депутати само от седемнадесет града. Благородниците и духовенството вече не са представени и предпочитат да отнасят проблемите си направо към краля, което също крие рискове. Двете групи, особено първата, дебнат и най-малкия признак на слабост у краля, за да изтръгнат от него нови отстъпки и прерогативи.

Историята на Кастилия при царуването на Хуан II (1406-1454) и на Енрике IV (1454-1474) е заета от конфликта между една малобройна благородническа олигархия – най-много две дузини фамилии – и твърде слабите като личности владетели. Благородниците, които ползват облаги от първите Трастамара, не поставят под въпрос монархическата институция. Тяхното желание, в най-добрия случай, е да участват във властта заедно с монархията, а в най-лошия – да я превърнат в подопечна, лишавайки я от всякаква реална власт. Обстоятелствата благоприятстват тези цели. Енрике III умира през 1406 година. Неговият син и наследник Хуан II е едва на една година. Чичо му Фернандо управлява като регент. Той мечтае за короната и я получава шест години по-късно, като става крал на Арагон. Докато изчаква, той се възползва от положението. Фернандо притежава в центъра на Кастилия обширни владения, от които се добиват големи количества вълна и жито, и които му осигуряват значителни приходи. Това богатство му позволява да харчи много пари за празници и банкети. Той организира турнири и литературни четения. Застава начело на походите срещу маврите в Гранада. Един от тези походи, завършил с превземането на Антекера през 1410 г., прави Фернандо прочут – занапред той ще бъде наричан само с името Фернандо де Антекера. Регентът има чувство за семеен дълг. Той се постарава да осигури на децата си доходни места. Санчо († 1416) е поставен начело на ордена Алкантара, Енрике – на Сантяго, а Хуан – бъдещият крал на Арагон – става херцог на Пеняфиел. Когато Фернандо става крал на Арагон през 1412 г., той продължава да се интересува отблизо от работите на Кастилия и неговите деца – които вече

наричат инфантите на Арагон, са истински господари на кралството, дори и след като Хуан II е обявен за пълнолетен през 1419 година.

Това развитие на нещата тревожи аристокрацията, която намира интелигентен и действен лидер в лицето на Алваро де Луна. Той е незаконороден новобогаташ, племенник на папа Бенедикт XIII. Той се налага бързо като личност. През 1420 г. „освобождава" краля, т. е. става негово доверено лице, съветник и фаворит. Тогава партньорите в играта стават трима: фаворитът, инфантите на Арагон и благородниците. Играта се развива в три етапа:

1. Първо, Алваро де Луна се съюзява с благородниците по въпроса за това Кастилия да се върне на кастилците. Той представя инфантите на Арагон като чужденци. Кралят на Арагон пристъпва към военна намеса, за да подкрепи синовете си, но Алваро де Луна се оказва по-силният. Инфантите на Арагон трябва да напуснат страната (1420 – 1430).

2. Тогава Алваро де Луна се заема да възстанови авторитета на краля и да му върне прерогативите. Той иска силна кралска власт. Благородниците го обвиняват, че действа заради лични амбиции и през 1437 г. се обръщат срещу него, подпомогнати от инфантите на Арагон, които се връщат с подкрепления и заемат господстващи позиции в кралството: почти цялата Андалусия е подчинена на инфанта Енрике[116]. През май 1445 г. Алваро де Луна смазва противниците си в Олмедо.

3. Алваро де Луна достига върха на своята мощ. Той действа в две направления: в дипломатически план, за да надвие влиянието на Арагон, той се сближава с Португалия и подтиква краля да се ожени за португалска инфанта. В сферата на вътрешната политика той мисли, че проявява проницателност, като се сближава с благородниците, раздавайки им земи и титли. Маневрата се проваля. Благородниците, далеч от мисълта да се откажат от битката, привличат на своя страна наследника на трона, бъдещия Енрике IV. Този заговор задължава Хуан II да се раздели с Алваро де Луна и да го даде под съд. Фаворитът е задържан през април 1453 г. и обезглавен във Валядолид на 3 юни следващата година.

Алваро де Луна не действа от безкористни подбуди – той се възползва от овластяването си, за да натрупа богатство. Но неговият разгром е разгром на кралската власт, която той се стреми да засили и да освободи от опеката на благородниците. Декларацията пред Кортесите през 1445 г., след победата в Олмедо, ясно изразява неговите намерения: „Нека никой не смее да вдигне ръка срещу краля, нито дори да мисли зло за него, защото той е богопомазан. За него трябва да се мисли като за Божи наместник [...] Да се противиш на краля е като да се противиш на Божиите заповеди."[117] И преди, и след смъртта му, поддръжниците на Алваро де Луна понякога го сравняват с Жана д'Арк – подобно на Девата, Алваро де Луна е изоставен от владетеля, когото се е стремил да прослави[118]. Сравнението подсказва, че идеята за силна кралска власт, която да се налага на метежните аристократи, си пробива път.

Хуан II умира през 1454 година. Наследява го Енрике IV. Никой в историята не е охулван повече от него. Хронистите от времето на Кралете Католици – вярно е, че те имат интерес да очернят картината, не му прощават нищо. Те го описват едва ли не като изрод. Енрике IV е риж, а това в Испания се възприема като недостатък: испанците казват, че Юда е бил риж. Прекалено дългите му крайници правят походката му тежка и непохватна. Представят го също и като мамен от жена си и доволен от това мъж, като безсилен, хомосексуалист и изобщо като странно същество, което залъгва скуката си с дълги самотни разходки в гората, със свирене и със слушане на меланхолични песни. Критикуван е дори заради

начина, по който се облича: Енрике IV има слабост към мавърската мода. Днес историците се стремят да преценят личността му по-добре и дори да го реабилитират. На краля не липсват идеи. Той обмисля да реорганизира Кралския съвет, да създаде армия, която да осигурява независимостта на кралската власт... Има и други подобни планове, които са подети от неговите наследници Кралете Католици, но които той изоставя при най-малката срещната съпротива. Причината е, че Енрике IV е безволев човек. Той е неспособен да вземе едно решение и да го поддържа. Стреми се към спогодби и преговори с противника, вместо да го смаже. Не обича да гледа кръв.

Първите години от царуването са мирни. Нещата се влошават след 1460 г., заради зле проведената парична реформа, която предизвиква протести и дава повод на група благородници отново да нападнат монархията. Начело на тази група е фамилията Пачеко: Хуан Пачеко, маркиз на Вилена и приятел на краля от детството – именно той го подтиква към съзаклятничество срещу Алваро де Луна през 1453 година. С Хуан Пачеко са неговият брат, Педро Хирон, и чичо му Карильо, архиепископ на Толедо. Фамилията Пачеко поддържа добри отношения с Арагон, чийто крал е не друг, а един от инфантите, Хуан II. Хуан Пачеко е раздразнен от издигането на един нов човек, Белтран де ла Куева, в когото той вижда втори Алваро де Луна и когото освен това представят като любовник на кралицата и баща на инфантата Хуана, наследница на трона. За нея вече се говори само като за дъщерята на Белтран (*Beltraneja*).

Нищо не дава основание да се твърди, че инфантата не е законна дъщеря на Енрике IV. Той се жени два пъти. Въпреки че живее дванадесет години с първата си жена Бланка Наварска, бракът им остава неконсумиран[119]. През 1453 г. епископът на Сеговия обявява брака за анулиран. Тогава Енрике IV се жени за Жуана, една от сестрите на краля на Португалия, която седем години по-късно ражда дъщеря. Това е дъщерята, чиято законност някои оспорват. Знае се със сигурност, че кралицата води по-скоро свободен живот. Говори се, че се впуска в авантюри и че има поне две незаконни деца, но нищо не дава основание да се твърди, че инфантата Хуана не е дъщеря на краля. Сега всички историци са убедени в обратното. Противниците на Енрике IV твърдят също, че кралят така или иначе не може да бъде бащата на Хуана, защото е импотентен. На този аргумент се противопоставят някои изявления, направени през 1453 г., по време на процедурата по анулирането на първия брак. Тогава идват много жени, които заявяват, че са спали с Енрике IV. Тогавашните експерти заключават, че сигурно са се правили „магии срещу импотентност“, но само във връзка с кралицата... Този спор вдъхновява красноречието на Волтер: „Архиепископът [Карильо] и поддръжниците му обявиха краля за импотентен тогава, когато той беше заобиколен от любовници. И чрез една нечувана в никоя държава процедура заявиха, че дъщеря му Хуана е незаконородена, дете на греха, неспособна да управлява.“ Противниците на краля пазят в резерва един последен аргумент: че вторият брак на Енрике IV не е валиден, тъй като е сключен между братовчеди, на които не е дадена необходимото разрешение за брак. Следователно децата от този брак трябва да бъдат считани за незаконни и да нямат никакво право на наследство.

Така или иначе, Енрике IV винаги е заявявал, че Хуана е негова законна дъщеря, дори и когато е притиснат от благородниците да я лиши от наследство. Той се надява да спечели време. Залогът на този скандал около тайните от постелята на кралското семейство е единствено и само властта. Целта на една част от аристокрацията е да направи всичко възможно, за да попречи на короната да се сдобие с прекалено много власт. През май 1464 г. Пачеко създават лига за

„освобождаването“ на краля и на инфантите.

Кланът предприема една от най-мощните кампании срещу краля. През септември 1464 г., чрез манифест, към Енрике IV са отправени редица обвинения: че живее заобиколен от неверници – става дума за охраната му от маври. Че дава държавни длъжности на лица от нисък произход – има се предвид Белтран де ла Куева. И накрая, тъй като съществуват сериозни съмнения относно законността на инфантата Хуана, уместно е за наследник на трона да бъде обявен Алфонсо, полубрат на краля. Белтран де ла Куева окуражава краля да издържи на нападките. Той се обръща към народа: пет хиляди селяни, въоръжени с пики и с коси, се вдигат да защитят този, който в техните очи въплъщава справедливостта и законността, и така Енрике IV влиза в Сеговия приветстван от народа си. Кралят се колебае да отговори на нападките със сила. Вероятно за да спечели време, на 30 ноември той отстъпва напълно. Отстранява Белтран де ла Куева от Съвета – като преди това обаче го е направил херцог на Албуркерке, и на негово място поставя Хуан Пачеко. Лишава от наследство дъщеря си (но без да я обяви за незаконна) и признава брат си Алфонсо за наследник[120]. Тази капитулация не удовлетворява напълно противниците. На 5 юни 1465 г. с гротескна церемония Енрике IV символично е свален от трона: на една естрада, построена на площада, поставят чучело на краля, архиепископът на Толедо сваля от главата му короната, Хуан Пачеко изтръгва скиптъра, други аристократи смъкват от него всички знаци на кралската власт. Накрая Диего Лопес де Сунига ритва чучелото и го събаря на земята. Междувременно неговият полубрат е обявен за крал.

Въпреки всичко Енрике IV не е напълно изолиран. Една част от аристокрацията – по-специално фамилията Мендоса и домът Алба, му остава вярна. Някои от градските милиции са готови да го защитят. През юли 1468 г., когато съперникът му Алфонсо умира от чума, се представя удобен случай да се приключи със заговорниците. Настоятелно уговарят краля да не чака повече, да излезе на бой и да смаже противниците си. Енрике IV не обича войната. Той отбелязва това пред епископа Лопе Бариентос, който го подтиква да премине към действие: „Ясно е, че не вашите деца са тези, които ще се бият, и че не вие сте си направили труда да ги възпитате.“ А прелатът отговаря: „Вие ще останете в историята като най-охулвания крал, когото Испания е познавала някога. Ще съжалявате за това, Ваше Величество, но ще бъде късно.“

И този път Енрике IV предпочита да преговаря. Всъщност неговите противници не се отказват. Смъртта на Алфонсо ги обърква. Те се обръщат към полусестрата на Енрике IV, инфантата Исабел и я извеждат напред с намерението да отслабят още малко кралската власт и да издигнат на трона един владетел, който ще им дължи всичко и ще бъде техен слуга. Исабел е само на седемнадесет години, но не е наивна. Тя отказва да бъде провъзгласена за кралица, докато брат ѝ е жив. Ограничава се с това да заеме изгодна за нея позиция. На 20 юли 1468 г. тя се обявява за принцеса и законна наследница на Кастилското и Леонското кралства. Все така стараейки се да намери компромисно решение, Енрике IV се подлага на ново унижение: на 18 септември 1468 г. в Торос де Гисандо, малко градче близо до Авила, той сключва споразумение с противниците си. Повторно лишава от наследство дъщеря си Хуана, признава Исабел за наследница на трона и ѝ дава титлата принцеса на Астурия. Бъдещата Исабел Католичката, която в този момент тръгва към властта, макар и сама да извлича полза от това, никога не забравя униженията, които съзаклятниците са причинили на монархическата институция. Когато поеме властта, тя ще бъде твърдо решена да не я дели с никого.

Между 1406 и 1474 г. конфликтът между амбициозните благороднически кланове и слабата, безволева кралска власт довежда до значително засилване на режима на местните владетели. Било да се обезвредят противници, или да се възнаградят поддръжници, при всяка фаза на конфликта се раздават земи, облаги и привилегии. По този начин короната губи все повече територии, които минават под пряката власт на местните владетели. Тогава се оформят големите владения, подчинени на юрисдикцията на аристокрацията – тяхната карта е съставена от Хулио Валдеон Баруке. Земите на фамилиите Манрике, Енрикес, Фернандес де Веласко, Ла Серда и Пиментел са в Северна Месета. В южната са Мендоса, Сунига, Алварес де Толедо, Суарес де Фигероа... Фамилията Фахардо владеят областта Мурсия, фамилиите Гусман и Понсе де Леон – долината на Гуадалкивир. Тези новосъздадени аристократи получават титли, които до този момент са редки или не съществуват. Графовете Бенавенте и Аро, херцозите Алба, Бехар, Мединасидония, Мединасели и Албуркерке, маркизите Вилена, Кадис и т. н. Това са по-малко от петдесет фамилии, сродени помежду си, което свежда броя на големите родове до по-малко от дузина. Именно те преди са наричани богатите хора. Сега ги наричат титулованите (*títulos*). През XVI в. те стават Грандовете[121] на Испания. Мендоса, например, са една от малкото фамилии от старата аристокрация, които са успели да се запазят. Те произхождат от Алава и през 1293 г. получават владение в Сантиляна, областта Сантандер. Педро Гонсалес де Мендоса ентусиазирано защитава каузата на Енрике де Трастамара. За това е възнаграден с владения в центъра на кралството, около Гуадалахара. Неговите потомци умножават това наследство: Иниго Лопес де Мендоса става маркиз Сантиляна през 1445 г., а през 1475 г. синът му получава титлата херцог на Инфантадо. Фамилията Пачеко осигурява за себе си огромно владение в областта Албасете. Става дума за Вилена, заемаща площ от над двадесет и пет хиляди квадратни километра, която се простира от Куенка до Алмерия и има население от петдесет хиляди души. Фамилията Сунига произхожда от Навара. В началото на XV в. тя се настанява в Андалусия. Диего Лопес де Сунига, камерхер на Хуан I, получава владенията в Естремадура в областта Пласенсия и Трухильо. Синът му става граф на Пласенсия през 1442 г. Един друг Сунига, Педро, става граф на Миранда, а един трети – херцог на Аревало. Колкото до бащата на рода, той става херцог на Бехар през 1488 година.

Владенията, които се дават на аристокрацията, съдържат два елемента: земи, които са изцяло нейна собственост, и площи, над които има юридическа власт и от които събира данъци. И в двата случая отклонява в своя полза част от земеделското производство. Тя притежава пасища и стада овце и взима част от печалбата, която носи животновъдството. В Андалусия т. нар. *haciendas*, засадени с маслини и т. нар. *cortijos*, определени за зърнени култури или за лозя, дават свръхреколта, която се продава добре и се изнася, както и вълната от *merinos*, която по това време заменя английската вълна на европейските пазари. Към това се прибавя плячката (бижута, монети, различни храни, роби...), заграбена по време на военните походи в емирството Гранада или в Африка, както и продуктите от местните производства: риболовът, сапунарните[122]... Напредъкът във вътрешния търговски обмен и в международната търговия, дължащ се отчасти на мерките, взети от владетелите[123], носят още приходи. От 1454 г. със съгласието на краля става обща практика местните владетели да получават директно във владенията си непреките данъци (*alcabalas)* и върху така събраните суми да се удържа такса за техните пенсии и възнаграждения. Салдото (когато има такова...) се връща обратно в кралската хазна. По този начин короната се отказва от

един от прерогативите си: събирането на данъците. За аристокрацията това е начин да вземе процент от развитието на вътрешния пазар, който тя подпомага допълнително, организирайки големи панаири: фамилията Енрикес в Медина де Риосеко, а фамилията Пиментел във Вилялон. Аристокрацията извлича полза и от международната търговия. Това става по два начина. Непряко, когато самата тя оборудва кораби (какъвто е случаят с някои аристократи в Андалусия) или когато продава вълната от собствените си стада. И пряко, като получава от краля огромната привилегия да събира част от митническите такси. Адмиралът на Кастилия, например, събира такса от търговията на Андалусия, а фамилията Веласко, графове на Аро – митническите такси по кантабрийското крайбрежие.

Някои магнати увеличават още повече своята мощ, като си уреждат при краля държавни длъжности, пенсии и чисти доходи. Високите постове в рицарските ордени са най-желаните заради властта, която дават, и заради средствата, които осигуряват. Както беше казано, тези ордени притежават огромни територии в Ла Манча и в Естремадура, територии, които служат за пасища на овцете на Места и се дават под наем много скъпо. Ето защо през XV в. санът Велик магистър[124] е толкова желан.

Недоволни от това, че владеят само селата, местните господари искат да установят влиянието си и в големите градове. Кадис е в ръцете на Понсе де Леон, Гуадалахара преминава под влиянието на Мендоса, Мурсия – под това на Фахардо, докато Веласко се стремят да установят властта си в Бургос, а Енрикес – във Валядолид. Херцогът на Медина Сидония и маркизът на Кадис си оспорват Севиля... Това разрастване на властта на местните владетели и прахосването на кралското наследство са разобличени от Кортесите и общините и срещат много противници. Много градове отхвърлят идеята да минат под властта на някой сеньор или да видят земите си раздробени и отчуждени. Някои от тях постигат успех. Така например Енрике IV трябва през 1466 г. да откаже да отстъпи Сантандер на маркиз Сантиляна. През 1467 г. селяните в Галисия се изправят срещу местните владетели. Тази съпротива прераства в масово антисеньориално движение, което набира мощ към средата на века. То е отразено в литературата от тази епоха. Една анонимна сатира със заглавие *Куплети на Минго Ревулго* (1464?) представя благородниците като вълци, които пият кръвта на бедните. Малко по-късно (1473?) един текст, познат под заглавието *Трактат за променливите мисли* изобличава социалното неравенство. Бог е създал хората равни. Едно малцинство си е присвоило благата на този свят и е превърнало мнозинството в свои роби. Селяните работят, за да покрият разходите на кралете, разхищенията на придворните и празненствата на сеньорите. Често, когато се върнат изтощени от работа, те намират жените си облени в сълзи и къщите си празни: бирниците са взели всичко.

Много от тези кастилски господари, алчни за печалба, са също така и любители на изкуството и литературата. Те добиват вкус към културата – стават меценати, някои от тях са поети. Тази промяна започва да се чувства още през първата половина на XV в. и една голяма фамилия като Мендоса е пример за това. Без да спира да се бори за разширяване на владенията си, маркизът на Сантиляна Иниго Лопес де Мендоса посвещава свободното си време на литературата – той е един от най-големите поети на своето време. Колекционира латински ръкописи, които си поръчва от Италия и така събира една от най-богатите частни библиотеки в Европа. Тъй като самият той не знае латински, Мендоса възлага преводите на сина си, Педро Гонзалес де Мендоса, бъдещия кардинал. По този начин той се запознава с *Енеида*, с *Метаморфозите* на Овидий, с трагедиите на

Сенека, с *Илиада*... Маркиз Сантиляна не е изключение. И други аристократи се занимават с подобни неща, дори и да нямат същия вкус и същия талант. Библиотеката на графовете Бенавенте, например, съдържа много произведения, които свидетелстват за един разностранен интерес: Библията и различни религиозни трудове, хроники по история на Испания, класици от Античността (Тит Ливий, Валерий Максим, Помпей Трог, Цицерон, Сенека...), но също и модерни произведения (Бокачо), юридически и философски трактати, сборници със стихове... Същите тези аристократи поддържат религиозните ордени и духовните течения. Специално йеронимитите и францисканците им дължат много[125].

Тези явления в областта на културата и на духовния живот свидетелстват за жизнеността на Кастилия през XV век. Рецесията, преди и след Черната чума, е отминала. Подемът се чувства във всички области, в демографския растеж и в търговската експанзия. Просперитетът в икономиката контрастира с политическата анархия и слабата кралска власт. В средата на XV в. Кастилия жадува за граждански мир, тя е уморена от произвола на господарите. Кралете Католици разумно ще се опрат на тази нужда и на тези настроения, за да възстановят престижа и авторитета на короната.

Кастилска династия в Арагон

„Упадък на Каталония, възход на Кастилия", така Пиер Вилар характеризира периода между средата на XIV в. и края на XV в., а дори и по-късно. В момента, в който Кастилия поема нагоре, в короната на Арагон се задълбочава упадъкът и свиването на икономическата активност причинява серия от социални и политически конфликти.

Династичните проблеми не разрешават нищо. Мартин I Човечния (1395-1410) умира без преки законни наследници. Двама кандидати се стремят към трона: Фернандо де Антекера, племенник на Мартин I, който преди е бил регент на Кастилия, и графът на Уржел – Хайме, син на един кралски братовчед. За да се избегне разрешаването на спора с оръжие, се взима решение изборът да бъде направен от един комитет от мъдреци, съставен от девет члена, избрани от трите клона на короната на Арагон. През 1412 г. мъдреците, събрали се в малкото градче Каспе, постигат съгласие и препоръчват кандидатурата на Фернандо, който става крал под името Фернандо I (1412-1416). Бенедикт XIII, арагонският антипапа, жертва много, за да постигне този резултат. Чрез Фернандо короната на Арагон е наследена от един по-млад клон на Трастамара. Каталонците се чувстват ощетени от това. В известен смисъл, чрез арбитража в Каспе самото Арагонско кралство връща удара на принципата; арагонските магнати надделяват над буржоата от Барселона – последните се изкушават да припишат на една чужда династия, още повече кастилска, причината за разочарованията, последвали един дълъг период на хегемония.

Алфонсо Великодушния (1416-1458) поема средиземноморската мисия на Арагон, като се установява в Италия и завоюва през 1443 г. кралство Неапол, но положението никак не се подобрява. Майорка е в пълен упадък, принципатът в Барселона едва успява да се справи с трудностите. Единствено кралство Валенсия изглежда успява да избегне упадъка. Освен това трябва да се отбележи, че средиземноморската политика на Великодушния няма много общо с каталонската експанзия от златната епоха. Последната се основавала на мотивацията на търговците и изразявала активността на един град и на едно пристанище, където кипи дейност и се търсят външни пазари; стремяла се повече към реален обмен, отколкото към договорености, повече към икономическа хегемония, от-

колкото към политическо надмощие. Подходът на Великодушния е по-скоро военен и династичен, в политиката си той разчита на престижа, но се сблъсква с конкуренцията на Генуа – съперничество, което остава постоянна величина в арагонската, а по-късно в испанската дипломация, до преоценката на съюзите, което извършва Карл Пети малко преди 1530 година. Алфонсо превръща Неапол в интелектуално и артистично средище, достойно да съперничи с двора на Медичите. Любител на книгите, колекционер и меценат, той окуражава проявите на арагонския хуманизъм – движение, на което в края на XIV в. дава тласък великият магистър на ордена на Родос[126], Хуан Фернандес де Ередия (1310-1396), елинист и латинист. При управлението на Хуан I то е подето от Бернат Метже (1346-1413), преводач на Овидий, Вергилий, Цицерон, но също и на Бокачо, Петрарка, Данте... При управлението на Великодушния Неапол става база на арагонския империализъм по Средиземноморието, но дали короната на Арагон все още има средствата да финансира такава политика? Ще бъдат необходими средства от Кастилия, за да могат Кралете Католици да приобщят Неапол към испанската монархия, и то за много векове напред.

Алфонсо няма пряк наследник и преди смъртта си през 1458 г. разпределя териториите си. Той оставя Неапол на незаконния си син Феранте, а останалата част от държавите си – на брат си Хуан II (1458-1479). Както видяхме, той е един от прочутите инфанти на Арагон и силно се интересува от делата на Кастилия. Това обстоятелство в никакъв случай не успокоява каталонците, които отново се опасяват да не бъдат пожертвани, или най-малкото пренебрегнати от един монарх, който изглежда чужд на техните проблеми и интереси. Именно при управлението на Хуан II тлеещата от дълго време криза избухва в открита борба и в гражданска война както в самата Барселона, така и в селата на принципата.

За повод (или претекст) послужва един династичен скандал. Преди да стане крал на Арагон, Хуан II е вече крал на Навара. От първия си брак с Бланка Наварска той има син, Карлос, принц на Виана, който се надява да го наследи. Но ето че през 1447 г. Хуан II се жени отново за една кастилка, Хуана Енрикес[127]. Този втори брак води до скарване с принца на Виана, чиито политически позиции не съвпадат с тези на баща му[128]. Хуан II арестува сина си през декември 1460 година. Каталонците правят всичко възможно, за да бъде освободен принцът, но той умира три месеца след това. Обвиняват втората жена на Хуан II, че го е отровила. Принципатът се разбунтува. Женералитат обявява краля и жена му за врагове на Каталония и ги изгонва. В същото време той предлага графската корона последователно на краля на Кастилия Енрике IV, на контабъла на Португалия, на Рене Анжуйски – граф на Прованс[129], както и на други.

Как да тълкуваме този бунт? Дали Каталония тогава се вдига срещу един „тиранин", ограбил и може би убил собствения си син? Или става дума за едно „национално" движение срещу един крал, когото хората чувстват чужд? Трудовете на Висенс Вивес и на Пиер Вилар позволяват под идеологическите и емоционалните аргументи да се отгатне истинската същност на този конфликт. Той свидетелства най-вече за безизходицата, в която се намират традиционните олигархии (аристократични и буржоазни) пред една криза, която не успяват да овладеят сами и за която обвиняват владетел, който вече не е каталонски. Тази криза изглежда по различен начин в Барселона и в селата.

Жестоко пострадала от глада още след 1333 г., след това и от чумата (1347-1351) и най-накрая от цикличните епидемии, които продължават до средата на XV в., Каталония се намира в период на сериозни трудности. Английските платове конкурират каталонските. Производството намалява, многобройните фали-

ти оставят без работа много работници. Кризата нанася удар и на корабостроението и международната търговия. Пристанищният стокооборот намалява с три четвърти между 1434 и 1454 г. Държавният дълг нараства вследствие на заемите, дадени от Сметната камара (*Taula de Canvi*), основана през 1401 година. В града се сблъскват две партии: *Busca* и *Biga*, буквално – талаш[130] и греда. Дали трябва да се разбира: малките срещу големите? Нещата са по-сложни. Изглежда, *Busca* събира привържениците си сред текстилните занаятчии и корпорациите, които искат намесата на краля и авторитарни мерки в икономиката (обезценяване на парите с цел да се спре изтичането им и да се даде тласък на търговията, протекционизъм), като средство за борба със стопанския упадък. В *Biga* са събрани по-скоро собствениците и рентиерите. Тя желае стабилност на валутата и нещо като икономически либерализъм. *Busca* взима властта в Барселона през 1453 г. и започва да прилага своята програма, но ситуацията в никакъв случай не става по-добра.

По същото време в селата селяните се вдигат срещу потисничеството на местните владетели. Демографските сривове от XIV в. довеждат до опустяването на много обработваеми земи. Оцелелите селяни се възползват от това: те се настаняват на земи, много от които безстопанствени, и започват да ги обработват отново. През XV в. владетелите възвръщат навсякъде правата си и ги упражняват алчно, като се стремят да дадат тези земи под наем на други фермери, при по-изгодни за господарите условия. Това предизвиква всеобща враждебност спрямо *malos usos* (лошите порядки) и специално спрямо проблема с откупуването – принуждаването на селяните, които искат да напуснат земите си, да платят голяма сума (*remensa*). Впрочем тези селяни са твърде много, това са почти двадесет хиляди семейства, т. е. една четвърт или може би една трета от населението. Те се организират в съюз, който наброява двадесет хиляди привърженици през 1448 г., и предлагат на владетелите общи преговори: да получат юридическа свобода срещу разумно договорено заплащане. Изправени пред тези искания, сеньорите също се обединяват.

Именно надигащото се недоволство и създалите се условия – градските конфликти в Барселона и проблемът с *remensas* в селата, са същинският смисъл на гражданската война от 1462-1474 година. Ожесточението на малките градове срещу хегемонията на Барселона допълва сложността на ситуацията. Ощетените селяни и *Busca* искат кралят да се намеси като арбитър, докато олигарсите (Църквата, местните владетели, знатните граждани на Барселона) гледат на Хуан II по-скоро като на виновник за всички нещастия и обективен съюзник на техните противници. Тези олигархии противопоставят *fueros* – конституциите и свободите на принципата, срещу един владетел – чужденец, който не ги разбира и не защитава достатъчно енергично интересите, привилегиите и приходите им, които кризата намалява. Следователно ситуацията свидетелства за упадък на принципата и за отказ на традиционно управляващите класи да приемат случващите се промени: сближаването с Кастилия, засилването на кралската власт, освобождаването на селяните.

Хуан II, победител през 1472 г., не злоупотребява с успеха си. Той потвърждава привилегиите на Барселона и на принципата, подобрява отношенията си с Църквата и с местните владетели, и успява да овладее за известно време конфликта с *remensas*. Но кризата не е преодоляна. Напротив, гражданската война окончателно разорява страната. Тя ускорява упадъка на Барселона, която влага много средства във войната и вдига изключително високо данъците, за да поддържа армията. В момента, когато Фернандо, син и наследник на Хуан II, се

готви да се свърже с Исабел и кралството си – с Кастилия, короната на Арагон е загубила много от своята предишна динамичност. Позицията ѝ е по-лоша от тази на Португалия и най-вече на Кастилия.

Навара

След смъртта на Санчо VII (1234) на власт в Навара са френските принцове – графовете на Шампан. И Арагон не изглежда засегнат от това. През 1304 г. се създава нова ситуация; стечението на обстоятелствата около един брак стават причина Навара да бъде присъединена към френското кралство. Тя възвръща независимостта си едва при възкачването на Жана II (1329-1349), дъщеря на Луи X Високомерния, която е омъжена за граф д'Еврьо. В Памплона отново се установява френска фамилия. През първата половина от царуването си Карлос II (1349-1387) воюва във Франция със своя тъст Жан II Добрия и със своя девер Шарл V. След 1365 г. той се посвещава изцяло на своята иберийска държава. Карлос II, както и наследникът му Карлос III (1387-1425), а след това и Бланка (1425-1441) водят независима политика; наварското общество ги приема безусловно, но Навара заема територия, която се простира от двете страни на Пиренеите и в случай на конфликт между Франция и Арагон представлява стратегическа позиция, според това коя от двете воюващи страни взима надмощие. А Франция и Арагон са в непрестанно съперничество през цялото Средновековие. Ето защо през 1419 г. бъдещият Хуан II Арагонски се жени за Бланка Наварска. Той иска да остане на власт след смъртта на жена си, но през 1421 г. Кортесите на Навара признават за наследник сина му от Бланка – Карлос, принц на Виана. Хуан II отказва да отстъпи. На свой ред Навара е разкъсана от гражданска война. Около двете съперничещи си фамилии Бомонте и Аграмонте се оформят две коалиции, които на теория защитават правата на краля на Арагон или на неговия син, принца на Виана. В крайна сметка Хуан II печели половин победа след смъртта на принца (1461). Той се съгласява короната да се върне на дъщеря му Елеонора, омъжена за Гастон, граф на Фоа. След тази дата кралете на Навара са подложени на силен натиск от страна на Франция и Арагон. Ситуацията се влошава, когато на трона в Навара се възкачва една друга френска фамилия – Албре (1484). В края на XV в. Кралете Католици получават правото да установят там няколко гарнизона, за да са сигурни в неутралитета на кралството – по този начин те засилват своя фактически протекторат. Смъртта на Гастон Фебус (април 1512 г.), който не оставя наследник, дава повод на Испания, която тогава воюва с Франция заради Италия, да окупира разположената на юг от Пиренеите част от Навара и да я присъедини към короната на Кастилия.

Гранадското емирство

От средата на XIII в., след експедициите, довели арагонците и каталонците до Валенсия, кастилците до устието на Гуадалкивир, а португалците до нос Сао Висенте, ал-Андалус е сведена до границите на емирството в Гранада, където от 1232 г. на власт е династията на Насридите. В продължение на още един век християните трябва да отблъскват опитите на Меринидите от Мароко да стъпят на полуострова. Тези набези спират след разгрома на Меринидите при Саладо (1340), но между Гранада и Испания възникват сложни отношения, които траят до 1482 година. Макар и по-редки, битките между противниците продължават. Така инфантът Фернандо завладява Антекера (1410), Хуан II Кастилски разгромява мавърската армия при Ла Игеруела (1431), а андалуските благородници окупират Гибралтар (1457)... Това са само епизодични откъслечни битки, най-

често индивидуални инициативи на андалуски местни владетели, които са алчни за плячка и роби или просто искат да се бият[131]. Тези сеньори, които доброволно възприемат обичаите и нравите на мюсюлманските си съседи, не са особено солидарни помежду си. Те без никакви скрупули биха се притекли на помощ на някой мавър, за да навредят на някой съперник. Така херцогът на Медина Сидония помага на емира да превземе Кардела, която е притежание на маркиза на Кадис. От своя страна маврите постъпват по същия начин[132]. От двете страни на границата си правят посещения едни на други, ценят се взаимно, съперничат си по смелост и щедрост. Пример за това са единоборствата, в които се срещат от време на време християнски рицари и маври. Като цяло Гранада привлича пътешествениците със своите дворци[133], джамии[134], градини, с богатството и лукса на военното снаряжение, на дрехите и на декоративното изкуство. Така се заражда вкусът към мавританската литература и към баладите, наречени балади от границата (*romances fronterizos*), които възпяват подвизите на мавританските и християнските рицари[135]. Един век по-късно Хинес Перес де Ита предава в синтезиран вид, като я идеализира, епичната рицарска атмосфера на последните години на мюсюлманска Гранада, в книгата *Гражданските войни в Гранада* (1595). В нея историята и легендата се преплитат и образованите европейци ѝ се наслаждават чак до епохата на Романтизма, а и след това. Да си припомним Шатобриан (*Приключенията на последния от Абенсерадите*), Уошингтън Ървинг (*Приказки за Алхамбра*) и, по-близо до нашето време, Арагон (*Лудият по Елза*).

Тази романтична представа не бива да заблуждава. Държавите не се включват в тези самостоятелни приключения, защото Кастилия няма за какво да се бои от Гранада, а Гранада няма интерес да предизвиква Кастилия. Емирството заема територия от около тридесет хиляди квадратни километра, което отговаря приблизително на сегашните провинции Малага, Гранада и Алмерия, плюс част от Хаен и Кадис. Жителите на емирството са по-малко от триста хиляди. То извлича основната част от приходите си от износа на сушени плодове и на коприна. Всъщност то представлява протекторат, който купува скъпо своята независимост, като плаща данъци на кастилските крале. Тези *parias*[136] съставляват между една пета и една четвърт от паричните постъпления на Гранада. Това е начинът, по който, до средата на XV в., златото от Судан пристига в Европа. След установяването на португалците в Гвинея част от този трафик е отклонен към Лисабон. Това се отразява на финансите на емирството; то все по-трудно плаща данъка, който е и залогът за независимостта му. От този момент нататък емирството е обречено. Единствено стечението на обстоятелствата (катастрофите през XIV в., гражданските войни между християните) забавят изчезването му. Християнска Испания така и не се отказва от желанието да си възвърне от маврите целия полуостров. Месианските течения, поддържани именно от францисканските среди, допринасят за подхранването на тези амбиции. През седемдесетте години на XV в. един монах, Иниго де Мендоса, припомня главната цел: Гранада, а след това – Йерусалим. За да се осъществят тези тенденции, са необходими политическа воля и силна власт. Тези две условия са изпълнени едновременно, с възкачването на Кралете Католици.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

АНТИСЕМИТИЗМЪТ В СРЕДНОВЕКОВНА ИСПАНИЯ

Никога няма да бъде излишно да повторим: средновековна Испания, както мюсюлманска, така и християнска, никога не е проявявала толерантност. Всяка религия има претенцията единствена да съдържа истината. Следователно никоя от религиите не би могла да прави компромис с това, което счита за грешно. И ако в Испания съществуват и се организират религиозни малцинства, то е, защото няма друг начин, а и тези малцинства са необходими. Този факт, валиден за всички тях, се доказва особено ясно в случая с евреите: те никога не са истински приети. Църквата винаги ги е осъждала, което от своя страна неминуемо влияе на отношението на масата от вярващи. Това не пречи владетелите и елитът да ги закриля, но и това отношение има своите граници. Докато условията са благоприятни, евреите се възползват от тях наравно с останалите. Но когато те се променят, евреите страдат повече от всички. Това е трагичната съдба на испанската еврейска общност през Средновековието.

1. Доктринален антиюдаизъм и народен антисемитизъм

През Средновековието позицията на папската власт по отношение на евреите е противоречива и се колебае между два полюса: закрилата и гонението, като второто започва да преобладава в края на XII и най-вече през XIII в., за което свидетелстват големият брой диспути и полемични произведения. От тази гледна точка важно събитие е IV-ят църковен събор в Латерано (1215), който привлича вниманието върху опасностите, които крият за християните контактите с евреи. Съборът съветва тези контакти да се ограничат до търговския обмен. Във всички останали случаи християните са призовани да се държат настрана от евреите: смесените бракове и сексуалните връзки са забранени[137]. Забранява се също евреи да бъдат наемани като дойки, прислужници или лекари и да им бъдат поверявани функции, които им дават власт над християните. Препоръчва се да бъдат изолирани в специални квартали и да носят отличителни знаци – червено или жълто кръгло парче плат, както и да не им бъде позволявано да строят нови синагоги, и т. н.

За момента Испания сякаш не обръща много внимание на тези препоръки. Едва век по-късно испанските свещеници възприемат аналогични позиции по време на събора, който прелатите от епископията Сантяго де Компостела организират в Самора през 1312 година. Съборът припомня заявеното на IV-я църковен събор в Латерано и иска тези наредби да бъдат приложени в Испания. Това е доказателство, че до този момент за тях не е държана сметка. Занапред евреите трябва да живеят отделно от християните, да носят отличителни знаци и имена, да се стараят да не работят много явно в неделя и в празнични дни, да не се показват на публични места от Велика сряда до Разпети петък, като дори на Разпети петък да затварят вратите и прозорците си, за да не обиждат християни-

те, които на този ден отдават почит на Страстите Христови. Литургията за Христовите страсти включва молитви за вероломните евреи, които упорито отказват да видят в Иисус Месията, чието идване предричат Пророците. Трудовете във връзка с този спор развиват подобни проблеми. Те се стремят да убедят евреите, че грешат и да им докажат, например, че в Стария завет се говори за Светата троица, че Месията има двойна природа – човешка и божествена, че еврейските свещени книги съдържат пасажи, които са обидни за християнството, и т. н. В тази връзка може да се цитира спорът в Барселона (1263)[138], трактатите на доминиканеца Рамон Марти (1278), на Арнау де Виланова, по-късно този на августинеца Бернардо Оливер и др. В резултат на тези спорове някои духовници научават иврит и започват да разпитват равините, с цел да изяснят смисъла на един или друг пасаж от Стария завет, като се връщат от латинския текст на Вулгатата[139] към оригинала на иврит (староеврейската истина). Една такава школа работи в Мурсия през 1263 г., но монасите, които я посещават, са движени не само от научни съображения; това са бъдещи мисионери, които тези проучвания подготвят за борба с равините на тяхна територия[140]. В проповедите си просещите монаси[141] повтарят всички тези аргументи и препоръки със страстно въодушевление, за да впечатлят аудиторията. Те дори получават от краля Хайме I Арагонски разрешение да проповядват в синагогите, с което да подтикнат още по-настойчиво евреите да се покръстят. Най-сетне самите догми, предназначени за християните, определят какво трябва да мислят за евреите.

Някои историци омаловажават последствията от тази позиция на Църквата. Според тях става дума просто за общи принципи, чието изпълнение никой не изисква. Те считат, че в Испания по това време съществува доктринален антиюдаизъм, който има слабо влияние върху развитието на народния антисемитизъм. Ние не сме на това мнение. В резултат на непрестанното повтаряне, неделя след неделя, че евреите са народ вероломен, богоубиец, упорито отказващ да признае грешката си, и че този народ трябва да бъде държан настрана, вярващите християни в крайна сметка започват да вярват на това. Народният антисемитизъм е практическият израз на доктриналния антиюдаизъм. В очите на християнския народ евреите са богоубийци, техните предци са отредили Христос да умре на кръста[142]. Освен това са предатели: те са помогнали на маврите да завладеят Испания през 711 г., а именно предавайки в ръцете им Толедо. Обвиняват ги, че са неотстъпчиви в сделките, коварни, подли, злопаметни... и че физическите им черти издават нравствените им качества: извит нос, малки очи и т. н. Такъв образ на евреите представят, например, християнската иконография от Средновековието и народните поговорки. Все пак, въпреки предразсъдъците, до XIV в. евреите в Испания имат възможност да водят едно относително спокойно съществуване. Това се дължи на факта, че имат закрилата на владетелите и на статута си, който им дава известни гаранции.

2. Евреите в християнска Испания

По-голямата част от евреите, които живеят в мюсюлманска Испания, я напускат по време на гоненията на Алмохадите и намират убежище в християнските кралства в северната част на полуострова. Там ги приемат с готовност. Тъй като идват от страна, която в този момент е силно развита, в християнска Испания евреите са ценени заради тяхната професионална квалификация, компетентност и култура. Те представляват ценен принос за териториите, които

трябва да бъдат заселвани и обработвани. Ето защо до XIV в. владетелите не обръщат никакво внимание на препоръките на Църквата. Юридическите кодекси на Алфонсо X (*Partidas* и *Fuero real*) в Кастилия и законодателството, обнародвано от Хайме I в Арагон, повтарят формално тези препоръки на религиозните власти: евреите не могат да заемат държавни длъжности, да се наемат на работа при християни или да ги взимат на служба, да упражняват лекарски умения върху християни... Признава им се правото да поддържат съществуващите синагоги, но не и да строят нови. На практика повечето от тези забрани остават мъртва буква. По-значими изглеждат други постъпки, които противоречат на наставленията на папската власт. Например жестът на Алфонсо X, който предоставя на разположение на евреите три от джамиите в отвоюваната Севиля и най-вече свободата да изповядват религията си, която им е гарантирана от *Fuero real*[143], при условие че не я придружават с мисионерска дейност. Вярно е, че тази „толерантност" е в рамките на духовното равнище на тези, които са я обнародвали: на евреите е позволено да живеят сред християните „все едно, че са във вечен плен, за да напомнят с присъствието си, че произхождат от онези, които разпнаха нашия Бог Иисус Христос (*Partidas*)". За всичко останало те получават гаранции: споровете между евреи и християни се разрешават пред смесени съдилища – свидетелското показание на евреин има силата на свидетелството на християнин и т. н.

Всички тези положения почиват на един общ принцип, за който се напомня, например, във *fuero* от Теруел (1176): евреите са считани за лична собственост на краля, който единствен може да решава съдбата им. Това именно дава основание на владетелите да позволят на еврейската община организация, която далеч надхвърля религиозната свобода – тя се приближава по статут до относителна автономия вътре в кралството.

Винаги когато са достатъчно многобройни, евреите формират т. нар. *aljama*. Това в никакъв случай не бива да се превежда като гето: чак до 1480 г. испанските евреи живеят смесени с останалата част от населението и никога не биват изолирани в специални квартали. Ако проявяват тенденция да се събират на определени улици, то е от съображения за удобство, за да бъдат близо до синагогата и до месарниците *casher*, нищо друго не ги задължава. Тези, които са разпръснати или живеят в малки селища, са приобщени към *aljama*-та на най-близкия град[144]. *Aljama*-та е основната община, съответстваща на кметството при християните. Тя се ръководи от съвет, чиято роля е подобна на тази на градските съветници. Именно той управлява общината. В *aljamas* се наблюдава развитие, аналогично на това в християнските общини: общите събрания стават все по-редки и съществува тенденция една малка група – олигархия, да поеме цялостното управление. През XIV в. *aljama*-та в Барселона се ръководи от съвет на Тридесетте, който напомня на съвета на Стоте в християнската община. Този модел е разпространен и в други *aljamas* в короната на Арагон, а именно във Валенсия и Уеска. В Тудела тези съветници са двадесет на брой. Запазени са някои от техните постановления, т. нар. *takhanot,* написани на иврит и на испански.

Основната роля на *aljama* е да разпределя и събира данъците, и да следи интересите на общината да не бъдат нарушавани. Освен данъците, дължими на владетеля – по-високи от тези, които плащат християните, *aljama*-та събира такси[145], предназначени за финансиране на общинските служби, и по-точно за поддръжка на равините и на синагогата, която е нещо повече от място за богослужение. В синагогата се провеждат общите събрания и заседанията на съда, там работят школите за изучаване на Талмуда, събират се братствата, които се

грижат за бедните и болните, и т. н. *Aljama*-та има свои магистрати, които раздават правосъдие съобразно предписанията на Тората[146], като тъжителите имат възможност да подадат жалба пред кралските съдилища. Магистратите притежават силно оръжие, т. нар. *herem*, т. е. отлъчването, произнесено срещу т. нар. *malsines* – тези, чиито действия или думи вредят на общината. Най-тежкото от предвидените за това наказания е смърт, в такъв случай присъдата бива изпълнена от кралски служители[147]. По-късно Инквизицията се отнася по същия начин с християните еретици. Тя също произнася смъртни присъди, които оставя да бъдат изпълнени от светската власт. Тези аналогии дават повод на някои автори да напишат, че самата идея за инквизицията идва от евреите[148]. Всяка *aljama* е автономна, но през XIII в. в короната на Кастилия се оформя едно колективно представителство на евреите, подобно на Кортесите, чиято роля е да определи за всички техни едноверци една обща позиция по отношение на финансите, правосъдието, религиозната политика и вътрешната администрация. Нищо подобно няма в Навара или в короната на Арагон. За сметка на това през същия период повсеместно се установява практиката владетелите да определят един висш *rab*, който е едновременно техен събеседник и говорител на общината. С него се обсъждат финансовите проблеми, както и всичко, което засяга евреите[149].

Колко са тези евреи и как са разпределени те на територията на Испания? Тъй като е трудно да се дадат точни цифри, трябва да се задоволим с приблизителни. Става дума за двеста до триста хиляди души на целия полуостров, или по-малко от 5 % от населението, през XIII век. Това е най-силната еврейска общност в Европа. В Навара големите *aljamas* са в Тудела, в Памплона и в Естела. За короната на Арагон най-често се споменават, в реда на тяхната значимост, общините в Сарагоса, в Барселона, в Херона, и в Палма, след които се нареждат тези в Уеска, във Валенсия и в Тарагона. За кастилските владения разполагаме с аналогични сведения, според които начело са *aljamas* в Толедо, в Севиля[150] и в Бургос. След тях са Паленсия, Сеговия, Трухильо, Гуадалахара, Оканя, Сория, Авила, Самора, Валядолид, Мурсия...

В средновековна Испания евреите не представляват нито раса[151], нито каста, нито социална класа – те са едно микрообщество в мнозинството на християнското общество. Това микрообщество дължи своята цялост на изповядването на едно малцинствено вероизповедание, иначе то не е еднородна група. В него има богати и бедни[152], членовете на това общество упражняват всякакви професии, от земеделци до финансови магнати. Често се смята, че евреите живеят предимно в градовете. Това може би е вярно до края на Средновековието, когато, за да обезпечат сигурността и защитата си, както и за да имат по-добри условия да практикуват религията си, евреите предпочитат да се събират в големите градове. Но, както става ясно, през един дълъг период много евреи живеят на село – там те притежават лозя[153], стада, земи, но не и големи владения. Дали ги обработват сами? Това не е толкова сигурно. От края на XIII в., когато на евреите се забранява със закон да притежават недвижимо имущество, те са принудени да се откажат от земеделието и животновъдството. Тогава се захващат с дребна търговия и занаятчийство. Продават платове, кожи и конфекция. Стават обущари, шивачи, бродирачи, златари, грънчари, ковачи, самарджии, ключари и т. н. В тази връзка трябва да опровергаем още едно шаблонно схващане: евреите нямат монопол над дребната търговия и занаятчийството. Идеята на Кастро, че християните от полуострова са неспособни като занаятчии, не е основателна. С течение на времето в средновековна Испания все повече християни практикуват тези занаяти. През XV в. властите искат да забранят на евреите да се занимават

със занаятчийство и търговия. Претекстът е, че християните не бива да влизат в контакт с евреи, нито да зависят от тях. Възможно е да става дума и за защитен рефлекс: именно това доказва, че сред занаятчиите има християни, които се стремят да се застраховат срещу конкуренцията.

През целия период на Средновековието евреите се специализират в някои свободни професии, по-специално в медицината, където имат заслужено висока репутация на компетентни лекари. Владетелите и големците – както благородници, така и прелати, се обръщат често, ако не и изключително, към лекари евреи. По-късно, през XV в., когато част от еврейската общност в Испания приема католицизма, някои новопокръстени се изявяват в интелектуално отношение като мислители или писатели. Безспорно евреите се радват на голям престиж в тази област. Трябва ли да заключим, че те имат особени дарби за такава дейност и тяхната култура е по-висока от тази на християните? На втория въпрос трябва да се отговори положително: няма съмнение, че като цяло евреите получават много по-високо образование. И това е разбираемо: „Изглежда (по този въпрос няма писмени документи), броят на неграмотните евреи е много по-малък от този на неграмотните християни. Това е въпрос на „религия" [...] Религията задължава евреите да четат текстове, а не само да ги рецитират, най-вече в тържествени случаи. Когато християнинът присъства на литургия – най-външния израз на християнската религия, от него не се очаква да чете, участието му може да се ограничи до слушане и повтаряне." (Давид Романо). При това положение е обяснимо лесното обособяване на един интелектуален елит, но не бива да се забравя, че става дума за елит – масата от еврейския народ едва ли се отличава чувствително от тази на християнския.

Остава да се проучи ролята на испанските евреи в икономическия живот. Известна част от тях са заемодатели срещу залог, други събират данъци; трети се специализират в международната търговия и едрия капитал. Ще разгледаме проблема за лихварството, който има голямо значение за надигането на антисемитизма през XIV век. Америко Кастро, Санчес-Алборнос, Баер и други надценяват ролята на евреите в събирането на данъци и в управлението на кралските финанси. Никога не трябва да забравяме, че говорим за малцинство, което обаче не остава незабелязано дотолкова, доколкото оставя писмени следи[154]. Например, има евреи, които откупват данъците, десятъците и таксите, отиващи в полза на владетелите, на епархийските капитули, на епископите, манастирите, общините и кралете. Има такива, които служат като посредници в търговски или финансови операции. На по-високо ниво в короната на Кастилия, а по-късно и в Арагон, евреите се занимават с международна търговия, която обхваща цялото Средиземно море и стига до Изтока. Специално евреите в Майорка са най-активни. Ролята на тези търговци е определяща до XIII в., но не и по-късно, когато християните, на свой ред, започват да се интересуват от търговия.

Най-много сведения има за придворните евреи. Някои, които разполагат с големи капитали, подпомагат с тях владетелите. Именно те финансират, например, последния етап от Реконкистата, кампанията, завършила с победата при Лас Навас де Толоса и завземането на Валенсия и на Балеарите. Като гаранция те получават правото да откупуват данъци. Едновременно банкери, търговци и бирници, в няколко случая тези придворни евреи спечелват също и доверието на кралете. Така възникват корените на няколко големи фамилии. В короната на Арагон фамилията Йехуда бен Леви отначало служи на рицарите тамплиери, затова я наричат Ла Кабалерия. През 1257 г. Йехуда вече е наместник на краля в Сарагоса, през 1260 г. той получава правото да се разпорежда изцяло с финанси-

те на кралство Арагон и е наместник на краля и във Валенсия. През XIV в. един от неговите потомци, Бенвенисто де ла Кабалерия, управлява най-голямото богатство на Сарагоса. Охолството, в което живее, е сравнимо с това на най-великите владетели. Той се ползва с финансови привилегии и все по-рядко участва в дейностите на *aljama*-та. През същия период в Кастилия Самуел ха-Леви (1320-1361), върховен дворцов управител и ковчежник на Педро I, става изключително богат благодарение на длъжността си. Той нарежда в Толедо да му се построи разкошен замък, от който са останали някои части, както и градините[155]. Той е и човекът, който финансира, отново в Толедо, великолепната синагога, която по-късно става църквата „Успение Богородично" и която днес е реставрирана и превърната в музей. В края на живота си Самуел ха-Леви загубва благоразположението на владетеля: умира в затвора, лишен от цялото си имущество.

Именно сред дворцовите евреи постепенно настъпва отделянето от обичайните обреди на юдаизма. Убедени в своето превъзходство, те често проявяват снизхождение и презрение към своите братя по религия. Към предупрежденията на равините остават равнодушни. Те живеят в разкош, поддържат любовници, ядат свинско, изобщо не спазват шабата... Бидейки евреи в света на християните, те проявяват нещо като скептицизъм по отношение на всички вярвания. Възможно е някои книги да са им вдъхнали смелост за такова поведение. Известно е, впрочем, че учението на Авероес има много привърженици сред евреите. По-точно, това са течения на рационалистичната мисъл, които са свързани с влиянието на Маймонид (1135-1204). Той е роден евреин, но отраства сред арабската култура и от юношеските си години живее в Кайро. Неговата книга *Водач на заблудените*[156], написана на арабски, много скоро е преведена на иврит и се разпространява сред еврейските общности в Прованс, след това в Каталония и накрая из цяла Испания. Става дума за едно противопоставяне на Библията и философията на Аристотел. Според Маймонид не съществува противоречие между вярата и философията. Единствено чрез разсъждения той се опитва да изложи основните пунктове в юдаизма: единството на Бог, сътворението, провидението и т. н. От тези разсъждения е било възможно да се премине към алегорична интерпретация на Писанието и предписанията на Закона да се разгледат като символи, използвани от обикновените вярващи, но от които извисените умове могат да се освободят. Има евреи, които правят тази стъпка, а някои равини допринасят за това отклонение, повлияно от Маймонид, един Маймонид, прочетен набързо и зле разбран. В началото на XIV в. един от тези равини, Адрет, решава, че трябва да забрани на каталонските евреи, ненавършили двадесет и пет години, да четат „гърците", т. е. не само философските трактати, а и трудовете по естествени науки, в оригинал или в превод. С друг един декрет Адрет осъжда алегоричната интерпретация на Писанието. Изглежда, тези мерки нямат голям ефект. Така или иначе, поставя се проблем, който съществува и през XV в.: явно е, че сред еврейската общност се заражда съмнението. То довежда някои до решението да приемат католицизма, а други – а понякога и същите, до религиозно равнодушие и материализъм[157].

Докато тези тенденции се развиват сред ограничен кръг придворни евреи и интелектуалци, мнозинството от евреите е подтиквано от равините към повече стриктност в спазването на предписанията на Закона, към повече внимание в изучаването на свещените текстове и към повече усърдие в молитвите. Равинът Адрет е типичен представител на това пиетистко[158] течение, което се проявява особено чувствително още през втората половина на XIII век. Като че ли испанските евреи предчувстват, че ги очакват изпитания, които някои от тях възприе-

мат като наказание за недостатъчно пламенната вяра и разпуснатите нрави. Успехът на Кабалата, този своеобразен еврейски гностицизъм[159], говори красноречиво за подобна тревога на духа: забранява се всякакъв компромис с невернициите и с рационализма, между Бог и света се поставят редица посредници, а върху Тората се правят коментари, основани на заемки от всякакви области (астрономия, космогония, физиогномика, демонология, символика на числата, загадки, акростихове...). Мистицизмът представлява подобен отзвук. През последните години на XIII в. в областта Авила се появяват пророци, които предричат края на света и идването на Месията през пролетта на 1295 година. Някои евреи се подготвят за това събитие чрез пост и покаяние за греховете, а когато денят настъпва, те се събират в синагогата, облечени в бели туники, върху които изведнъж се появили червени кръстове...

Тези рационалистки или мистични реакции са само един аспект от испанския юдаизъм. По това време по-голямата част от евреите водят скромен живот и изпълняват съвестно религиозните си задължения. Между средата на XII и средата на XIV в. евреите в Испания преживяват, ако не златен век, то поне дълъг период на спокойствие. През 1357 г. Самуел ха-Леви, все още живеещ в Кастилия – кралство, което е особено благоразположено към еврейския народ, открива тържествено голямата синагога в Толедо. На подобно положение се радват също и евреите в короната на Арагон и в Навара. По това време испанската еврейска общност прилича на остров на просперитета в сравнение със ситуацията в останалата част от Европа. Всичко това рухва за по-малко от половин век. Разбираемо е, че и днес евреите още изпитват носталгия по това време[160].

3. Кризата през XIV век

Общо правило е, че антисемитизмът е свързан с конюнктурата. Гоненията и изселванията „зависят винаги от капризите на икономическия живот; те вървят ръка за ръка [...]. Главната вина е в рецесията“ (Ф. Бродел). Съдбата на евреите е като на Йосиф – когато мършавите крави станат прекалено много, както в Египет по времето на фараоните, те знаят, че ще бъдат първите жертви[161]. Именно това се случва в Испания през XIV век. Америко Кастро много вярно отбелязва, че по това време на Иберийския полуостров се установява нова атмосфера. От период на отвореност и относителна търпимост се преминава към фаза на конфликти, но авторът едва ли е прав, като обяснява този завой с безкомпромисността на водещата по сила християнска група. Променя се не начинът на мислене, а икономическите условия. Златното време на Испания на трите религии съвпада с период на териториална, демографска и икономическа експанзия. Тогава евреи и християни не са конкуренти на пазара на труда, а напротив, и едните, и другите допринасят за всеобщото процъфтяване и си поделят благата от него. Войнстващият антиюдаизъм на Църквата и на монасите има слаб отглас. Обществените, икономически и политически сътресения през XIV в., войните и природните бедствия, от преди и след Черната чума, създават нова обстановка. Навлиза се във фаза на рецесия, на трудности и напрежение. Всичко се променя както за християните, така и за евреите. Новото положение е валидно не само за Иберийския полуостров. Навсякъде в Европа – във Франция, в Германия и т. н. – народите изпадат в безизходица пред нещастията, които не разбират и които са безсилни да предотвратят. Те се считат жертви на някакво проклятие, наказани за грехове, които са извършили. Монасите подканят вярващите да се покаят, да

променят живота си и да се обърнат отново към Бог. Именно тогава присъствието на народа-богоубиец сред християните започва да изглежда скандално. Навсякъде хората се обръщат срещу евреите. Обвиняват ги, например, че разпространяват чумата, като хвърлят отрова в кладенците. Първата вълна на гонението идва от Франция – това е т. нар. кръстоносен поход „на Овчарчетата“[162], който стига до Навара през 1321 г. Тогава в Памплона са избити евреи. През 1328 г. в Естела проповедите на един францисканец предизвикват бунт – разграбени са еврейски къщи, убити са евреи. Двадесет години по-късно аналогични случаи има в Барселона и на други места в Каталония. След това животът поема нормалния си ход, но тонът вече е даден. Антисемитизмът вече се е установил в Испания. Тогава започват да обвиняват евреите, че оскверняват светите просфори и че извършват ритуални престъпления, и тогава именно се поставя остро проблемът за еврейското лихварство.

През Средновековието съществува правило да не се дават лихвени заеми на едноверци – от християнин на християнин и от евреин на евреин. За сметка на това християнин може да заеме пари на евреин и обратното. Кредитът представлява важно средство в икономическия живот. При отсъствието на специализирана организация, известен брой евреи отпускат пари на хора, които са във финансово затруднение. На въпроса за заемите, отпускани на короната, ще се върнем по-късно. Що се отнася до частните заеми, практиката на кредита не е осъдителна дейност. Тя е регламентирана със закон, който фиксира позволения лихвен процент: 20 % за короната на Арагон и 33,3 % за короната на Кастилия[163]. Над този процент се счита, че има лихварство. За лихварство се счита и практиката лихвите да се удържат авансово и на разписката за заема да се отбелязва само главницата. Повечето от заемите са за малки суми и за кратък срок – шест месеца или една година. Дългът може да се разсрочи до шест години. Следователно заемодателите бързат да си възвърнат парите, а в годините на рецесия длъжниците са затруднени да плащат. Съдилищата са засипани от оплаквания: едните искат да възстановят отдадените средства, а другите твърдят, че са жертва на лихварство. Кортесите стават говорител на длъжниците. Те настояват за отсрочки и дори за анулиране на част от дълговете. За да реши веднъж завинаги проблема с умножаващите се спорове и с недоволството, през 1348 г. Алфонсо XI взима радикално решение: той забранява на евреите да дават лихвени заеми и ги оторизира да придобиват земи, които да обработват. Тази мярка не бива изпълнена, самите Кортеси изискват тя да бъде отменена. Причината е, че както в икономиката, така и във всекидневния живот хората не могат да се лишат от практиката на кредита.

Кралят е призован да бъде арбитър в проблема с дълговете, но самият той има проблеми със своята хазна. За да ги разреши, той има нужда да му бъдат отпуснати заеми от евреите. За тази цел е необходимо самите те да разполагат с пари, т. е. частните длъжници да им се издължат. Освен това засилването на кралската власт минава през ефикасен държавен апарат: бюрокрация, военни способи и т. н., което предполага по-големи финансови приходи. А все още евреите са тези, които събират данъците. Така се създава стереотипът за евреина, който пие кръвта на бедните хора, инструмент на финансовото потисничество и облагодетелстване. Несметното богатство на Самуел ха-Леви, който е силно свързан с двора (ковчежник на краля, съветник, дипломат и т. н.), както и огромните му разходи шокират въображението на хората. Самуел ха-Леви става символ на еврейското богатство и власт в Кастилия. Всъщност еврейските *aljamas* страдат от кризата не по-малко. Самите евреи са затънали в дългове, дори пове-

че от християните, защото са по-уязвими. Само малка група сред тях успява да забогатее. Масата обеднява, но християните мислят обратното, или по-точно ги карат да мислят обратното.

В крайна сметка опозицията се заема с проблема и го експлоатира политически. Антисемитизмът става пропагандно оръжие за благородниците, които оспорват властта на Педро I и които, за да спечелят християнското население, застават в защита на неговите искания. Те са улеснени и от факта, че, било от предпазливост, било по силата на традицията, огромното мнозинство от евреите остават верни на законния крал. Енрике де Трастамара обвинява своя полубрат Педро I, че се обгражда с неверници – маври и евреи, и че ги облагодетелства по всякакъв начин. Поддръжниците на Енрике пускат слуха, че Педро I не е син на Алфонсо XI, а на един евреин, Перо Хил[164] и че се е родил в момента, в който кралицата е раждала момиче[165], което са подменили с Педро I... Първите масови избивания на евреи – през 1355 г. в Толедо, не стават спонтанно. Това е злодеяние, извършено умишлено от поддръжниците на Трастамара, когато те влизат в града. Отново войници на Трастамара – френски наемници под командването на Дюгеклен, разрушават еврейския квартал в Бривиеска през пролетта на 1366 година. През април 1366 г. самият Енрике де Трастамара влиза в Бургос и иска от евреите в града огромен откуп: тези, които не могат да платят, ще бъдат превърнати в роби и продадени. През 1367 г. народните маси във Валядолид се спускат към еврейския квартал с викове: „Да живее крал Енрике!“ Няма жертви, но синагогите са разграбени.

След като спечелва битката за властта, Енрике II де Трастамара продължава само частично да следва афиширания по време на гражданската война антисемитизъм. Той обявява отсрочка на всички дългове, което предизвиква бунтове в Сеговия и Авила: изгорени са документите и ипотеките, държани от кредитори евреи. Освен това Енрике II поверява отново на евреите задачата да събират и управляват данъците, но правомощията им са по-малки от преди – обществените финанси вече не са монопол на евреите. Гражданската война променя съществено положението им в короната на Кастилия. За първи път антисемитизмът става обект на политическа употреба, за първи път той приема форми на насилие и довежда до убийства и грабежи. Антисемитизмът се явява идеологическо оправдание на един обществен конфликт, който всъщност не е на религиозна основа. Това, което става явно в резултат на насилието от тези години, е сериозността на кризата, засягаща нисшите слоеве на населението. Гладът, повишаването на цените и финансовото потисничество предизвикват напрежения и сблъсъци: бедните срещу богатите и потисниците. Антисемитизмът дава възможност насилието да се насочи към евреите. Налага се още един важен извод: единствената защита, на която евреите могат да разчитат, е една силна и уважавана кралска власт. Те знаят това[166]; ето защо евреите са лоялни спрямо короната. Най-голямата услуга, която придворните евреи могат да направят на своите едноверци, е да засилят кралската власт. Трагичните събития от 1391 г. потвърждават това.

От 1378 г. Фернан Мартинес, архидякон на Есиха в Андалусия, проповядва все по-усилено антисемитизма, и то в една изключително сложна ситуация: инфлацията и покачването на цените обричат обикновените хора на мизерия. Архидяконът призовава вярващите да прекъснат всички контакти с евреите и да разрушат синагогите. Той действа по собствена инициатива. През 1382 г., по искане на архиепископа на Севиля, кралят Хуан I му заповядва да бъде по-умерен. Фернан Мартинес не обръща внимание нито на тези, нито на последвалите предупреждения. Той демонстрира убеждението, че тези опити да бъде спрян не

изразяват истинската позиция на владетеля. Тогава архиепископът на Севиля решава да отстрани Фернан Мартинес и започва гонения срещу него, но междувременно прелатът умира (юли 1390 г.) и тогава размирникът, в качеството му на заместник-областен управител, става временен управител на диоцеза. Няколко месеца по-късно кралят на свой ред умира, като оставя за наследник едно невръстно дете, Енрике III. Тези две загуби в рамките на няколко месеца развързват ръцете на архидякона. Той се възползва от временната липса на власт както в държавата, така и в диоцеза на Севиля, за да стигне още по-далеч в провокациите си. Той разрушава синагоги и конфискува молитвени книги. През януари 1391 г. се вдига първият бунт, който е потушен от областните власти, подкрепени от хората на граф Ниебла. Нищо обаче не може да спре втория, избухнал през юни същата година. Тогава синагоги са превърнати в църкви, разграбени са къщи, избити са евреи. Други, от страх за живота си, молят да приемат кръщение или избягват.

Започнали от Севиля, бунтовете заливат цялото кралство. В Кордова, Хаен, Убеда, Баеса и т. н. грабежите и убийствата се повтарят. *Aljama*-та в Сиудад Реал е унищожена, а тези в Толедо и Куенка – разграбени. На север от Гуадарама събитията се развиват не толкова драматично. Евреите в Бургос са обзети от паника, има сведения за отделни грабежи, но жертвите са малко. Антисемитската истерия подминава земите в короната на Арагон, може би защото кралската власт там е на по-голяма почит, отколкото в Кастилия. Протестите срещу присъствието на евреи в управлението на финансите са малко, а проблемът за лихварството изобщо не е поставен. Въпреки това насилието бързо се разпространява и в Арагон. През август 1391 г. то обхваща Сарагоса, Барселона, Лерида, Херона, Валенсия и Майорка. Навсякъде се повтарят едни и същи сцени: избивания, изнасилвания, грабежи, които водят до едни и същи последствия: много евреи се покръстват, а други бягат. Единствено Навара остава незасегната и се превръща в убежище за евреите от Кастилия и Арагон.

Събитията от 1391 г. трябва да се тълкуват като избухване на класова омраза, пренасочено срещу евреите и благоприятствано от безсилието на властта. Хрониката на Перо Лопес де Аяла ясно показва точно това: народните маси, жадни за плячка, се спускат срещу евреите, подбудени от проповедниците. Тъй като регентският съвет не е единодушен по въпроса как да управлява, докато наследникът навърши пълнолетие, никой не зачита заповедите на двора. Навсякъде в Испания процесът е един и същ. Проповедите на просещите монаси разпалват духовете. Свети Висенте Ферер, например, проповядва за Апокалипсиса. Векове наред християните са приучавани да мразят евреите. И за една малка група подстрекатели няма никаква пречка да насочат срещу тях омразата на част от народа, отчаян от едно безизходно положение, чиито причини не разбира и чийто край не вижда, потресен от охолството на неколцина и убеден, че е жертва на някаква несправедливост. Този аспект е особено явен в Каталония. В Барселона някои от селяните *remensas* се вдигат в подкрепа на моряците и рибарите, надават се викове: „Да живее кралят и народът!“ Разправя се, че „големците“ искат да унищожат „дребните“, говори се за палеж на богаташки домове. В Палма всичко започва с един бунт на надничарите срещу „големците“. В Херона се надигат селяните, не издържали на мизерията. С малко изключения властите и елитът на обществото се опитват да противостоят на бунтовниците, почти винаги безуспешно. В Барселона Съветът на стоте набира охрана, която да пази еврейския квартал и залавя няколко подстрекатели. В Херона графът на Ампуриас приема евреи в замъка си. В Майорка губернаторът приканва евреите

да се съберат в Палма, където по-лесно биха могли да бъдат защитавани. След края на бунтовете известен брой подстрекатели са обесени: двадесет и пет в Барселона, петнадесет в Лерида, пет във Валенсия... На други са наложени глоби.

Непосредственият резултат от събитията през лятото на 1391 г. е разбиването на испанската еврейска общност. Убийствата, изгнанията и покръстванията довеждат до изчезването на множество *aljamas* и до обедняването на много други.

Трудно е да се направи точна равносметка на жертвите. Някои изчисления са явно пресилени, в частност тези, които дават хронистите: уплашени от неочакваността и обхвата на насилието, те говорят за хиляди убити. При по-внимателно разглеждане цифрите се оказват много по-ниски: четиристотин жертви в Барселона, двеста и петдесет във Валенсия, шестдесет и осем в Лерида... Евреите са ужасени от отприщената омраза дори повече, отколкото от убийствата и унищожаването на имотите. Тези, които могат, бягат извън страната, най-вече в Северна Африка, но също и в Навара, Франция и Португалия. Други намират убежище при владетели, които ги взимат под крилото си. Тогава евреите напускат големите градове и се установяват в по-скромни селища, където се чувстват по-сигурни.

Покръстванията нанасят на испанската еврейска общност по-тежък удар, отколкото убийствата и емиграцията. Тази вълна започва през XIV в., но в началото засяга само малка група образовани или богати евреи. Тогава покръстванията стават спонтанно и имат шумен отглас заради самоличността на покръстилите се. Най-сензационното е това на един равин от Бургос, година преди убийствата през 1391 г. Саломон ха-Леви, евреин от стара фамилия на талмудисти, се покръства заедно с цялото си семейство. Тъй като произхожда от племето на Леви и претендира, че принадлежи на рода на Светата Дева, той приема името Пабло де Санта Мария и малко след това става епископ на Бургос!

Покръстванията след 1391 г. са много повече и са подчинени на съвсем различни мотиви. Този път вече хиляди евреи искат да приемат Светото причастие, ужасени от това, което са преживели, и загрижени да предпазят семействата си от нови гонения. Истината е, че вълната от покръствания не връхлита внезапно – тя обхваща все по-голяма част от евреите и достига най-голямата си сила към 1415 година[167]. Двадесет години след погромите държавната власт решава за първи път да предприеме мерки, за да направи невъзможен живота им и да ги принуди да се покръстят. Кралицата-майка Каталина, която оглавява регентството, докато Хуан II Кастилски навърши пълнолетие, решава през 1412 г. да затвори евреите в гета, от които те могат да излизат само при определени условия. Те са задължени да носят дълги бради и коси, както и червено кръгче плат, зашито на дрехите им. Забранено им е също да упражняват някои професии: евреите вече не могат да бъдат лекари, фармацевти, дрогеристи, ковачи, дърводелци, шивачи, месари, обущари, търговци, бирници... През 1415 г. този закон влиза в сила и в короната на Арагон, и то с отежнени клаузи. Притежаването на Талмуда е обявено за незаконно. Евреите вече нямат право на повече от една синагога във всяка *aljama*. Задължени са да присъстват на три проповеди годишно – втората неделя от Коледните пости, понеделник след Великден и още един ден, избиран от местните власти. Това нареждане така и не бива изпълнено, но то е показателно за нагласата спрямо евреите: властите вече не търпят присъствието им и искат да ги принудят да се покръстят.

От своя страна, монасите умело използват страха в еврейските общини и се впускат в интензивна мисионерска дейност. Свети Висенте Ферер (1350-1419) е

най-известният от тези активни проповедници. Този доминиканец[168] от Валенсия, прекосил Италия, Франция и Испания, владее изкуството да разпалва тълпите с красноречието и с драматизациите, с които подсилва думите си. Той обича да проповядва вечер, когато се спуска мрак, в гробища, заобиколен от тълпа каещи се и флагеланти[169]. Той заявява, че не иска да принуждава никого да се покръсти, но помага на Божието милосърдие да постигне този резултат. Именно той се заема с евангелизацията на земите в короната на Арагон от 1407 година. Отношенията му с папа Бенедикт XIII и инфанта Фернандо Антекера – за чието възкачване на трона на Арагон през 1412 г. съдейства, улесняват задачата му. На него се приписват хиляди покръствания[170]. Кампанията на евангелизацията кулминира в това, което погрешно наричат Диспут или разногласие в Тортоса (1413-1414), сънчинен от папа Бенедикт XIII. Целта на участниците в това събитие е да установят истинността на християнството посредством еврейски текстове и да покажат, че равините решително са подправили Талмуда в основни пунктове, като идването на Месията. Евреите са задължени да присъстват на заседанията; осем равини имат задачата да говорят от името на общността – тяхната роля е да задават въпроси. Но в момента, в който те започват да спорят и да защитават ортодоксалната еврейска гледна точка, папата прекратява заседанието: те не са там, за да спорят, а за да признаят публично грешката си...

Трябва ли да се учудваме, че при тези условия покръстванията са хиляди? Може би повече от половината испански евреи приемат кръщението в периода между 1391 и 1415 г., измежду които много равини и видни личности. Това „предателство на духовниците" (Леон Поляков) тласка обикновените хора да ги следват по пътя на вероотстъпничеството. Испанската еврейска общност никога не се възстановява от тази катастрофа, прелюдия към прокуждането, което следва век по-късно.

4. Проблемът с *conversos*

От XV в. в Испания възниква езиков проблем, когато се говори за евреите. Прави се разлика между тези, които продължават да проповядват юдаизма – евреи в истинския смисъл на думата, и тези, които са се покръстили, заедно с техните потомци: тях ги наричат нови християни. В Испания е прието вътре в тази втора категория да се прави разлика между евреите, които приемат положението и решават да живеят занапред като християни – т. нар. конверси (*conversos*), и евреите, които не се примиряват. Те водят двойнствен живот: преструват се на християни на публични места, но в частния си живот спазват ритуалите и обредите на юдаизма – за тях казват, че следват еврейския закон и ги наричат марани (*marranos*)[171].

Останалите верни на юдаизма са по-малобройни от приелите Светото причастие: по-малко от сто хиляди на целия Иберийски полуостров. Испанската еврейска общност е дълбоко разтърсена и изтерзана след годините 1391-1415. В короната на Арагон еврейските *aljamas* изчезват или загубват до голяма степен своята значимост. Такава е съдбата им в Барселона, Валенсия и Палма. Единствено общността в Сарагоса остава незасегната. Подобно явление се наблюдава и в кастилските владения. *Aljamas,* били някога в разцвет (Севиля, Толедо, Бургос...), вече нямат никаква стойност. За сметка на това се появяват други, а именно в Талавера. В Андалусия евреите са вече по-малко, отколкото в Северна Месета, също както и в големите градове, в сравнение с по-малките селища. Между 1419 и 1422 г. кралете Хуан II Кастилски и Алфонсо V Арагонски отменят

повечето от дискриминационните мерки, наложени от предшествениците им. Евреите отново стават собственици на синагогите и на книгите, които са им били отнети, отново могат да упражняват забранените им преди професии, освободени са от задължението да носят червено кръгче. На тази основа Авраам Бенвенисто се заема да възстанови еврейската общност в Кастилия. Той е едър търговец, пристигнал в двора на Хуан II през 1420 година. Благодарение на Алваро де Луна той основава търговска компания (където християните са мнозинство), която се заема със събирането на данъците. За тази цел е възстановена функцията на висшия *rab*, началник на еврейската община в Кастилия. През 1432 г. Авраам Бенвенисто събира във Валядолид представители на всички *aljamas* в кралството, за да изготвят документ, който да организира и регламентира живота в тях. Те запазват вътрешната си автономия, най-вече в юридическо отношение[172]. Предвидени са специални такси за финансиране на богослужението и религиозното образование. Тези разпоредби са представени пред краля, който ги утвърждава. По този начин те получават официален статут, което означава, че еврейската община е призната за неразделна част от кралството. Така, поне в Кастилия, юдаизмът си възвръща законното право на съществуване, както и относителна жизненост. Теологическите и библейски проучвания започват отново; понякога те са съпътствани от обмен на информация с християни[173]. Въпреки това не бива да се залъгваме: испанската еврейска общност не е това, което е била преди. Особено в политическия и икономическия живот ролята на евреите вече е твърде незначителна. В кралство Арагон никой евреин не изпълнява вече високи държавни функции. В Кастилия евреите откупуват не повече от една четвърт от данъците[174].

Позициите, изгубени от евреите, се заемат от *conversos*. Това е вярно, първо, от географска гледна точка. В Барселона, във Валенсия, в големите градове в Андалусия и в Кастилия (Севиля, Кордова, Толедо, Сеговия, Бургос и т. н.) *conversos* вече съставляват големи групи, привлечени от бизнеса: едрата и дребната търговия, финансите и занаятчийството. Много от тях са буржоа в двойния смисъл на думата: те живеят в града и са съставна част от оформящата се средна класа. Така цели династии на търговци *conversos* заемат влиятелни позиции в Бургос – градът на голямата международна търговия на вълна. Новото е, че благодарение на покръстването си *conversos* получават достъп до професии, които както преди, така и в този момент са забранени за евреите. Сега вече относително голям брой от тях заемат държавни постове. През XV в. те влагат капитали в общини, стават градски или правни съветници. Други стават членове на ордени и благодарение на високата си култура бързо се издигат до отговорни или престижни постове като каноници, настоятели и др.

Това обществено издигане на *conversos* не остава незабелязано. То предизвиква реакции в народните среди. Всъщност, ако елитът – кралската власт, аристокрацията, църковната йерархия, подкрепя асимилацията на *conversos*, масите остават враждебно настроени и някогашният антисемитизъм продължава да се проявява в неодобрението, с което хората гледат както на евреите, така и на новите християни; остава мнението, че и едните, и другите експлоатират народа и си присвояват хубавите постове. Освен това обвиняват *conversos* в това, че са лъже-християни – обвинение, което не е лишено от основание. Сред онези, които се покръстват, за да се спасят от сляпата ярост на тълпите през 1391 г., или под натиска на мисионерските кампании от началото на XV в., има такива, които тайно се връщат към старата си вяра, след като опасността е вече отминала. Говори се, че те следват еврейския закон, а това крие рискове за тях, защото

обществото счита, че Светото причастие, макар и дадено при такива условия, означава необратим акт – след него, който следва еврейския закон, рискува да бъде обвинен в ерес и следователно да получи тежко наказание. Ето как *marranos*, както и техните потомци, са осъдени да бъдат християни. На обществени места те изпълняват задълженията си на католици – ходят на служба и следват ритуалите, стремят се да се отличават възможно най-малко от останалите християни. Но за сметка на това, в интимността на своя дом, те изпълняват ритуалите и практиките на Мойсеевия закон, спазват шабата и еврейските празници, някои дори се обрязват. Те водят двойнствен живот: католици навън и евреи у дома си. Този таен юдаизъм става причина за психологически раздвоявания и дрязги в семействата. Има случаи, както отбелязва един хронист, в които мъжът спазва еврейския закон, а жената се мъчи да бъде добра християнка. Покръстените са принудени да се крият, за да се молят според вярата си и да учат децата си да я прикриват. През 1510 г. една млада жена описва как семейството ѝ живее постоянно нащрек: „Никога не знаехме дали е ден или нощ." В произведение, публикувано през 1488 г. от един инквизитор, *marranos* са сравнени с Алборайке – животното, яздено от Мохамед, което не било нито кон, нито муле. Вече не може да има съмнение относно съществуването на тайния юдаизъм. Известен брой скандални случаи предизвикват шумен отглас и в крайна сметка убеждават и най-големите скептици. Като например този в Сарагоса, с влиятелната фамилия Ла Кабалерия, покръстила се след 1414 година. По-късно се разбира, че главата на фамилията, Педро, умрял през 1461 г., никога не е престанал да казва еврейските молитви и да спазва шабата[175]. И това не е всичко: отец Гарсия Сапата, настоятел в манастира „Свети Йероним" в Сисла, близо до Толедо, не пропуска да чества всяка година, през септември, празника на Шатрите, а когато отслужва меса, в момента, в който издига причастието над главата си, вместо словата на освещаването изрича тихо богохулства и обиди към християнството. Той става една от първите жертви на Инквизицията и умира на кладата. След насилственото покръстване едно сравнително многобройно малцинство *marranos* продължават да живеят тайно в юдейската вяра, да четат Библията, да спазват шабата, да не ядат свинско и т. н.

Старите християни се боят от лъже-покръстените, но и някои от запазилите еврейската вяра също гледат с подозрение на *conversos*. Те ги обвиняват, че смелостта им се е пречупила пред изпитанието[176] или че са изменили на вярата си заради удобството да не се разделят с материалните удобства[177]. Истината е, че известна част от евреите загубват вярата си. Както през XIV в., равините заклеймяват лошите влияния. Философията на Аристотел и творбите на Маймонид[178] посяват съмнението и подкопават устоите на вярата и морала. През 1390 г. Пабло де Санта Мария обяснява, че размисълът над някои книги – *Summa* на свети Тома Аквински[179], но също и произведенията на Маймонид, го е накарал да се покръсти. През XV в. авероистките и рационалистичните течения печелят нови привърженици както сред евреите, така и сред *conversos*. Простите вярващи не си задават въпроси, но елитът се съмнява. Те просто са склонни да дадат на Тората едно алегорично тълкуване, предпочитат поученията на Аристотел пред предписанията на Закона, мнозина вече не вярват нито в провидението, нито в безсмъртието на душата. Все по-често се чуват изречения като: „човекът е като животните, той се ражда и умира, и след смъртта всичко се връща в нищото". Това е материалистично твърдение. Противно на Люсиен Февр, следва да приемем, че поне в Испания след XV в. безверието е напълно реално явление. Раздвоени между християнството и юдейството, един сравнително голям брой об-

разовани *conversos* в крайна сметка стават безразлични към религията, те престават да вярват в каквото и да било. Именно в такъв интелектуален климат се създава това толкова обърквашо произведение, написано от един *converso*, а именно *Селестина*. То, разбира се, не е християнско произведение, но в него не се открива и завоалиран израз на еврейска мисъл или поучение. Героите съществуват в един свят, който не е нито християнски, нито еврейски, а просто секуларизиран и лаически[180].

Правоверните равини не са единствените, които се тревожат. Някои *conversos* влагат цялото си усърдие на новопокръстени в това да се борят както срещу евреите, така и срещу *marranos* – срещу едните, защото упорито не признават грешката си, и срещу другите, защото хвърлят сянката на съмнението върху искрената вяра на всички нови християни. Дори през XIV в. Абнер, покръстил се през 1321 г., се специализира в това да разобличава фалшификациите, които той смята, че открива в Талмуда, както и заслепението на равините. Той препоръчва да се използва сила, за да бъдат накарани евреите да сменят религията си. В средата на XV в. под перото на двама *conversos* излизат най-язвителните памфлети срещу техните бивши едноверци. Това са двама монаси, единият францискапец[181], Алонсо де Еспина, а другият йеронимит, Алонсо де Оропеса. Първият заклеймява материализма на някои *conversos*. Той разделя новите християни на три групи: истинските покръстени, за които красноречив пример са семействата на търговци от Бургос; опортюнистите[182], поискали единствено да спасят живота си или да запазят социалното си положение; и най-сетне, насилствено покръстените.

Според Алонсо де Еспина *marranos* заслужават да бъдат наказани, а евреите, със самото си присъствие, пречат на *conversos* да се асимилират напълно[183]. В тези думи е зародишът на една Инквизиция срещу спазващите еврейския закон, както и прокуждането на евреите. От своя страна Алонсо де Оропеса пише в защита на *conversos*, но се нахвърля с още по-голяма сила върху евреите и *marranos*. Той също смята, че самото присъствие на *conversos* е провокация и подтик да се практикува юдаизмът. За да се сложи край на проблема, авторът препоръчва да се вземат най-строги мерки срещу практикуващите юдаизма[184]. С това отново се предрича репресията. Всъщност тогава Енрике IV прави постъпки пред папската власт, с цел да бъде създадена Инквизиция, но впоследствие се отказва от начинанието.

Тези спорове не интересуват народните среди, които не правят никаква разлика между евреи и *conversos,* между истински и лъже-покръстени, но антисемитизмът се насочва по-скоро срещу *conversos,* дотолкова, доколкото много от тях заемат видни постове. Както през XIV в., икономическите трудности, свързани с икономическото положение и политическите кризи, създават условия за всякакви дразнения и провокации. Именно това се наблюдава в Кастилия между 1449 и 1474 година. Бунтът в Толедо през 1449 г. няма друго обяснение. Алваро де Луна, който се мъчи да осигури победа на кралската власт над благородническите клики, решава да събере принудителен заем. Един демагог, Перо Сармиенто, използва недоволството на бедното население, което и без това е смазано от данъчната тежест, като го настройва срещу управлението на неговите съюзници, евреи и *conversos*. В продължение на няколко месеца той остава господар на града и систематично разграбва домовете на политическите си противници, били те *conversos* или не. За първи път в Испания той решава да изключи *conversos* от общинските дела и налага принципа занапред те да бъдат запазени единствено и само за старите християни. Това е най-ранният от т. нар. устави за чистата кръв[185],

с които се въвежда дискриминация между християните, според датата, на която са приели кръщението. Случаят предизвиква разгорещени спорове. Някои теолози се обявяват против такъв тип дискриминация. Лопе де Бариентос, епископ на Куенка, заклеймява размирниците, които сеят раздор. Според него, да се приемат хора в общността на вярващите, а след това да им се отказва достъп до определени функции, е равносилно на ерес. Такава е позицията и на папа Николай V: когато и да са станали християни, всички вярващи са част от едно и също паство и всички те имат равни права както над службите, така и над облагите, които може да им предложи цивилното или църковното общество.

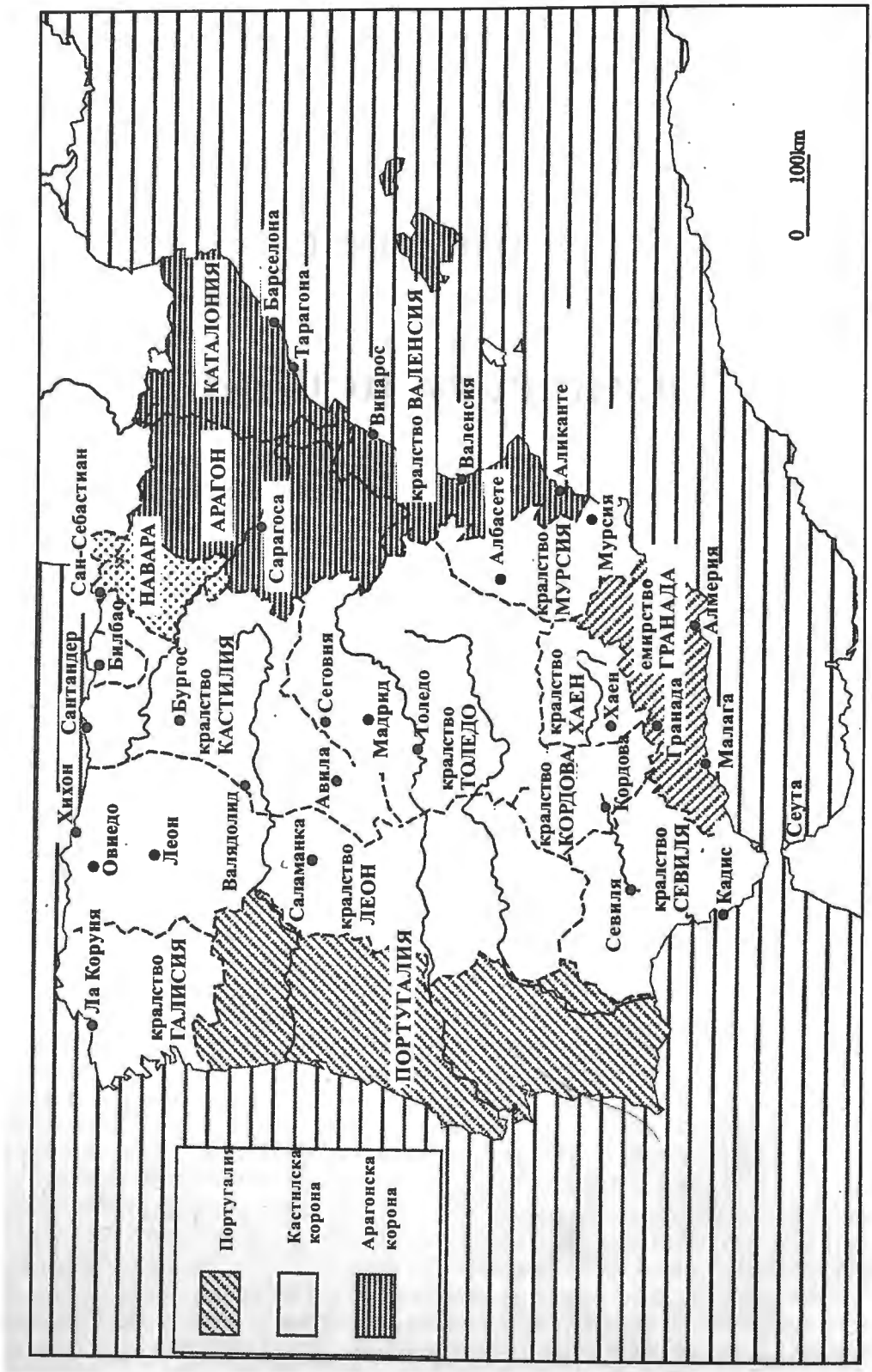
В крайна сметка, в Толедо пак се установява ред, поне временно. Смутовете се подновяват през 1467 година. Причината отново е в непопулярните финансови злоупотреби и в съперничеството между поддръжниците и противниците на Енрике IV. Тогава се разгарят истински улични битки, в които са избити *conversos*, разграбени са домове, опожарени са къщи. Така вълната от насилие продължава. Събитията от 1473 г. напомнят за случилото се през 1391 г. – те се разиграват почти на същото място и са предизвикани от аналогични причини. Този път сигналът идва не от Кастилия, а от Кордова. Андалусия е изстрадала няколко последователни години с лоша реколта, там върлува глад, станал още по-страшен заради покачването на цените. Върху недохраненото население връхлитат чумни епидемии. Богатите са мразени за това, че не са изложени на глада и болестите. Обвиняват търговците, че складират житото, за да покачват изкуствено цените. Хората разграбват едни другиму къщите си, но не се насочват специално срещу *conversos*. Групировките и демагозите са тези, които се възползват от отчаянието на народа, за да го настроят срещу *conversos*, чийто рефлекс е винаги един и същ – те са лоялни към кралската власт, защото тя единствена може да гарантира сигурността им. През 1473 г. Кордова се превръща в кървава сцена на улични битки и грабежи. Тогава някои *hidalgos* и големи сеньори, като херцога на Медина Сидония, рискуват живота си, за да защитят застрашените от смърт *conversos*. С тези сцени на насилие завършва царуването на Енрике IV и такова е положението, с което, след 1474 г., трябва да се справят Кралете Католици.

ВТОРА ЧАСТ

ИМПЕРСКА ИСПАНИЯ

(1474 – 1700)

Иберийският полуостров в средата на XV век

През последната трета на XV в. Иберийският полуостров престава да бъде територия в покрайнините на християнския свят. Ръководен от Кастилия, която е най-динамичната от съставящите го държави, той се стреми да постигне политическо единство. Така той успява да се издигне до най-високия ранг в Европа и запазва тази позиция до средата на XVII век. Това издигане става възможно благодарение на сътвореното от двама изключителни владетели – Исабел Кастилска и Фернандо Арагонски, които изграждат основите на испанското надмощие, както и на стечението на обстоятелствата, вследствие на което техният внук Карл Пети Велики наследява херцозите на Бургундия и застава начело на Свещената римска империя. В съществената си част, основите на това могъщество са налице още в края на XV век. Икономика, основана на използването на суровини, търговия и бързо развила се експлоатация на минните богатства на Новия свят. Общество с установени аристократични ценности, в което селяни и производители като цяло са пожертвани. Най-накрая авторитарната държава, двигателят на която е Кастилия, държава, която налага на поданиците си официална идеология, но същевременно уважава автономията на териториите, които я съставляват. През периода от 1474 до 1700 г. управляват различни владетели. Всяко от тези царувания е оригинално по своему, но нито едно от тях не нарушава цялостното единство, защото правилата, наложени от първите владетели, се налагат по естествен път на следващите. В самото начало са основателите, т. нар. Крале Католици, Исабел и Фернандо, които управляват заедно до 1504 година. След смъртта на Исабел кралят на Арагон управлява сам до възкачването на трона на неговия внук през 1516 година. Тогава в Испания се установява нова династия. Ето как Грегорио Мараньон определя нейните владетели: от петте Хабсбурги, управлявали Испания, първият, Карл Пети (1516-1556), буди възхищение, вторият, Филип II (1556-1598) – уважение, третият, Фелипе III (1598-1621) – безразличие, четвъртият, Фелипе IV (1621-1665) – симпатия, а петият и последен, Карлос II (1665-1700) – съжаление. Това е интересно виждане, което дава ясна илюстрация на една еволюция, поразила съвременниците и вдъхновила толкова размисли върху темата за величието и упадъка на Империите.

ПЪРВА ГЛАВА

КРАЛЕТЕ КАТОЛИЦИ[1]

През 1474 г., когато Исабел се възкачва на трона на Кастилия, Иберийският полуостров е разделен на пет държави: Португалия, Кастилия, Арагон, Навара, чиято територия се простира до По, от другата страна на Пиренеите, и в югоизточната част, емирството Гранада – последната следа от мюсюлманското могъщество. С изключение на него, останалите се чувстват част от една цивилизационна общност, или както бихме казали днес, общо културно пространство. От 1412 г. в Арагон управлява кастилска династия. Как тогава народите да нямат чувството, че принадлежат на едно семейство? Въпреки различията помежду им, които историята е благоприятствала да се задълбочат, от 711 г. тези държави изпитват носталгия по единството, разбито под удара на мюсюлманското нашествие, причинило „разрухата" на Испания, според израза на хронистите и на народните легенди. Никога не е изчезвала надеждата единството да бъде изградено отново, но как да се постигне? Тази амбиция е най-силна в Кастилия – нейните крале се смятат за законни наследници на вестготската монархия, която те дълго време се стремят да възстановят за своя полза, но в средата на XV в. става ясно, че ако трябва да се постигне единение, то може да стане възможно единствено на основата на сътрудничество между династиите. От тази гледна точка Кастилия, която има централно местоположение, трябва да поеме инициативата и принцеса Исабел, наследила трона през 1468 г., знае това: от нейния брак зависи дали сближаването ще бъде с Португалия или Арагон.

Португалският брак е предпочитан от краля на Кастилия Енрике IV, който планува да омъжи своята полусестра Исабел за краля на Португалия, а дъщеря си Хуана – за неговия първороден син и наследник. Той иска да даде шанс на инфантата Хуана, чиито права са оспорвани от благородниците, като в договора бъде включена следната клауза: в случай че Исабел няма наследник от мъжки пол, а дъщеря му роди син, този син да наследи короната на Кастилия. От своя страна кралят на Арагон Хуан II следи отблизо делата в Кастилия: нали сам той е от кастилски произход! Като ожени сина си Фернандо за наследницата, определена от кастилското кралство, Хуан II би осъществил старата мечта на инфантите на Арагон: да заемат първостепенна позиция в Кастилия, и то не коя да е, а най-високата! Хуан II използва всички средства, за да склони Исабел да сключи този брак. За да постигне целите си, той разчита на един интригант, архиепископа на Толедо Карильо, убеден отдавна, че за да се противостои на прекалено силното влияние на Португалия, трябва да се осигури опората на Арагон.

Изабела избира Арагон не защото Фернандо е почти на нейна възраст[2], а защото за нея това е най-добрият начин да получи властта – по това време португалското лоби в Кастилия е много силно и действа по-скоро в полза на принцеса Хуана. За да отстрани съперницата си, Изабела има нужда от подкрепата на Арагон. Бракът е сключен през 1469 г. почти тайно, за да убегне от зоркия поглед на краля на Кастилия. Решаваща роля има подкрепата на архиепископа на Толедо – именно той узаконява брака, след като изчита една фалшива була от папа Пий II, с която той дава необходимото позволение, тъй като двамата съпрузи са втори

братовчеди[3]. Познавайки папската курия, архиепископът знае, че ако всичко се развива добре, папата ще узакони това положение със задна дата. Впрочем именно това прави папа Сикст IV през декември 1471 година.

Енрике IV умира на 11 декември 1474 г. в Мадрид. Исабел, която се намира в Сеговия, веднага е уведомена за смъртта му. Тя решава да действа, без да се съветва с мъжа си, който в този момент отсъства, вероятно защото е заминал да помогне на баща си в Арагон. На 12 декември Исабел нарежда отслужването на религиозна меса в памет на починалия крал. На следващия ден, на площада в Сеговия, в присъствието на общинските власти и на второстепенни представители на елита – нито една от големите личности не присъства на церемонията, Исабел е провъзгласена тържествено за „кралица и владетелка" на Кастилия и Фернандо, за „неин законен съпруг". Чрез циркулярни писма главните градове са заставени да организират идентични церемонии, на които да се обяви същото.

Провъзгласяването в Сеговия е типично за стила на Исабел. Тя поставя всички пред свършен факт, като се започне от съпруга ѝ, който никак не се радва да бъде поставен в положението на крал-консорт, макар и тази ситуация да е предвидена изрично в брачния договор от 1469 година. Завърнал се по спешност, Фернандо изтъква, че неговите права над короната на Кастилия са не по-малки от тези на Исабел, тъй като той е пряк потомък на рода Трастамара. Исабел не отстъпва – противно на правилата в Арагон, в Кастилия жените не са лишени от правото да наследяват трона. В крайна сметка, на 15 януари 1475 г. юристите намират компромисно решение. На Исабел е призната титлата „кралица и владетелка" на кралството, а Фернандо също получава титлата крал на Кастилия. Подразбира се, че в официалните документи неговото име следва да фигурира пред това на кралицата. След смъртта на Исабел нейните права следва да бъдат дадени на децата от техния брак. Съгласието, постигнато в Сеговия, успокоява онези в Кастилия, които се боят от прекалено засилване на влиянието на Арагон. То удовлетворява и Фернандо, като му дава фактически, ако не и юридически, правомощия на владетел. Споразумението, което никога не бива оспорено, потвърждава политическата мъдрост на кралете. Никой никога не успява да ги изправи един срещу друг. Решенията, били те взети по взаимно съгласие от управляващите съвместно крале, или само от единия или от другия, са неоспорими – решението на единия ангажира другия, който го приема като свое. Всички официални текстове са съставени в името на краля и кралицата[4]. Тази неразривност е толкова силна, че дори и днес, говорейки за големите събития през периода на царуването на двамата – създаването на Инквизицията, изгонването на евреите, експедицията на Христофор Колумб..., историците не са в състояние да кажат кой, Исабел или Фернандо, е поел инициативата. Инициалите и гербовете на двамата владетели – яремът и стрелите, фигурират заедно на паметниците и на монетите[5]. В Испания наистина действа, както пише хронистът Пулгар, една воля, произлизаща от две тела.

1. Войната за трона

Провъзгласявайки се за кралица, Исабел поема рискове. *Т*я задължава благородниците и градовете да се произнесат веднага, без да им остави време да преговарят за отстъпки и гаранции в замяна на подкрепата им. Исабел има успех на не малко места: Авила, Валядолид, Тордесиляс, Толедо. Баските земи я признават за кралица без никакви трудности, но Бургос, Самора, Саламанка, както и

южната част на кралството изчакват или изразяват откровена враждебност. Аристокрацията също се разделя. Фамилиите Мендоса, Енрикес, Веласко и Пиментел заявяват подкрепата си. Маркиз Вилена, Диего Лопес Пачеко и неговите привърженици са на противниковата страна и подкрепят принцеса Хуана, дъщерята на Енрике IV. Така се оформят две групи. От едната страна са тези, които приемат установяването на силна кралска власт, която ще обезпечи обществения ред и придобитите привилегии. От другата са онези, които предпочитат режим като предходния, при който короната трябва да се съобразява с аристокрацията като с влиятелна политическа сила. Последните възлагат надеждите си на принцеса Хуана, за която смятат, че би била по-отстъпчива, доколкото би имала нужда от подкрепата на благородниците, за да спечели властта и да я задържи. Юридическите въпроси, като този дали Хуана е законна дъщеря на Енрике IV и дали Исабел не е узурпаторка, идват на втори план. Няма по-добро доказателство за това от завоя, който прави Карильо, архиепископът на Толедо. Отначало той е един от най-дейните поддръжници на каузата на Исабел и остава такъв докато вярва, че може да има власт над нея. Той се надява да стане третата по важност личност в кралството, а именно кралски съветник, истинският господар на управлението. Когато си дава сметка, че младите владетели няма да се оставят да бъдат ръководени и че възнамеряват да упражняват властта си, без да я делят с трети, той преминава в другия лагер. Разривът става окончателен през май 1475 година[6]. Като цяло, до края на зимата на 1474-1475 г. положението остава неопределено. Нацията не е обзета от никакъв ентусиазъм към Исабел, както и никаква открита опозиция не се вдига срещу нея – изненадани, противниците ѝ дебнат удобен случай да се изявят.

Сигналът идва от чужбина. Предварително е ясно, че Арагон е владение на новите крале, но по това време той е във война с Франция, чиито войски окупират Перпинян през март 1475 година. Португалия, от своя страна, се тревожи. Още от средата на XV в. тя търси начин да засили влиянието си в Кастилия – един династичен брак би позволил да се оформи териториален блок с водещо влияние на полуострова, който би изолирал Арагон. От тази гледна точка бракът на Исабел и Фернандо през 1469 г. и възкачването на Исабел на трона през 1474 г. представляват дипломатически провали. Португалия обмисля да прибегне до сила, за да промени положението. Кралят Алфонсу застава изцяло на страната на племенницата си принцеса Хуана. И за да стане ясно на всички, че няма да се откаже, той се жени за нея на 29 май 1475 г., точно когато войските му нахлуват в Кастилия и самите кастилски благородници, вече разбунтували се, преминават в атака.

Исабел и Фернандо се изправят едновременно пред гражданска война и нашествие отвън. Двата фронта са солидарни помежду си. За да се справят с враговете си вътре в страната, кралете трябва да отблъснат нашествениците. Завоевателите влизат без бой в Самора и в Торо. Те се стремят да завладеят Бургос, където имат привърженици, и по този начин да се присъединят към френските си съюзници, които са обещали да атакуват баските земи и Навара. Целта на Исабел и Фернандо е да спрат португалците в Самора и да завземат Бургос. Втората цел е постигната през януари 1476 година. Самата Исабел, след изтощително пътуване в снежна буря, лично приема капитулацията на града. Фернандо се насочва към главния фронт в Самора. На 1 март 1476 г. в Пелеагонсало, близо до Торо, той смазва португалската армия[7]. Веднага след като извоюва победа, Фернандо изпраща на жена си послание: „Знайте, че тази вечер Бог Ви дари кралство Кастилия." В чест на триумфа си владетелите нареждат в Толедо да се пос-

трои манастира „Сан Хуан де лос Рейес".

Войната все още не е спечелена. Петдесет хиляди френски войници нахлуват в баските земи през март. Кастилците ги отблъскват с контраатака. Този провал принуждава Франция да преосмисли позицията си. Въпреки визитата на самия крал на Португалия, Луи XI отказва да воюва повече. Фернандо се заема да ограничи зоните на съпротива. През септември той си връща Торо. Битките продължават по португалската граница, в Естремадура и Андалусия. Финалната офанзива започва през есента на 1478 г. от Трухильо. На 24 февруари 1479 г. португалците са разбити по време на опита им да навлязат в Мерида. Кралят Алфонсо се отказва от борбата. Мирът е подписан през септември, в Алкасоваш. Португалия се оттегля от окупираните територии и признава Исабел за кралица на Кастилия. Съдбата на принцеса Хуана става обект на мъчителни преговори. Исабел ги следи изключително зорко. Тъй като бракът му с Хуана не е консумиран, Алфонсу Португалски го счита за невалиден и ѝ предлага да се омъжи за наследника на кралство Кастилия, който няма още година, а кастилската инфанта Исабел да се свърже с наследника на португалския трон. Кралица Исабел отказва категорично. Тя цели да отстрани окончателно съперницата си, сякаш сама не се чувства достатъчно сигурна в правото си да носи короната. Трябва да се признае очевидното: Исабел не е точно узурпаторка, защото през 1469 г. е посочена от крал Енрике IV за наследница на трона, но тогава действията на краля са продиктувани под натиска на благородническата коалиция, принудила го да постъпи така. Тогава той жертва интересите на законната си дъщеря, чиито титли изглеждат неоспорими. Хуана е осъдена да дочака края на дните си в манастир[8]. Разчита се на брачни съюзи, за да се обозре бъдещето и да се запазят шансовете за обединение на целия полуостров под един скиптър. Инфантата Исабел, първородна дъщеря на Кралете Католици, е обещана на наследника на трона в Португалия Алфонсу. Бракът е сключен през 1490 г., но Алфонсу умира на следващата година. Баща му Жуау II се е оженил за друга испанска инфанта, чието име също е Исабел. Той умира през 1495 година. Наследникът му, Мануел I Щастливия, се жени през 1497 г. за вдовицата на баща си, която по това време е наследница на Кастилия. Детето, родено от този брак, Мигел, следва да обедини трите корони (Португалия, Кастилия и Арагон), но умира преждевременно през 1500 година. Тази поредица от нещастия не обезкуражава царстващите фамилии. Мануел I веднага се жени отново за друга дъщеря на Кралете Католици, инфантата Мария, чиято дъщеря Исабел става през 1526 г. жена на императора Карл Пети, а впоследствие и майка на бъдещия Филип II Испански, който от своя страна, когато настъпва моментът, изтъква правата си над португалското наследство. Ето как брачната политика на Кралете Католици подготвя обединението на трите корони на полуострова, което се превръща в реалност между 1580 и 1640 година.

Една друга цел на договора от Алкасоваш е да сложи край на съперничеството между две сили в Атлантика. Кастилия приема, че африканското крайбрежие и архипелазите, с изключение на Канарските острови, са част от португалската зона на влияние. Чрез първообраза на договора от Тордесиляс (1494) португалци и кастилци си поделят света. Разгромът на португалците, предвидим още през 1476 г., има дипломатически последствия. През 1478 г. Франция сключва мир с кралете на Кастилия. Въпреки това обаче тя си запазва Русийон и Сардиния, които Арагон веднага ѝ отстъпва. Същата година Светият престол, предпочел да остане неутрален в династичните борби, обявява официално победата на Исабел.

Нахлувайки в Кастилия, португалският крал се надява да предизвика масово

въстание срещу Исабел и Фернандо. Нищо подобно не се случва, и въпреки това изходът на борбата все още не е ясен. Необходими са повече от три години, за да се сложи край на съпротивата вътре в страната. В началото на гражданската война пет области не се придържат към установения ред: владенията на архиепископа на Толедо и на маркиз Вилена, простиращи се от Мурсия до Толедо, Естремадура, Андалусия и Галисия, т. е. повече от половината кралство. През март 1476 г., след разгрома на португалските им съюзници, част от разбунтувалите се благородници отново се присъединяват към кралството. Срещу останалите Исабел и Фернандо предприемат два типа действие. От Кортесите в Мадригал (1476) те получават одобрение за създаването на въоръжена сила – Свещеното братство (*Santa Hermandad*), финансирана от общините и предназначена по принцип да поддържа реда в провинцията. Всъщност, под претекст че се бори с бандитите, тази селска жандармерия цели да премахне всички противници на кралете. От друга страна, неприятелят не се колебае да подклажда враждебно отношение спрямо сеньориалния режим. Те призовават населението да се бунтува срещу господарите си, като му обещават, че ще премине под пряката власт на короната. Тази пропаганда е деликатно оръжие. Тя е ефикасна срещу непокорните благородници, но от друга страна рискува да всее смут сред вярващите. В крайна сметка нещата се развиват по-скоро благоприятно. Имението на маркиз Вилена е раздробено. Съперничещите си фамилии в Андалусия приемат да сключат мир и да признаят властта на кралете в големите градове. Архиепископ Карильо се признава за победен едва през януари 1479 година. Почти по същото време последните владетели в Естремадура слагат оръжие. В Галисия някои благородници продължават да се съпротивляват до 1485 година. При всяка отвоювана позиция кралете се придвижват напред и се възползват от възможността да възстановят навсякъде кралските прерогативи. Хронистите угоднически разказват за някои от тези пътувания, а именно посещението в Андалусия през 1477 г., когато кралицата лично приема онези, които имат оплаквания от благородниците, и раздава правосъдие. Реалността навярно е по-прозаична. В много случаи кралете нямат друг избор, освен да направят компромис с фактическата власт по места, да сложат край на най-скандалните ситуации, но и да се примирят с известни отстъпки. Най-важното за тях е да наложат властта си. Това е целта на мерките, предназначени да установят върховенството на държавата.

2. Реорганизацията на държавата

Нека като начало разобличим една историческа заблуда, създадена от официалните хронисти, които, за да представят в по-бляскава светлина стореното от Исабел и Фернандо, считат за необходимо да очернят техните предшественици. Не всичко започва с управлението на двамата и самото им присъствие не е достатъчно, за да осигури като с магическа пръчка ред, справедливост и социален мир. Пример за това е списъкът на престъпленията, все още ограничавани през 1492-1493 г., повече от петнадесет години след края на войната за трона. В историографията за Кралете и по-специално в текстовете на биографите за Исабел присъства клише – всеки разказ за този период да започва с глава, в която се говори за анархията, вилняла до 1475 г., за ширилото се разбойничество, за ненаказаните престъпления, всеобщото безредие, липсата на всякаква справедливост. След 1475 г. спокойствието се възстановило, една ефикасна полиция подгонила злосторниците, гарантирала на търговците и пътниците свободно при-

движване и сигурност по всички пътища на кралството... Трябва да допълним тази прекалено идеализирана картина и да отбележим хронологичните етапи. От 1454 до 1464 г. Кастилия живее десет години в мир и справедливост. Положението се влошава след 1464 г. вследствие на политически разногласия, на претенции от страна на аристокрацията и на династични борби, но не дотолкова, че да оправдаят безапелационното осъждане на управлението на Енрике IV. С нищо не бихме ощетили Кралете Католици, ако отбележим, че в много отношения те се задоволяват да продължат – с повишена резултатност, с по-силна власт и повече интелигентност, изпълнението на задачата, поставена от техните предшественици. Стореното от тях в обществен план го потвърждава. Като създават Светото братство (*Santa Hermandad*) в разгара на гражданската война, те пускат в действие едно средство, предназначено да служи изключително на държавата.

Идеята за такова средство витае във въздуха от десетилетия. Най-ранните предшественици на *Santa Hermandad* са братствата през Средновековието, временни обединения, които някои градове създават, за да се защитават взаимно. Енрике IV обмисля да възобнови институцията, като я модернизира. *Hermandad* от Вилякастин (1473) има власт над цялата територия, както и специфична мисия: поддържането на реда. *Santa Hermandad*, основана на 19 април 1476 г. по време на Кортесите в Мадригал, се основава на същите принципи, но отива по-далеч: всяка община с повече от четиридесет домакинства (около двеста жители) трябва да излъчи двама магистрати и една група за борба с престъпността (*cuadrilleros*). Веднага щом бъде даден сигнал за престъпление, местната група тръгва по следите на извършителите и ги гони до границите на общината, след което предава щафетата на съседната група и така до задържането на виновните, които са незабавно съдени. Подвижност, резултатност, бърза и експедитивна справедливост – такива са характеристиките на тази институция.

През следващите месеци средствата за поддържане на реда са допълнени със засилване на местните групи и на конниците (един на сто домакинства), както и с войници (един на сто и петдесет домакинства). Накрая Общото събрание в Дуеняс (юли-август 1476 г.) организира *Santa Hermandad* в национален мащаб. Кралството е разделено на райони, създадени са бързоподвижни групи (*capitanías*), които подсилват бригадите по места. Предвиден е върховен съвет, който да управлява бюджета и е определен главнокомандващ, който е не друг, а братът на краля, Алфонсо Арагонски. По принцип *Santa Hermandad* не е била предназначена да се превърне в постоянна институция. Позовавайки се на нуждите, породени от гражданската война, Кралете продължават да я поддържат през 1477 г., а след това и през 1480 година. Те дори обмислят да я преобразуват в постоянна армия – нейните части се намесват ефикасно във войната за Гранада. Все пак с течение на времето общините в крайна сметка решават, че поддържането на тази институция изисква прекалено големи парични вложения. Кралете ги съкращават през 1498 г., като премахват централните органи и запазват само местните *cuadrillas*, натоварени, както и преди, със задачата да се борят с разбойничеството извън градовете. Под тази форма *Santa Hermandad* просъществува до края на XVII век.

Поддържането на реда е само предварителна работа с оглед друга, по-важна задача: възстановяването на властта на държавата. Мерките, предвидени от Кралете в тази насока, са одобрени през 1480 г. от Кортесите, свикани в Толедо. Предприетото в този момент преустройство на обществените органи на властта няма да бъде поставено под въпрос от Хабсбургите. Следователно установените от Кралете Католици институции са трайни – именно те осигуряват в продължение на повече от два века върховенството на кралската власт в Кастилия.

Във Валядолид е установен върховен съд, т. нар. Канцелария, натоварен да разглежда, като последна инстанция, гражданските и углавните процеси. След превземането на Гранада там е създадена втора канцелария. Тази във Валядолид отговаря за териториите на север от Тахо, а тази в Гранада – за южната част на кралството. Кралете поверяват на юрист на име Монталво грижата да събере разпръснатите юридически текстове, така че магистратите и ответниците да разполагат с точни и безспорни референции. С това се прави първи опит неяснотата на средновековните обичаи да се замени с по-точни и валидни за всички правила.

Общините остават подчинени на една ограничена градска олигархия – градските съветници (*regidores* или *veinticuatros*). Тези функции синовете наследяват от бащите си, като запазват за себе си общинските длъжности. Но големите градове губят до голяма степен автономията си – те вече са подчинени на контрола на *corregidores,* които представляват кралската власт и разполагат с големи правомощия. *Corregidor*-ът председателства по право заседанията на общинския съвет, където има последна дума при обсъжданията. Той е съдия от първа или втора инстанция, има глас при избора на депутати за Кортесите. Кралете Католици правят по-малко нововъведения, отколкото се предполага. Те се ограничават само да удостоверят развитието, започнало преди повече от половин век, и да укрепят институцията, която техни предшественици са започнали да създават, но като нещо извънредно и временно. *Corregidor*-ът упражнява властта си, като далеч надхвърля границите на града, където е назначен – в известен смисъл той е еквивалент на губернатор на провинция. Така кралството е разделено на шестдесет и четири области, или *corregimientos*, като по този начин волята на кралската власт се чува и уважава навсякъде.

Съставът на Кралския съвет (*Consejo Real*) се променя и функциите му стават по-ясни. Той вече е председателстван от епископ и се състои от трима благородници (*caballeros*) и десетина юристи (*letrados)*. Представителите на висшата аристокрация запазват правото си да членуват в съвета. Те могат да присъстват на заседанията, но като наблюдатели, с право на съвещателен глас. Лишени по същество от всякакво влияние, грандовете малко по малко престават да участват в работата на Съвета, който, по волята на владетелите, става върховен орган на управлението и съсредоточава всички власти – юридическа, административна и политическа.

Най-накрая, изповедникът на кралицата, фрай Ернандо де Талавера, предприема мащабна финансова реформа. Целта е да се оздрави държавният бюджет, обременяван дълги години от различни ренти (*juros*) и от възнагражденията, давани на висшата аристокрация. Занапред част от данъците се пренасочва в полза на частни лица, най-често в полза на големите сеньори. Трудна задача се оказва от заинтересованите да се вземе онова, което те считат за свое придобито право. Кралете успяват да го сторят, макар и с известни отстъпки. Почти половината от *juros* са отменени, внушителна операция, сравнима с премахването правото на сеньорите да наследяват имуществото на васалите си (*desamortización*), извършено през първата половина на XIX век. Държавата отново влиза във владение на доходи, земи и финансови средства, от които е била принудена да се лиши в облага на благородниците, съумели да се възползват от слабостта на владетелите. Кастилската аристокрация приема да се откаже от много изгоди. Вследствие на това тя далеч не се разорява. Онова, което Кралете Католици взимат обратно, са ренти, данъци или земи, преотстъпени след 1464 г., т. е. от началото на гражданската война, обхващаща последния период от царуването на Енрике IV. Тези отстъпки се смятат за незаконни дотолкова, доколкото са изкопчени от

короната под натиска на обстоятелствата, а аристокрацията придобива основната част от поземленото си състояние преди тази дата, в края на XIV и началото на XV век. Следователно, макар и да намалява богатството ѝ, реформата не засяга съществено аристокрацията. Причината е че, противно на една от легендите, Кралете Католици никога не си поставят за цел да съсипят висшата аристокрация. Те ѝ отнемат цялото политическо влияние, подсилват мрежата си от служители (*corregidores*) и ограничават ролята ѝ в Кралския съвет. Кралете извличат поука от събитията в миналото. Те са размишлявали върху деградацията на кралската власт по време на предишните управления и са прекалено загрижени да запазят за себе си върховенството на властта, за да поделят с когото и да било прерогативите си. В този смисъл следва да се разбира и заемането на позиции от страна на кралете във военните ордени. Ордените притежават огромни територии в централната и южната част на кралството, и това струпване на богатства ги прави опасни противници в случай на конфликт с кралската власт. Възползвайки се от периода, в който тези постове не са заети, Фернандо бива избран последователно за магистър на ордените на Сантяго, Калатрава и Алкантара – фактическо положение, което папа Адриан VI узаконява през 1524 г., като присъединява тези почетни длъжности към короната.

В началото на управлението си Кралете Католици търсят подкрепата на Кортесите, т. е. на градовете, за да спечелят позиции пред противниците си, по-специално пред благородниците, както и за да узаконят собственото си разбиране за държавата. Така трябва да се тълкуват събранията в Мадригал (1476) и най-вече в Толедо (1479-1480), които правят възможно изясняването на главните насоки в новата организация на кралството: създаването на *Santa Hermandad*, утвърждаването на *corregidores*, превъзходството на Кралския съвет, заличаването на политическата роля на аристокрацията. Владетелите спечелват съдействието и одобрението на Кортесите срещу благородниците, представлявали някога най-сериозната заплаха. Веднъж постигнат този резултат, Кортесите преминават на втори план, което е логично за замисъла на владетелите: те се нуждаят от Кортесите, за да отнемат цялото политическо влияние на аристокрацията, но не смятат да делят властта с тях. Сътрудничеството помежду им е само епизодично – то трае колкото е необходимо, за да се премахнат препятствията и да се установи силна власт. От този момент нататък Кортесите са свиквани рядко[9] – когато трябва да се уреди наследяването на трона, или когато положението налага събиране на нови данъци. Това се прави само в изключителни случаи, защото непреките данъци (*alcabalas* или такси върху търговски операции) осигуряват редовни и съществени приходи на короната. Освен това Кралете полагат особени грижи да не си създават противници. Заседаването в Кортесите остава привилегия, запазена за няколко града[10], всеки от които излъчва двама депутати. Тези депутати са избирани от малоброен съвет на първенци, градските съветници. Благодарение на *corregidores*, които председателстват общинските съвети, централната власт има право да следи избора на депутатите. Тя има правото – от което не се отказва, да отстрани евентуалните си противници и да попречи да получат избирателен мандат. Така Кортесите не биха били способни да окажат сериозна съпротива на владетелите.

3. Двойната монархия

През 1479 г., след смъртта на баща си Хуан II, Фернандо получава короната на Арагон. Така се установява една двойна монархия Кастилия-Арагон, която е

първият етап към политическото обединение на полуострова. Става дума не за национално, а просто за династично обединение: двете териториални групи имат едни и същи владетели, но всяка от тях запазва автономията си. В така оформилото се цяло Арагон заема второстепенна позиция. Абсурдно е тази ситуация да се обясни с експанзионистична политика на Кастилия. Достатъчно е да се погледне картата – Кастилия заема две трети от територията на двойната монархия. Липсата на равновесие е още по-голяма в демографско и икономическо отношение: към 1500 г. Кастилия наброява близо шест милиона жители, а Арагон – по-малко от един милион. Разбираемо е, че владетелите отделят по-голямо внимание на Кастилия – тя е основата на тяхното могъщество. Арагон, Каталония и Валенсия са по-скоро пренебрегвани от Кралете. Те ги посещават за кратко и само когато присъствието им е наложително, например когато изслушват клетвата за вярност на Кортесите, в началото на управлението им, или за да получат признаване на наследника на трона. Кралете придобиват навика да управляват Арагон чрез упълномощени представители, посредством вицекрале и с помощта на Арагонския съвет, създаден през 1494 година.

Истината е, че присъединените територии създават по-малко политически проблеми, отколкото Кастилия, с изключение на Каталония, където гражданската война от 1462-1472 г. оставя неприятни последици. Те тревожат Фернандо още от момента на възкачването му. През 1480-1481 г. той получава одобрение за първите мерки за т. нар. възстановяване (*redreç*). Преди всичко селяните са недоволни от съдбата си и има опасения, че сблъсъците с местните господари могат да започнат отново. Двата лагера оставят спора да бъде решен от арбитража на короната. През 1486 г. Фернандо решава въпроса чрез т. нар. решение от Гуадалупе: „лошите порядки" – т. е. най-ужасното, „правото на малтретиране", са премахнати. Селяните получават възможността да спечелят независимостта си срещу разумно обезщетение, признава им се правото да останат по земите, които обработват, при изгодни условия – дългосрочни договори за аренда, които могат да прехвърлят на своите наследници. Решението от Гуадалупе позволява в Каталония да се появи свободно и относително заможно селячество. Местните благородници не губят кой знае колко от това: те продължават да получават такси, пропорционални на стойността на земите и реколтите, така че в крайна сметка всички остават доволни. Това спокойствие осигурява на Каталония почти три века социален мир.

Колкото до институциите, Фернандо ги адаптира, като следва примера на мерките, приети в Кастилия. Става дума политическата роля на местните събрания да се ограничи до управлението на делата, от които всички са заинтересовани. През 1493 г. е реорганизиран Съветът на стоте, заседателен орган на Барселона: занапред в него членуват четиридесет и осем „почетни граждани", тридесет и двама търговци, тридесет и двама занаятчии и тридесет и двама работника. Изпълнителната власт е поверена на петима съветника, избирани с жребий: трима „граждани", един търговец и, чрез редуване, един занаятчия и един работник. На подобни принципи почиват реформите, въведени в Сарагоса и Валенсия. По този начин областните и местните институции се превръщат в обикновени административни органи, а традиционните олигархии са утвърдени и консолидирани. Макар и чрез различни решения, същото вече се е случило в Кастилия след възстановяването на реда, последвало края на войната за трона. От тази гледна точка съгласуването между двете корони е очевидно. Целта е да се приключи с междуклановите борби чрез установяване на равновесие между съперничещите си групи, ангажирани занапред да делят отговорностите и облагите, произтича-

щи от това равновесие.

Дали именно на тези реформи се дължи подемът, който се наблюдава в Каталония през последните години на XV век? Няма съмнение, че положението се подобрява, но това подобрение е с цената на преобразувания и лишения. Барселона вече доставя от Кастилия житото, което преди си е набавяла в Сицилия. Също от Кастилия тя купува вълна и продава в замяна сукно и кожи. Въпреки съвземането си Каталония е далеч от някогашния си просперитет. В короната на Арагон Валенсия има утвърдено предимство – тя се възползва от отстъплението на Каталония и от упадъка на Майорка. Земеделското богатство на областта и производството на луксозни стоки, по-специално на копринени изделия, осигуряват на Валенсия истински просперитет. Част от средиземноморската търговия на Кастилия вече се осъществява през пристанището на Валенсия, откъдето за Фландрия се изнасят стафиди, бадеми, олио, ориз, захар и вино, както и сол за Неапол. Валенсия се превръща и във финансов център – тя вече е в състояние да заема пари на владетелите. Със своите седемдесет и пет хиляди жители през 1483 г. – два пъти повече от тези на Барселона и три пъти повече от тези на Сарагоса – Валенсия е най-големият град на Иберийския полуостров. През XVI в. тя е един от най-оживените културни центрове в Хабсбургска Испания.

Все пак Валенсия остава изключение на фона на всеобщия спад в Арагон. Учудващо ли е например, че Каталония не присъства в големите начинания по време на управлението на Кралете Католици? Войната за Гранада, завоюването на Индиите и дори експанзията в Италия се водят от Кастилия, с кастилски средства и хора. Наистина в обкръжението на Кралете има арагонци и каталонци – в Севиля, в Неапол и навсякъде, където има територии за превземане и придобивки за спечелване. Но те са единици. Като цяло, короната на Арагон бледнее пред динамичността на Кастилия. Модерна Испания, чиито основи се полагат през XV в. и която е в разцвета си през XVI в., е една преди всичко кастилска Испания. Каталонците и арагонците, както и в по-малка степен валенсийците, изпитват огорчение от това и никога не я приемат за своя.

4. Войната за Гранада

След победата над Португалия и над враговете вътре в кралството и след политическото преустройство Исабел и Фернандо изглеждат господари на положението, но властта им все още е крехка: единството на двойната монархия е чисто формално. В самата Кастилия гражданската война е оставила следи – част от аристокрацията трудно преглъща факта, че вече не е на водеща позиция в държавата. Налага се да се намери начин Кастилия и Арагон да бъдат обединени в някакво общо дело, да се предложи поле за действие на аристокрацията и, най-сетне, целият народ да бъде въвлечен в някое ентусиазиращо начинание. Войната за Гранада отговаря на тези условия. Тя се очертава като кръстоносен поход срещу испанския ислям, като последен епизод от Реконкистата, а и като сцена, на която героизмът, приключенският дух и религиозният плам могат да се разгърнат едновременно с радостта от плячката и богатствата за разграбване.

Истината е, че емирството Гранада отдавна е осъдено на гибел. Единствено обстоятелствата (катастрофите през XIV в. и гражданските войни между християните) забавят изчезването му, тъй като християнска Испания никога не се отказва да си възвърне от маврите целия полуостров. До този момент е липсвал само повод за това. Емирът на Гранада дава такъв повод, без да мисли за послед-

ствията. През 1481 г. на Коледа, в отговор на серия от сблъсъци, каквито има много, мюсюлмански войници превземат ненадейно малкия град Саара. Маркизът на Кадис, Родриго Понсе де Леон, реагира, като окупира Алама, малък град, разположен само на няколко левги от Гранада, където мавританската аристокрация обича да отсяда (февруари 1482 г.). Развитието на събитията е трябвало да спре дотук. Проявил веднъж своята храброст, маркизът на Кадис е трябвало да се оттегли от Алама срещу откуп, отнасяйки ценна плячка, но Фернандо и Исабел решават да поемат нещата в свои ръце. Те най-сетне разполагат с претекст, за да се намесят. Те го признават още на 2 февруари, още преди да бъдат уведомени за окупацията на Алама: „Радваме се, че Саара падна. Това ни дава повод да предприемем незабавно онова, което обмисляхме да направим по-късно, а именно – войната срещу исляма." Вместо да наблюдават местните действия, Кралете решават да защитят Алама и да я превърнат в изходна позиция за едно мащабно нападение. Те търсят помощта на андалуската аристокрация, като местните съперничества притихват пред каузата на националния интерес. Кралете отиват на място да ръководят операциите.

Войната продължава десет години, като всяка година се предприема по една кампания, от пролетта до есента. Битките спират през зимата, когато снегът в областта, където релефът е твърде насечен, прави трудни придвижванията. Конфликтът принуждава кастилците и арагонските им съюзници да създадат военно оборудване, администрация и данъчна система, които да способстват за изграждането на модерна държава, както и за създаването на ефикасна армия, от която тя се нуждае. Силите на двете страни не са равностойни. Християните имат числено превъзходство: между 1482 и 1484 г. от шест до десет хиляди конници и от десет до шестнайсет хиляди пехотинци участват във всяка кампания, като броят им нараства след 1485 година. Армията е съставена от военни части, набирани сред аристокрацията (близо пет хиляди конници и три хиляди пехотинци през 1485 г., и два пъти повече през 1489 г.), от градовете – предимно от Андалусия и от отрядите на *Santa Hermandad*. В армията участват и няколко групи чужденци (швейцарски пехотинци, английски стрелци...). Армията се придвижва под командването на краля на Арагон, съпътствана от многобройни помощни части (тридесет хиляди души през 1483 г.), чиято задача е да изгарят реколтите, да секат лозите и овощните дървета, да разрушават мелниците. Целта е врагът да бъде изтощен от глад още преди обсадата на крепостите. Артилерията играе първостепенна роля. За модернизирането ѝ са извикани опитни артилеристи от Италия, Франция и Германия. Превозването на оръдията изисква сериозни усилия заради трудния терен: трябва да се прокарат пътища, да се построят мостове. Събират се каруци, волове, магарета и мулета. Мобилизират се строители на пътища и мостове, мулетари. През 1485 г. шест хиляди работници получават заповед за дванадесет дни да прокарат път, дълъг три левги, по който да минат две хиляди каруци. За обсадата на Баса (1489) се налага за два месеца да се използват десет хиляди работници за прокарването на път с две платна, по който трябва да преминат четиринадесет хиляди мулета, натоварени със запаси за армията. В тила са предвидени полеви болници. Тези специализирани части (артилерия, военна техника, транспорт, здравни служби) са новост. Благодарение на тях кастилската армия се превръща в една от най-модерните армии в Европа. Това се доказва двадесет години по-късно във войните с Италия.

В тази десетгодишна война се разграничават четири етапа. Първият (1482-1484) се характеризира най-вече с импровизация. Кралете подценяват съпротивителните сили на противника. Претърпяват провал при Лоха и Малага. Вторият

етап (1485-1487) донася много по-голямо удовлетворение. По-добре въоръжена, кастилската армия окупира централната и южната част на емирството, заедно с градовете Ронда, Лоха, Марбеля и най-вече Малага, главното пристанище, чието падане коства на Гранада прекъсване на връзките ѝ със Северна Африка. Останалата част от територията, с изключение на столицата, пада през 1488-1489 г., но е необходима шестмесечна обсада (от 20 юни до 4 декември 1489 г.), за да се сломи съпротивата на Баса. В обсадата участват петнадесет хиляди конници и осемдесет хиляди пехотинци.

Остава Гранада, която логично би трябвало да капитулира. На това се надяват Кралете Католици, които на 18 януари 1490 г. решават, че войната е приключила и обмислят да се върнат в столицата през следващия месец. Градът фактически е изолиран. Освен това го държи емирът Боабдил, „малкият цар", който по принцип е съюзник на християните. Един от козовете на Кралете Католици е, че винаги са се сблъсквали с разединени противници. От средата на XV в. борбите между различни кланове са постоянно явление в Гранада. През 1482 г. емирът Мулей Хасен (Абу-л-Хасан'Али) сваля от трона баща си, но собствените му сили отслабват вследствие на съперничествата в харема и най-вече на сблъсъка между родовете Зегри и Абенсера. През юли следващата година те оказват подкрепа на Боабдил срещу Мулей Хасен и неговия чичо, ибн Сад, наречен Сагал. Всеки воюва за себе си, без да съгласува действията си с едноверците и със съперниците си. Боабдил на два пъти е вкаран в затвора – и двата пъти Кралете Католици го освобождават. Те разчитат на него, за да посее раздор в противниковия лагер. Маневрата се оказва успешна. През 1485 г. има двама емири: Сагал, който наследява стария Мулей Хасен, и Боабдил. Двамата си оспорват онова, което е останало от кралството. Боабдил, господар на Гранада, фактически е васал на Кралете Католици. Той се задължил да им предаде града веднага щом Сагал отпадне от битката. Това се случва през декември 1489 година. При това положение е разбираемо спокойствието на Кралете Католици – те се надяват, че Боабдил ще спази обещанията си.

Само че Боабдил се оказва не толкова силен, колкото го мислят. Населението на град Гранада се е увеличило. Той се е превърнал в убежище за хиляди победени, които са безкомпромисни и обвиняват Боабдил за непостоянството и предателствата му. Сред тях има значителен брой вероотстъпници, т. нар. *elches*, които се страхуват да не бъдат предадени на Инквизицията, ако попаднат в ръцете на християните. Така цялата 1490 година преминава в безрезултатни преговори и незначителни сблъсъци. Фернандо и Исабел решават да сплашат врага, за да го принудят да капитулира. През април 1491 г. те обявяват мобилизация на всички мъже от осемнадесет до шестдесет години, които са в състояние да носят оръжие. Тази армия заема позиции пред портите на Гранада и я блокира напълно, спрян е притокът на всякакви подкрепления и припаси. За да демонстрират своята решителност, през юни Кралете построяват за няколко седмици лагера на Светата вяра, който всъщност е един нов град – Санта Фе, шахматна стратегия, която по-късно има успех в Новия свят. Те дават да се разбере, че ще напуснат лагера единствено за да влязат в Гранада. В столицата се организира съпротива, но Боабдил знае, че краят наближава. Той започва тайни преговори и на 25 ноември 1491 г. е подписано споразумение с особено изгодни условия за мюсюлманите. Те получават гаранции за сигурността на хората и имотите, за свободата да изповядват вярата си, за свободното разполагане с джамиите, за спазването на закона на Корана в процеси между мюсюлмани, както и за това, че няма да бъдат предприети никакви санкции срещу вероотстъпниците. В замяна Боабдил се

ангажира да предаде Гранада след два месеца. Настроенията в обсадения град налагат този срок да бъде преразгледан. Обвинен, че предава едноверците си, Боабдил все по-трудно успява да наложи волята си. Тогава той приканва Кралете да превземат града, без да чакат повече. В нощта на 1 срещу 2 януари 1492 г. един малък отряд окупира Алхамбра. Официалната церемония по капитулацията на града се провежда следобед, на 2 януари. Боабдил, на когото е спестено всякакво унижение (той не целува ръка на християнските владетели), предава ключовете на града на граф Тендиля, след което се оттегля в посоченото му имение в планинската област Алпухарас[11]. На най-високата кула на Алхамбра са издигнати кръстът, знамето на св. Яков и държавният герб на Кастилия и на Леон.

Реконкистата е приключила. Кралство Гранада е присъединено към короната на Кастилия. Граф Тендиля, Иниго Лопес де Мендоса, става първият вицекрал с титлата капитан-генерал на Алхамбра. Изповедникът на Исабел, фрай Ернандо де Талавера, е определен за архиепископ на новия диоцез. На едно трето лице, Фернандо де Сафра, е възложено преустройството на завоюваните територии. Междувременно либералните клаузи от 1491 г. бързо се забравят. След 1502 г. християнската власт започва опити да асимилира мюсюлманите, принуждавайки ги да се покръстят, което поставя проблем, който остава неразрешим за Испания и през XVI в.: този с т. нар. мориски (*moriscos*) – потомците на маврите.

5. Религиозното единство

Отношението на Кралете Католици към еврейското малцинство поставя три ясно обособени проблема. Най-напред, религиозния проблем. На второ място, заради ролята, която има това малцинство, социалния проблем. И накрая, политическия: възможно ли е единството на кралството да се приспособи към съжителството на различни религиозни общности?

Много от новите християни, покръстени след 1391 г., са приели християнството единствено за да се спасят от преследванията. След като заплахата преминава, някои тайно се връщат към юдаизма. Повечето обаче запазват старите навици в ежедневния си живот. Така всички те изглеждат съмнителни в очите на масата от католици, която ги обвинява в тайно или явно спазване на еврейския закон, ако не и в по-тежки деяния: оскверняване на светини и ритуални престъпления. Кръщението приобщава *conversos* към християните само от гледна точка на гражданските права – *conversos* вече имат достъп до функции, които преди са им били забранени. Те влизат в общинските съвети (*regimientos*), свързват се чрез бракове с благороднически фамилии, проникват в редовете на духовенството, където тяхната култура им позволява да се издигнат в йерархията и да получат високи санове. От това някогашният антисемитизъм се засилва. Той е насочен както срещу тези, които са останали евреи, така и срещу покръстените. Опитвайки се да разрешат тези проблеми, Кралете Католици първо създават специален съд, който да следи за чистотата на вярата на *conversos*, а след това – да експулсира онези, които са решени да останат евреи.

Никой не вярва в искреността на новите християни. Фактите показват, че съмненията често са основателни. Приятелите на *conversos* и дори някои *conversos* сами го признават, въпреки че според тях обвиненията не са основателни спрямо всички. Мнозина са приели християнството без намерение да се връщат към вярата си и без задна мисъл. Само отделни личности заслужават критика, но

въпреки това всички *conversos* търпят еднакво враждебно отношение и стават жертва на едни и същи предразсъдъци, като християните инстинктивно ги смесват в обидното название *marranos*. Така се стига до идеята за създаване на специален съд, натоварен да разследва всички съмнителни случаи. Онези, за които е доказано, че изповядват юдаизма, ще бъдат наказани, но по този начин се смята, че останалите, които са мнозинство, ще бъдат очистени от греха. Подобна мярка вече е била предвидена в края на предходното управление, но Енрике IV така и не я прилага. Ето още един пример за това, че характерна за Кралете Католици е не толкова оригиналността на решенията и реформите, колкото решимостта те да бъдат приложени, когато Кралете считат, че се налага.

С булата *Exigit sincerae devotionis* от 1 ноември 1478 г. папа Сикст IV упълномощава Кралете Католици да избират инквизитори в кралствата си. Новият съд е съставен от духовници, но остава пряко зависим от държавата. Така Светият престол делегира на светската власт един от прерогативите си – защитата на вярата и борбата срещу ересите. В това се състои оригиналността на испанската Инквизиция и разликата между нея и средновековната Инквизиция, поверена на епископите. Кралете изчакват две години, до ноември 1480 г., преди да назначат първите инквизитори. Новият съд очертава много бързо сферата на действие, организацията и процедурата си.

Поле на действие е защитата на католическата ортодоксалност и изкореняването на ереста (*la herética pravedad*). Инквизицията се нахвърля първо върху изповядващите юдаизма. По-късно, през XVI в., тя се насочва и към псевдо-мистичните секти (*alumbrados)*, към протестантите. Освен това тя има за задача да премахне хомосексуализма (*el pecado nefando*: гнусният грях), двубрачието, разврата сред духовенството, магьосничеството, богохулствата... дотолкова, доколкото те влизат в разрез с догмата. В своята същност Инквизицията остава вярна на призванието си: тя се интересува не от това какво правят хората, а от това какво мислят. Интересува ги вярата, а не обичаите. Инквизицията остава единствената институция при Стария режим, чиято компетенция се простира над всички съсловия на обществото и над цялата територия на монархията. Тя не се съобразява с привилегиите на духовенството и на висшата аристокрация и действа както в короната на Кастилия, така и в короната на Арагон, въпреки юридическия статут на двете кралства, според който те имат собствени закони. Фернандо обръща особено внимание на това – той налага Инквизицията в държавите от короната на Арагон без оглед на техните свободи (*fueros*).

Инквизицията е управлявана от съвет (*Consejo de la Suprema y general Inquisición*, съкратено *Suprema*), председателстван от главния инквизитор. Той е един от важните органи в държавата заедно с Кралския съвет или, по-късно, със Съвета по финансите или Съвета за Индиите. В главните градове се установяват автономни съдилища, съставени от поне десет инквизитора, един заседател, един обществен обвинител (*fiscal*) и от помощен персонал, без да се броят доброволните и неплатени помощници – доносниците на Инквизиция (*familiares*).

Процедурата съчетава максимум ефикасност и минимум публичност. Пристигайки в някой град, инквизиторите най-напред публикуват едикт на благодатта или едикт на вярата. Това е списък с главните грехове, които трябва да бъдат преборени, като еретически слова или постъпки, издаващи недостатъчна или съмнителна вяра. След това вярващите са подканяни сами да се предадат или да предадат другите. Събират се сведения, които не са анонимни, но се пазят в тайна: обвиненият не трябва да знае кой го е обвинил, нито за какво е обвинен, поне в началото. Тези обвинения се разглеждат от теолози (*calificadores)*, които реша-

ват дали случаят заслужава преследване. В случай че заслужава, *fiscal*-ът формулира искане за арест. Тогава обвиненият е подканен да изповяда спонтанно греховете си, след което му се изчитат самите обвинения. Тогава той може да подготви защитата си, да призове свидетели (*proceso de tachas*), да даде непреки доказателства за своята правоверност (*proceso de indirectas*), да представи свидетели в своя защита (*proceso de abonos*). Както и гражданското правосъдие, Инквизицията подлага обвинените на предварителни мъчения, за да изтръгне признания от тях. В края на тази процедура, която може да продължи месеци и дори години, съдът се събира на заседание (*consulta de la fe*) и решава какво да предприеме – да оправдае или да осъди обвиняемия, а във втория случай – каква присъда да произнесе. Присъдите варират – от обикновено клетвено отричане от ереста, до смърт на клада (т. нар. *relajación*: осъденият е предаден на светската власт[12]), като се мине през покаяние, затвор, каторга, бичуване и изгнание. Освен присъдите се налага конфискация на имуществото и забрана да се упражнява една или друга професия. Присъдите се произнасят публично, по време на тържествена церемония, която се възприема като възстановяване и свидетелство за обвързване с вярата, откъдето идва и името ѝ: акт на вярата (*auto de fe*). Властите и народа са приканени да се приобщят. Осъдените, които следва да бъдат отново приети в религиозната общност (*reconciliados*), са облечени в дрехата на покаянието (т. нар. *sanbenito*), плащ на позора, който след това се закача под сводовете на енорийската църква, за да пази спомена за този ден. След церемонията отвеждат осъдените на смърт на кладата.

По принцип Инквизицията е предназначена да защитава религиозната правоверност, но всъщност тя е създадена като санкция срещу практикуващите юдаизма *conversos* – цел, която през дългите години на своето съществуване тя никога не забравя[13]. Именно това тревожи съвременниците. Някои безупречни *conversos*, като фрай Ернандо де Талавера или хронистът Пулгар, още в самото начало поставят въпроса не за принципа на подобно праворазбиране, а за конкретните последици от него. Религията осигурява вътрешната неразривност на едно общество. Следователно изглежда законно да се противодейства на тези, които, отдалечавайки се от догмата, заплашват да я разрушат. Критиките са насочени срещу методите, по-специално срещу тайния характер на процедурата, и най-вече срещу дискриминацията, на която са жертва *conversos*. Нахвърляйки се върху една единствена форма на ерес – изповядването на юдаизма, и върху една единствена категория еретици – тези от еврейски произход, Инквизицията влиза в противоречие с принципите на универсалността на католицизма, според които може да има само едно паство и само един пастир. Всички християни са братя в Иисуса Христа и членове на една Църква, без значение кога са приели кръщението. В момента, в който се решава да се преследват само една категория еретици, всеки *converso* се превръща в потенциален престъпник, в заподозрян, в безправен. Освен тези критики се поставя един основен въпрос: има ли някой правото да налага вяра със сила? Дали ролята на държавата е да следи за чистотата на религията? С Инквизицията в края на XV в. се появява първата форма на модерния тоталитаризъм. Държавата не се задоволява да изисква от поданиците си спазване на законите и обществения ред. Тя им налага и определена идеология. Тя *a priori* счита за заподозрени онези, които не изповядват официалната религия. Кралете Католици искат да решат окончателно проблема със средновековния антисемитизъм. И виждат само един начин – да принудят *conversos* да се асимилират напълно с християнската общност и да се отрекат от всички навици, наследени от еврейското им минало. Антисемитизмът ще изчезне тогава, когато

нищо вече няма да ги отличава от старите християни.

Инквизицията се нахвърля само върху новопокръстените бивши евреи, върху онези, за които се мисли, че смяната на вярата им не е била нито искрена, нито пълна. Избралите да останат евреи запазват правото свободно да изповядват религията си. През 1480 г. властите се задоволяват да въведат отново старите условия, а именно задължението евреите да носят отличителни знаци и да живеят в отделни квартали. Въпреки тези форми на дискриминация положението на евреите не се влошава с възкачването на Кралете Католици. То дори се подобрява благодарение на възстановяването на обществения ред. Кралете неведнъж дават да се разбере, че няма да позволят ограбване, обиди и несправедливо отношение към евреите, на които короната гарантира защита. Испанските евреи знаят това. През 1487 г., в писма до едноверците им в Рим, те все още изразяват благодарността си, че са подчинени на крале, толкова благоразположени към тях.

И все пак, на 31 март 1492 г. Кралете Католици решават, че всички евреи трябва да напуснат Испания в срок от четири месеца. Как трябва да се тълкува тази мярка? Най-правдоподобното, а и най-просто обяснение е това, което е дадено в самия декрет за изселване. В него е написано: асимилацията на *conversos* стана трудна, и дори невъзможна задача, заради присъствието на евреите, които са свързани помежду си с роднински връзки, приятелски или трудови взаимоотношения. Докато има евреи в Испания, *conversos,* които контактуват с тях, никога няма да успеят да се откажат от старите си навици и ще бъдат подтиквани да изповядват юдаизма. Следователно сме принудени да изселим евреите.

Това официално обяснение поражда скептицизъм у много историци: възможно е религията да е претекст, под който се прикриват истинските намерения. Дали не се създава мним проблем – *marranos* и изповядващите юдаизма, с цел да се премахне едно етническо малцинство или една социална класа? Такава теза поддържа Б. Нетаняху. Според този историк, през 1480 г. *marranos* са в процес на асимилация, а броят на истинските евреи постоянно намалява. Може би Инквизицията грубо прекъсва този процес и връща към юдаизма мъже и жени, които по това време почти са се отказали от него, както и удължава с известно време съществуването на замиращото явление *marranos.* Според автора доказателство за това е, че мнозинството от прокудените от Испания евреи избират да се установят не в мюсюлмански страни, където биха могли свободно да практикуват юдаизма, а в християнски – Португалия, Франция, Италия..., където знаят, че трудно биха живели заради религията си. Този аргумент търпи две забележки: 1) много евреи намират убежище в Османската империя, където ги оставят свободно да изповядват религията си; 2) други евреи искат да вярват, че едиктът за изселването им ще бъде отменен и поради тази причина се преместват в близки до Испания страни – например в Северна Африка, а не само в Португалия или в Италия, с надеждата, че ще останат там временно и че скоро ще могат да се върнат по родните си земи. От друга страна, тезата на Нетаняху почива на решенията, издадени от равини в Северна Африка, по дела, които хвърлят обвинение върху *marranos.* А е нормално тези равини, напуснали Испания по време на големите гонения от 1391–1415 г., да се отнасят строго към онези свои едноверци, които не са проявили достатъчно смелост, за да останат верни на религията си, които са предпочели материалния си комфорт или са били примамени от рационалистките течения. Всъщност постоянното присъствие на ортодоксално еврейско малцинство и съществуването на тайния юдаизъм на *marranos* изглеждат добре документирани.

Ако приемем, че Нетаняху е прав, какви са истинските намерения на Крале-

те Католици? Могат да се отхвърлят два аргумента: расизмът и алчността. Със сигурност в Испания има антисемити, и то във всички среди, но Кралете не са от тях. Както преди, така и след създаването на Инквизицията в обкръжението им има евреи и *conversos*, и то на доста високи постове. Самият изповедник на кралицата, Ернандо де Талавера, е *converso*. От 1474 до 1492 г. той играе съществена роля във вътрешната политика, през 1492 г., той става първият архиепископ на отвоюваната Гранада. След експулсирането на евреите положението не се променя: *conversos* продължават да изпълняват първостепенни функции в държавата. Дали владетелите искат чрез демагогия да поласкаят антисемитизма, без всъщност да го споделят? Това никак не отговаря на стила им. В далеч не помалко важни области те не се колебаят да наложат волята си над силни и организирани групи като аристокрацията и духовенството. Защо в конкретния случай с евреите и новите християни да се тревожат за това какво мислят подчинените им? Целта е не да елиминират евреите, а да ги асимилират и да изкоренят юдаизма. Те се надяват, че поставени пред един болезнен избор, повечето евреи ще се покръстят и ще останат в Испания. Такава сметка не може да бъде направена от антисемити. Аргументът за алчността – желанието да си присвоят имотите на принудените да напуснат земите си евреи, също не е сериозен. Кралете Католици не биха се лишили от толкова покорни данъкоплатци заради една непосредствена печалба. Както отбелязва Домингес Ортис, да премахнеш капиталистите[14] не изглежда най-добрият начин да повишиш приходите от данъци върху капитала. Освен това самите Крале Католици признават, че във финансов и икономически план изселването е грешка. Особено кралицата отлично си дава сметка за отражението на религиозната политика върху икономиката на страната: временен спад в търговията, недостиг на средства в държавата, който трябва да се компенсира, и т. н.

Дали Кралете Католици отстъпват пред натиска на благородниците, които искат да се отърват от една буржоазия в процес на формиране, заплашваща техните интереси? Дали става дума за случай на класова борба? Нека припомним, че нито евреите, нито новите християни съставляват еднородна социална класа, макар и при едните, и при другите да се наблюдава тенденция към ендогамия. Сред тях има богати и бедни (повече бедни, отколкото богати) и те упражняват най-различни професии. Дали са солидарни помежду? Това не е сигурно. Както видяхме, евреите обвиняват новите християни за това, че са се отрекли от вярата си, както и за това, че *conversos* понякога са най-жестоки към евреите и към *marranos*. Остава да докажем, че испанската буржоазия е съставена в по-голямата си част от евреи и *conversos*. Най-сетне, през този период аристокрацията не е чак толкова застрашена. Вярно е, че тя е загубила част от политическата си власт, но икономическата ѝ сила е запазена до голяма степен, а общественото ѝ влияние остава непокътнато – тя продължава да бъде основна опора на режима. Възниква въпросът: с какво евреите могат да ѝ попречат. Дори да приемем, че евреите и *conversos* съставляват буржоазия в процес на формиране, нима тази буржоазия противостои на аристокрацията? Историята не оставя такова впечатление. Едрите кастилски буржоа и аристократите имат взаимнодопълващи се, а не антагонистични интереси. Едните и другите са обвързани с експлоатацията на пазара на вълна, едните като животновъди и собственици на пасбища, а другите като износители.

В крайна сметка обяснението, дадено в уводната част на декрета за изселване, очевидно е най-точното: владетелите искат да създадат една необратима ситуация. Като отстранят юдаизма, те се надяват да обезкуражат онези, които го

практикуват. Атмосферата на религиозна екзалтация, последвала превземането на Гранада, довършва останалото.

Евреите разполагат с четири месеца, за да напуснат Испания. Преди да заминат, те имат право да продадат имотите си, но по закон им е забранено да отнасят със себе си злато или сребро. Остава им само да вземат от банкерите полици, които да осребрят в чужбина. Като се имат предвид положението и наложените срокове, за евреите е много трудно да си вземат обратно заетите средства и да продадат имотите си на истинската им цена. Много купувачи изчакват последния момент, за да получат много имоти на смешно ниски цени. Колкото до банкерите, те договарят обмена при най-неизгодните за евреите условия. Има сведения, че много от тях предпочитат да се покръстят, вместо да се оставят да бъдат ограбени и да изоставят земите на своите предци. Кралете Католици признават за валидни някои от тези покръствания, надявайки се, че те могат да доведат и до други. Те стават кръстници на Авраам Сениор, началник на еврейската община в Кастилия, и на неговия зет, равина Маир. Кръщението е бляскаво отпразнувано в манастира „Гуадалупе". Всъщност мнозина последват примера на духовните си водачи. Останалите са принудени да заминат. Колко са те? Като се вземат предвид покръстванията в последния момент, както и завръщанията, последвани от покръствания, броят им се колебае между петдесет и сто хиляди, т. е. по-малко от половината евреи в Испания. Някои от прокудените отиват в Португалия. Други стигат до Фландрия, Италия или Северна Африка. Повечето се установяват в Османската империя (в Солун, в Константинопол, на гръцките острови), където запазват до XX в. традициите на родината си, както и езика си, юдео-испански, произлязъл от говорения през 1492 г. кастилски. Те са в основата на източните сефарадски общности.

Много се преувеличават последиците за Испания от това експулсиране. То не довежда до икономическа катастрофа, а най-много до временен спад в търговията. Това е така, защото ролята на евреите в Испания е по-ограничена, отколкото се твърди. Повечето от тях са скромни занаятчии, амбулантни търговци и дребни лихвари. Малко са едрите буржоа, които се занимават с международна търговия – последните се покръстват още в края на XIV в. и следователно остават незасегнати от декрета за изселване. Мярката, взета през 1492 г., не променя съдбата на модерна Испания. Също така не бележи завой в следваната дотогава религиозна политика. Векове наред християнска Испания проявява по-скоро благосклонност към мюсюлманите и евреите, и то – отново повтаряме, не от чувство за търпимост, а защото това е единственият ѝ възможен избор. През 1492 г. краят на Реконкистата е съпътстван от една друга „реконкиста" – на самата Испания от европейския християнски свят. От този момент Испания вече се стреми да се превърне в страна като останалите в християнския свят, който отдавна не допуска в себе си друга религия освен католицизма.

Можем да добавим и една втора причина: изглежда, че създаването на модерна държава изисква единство на вярата. Дали при това условие е желателно да се запазят еврейски общини, чийто специален статут им дава право да се управляват сами, според свое собствено правосъдие, извън много по-многобройното християнско общество? По този въпрос Кралете Католици не пожелават да запазят своеобразието на Испания. Модерната държава не е склонна да признае нито правото на различие, нито различието на правата в полза на едно или друго религиозно малцинство. Испания на Кралете Католици показва пътя, по който скоро след това тръгват останалите страни в Европа. Навсякъде владетелят ще смята за свое право да наложи определена вяра на своите поданици. И в това

отношение Испания не прави изключение.

6. Откриването на Америка

Едновременно с подписването на декрета за изселване на евреите, Кралете Католици приемат да финансират начинанието на един моряк, който смята, че е способен да открие път по море към Китай, плавайки през океана. Пътешествието на Христофор Колумб е краят на цяла поредица опити, в които си съперничат двете сили на Иберийския полуостров, Португалия и Кастилия. В тези начинания се преплитат авантюризмът, месианството и печалбарството. За едни, целта е да стигнат колкото се може по-далеч по море, за други – да разпространят Евангелието по новите земи, а за трети – да намерят нови места за риболов, да се сдобият на добра цена с жито от Мароко, с роби и злато от Судан, и най-вече да сложат край на монопола на Венеция над подправките и продуктите от Далечния Изток, като сами стигнат до азиатските пазари. Свикнали на риболова в открито море, баските, португалските и андалуските моряци построяват кораби като каравелата, които могат да плават в океана. Науката за мореплаването напредва благодарение на практически изследвания, на изучаването на класическите антични трактати и на арабски текстове. След много лутания влизат в употреба компасът, морските карти и способите за ориентация в морето. Още през XIII в. генуезците създават фактории в Севиля, Кадис и Лисабон, които са спирки по трасето между Италия и Северна Европа. С тях се появяват първите примери за търговски капитализъм: менителницата, морската застраховка, учредяването на търговски дружества. Оказва се, че именно тук, в най-южната част на Иберийския полуостров, между Фаро и Кадис, около 40-ия паралел е мястото, най-близко до пасатите и най-удобно за мореплаването. Тази зона естествено става отправна точка за изследването на океана.

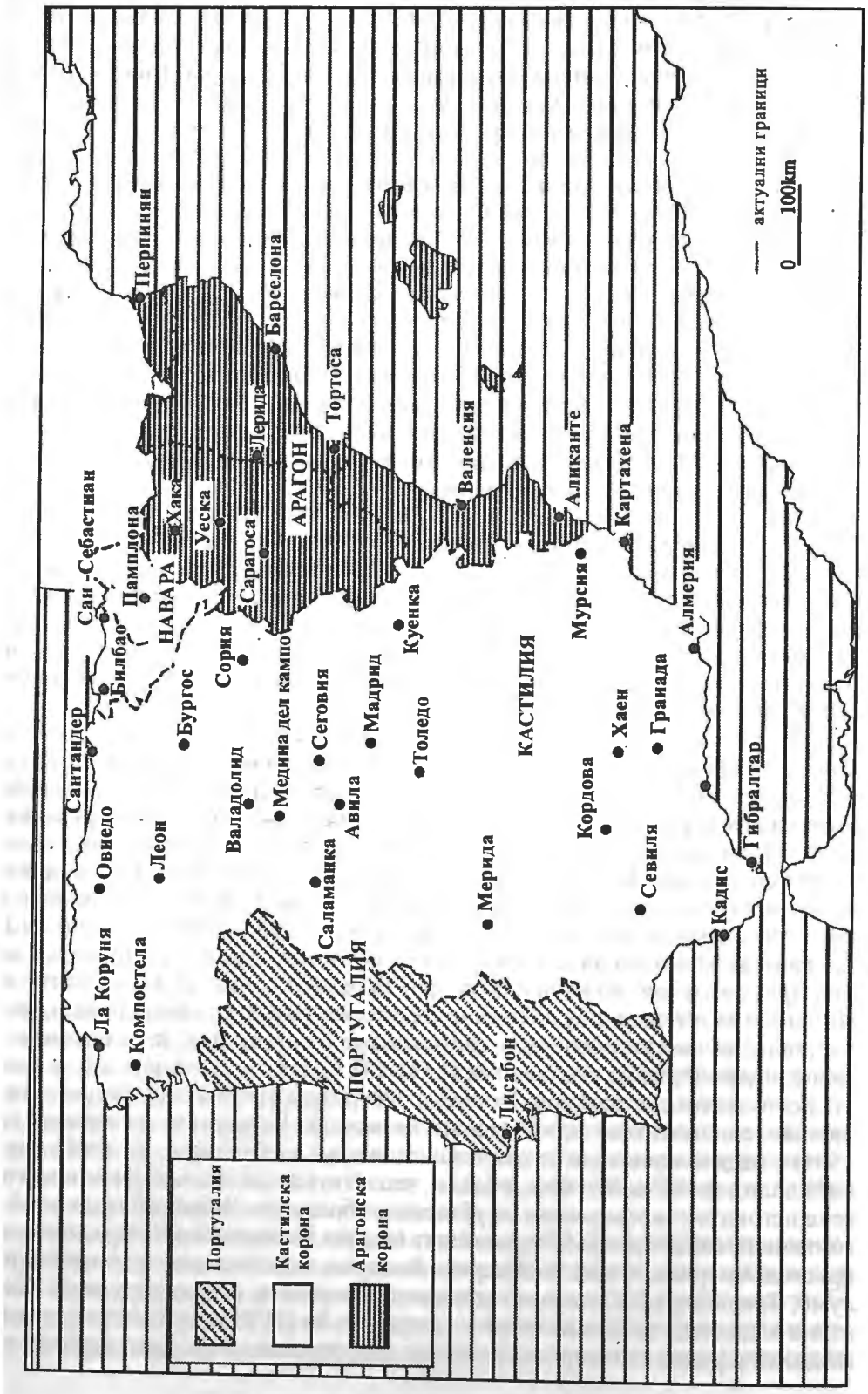
Между средата на XIV и средата на XV в. португалците и кастилците откриват и колонизират атлантическите архипелази. На португалците се падат Мадейра и Азорите, а на кастилците – Канарските острови. Впоследствие Кастилия, заета с разрешаването на вътрешни проблеми, оставя свободен пътя на португалците, които, след като стигат до Сеута, започват да се спускат покрай бреговете на Африка. Именно тогава се появява Колумб. През 1476 г. в Лисабон този генуезец се смесва с моряците, търговците и мисионерите, привлечени от земите отвъд океана. Той слуша думите на едните и на другите, чете Библията и различни географски трактати и замисля план да стигне до Азия, плавайки през Атлантическия океан. През 1484-1485 г. Колумб предлага проекта си първо на португалците, които според него са най-способни да го осъществят успешно, но пристига много късно. След повече от век упорити усилия, Португалия е на път да успее да заобиколи Африка. През 1487 г. Бартоломеу Диаш стига до нос Добра Надежда. Да последват Колумб, за португалците би означавало да се откажат от успех, който чувстват съвсем близък, за да се впуснат в едно несигурно начинание. Всъщност през 1497-1499 г. Вашку да Гама достига до бреговете на Индия и се връща в Лисабон с товар от подправки.

Тогава, през 1486 г. Колумб се обръща към Кастилия. Кралете Католици предлагат проекта му за разглеждане на комисия от експерти, която дава отрицателна оценка. Генуезецът оставя впечатление на мечтател и любител в научната област. Експертите са прави. Колумб наистина е мечтател, който черпи вдъхновението си от писанията за миленаризма[15] – той е убеден, че има мисия, поверена

му от Провидението, и намира потвърждение в Библията за своя усет на мореплавател. Освен това е и любител. Идеята да се осъществи пряка връзка с Азия през Атлантическия океан не е нова и никой не я оспорва, но тя се сблъсква с практически пречки. На никоя каравела не могат да бъдат натоварени достатъчно хранителни запаси и питейна вода, за да се прекоси такова разстояние. На това Колумб отговаря с предположение: навярно между Европа и Азия има острови – Антилските, където би могло да се спре, но как да докаже съществуването им? Освен това той прави груби грешки в изчисленията. От една страна счита, че разстоянието между най-западната точка на Европа – нос Сан Висенте, и Япония е само 105°, а всъщност то е 160°. От друга страна, той греши в изчисляването на земния градус, който според него е 45 мили (вместо 60). В резултат на двете грешки разстоянието от 10 800 мили между Канарските острови и Япония е намалено на 2400 мили. И тъй като не знаят за съществуването на междинен континент или острови, експертите са принудени да отхвърлят проекта, от чисто научна гледна точка: той се базира на очевидно погрешни данни, освен ако се приеме, че Колумб нарочно е представил погрешни изчисления, за да заблуди конкурентите си. Това не е изключено. Това е хипотезата за „незнайния мореплавател", моряк, който, носен от ветровете и теченията, прекосил Атлантическия океан и доверил тайната си на Колумб.

Генуезецът не губи надежда. Той има покровители в двора и в началото на 1492 г. отново прави постъпки. Кралете Католици го отпращат повторно, но след това внезапно размислят. На 30 април 1492 г. Колумб получава всичко, което иска: финансиране на експедицията, титлата адмирал на морето-океан и вицекрал на земите, които ще бъдат открити, правото да представя свои кандидати за бъдещите постове, както и да получи 10 % от богатствата, които евентуално ще бъдат извлечени от тези територии... Завоят, който прави дворът, се обяснява със съвпадението на две условия. На първо място е въодушевлението, последвало превземането на Гранада, което одързостява и най-безразсъдните мечтатели. Победата над маврите се възприема като знак от Провидението, че на Кастилия е отредена изключителна съдба. Може би Колумб е оръдие на тази съдба. На второ място идват финансовите сметки: в края на краищата, какво рискува Кастилия? Начинанието може да донесе голяма печалба срещу скромна инвестиция. За няколко месеца Колумб оборудва три кораба, събира екипажите си и се подготвя за отплаване от пристанището в Палос[16] на 3 август 1492 година. След престой за запасяване с продукти на Канарските острови той отпътува на 3 септември. На 12 октомври Колумб стига до остров от архипелага Лукияс, след което, през декември, до Куба и до остров Еспаньола (Хаити). На 15 март следващата година той се връща в Палос със скромна плячка (седем индианци, няколко папагала, малко злато и перли), която все пак е достатъчна, за да оправдае нови експедиции. Втората експедиция (1493-1496) дава възможност да се открият Малките Антилски острови. По време на третата (1498-1500) Колумб стига до брегове на континента, в бъдещата Венесуела. Четвъртата експедиция (1502-1504) е изцяло посветена на откриването на път до Хондурас. Колумб умира във Валядолид на 21 май 1506 г., убеден, че е стигнал до Азия. От няколко години вече неговите съвременници са убедени в обратното. Новооткритата земя е нов континент, който през 1507 г. вогезецът Мартин Валдезеемюлер предлага да бъде кръстен Америка, в чест на Америго Веспучи, мореплавател и съперник на Колумб. Така Колумб е лишен от моралната награда за откритието си. В Испания взема надмощие силата на навика: до средата на XVIII в. най-често се говори за Индиите и рядко за Америка, и всички, включително и до днес, наричат корен-

Иберийският полуостров през 1512 г.

ното население на този континент, индианци.

Възниква необходимостта този континент да бъде включен в мисловния свят на Запада и, най-напред, в политическия свят на епохата. Този въпрос се урежда между двете съперничещи си Испании: Кастилия и Португалия. Кралете Католици бързат да поискат и да получат от папата инвеститура[17] за откритите земи, както и за тези, които тепърва ще бъдат открити. Това са Александровите були, подписани през 1493 г. от Александър VI. Португалия не може да не приеме с тревога тази ревизия на договора от Алкасовас. Проблемът е решен в Тордесиляс през 1494 г.: между двата полюса се прокарва линия, минаваща на триста и седемдесет левги западно от островите Зелени Нос. Териториите, разположени на изток от тази линия, са наречени португалски, а тези на запад – кастилски[18]. Договорът превръща южната част на Атлантическия океан в португалско море, осигурявайки пътя на Португалия до Зелени Нос, както и свободно плаване на запад. Ето защо Бразилия, открита от Кабрал през 1500 г., се пада на короната на Португалия.

Още след второто пътуване на Колумб през 1493 г. се преминава от откриване към колонизация, за което говорят обхватът на използваните средства и създаването на първоначална администрация. Експлоатацията на новите територии се осъществява бързо и безцеремонно. Първите откриватели очакват да намерят огромни богатства, но златните находища в Санто Доминго – остров Еспаньола, бързо са изчерпани. След 1509 г. е колонизиран о-в Пуерто Рико, а през 1511 г. – Куба. Преди смъртта на Фернандо Католика през 1516 г. Антилите са изчерпани. Занапред те заместват Андалусия като отправна точка за експедициите, целящи да открият нови земи за експлоатация по посока на американския континент.

7. Външната политика на Кралете Католици

Превземането на Гранада е не само последният етап от продължителното начинание на Реконкистата, то е и начало на експанзията отвъд Гибралтарския проток. Още в своята *История на Испания*, завършена през 1469 г., Родриго Санчес де Аревало пише, че Испания има свое естествено продължение в Северна Африка, в някогашните римски провинции. Преплитат се грижи от военен характер, икономически интереси и завоевателен дух. Андалуските владетели финансират експедициите по африканското крайбрежие, където често ходят рибиловците от Палос и Ниебла. И едните, и другите се сблъскват с португалците. Договорът от Алкасоваш (1479) е определил зони на влияние: кралство Фес и Гвинея за Португалия и кралство Тлемсен за Кастилия, но бреговете на Сахара между нос Агер и нос Бохадор, срещу Канарските острови, продължават да бъдат спорни. Договорът от Тордесиляс от 1494 г. признава правата на Испания над зоната, разположена на изток от Сеута. Тогава се подема политика на експанзия в западната част на Средиземно море, от Кадис до Неапол. Още през 1494 г. испанците получават Мелиля, крайна спирка на керваните, които докарват златото от Судан през Сахара. Следващият етап е белязан от окупацията на Мерс ел-Кебир през 1505 г., която предшества завземането на Оран, осъществено през 1509 г. от Педро Наваро с личното участие на кардинал Сиснерос, който влага в тази операция част от приходите от Толедския диоцез. Няма по-добър пример за двойнствеността на африканската политика на Испания от това сътрудничество между военен и прелат: Сиснерос си мисли, че застава начело на кръстоносен поход, докато Наваро мисли само за плячката. През 1510 г. той тръгва на поход

към противоположния край на Северна Африка, където за няколко месеца окупира Бужи и Триполи. За да не го сполети същата съдба, Алжир предпочита да сключи споразумение. За да завърши обиколката на Западното Средиземноморие, е нужно да бъде завладян протока между нос Бон и Сицилия, но през 1510 г. крал Фернандо не успява да разположи гарнизон в Джерба, острова, разположен срещу Сфакс. С изключение на този неуспех, през 1515 г. целият южен бряг на Средиземно море, от Мелиля до Бужи, е поставен под протектората на Испания.

Северна Африка е само една от целите на амбициозната външна политика. Двойната монархия на Кралете Католици има интереси и в Европа, и постоянните представителства, създадени от 1495 г., ясно показват кои са техните грижи: Рим, Венеция, Лондон, Брюксел, т. е. Италия и Северна Европа. Фернандо замисля проекта за „голям западен съюз" – формулировката е на Висенс Вивес – с Англия и с Хабсбургите. Сближаването с Англия датира от 1482 година. В него икономиката играе съществена роля: двете страни се споразумяват да премахнат разрешителните свидетелства, които позволяват на корсарите да нападат търговските кораби и да ограбват товара им. Осъществяват се и династични съюзи: през 1501 г. инфантата Каталина се омъжва за Артур, наследник на трона на Англия. След неговата преждевременна смърт Каталина е дадена за жена на бъдещия Хенри VIII. Дъщерята от този брак, Мария Тюдор, управлява Англия от 1553 до 1558 г. и през 1554 г. се омъжва за бъдещия Филип II Испански. Тази брачна политика има за цел да запази интересите на Кастилия в Северна Европа.

От тази гледна точка големите събития, които имат дългосрочни последици за съдбата на Испания, са бургундските бракове. Мария Бургундска, дъщеря на Шарл Дръзки, последния херцог на Бургундия, се омъжва за един Хабсбург, Максимилиан Австрийски, император на Свещената римска империя. Впрочем Кралете Католици и императорът имат един общ враг, Франция, която заплашва испанските позиции в Пиренеите и в Италия и се противопоставя на възстановяването на херцогство Бургундия, което пък е цел на Хабсбургите. През 1497 г. една двойна сватба запечатва съюза между двете сили. Маргарита Австрийска, дъщеря на императора, се омъжва за принц Хуан, наследник на Кралете Католици, а Филип Хубави, също син на императора, се жени за инфантата Хуана, тази, която все още не наричат Хуана Лудата. Внезапната смърт на принц Хуан през 1497 г. я прави наследница на трона на Кастилия и отваря пътя на властта на Хабсбургската династия в Испания.

Франция е изключена от тази система от съюзи. Това е така, защото от възкачването на Кралете Католици Франция се явява противник на двойната монархия. Всъщност двете страни се сблъскват в Русийон, в Италия и в Навара.

По време на гражданската война в Каталония (1462-1472) Луи XI поддържа Хуан II Арагонски срещу неговите разбунтували се поданици. Вместо компенсация за вложените средства, той окупира Русийон и Сердания, и тази ситуация поражда раздора между Франция и Арагон. Фернандо Католика иска да получи право на наследство над тези територии, които той счита за неразделна част от княжество Каталония. Желанието му е удовлетворено през 1493 г. – за да си развърже ръцете за Италия, Шарл VIII преотстъпва на Арагон оспорваните графства. Въпреки това Фернандо остава нащрек. Защитата на Русийон срещу евентуална следваща атака от страна на французите струва скъпо на Кастилия, която между 1495 и 1504 г. влага там около една пета от данъчните си ресурси.

В Италия Фернандо продължава политиката на своите предшественици. От някогашната средиземноморска империя, изградена през златната епоха на каталонската експанзия, в началото на XV в. е останала само Сицилия, приобщена

към арагонските владения от 1302 година[19]. Впрочем Сицилия представлява прекрасна отправна позиция за начинанията на Алфонсо V, наречен Великодушния, станал крал на Арагон през 1416 година. Тогава той се възползва от трудностите на френската династия Анжу, за да настъпи в кралство Неапол и да го завоюва между 1421 и 1443 година. Тъй като счита Неапол за своя лична собственост, в завещанието си Великодушния дава кралството не на брат си Хуан II, който е наследник на короната на Арагон, а на незаконния си син Феранте (1458). Неговата смърт през 1494 г. отваря на Франция пътя за настъпление. Шарл VIII претендира за правата, които династията на Анжу твърди, че има над Неапол, и за няколко месеца окупира почти цялата територия на кралството. Тъй като на теория Неапол е владение на Светия престол, папа Александър VI, който никак не държи на юг от Италия да се установи велика сила като Франция, подтиква сформирането на коалиция – Свещената лига, в която, освен папата, влизат император Максимилиан, Милано, Венеция и Испания. Шарл VIII е принуден да отстъпи.

Луи XII, който наследява Шарл VIII през 1498 г., подновява претенциите за Неапол. Този път той се сблъсква с Фернандо Католика, който отстоява правата си: нима той не е най-прекият потомък на Алфонсо Великодушния? В един момент двете страни обмислят да поделят кралството между Испания и Франция, но спорът довежда до война, в която надмощие взима Испания. Тя поверява командването на войските си на един от генералите, проявили се във войната за Гранада, Гонсало Фернандес де Кордова, наречен Великия капитан. Със серия от блестящо проведени акции, най-значимите сред които се развиват в Черињола (април 1503 г.) и по бреговете на Гарилиано (декември 1503 г.), испанците успяват да прогонят французите. Луи XII се примирява: кралство Неапол е присъединено отново към короната на Арагон за два века напред.

Именно успехите, спечелени в Италия, превръщат Испания във велика европейска сила още в началото на XVI век. На Великия капитан се дължи разработката на механизмите, създали действената сила и превъзходството на испанската армия, с които тя си спечелва за сто и петдесет години напред, чак до Рокроа (1643), славата на непобедима сила. Гонсало Фернандес де Кордова бързо стига до извода, че е трудно да се справи с френската кавалерия, покрита с брони и въоръжена с дълги копия. Той излиза насреща с по-леки и по-маневрени отряди, към които присъединява войници, въоръжени с аркебузи. Тази съвкупност от пики, къси саби, аркебузи и мускети, заедно с кавалерийските отряди, оформят скелета на т. нар. *tercios*[20]. Развитата от Диего де Вера и Педро Наваро артилерия допълва реорганизацията, осъществена в началото на XVI век. Армията става един от приоритетите на Испания. Тя поглъща петнадесет процента от бюджета на държавата през 1480 г., а в края на управлението – петдесет процента.

Навара също дава повод за раздор. Заради разположението си кралството представлява заплаха за Испания в случай на конфликт с Франция. Ето защо Кралете Католици се опитват да поставят там приятелски настроени владетели. През 1481 г. те предлагат да омъжат дъщеря си Хуана, която тогава е на две години, за принца наследник на Навара Франсоа Феб, който е на същата възраст. Този план не успява, както и следващият, замислен през 1483 г., след смъртта на принца. Първородният син на Кралете Католици Хуан може да се ожени за сестрата на Франсоа Феб, Каталина. Тя в крайна сметка се омъжва за Жан д'Албре, който няколко години по-късно става крал на Навара. След като не успяват да възкачат едно от децата си на трона на Навара, Кралете Католици се надяват поне да могат да разчитат на неутралитета на съседното кралство. Тези надежди се оказват напразни през 1512 г., в навечерието на една нова война между Фран-

ция и Испания. Кралят на Арагон изисква гаранции, които Албре не могат да му дадат. Те са подложени на силен натиск от страна на краля на Франция Луи XII, който заплашва, че ще ги изгони от Беарн. Тогава Фернандо Арагонски се решава да действа със сила. Армията на херцог Алба влиза в Навара на 21 юли 1512 г. На 25-и тя превзема Памплона, след което, за по-малко от петнадесет дни, и останалата част от кралството. Едно контранападение на французите завършва с неуспех. Още в началото на настъплението Фернандо се провъзгласява за крал на Навара[21].

8. Краят на династията Трастамара

След смъртта на Исабел през 1504 г. двойната монархия е застрашена от разпадане. След като умира принц Хуан (1497), а след него инфантата Исабел (1498) и синът ѝ Мигел Португалски (1500), наследница на Кралете Католици става принцеса Хуана. А тя не е в много добро душевно здраве. Дали наистина е била луда, както често е представяна в историята, романите и филмите? Щом като собствената ѝ майка взима предпазни мерки, има основание за такова съмнение. В завещанието си Исабел решава, че след нейната смърт Хуана ще бъде провъзгласена за кралица на Кастилия. Фернандо ще остане само крал на Арагон, но Исабел добавя още една клауза: в случай че Хуана не може или не иска да упражнява правата си, баща ѝ Фернандо да поеме управлението от нейно име.

Кортесите, свикани в Торо през 1505 г., признават официално правата на Хуана над короната на Кастилия и в същото време констатират, че тя е неспособна да управлява. Следователно, пред Фернандо не остават никакви пречки да упражнява властта като регент, по силата на завещанието на Исабел. Филип Хубави оспорва тази гледна точка. Като съпруг на кралицата, той иска да управлява от нейно име. С помощта на Фернандо приемствеността в управлението би била осигурена, тъй като той участва във властта от 1475 година. Именно това тревожи много аристократите, които са били принудени да се примирят, въпреки волята си, с авторитаризма на Кралете Католици. Сега те се надяват, че със смяната на властта ще се представи случай да се обновят насоките, методите на управление и политическият кадър; те разчитат на Филип Хубави, за чието възкачване на трона имат принос. И в крайна сметка надделяват. През 1506 г. Фернандо, изоставен от повечето от аристократите, е принуден да отстъпи пред своя зет. Година по-рано, изправен пред наближаващата опасност, той решава да се ожени отново за племенницата на Луи XII, Жермен дьо Фоа. Детето, родено от този брак през 1509 г., умира едва на няколко часа. Ако беше оживяло, то би наследило кралството на Арагон, което в такъв случай би се отделило отново от Кастилия, може би за дълго време. Причината е в това, че в Арагон, за разлика от присъединеното към него кралство, жените нямат право да наследяват трона. Впрочем през 1498 г., след смъртта на принц Хуан, Фернандо обмисля да промени основния закон в това отношение. Тогава целта е за наследница на Арагон да бъде провъзгласена дъщеря му Исабел, като Фернандо възнамерява да се позове на ползата от обединяването на двете кралства. Смъртта на принцесата лишава от смисъл дебата на Кортесите в Сарагоса. През 1504 г., при смъртта на кралица Исабел, в Арагон още е в сила салическият закон[22], което прави теоретически възможно отделянето от Кастилия.

С възкачването на трона на Филип Хубави през април 1506 г. се дава сигнал за реакция срещу предишния режим. Новият владетел освобождава старите слу-

жители на Кралете Католици и ги заменя със свои хора, но умира внезапно през септември същата година. Току-що победените надигат глава; отделни фракции си оспорват властта в градовете. За да опишат ситуацията, хронистите се връщат към тона, използван петдесет години по-рано, с цел да се очернят последните години от царуването на Енрике IV. В кралството настъпва анархия. Тогава кардинал Сиснерос се обръща към Фернандо и иска от него незабавно да се върне в Кастилия, защото само той е способен да възстанови реда. Кралят на Арагон не пропуска да се реваншира. Без да бърза, той се бави няколко месеца в Неапол. През юни 1507 г. Фернандо се връща в Испания. Най-компрометираните от неговите противници не чакат завръщането му, те предпочитат да се укрият в Нидерландия. Други получават тежки наказания. Както по времето на войната за трона, много сеньори са прогонени от завзетите от тях земи и градове. Скобата, която отваря смъртта на кралица Исабел, е затворена. Фернандо отново поема властта, в качеството на регент. Той управлява от името на дъщеря си, като все пак взема предпазни мерки. За да избегне опасността Хуана отново да се превърне в пречка и оръдие в ръцете на неговите противници, той я затваря в Тордесиляс. Нещастницата остава затворена там до смъртта си през 1554 година. Последната задача на Фернандо е да уреди въпроса със собствения си наследник. По право Хуана е титуляр на короната, но се знае, че не е в състояние да изпълнява задълженията си. Въпреки предпочитанията към най-малкия от внуците си – инфанта Фернандо (по-късно Фердинанд I), който е роден и възпитан в Испания, Кралят Католик приема да посочи за регент след своята смърт принц Карлос[23], с когото в Испания се поставя началото на нова династия, тази на Хабсбургите.

ВТОРА ГЛАВА

КАРЛ ПЕТИ
(1516 – 1556)

1. Карл Пети и испанците

През януари 1516 г., след смъртта на крал Фернандо Арагонски, властта се пада на неговия внук Карл от Ганд, който живее в Нидерландия и би трябвало да стане регент от името на майка си Хуана Лудата, по право все още кралица на Кастилия. Кардинал Сиснерос и Кралският съвет напомнят това на двора. Обкръжението на принца в Брюксел не възприема така нещата. Император Максимилиан[24] е възрастен. Неговият внук Карл изглежда готов да го наследи, когато настъпи моментът, но се смята, че ще има повече шансове да го изберат начело на Свещената Римска империя, ако носи титлата крал. Подминавайки предупрежденията на полуострова, на 14 март 1516 г. дворът в Брюксел го провъзгласява за крал на Кастилия и Арагон. Това е държавен преврат, по този начин го възприемат и кастилците. Въпреки това Сиснерос се примирява със свършения факт от страх да не доусложни и без това деликатната ситуация.

В Кастилия отново избухват вълнения. Благородниците надигат глава, както става при всяка смяна на управлението. Някои искат да влязат във владение на оспорвани имения, без да чакат съдът да се произнесе. Други се опитват да увеличат влиянието си в големите градове, като елиминират съперниците си. В някои райони поданиците въстават срещу своите господари. Авторитетът на държавата е подронен. Градските управници са разтревожени и замислят тайно да съберат Кортесите, за да компенсират безсилието на властта. Сиснерос[25], който управлява в отсъствието на Карл, трудно успява да наложи авторитета му. Той настоява кралят да дойде възможно най-скоро, а докато го чака, предлага да се създаде полиция, за да има кралската власт средство за поддържане на реда. Благородниците си дават сметка за опасността и провалят плана. Сиснерос всъщност не разполага с пълна власт. За всяко важно решение трябва да се отнася до Брюксел, а там съветите му не винаги се приемат.

През октомври 1517 г. Карлос I[26] най-сетне решава да дойде на полуострова. От него се очаква да възстанови реда и да следи лично за интересите на кралството. Възлаганите му надежди бързо угасват. Освен това със смъртта на Сиснерос той губи вещ съветник и авторитетна личност, загрижена за уважението към кралските прерогативи. Младият, едва седемнадесетгодишен суверен, не успява да спечели симпатията на поданиците си, които го смятат за надменен, глупав и арогантен. Освен това не говори изобщо испански и изглежда не се интересува от политическите дела. Най-важните постове в двора се заемат от фламандци. Един от тях, Киеврес, упражнява значително влияние и се държи като истински господар на страната. Разбира се, в антуража има и кастилци, но те са или емигранти като епископ Мота, напуснали страната си преди повече от десет години, или недобросъвестни служители като Фонсека или Кончильос, изгонени от администрацията от Сиснерос и върнати от двора в Брюксел. И едните, и другите

създават впечатление, че третират Кастилия като завзета територия. Запазват си най-изгодните длъжности; разпределят си обществените служби и църковните облаги. Определянето на племенника на Киеврес, двадесетгодишен младеж, за наследник на Сиснерос в архиепископията на Толедо, скандализира всички. За по-малко от шест месеца след пристигането на краля събраните във Валядолид Кортеси вече са силно разочаровани. Свещениците открито проповядват срещу двора, разобличават алчността на фламандците и отстъплението на благородниците, които според тях са изгубили чувството си за общите интереси.

Такова е положението, когато на 12 януари 1519 г. умира император Максимилиан. Свещената римска империя на германската нация става обект на желания, насочени не толкова към територията ѝ, която е съставена от отделни имения, княжества, сеньориални владения и градове, колкото към престижа и авторитета на императорската титла. Максимилиан иска Империята да остане във владение на Хабсбургите и от няколко години провежда кампания в полза на внука си Карл, срещу когото са френският крал Франсоа I и английският крал Хенри VIII. Става дума наистина за една изборна длъжност. Седем електори[27] имат привилегията да определят владетеля на Империята: архиепископите на Майнц, Кьолн и Трев, кралят на Бохемия, херцогът на Саксония, маркграфът на Бранденбург и придворният граф на Рейн. Тези избиратели не са безпристрастни. Те с готовност биха продали гласа си. Трябва само да се определи цена. Франсоа I обещава големи суми на тези, които гласуват за него, но Карл успява да получи подкрепата на Якоб Фугер, банкерът на Аугсбург, най-голямата финансова сила на Европа. Той му осигурява повече от половин милион рейнски форинта. Подсигурен с тази гаранция, на 28 юни 1519 г. Карл е избран единодушно. Това е победа за Хабсбургите, но също и за Фугер, който през 1523 г. напомня на победителя за дълга му[28].

Изборът се приема зле в Кастилия, поражда съпротива и недоволство. През лятото на 1519 г. общината на Толедо провежда кампания по две направления: срещу новите разходи, свързани с избирането на императора (дълг към Фугер, разходи по коронацията...) и срещу Империята (Толедо се опасява, че Кастилия ще трябва да финансира политика, която не я засяга пряко). С една дума, Толедо смята да пренебрегне императора и да признае единствено краля на Кастилия. Затова градът иска Кортесите да се съберат, за да получат гаранции от суверена. От двора на пръв поглед приемат. Кортесите са свикани през февруари 1520 година. По такъв начин придворните се надяват да сложат край на опозиционната кампания, но основната причина е да се опитат да получат нова субсидия или пряк данък (*servicio*). За да се подсигурят напълно, нареждат на *corregidores* да внимават особено много нито един виден представител на опозицията да не бъде включен в делегацията, а пратениците да получат пълни права. Вместо да потуши опозиционното движение, подготовката на Кортесите го засилва. През февруари тази опозиция намира своя най-силен израз в един манифест, написан от монасите от Саламанка и разпространен навсякъде в страната. Този манифест става основа за хартата на бъдещото движение *comunero*. В него има три основни идеи: 1) Отказ от какъвто и да било нов данък; 2) Отхвърляне на Империята – *comuneros* обвиняват Карл Пети, че жертва общите интереси на кралството за династически цели. Те предусещат, че Кастилия ще плаща за разходите на имперската политика, че отсега нататък ще трябва да финансира коренно различни на досегашните ѝ цели и че може да загуби автономията си; 3) Заплаха: ако кралят упорства в намеренията си и откаже да се вслуша в мнението на поданиците си, *comunidades* ще бъдат принудени да вземат мерки и да защита-

ват интересите на кралството.

В следващите месеци думата *comunidades* ще се свързва с бунта на Кастилия. Тя има доста широко значение и опасността се крие тъкмо в нейната неточност. Какво имат предвид монасите от Саламанка? Думата *comunidad* може да се тълкува по три начина. В множествено число тя обозначава териториалните общности (общини, университети, големи държавни служби), работещи за всеобщото благо. Думата има и социално звучене: това са обикновените хора (*el común*), непринадлежащи към привилегированите съсловия, народът, който е предаден от елита си. В този смисъл много скоро ще се разграничат *comunero* и *caballero*. До известна степен *comunidad* е просто третата власт. И накрая, *comunidad* е националната общност в противовес на личните и династически интереси на суверена.

Дворът не обръща внимание на тези заплахи. Когато в края на март 1520 г. Кортесите се събират в Сантяго де Компостела, председателстващият, епископ Мота, се опитва да им повлияе, като поласкае националната им гордост. Кралят на Кастилия е възпитан в духа на най-достойните християнски ценности и това го нарежда над всички останали суверени. Испания отново дава император на цивилизования свят, както в славните времена на римската история. За Карл Пети това означава отговорности, които той не се опитва да избегне – Провидението му е отредило мисията да спаси християнството, застрашено от турците. Нима Кастилия ще му откаже необходимите средства? Мота обещава, че кралят ще отсъства за кратко, най-много три години, и подканя депутатите да гласуват за искания *servicio*. Тази реч не успява напълно да убеди слушателите. Затова събранието на Кортесите се отменя. Киеврес се опитва да обедини противниците със заплахи, натиск, а и с подкупи. Когато Кортесите продължават работата си, този път в Коруня, защото дворът смята след гласуване на данъците да напусне Испания, мнозинството от депутатите най-накрая приемат изложените им искания. Веднага след това, на 20 май 1520 г., кралят заминава, оставяйки управлението на страната по време на отсъствието си на бившия си наставник кардинал Адриан Утрехтски.

Кралят едва е заминал, когато в Самора, Бургос, Гуадалахара, Леон, Сеговия избухват бунтове. Отправят се обвинения към депутатите, гласували данъка, към *corregidores*, висшите чиновници, бирниците. В тези условия на всеобщи вълнения Толедо отново поема инициативата. На 15 април, или повече от месец преди отпътуването на краля, градът се настройва революционно, като изгонва тамошния *corregidor* и основава нова община – *comunidad*. На 8 юни тя предлага на градовете, представени в Кортесите, да се обединят, за да възстановят реда в кралството. Общините не смеят да последват Толедо и да нарушат закона. В крайна сметка в началото на месец август в Авила се обединява хунта, но в нея участват само четири града: Толедо, Сеговия, Саламанка и Торо, нищожен резултат, който непохватността на правителството ще превърне в победа.

Действително, когато армията решава да завземе артилерийския парк на Медина дел Кампо, се стига до тежки инциденти. Вследствие на пререканията между войници и цивилни някои къщи са подпалени и на 21 август 1520 г. по-голямата част от града е опожарена за няколко часа. *Comuneros* прехвърлят отговорността на правителството. Те превземат Тордесиляс, резиденция на кралица Хуана Лудата. Бунтовниците се присъединяват към тях. Приписват им намерението да възстановят прерогативите на кралицата и да управляват от нейно име. Този път градовете, които още са се колебаели, се присъединяват към движението и изпращат депутати в Тордесиляс. В края на месец септември от осемнадесетте

града, заседаващи в Кортесите, тринадесет се включват. По-голямата част от кралството изглежда въвлечена в революцията.

Тази благоприятна за бунтовниците ситуация се променя през есента. В градовете, привърженици на *Comunidad*, *corregidor*-ите и градските съветници са свалени от власт и заточени. Но тъй като тези съветници се избират между дребната аристокрация на *caballeros*, тя започва да се чувства застрашена от развитието на революцията. Висшата аристокрация също започва да се притеснява. В много райони поданиците ѝ въстават. Те искат да се освободят от сеньориалния режим и да се свържат директно с короната. В цяла Кастилия се очертава мощно антисеньориално движение. Сеньорите започват да се въоръжават. За няколко седмици движението се разпростира и по селата, като предизвиква тревога у поземлената аристокрация, която е нащрек. В същия момент, следвайки съветите на кардинал Адриан, Карл Пети се отказва от *servicio*, гласуван в Ла Коруня и определя двама нови вицекрале, конетабъла и адмирала на Кастилия. За първи път от възкачването на Исабел Католичката грандове се съюзяват с правителството. Кардинал Адриан хитро използва ситуацията: той убеждава аристокрацията, която това и чака, че е само в неин интерес да се договори с правителството. От този момент Карл Пети и благородниците са на една страна. Кралят се стреми да запази прерогативите си, а те защитават привилегиите си. Благодарение на подкрепата на аристокрацията на 5 декември 1520 г. правителството завзема Тордесиляс, а на 23 април 1521 г. разбива *comuneros* във Вилялар. На другия ден са екзекутирани тримата водачи на движението – Хуан де Падиля, Хуан Браво и Франсиско Малдонадо. В Толедо бунтът продължава до февруари 1522 г. под водачеството на вдовицата на Падиля, Мария Пачеко. Карл Пети се връща в Испания през юли. През лятото екзекутира десетина предводители, а на 1 ноември обявява амнистия, от която са изключени около триста души.

За революцията на *Comunidades* има непосредствени причини: разочарованието на кастилците от младия им крал, изборът на император, а и неблагоприятните икономически условия. Периодът 1504-1506 г. е ужасен: лоша реколта, глад, мор, утежнени от увеличаващото се данъчно бреме. Няколко години по-късно, от 1510 до 1515 г. има невиждано сгромолясване на цените, единствено по рода си за този век. След депресията идва забележително оживление, което достига връхната си точка през 1521 година.

Но революцията има и по-далечни корени. Авторитарният режим на Кралете Католици е приет много сдържано от аристокрацията и големите общини, които не могат да се примирят със загубата на всякакво политическо влияние.

В такъв контекст трябва да се разглежда бунтът. Икономическата криза през 1520 г. засяга всички сектори и всички райони, но най-много централната част на кралството, зоната между Толедо и Валядолид. Това са градовете, в които от двадесетина години приижда селско население, които се мъчат да създадат работни места и да забогатеят чрез развитие на текстилното производство, но занаятчийството се сблъсква с чуждестранната конкуренция и трудно намира суровини, защото качествената вълна се пази за износ. Бургос, който е на север, среща по-малко затруднения. Там, напротив, се надяват, че новата династия ще засили търговските връзки с Фландрия и Северна Европа. Същите причини притъпяват и кризата в Андалусия, където търговският обмен с Америка се развива обещаващо.

Тези предпоставки позволяват да се разбере смисълът на движението *comunero*. То е кастилски феномен, и още по-точно, феномен, ограничен в централната зона на Кастилия. В основата си движението е градско, но отеква и

сред селата, където предизвиква яростно отричане на сеньориалния режим. Това движение се стреми към истинска политическа революция, която да ограничи прерогативите на короната. Действително *comuneros* изискват директно участие на кралството в политическите дела. Хунтата в Тордесиляс смята, че кралят е трябвало да се посъветва с кралството, преди да приеме да оглави Империята и да не решава нищо без негово съгласие. Кралете Католици считат, че политиката е дело изключително на короната – поданиците не трябва да се месят в нея. Тази воля за деполитизиране е очевидна в общините, ръководени от ограничени олигархии, натоварени изключително с управленски функции. В национален мащаб разграничението е още по-рязко – аристокрацията и Кортесите стриктно са държани настрана от политиката. *Comuneros* реагират именно срещу това положение. Под техен натиск се възраждат политическите дебати в общините, където традиционните градски съветници отстъпват място на представители, избрани от населението. На първо място хунтата свидетелства за тази воля за участие във вземането на важни решения. Затова тя смята отстъпките на Карл Пети за недостатъчни. Той е мислел, че като приобщи двама членове на аристокрацията към управлението, ще удовлетвори тези, които са смутени от назначението на кардинал Адриан. Но хунтата го извежда от заблуждението. Въпросът не е в личността на регентите, а в начина на определянето им. И този път кралят е действал без да се консултира с кралството. Това доказва колко погрешно е да тълкуваме бунта на *comuneros* като ксенофобска реакция срещу назначаването на фламандец начело на правителството. Неговите цели са политически. Съвременниците не са се излъгали в преценката си. Един от вицекралете, адмиралът, отлично резюмира позицията на бунтовниците – те поставят кралството над краля, това е революция (*cosa es que jamás fue vista*). В отношението крал – кралство дотогава предимство има кралят, но нещата се обръщат. Отсега нататък кралството, а от негово име хунтата смята да поеме властта. Хроникьорът Перо Мехия се изразява много точно: *comuneros* искат да поставят краля под опека.

От социална гледна точка *comuneros* излизат от средната класа: занаятчии, собственици на манифактура, свободни професии (адвокати и юристи). Техни идеолози са просещите монаси, вдъхновени от томизма[29]. Кралят и неговите поданици са свързани с негласен договор. Кралят трябва да се грижи за всеобщото благо и докато го прави, поданиците му са длъжни да му се подчиняват. В противен случай кралят става тиранин и поданиците имат право да протестират. Ако кралят упорства, поданиците се освобождават от всякакви задължения. *Comuneros* имат икономическа програма – те искат да развият текстилната манифактура и затова трябва да ограничат износа на вълна. Срещу тях се обединяват две групи: поземлената аристокрация и едрата търговска буржоазия. Интересите им се допълват – и двете извличат голяма полза от пазара на вълната, едните като собственици на стада, другите като износители. При тези условия епизодът с *Comunidades* може с право да се разглежда като неуспешна модерна революция. Ставало дума за установяване на представително управление, преди да му е дошло времето, режим, в който градската буржоазия да има голяма тежест. Несъмнено това е причината за неуспеха на революцията. Тя е преждевременна. Принципът е да се даде политическа власт на буржоазията, която е още прекалено слаба, а там, където въобще съществува, предпочита съюз с аристокрацията и настойничеството на монархията.

Валенсийският бунт на *Germanías* съвпада по време с *Comunidades* в Кастилия, но има различни характеристики. При него няма политически искания, нито видими конюнктурни трудности: икономическата криза не е предхождащ фак-

тор на бунта, а негова последица. Но пък там се забелязват отделни социални противоречия, коренящи се далеч в миналото, в XIII-XIV век. Тези противоречия се изразяват с вълни от месианство[30] и раздори между обикновения народ на Валенсия от една страна, и богатите и благородниците от друга. Тези междуособици се задълбочават през лятото на 1519 г., когато кралството е опустошено от чумата. Благородниците напускат градовете и намират убежище в имения си на село. Населението на Валенсия е изоставено на произвола на съдбата, изложено на епидемията и на набезите на берберските разбойници. За да отблъсне втората опасност, дворът разрешава на жителите да се събират във въоръжени групи за самозащита. Това са и първите прояви на „братство" (*germania*). През декември 1519 г. общинското управление е поето от съвет от тринадесет представители. Аристократите са разтревожени и сблъсъците се подновяват, без кралската власт да се почувства засегната. Най-сетне Карл Пети решава да изпрати на място вицекрал, за да възстанови реда, но за *Germania* това назначение означава отстъпка в полза на аристокрацията и заплаха. Те изгонват вицекраля от Валенсия и от Хатива. Истина е, че този вицекрал, Диего Уртадо де Мендоса, действа много повече като аристократ, отколкото като представител на държавата. Повече от година, до май 1521 г., кралят изобщо не приема сериозно нещата. Бунтовниците са господари на положението. На 25 юли 1521 г. те разбиват кралската войска пред Гандия, разграбват имения на сеньорите и се нахвърлят срещу работниците – мюсюлмани, трудолюбиви и кротки, като ги покръстват насила. В крайна сметка, както и в Кастилия съюзът между кралската власт и благородниците взема надмощие над зле обучените войници. Валенсия капитулира на 1 ноември 1521 година. Около Хатива и Алсира продължават да се състоят отделни сблъсъци, до септември 1522 година. Във Валенсия гражданската война е била много по-кръвопролитна, отколкото в Кастилия. Жертвите са десетки хиляди. Тя оставя и тежки последици. Покръствайки насила мюсюлманите, бунтовниците създават проблема с мориските, който валенсийското общество никога не успява да разреши. През 1523 г. Карл Пети определя за свой представител във Валенсия вдовицата на Краля Католик, Жермен дьо Фоа. Тя дава на град Валенсия културен блясък, който градът дълго ще запази, но кралството никога не достига напълно благоденствието от времето преди *Germanias*.

Преди заминаването си за Германия кралят посещава лично другите две територии, принадлежащи на арагонската корона – Сарагоса, от май 1518 г. до януари 1519 г., и Барселона, където остава до януари 1520 година. И двата пъти го посрещат по-скоро добронамерено, макар че се налага да отдели доста време за изслушване на жалбите на Кортесите, а не успява да получи в замяна така необходимите средства. Но той знае, че техните земи не са богати и от тях не могат да се вземат големи субсидии.

Първият контакт на младия крал с испанските му поданици е разочароващ, особено в Кастилия, най-населеното и богато кралство. Той запазва трона си единствено благодарение на подкрепата на аристокрацията. Тя се надява да извлече политическа полза от това, но е принудена да се откаже. Първият Хабсбург поема по пътя на Кралете Католици – Короната си запазва изключителното право да управлява политическите дела. Немислимо е в тях да се намесят грандовете, а още по-малко пък Кортесите, каквото е било желанието на *comuneros*. Направено е малко прибързано заключение, че след Вилялар Кортесите са станали послушни събрания, готови да се съгласят с всичко. Но това изобщо не е така. Карл Пети ги свиква по-често дори от Кралете Католици[31]. Той ги информира за основните политически насоки, макар и да не им позволя-

ва да ги обсъждат, и се стреми да получи подкрепата им. Тези негови надежди не винаги се осъществяват. През 1527 г. Кортесите на Валядолид го изслушват учтиво, докато им представя драматичното положение в Централна Европа, но отказват да внесат финансови средства за война срещу турците. Кастилските депутати не се чувстват съпричастни към злочестините на Унгария... Десет години по-късно, през 1538 г., Карл Пети се опитва да убеди аристокрацията и духовенството, свикано по изключение и за последен път в Кортесите, частично да се откажат от данъчните си привилегии. Среща решителен отказ.

При завръщането си в Испания през 1522 г. след двегодишно отсъствие, суверенът вече не е неопитният младеж от 1517 година. Той е съзрял, а смъртта на Киеврес го освобождава от неговото ревниво опекунство. Той не го замества с друг. Отсега нататък Карл Пети управлява сам, както Кралете Католици, при все че се обгражда със сътрудници, сред които испанците стават все по-многобройни и влиятелни. През 1526 г. се жени за братовчедка си Изабел, сестра на крал Жуау III Португалски[32]. Този брак се харесва на кастилските му поданици, доволни, че кралят си е взел жена от страна със същата „нация" като тях. От политическа гледна точка бракът носи предимства: той заздравява връзката с Португалия и от друга страна позволява на императора, когато отсъства, да поверява управлението на съпругата си. Той прави това през август 1529 г., преди да замине за Италия. След смъртта на Изабел (1539), синът му, бъдещият Филип II, роден през 1527 г., изпълнява това задължение, което му дава добра възможност да изучи кралската професия. Кастилците вече не ще се чувстват изоставени от суверена си, както през 1520 година. И това е един от немаловажните аспекти на тъй наречената испанизация на Карл Пети, испанизация, която е относителна, защото като цяло той прекарва много по-малко време на полуострова, отколкото в другите части на своята Империя.

2. Имперската политика

През 1516 г. Карл има четворно наследство:

— от баба си по майчина линия, Исабел Католичката, получава короната на Кастилия и принадлежащите ѝ територии: Навара и Индиите;

— от дядо си по майчина линия, Фернандо Католика, наследява короната на Арагон и Неапол;

— баба му по бащина линия, Мария Бургундска, му оставя две територии: Фландрия и Франш-Конте, както и претенции за Бургундското херцогство;

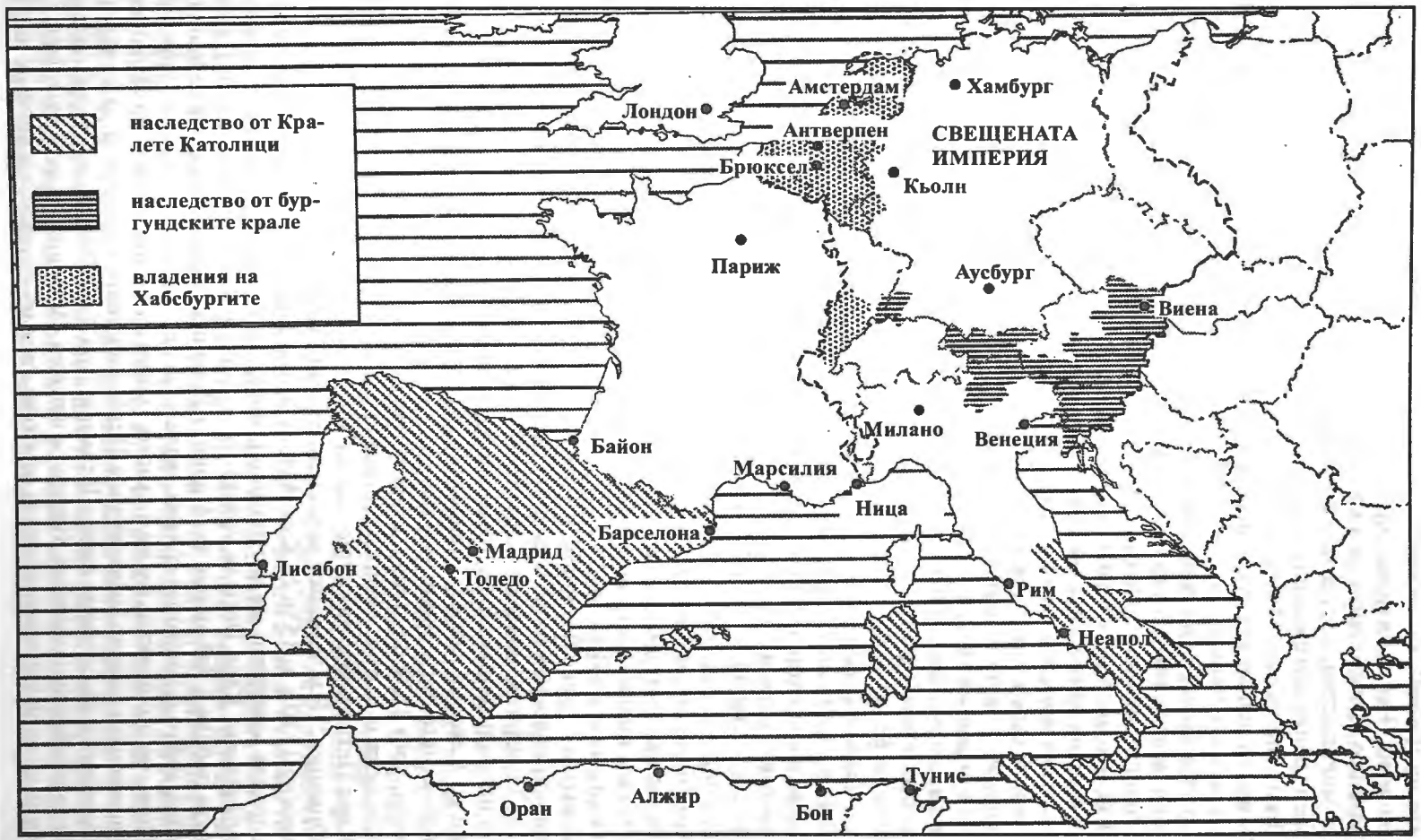
— дядо му по бащина линия, Максимилиан, му завещава имената на Хабсбургите в Германия.

През 1519 г. към тези териториални владения се прибавя и императорската титла.

Какво представлява Свещената римска империя, когато Карл Пети я оглавява? Нищо особено. Тя е фикция, спомен за времената, когато папата и императорът, „двете половини на Господ" (Виктор Юго), смятат, че могат да си поделят ролите в християнския свят: за единия духовната власт, а за другия, наследник на Карл Велики, следователно на Римската империя, превъзходството над останалите суверени.

През 1930 г. германските историци (Петер Расов, Карл Бранди) се опитаха да подкрепят тезата, че Карл Пети се е стремял да властва над Европа. Те наблягат на ролята на великия канцлер Гатинара, закъснял гибелин, проникнат от иде-

Владенията на Карл Пети

ите на Данте[33], който мечтае да възвърне величието на света чрез една мощна империя. Често цитират фразата на Гатинара: „Сир, щом Бог ви е отредил огромното благоволение да ви издигне над всички християнски крале и принцове до могъщество, достигнато досега само от вашия предшественик Карл Велики, вие вървите към световна монархия, ще съберете християнството под един жезъл." Противно на тях, Менендес Пидал се опитва да покаже колко много Карл е повлиян от испанския дух, и особено от Фернандо Католика, чиято мисъл той представя чрез формулата „мир между християните и война срещу неверниците". Според Карл Пети призванието на Империята е да представлява висшите интереси на християнството и под духовната власт на своя глава да координира действията на националните суверени, за да не влизат те в братоубийствени сблъсъци. В тази концепция обаче има и много недоизказани неща. Първо, Карл Пети често смесва интересите на своята династия с тези на Империята. Преди всичко неговата мощ, достигната благодарение на различните наследства, представлява сама по себе си заплаха, особено за Франция, която е обкръжена отвсякъде. Разбираемо е защо тази мощ е оценявана като извънмерна. През XVI в. се говори за световна монархия, а днес бихме го нарекли империализъм. Тези опасения обясняват до голяма степен отпора, който среща Карл Пети срещу двете най-скъпи на сърцето му идеи: кръстоносния поход срещу турците и идеологическото единство на Европа.

Дори Испания, и по-точно Кастилия, е против и го показва още в началото. Това е и смисълът на бунта на *comuneros*, който се проявява точно когато кралят става император. В действителност Испания никога не се съгласява да подкрепи големите планове на Карл Пети. Тя му предоставя необходимите средства и хора, но с нежелание. С изключение на някои тесни интелектуални среди, и по-точно испанските последователи на Еразъм[34], испанците не са ентусиазирани нито от кръстоносния поход срещу турците, нито от борбата срещу протестантството. Всъщност дори и най-верните служители на Карл Пети, като се започне със съпругата му, подобно на *comuneros* считат, че Испания няма изгода да свързва съдбата си с тази на Империята.Те не смеят да го кажат открито, но отношението им е съвършено ясно и императорът го знае[35]. През 1527 г. Кортесите отказват да финансират военна експедиция за отблъскване на турската заплаха от Унгария. През 1532 г. изрично заявяват: „Войната срещу турците не засяга Испания." Всъщност за испанците има друга, много по-близка опасност – това са берберските корсари от Северна Африка, слизащи редовно на брега, за да вземат роби. Един от най-влиятелните политически деятели, архиепископът на Толедо кардинал Тавера, през 1529 г. в писмо до министъра на Карл Пети, Кобос казва направо: „За Испания е важна Африка. Останалото [имперската политика] е без значение. Карл Пети трябва да се посвети на Африка и да се откаже от войните в Италия и Франция." Изследвайки кореспонденцията между Карл Пети и императрицата между 1530 г. и 1536 г., Хосе Мария Ховер показва до каква степен регентката споделя мнението на антуража си, макар че той е подбиран от императора. Тя поздравява Карл Пети за успеха му в Тунис през 1535 г., но веднага добавя, че тази победа е най-ценна за Италия, а Испания би предпочела да се нападне Алжир, който е много по-голяма заплаха за нея. По такъв начин тя упреква Карл Пети, че политиката му не е съвсем съобразена с интересите на Испания. През следващата година императрица Исабел настоява съпругът ѝ да сключи мир с Франция и да се заеме само с Испания. При Карл Пети се очертава така наречено испанско надмощие. Изразът е неточен. Испания предоставя кредити и войници за една външна политика, която не е в неин интерес, а в интерес на импера-

тора[36].

Още през 1520 г. Карл Пети дава основните насоки на политиката, която смята да води: поддържане на единството на християнския свят, заплашен отвън от турците, а отвътре – от схизмата на Лутер.

3. Карл Пети и Сюлейман Великолепни

От XII в. Средиземноморието е „християнско езеро" (Фернан Бродел). През XV в. всичко се променя. След завземането на Константинопол (1453) роденатa преди двеста години Отоманска империя под водачеството на Сюлейман Великолепни (1521 – 1566) става заплаха за Европа. След като е завзел Белград през 1521 г., Сюлейман напада Унгария, удържа победа при Мохач (1526) и установява турско владичество над Балканите. През 1529 г. е обсадена Виена. На друг фронт турците се обединяват с берберските корсари от Северна Африка, предвождани от прочутия Барбароса[37] и стават господари на почти цялото Средиземноморие. Превземат Родос през 1521 г. и град Алжир през 1529 година.

Християнските нации си дават сметка за опасността. Казват, че са готови да се бият с врага, но реагират безредно, според случая и в зависимост от интересите си. Причината е, че Европа не е единна по отношение на турците. В народните представи, подхранвани от религиозната пропаганда, турчинът е синоним на неверник, непреклонен враг на християните; варварин, който пали, граби, набива на кол. Така ги представят в много пропагандни писания, пасквили и кореспонденции, особено след катастрофата при Мохач и обсадата на Виена. Но хуманистите и някои от пътувалите в отоманския свят – поклонници, търговци..., описват друга картина. Те представят Отоманската империя като страна, в която се обръща голямо внимание на благотворителността, където магистратите въздават справедливост, без да протакат процесите, където съществува толерантност към религиозните малцинства и се вземат предвид личните заслуги. На тази основа интелектуалците се разделят. Едните, като Еразъм и Вивес[38], смятат, че може да се постигне съгласие с турците и че във всеки случай няма причина да се води война с тях. Други преценяват, че те са заплаха за християнския свят и трябва да се прогонят извън традиционните граници на Европа, но не заради религията им – идеята за кръстоносен поход срещу неверниците вече не се котира, – а поради по-сериозни причини. Не религията, а цивилизацията противопоставя християнския и турския свят. От една страна имаме представа за власт, основаваща се на идеята за всеобщото благо, на юридически и морални норми, целящи да гарантират известни права на хората, на съществуването на посреднически органи. От друга – тираничен режим, в който индивидът зависи изцяло от волята и каприза на един единствен човек, който не е отговорен пред никого. Тук се налага понятието деспотизъм[39]. За много от тези хуманисти Карл Пети се явява вестител на една справедлива кауза по отношение на турците. Не всички канцлерства са на това мнение. Някои от тях, например тези на територията на Хабсбургите, които са пряко заплашени, смятат, че императорът се бие срещу турците, защото има интерес. Той е преди всичко глава на Австрийската династия и чак след това герой на християнския свят. Така че не трябва да ни заблуждават претенциите на императора за световно господство.

Това е причината Карл Пети почти винаги да води сам битката срещу турците. Генуезката република е една от малкото държави, които го подкрепят ефикасно, след като през 1528 г. Андреа Дория минава на негова страна. През ав-

густ 1534 г. Барбароса в съглашение със Сюлейман превзема град Тунис, чийто крал е васал на Испания от 1510 година. В отговор, на следващата година Карл Пети предприема поход, за да го принуди да се оттегли. Той дебаркира в Гулет, тръгва към Тунис и влиза в града на 21 юли, освобождава двадесет хиляди пленници и назначава за суверен свой приятел[40]. Тази победа е без бъдеще. За да се впусне с всички сили срещу Сюлейман – става дума за Свещения съюз, сключен през 1538 г. между императора, папството и Венеция[41], – той има нужда поне от неутралитета на Франция. Но не го получава. През 1541 г. Карл Пети прави неуспешен опит да дебаркира в град Алжир. Тогава се отказва и подписва примирие с Барбароса и дори с турците (1546). Мечтата за кръстоносен поход окончателно се отдалечава. За момента императорът има други грижи – религиозното помиряване на Европа.

4. Карл Пети и протестантите

В момента, когато избират император, Лутер едва е публикувал своите тези си срещу Римската църква, обвинена, че е предала мисията си[42]. Религиозното единство на Европа е застрашено. Карл Пети не може да остане безучастен към този проблем, той го засяга по две причини – във връзка с отговорностите му на император и поради факта, че схизмата се разпространява предимно в Германия. Той не разбира нищо от теологически спорове, просто смята, че Лутер проваля традицията на Католическата църква. Още в началото (Диета във Вормс, 1521 г.) определя политиката си – не одобрява Лутер, но отказва да се бори със сила срещу схизмата. Би предпочел двете страни да постигнат съгласие чрез дискусия. С други думи, очаква проблемът да се реши от Вселенски църковен събор. Но за църковен събор са необходими три условия: папата да го свика, лутераните да приемат да участват и в християнска Европа да цари мир.

Тези три условия никога не са налице по едно и също време. Затова, когато най-сетне съборът ще бъде свикан, той просто ще отчете религиозното разцепление на Европа, а предприетата реформа вече засяга само териториите, които са останали верни на Римската църква. Климент VII и Павел III са твърдо против събора. Те се страхуват, че ще ги обвинят за безпътицата на папството. Тъй като няма събор, императорът подтиква католиците и протестантите към преки разговори. Той си остава цял живот убеден, че схизмата може да се преодолее чрез взаимни отстъпки, без да се поставя под въпрос догмата. Повече от двадесет години влага всичките си усилия да изглади разногласията и да сближи двата лагера, разделили християнския свят. Тази гледна точка споделят християнските хуманисти и най-вече последователите на Еразъм, които имат голямо влияние в имперската канцелария, сред антуража на Гатинара до 1530 г., а дори и след това. Не само испанците препоръчват да се действа предпазливо. Изповедникът на императора например, доминиканецът[43] Гарсия де Лоайса, през 1530 г. съветва Карл Пети в нищо да не отстъпва от основната догма, но да приеме някои промени във външния израз на култа. Според него, като светски владетел императорът не бива да се меси във верското законодателство. Стига му да изисква от германските си поданици лоялността и подчинението, което дължат на законната власт, а иначе, добавя Лоайса, ако искат, да стават и мюсюлмани!

На няколко пъти се доближават до приемлив за двете страни компромис, например при първата Диета[44] в Аугсбург през 1530 г., когато от името на лутераните Меланхтон е готов да се спогоди при условия, които не изглеждат трудни

за изпълнение: право на брак за свещениците и причестяване в двата вида[45]. Но всеки лагер си има непримирими привърженици и те не спират да оспорват вече договорените неща. Въпреки това Карл Пети продължава да насърчава обсъжданията на най-спорните въпроси. Такава е целта и на беседите в Хагенау през 1540 г., продължили през 1541 г. във Вормс, а после и в Ратисбон. Една от тези срещи се председателства от самия император. Меланхтон и Калвин[46] присъстват. Гранвел съставя от името на имперската канцелария една статия върху изкуплението чрез вярата, срещу която Калвин няма никакви възражения. Приемат общ документ, съдържащ двадесет и три точки, но и Лутер, и Рим отхвърлят проекта.

С течение на времето и двете страни стават все по-упорити, никой не иска да отстъпи. Намесва се и политиката: германските принцове имат интерес да подкрепят религиозната реформа, защото тя им позволява да се доберат до църковните имущества и така да засилят властта си. Във войната си срещу Карл Пети търсят помощта на Франция и тя не винаги им отказва, макар че и нейната политика по църковните въпроси често е репресивна. След мирния договор в Крепи (1544) Франция се присъединява към искането на императора за църковен събор и той най-сетне е свикан в Трент на 15 март 1545 г., но вече е много късно. Този път протестантите не искат да участват. Така че съборът се отнася само за католиците. Тогава Карл Пети решава със сила да възстанови властта си над Империята. Влиза във война с лутеранските принцове, удържа победа при Мюлберг (1547), но няма средства, за да я затвърди. През 1548 г. се примирява и прави нови отстъпки пред Реформацията. Това е така нареченото „временно положение от Аугсбург" (1548) – компромис, препоръчван от съветниците на императора, сред които има и испанци като доминиканеца Доминго де Сото и изповедника на Карл Пети Педро де Сото. Лутеранските принцове не се отказват. Те подновяват войната с подкрепата на Франция и Мавриций Саксонски заставя Карл Пети да отстъпи при Инсбрук (1552). Новата Диета от Аугсбург (1552) проваля предишните опити за помирение. Отхвърлена е идеята за съгласуване на догмата и култа, всяка държава получава право да налага на гражданите си религията на княза си (*cujus regio ejus religio*)[47], дават се гаранции, че срещу религиозното дисидентство няма да има никакви санкции и че църковните имоти ще останат собственост на тези, които ги владеят според споразумението, подписано неотдавна в Пасау. Християнската общност вече не съществува, отсега нататък Европа не се основава на принципа „единство във вярата". Империята е само сбор от територии. Този провал е в основата на взетото няколко години по-късно от императора решение да се откаже от властта.

Усилията да се запази религиозното единство с цената на второстепенни отстъпки не трябва да ни заблуждават. Относно религията Карл Пети никога не е бил либерално настроен, по основните аспекти на католическата догма той е неотстъпчив. В Германия се оттегля, защото съотношението на силите е в негов ущърб, но в Нидерландия и Испания не се колебае и действа енергично. В Нидерландия с указ от 1550 г. се забранява печатането, продажбата и дори притежаването на произведенията на реформаторите (Лутер, Еколампадий, Цвингли, Калвин и др.). На еретиците е забранено да се събират, а на гражданите – да им помагат и да ги приютяват. Нарушителите се осъждат на смърт: мъжете се екзекутират със сабя, а жените се погребват живи. В самата Испания Карл Пети е създал впечатление за относително широки възгледи. Това се отнася предимно за първите петнадесет години от властването му, когато идеите на Еразъм изглежда вдъхновяват имперската политика. Самият Еразъм получава почетната

титла „съветник на принца“. В антуража на великия канцлер Гатинара има много негови последователи. Великият инквизитор Манрике също се смята приобщен към идеите на християнския хуманизъм. Той защитава привържениците на Еразъм, към които монасите са настроени враждебно и затова подлагат на съмнение неговата правоверност. Императорът лично подписва писмо, изразяващо възхищението му от Еразъм и разпространено веднага в страната. След смъртта на Гатинара (1530) и на секретаря му Алфонсо де Валдес (1532) обстановката се утежнява. Манрике не може да попречи на инквизиторите да преследват привържениците на Еразъм. Дори през този относително спокоен период Инквизицията бди зорко над основните правила. Продължавайки да наказва изповядващите юдейство, от 1525 г. със съгласието на императора тя атакува и илюминистките[48] секти и още от самото начало гони лутераните.

Карл Пети вярва, че е прочистил Испания от ереста. Затова е поразен, когато по време на почивката си в Юсте през 1558 г. научава, че във Валядолид и Севиля са открити лутерански огнища. Строго инструктира дъщеря си Хуана, регент на кралството, тъй като Филип II пристига чак през 1559 г., да задуши в зародиш проявите на ереста. Лутераните се третират и наказват не като еретици, а като бунтовници, застрашаващи сигурността на държавата. Аутодафето във Валядолид не е първият акт от царуването на Филип II, както се смята понякога. То е последен акт от властването на Карл Пети и търсенето на разлики между бащата и сина по този въпрос са излишни.

Карл Пети не успява да постигне двете си цели: отблъскване на турците и запазване на религиозното единство на Европа. И в двата случая той смята, че императорската му титла го издига над националните суверени и му дава морално право да защитава общите интереси. Причината да не успее да ги убеди в чистотата на намеренията си се крие в поначало двойнственото му положение: той е император, но в същото време и глава на Австрийския дом. И турците, и схизмата на Лутер застрашават пряко Хабсбургите. Дали политиката на Карл е продиктувана от безпристрастни и световни идеи – да се запазят шансовете и единството на западната цивилизация, или от по-егоистични подбуди – да се запази първостепенната позиция на Австрийската династия? Двата елемента се преплитат. Съмнявайки се в истинските намерения на императора, всеки реагира в зависимост от преценката си за националния интерес. И така, кръстоносният поход се превръща в анахроничен идеал— той вече не може да увлече народите. Колкото до наднационалната идея, тя и в края на XX в. се приема с немалко резерви, а през XVI в. се касае по-скоро за утвърждаването на национализмите. За да се противопоставят на подозираните от тях империалистически намерения, държавните глави без колебание сключват съюзи, пък било то и с врагове на християнството, понятие, само по себе си вече надживяно. Между войните Венеция търгува с турците и може да се каже, че поддържа с тях културни отношения. Поведението на папството и на Франция не се различава особено.

5. Карл Пети и Франсоа I

С властването на Карл Пети между Франция и Австрийската династия започва съперничество, завършило едва през 1648 г. с Вестфалския договор. В началото на XVI в. конфликтът има две страни: един по-скоро частен проблем – претенциите на Карл Пети към Бургундското херцогство и друг много по-сериозен въпрос – Италия.

През 1477 г. Луи XI завзема Бургундия. В началото на XVI в. от територи-ите, събрани от Шарл Дръзки, остават само Фландрия и Франш-Конте. В епоха-та, когато съвременните нации още не са очертали окончателните си граници, някои още хранят надежди за възстановяване на великото Западно херцогство. Между тях е и Карл от Ганд. Кръстен е Карл в чест на прадядо си Дръзки и е възпитан в култ към предците си, чиято мечта била Франция и германските страни заедно да основат нация със собствен характер и оригинална култура. През 1506 г. той получава титлата херцог на Бургундия, носена още от баща му Филип Хуба-ви. Поне до 1530 г. Карл непрестанно претендира за родината на дедите си. В завещанията му редовно се споменава желанието да бъде погребан в Дижон, в картезианския манастир в Шампмол, до Жан Безстрашния и Филип Добрия. Дълго след като се е отказал формално от тази мечта, през 1547 г. той отново съветва сина си, бъдещия Филип II, никога да не забравя Бургундия, *nuestra patria*[49].

Интересът на Карл Пети към Италия е от друго естество. На полуострова се разграничават три групи. Първо, територии, подчинени пряко на Карл Пети – Неапол, Сицилия и Сардиния, които са към *арагонската* корона. Втората група е оспорвана от императора и краля на Франция – Савоя, Милано и Генуа. И третата са двете автономни сили Венеция и Папската държава.

Втората група е жизненоважна за връзката между различните територии под властта на Карл Пети: Фландрия, Франш-Конте, германски владения, Неапол, Иберийския полуостров. Милано управлява връзките между Германия и Ита-лия, а Генуа – между Испания и Неапол. С това се обяснява и външната полити-ка на Карл Пети и Филип II: те искат да си запазят владението над тези връзки и ако е възможно да ги подобрят, като от една страна си върнат Бургундия от Фран-ция, което влиза в династическите им стремежи, и от друга страна завладеят Прованс. От своя страна Франсоа I и Анри II мислят само как да осуетят тези планове и да отпуснат хватката на Австрийската династия, изолирайки разли-чните части на империята и съюзявайки се с Венеция, с германските протестант-ски принцове и с турците.

През 1516 г. фламандският двор на бъдещия Карл Пети обявява политика на всеобщ мир, продиктуван повече от обстоятелствата, отколкото от чувство за християнска близост. Важното е да не се провокират мерки срещу наследника на Кралете Католици, за когото е известно, че скоро ще бъде кандидат за Им-перията. Колкото до Франсоа I, завладял Милано през 1515 г., в негов интерес е да пази Испания. При такива условия е подписан договорът в Ноайон (1516), задължаващ двете сили да поддържат приятелски отношения помежду си и с другите държави, и по-специално с Англия и Хенри VIII. По това време Еразъм, който носи титлата съветник на младия крал на Испания, съчинява химн на мира (*Querela pacis*): в Европа като че ли започва нова ера, ера на единство в цивили-зацията на християнските нации. Тези добри чувства не устояват дълго на изпи-танието на делата. През 1518 г. бунтът на Лутер показва, че християнството е неочаквано уязвимо, а през 1519 г. възкачването на император Максимилиан раз-валя съюза от 1516 г. между Карлос I, Франсоа I и Хенри VIII и ги прави съпер-ници. Надпреварата е между първите двама. На времето Франсоа I казва, че ако го изберат, е готов да поведе кръстоносен поход. С ресурсите на Франция зад гърба си, той твърди, че има възможност да изпълни мисията си и да отблъсне турците. А всъщност иска да осуети победата на Карл, която би дала на краля на Испания прекалено голяма власт. Тези опасения стават реалност през 1519 г., когато териториите на Карл Пети обграждат от всички страни Франция. Затова

не е чудно, че отношенията между Франция и Испания се влошават.

Франция използва вътрешните трудности на Испания, разкъсвана от бунтовете на *Comunidades* и на *Germanías* и на 10 май 1521 г. напада Навара, като се опитва да възвърне там династията на Албре, но не преценява добре момента и подценява патриотизма на кастилците[50]. Французите атакуват, след като вицекралете побеждават *comuneros* във Вилялар (21 април 1521); много бивши бунтовници се надяват да бъдат помилвани, ако отидат да се бият срещу французите. А те с триседмична кампания окупират цяла Навара, преминават Ебро и пренасят войната в Кастилия, обсаждайки Логроньо. Кастилската контраофанзива е помитаща. На 11 юни френската армия е заставена да отстъпи, а на 30-и е разбита. Навара е отвоювана почти толкова бързо, колкото е била изгубена. В края на септември французите пак атакуват, този път територията на баските. Тази инвазия е спряна за по-малко от месец, но французите запазват крепостта Фонтараби до 1524 година.

След победата си в Маринян през 1515 г. Франсоа I е постигнал двоен дипломатически успех: наново е завзел Милано и е подписал споразумение с швейцарците. Така парализира действията на противника си. През 1521 г. Карл Пети преобръща нещата. В отговор на инвазията в Навара той праща войска в Ломбардия. През декември генералите му Пескара и Ланой окупират Милано. След три години имперската армия нахлува в Прованс, но тъй като не успява да сломи отпора на Марсилия, се спира в Пиемонт. В този момент Франсоа I решава да атакува Италия и да си върне Милано. Но на 24 февруари 1525 г. – двадесет и петия рожден ден на Карл Пети!, кралят на Франция е разбит при Павия, взет е в плен и е отведен в Мадрид. За да се измъкне от неприятното положение, той обещава да изпълни всички искания на Карл Пети, и най-вече да му върне Бургундия, но щом се озовава на свобода, бърза да отрече поетите по принуда задължения. Тогава Карл Пети го обвинява, че не спазва рицарската си дума и го предизвиква: „Нека с Божията помощ уредим този спор между нас! Тогава Бог ще прояви своята справедливост !“ Франсоа I не бърза да приеме предизвикателството – рицарският дух, както и идеята за кръстоносен поход вече не са на мода. Императорът взема надмощие. През юли 1528 г. той убеждава генуезеца Андреа Дориа да изостави каузата на французите и да се съюзи с него, приемайки титлата главен военачалник на испанската флота. Андреа Дориа остава верен на този съюз до смъртта си през 1560 година. Така е гарантирана връзката между Испания и Италия по море. На Франсоа I не му остава нищо друго, освен да отстъпи. Мирът между Испания и Франция е подписан в Камбре през 1529 година. Кралят на Франция признава суверенитета на Карл върху Артоа и Фландрия, отказва се от всякакви претенции за Милано, Генуа и Неапол и се задължава да плати огромен откуп – повече от два милиона златни екю, за двамата си сина, задържани в Мадрид вместо него. В замяна императорът се отказва от претенциите си за херцогство Бургундия, Прованс и Лангедок.

Въпреки това съперничеството между двамата суверени не свършва дотук. Скоро Франсоа I се обръща към турците. Той подтиква Сюлейман да атакува Генуа, съюзник на Карл Пети. Целта е съюзените флоти на Турция и Франция да прекъснат връзката между Барселона и Генуа, която е от жизнена важност за императора. Оттогава датират и официалните отношения между Турция и Франция, които през 1536 г. завършват с подписване на съюзнически договор. Съюзените войски и флоти на султана и на Франция извършват множество съвместни операции в Средиземноморието: турската флота зимува в Тулон, а френска ескадра пуска котва в Босфора. Това съглашение скандализира Европа. Във Франция

също са шокирани от този противоестествен съюз между християни и неверници, но политическите интереси вече изместват идеологическите съображения. При завръщането си от Тунис в Рим през 1536 г. Карл Пети цитира отнети от берберите писма, които доказват тайното споразумение между френския крал и турците. Той обвинява Франсоа I, че е предал християнството и в присъствието на папата и на френския посланик пак предлага дуел с шпага или нож, на неутрална територия, на някой остров или пред събраните войски. Франсоа I отново не отговаря.

През 1530 г. Карл Пети е дал инвеститурата на Миланското херцогство на Франческо Сфорца. Когато след пет години той умира, херцогството трябва да бъде върнато на Карл Пети като част от земите на империята[51]. Франсоа I не иска и да чуе за подобно нещо. През февруари 1536 г. той завладява Пиемонт и Савоя, която също е земя на Империята. Реакцията е провансалската кампания – комбинирана операция срещу Марсилия по суша и море. Навсякъде французите се оттеглят без съпротива, като използват тактиката на опожарената земя. Карл Пети настъпва до Екс и се връща, тъй като няма средства да продължи битката. Сключен е временен мир. Двамата съперници се срещат в Егморт на 14 юли 1538 година. По този повод между тях се създават толкова сърдечни лични отношения, че през 1539 г. Франсоа I предлага, а Карл Пети приема да пътува от Испания за Нидерландия, прекосявайки Франция и да поспре за няколко дни в Париж. Но добронамерената не трае дълго. Франсоа I нарушава мира през 1541 година. Той подкрепя лутеранските принцове, обединени в лигата на Смалкалде, но и двете страни са толкова изтощени, че изглежда за предпочитане да се споразумеят. През 1544 г. в Крепи е подписан мир, в който се предвижда брак между един от синовете на Франсоа I, Орлеанския херцог, с племенница на Карл Пети, а за зестра е определено Миланското херцогство. Смъртта на орлеанския херцог, а после и на Франсоа I, поставят всичко това под въпрос. През 1551 г. новият крал на Франция Анри II пак подема борбата и завладява епископствата Тул, Мец и Вердюн. Карл Пети не успява да си върне Мец, а това застрашава връзките между Фландрия и Италия. Чак след абдикацията на императора през февруари 1556 г. е постигнат мир.

6. Папата и императорът

Представата на Карл Пети за императорската титла включва и религиозни измерения. В различни епохи средновековното християнство се опитва да организира нещо като разделение на отговорностите: за папата духовната власт, а за императора политическата координация. Папата напомня на избирателите на Свещената римска империя през 1519 г.: ролята на императора е да насърчава вярата, да поддържа мира между християнските народи и да води битка срещу нечестивците. Обявените от Карл Пети цели – кръстоносен поход срещу турците и свикване на събор за запазване на религиозното единство на Европа, би трябвало да бъдат подкрепени от папите. Но не става така, освен през краткия понтификат на Адриан VI (1522 – 1523), негов бивш наставник. Наследникът на Адриан VI, Климент VII от рода на Медичите, отказва да дискутира с Лутер за реформата на Църквата и се старае всячески да поддържа крехкото равновесие между Карл Пети и Франсоа I в Италия. Ако удовлетвори искането на императора и свика събор, ще даде прекалено голяма власт на Карл Пети. След Павия Климент VII организира Лигата в Коняк (1526), „за да сложи край на войните,

опустошаващи християнския свят", т. е. да освободи Италия от настойничеството на Карл Пети и да възстанови равновесието между силите. В писмо от 23 юни 1526 г. Климент VII напомня своите възгледи за папските права. Карл Пети отговаря със записка от Гранада (17 септември 1526) – папата говори на език, недостоен за един християнин, а още по-малко за пастор. На императора се пада отговорността да следи за единството на Църквата; кардиналите са подтиквани към бунт: „Напомнете на Върховния първосвещеник, че Бог го е поставил на трона на Свети Петър да се стреми не към нещастието, а към спасението на християнския народ и не да се хваща за оръжието, а да проявява снизходителност и смирение." Щом папата отказва да свика събор, нека кардиналите да поемат инициативата. В антуража на Карл Пети открито се говори за изгонване на папата от Рим[52]. Стига се до разрив, а не след дълго и до война.

Имперската войска се разполага в Северна Италия в началото на 1527 г. и бавно слиза на юг. Командвана е от французин, конетабъла[53] Шарл Бурбонски, преминал в лагера на императора от омраза към Франсоа I. Войската е разнообразна по състав: има испанци, италианци, швейцарци и основно осемнадесет хиляди немски ланскнети[54], повечето от които са лутерани. Всички са наемници, жадни да грабят. Но конетабълът няма средства да им плаща, затова ги държи само с обещания за плячка в Рим. На 5 май войската стига до вратите на града, на 6 май щурмува. Бурбонът е убит още първия ден. Останалите без началник войници разграбват Рим. Обират къщи и църкви, поругават реликви, играят на топка с черепите на свети Йоан, свети Петър и свети Павел, изнасилват монахините, унижават църковните сановници, ограбват населението, търсейки лесни за продажба предмети, злато, сребро, ценни неща, започват търговия на произведения на изкуството (статуи, гоблени, картини). Озаптената най-накрая имперска войска напуска Рим едва на 16 февруари 1528 г., отнасяйки огромна плячка. Междувременно папата е успял да избяга и се връща чак през октомври същата година[55].

Никога от времето на варварските нашествия столицата на християнския свят не е търпяла такива щети. Антуражът на Карл Пети отначало е поразен от размаха на победата и чак после се осъзнава. Имперското канцлерство разпространява записка, за да обясни, че случилото се е било предначертано от Провидението: Рим е станал град на покварата, в който се събират богатствата на Църквата, отклонени от предназначението си. Климент VII се излага на такива бедствия, защото се държи като военен командир, а не като пастир. Подтикват също Карл Пети да използва случая – докато папата зависи от него, – да наложи реформата на Църквата. В историята ще остане фактът, че Църквата е основана от Иисус Христос и възстановена от Карл Пети!

Императорът не приема тези съвети. Той не само не се възползва от ситуацията, но и се стреми да се помири с папата и отчасти успява. През юни 1529 г. Карл Пети пристига в Италия, среща се с Климент VII в Болоня и на 22 февруари 1530 г. получава от него желязната корона на лангобардските крале. Тази церемония е последна по рода си, тъй като Наполеон сам се коронясва в парижката Света Богородица в присъствието на Пий VII. За Карл Пети тя означава, че от обикновен крал на римляните той става истински император. При това пътуване Карл Пети не посещава Рим, където присъствието му би се възприело като провокация. Той ще бъде приет във Вечния град от наследника на Климент VII, Павел III, едва през 1536 г. при завръщането си от победното дебаркиране в Тунис. Но отношенията му с него си остават винаги обтегнати. Папите никога не споделят възгледите на императора за реформата на Църквата, за тях той винаги си остава обезпокоителен с изключителната си мощ суверен. Франция „се при-

съединява“ към императора чак с мирния договор в Крепи (1544). Тогава се свиква вселенски събор и първите заседания се провеждат в Трент през 1545 г., прекалено късно, за да се уеднаквят различните позиции.

7. Индиите

Континентът, който испанците до XVIII в. упорито наричат Индиите, не заема много място в големите проекти на императора. Този факт се сочи понякога като поредното доказателство за средновековната мисъл на Карл Пети. Въпреки това точно при него е основана Испанската империя в Америка и точно от Америка Карл Пети получава периодично скъпоценния метал, благодарение на който успява да плати най-неотложните си дългове.

Когато Карл Пети идва на власт, богатствата на Антилските острови вече са изчерпани. Трябва да се завладяват и експлоатират нови земи. С такава цел към континента, наричан тогава твърда земя, тръгват експедиции, предвождани от Васко Нунес де Балбоа, достигнал брега на Тихия океан на 13 септември 1513 г., и от Педрариас Давила и особено експедицията към Мексико, подготвяна в началото от губернатора на Куба Диего Веласкес. Ернан Кортес го изпреварва. Подминавайки заповедите на губернатора, в началото на 1519 г. той отплава с единадесет кораба, петстотин човека и няколко коня. По пътя си Кортес намира и двама преводачи: един испански свещеник, Херонимо де Агилар, който разбира езика мая и една млада индианка, Малинче, владееща мая и науатл. През април 1519 г. Кортес дебаркира на брега на Мексико и основава град Вера Крус. Навлиза във вътрешността на страната. През август привлича за каузата си племето тлакскала, недоволно от потисничеството на ацтеките[56]. През октомври решава своевременно да всее ужас сред противника и организира клането в Чолула. Месец по-късно е в сърцето на ацтекската империя, в Теночтитлан, където побеждава император Монтесума, но се налага да се върне на брега и да разубеди съотечественика си Панфило де Нарваес, изпратен от Диего Веласкес да го накаже за неподчинението му. Докато отсъства, непохватните действия на Педро де Алварадо предизвикват индиански бунт. Кортес бързо се връща, но е принуден да напусне Теночтитлан. Това става в „тъжната нощ“ на 30 юни 1520 година. През август 1520 г. Кортес завзема наново града и трайно установява власт над старата територия на ацтеките. От централното плато той постепенно заема околните територии и през 1522 г. е назначен за губернатор на Нова Испания, но е отзован през 1529 година. Карл Пети никога повече не му разрешава да се върне в Мексико.

Завладяването на империята на инките е не по-малко дръзко. През 1526 г. се обединяват трима авантюристи: ветеранът от войните с Италия Франсиско Писаро, подхвърленото дете Алмагро и свещеникът Лука, служещ им вероятно като подставено лице. След първото си пътешествие Писаро се връща в Испания да иска инвеститура от Карл Пети, който го прави кавалер на ордена Свети Яков (1529). През 1531 г. малкият отряд стига до Панама, основана през 1519 г. и послужила по-късно като база при експедициите на юг, както Куба се използва за Централна Америка и Мексико. През ноември Писаро пристига в Кахамарка. Устройва капан на инката Атауалпа, пленява го и му иска огромен откуп[57], който скандализира Европа. Въпреки всичко Атауалпа е екзекутиран. През ноември 1533 г. е превзета столицата на инките Куско, но Писаро предпочита управлението на страната да се установи по-близо до брега, в новия град Лима (1535).

Победителите се разединяват и започват война помежду си. Тръгналият към Чили Алмагро се връща, оспорва властта на Писаро и той го екзекутира (1538). За отмъщение привържениците му убиват Писаро (1541). Първият вицекрал Бласко Нунес Вела се опитва да потуши бунта на колонизаторите срещу законодателството, което според тях прекалено облагодетелства индианците. Но през 1546 г. е убит. Редът е възстановен едва през 1548 г. след пристигането на новия кралски пратеник Педро де ла Гаска.

Другите територии на Америка не създават толкова проблеми, с изключение на Чили, където през 1553 г. е основан град Сантяго, но през 1553 г. настъплението спира поради съпротивата на арауканите. Аугсбургските банкери Велзер си издействат Венесуела, където се надяват да намерят златни мини. Но се разочароват и се отказват от колонизирането на страната. Тръгнал от Санта Марта във Венесуела, Хименес де Кесада се изкачва по течението на река Магдалена с три бригантини и шестстотин души. През април 1538 г. той основава Санта Фе де Богота, столица на бъдещата Нова Гранада. Ла Плата е достигната почти по същото време, но Буенос Айрес не се задържа трайно. Затова пък Парагвай много бързо се обособява около град Асунсион (1537). Много от тези експедиции имат за цел достигането на царството на златния човек (*El dorado*), приказна страна, чийто крал понякога намазвал тялото си с терпентин, търкалял се в златен прах, качвал се в кану и хвърлял в езерото цели шепи злато и изумруди... Пътешествениците търсят това царство първо по бреговете на Амазонка, изследвани от Орелана през 1541 г., преди да намери смъртта си. Този провал е характерен за разочарованията, очакващи конквистадорите. Колко ли експедиции са завършили с такъв неуспех? Една от най-известните е тази на Панфило де Нарваес, тръгнал от пристанището на Санлукар де Барамеда в Андалусия на 17 юни 1527 г. с пет кораба и шестстотин човека. След кратък престой в Куба и Тринидад, през април 1528 г. той слиза на брега на Флорида. Групата му е унищожена за няколко месеца. Остават живи само четирима. Един от тях, Алвар Нунес Кабеса де Вака, живее осем години сред индианците във Флорида, а после отива да се бие в Парагвай.

За по-малко от двадесет години две огромни, добре организирани и гъсто населени империи се сриват под нашествията на авантюристите, чиято численост никога не надвишават хиляда души. Често са търсени причините за тази лесна победа. Обяснявана е с техническото надмощие на испанците. Наистина лъковете, стрелите, копията, ласата на индианците са несравними с огнестрелните оръжия и стоманените брони, шлемове и саби на европейците, които използват в битките и непознати на континента животни: конете и особено молосите[58], подобни на зверове. Предимството на испанците е категорично, но не и решаващо. Накрая индианците свикват с изстрелите на огнестрелните оръжия, макар че в началото ги мислят за гръмотевици. Напластените им памучни дрехи им позволяват по-голяма подвижност в сравнение с испанците, сковани в доспехите им. В крайна сметка числеността несъответствие би трябвало да реши нещата в тяхна полза. Съвсем друга е ролята на религиозния фактор, поверията на индианците притъпяват психологическата им съпротива. Те чакат неизбежното завръщане на боговете и са склонни да ги отъждествяват с европейците[59]. Сред тях се разразяват ужасни епидемии, а завоевателите като че са пощадени. Логично е индианците да приемат това като знак от небесата – боговете са ги изоставили. Не са за пренебрегване и политическите аспекти. Почти винаги испанците се бият срещу разединени противници, използвайки местните съперничества, неприязънта на племената, подчинени на ацтеките и инките, откъдето и тази пара-

доксална ситуация: най-бърза и решителна е победата над най-мощните и добре организирани империи. Испанците нападат центъра и веднага тяхната власт замества тази на ацтеките и инките, като всеки път си намират съюзници[60]. Затова пък при сблъсък с независими племена изходът на битката съвсем не е ясен. Така става в Чили и Патагония например или на северната граница на Мексико, където и през XVIII в. испанците доста трудно се справят с апахите[61].

Завладяването на тази огромна империя не струва нищо на Карл Пети. То винаги е било предмет на индивидуална инициатива, ръководителят на експедицията намира необходимите средства за купуване на корабите, снабдява се с оръжие и снаряжение и събира хората. Ако начинанието успее, от плячката се заделя една пета за краля, а останалото се разпределя, като всеки получава дял в зависимост от вложенията и отговорностите си[62]. Държавата само разрешава експедициите до дадено място и назначава управители на завзетите територии. Кои са всъщност тези конкистадори? От географска гледна точка повечето от тях са от южната част на полуострова. Почти всички са от Андалусия, Естремадура, Нова Кастилия. От социална гледна точка са младежи без собственост, понякога h*idalgos*, но сред тях няма нито благородници, нито селяни. Подтиква ги желанието да се издигнат, бързо да натрупат богатство, но за тях парите не са самоцел, а средство за достигане на социален престиж, непостижим за тях на полуострова. След превземането на Гранада секва движението, позволило на толкова амбициозни младежи да получат наведнъж и богатство, и почести – *honra y provecho*. Колонизацията е презокеанско продължение на духа и методите на Реконкистата, а това обяснява и някои характерни черти на испанската колонизация, като предимството на мините над земеделието и привързаността към *encomienda*, подмладена форма на сеньориалния режим. Не са за подценяване и мотивациите от друго естество. За конкистадорите не е от голямо значение колко души ще бъдат спечелени за Господ[63]. Но пък е от решаващо значение вкусът към приключения. Почти всички конкистадори са пленени от пейзажите на Америка, струва им се, че са намерили рай, подобен на митичните страни от античността или от рицарските романи, затова и дават такива имена на някои области: Флорида, Калифорния, реката на Амазонките...

Завладяването на тази империя има почти незабавни последици: заличаване на две оригинални цивилизации— ацтеките в Мексико и инките в Перу и измиране на голяма част от коренното население. Завоеванието поставя и проблема за легитимността: с какво право испанците налагат владичеството си на независими народи?

Лас Касас алармира обществото за тази демографска катастрофа. Неговият *Много кратък доклад за унищожението на Индиите* (1552) разказва за сто милиона жертви. В наши дни етно-историците от Бъркли (Бора, Кук...) се стремят да обосноват научно тази оценка. Те изчисляват населението на Америка в момента на завладяването на над сто милиона жители[64]. В началото на XVII в. остават по-малко от пет. Тези цифри не се приемат категорично. Аржентинският етнолог Анхел Розенблат дава много по-малко число: според него първоначалното население е по-малко или равно на четиринадесет милиона жители[65].

Цифрите може да се дискутират. Но пък всички са единодушни относно огромното значение на този „срив": за един век населението на американския континент се стопява. Загиват поне три четвърти от жителите, а може би и повече. Как да си обясним това масово измиране? Абсурдно е да виним пряко конкистадорите. Дори да са искали, те не биха могли да унищожат толкова хора, пък и не е в техен интерес, те имат нужда от работна ръка, следователно от хора[66]. В

битките падат хиляди, а не милиони. Принудителният труд е също толкова убийствен, колкото и битките, а може би и повече. На Карибските острови ловците на бисери не издържат дълго на условията да се гмуркат все по-дълбоко. Преселванията и работата в мините също са безпощадни, но и в това не е обяснението. Демографският срив се дължи главно на две причини: болестите и травмата от завладяването.

Преди идването на европейците американският континент е изолиран от останалия свят. Населението му живее в крехко биологично равновесие и е особено уязвимо и към най-малката инфекция. Този факт има драматични последици. Европейците изглежда не донасят оттам тежки болести[67], но пък заразяват индианците, като донасят в Америка непознати дотогава заразни болести. Мисионерите отбелязват това: дори само пристигането на европейци в някое село сее смърт сред местното население. Като че с дъха си отнемат душите им. Една най-обикновена хрема може да се окаже по-смъртоносна от някоя тежка болест. През 1518-1519 г. в Санто-Доминго има епидемия от вариола. Тя унищожава почти цялото индианско население, докато европейците я надвиват, защото имат имунитет от детството си или са по-издръжливи. Войниците на Кортес донасят вируса в Мексико. Оттам епидемията се прехвърля в Гватемала, слиза на юг и през 1525-1526 г. стига до империята на инките. В тези гъсто населени райони индианците мрат като мухи[68]. След вариолата се разразява рубеола (1530-1531), през 1546 г. тиф, през 1558-1559 г. грип, без да споменаваме дифтерита, заушките и др.

Стопяването на американското индианско население е предизвикано от микробен шок, директно или с помощта на духовната травма, която завладяването нанася. Традиционното общество се разпада или изчезва. Индианците вече не вярват в изоставилите ги богове. Много от тях губят желание за живот, оставят се да умрат заедно със семействата си от глад или от отчаяние или се самоубиват, някои жени абортират. Демографската стабилизация започва едва в края на XVII век.

Още в началото на XVI в. в Испания се надигат гласове срещу методите на колонизация и експлоатацията на индианците. Чрез „законите от Бургос“ се прави опит да се ограничат злоупотребите, като се организира така наречената *encomienda*, т. е. юридическа форма, целяща да обедини три неща: уважение към статута на индианците, които са свободни поданици на краля – на теория индианците не са роби; приобщаването им към Църквата – през XIX в. го наричат цивилизоване и с това се заемат колонизаторите; култивиране на земята благодарение на робския труд, на който са подложени индианците.

По този начин „законите от Бургос“ освещават правно една фактическа ситуация и узаконяват принудителния труд. При Карл Пети дебатите се подновяват в нова светлина. Можем да разграничим три събития: лекциите на Франсиско де Витория, протестът на Лас Касас и спорът във Валядолид.

Доминиканец и професор по теология в университета в Саламанка, през 1539 г. Витория изнася лекция за колонизацията. Планът е следният: преди идването на испанците американските индианци са господари на земите си, на тях им е било отнето владението. Как да се оправдае тази несправедливост? Витория разглежда първо принципите, които му се струват незаконни, а след това и тези, които могат юридически да обосноват испанското присъствие в Америка. За него са незаконни например аргументите, свързани с авторитета на папата и противоестествените грехове (кръвосмешение, содомия) на индианците. А сред законните принципи нарежда общественото право, общуването и особено желанието да се сложи край на някои нечовешки обичаи – канибализма и човешкото жертвоприношение, нарушаващи едно от най-светите права на човечеството,

правото на живот. Суверенитетът на държавите, продължава Витория, има граници. Той не позволява на никоя държава да позволява или упражнява нарушаване на естествените човешки права, а другите държави са длъжни да спрат престъпленията срещу човечеството (в наше време бихме нарекли това дълг за намеса и защита на малцинствата или предотвратяване на геноцид). С това изключение, независимостта и суверенитетът на държавите са неприкосновени. Това би трябвало да доведе Витория до осъждане на колонизацията. Всъщност изводът е направен от неговите ученици: те отхвърлят идеята за настойничество, залегнала в основата на всяка колонизация. Карл Пети е наясно с последиците. Той иска университетът в Саламанка да предприеме санкции срещу Витория и да забрани на професорите да обсъждат в лекциите си въпроси, нарушаващи държавните интереси. Университетът отказва. След като гневът му утихва, Карл Пети спира да настоява. Дори напротив, след кампанията, проведена от друг доминиканец, Лас Касас, той нарежда да се преразгледа колониалното законодателство.

В началото Лас Касас е колонизатор на Антилските острови, но си дава сметка за проблема в деня, когато друг доминиканец отказва да му даде опрощение, докато не престане да живее от експлоатацията на хора. В критиката си към законите на Бургос Лас Касас не поставя под съмнение намеренията на законодателя, а изопачената и невярна информация, която са му дали за положението в Америка. Според него с изгонването от естествената им среда индианците западат под претекст, че се приобщават към Църквата. Освен това изискването на паричен данък разрушава структурите, с които те са свикнали. Всъщност невъзможната мечта на Лас Касас е и индианците, и европейците да се върнат към предишен стадий на търговията и манифактурата. За него парите развалят хората. Идеалът му е селско общество, където хората живеят от собственото си производство, а обменът заема минимално място. Той смята, че колониалната система поначало е порочна и абсурдна от икономическа гледна точка – тя води до обезлюдяване на Индиите. Така той започва битка, продължила през целия му живот, за премахване на *encomienda* и за възприемане на всички последици от принципа, според който индианците са свободни поданици на краля. Усилията му се увенчават с успех през 1542 г., когато в Новите закони официално се припомня забраната индианците да се вземат в робство и се поставя край на *encomienda*. Тази мярка води до въоръжено въстание на колонистите в Перу. Дворът е разколебан. Единодушието на висшите чиновници, колонистите и поголямата част от духовенството принуждава Карл Пети да преразгледа позицията си. Убеждават го, че премахването на *encomienda* е равносилно на провал на цялата колонизация.

Въпреки това дебатът не приключва. Дотогава колонизацията няма интелектуална подкрепа. Теолозите и мислителите са настроени или враждебно, или недоверчиво. Дискусиите около Новите закони привличат един от най-големите умове на епохата. Срещу Витория и Лас Касас в защита на колонизацията застава официалният хроникьор и талантлив хуманист Сепулведа. Обосновката му е кратка: когато някои народи очевидно са по-нисши от други, последните имат право и дори са длъжни да им наложат настойничеството си. Логиката е подобна на една теза на Аристотел[69] – някои същества са създадени да изпълняват, а други да командват. Приложена към колонизацията, тезата звучи така: в интерес на по-нисшите народи е да се подчиняват на по-висшите. За тях това е единственият начин да достигнат по-напред в развитието си. Това е първият исторически израз на цивилизаторската мисия на Европа, защитавана през XIX в. от Англия

и Франция. Разликата е, че през XVI в. в Испания тази теза е сведена почти до мълчание. Сепулведа излага аргументите си в книга, чиито ръкописи се разпространяват през 1547 година. Лас Касас повежда кампания срещу отпечатването ѝ и успява: университетите в Алкала и Саламанка оценяват книгата на Сепулведа като противна на християнската доктрина и се противопоставят на отпечатването ѝ. Тогава Сепулведа пише друга книга в същия дух и я издава в Рим. Лас Касас успява да се пребори всички екземпляри да бъдат иззети в Испания.

През 1550 г. Карл Пети прекратява всички завоевателни операции и назначава анкетна комисия, която да преразгледа всички документи. Така нареченият спор във Валядолид се отнася не до въпроса дали индианците имат душа – той отдавна вече не се задава, а засяга точно определен проблем: правото на колонизация. Този въпрос има две страни:

— правна страна: може ли народ, който се смята за по-висш, да налага настойничеството си, било то и временно, на народ, когото смята за по-нисш?

— фактическа страна: дали американските индианци са по-нисши от европейците? Дали са варвари, които е редно да се цивилизоват – по онова време се е казвало да се евангелизират, – за да достигнат по-висш стадий на развитие?

За да защити гледната си точка в подкрепа на колонизацията, Сепулведа изтъква, че противоестествените грехове, човешкото жертвоприношение и канибализмът доказват нисшия стадий на развитие на индианците и необходимостта да бъдат под опека. Лас Касас отхвърля тезата на противника си, изхождайки от собствения си опит – индианците не са по-големи варвари от европейците – и мимоходом прави една много важна забележка: опасно е народите да се разделят на висши и нисши, накрая винаги се оказва, че за някого си варварин. Спорът във Валядолид завършва, без да се заеме някаква позиция. Повечето от богословите, участващи в него, одобряват идеите на Лас Касас. Но могат ли да осъдят колонизацията, което би означавало да препоръчат на краля да се изтегли от Индиите? По същата причина и Витория се въздържа да стигне до края на мисълта си и съставя списък с принципи, потвърждаващи законността на завоеванието. Единственото решение е да се оправдае *a posteriori* свършеният факт, като се направят в Америка някои подобрения и се дадат гаранции. Към това се стреми колониалното законодателство в Испания[70]. Често са го окачествявали като лицемерно заради това, че никога не е пречело действително на колонистите да експлоатират индианците. Това е така, но поне го има. А в началото на XIX в. индианците си дават сметка, че не е било и съвсем безполезно. След обявяване на независимостта те са оставени без защита в ръцете на креолите[71].

8. Абдикацията и оттеглянето

Карл Пети не успява да осъществи нито една от двете задачи, които си поставя при заемането на престола на империята: да отблъсне турците и да запази религиозното единство на християнския свят. Тези цели може да изглеждат анахронични. Вярно е, че кръстоносните походи и християнската общност са понятия, наследени от Средновековието и през XVI в. не са актуални. Ако пресилим нещата, можем да видим у Карл Пети и предшественик с интуиция за бъдещата Европа – оригинална цивилизация, родена от срещата на юдео-християнската традиция и гръцко-римската античност, застрашена от напредването на една не по-малко развита цивилизация, Отоманската империя, с която обаче на времето е изглеждало невъзможно да се установят добросъседски отношения. Карл Пети

е убеден, че императорската титла го задължава да оглави Европа, за да отблъсне опасността, но съвременните държави – Англия, Венеция, папството и дори Испания, но най-вече Франция, се интересуват само от националните си интереси. Така най-космополитният за времето си суверен се обезкуражава и се отказва. Преждевременно остарял и болен, след Диетата в Аугсбург той мисли само как да организира наследяването си. Императорът особено държи на Фландрия, където е роден. Затова я отделя от другите имения на Хабсбургите и я завещава на сина си Филип. За да се гарантира сигурността ѝ, трябва да се спечели поне неутралитетът на Англия. Бракът на принц Филип с Мария Тюдор (дъщеря на Хенри VIII и внучка на Кралете Католици) през 1554 г. е замислен точно с такава цел, но не дава желаните резултати. Разочарован, че няма наследник, през септември 1555 г. Филип напуска Англия. Смъртта на Мария Тюдор окончателно проваля плановете на Карл Пети, а това ще има тежки последици по-късно, когато Филип II трябва да се справя с бунта в Нидерландия.

На 22 октомври 1555 г. в Брюксел Карл Пети се освобождава от званието велик магистър на Златното руно[72], символ на рицарството, което е мечтал да запази и развие. Три дни по-късно, пак в Брюксел, се отказва от титлата си херцог на Бургундия и суверен на Нидерландия. Императорът, облечен в черно, публично се появява, подпирайки се на рамото на младия принц Вилхелм Орански, същият, който след няколко години става най-яростен противник на „естествения си господар" Филип II. На 16 януари 1556 г. Карл Пети без никакви церемонии връчва на сина си короните на Кастилия, Арагон, Сицилия и Индиите (короната на Неапол му е връчена през 1554 г. по повод брака му с Мария Тюдор)[73]. Дворът е освободен. Седемстотин шестдесет и двама души са избрани да придружат Карл Пети при оттеглянето му. Поради финансови причини се налага броят им да се намали на сто и петдесет. Дете на севера, Карл избира една отдалечена испанска провинция – Естремадура. В манастира на йеронимитите в Юсте му приготвят сравнително скромно жилище. Императорът прекарва времето си в езда, занимания с градината си и особено в часовникарски експерименти, заедно с италианския изобретател Туриано. Намислил е да настрои заедно няколко часовника така, че да звънят едновременно. Казва, че това е полезно, отколкото да постигнеш съгласие между богословите!

В Юсте Карл Пети не скъсва с външния свят. Той получава сведения. С неудоволствие разбира, че Филип II не е използвал както трябва победата си над французите при Сен Кантен. Разтревожен е, когато са намерени лутерански огнища в самото сърце на Испания, във Валядолид и Севиля, и дава нареждане да ги премахнат. Започва нова епоха. Въпросът е не само в различните хора и поколения, а преди всичко в смяната на атмосферата в цяла Европа. Във Франция преследванията на протестантите съвпадат с началото на Религиозните войни. Карл Пети вече е извън играта. Умира на 21 септември 1558 г. в два часа сутринта.

ТРЕТА ГЛАВА

ФИЛИП II
(1556 – 1598)

1. Предпазливият крал

„Филип II е нещо ужасно“ (Виктор Юго). Наследникът на Карл Пети е обгърнат от мистериозен ореол. Още през XVI в. протестантите виждат в него „демонът на Юга“, фанатик, който настървено ги преследва из цяла Европа. Романтиците го представят като студено чудовище, удушило с ръцете си собствения си син дон Карлос и затворило се в мрачен манастир, сред труповете на семейството си. Дори испанците често се отричат от него. „Този крал, представян ни като прототип на испанец, си е чист германец“, заявява Мануел Асаня през 1918 г. пред неговия портрет от Пантоха в Ескориал. Дори в името му няма нищо испанско. Кръстили са го на дядо му, фламандеца Филип Хубави. Херцог Алба, както и много други кастилци, биха предпочели да се казва Фернандо като прадядо си, Краля Католик. И така, кой е Филип II?

Роден във Валядолид през 1527 г., Филип II храни дълбоко уважение към баща си, император Карл Пети, който влага изключително старание да го научи на кралския занаят, отначало с лични съвети, някои изложени писмено[74], а по-късно и поверявайки му неколкократно властта в свое отсъствие[75]. Той му осигурява и добри учители – Хуан Мартинес Силисео, професор от университета в Саламанка, човек от простолюдието, когото Карл Пети прави архиепископ на Толедо, и двама от най-големите хуманисти на Испания – Онорато Хуан и Хуан Хинес де Сепулведа, подпомагани във военните изкуства и светския живот от двама аристократи, единият син на херцог Инфантадо, а другият кавалер на ордена Сантяго. Първите дават на бъдещия крал вкус към книгите, математиката, изкуствата и особено архитектурата, те правят Филип II един от най-начетените хора за времето си[76]. Аристократите не постигат същия успех: те не успяват да го превърнат в рицар, нито в светски човек. Филип II никога не ще се чувства добре на бойното поле. Единствения път, когато участва във военна акция, при Сен Кантен в началото на властването му, гледката на опустошения, изоставения в ръцете на войниците град го изпълва с такова отвращение, че повече не повтаря опита си. Дори ловът изглежда не го интересува особено. Смята, че е редно да ходи на лов, но дали наистина е ловец? Гледа как другите ловуват... В тази област контрастът с баща му е пълен и Филип II винаги тайно завижда на брат си дон Хуан Австрийски, че е наследил някои черти на Карл Пети: блясъка, вкуса към аристократичните съревнования, лова, войната.

Липсата си на представителност Филип II компенсира с външна невъзмутимост, като създава впечатление за голяма строгост и обърква хората. За да ги окуражи да говорят, кралят произнасял обикновено прочутата фраза: „Овладейте се“ (*Sosegaos*). Когато му съобщават за победата при Леванте, лицето му си остава каменно, сякаш нищо не може да го извади от равновесие. Кралят си е изградил външна фасада, невъзмутима и студена, предназначена да поддържа

дистанцията между него и поданиците му, която е подсилена от бургундския церемониал, наложен от Карл Пети на двора. Всяка публична поява на краля е съпроводена със сложен ритуал, който не допуска никакви импровизации[77]. Но този суров образ е фалшив. Естетическите вкусове на Филип II могат да се оспорват, както и начинът, по който е проектирал и украсил Ескориал, но не може да му се отрече всякаква чувствителност. В писмата до дъщерите си от Лисабон той се разкрива като човек, съвсем различен от описанието на хроникьорите: внимателен и добронамерен баща, който се интересува от успехите на децата си, тревожи се за благоустрояването на Аранхуес, за състоянието на градините, за птиците, дошли в парка с настъпването на пролетта...

Как да свържем тази бащинска любов с обстоятелствата около смъртта на инфанта дон Карлос? Дон Карлос е роден от първия брак на Филип II с Мария Португалска[78] и тъй като в рода му кръвосмесителните бракове са почти правило, има и няколко душевно болни, сред които и кралицата на Кастилия Хуана Лудата, негова прабаба. За него казват, че бил болнав, лаком, раздразнителен и жесток[79]. Застава срещу баща си все по-често и грубо. Дали ревнува от него, защото е влюбен в кралица Изабел дьо Валоа, за която е бил сгоден, преди Филип II да реши да се ожени за нея? Това вероятно е легенда. Но пък е факт, че се е бъркал в политиката с право и без право. Иска да го назначат за губернатор на Нидерландия, а когато научава, че на този пост е поставен херцог Алба, той изважда нож, за да го убие. Замисля да оглави потиснатите народи и се обръща към дон Хуан Австрийски да му намери кораб. Дон Хуан предупреждава краля. Побеснял, дон Карлос се опитва да го убие. След този инцидент, няколко дни преди Коледа на 1567 г., Филип II затваря сина си в двореца. И веднага съобщава на леля си Катерина Португалска: „Вече нямам надежда, че синът ми ще си върне разума [...]. Предпочетох да пожертвам пред Бога собствената си плът и кръв, поставяйки желанието си да служа на Господ и на световното благо над всички други съображения. Има и стари, и нови причини да действам така. Те са толкова многобройни и дълбоки, че не мога да ги изкажа, така, както Ваше Величество не би могла да ги изслуша, без да си причини голяма мъка." Дон Карлос умира след шест месеца, на 26 юли 1568 г. при странни обстоятелства. Посланикът на Франция говори за гладна стачка, последвана от ненаситно ядене. Според него това е причината за смъртта[80]. По-късно Филип II е обвинен, че е палач на собствения си син. Нищо не го доказва. Наистина един крал, възприемащ толкова сериозно отговорностите си, не може да понесе мисълта, че ще бъде наследен от ненормален. Писмото до Катерина Португалска свидетелства за тревогата му. Но всичко останало са само измислици.

Филип II с право е смятан за кабинетен учен. Той прекарва много време в четене и анотиране на донесенията и докладите на министрите си, в редактиране на текстовете на декретите, които смята за неправилни от юридическа гледна точка. Дълго размишлява върху проблемите, забавяйки по този начин решаването им. Аристократите го упрекват, че е книжен плъх, неспособен бързо да вземе решение[81]. Дали невъзможността да реагира бързо на събитията е знак за слаб характер? Така смята на времето доктор Мараньон – Филип II според него е слабо същество с огромна власт. Филип II е не само бюрократ. Колкото баща му е бил пътешественик, толкова той е домошар. Малкото пътувания извън полуострова са все преди възкачването му на престола. През октомври 1548 г. предприема обиколка през Генуа, Милано, Тирол, Мюнхен, Хайделберг, Брюксел и Англия. Където и да мине, той не успява да стане популярен въпреки усилията си. Фламандците и германците го отегчават. Чувства се зле сред народи, чийто език

не разбира – Филип II говори само кастилски, – и чиито нрави му изглеждат странни и просташки. Не обича бира например и не може да понася гуляите на спътниците си. След възкачването си повече не напуска полуострова и хоризонтът му бързо се ограничава в много тесен периметър, от Сеговия до Аранхуес и от Мадрид до Ескориал[82].

Затова не е чудно, че Филип II твърде рано се отказва от пътуващия двор, характерен за неговите предшественици. Той иска да има постоянна столица, където да разположи бюрокрацията. Това е в реда на нещата. С усложняването на политиката се налага тя да се централизира. Кралят би могъл да избере за столица Валядолид или Толедо. Но е избран Мадрид, който не е незначително градче, както се твърди понякога, защото е представен в Кортесите, но все пак има вид на малък град в сравнение с другите[83]. Не се знае защо не е приет Валядолид. За отхвърлянето на Толедо може би има причина – там е седалището на най-голямата архиепископия в Испания, което създава проблеми на гражданската власт. През 1559 г.след инцидент между градската управа и главния викарий архиепископът забранява всички религиозни служби за осем дни. Тамошният *corregidor* се принуждава да се извини публично. Несъмнено Филип II не е искал да се излага на подобно унижение. На 8 май 1561 г. е взето решение дворът да се настани в Мадрид[84]. В крайна сметка това местоположение не е лошо. Мадрид се намира в центъра на полуострова. Оттам може да се стигне до най-важните точки от испанските кралства, до търговските пристанища и градове на север, както и до Андалусия, Арагон, Каталония, Валенсия и Португалия, която двадесет години по-късно се присъединява към владенията на Филип II.

Горе-долу по това време кралят решава да построи манастир в чест на свети Лаврентий, тъй като победата при Сен Кантен (1557) е удържана на десети август, в деня на този светец. Кралят сам избира мястото, на южния склон на Гуадарама, а местността се нарича Ескориал. Ескориал е голямото дело на Филип II, който следи отблизо строежа, мебелировката и украсата с всички подробности. Строежът започва през 1563 и завършва през 1584 година. Първият архитект, Хуан Баутиста де Толедо, е работил на „Свети Петър“ в Рим под ръководството на Микеланджело и първоначалният план пресъздава римската базилика[85]. След смъртта му през 1567 г. строежът продължава Хуан де Ерера. Той е учил във Фландрия и Италия. Архитектурата на Ескориал се характеризира с това класическо и гръко-римско влияние, изразено особено в търсенето на симетрия: трябва общият вид да се съобрази с предназначението на сградата и да се постигне вътрешна функционалност. Тук се разкрива естетическата чувствителност на краля, възхищението му от класическата архитектура, презрението към средновековното „варварство“, предадени му от неговите учители хуманисти, и волята да постигне хармоничен синтез между езическата и християнската античност. Често, и особено във Франция, са критикували мрачния вид на Ескориал. У него изискаността се изразява в търсене на естетическо удоволствие от липсата на орнаменти, за да се придаде чувство за грандиозност. Качеството на материалите (камък, дърво, позлатен бронз) компенсира нарочното опростяване на сградата, предназначена да подслони едновременно монаси йеронимити, кралски пантеон, библиотека, музей, научни кабинети, картотека. Защото Ескориал е замислен като здание, обединяващо всичко най-скъпо за Испания: култа към Бога, разбира се, превъзнасянето на вярата, но също науката и културата. Затова там има колекции от произведения на изкуството, от растения, научни прибори и книги. В библиотеката са вложени особени грижи. Още през 1576 г. Филип II ѝ предоставя близо пет хиляди тома (кодекси и печатни издания). В тях влизат

собствени книги на краля, частни колекции, придобити от държавата, или произведения и ръкописи (гръцки, латински, арабски...), купени специално в Нидерландия, Франция и Италия за обогатяване фондовете на Ескориал. Залата за четене е украсена с фрески и портрети на бележити личности – Сократ, Платон, Сенека и Плиний са поставени наред с църковните отци и съвременниците (Небриха, Луис Вивес, Ернан Кортес...)[86]. Всичко това съвсем не отговаря на идеята за „гробница", с каквато понякога сравняват Ескориал.

2. Испанското надмощие

При Филип II Испания утвърждава волята си да наложи хегемония над Европа. Карл Пети е упрекван за стремежите си към световна монархия или иначе казано, за това, че води империалистична политика. Това важи дори в по-голяма степен за Филип II, при когото, за разлика от баща му, императорската титла не може да бъде изтъкната като оправдание на желанието му да се намесва из цяла Европа. На какво основание кралят на Испания се смята за защитник на католицизма? Дори испанците си задават този въпрос. В другите страни веднага обвиняват Испания, че зад претенциите ѝ за защита на католическата вяра се крият империалистичните ѝ стремежи, като Светият престол пръв отправя такива упреци. Възкачването на Филип II става малко след това на папа Павел IV, който се отнася към Карл Пети като към еретик, защото поощрявал протестантството, за да принизи папството и да стане господар на света. Отношението се прехвърля и върху Филип II. Всъщност Павел IV е изразител на недоволството на много италианци от това, че страната им, люлка на римската цивилизация, е подвластна на един варварски народ, етническа и културна смесица поради дългото си съжителство със семитите, араби и евреи. Това е първото определение от черната антииспанска легенда – съмнението в чистотата на вярата у испанците. Как смеят те да се наричат херолди[87] на католицизма? През 1556 г. едва не започва война между Испания и Рим. Богословите, консултирани от Филип II, я смятат за законна, тъй като няма да бъде обявена на водача на Вселенската църква, а на светски суверен, чиито действия представляват заплаха.

Как всъщност да се разграничат материалните интереси от идеологията? Между Англия на Елизабет и Испания на Филип II има явни религиозни противоречия, но не трябва да забравяме, че двете страни си оспорват търговията с Америка. Същото важи и за Нидерландия, която мечтае за независимост и религиозна свобода, а в същото време и за колониална експанзия. Всъщност тази ситуация прилича на споровете през XX в. по време на Студената война, когато Съединените американски щати и Съюзът на съветските социалистически републики взаимно се обвиняват, че поставят идеологията в служба на националните си амбиции. Това придава на външната политика през втората половина на XVI в. характер на тотална война.

В случая с Испания при Филип II не става въпрос дори за националните интереси, а за тези на Австрийския дом. През 1551 г. е замислена сложна система: империята да се предаде на брата на Карл Пети, Фердинанд, който да уреди избирането на бъдещия Филип II за крал на римляните. Филип II пък от своя страна да направи същото за Максимилиан, син на Фердинанд. Но не става така. Абдикацията през 1556 г. отделя империята от другите владения на Карл Пети и я предава на Фердинанд. Филип II би желал да си запази империята или поне Милано. Зад този конфликт между братовчедите личи противопоставяне на личности, но преди всичко той издава съперничество между национални интереси,

германци срещу испанци. Филип II се примирява. Въпреки разочарованието си, той не отказва подкрепа на другия клон на Хабсбургите – между членовете на Австрийската династия има политика на солидарност, най-ревностно защитавана от Испания.

Испания играе тази роля, защото има средствата за това. През втората половина на XVI в. производството на сребро в Америка значително се увеличава. От там се финансира участието на Испания в европейската политика. Защото наемниците искат да им се плаща в пари. Договорите – *asientos* – подписани с банките, позволяват сумите, необходими за заплатите на войската, да се прехвърлят в Италия, Германия и Нидерландия. От това забогатяват големите търговски къщи, но пък страда търговията – обемът ѝ намалява, докато финансите просперират. Когато американските съкровища се бавят, кралят се обръща към испанските данъкоплатци. В крайна сметка потокът от скъпоценни метали и данъците се оказват недостатъчни. В края на управлението, през 1596 г., Испания обявява, че спира плащането. Малко след това тя подписва мир във Вервен. По такъв начин е признат провалът на една голяма политика, поставила си две цели, както по времето на Карл Пети: война срещу турците и борба срещу протестантството.

3. Лепанто

Филип II провежда последния кръстоносен поход на християнския свят срещу турците. Най-напред се съсредоточава върху техните съюзници, берберските корсари. Един от тях, Драгут, все по-често прави набези от туниския Сахел към Неапол, остров Елба, Корсика... Походът към Триполи (1560) и към Джерба цели да разруши тази база. Но претърпява провал: испанците оставят десет хиляди пленника и изгубват двадесет и шест галери. Десет години по-късно турците започват офанзива и окупират Кипър (юли 1570), после атакуват всички морски сили и всички владения на Венеция. Венецианците, които от тридесет години се стараят да пазят неутралитет между Испания и Отоманската империя, този път искат помощ от Филип II, но в началото той изобщо не е заинтересован. По това време Испания е заета с войната в Нидерландия и с бунта на мориските в Гранада. Но няколко месеца по-късно е сключен съюз, събрана е една ескадра, а командването ѝ е поверено на дон Хуан Австрийски, полубрат на Филип II. Точно тази ескадра на 7 октомври 1571 г. разбива турската флота пред Лепанто. Победата не се оказва чак толкова решителна, но пък спира похода на турците. През август 1580 г. Отоманската империя сключва споразумение с Испания, което бележи края на една почти вековна война и обрата, характерен за XVII век. Средиземноморието вече не е център на европейския свят. Вниманието на великите сили все повече се насочва към Атлантика. Още през 1562 г. император Фердинанд сключва мир със Сюлейман и този мир се подновява през 1573 и през 1576 година. Филип II съветва крал Себастиан Португалски да не се занимава с Мароко, където по-късно той намира смъртта си. В дипломатичен план португалската загуба при Алкасаркивир (1578) е също толкова важна, колкото и победата при Лепанто. Тя разделя Средиземноморието на зони на влияние. Гонитбата продължава, но Отоманската империя се отказва от преки действия срещу Испания и Италия. От своя страна, испанците оставят на турците Балканския полуостров и Северна Африка, като Мароко запазва независимостта си.

4. Бунтът на Нидерландия

Голямото събитие от този период е войната в Нидерландия. Под това име са обединени някои повече или по-малко автономни територии (графство Холандия, херцогство Гелдре, епископство Утрехт, сеньория Фриз и др.), присъединени към херцогство Бургундия от Филип Добрия през 1428 година. Районът има три милиона жители, а доходите му идват от географското му положение на кръстопътя между два търговски канала: единият от Атлантика към Балтика, а другият, свързващ Венеция и Италия с Англия и Северно море. Основни дейности са риболовът, търговията и текстилната индустрия. Заради вълната, внасяна от Англия и особено от Испания, се отварят фабриките в Нимег, Лейде, Ипрес и Ганд. Брюге и Антверпен са развиващи се центрове. През първата половина на XVI в. Фландрия се смята за модел на икономическо развитие. Всички се удивяват на опитите ѝ да премахне просията чрез преустройство на благотворителността и откриване на цехове за безработните. Културният живот също е забележителен. Влиянието на университета в Льовен, основан през 1425 г., далеч надхвърля териториалните граници на Нидерландия. През XV в. точно от Фландрия тръгва движението на Братя в съвместния живот, чиято цел е да обнови из основи формите на религиозен и духовен живот, и то още преди лутеранската Реформация. През XVI в. Еразъм Ротердамски, принцът на хуманистите, се налага като най-пръв мислител сред голяма част от европейския елит. Колкото до фламандските художници, от Ван Ейк нататък те се сочат като образци.

Карл Пети се е постарал да запази интересите на родната си земя. Тъй като не може да пребивава там постоянно, той поверява управлението първо на леля си, Маргарита Австрийска, а после и на сестра си, Мария Унгарска. И двете са опитни в политиката, успяват добре да организират територията, като създават нови институции: Държавен съвет, Таен съвет, Финансов съвет. Под ръководството на Мария Унгарска Фландрия приема почти безропотно да вземе участие в общите разходи на империята. Единствено текстилният град Ганд въстава през 1538 г. срещу високите данъци, утежняващи финансовия товар на манифактурните собственици и занаятчиите. През февруари 1540 г. Карл Пети се справя с положението с войска от пет хиляди ланскенети, като използва случая да премахне всички привилегии. Това е първият знак за леко недоволство. Въпреки това Фландрия приема Карл Пети като свое дете, като"естествен господар" – тя го уважава и му се възхищава. В този смисъл най-красноречиви са топлите чувства на императора към младия граф на Насау, Вилхелм, принц на Оранж (1533–1584), отгледан в двора на Мария Унгарска, рицар на Златното руно. Кой би помислил, че този млад царедворец ще стане най-опасният враг на Филип II?

Отделена от империята през 1556 г., Фландрия е дадена на Филип II, който преди връщането си в Испания назначава Маргарита Пармска, незаконна дъщеря на Карл Пети, да управлява с помощта на съвет, доминиран от силната личност на Гранвел от Конте. Това разтревожва местните аристократи, държащи мнозинството в Държавния съвет. Те се страхуват едновременно от централизация и от прекалено изразено присъствие на Испания. Недоволни са също от църковната реформа през 1561 г., с която се създават четиринадесет нови епископии, определени пряко от кралската власт, вместо от епархиалния съвет. Опасяват се и от създаване на Инквизиция по испански модел. Целта им изглежда е да се върнат към старото управление, каквото е било в началото на века, когато *stadhouder* са имали известна автономност в провинциите си. Държавният съвет държи на по-голямо участие в делата и иска заминаването на Гранвел, когото

смятат за доверен човек на краля и защитник на централизма. През 1564 г. Филип II ги удовлетворява – той оттегля Гранвел, но отказва да отстъпи пред други искания, като например свобода на вероизповеданието. Оттогава датира известното писмо на краля до посланика му в Рим: „Можете да уверите Негово Светейшество – пред това да направя и най-малка отстъпка относно религиозното единство и службата на Бога, предпочитам да изгубя всичките си владения и хиляда животи. Нямам намерение да властвам над еретици." Дали наистина го мисли? В същото време Филип II се консултира с богослови, които го съветват да бъде по-умерен – една война би навредила на църковните интереси. Кралят може с чиста съвест да разреши свобода на култа във фламандските градове. Затова графът на Егмонт, след срещата си с Филип II между януари и март 1565 г. в Мадрид, си тръгва с усещането, че споразумение може да се постигне. Шест месеца по-късно (17 и 20 октомври 1565) „писмата от гората край Сеговия" опровергават тези надежди – Филип II е непреклонен. Ако има недоразумение, едно пътуване на краля до Нидерландия би могло да го разсее. Карл Пети не би се поколебал да го направи. Филип II планира такова пътуване, но после се отказва. Тогава нидерландските благородници минават в опозиция (април 1566). В желанието си да спечели време, тъй като турците отново предприемат офанзива по Средиземноморието, Филип II моли сестра си да поведе по-умерена политика по отношение на еретиците. Но е прекалено късно. През август 1566 г. калвинистите започват серия иконоборски прояви[88] и опустошават църквите в Турне, Валансиен, Антверпен и др. Филип II реагира през ноември, изпращайки на място армия под командването на херцог Алба. Започва войната в Нидерландия.

В основата на конфликта стоят предимно политически съображения – стремеж към по-голяма автономия и възход на национализма. Религиозният въпрос има второстепенна роля. Срещу краля се оформя разнородна коалиция. Феодалите, в голяма степен католици, искат да запазят привилегиите си. Търговците искат да развиват търговията си със съседните страни, независимо дали са католически или протестантски. Калвинистите се притесняват за свободата на вероизповеданието, населението е привързано към местните закони и обичаи, строго спазвани от досегашните суверени. И най-сетне, заобиколена от протестантски страни, Фландрия има интерес да живее в мир със съседите си[89]. До смъртта си през 1584 г. Вилхелм Орански обединява цялото това несъгласие и стремежи. Той забелязва, че привържениците на фламандската независимост могат да се възползват от международното положение: трябва само да получат подкрепа от противниците на испанския крал. Но повечето от тях са протестанти. Вилхелм Орански дава на конфликта и идеологическо измерение. За да обоснове бунта на нацията срещу „естествения ѝ господар", на 13 декември 1580 г. той произнася пред Генералните щати на Нидерландия реч, публикувана на следващата година под заглавие „Апология срещу проскрипцията на Филип II" и разпространена навсякъде из Европа. Това е първият пример за съвременна психологическа война. Вилхелм Орански отправя към Испания и нейния крал три основни обвинения, които векове наред съставляват същността на черната антииспанска легенда:

1) Филип II е перверзен тиранин. Той е убил сина си дон Карлос и отровил жена си Изабел дьо Валоа. Съжителствал е незаконно със сестра си Хуана. Сключил е кръвосмесителен брак с Мария Португалска, след като вече е бил тайно женен за аристократката Исабел Осорио.

2) Той е фанатик и използва срещу религиозните отцепници най-низки методи, още повече че Испания е най-некатолическата страна в Европа[90].

3) Накрая, Испания е виновна за ужасни престъпления, защото е причинила

гибелта на двадесет милиона души в Америка.

В тези обвинения няма нищо ново – те отдавна се чуват в Европа. Като ги обединява обаче, Вилхелм Орански им придава сила, каквато досега не са имали и отзвукът им се носи и до днес[91]. Те се подемат отново с вълнà от публикации на всички езици, като някои са илюстрирани с гравюри на Теодор дьо Бри, представящи зверствата, извършени от испанците.

Тази афера започва да прилича на религиозна война. Всеки компромис изглежда изключен. Стремежът е да се уплаши противника с репресии, които пораждат недоволство и водят нови привърженици в лагера на бунтовниците. С брутални методи, като създаване на съд за безредиците, екзекуции, между които тези на графовете на Егмонт и на Хорн, херцог Алба успява да въдвори ред поне в някои части на страната, но бунтът се организира по други места и се задълбочава, тъй като Филип II все няма пари и иска Нидерландия сама да осигури средствата за поддържане на реда. Увеличаващите се данъци тежат на местната търговия и пораждат все повече недоволство. Морските гьози[92] организират пиратски акции срещу испанските селища. На 1 април 1572 г. те превземат пристанището Бриел в Зеланд и така осигуряват на Вилхелм Орански база на вражеска територия.

През 1573 г. херцог Алба е заместен от Луис де Рекесенс. Гьозите жънат нови успехи в северната част на страната и по крайбрежието. Рекесенс решава да разруши дигите, за да наводни неприятелската територия. Филип II отказва с достойни за цитиране аргументи: Холандия ще се наводни лесно, но извършеното зло ще бъде непоправимо, „това решение би било прекалено жестоко. То ще засегне мои поданици, пък били те и със значителни престъпления, заслужаващи наказание“. Накрая средствата свършват. Испания банкрутира. Има все повече дезертьори от армията. През 1576 г. някои войскови части се разбунтуват и разграбват Антверпен. През същата година умира Рекесенс, оставяйки страната в пълна анархия. Филип II изглежда е обезкуражен. Той изпраща на място дон Хуан Австрийски, който сключва предварително примирие и приема всички искания на бунтовниците. Това е постоянният едикт от февруари 1577 г., но кралят не го приема. През септември той е отменен. Войната започва пак, този път под командването на Алесандро Фарнезе, който решава да привлече за каузата на Испания многобройните католици от южната част на страната. Организира се така наречения съюз от Арас (6 януари 1579), а три седмици по-късно в отговор се създава Утрехтският съюз. Така се върви към разрешаване на конфликта по начин, на който неколкократно сме били свидетели през XX в. в идеологическите войни – разделяне на страната на два лагера. В края на царуването на Филип II седемте северни провинции – Обединените провинции, са всъщност независими. Филип II негласно признава това, като отделя Нидерландия от короната и я дава на дъщеря си, Исабел Клара, омъжена за ерцхерцог Алберт Австрийски (1597). Зародилият се на юг бунт постига успех на север. Испания не успява да го потуши. Но дали е искала наистина? Такъв въпрос си задава историкът Паркър. Според неговите проучвания Фландрия е винаги на втори план в международната политика на Испания. Филип II сериозно се занимава с нея само в редките моменти, когато не е в конфликт с други сили, турците или Франция. През 1580 г. изтегля войските си от Нидерландия и ги праща в Португалия, която смята за по-важна. Бюджетът, отпуснат за войната във Фландрия през 1590–1591 г., е четири пъти по-малък от предназначения за операциите срещу Франция[93]. Това може би обяснява провала на Испания. Но тези аргументи не изглеждат решаващи. Филип II наистина е зает на няколко фронта едновременно и се

отзовава първо там, където му се струва най-спешно, но Фландрия струва скъпо на Испания и тя никога не се примирява със загубата ѝ. Доказателството е, че конфликтът продължава дълго след смъртта на Филип II.

5. Филип II, крал на Португалия

Исабел и Фернандо са поставили жалоните, водещи към династически съюз с Португалия, но тяхната семейна политика постига положителен резултат много по-късно, дори прекалено късно. По-голямата им дъщеря Изабела през 1490 г. се омъжва за наследника на португалския престол. Почти веднага останала вдовица, тя се омъжва повторно през 1495 г., този път за крал Емануел. През 1497 г. от този брак се ражда син, Мигел, който е признат за наследник на трите корони – на Кастилия, Арагон и Португалия, но принцът умира едва двегодишен. Така, по стечение на обстоятелствата, над тричетвърти век по-късно, династическият съюз е възобновен.

През 1578 г., пренебрегвайки мнението на съветниците си и на Филип II, крал Себастиан Португалски, настроен рицарски и силно въодушевен, намисля да завладее Мароко. Той дебаркира в Африка и претърпява тежко поражение в Алкасаркивир (4 август 1578). Трупът му е прибран от бойното поле и занесен в Сеута, което не пречи сред обществото да тръгне слух, че Себастиан е жив и скоро ще се завърне[94]. Тъй като кралят няма потомци, наследява го чичо му, старият кардинал-инфант Анри, но се знае, че тронът на Португалия скоро ще се освободи и се появяват кандидати. Три от тях заслужават внимание: Каталина, херцогиня на Браганса, Антоан, приор[95] на Крато, и на Филип II. Неговите титли изглеждат най-сериозни – та нали по майчина линия той е внук и пряк потомък на крал Емануел, който пък от своя страна е син на испанска инфанта? Но пред силата на патриотичните чувства юридическите аргументи са слаби. С изключение на висшето духовенство и част от аристокрацията, португалският народ отказва да се подчини. Знаейки, че е в правото си, Филип II настоява и когато на 31 януари 1580 г. кардинал-инфантът умира, той решава да подтикне съдбата. Армията на херцог Алба преминава границата, а брегът е блокиран от една ескадра. За няколко седмици привържениците на приора на Крато са разбити, а херцогинята на Браганс се отказва. Филип II побеждава. Португалските Кортеси, събрани в Томар, го признават през април 1581 г. и на 27 юли кралят тържествено влиза в Лисабон. Филип II остава в Португалия до февруари 1583 година. Преди завръщането си в Ескориал той поверява управлението на племенника си кардинал-ерцхерцог Алберт Австрийски, в качеството на вицекрал, с помощта на португалски съветници. Формата е спазена – това не е анексия, Португалия запазва автономията си и институциите си, но съдбата ѝ отсега нататък е свързана с тази на католическата монархия. Тази ситуация, приета зле от много португалци, увеличава още повече могъществото на Филип II, чиято власт вече се простира не само върху целия Иберийски полуостров, но и върху португалската колониална империя в Америка, Африка и Азия.

6. Непобедимата армада

Заради войната с Нидерландия отношенията между Филип II и Англия се влошават. В началото има кратък период (1554-1555), през който двете кралства

Испания и Англия са обединени. Филип II тогава е съпруг на Мария Тюдор, и следователно консорт[96] на Англия. Тогава още се хранят надежди, че католицизмът може да бъде възстановен, без да се стига до каквито и да било форми на фанатизъм[97]. Отчасти и по тази причина при абдикирането си Карл Пети оставя Фландрия на сина си – добрите отношения с Англия очевидно гарантират сигурността на Нидерландия. След смъртта на Мария Тюдор Филип II би желал да се ожени за Елизабет, чиято враждебност подценява, докато от друга страна преувеличава евентуалната заплаха от Франция на Валоа. Четвърт век му е нужен, за да разбере, че Англия представлява реална опасност.

Действително Елизабет проявява активна симпатия към морските гьози. Срещу Испания я изправя не религията, а политически съображения. Залогът е морското господство. Трябва да се разбие испанският монопол върху търговията с Америка и тя използва всеки повод за това. Когато галеоните, пренасящи парите за войските на херцог Алба, търсят пристан в Плимут или Саутхемптън, за да се спасят от пиратите, английското правителство конфискува товара им. Английските корсари (Джон Хокинс, Френсис Дрейк) нападат испанските кораби около бреговете на Галисия или край Карибите. През пролетта на 1587 г. Дрейк навлиза в пристанището на Кадис, потопява осемнадесет кораба, пленява шест и на тръгване опустошава бреговете на Алгарве.

През 1585 г. Англия сключва съюз с фламандските бунтовници и решава да им предостави материална и финансова помощ. Филип II не може повече да си затваря очите – да се победи Англия става средство за потушаване на бунта в Нидерландия. През март 1586 г. той приема проекта за завладяване на Англия, предложен от маркиза на Санта Крус, дон Алваро де Басан. В плана са предвидени значителни средства: флота от шестдесет и пет плавателни съда – повечето реквизирани търговски кораби, оборудвани с оръдия, с екипаж единадесет хиляди души и деветнадесет хиляди войника. Операцията трябва да протече на два етапа: първоначално флотата се събира в Испания, плава до Нидерландия, там качва част от войските на Фарнесио и ги стоварва на английска територия. Маркиз Санта Крус умира през февруари 1588 година. Филип II определя за негов заместник херцога на Мединасидония, Алонсо Перес де Гусман, който нищо не разбира от морски дела[98]. Армадата отплува от Ла Коруня на 20 юли. Херцогът отказва да нападне английската флота, докато е закотвена в Плимут. Той установява, че е невъзможно да се намери пристанище, за да се качат войските, защото морските гьози са преградили целия бряг. На 9 август е взето решение нахлуването да се отмени. Вместо да се върне назад, Армадата тръгва на север, заобикаля Британските острови, плавайки между Оркадите и Шетландските острови и се връща в Испания. Изпълнението на този план е свързано с тежки загуби. Испанците се надяват да атакуват противника на абордаж и да му отнемат аркебузите и мускетите, но англичаните избягват близкия бой. Те стрелят отдалеч с оръдия, тъй като артилерията им е по-мощна, а корабите им – по-маневрени[99]. Шестнадесетте кораба, останали от Армадата, пристигат в Сантандер на 22 септември 1588 година. Операцията завършва с провал, но последиците от нея не са така драматични, както ги представят. Испания си запазва морското господство. Тя все още е в състояние да осигурява ефикасна защита на галеоните от Америка, пътуващи в конвой, а на англичаните, както и преди 1588 г., им остава само изненадващо да нападат отделни кораби и пристанища. Но все пак провалът на Армадата нанася удар на престижа на Испания. Той доказва, че въпреки средствата, с които разполага, Филип II не е нуязвим.

7. Франция и Испания

Войната в Нидерландия поддържа и напрежението между Франция и Испания през втората половина на XVI век. Филип II или не успява, или не иска да използва победата си при Сан Кантен (1557)[100]. Договорът от Като–Камбрезис (1559) слага край на съперничеството между двете сили в Италия, затвърждавайки испанското влияние. След няколко години Филип II се жени за Изабел дьо Валоа, дъщеря на Анри II, и в Испания се усеща началото на трайно разбирателство между двете страни. Младата кралица е приета ентусиазирано. На триумфалната арка, издигната на входа на Мадрид, е поставен портрет на двамата владетели, с надписи от двете страни, отдясно – „Добре дошла на тази, която носи мир", а отляво – „Добре дошла на тази, която ще отблъсне войната".

Вътрешното положение във Франция разбива тези надежди и вина за това носи Филип II. Вместо да запази строг неутралитет, той откликва на католиците, търсещи неговата подкрепа срещу многобройните калвинисти в антуража на Шарл IX. Насрочва се среща между държавните глави, но за да не се събудят подозренията на протестантите, решават в нея да участват само кралиците Катерина Медичи и Изабел дьо Валоа, поне на първо време. Ако нещата тръгнат добре, Филип II трябва да пристигне на границата, Катерина Медичи да се присъедини към него и да се изготви споразумение. Срещата трябва да се състои в Байон. На 12 юни 1565 г. в Ернани Изабел дьо Валоа се среща с брат си, бъдещия Анри III. Катерина Медичи и Шарл IX чакат Изабел в Бехобия, където тя пристига на 14 юни. Преговорите започват в Байон на 20 юни и се водят между Катерина Медичи и Изабел дьо Валоа, придружавана от херцог Алба. От самото начало Изабел изцяло поддържа гледната точка на Испания, което дава повод за следната размяна на реплики между майка и дъщеря: „Намирам Ви доста поиспанчена !" – „Да, и не без причина, но не съм се променила: все още съм дъщерята, която изпратихте в Испания." Катерина не би искала да огорчи Испания. Тя се опасява от война, но се колебае да поеме конкретни ангажименти. Обещава единствено да не организира сблъсък между католици и протестанти и да се бори срещу ереста.

Срещата в Байон не дава никакъв резултат. След смъртта на Изабел дьо Валоа (1568) прекъсват личните контакти на Филип II с Франция. Испания вече без скрупули се намесва във вътрешните работи на съседката си. Тя подкрепя Лигата, поддържа шпиони, субсидира благородниците (херцозите Гиз и Майен, Лотарингския дом...). Опасявайки се един ден тронът да не се окаже в ръцете на протестант, какъвто е кралят на Навара, херцог Дьо Гиз иска да изключи Бурбоните от наследството. Филип II му предлага петдесет хиляди екю месечно, при условие че Камбре бъде върнат на Испания, а Франция даде гаранции за Фландрия. Дванадесетхилядна испански армия се установява в Париж (декември 1584).

Убийството на Анри III (1589)[101] дава надежди на бъдещия Анри IV, че ще седне на френския престол. Сега повече от всякога Филип II подкрепя начинанията на Лигата[102] и предлага кандидатурата на дъщеря си Исабел, внучка на Анри II, за короната на Франция. Някои членове на Лигата са готови да приемат това решение и в няколко района испанската кауза намира привърженици. Такъв е случаят по-специално в Бретан, където управителят, херцог Меркьор, проявява двулично отношение. През октомври 1590 г. в Сен Назер дебаркира испански експедиционен корпус. В Нант, където има голяма и силна испанска колония[103], голяма част от населението е привлечено на страната на инфантата Исабел. Организират се подписки в нейна подкрепа, градската управа поддържа кореспон-

денция с Филип II. Тази намеса поражда някои реакции у френското обществено мнение. През 1593 г. Парижкият парламент напомня, че основният закон на кралството, и в частност салическият закон, забраняват короната да се дава на жена, и то чужденка. Преминаването на Анри IV към католицизма решава въпроса[104]. С договора от Вервен (1598) се слага край на войната, но Франция и Испания си остават враждебно настроени и между тях не е възможно никакво разбирателство[105].

Погрешно е конфликтът да се свежда само до религиозната му страна. Както и по времето на Карл Пети, Франция се пази от Испания, чиито територии я обграждат отвсякъде. Разобличава стремежа ѝ към надмощие и се стреми да я отслаби, като се съюзява с нейните противници: турци, протестанти, фламандци. От своя страна, Филип II също не се води само от християнско усърдие. И във Франция, и в Нидерландия, както и по Средиземноморието и Атлантическите брегове, той не смята да се отказва от позиции, които смята абсолютно необходими за благото и авторитета на Испания. От тази гледна точка каузата на католицизма му изглежда добър дипломатически аргумент.

8. Вътрешните работи

Във вътрешността на териториите си на полуострова Филип II следва принципите, заложени от Кралете Католици и съблюдавани от баща му: на общините и сеньорите дава голяма самостоятелност в ръководене на владенията им, при условие че не се месят в политиката. Но външната политика така или иначе предизвиква някои опозиционни движения в страната поради жертвите, които налага. Тя косвено стои и в основата на съмнителния случай „Антонио Перес", предизвикала от своя страна тежка криза в Арагон.

Опозицията в Кастилия

В Кастилия от новия крал се очаква много. Още преди смъртта на императора се оформя фракция, обединяваща привърженици на принца наследник – като Руй Гомес да Силва, и висши чиновници – като секретарите Гонсало Перес и Ерасо, чието желание е да скъсат с имперската политика, водена от херцог Алба и Гранвел. С времето тези групировки укрепват. Би било прекалено да се говори за партии, а още повече за партия на мира срещу партия на войната. Касае се по-скоро за две насоки, едната клоняща към чисто националните въпроси, а другата одобряваща политиката на влияние, която налага Испания да се включва навсякъде, за да защитава надмощието си в Европа. Първите се надяват, че като се освободи от тежестта на империята, кралят ще даде приоритет на испанските дела. Самият Филип II си дава сметка, че данъчното бреме в Кастилия трябва да се намали. През 1545 г., по време на регентството си, той обръща внимание на баща си: „Обикновеният народ, върху който лежи тежестта на данъците, е доведен до такава мизерия, че много хора няма какво да сложат на гърба си." Когато получава властта, той поема страната в катастрофално финансово положение – няма средства да се разплати с кредиторите. Това е най-тежката криза на века. Мерките от 1557 г. не са същински банкрут; по-скоро се цели да се консолидира летящият дълг[106] чрез замяна на предишните заеми с висока лихва (12 или 13 %) срещу лихвени книжа (*juros*) на 7 %, по които кредиторите могат да преговарят[107], но това повлиява на държавния кредит. Банка Фугер се оттегля от Испания и оставя терена на генуезците. Данъчните постъпления са

похарчени предварително. Търсят се нови, от продажбата на *hidalguias* (данъчни привилегии), общински длъжности, имения... Тези способи позволяват Испания да издържи до договора в Като-Камбрезис. Бързо си дават сметка, че мирът е временен. Солидарността с Австрийския дом, бунтът във Фландрия и амбициозната външна политика налагат данъчният натиск да се запази и увеличи. Надеждите, възлагани на новия крал, са последвани от горчиво разочарование. През 1575 г. Испания отново спира плащанията – банкерите вече не отпускат аванси. И още веднъж Филип II е принуден да прибегне до крайни мерки.

Разбира се, Испания може да разчита на благородните метали от Индиите, но те се оказват недостатъчни. Усилията, които трябва да положи Испания, могат да се изразят с една цифра: през 1598 г. бюджетът за обичайните разходи (вътрешна администрация и кралски дом) е 800 000 дуката, докато военните разходи възлизат на пет и половина милиона, от които 3 600 000 за Фландрия. Това е обяснението за банкрута от 1596 година.

И така, въпреки съкровищата от Америка Филип II трябва все повече да увеличава данъците, за което обаче той трябва да получи съгласието на Кортесите на Кастилия. В държавите от арагонската корона, защитавани от своите *fueros*, слабо населени и слабо развити, отдавна вече кралят не преминава границите на средствата, стриктно необходими за работата на местните институции. Но пък от кралствата в Кастилия се очаква много повече, защото са по-богати. Тук се намесват Кортесите, които според последните проучвания не са чак толкова послушни. Те не приемат безропотно исканите данъци и тъй като са натоварени с контрола по тяхното събиране, използват случая да засилят ролята на градските олигархии. Всъщност няма никакво съмнение – Кортесите представляват не кралството в неговата цялост, а градските олигархии. Последните се стремят към увеличаване на привилегиите си, а не към участие в политическия живот. Затова и опозицията им никога не стига до разрив с краля. От своя страна Филип II иска да избегне конфликта с градовете и се държи сговорчиво, за да получи очакваните данъчни постъпления, дори когато заповедите му открито се осмиват. Така става в случая с пълномощията на депутатите. Кралят би предпочел те да нямат никакви ограничения, за да може поотделно да убеди по-неотстъпчивите депутати чрез награди или чрез натиск. Градовете са на противоположното мнение и в крайна сметка се налагат – отказват да дадат на депутатите пълни права. Всяка отстъпка трябва предварително да се съгласува с избирателите, които изискват компенсации.

Скандалът за „Милионите" е красноречив пример за развоя на събитията. Така наричат таксите върху месото, олиото, оцета и виното[108], които Филип II налага след провала на Армадата през 1588 г. – от тях очаква два милиона дуката годишно. Става дума се за всеобщ данък: духовниците и другите привилегировани съсловия трябва да го плащат заедно с простолюдието, поне на теория. В действителност тези такси засягат предимно народните слоеве. Те се отнасят до продукти, които богатите земевладелци не купуват, тъй като консумират зехтин от собствените си маслинови гори, вино от собствените си лозя и месо от собствените си стада[109]. В замяна депутатите и градовете, представени в Кортесите, получават правото да контролират събирането и употребата на данъка. Така „Милионите" създават нови отношения между короната и Кортесите – ролята и привилегиите на градските олигархии значително нараства, тъй като депутатите дават консултативно мнение за подновяването на Милионите, но последната дума (*voto decisivo*) е на общинските съвети.

Кортесите не спират дотук. Някои депутати използват случая да се противо-

поставят твърдо на външната политика, и особено на войната във Фландрия и на защитата на католицизма в Европа. Можем да отбележим някои интересни изказвания: „Каузата и защитата на католицизма засягат целия християнски свят. Няма причина разходите за тях да се поемат само от Кастилските кралства." През 1593 г. тонът става по-настойчив. Депутатът на Бургос, Херонимо де Саламанка, иска да се установи мир и Испания да се задоволи със защита на собствените си граници, на кралство Неапол, на Атлантическия път и Индиите, т. е. да се откаже от имперската си политика. Друг депутат е още по-ясен – войските, които се сражават в Нидерландия и Франция, трябва да се приберат. Тези, които отказват да изповядват истинската вяра, са достатъчно наказани и, в края на краищата, ако те искат да отидат в ада, това си е тяхна работа (*Si se quieren perder, que se pierdan*). Тези изказвания показват, че империалистичната политика на Испания е била наложена от династията. Тя се посреща без особен ентусиазъм от народа, освен в някои кратки моменти, например в Лепанто. И тук отново си даваме сметка за проницателността на *Comuneros* през 1520 г. – те интуитивно разбират, че Испания по-скоро ще загуби, отколкото ще спечели от възприемането на политиката на Карл Пети.

Случаят „Антонио Перес" и безредиците в Арагон

Случаят „Антонио Перес" обединява всички черти на роман от черната серия: шпионаж, секс – поради размирната роля, играна от принцеса Еболи, престъпление. Политиката се замесва в дворцови интриги и злоупотреба с власт. Висши чиновници участват наред с наемни убийци. Низки престъпления се превръщат в държавен скандал. Намесва се Инквизицията. Арагон се разбунтува... Цялата история остава забулена в тайна, защото действащите лица грижливо са унищожили разобличаващите документи, но известните факти хвърлят неочаквана светлина върху някои страни от властването на Филип II.

В началото всичко започва около личността на дон Хуан Австрийски. Съгласно волята на баща си, Филип II се е отнесъл много внимателно с незаконния син на Карл Пети, макар че не го харесва особено. Вероятно му завижда за осанката и за успехите на бойното поле и сред дамите. Дон Хуан се справя с бунта на *мориските* в Гранада през 1570 година. Той командва и съюзническата ескадра в Лепанто през 1571 година. И пак към него се обръщат да се справи с фламандските бунтовници. Дон Хуан няма от какво да се оплаче: брат му засвидетелства уважение и му поверява отговорни задачи. Но въпреки това дон Хуан не е доволен. Филип II не желае да го признае в качеството на инфант и да му даде титлата кралско височество, накърнено е самолюбието му и това може би оставя следи у него. Дон Хуан е амбициозен – той има желание да царува. В периода между смъртта на дон Карлос (1568) и раждането на бъдещия Фелипе III (1578) Филип II няма пряк наследник. Някои смятат, че дон Хуан би могъл да го наследи, но идеята не изглежда много добра. След победата си при Лепанто и похода в Тунис (октомври 1573) дон Хуан на драго сърце би станал крал на Тунис. Той споделя това с папа Григорий XIII, който не го обезкуражава, но му предлага друго: защо да не се ожени за Мария Стюарт, след като я е освободил, и да властва с нея над Шотландия и Англия? Тази идея го завладява и след като поема командването в Нидерландия, решава, че се е доближил до целта – ще завладее Англия през Фландрия. Напразно! Филип II не иска и да чуе. Няма да изпрати и един войник в подкрепа на плановете на дон Хуан. Героят отрезвява и се чувства изоставен и използван. Разочарован в плановете си за Англия, той повежда лична политика с фамилията Гиз с цел да ги привлече за каузата на

Испания. Мечтае сам да разреши проблема във Фландрия.

Тук се включва Хуан де Ескобедо, секретар на дон Хуан. Този Ескобедо дължи състоянието си на принц Еболи, Руй Гомес да Силва[110], приятел от детинство на Филип II. Княз Еболи представя Ескобедо на Антонио Перес[111], секретар на краля, а той го настанява на служба при дон Хуан (1575). Между двамата секретари се установяват заплетени отношения, в които политиката и парите играят голяма роля. По всичко личи, че Антонио Перес и вдовицата на княз Еболи, Ана де Мендоса[112], започват да се занимават с политически интриги и да поддържат отношения с фламандците. Вероятно не са били любовници, но със сигурност са били съучастници. Ескобедо го знае, това е и причината за смъртта му – той е в течение на всички интриги и злоупотреби на двойката. Антонио Перес убеждава Филип II, че Ескобедо е безусловно предан на дон Хуан, че той е този, който подстрекава амбициите му и го въвлича в дела, вредящи на държавната сигурност; Ескобедо трябва да изчезне. Филип II се съгласява. През нощта на 31 март 1578 г. Ескобедо е убит от наемници на една мадридска улица.

Мълвата веднага обвинява Антонио Перес, че той е подстрекателят на престъплението. Вдовицата на Ескобедо подава жалба срещу него и започва следствие. Филип II започва да се притеснява за това, което могат да разкрият Антонио Перес и принцеса Еболи. През юли 1579 г. той ги арестува за държавно предателство: че са издали държавни тайни и че са във връзка с фламандските бунтовници. С принцесата се отнасят благосклонно заради ранга ѝ – изпращат я в Пастрана. Антонио Перес се опасява от най-лошото. За да смекчи утежняващите вината му обстоятелства, той пуска слух, че като е наредил да се убие Ескобедо, просто се е подчинил на краля. Това поведение го прави опасен. Перес разбира това и се опитва да избяга. Първият му опит през януари 1585 г. се проваля, но вторият е по-добре подготвен и успява. На 15 април 1590 г. Антонио Перес стига в Арагон и моли да се ползва с гаранциите, давани от *fueros* на гражданите на кралство Арагон, какъвто е неговият случай. В очакване делото му да се разгледа, той е поставен под защитата на *Justicia*, магистратът, следящ спазването на *fueros*[113].

Филип II напразно иска екстрадирането на Антонио Перес. Отказват му. Това е идеален пример за границите на кралския абсолютизъм и централизъм през XVI в.: кралят не може да изиска да му предадат човек, обвинен в държавно предателство и атентат срещу царедворец поради това, че кастилското законодателство не се прилага в Арагон. Филип II опитва да заобиколи пречките, като се обръща към Инквизицията, която действа на цялата теритоия и не признава *fueros*[114]. Инквизицията никога не е била популярна в Арагон. Когато се опитва да се добере до Антонио Перес, е възпрепятствана от улична демонстрация (24 май 1591). Шест месеца по-късно, на 24 септември, Инквизицията прави нов опит, след като си е подсигурила съгласието на тогавашния *Justicia*, Хуан де Лануса. Неопитният младеж, поел поста преди два дни, констатира, че искането е онователно: *fueros* не могат да се противопоставят на Светата институция. Това решение предизвиква вълнения. Антонио Перес се възползва, за да избяга в чужбина.

Случаят „Антонио Перес“ прераства в премерване на силите между краля и неговите арагонски поданици. Филип II не може да преглътне нанесената обида, нито накърняването на престижа и авторитета на Инквизицията. Той решава да нанесе бърз и силен удар – изпраща войската си в Арагон. Този път действа извън закона и много хора го предупреждават. В действителност според *fueros* никоя чужда армия не може да се установява в кралство Арагон. А за Арагон

Кастилия е чужда страна! Затова съветват Филип II да прибере войската си и да свика Кортесите. Кралят обаче държи на решението си. Официалните органи на кралството, начело с *Justicia* Лануса, са принудени да заявят на 31 октомври, че навлизането на войската би било в разрез с *fueros*. Те приканват населението да се противопостави. Град Сарагоса въстава под водачеството на така наречените „рицари на свободата". Възванията за солидарност към другите територии на Арагонското кралство – Каталония и Валенсия, не срещат голяма подкрепа. Арагонците разполагат само с две хиляди войници, зле въоръжени, непривикнали на дисциплина, неопитни, срещу силната дванадесетхилядна кралска армия. До битка не се стига – те се разбягват панически. На 12 ноември кралската армия окупира Сарагоса. Лануса е напуснал града, за да организира съпротивата, като е пуснал слух, че борбата продължава. Тъй като призивите му не срещат никакъв отглас, той спокойно се прибира в края на ноември, все едно че нищо не се е случило. Филип II е готов да му прости при две условия: ако заяви, че е действал по принуда, което не е далеч от истината, и ако признае, че кралят не е нарушил *fueros* – доказателство за значението, което Филип II отдава на законността и правосъдието. Тъй като Лануса отказва, на 19 декември 1591 г. той е арестуван, осъден на смърт и на другия ден обезглавен. Тази екзекуция го превръща в национален герой, мъченик, загинал в името на арагонските свободи срещу потисническата и тиранична монархия. Нещата не са толкова прости. Лануса всъщност става жертва първо на наивността си и липсата на опит – той е инструмент в ръцете на група провинциални аристократи, успели да настроят част от благородниците и населението срещу представителните органи на кралството – Депутатството, Аудиенцията, Съдебната палата, които трябва да останат верни на краля, докато висшата аристокрация изчаква. Погрешна е легендата, че Кортесите в Тарасона (1592) са премахнали *fueros* в Арагон; Филип II се задоволява да отмени само най-анахроничните аспекти от законодателството[115].

9. Надигане на недоволството

На 25 май 1590 г. Инквизицията в Толедо арестува млада жена на двадесет и една години, Лукресия де Леон, обвинена, че разпространява така наречените откровения за съдбата на Испания[116]. Следствието разкрива, че от две години и половина тя има над четиристотин видения, чието описание фигурира в досието, но това, което би могло да мине за безобидна измама, плод на болно въображение, се оказва организирана политическа подривна дейност. Наистина около Лукресия се е групирало братство за реставрация на Испания, едновременно миленаристично движение и опозиционна групировка. Братството смята, че Филип II води Испания към гибел. Според него трябва да се очаква чуждо нашествие – французи, англичани и турци, подкрепени от мориските, което ще сложи край на тиранията на Хабсбургите. Следователно редно е да се подготвят за освобождение на полуострова от новите потисници. Под водачеството на един нов Давид[117], Мигел Пиедрола, Испания ще възвърне независимостта си и ще предприеме велики неща, и по-специално превземане на Йерусалим, прелюдия към една нова златна епоха.

След XV в. в Испания се ширят миленаристични течения, процъфтяващи в религиозен климат, изпълнен със всякакви светци и шарлатани, мистици и просветлени. Особено многобройни са жените – *beatas*, претендиращи, че са обект на божествени откровения. На Инквизицията се възлага да внесе ред. Обикно-

вено тя е снизходителна към проявите, които смята, че се дължат на слабоумие. Най-често този вид лудост се проявява под формата на болезнена религиозност, но се случва и да засегне политически въпроси. Такъв е случаят със сестра Мария де ла Виситасион, игуменка на един доминикански манастир в Лисабон. След 1575 г. тя привлича вниманието с изпадане в транс, с виденията и стигмите си[118]. След присъединяването на Португалия към Испания откровенията ѝ вземат друг обрат: сестра Мария си приписва мисията да защитава правата на рода Браганса, нарушавани от Филип II. Тя се представя за въплъщение на португалското отечество, а стигмите ѝ олицетворяват страданията на португалския народ под игото на Испания. Властите в Лисабон започват да се тревожат. Обявяват, че монахинята сама причинява стигмите си, а с помощта на светлини и огледала успява да симулира около себе си ореол, възприеман от наивните посетители като знак от небесата. През 1588 г. Инквизицията я обвинява в измама и я заточава в Бразилия.

Горе-долу по същото време в Испания се появява бивш войник, после амбулантен търговец, Мигел Пиедрола, и предлага услугите си на Филип II. Той твърди, че има божие вдъхновение да дава съвети на краля, и по-точно да го посъветва да освободи Антонио Перес... Според думите му Испания е на прага на нов „крах", сравним с 711 г., но тази катастрофа ще бъде последвана от нова реконкиста, чиято душа ще бъде Пиедрола, а в резултат ще се основе нова Испания, управлявана от монарх с ограничена власт. Влиянието на Пиедрола е толкова силно, че Кортесите смятат да го обявят за национален пророк на Испания въз основа на услугите, които може да извърши за страната[119]. Инквизицията прекъсва в разцвета кариерата на пророка, осъжда го на две години затвор и забрана за явяване пред двора.

Тогава се появява Лукресия де Леон. Божият дух ѝ говори в сънищата ѝ, тълкувани от заинтересовани слушатели. Всяка сутрин ѝ задават въпроси с предполагаем отговор: „Какво сънува? Имаше ли нещо за гибелта на Испания?" После сънищата се записват и разпространяват. Манипулацията е очевидна. Лукресия предсказва близка разруха за Испания, защото така Господ иска да накаже неправдите на Филип II и политическите му грешки. Казва, че кралят е умъртвил собствения си син, принц дон Карлос, и четирите си съпруги: Мария Емануела, Мария Тюдор, Изабел дьо Валоа и Ана Австрийска[120]. Нанесъл е обида на свети Лаврентий, построявайки на негово име в Ескориал манастир, заплатен с „кръвта на бедните". Към тези критики от лично естество се прибавят и политически обвинения: Филип II се е заобиколил с посредствени и недобросъвестни сътрудници (Великият инквизитор Кирога, маркиз Санта Крус, Алесандро Фарнезе...); назначил е некомпетентни свещеници, смазал е народа с данъчни тежести, изгонил е селяните от земята им и т. н. Ясно е защо Инквизицията вижда в тези сънища нещо повече от безумни видения на нещастно момиче. Лукресия не е просто лъжепророчица, а говорител на опозиционна групировка[121].

Тази история е показателна. Тъй като опозицията не може да се изяви открито, защото веднага ще бъде строго наказана[122], тя избира обиколни начини. Лукресия де Леон и нейните подстрекатели по свой начин засвидетелстват засилващото се недоволство срещу Филип II и срещу разрушителната политика, водеща кралството към нищета. Антонио Домингес Ортис намира документ от 1596 г., в който с най-черни краски се описва състоянието на селата в края на царуването. Повечето селяни нямат дрехи и обувки, умират от глад. Много от тях са принудени да продадат евтино мулетата и кравите си, други напускат селата си, изоставят жени и деца, просят милостиня по градовете. Къщите се рушат, никой не

обработва нивите и не отглежда животни, продуктите от първа необходимост са изключително скъпи[123]. Тези думи напомнят цитираните по-горе, писани от престолонаследника през 1545 година. Филип II не успява да направи нищо повече от баща си. При смъртта му през 1598 г. кралството е сигурно много по-бедно, отколкото в началото на властването му.

10. Бандитизмът в Арагонското кралство

Абсолютизмът и авторитаризмът на Хабсбургите си има граници – зараждащата се държава е принудена да прави отстъпки на местните власти. Църквата, сеньорите и общините управляват пряко голяма част от територията, под контрола на кралски агенти, които следят главно да няма вмешателство в политиката. В Кастилия, където тежестта на кралските данъци е по-голяма, разгромът на *Comuneros* е послужил за урок. Той спира задълго всякаква организирана опозиция, а градските олигархии използват преговорите за „Милионите", за да затвърдят и увеличат привилегиите си. В Арагонското кралство, откъдето не се очакват значителни приходи, *fueros* са юридическо ограничение за намесата на монарха. Всъщност местните благородници държат основно властта. През XIX в. около *fueros* се заражда легенда. В действителност тези традиционни „свободи" гарантират съществуването на един особено потиснически сеньориален режим: благородниците имат права върху живота и смъртта на своите селяни. Съществуват доказателства за екзекуции, разпоредени от сеньориалните съдилища дори през XVII век. В такъв контекст трябва да се разглежда развитието на бандитизма в средиземноморските райони. Има основания той да бъде смятан за форма на политическа и социална опозиция срещу държавата, която не притежава административни и военни средства да се справи с него.

Феноменът има причини от общо естество: тъй като от средата на XV в. страните от Арагонското кралство са в упадък, икономиката им е затворена и нямат голям обмен с външния свят. Центровете, където се вземат решения, са отдалечени, държавата с нейните агенти се възприема като нещо чуждо и враждебно. Висшата аристокрация по традиция е недисциплинирана, смята се за защитена от *fueros*, а същото се отнася и за дребните благородници, за които е полесно да обвиняват държавата за своето нещастие и за изолацията си. Поради архаичния сеньориален режим личните отношения се основават на строга йерархия – слабите търсят протекция от някой влиятелен човек или от своя „кръстник", за когото става въпрос на чест да защити клиентелата си. По селата хората с готовност помагат на бандитите срещу преследващите ги войници. Страхът от войската е по-силен, защото тя е представител на напълно чужди понятия: държавата и Кастилия се смесват във враждебната им представа. С това се доближаваме до мафията.

Първите прояви датират от 30-те години на XV в. в Централните Пиренеи (районите на Рибагорса и Сомонтано). Пътищата от Сарагоса за Лерида или Франция са несигурни. В Каталония става особено известен и дори обичан разбойникът Антонио Рока, действащ между 1544 и 1546 г., когато е екзекутиран[124]. При Филип II бандитизмът се увеличава. В Каталония той нараства чувствително след 1568 г., когато бунтът в Нидерландия и проявите на морските гьози застрашават сигурността на морските конвои през Атлантика. Тогава прехвърлянето на парите става по друг път, през Барселона и Генуа. Между Мадрид и Барселона, и особено между Лерида и Тарега, географските особености са благопри-

ятни за засади и крадците се възползват от това. Някои банди наброяват стотици мъже, като например тази на Луперсио де Латрас, Хуан Барбер или Миньон в Арагон, или на Томас де Баниулс в Каталония. В някои случаи сеньорите разполагат с частни милиции, в които без колебание зачисляват подвластните им мориски, като ги използват за поддържане на реда в имениятa си, за изпълнение на някои лични желания или за нападения над съперннически кланове. През 1580 г. бунтът на поданиците на графа на Рибагорса става повод благородниците да се спречкат помежду си. В Леванте несигурността е по-голяма заради нашествията на берберските пирати, на които съответстват християнски корсари от пристанищата на Палма, Валенсия и Алмерия. Стотици преследвани от закона се събират в различни банди. Така престъпленията им остават безнаказани и дори печелят авторитет пред селското население.

Държавата не стои безучастно. През 1577 г. е екзекутиран Хуан де Кардона, адмирал на Арагон и маркиз на Гуадалест, наредил отвличането на две монахини от манастир във Валенсия. През 1583 г. в самия център на Валенсия се бият с аркебузи две съперничещи си банди. Адмиралът на Арагон е убит. Вицекралят започва арести, мъчения на заподозрените благородници и екзекутиране на виновните. Случки от този род предизвикват незабавни протести – вицекралят е обвинен, че нарушава „свободите" на кралството. Управниците са изправени пред дилема: ако удовлетворят юридическите искания на благородниците и на местните власти, това би означавало, че признават безсилието си. Всеки път, когато вицекралете предприемат ефикасни мерки срещу бандитизма, те рискуват да извършат *contrafueros* и да отговарят пред следващата сесия на Кортесите. Някои вицекрале не се колебаят – действат, без да се притесняват за законността. Така например във Валенсия Хуан Лоренс де Виляраса (1563-1567) предприема всеобщо отнемане на оръжията на мориските, въпреки протестите на аристокрацията. Пак във Валенсия са постигнати значителни резултати по време на дългия мандат (1581-1594) на граф Айтона. Той утвърждава забраната за притежание на огнестрелно оръжие и заплашва нарушителите със смъртно наказание. Въпреки всички тези мерки бандитизмът още дълго се шири като ендемична болест в кралство Арагон. Това може би е знак за неговия архаизъм – изолация на някои територии, които от икономическа гледна точка не са интегрирани към жизнените центрове на монархията, както и несъвместимостта на институциите – *fueros*, с нуждите на модерната държава. Вълненията в Арагон през 1591 г. и бунтът в Каталония в средата на XVII в. илюстрират тази ситуация.

11. Краят на царуването

В царуването на Филип II 1568 е година на обрат. През 1568 г. са предприети мерките, които няколко месеца по-късно подтикват мориските в Гранада към бунт. По това време екзекуцията на графовете на Егмонт и Хорнс прави войната във Фландрия неизбежна. В личен план двукратно овдовелият Филип II губи и третата си съпруга, Изабел дьо Валоа. След смъртта на принц дон Карлос той остава без наследник. Тогава получава и първия пристъп на подагра. След 1568 г. Филип има няколко успеха: победата при Лепанто, наследяването на Португалия, построяването на Ескориал. Но повече са провалите му: не успява да се справи с фламандските бунтовници и със съпротивата на Англия и Франция. Колкото до здравето му, то постоянно се влошава. Той отдавна страда от артрит и има болки в стъпалата. С възрастта нещата се влошават. Към края на живота си

едвам върви, и то с бастун. Дава също признаци на водянка – коремът, бедрата и краката му се подуват, по крайниците му се появяват гнойни петна, не може да утоли жаждата си. Последното му пътуване до Ескориал е истинско изпитание. Подготвят му ложе, в което да може да пътува легнал, минават по заобиколни пътища, за да избегнат ударите по неравния терен. Пътуването трае шест дни... Седемседмичната агония в Ескориал е потресаваща. Вонята, разнасяща се от леглото му, е непоносима. Той единствен не я забелязва[125]. Филип II издъхва на 13 септември 1598 г. в пет часа сутринта, след една всеобхватна тридневна изповед.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПОСЛЕДНИТЕ ХАБСБУРГИ
(1598 – 1700)

След смъртта на Филип II Испания изглежда навлиза в период на сътресения, който приключва чак в началото на XVIII в. с установяването на Бурбоните. Безлични монарси, живеещи над възможностите си, празна хазна, нация, изнемогваща в желанието да си запази ранга на велика сила, хиляди просяци и безделници, това е картината, с която най-често се описва полуостровът при царуването на Фелипе III, Фелипе IV и Карлос II. Състоянието на икономиката и обществото, както и еволюцията на институциите[126] се разглеждат в други глави на тази книга. От политическа гледна точка XVII в. в Испания има три характеристики:

1) появата на фаворити, които упражняват ефективната власт от името на краля;
2) полагане на невъзможни усилия Испания да запази господството си в Европа;
3) срив на тази сила през втората половина на века.

1. Управлението на фаворитите

Появата на хората, неточно наричани фаворити (*validos*) може да се тълкува като опит от страна на висшата аристокрация да поеме отново ръководството на политическите дела. До смъртта на Филип II благородниците остават на втори план. На някои техни представители се поверяват дипломатически мисии и военно командване, но се избягва свързването им с политически отговорности. Нещата се променят с възкачването на Фелипе III: от този момент нататък между суверена и изпълнителната власт, т. е. кралските секретари, се намесва фаворитът. Това нововъведение е вътрешно обусловено – сложността на задачите налага до краля да има Първи министър, който да прилага на практика основните политически насоки. Личните качества на суверените улесняват тази промяна. През XVII в. монарсите не следят толкова внимателно проблемите, както Кралете Католици, Карл Пети или Филип II. Фелипе III (1598-1621) не показва никаква дарба в управлението, нито пък оригинални възгледи. Почти не се интересува от политика. Фелипе IV (1621-1665) е много по-силна личност[127]. Когато наследява баща си, той е на шестнадесет години. Умен и образован е, има твърдо мнение и оценка по деловите въпроси, макар и да му липсва воля в управлението им и последователност във възгледите. Бихме сгрешили, ако го възприемем само като меценат, запален по всички форми на културна изява: поезия, театър, музика, архитектура, рисуване и др. или като страстен любовник. Фелипе IV обича изкуството и жените и това често го отклонява от държавните му задължения. Той си дава сметка за това и страда. Думите, които изрича през 1644 г. при смъртта на съпругата си Изабел дьо Бурбон, дъщеря на Анри IV, разкриват неговата чувствителност: „Загубих едновременно съпруга, съветник и приятел, и ако още не съм умрял от мъка, значи сигурно съм от бронз." От една година той поддържа кореспонденция с една монахиня от Агреда, сестра Мария де Хесус. Доверява ѝ

се, излага й политическите си проблеми и личните си тревоги, опасенията си, че няма да се окаже на нивото на задълженията си. При това положение Фелипе IV създава впечатление на човек, постоянно изпреварван от събитията, но всъщност трудностите на кралството се дължат по-скоро на силата на обстоятелствата, отколкото на неговата слабост. Що се отнася до горкия Карлос II (1665-1700), той е хилаво дете, последователно откърмяно до четвъртата си година от четиринадесет кърмачки. На четири години още не може да ходи, а на девет не може да чете и да пише. И най-малкото усилие го изтощава и води до отпадналост, която изглежда е обичайна за него. На този болник се пада да управлява Испания след големите военни неуспехи и да реши проблема с наследяването си.

В тези условия фаворитите имат пълна свобода на действие. Първият, Франсиско Гомес де Сандовал-и-Рохас, херцог на Лерма, е двадесет и пет години повъзрастен от Фелипе III. Преди още той да стане крал, херцогът е измежду неговите довереници в качеството на пръв наставник. Налага се съвсем естествено още в началото на управлението. Тщеславен, хитър и алчен, той изглежда няма истинска политическа програма. Единственото му важно решение е подписването на примирие с холандците (1609), незабавно последвано от експулсиране на мориските. Историците и до днес търсят причините, накарали херцога да предприеме втората мярка: Лерма не е много работлив и затова много разчита на своите подчинени, и особено на Родриго Калдерон, фаворит на фаворита. Създава цяла мрежа от приятелски връзки на основата на интереса и разпределя доходите от поста си. През двадесетте години, докато е на власт, корупцията непрестанно нараства. Към 1616 г. в тази система се появяват пукнатини. Причината е по-скоро съперничество в рода, отколкото различия във възгледите. Децата на херцога на Лерма – херцог Уседа и граф Салданя, се изправят срещу баща си. През октомври 1618 г. Лерма е отстранен. Мястото му до Фелипе III се заема от херцог Уседа, който нарежда да арестуват Родриго Калдерон, чието име е символ на корумпирания режим.

Новият управник на двореца замисля реформи, но поради смъртта на краля през 1621 г. не успява да ги започне. Настъпва часът на Оливарес. Гаспар де Гусман (1587-1645) е роден в Рим, където баща му е бил посланик. Тъй като е най-малкият в семейството, трябвало да стане свещеник. Затова започва да учи право в Саламанка. Но случайната смърт на братята му го прави наследник на титлата. Така че след смъртта на баща си през 1607 г. той става третият граф Оливарес. Това променя съдбата му. Отсега нататък пътят му е свързан с двора, макар че херцог Лерма се страхува от амбициите му. Щастието му се усмихва през 1615 година. Същата година бъдещият Фелипе IV се жени за френската принцеса Изабел дьо Бурбон, дъщеря на Анри IV и решават да изберат придворни. Тогава Оливарес става царедворец от обкръжението на престолонаследника. През юли 1617 г. чичо му, Балтасар де Сунига, влиза в Държавния съвет въз основа на големия си опит в европейските дела, придобит в посолствата в Брюксел, Париж и Прага. Две години по-късно същият този Сунига е определен да ръководи възпитанието на престолонаследника. Племенникът му се възползва от тези повишения. Сега Оливарес има пълни шансове за добра кариера и е решен да преодолее всички пречки. Когато след смъртта на Фелипе III херцогът на Уседа се представя на новия крал, той безцеремонно го изгонва, а отвън Оливарес с удоволствие уточнява: „всичко е мое...“ Фактически над двадесет години Оливарес ще упражнява почти абсолютна власт. Гусман са сред най-старите родове в Испания, но не и сред най-богатите. Те например никога не стигат до титлата гранд. Тази чест се пада на третия граф Оливарес. Само няколко дни

след възкачването си на престола, Фелипе IV произнася пред целия двор ритуалната фраза: „Граф Оливарес, сложете си шапката [128].“ След тази титла следват още много. Една от тях е особено важна – през януари 1625 г. Оливарес става херцог на Сан Лукар, оттогава започват да го наричат граф-херцог[129]. Биографията на Елиот обновява знанията ни за тази личност. Няма никакво съмнение, че Оливарес е истински държавник, достоен съперник на Ришельо[130], който е негов опасен противник. Граф-херцогът е умен, много начетен, библиофил[131], съвестен католик и дори отдаден на вярата[132], но не споделя антисемитските предразсъдъци на много свои съвременници. Той има широки и новаторски възгледи. Тъй като държи много на авторитета си, често търси подкрепата на писатели[133] и се преструва, че е само изпълнител на идеите на краля, когото постоянно подтиква да изпълнява задълженията си. През 1621 г. Оливарес формално не получава никакъв пост. Официално новият фаворит е чичо му, Балтасар де Сунига, но на всички е ясно, че истинският господар е Оливарес. След смъртта на чичо си през октомври 1622 г. той влиза в Държавния съвет и получава реалната власт. Става официален фаворит, макар да не признава това определение: предпочита да го наричат министър, и още по-точно първи министър. Парадоксът е, че никога не получава тази титла, при все че много внимателно е дефинирал функциите ѝ. Граф-херцогът има амбицията Испания да остане най-голямата европейска сила. За целта се налага да се реорганизира системата на управление, да се модернизират институциите, икономиката и обществото. За негово съжаление, а и на Испания, Оливарес идва прекалено късно. Франция на Ришельо е нация във възход, докато Испания на Оливарес е страна, изтощена от едновековни усилия. Неуспехът на граф-херцога се обяснява отчасти и с това тежко наследство.

Една седмица след смяната на престола Сунига съобщава на посланика на Венеция, че новата власт е решена да възвърне на Испания ранга ѝ от времето на Филип II и да прекрати многобройните злоупотреби на старите управници. Ясно е – целта е да се излезе от упадъка. Оливарес иска отново да поеме инициативата в Европа, което означава да се сложи ред във всички области. Вдъхновен от някои идеи, развити от *arbitristas*[134], той смята да действа в три насоки: повдигане морала на обществото, модернизиране на икономиката и оздравяване на данъчната система.

Още щом се заема с деловите въпроси, граф-херцогът се постарава да разтърси духовете с действия, показващи решимостта му да се бори с корупцията. През април 1621 г. той нарежда да арестуват бившия фаворит, херцога на Уседа, обвинен в злоупотреби, и херцога на Осуна, вицекрал на Неапол, от когото иска сметка за управлението му. Имуществото на херцога на Лерма е конфискувано. На 21 септември 1621 г. Родриго Калдерон, обвинен в лично облагодетелстване благодарение на отношенията си с херцога на Лерма, е екзекутиран на мадридския площад. Но със смелото си държане по време на изпитанието той спечелва симпатиите на народа и отчасти проваля целта на наказанието. Оливарес не желае повече това да се повтаря. На 14 януари 1622 г. с декрет се задължават всички, заемали обществени длъжности след 1592 г., в десетдневен срок да предоставят опис на имуществото си. Отсега нататък всички кралски служители са длъжни да декларират собствеността си в момента, когато встъпват в длъжност, и в момента, когато напускат длъжността[135]. Мярката е впечатляваща, но бързо потъва в забрава.

Същата участ сполетява и други проекти. На 8 април 1621 г. Оливарес създава комитет за реформа (*Junta de reformación*), който трябва да внесе повече морал в обществения живот. Разочарован от липсата на ентусиазъм у членовете му,

граф-херцогът сам поема ръководството на разширения комитет (*Junta grande de reformación*), включващ председателите на монархическите съвети. Този път предложенията валят едно след друго и са оформени като членове в реформата от февруари 1622 година. За да се справят с намаляването на населението, решават да забранят емиграцията, включително и в Индиите, да поощрят имиграцията и многодетните семейства. За намаляване на разхищенията се прокарват закони срещу разходите – искат да ограничат лукса и модните екстравагантности. Благородниците са посъветвани да напуснат двора и да се установят в имениятa си, за да ги съживят. Други мерки пък целят да се оздрави моралът на обществото: затваряне на бордеите и театрите, забрана да се публикуват романи... Повечето от тези препоръки нямат ефект, в частност решението, целящо да се намалят с две трети съдебните служители и данъчните агенти – изключените би трябвало да се обезщетят, а състоянието на кралската хазна не го позволява.

Реформата в образованието създава проблеми на Оливарес. Комитетът от 1622 г. предлага да се затворят голям брой училища по граматика[136], които не отговарят на нуждите на страната. Убеден, че благородниците са изгубили влиянието, което би трябвало да имат, граф-херцогът се заема да подготви по-добре елита за служба на краля и на нацията. Такава цел поставя той на Кралския колеж в Мадрид (1629), поверен на йезуитите[137]. И тук успехите закъсняват. През 1634 г. Колежът има само шестдесетина ученици, повечето с неясен произход. Оливарес не се отчайва. През 1632 г. изработва нов проект: иска да основе известен брой учебни заведения (две в Мадрид и по едно в шестте основни града на полуострова), където младите благородници да се обучават във военно изкуство и управление. Това е една от големите грижи на граф-херцога: на Испания ѝ трябва добре обучен елит[138]. Поради липса на финансови средства тези училища по администрация западат.

Същите несполуки сполетяват Оливарес и в опитите му да модернизира и национализира икономиката. За да поддържа производството, през 1622 г. той взема присърце предложението на фламандеца Удегерсте, датиращо още от 1576 г. и подето и развито през 1600 г. от *arbitrista* Вале де ла Серда: да се създадат общински депозитни каси (*erarios*), които да се попълват от 5 % такси върху имотите, надвишаващи две хиляди дуката, и да имат монопол върху кредитите в Испания, като налагат малка лихва (3 %). Същността е да се създаде национална банка по образец на банката, действаща в Холандия. Но градският патрициат, който е освободен от данъци и все успява да прехвърли данъчната тежест върху другите, не се съгласява и проваля проекта. Впечатлен от динамичните и ефективни действия на холандците, успели да превърнат малката си страна в една от първите търговски сили в Европа, Оливарес би желал да „направи от испанците търговци“ чрез раздаване на благороднически титли на тези, които се заемат с търговия и чрез насърчаване основаването на търговски компании. Но за да успее начинанието, трябва да се промени манталитетът. Всъщност отдавна вече испанците, както и много техни съвременници европейци, са убедени, че благородническата титла води пряко към социално преуспяване. Службата при краля и рентата им изглеждат най-сигурният начин да го постигнат. Най-сетне банкрутът от 1627 г. убеждава граф-херцога, че в интерес на Испания е да се лиши от чуждите банкери, повечето от които са генуезци. Той смята, че те могат да бъдат успешно заменени с португалци, които са поданици на краля и отдавна вече са в делови отношения с еврейските общности в Амстердам и Северна Европа. Фактът, че повечето от тези португалски търговци са марани, не го притеснява, тъй като той няма антисемитски предразсъдъци[139]. Преговаря с тях мно-

гократно и им поверява големи договори, за да получи заеми и прехвърляне на фондове в чужбина. Този опит също среща силна съпротива – някои хора и в частност кралският изповедник се притесняват, че тази политика може да доведе до възвръщане на маранизма[140]. От тази гледна точка генуезците като добри католици са по-сигурни. Освен това те са незаменими посредници заради големия си опит. Оливарес така и не успява да премахне хегемонията, водеща началото си от първите години от властването на Филип II. Тази поредица от провали показва, че не е лесно да се подражава на чуждите успехи, когато трябва да се модернизира една страна. Убеден, че Испания от XVII в. е слабо развита, граф-херцогът се опитва да пренесе доказалите се вече в Холандия институции и методи. Но не успява.

Последната насока в реформата на Оливарес засяга данъчната система. Тук целта е двойна. От една страна, трябва да се увеличат доходите от данъци, а от друга – тежестта им да се разпредели между всички елементи на монархията. В първия случай идеята е да се заместят така непопулярните „Милиони" с един единствен данък. В началото мислят да обложат брашното, но Оливарес предпочита да се насочат към солта, чието облагане се увеличава силно между 1628 и 1640 година.[141]. В тази област държавата действа едновременно като производител – тя държи монопол върху солта, – и като дистрибутор. В същото време граф-херцогът се притеснява, че Кастилия почти сама поема военната тежест на монархията. Приобщените територии, като Арагон, Каталония, Валенсия и Португалия, използват статута си на автономни територии, за да откажат всякакво участие в общите разходи. Ситуацията не е убягнала от министрите на Фелипе III, но никой не е посмял да предложи промяна. Оливарес има смелостта да поеме инициатива в тази насока. Негов е проектът за Съюз на оръжията от 1626 г., така зле посрещнат в Каталония. Увеличаването на данъците и Съюзът на оръжията довеждат пряко до кризата от 1640 г., най-тежката криза на Испания след бунтовете от 1520 г., в началото на царуването на Карл Пети. В Билбао, Каталония, Португалия, Неапол, Сицилия, Милано и т. н., навсякъде се надигат вълнения. Ситуацията не е типична за Испания. В средата на XVII в. и други владетели са изправени пред благороднически бунтове и народни въстания, провокирани от увеличение на данъците, но в Испания кризата приема много по-драматичен обрат: тя води до окончателното откъсване на Португалия и временно на Каталония.

Три фактора спомагат за провала на реформите на Оливарес: икономическото положение, егоизмът на олигархиите и авторитарните методи на граф-херцога.

Към 1620-1625 г. вече несъмнено е късно Испания да стане модерна и единна държава. През XVI в., в периода на експанзия и просперитет, вероятно би било по-лесно данъците да се разпределят по-справедливо, както и да се събират по-ефективно. Поради същите причини сигурно и приобщените територии биха приели с повече готовност да участват наравно с другите в общите разходи. През XVII в. Кастилия, която е най-сериозната опора на монархията, е изтощена от проточилите се войни. Лесно печелените на времето пари са създали навици, от които хората мъчно се отказват.

Специално в Кастилия голямо значение има негативната роля на градските олигархии. Злото не е от вчера. Още от началото на XVI в. Кортесите, чието съгласие е задължително за налагане на преките данъци, са съставени от аристократи, а те не плащат данъци. Успяват да прехвърлят основната тежест върху простолюдието. Въвеждането на данъка, наречен „Милионите" при Филип II, им дава повод да се намесят в данъчната политика на короната. Фелипе III се принуждава да се съгласи с нови отстъпки, които съвсем не са, както изглежда, в полза на

Кортесите като представителна институция, а на градските олигархии – короната привиква да преговаря директно с градските управи. Вместо данъчната система да стане по-справедлива, неравенството се засилва, като се увеличават съществуващите непреки данъци или се въвеждат нови[142]. Финалът на тази революция е, че след 1667 г. Кортесите престават да се свикват. Това решение обаче не трябва да се разбира като победа на короната над националното представителство, а като победа на олигархиите над Кортесите. Тези олигархии вече не се нуждаят от посредничеството на Кортесите, за да защитават интересите си пред краля, властта и привилегиите им се засилват. Например процесът на приватизация на общинските поръчки, започнал през XVI в., продължава – събирането на войски често се възлага на частни лица. От 1580 до 1640 г. поради финансови трудности държавата постоянно отстъпва, прехвърляйки на общините някои свои компетенции, по-специално в данъчната област, но не само там. Това е едно от най-слабите места на Кастилия през XVII век. Докато във Франция кралската власт укрепва, Испания все повече се децентрализира. В действителност короната вече не разполага със средства да налага авторитета си – сега тя зависи до голяма степен от градските олигархии, които не мислят да се отказват от нито една своя привилегия.

За да се сломи тази съпротива, е нужен авторитет. Оливарес го има, но подходът смущава неговите слушатели. Тъй като е убеден в правотата си, той мрази да му се противоречи и се дразни, че си губи времето да убеждава останалите. Целта му е във всички области да се наложи предимството на короната и затова нарастващата сила на Църквата го тревожи[143], както и прекаленото влияние на благородниците, които той презира, а те пък го ненавиждат. Би могъл да се опре на реформаторите, те очакват много от смяната на престола. През 1621 г. в Кортесите се оформя група депутати под водачеството на представителя на Гранада Лисон-и-Биедма, обединени от някои идеи на *arbitristas*: да се спре демографският срив, да се реформира данъчната система, да се намалят обществените разходи и църковното имущество... Тази програма има много общи черти с идеите на Оливарес, но Лисон иска реформата да включва и Кортесите. Той и приятелите му се стремят да се върнат към политиката от преди Карл Пети, да направят Испания независима – с други думи, да я освободят от имперските ѝ задължения в Европа, и политическите отговорности отново да се разпределят между краля и обединеното в Кортесите кралство. Но Оливарес не иска това. Според него Испания трябва да си запази мястото в Европа, а кралят не е нужно да управлява с Кортесите. Така че Оливарес се старае да възпрепятства всяка организирана опозиция. И преди всичко не трябва да се допуска по какъвто и да било начин „някой благородник, притежаващ власт или представляващ средните класи, да стане популярен". Затова граф-херцогът никога не успява да получи искрена и лоялна подкрепа от Кортесите. Когато не е сигурен, че ще постигне целта си, той предпочита да избягва пререканията с тях. Това е втората разлика с Ришельо – Оливарес е също толкова авторитарен, колкото и съперника му, но той не притежава средствата да победи опозицията.

2. Испания във война

Оливарес иска да възстанови авторитета на държавата и могъществото на нацията с една цел – Испания да запази така наречената си тогава репутация; днес бихме казали ранга и надмощието си в Европа. Реформите в данъчната

система и икономиката целят да осигурят на Испания средства за външната ѝ политика. А тя е основана на два принципа: солидарност с австрийските Хабсбурги и защита на католицизма.

Вторият аспект е само идеологическо оправдание на първия. За управниците на Испания позициите на Хабсбургите в Нидерландия, както и в Централна Европа, са застрашени от протестантите. Така Испания успокоява съвестта си – Провидението я е натоварило със специална мисия. Ереста изглежда причина за справедлива война[144]. Ришельо е прав: „Кралете Католици [кралете на Испания] са били до такава степен предпазливи, че винаги са прикривали най-несправедливите си интереси зад религиозни или човеколюбиви подбуди[145].“

От друга страна, грижата за католическата вяра може да се съчетае и с по-прагматични съображения. Въпреки че през 1631 г. Оливарес оповестява, че всичко трябва да се жертва в името на религията[146], това не му пречи безскрупулно да се притече на помощ на херцога на Роан и на хугенотите в Лангедок, за да отслаби Франция. Прави го през 1625 г., след неуспеха на англичаните при Ла Рошел, а после и през 1629 година. И всеки път граф-херцогът намира богослови, които да оправдаят този скандален съюз – когато става въпрос за справедлива война, всеки католически принц може съвсем законно да се опре на еретиците. В същата светлина могат да се разглеждат и стремежите на Оливарес да сключи отбранителен и нападателен съюз с Чарлс I Английски, както и да събере около Хабсбургите коалиция, в която да бъдат поканени всички германски принцове, без оглед на религията им.

Защитата на католицизма не трябва да се разглежда като определяща причина за външната политика на Испания. Предимство има солидарността с австрийските Хабсбурги – испанските крале считат за свой дълг да им се притичат на помощ при всяка трудност. През 1630 г. отново се напомня, че Мадридският и Виенският дом трябва да останат единни, каквото и да става. Дипломацията се превръща буквално в семейно дело. Нека повторим – от възкачването на Карл Пети външната политика на Испания е съобразена с интересите на властващата династия, а тези интереси далеч не съвпадат с интересите на Испания като нация, често дори са противоречиви. Тази политика предполага: намеса в Нидерландия за запазване поне отчасти на наследството на Карл Пети, подкрепа на виенския клон на Хабсбургите и господство над сухопътните връзки между отделните части на империята, т. е. Милано и алпийските проходи.

Войната в Нидерландия

Филип II отстъпва Нидерландия на дъщеря си Исабел Клара Еухения, жена на ерцхерцог Албърт Австрийски. Ако те нямат деца, тези територии трябва отново да се върнат към испанската монархия. Това е начин за елегантно измъкване от проблемите с Фландрия. Нидерландия вече не е официално подчинена на Испания. Тя трябва да разчита на собствените си ресурси, за да запази независимостта си и да реши вътрешните си проблеми. Но в случай на нужда и съобразно имперската солидарност може да разчита на помощ от Испания. Тъй като от 1598 г. Испания е в мир с Франция, а от 1604 г. и с Англия, тя насочва всичките си сили към борба с калвинистките бунтовници. Новият генерал, генуезецът Амброзио Спинола, завзема Остенде през 1604 г. и изглежда има възможност да го задържи, но няма средства да поддържа армия от седемдесет хиляди души[147]. През зимата на 1606 г. войските се разбунтуват и през 1607 г. Испания банкрутира. Бунтовниците от своя страна също губят почва. В интерес и на двете страни е да спрат борбата. През 1609 г. херцог Лерма дава съгласието си да се сключи

дванадесетгодишно примирие. Северните провинции се възползват от случая, за да закрепят позициите си в много благоприятни за тях условия: пристанището в Антверпен, разположено във владенията на ерцхерцозите, остава блокирано, докато порт Амстердам просперира. Холандците развиват търговската си флота, която минава за най-добрата в света. Стават най-големият търговски партньор на Испания, откъдето внасят сол, зехтин, вино, сушени плодове и продават пшеница от Балтийските страни, мед и материали за корабоплаването. В замяна на тези сделки все повече испански пари се изпращат в Нидерландия, а тя ги инвестира в нови начинания и така подобрява позициите си спрямо Англия и Ханзата[148]. Холандците са доста активни и в колониалната търговия. Те са се задължили да спазват монопола на Испания в Америка. Затова след 1609 г. намаляват дейността си в Карибите, но към 1615 г. я подновяват. Това става във връзка с проект за зараждаща се компания в Западна Индия, която официално е основана през 1621 година. Затова пък в Далечния Изток холандците действат много по-активно. През 1619 г. Източноиндийската компания превръща Батавия в своя основна база, търговията с подправки е на път да се изплъзне на португалците.

Примирието предоставя на протестантските провинции в Нидерландия фактическа независимост и възможност да станат съперничеща на Испания икономическа сила. Това примирие изтича през 1621 година. Удачно ли е да бъде продължено? В Испания много хора го смятат за унизително и вредно за интересите на монархията, те биха желали битката да продължи. Затова за запазване на мира се поставят принудителни условия. От холандците се иска най-напред да гарантират свобода на култа на католическото малцинство. Не е сигурно, че тази клауза е най-важната за Испания, но тя е длъжна да я спомене. Освен това със сигурност религиозната свобода ще доведе до вътрешна нестабилност, а това ще попречи на Холандия във външен план. По-твърди са испанските изисквания в икономическата област. Те са свързани с отварянето на входовете на Ескаут, за да стане Антверпен отново важен търговски център. Засяга се също колониалният монопол на испанците и португалците: холандците трябва да се изтеглят от Източна и Западна Индия. През 1621 г. усилията на Испания са насочени не толкова към възвръщане на изгубени територии, а към спиране на икономическата и колониална експанзия на Холандия[149]. Точно така го разбират и холандците – те не приемат наложените им условия.

Решението за продължаване на войната е взето преди идването на Оливарес, но той го подкрепя напълно. Според него най-важното е да се унищожи основната сила на Холандия – търговията. Такава е и единствената цел на взетите тогава мерки. Като начало в Неапол, Сицилия, Сардиния и около Милано се обявява ембарго на холандските стоки. Засилва се контролът над Гибралтарския проток, за да нямат достъп до Средиземно море. Организира се блокада на Португалия, за да не могат холандците да продават там пшеница и да купуват захар, колониални продукти и сол от Сетубал, необходима за консервите с херинга. В Северно море испанската флота конфискува холандски стоки, дори да са превозвани от неутрални кораби, блокира пристанищата и атакува риболовните предприятия за херинга. За Оливарес единствената ефикасна война е икономическата. Той няма вяра в сухопътните битки и в окупирането на градовете един по един след дълга обсада: „Така се хвърлят много пари за нищожен резултат." Обсадата и завземането на Бреда (1625), изобразени от Веласкес в картината му *Копията* в Прадо, са инициатива на Спинола, не особено добре приета в Испания. Общо взето съветът на Оливарес е на сушата да се действа в защита;

надеждите му са за победа по море.

Резултатът от тази политика е, че търговията на Холандия с Иберийския полуостров рухва, но това е нож с две остриета – полуостровът също е засегнат, не може нито да купува, нито да продава стоки от Северна Европа. Освен това холандците засилват флотата си и корабите им започват да плават, придружавани от мощен въоръжен конвой. Не след дълго започват нападения и в колониите. Специално Западноиндийската компания зачестява акциите си срещу Бразилия. В периода между 1623 и 1626 г. тя завзема сто и двадесет кораба и шестдесет хиляди сандъка захар, което е една трета от португалската търговия. През 1629 г. корсарят Пиет Хейн успява да се добере до флотата, превозваща американските съкровища до Севиля. Тази катастрофа е първа по рода си. Компанията завзема Баия през 1624 г.[150] и Олинда и Ресифе през 1630 година. Застрашена е цялата североизточна част на Бразилия. След тези загуби в Испания и Португалия се надигат гласове за смяна на политиката. Още през 1624 г. кардинал Сапата протестира пред Държавния съвет: „Испания се разорява, без да постигне нищо в Нидерландия." През 1629 г. започва да се обсъжда възможността за ново примирие. Оливарес не се противопоставя, той е съгласен да преговаря, но от позиция на силата. Затова иска да се положат още усилия. През 1634 г. братът на краля, кардинал-инфантът Фердинанд Австрийски, поема командването на двадесет и шест хилядна войска, която минава през Германия, премазва шведите и протестантите в Нордлинген и през 1635 г. нахлува на холандска територия. През 1639 г. Испания подновява действията си и по море. Опитва се да освободи Пернамбуку и преди всичко да унищожи холандската флота в Ламанша. Безуспешно. Испанците претърпяват тежко поражение (битката при Дюните). Оказва влияние и фактът, че от 1635 г. Испания е отново във война с Франция.

Ришельо и Оливарес

След възкачването на Карл Пети на престола на Империята, Франция става най-яростният противник на Испания. В продължение на почти два века двете сили водят редица войни, прекъсвани от по-къси или по-дълги примирия, тъй като трябва да си поемат дъх периодично. Причината вече е известна. Солидарността на Хабсбургите силно тревожи Франция, заобиколена от всички страни от вражески територии. Френските крале се опитват да разкъсат обръча, съюзявайки се с неприятелите на Хабсбургите. Борбата срещу Австрийския дом е постоянна характеристика на френската дипломация.

В началото на XVII в. френско-испанските отношения преминават през период на временно затишие. След смъртта на Анри IV Мария Медичи дори се сближава с Испания. Както винаги става при подобни обстоятелства, залага се на подходящ брак, който да установи приятелски връзки между двете страни. Луи XIII се жени за испанската инфанта Ана Австрийска, а сестрата на френския крал се омъжва за бъдещия Фелипе IV. Испанският емигрант доктор Карлос Гарсия през 1617 г. издава в Париж съчинение с тенденциозното заглавие *Противопоставяне и съединение на двете големи земни светила*, последвано от брошурата *Антипатията между испанци и французи*. Това са прозорливите размишления на един човек, изразяващ надеждите на испанската колония в Париж тогава, когато политическите отношения изглежда са на път да се подобрят, макар че Карлос Гарсия не крие трудностите, които предполага един траен съюз. Всъщност Испания привлича и плаши французите. Несъмнено Испания никога не е присъствала така чувствително във Франция, както по времето на Луи XIII. Испански се учи както в наши дни английски[151], четат се и се превеждат големите автори на

испанската литература, начело с *Дон Кихот*, възхищават се на испанския театър. От Мадрид се изписват ръкавици, парфюми и луксозни модни изделия. В същото време се осмива самохвалството на испанците, надменността и лицемерието им.

От двете противоречиви чувства – възхищение пред испанската цивилизация и страх от империализма, почти винаги по-силно се оказва второто. Политическите съображения вземат връх. От 1621 г. френската дипломация отново е настроена враждебно към Австрийския дом и тази неприязън още повече се засилва, когато през 1624 г. Ришельо влиза в Съвета. През 1618 г. между католиците и калвинистите в Бохемия започва спор. Тъй като калвинистите се притесняват за свободата на култа си, отказват да признаят новия крал, император Фердинанд, и си избират друг. Фердинанд решава да си върне престола и да наложи католицизма като единствена разрешена религия. Протестантските Дания и Швеция се застъпват за чешките бунтовници. Испания взема страната на императора. Спинола използва случая и окупира Пфалц; пътищата, свързващи Италия и Фландрия, попадат под контрола на Испания. Местният конфликт рискува да обхване цяла Европа.

В продължение на десетина години Франция се колебае дали да се намеси: да помогне на Испания да възстанови католицизма в Германия, или да попречи на амбициите на Хабсбургите? Ришельо предпочита втората възможност. Той дискретно подкрепя противниците на Хабсбургите, но не застава открито на тяхна страна. При войната в Мантуа (1628-1631) двете сили се изправят лице в лице. Испания е длъжна да попречи на френския кандидат да стане херцог на Мантуа. Конфликтът все пак си остава ограничен, но Ришельо пуска свои агенти в Лотарингия. Испания веднага реагира, тъй като се страхува да не бъде прекъсната връзката между Франш-Конте и Нидерландия. През 1635 г. Франция обявява война на Испания, за да попречи на Хабсбургите да извоюват прекалено блестяща победа в Германия. Преди започване на военните действия е публикуван манифест, в който се повтарят всички упреци на Франция към Испания. За да оправдае съюза с еретиците, манифестът осъжда империалистичната политика, водена от Испания от началото на XVI в. под претекст, че защитава католицизма, както и методите, използвани за завладяване на Америка. Испанските интелектуалци и особено Кеведо и Сааведра Фахардо възмутено отхвърлят тези доводи.

Веднага след тази пропагандна кампания започва войната. В началото превъзходството на Испания изглежда очевидно – войските ѝ пробиват фронта в Пикардия и прегазват френската армия в Корбия (1636) – Париж е застрашен. През 1638 г. адмирал Алонсо Енрикес побеждава френската атлантическа флота и вдига блокадата на Фонтарабия[152]. След тези поражения Франция се мобилизира. Обратът във войната настъпва на 19 май 1643 г., когато при Рокроа херцогът на Ангиен обръща в бягство „страшната пехота на испанската армия" (Босюе). Тази дата е символична по няколко причини. Първо, това е победа на млад двадесет и две годишен генерал над стария граф Фуентес. По-силно от всякога се потвърждават думите на Оливарес: „Испания няма вече водачи" (*No hay cabezas*). След загубата на кардинал-инфанта Фердинанд Австрийски, Испания остава без опитни военачалници. Поражението при Рокроа слага край и на един мит: от сто и петдесет години испанската пехота – *tercios*, има репутацията, че е непобедима. Подредена в каре на две или три линии, тя образува блок, в който се разбиват вражеските атаки. В Рокроа мускетите и оръдията вземат връх над пиките, големите батальони са победени от огневата мощ. Леката ка-

валерия свършва останалото. Кавалерията и артилерията, „скъпи оръжия, оръжия за богатите“ (Пиер Шоню), са белег за ново разпределение на силите; те показват колко изтощена е Испания в сравнение с динамично развиващата се Франция.

Дипломатическото поражение

Още щом се разбира за поражението в Рокроа, граф-херцогът е отстранен. Той си запазва доверието на Фелипе IV, но се налага да напусне по искане на благородниците. Две години по-късно, през 1645 г., Оливарес умира. Наследява го племенникът му Луис де Аро. През 1659 г. той получава титлата Първи министър, която граф-херцогът толкова добре определя, но така и не успява да получи. На него се пада да понесе последствията от политиката, водена след 1621 година. Ново военно поражение при Ленс (1647) го убеждава окончателно, че Испания не може да се сражава на всички фронтове. До 1640 г. войната е пощадила полуострова. Но сега баският район и Русийон са застрашени от французите, а в Каталония и Португалия започва движение за отцепване. Испания не може да не признае неуспеха си в Европа. Вестфалският мир (1648) слага край на цяла една епоха. На 15 май в Мюнстер Испания признава независимостта на Холандия, като ѝ дава право да прегради устието на Ескаут. Това означава упадък на Антверпен и победа на Амстердам като търговски център. Шест месеца по-късно в Оснабрюк империята, германските принцове, Франция и Швеция подписват мир. Договорът гарантира германските права, т. е. независимостта на князете и на суверенните градове в Германия. Империята вече е само конфедерация от държави. Това е краят на мечтата на Карл Пети за религиозно единство в Европа, поддържана от Австрийския дом с помощта на Испания. Християнската общност отмира, налице е една нова Европа. Испания губи превъзходството си в полза на новите сили: Франция, Холандия, Англия. Дали това е реванш на Севера срещу Юга? Или е победа на Реформацията над католицизма? Не само вернитe на католицизма страни минават на втори план. Турската империя изглежда също изпада в нещо като летаргия. „Всяка сила накрая отслабва – пише Лавис в началото на века. – Умението да се управлява историята съвсем не е постоянно качество. Европа, която го е наследила от Азия преди три хиляди години, може би също няма да го притежава вечно.“ Тук виждаме увековечена, но все още загадъчна версия на пророчеството от Книгата на Даниил[153], която до появата на Босюе тълкуват като пророческа. Световната империя, принадлежала в началото на асирийците, минава след това в ръцете на персите, после на македонците и най-накрая на римляните, като това движение напомня хода на слънцето от изток на запад. Това тълкуване стои в основата на прословутата фраза, че в испанската империя слънцето никога не залязва. Провидението е отредило на Испания привилегирована съдба – разположена в най-западната точка на стария свят, Испания трябва да обедини световната империя и да я задържи завинаги, защото отвъд брегoвете на полуострова няма нищо. В началото на XVII в. Кампанела[154] припомня и актуализира мита за смяната на империите – Испания е натоварена с мисията да възцари католицизма в целия свят.

След края на XV в. теориите, вдъхновени от Пророчеството на Даниил, които дотогава изглеждат проверени от фактите, са подложени на изпитание. От хилядолетия вече средището на цивилизацията е по брегoвете на Средиземно море. Там са се зародили всички големи цивилизации. Финикийци, египтяни, гърци, римляни, араби един след друг са оставяли следите си в историята. Великите географски открития слагат начало на значителни промени в икономичес-

ките движения, които се прехвърлят от Венеция в Лисабон, после в Антверпен и Амстердам. Атлантикът измества Средиземноморието. След битката при Лепанто (1571) политическата съдба на европейските нации се разиграва на други сцени. Италия още играе основна роля, но вниманието се измества от юга и Неапол към Милано, център на връзките между Испания и Северна Европа. Посоката, в която се движат промените, е безспорна, люлката на цивилизацията се премества на север. Там през XVIII в. ще се зародят ценностите на съвременна Европа: капитализмът, науката, техниката, толерантността, прогресът. Всички тези ценности тогава ще изглеждат чужди на Южна Европа. Дълго време това се приема като доказателство за превъзходството на протестантството над католицизма, на англосаксонския свят над латинския свят. Несъмнено нещата са по-сложни. Причината за това изместване ни убягва, но договорите от Вестфалия са неговото най-ярко отражение от дипломатическа гледна точка.

В Оснабрюк Австрийските Хабсбурги се отказват от един важен принцип: солидарността между всички клонове на Хабсбургите. Те подписват отделен мир. Испания отказва да се присъедини, тъй като още се надява да запази политическото единство на Иберийския полуостров, завладявайки отново Каталония и Португалия. Относно Каталония успява, но с известни отстъпки. Чрез Пиренейския договор (1659) тя отстъпва на Англия град Дюнкерк и Ямайка, а на Франция – Артоа, Русийон и Сердания. Но пък през 1668 г. е принудена да признае независимостта на Португалия.

3. Краят на династията

Царуването на Карлос II се смята за един от най-мрачните периоди в историята на Испания, поради което историците не му отделят много внимание. Испания – казват те, – достига дъното на бездната и последните десетилетия на XVII в. не заслужават особено внимание. Този период като че ли само утвърждава упадъка, мъртво време преди възстановяването при Бурбоните, сякаш възходът през XVIII в. може да се обясни само със смяната на династията. Тази логика изглежда повърхностна и несправедлива. Последните изследвания, посветени на Карлос II, макар и още твърде редки, се опитват да докажат, че от 1680 г. Испания започва промени в основни области: финанси, икономика, външна политика и дори идейни движения. Университетите остават верни на схоластиката, но все повече светски личности, между които и много аристократи, се интересуват от научните и философски новости, идващи от чужбина. В салоните в Мадрид и Валенсия се водят разговори за Декарт[155], коментират се последните открития и новите книги. Промените през XVIII в. могат да се обяснят само със стремежа към обновяване из основи, породил се в края на изминалия век.

Вярно е, че последният Хабсбург предизвиква съжаление. В Прадо има негов портрет, рисуван от придворния художник Кареньо. Той не е успял да замаскира изродените черти, липсата на всякакво изражение и крехкостта на младежа сред смазващия декор на мадридския дворец. През 1665 г., когато наследява баща си, Карлос е на четири години. Майка му, Мариана, управлява от негово име в качеството на регентка. Помага ѝ комитет, в който са представени различните територии на монархията. Всъщност истинският господар е довереникът на кралицата, австрийският йезуит Нитард, но благородниците, макар и приели авторитета на фаворитите, произлизащи от техните среди, отказват да се подчиняват на човек от простолюдието, още повече пък чужденец. Хуан Хосе Авст-

рийски се мисли за втори дон Хуан Австрийски, защото е незаконен син на Фелипе IV и една театрална актриса и баща му му е оказал честта да го признае принц по кръв. Той е начело на опозицията срещу Нитард. През зимата на 1668-1669 г. той настъпва от Каталония към Мадрид. По пътя го приветстват като спасител на отечеството. Нитард избира бягството и напуска на 25 февруари 1669 г., но регентката взема предпазни мерки: тя засилва охраната на двореца и предлага на Хуан Хосе да стане вицекрал на Арагон. Той приема и като резултат се отдалечава от Мадрид. Тогава Мариана дава властта на Фернандо де Валенсуела, подобен на герой от измамнически роман, син на капитан, роден в Неапол през 1636 година. Бивш паж на вицекраля на Сицилия, той се жени през 1661 г. за една придворна дама на кралицата. По благоволение на Мариана, на тридесет и три години получава най-високия пост и титлата Първи министър. Правят го и испански гранд. Валенсуела решава да стане популярен и предлага на народа на Мадрид евтин хляб и състезания с бикове. Благородниците не приемат това първо по-добре отколкото отец Нитард. Обединяват се отново около Хуан Хосе, подписват манифест в негова защита и го подтикват да вземе властта. Хуан Хосе напуска Арагон през януари 1677 г. и победоносно тръгва към столицата начело на петнадесетхилядна войска. Придружават го осемнадесет испански грандове. Това е първият *pronunciamiento* в историята на Испания, сплашване, предназначено да наложи промяна на политиката, без да се стига до битка, единствено със заплаха за насилствени действия. Валенсуела е заточен на Филипините, а Хуан Хосе се задържа на власт до смъртта си (1679), въпреки волята на кралицата-майка и на краля, който законно става пълнолетен през 1675 година.

Опитът от 1665-1677 г. показва, че без съгласието на аристокрацията не може да се направи нищо. Кралят стига до следното решение: отсега нататък първите министри ще се избират от неговото обкръжение. Такъв е случаят и с двама от най-важните, херцог Мединасели (1680-1685) и херцог Оропеса (1685-1691; 1698-1699). Те именно предприемат мерки за заздравяване на финансите и за търсене на нови насоки във външната политика.

По отношение на финансите, решенията от 1680 и 1686 г. са пример за успешна дефлационна политика. Толкова са много медните монети в обръщение, че накрая губят всякаква стойност с всички обичайни за такива случаи последици – монетите без стойност изместват стойностните, вече не се намират сребърни монети. През 1680 г. правителството намалява наполовина стойността на медните монети. Решението незабавно води до силен икономически застой, до фалити и разорение на много семейства. Цените се сгромолясват, дребните монети изчезват, след което ситуацията постепенно се стабилизира и подобрява. Шест години по-късно, през 1686 г., с двадесет процента девалвират сребърните пари. Секат се нови монети по осем реала. И този път шокът е голям, но операцията успява. След едновековна инфлация паричната стойност се стабилизира, обществените финанси се заздравяват. Данъците спадат с около 15 %. Наполовина намаляват стойностите на държавния дълг, а лихвата намалява с 4 %. Икономическият живот отново се раздвижва, този път на по-стабилна основа и бързо се стига до значителни подобрения.

Във външната политика при Карлос II започва една парадоксална смяна на съюзническите лагери. На независима Холандия вече не се гледа враждебно – тя се съюзява с Испания, за да осуети експанзионистичните стремежи на Франция на Луи XIV и колониалния империализъм на Англия. От друга страна, Испания не може като преди да разчита на солидарността на Австрия. След като вече е гарантирана по-голямата част от Каталония чрез Пиренейския договор (1659),

Испания започва да се стреми да си върне Португалия, подкрепяна от Англия. Само че холандците още не са се отказали да се установят в Бразилия, а това ги изправя срещу португалците и техните съюзници англичаните. Испания няма никаква полза от незаинтересованата си солидарност с Холандия. Португалия си остава независима (Мадридски договор, 1668 г.)

През 1667 г. Луи XIV решава да иска от името на съпругата си Мария Тереса собствеността върху някои територии в испанска Нидерландия. Заради сигурността на Франция той иска да разшири границите на кралството на север и на североизток. Завладява испанска Нидерландия и окупира Франш-Конте. Френските амбиции предизвикват тревога в Холандия – за нея испанска Нидерландия е буферна територия, която я предпазва от досадните съседи. Затова Холандия се сближава с Испания, докато императорът е по-скоро на страната на Франция. През май 1668 г. Луи XIV отстъпва на Испания Франш-Конте, но си запазва Шарлероа, Монс, Лил и Дуе. През 1672 г. той обявява война на Холандия, която незабавно получава подкрепата на Испания. С договора от Нимег (1678) на Франция окончателно се дава Франш-Конте, както и Камбре, Валансиен и половината от остров Санто Доминго. Военните действия са подновени през 1683, а после и през 1690 г., отново във връзка с испанска Нидерландия, макар че Испания няма нищо против да се откаже от тази територия и дори е смятала да я замени за Русийон. Но Холандия я насърчава да не отстъпва, опасявайки се, че французите могат да я завладеят. В този контекст трябва да се разглежда и проблемът с наследяването на испанския престол.

Карлос II се жени два пъти. През 1679 г. за Мария Луиза Орлеанска, която умира през 1689 г., без да му е родила дете. Австрийските привърженици уреждат женитба с Мариана дьо Нюбург, дъщеря на електора от Пфалц и сестра на императрицата. Кралят се подлага на екзорсистки сеанси, препоръчани му като начин да се успокои Божият гняв и да се осигури раждане на наследник. Нищо не се получава – испанският престол е свободен. Явяват се трима кандидати:

— принц Йосиф Фердинанд, син на баварския електор и правнук на Фелипе IV с подкрепата на Първия министър граф Оропеса. Англичаните и холандците не са враждебно настроени към него.

— ерцхерцог Карл Австрийски, втори син на императора, е подкрепен от кралицата-майка и, разбира се, от Австрия.

— Филип Анжуйски, внук на Луи XIV, има подкрепата на Франция, но неговите титли се дискутират, тъй като, за да се омъжи за краля на Франция, инфантата Мария Тереса, дъщеря на Фелипе IV, се отказва от правата си върху испанската корона.

През октомври 1698 г. заинтересованите сили сключват споразумение: наследяването на Испания да се разпредели между трите кандидати. Испания и нейните колонии да се поемат от Йосиф Фердинанд; австрийският ерцхерцог да получи Милано, а Нидерландия, Неапол и Сицилия да се дадат на Анжуйския херцог. Този план би трябвало да се пази в тайна, но в крайна сметка Карлос II научава за него. Гордостта му е наранена и той посочва бавареца за наследник на всичките си владения. След смъртта на Йосиф-Фердинанд през февруари 1699 г. отново трябва да се взима решение. Луи XIV и Вилхелм III Орански подписват ново споразумение: австрийският ерцхерцог да наследи Испания и колониите, за Анжуйския херцог да останат Нидерландия, Неапол, Сицилия и Лотарингия, а херцогът на Лотарингия да получи за компенсация Милано. Остава само това компромисно решение да се потвърди от Карлос II. Държавният съвет не иска и да чуе да се говори за това – монархията не трябва да се разпокъсва.

Подтикнат от патриотизъм, Съветът се произнася в полза на Бурбона, защото само Луи XIV изглежда способен да защити с оръжие единството на монархията. На 2 октомври 1700 г. Карлос II съставя завещание, съобразено с това предложение. Редът на наследяване е следният: 1) Филип Анжуйски; 2) неговият брат, херцогът на Бери; 3) ерцхерцог Карл Австрийски; 4) Савойският херцог. По такова изненадващо стечение на обстоятелствата Франция изпраща свой крал в една страна, чийто враг е била в продължение на два века. А как ще приемат отстраняването си Хабсбургите, които властват над Испания още от Карл Пети? Ще допуснат ли останалите нации Франция да се наложи като хегемон? Такива въпроси се задават по времето, когато умира Карлос II, на 1 ноември 1700 година.

ПЕТА ГЛАВА

ИСПАНСКАТА МОНАРХИЯ

В периода от възкачването на Кралете Католици до смъртта на последния испански Хабсбург в Европа се обособява една необичайна по същността си сила. За удобство я наричат Испания, макар че има разклонения в Италия, в Северна Европа и по целия свят. Иначе основната ѝ база се намира на Иберийския полуостров, и по-точно в Кастилия. Именно от кастилските си владения Кралете Католици управляват външната политика, а Хабсбургите се опитват да доминират Европа. От Кастилия и подчинените на нея Индии идват основните доходи. Кастилия налага ценностите си на всички останали.

От началото на Реконкистата християнските суверени от Леон, а после и от Кастилия, се стремят да възвърнат единството на Испания. Тъй като другите държави, родени в резултат на Реконкистата, не искат да признаят върховенството на една от тях, те се опитват да се обединят чрез династически съюзи. Когато през 1580 г. Филип II става крал на Португалия, целта изглежда постигната – целият Иберийски полуостров е под владичеството на един суверен. Но дали е обединен? Нищо не е по-малко сигурно от това. След смъртта на Хуан II през февруари 1479 г. синът му Фернандо, свързан вече през 1474 г. с управлението на Кастилия, наследява короната на Арагон. Хронистът Пулгар поставя съответно възникналия въпрос: Трябва ли Фернандо и Исабел да получат титлата крале на Испания, щом властта им вече се простира над по-голямата част на полуострова? Такова е мнението на някои членове на Съвета, но за голямо съжаление Пулгар не представя аргументите им. В крайна сметка се взема решение нищо да не се променя. Фернандо и Исабел не стават крале на Испания, а крале на Кастилия, Арагон, сеньори на Биская, графове на Барселона и т. н. След тях и Хабсбургите действат по възприетия начин. Така се оформя мултинационална държава, която почти няма подобие в Европа, освен Австро-Унгария между 1867 и 1918 г. – едно политическо тяло, обединяващо народи с различни езици, традиции и национална история, като всеки запазва административната си автономия и дори собствената си икономика и митници[156]. На централната власт, в лицето на властващата династия, се оставят само общите за всички интереси: дипломацията и отбраната. В този смисъл монархията включва кралствата Кастилия и Арагон, между 1580 и 1640 г. кралство Португалия, а също и Нидерландия, Франш-Конте, кралство Неапол, херцогство Милано и отвъдморските територии. Единственото обединително звено е личността на краля. Навсякъде се прилага принципът, дефиниран от юриста Хуан де Солорсано Перейра: всяка територия в състава на монархията трябва да бъде управлявана така, сякаш общият за всички крал е крал само на тази територия.

Обединението не означава еднакво устройство. Испанската монархия групира независими доскоро територии в политическа структура, гарантираща им голяма автономия. Това я различава от Франция и тук именно трябва да се търси историческата основа на съвременна Испания, определена в Конституцията от 1978 г. като държава на автономиите. Така в епохата на Хабсбургите се стига до следната градация: кралство, корона, монархия. Корона (*corona*) се нарича обе-

динението на няколко кралства или сеньории (*reinos y secorios*). Короната на Кастилия например включва старите кралства Толедо, Гранада, Леон, Мурсия, Галисия, Навара и т. н., плюс баските провинции и вицекралствата в Америка. Арагонската корона е съставена от две кралства (самият Арагон и Валенсия) и каталонски графства. Няколко корони образуват монархията. Както пише Кеведо в началото на XVII в., Испания включва основно три корони: Кастилия, Арагон и Португалия.

Тук възниква един правен проблем: как да се нарича владетелят на тази мултинационална държава? Не може да се говори за крал на Испания – испанско кралство няма. Освен това държавата включва територии извън Иберийския полуостров. При Карл Пети казват: императорът, което изключва всяко объркване. Но при Филип II нещата се усложняват. Възприема се титлата, дадена от папа Александър VI на Фернандо и Исабел през 1494 г.: Крале Католици. Тогава целта е да се възнаградят суверените за завземането на Гранада и в същото време да се поставят наравно с кралете на Франция, които носят титлата Най-християнски крале[157]. Назовавайки Филип II Крал Католик, се избягва допускането на правна грешка и накърняването на националната гордост на поданиците му, макар че на практика се говори за крал на Испания. Наследниците на Филип II продължават тази традиция – наричани са Крале Католици, а цялостната територия, над която властват, е Католическа монархия. Това наименование цели само да улесни терминологията и не трябва да се тълкува буквално – то по никакъв начин не е свързано с религиозния характер на водената политика. В говоримия език няма подобни скрупули. Съвсем скоро Испания е наречена двойната монархия Кастилия-Арагон, за разлика от Португалия, а отделянето на португалската територия в средата на XVII в. окончателно затвърждава тази практика.

1. Кастилската корона

Степента на интеграция в Кастилската корона е по-висока, отколкото в другите територии: с малки изключения (баските провинции, Навара) езикът, правото, Кортесите са еднакви в цялата Кастилска корона. Силно са застъпени рационалните методи за администрация и управление. Но би било погрешно да се смесват интеграция и централизация. Самата Кастилска корона включва три отделни териториални единици:

— същинските „кастилски" владения, т. е. старите исторически кралства (Леон, Кастилия) и тези, които са завзети по време на Реконкистата (Толедо, Севиля, Мурсия, Гранада...), плюс баските провинции;

— кралство Навара;

— вицекралствата на Нова Испания и Перу, както и останалите отвъдморски територии.

Можем да се ориентираме в тази структура благодарение на един изключително интересен документ: Големият дневник, написан през 1624 г. от граф-херцога Оливарес, забележително описание на администрацията на кралствата в монархията в началото на царуването на Фелипе IV[158].

Навара

Частта от Навара, разположена на юг от Пиренеите, е включена в Кастилската корона през 1515 г. (Кортесите в Бургос) с обещанието да си запази вътрешната автономия. Суверенът е представен от вицекрал, най-често кастилски бла-

городник, който по право председателства Съвета на Навара, едновременно висш орган на вътрешното управление и съдебен орган. Съветът е съставен от регент и шестима съветници, повечето наварци, макар че граф-херцогът не намира пречки да се назначават и кастилци. Оливарес добавя една интересна забележка: разбира се, Съветът на Кастилия няма власт над Навара, но Камарата на Кастилия (*Camara de Castilla*), която е негова производна, има. Така че суверенът има средства за директна намеса в работите на Навара. За да спази формалностите, тази намеса става не с декрет (*provisión sellada*), а с текст, подписан лично от краля (*cédula real*). Навара има Сметна палата, която се занимава с финансовите и данъчни дела. Наварските Кортеси продължават да изпълняват функциите си – приемат от новите суверени клетвата за вярност и дават мнения в областта на законодателството. По време на войната за испанското наследство в началото на XVIII в. Навара веднага се съюзява с Бурбоните и запазва този режим на автономия до 1841 година.

Трите баски провинции

Между тях има много прилики, но всяка една притежава отделен административен и данъчен режим. Общи събрания или хунти (*juntas*) играят ролята на Кортеси – те се избират от провинциалните кантони в Алава, от най-големите градове и от провинциалните области в Биская и Гипускоа. Автономията е най-голяма в Алава. Там изпълнителната власт е в ръцете на генерален депутат, предлаган от *Junta*-та за период от три години. Този общ депутат представлява *Junta*-та извън сесиите ѝ.

В другите две провинции кралят назначава *corregidor*. В Бискайската сеньория този *corregidor* е подпомаган от двама депутати от *Junta*-та. Тримата заедно образуват *Diputación* или постоянна комисия на *Junta*-та, която се събира на всеки две години, през месец юли, под дървото на Герника[159]. За съдебните дела на гражданите на Биская последната инстанция е особен съдия, заседаващ в Канцеларията във Валядолид. Основна характеристика на Биская е враждата между Билбао, столица на изпълнителната власт и най-голям град, и останалата част от сеньорията.

Подобен е режимът в провинция Гипускоа – назначаван от краля *corregidor*, общи *Juntas*, съставени от представители на градовете и най-вече от Сан Себастиан, *diputación* от представители на Сан Себастиан, Толоса, Аспеиция и Аскоиция.

Трябва да отбележим и особения статут на други три територии: Гранада, Астурия и Галисия.

Гранада

В старото кралство Гранада поради наличието на голяма мюсюлманска общност съществуват два органа на властта, поставени на равни начала, като теоретично компетенциите им са различни, но на практика е трудно да се разграничат: военна власт в лицето на генерал-капитана на Аламбра и гражданска власт, представлявана от Канцеларията. Първоначално двете власти си сътрудничат добре. Но после нещата се объркват. През 1535 г. Карл Пети почти изцяло подновява персонала на Канцеларията. Оттогава отношенията между двете власти постоянно се влошават. Всяка от тях претендира, че има първенство над другата и се стреми да се наложи навсякъде. Това неразбирателство се оказва катастрофално, тъй като Канцеларията обвинява капитан-генерала в благосклонност към мориските, а генерал-капитанът упреква *letrados* от Канцеларията за тяхната

некомпетентност. Филип II отсъжда в полза на Канцеларията. След въстанието на мориските през 1569 г. генерал-капитанът изпълнява вече само военни функции. Така кралство Гранада се причислява към общото право.

От 1492 г. Гранада има представители в Кортесите. Галисия получава тази привилегия едва през 1623 г., а Астурия така и никога не я получава.

Галисия

На нейна територия кралската власт е поверена не на *corregidor*, а на губернатор. Тази особеност се дължи на вълненията, разтърсвали Галисия дълги години, включително и в началото на властването на Кралете Католици. За да се възстанови окончателно редът, държавата трябва да бъде представена от агент с изключителни правомощия. Затова се създава губернаторският пост. Друг белег за особеното положение на Галисия е наличието на Аудиенция (*Real Audiencia*), едновременно юридически и политически орган и по тази причина оглавяван от губернатора. А за да се компенсира липсата на представители в Кортесите, Галисия има *Juntas*, които продължават да заседават и през XVII в., макар че от 1623 г. Галисия има право на представители в Кортесите.

Астурия

Княжество Астурия е в подобно положение, няма представители в Кортесите, но се ползва с по-особен статут съгласно наредбите от 1659 година. Тридесет и един общинари (*concejos*) избират делегати в *Junta general*, която се събира на 1 май на всеки три години и заседава два месеца под председателството на *corregidor*. Между сесиите текущите дела се решават от *Diputación*, съставен от шестима делегати.

Същинска Кастилия

Останалата част от полуостровните владения на Кастилската корона се управлява от общи институции. Там централизацията е по-силна, но далеч не е пълна. Не трябва да се смята, че кралят управлява пряко цялата територия. Системата се основава по-скоро на делегираното управление. В този смисъл могат да се разграничат две нива.

Първо, сеньориално владение в най-общ смисъл, т. е. управление, при което суверенът поверява властта си на светски или църковни сеньори. Например архиепископът на Толедо оглавява огромна територия, където упражнява юридическа, административна и икономическа власт. Той назначава съдиите, нотариусите и други чиновници; контролира и общинската администрация. Същото правят и сеньорите в рамките на тяхната юрисдикция. Като цяло половината от националната територия, а може би и повече, е извън прекия контрол на суверена и на кралската власт. Несъмнено законите на кралството се прилагат навсякъде. Лицата, населяващи владенията на даден сеньор, могат да обжалват пред кралското правосъдие съдебни решения, които смятат за пристрастни или несправедливи, но с изключение на някои случаи на явна злоупотреба, сеньорите имат много широки административни пълномощия.

Вторият сектор включва всички територии извън управлението на даден сеньор. Тук терминологията може да причини объркване. Тези територии са кралско владение (*realengo*), но общините (*concejos*) разполагат с голяма автономия и властват не само над градовете, а и над околните села, които понякога образуват много големи провинции. Градът-столица (Валядолид, Сеговия и др.) се отнася като истински колективен сеньор към околните села, формиращи зависима

територия на този град, негов *alfoz* или негова *tierra*.

Независимо от статута на общината, бил той *señorío* или *realengo*, и от големината ѝ, тя винаги е съставена от два елемента:

— изпълнителен (*justicia*), включващ *alcaldes*, към които понякога се прибавя и представител на същинската власт (*alcalde mayor*);

— корпус от градски съветници (*regidores* или *veinticuatros*) с непостоянен брой: четиринадесет в Леон, шестнадесет в Бургос, двадесет и четири в Саламанка и в Сеговия, тридесет и шест в Мурсия... Разпределението на постовете на градските съветници е строго регламентирано и не се променя. От края на XIV в. *regimientos* в Сеговия са разделени между два рода. *Junta de linajes* няма никакво легално основание. Въпреки това е неоспорима морална институция, наравно с официалния *regimiento*, защото обединява главните родове, съставляващи градския патрициат. Подобна ситуация съществува във Валядолид, Толедо, Сория и във всички големи градове на кралството.

За да се компенсира превесът на аристократите в тази система, се възприема практиката наред с *regidores* да заседават и представители на населението, но без право на глас. В малките градове се определя общ представител (*procurador general*), който излага мнението на простолюдието, а в по-големите градове това са така наречените жури (*jurados*). В действителност тяхната длъжност накрая също става постоянна, а мандатът им – наследствен. Само че *jurados* са по-ниска степен по власт, авторитет и престиж от *regidores*. Например при Филип II Съветът на Кастилия разрешава на *veinticuatros* (иначе казано на *regidores*) в Севиля да имат каляски с два коня, но отказва тази привилегия на *jurados*, „защото са от по-ниско качество" в сравнение с *veinticuatros*.

Теоретично *regidores* и *jurados* се определят от краля. В действителност тези постове се предават от баща на син, заменят се и се продават. Службата на градски съветник сама по себе си не е доходна (няколко хиляди мараведи годишно), но косвено дава много големи предимства, без да се смята почитанието към подобна длъжност. Разполагат почти по свое усмотрение с общинските терени (ливади, гори). Експлоатират доставчиците така, както други ограбват индианците[160]. Фиксират цените на стоките от първа необходимост и присъждат права и имоти. Разпределят данъците между жителите и т. н.

Автономията на общините *realengo* е по-малка от тази на сеньориалните владения, тъй като там кралската власт е представена от свой агент, *corregidor*, чиито права и компетенции са с много широк обхват. Действително, в рамките на владенията си, които далеч надхвърлят територията на града, *corregidor*-ът разполага с големи правомощия. Той по право председателства общинското събрание (*regimiento*) и в това си качество може да влияе на решенията му. Този прерогатив е особено важен, когато се избират представители в Кортесите и се съставят списъци с исканията, които те трябва да изложат. Ако има опозиция срещу кралската политика, *corregidor*-ът трябва да се погрижи тя да бъде заглушена или поне да бъде изразена в най-мека форма. В неговите компетенции е изпълнението на държавните решения. Правата му в юридическата област са изключително широки. Той е едновременно полицай, съдебен следовател, обвинител и съдия, с изключение на Севиля, където асистентът (*asistente*), еквивалент на *corregidor*, изглежда няма юридическа власт. Там съдебните функции се изпълняват от аудиенция, председателствана от регент и съставена от осем магистрата. Тази двойнственост, обусловена от исторически причини, според Оливарес понякога създава проблеми. До 1568 г. в Гранада двете институции си съперничат и аудиенцията често се противопоставя на решенията на *asistente*. Всички

тези правомощия превръщат *corregidor*-а в твърде ефикасен инструмент в ръцете на кралската власт. Оливарес смята, че *corregimientos* са подготвителното училище на властта. Там държавните служители могат да се подложат на изпитание, преди да бъдат повишени в по-отговорни постове, в аудиенциите и канцелариите и дори в съветите.

Corregidores и audiencias всъщност образуват така нареченото от графа-херцог Оливарес вторично правосъдие (*justicias menores*) за разлика от канцелариите във Валядолид и Гранада, които представляват апелативен съд с председател и шестнадесет члена, разпределени по камари, като р. Тахо служи за демаркационна линия между двете юрисдикции. Тези местни или регионални магистратури се допълват от централни органи, заседаващи в двора, в близост до суверена.

Същинското правителство има колегиален характер. Политическите дела са разпределени между поредица от съвети – през XVII в. те са тринадесет, като едните са по тематичен признак (Държавен съвет, Военен съвет, Съвет на финансите, на Инквизицията, на военните ордени, на кръстоносния поход), а другите – по териториален (Кралски съвет на Кастилия, Камара на Кастилия, Съвет на Индиите, на Арагон, на Италия, на Португалия, на Фландрия). Тези съвети се създават по реда на възникналите проблеми, наложили свикване на най-компетентните и способни да ги решат лица, които често се прехвърлят от един съвет в друг и нерядко се случва един и същи човек да заседава едновременно в няколко съвета. Това позволява да се постигне известна съгласуваност в цялата система.

Най-стар и най-престижен от всички е Съветът на Кастилия. Неговият председател оглавява също Кортесите и Съвета на ордените. Смятан е за първи по ранг в кралството, непосредствено след краля. Да заседаваш в Съвета на Кастилия, означава да си измежду най-високопоставените в кралството. Това е върхът на кариерата за висшите държавни чиновници, заемащи високи обществени длъжности.

Компетенциите на Съвета на Кастилия са двойни.

От една страна, той следи за доброто управление на кралството и се занимава с вътрешната политика. Според Филип II това е основната му роля. От друга страна, е правораздавателен орган – Съветът на Кастилия изпълнява функциите на върховен съд, това е най-висшата юридическа инстанция на кралството.

През XVI в. Камарата на Кастилия (*Cámara de Castilla*) е отделена от Съвета, за да се предотврати затъването му в бюрократични функции. През 1588 г. Филип II уточнява правомощията и начина ѝ на работа. Камарата се занимава с всичко, свързано с кралския патронаж и назначенията. Решава всички дела от църковния патронаж в кастилските територии, в кралство Навара и на Канарските острови, независимо от естеството им. Разглежда кандидатурите за свободните постове в съветите, канцелариите и аудиенциите и всички съдебни и административни длъжности. Взема решения, зависещи от кралските прерогативи: създаване на благороднически титли, разрешение за основаване на майорати и преотстъпване на майоратна собственост, възможност за признаване на незаконни деца, лицензи за износ, даване на разрешения на изпълняващите обществени служби да ги преотстъпват или заменят, кралски милости и привилегии от всякакъв вид, зависещи от добрата воля на монарха, натурализации, амнистии, смекчаване на наказания и др.

Единствено Държавният съвет, основан през 1526 г., няма председател, защото се събира в присъствие на суверена. Той няма точно определени функции. Разглежда дела, свързани с общата стратегия на монархията, в частност външната политика, но не само нея.

Военният съвет е тясно свързан с държавния. Той прилага на практика решенията, взети от Държавния съвет. Затова заседава на същото място в същия състав, така че разликата между двата органа като че ли се състои единствено в дневния ред на съвещанията им.

Всички останали съвети имат точно определени технически функции, ясно изброени в характеристиките им. С наредбите от Прадо (20 ноември 1593) се прави опит да се дефинира ролята на Съвета на финансите и да се разграничи от Висшата камара на финансите (*Contaduría mayor de hacienda*). В него влизат двама представители от Съвета на Кастилия и двама *contadores*. Председателят на Света на финансите по право председателства и двете висши камари (Финансите и Сметките: *Contadurías mayores de Hacienda y de Cuentas*).

Големият брой съвети не е непременно залог за ефикасна работа, бихме казали дори напротив! В крайна сметка системата става ужасно сложна. И най-незначителният въпрос трябва щателно да се разгледа от компетентния съвет, може да се наложи да се изпрати до друг съвет за допълнителна информация или мнение преди окончателното решение. Многото институции вероятно са спомогнали да се обогатят архивите на Симанкас, създадени именно през XVI в., което може само да радва историците, но не е сигурно, че тази маса от мнения, доклади и предложения е ускорявала процедурите и улеснявала вземането на решения. Убеждаваме се дори в обратното – кастилската бюрокрация от бел епок е тежка и бавна.

Като лек за тази ситуацията, през XVII в. се създават ограничени комисии, които да разглеждат техническите въпроси. Това са специализирани *Juntas*, процъфтяващи с идването на власт на Оливарес. Една от първите мерки, предприети от новото управление, е съставянето на *Junta* за реформите, чиято задача е да обмисли как да се преустрои обществения морал. След това се създават *Juntas* по почти всички актуални въпроси: *Junta* на адмиралтейството за брегова отбрана и борба с пиратите; *Junta* на флотата за вземане на спешни мерки, които биха се забавили безкрайно, ако трябваше да се разглеждат в Съвета; *Junta* за населението за поощряване на раждаемостта; *Junta* за мините с представители от асоциираните кралства (Кастилия, Арагон, Португалия, Италия...); *Junta* за солта, чийто предмет на дейност е да замести данъка „Милионите“ с увеличено облагане на солта, и т. н. Има дори *Junta* на компетенциите, съставена от представители на различните съвети и натоварена да решава споровете по присъждането между същите тези съвети, както и *Junta de Ejecución*, нещо като висш изпълнителен орган, който също включва членове на различните съвети и по тази причина се смята, че стои над тях. Лекарството се оказва по-лошо от болестта. *Juntas* и съветите си завиждат, въпреки че в тях често членуват едни и същи хора.

Има една малка група хора, чиято длъжност не е на показ, но въпреки това е свързана с упражняване на най-висши държавни функции. Те разполагат със свобода и възможност за инициатива, които до голяма степен компенсират сложната и тромава бюрократична машина – това са секретарите. Под тази скромна титла всъщност се крие пост с огромно значение – посредник между краля и съветите. В действителност всеки съвет си има секретар. Именно той подготвя дневния ред, съставя протоколите на заседанията, предава заповедите на краля, когото вижда всеки ден и познава тревогите му, а понякога влияе и на решенията му. Секретарят на Държавния съвет стои в центъра на политическия живот на кралството. Той отваря депешите и поверителните писма, докладва ги на краля, по негова заповед предава на Съвета само част от досиетата, а останалите пази

в тайна и ги решава съгласно заповедите, които получава лично от монарха. Секретарят не е просто изпълнител – с него кралят обсъжда най-деликатните въпроси, а на съвета оставя само текущите дела. През 1593 г. посланикът на Венецианската република, Томазо Контарини, основателно пише: „Цялата тежест на управлението [...] лежи само върху трима души: краля, дон Хуан Идиакес и дон Кристобал Моура[161]. Държавният съвет и другите Съвети на Негово Величество почти не вземат участие в ежедневно възникващите важни дела – те се занимават единствено с неща от второстепенен интерес."

Дали се числят към някой съвет или са на лична служба при суверена, секретарите несъмнено са ценни сътрудници, но винаги си остават на втори план. Нито произходът, нито официалната им титла им дават право да се налагат на съветите и другите административни органи. Кралят единствен ръководи правителствената машина. Само той може да поеме политическата отговорност за всички решения. Кралете Католици, Карл Пети и Фелипе II не смятат, че трябва да прехвърлят другиму и най-малка част от кралските си прерогативи. Те успяват да проследят всички възникнали проблеми с цената на изключително внимание и последователна работа. Наследниците им Фелипе III, Фелипе IV и Карлос II, особено първият и третият, отделят по-малко време на обществените дела. Възниква необходимост правителствената политика да се координира на най-високо ниво. Тогава се намесва фаворитът, *valido*, чиято фигура се появява след смъртта на Филип II. Би било погрешно фаворитите да се възприемат само като амбициозни мъже, възползващи се от слабостта на краля, за да се издигнат до най-висок ранг. Вярно е, че личните качества на суверените улесняват възхода им, но такава гледна точка е несериозна. Всъщност, за да продължи да съществува, многоинституционалната система се нуждае от Първи министър, посредник между суверена и Съветите, ползващ се с доверието на краля и имащ власт над тях. Тази роля не може да се изпълнява от един прост секретар. За нея е подходящ единствено аристократ. В този смисъл появата и функциите на *valido* са обусловени от историческата еволюция.

Защото *validos* от XVII в. не са нищо друго, освен Първи министри. Това се отнася и за първия от тях, херцог Лерма. Още в началото той говори от името на краля. Упълномощен е да действа при всякакви обстоятелства в качеството си на началник на правителството. Самият Фелипе III подчертава това, когато *a posteriori* през 1612 г. изрично потвърждава практиката, съществуваща според него от началото на властването му: „Искам да изпълнявате всичко, което ви каже или ви нареди херцогът [...]. Това стана съвършено ясно, откакто наследих тези кралства, но сега държах да ви го кажа."

Valido изпълнява функциите, принадлежали преди на секретаря. Той обсъжда непосредствено с краля текущите дела, предава на съветите и администрацията заповедите на монарха и следи за изпълнението им. Но в упражняването на тези функции *valido* има повече авторитет от секретарите. Той не само се ползва с доверието на суверена, но неговото високо потекло му дава право да поддържа с краля отношения, каквито нито един секретар не е имал. *Valido* е шеф на изпълнителната власт. Той се намесва пряко в политическите дела, без да има нужда постоянно да се представя за изразител на волята на монарха – може да поема инициативи. Тази ситуация има някои предимства за суверена: тя му позволява да се оттегли, не се изисква неговото пряко и лично участие във всички решения. Ако водената политика срещне прекалено силна опозиция, ако стане прекалено непопулярна, кралят винаги може да прехвърли отговорността на *valido* и да го смени с друг. Всъщност, грубо погледнато, *valido* в испанската монархия през

XVII в. играе същата роля на „бушон", както Първите министри в Петата френска република. Уволняването на Първия министър позволява авторитетът на държавния глава да остане ненакърнен и той да поеме нещата в свои ръце, прехвърляйки отговорността за провала другиму. Така на върха на държавата се получава разединение между монарха, който си остава върховен източник на властта, но е защитен, тъй като се намесва по-рядко и преди всичко не толкова пряко в политическия живот, и *valido*, който всекидневно упражнява властта и когато се наложи, понася последиците от непопулярните мерки.

При Фелипе IV Оливарес си дава най-ясна сметка за ролята на *valido*. С присъщата си проницателност, склонност към анализи и умение да се изразява той отлично дефинира функцията на *valido* и отхвърля този термин като неточен – предпочита термина министър. Ролята на Първия министър, казва Оливарес, е да предлага на суверена точни варианти, като осветлява решението му и представя предимствата и недостатъците на всеки един от тях. В зависимост от тези забележки суверенът определя политиката, която иска да бъде следвана. Щом се вземе решението, Първият министър трябва да го приведе в изпълнение, като естествено докладва на суверена, но като му спестява незначителните подробности, които не го интересуват. Очевидно е колко се различава тази представа от предишната практика и разбирания. Кралете Католици, Карл Пети и Филип II разчитат на компетентни, отдадени на работата и ефикасни сътрудници, но тъй като нямат Първи министър, всички подробности от политическия живот минават през тях. Желанието на Оливарес не е да измести суверена – той постоянно напомня на Фелипе IV за задълженията му и го приканва да упражнява с пълна сила властта си, – а да го освободи от несвойствените и недостойни за един държавен глава функции, за да може той да се посвети изцяло на определяне на основните насоки, възлагайки на Първия си министър изпълнението им.

Така възприема Оливарес ролята си. През 1659 г. племенникът му, дон Луис де Аро, получава титлата „Първи и главен министър". Тя е в духа на препоръките на Оливарес, но формулировката не е съвсем точна. *Validos* на Карлос II – дон Хуан Хосе Австрийски, херцог Мединасели, херцог Оропеса, нямат никаква титла, но често пъти председателстват Съвета на Кастилия, което подсилва позициите им. Единствен Валенсуела е официално назначен като Първи министър на Карлос II. Закъснялото създаване на тази титла е естествен завършек на една еволюция, която отдавна вече налага на върха на държавата да се разграничат суверенът – въплъщение на монархическия принцип и връзка между различните народи, съставляващи монархията, – и правителството, което реално да управлява страната.

Validos имат и една друга особеност – с редки изключения те принадлежат към висшата аристокрация и това със сигурност не е случайно. Томас-и-Валиенте отбелязва, че като общо правило кастилските благородници не се противопоставят на *validos*, освен в два случая: те не приемат нито отец Нитард, нито Валенсуела, а те и двамата не произлизат от аристокрацията. Издигането им до ранга на Първи министър се възприема като провокация, но ако постът на *valido* се заема от благородник, дискутират се само изборът на конкретния човек и политическото му поведение, но не и въпросът дали е удачно отговорността за държавните дела да се поверява на Първи министър. Действително за благородниците появата на *valido* представлява напредък по отношение на предишната ситуация, при която второстепенните персонажи, секретарите, заемат ключови постове в близост до краля. Освен това тези секретари са низши чиновници, а *validos* имат власт над съветите и администрацията и за аристократите е много

по-трудно да приемат назначаването на хора от простолюдието на такава висока длъжност. За кастилските благородници *valido* е възможност да си възвърнат мястото във върховете на държавното управление и влиянието, изгубено още по времето на Кралете Католици. От такава гледна точка за тях длъжността *valido* представлява удовлетворение на гордостта и реванш. *Valido* идва на мястото на секретаря, но на едно много по-високо ниво на отговорност, затова е толкова важно да произхожда от висшата аристокрация. За да оценим цялата величина на промяната, достатъчно е да дадем за пример наблюденията на венецианския посланик Томазо Контарини, които вече цитирахме, но в непълна форма: „Цялата тежест на управлението [...] лежи само върху трима души: краля, дон Хуан Идиакес и дон Кристобал Моура[162]. Тези двама министри са от нисък произход, понеже Негово Величество не прибягва до услугите на никой благородник, тъй като благородниците му вдъхват недоверие и той не иска да увеличава правомощията им." Тази забележка е потвърдена две години по-късно, през 1595 г., от друг посланик на Венеция, Франческо Вендрамино: „Негово Величество малко ползва услугите на благородниците, рядко им поверява задължения и те са с посредствено значение, в отдалечени страни." Тази преценка е преувеличена: командването на големи войски или постът на вицекрал не могат да се смятат за длъжности от незначително естество. Истина е, че те дават възможност на упражняващия ги да харчи повече, отколкото печели, което може би не пречи на Филип II, но в основата си разсъжденията на Вендрамино не са погрешни – кралят не държи прекалено много да въвлича висшата аристокрация в реалните отговорности на властта. По този начин се придържа към съветите на своя баща. В тайните инструкции на Карл Пети към сина му от 6 май 1543 г., когато му поверява грижата за управлението на Испания по време на неговото отсъствие, той казва ясно: „Никой гранд не трябва да влиза в управлението."

Императорът спазва правилото, установено преди него от Кралете Католици. Разбира се, случвало му се е да натовари грандовете с отговорности от най-високо ниво. Назначава например конетабъла и адмирала на Кастилия за вицекрале по време на кризата с *Comunidades*, но тази постъпка се оказва нецелесъобразна. Двамата аристократи не успяват да постигнат съгласие относно политиката към бунтовниците. Оттогава Карл Пети е много по-предпазлив. Това не убягва на такъв изключителен наблюдател като Мартин де Салинас, личен представител на крал Фердинанд Унгарски в испанския двор. Писмото му от 11 март 1527 г. потвърждава връщането към традициите: „Честно казано, дедите на Ваше Величество винаги са следели грандовете да не вземат никакво участие в този род дела [политическите въпроси]."

Политическата история на Кастилия през XV в. до възцаряването на Исабел Католичката е белязана от сблъсъците между благородническите родове и кралската власт. Постоянна грижа на Кралете Католици е да постави монархическата институция над политическите фракции, за да не стане никоя от тях прекалено влиятелна в държавата. Поверяването на политически отговорности на някой гранд може да предизвика недоволството на всички останали. Мъдрото ръководство се състои в това аристокрацията да се държи настрана от политическите функции. В такава насока са и мерките за преустройство на Кралския съвет, предприети през 1480 година. Грандовете по принцип имат право да членуват в него – така че няма нужда да се свикват... И тъй като от тях не може да се изисква да бъдат постоянно на разположение, делата ще се разглеждат от малка група титуляри, повечето произхождащи от средни социални слоеве и притежаващи университетски дипломи— така наречените в Испания *letrados*. Ето как висшата

аристокрация се оказва отстранена от деловите въпроси.

Като описва управлението на Испания през 1624 г., граф-херцогът Оливарес отбелязва този факт. Той различава два вида държавни агенти: с тога или с плащ и шпага (*de toga o de capa y espada*), т. е. *letrados* и благородници. От царуването на Кралете Католици насам, продължава той, вторите се държат настрана от Кралския съвет, който сега е съставен от председател и шестнадесет *letrados*, „мъже със средно положение, нито с висок, нито с нисък произход, които не пречат на никого, не предизвикват ничия завист и се занимават с наука" и т. н. Оливарес почти дословно повтаря един известен пасаж от „Войната в Гранада", в който, петдесет години по-рано, Диего Уртадо де Мендоса с фалшива обективност описва социалното издигане на *letrados*, произлезли от средните слоеве на страната. Изброява някои от качествата им и неоспоримите им познания в областта на правото, за да разобличи по-добре некомпетентността им в управлението на хора: „Те се стремяха да заемат мястото на другите и да обсебят функции, които не ги засягат, като например опазването на реда [...]. Особено държаха да контролират всичко, защото се страхуваха да не им отнемат властта, което понякога водеше до тежки последици." Въпросът е, че има неща, които не се учат в университетите и които *letrados*, въпреки техните дипломи, никога няма да разберат – изкуството да се командва и да се преценяват ситуациите. Според Мендоса не е трябвало *letrados* редовно да бъдат предпочитани пред мъжете с плаща и шпагата в изпълняване на политическите отговорности. Първите работят по документи, а вторите са по-близо до реалността и следователно са по-склонни да преценяват обстоятелствата и да се приспособяват към конкретните ситуации. И Мендоса заключава, че мориските в Гранада са били подтиквани към бунт именно защото властта прекалено се е вслушвала в мнението на *letrados* и недостатъчно в това на аристократите.

Оръжия срещу наука? Спорът не е само в областта на литературата. Преди да се превърне в баналност и в повод за академични дебати, той прекосява цялата социална история на съвременна Испания. Какви хора да се издигат за държавни кадри: с дипломи или с характер? *Letrados* или благородници? Цивилни или военни?

От възкачването на Кралете Католици *letrados* водят по точки. Те са във всички ешелони на властта, на всички ключови постове, навсякъде изпреварват аристократите. Образованието позволява на млади хора от средните слоеве да постигнат важно положение в администрацията и понякога неочаквано да се издигнат в обществото. Причината за този експанзионизъм е, че властта предполага знания, а те се придобиват в университетите, по-точно във факултета по право, и във висшите училища (*colegios mayores*). Такава е и гледната точка на Кастильо де Бобадиля в *Politica para corregidores* (1597): науката – т. е. знанията и университетското образование трябва да са преди оръжията, защото упражняването на административни функции изисква техническа компетентност, която единствено *letrados* притежават. Тук възниква едно възражение: сигурно ли е, че книжните познания водят до по-голяма компетентност? Спорът е стар и все още е актуален: по-квалифицирани ли са хората с университетски дипломи за заемане на отговорни държавни постове? И по-общо казано, добре ли ни подготвя университетът за активния живот?

Благородниците, разтревожени от възхода на *letrados* в Испания през XVI в., съвсем не са убедени в това, дори що се отнася до юридическите професии. В университетите се учи римско право, а на практика магистратите трябва да прилагат национално право. Въпреки това противниците на *letrados* почти не им

оспорват правата над магистратурата, но подлагат на съмнение способностите им за ръководни функции. Видяхме каква е реакцията на Мендоса например. На времето и други отправят такива критики. Отговорните постове изискват силен характер, способност за преценка, за бързо вземане на решения, съобразени с обстоятелствата, а тези неща не могат да се научат от книгите, нито в училищата. Дори напротив, образованието подтиква *letrados* безкрайно дълго да претеглят всяко „за" и „против", ненужно да усложняват нещата и в крайна сметка да решават късно, понякога прекалено късно, и не на място. Те например изобщо не са подготвени да се занимават с финансови въпроси. Извън строго юридическите граници, по-добре да се назначават опитни и вещи хора, макар и без университетски титли, отколкото отрупани с дипломи *letrados*. Доближаваме се до тезата на Каранте за некомпетентността на *letrados* при Карл Пети в икономическата област, но дали благородниците познават по-добре реалността в тази сфера? Това е съмнително. Богословите схоластици в Севиля, като наблюдават и анализират движението на цените и на обмена, доказват в същото време, че и най-традиционната университетска наука може да се нагоди към условията и към най-непосредствените нужди на реалността.

И през XVI в., а без съмнение и днес, се преувеличава пропастта, разделяща образованието и изискванията на професията. Разбира се, бъдещият магистрат излиза от университета с познания почти само по римско и канонично право, но образованието му улеснява научаването на национално право, като му предоставя теоретичните понятия, инструменти за анализ, теми за размисъл, които могат да послужат при всички обстоятелства. Според Кастильо де Бобадиля образованието дава на бъдещите магистрати и администратори юридическа култура, която им позволява да се справят по-лесно с техническите и практически проблеми, пък и изобщо култура, общ поглед, метод на работа, представа за нещата.

Властта предполага познания. Истина е, добавя Бобадиля, че мнозина са против да бъдат управлявани от хора от простолюдието, пък били те и *letrados*. Имайки предвид тогавашния манталитет, единствено аристократите имат авторитет да ръководят. Най-добре би било следователно да се обединят благородният произход и образованието, да се направи така, че *letrados* да станат аристократи, а аристократите – *letrados*. Така протичат нещата в Испания през XVI и XVII век. Този феномен е наречен от Ж. М. Пелорсон двойна аристократизация: „Издигане на родове с традиции в административната служба на вътрешната аристократична йерархия, нарастващо пренасочване на най-висшите благороднически съсловия към *letras*[163]."На тази тенденция – да се вярва в облагородяващата сила на образованието – все повече се противопоставя друга тенденция, следваща обратната логика: „Щом *letras* са нещо благородно, следователно юридическата кариера трябва да е предназначена за благородниците." Тези служби би трябвало да се заемат от аристократи, но от аристократи *letrados*.

Може би затова от властването на Филип II нататък все повече аристократи изпращат децата си в университет, записват ги във висши училища (*colegios mayores*), докато накрая се измества първоначалното призвание на тези учебни заведения – да позволят на стипендианти със скромно потекло да получат образование, – и те стават запазена територия на аристократите. През XVII в. двойната аристократизация достига върхната си точка. Доказателство за това е изследването на Жанин Фаяр върху Съвета на Кастилия – всичките му членове са *letrados* и всички са благородници[164]. Дали това е най-доброто решение? Оливарес изглежда не е убеден. Целият живот на граф-херцога преминава в търсене на компетентен елит, чиято липса според него е ужасна слабост. В този дух той

предприема основаването на академии в някои испански градове, където аристократите да получават военно и административно-техническо образование. Поради липса на финансови средства опитът му се проваля, но идеята свидетелства за желанието държавните служители да се избират измежду социалния елит, но и да се подготвят съответно на предстоящите си задължения. За обучение на държавни кадри Оливарес смята да отвори предимно административни училища, които съвпадат с идеала на Кастильо де Бобадиля: обединяване на оръжие и наука, на благородничество и компетентност, да се направи така, че аристократите да бъдат едновременно с това и *letrados*.

Няма никакво съмнение накъде вървят нещата от времето на Кралете Католици. *Letrados* наистина побеждават, но трябва да кажем, че, първо, тази победа е двусмислена, тъй като *letrados* стават благородници, но и благородниците стават *letrados*, и второ, победата съвсем не е пълна. Монархията се пази от грандовете, но често ползва услугите на мъжете с плаща и шпагата, рицарите, h*idalgos*, т. е. хора, които обикновено се подреждат в по-нисшите стъпала на благородническата йерархия, непосредствено след *titulos* (херцози, графове, маркизи и др.).

Такъв е по-специално случаят с *corregidores*; повечето от тях се избират от съсловието на плаща и шпагата. Впрочем затова те често си вземат за помощници *letrados*, за да имат до себе си експерти по право. Известно е също, че граф-херцогът възприема *corregimientos* като развъдник, от който държавата може да вземе обучени служители. Така че няма всъщност решителен и последователен стремеж благородниците да се държат настрана от административните постове.

Във висшите нива на администрацията ситуацията е по-сложна. Функциите в съдебните инстанции (аудиенции и канцеларии) естествено се изпълняват изключително от *letrados*, и по този начин те могат да се изкачват до върховете на държавната власт, съветите. Затова в Съвета на Кастилия *letrados* винаги са мнозинство. От тринадесетте председателя, които се сменят между 1561 и 1623 г., десет са *letrados* (от тях четирима са бивши ученици от *Colegios mayores*) и само трима са представители на плаща и шпагата. Колкото по-напред във времето отиваме обаче, толкова повече стават *letrados*, получили благороднически титли или аристократите *letrados*.

В другите съвети предимството им не е толкова силно изразено. Съветът на финансите има девет члена, всички от съсловието на плаща и шпагата. Членовете на Държавния съвет през 1623 г. почти изцяло са от висшата аристокрация. По същото време председателските места почти винаги се заемат от висшата аристокрация, с изключение на Съвета на Кастилия, на Ордените и на Инквизицията, където председателите често са епископи. Впрочем винаги е съществувала ясно изразена тенденция най-висшите длъжности да се поверяват на висши духовници. Този избор е обоснован от граф-херцога. Той смята, че тъй като епископите нямат семейни задължения, те не са толкова заети и са безпристрастни. Въпреки това Оливарес се пита дали това е ролята на епископите. Избирането им начело на съветите им пречи да прекарват достатъчно време в епархиите си, а поддържането на ранга им в двора изисква харчене на суми, които биха били по-полезни, ако се използват да облекчат мизерията на паството им. Но в тази насока от Кралете Католици насам има здраво утвърдена традиция висшето духовенство да бъде ефикасен и предан помощник на управляващите.

Колко на брой са тези държавни служители? Анри Камен цитира доклад на венецианския посланик от 1686 г., в който се казва, че във финансовата администрация работят четиридесет хиляди души, а според друг доклад на представителя на императора от 1687 г. само съветите наброяват петдесет хиляди души.

Последната цифра несъмнено е преувеличена. Не трябва да се забравя, че понякога един и същи човек членува в няколко съвета едновременно. Общият брой на членовете титуляри и второстепенния персонал в съветите вероятно не е надхвърлял стотина души в началото на властването на Фелипе IV. Ако към тях прибавим и съдебните чиновници, заемащи длъжности в съда, в аудиенциите и канцеларията (няколко стотици?), *corregidores* и техните помощници (вероятно по-малко от двеста души), служителите в различните административни служби и в частност във финансовите служби, секретарите и помощните служители от всякакъв вид, получаваме скромни цифри: десет хиляди, двадесет хиляди? Управленският персонал на кастилската корона със сигурност не е основният товар за финансите на монархията.

Въпреки че държавните служители получават сравнително малки заплати, те винаги успяват да натрупат съвсем не лоши състояния. Следователно те се възползват от положението си, за да забогатеят. От време на време получават еднократни премии за услуги към короната под различна форма, но най-често злоупотребяват със служебното си положение. Плаща им се за ускоряване на процедури или за придвижване на дела, за намеса в удобен момент пред съответната инстанция, за информация относно изгодни сделки, в които те самите не могат да участват заради функциите си, или за внезапно освободили се добри длъжности в двора... Длъжни сме да използваме понятия като продажност и дори корупция. Суверените знаят това, но не се намесват. Ако се вярва на един венециански посланик, Филип II не е особено щедър към служителите си: „Той дава малко и рядко раздава милости, има навика да казва, че министрите му сами си раздават достатъчно подаръци и благоволения, щом като всички, които се занимават с финанси, забогатяват." Значи Филип II, както Карл Пети и Кралете Католици, си затварят очите за измамите. Той не намира за скандално служителите му да получават подаръци, при удобен случай да отклоняват обществени фондове. Това изглежда е обичайна практика и компенсира незначителните като цяло официални заплати. Едва в началото на властването на Фелипе IV Оливарес решава да противодейства и изисква служителите на короната да опишат състоянието на имуществото си, когато встъпват в длъжност и когато я напускат. Тази мярка се прилага съвсем откъслечно – ефектът от нея не е голям.

Администрацията на Кастилската корона в така описания състав и функциониране съществува от 1480 г., след като властта на Кралете Католици е окончателно осигурена. Характерните ѝ черти, обособени в самото начало, продължават да са валидни и през целия по-нов период до края на XVII в., а понякога и след това:

— първостепенна роля на монархическата институция, която може да упълномощава светските и духовни сеньори и общините *realengo* с важни правомощия, но провежда постоянен цялостен контрол, благодарение на съдебните органи и на съветите;

— отказ да се отреди на големите благороднически родове прекалено голяма роля в управлението; намерението е да се разчита на политически и административен персонал от средните социални слоеве: духовенство, *hidalgos* и *caballeros*, *letrados*;

— и най-накрая, стремеж държавните служители да се избират предимно измежду дипломираните университетски възпитаници.

Всички тези характеристики като че ли са свързани с един основен принцип, който никога не е бил формулиран, но намира приложение в други сфери извън администрацията: чисто политическите функции се пазят единствено и само за

кралската власт. И следователно политическите въпроси, разглеждани от съветите, са сведени до технически. Това е причината за отстраняването на благородниците от Съвета на Кастилия след 1480 г. и преобладаващото присъствие на *letrados*. Съветът не е истински съвещателен орган, който да решава политиката на монархията, а просто работна канцелария, където специалисти по право и администрация разглеждат техническата страна по прилагането на планираните от кралската власт мерки. Тази тенденция към деполитизация съществува от възкачването на Кралете Католици и се проявява не само в ролята, отредена на съветите, а и в отслабващите функции на Кортесите. Тази идея е в основата и на назначаването в големите градове на *corregidores*, които да следят за спазване на основния принцип – свеждане на работата на градските съвети до разглеждане на технически въпроси (строителни дейности, местни пазари, благоустройство, мерки и теглилки и др.). И да не допускат съвещанията да придобиват политически обрат. В този смисъл са и критиките, отправени от Диего Уртадо де Мендоса относно мястото на *letrados* в държавата. Уртадо де Мендоса не одобрява решението всички държавни проблеми да се разглеждат само откъм техническата им и административна страна, а да не се вземат предвид политическите им измерения. *Letrados* не трябва да изместват деловите хора, политиците.

Кортесите по принцип трябва да представляват кралството – *el reino*. Ролята им е сведена до гласуване на *servicios*, преките данъци. Тъй като благородниците и духовенството са привилегировани съсловия и това не ги засяга, те много рядко вземат участие в тях, например при полагане на клетва пред престолонаследника. Така че в Кортесите вече е представено само третото съсловие, а и неговото участие е съвсем ограничено, първо, защото много малка част от градовете има свои представители, и второ, защото депутатите са избрани така, че възможно най-малко да пречат на кралската власт.

Заседаването в Кортесите не е право, а ревностно защитавана привилегия, която в началото на царуването на Кралете Католици притежават едва седемнадесет града: Бургос, Сория, Сеговия, Авила, Валядолид, Леон, Саламанка, Самора, Торо, Толедо, Куенка, Гуадалахара, Мадрид, Севиля, Кордова, Хаен и Мурсия. През 1492 г. в списъка се включва и Гранада. Всеки от тези градове се смята за представител на областта, в която играе ролята на център. По този начин Саламанка твърди, че заседава от името на Сиудад Родриго, а Самора – от името на цяла Галисия, но пък Сантяго де Компостела иска да участва без посредник. На това желание, както и на всеки опит да се увеличи кръгът на заседаващите в Кортесите, осемнадесетте избраници винаги се противопоставят с красноречиво единодушие.

Всеки град изпраща двама депутати (*procuradores*). И на това ниво играят роля привилегиите. Методите на определяне са различни, но по общо правило избирателната колегия е много ограничена, а кандидатите почти винаги принадлежат към градския патрициат, т. е. на слоеве, близки до аристокрацията. Донякъде е парадоксално данъците да се гласуват от депутати, които всъщност не са данъкоплатци. Така че депутатите дори не са истински представители на града, чиито пратеници са.

Дълго време се е смятало, че провалът на *Comunidades* окончателно довежда до залеза на Кортесите, превърнати след 1522 г. в обикновени регистри. Но последните проучвания налагат въпросът да се преразгледа. Кортесите не са толкова послушни, колкото се смята. Особено при Филип II дискусиите стават доста сериозни. Обратът настъпва към края на управлението му, след пораже-

нието на Непобедимата армада (1588). За да може да финансира външната си политика, кралят въвежда нов косвен данък върху потреблението, възлизащ на осем милиона дуката (откъдето и името, с което той става известен: „Милионите"). След известно оспорване Кортесите се съгласяват с него, но в замяна получават големи отстъпки: градовете, представени в Кортесите, да контролират събирането и употребата на „Милионите". По такъв начин Кортесите получават правото да следят данъчната политика, администрацията и общата политика на кралството. Постигнатият успех е използван и през следващите две царувания. През 1602 г. е съставена комисия по „Милионите", състояща се от четирима депутати. През 1611 г. тя става постоянна, като разполага със секретариат и административни средства. През 1609 г. комисията затвърждава позициите си – отсега нататък само тя управлява получаваното от „Милионите". Съветът по финансите губи всякакви права в тази област. Това е истинска победа, като се има предвид, че „Милионите" стават все по-голямо перо във финансовите ресурси на короната.

С този прерогатив вероятно е свързан и нарастващият интерес към Кортесите от страна на непредставените в тях градове. Не само че депутатите получават големи възнаграждения за всяка сесия, но и привилегированите градове имат почти пълна автономия в разпределянето на „Милионите" и в тяхното събиране. През 1623 г. Галисия купува на висока цена правото да заседава в Кортесите, като това право на представителство се прехвърля последователно между седем града. През 1650 г. самият крал, пак поради липса на средства, иска още пет града да бъдат включени и да се „възползват" от тази привилегия. Кортесите яростно протестират. Накрая така желаното право да заседават получават Паленсия и Естремадура (както в случая с Галисия привилегията е обща и градовете, участвали в купуването ѝ, се редуват да заседават). Така в края на властването на Фелипе IV представените градове стават двадесет и един.

През август 1665 г. кралят насрочва сесия на Кортесите за 15 октомври, за полагане на клетва пред престолонаследника. Но Фелипе IV умира на 17 септември. Кралицата-майка Мариана, в качеството си на регентка, решава, че свикването вече е безпредметно. Кастилските Кортеси никога повече не се събират. Подновяването на данъците става чрез директно съгласуване между Короната и всеки представен в Кортесите град. Как трябва да се тълкува това събитие? Дали означава победа на абсолютизма над последните остатъци от представителната система? Или нагледно доказателство за окончателния залез на една институция, неуспяла да защити прерогативите си? Като се има предвид ролята на Кортесите през последните години на XVI в., не можем да бъдем толкова сигурни. И.А. Томпсън отново повдига въпроса, вече във връзка с непознати или лошо тълкувани документи. Според неговата теза, причината Кортесите да не се свикват по времето на Карлос II е, че тогавашните правителства са прекалено слаби и се страхуват да поемат риск. Опозицията на последните Кортеси от 1660-1664 г. е много силна. Сесията се проточва доста над предвиденото, а Кортесите съвсем не приемат всички искания на краля. Това обяснява нежеланието на регентката Мариана да се изправи срещу още едно подобно събрание, и то няколко седмици само след смъртта на Фелипе IV.

Анулирането през 1665 г. е предизвикано от конкретни обстоятелства. А окончателното решение на Короната да разпусне Кортесите е взето през 1667 година. На допитването Камарата на Кастилия отговаря, че е категорично против всяко ново свикване и изтъква два аргумента. Първо, огромните разходи, свързани с всяко събиране: възнаграждение на депутатите, различни поощрения и т. н.. Втора и основна причина е, че Камарата се опасява Кортесите да не използват непълно-

летието на краля (тогава Карлос II е на пет години) като претекст за участие в управлението. Томпсън отбелязва, че решението от 1667 г. засяга не само Кастилия. То се вписва в една обща перспектива и подобни отсрочващи мерки се предприемат спрямо всички представителни институции по цялата територия на Короната. Така че тук се касае за една съвсем последователна политика, която е белег не на засилване на абсолютизма, а напротив, издава слабостта на кралската власт. Короната се чувства неспособна да се наложи на Кортесите в случай на съпротива от тяхна страна.

Америка

Създадената в средата на XVI в. политическа и административна организация на испанската колониална империя почти не се променя до XVIII век. Завладените територии от Новия свят са под управлението на два вида администрации – едните на място, а другите в метрополията.

Основният принцип е, че в основаните от конкистадорите градове има кметства, наречени *cabildos*. Те са запазената територия на креолската аристокрация, разполагаща с много широки правомощия. *Cabildos* могат да се противопоставят на решенията на кралската власт или на нейните представители, като най-често използват различни начини за отлагане. Ако някоя наложена мярка не им хареса, протестират, че кралят не е бил добре информиран, искат връщането ѝ за преразглеждане, а докато чакат отговор, отказват да я прилагат. Тази тактика е формулирана в една испанска фраза: прекланяме се пред заповедта на краля, но отлагаме изпълнението ѝ (*se acata pero no se cumple*). Много скоро короната изпраща на място агенти с различни титли: губернатори, магистрати (*alcaldes mayores*), *corregidores*..., чиято задача е да прилагат законите. Короната създава и колегии с административни и същевременно юридически функции, аудиенциите. Първата се установява в Санто Доминго през 1511 година. В последствие се създават и нови в Мексико, Гватемала, Гуадалахара, Панама, Лима, Богота...

Териториите на индианците се разграничават в две групи: едните са под ръководството на гражданската администрация, а другите – на духовенството. Начело на първите също се назначават *corregidores*, които на теория трябва да защитават индианците и да ги приобщават към Църквата, както и да събират налозите за Короната. Но всъщност *corregidores* се държат като местни деспоти. Под предлог че подобряват условията на труд и живот на подчинените си, те ги задължават да купуват определено количество инструменти, дрехи или продукти, понякога съвсем ненужни, които обаче се облагат с такса от *corregidor*-а. За поддържане на реда, организиране на принудителния труд и събиране на данъците *corregidores* често разчитат на индиански вождове, потомци на бившите местни господари. Тази система предполага и някои злоупотреби. Друга голяма част от индианците са поставени под опеката на религиозни ордени, по-точно доминиканци, францисканци и йезуити. Първите мисионери пристигат през 1523 г., изпълнени с ентусиазъм. Те са убедени, че в Новия свят ще се роди нова християнска общност, по-чиста от европейската, защото ще обедини невинни и искрени души. Тези мисионери започват да учат местните езици, да се интересуват от историята, религията и обичаите на индианците. Целта им е да запазят всичко, което смятат за добро и здравословно, и да отхвърлят останалото, свързано с езичеството. Те много бързо си дават сметка, че основното препятствие пред евангелизацията идва от самите испанци. Как биха могли индианците да приемат за братя по религия тези затънали в пороци мъже, които разграбват имуществото им, експлоатират ги, отнемат жените и дъщерите им и водят жи-

вот в разрез с библейското послание? Така се стига до създаването на резерватите – на испански ограничения, територии, забранени за белите, където индианците са организирани в села под бащинското настойничество на монасите. Добрите им намерения обаче често се обръщат в експлоатация, която, макар и църковна, е не по-малко отвратителна от светската.

И накрая, в двете най-големи страни – Нова Испания (Мексико) и Перу – суверенът е представен от вицекрале. Първият вицекрал на Мексико е назначен през 1529 г., а на Лима през 1543 година.

В метрополията цялата колониална политика се ръководи от Съвета за Индиите, основан през 1524 година. Мисията му е тройна: събира цялата информация за Индиите, управлява територииите и контролира изпълнението на заповедите. За това той разполага с два сравнително ефикасни инструмента, периодични инспекции (*visitas*) и мандатни отчети. Инспекторите (*visitadores*) пътуват инкогнито, разкриват се чак когато пристигнат на място и тогава имат пълна свобода на действие. Мандатните отчети прерастват в цял един процес, наречен *residencia*. В края на мандата си всеки служител (вицекрал или *corregidor*) трябва да отговаря за управлението си. Подчинените му креоли и индианци имат право да подадат оплакване срещу него, ако сметнат, че са станали жертва на злоупотреба. В резултат на процеса магистратът може да бъде осъден да заплати нанесените щети.

За тази организация можем да отбележим няколко неща. Първо, впечатляващ е малкият брой административен и военен персонал на тези територии. Стратегическите точки, важни за морските връзки, се защитават от крепости и гарнизони: това са Хавана, Панамският провлак, Картахена де лас Индиас, Ел Каляо и др., но те отблъскват атаки, идващи отвън. А за поддържане на вътрешния ред испанските власти разполагат със съвсем малко сили. Въпреки това Испания си запазва владичеството и не среща съпротива нито от индианците, нито от креолите, с изключение на бунта на колонистите в Перу през 1543 година.

Тайната на този успех се крие може би в естеството на връзките, създали се между Индиите и метрополията. Как да бъдат третирани завзетите територии – като колония или като асоциирани кралства, каквито са Навара или Неапол в Европа? През 1567 г. в Перу се установява принципът: всяко кралство за себе си. Приходите от Перу трябва да се оползотворяват приоритетно в Перу, в Испания се изпраща само остатъкът, ако има такъв. Честно казано, по времето на Хабсбургите този въпрос остава неуреден. Те спазват търговския монопол на Испания. За всичко останало се задоволяват с някои основни принципи в публичната администрация, като оставят на креолите относителна свобода да се управляват сами. Всъщност няма друг начин, като се имат предвид големите разстояния. Едно писмо пристига от Мексико за четири-пет месеца, а от Перу за шест-седем. От момента, в който колониалните власти поставят въпрос на Съвета за Индиите, до момента, в който получат съответните инструкции за действие, изминават около две години. Междувременно ситуацията се е изменила. В действителност местната администрация през повечето време е оставена сама на себе си – тя е автономна, ако не по закон, поне на практика. Когато през втората половина на XVIII в. Бурбоните решават да поемат нещата в свои ръце, те се сблъскват със съпротивата на креолите.

От XVI в. действително съществува потенциален конфликт между креолите и кралските агенти, независимо дали са на място или заседават в Съвета за Индиите. Между едните и другите има известна солидарност и съучастничество, но има и съперничество. Потомците на конкистадорите смятат, че в Индиите са

у дома си, това са територии, които бащите им са завладели без помощта на краля. Затова искат да извлекат полза от тях и възприемат като недопустими инициативите и контрола на кралските агенти, обвинявайки ги, че ги докарват до мизерия, като им оспорват правото да експлоатират Индиите и индианците както решат. Това е същината на креолския комплекс за отнети права, който има тежки последици в края на XVIII век.

2. Арагонската корона

Арагонската корона е втората голяма част от испанската монархия. Към двете ѝ първоначални територии – Арагон и Каталония – се присъединяват Валенсия, Балеарските острови, Сардиния, Сицилия и кралство Неапол.

Единствената им обща институция е Съветът на Арагон, датиращ от 1494 година. Той се състои от председател с титла вицеканцлер, шестима регенти (двама за Арагон, двама за Каталония и двама за Валенсия), един общ ковчежник и един протонотариус. Занимава се с общите дела на арагонската корона. Всъщност правомощията му са доста ограничени: дори не е висш съдебен орган, тъй като Арагон и Каталония отказват да се допитват до него. Различните институции обикновено възприемат регентите като представители на кралската власт и ги подозират, че искат да ограничат автономията им и да им наложат по-авторитарен режим. От гледна точка на Кастилия пък регентите изглеждат прекалено отдадени на местните интереси, макар че се назначават от краля.

Причината е, че териториите от арагонската корона защитават автономията си от кастилската корона, естествено, но и от останалите територии: валенсианците например не искат да бъдат смесвани с каталонците. Връзките помежду им са много слаби. Те никога не се обединяват в единен фронт срещу суверена. Гражданската война на *Germanías* във Валенсия (1519-1522) почти не намира отклик в Каталония. През 1591 г. Арагон обвинява Филип II, че накърнява традиционните свободи, но не получава подкрепа нито от Каталония, нито от Валенсия. А през 1640 г. каталонците сами се изправят срещу Филип II.

Поради липса на общи институции териториите от арагонската корона се различават по характер от кастилските владения. Навсякъде кралската власт е ограничена от конституционни права и традиционни методи, като в много случаи това ограничение е принудително. Това е тъй нареченото съглашение – суверенът е длъжен да спазва тези правила. Според формулировката на Елиот, Хабсбургите са абсолютни крале в Кастилия и конституционни монарси в Арагон. Институциите си приличат навсякъде, в Каталония или Валенсия. Вицекрале, които се представят просто за говорители (*portavoz*[165]) на суверена, аудиенции или върховни съдилища, Кортеси (без Майорка), с представители на трите съсловия (*brazos*): аристокрация[166], духовенство и общини.

По принцип Кортесите могат да заседават само в присъствие на суверена. За да си спестят пътуването, Хабсбургите обикновено свикват трите събрания едновременно в арагонския град Монсон, като те заседават, разбира се, поотделно. Кортесите имат три функции: гласуват и променят законите, наречени фори (*fueros*) в Арагон и конституции в Каталония, контролират административните актове, гласуват данъците.

Каталонската конституция, наречена конституция на спазването (или *Poc Valdría*), въведена през 1481 г., може да служи като модел за цялата арагонска корона. Принципите ѝ са представени накратко в един текст от 1622 г.: „В Ката-

лония върховната власт и управлението на провинциите не зависят само от Негово Величество, а от Негово Величество и от трите съсловия на провинцията, които имат пълна и върховна власт да съставят и отменят закони и да променят организацията и управлението на провинцията." За източник в правото се смятат законите, „написани от краля и земята" – гласуваните в Кортесите закони. За разлика от кастилските Кортеси, арагонските имат законодателна власт. Освен това, преди да се гласуват данъците, трябва да се изчерпят останалите точки от дневния ред. От своя страна, суверенът трябва да дава обяснение за поведението на агентите си, които често са обвинявани в нарушение на обичаите. Това е и причината Кортесите да се свикват рядко, когато е съвсем невъзможно да се постъпи по друг начин. Между сесиите събирането на данъците и управлението на териториалните финанси – митнически права, непреки данъци и такси, – се извършва от Депутация, която е подразделение на Кортесите и е съставена от двама представители от всяко съсловие[167]. На практика Депутацията е представителство на местните олигарси.

Общините свободно избират ръководителите си посредством сложна система (*insaculación*) по принципа на теглене на жребий и вътрешно гласуване. Имената на хората, способни да заемат общински служби, се слагат в торба и се изтегля необходимият брой. Постовете са едногодишни, за разлика от Кастилия, където градските съветници са собственици на поста си и „почитаемите граждани" (знатни лица) монополизират властта. Навсякъде се ползва подобна схема, с някои малки разлики. Град Сарагоса се управлява от голям съвет и от ограничена консистория от петима члена. Същото се отнася за Барселона и Валенсия: един голям Съвет (Съвет на Стоте) и ограничен съвет от пет или шест лица от дребната аристокрация или от буржоазията на „почитаемите граждани". Тъй като градовете се разпореждат със собствените си данъци, приходите им често са по-големи от тези на краля. През XVII в. короната изисква от каталонските градове една пета от годишния им приход. Барселона се противопоставя и проваля проекта.

В териториите на арагонската корона мястото на аристокрацията е много по-съществено, отколкото в Кастилия. Сеньориалният режим се прилага почти без принуда. Много сеньори още имат права върху живота и смъртта на своите селяни и дори през XVII в. някои от тях издават смъртни присъди. Така че може да се поспори относно реалната същност на арагонските „свободи", с които толкова се гордеят романтиците. Те не само не защитават личността, но са може би точно обратното – архаични останки, служещи на властимащите, пречки по пътя към развитието и прогреса. Въпросът възниква във връзка с трудностите, срещани от вицекралете в борбата им с бандитизма, оказал се хроничен бич за страните от арагонската корона през по-голямата част от властването на Хабсбургите. Организирани разбойници разграбват селата. Те често пъти се ползват с протекциите на сеньорите или са набрани от тях. За да ги спрат, вицекралете без колебание неколкократно нарушават *fueros*, което незабавно предизвиква оплаквания от страна на народните представители[168].

Институциите на арагонската корона по принцип би трябвало да гарантират интересите на двете страни – суверена и поданиците му. В действителност кралят има много тясно поле на действие. Първо, той не разполага с военна сила, границите се пазят едва от няколко подразделения. Поданиците на арагонската корона могат да бъдат мобилизирани единствено в случай че националната им територия е застрашена, и то само в присъствието лично на краля. Суверенът разчита само на средствата от кралското имущество, което е съвсем недостатъч-

но[169]. За всичко друго той трябва да се обръща към Кортесите, които не само гласуват данъците, но ги и събират и управляват с посредничеството на Депутацията. При тези условия всичко зависи от благоразположението на Депутацията. Ако тя откаже помощ на обществените власти, може да блокира работата им. А депутациите са в ръцете на олигархия, защитаваща яростно привилегиите си. Поражда се противоборство между нуждите на модерната държава и конституционните закони на страните от арагонската корона.

В короната на Арагон се разграничават четири големи части: същинският Арагон, Валенсия, Каталония и Майорка.

Кралство Арагон

Арагонците поставят условие представителят на краля в Сарагоса да е роден в страната. Така често е било през XVI в., но след тежките инциденти, предизвикани от случая „Антонио Перес", Короната почти винаги назначава кастилци.

Най-характерната институция е Висшият съдия (*Justicia mayor*). Тя възниква в края на XIII в. и отначало, както показва и името ѝ, обозначава магистрата, който отсъжда споровете между благородниците или между благородниците и краля. Малко по малко функциите му се разширяват: *justicia* става пазител на *fueros*. Той постоянно бди над спазването им и разобличава посегателствата над арагонската автономия. За целта *justicia* ползва помощта на петима наместници – магистрати, назначавани от краля по списък от шестнадесет имена, изтеглени чрез жребий от Кортесите. *Justicia* също се определя от краля, като от 1439 до 1591 г. длъжността постоянно се заема от рода Лануса. Неопитността на последния им представител през 1591 г. му струва живота. След Кортесите в Тарасона (1592), свикани по повод случая „Антонио Перес", кралят се заема с тази институция, но версията, поддържана от либералната историография, че Филип II премахва *fueros*, не е вярна. Той само реформира най-архаичните от тях.

Каталония включва две части: принципатът (княжество) Каталония и, до Пиренейския договор (1659), графства Русийон и Сердания с отделни главни управления. Тази територия е сравнително малка, през 1553 г. населението ѝ е под четиристотин хиляди души. Далеч след това са Перпинян (по-малко от девет хиляди), Херона (шест хиляди) и Лерида (шест хиляди). От 1512 г. вицекралят е и генерал-губернатор. Тази функция с постоянно нарастващи правомощия му дава възможност да заобикаля границите, наложени му от каталонската конституционна система. В юридическите дела е подпомаган от докторите в *Consell real*, аудиенцията. Територията е разделена на седемнадесет области или съдийства, разделени от своя страна на подсъдийства.

Вицекралят в кралство Валенсия трябва да произхожда от арагонската корона. При Хабсбургите това правило не винаги се спазва. От 1523 до 1536 г. постът се заема от Жермен дьо Фоа, вдовица на Фернандо Католика, а до 1550 г. от третия ѝ съпруг, Фернандо Арагонски, херцог на Калабрия. През повечето време се назначават кастилци. Администрацията на кралството включва две области, ръководени от управители или *portavoces*. Първата е с център Валенсия и обхваща територията на север от Хихона; разделена е на две главни наместничества (Кастельон и Хатива). Втората област е с център Ориуела. Същото разпределение се прилага и за данъците и управлението на кралските имоти, двете подсъдийства са Валенсия и Орихуела.Подобно на Арагон, от XIII в. Валенсия има *justicia criminal*, но с различни характеристики. Първо, в компетенциите на този магистрат влизат само съдебните дела. Той не е пазител на „свободите" на

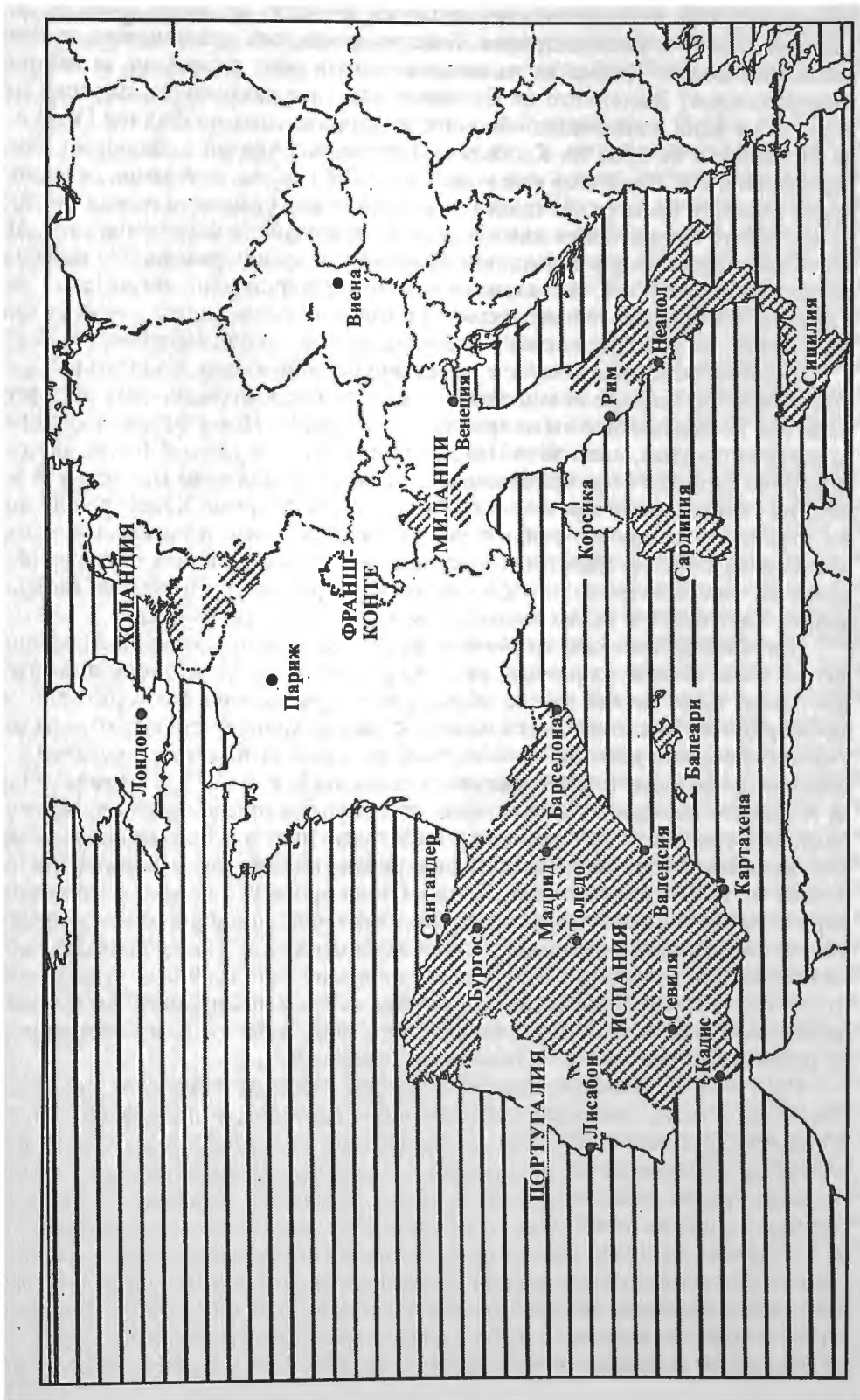
кралството и съответно престижът и правомощията му са по-ограничени. И второ, специален съд от Валенсия предлага три имена, от които кралят посочва титуляр за поста.

3. Кризата от 1640 г.

От всички територии в състава на испанската корона, Кастилия се отличава още от самото начало. Това преимущество е обусловено първо от специфичната ѝ роля в монархията. Кастилия е най-населената и най-богата територия, а дълго време, чак до 1620-те години, тя е и най-динамична. Именно кастилските войски завладяват кралство Неапол, макар че Фернандо решава да го присъедини към арагонската корона. Когато, преди да напусне Испания през май 1520 г., Карл Пети заявява на Кортесите в Коруня, че смята да направи Кастилия основа на империята, целта му не е само да поласкае националната гордост на кастилците. Единствено Кастилия има възможност да осигури средства за политиката му. *Comuneros* го знаят и затова отказват страната им да изпълнява ролята на доставчик на войски и данъчни приходи. Тяхното поражение развързва ръцете на суверените. При Филип II ръководната роля на Кастилия още повече се затвърждава поради същите причини: Кастилия е на първо място в монархията по икономически растеж и население. През XVI и началото на XVII в. положението в Арагон и Каталония съвсем не е блестящо. Валенсия също среща трудности. Това кралство е в период на просперитет от 1480 до 1520 година. Тогава Валенсия е най-голямото пристанище на арагонската корона, далеч по-активно от Барселона. Търговията и индустрията (текстил и коприна) процъфтяват, през 1501 г. е отворен университет. По това време са построени и паметниците, свидетелстващи и до днес за тогавашния просперитет: Търговската палата (*Lonja*), дворецът на Женералитат... Градът наброява може би седемдесет и пет хиляди жители. Динамичното му развитие е спряно от кризата с *Germanias* (1519-1522), предизвикана от социалното напрежение. Селското стопанство взема превес над търговията и индустрията, селската аристокрация се налага над търговската и манифактурна буржоазия, независимо че пристанището в Аликанте донякъде поема ролята на порт Валенсия. В същото време се появява и бандитизмът. Увеличават се набезите на берберските пирати по крайбрежието, нарастващият брой мориски, неподдаващи се на асимилация, също създават проблеми.

Тези предпоставки довеждат до превеса на Кастилия над всички други територии в монархията. Първите Хабсбурги си дават сметка за положението и търсят опора в Кастилия, още повече че там легалната опозиция срещу исканията им за войски и кредити е много по-малка. Те никога на са мислили да действат със сила срещу неподчинението на арагонската корона. Дори Филип II, често представян като авторитарен монарх, стремящ се към централизация, спазва местните *fueros*[170]. Кралската власт не предприема нищо, за да наложи употребата на кастилския език през XVI век. Самият португалски, каталонски и валенсиански елит постепенно възприема кастилския като културен език, но това става спонтанно, без никакъв политически натиск. През цялото управление на Хабсбургите каталонският си остава езикът на администрацията и на народа. Повечето каталонски памфлети между 1640 и 1652 г. са написани на кастилски – целта е да се разпространят сред възможно най-широка публика[171].

През XVII в. Оливарес си дава сметка, че така не може повече да продължава: Кастилия е изчерпана. Затова решава да укрепи връзката между териториите

Хиспанската монархия в края на XVII век

на полуострова, като във всички испански кралства установи еднакви закони, еднакви данъци и администрация. Той предвижда това уеднаквяване да стане по кастилски модел. Трябва ли да виждаме в този опит признание за кастилския империализъм? Желанието на Оливарес е да слее различните съставки на монархията в една национална общност: да направи така, че Фелипе IV да е крал на Испания, а не крал на Кастилия, Португалия, Арагон и Валенсия, граф на Барселона и т. н. Идеята му не е нова. През 1598 г. юристът Аламос де Бариентос прави подобни препоръки: трябва да се насърчават браковете между кастилци и не-кастилци, служителите никога да не се назначават в собствената им страна, често да се организират посещения на краля във всички райони. По такъв начин се получава „кралство, съставено от няколко провинции, но обединено – кралят е крал на всички и на общото цяло". Оливарес променя идеята – нека се запазят кралствата, но да се уеднаквят законодателствата: "*multa regna sed una lex*"[172].

Недостатъкът на Оливарес е, че идва прекалено късно. Националното единство е можело да бъде осъществено и от Кралете Католици, чрез насилствено налагане на поданиците им от арагонската корона[173]. Нима Фернандо не пречупва всяка съпротива, налагайки Инквизицията, въпреки *fueros*? Тогава арагонската корона щеше да бъде приобщена към славните дела на империята и усвояването на Новия свят. И Кралете Католици, и първите трима Хабсбурги не поемат по този път – те просто свикват със ситуацията, която в крайна сметка не ги притеснява толкова. Наистина, арагонската корона допринася малко за общите приходи, но състоянието на икономиката ѝ не предлага по-големи възможности, докато Кастилия е в пълен възход и с нея няма никакъв проблем.

При Филип II всичко се променя. За запазване на престижа си в Европа кралят не може повече да разчита само на ресурсите от безжизнената и разорена Кастилия. Едва тогава той се обръща към присъединените територии и със закъснение им припомня, че са неделима част от монархията и трябва да вземат участие в общите разходи! Колебанието на тези територии е естествено – те се опасяват да не бъдат повлечени след потъващата Кастилия[174]. Към това се прибавя и старата ненавист към Кастилия, изпълнявала дълго време първостепенна роля, към системата на управление, в която чуждите поданици са съвсем малко, към монарха, рядко посещаващ периферните си владения, и то винаги с цел да изиска от тях нови плащания. Личността на краля все повече се отчуждава и дори лоялността към него да си остава силна, още по-силна от нея е привързаността към родната страна, към нейните обичаи и език. Така започва да се оформя националното чувство; териториите от арагонската корона се страхуват да не изгубят самоличността си и да се претопят в една Испания, която им предлага да делят само жертвите. В Каталония и Португалия това душевно състояние води на практика до съставяне на планове за отцепване.

През 1625 г. Оливарес предлага проект, известен под името Военен съюз (*Unión de armas*). Военните действия в Нидерландия са подновени. Започва и Тридесетгодишната война[175] и солидарността с австрийските Хабсбурги не позволява на Испания да остане настрана. Международният ѝ престиж го изисква: Испания трябва да защити авторитета си в Европа. За да „облекчи" Кастилия[176], Оливарес изисква от останалите територии да участват в общите разходи; всяка от тях трябва да предостави и да плати на военни части, представляващи процент от населението ѝ: Каталония 16 000 войника, Арагон 10 000, Валенсия 6000, Кастилия и Индиите 44 000, Португалия 16 000, Неапол 16 000, Сицилия 6000, Милано 8000, Фландрия 12 000, Балеарските и Канарските острови 6000. Всичко това прави войска от 144 000 души, която кралят се надява да събере и въоръ-

жи. Проектът е представен пред Кортесите през 1626 година. Валенсия и Арагон в крайна сметка се съгласяват, но успяват значително да намалят исканите вноски[177]. В Каталония обаче Оливарес среща много по-големи трудности и е принуден да прекрати сесията на Кортесите.

Проектът се основава на презумпцията, че Каталония е богата на хора и пари. Но реалната ситуация е по-сложна. Вярно е, че демографският ръст се увеличава през XVII в. по две причини: Каталония е донякъде пощадена от убийствените епидемии, опустошили Испания след 1599 г., и в същото време там пристигат много френски имигранти. В сравнение с всичко, което става в Кастилия, тя изглежда просперираща и гъсто населена страна. Говори се, че през 1630 г. има един милион жители, а всъщност те са едва 400 000! Женералитат и съветът на Барселона считат, че сметката е много голяма. Не им вярват, несъгласието им се приписва на липса на добра воля и отказ да положат усилия за общата цел. Юридическите методи на каталонските власти дразнят управляващите. През 1632 г. Фелипе IV и Оливарес отиват в Барселона, за да подновят работата на Кортесите, но не успяват да убедят събеседниците си. Някои предлагат съпротивата да се пречупи със сила[178], но Оливарес отказва.

Войната с Франция през 1635 г. увеличава напрежението. В Русийон Фонтарабия и Салса са застрашени. За организиране на защитата Мадрид отново се обръща към Каталония и през февруари 1638 г. тя предоставя десет хиляди ливри. Според Оливарес тази сума е смешна – той още живее с илюзията, че Каталония е богата страна. Този път недоразумението е по-голямо: Оливарес има чувството, че каталонците не влагат много ентусиазъм в защитаване на собствената си територия, Русийон. От своя страна каталонците смятат, че съвсем реалното им участие е недооценено. Не искат да прекъснат отношенията си с Мадрид, но считат Оливарес за свой враг. През юли 1638 г., когато се подновява съставът на Женералитат, жребият се пада на Пау Кларис, каноник от Уржел, и Франсеск де Тамарит – и двамата са много враждебно настроени към Кастилия. Депутацията остро протестира срещу забраната за търговия с Франция поради военното положение, която е в ущърб на каталонските интереси. Каталония като че отново се отдръпва от всеобщите проблеми, или поне Оливарес смята така.

Така се стига до бунта от 1640 г., следствие от сливането на две успоредни движения: градския бунт на барселонската олигархия, подкрепен от свързаните с нея юристи, и настройването на селяните срещу армията. Действително след 1634 г. войските непрестанно прекосяват Каталония и се установяват там за известно време, преди да отплават за Италия. Придвижването им зачестява през 1635 г. поради войната с Франция. Този път подкрепленията се насочват към Русийон. Разполагането на войската е истинска катастрофа за селата. То е свързано с грабителство, опустошение и насилие, чийто драматичен преразказ намираме в пиесата на Калдерон *El Alcalde de Zalamea*. Стига се до тежки инциденти. През юли 1638 г. войската разграбва град Палафругел. През май 1640 г. населението на Санта Колома де Фарнерс убива кралския чиновник, натоварен да осигури настаняването на войската. Бунтът преминава в района на Херона, а после и в цялата провинция на Каталония. На 22 май 1640 г. бунтовниците влизат в Барселона, но се оттеглят, след като са освободили депутата Тамарит, затворен от месец март заради противопоставянето му на Оливарес. Петнадесет дни по-късно, на 7 юни, по време на празника „Кръвта Христова“ (*Corpus de sangre*), косачите, дошли да участват в традиционната процесия, организирана по случай жътвата, завземат Барселона и убиват вицекраля. Това поставя началото на войната на косачите, чиято песен (*Els Segadors*) и до днес е национален

химн на каталонците. Селяните, от една страна, са солидарни с антикастилската кампания, тъй като за тях войникът, чиновникът, данъчният агент са кастилци и следователно чужденци, а от друга страна, имат и собствени искания. Бунтът е следствие от старата неприязън към сеньорите и сеньориалния режим. Техният боен вик е „Да живее земята!“ (*Visca la terra*). Те се определят като Христовата армия, призвана да приключи с всички неправди.

Кралската администрация се сгромолясва. Благородниците се опитват да поемат ръководството на народното движение, за да го направляват. Успяват само отчасти. Вместо да се опре на тях, Оливарес ги третира като предатели и решава да потуши размириците със сила. Женералитат се озовава между чука и наковалнята – трябва да организира съпротивата срещу кралската армия и в същото време да възстановява реда, тъй като селското движение заплашва да прерасне в социална революция. Неспособен да се справи с положението, Женералитат се обръща към Франция и предлага на Луи XIII да стане граф на Барселона, при условие че спазва автономията на княжеството (януари 1641). За да не падне в ръцете на Кастилия, Каталония се предава на Франция. Кастилските вицекрале са заменени от френски вицекрале, с тази разлика, че последните имат на свое разположение войска, каквато първите нямат. На Кастилия ѝ трябват тринадесет години да си върне Каталония. През октомври 1652 г. съветът на Барселона се подчинява на Фелипе IV. На следващата година и останалата част от Каталония се присъединява към испанската монархия.

На другия край на полуострова, окуражени от кастилския бунт, португалците също решават да се отърсят от опекунството на Кастилия. Филип II се отнася с уважение към португалските институции. При Фелипе III нещата се променят. Херцогът на Лерма е безскрупулен, но при Фелипе IV напрежението наистина нараства. Обединението с Кастилия никога не се приема напълно, но много португалски историци едва днес признават, че при Хабсбургите Португалия е запазила автономията си. Оливарес не е против тази автономия. Той само иска да внесе някои реформи в митниците, в данъчната политика, в набирането на магистрати. Но по този начин накърнява определени интереси и предизвиква предпазливостта, а после и враждебността на юристите, духовниците и аристократите. През есента на 1637 г. в Евора избухва бунт срещу увеличаването на данъка върху солта. Солта е много търсен продукт: използва се в храненето на хора и животни, за консервиране на риба и месо, както и в някои производства, като обработката на кожи. В Португалия солта служи и като обменна монета в международната търговия: тя позволява да се компенсира дефицитът от зърнени култури. На Оливарес се приписва намерението да установи монопол на държавата върху солта. Бунтът в Евора е потушен лесно, макар че той е белег за дълбок проблем. Особено йезуитите до последно подкрепят исканията, което говори до каква степен е нараснало недоволството. И накрая трябва да отчетем и международното положение, и по-точно подновяването на войната в Нидерландия. И в Азия, и в Бразилия португалските търговски агенции са подложени на нападенията на холандците, колониалната империя е застрашена. Изправени срещу такава опасност, търговците предпочитат да се разграничат от Испания, за да спасят каквото могат. В бунта в Евора през 1637 г. участва народът, без благородниците. През декември 1640 г. е извършен преврат на благородниците, без участието на народа. Чрез заговор властта е завзета от херцога на Браганса. Той е обявен за крал под името Жуау IV. Благодарение на ситуацията, която създава бунтът на каталонците, операцията преминава по-скоро като държавен преврат, отколкото като въстание, но в крайна сметка е успешна. Жуау IV подписва мир с холандци-

те, а след това си осигурява подкрепата на Англия и Франция. Заставен да воюва на два фронта, Оливарес решава да се бори за Каталония, която трябва на всяка цена да се завладее. Португалия използва момента, за да се подготви. През 1668 г. Испания признава независимостта ѝ.

Няма да се задълбочаваме в заговора на маркиз Аямонте и херцог Медина-сидония през 1641 година. Дали целта е била Андалусия да стане независима държава? Малко вероятно е. Заговорът на херцог Ихар през 1648 г. изглежда по-сериозен. На този сеньор от висшата аристокрация се приписва намерението да се обяви за крал на независим Арагон, но начинанието му няма опора и подкрепа сред населението. Действително като цяло Арагон и Валенсия не се присъединяват към Каталония. И въпреки това през 1640 г., „най-неблагоприятната в историята на монархията", както признава Оливарес, Испания е застрашена от раздробяване. Издигнатото от Кралете Католици и първите Хабсбурги здание се олюлява. Португалия се отцепва от монархията, която успява да запази Каталония, но вече без Русийон и Сердания, приписани с Пиренейския договор (1659) окончателно на Франция. Наследниците на Оливарес през втората половина на XVII в. си вземат поука от провала. Те внимателно избягват да предприемат планове за присъединяване. Нещата се връщат към обичайното си състояние. Испанската монархия си остава конфедерация, в която асоциираните територии затвърждават, а може би дори и увеличават автономията си. Това е така наречениият неофорализъм, връщане към стриктното спазване на *fueros*.

Криза на Испания или всеобща криза на европейските общности? В средата на XVII в. всички големи нации се изправят пред подобни трудности. Например революцията в Англия или проблемите с Фрондата във Франция и т. н. Тези кризи свидетелстват за слабостта на западните монархии, за грешките в структурата на властта. В периода около 1650 г. светът се променя. Дотогавашните дадености са пометени от научната революция и укрепването на държавната институция. След преодоляване на кризата някои нации, като Франция и Англия, динамично се впускат в новото време. Други се появяват пред света, като Холандия. Трети навлизат в период на упадък – такъв е случаят с Испания.

4. Идеологията на държавата

Може ли католическата монархия, установена с възкачването на престола на Кралете Католици, да бъде смятана за модел на абсолютизма? Ако приемем, че абсолютизмът е, според формулировката на Ролан Муние, „законна власт, въплътена в един човек, живият закон", тогава Испания при Кралете Католици и при Хабсбургите е абсолютистка държава. Основната власт е съсредоточена в суверена и теоретично никоя институция не може да ограничи упражняването ѝ.

Тази ситуация, с която се сблъскват някои идеолози, идва вследствие на една отдавна започнала еволюция. След 1450 г. има много предпоставки за противоречия – амбициите на аристокрацията, развитието на икономическите дейности, социалното многообразие. По времето на Кралете Католици този проблем е решен прагматично: създава се силна кралска власт, а държавата разполага с ефикасни инструменти. Тази държава се стреми да изземе всички функции и да се утвърди като единствената организирана политическа сила, но в същото време се забелязва настойчиво и дори засилващо се присъствие на схоластични теории, чиято цел е да защитят и гарантират правата на общността. Това разми-

наване между абсолютистката практика и неотслабващите популистки доктрини е една от своеобразните черти на нова Испания.

Сблъскват се две възприятия за държавата. Едното следва средновековните теории, представящи държавата като идеална общност, ориентирана към една цел, която е и смисъл на съществуването ѝ – всеобщото благо. Другата представа е, че държавата е идеална общност, чиято власт обаче не може да бъде ограничена от нищо. Според първата идея всяко общество поначало се основава на негласно споразумение между управляващи и управлявани, което предполага и съответните задължения от договорен характер. В този смисъл, за да се гарантира всеобщото благо, за предпочитане пред добрия крал са добрите институции. Второто схващане представя държавата ако не като патерналистична, то поне като „бащинска монархия", която се грижи за благоденствието на поданиците си, но те трябва да се уповават на мъдростта на принца и затова той следва да бъде подготвен за мисията си, като например бъде предупреден за вредата от ласкателите и лошите съветници. Макар и никога да не се изоставя съвсем, първата представа постепенно отстъпва пред втората. На практика и двете се изправят пред наглед необратимата политическа еволюция – засилването на кралската власт – и започват да преследват една и съща цел: въвеждане на ограничения за кралското своеволие чрез прибягване до старите теории или чрез извикване на морални съображения, като никоя от тези тактики не успява да създаде институции, способни да ги приложат на дело.

В основата на схоластичните теории, наследени от свети Тома Аквински и актуализирани през XVI в. от доминиканеца Франсиско де Витория (1483-1546) и от йезуита Франсиско Суарес (1548-1617) стои идеята за политическата общност като органично цяло. Градът е като живо тяло, чиято глава е принцът, а поданиците са крайниците му. Тази представа води след себе си и друга, за двояката природа на принца и социалното тяло – на испански: *rey-reino*. Действително през XVI и XVII в. в Испания *reino* има две значения: това е територията, върху която принцът упражнява властта си и също политическото представителство на тази територия— Кортесите. Въпросът се свежда до това кое от двете понятия е първоначално и, естествено, тенденцията е да се привилегирова главата, т. е. принца. Това е и позицията на Доминго де Сото, заимствана от Аристотел: кралят има предимство пред социалното тяло. Така се доближаваме до авторитарната, ако не и абсолютна монархия.

Двата термина (*rey, reino*) могат да се разглеждат и като съставни елементи на една по-висша реалност, която ги обединява и надминава – общността. Така погледнато, първоначална е общността, и следователно тя е предпоставка за суверенитета, което води до формулировката на Аспилкуета: „Кралството не принадлежи на краля, а на общността. Суверенитетът по естествено право принадлежи на общността, а не на краля, затова общността не може да се откаже от него." В края на XVI в. Отец Мариана възприема тази теория: общността винаги стои над краля и той не може да издава закони без нейното съгласие. Кралят само си запазва известно върховенство над общността (*Major singulis, universis minor*) и превъзходство в някои определени области – войната, дипломацията, правосъдието.

Тази теория масово се преподава в испанските университети. Тя почива на някои основни принципи за произхода, естеството и условията на упражняване на политическия суверенитет.

Според Витория политическата власт е обусловена от една крайна причина: да осигури защитата на индивидите и всеобщото благо. Една постоянно дейст-

ваща причина – Бог, първоизточникът на всяка власт, е основна идея, върху която Витория поставя съществуването на естественото право, основано не на произволните и непостоянни човешки решения, а на постулатите на Провидението – право, вътрешно присъщо на природата на човека като Божие творение и съобразено с божествения закон. Така че политическото общество не е създадена от човека институция, а е естествена даденост и материална причина: държавата като инструмент на общността.

Схоластичните автори извеждат три следствия от тези принципи.

Първо, кралете дължат властта си не на хората, а на Бог чрез посредничеството на общността, която им възлага нейното упражняване. Такова е значението на формулировката: *Omnis potestas a Deo per populum.*[179]. В крайна сметка, общността създава кралете. В своята *Defensio fidei* (1614) Суарес надълго развива тази тема: *Nullus principatus politicus est immediate a Deo.*[180] Властта съществува само в общността, на която Бог я е дал и на която съответно тя принадлежи по естествено право. Следователно суверенитетът принадлежи на общността като цяло, а не на един отделен индивид. Никой поначало не е призван да бъде крал. Кралете се създават или вследствие волята на хората, или чрез насилие, ако някой от тях със сила се добере до властта. Монархическата власт, по думите на Паскал, не е реална величина, а величина, която се изгражда. За да се образува, общността предполага свободно присъединяване на хората, които я съставляват, с цел осъществяване на всеобщото благо, т. е. гласен или негласен договор, съгласно който гражданите приемат да поверят на един измежду тях грижата за управлението и упражняването на властта. Следователно може да се каже, че Бог предоставя властта на народа, а той от своя страна посочва принца, който да бъде нейно хранилище.

Второ, законодателят е част от общността. Следователно той не стои над законите. Бог предоставя на народа власт да създава закони, но над законодателя има закон, който се основава на Бог. По този начин държавата се представя като институция на естественото право, а не на човешкото, което отличава тази теория от теорията за народния суверенитет. От това следва, че за да бъде легитимен, всеки закон изисква съгласието на народа, без което той няма никаква стойност. Това съгласие може да не се изразява изрично; липсата на противопоставяне или на раздор се смята за съгласие.

Най-сетне, за да бъде един закон справедлив, не е достатъчно да бъде издаден от законна институция, а трябва и да защитава всеобщото благо. Суверенитетът си има граници: ако кралят действа в разрез с всеобщото благо, той се превръща в тиранин и властта му престава да бъде законна. Понятието тирания има дълги традиции в испанското право. Според стария кодекс *Partidas* тиран е крал, който не се придържа към справедливостта. Това определение е доста мъгляво. В тази област испанските схоластици следват дефиницията на свети Тома Аквински: законна е властта на принца, който действа с оглед на всеобщото благо; тиранична е всяка власт, поставена в служба на частните интереси на суверена.

Имат ли право поданиците да се противопоставят на тиранията и да свалят от власт тиранина? На теория народът като цяло или посочените от него представители могат да установят ситуацията и да обявят сваляне от престола на тиранина. Щом властта на принца му е дадена от народа, значи народът може да му я отнеме. Повечето теоретици са особено предпазливи, когато обосновават правото на народа да въстава, но йезуитите и по-специално Отец Мариана (*De Rege*) стигат по-далеч в разсъжденията си. Първо, Отец Мариана предлага да се

възприемат точни правила, с които да се попречи на властта да се изроди в тирания: никога не трябва да се забравя, че условието властта да е законна е тя да има съгласието на народа, най-малкото негласно. Най-доброто средство за избягване на злоупотребите е властта на суверена да се ограничи със закон. Мариана поставя под съмнение например правото на краля да налага данъци без съгласието на народа, който в случая с Испания са Кортесите. Мариана е и един от малкото теоретици, които развиват конкретните последствия от изложените общи принципи. Във Франция и Англия го сочат като опасен революционер заради неговата апология на тираноубийството: тиранинът по дефиниция е нелегитимен, позволено е и дори се препоръчва да му се отправят забележки. Ако въпреки предупрежденията той продължава да действа погрешно, общото благо налага да бъде свален със сила и дори екзекутиран.

Гореизложените принципи са противоположни на съвременните теории и практики. В средата на XV в. крал Хуан II счита, че изпълнява на земята длъжност, дадена му от Бога. Кралете Католици категорично защитават тезата, изразена от Кортесите от Мадригал (1476), че кралете са божии наместници. Маравал разглежда успеха на формулата „величество", предназначена първоначално за божиите служители, но постепенно изместила след края на Средновековието „високочество" в обръщението към испанските владетели; тя окончателно се налага при Карл Пети. За разлика от Франция, испанската монархия не разполага с никаква обобщаваща характеристика за свещеното: няма тържествено ръкополагане, няма чудотворна власт[181]. Като въвежда в Испания бургундския церемониал, Карл Пети внася значителен напредък в сакрализацията на краля. Кралят трябва да стане свято лице, да се разграничи от обществото на смъртните: нещо като жив бог.

Тази промяна върви ръка за ръка с друга една, чийто резултат е даване на абсолютна власт на суверен. В началото суверенитетът се изразява в търсене на автономия по отношение на други власти, и по-точно на имперската власт – суверенът е принц, който не е исшестоящ в мирските среди. През XV в. това тълкуване се допълва с претенцията за отхвърляне на всякакви ограничения на властта на суверена и присъединяваните от него земи. Такова е значението на израза абсолютна кралска власт (*poderío real absoluto*), който все по-често се среща в официалните текстове. Въпреки предупрежденията на Диего де Коварубиас през XVI в., че понятието абсолютна власт е отвратително и не трябва да се възприема, абсолютизмът постоянно набира скорост, все повече възхваляван извън схоластичните среди.

Фактът, че схоластичните теории за властта са оказали толкова малко влияние върху политическото развитие на Испания може би се обяснява с това, че на два пъти те служат за аргумент на въоръжен бунт срещу суверена: в събитията с *Comunidades* и във въстанието на колонистите в Перу.

В Кортесите в Оканя е направена една тържествена принципна декларация. Обръщайки се към краля, един от депутатите изразява цялата политическа философия, основаваща се на принципа на договарянето, в едно изречение: „Вие сте наш пълномощник и Вашите поданици Ви плащат, за да изпълнявате определена длъжност." От 1474 г. нататък Кралете Католици вземат нещата в свои ръце и в продължение на петдесет години не е правен и най-малък опит да се вдъхне живот на теорията. След смъртта на Фернандо Католика (1516) всичко се променя. Първите Кортеси, свикани от Карл Пети във Валядолид през 1518 г., подемат наново принципа, изразен през 1469 г., и то под същата форма. Всъщност кралят е наемник, назначен от нацията. Той е най-висш от всички служители, но все пак

е само един служител в служба на кралството. Тази идея вдъхновява бунта на *comuneros*, избухнал през юни 1520 година. Впрочем идеолозите на движението са известни – те са доминиканци и францисканци, университетски възпитаници, *letrados*, подхранвани от схоластичните доктрини върху властта. Затова не е чудно, че пропагандаторите на революцията са проповедници, които напомнят на народа, че той единствен е пазител на суверенитета. Народът възкачва кралете, следователно той може и да ги свали. Приемайки имперската корона обаче, Карл Пети поставя династическите интереси преди националните. По такъв начин той престава да бъде легитимен суверен и се превръща в тиранин, в точния смисъл, даден на това понятие от схоластичната политическа философия. Така намира оправдание и въстанието.

За да приложат на практика политическата програма на *comuneros*, депутатите от Хунтата на Тордесиляс изработват текст, който с право може да бъде наречен проект на конституция, основан на новата дефиниция на отношенията между крал и кралство (*rei-reino*). Според *comuneros* кралството, представено в Кортесите (*reino*), е висшестоящо спрямо краля. В случай на конфликт с краля, последна дума имат Кортесите, защото те представят общността като цяло. Естествено, тези искания и оспорването на върховенството на краля не са по вкуса на Карл Пети. Поражението на *comuneros* дава свобода на действие на кралската власт. След 1521 г. изразите *Comunidades* и *comuneros* приемат отрицателно значение и стават синоним на подкопаване на властта и анархия. Идеите, проповядвани от *comuneros*, са подозрителни. Те продължават да се преподават в университетите, но са безгласна буква, просто теоретични и абстрактни понятия, чието превръщане в дела в политически план внимателно се избягва.

Безгласна буква? Не за всички. През 1542 г. Карл Пети отстъпва пред кампанията, подета от Лас Касас с подкрепата на Ордена на доминиканците, срещу методите на испанската колонизация в Америка, и издава ново законодателство за Индиите. Основната промяна засяга *encomienda*, принудителния труд на индианците, постоянно разобличаван от Лас Касас като прикрито робство. Законите от 1542 г. премахват *encomienda*. Едва разчула се, новината предизвиква гнева и яростната опозиция на заинтересованите – колонистите в Перу. Оспорват се правомощията на вицекраля Бласко Нунес Вела. Гонсало Писаро се възползва и от 1544 до 1548 г. изцяло си присвоява властта. Перу се отцепва за период от няколко години. За да се възстанови редът, Карл Пети е принуден да капитулира и да възстанови *encomienda*.

Бунтовниците от Перу обаче обосновават поведението си със схоластичните принципи: всеобщото благо дава право на поданиците да поставят исканията си пред суверена, надвишил пълномощията си, и дори, ако се налага, да се изправят срещу него с оръжие. *Letrados*, монасите, духовниците веднага се обявяват в защита на Писаро, коментирайки старата юридическа формула: *Quodomnes tangit ab omnibus debet approbati.*[182] Карл Пети няма право да се намесва в един толкова важен закон, без да се допита до главните заинтересовани. Единственият източник на законната власт е съгласието на народа, гласно или негласно. А колонистите в Перу нито са чути, нито са питани – това е достатъчно, за да станат законите от 1542 г. нелегитимни.

Само едно забравят колонистите от Перу: че индианците също са част от общността и трябва да бъдат консултирани и чути. В този случай абсолютната власт на Карл Пети издава закон, ръководейки се от всеобщото благо на всички страни, докато Гонсало Писаро защитава интересите на привилегированото малцинство. Както и да е, двадесет и пет години след революцията на *Comunidades*

в Кастилия, писаристкият бунт показва колко дълбоко вкоренени са идеите, които би трябвало да са останали назад в еволюцията на съзнанието и нравите. Това събитие допринася още повече да се изличат принципите, които въпреки всичко продължават да се преподават в университетите, но все по-малко се прилагат.

Развитието, което претърпяват кастилските Кортеси от 1480 до 1700 г., опровергава политическата философия, проповядвана и преподавана от повечето схоластични автори по това време, макар че не потвърждава напълно и традиционното възприемане на Кортесите като камара за регистри.

Интересно, но съвременниците, с някои редки изключения, като Отец Мариана например, не забелязват това противоречие между основните принципи, декларирани и развивани в доктрините, и реалното упражняване на властта. Хората, взели решение да закрият Кортесите през 1667 г., сами се заемат да оправдаят тази мярка, тя не е в разрез с принципа. Те казват, че няма да има данъци без съгласие, тъй като няма да се налагат нови данъци, просто ще продължат тези, които вече са били гласувани. Хитрият начин на измъкване е показателен: все повече се отдалечават от принципите, но си дават вид, че спазват основния им дух.

Теоретиците най-често се измъкват от противоречието с пирует: кралят сам издава закони, но след като се е консултирал със Съветите. Така се възкресява старото понятие за краля в своите съвети. Теорията на договорния принцип не изключва фактическия абсолютизъм – за всеки проблем, свързан с управлението, последната дума е на краля. Като цяло трябва да признаем, че схоластичните доктрини, с които испанците толкова се гордеят, почти не са имали реално приложение. „Те служат като далечен идеологически противовес", пише Маравал и съвсем правилно отбелязва, че абсолютизмът е по-скоро практика, отколкото идеология, той е липса на институции, които да уравновесяват кралската власт и да я ограничават. Може би затова след Суарес не са писани големи трактати по политическа философия. През XVII в. процъфтява политическата литература с морална насоченост: принцът трябва да бъде подготвян за мисията си, да му се внушават моралните принципи, които трябва да го ръководят в упражняването на отговорностите му, да се научи да черпи от Светото писание правилата за водене на една християнска политика... С други думи, прави се опит съответните институции да се заместят с добри чувства – изпада се в патернализъм.

Така политическата философия на схоластиците изминава дълъг път във все по-склерозиращите университети. Но тя все пак заслужава нещо повече от рутинно преподаване и успява да намери своето неочаквано и често пренебрегвано продължение извън Испания. Влиянието ѝ личи у протестантските автори, които стоят в основата на естественото право. Алтусиус (1557-1638), Гроциус (1583-1645), Пуфендорф (1632-1694) са чели и размишлявали върху Витория и Суарес, които често цитират. Първият казва, че суверенитетът принадлежи на общността, а не на нейния водач, че кралят трябва да се подчинява на закона. Вторият твърди, че хората по всеобщо съгласие, чрез доброволно приет договор решават да поверят върховната власт на един от тях. С това те повтарят, понякога дори буквално, схоластичните идеи, дълго развивани от испанците през XVI век. Да, буквално наистина, но източникът на вдъхновение вече е друг. В Северна Европа политическата наука започва да става светска и все повече се отдалечава от теологическата си основа. Вече не Бог дава суверенитета, а съгласуваната човешка воля. Триумфиращото през XVIII в. естествено право скъсва с далечните си схоластични и испански корени. Пактът става обществен договор. Навлизаме в друга вселена.

5. Политика и религия

Все още е широко застъпена идеята, че модерна Испания е пример за държава, която сама си възлага духовна мисия, смятайки, че ролята ѝ е да обединява християнския свят извън границите си и да съхрани правоверието вътре в тях. Изобщо, тя е империя в служба на Контрареформацията, власт, отдадена на религията.

Испания наистина се води от един вид религиозен национализъм, смесица между непримиримост, нетърпимост, а и чист империализъм. Но тази обща насока се проявява с различна сила между 1516 и 1700 г., когато Хабсбургите властват над Испания и част от Европа. Грубо могат да се разграничат два периода – единият приблизително до 1580 г., когато има стремеж да не се смесват съвсем сферите на светското и духовното, а през другия надделява обратната тенденция. Обратът настъпва може би с войната във Фландрия. За да смаже бунтовниците, които са и еретици, Филип II се принуждава да поведе борба срещу всички протестанти, обвинени, че застрашават интересите на Испания и разединяват християнството. В същото време през двата периода позициите не са еднакви и дори в самата Испания се изразяват мнения, разграничаващи се от общата тенденция.

Томистите[183] смятат, че ролята на един княз не е да се бърка в спорове от религиозен характер. На същата позиция е и Франциско де Витория. Той разграничава два свята, естествен и свръхестествен, като всеки от тях е автономен в своята сфера: благодатта не изключва природата. Духовното не трябва да се слива със светското, освен в някои смесени области, и то с някои уговорки. След време Суарес още повече задълбочава доказателството си – ролята на държавата е да се грижи за обществения ред и да формира граждани, а не порядъчни хора. Длъжни сме все пак да признаем, че тези принципи са в противоречие с нагласата и общественото мнение, които в Испания клонят към активна намеса на гражданската власт в религиозните дела. От управлението на Кралете Католици насам испанската държава се ангажира изцяло в защитата на религиозната правоверност в своите граници. Идеята на испанската инквизиция всъщност е да се възложи на светската власт борбата с ереста. Това прехвърляне на компетенциите има много последици – то води до преплитане между сферата на политиката и на религията. За да си добър испанец, не е достатъчно да спазваш законите на кралството. Трябва да изповядваш и католическата религия и държавата се заема да наказва отклоненията от правата вяра. Не бива да подценяваме и ролята на дълбоко вкорененото месианство, възродено с нова сила в края на XV век. След окончателната победа над исляма, ознаменувана с превземането на Гранада през 1492 г., много хора виждат в Испания народа, избран от Бог да осъществи една специална мисия. От тези месиански тенденции последователно се възползват Кралете Католици, кардинал Сиснерос и Карл Пети.

Така в Испания през XVI в. се обединяват условия, благоприятстващи развитието на така наричаната понякога теократична тенденция. От политическата власт се очаква успешно да реализира Божието царство. Държавата поема мисията да осигури победата на добродетелта, вярата и религията, като използва средствата на политическата сила, включително принуда, ако е необходимо. Това е светът, описан от Достоевски в неговата легенда за Великия инквизитор. Мечтата за щастие на народа и вечното спасение на душите да бъде постигната с политически средства.

Разбира се, тези тенденции винаги са били оспорвани, дори и в самата Ис-

пания. През 1583 г. под перото на фрай Луис де Леон се ражда най-красивата и енергично отхвърляща месианството творба. Накрая Бог ще победи злите сили, но това обещание не трябва да се възприема в материален смисъл. Груба грешка е да си представяме тържеството на справедливостта под формата на политическо надмощие или военна победа. Успехът на оръжията, насилственото властване на един народ над друг не са знаци, с които са белязани избраниците, нито е доказателство, че Бог е взел страна. Ако е така, Кир, Навуходоносор, Артаксеркс също са били месии, или почти, както и Цезар, великият Помпей или Александър. Други победи и друго освобождение има предвид Бог, когато обещава да изпрати Месията при хората. Царството Божие не би могло да се възцари с груба сила. Трябва да се разчита на победите на духа със средства, принадлежащи на духа.

ШЕСТА ГЛАВА

ИКОНОМИКА И ОБЩЕСТВО В ИМПЕРСКА ИСПАНИЯ

В продължение на близо сто и петдесет години, от началото на XVI до средата на XVII в., испанската монархия се налага като първа сила в Европа. Тя дължи това надмощие на обширните си владения и доходите, които извлича от една огромна колониална империя. Превъзходството ѝ впечатлява, но е повече привидно, отколкото реално: осланя се на едно твърдо ядро, Кастилия, следователно върху ограничена териториална основа. Динамиката на кастилското общество и икономика и богатствата на Америка дават на първите Хабсбурги средствата за тяхната политика. Щом динамиката намалее, щом парите от Индиите пристигат в по-малки количества, тогава цялата империя се олюлява, защото ресурсите на Кастилия са ограничени, а миите на Новия свят не са неизчерпаеми.

Финансите на монархията

Две черти характеризират финансите на испанската монархия:

— неравномерност в разпределението на данъка: Кастилия понася почти сама тежестта на имперската политика; останалите територии допринасят малко за общите разходи. В самата Кастилия съществува ново неравенство между областите и между социалните категории[184]

— липса на истинска финансова политика, което поражда хроничен дефицит.

Обичайните разходи съдържат четири големи пера: двора, държавните служители, отбраната и обслужването на дълга.

В първия раздел влизат разходите на кралската свита, тези на кралицата, на принца наследник и на инфантите, както и на кралските резиденции (*alcázares* в Мадрид, Толедо и Севиля, дворците Пардо, Гранха, Аранхуес, Буен Ретиро...) и др. Въвеждането на бургундския церемониал води до създаването на многобройни служби, запазени за благородници (домоуправители, шамбелани, интенданти и др.), без да говорим за низшия и обслужващ персонал. В разходите на двора трябва да бъдат включени още пенсиите, наградите и подаянията, постоянните и извънредните посолства, постовете и т. н. Това перо не престава да се раздува в течение на целия период.[185]

Държавните служители не представляват значителен разход. Това, което бихме нарекли държавни функции, се свежда до членовете на различните съвети, кралските секретари, съдебните чиновници, представителите на короната в провинциите (по-специално *corregidores*)...

Разходите, отнасящи се до отбраната на кралството, също са сравнително скромни. Монархията поддържа немногобройни редовни войски и още по-малобройни полицейски сили. Крепостите на полуострова, в Северна Африка и Индиите, галерите изискват по-значителни разходи, без обаче да представляват смазващо бреме.

За сметка на това обслужването на държавния дълг непрестанно нараства. В момента на абдикирането на Карл Пети той се оценява на пет милиона и полови-

на мараведи[186], колкото е доходът от прекия данък.

Макар редовните разходи да не изглеждат прекалени, извънредните разходи винаги са били огромни. Това е започнало с възкачването на престола на Карл Пети, когато е трябвало да се плати избирането му за император. След това идват пътуванията на императора и най-вече непрестанните войни. Подготовката на Непобедимата армада през 1588 г. струва над десет милиона дуката. Това са разходи, които не могат да бъдат отложени. Когато наемниците не получат заплатата си, те се бунтуват; има прочути примери за това: разграбването на Рим през 1527 г., на Антверпен през 1576 г....

Следователно се налага не само да се съберат необходимите суми, но и да се изпратят в театъра на бойните действия. За тази цел суверенът се обръща към банкери, като сключва с тях *asientos*, за които ще говорим по-нататък. Трябва да отбележим, че завладяването на Америка не струва и едно мараведи на короната; то е дело на такива предприемачи на войни, каквито са конкистадорите.

За да покрие разходите си, монархията разполага с редовни и извънредни приходи. Първите се свеждат до четири категории: пряк данък, косвени данъци, приходи, присъщи на короната, и приносът на духовенството.

Прекият данък – *servicio*, е гласуван от Кортесите; той се отнася само до хората от простолюдието – *pecheros*, и носи сравнително малки суми: четиристотин хиляди дуката годишно по времето на Карл Пети.

Непреките данъци са по-рентабилни, доколкото засягат всички, както привилегированите, така и простолюдието. В продължение на дълго време короната извлича основната част от средствата си от *alcabalas* – такси върху сделките, чийто размер теоретично възлиза на 10 %, но на практика много по-малък: той дори пада до 2–3 %. За да бъдат събрани тези такси, може да се избира между две формули. Първата се състои в авансово предоставяне на очакваните суми от частни лица, които се задължават да изискат от данъкоплатците съответните такси, увеличени с високи разноски. Тази система, наречена *arrendamiento* – която е еквивалент на откупуването на данъците във Франция, – се е смятала за несправедлива: откупвачите са обвинявани, че изстискват народа. Карл Пети възприема през 1536 г. друга формула – *encabezamiento*. Държавата и Кортесите се споразумяват за определена сума, смятана, че представлява общата сума на *alcabalas*. Тази сума е разпределена между общините пропорционално на населението им; след това те имат пълна свобода относно начина, по който да издължат своята част: да черпят от касите си, да въведат местни такси... Формулата изглежда проста. В действителност е толкова несправедлива, колкото и първата: обременява бедните повече, отколкото богатите. Тя има едно неудобство за държавата: понеже договорените суми се ревизират чак след четири или пет години, а се преминава през период на инфлация, *encabezamiento* винаги изостава от реалните цени, което води до загубени ползи за държавните финанси. Филип II разбира това, но не се осмелява да сложи край на тази практика. Тъкмо напротив, той я влошава, като създава нов косвен данък, „Милионите“, който трябва да издължават всички категории от населението под формата на такси върху стоките за текуща консумация: месо, вино, масло...

Средствата, присъщи за короната, идват от солниците, от мините (мините за живак в Алмаден носят голям приход), от военните ордени (кралят е велик магистър на всички ордени), от митниците, от таксите по пътищата и върху летуването на добитъка в планините и т. н.

И накрая, държавата може да разчита на това, което внася в хазната духовенството. Става въпрос първо за отпусканите повече или по-малко спонтанно суб-

сидии, а от 1567 г. за т. н. *excusado*, една десета от това, което носи най-богатият имот от всяка енория. Държавата удържа и процент (две девети) от десятъка на духовенството; това са *tercias reales*. И накрая, тя инкасира всяка трета година Кръстоносната вула, индулгенции, продавани на вярващите и предназначени по принцип за финансиране на кръстоносния поход срещу неверниците. Загрижени да намалят изпращаните пари в Рим, по време на войната в Гранада Кралете Католици изтъкват, че водят кръстоносен поход на своя собствена земя; така те успяват да задържат за себе си парите от индулгенциите. Хабсбургите продължават тази практика.

Редовните постъпления са съвсем недостатъчни; през 1534 г. те възлизат на малко повече от четиристотин хиляди дуката, при бюджет от един милион. Освен това, тъй като финансите на Кастилия не познават правилото постъпленията да не бъдат предназначавани, приходът от един или друг данък, в един или друг град, служи за изплащане на годишните вноски на определен *juro*. Това са така наречените *situados*, другояче казано предназначени средства, които през 1494 г. вече представляват една трета от данъчните постъпления – пропорция, която нараства и достига 50–60 % към края на века. Следователно държавата не може да разчита на редовните приходи; те са изразходени още преди да бъдат събрани[187]. Тя трябва да прибягва непрекъснато към други източници на финансиране, които могат да се сведат до три: парите от Америка, временните мерки и заемът.

Една пета от печалбите от колониите – *quinto real*, се пада по право на короната. Флотът от Индиите я донася в Севиля два пъти в годината под формата на кюлчета. Към 1550 г. „американските съкровища" се равняват на двеста или триста хиляди дуката годишно; в края на века нарастват на два милиона. Въпреки големината си те не са основният източник. *Alcabalas* носят повече, поне при Карл Пети, но „американските съкровища" са единствените големи постъпления от пари в брой, докато данъците могат да бъдат издължени в натура.

Временните мерки позволяват да се посрещнат отделни затруднения. Става въпрос главно за продажбата на имущество на короната и на благороднически привилегии.

Най-сетне остава прибягването до заема, който може да приеме две форми: 1) емитиране на ценни книжа (*juros*) от държавния дълг при частни лица; 2) летящ дълг или краткосрочни заеми от банкери: *asientos*. *Juros*, носещи лихва от 7 до 10 % представляват сигурно вложение. Именно това предизвиква успеха им сред обществото. *Asiento* е договор, сключен между Короната и някой банкер. Той се ангажира да предостави на суверена известна сума, платима в чужбина, в местна валута. Короната издължава в Испания и в испански пари кредита, увеличен с лихвите. Като гаранция тя предлага определени данъчни постъпления – *situados*, и благородните метали от Америка. В период на трудности, когато *quinto real* не стига за посрещане на падежите, кралят не се поколебава да изземе парите, предназначени за частните лица; в замяна им дава лихвоносни книжа. По този начин част от американските богатства отива в чужбина, защото *asientos* се отнасят предимно до чуждестранни банкери, първо немски, след това генуезки. Карл Пети се обръща предимно към немски банкери, Фугерите и Велзерите. От царуването на Филип II насам, банкерите от Генуа поемат щафетата.

Накрая задлъжняването придобива огромни размери. По време на царуването си Карл Пети взема в заем двадесет и осем милиона дуката; заради лихвите и допълнителните разходи трябва да върне тридесет и осем! В края на царуването на Филип II приходите на монархията възлизат на десет милиона дуката, а

общата сума на заемите – на шестдесет и осем милиона! Сключва се един заем, за да се върне друг; предварително се харчат бъдещите приходи и ценните метали, които ще дойдат от Америка, така че на няколко пъти държавата прекратява плащанията. Два от тези банкрути са прочути: от 1557 г. и от 1596 г. Всеки път Филип II се измъква от затрудненото положение, превръщайки текущия дълг в обезпечен; като не може да се издължи на банкерите, кралят им дава *juros*. Те не губят от това; пласират *juros* сред обществото, което превръща Испания в страна на рентиери.

За един век данъчният приход на Кастилия нараства девет пъти, но в същото време се е увеличило и населението, а цените са скочили четири пъти. Впрочем някои приходи, които не са съществували през 1494 г., впоследствие се развиват много: *quinto real* и митническите такси, получавани в Севиля от търговията с Америка. Можем да направим две заключения от това: от една страна, данъчният натиск е намалял, поне до 1575 г.; от друга страна, бързото нарастване на данъчните приходи означава, че по време на този период Кастилия се обогатява. Именно след 1575 г., в момента, когато конюнктурата се променя, данъчната система става агресивна.

1. Експанзията на Кастилия

Една от характеристиките на испанската монархия е неравномерното развитие на нейните компоненти. Динамизмът на Кастилия по времето на Католическите Крале и първите Хабсбурги контрастира със стагнацията в Арагон. Превъзходството на центъра над периферията се проявява по три начина: в демографията, в икономиката и в превеса на обществените и идеологическите стойности, които сме склонни да приписваме на цялото, докато те са представителни само за Кастилия.

Населението

Първото обстоятелство в полза на Кастилия са хората. От средата на XV до края на XVI в. изключително високата раждаемост позволява да бъдат компенсирани голямата детска смъртност и загубите, причинени от глада и чумата, осигурявайки непрекъснато демографско нарастване. По това време населението от страните под короната на Кастилия представлява над три четвърти от общото население на Испания. От началото до края на XVI в. то нараства от четири милиона и половина жители на шест милиона и половина. От това нарастване са облагодетелствани всички области, но централната зона – земите на Валядолид, Паленсия, Сеговия, Авила, Толедо – и Андалусия повече отколкото останалите, градовете повече отколкото селата[188].

Епидемиите от 1596 г. и особено от 1599-1600 г. обръщат тази тенденция. Тогава Испания губи 15 % от населението си. Още през XVI в. се отбелязват смъртоносни епидемии, но те са последвани от демографско съживяване. Нищо такова през XVII в.: чумата се установява трайно. Тази от 1599-1600 г. е засегнала най-вече платата в Северозападна Испания, Нова Кастилия и долината на Гуадалкивир; тази от 1647-1654 г. опустошава Каталония, Арагон, областта на Валенсия и отново Андалусия. Последната вълна засяга последователно кралство Мурсия (1678-1682) и двете Кастилии (1683-1685). Всеки път жертвите се изчисляват в стотици хиляди. Повечето от градовете на Кастилия изгубват над половината от жителите си. Сеговия, която наброява двадесет и две хиляди и

седемстотин жители през 1591 г., няма повече от десет хиляди през 1660 г. и девет хиляди през 1693 година. През 1597 г. Толедо има близо петдесет хиляди жители; в края на XVII в. тази цифра пада на двадесет и пет хиляди. Севиля, вече пострадала през 1597 г., губи половината от населението си през 1649 г.; тя вече наброява само шестдесет хиляди. Икономическият застой изостря последиците от епидемиите. Именно това отбелязват *arbitristas*; да се отдаде демографският спад на прекомерно големия брой духовници и монахини, означава следствието да се вземе за причина. Ако толкова мъже и жени предпочитат да влязат в ордените или да останат неженени, то е заради кризата: времената са тежки; липсва работа; следователно хората не се решават да създадат семейство от страх, че няма да могат да отгледат децата си.

Подемът на икономиката

Индексът на благоденствието следва отблизо този на демографията. Облагаемата основа на данъка Милиони за 1593 г. откроява три зони:

— богата зона, покриваща цяла Андалусия;

— бедна зона – Северът;

— зона на средно благоденствие, съответстваща на центъра на полуострова.

Два сектора бележат непрекъснато напредък до последната третина на XVI в.: първичните дейности (земеделие и животновъдство) и манифактурите; и двете допринасят за развиването на международната търговия на Кастилия.

За да се изхрани нарасналото население, се увеличават площите, засети с жито. Тиера де Кампос, между Паленсия и Валядолид, Ла Манча и Андалусия са житниците на Кастилия. Зърнените култури срещат три вида препятствия. Първото е законът за постепенно намаляващите добиви: след като са засети добрите почви, разработването на нови земи става все по-нерентабилно. Втората пречка идва от конкуренцията на спекулативните култури, които носят повече пари от житото: маслините и лозята. Последните се ползват от особено благоприятна конюнктура, тъй като цената на виното нараства в големи пропорции през целия век, което насърчава земеделците да садят лозя, явление, наблюдавано в Риоха, в областта на Валядолид, в Ла Манча и в Андалусия. Последната пречка се състои в приватизирането на общинските имоти и в привилегиите на животновъдите, обединени в Места. Общинските имоти – *baldíos*, теоретически са поставени на разположение на жителите временно и поред, но общинските олигархии уреждат да ги ползват роднините им, сродниците им, клиентите им, или ги продават[189] за отглеждане на спекулативни култури, главно лозя. И най-сетне, Места се противопоставя с цялата сила на организацията си на обработването на пасищата. Многобройни процеси свидетелстват за остротата на конфликтите около този проблем. През 1526 г. Места достига най-високото си равнище с около три милиона и половина овце[190]. Кралете Католици потвърждават привилегиите ѝ през 1492 и 1511 година. От 1500 г. нататък неин председател е член на Кралския съвет, което още повече засилва авторитета и престижа ѝ. Сред дейностите от първичния сектор следва да отбележим значението на риболова. Ловенето на тон в Андалусия е особено процъфтяващо. От XIV в. насам то е почти монопол на херцозите Мединасидония, които го продават във всички пристанища на Средиземно море и в Италия.

Обикновено се приема, че увеличаването на неподлежащите на отчуждаване имоти в полза на благородниците и на духовниците е по-скоро пагубно за селскостопанското производство. Вероятно се преувеличават некомпетентност-

та и небрежността на управляващите тези имоти. Сеньориалният режим не е непременно несъвместим с икономическото развитие. Цитирахме преди малко примера с риболовните райони на херцозите Мединасидония; можем да припомним също и енергичността и предприемчивостта на сеньорите на Пастрана, на изток от Мадрид, които полагат големи грижи за модернизиране на стопанствата и въвеждане на нови методи на управление. Колкото до духовенството, свещениците и монасите често са доста над средното ниво на поземлените собственици при оползотворяването на своите имения и стада; те умеят да продават или да наемат на най-добра цена своето жито, вълна, пасбища. Всичко сочи, че Църквата далеч не е безразлична към управлението на икономиката.

Едно е сигурно: селскостопанските цени непрекъснато се покачват – по-бързо от промишлените цени – чак до към 1575 година. Известни са двете главни причини за това: американският пазар – към който ще се върнем – и регламентът за обмяна на пари, който забранява изнасянето на монети и благородни метали в чужбина. Чуждестранните търговци и спекуланти са принудени да изразходват на място своите налични капитали и печалби. Следователно те изкупуват в големи количества суровини и хранителни стоки, които могат да изнесат и продадат с печалба в чужбина. Разбираемо е, че това силно търсене вдига цените и насърчава инвестициите в земеделието и животновъдството. През 1566 г. Филип II, загрижен да удовлетвори своите кредитори, прави пробив в законодателството: разрешава при известни условия износа на монети – *licencias de sacas*. Генуезките банкери се възползват от това: те се отказват от търговията и се впускат в спекулации с държавните заеми и кредитирането на частниците. Последиците не закъсняват. Те приемат формата на фалити – многобройни в Бургос и в Севиля; селскостопанските цени се сриват. Банкрутът от 1575 г. не оправя нищо. Икономическата дейност никога няма да достигне предходните си равнища. Панаирите, по-специално в Медина дел Кампо, няма да се възстановят, особено след новия банкрут през 1596 година.

През целия XVI в. занаятчийството се развива непрекъснато. Например почти навсякъде се обработват желязо и кожа, но някои градове се прочуват с качеството на изделията си: кожените изделия от Кордова, оръжията от Толедо, ръкавиците от Оканя и от Сиудад Реал... Специално трябва да бъдат споменати художествените занаяти, златарството, цветните орнаменти, бродерията и др. Преобладаващата дейност е текстилът с две силни страни: копринените тъкани и вълната. Кралство Гранада и Леванте (Мурсия и Валенсия) са области, произвеждащи сурова коприна. Преработвателната промишленост е съсредоточена в няколко града: Кордова и особено Толедо, с неговите велур, тафта, дамаски. В Толедо се преработва и вълна, но от края на XV в. градът се специализира в производството на луксозни платове. Вълната обаче е основната дейност в средните градове на Кастилия: Авила, Самора, Сория, Куенка, и др. Сеговия бързо става център на тази промишленост; най-ценени и най-скъпи са сукната. Организацията е сродна с развитието от капиталистически тип, с централизирани форми на производство и модерни начини на кредитиране (облигации и пòлици). Занаятчиите работят надомно за малък брой предприемачи – именно тях ги наричат фабриканти (*hacedores de paños*), – които доставят суровините и продават изделията. Производството нараства през целия век; през 1580 г. то достига равнище, сравнимо със съвременните им италиански центрове[191].

Вълната, виното, маслото, желязото и занаятчийските произведения водят до интензивна търговска дейност с чужбина. Испания изнася главно – но не само – суровини; купува жито и манифактурни стоки. До 1585 г., а после през 1595 г.,

когато Филип II, във война с Холандия, налага ембарго върху холандските кораби в пристанищата на Иберийския полуостров, една част от тази търговия се извършва посредством холандците, които транспортират жито, дървен материал и оборудване за морски съдове, а на връщане товарят колониални продукти и сол, необходима за консервиране на херингата. Търговският флот на Испания обаче не трябва да се подценява. По времето на Филип II той е вторият по значимост в Европа. Ако към него добавим от 1580 г. португалския флот, той се равнява или изпреварва холандския и е два пъти по-голям от немския флот, и три пъти – от английския и френския. Кралете Католици са издигнали Медина дел Кампо в ранг на търговска и финансова столица на монархията. Двата ежегодни панаира дават ритъм на икономическия живот на страната до края на XVI век. Открояват се отчетливо два полюса: комплексът Бургос-Билбао и севилският комплекс, първият насочен към Северна Европа, вторият към Италия, след това към Америка.

Търговското призвание на Бургос се утвърждава през XV и XVI в., след създаването през 1494 г. на консулство, последвано през 1511 г. от създаването на второ консулство в Билбао. Отсега нататък сътрудничеството между баските корабовладелци и едрите търговци от Бургос позволява на кастилците да владеят сделките в Северна Европа. Компаниите, които се специализират в търговията на едро, имат семеен характер; сдружават се роднини, за да оборудват кораби и да търгуват. Търговските династии на родовете Малуенда, Миранда, Саламанка, Кинтанадуеняс, Бернуи, изоставят на генуезците Юга – Нова Кастилия и Андалусия, за да си запазят Стара Кастилия и Кантабрия. Те имат търговски кореспонденти в Брюж, Антверпен, Руан, Нант... Към тези търговци от Бургос трябва да добавим Симон Руис (1526-1597), който е от Медина дел Кампо. Руис има търговски агенти навсякъде по света и много рано разбира значението на американския пазар. Брат му Андрес му служи за кореспондент в Нант, град, който от дълго време е една от крепостите на испанската търговия. Кастилците имат там консулство и дейна търговска камара, прекалено активна за вкуса на французите, които намират, че испанците се държат като в завоювана страна. В Нант испанците купуват жито, платно, вино, риба; продават вълна, фино сукно, желязо.

Холандия е другата силна страна в търговията на едро на Бургос. От 1428 г. испанците се ползват с привилегировано положение в Антверпен и Брюж, където имат консули и търговска камара. През 1541 г. Брюж става спирка на вълната от Испания за цяла Холандия. Златният век на търговията на Бургос е между 1425 и 1550 година. Изнася се вълна, внасят се тъкани. Бихме се изкушили да говорим за характерен случай на изостанало развитие, но трябва да внесем нюанси: наистина текстилът представлява 66 % от товара на връщане, но вълнените платове са само една пета от това цяло. Основната част от вноса (43 %) се състои от ленено платно; вълната на Кастилия служи за производство на плат, който Холандия продава най-вече в градовете от Ханзата. Този обмен започва да запада към 1550 г., следователно преди бунта на Холандия; Ханзата купува помалко фламандски текстил и сега на мода са памукът и ленът. Войната във Фландрия изостря спада. В Ламанша пирати и корсари дебнат испанските кораби, които са принудени да плават в конвои и да правят далечни заобикаляния. Брюж отстъпва място на Антверпен. През 1574 г. морските гьози от испанска Холандия превземат Миделбург и завладяват сто четиридесет и седемте испански кораба, които се готвят да свалят на сушата товара си от вълна; една трета от тях принадлежат на Бургос. Корабовладелци и застрахователи са разорени. От тази

дата започва залезът на Бургос.

По същото време – през 1570 г., се случва друго събитие, което потвърждава рухването на търговията на Бургос: фалитът на Бернуи. Родът Бернуи е основал компания, която може да съперничи на тогавашните италиански и немски предприятия по отношение на обема на сделките, използваните методи, структурата на капитала и др. Централното седалище на компанията е в Бургос, има филиал в Тулуза и клонове в Антверпен, Лондон, Руан, Нант, Бордо, Лисабон, Лион, Севиля... Тя търгува с различни продукти. Спекулирайки и инвестирайки в земя, тя дава заеми на суверени и на частни лица и се занимава с морски застраховки. Но се е специализирала най-вече в търговията с пастел, продукт, необходим на текстилната индустрия от онова време. От края на XV в. Бернуи господстват на пазара на пастела в цяла Европа, от производството – в областта Лораге, откъдето и важността на филиала в Тулуза, и на Азорските острови – до транспорта и дистрибуцията. Бернуи притежават собствен търговски флот, доставят продукта в текстилните центрове на Кастилия и Европа. Конкуренцията на индигото от Америка, което дава същите резултати като пастела, но е с по-добро качество, по-евтино и по-лесно за превоз, превръща в развалини тази хубава сграда. Бернуи не могат да устоят; пазарът се срива.

Пристанищният комплекс на Севиля – с аванпортовете Санлукар, Барамеда и Кадис – е често посещаван още от XIII в. насам от търговците на едро от Генуа, интересуващи се от търговията със зехтин. Постепенно генуезците превръщат Севиля в спирка между Италия и Северна Европа, като оставят търговията в Африка и Южния Атлантически океан на андалусците, които действат от Севиля и от малките пристанища Ниебла, Палос и Уелва. Те се отдават на риболова, на златото на Судан, на търговията с роби, в конкуренция с португалците. Доста преди откриването на Америка крайбрежието на Андалусия е процъфтяващо търговско средище, излаз на вътрешност, богата на жито, зехтин и вино. Италианците не инвестират много в експедициите към Америка. Те винаги са предпочитали търговията на едро, първо на Канарските, след това на Карибските острови, накрая в Индиите, като се сдружават със севилците. Експлоатацията на ресурсите на Новия свят открива пред Севиля неочаквани перспективи.

Много скоро короната определя двойния принцип, който ще ръководи отношенията ѝ с Индиите: монополът и предимството, дадено на подземните богатства и миите.

Монополът

По право Индиите са включени в короната на Кастилия; чужденците са изключени от тях; те не могат да емигрират там, нито да се занимават с търговия с тях, а под чужденци трябва да разбираме също и поданиците на короната на Арагон, арагонци, каталонци и валенсианци. Става дума не толкова за дискриминация, колкото за материална невъзможност. По онова време застоят на короната на Арагон я прави неспособна да участва в експлоатирането на колониите; правото се ограничава с отчитане на фактическото положение. Доказателството е, че през XVIII в., когато положението се променя, каталонците ще получат без трудности разрешение да търгуват с Америка.

На практика короната запазва за Долна Андалусия изключителното право върху връзките с Индиите. За да бъде спазван монополът, през 1503 г. в Севиля се създава един сложен орган, *Casa de la Contratación*. Това е търговска камара, чието предназначение е доставянето за Новия свят на стоките, от които той се нуждае, и складирането на продуктите, идващи от него; тя е още и митническо

бюро, склад за конфискувани стоки, арсенал, военен склад, емиграционна служба, училище по картография и навигация, съд, който разглежда споровете, свързани със законодателството на Индиите, и др. Търсената цел е да се осигури колониалният монопол и сигурността на конвоите по пътя за Индиите (*carrera de Indias*). Така както отказва да финансира колониалните експедиции, Короната не възнамерява да поеме за своя сметка и закрилата на търговията. Тя осигурява ескортиращите кораби, но поддръжката им се поема от търговците, които заплащат за тази цел специална такса върху превозваните стоки – *avería*. Трафикът е регламентиран от постановленията от 1543 година. За да се търгува с Индиите, се изискват известен брой условия. Необходимо е стоките да бъдат регистрирани в *Casa de la Contratación*, търговецът да притежава капитал от най-малко триста хиляди мараведи, както и да представи доказателство, че е испанец и е с „чиста кръв", т. е. че не произлиза нито от евреи, нито от мюсюлмани. Разрешава се само на кораби от над сто тона да прекосяват Атлантическия океан. Те трябва да плават на конвои от най-малко десет плавателни съда, ескортирани от бойни кораби. Организират се по две отпътувания годишно, през март и през септември. След като пристигнат в Хавана, корабите се разделят в три посоки: Веракрус в Мексико, Картахена де лас Индиас и Номбре де Диос (по-късно Порто Бело). От последното пристанище стоките се транспортират през тропическата гора до Панама, на тихоокеанското крайбрежие, където отново се товарят на кораби за Каляо в Перу. На връщане „американските съкровища" минават по същия маршрут в обратна посока и се събират в Хавана, преди да се върнат в Севиля. Монополът ще остане в сила до втората половина на XVIII век[192].

„Американските съкровища"

Договорът от Санта Фе (1492) не оставя никакво съмнение за това, което се очаква от експедицията на Колумб; става въпрос само за *rescate*, тоест за търговски обмен. Впоследствие нищо не се променя. Откриватели и конкистадори мислят за подправки, за перли, за скъпоценни метали. Те търсят бързата печалба, а делът на Короната, определен на една пета, е запазен във всички случаи. На първо време започват грабежи и насилствено отнемане на скъпоценностите и съкровищата (да си спомним за оскверняването на гробниците, за откупа на Атахуалпа). След това се търсят перлите и златните песъчинки, които носят реките. Накрая вниманието се насочва към златните и сребърните мини. Като производители на злато и сребро, Мексико и Перу веднага заемат първото място в империята и стават седалище на първите две вицекралства; останалите територии минават на второ място. През 1542 г. е открито находището на сребро в Потоси, Перу. Възвишението, на 4830 м. надморска височина, се извисява над едно безводно и ледено плато – *puna*. На хиляда метра по-надолу са построени набързо временни съоръжения: счита се, че изумителните рудни жили бързо ще бъдат изчерпани. Не е така и за няколко години Потоси става най-населеният град в Америка. В началото на XVII в. той наброява сто и петдесет хиляди жители, повече отколкото Лондон, Париж, Рим и Севиля. Климатът там е толкова суров, че не се срещат никакви насекоми. Освен това дълго време нито едно дете, родено от испански родители, не оцелява: още с раждането си умира от студ. Следователно трябва да бъде докарвано всичко необходимо: дървен материал, желязо, инструменти, храна, дрехи и т. н. При все това в Потоси има всичко: магазини, игрални домове, публични домове, театри... От Европа се внасят тъкани, вино, луксозни стоки. През 1555 г. първоначалният способ за експлоатация – разтопяването на сребърната руда – е заменен с техника за амалгамира-

не с живак, която увеличава добива. Отначало е използван живакът от Алмаден, на Иберийския полуостров, докато е открит живак в Андите, на 4700 м височина, в Уанкавелика.

Експлоатирането на мините от Новия свят поставя три проблема: финансиране, техника и работна ръка. Почти всички, които експлоатират мини в Перу, са авантюристи без капитали, които вземат от търговците в Лима назаем необходимите пари за плащане на оборудването, заплатите и допълнителните разходи. Поради липса на средства за инвестиране те се придържат към архаични способи. Никога не са се стремили да внесат технически новости и винаги са се опитвали да съкратят разходите до минимум: богатството на залежите е достатъчно за гарантиране на изобилно производство, но с цената на огромно разхищаване. Под формата на кюлчета, среброто е транспортирано в складовете на краля, след това смъквано до морето, за да бъде доставено в Севиля през Панама. На всички етапи контрабандата е значителна; изчислява се, че тя е поне равна на официално декларираните количества.

За работната ръка се прибягва до принудителния труд на индианците. Чернокожите роби, скъпо струващи и зле приспособени към климата, се използват много малко. В Сакатекас, Мексико, през 1570 г. се отбелязва голям процент бели работници: триста испанци срещу петстотин роби, в по-голямата си част индианци, и много свободни метиси, привлечени от сравнително високите заплати. Експлоатацията в Перу отначало се основава на *encomienda* – принудителен труд: индианци са задължавани да прекарат сравнително дълго време в мините, понякога три години. Те идват с жените и децата си и с необходимите инструменти (кирки, лостове, лами за транспортиране на рудата...). Това е идеалното решение за предприемачите. Индианецът получава много ниска заплата и има право да продава излишъка от добития метал; той задоволява сам потребностите си. А добивът е висок поради големия брой работници. През 1572 г., когато способът за извличане чрез амалгамиране с живак се разпространява, на вицекраля Франсиско де Толедо му хрумва идеята да използва един закон, който датира от инките: *mita*. Става въпрос за мобилизиране на работници на смени и разпределянето им между правоимащите испанци. От цялата област на езерото Титикака пристигат индианци със своите семейства и лами; те трябва да прекарат една година в мината. Вицекралят Толедо прибавя към тази принуда известен брой мерки, предназначени за ограничаване на злоупотребите. Неговите постановления определят минималната заплата, регламентират продължителността на работа[193], предвиждат създаването на болници... Този регламент не пречи мината да бъде ужасно смъртоносна. Много индианци умират от пневмония, когато се излагат на ледения вятър на върха, излизайки от дълбините на мината, където температурата е висока. *Mita-та* в Уанкавелика е още по-страшна от тази в Потоси; малко индианци се връщат оттам. Въпреки протестите на моралистите и на някои теолози, *mita* се запазва до XVIII век. За да бъдат смекчени малко последиците от нея, на индианците се дава свободата да честват традиционните си празници. Може би затова не се отбелязва нито един бунт на местното население в цялата история на Потоси, при все че е с най-голяма концентрация на индианци в колониално Перу. Вярно е, че колонистите винаги могат да разчитат на съучастието на местните вождове, натоварени да посочват подлежащите на ангария и да се грижат да се спазва организацията на *mita*-та.

Понеже за модернизирането и поддържането на мините се изразходва малко, а работната ръка не струва почти нищо, благородните метали от Америка излизат по-евтини от добиваните в Европа въпреки разхищенията и разходите

по транспорта. Още в началото на XVI в. в Севиля корабите разтоварват все по-големи количества злато и най-вече сребро[194]. Хамилтън и Пиер Шоню са пресметнали обема на *remesas* – пратките – благодарение на регистрите на *Casa de la Contratación*. Официалните цифри са много под действителните, защото контрабандата и спекулата не са оставили писмени следи. Дали от това движение не произлиза „революцията на цените", която обхваща тогава Европа и засяга първо Испания? Така мисли Хамилтън и доста преди него двама предтечи, испанецът Томас де Меркадо и французинът Жан Боден. Приблизително по същото време, през 1567-1568 г., тези двама наблюдатели установяват връзка между „изобилието от злато и сребро" и „скъпотията": това е количествената теория за парите. Конюнктурата е към покачване и тя е благоприятна за Испания. Откриватели, конкистадори, колонисти, чиновници купуват всичко: вино, зехтин, брашно, морско оборудване, оръжие, сечива, тъкани... Земеделските производители, предприемачите и търговците се възползват от това. Когато някои продукти не могат да бъдат открити в Испания, или когато количествата не позволяват да се посрещне търсенето, те са докарвани от други места, за да бъдат реекспортирани. Не бива от това да се заключава, че Испания зависи от чужбина за продоволстването на американския пазар. Още не. Вярно е, че още през 1516 г. авторите на проекти подсказват на Сиснерос да ограничи износа на вълна, за да се позволи на националната текстилна промишленост да се развие. През 1558 г. *Паметната книга* на Луис Ортис подновява този анализ, като го разширява върху цялото производство. Испания изнася суровини; тя внася готови продукти; тръгнала е по пътя на слабото развитие. До последната третина на XVI в. тези опасения не изглеждат обосновани. Напротив, всичко води до заключението, че през по-голямата част на XVI в. Испания се обогатява. Индиите създават търсене, което благоприятства подема на земеделието, занаятчийството и търговията. Испания е нещо повече от посредник между останалата част на Европа и Америка; тя участва напълно в печалбите.

Какво става с „американските съкровища", след като пристигнат в Севиля? Трябва да различаваме тези, които са собственост на Короната, и тези, които принадлежат на частни лица. В първата категория фигурира една пета от печалбите от колониите, *quinto real*. Втората категория от парите от Америка – принадлежащите на частници – на свой ред съдържа две съставки. Едната част представлява равностойността на изнесените стоки. Испанските търговци реинвестират печалбите си в предприятия, но в съотношение, което намалява постепенно с напредването на века. Това е явлението „втори поколения", наблюдавано от Лапейре по повод рода на Симон Руис. Първите поколения създават богатството, вторите го разпиляват, като купуват земи, сеньориални имения, ренти. Те се стремят към аристокрацията – ще се върнем към това. Друга част се състои в прехвърлянето на пари, извършвано от конкистадори и колонисти. Това са печалбите от колониите, най-често предназначени за престижни разходи. По този начин едно количество пари, което трябва да е било много голямо, е събирано под формата на палати, художествени предмети, съдове[195], религиозни украшения, благотворителни фондации (болници, църкви, манастири...). Какво остава например от огромното богатство на рода Писаро, натрупано от откупа на Атахуалпа? Един дворец в Трухильо, една благородническа титла – маркиз на Конкистата, – едно сеньориално имение, накратко, непродуктивно богатство, без отражение върху икономическия живот.

2. Оттеглянето

През по-голямата част на XVI в. Испания преживява дълъг период на благополучие. В кой момент става промяната на конюнктурата? „Дата, не лесна за определяне, пише Пиер Вилар; докато собствените ѝ продажби в Индиите се равнявали по количество и надвишавали по стойност вноса ѝ от чужбина, Испания можела да забогатява. Когато покачването на вътрешните цени окончателно поставило испанското производство в неизгодно положение, когато станало необходимо година след година да се внася повече и да се дават повече пари за една и съща купена стока, Испания осъзнала, че е Индиите на чужбина[196]."

От 1575-1580 г. конюнктурата се обръща под въздействието на две поредици от фактори. Едните се дължат на положението на Иберийския полуостров, другите – на еволюцията, която се наблюдава в Америка. В първата поредица можем да поставим две явления: фалита на икономиката и спада на населението.

Американският пазар продължава да оказва силен натиск върху търсенето, но испанските цени остават най-високите в Европа; кривата на заплатите сега следва тази на цените, докато другаде ножицата между двете се разтваря все повече. Според Хамилтън това обяснявало испанската специфичност. Навсякъде другаде голямата разлика между цените и заплатите позволява натрупване на печалби, които се инвестират в нови търговски или манифактурни предприятия; създават се капитали, следователно капитализмът е в подем. Нищо подобно в Испания. Кривите на заплатите и цените остават успоредни, печалбите са помалки, както и натрупването на капитал. Поради тази причина Испания не е влязла в капиталистическата ера[197]. Каквото и да се каже за тази хипотеза, сигурното е, че чуждестранните стоки, все по-конкурентноспособни, заливат испанския и американския пазар въпреки предприетите мерки за спазване на търговския монопол. Когато не могат да получат отмяна на разпоредбите, чуждите търговци на едро заобикалят закона, като използват посредници и чужди имена.

Упадъкът се чувства в трите сектора, съставляващи основната част от икономическата дейност: международната търговия, текстила и селскостопанското производство. Износът на вълна достига своя максимум през петдесетте години на XVI в.; след което непрекъснато намалява. Най-ниските цифри отговарят на годините 1664-1670. В Бургос тенденцията се обръща след 1548-1549 г. През XVII в. градът губи цялата си динамика; той вече е само второразредно градче. Международната конюнктура – войните с Франция и бунтът на Фландриите – не обяснява всичко. Трябва да се отчита също появата на нова мода в облеклото[198] и на нови търговски похвати, с които кастилските търговци са слабо запознати – компании, образувани от по-голям брой съдружници, докато испанците предпочитат по-ограничени сдружения със семеен характер.

Текстилът е главната индустриална дейност на Испания. През XVII в. почти навсякъде той е в упадък. В Кастилия манифактурите за вълна се сриват освен в Сеговия, която произвежда скъпи, но качествени артикули. Копринените фабрики както в Толедо, така и в Леванте (Валенсия и Мурсия) срещат големи трудности. Причина за тази криза е не толкова изгонването на покръстените мюсюлмани от кралство Валенсия през 1609 г., колкото сривът в търсенето. Така повечето градове изпадат в застой. Явлението е особено осезателно в Кастилия. И днес още пътникът, който посещава Бургос, Паленсия, Самора, Авила, Куенка е силно впечатлен от броя на дворците и палатите, построени през добрите времена на благоденствието, т. е. в края на XV и през XVI век. През XVII в. не е построено нищо трайно, защото вече липсват средства за това. Медина дел Кампо, дълго

време финансова столица на Испания, става селскостопанско селище. Навсякъде специфично градските функции западат, освен в Мадрид, Валядолид, Толедо и в големите градове на Андалусия заради значимостта на непроизводствения сектор, но тези изключения потвърждават правилото. В Кастилия административните функции са последното убежище на един западащ градски свят.

Застоят не пощадява селата. През последната третина на XVI в. производството намалява и през XVII в. положението става тревожно. Между 1565-1590 и 1700 г. реколтите от пшеница в архиепископството на Толедо спадат наполовина. В района на Сеговия и в Тиера де Кампос спадът е от същия порядък: от 35 до 45 % между 1580 и 1640 г. Въпреки могъщите си покровители от Места животновъдството също запада. Навсякъде съвременниците отбелязват обхвата на упадъка: много стопанства са изоставени, земите остават необработени, селата са обезлюдени. Тази ситуация има своето обяснение: земеделието вече не е рентабилно. Селяните все повече се отказват да обработват земята, било защото повече не могат да използват общинските имоти, приватизирани в полза на общинските олигархии, било защото техните имоти са изземвани всеки път, когато не могат да върнат дълговете, които се натрупват – този случай се среща все по-често. Нарасналата данъчна тежест и набирането на войници[199] им създават допълнителни трудности. Дори при намаляване на арендите е трудно да се намерят селяни, които да приемат да останат на село и да обработват земята[200].

Промяната на положението в Америка изостря трудностите на полуострова. През XVII в. изобилието на съкровища от Америка намалява по две причини: производството на ценни метали намалява и Индиите зависят по-малко от Европа. Спадът на вноса на сребро става осезаем още през 1615 и 1616 г.: очаквани са два милиона дуката; постъпват само половината от тях. През следващите години тенденцията към намаляване се затвърждава. Причината е, че производството на място намалява вследствие на срива сред индианското население[201] и поради липсата на техническо нововъведение, което да компенсира спада на работната ръка. Упадъкът на мините в Сакатекас, Мексико, се проявява през 1640 година. Към тази първа причина се прибавя и втора: кюлчетата, които пристигат в Севиля, представляват еквивалентната стойност на покупките, които Америка прави в Европа. Но един век след откриването Америка внася от Европа много по-малко: нейното занаятчийство и земеделие започват да ѝ доставят продукти за масова употреба. Сега на място се произвеждат железария и евтини платове, отглеждат се зърнени култури и дори лозя и маслини. За да се посрещнат потребностите на мините, са развити хранителните култури, създадени са големи земеделски стопанства (*haciendas)* и животновъдни ферми (*estancias*). По този начин мините косвено благоприятстват земеделието и животновъдството и същевременно подтикват към прокарването на пътища между крайбрежието и вътрешността. Така те допринасят за преобразяването на страната[202]. Търговските връзки между различните територии на империята стават по-многобройни. Америка живее все повече от собствените си ресурси; тя иска по-малко от Европа, която съответно получава по-малко кюлчета. Според Пиер Шоню тази нова конюнктура и тенденцията към консумиране на собствени продукти са истинските причини за икономическата депресия, която засяга Испания през XVII век.

Същевременно държавата продължава да изразходва повече, отколкото получава, за да финансира външната си политика и за да поддържа един пищен двор. Изчислява се, че през 1621 г., преди подновяването на битките в Холандия и преди големите сражения през Тридесетгодишната война, отбраната на империята съставлява 65 % от бюджета. За да попълни нарастващия дефицит, дворът

е принуден да прилага временни мерки: продава обществени служби, имения, привилегии за заседаване в Кортесите. Той най-вече прибягва системно към инфлацията, като пуска в обръщение нарастващи количества медни монети. На така сечените монети се дава номинална стойност, която превишава реалната им стойност, и се постановява, че те ще имат принудителен курс. Когато това не е достатъчно, се прилага девалвация, като се увеличава номиналната стойност. Първите емисии използват сплав от сребро и мед. От 1599 г. се секат монети само от мед. Сеченето и девалвациите се следват една след друга при царуването на Фелипе III и Фелипе IV. Пиер Вилар счита, че към 1640 г. медните монети представляват 92 % от монетите, които са в сила в Кастилия, и че тази пропорция нараства на 95 % през 1660-1680 г. По този начин се създава двойно обръщение на монетите: златните и сребърните служат за търговия с чужбина, медните, за вътрешната търговия с неблагоприятните последици, които можем да си представим: цените се покачват и трябва голямо количество монети, за да се пазарува[203]. През 1680 г. най-сетне е изтеглена от обращение медната сплав. Инфлацията е спряна, но вече е успяла да разори хиляди кастилци. Ако за Испания XVI в. е бил сребърен век (повече отколкото златен), XVII в. е векът на медта и на некачествената монета.

3. Упадък на Испания или рухване на Кастилия?

Още през 1600 г. думата и идеята за упадък (*declinación*) се появяват под перото на Гонсалес де Сельориго, един от първите мислители, размишлявал върху съдбата на своята страна. Това е повече от шаблон, вдъхновен от примера на Римската империя: както всички живи организми, империите се раждат, развиват и умират. Сельориго анализира положението в Испания и го оценява като много тежко. Други вярват в наказание от небето: Бог се е отвърнал от Испания заради греховете ѝ. Това е чувството, което изразява Фелипе IV през 1643 г. в едно писмо до своята довереничка, сестра Мария, монахиня от Агреда: „Ние предизвикахме гнева на Господ.“ Доскоро историците споделяха чувството на съвременниците; те вярват в упадъка на Испания през XVII век.

Между всекидневната действителност и амбициите, утвърждавани сред върхушката на държавата, има прекалено голям контраст. Учудващо е, че Испания потъва в застой въпреки богатствата, които получава от Новия свят. Вижда се добре, че парите от Индиите, едва пристигнали в Севиля, изчезват в чужбина, но зле се разбира механизмът на този износ. Банкерите авансират на държавата сумите, от които тя се нуждае; те са им връщани по-късно – увеличени с висока лихва – благодарение на бъдещите данъчни постъпления и съкровищата от Америка. Това не е нещо ново. Така е било още по времето на Карл Пети и Филип II. През XVII в. тези банкери са обвинявани, че експлоатират Испания, така както тя експлоатира Индиите.

До леглото на болна Испания се стичат многобройни лекари доброволци. Това са авторите на проекти. В Испания ги наричат *arbitristas*[204]. Обикновено отзивите за тях не са добри. Литературата ги е осмяла или презирала. Сервантес създаде техния типаж с нещастника от *Кучешки разговор* (1613), който умира в болницата: той мисли, че е имал гениални решения, за да спаси Испания, но идеите му не са оценени! Кеведо е по-суров. За него Юда е бил първият *arbitrista*, той е мислел единствено за непосредствената изгода. *Arbitrista* е представен като луд, несретник или мечтател, откъснат от действителността. Тази свирепа сати-

ра е карикатурата на сложни герои, не всички от които заслужават да бъдат осъдени като мислещи погрешно или като маниаци. Някои днес щяха да бъдат считани за икономисти. Те анализират трезво болките, от които страда Испания, описват състоянието на нейното земеделие, промишленост и търговия; предлагат решения, които далеч не носят отпечатъка на глупостта или химерата[205]. Почти всички *arbitristas* тръгват от обективни констатации: държавният дълг обременява бюджета на държавата; задлъжняването на частниците създава тълпа от паразити; чуждестранната конкуренция разорява занаятчийството и манифактурите; селяните, обеднели заради данъците и дълговете, изоставят нивите си; земеделското производство и животновъдството бележат спад; поради липса на работа градовете се изпълват с безделници. Единодушни относно диагнозата, *arbitristas* в повечето случаи са единодушни и относно решенията, с малки нюанси. Те предлагат да бъдат намалени държавните разходи, да се оздрави данъчната система и да се направи по-справедлива, да се даде тласък на производството. Убедени, че демографията е основата на всяка икономика, те предлагат мерки в полза на многодетните семейства[206]. Те желаят да се намали броят на духовниците и на студентите[207], да се реабилитира земеделието, като при необходимост се раздадат земи. Педро де Валенсия например счита, че държавата е длъжна да се намеси, за да се бори срещу неравенството. За него собствеността няма свещен характер: всеки трябва да има поне едно парче земя, за да живее. Каха де Леруела, служител на Места, който пише през 1631 г., съжалява за упадъка на животновъдството: в миналото са разоравани прекалено много целини; почвите са изтощени; лозята са прогонили вола, който е заменен с мулето; пасбищата са намалели и животновъдството страда от това: сега има по-малко овце, следователно по-малко месо, по-малко вълна, по-малко работа за занаятчиите.

Демографски спад, рецесия, инфлация – тези факти обяснявали отдръпването на Испания през XVII в., нейното сриване през 1640 г. и двойното поражение, което представляват от военна гледна точка битката при Рокроа (1643) и в дипломатическо отношение, Вестфалските договори (1648). Може ли обаче да се говори за упадък? След като дълго време историците са били благосклонни към понятието, днес то е оспорвано. Някои го отхвърлят: не можело да се говори за упадък, а за връщане към нормалното състояние след експанзията на Испания през XVI в.; докъм 1580 г. полуостровът се бил ползвал от една изключително благоприятна конюнктура, дължаща се на масираните постъпления на благородни метали от Америка. Като пример се дава способността на Испания да води непрестанни войни през целия XVII в.; това не било характерно за една изтощена страна.

Тази теза не е убедителна. Отрицателните признаци са прекалено много и прекалено сходни, за да може да се отрече реалността на явлението. Предпочита се също така то да бъде смекчено, като се изтъкват две поредици от допълнителни аргументи, едните от хронологичен, другите от регионален порядък. Обратът бил само временен и не засягал еднакво всички територии на полуострова. Той бил отчетлив между 1640 и 1680 г., но преди края на века започва съживяване: раждаемостта отново са повече от смъртните случаи; инфлацията е спряна; производството се връща към възходящия си ритъм. Само че това оживление не е равномерно; то засяга някои региони повече отколкото останалите. Отсега нататък населението се разпределя по друг начин. Привлекателни са вече не вътрешните плата, а периферните зони. Двете Кастилии, Леон и Естремадура губят жители; Галисия, Астурия, Баския, Каталония, Леванте и Андалусия придобиват нови. Същото е и с икономиката. С изключение може би на Сего-

вия, чиито платове продължават да се продават, градовете на Кастилия не излизат от застоя, в който изпаднали от края на XVI в. нататък. Те са изгубили своята динамика и вече са само големи села. Кастилия престава да произвежда манифактурни стоки; тя става изключително селскостопанска област[208]. Земеделското производство в Тиера де Кампос бавно се съживява през втората половина на века, животновъдството от 1633 г. нататък също, но в ущърб на летуването на добитъка в планините. В провинциите от кантабрийското крайбрежие се отглежда все повече царевица и това позволява да се изхранва отново нарастващото население. През 1660 г. царевицата съставлява две трети от земеделското производство на Галисия; същото явление се наблюдава в Страната на баските. Това, което се нарича упадък, според Пиер Вилар е мъртвото време между 1640 и 1680 г., когато Кастилия изгубва материалната основа на своето превъзходство (населението, манифактурите, оживената международна търговия), докато периферните области (Страната на баските, Каталония, зоната на Кадис) все още не са достигнали целия си капацитет. Обсебени от положението в Кастилия, историците са склонни да считат, че заедно с нея се е сринала цяла Испания. Затова е по-добре да се говори за залез на Кастилия, отколкото за упадък на Испания, но ще трябва да се внесат още нюанси. Испания не е единствената, която изпитва трудности. През XVII в. неблагоприятната конюнктура засяга цяла Европа. Навсякъде има епидемии, глад, манипулации със звонковите пари, извънредни мерки за попълване на дефицита в държавните финанси, политически смутове; да си спомним революцията в Англия, за Фрондата... Ситуацията в Испания е само един аспект от еволюцията, засегнала цяла Европа. Вярно е, че сриването на Испания е по-впечатляващо, доколкото XVI в. е бил за нея период на изключителен просперитет.

4. Испанското общество през Златния век

Примамливо е за западането на Испания да бъде считан за виновен манталитетът: нетолерантността към евреите лишила страната от икономическия ѝ елит; култът към честта и презрението към ръчния труд разорили страната и увеличили броя на просяците... Така се забравя, че манталитетът еволюира. Човек не се ражда рентиер; такъв се става и ако много кастилци предпочитат сигурността пред риска, то е защото така им е изгодно. От друга страна, Испания на Хабсбургите е много по-динамична, отколкото се смята; докъм 1575-1580 г. тя се обогатява; склерозирането настъпва по-късно, но междувременно са създадени навици. След 1575 г. лесните пари – тези от Америка – продължават да приижат; те поддържат лукса в потреблението. Тези, които имат налични пари – благородници, духовници, буржоа и забогатели селяни, – са харесали спекулацията: те дават в заем на държавата – която винаги е в дефицит – и на частници. В Испания от XVI в. се вземат охотно пари назаем, един за да придобие жилище или да модернизира стопанство, друг за да купи обществена служба, трети за да ожени дъщеря си. Ипотечните кредити (*censos*) представляват изгодна сделка както за вземащите заем, когато се касае за инвестиции в производството, така и за заемодателите: лихвите надхвърлят 10 %. С промяната на конюнктурата някои продължават да задлъжняват, но този път за да запазят начина си на живот или за да върнат предишни заеми; когато не могат повече да изплащат годишните вноски, кредиторите изземват имуществото, обезпечаващо заема. Колкото до заемодателите, те са свидетели на спадането на лихвените проценти. През XVII в. те

стигат до 5 %, понякога до 4 %, но навикът да се живее от рентите е по-силен: човек не възнамерява да започне работа. Именно това изобличава Сельориго още през 1600 г.: живее се в един нереален свят; залог за рентите е производството, което непрекъснато намалява; кредиторите изземват имуществото на лошите платци, но самите те не желаят да го използват, а не намират арендатори; броят на икономически активните намалява. Така се образува паразитна група, която обхваща все по-голяма част от кастилското общество. В нея попадат част от поземлените благородници, буржоа от второто поколение, които са се отказали от „стоката", за да инвестират в земя и живеят от своите ренти и един сектор на услугите (прислуга в знатните фамилии, войници, духовници, хора на свободна практика и др.), в който Сельориго вижда главната причина за упадъка в началото на XVII век. Именно тази еволюция, трябва да бъде описана в нейната сложност, вместо още от началото да се придържаме към статични категории.

Благородниците

Сред благородниците на Испания се различават три равнища: грандове и благородници с титли, рицари, *hidalgos*.

Грандовете и благородниците с титли образуват затворена малцинствена група; това са всички, които имат титла херцог, граф, маркиз. През 1520 г. в Кастилия те са тридесет и пет; в края на XVII в. наброяват близо триста. Някои от тях – двадесетина в началото на XVI в., над два пъти повече през XVII в. – са получили освен това сан грандове на Испания; те имат привилегията да не свалят шапки пред краля. Всички притежават огромни имения, най-често съставляващи майорати, следователно неотчуждаеми: трябва да ги предадат изцяло на наследниците си. Приходите им идват от земите, стадата, банковите, търговските, дори индустриалните вложения, защото противно на приетото, благородниците далеч не пренебрегват икономическата дейност. В Испания на първите Хабсбурги чест и печалба не се изключват взаимно; едното не върви без другото. След това инфлацията започва да изяжда приходите. През XVII в. по-голямата част от титулуваните благородници са задлъжнели и живеят от пенсиите, които им изплаща кралят. При благородниците на Кастилия тогава съществува парадоксът, че са богати на земи, но бедни на приходи. Понеже не искат да ограничат начина си на живот, те разчитат на краля, за да заличават дълговете си от време на време. Затова те присвояват синекурни длъжности и постове, просители са на пенсии и допълнителни възнаграждения. Както пише през 1686 г. посланикът на Венеция Фоскарини, Карл Пети и Филип II са привлекли грандовете към двора, за да им дадат възможност да прахосат богатствата си; същите тези грандове сега разоряват тези, които са ги разорили.

Рицарите представляват второто стъпало в благородническата йерархия. Сред тях различаваме поне три категории:

— членовете на военни ордени. Рицарският духовен сан (*hábito*) на кавалера е много търсен, макар и изцяло пòчетен, но той може да доведе до доходоносна командерия (*encomienda*), защото става въпрос за сеньориално владение;

— по-голямат част от членовете на градската олигархия;

— титулярите на сеньориално имение. За да си набави средства, от време на време държавата пуска в продажба имоти от кралското наследство, с юрисдикция над жителите; с това придобилите ги стават рицари.

И накрая *hidalgos*, които са трудни за определяне. Наистина това стъпало включва не само дребните благородници, но и всички онези, които са освободени от данъци, а ползващите тази привилегия стават все повече: 10 % от общото

население на Кастилия през 1591 г., много неравномерно разпределени по области. В Астурия, около Сантандер и в баските провинции три четвърти от жителите са *hidalgos*. Тази пропорция намалява колкото повече се слиза на юг: половината от населението на Бургос и на Валядолид, четвърт от това на Сеговия и Толедо е съставено от *hidalgos*; за сметка на това в Естремадура и в Андалусия под 10 % принадлежат към този ранг. Как да тълкуваме тези разлики в състава на благородниците? Всяко проучване на социалните прослойки трябва да отчита три фактора: юридическия статут, т. е. привилегиите, които са признати на дадена група; икономическото положение: естеството и нивото на нейните ресурси; престижа. Всеки от тези елементи е необходим; никой не е достатъчен сам по себе си. Тяхното свързване позволява да се определи принадлежността към благородниците: човек трябва едновременно да ползва привилегирован статут, да разполага с определено богатство и да има признание за принадлежност към елита. В края на краищата привилегията е само юридическото потвърждаване на двата други елемента: именно защото се упражнява влияние, самото то свързано с богатството, накрая обществото предоставя на някои индивиди особен статут.

От трите групи, образуващи благородническото съсловие на Испания – благородниците с титли, рицарите и *hidalgos*, – само първата отговаря на тези критерии: тя съчетава хармонично привилегии, богатство и влияние, но обхваща само две или три дузини родове. Границата между останалите две е по-неясна. Благородниците с титли, рицарите и *hidalgos* имат общо само по един пункт: освобождаването от данъци, което се нарича привилегия на *hidalguía*. От тази гледна точка в Испания от XVI в. нещата са ясни: *hidalgo* е обратното на *pechero* (данъкоплатец)[209]. Именно на това набляга херцог Нахера пред Кортесите на Толедо (1538-1539). Благородниците отказват да участват в данъчните усилия, поискани от Карл Пети; въпрос е на принцип. Всички поданици на краля трябва да служат, но едните (*hidalgos*) плащат с личността си, останалите (*pecheros*) – с пари; премахването на това различие би означавало структуриране на обществото на други основи; това ще бъде създаване на общество без привилегии.

През XVI в. данъчната привилегия не е принадлежност на една затворена каста; тя се дава доста щедро на всички, които са се отличили по един или друг начин, които са направили или могат да направят значими услуги на обществото. Така тези, които са получили титлата доктор в един от трите големи университета на кралството (Саламанка, Валядолид, Алкала де Енарес), не плащат прекия данък; те са *hidalgos*. Поради своя престиж благородничеството се явява като признак за социален успех и всички, които могат, се стремят да станат част от благородниците, по-специално буржоата и юристите. Мнозина успяват, защото през XVI в. благородниците все още не са затворена каста и социалната подвижност е реална. От тази гледна точка Испания не е изключение в Европа; във Франция имаме съвсем подобна ситуация. Един съвременен текст е показателен: „Републиката (държавата) може също да създава *hidalgos*; когато някой човек се открои със своите заслуги, добродетели и богатство, не се решават да го поставят в списъка с данъкоплатците; това ще бъде оскърбление за него; личните му качества го правят достоен да бъде свободен (привилегирован) човек; не може да бъде поставян на едно и също равнище с плебеите и този знак на почит се предава на децата и внуците му; той става благородничество[210]. Отбелязваме два интересни аспекта.

Първо, има воля за излъчване на социален елит, съставен от това, което бихме нарекли живите сили на нацията. Богатството може да доведе до *hidalguía* на същото основание като знанието и заслугата, но то не е достатъчно; необходимо

е още и уважението на обществото, а то се отказва на някои професии. Ето защо, според Домингес Ортис, пускането в продажба на *hidalguías* от първите Хабсбурги е имало слаб успех; хората са чувствали, че благородничеството не може да бъде купено като обикновена стока. Непрестижните професии, ръчният труд и дори някои форми на търговия са несъвместими с благороднический живот; по-добре човек да се откаже от тях, след като натрупа състояние. Точно това правят много търговци, макар че някои от тях са благородници, без да са престанали да бъдат търговци. Нерядко в Бургос и Севиля се срещат едри търговци, които едновременно с това са и рицари. Обикновено обаче е в интерес на кандидата за благородник да се откаже от дейностите, които му носят приходи, за да живее от ренти. Ето един пример за този процес, срещан сравнително често: през 1485 г. дядото на света Тереса е осъден от Инквизицията на Толедо; той напуска града, установява се в Авила, купува земи, живее от своите ренти и минава за *hidalgo*. Около двадесет години по-късно, през 1523 г., градската управа на Валядолид без всякакви пречки признава това звание на сина му, въпреки досието, което не скрива нищо за еврейския произход на заинтересования, нито за начина, по който е придобил състоянието си. В този конкретен случай виждаме добре как социалното признание е предшествало юридическото потвърждаване.

После така постигнатото данъчното освобождаване става отправна точка; то бележи началото на едно асимилиране в благородническото съсловие, което ще бъде завършено едва при второто или третото поколение. Това е значението на разликата между *hidalgos* по привилегия и *hidalgos* по рождение. Само вторите се ползват от престижа, свързан с истинските благородници, но първите са на път: с времето *hidalguía* по привилегия се превръща в *hidalguía* по рождение. Последните всъщност не са друго, освен благородници по привилегия от прекалено дълго време, за да бъде запазен споменът за основополагащия акт[211]. По този начин стигаме до трите вида *hidalgos*, познати през XVI век:

— *hidalgos*, наречени *de solar conocido* (титуляри на сеньориално имение); това е най-престижната категория; в този случай *hidalguía* е доказана от правата, притежавани върху дадено землище;

— изтъкнати *hidalgos*, които носят прочуто име или винаги са били считани за *hidalgos*: непрекъснатото притежаване на привилегията се равнява на титла;

— *hidalgos*, наречени *de ejecutoria* са тези, които могат да дадат доказателства пред управата на Валядолид, че винаги са живели като благородници; след като стане изпълнимо (*ejecutoria*), решението повече не може да бъде оспорвано.

За разлика от Средновековието, през XVI в. рицарите имат повече престиж от *hidalgos*, които отсега нататък заемат последния ранг в благородническата йерархия: *hidalgo* мечтае да стане рицар, а рицарят се стреми към титлата граф или херцог. Богатството е определящо за преминаването от една категория в друга. Примерът с министъра на Карл Пети, Кобос, е показателен. Този скромен *hidalgo* придобива колосално състояние благодарение на функциите си в управлението на финансите. През 1519 г. той е посветен за рицар на Ордена на свети Яков. Две години по-късно вече е командор. През 1537 г. купува град Сабиоте в Андалусия; така той става сеньор. Кобос никога няма да получи благородническа титла, но през 1540 г. дъщеря му се омъжва за херцога на Сеса и стига до върха на благородническата йерархия.

През XVI в. *hidalguía* се обезценява много, вероятно защото броят ѝ нараства. *Hidalgos* са хиляди, а инфлацията смалява непрекъснато доходите им. Заради това бавно обедняване *hidalgos* изглеждат паразити; те се вкопчват в своите

привилегии, но са загубили престижа си. Юридическият статут не е достатъчен, за да гарантира принадлежността към благородниците; необходим е и минимален размер на дохода, под който рангът не може да бъде задържан. Според някои изповедници разореният благородник може да бъде освободен от присъствие на неделната служба; иначе ще бъде принуден да се покаже публично в облекло, което не е достойно за положението му. Да си благородник и да имаш знаменити прадеди е добре, отбелязва лекарят Уарте де Сан Хуан, но това не е достатъчно; необходимо е също и състояние, защото благородниците са като нулата в аритметиката; сама, тя няма никаква стойност; след друго число действа като множител. Въпреки че в правото благородничество и богатство са две различни неща, на практика е все по-трудно да останеш *hidalgo*, когато не си богат. В този случай благоразумието изисква да се откажеш от *hidalguía*, ситуация, която Сервантес припомня със симпатия. За сметка на това разореният *hidalgo*, който упорства да запази ранга си, без да има възможност за това, изглежда смешен.

По време на Хабсбургите благородниците запазват първото място в държавата и обществото. Те запазват административната и юридическата власт в своите владения: назначават общинските магистрати и раздават правосъдие, въпреки че присъдите могат да бъдат обжалвани пред кралските трибунали. Тази власт често е смятана за произволна и несправедлива от тези, които са ѝ подчинени. Селяните мразят да променят статута си, което се случва, когато короната продава части от кралските имоти, за да ги превърне във феодални имения. Това неодобрение приема понякога формата на бунтове срещу сеньорите, особено в Арагон, където противно на ставащото в Кастилия, кралската власт все още оставя много прерогативи на бароните. През XVII в. благородниците се затварят за всичко ново. Те защитават данъчните си привилегии, които сега изглеждат анахронични, понеже отказват да дадат компенсацията, която оправдава тези привилегии – военната служба. Все по-малко са тези от тях, които постъпват в армията; за плебеите кръвният данък се прибавя отсега нататък към останалите налози. През 1631 г. кралят си вади заключение от това: той налага специална такса, *lanzas*, на благородниците с титли, за да компенсира военната служба, която те вече не осигуряват.

Духовенството

Духовенството, второ от привилегированите съсловия, предлага поне толкова голямо многообразие, колкото и благородниците. Бели, черни, прелати, каноници, свещеници, капелани и т. н., те далеч не образуват хомогенна група. Всички принадлежат на духовния клир (*fuero eclesiástico*), който им дава завидни привилегии: освобождаване от някои данъци, правото да бъдат съдени от специални съдебни власти, които са много по-снизходителни от кралското правосъдие, дори за престъпления от общ характер. За да се ползват тези предимства, не е необходимо ръкополагане за свещеник; подстригването е достатъчно: граф-херцог Оливарес е каноник на Севиля. Така могат да бъдат открити „духовници", които са месари, търговци, нотариуси... В средата на XVII в. търговците на едро от Севиля се подстригват, за да не издължават някои такси или за да избегнат последиците от фалит. Тогава кризата принуждава много мъже и жени да постъпят в орденитe[212]. Това е вярно най-вече – но не единствено – за дъщерите на благородниците: при липса на зестра те не могат да се омъжат според ранга си, но са прекалено горди, за да се примирят с неравен брак. За да излязат от това положение (*remediarse*), според думите на света Тереса, им остава само манастирът, но местата са малко: в Мадрид през 1674 г. списъкът на чакащите съдържа сто и

шестдесет имена! Разбираемо е защо броят на духовниците набъбва между края на XVI в. и 1650 г., т. е. в разгара на кризата, без да са създадени нови духовни братства[213]. Членовете на просещите ордени, по-точно францисканците, удвояват броя си въпреки препоръките на Кортесите, които по време на гласуването на данъка Милиони са получили уверение, че в Кастилия повече няма да бъдат създавани манастири. От края на XVI в. до края на XVII в. от сто хиляди духовниците са се увеличили на сто и петдесет хиляди, или около 5 % от населението на Испания. Това е много, но е по-малко, отколкото е съобщено.

Прави впечатление не толкова броят на духовниците, колкото тяхното разпределение по територията. Те предпочитат да се установят в градовете, които предлагат по-големи доходи; напускат селата. Много селски енории остават дълго време без свещеници; в други се извършва служба само веднъж или два пъти в месеца. Тази ситуация налага преразглеждането на много от представите за испанския католицизъм; по-голямата част от територията е евангелизирана слабо, или изобщо не е. За сметка на това в градовете има свръхизобилие от духовници, дори в тези, които са загубили голяма част от жителите си. През 1650 г. Медина дел Кампо вече има само шестстотин домакинства, но наброява десет енории и седемнадесет манастира. В Саламанка откриваме тридесет и четири енории, тридесет и шест мъжки манастира, осемнадесет женски; тридесет и девет манастира в Толедо, двадесет и седем в Алкала, двадесет и четири в Сеговия, четиридесет и шест във Валядолид... Мадрид и Севиля са далеч начело, първият град с шестдесет и девет манастира (през 1567 г. има само четиридесет и пет), вторият с шестдесет и три, срещу тридесет и осем през 1581 година.

Испанската църква е богата. Пълноправен собственик е на имения; върху други упражнява гражданска юрисдикция и събира съответните такси[214]; тя трупа съкровища и художествени творби; получава редовни приходи от десятъците, от къщите, които дава под наем[215], от вложенията, които прави: дава пари в заем на държавата и на частниците. Това богатство непрекъснато нараства поради получаваните дарения въпреки протестите на Кортесите, които се безпокоят от прекомерното множене на неподлежащите на отчуждаване имущества, но то е разпределено неравномерно. Някои големи абатства (Лас Уелгас, близо до Бургос, Гуадалупе, Ескориал, Паулар в Кастилия, Поблет, Монсерат и Сантес Креус в Каталония) преуспяват, докато има манастири на ръба на разорението. Същото е и с епископствата. Далеч начело е Толедо, следван на голямо разстояние от Севиля, Сарагоса и Куенка. На опашката на списъка фигурират Алмерия, Мондонедо и Елне; по средата са Пласенсия, Сантяго де Компостела[216], Сигуенса, Валенсия, Бургос и Кордова. Филип II се опитва да поправи тези аномалии, като създава няколко епископства в Арагон и едно във Валядолид, Кастилия; това е единствената промяна върху картата на духовенството, която се дължи на Хабсбургите. Огромната епархия на Толедо остава непокътната чак до края на Стария режим.

Справедливо е да се каже, че за разлика от благородниците, църквата на Испания поема своя дял от общите разходи. Разбира се, суверените никога не си позволяват да вземат данък от нея, но са успели да постигнат същия резултат, получавайки от папата известен брой данъчни привилегии: субсидии, кръстоносен поход, една трета от десятъка (*tercias reales*), *escusado*[217], повече или по-малко принудителни дарения, *expolios*[218]

Ако църквата на Испания се е примирила да се откаже от част от своите доходи в полза на короната, то е защото тя е под зависимостта на държавата. Кралете Католици са издействали от папите назначаването на епископска длъж-

ност да става с тяхно съгласие. По време на царуването на Карл Пети тази прерогатива е утвърдена юридически. По силата на правото, което им е дадено, кралете на Испания избират епископите, които стават сътрудници на властта. Висшето духовенство осигурява на държавата някои от нейните най-висши функционери; в повечето случаи това са прелати, които председателстват великите Съвети на кралството. По времето на Филип II един Хуан де Рибера е едновременно архиепископ и вицекрал на Валенсия. В Каталония почти системно са назначавани кастилски епископи поради липса на каталонци, способни да изпълняват тези функции, но също и защото кастилците са считани за по-разположени да подкрепят вижданията на Мадрид. Действително се смята, че интелектуалното обучение на епископите е над средното и че те са по-малко изкушени от грандовете, например, да дават превес на семейните интереси. Това преплитане на гражданската и духовната власт е една от характерните черти на Испания; то ще остави следи в обществото и в общественото съзнание. Политическата власт свиква да се намесва в духовната област, а Църквата – да бъде приобщавана към политическите решения. Инквизицията, църковен трибунал, назначаван от краля, е най-добрата илюстрация за това положение. Господството на властта над религиозните ордени е по-слабо, което обяснява свободния тон на някои проповедници, които не се поколебават да критикуват, понякога сурово, политическите решения.

Четири критерия се налагат при избора на епископите: трябва да са от испанска националност, с добър морал, произлизащи от средните класи и завършили университет. В действителност третото условие е подложено на все повече изключения. Богатите каноници от Толедо например, които произхождат от прочути родове, не понасят да имат за архиепископи плебеи, дори достойни. През 1495 г. никак не им се понравило назначаването на Сиснерос. Когато Карл Пети им налага Хуан Мартинес Силисео, доктор от Париж, професор в университета на Саламанка и наставник на принца наследник, те запомнят само едно: новият архиепископ е син на селяни; те го карат да почувства това[219]. Впоследствие нещата се променят; отсега нататък повечето от епископите са по-малките синове на висшите благородници, понякога извънбрачни, които искат да настанят на служба. Херцог Лерма налага за митрата на Толедо своя чичо Фернандо де Сандовал-и-Рохас, чийто приемник е кардиналът инфант Фернандо, брат на Фелипе IV. През 1603 г. в Сарагоса Лерма урежда друг свой чичо, Томас де Борха, вече вицекрал на Арагон. Общо взето, така назначеното висше духовенство е на висота при изпълнение на задачата си; то приема сериозно своите пасторски отговорности, специално задължението да живее в епархията, освен когато прелатите заемат държавни длъжности.

Не може да се каже същото за низшето духовенство. В повечето случаи свещениците са назначавани от епископите, но се случва често тази роля да е поемана от сдружения или частни лица по силата на някое право за покровителство или представяне; тази ситуация откриваме в страната на баските[220], в Галисия, в Арагон... В такъв случай покровителите прибират десятъка, като оставят на енорийския свещеник оскъдна заплата; те дори не винаги се грижат да ремонтират църквите. Градските енории привличат най-добрите кандидати за свещеническия сан. За селските енории се приема почти който и да е; достатъчно е да може да чете и пише. Преди да бъдат ръкоположени, от бъдещите свещеници се иска да познават основите на катехизиса (например броя и значението на тайнствата). За изпита те научават наизуст известен брой формулировки, които след това забравят; с този багаж е трябвало да осигуряват религиозното просвещение на

народа! В това отношение по време на Хабсбургите има много малко напредък. Препоръките на Тридентския събор, че е уместно бъдещите свещеници да бъдат подобаващо подготвяни в семинарии на епархиите, в действителност не са изпълнявани. За да бъдат създадени тези семинарии, би трябвало да се вземат пари от доходите на епископите, но канониците не държат на това. Зле платен, почти неграмотен, този църковен пролетариат не приема много сериозно своите задължения – извършва се едно богослужение, искат се пари за две – и води един не много добродетелен живот. Монаси и свещеници се показват публично със своите наложници и деца, които понякога помагат при службата. В края на XVI в. къщата на декана на Кория се е превърнала в игрален дом и хотел за проститутки, посещаван от членове на духовенството и на местната буржоазия... При тези условия не е учудващ антиклерикализмът, който засвидетелстват толкова съвременни литературни текстове и документи.

Буржоата

Каквото и да се казва, Кастилия на Хабсбургите е имала своите буржоа, могъщи и динамични, при това не всички от еврейски произход[221]. Тези буржоа, които се интересуват повече от търговията, отколкото от промишлеността, имат само едно желание: да престанат да бъдат такива, като се включат в аристокрацията. Дали обаче това наистина е нещо изключително само за Испания? Същото явление се открива в различни степени в цяла Европа. От известно ниво нагоре богатството започва да бъде уважавано. Именно това повтарят моралистите: дребният магазинер, алчен за печалба, упражнява един долен занаят, но едрият търговец е полезен за републиката и в неговата функция няма нищо позорно. Търговците от Бургос, Медина дел Кампо или Севиля, едновременно вносители и износители, които спекулират още и с обмяната на пари и играят ролята на банкери, заемат най-видно място в обществото, също като фабрикантите от Сеговия; всички се ползват с най-голямо уважение. Те се целят по-високо: искат да получат обществено утвърждаване и да станат благородници, дори ако заради това да трябва да се откажат от търговията, която в Испания, както и във Франция от това време, представлява само междинен етап по пътя към благородничеството. Мнозина успяват. „Трябва да се види горделивостта на тези търговци от Севиля, четем в един трактат от средата на XVI век. Щом натрупат състояние, те мечтаят само да купуват длъжности, да командват, да са първи навсякъде; обличат се много скъпо и са изтънчени в храната и удоволствията." Забележката е интересна; тя потвърждава волята за влизане в аристокрацията и също един манталитет, който е противоположен на буржоазното пуританство. Те много обичат да печелят пари, но за да ги харчат и ползват, а не за да инвестират в нови операции и да ги направят доходоносни. Познат е добре случаят с Руис, проучен от Анри Лапейр; първите две поколения забогатяват от едрата търговия; децата им стават магистрати, духовници или благородници. „Синът ми отказва да бъде търговец, пише Андрес Руис на брат си Симон през 1572 г.; иска да стане рицар." Фамилията Бернуи не остава по-назад. През 1546 г. Диего купува едно сеньориално имение за двадесет милиона мараведи, основава болница в Бургос, както ще направи малко по-късно Симон Руис в Медина дел Кампо, и се оттегля от сделките. В Севиля родовете Корсо и Маняра не постъпват по-различно; те купуват земи, ренти, длъжности, къщи и живеят от рентите си, като знатни сеньори. Както ще напише Сервантес, човек разчита децата му да се ползват от авторитета и престижа, които той е искал да има приживе. Ето в какво се състои „предателството" на кастилската буржоазия: на първо време то

се обяснява със захласването по сеньориалния и аристократичния начин на живот. Към края на XVI в. многобройните фалити пораждат друго поведение: предприемаческият дух намалява; надделява привидната сигурност на рентата.

Изключените

Подемът на търговията на едро и на промишлеността, както и експлоатирането на богатствата на Новия свят водят до икономическа експанзия, която забавя темпото си след 1575-1580 г.; в градовете и селата се настанява рецесия. Промените в конюнктурата и все по-тежките данъци, които тегнат върху селяните, влошават условията на живот на голяма част от населението. В началото на века селското население е привлечено в града от възможностите, които предлагат работата като прислуга и занаятчийството. В края на века отливът от селото продължава, но по други причини. Дребните земеделци, лишени от имотите си, понеже не са могли да плащат годишните вноски за дълговете си, сега идват, за да увеличат редиците на безработните. Тази ситуация засилва една от особеностите на Испания. Още през XVI в. тя се смята за страна с високи цени и заплати; през XVII в. това се засилва още повече, последицата от което е, че работната ръка става по-скъпа и по-взискателна, следователно не толкова изобилна. Чужденците – като някои историци все още и днес го правят – упрекват испанците, че са мързеливи; от гордост те си били втълпили да живеят като благородници, което ги довело до презиране на ръчния труд и производствените дейности. Други автори отиват по-далеч: според тях испанците са се отвърнали от някои професии – търговията, занаятчийството – от страх да не бъдат уподобени на евреи. Тези обяснения подминават основното: испанците, свикнали да получават високи заплати, не са разположени да приемат каквато и да е работа; те отказват да извършват някои дейности, считани за унизителни и ниско заплатени; оставят ги на други и по-скоро предпочитат да преживяват от каквото намерят или от обществеността милосърдие.

Преустройването на благотворителността е европейско явление. Навсякъде се търси начин да се намали броят на просяците и да се използва тази потенциална работна ръка в общ интерес; предвижда се милосърдието, дотогава оставено на личната инициатива или на религиозните институции, да бъде поето от колективната общност, ползващите го да бъдат контролирани, за да се отстранят фалшивите просяци и чужденците, и бедните да бъдат устроени на работа. Навсякъде откриваме едни и същи мотиви, същите, които развива Луис Вивес към 1525 г. в едно малко съчинение, вдъхновено от примера на Ипр: да се гарантират общественият ред и обществената хигиена, застрашени от просяците. В тях хората виждат потенциални престъпници, лоши християни, често носещи отвратителни рани и заразни болести.

Испания не остава настрани от това движение. От 1518 г. нататък Кортесите на Кастилия непрекъснато привличат вниманието на държавните власти: липсва не работа; липсват работници. Същите Кортеси изобличават просяците, които задръстват градовете и отказват да работят; искат високи заплати и когато не ги получават, предпочитат да живеят от обществеността милосърдие. Други не искат да загубят свободата си и да се превърнат в наемни работници; те също живеят от подаяния. Християнският морал налага на богатите да помагат при нужда на бедните. Не означава ли това да се насърчава лентяйството и да се поддържа несигурността? Вместо подаяния, предприемачите по-скоро предпочитат да плащат разумни заплати. През 1540 г. Кралският съвет се заема с проблема; той поставя основата на голяма реформа на благотворителността. Става въпрос про-

сията да бъде регламентирана и запазена за тези, които се нуждаят наистина от нея: инвалидите, болните, старците без средства... Общините са приканени да съставят списък на лицата, на които трябва да се помогне. Свещеникът или общински служител ще им издаде карта, след като се увери, че са се изповядали; разрешението за просия ще бъде валидно само за местоживеенето; религиозните и гражданските власти ще бдят за избягване на присъствието на просяците по улиците и за съсредоточаването на помощите и грижите в болниците. Проектът предизвиква прочутата полемика между бенедиктинеца Хуан де Роблес, който е за реформата, и доминиканеца Доминго де Сото, по-скоро против. Всъщност тази реформа засяга само няколко града, тези, които не се възползват много от благоприятната конюнктура. Не е известен никакъв подобен проект в Сеговия, Куенка, Толедо. Напротив, тук съвременните текстове говорят за шума на становете и за дейността на едно цяло население, заето с предене и тъкане. Географското разположение на реформите изяснява тяхното значение. В някои области проблемът все още не се поставя, защото там има пълна заетост. В други има нужда от работници, но такива не могат да се намерят било защото тези, които могат да работят, искат прекалено високи заплати, било защото не желаят да се захващат с тежка работа: търсят по-лека, например в сферата на услугите. Именно срещу тях се предлага използване на сила: нека помощите да бъдат регламентирани, да бъдат предназначени за тези, които наистина се нуждаят от тях; останалите ще се принудят да работят, за да не умрат от глад. И накрая има области, засегнати от хронична безработица, където хората са доведени до крайна мизерия. И да искат, не могат да намерят работа; трябва ли заради това да бъдат смятани за престъпници? Благотворителните организации, които се основават тогава, се опитват да помогнат на хора в наистина реално бедствено положение.

Трябва ли неуспехът на реформата да се приписва на съпротивата, дължаща се на разбиранията? Понякога се твърди, че битката за преустройство на благотворителността била предварително изгубено сражение от едно малцинство от просветени умове срещу назадничави социални и религиозни елити. Разсъждава се така, сякаш става въпрос за обикновен спор на идеи и се подценява ролята на икономическите структури и на конюнктурата. Растежът в Кастилия е съпътстван от много голямо покачване на цените и на заплатите. Не всички предприемачи обаче са готови да плащат високи заплати; точно те желаят да преустроят благотворителността, за да принудят бедните да работят на по-ниска цена. От 1575-1580 г., когато конюнктурата се променя, кризата засяга цялата страна. В началото на века казват, че липсва не работа, а работници. Отсега нататък работните места стават малко, а безделниците – все по-многобройни. Първо трябва да се разчита на тези, които ще наречем кадри: селски благородници, разорени от инфлацията, фалирали търговци и занаятчии, завършили университет, които не са открили работа, отговаряща на нивото на образованието им... Те не обичат да работят с ръцете си, нито дори да просят: съставят категорията на „срамежливите бедняци", които моралистите препоръчват да бъдат подпомогнати дискретно. След това идват тези, които отказват работа, смятана за унизителна или много тежка. През XVII в. съществува мнението, че има прекалено много монаси и монахини, прекалено много чиновници, студенти: какво ще се прави с всички тези бакалаври и всички тези дипломирани висшисти? По-добре да станат чираци и да получат занаят. Тази ситуация не може да бъде обяснена с психологически причини: с така наречената гордост на испанците, която ги подтиквала по-скоро да просят, отколкото да работят, с предразсъдъка, който ги карал да се отвръщат от някои професии, смятани за специфично еврейски... В

действителност застоят на XVII в. се разбира по-добре, ако се държи сметка за навиците, придобити през предния век, когато парите от Америка създават илюзията, че може да се живее лесно, като се купува от чужбина[222].

Тъй като испанците отказват да работят, Испания се обръща към чуждестранната работна ръка, привлечена от високите заплати на полуострова. Най-голям контингент такива работници имигранти осигуряват французи от Централния масив и от Югозападна Франция. Те идват от Руерг, Оверн, Жеводан, Гаскония, четем във *Вестник на Бартельоми Жоли* (1603-1604 г.). Тяхното присъствие е доказано още в средата на XVI в. в района на Сарагоса. Малко по-късно Жан Боден отбелязва значението на това миграционно движение, което се засилва в началото на XVII век[223]. През 1611 г. думата гаваш (*gabacho*) влиза в първия речник на испанския език, този на Коварубиас, за да обозначи тази категория преселници[224]. Някои ходят от град на град като амбулантни търговци, продават карфици, гребени, броеници... Други са хлебари, бакърджии, галантеристи... Понякога емиграцията е сезонна; тя продължава по време на жътвата или гроздобера, малко по-дълго в случая на дъскорезачите от Форес, някои от които заминават през септември, за да се върнат у дома чак през юли. Тя може да бъде окончателна. В един доклад на посланика на Франция от 20 август 1626 г. се дава цифрата „двеста хиляди французи най-малко, почти всички в низко и робско положение, при все това толкова необходими с професията си, че ако Испания се лиши от тях, ще изпита твърде значително неудобство". В Арагон французите вземат под аренда имоти или започват работа като селскостопански работници; жените работят като домашни прислужници. Присъствието на тези имигранти понякога предизвиква изблици на ксенофобия; хората са склонни да ги обвиняват за несигурността, която цари в големите градове. Сякаш цялата измет на Европа се е стекла в Кастилия, коментира Наварете, който признава обаче, че много от тези чужденци са незаменими: те вършат работа, която испанците отказват да изпълняват. Подобна реакция предизвиква враждебността към вътрешните емигранти: мориските и към циганите. Първите са упреквани, че са готови да изпълняват каквато и да е работа, че са алчни за печалби и че се размножават прекалено много; вторите са смятани за хора извън обществото, за паразити, понякога за престъпници. И за едните, и за другите, както и за чужденците, съществува мнението, че трудно се поддават на асимилация. Тези реакции свидетелстват за тревогите на едно общество, което се чувства застрашено и което е склонно да прехвърля отговорността за своите проблеми към чужденеца.

Накрая трябва да припомним една категория, популяризирана от литературата: тези, които съзнателно избират да останат извън обществото и да се присъединят към неговата утайка. Тази категория включва истинската измет – скитници, проститутки, войници дезертьори, мошеници от всякакъв калибър, – но също и синове от добри семейства, които са герои на новелите на Сервантес. На някои места те са многобройни: площад „Сокодовер" в Толедо, загражденията с риболовни мрежи в Андалусия и особено в Севиля, „тези Меки за измамниците", както пише Жан Вилар, които не са съвсем – да отбележим това – зони на безработица, точно обратното[225]. Какво ги привлича там? Примамката на печалбата, разбира се, но също и влечението към риска и авантюрата. Да добавим едно друго съображение: деморализирането на едно общество, което изглежда издига парите в култ. Излаганото на показ богатство възбужда силното желание на изключените. Това е времето на пикаресковия[226] роман. Ще внимаваме да не считаме литературата за документ по обществена история, но някои творби имат заслугата да свидетелстват за своето време. Не е забранено да виждаме в *Дон*

Кихот (1605-1614) отзвук от тревогите на времето: в един жесток свят, който изглежда е загубил чувството за благородство и щедрост, някои битки изглеждат като загубени каузи; какъв е смисълът да се биеш с вятърни мелници[227]? По свой начин пикарескovият роман изразява объркването на едно деморализирано общество: всичко се продава, всичко се купува. Този *picaro* също иска да се възползва от живота и да се наслаждава на благата за консумиране, които се излагат на показ в градовете; той краде и мами без скрупули, защото е убеден, че всички правят така. Придобито с добро или зло, богатството оправдава всичко; от измамника прави честен човек[228].

Накрая всички тези несретници се превръщат в обезпокояваща и опасна маса. През 1599 г. доктор Перес де Ерера отново предлага на работодателите да се осигури евтина работна ръка, но той взема следствието за причина. Според него вече не могат да се открият работници, защото има прекалено много просяци. Тук е целият проблем: дали безделието е причина за слабото развитие или е негово следствие? И едното, и другото вероятно, но в началото то е следствие. Манифактурите на Испания западат именно защото тя се сблъсква все повече с чуждата конкуренция. След манифактурите едно след друго се закриват земеделските стопанства. Въпреки предлагането на работа – реално през по-голямата част на XVI в., – въпреки високите заплати, испанците не започват работа, както ги приканват. Те оставят най-тежката работа за други. В Испания от XVI в. ръчният труд е възприеман като проклятие. С него се примиряват само тези, които не могат да постъпят по друг начин: мориските или работниците имигранти, защото в Испания изкарват повече, отколкото в родината си. Останалите предпочитат да живеят от милостиня. Просията може да бъде лесно преглътната, докато остава изолирана в известни граници. Като се множат и стават повидими, скитниците и просяците предизвикват безпокойство. Променяйки мащаба си, явлението променя и своето естество. За да се намери решение, повече не може да се разчита на индивидуалните инициативи и на традиционното милосърдие; нещата се обръщат към държавните власти; просията става проблем на държавата. Манталитетите също са се променили: сега хората са по-чувствителни от преди към въпросите на сигурността и хигиената; вече не може да се понася гледката на отвратителните рани и на осакатените деца, с които фалшивите просяци се опитват да предизвикат състраданието на минувачите, мръсотията и миризмата, отделяща се от покритите с дрипи и паразити тела, сред които човек трябва да си проправи път на улицата и на вратите на църквите. И накрая, всеки иска да успокои съвестта си: когато компетентните служби се заемат да намерят работа на здравите просяци, когато специализираните заведения приемат, хранят и се грижат за инвалидите и старците без препитание, добрите хора могат да спят спокойно. Просякът, скитникът и чужденецът, които протягат ръка, са заподозрени, и с тях ще се заеме полицията.

Разбираемо е, че тези проекти предизвикват безпокойство. Такъв е смисълът на спора между Сото и Роблес през 1545 година. Той не противопоставя един назадничав доминиканец на един напредничав бенедиктинец. Свидетелства за две различни възприятия. Едното бърза да получи резултати и се стреми да внесе успокоение: не става въпрос да се потиска, а да се предпазва; предвидените мерки ще служат на каузата на истинските бедни; мнимите просяци ще бъдат третирани така, както заслужават: като престъпници, които застрашават обществения ред. Сото не винаги е против реформата. Това, което го притеснява, е тенденцията една цяла част от населението да бъде изхвърлена от обществото и най-вече, омразата към бедния. За какво е това ожесточаване срещу бедните –

пита той, – сякаш само те извършват престъпления? Не се вземат толкова предпазни мерки спрямо могъщите; да си беден вече е голямо нещастие; трябва ли към това да се прибавят униженията от полицейските проверки? Сото настоява за повече солидарност. Той изисква за всеки човек, какъвто и да е той, правото да се движи свободно и да избира начина си на живот. В противовес на репресивния регламент, доминиканецът се позовава на великите принципи на християнския морал, който не може да бъде пожертван за мерки със съмнителна ефикасност. Неспособно да реши проблема с неравните условия, обществото не трябва да отхвърля своите най-онеправдани членове. По този начин Сото разширява спора и му придава ново измерение. За какво става дума в действителност? Да се премахне безработицата и да се води борба срещу несигурността, да се намалят помощите, отпускани на бедните, за да се подтикнат да работят, да се увеличат проверките на самоличността, да се експулсират чужденците, чието пребиваване е нередовно... Бихме помислили, че четем френския печат от 1996 година!

Експулсирането на мориските

Мориски се наричат потомците на мюсюлманите от Испания, покръстени насила в католицизма. Тяхното положение напомня това на евреите: Испания от XVI в. отказва да се организира като общество с много култури; тя изисква от малцинствените общности да се асимилират, като възприемат католицизма. Дотук спира аналогията с евреите, чието изгонване е ранно и чиито потомци, след като се покръстват, са изложени на преследванията на Инквизицията. Испания дълго време се колебае относно поведението си към мориските, а Инквизицията се показва не така сурова. Така е, защото мориските, подложени на експлоатация от колониален тип, живеят извън християнското общество, вместо да се смесят с него като евреите. Те не застрашават доктринерската чистота на католицизма, те го игнорират. Поставят повече социален, отколкото религиозен проблем.

Договорите от 1491 г., които уреждат участта на бившето емирство Гранада, са гарантирали на мюсюлманите свободно изповядване на религията им. Кралете Католици се надяват, че те накрая ще се покръстят, но не са предвиждали да ги принудят на това; те разчитат на апостолската дейност на първия архиепископ, фрай Ернандо де Талавера, загрижен да не се избързва и да бъдат използвани само мирни средства. Дали са счели, че покръстванията са много бавни или прекалено малобройни? През 1499 г. Сиснерос е натоварен да ускори процеса. Мюсюлманите имат чувството, че не се удържа на дадената дума; те се разбунтуват, което дава на суверените претекст да считат договорите от 1491 г. за недействителни. През 1502 г. всички мюсюлмани от Кастилия са принудени да се покръстят. Във Валенсия бунтът на *germanias*[229] предизвиква промяната на статута. Сеньорите се обръщат към своите мюсюлмански крепостни селяни, за да се бият с бунтовниците. Последните ги кръщават насила. През 1526 г. това покръстване е обявено за окончателно и мярката е разпространя върху всички територии на короната на Арагон. Към тази дата официално вече няма мюсюлмани в Испания. Действителността е съвсем друга и никой не се заблуждава. Мориските остават това, което са: мюсюлмани. Впрочем религиозните им водачи ги съветват да бъдат предпазливи: да не се превръщат в мъченици, а да останат верни на исляма дълбоко в себе си. Колкото до суверените, те съзнават, че новопокръстените никога няма да бъдат християни, но се надяват, че техните деца и внуци ще станат. През 1526 г. едно съвещание в Гранада обобщава ситуацията. За да бъде улеснено асимилирането на мориските, се изказва пожелание те да се откажат от своите празници, от традиционните си облекла и от използването на арабския език. Решава

се да бъдат насърчени смесените бракове със стари християни, но не се предприема никаква принудителна мярка. Инквизицията, която се установява в Гранада през 1526 г., получава указания да се показва доброжелателна. На практика от 1529 до 1568 г. военните губернатори на Аламбра екзекутират повече морисци за разбойничество, отколкото Инквизицията за ерес. Същото е и във Валенсия: през 1524 г. едно циркулярно писмо на главния инквизитор препоръчва да не се нападат мориските, освен ако проявите на ерес не са прекалено крещящи.

Проблемът, който поставят мориските, не се изразява навсякъде с еднаква острота. Всичко зависи от тяхната гъстота сред населението, самото то зависещо от превратностите на Реконкистата. В Северна Испания, в центъра и дори в Андалусия – освен кралство Гранада – мориските са малобройни и разпръснати в малки градски общности, където са в процес на асимилиране: външно нищо не ги отличава от старите християни; те са градинари, занаятчии, амбулантни търговци, мулетари. Мориските са съсредоточени най-вече в три зони: Арагон, Валенсия и Гранада. В първите два района, отвоювани най-отдавна, те водят несигурно съществуване, без водачи, които да ги направляват и съветват. В Гранада обаче, където завоеванието е още скорошно, мориските са запазили своите религиозни и социални елити; земеделието и обработката на коприната им осигуряват сравнително охолство. Навсякъде те са поставени под господството на сеньорите, които ги експлоатират сурово, но ги защитават от неприятностите с администрацията, доколкото те представляват трудолюбива, покорна и ефикасна работна ръка. За сеньорите няма голямо значение дали техните крепостни селяни са мюсюлмани или християни. Нямат никакви скрупули да ги карат да работят в неделя. Достатъчно е от време на време да ходят на черква, и то не всички в един и същи ден, обявява един от тях към 1528 година. Адмиралът на Арагон, Санчо де Кардона, дори ще бъде осъден, защото е построил джамия за своите работници... При тези условия разбираме по-добре как ислямът е могъл да оцелее в Испания от XVI век. Разбира се, изповядването му се свежда до няколко прости изяви: въздържане от ядене на свинско и пиене на вино, рецитиране на молитви от Корана, спазване на постите през Рамазана и големите религиозни празници; понякога децата са обрязвани[230]; въпреки бдителността на Инквизицията, арабските книги продължават да са в обръщение. Мориските официално са християни, но в действителност са мюсюлмани[231].

Вярно е, че не се полагат много усилия за евангелизирането им. В Гранада, след като апостолската дейност на фрай Ернандо де Талавера е прекъсната от намесата на Сиснерос и бунта от 1501 г., мориските са оставени сами на себе си. През 1559 г. архиепископ Педро Гереро поверява на йезуитите ръководството на едно основно училище, открито в сърцето на мавърския квартал Албаисин. Децата се учат да четат, да пишат и на няколко молитви; предвидено е най-надарените да бъдат изпратени в интернати. През 1568 г. това заведение приема триста ученика, но мориските са само една трета. Родителите вземат децата си веднага щом станат годни за работа, на осем или деветгодишна възраст. Хуан де Алботодо, мориск, станал йезуит, се посвещава на евангелизирането на своите събратя; неколцина други йезуити се опитват да проповядват на арабски, но бързо са обезсърчени от пасивността на своите слушатели. Йезуитите провеждат действия по евангелизиране в другите две зони на мориските: Арагон и Валенсия. В последната област се отбелязват усилията на херцог Гандия Франсиско Борха, който открива училище, предназначено да приема млади мориски. Когато херцогът постъпва при йезуитите през 1546 г., той отстъпва заведението на Йезуитския орден, но резултатите са разочароващи: през 1554-1555 г. дванадесетте ме-

ста, запазени за мориските, са свободни. Свети Томас де Вилянуева, архиепископ на Валенсия от 1544 до 1555 г., не е толкова амбициозен; той предлага мориските да бъдат задължени да спазват външните обреди на християнството. Останалата част – вярата – ще дойде по съвсем естествен начин. Това предшества предписанието на Паскал: „Оглупявайте." Неговият приемник, Хуан де Рибера, е по-взискателен; той ненавижда всичко, което е арабско, за него то е синоним на ерес; затова забранява на своите духовници да учат арабски; а много мориски не знаят испански... Да добавим накрая, че в районите, населени с мориски, енорите са още по-занемарени от тези с християнски села: малко енорийски свещеници, най-често с ниска култура, неподдържани църкви и др. Испания на Хабсбургите понякога е упреквана, че не е направила почти нищо, за да евангелизира, следователно да асимилира мориските, но отношението към старите християни, които живеят в селски райони, не е много по-добро. По-голямата част от тях нямат никаква религиозна подготовка; това не пречи да са считани за добри християни, докато всичко противопоставя мориските на останалата част от населението: езикът, начинът на обличане и разкрасяване на жените[232], навиците от всекидневния живот[233], хранителните обичаи – готвят с олио, не със сланина, – и др. В очите на старите християни всички тези особености се отдават на мюсюлманската религия: те са все признаци на мохамеданството. Това, което противопоставя старите християни на мориските, не е толкова религията, колкото цивилизацията и начинът на живот.

През 1566 г. Съветът на Кастилия решава да приложи мерките, които дотогава са оставали на хартия, за да принуди мориските да се асимилират: забранява им се да говорят на арабски, да честват традиционните си празници, да използват обществени бани, да носят специфични дрехи; жените няма да имат повече право да бъдат забулени... Мнението на маркиз Мондехар, вицекрал на Гранада, не е поискано; подкрепян от херцог Алба, той представя възражения. Не е чут. Филип II изглежда оттегля доверието си към него и дава всички пълномощия на председателя на управата на Гранада. Така станалото в Гранада се вписва в дългата история на конфликтните взаимоотношения между благородниците и висшите чиновници, между военната и цивилната власт, между оръжието и литературата. Мориските натоварват един от тях да преговаря с властите. Франсиско Нунес Мулей изтъква, че облеклото няма нищо общо с религията: всяка област на Испания има своя традиционен костюм. Защо този на мориските да не бъде смятан като характерен за провинция Гранада? На изток коптите се обличат по определен начин; те говорят и пишат на арабски; това не им пречи да са християни. Традиционните празници предизвикват същите забележки: всяка провинция има своите[234]. Филип II изобщо не иска и да чуе: взетите решения трябва да бъдат приложени незабавно. Не може да бъде избран по-неподходящ момент. От години властите непрекъснато тормозят мориските: правосъдието преследва дребните нарушители, които са се считали за амнистирани; тогава те излизат в гората и се включват в бандите на хората извън закона, които бродят из планините. От селяните се иска да представят документи за собственост за земите, които обработват: много от тях нямат такива; те са отчуждени. Данъчната тежест върху производителите на коприна нараства, а цената на коприната спада именно през 1566 година... При тази конюнктура мерките, приети от Съвета на Кастилия, са почувствани от мориските като допълнителна обида. На Коледа през 1568 г. подстрекатели се опитват да предизвикат бунт в мавърския квартал на Гранада, Албайсин. Маркиз Мондехар успява да потули работата, но бунтът обхваща селските зони и масива Алпухарас. На въстаниците се приписва намерението да

възстановят бившето мюсюлманско кралство на Гранада и да призоват на помощ турците. Всъщност започва по-скоро гражданска, отколкото религиозна война[235] с жестоки прояви: грабежи, кланета, преследвания... Като не се съобразява с мнението на маркиз Мондехар, който предлага най-малко компрометираните да бъдат амнистирани, за да бъде привлечено мнозинството от населението, Филип II натоварва дон Хуан Австрийски да смаже бунта с всички средства. След тригодишна кампания армията накрая успява да се справи с последните бойци. За да бъде избегнато всяко ново въстание и за да улесни асимилацията, Филип II заповядва мориските да бъдат депортирани и пръснати из цяла Кастилия.

Тези мориски обикновено са приети добре от местните власти и от собствениците: новодошлите разорават пустеещите земи. Масата от старите християни има различна гледна точка: в мориските тя вижда конкуренти на трудовия пазар, хора, готови на всякаква работа, заради които се снижават арендите и заплатите; освен това те са лоши християни... Разпръсването не променя с нищо положението на мориските, които остават в периферията на християнската общност. Те са възприемани като чужденци, защото много от тях не говорят испански език и повечето продължават да живеят както по-рано[236]. Проблемът само е преместен. През 1580 г. започва да се разраства темата за мориските като вътрешни врагове, готови да се съюзят с външния враг, турците или протестантите от Беарн. Сега безпокойството е най-силно в кралство Валенсия поради голямата концентрация на мориски. Всеки ден пропастта между старите християни и мориските се задълбочава все повече. Последните са обезоръжени през 1563 г. въпреки недоволството на аристокрацията, която ги използва като главорези, но страхът от общо въстание продължава. Как да се уреди проблемът? Предвиждат се най-чудновати решения: мориските да бъдат кастрирани, да бъдат депортирани в Новия свят...

Идеята за експулсиране се засилва. През 1581-1582 г. в Лисабон Съветът подготвя декрет в този смисъл. Филип II, кралят, обвиняван във фанатизъм, отказва да го подпише. Решението взема малодушният Фелипе III по съвет на херцог Лерма, макар че той е говорител на благородниците от Валенсия, враждебни към мярката, която има опасност да съсипе доходите им. През 1602 г. Държавният съвет дава благоприятно мнение, но от страна на теолозите се надигат възражения: теоретически мориските са християни; да бъдат експулсирани, е все едно да ги принудят да станат вероотстъпници. Трябва да се получи съгласието на папата, но Климент VIII, след това Павел V, не се оставят да бъдат убедени: те не смятат, че мориските представляват опасност за Испания. Предлагат да се отнасят с тях по-скоро с милосърдие, защото става въпрос за новопокръстени. Инквизицията също е против експулсирането, в полза на което пледира архиепископът на Валенсия, Хуан де Рибера: не бива да се говори за мориски – повтаря той, – а за автентични маври. На 4 април 1609 г. Държавният съвет потвърждава отново позицията си: мориските следва да бъдат експулсирани. Лерма е решен да приключи с този въпрос. Примирието, което Испания подписва с холандските бунтовници, й дава отсрочка и осигурява средства за действие. Декретът за експулсирането е подписан на 9 април 1609 г., но решението е оповестено публично чак на 20 август и се чака 9 септември, за да се информира папата. За да се предотврати всяка съпротива – от страна на мориските или на сеньорите, – се докарват три хиляди войника от Италия, а границите на кралство Валенсия се охраняват от кавалерийски отряди. За разлика от това, което се случва с евреите през 1492 г., на мориските се разрешава да тръгнат с цялото си имущество, което могат да отнесат[237]. Останалото е присъдено на техните сеньори като обезще-

тение. Действително сеньорите са пряко засегнати от експулсирането на работливата и квалифицирана работна ръка. Освен това много от тях са задлъжнели, залагайки като гаранция реколтите, които произвеждат крепостните им селяни. За да бъдат смекчени последствията от сриването на доходите, през 1614 г. лихвените проценти се свеждат на 5 %, което влиза в действие със задна дата – от 1609 г., което означава прехвърляне на загубите на благородниците върху кредиторите – буржоа.

Изгонването на мориските не предизвиква икономическа катастрофа, както се очаква. След 1609 г. селскостопанските цени остават стабилни, заплатите също. Наистина на кралство Валенсия ще му са необходими над сто години за да си възвърне същото ниво на населението. Малко имигранти бързат да заемат вакуума, оставен от мориските, които, противно на легендата, са обработвали най-вече не напоявани, безводни земи. Освен това сеньорите са изкушени да наложат на новодошлите условия, поне еднакви с предишното положение. Експулсирането води до една промяна: отглеждането на захарна тръстика изчезва почти напълно, а на ориза намалява. За сметка на това черницата, лозята и пшеницата бележат напредък. Във Валенсия възстановяването се чувства още през втората половина на XVII в., като дори има тенденция към покачване.

Както при евреите, броят на експулсираните мориски трудно може да бъде изчислен с точност. Най-сериозните оценки говорят за триста хиляди заминали, или под 5 % от общото население на Испания. Най-засегнатите райони са Валенсия, с поне сто и двадесет хиляди заминали и Арагон (малко над шестдесет хиляди). Някои се насочват към Франция, която ги посреща по-скоро зле[238]. Четиридесет хиляди отиват в Мароко; там също са приети зле: упреквани са, че са християни[239]! Най-голяма сполука – петдесет хиляди?, осемдесет хиляди? – имат мориските от Валенсия, които се установяват в Тунис.

Историците все още се питат за причините, подтикнали херцог Лерма да изсели мориските. Единственото правдоподобно обяснение е, че той е търсел начин да отклони вниманието от бедите, от които страда Испания. Подложени на класова и расова омраза, покръстените мюсюлмани са пожертвани пред народните предразсъдъци, като че ли тяхното изселване е трябвало да смекчи последиците от чумата, слабото развитие, паразитизма и обедняването. Само след няколко години в Испания мнозина ще съжаляват за решението, което ще сметнат за несправедливо. Едно от най-добрите свидетелства в този смисъл е представено от автор, който минава – погрешно – за говорител на праволинейна Испания, Калдерон де ла Барка. В една пиеса, посветена на бунта от 1568 г., *El Tuzani de la Alpujarra* (1633), драматургът изобличава настървението и жестокостта на християните, които счита отговорни за въстанието заради тяхната арогантност и непрекъснати провокации.

СЕДМА ГЛАВА

ИСПАНИЯ НА ИНКВИЗИЦИЯТА

Днес Испания все още минава за страна, в която привързаността към католическата вяра е стигнала по-далеч от всякъде другаде. Едни говорят за нетолерантност и фанатизъм; за други Испания до такава степен се е отъждествила с католицизма, че е изхвърляла като чуждо тяло всички, които се отклонявали от правия път. Независимо дали одобряват или съжаляват, всички са съгласни в едно: Испания е типична католическа нация; доказателство за това е, че с Инквизицията тя създава инструмент с ужасна ефикасност, с който да се гарантира чистотата на вярата и да се всява страх сред отклонилите се.

А ако е било обратното? А ако напротив, Испания е била по-малко католическа от други страни? Ако е трябвало испанците да бъдат принудени да бъдат добри християни, защото, оставени сами на себе си, те биха били по-склонни от други да се отклонят от традиционната догма? Тези въпроси изглеждат парадоксални за човека от XX в.; те не са такива за европейците от XVI век. Действително в продължение на повече от седемстотин години Иберийският полуостров живее в периферията на християнството; там мюсюлмани и евреи могат да изповядват вярата си повече или по-малко свободно; през XVI в. потомците на едните и другите все още са многобройни. Как подобни обстоятелства да не оставят следи? В Италия испанците са считани за съмнителни в религиозно отношение: обвиняват ги, че не вярват много в догмата за Светата троица, от което се отвръщат и всички семити[240]. Еразъм вижда Испания като страна, заразена от мюсюлмани и евреи; тази преценка присъства на видно място и в *Апология* на Вилхелм Орански (1580). Трябва да припомним още и запазването в Испания в епохата на Новото време на материалистични тенденции, рядко срещани или несъществуващи другаде. В книгата си за Рабле Люсиен Февр се опитва да докаже, че неверието не е част от умствения инструментариум на човека от XVI в.: по онова време е немислимо човек да бъде материалист или атеист. Испания дава пример за противното. Инквизицията преследва постоянно хората, обвинени, че изразяват мнения от рода на: както всички живи същества, човекът се ражда, расте и се връща в земята; след смъртта няма нищо. Подобни твърдения са възможни само в страна, където съвместното съществуване на три религии накрая създава в някои умове склонност към скептицизъм – всички религии са все тая, дори склонност към свободомислие – няма трансцеденталност, няма свръхестествено, няма религия; единствено разумът води човека. Тези идеи покълват в някои еврейски среди на Иберийския полуостров, раздвоени между традиционните си вярвания и християнството, което ги задължават да изповядват; това води до известно отдалечаване от всяка религия. Именно в тези среди е замислена творба като *Селестина* (1499), толкова объркваща за читателя. Тя е потопена в една среда, в която нямо нищо католическо; героите нямат чувство за грях; те изобщо не възнамеряват да се женят, защото бракът е тайнство, а те са безразлични към църковните наставления. Не може поради това обаче *Селестина* да се счита проникната от юдейство, дори авторът ѝ да е *converso*. Истината е, че сме свидетели на едно нерелигиозно произведение, чуждо на всякакъв вид трансцеденталност, което

изглежда препоръчва напълно естествени морал и религия. Сто и петдесет години по-късно Спиноза – роден в семейство на португалски евреи – ще придаде философска форма на тези тенденции[241].

При тези условия не е толкова учудващо, че държавата се намесва в една област, която не е нейна, за да наложи вяра, която счита необходима за социалното сцепление. От епохата на вестготите нататък, Църквата и държавата винаги са били неразделно свързани. И понеже Реконкистата е още и битка срещу неверниците, това сътрудничество продължава през Средновековието. То приема окончателна форма при Кралете Католици. Суверените не се задоволяват да назначават епископите и да поверяват на някои от тях политически отговорности. Те се намесват също и в реформирането на църковната дисциплина, по-специално в монашеските ордени; издействат от папата да им повери задачата да защитават правоверието в своите кралства. Това е ролята, възложена на трибунала на Инквизицията, духовна юрисдикция за борба срещу ереста, назначавана и ръководена от държавата. Това смесване на жанровете и ролите е наречено теократично изкушение[242]: от политическата власт се очаква осъществяване на царството на Господ на този свят; не се ограничават да гарантират на хората общото благо; искат да постигнат тяхното спасение, при необходимост въпреки тях.

1. Инквизицията

Отначало замислена с цел да се бори срещу ереста на юдействащите, Инквизицията – без да престава да преследва евреите – си намира нови подсъдими: протестантите, сектите, магьосниците и общо взето всички, които изглеждат, че се отклоняват от правоверието, определено по много стриктен начин. Тя е натоварена още да потиска действията, които включват незачитане на догмата: богохулството, двубрачието, подтикването[243], блудството[244], педерастията... Вярно е, че този вид престъпления се наказват с леки наказания: казване на няколко молитви, глоби, в най-лошия случай удари с камшик, дни затвор, забрана за местоживеене... Общо взето Инквизицията се придържа към основната си задача: нейната мисия е не да налага морален ред, а да поддържа чистотата на вярата. Интересува я не какво се прави, а какво се мисли.

От около тридесетина години се пише много за Инквизицията, с цел да се превъзмогнат някогашните полемики и да се проведе обективно проучване на институцията и нейното функциониране. Намерението е похвално. Понякога то довежда до смекчаване на нейните отговорности. През XVI и XVII в. свободомислието не съществува никъде; всички държави са нетолерантни; не трябва ли да отдадем полагаемото се право на Испания, като признаем, че тя не притежава изключителност над нетолерантността? Така накрая се изгубва от поглед специфичността на испанската Инквизиция. За да дадем един пример, колко жертви е причинила Инквизицията по време на своята дълга история? Първите оценки са на Льоренте, свещеник, свързан с Жозеф Бонапарт, в една книга, публикувана през 1814 година. Макар и противник на Инквизицията, Льоренте е бил служител на Свещения съд; като такъв е имал достъп до архивите. Той отчита 340 592 присъди, които се разпределят така: 31 912 действително изгорени жертви; 17 659, на които са изгорени образите; 291 021 осъдени на по-малки наказания.

Всички историци единодушно смятат, че тези цифри са прекомерно големи. Льоренте прилага един спорен метод. Тъй като не е разполагал с непрекъснати поредици, той отчита броя на присъдите, за които има сведения. От тях вади

средна годишна стойност и прилага резултата за годините, за които няма никакви данни. Това предполага, че активността на трибунала е една съща за дълъг период, което е неточно. Инквизицията показва голяма суровост по време на периода на установяването, между 1480 и 1495 г.; тогава смъртните присъди са твърде многобройни. През следващите години екзекуциите стават по-редки. В края на XVI в. се констатира едно подновяване, с темпо от двеста присъди годишно. Следва дълъг период на слаба активност до средата на XVII век. През XVIII в. трибуналът произнася съвсем малко присъди. В историята на Инквизицията следователно различаваме три периода на интензивна дейност, характеризиращи се с многобройни смъртни присъди: периода на установяването, който е насочен срещу юдействащите в Испания; края на XVI в. и средата на XVII в.; тогава жертвите са португалските юдействащи, първо тези, които отиват в Испания, когато Филип II става крал на Португалия, после тези, които са мислели, че са защитени от всякакви гонения по време на управлението на Оливарес, малко благосклонен към Инквизицията. Падането на граф-херцога през 1643 г. дава възможност на Свещения съд отново да наказва строго. Вярно е, че изчисленията не са лесни. Много архиви са изчезнали. Тези които са запазени, дават малко информация за периода преди 1550 г., т. е. най-кървавия от историята на Инквизицията. От 1550 г. нататък разполагаме със сигурни сведения. Действително Върховният съвет на инквизицията иска от всеки трибунал да ѝ предава годишен доклад и да се изготвя досие за всеки процес; това са така наречените доклади от процесите (*relaciones de causas*), които позволяват да се получи точна представа за конкретната дейност на трибуналите. Новите изследвания отчитат петдесет хиляди човека, които са били съдени – не непременно осъдени – между средата на XVI и края на XVII век. Като се екстраполира, можем да оценим на сто двадесет и пет хиляди броя на процесите за цялата история на Инквизицията, което е една трета от цифрите, за които твърди Льоренте. Смъртните присъди, следвани от екзекуции, представляват само 1 % от тази обща сума.

Следователно Инквизицията е предизвикала по-малко жертви, отколкото се смята. Това причина ли е тази институция да бъде считана за обикновена, като ѝ се противопоставят например кланетата от Вартоломеевата нощ[245] и жертвите от религиозните войни в останалата част от Европа? Дори като приемем – което вероятно е вярно, – че испанската Инквизиция е по-малко смъртоносна, отколкото се твърди, все пак си оставя вярно, че тя няма еквивалент в Европа. От тази гледна точка Марсел Батайон уточнява нещата: сравнението с други форми на нетърпимост не са убедителни. Навсякъде другаде присъстваме на краткотрайни изблици на нетърпимост; в Испания сме пред една организирана и бюрократизирана нетърпимост: „Репресията в Испания се отличава не толкова с жестокостта си, колкото с мощта на бюрократичния, полицейски и юридически апарат, с който разполага. Централизираната ѝ организация покрива целия полуостров с много стегната мрежа; тя има клонове дори в чужбина[246].“

Инквизиторите минават за фанатици. Това не винаги е вярно. През XVI в. поне повечето от тях са хора като другите, често превъзхождащи ги със своята култура. Това се потвърждава особено за тези, които се намират на върха на йерархията, великите инквизитори. Няма да се заемем със защитата на първия от тях, Торкемада, отговорен за големите преследвания от 1480-1495 година. Приемниците му са по-умерени и някои дори се отличават с висотата на възгледите си. Мисълта ни е за кардинал Сиснерос, основател на университета в Алкала, който обичал да се обгражда с хуманисти и да разговаря с тях и който е мислел да покани Еразъм в Испания, или още за Алонсо Манрике (1522-1539),

този велик сеньор либерал, защитник на хуманистите и на последователите на Еразъм, за кардинал Кирога, главен инквизитор от 1573 г., който слага край на преследванията срещу фрай Луис де Леон... Единствено Фернандо де Валдес (1547-1573) предизвиква резерви; вярно е, че мандатът му съвпада със завоя от 1558-1559 г., който бележи ясно идеологическо втвърдяване. Можем обаче да се запитаме за ролята на главните инквизитори: дали става дума за повишение или за ранно пенсиониране? Такъв е случаят на Тавера (1539-1546) и на Валдес, които заседават в Съвета на Кастилия, когато са назначени за главни инквизитори. Ще говорим не за повишение, а за понижение, защото Съветът на Кастилия представлява най-висшата инстанция в администрацията.

Всъщност реалната власт в Инквизицията принадлежи на областните трибунали. Най-често тук също нямаме работа с фанатици или кръвнишки палачи, а с честни служители, които са завършили висше образование – повечето право, отколкото теология, – не непременно доминиканци, нито дори монаси: много от тях принадлежат на бялото духовенство. Те са малобройни. Всеки район включва обикновено трима инквизитори, двама съдебни секретари, един *alguacil*, натоварен с арестите, един счетоводител, един администратор на конфискуваното имущество, лекар, който да наблюдава мъченията. На първо време на персонала се заплаща благодарение на конфискуваното имущество на осъдените. Когато големите гонения стават редки, се прибягва до глобите, но скоро и те се оказват недостатъчни. Трябва да се открият други източници на финансиране. В завещанието си от 1554 г. Карл Пети препоръчва във всяка епархия за инквизиторите да бъдат запазени известен брой доходи от канонически и други духовни титли, за да им бъдат осигурени редовни приходи. Избира се това решение със съгласието на папата[247]. Въпреки тези мерки Инквизицията никога не е била изгодна от финансова гледна точка; тя е доходоносна само в началото, когато атакува юдействащите. Дори може да се напише история на Свещения съд въз основа на тези финансови затруднения. Понеже приходите намаляват, през 1503 г. се пристъпва към концентриране на трибуналите, за да бъдат съкратени разходите по функционирането. Трибуналът на Херес е присъединен към Севиля, тези на Сигуенса и Калаора, към Куенка; премахнати са трибуналите на Леон, Бургос, Саламанка, Авила и Сеговия, за да се образува огромният район Валядолид. През 1507 г. вече има само седем трибунала вместо шестнадесетте, които работят през 1495 година. Пак за да си набави нови ресурси, Инквизицията започва да преследва от 1530 г. нататък богохулниците, блудниците и двубрачните.

Редом с титулярните служители, трябва да поставим на отделно място доброволците, чиновниците, изпълняващи решенията на Инквизицията. Това е вид допълнителна полиция, образувана от светски помощници. В началото те са набирани сред магазинерите и занаятчиите. Благородниците се появяват към края на XVI в. и скоро изместват останалите категории. Постът е търсен, защото изпълнителите се ползват от привилегии, които не са за пренебрегване: те са освободени от някои такси и най-вече зависят само от инквизиторското правосъдие, дори за престъпления от общ характер, което означава, че им се осигурява един вид безнаказаност. Някои от тях злоупотребяват с това и се държат като местни тирани, които са недосегаеми или почти такива.

Страшни са обаче не хората, а институцията. За да изпълнява работата си, Инквизицията разчита повече на сътрудничеството на населението, отколкото на мрежата от районни трибунали и на служителите – общо доста малобройни, – които са назначени в тях. Едиктите за вярност, които са четени периодически в църквите, дават списъка на поведенията и думите, които позволяват да бъде раз-

познат един юдействащ, един мюсюлманин, един лутеран, един неправоверен... Вярващите са приканени да издават всяко съмнително поведение, дори най-безобидното: инквизиторите ще направят подбор и ще решат дали е необходимо да бъде възбудено съдебно преследване. Видно е до какво може да доведе този призив към доносничество. Това е още възможност да се навреди на някой враг или досадник[248]. Не е учудващо, че интелектуалните елити са основните мишени и най-многобройните жертви на трибуналите на Инквизицията. Свещеният съд е създал около тях, въпреки главните инквизитори, климат на подозрение и е благоприятствал развитието на конформизма. Свещениците не смеят да проповядват по някои теми[249]; мислителите не се решават да изразяват устно и още по-малко писмено идеи, които, тълкувани от невежи или ограничени хора, могат да им причинят неприятности, повече или по-малко дълъг затвор, унизителен процес, дори ако в края на тези изпитания невинността и добросъвестността им бъдат признати. По този начин Инквизицията е задържала научното развитие. Нейните ръководители не са мракобесници; сред тях има дори хора на науката; институцията е тази, която обезсърчава изследванията и която разубеждава новаторите да се заемат с деликатни въпроси[250]. За да си няма човек неприятности, най-разумното е да не пише книги, да не притежава такива и да се прави на по-глупав, отколкото е[251]. Като се предупреждават вярващите за някои опасни четива, накрая им се втълпява недоверие към всякакво четене[252]. Неграмотността като профилактика на ереста!

Инквизицията не се задоволява да порицава неправоверните; тя изисква от тях да се признаят за виновни. Един процес обикновено протича в шест заседания. Точното обвинение е формулирано чак на четвъртото. Тогава на обвиняемия се разрешава да си наеме адвокат, чиято роля е не да го защитава, а да му помогне да признае: „Кажете цялата истина; облекчете съвестта си." Признанията не са достатъчни. От обвиняемия се очаква сам да бъде убеден във вината си и във вредата, която е причинил на християните. Именно към това се стреми тържествената церемония на аутодафето, по време на която осъденият ще изповяда публично своите грешки пред събрания народ и в присъствието на гражданските и църковните власти. Дори произнесената присъда да е благоприятна, никой обвиняем не може да се съвземе от подобно изпитание. Да си представим какво е било към 1535 г. унижението на един Вергара, каноник на Толедо, талантлив елинист, кореспондент на Еразъм и на Вивес, когато е бил принуден да се яви пред враждебното простолюдие, което вижда в него „лутеран", враг на вярата, предател на страната си! Подобни церемонии допринасят народът да бъде изправен срещу елитите и да бъде убеден в могъществото на Инквизицията, институция, която не пощадява никого, дори знатните, особено тях, които са застрашени повече от другите, защото притежават библиотеки, пишат книги, пътуват в чужбина.

Ако поне Инквизицията санкционираше само утвърдените еретици! Това далеч не е най-често срещаният случай. Често тя може да представи само второстепенни упреци: леко съмнение в ерес (*de levi*), непредпазлива реч или изрази, изречения, които, извадени от контекста им, могат да шокират простите хора, неспособни да уловят тънкостите на интелектуалното разискване. От тази гледна точка случаят Каранса е за пример. Каранса не е кой да е. Магистър по теология, известен проповедник, той е личен приятел на Филип II и на Карл Пети, когото подкрепя в агонията му в Юсе. От 1555 г. нататък той е архиепископ на Толедо и пръв епископ на Испания. Ето човекът, когото Инквизицията вкарва в затвора през август 1558 година. Престъплението му? Публикувал е в Антвер-

пен през същата година един *Катехизис*, който малцина успяват да прочетат; авторът е изпратил само двадесетина екземпляра на приятелите си, теолози, прелати, грандове. Произведението е нещо повече от това, което предполага заглавието му: то е изложение на католическата догма за ползване от духовните лица, които имат пасторски задължения, и от образованите вярващи, които желаят да задълбочат вярата си. Именно това притеснява инквизиторите: навременно ли е теологическите разисквания да бъдат пренасяни в публичното пространство, в една книга, написана на обикновен език? Дали е благоразумно незапозната публика да бъде посвещавана в тънкостите на молитвата и съзерцанието? Инквизицията иска от теолози да разгледат някои пасажи *in rigore ut jacent*, т. е. като ги отделят от контекста. В метода има нещо ужасяващо. Каранса говори ли за вярата? От това се заключава, че не почита много творенията, следователно обективно се държи като лутеран. И така нататък. Накрая в книгата се открива обратното на това, което авторът е искал да вложи в нея. Утежняващо вината обстоятелство: Каранса е пътувал много в Италия, Германия, Холандия, Англия; той е полемизирал с протестантите[253]; следователно може неволно да е бил заразен от тях[254].

Ето как в Испания от XVI в. Инквизицията фабрикува еретиците. Ще открием аналогии с процесите в Москва[255]: признанията, изтръгнати от обвиняемия, публичното заседание, на което той се признава за виновен, понятието за обективно съучастничество с враговете на Църквата или работническата класа, според случая. През двайсетте години на XX в. испанските либерали като Фернандо де лос Риос сравняват Инквизицията с ГПУ[256]; според тях Испания от XVI в. е държава-църква, както Съветският съюз, наследил цезаро-папизма на Византия, е държава-партия. Не е зле видяно. В двата случая действително си имаме работа с тоталитаризъм.

2. Чистата кръв[257]

Големите гонения от края на XV в. са нанесли тежки удари на юдействащите. Без да изчезнат напълно, мараните[258] отсега нататък са все по-малобройни и са принудени да водят таен живот. Те трябва да се ограничат до някои ритуали (молитви, спазване на съботната почивка и на големите празници) и да предприемат безкрайни предпазни мерки, за да не събудят подозренията на своите съседи[259]. В процесите на Инквизицията през XVI в. все още откриваме гонения и осъждания на юдействащите, но те са все по-редки. Нещата се променят в края на XVI и през XVII век. Благодарение на обединението на короните на Кастилия и на Португалия много евреи от испански произход, намерили убежище в Португалия, където Инквизицията е внедрена по-късно и не е толкова активна, се връщат в родината си. Португалски евреи правят същото и това движение се засилва под управлението на граф-херцог Оливарес (1621-1643), който иска да ги привлече поради връзките, които някои от тях поддържат със своите едноверци от Холандия. Възползвайки се от тези обстоятелства, мараните се отпускат и стават непредпазливи. Тогава репресиите се изостряват. Аутодафетата започват отново, но смъртните присъди са безкрайно по-малко отколкото в края на XV век.

Сред маранските общности от испанските владения има една, която успява да се задържи почти до края на XVII в.; тази на *chuetas*[260] от Майорка. Всички евреи от Майорка по принцип са се покръстили през 1435 г., доста преди създаването на Инквизицията. В действителност в продължение на два века те водят

двойнствен живот: публично изповядват католицизма, присъстват на службите и извършват тайнствата. В интимния семеен живот те се опитват да съблюдават основното от юдейството: въздържат се да ядат свинско и успяват да спазват съботната почивка и празниците Пурим или Йом Кипур, без да привличат вниманието; очевидно не може да става дума за обрязване на децата. *Chuetas* – които са златари, бакали, едри търговци и др. – вземат всякакви предпазни мерки, особено тази да сключват бракове помежду си. Старите християни наистина изпитват някои съмнения, инквизиторите също, но затварят очи, несъмнено защото не считат, че юдейството на *chuetas* стига толкова далеч. През 1672 г. Върховният съвет на Инквизицията призовава към спазване на реда трибунала на Палма, който няма голяма дейност. Тогава местните инквизитори започват рутинно разследване, което позволява да бъдат арестувани известен брой юдействащи. Те признават най-безспорните и най-незначителните факти, отдават ги на невежеството, изтъкват своята добросъвестност и обещават да не повтарят това. Инквизицията вярва в тяхната искреност. По време на петте аутодафета през 1679 г. не е произнесена нито една смъртна присъда. *Chuetas* спасяват живота си, но конфискациите и глобите ги разоряват. Гризе ги безпокойство: нови гонения ще бъдат фатални за тях, защото тогава ще бъдат разглеждани като еретици. Затова някои предпочитат за избягат в Ница, в Ливорно или в Александрия. На други им омръзва да водят двойнствен живот; те биха желали да живеят като всички, без да трябва да се крият: защо да не станат искрени християни? Един от тях прави крачката; оженва се за християнка. Веднага всичките му приятели го отхвърлят и го считат за вероотстъпник. Един ден той вече не издържа. Отива при един йезуит и му разказва всичко, което се случва в семействата на *chuetas*. Тази информация позволява на Инквизицията да започне нови преследвания. Между 1688 и 1691 г. Свещеният съд извършва сто и петдесет ареста. Тридесет и седем задържани са осъдени на смърт през 1691 година.[261]

Тайното юдейство на покръстените евреи е остатъчно явление. Повечето от *conversos* накрая се асимилират и стават искрени християни. През XVII в. Спиноза отбелязва пълното асимилиране на евреите в Испания, за разлика от португалските евреи. Но на *conversos* им е трудно да се слеят с масата на населението. В продължение на поне два века те са мишена на един упорит предразсъдък – чистата кръв.

Под чиста кръв се разбира постоянната католическа ортодоксалност на един род: омърсяването се състои в това да има предци еретици. В Испания от XVI в. религиозната граница минава между два вида вярващи: тези, които са родени в семейство, което открай време е било християнско, и останалите, потомците на покръстени, евреи или мюсюлмани. Каноническото право предвижда мерки за изключване на еретиците. Техни жертви са тези, които са осъдени от Инквизицията: те самите, техните деца и внуци по мъжка линия, а по женска линия само децата им са лишени от възможност да заемат държавни длъжности и да упражняват някои професии, но заинтересуваните могат да откупят тази забрана, като внесат в кралската хазна повече или по-малко висока спогодителна глоба. Чистата кръв отива по-далеч. Тя засяга всички покръстени евреи и техните потомци, независимо дали са били осъдени за ерес или не, като дискриминацията не спира до децата и внуците, а засяга всички поколения. По-конкретно изискването за чиста кръв приема форма на разпореждания в уставите на известен брой братства, сдружения, монашески ордени, военни ордени, съвети на каноницте в епархиите... Всеки просител е длъжен да се подложи на предварително проучване, целящо да докаже, че никой от роднините му по възходяща линия, колкото

и назад във времето да е, не принадлежи на една опозорена „раса".

Ако човек прочете някои есета, би се убедил лесно, че Испания от XVI в. живее в задушаващ климат, който е забранявал на новите християни да имат достъп до най-търсените професии, длъжности и почести. Достатъчно е обаче да е запознат накратко с литературата и философията от тази епоха, за да срещне на всяка крачка мъже и жени, за които знаем, че са с еврейски произход; техните съвременници също са го знаели или подозирали. Следователно изглежда необходимо да се отбележат хронологическите етапи: предразсъдъкът не е с еднаква сила през целия период; отначало се засилва, но не е вилнял толкова системно, колкото се счита.

Налага се една първа забележка: уставите за чиста кръв никога не са имали законна сила; те са обявени по инициатива на религиозни или обществени групи с одобрението на Короната, но без тя да се опита да налага каквото и да е. Впрочем никой от царуващите суверени, от Кралете Католици до Карлос II, не се лишава от ползването на услугите на новите християни. Единствената институция, свързана с държавата, която е могла да прояви някакъв интерес към този вид дискриминация, Инквизицията, изглежда не е била много благосклонна към нея. Тя се придържа към предписанията на каноническото право относно осъдените и техните преки потомци. Само тя е в състояние да каже точно дали предците на новите християни са еретици или не, но винаги е проявявала най-голямо отвращение да отваря своите преписки. Ето защо предварителните разследвания са толкова малко обективни; единствените, които знаят – инквизиторите, отказват да говорят. Затова разследващите е трябвало да се осланят на това, което е обществено достояние, и на не винаги добронамерените слухове.

Уставите за чиста кръв не са толкова разпространени, колкото се твърди. Откриваме ги в повечето *colegios mayores*, вид висши училища, които функционират извън университетите, във военните ордени, в монашеските ордени[262], в много катедри на каноници в епархиите, специално в Толедо, където уставът, наложен от архиепископ Силисео през 1547 г., повдига остра полемика. Знаем също, че много катедри отказват този вид дискриминация. Домингес Ортис смята, че може да потвърди, че само една трета от съветите на епархиите в Испания са си създали устави.

И накрая, дори там, където съществуват устави, те не винаги се прилагат. Към 1580 г. Сигуенса е горд да напише, че монасите хиеронимити не правят никакво различие; никого не отхвърлят заради неговия произход: евреи, маври, араби, езичници, турци. Но Орденът на хиеронимитите има свой устав от 1486 година... Можем ли да помислим, че Сигуенса, историк на ордена, не е забелязал това? По-вероятно той е избрал да подчертае малкото внимание, което му се отделя. Следователно теорията е далече от практиката. Дори в случая, когато уставът се прилага стриктно, предварителното разследване не е много взискателно. Трябва да припомним, че това разследване не се поверява на магистрати, а на частни лица, посочени от тялото, в което просителите искат да влязат, и са заплащани от тях. Най-често се задоволяват с няколко свидетели, внимателно подбрани, настоятелно молени, при случай, подкупвани. Съществуват специални бюра за този вид разследвания; те продават скъпо услугите си, но предлагат предимството да се заемат с всички постъпки: съставят досието, изработват генеалогия според случая, намират необходимите свидетели и др. Всичко това е общоизвестно; органите с устав не могат да бъдат измамени; те затварят очи, освен когато се преминат всякакви граници. Има обаче и риск, който се поема: пълна зависимост от свидетелството, което винаги може да се окаже неочаквано

или недоброжелателно. Още от самото начало много теолози изобличават дискриминацията, на която са подложени *conversos*. С времето това враждебно течение се разширява. Към критиките от теологически порядък – не трябва да се прави различие между кръстените – се прибавят забележките на здравия разум: как да се вярва, че при третото, четвъртото, петото поколение... потомците на покръстените през XV в. евреи все още са запазили следи от юдейството? От 1580 г. до падането на граф-херцог Оливарес именно тези съображения карат най-висшите власти на държавата да предвиждат не премахването на уставите (предразсъдъкът е прекалено дълбоко вкоренен, за да се стигне до това веднага), а ограничаване на злоупотребите и последиците, като се забрани разследванията да стигат по-далеч от третото поколение, т. е. да надхвърлят сто години. Трябва да отбележим две показателни намеси в този смисъл: на председателя на Съвета на Кастилия, Диего де Коварубиас и на главния инквизитор Кирога. Филип II, малко склонен да внедрява нови неща в тази област, изглежда готов да последва мнението им, но умира през 1598 г., без да е взел решение. През този период, в 1583 г. излиза трактатът *Имената на Христос* на фрай Луис де Леон, самият той нов християнин. Книгата съдържа страници с много хубави литературни качества и яростна непримиримост към уставите за чиста кръв. Повечето от коментаторите се учудват от това, което им се струва невероятно дръзко. Те забравят едно нещо: трактатът е посветен на Педро Портокареро, личен приятел на фрай Луис, член на Съвета на Кастилия и на Съвета на Инквизицията, бъдещ главен инквизитор (от 1596 до 1599 г.), противник на уставите. Фрай Луис знае, че възхвалява един покръстен. Дори бихме се изкушили да отидем по-далеч и видим едно съгласие, поне мълчаливо, между двамата. Обвързан от официалните си функции, Портокареро не може да заеме открито позиция; за сметка на това фрай Луис е свободен да изрази публично това, което други мислят скрито. Така откъсът от *Имената на Христос* срещу чистата кръв се вписва в кампанията, водена срещу уставите с одобрението на най-висшите държавни власти.

Възползвайки се от смяната на кралското управление, настъплението срещу уставите става по-определено. Най-важният документ е една записка, написана през 1599 г. от един доминиканец, Агустин Салусио. Като повтаря отново аргументите, редовно изтъквани срещу чистотата на кръвта, Салусио стига до заключението за необходимостта да се смекчат генеалогическите разследвания: те не трябва да се връщат повече от сто години назад. Изглежда ясно, че не става въпрос за лична инициатива. Навярно Салусио е бил подтикван и окуражаван; текстът му получава подкрепата на архиепископите на Толедо, Бургос и Валенсия и най-вече на херцог Лерма, всемогъщия министър на Фелипе III, който иска от главния инквизитор, кардинал Ниньо де Гевара, доклад за тази записка. Докладът е публикуван от Рева[263]; той е благосклонен за смекчаване на уставите. Имащ опит като бивш посланик към Светия престол, Гевара добавя, че чистотата на кръвта вреди много на репутацията на Испания. Всички нации от християнския свят имат вярващи от еврейски произход, но гледат да не привличат вниманието към това; прекаленото усърдие на Испания се обръща срещу нея: в Европа тя е смятана за страна, проникната от юдейството, тъй като е принудена да предприема дискриминационни мерки. Кортесите, събрани през 1600 г., искат заключенията на Салусио да бъдат последвани и уставите да бъдат реформирани. След това работата изведнъж замира. Реформаторите обаче не се отказват. По повод подновяването на данъка „Милиони", Кортесите изискват при разследванията за чиста кръв да бъдат отклонявани свидетелствата, които са ано-

нимни и явно продиктувани от желанието да се навреди. Това е нещо ужасно – отбелязват, – честта на един род да зависи от показанията на трима или четирима свидетели, които са чували, че еди-кой си от страна на своя дядо или баба е повече или по-малко подозиран, че има еврейски произход. И добавят: сега в Испания, за да те считат за благороден или с чиста кръв, трябва или да нямаш врагове, или да имаш пари, за да купиш лъжливи свидетелства, или пък да си с толкова неясен произход, че никой да не знае откъде идваш: когато е напълно непознат, човек минава без обсъждане за стар християнин.

Трябва да се чака царуването на Фелипе IV и идването в управлението на граф-херцог Оливарес, за да успят тези искания. Един указ от 1623 г. регламентира генеалогическите разследвания: отсега нататък ще са достатъчни три положителни свидетелства в една от четирите възходящи линии на преки роднини, за да се установи чистата кръв на един просител, както и трябва да се дадат безспорни доказателства за обратното: публичните слухове няма да са достатъчни. Противниците на уставите само това чакат. За тяхно нещастие този текст никога няма да бъде приложен. През следващите години продължават да излизат реформаторски писания, често подписвани от бележити инквизитори или теолози, които охотно повтарят, че вече няма причина уставите да съществуват и че те водят до абсурдни, смешни или недопустими ситуации. Нищо не помага: чистата кръв продължава да е правило за достъп до много отличия[264].

Това е така, защото чистата кръв не религиозно, а социологическо понятие. Дискриминирането рядко касае професионални дейности, които предполагат специфична компетентност. Затова, с някои изключения, суверените, администрациите, университетите, занаятчийските гилдии и религиозните ордени, дори тези, които имат устав, нямат никакви скрупули да наемат нови християни или да използват техните услуги. Не е така с почетните длъжности, които дават на своите титуляри обществен престиж дори когато не са придружени от финансови или материални изгоди. В тези случай чистотата на кръвта действа като допълнителна преграда за отделяне на тези, които, все по-многобройни, се стремят към почести и обществено признание. Най-показателен е примерът с военните ордени; да станеш кавалер на свети Яков е мечтата на много младежи от добри семейства; изтъкват се услугите, направени на държавата от кандидатите или техните родители, но конкуренцията е силна. Изискването за чиста кръв позволява да бъдат отстранени някои кандидати и почетните отличия да бъдат запазени за малцина привилегировани.

От тази гледна точка би трябвало да се върнем на полемиката около най-прочутия устав за чиста кръв – този, който кардинал Силисео налага през 1547 г. в катедралата на Толедо. Зад спора се крие един вид класова борба между благородници и плебеи. Да бъдеш каноник на Толедо придава огромен обществен престиж, допълнителен църковен доход. От дълго време съветът на канониците в Толедо е запазен ловен периметър на аристокрацията. Там всички се стремят да настанят по-малките синове от семейството, племенниците, братовчедите, клиентите... Когато архиепископът и канониците принадлежат на една и съща обществена среда, горе-долу добре; но ако примасът, т. е. най-важното духовно лице на Испания е плебей, нещата не вървят. Точно това се случва през 1547 година. Напразно новият архиепископ Силисео е покрит с дипломи и заслуги, това не пречи да е син на селянин в очите на аристократичните каноници; самото му име мирише на пръст[265]. Дават му да разбере, че той не е от техния свят. Засегнат, Силисео отвръща съкрушително: отсега нататък той ще изисква чистота на кръвта за тези, които се стремят да се издигнат в църковната йерархия на Толедо. Разби-

ра се, последвалият спор засяга само по изключение този аспект на нещата, но резултатите са налице: изискването за чиста кръв означава отстраняване на някои младежи от добри семейства за сметка на плебеи със заслуги, но неизвестни.

На кого в действителност може да навреди чистотата на кръвта? Основно на благородниците, впрочем повече на дребните, отколкото на висшите, защото последните имат връзки; никой няма да се осмели да оспори генеалогичното дърво на един голям род, дори ако се знае какви са предците на кандидата[266]. За сметка на това *hidalgos* са по-уязвими. Следователно чистият произход действа като оръжие в ръцете на масата от стари християни, и това оръжие е още по-опасно, защото не е необходимо да се дават доказателства, за да се злепоставя даден кандидат; достатъчно е обикновено подмятане. Това е реваншът на неизвестните, благородничеството на тези, които нямат друго. Човек винаги може да купи една благородническа титла, казват неговите привърженици; по-трудно може да си купи прадеди. Традиционният социален елит е обезоръжен пред тази коварна заплаха; как да се защитиш от обществената мълва? Това обяснява защо никой не се осмелява да поиска открито премахването на уставите. Интелектуалният елит и ръководителите на страната са неспособни да променят това положение на нещата. Чистата кръв остава в сила, защото разчита на два вида привърженици.

1) На върха на държавата – ползващите подбора. Действително не бива да се забравя, че по-голямата част от членовете на Съветите на монархията се набират сред бившите възпитаници на *colegios mayores*, заведения, които отдавна изискват чист произход. Тези, които са успели да преодолеят тази преграда, нямат никакво желание да улеснят нещата за останалите. Те не правят нищо за премахване на уставите, пасивна съпротива, която се оказва ефикасна: нищо не се променя.

2) В полза на чистата кръв се изправят всички онези със скромен произход, които се надяват да изместят конкурентите, както и масата на християнския народ, която не очаква нищо, но която изпитва задоволство да вижда могъщите унижени. Дори в авторитарна Испания на Хабсбургите не може да се направи много срещу общественото мнение. Милиони селяни и хиляди занаятчии в един глас превъзнасят чистата кръв – демагогско чувство, което подтиква към уравняване отдолу. Такава е била вече логиката на Инквизицията: да се опре на егалитарните чувства на старохристиянския народ, за да го подтикне да издава изказванията, отношенията и поведенията на неконформистите. Ръководителите мислят, че са способни да организират нетърпимостта, за да да я контролират по-добре, но те вече не владеят нищо. От това може да се извлече една поука от общ характер: нетърпимостта не може да бъде ограничена; веднъж настанила се, не ѝ трябва много време, за да обхване цялото съсловие и тогава е прекалено късно организмът да бъде спасен от гангрена.

Каквото и да е значението на тази колективна натрапчива идея – чистата кръв, ще бъде прекалено да виждаме в нея основната движеща сила на Испания на Хабсбургите, още по-малко обяснение за упадъка. Много от големите автори на испанската литература са *conversos*; трябва ли да заключим от това, че само *conversos* са способни да бъдат оригинални и имат талант? Ако не знаехме нищо за техния произход, щеше да ни е трудно да го различим в това, което тези *conversos* са написали. Луис Вивес, фрай Луис де Леон, света Тереса и други са най-вече испанци на своето време и християни, случайно *conversos*. Ще възразят, че Вивес, чиито родители са били изгорени от Инквизицията, е предпочел да се изсели в Холандия; но дали бяга само от Инквизицията? Нищо не му пре-

чи, вече извън Испания, да се присъедини към юдейството; той не го прави; следователно се чувства добре като християнин. Много други *conversos* са като него – останали са в Испания въпреки Инквизицията и въпреки чистата кръв.

3. Испания и религиозната революция от XVI век

Испания не остава настрани от голямото движение за обновление, което обхваща Европа от края на Средните векове нататък. И тук са много тези, които се стремят към един по-истински религиозен живот. Вярата, която им втълпяват, прекалено често се свежда до догми, на които трябва да се вярва, и до рутинни практики; те желаят религия, която да бъде изживявана и чувствана от дълбините на сърцето. Хората са потопени в духовен климат с неясни контури, но в който се различават някои все още смътни насоки: свободата на духа, влечението към вътрешния живот и молитвата наум, изгубването на доверие към външните форми на вероизповеданието (молитва на висок глас, церемонии, изповядване и причестяване...) и изпълнението на аскетични обреди. Новото е, че тези стремежи не са присъщи само на монасите; част от християнския народ ги прави свои и се пита за начина да се упражнява една по-силно изживявана религия. Движението се разпростира през XVI в., отначало чрез изобилие на секти и практики, някои сродни с протестантството, после, след прелома на 1558-1559 г., под формата на школи, които успяват да помирят сърце и разум, потребност от чувства и интелектуална строгост.

Францисканци, илюминати, вглъбени

Кълновете на мистицизма почиват на основата на средновековното наследство и могат да възприемат форми, съвместими с традиционната католическа ортодоксалност, или напротив, да се развият извън Църквата и да породят секти. Така в Испания от XVI в. виждаме как поривът към вътрешния живот се разпростира в много посоки. Някои от тези форми не включват никакво скъсване между църковните институции, догмата и нейните външни прояви, от една страна, и прибягването към вътрешното, от друга. Този път е предлаган от склонността към вглъбеност (*recogimiento*), каквато се изразява например в *Трети духовен буквар* (1527) от Франсиско де Осуна. В него се предлага духовен метод за подготвяне на душата за единение с Бога. Този метод се състои в създаването на вътрешна празнота, в отстраняване на всичко, което може да бъде второстепенно (създания, образи, идеи): „да не се мисли нищо“ (*no pensar nada*), т. е. освобождаване от всичко, което не е съществено, така че да се влезе в по-близък досег с Господ вече не с помощта на понятия или образи, а с чувства и в известен смисъл експериментално.

Този метод има успех в средите на францисканците; той не съдържа никакво скъсване с католическата ортодоксалност и традиционната религия. Съвсем друго е с илюминизма, наклонността на тези, които се отдават на божественото вдъхновение безконтролно, тълкувайки свободно текстовете на евангелията. Разпространявайки се в среди, чужди на монашеската дисциплина, францисканската духовност се размива в течения, които се изплъзват от всякакъв контрол. Миряните, мъже и жени, започват да имат собствено схващане за религиозния живот, да тълкуват по своему прочетеното; накрая те създават секти (*conventículos*), сходни или съперничещи си. *Alumbrados* претендират, че са движени единствено от любовта към Господ и че получават своето вдъхновение направо от него; те вече

нямат лична воля: Бог диктува поведението им; от това следва, че не могат да вършат грехове. *Alumbrados* отричат властта на Църквата, нейната йерархия и догми, както и традиционните форми на набожност: религиозни ритуали (причастие и изповядване, милосърдни и благотворителни дела), тайнства... Именно всички тези тенденции Инквизицията преследва енергично от 1525 година.

Францисканство и илюминизъм имат общи неща: отхвърлянето на схоластичните тънкости, влечение към някои трудове по духовност, навика за умствена молитва, определени методи за съзерцание. Изглежда разумно да виждаме в илюминизма една отклонена форма на францисканството, което вероятно представлява общият ствол, от който тръгва испанската духовност от XVI в., едновременно в ортодоксалната ѝ форма, школата по вглъбение, и в неправоверните ѝ отклонения, каквито са сектите на илюминати. Това „мистично гъмжене" предшества и съпътства еразмизма, понякога заема от него образци, но далеч не се смесва с него, а го прелива от всички страни.

Испанският еразмизъм

Голямата книга, която Марсел Батайон публикува под това заглавие през 1937 г., обновява дълбоко познанията ни за испанския XVI век. Върху почвата, подготвена предварително от кардинал Сиснерос (1437-1517), поставил в служба на реформата на духовенството и духовността авторитета, който му осигуряват неговите функции (изповедник на Исабел Католичката, архиепископ на Толедо, главен инквизитор, на два пъти регент на кралство Кастилия), евангелизмът на Еразъм намира в Испания благосклонен прием. Репутацията му на хуманист му донася уважението на университетските среди, но вниманието на интелектуалния елит е привлечено най-вече от неговите религиозни идеи. Те пленяват със сдържания си тон, еднакво далеч от праволинейността на Рим и крайностите на Лутер. Срещу Рим, Еразъм утвърждава необходимостта и спешността от реформа на Църквата и на религията, която трябва да бъде освободена от аспектите на догматизъм и формализъм: прекомерните теологически теоретизирания и рутинното практикуване на границите на суеверието; Еразъм проповядва връщане към Евангелието, към една вътрешна религия и вероизповедание. Срещу Лутер, Еразъм поема защитата на свободната воля и се опитва да запази единството на християнския свят, застрашен от всякакъв догматизъм. Идеалът за него е едно иренично помирение без победители и победени, което ще осигури необходимата реформа на Църквата, като се избегне разколът.

Още през 1525 г. е преведен на испански *Енхиридион* или наръчник за християнство в разсъдъка. Произведението предизвиква възторга на част от елитите, но също и реакцията на черното духовенство, обезпокоено от неговата дързост. Еразъм не щади нито институциите, нито доктрините; поставя под съмнение устава на монашеските ордени. Но Еразъм, като фламандски поданик на Карл Пети, има горещи и безусловни почитатели в двора, като великия пазител на печата Гатинара и особено неговия секретар Алфонсо де Валдес. Главният инквизитор Алонсо Манрике, архиепископ на Севиля, също спечелен за идеите на Еразъм, измисля начин за отбиване на удара, който да прекъсне зложелателните атаки: през пролетта на 1527 г. той събира във Валядолид комисия, съставена от теолози и представители на монашеските ордени, натоварена да каже дали творбите на Еразъм представляват опасност за вярата. Комисията се разтуря, без да е взела ясна позиция. При липса на формално одобрение Еразъм все пак получава официално писмо от императора, който става гарант за неговата правоверност. Оттогава, между 1527 и 1532 г., преводите се множат, а Марсел Батайон

може да говори за истинско „нашествие на Еразъм". Влиянието на Еразъм непрекъснато нараства и Испания изглежда готова да направи от него свой мисловен учител и свой водач. Неговите противници обаче не слагат оръжие. Някои привърженици на Еразъм са се компрометирали със секти на илюминатите; така те дават претекст на Инквизицията да се намеси срещу тях. След 1532 г. и особено след 1559 г. на испанския еразмизъм му е все по-трудно да се изразява открито. Той води таен живот, но пътят му остава дълбока следа както в духовната, така и в светската литература от испанския Златен век.

Тези са основните линии на тезата, развита през 1937 г. в една книга, която остава основен труд по темата, въпреки че в него трябва да се внесат поправки в светлината на по-късните изследвания. Самият Марсел Батайон признава честно обосноваността на някои от представените му възражения. Днес има тенденция да се смята, че еразмизмът допринася за ориентиране на духовните тревоги в Испания, но не той ги предизвиква и най-вече далеч не представлява единственият отговор или дори най-често срещаният отговор на тези тревоги. Отхвърлянето на схоластиката и на една книжна теология, обременена от абстрактни формулировки, както и желанието за един по-силно изживяван религиозен живот, подхранван с четенето и размишлението върху Библията и духовни произведения, съществуват доста преди XVI век. Човек иска да стигне до Бог по-скоро по емоционални, отколкото по интелектуални пътища, а тези стремежи често са съпътствани от месиански, пророчески или миленаристски тенденции, особено подчертани при францисканците, и които не трябва да бъдат приписвани като характерни за *conversos*. Успехът на съблюдаването на предписанията – т. е. на стриктното връщане към първичното правило – при францисканците и доминиканците свидетелства за обхвата на движението, което Сиснерос насърчава, включително в най-двусмислените му прояви. Под негов стимул се множат преводите на духовни творби на обикновен език и са направени достъпни не само за монасите и монахините, но и за миряните. Присъстваме на истински устрем към вътрешния живот, който еразмизмът ще подеме по свой начин, но който е съществувал преди него и в началото не му дължи нищо. Трябва да внимаваме още да не отдаваме този стремеж към вътрешното главно на *conversos*, на тези „изтръгнати от корените на юдейството", които по този начин се опитват да скъсат напълно връзките с формализма и ритуалите, характерни за юдейството. Това е едно много по-широко движение, в което не е трудно да се различат и определено лутерански влияния.

Испанското протестантство

Често си представяме Испания като страна, останала неподатлива на това, което ще се превърне в протестантство, под неговата лутеранска или калвинистка форма. Това е грешка. Разбира се, напразно бихме търсили в Испания толкова устойчиви протестантски огнища като тези в Германия или дори Франция, но всичко ни кара да мислим, че наистина са съществували аналогични тенденции. Още на 12 април 1521 г. властите са научили, че някои искат да разпространят в Испания идеите на Лутер посредством преводи, които се опитват да внесат нелегално. През 1524 г. е отклонен към Сан Себастиян един фламандски кораб, насочил се към Валенсия. В товара са открити две бурета, натъпкани с лутерански книги, които веднага са изгорени. През следващата година венециански кораби предлагат да стоварят същия вид книги на брега на кралство Гранада. Става въпрос за два познати и неуспешни опита; за колко успешни не знаем? Не се учудваме, че в своя *Диалог за християнската доктрина* (1529) Хуан де Валдес е

могъл да перифразира и понякога да възпроизведе цели откъси от Лутер. Първият общоизвестен испански лутеран е Франсиско де Енсинас (1518-1552). Студент в Льовен, след това във Витенберг, Енсинас е привлечен от Меланхтон. На него дължим един *Кратък и сбит правилник на християнската религия*, публикуван в Антверпен (1540) под фалшиво име; в действителност става въпрос за превод на катехизиса на Калвин и на *Трактат за християнската свобода* на Лутер. Един опит за пласиране в Испания на триста или четиристотин екземпляра от този труд е разкрит през 1542 година. Енсинас е също автор на първия пълен превод на испански на Новия завет. Той е един от малкото испанци, присъединил се към Декларацията от Аусбург.

Енсинас напуска родината си, но в самата Испания се разпространяват идеи, които са на границата на католическата ортодоксалност. Такъв е случаят в частност в Севиля, където архиепископ Манрике – който, да не забравяме, е и главен инквизитор – се показва благосклонен към всяка форма на обновена духовност. Именно Манрике наема проповедници, имащи успех, като доктор Хил или Константино Понсе де ла Фуенте; по онова време те минават за привърженици на християнския хуманизъм. Първият на драго сърце иронизира от амвона религиозните обреди на тълпите и църковните структури; критикува някои форми на аскетизъм; препоръчва за всичко да се осланяме на Иисус Христос. В тези предложения няма нищо лутеранско по същество, а една насока на духа, която пробужда бдителността на Инквизицията. Доктор Хил е арестуван през 1549 година. През 1552 г. се явява на едно аутодафе, но е осъден на малко наказание. Умира през 1555 година. Макар и да няма тежки последици, случаят обезпокоява някои от приятелите му от Севиля, читатели на Лутер и на Меланхтон, както ще стане известно по-късно. През 1555 г. някои избягват в Женева. Сред тях са хора като Касиодоро де Рейна, Сиприано де Валера и Антонио дел Коро, които, веднъж в безопасност, свалят маската и се признават смело за протестанти[267].

Обратът от 1558-1559 година

Дотогава Инквизицията е имала работа само със секти на илюминати, псевдомистици и еразмисти, а не с истински лутерани – поне така смята, – което обяснява умереността на произнесените присъди. Положението се променя внезапно през 1558 година. Тази година едно след друго са разкрити огнища на неправоверие в два от най-големите градове на Испания, Валядолид и Севиля. И в двата случая има групи, които набират своите последователи сред социални среди, близки до управляващия елит. Вече не се касае за клети непросветени или за няколко интелектуалеца, а за членове на буржоазията, за един епископ (Гасаля), за свещеници и монаси, чиито идеи отиват доста отвъд еразмизма. Въз основа на първите информации се говори за няколко хиляди еретици, за да се установи няколко месеца по-късно, че техният брой не надвишава неколкостотин. Пристъпва се към масови арести. Кастилия е обхваната от истерия. Трябва да се осигури специална защита на задържаните, за да не бъдат линчувани от развилнялото се простолюдие. Напразно от висотата на амвона архиепископ Каранса се опитва да успокои духовете и да реагира срещу стремежа към процесите „амалгама“[268]. Не трябва само защото лутераните казват нещо, да се твърди противното; от страх да не ги сметнат за лутерани, хората не се решават да повдигат темите, които развива Лутер. Твърде късно е. Самият Гаранса е арестуван няколко дни след тази проповед. Уединен в Юсе, Карл Пети е поразен. Той оказва натиск над регентката, дъщеря си Хуана – Филип II е все още в Холандия – да наказва изключително сурово: обвинените трябва да бъдат третира-

ни не като еретици, а като бунтовници, посягащи на сигурността на държавата. Обърквaнето между политика и религия е пълно; лутеранът може да бъде само лош испанец. Първото аутодафе се провежда на 21 май 1558 г. във Валядолид; петнадесетина осъдени са отведени на кладата. През октомври се провежда второ, този път в присъствието на Филип II, с нови смъртни наказания. В Севиля[269] репресията не е по-малко сурова. Аутодафетата там следват едно след друго: 1559 г., 1560 г., 1562 г., всички съпътствани от смъртни присъди. Връщат се към вече приключени дела. Подновява се процесът срещу доктор Хил, починал през 1555 г. и през 1562 г. останките му са ексхумирани, за да бъдат изгорени. Приятелят му Константино де ла Фуенте, също талантлив проповедник, е арестуван. Умира в затвора през 1560 г., преди да бъде съден[270]; осъден е образът му да бъде изгорен през 1560 година. През 1937 г. Марсел Батайон се съмнява в лутеранството на осъдените от Валядолид и Севиля. Той вижда в тях по-скоро привърженици на вътрешното християнство, еразмисти. В наши дни Х. И. Телечеа е по-категоричен. Според него сме свидетели на истински прояви на протестантство, макар и ограничени до няколко индивида и няколко града. През 1560 г. се сигнализира за още опити за внасяне в Испания на пропаганда, най-вече калвинистка: книги, изпратени от Антверпен и от Лион по суша и по вода. Отбелязват се също осъждания на смърт за лутеранство, но малобройни; най-често става въпрос за чужденци, търговци или моряци. Впрочем Инквизицията проявява предпазливост. Тя се опасява от ответни мерки. Върховният съвет на инквизицията дава на посланика на Англия уверения, че тя ще бъде снизходителна, ако английските поданици се въздържат да се занимават с прозелитизъм. През 1597 г. един декрет потвърждава тези разпоредби: търговците от Ханзата, които акостират в испански пристанища, няма да бъдат притеснявани, стига да не предизвикват никакъв скандал. След известно време тази гаранция се разпростира над холандците.

Как да обясним слабия отзвук, който среща в Испания протестантството, в тесния смисъл на тази дума? Разбира се, не с Инквизицията. Репресията никога не е възпрепятствала една идеология да се развива, стига тя да има дълбоки корени. Трябва да търсим други причини: Испания е отдалечена от епицентъра на религиозната революция; въведените реформи в църковната дисциплина и в религиозните ордени още през първите години на XVI в., макар и ограничени, са допринесли за поправяне на някои недостатъци; и накрая, на Иберийския полуостров религиозните тревоги са приели своеобразна форма. Тук най-силно изкушение представлява илюминизмът, повече от лутеранството и калвинизма. Инквизиторите не са се заблудили. Индексът от 1559 г. засяга повече илюминизма, отколкото лутеранството.

Испания не е първата страна, която публикува Списък на забранените книги. Началото се слага от Сорбоната през 1544 г., следвана от университета на Льовен през 1546 г., от република Венеция през 1549 г. и от Рим през 1551 година. Първият испански списък, този от 1551 г., само повтаря в разширен вид списъка от Льовен; вторият, от 1554 г., включва само изданията на Библията. Списъкът, който главният инквизитор Валдес публикува през 1559 г., има друг обхват. В него фигурират седемстотин и едно заглавия, сред тях книги на Еразъм, преводи на Библията, катехизиси (сред тях този на Каранса), литературни творби (сред тях *Ласарильо де Тормес*) и много трудове с духовен характер, като се започне с трактатите на Луис де Гранада[271]. На прицел е всяка духовност, която позволява широта на свободното вдъхновение на вярващите, на вътрешния мир, на излиянията на сърцето и която се предлага както на елита, така и на простолюдието.

Благоразумно ли е да се позволява достъп на всеки до някои практики като молитвата наум или медитацията? Този упрек се отправя към Луис де Гранада и с това към всички духовници: че утвърждават принципа на всеобщ достъп до съзерцанието и съвършенството; разпространяват сред християнския народ и на обикновен език понятия, които би трябвало да са предназначени за един елит от вярващи. Напротив, благоразумието препоръчва да се оставят да тръгнат по този труден път само тези – едно малцинство, – които ще имат смелостта да отидат докрай, както и здравомислието да избегнат отклоненията. От друга страна, някои духовници показват пренебрежение към молитвата на глас, впечатляващите обреди, народната набожност и изобщо към религиозния формализъм; достатъчен повод, за да се хвърлят в смут простодушните хора.

Индексът или списъкът на забранените книги от 1559 г. променя основно положението в Испания. Между 1556 и 1559 г. климатът се влошава. Тази еволюция не е свързана с промяната в кралската власт и със смяната на поколенията. Видяхме реакцията на императора, когато научава за това, което е разкрито във Валядолид. Аутодафетата от 1559 г. не са първите действия от управлението на Филип II, а последните от царуването на Карл Пети, за когото при това казват, че е по-либерален от сина си. Не само Испания се променя: променя се европейската конюнктура. В момента, когато завършва Тридентският събор, се установяват две съперничещи си вероизповедания. Скоро във Франция ще започнат религиозните войни, а Фландрия ще се вдигне на бунт. Подготвя се нова епоха. Настъпват сурови времена[272]. Църквата на Испания – или поне тези, които говорят от нейно име – тогава създава впечатлението, че насърчава най-популярните форми на набожност: предпочитание към сцените, на които са представени животът и страданието на Христос, много впечатляващите религиозни церемонии... в ущърб на вътрешния духовен живот[273].

Мистицизъм и квиетизъм

През втората половина на XVI в. обаче Испания ражда двама от най-големите мистици на всички времена, света Тереса от Авила и свети Хуан де ла Крус. Ние казваме мистици, но на времето се е говорело за съзерцатели или одухотворени; прилагателното „мистичен“ тогава се е използвало в смисъл на „скрит“. Така трябва да разбираме това, което започва да бъде наричано мистична теология. Мистиците твърдят, че имат експериментално познание за божиите неща; съзерцанието им позволява да видят Бог лице в лице. Тази привилегия ги отличава от огромното мнозинство на вярващите, които трябва да чакат възкресението и вечния живот, за да достигнат до блаженството. Дотук спират разликите. Мистиците нямат достъп до истини, забранени за останалите вярващи; екстазът им позволява само да познаят пряко, чрез личен опит това, което обикновено е догма на вярата. Те не смятат, че трябва да пренебрегват традиционните и обикновени форми на набожност и благочестивост: богослужението, причастието, тайнствата... Света Тереса се чувства добре на церемониите на вероизповеданието, които говорят на сетивата, за да развълнуват духа. Мистичният опит, по природа индивидуален, не откъсва от общността на вярващите тези, които го ползват. За света Тереса душата е като диамантен замък или чист кристал: молитвата отваря вратите му и позволява достъп до стаите, които са вътре, подобни на небесните селения, и съответстват на отделните стадии на съзерцателния живот. Последното селение прославя духовното единение: душата вече е само едно цяло с Бог. Свети Хуан де ла Крус се изразява като поет: той поверява своите душевни състояния на лиризма; коментарите в проза са добавени след

това: нощта, в която душата пречиства своята памет, своята воля и своя усет; пламъкът, който, догаряйки, освобождава душата от нейните нечистотии; планината, която човек изкачва, преди да стигне до края на този път: духовното обвързване. Ето основното от мистицизма. Останалото – възторзите, откровенията, психосоматичните състояния, които придружават екстаза – е само случайно и големите испански мистици се отнасят с голямо недоверие към него; техният опит е над природата и разума, не редом с тях; свети Хуан де ла Крус мрази това, което е неразумно.

Ето кое различава света Тереса и свети Хуан де ла Крус от илюминатите. За първите съзерцанието не е нито посвещаване в един религиозен живот, който е забранен за повечето хора, нито техника за усъвършенстване, нито сантиментално излияние.

Духовните трактати обикновено различават три етапа: период на аскетизъм или подготовка, период на съзерцание, период на единение с Бога. За големите мистици от едното към другото не се преминава чрез един вид линейна прогресия, в която достъпът до по-горния стадий ще направи ненужни усилията от предходния. Всеки момент е синтез на предходните и всички са в диалектична връзка: лишението, което е доминиращата нотка от първия стадий, вече предполага известна степен на съзерцание и начало на единение. Съзерцанието се характеризира със светлината, която идва от Бог, но тази светлина, осветявайки душата, едновременно я пречиства и я превръща в Бог; накрая в единението Божията любов пречиства и просветлява.

Мистицизмът не е вече проста техника за съвършенство, както при някои последователи на вглъбяването, които са били склонни да преувеличават значението на *no pensar nada* (отричане на всяко познание чрез умозаключение), като че ли методът е безпогрешен; те изглежда са вярвали, че е достатъчно да изчистиш съзнанието си, за да се съедини душата с Бог в съзерцанието. Но условието не е причина, или по-точно, мракът на душата не е само условие; той е преди всичко следствие, което Бог предизвиква, като се отдава.

И най-сетне, мистицизмът на света Тереса и на свети Хуан де ла Крус далеч не отхвърля науката на учените, а е усилие да я постави в услуга на опита. Става дума не да се бяга в едно емоционално мечтаене, а напротив, да се подложат на критиката на разума възприятията, получени по време на екстаза. Съзерцанието не е свързано с чувство; то е усилие за очистване на мисълта от всичко, което не е Бог. Това усилие на ума е обобщено от света Тереса в едно изречение: „Милост е да получиш прошка от Господ; друга милост е да разбереш за каква прошка става въпрос и трета, да умееш да я изразиш и обясниш.“ Накратко, тук света Тереса различава три неща:

— способността да изпитваш чувства и емоции: чувствителност;

— способността да разпознаваш и анализираш това, което изпитваш: прозорливост;

— способността да изразяваш адекватно тези емоции и анализи.

Всичко това трябва да върви заедно; въпросът е да не позволяваш чувството да вземе връх над теб, да разпръснеш смута на чувствителността, да виждаш ясно в себе си и същевременно да си способен да изложиш това, което изпитваш.

Инквизицията не открива нищо осъдително в творбите на света Тереса и на свети Хуан де ла Крус[274]. Тя остава обаче много бдителна спрямо всичко, което може да прилича на илюминизъм и това недоверие допринася испанският католицизъм да придобие онази пищност на външните прояви на обредите, която ще остане една от неговите характерни черти. Духовността изглежда съмнителна

веднага щом се отклони от традиционните пътища. Далеч сме от богатството и изследванията от първата половина на XVI век. Илюминизмът в точния смисъл на думата не изчезва, но деградира в изкривени форми, в които напразно бихме търсили да разпознаем устрема на една религия към духовното[275]. Едва през втората половина на XVII в. илюминизмът – който тогава се нарича квиетизъм – си връща чрез Молинос достойнствата, напомнящи първите му прояви през епохата, когато все още не са очертани ясно границите между правоверно и неправоверно[276].

4. Инквизицията и вещиците[277]

Поне в една област Инквизицията се показва странно снизходителна; в тази на магьосничеството. В Испания няма да намерим нищо подобно на фобията за преследване, която бушува в Европа от XVI и XVII в. и която е причина да бъдат изгорени стотици, дори хиляди клети жени. Това, което поразява тук, е умерността. Тежестта на фактите се омаловажава; почти не се произнасят смъртни присъди, само леки наказания; без колебание се прекратяват следствия. Вместо ожесточение, към вещиците проявяват съжаление; смятат ги повече за жертви, отколкото за престъпнички.

При това явлението е доказано в Испания толкова, колкото и другаде. Множат се лечителите, шарлатаните, гадателите и т. н. Трактатът на Педро Сируело, публикуван през 1530 г. и преиздаван няколко пъти[278], описва голям брой народни суеверия. В повечето случаи авторът се опитва да предложи естествени обяснения на необикновените истории, които се разказват. Той приема обаче, че някои практики са от областта на свръхестественото и предполагат договор с дявола. Въпреки това Сируело препоръчва на магистратите да бъдат снизходителни към суеверията на народа. Тонът е даден.

Хулио Каро Бароха различава два типа: магьосницата (*hechicera*) и вещицата (*bruja*). Първата се среща в градските среди на Кастилия и Андалусия. Именно тя е послужила за модел на Селестина от литературата. Тя е веща в изкуството да предсказва бъдещето и да лекува някои болести; знае тайни за късмет в играта и любовта; занимава се с благоухания, отравяния, аборти, при случай е сводница. Вещицата в точния смисъл на думата (*bruja*), живее в селска среда, в Галисия, в Страната на баските, в Навара и в долините на Пиренеите. Към магьоническите похвати тя добавя един демонски аспект, който тревожи и я прави опасна в очите на народа. Приписват ѝ всякакъв вид магии: изчезване на деца, епидемии по добитъка... Почти винаги е свързвана с дявола, на когото тя отслужва обред по време на нощни сборища или сабати.

В Испания преследването на магьосничеството отначало е поверено на обикновената съдебна власт. През първите месеци на януари 1525 г. Съветът на Навара прави разследване на факти, станали в областта на Ронсесвалес. Обвиняват магьосници, че са предизвикали смъртта на деца, че са тровили хора, давайки им „зелена супа", направена от жаби и сърца на деца, че са намазвали с мехлем някои части от тялото си, за да ходят на среднощни сборища, по време на които целували черна котка. Следователят заповядва да бъдат извършени десетки арести. За да открие кои са магьосниците, той прибягва до услугите на една „специалистка", която взема решенията си, след като разглежда лявото око на заподозрените: именно там – както изглежда – дяволът слага своя знак.

Изглежда, че този епизод не води до смъртни присъди, но той ще има реша-

ващи последствия за отношението към случаите на магьосничество. Действително още през месец май 1525 г. се съобщава за разногласия между Съвета на Навара и местните инквизитори. Последните претендират, че само те са компетентни в тази материя: говори се за почитане на дявола и за прибягване към неговата намеса; следователно това е област, в която нарушаването на обществения ред е придружено от прояви, свързани с вярата. А в Испания защитата на вярата е от компетенцията на Инквизицията, не на обикновената съдебна власт. Двама членове на Съвета на Навара са извикани в двора. В края на годината главният инквизитор Манрике председателства една смесена комисия, която трябва да реши как да се отнасят към делата за магьосничество. Сред точките от дневния ред има три, които поставят основни проблеми:

— дали нощното сборище на вещици се провежда в действителност, или само във въображението на тези, които твърдят, че участват в него?

— какво наказание трябва да се налага на вещиците?

— кой е компетентен, обикновената съдебна власт или Инквизицията?

При завършването на работата е взето първото решение. Съветът на Навара се лишава от право в полза на Инквизицията, но остават съмнения за неговия обхват: дали това е мярка за случая, която засяга само текущите дела в Навара, или е решение с общ характер, което дава на Инквизицията изключителни пълномощия за този вид престъпления? Както и да е, Инквизицията няма да престава да иска за себе си делата за магьосничество, макар че впоследствие са констатирани колебания[279]. С последователни изменения тя определя поведението при този вид процеси. Позицията ѝ се заключава в едно изречение: инквизиторите не вярват в магьосничеството. Цялото им отношение произлиза от този принцип: магьосничеството трябва да се отдаде на невежеството. Колкото по-малко се говори за него, толкова по-добре; вещиците са клети жени, които са по-скоро за съжаление – или лечение, отколкото за осъждане.

Комисията от 1525 г. е разделена по отношение на реалното съществуване на нощното сборище: някои от членовете вярват в него; други, не. Впоследствие нещата се уточняват. Още през XV в. Лопе де Бариентос, епископ на Куенка, вижда в сабата плод на болно въображение и за да го докаже, използва аргументи на здравия разум: телата имат три измерения; за да минат от едно място на друго, им трябва необходимото място; как вещиците биха могли, както те твърдят, да излязат от една къща през пукнатина, дупка в стената или комин? Испанските инквизитори възприемат тази гледна точка. Всички истории за нощни сборища на вещиците се раждат във въображението на хора разстроени, или приемали вещества, предизвикващи халюцинации. Това поставя въпроса за мехлема, с който се намазват вещиците и който според тях им дава необикновени способности. Инквизицията препоръчва замесените да бъдат разпитвани точно: за какъв мехлем става въпрос? Кой го прави и с какво? Винаги когато това е възможно, този мехлем трябва да бъде изземван и изследван от лекари и фармацевти. Действително някои вещества потапят тези, които ги поглъщат, в дълбок сън и предизвикват кошмари или прекрасни сънища[280]. Общото правило е това, което определя инквизиторът Мартин де Кастанега още през 1527 г.: ще бъдат считани за необикновени само фактите, за които не може да се намери никакво естествено обяснение[281].

През 1537 г. Върховният съвет на Инквизицията изпраща на областните трибунали точни инструкции. Преди да започнат преследвания за магьосничество, трябва да се уверят, че фактите са добре установени: имало ли е изчезвания или смърт на деца? Унищожаване на реколти? Ако е така, да се провери от какво са

умрели децата: болест или друга причина. Да не се доверяват на неясни доноси и да не се вземат предвид признанията, които биха направили предполагаемите виновни. Слабите жени могат да бъдат накарани да кажат какво ли не[282]. Да се избягва изпращането в затвора на слабоумни[283]. Ако въпреки всички тези предпазни мерки се сметне, че трябва да започнат съдебни преследвания, ще се проявява най-голямо снизхождение[284]. Ако деянията изглеждат наказуеми със смъртна присъда, делото ще бъде изпратено на Върховния съвет на Инквизицията, който ще вземе крайното решение, дори ако местните инквизитори са единодушни по присъдата, която трябва да се произнесе. Пред комисията от 1525 г. Валдес отбелязва, че случаите на магьосничество са особено многобройни в планините на Навара, където жителите нямат никаква религиозна подготовка. Вместо да бъдат нападани горките хора, трябва да се вдигне нивото на населението и за тази цел да бъдат изпратени мисионери, които говорят баски, местния език. Но ето че същият този Валдес, станал главен инквизитор през 1561 г., систематизира правилата, които да се прилагат по отношение на магьосничеството.

Тези препоръки са изпълнени с благоразумие и здрав смисъл. Така си обясняваме защо Испания не участва в лова на вещици, който се развихря в останалата част от Европа. В Нова Кастилия инквизициите на Куенка и на Толедо рядко прилагат мъчения спрямо вещиците; в триста и седемте подобни процеса не е произнесена нито една смъртна присъда. В Галисия за периода от 1560 до 1700 г. делата за магьосничество представляват сто и четиридесет казуса от две хиляди двеста и три, които трябва да разгледа трибуналът на свети Яков; всички – освен две – са санкционирани с обикновено порицание. В района на Инквизицията в Кордова се отбелязват седемдесет и девет задържани лица за този вид престъпление, петима мъже и седемдесет и четири жени. Обикновено жените са млади: те се занимават с магия между двадесет и пет и тридесет и пет годишна възраст; обвиняват ги, че помагат на позволените и на незаконните любовни връзки, че лекуват болни, че откриват следите на изчезнали хора или предмети. Сред тях е Леонор Родригес, прочутата *Камача* от Монтиля, която Сервантес ще опише в *Кучешка беседа*: на четиридесет години в момента на събитията, тя е обвинена, че е сключила съглашение с дявола и че „свързва и разделя сърцата". Въпреки обвинението в сатанизъм, по време на аутодафето на 8 декември 1572 г. тя е осъдена на второстепенни наказания: порицание, двеста удара с камшик, голяма глоба – взимала е скъпо за услугите си – и десет години забрана за пребиваване.

Процесът от Логроньо през 1609-1610 г. се откроява със суровостта на произнесените наказания: от двадесет и деветте обвиняеми жени шест са изгорени живи, шест умират в затвора, седемнадесет са оправдани. Сравнена със стотиците екзекуции, извършени по същото време от другата страна на Пиренеите, на френска територия, тази присъда би трябвало да изглежда милостива. В Испания тя скандализира. Двама от тримата местни инквизитори вярват в реалността на магьосническите явления, въпреки скептицизма на Върховния съвет на Инквизицията. Тя иска от третия, Саласар-и-Фриас, да ѝ изпрати пълен доклад. Това е повод за Саласар да повдигне отново въпроса за магьосничеството в неговата цялост, като излага историята на проблема. Заключенията са такива, каквито се очакват: магьосническите явления изобщо не са основателни; това са невероятни и смехотворни истории. Саласар завършва с една забележка, която отива далеч: веднага щом в книгите или проповедите се заговори за магьоснически дела, доносите увеличават броя си[285]. Поради това не трябва да им се дава никаква гласност; магьосничеството ще изчезне от само себе си, стига по-

вече да не се говори за него. Това е мислил вече за ересите изобщо свети Франсиско Борха: би трябвало да се избягва изобличаването им от амвона; това дава идеи на простите хора, които по този начин научават това, което е за предпочитане да не знаят; „по добре е да не се говори за това".

Различието между Испания и останалата част от Европа в отношението към магьосничеството е заинтригувало историците. Дали от тази гледна точка трябва да се противопостави католическият свят, по-снизходителен към народните суеверия, на протестантския, загрижен да се бори срещу езичеството и култа към сатаната? Х. Р. Тревор-Ропер предпочита да говори за социалния натиск и за колективните страхове. Обществото търси изкупителни жертви за тогавашните бедствия: войни, чуми, глад... В Испания са атакувани евреите, което позволява Инквизицията да бъде приветствана за умереността ѝ към вещиците; в Германия е обратното. И в двата случая са преследвани неконформисти[286]. Това обяснение не е убедително: нищо не пречи на испанската Инквизиция да преследва едновременно юдействащите и вещиците. По наше мнение специфичността на случая с Испания се дължи на други причини. От момента, в който в магьосничеството се вижда форма на ерес, Инквизицията има основание да се занимае с него, защото в Испания ѝ е възложена задачата да защитава вярата. Обикновената съдебна власт има отношение към всичко, което засяга обществения ред; следователно тя проявява внимание към социалния натиск, който вижда във вещиците престъпнички и помощнички на сатаната. Инквизицията пък не иска да се занимава с друго, освен с престъпленията срещу вярата. Суеверието я тревожи помалко от протестантството. Освен това Инквизицията – и именно това я прави силна – не пести времето си, за да разгледа из основи делата, които са ѝ поверени; тя събира много мнения, поискани от упълномощени юристи и компетентни теолози; рядко действа прибързано; произнася се чак след зряло и продължително размишление. При наличието на несигурни свидетелства, на необосновани обвинения, на празни женски приказки тя може само да бъде снизходителна. Магьосничеството не заслужава да се вдига толкова шум около него.

ТРЕТА ЧАСТ

ИСПАНИЯ И ЕВРОПА

(1700 – 1996)

От възкачването на престола на Кралете Католици до смъртта на последния от Хабсбургите Испания е господстваща сила в Европа. По времето на Филип II това превъзходство е безспорно, защото този суверен царува над целия Иберийски полуостров, Холандия, Бургундското графство, Милано, Неапол и има за съюзници Хабсбургите от Австрия, владетели на Свещената империя. Граф-херцог Оливарес си е поставил за задача да запази ранга на Испания. Военните и дипломатическите поражения от средата на XVII в. пращат претенциите му в небитието. Войната за испанското наследство и договорите от Утрехт (1713) потвърждават упадъка. Тогава Испания губи всичките си владения извън полуострова. Тя, разбира се, запазва една огромна колониална империя, най-богатата, позната през онази епоха. Това не ѝ пречи да има чувството, че е станала второразредна нация, а огорчението се задълбочава, когато в началото на XIX в. трябва да се откаже от почти всичките си територии в Америка.

От началото на XVIII в. нататък Испания изпитва комплекс за малоценност спрямо Европа. Тя не участва в завоеванията, които бележат настъпването на модерния свят: научната революция, техническия напредък, индустриализацията, придаване светски характер на мисленето... Страда че е пренебрегвана, осъждана, дори експлоатирана от чужбина. За да излезе от това унизително положение, тя търси решения, които повдигат много спорове. За да си върне ранга в Европа и стане модерна нация, трябва ли да вземе за образец чужбина и да се откаже от част от културното си наследство, като отрече всичко, което се е случило от идването на Карл Пети на полуострова? Няма да е прекалено, ако обобщим целия период, започващ от XVIII в. и стигащ до възцаряването на Хуан Карлос, като едно усилие на Испания да навакса закъснението си спрямо Европа и модерния свят. Това не става без раздори. В очите на традиционалистите Просвещението е опит за присаждане в Испания на институции, методи и идеи, които са чужди на нейното своеобразие. Борбата приема нова форма от 1808 година. Тогава Испания отказва да бъде придатък към френската империя; едновременно с това тя желае да се отърве от своите архаизми. Първо карлисти и либерали, след това консерватори и реформатори се нападат ожесточено до 1939 г., когато генерал Франко предявява претенцията, че възстановява връзките с добродетелите на расата, които според него се олицетворяват от Кралете Католици и Филип II. Смъртта на диктатора съвпада с икономически и социални промени, които позволяват на Испания отново да се изравни с повечето европейски сили.

Близо три века противоречия, идеологически или кръвопролитни, са оставили следи. Може ли въпреки това да се говори за две Испании, непримирими една към друга? Идеята е лансирана през XIX в. от португалеца Фиделино де Фигейреду; тя е подета в наши дни от големия историк Менендес Пидал. Въпреки авторитетните си защитници, тезата за двете Испании не е убедителна. Непримиримостта не е изключително право на никоя страна. Във Франция например през 1989 г. все още има разделение относно интерпретирането на Революцията. Бяха преживени убийствени граждански войни (Парижката комуна) и национални драми, последната по време от които (поведението на французите между 1940 и 1944 г.) далеч не е уталожена. Следователно Испания не представлява изключение. Както толкова други страни, тя е разделена и разкъсвана относно пътищата, по които да поеме, за да осигури своето единство, благополучие и величие, без при това да може да се говори за непримирими лагери[1].

ПЪРВА ГЛАВА

ВЕКЪТ НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО (1700 – 1788)

Вековете рядко съвпадат точно със своите хронологични граници. В Испания XVIII в. започва към 1680 г. с възстановяването на икономиката, с поставянето в ред на държавните финанси и с интереса, който проявяват *novatores* към движението на идеите, от Галилей до Нютон. Изкушени сме да го завършим със смъртта на Карлос III през 1788 г., но истинският край се намира малко по-късно, с първите отзвуци от Френската революция и най-вече с екзекутирането на Луи XVI; тогава реформаторите се изплашват от предишната си дързост и възприемат едно по-благоразумно поведение. Трима суверени заемат трона през този период: Фелипе V (1700-1746), Фернандо VI (1746-1759) и Карлос III (1759-1788)[2]. Общо взето те са били по-скоро посредствени, не прави изключение дори Карлос III, който минава за голям реформатор. Фелипе V не е силна личност като дядо си Луи XIV; раздвоен между болезнената чувственост и грижливата набожност, той минава от съпружеското ложе в изповедалнята, по думите на Домингес Ортис, което му оставя малко време за държавните дела. Карлос IV е ощетен от портрета, който Гоя прави на него и семейството му; фактически той не е по-лош от предшествениците си. Тези крале са повече почитани, отколкото обичани от своите поданици. Заслугата им е, че поглеждат по нов начин на положението на страната и че призовават във властта хора, които считат за способни да проведат необходимите реформи.

Склонни сме да преувеличаваме новаторския аспект на Бурбоните и влиянието на френските идеи. В действителност Испания започва да се променя през последните двадесет години на XVII век. Тогава се открояват основните черти на следващия период: паричната реформа, която ще даде на страната в продължение на повече от сто години стабилна парична единица и преразпределяне на националното богатство, характеризиращо се с постепенно отслабване на центъра и подем на периферните области. В политическата област първите Бурбони се възползват от обстоятелствата, за да осъществят отчасти мечтата на Оливарес: да бъде обединена една Испания, която отсега нататък е ограничена до владенията си на полуострова и до колониалната си империя. От XVIII в. нататък наистина може да се говори за Испания, а не за съществуващи едно до друго кралства. На всички равнища се отбелязва повече хомогенност и дори чувството за принадлежност към една национална общност, чувство, напълно съвместимо със силния регионален патриотизъм. Заедно с това кралете не променят много данъчната система, която остава дълбоко несправедлива, нито структурата на обществото: благородниците запазват привилегиите си, духовенството също, освен че то още повече зависи от държавата; трудно е да се утвърди една динамична и предприемчива буржоазия.

Ще трябва да говорим по-скоро за приемственост на националната традиция, отколкото за скъсване с миналото. Това е особено отчетливо в областта на културата. В Испания откриваме малко енциклопедисти и философи по френски маниер. Просвещението не се отклонява нито от традиционната религия, нито от католическата ортодоксалност: търси се само изчистване на религията от ней-

ните подправени елементи като суеверията или крайните прояви на обредите: разчита се на духовенството да издигне културното и морално ниво и благосъстоянието на населението. Съзнаващи упадъка на Испания, реформаторите се опитват да преодолеят изоставането на своята страна спрямо останалата част от Европа. За тази цел те възприемат прагматично поведение; искат да заменят приемствеността в традицията с рационален ред: разбирането за прогрес замеля това за провидение. Кралската власт ръководи отгоре обновлението – поведение, придружено от един вид нетърпение поради бавността и съпротивата и което води до взаимно неразбиране на народа и просветените елити. Тази воля за реформи дава резултати. През последната третина на XVIII в. възраждането се чувства навсякъде. Френската революция от 1789 г. предизвиква противоположни реакции в Испания: ентусиазъм у неколцина, безпокойство при повечето. Тогава виждаме някои реформатори да се плашат от дръзките действия на съседната нация, да се опасяват от революционната зараза и да приемат отбранително, дори назадничаво поведение. Войните на Революцията и на Империята[3] прекъсват бавния процес на обновление и поставят Испания пред труден избор.

1. Войната за наследството на трона

Завещанието на Карлос II отначало не предизвиква никакво противопоставяне; всички суверени – с изключение на императора – признават херцог Анжу за крал на Испания и през април 1701 г. Фелипе V влиза в Мадрид. Но неумелите действия на Луи XIV променят ситуацията. През февруари 1701 г. той намеква, че неговият внук би могъл при определени условия да запази правата си върху короната на Франция; това означава отказване от гаранцията, че Франция и Испания никога няма да бъдат събрани под властта на един и същи крал. В същото време Луи XIV, действащ от името на Фелипе V, окупира Холандия. Тези изявления и действия се възприемат като провокации. Обединените холандски провинции и Англия тогава се сближават с императора и се ангажират да дадат трона на Испания на неговия малък син, ерцхерцог Карл Австрийски. През септември 1701 г. между Англия, Обединените провинции, Австрийската империя и Дания е образувана коалиция, която през юни 1702 г. обявява война на Франция и Испания. Португалия се присъединява към нея през май 1703 година. Така конфликтът между династиите за наследството на испанския трон довежда до международна война, а на полуострова, до гражданска война между привържениците на всеки от претендентите.

Отначало съюзниците завоюват успехи на полуострова. Англичаните завладяват Гибралтар (1704) и Барселона (1705). Каталония, Валенсия и Арагон се присъединяват към ерцхерцога, който влиза в Мадрид през юли 1706 г., но народът на Кастилия се надига в полза на Фелипе V и през следващия месец той може да се завърне в столицата. Организира се контраофанзива. През април 1707 г. тя позволява на французи и испанци да победят противниците си при Алманса, недалеч от Валенсия. Странна битка: един англичанин, натурализиран французин – херцог Беруик, командва „испанската" армия, докато съюзническите войски са под командването на лорд Галоуей, французин в служба на Англия... В действителност партията се разиграва във Фландриите и по Рейн. След няколко първоначални успеха французите отстъпват навсякъде. През 1708 г. Лил е загубен, а територията на Франция – подложена на нашествие. Нещата се утежняват от ужасния глад, който през 1709 г. опустошава Франция. Луи XIV е

на път да се откаже от борбата, но противниците поставят неприемливи условия: те искат той да отстъпи Елзас, Страсбург, Лил, а френската армия да изгони Фелипе V от Испания. Кралят прави страната съдник на изисквания, „еднакво противоречащи на справедливостта и на честта на френското име"; той предпочита да воюва със своите врагове, отколкото със своите деца. Военните действия са подновени. Този път французите и испанците имат превес. В Испания Вандом печели победата при Вилявисиоса (1711); на север, през септември 1712 г. Вийар спира императорските войски при Дьонен.

От военна гледна точка, Фелипе V е спечелил партията. В дипломатически аспект, поради смъртта на Йосиф I през април 1713 г. неговият син и наследник, ерцхерцог Карл, става император. Ако последният стане крал на Испания, ще се получи отново ситуацията от 1519 г., когато Карл Пети, който вече царува над Испания, получава императорски сан. Тази перспектива обезпокоява съюзниците. Англия и Холандия сменят лагера: те се решават да признаят Фелипе V за крал на Испания при условие, че се откаже окончателно от правата си над короната на Франция. На тази основа е подписан договорът от Утрехт през април 1713 година. Големият печеливш е Англия. Тя запазва Гибралтар и остров Минорка, окупиран по време на войната, и постига две особено изгодни клаузи в икономическо отношение: монопол върху търговията с черни роби в Америка и правото да изпраща всяка година в Индиите един търговски кораб от петстотин тона. Този кораб, наречен „разрешен", представлява пробив в търговския монопол на Испания с нейната колониална империя. Договорът от Утрехт не засяга първите заинтересувани, Фелипе V и ерцхерцога на Австрия, станал император. Един по-късен договор, подписан през 1714 г., урежда техния спор; Испания отстъпва на империята всичките си владения извън Иберийския полуостров: испанска Холандия, Неапол, Миланската република и Сардиния.

Що се отнася до вътрешните отражения на войните за испанското наследство, общо взето забелязваме от една страна, че привилегированите и техните поданици правят противоположен избор, а от друга, че териториите на короната на Арагон застават по-скоро на страната на ерцхерцога, а тези на короната на Кастилия – в лагера на Фелипе V. Това, което предизвиква гражданската война, е чуждото нашествие. Кастилците са стъписани от влизането на португалци в Мадрид и от наличието на протестанти в съюзническите войски. В началото на лятото на 1706 г., когато ерцхерцогът предприема офанзивата си в центъра на полуострова, се организира един вид партизанска война, още преди появата на това понятие, заплашваща да прекъсне съобщителните му линии, което го принуждава да напусне Мадрид. Същата реакция се получава и през 1710 година. Привържениците на ерцхерцога отново окупират Мадрид; те са прогонени оттам от едно въстание на кастилското простолюдие, чието отношение контрастира с враждебността или безразличието на висшите благородници. Несъмнено от страх да не загубят своето влияние, действително грандовете много бързо се дистанцират от Бурбоните. Последният адмирал на Кастилия, херцозите Аркос, Мединасели, Бехар, Нахера, графовете Сифуентес, Лемос, Фуенсалида, маркиз Санта Крус и други не показват никакъв ентусиазъм към каузата на Фелипе V. Духовенството се разделя. Общо взето йезуитите са на страната на Фелипе V, просещите ордени – на ерцхерцога, поне тези под короната на Арагон. В Кастилия бялото духовенство е за Бурбоните; под короната на Арагон, то е против тях; в Тарасона и Мурсия батальони от свещеници, водени от каноници, стрелят срещу французите. След войната някои духовници, привърженици на ерцхерцога, ще напуснат Испания; Карл, станал император, ще възнагради тяхната преданост с доходоносни църков-

ни титли във Виена и в новите италиански владения на Хабсбургите.

Под короната на Арагон е обратното. Тук поданиците заемат позиция срещу Бурбоните. Вероятно трябва да се държи сметка за социалната структура на тези територии, където сеньориалният режим е много по-суров, отколкото в Кастилия. Във Валенсия още през 1693 г. има бунтове на селяни, които отказват да плащат арендите си. Гражданската война във Валенсия приема облика на антисеньориално въстание; селяните разграбват имената на благородниците. Като се присъединяват към ерцхерцога, те се опитват да избегнат сеньориалното потисничество: те си създадоха напразната надежда – отбелязва един съвременник, – че ще бъдат освободени от налозите, които ги смазват. Фелипе V не ги обезкуражава и дава смътни обещания да преразгледа положението им след победата.

За да обясним отказа на короната на Арагон да се подчини на Бурбоните, се изкушаваме да припомним опасенията на тези територии да не загубят статута си на автономия, на който много държат. От тази гледна точка, Карл Австрийски, който е Хабсбург, изглежда дава гаранции: последният крал на Испания, Карлос II е спазвал много точно *fueros*, а в Каталония имат лош спомен от преминаването на френските войски през 1650 г. и от договора от Пиренеите, който е дал на Франция Русийон и Сердания. Французите не са много популярни; в тях хората виждат търговци и имигранти, следователно съперници, обвинявани, че вдигат цените и намаляват заплатите. Именно тези чувства излизат на първо място, поне в началото на гражданската война, повече, отколкото въпросите за автономията. В нито един момент не се отбелязва желание за възползване от ситуацията, с цел отделяне от Кастилия. Арагонци, каталонци и валенсианци се бият за бъдещия режим на цяла Испания, не за участта на съответните си страни. Колкото до защитата на *fueros*, тя се поставя чак впоследствие, след битката при Алманса (1707), когато Фелипе V постановява премахването на статута на автономия на кралство Валенсия. Този прецедент разтревожва другите съставни части на короната на Арагон и засилва позицията им, но не той създава опозиция срещу Бурбоните; тя вече съществува. По съвет на Луи XIV, Фелипе V се заема да смекчи докачливостта на своите поданици. Още с възкачването си на престола той отива в Барселона и свиква Кортесите на Каталония, като по този начин възстановява една традиция, прекъсната след 1632 година. По този повод той потвърждава привилегиите на Принципата и тържествено се заклева да ги спазва. Няма никаква причина за съмнение в намеренията му: в края на краищата той не е посегнал на *fueros* на Страната на баските и на Навара, области, които са се присъединили към него още от началото и са му останали верни. Премахването на автономния статут на Валенсия, после и на останалите територии на Арагон, трябва да бъде интерпретирано повече като санкция срещу разбунтувалите се поданици, отколкото като прилагане на доктринерски централизъм. Съпротивата на каталонците следователно има сложни причини. Тя е по-силна в самата Барселона, отколкото в останалата част на Принципата, посилна сред средните класи, отколкото сред благородниците. Откриваме още и социални причини в основата на заеманите политически позиции: страхът на Барселона да не загуби превъзходството си над останалата част от Каталония, този на средните класи от френската конкуренция. Град Барселона продължава съпротивата си срещу Бурбоните след мира от Утрехт. Когато херцог Беруик обсажда Барселона, защитата на града е поета от градските милиции, организирани по професионални съсловия. Виждаме например дружини от златари, хлебари или производители на саби да заемат различните стратегически пунктове;

има още и две дружини от студенти, командвани съответно от професор по право и професор по философия. Последният щурм е на 11 септември 1714 година. Барселона капитулира на 15-и. През следващата година Арагон и Каталония изгубват своите *fueros*.

2. Царуването на Фелипе V (1700-1746) и на Фернандо VI (1746-1759)

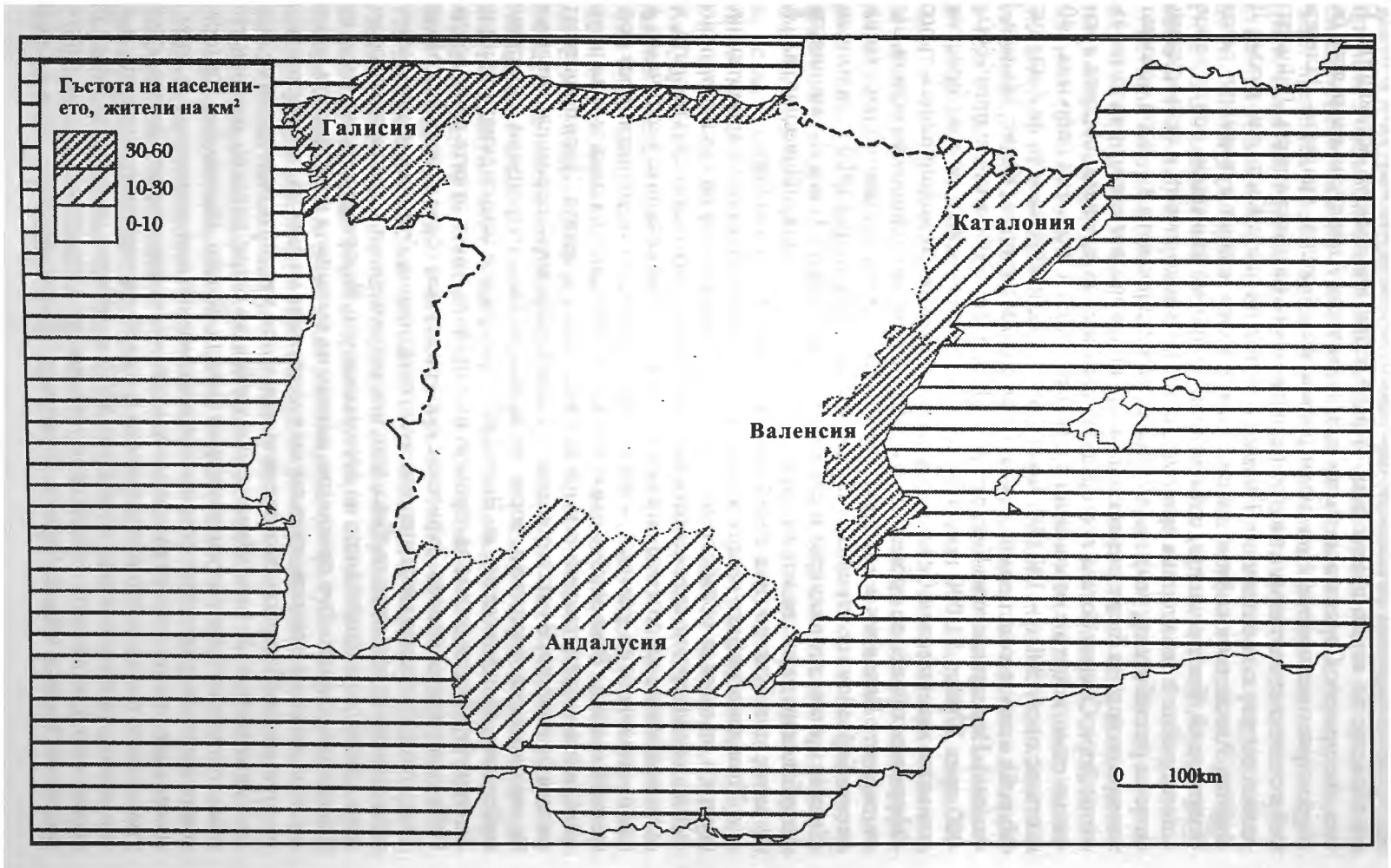
Двамата първи Бурбони на Испания си приличат по едно нещо: и двамата страдат от психически разстройства. При смъртта си те са на ръба на лудостта. Фелипе V никога не приема истински клаузите на договора от Утрехт, които го задължават да се откаже от правата си върху короната на Франция. Това обяснява абдикирането му през януари 1724 г. в полза на сина му Луис. Кралят тогава говори за „нищетата на живота" и за намерението си да се оттегли в Гранха с втората си съпруга, Изабела Фарнезе – за която се жени през 1714 г., – за да „размишлява върху другия свят". Всъщност болестта на младия Луи XV го кара да се надява, че скоро ще може да заеме трона на Франция. В Гранха двамата съпрузи не само подготвят вечното си спасение, те са заети най-вече да стягат багажа си за скорошно заминаване за Париж... Умира обаче не Луи XV, а Луис I, новият крал на Испания, и Фелипе V е прекалено щастлив да се възкачи отново на трона! И така, всъщност Фернандо VI е третият Бурбон на Испания. Той е роден от първия брак на Фелипе V с Мария Луиза Габриела Савойска. Още с възкачването си на престола той принуждава своята мащеха, досадната Изабела Фарнезе да напусне двора и да се установи в Гранха. Твърди се, че той намалява влиянието, с което се ползват французите след възкачването на новата династия. Действително много французи, които са придружили Фелипе V и служат в армията или администрацията, напускат Испания в края на войната за испанското наследство и след пристигането на Изабела Фарнезе. Италианците са по-малобройни, но влиянието им несъмнено е по-голямо от това на французите[4]. Двамата първи Бурбони полагат усилия да реорганизират институциите. Задачата им се оказва особено улеснена от благоприятната конюнктура, започнала в края на XVII век.

Възстановяването на Испания

В средата на XVII в. Испания изпада в една от най-дълбоките кризи в своята история. Подемът става осезаем от 1680 г. и продължава през целия XVIII в., въпреки войните, чиито последици върху общата икономика са почти нулеви[5]. Все още има лоши реколти, кризи с продоволствието и глад, но не и опустошителни епидемии като тези, регистрирани по-рано. Миите на Мексико се връщат към постоянно производство и парите приждат отново. Паричната единица става забележително стабилна[6]. Цените се покачват редовно и се задържат над заплатите; разликата между двете криви остава значителна, което осигурява на предприятията нарастващи печалби. Именно на тази причина Хамилтън отдава експанзията на Испания през XVIII в., експанзия, която не е равномерна; тя е потрайна в някои области, в други не толкова. През XVIII в. става обратът, „който прехвърля от центъра към периферията зоната на демографска привлекателност и производствена дейност" (Пиер Вилар) – основна промяна, с която се обясняват различията между съвременна Испания и тази от златния век.

Демографията илюстрира добре тази обща еволюция[7]. Тогава населението

Гъстота на населението на Испания според преброяването от 1787 г.

на Испания нараства от седем на единадесет милиона жители. Това засяга всички области, но много повече тези от периферията отколкото останалите. Галисия, Астуриите, Страната на баските, атлантическа Андалусия напредват бързо, Каталония още повече. Най-голям растеж има бившето кралство Валенсия, и той е още по-впечатляващ, защото не дължи нищо на имиграцията. Дейността се движи заедно с населението. Градската мрежа на двете Кастилии рухва; Леон, Бургос, Авила вече са само големи села, в които живеят духовници, рентиери (бюрократи, благородници, собственици) и дребни търговци, които използват многобройна и зле платена прислуга. В Толедо много палати и сеньориални домове са разнебитени; вече няма средства за поддържането им; дори не винаги се намира на кого да бъдат дадени под наем, защото предлагането превишава търсенето. Дори Севиля остава под средната стойност за страната. Мадрид е изключение само защото е столица на кралството; през 1700 г. той наброява 140 000 жители; през 1800 г. – 180 000. По същото време крайбрежието на Андалусия и Мурсия е във възход поради динамиката на пристанищата (Кадис, Малага, Картахена). Нарастването на Кадис е сред най-бързите: 7 000 жители през 1600 г., 41 000 през 1700 г., 71 000 през 1786 година. Не е случайно, че това пристанище измества окончателно Севиля като начална станция за колониалната търговия. Оформя се процес на урбанизация на Кантабрийската планинска верига. Леванте, заедно с Валенсия и Аликанте, както и Каталония, бележат подем. Населението на Барселона се утроява; с над сто хиляди жители през 1800 г., тя изпреварва Севиля и става вторият град в кралството след Мадрид. Пак в Каталония трябва да отбележим нарастването на градовете, разположени по крайбрежието или близо до него, като Матаро (над 10 000 жители през 1787 г.) или Реус.

Този демографски растеж довежда до по-голямо търсене на хранителни продукти и на земи за обработване, а оттам и до нарастване на селскостопанските цени, по-подчертано през втората половина на века, отколкото през първата, както и до покачване на поземлената рента: нерядко собствениците увеличават арендите – понякога ги удвояват, – когато трябва да бъдат подновени, през три или четири години. Това двойно движение към покачване – на цените и на поземлената рента – представлява стимул за инвестиране в земята. Производството нараства постоянно. В някои области – на север например – се развива отглеждането на царевица и картофи, което позволява да бъде изхранвано нарастващото население. В околностите на Валенсия се разширява отглеждането на ориз, не без пагубни последствия за здравето на жителите, както отчита един доклад на Кабанилес в края на века. Зърнените култури остават обаче основа на храненето. Тъй като в техниката няма никакви чувствителни подобрения и инструментите и навиците не се променят изобщо, доходите остават ниски. Следователно се очаква нарастване от разширяването на посевната площ. Разораят се нови земи: гори – без обезлесяването да е прекалено; цените на въглищата и на дървата се покачват в рамките на нормата; кривата им е успоредна на тази на селскостопанските продукти – пасбища или общински имоти, които местните олигархии се стремят да приватизират. В тази област също трябва да бъдат внесени нюанси според областите: десятъците от епархиите на Севиля, Толедо, Валядолид, Самора, Сеговия сочат, че реколтите от пшеница и ечемик остават неизменни и дори леко намаляват, докато тези от ръж и особено виното се увеличават. Лозята, спекулативна култура, се разпростират, често в ущърб на зърнените култури, в двете Кастилии, както и в Андалусия. През XVIII в. износът на вино от Херес бързо нараства и британските търговци се установяват в страната и създават потекло: родовете Домек, Осбърн, Гордън, Харви и др.[8] В провинциите Сория и Саламан-

ка, както и в Естремадура, житните култури определено западат. Кампоманес изобличава поведението на някои сеньори, които предпочитат да превърнат в пасбища обработваемите земи, които за тях не са достатъчно доходоносни; добитъкът прогонва човека. Заради липсата на истински национален пазар и трудностите, създадени от релефа[9], вътрешните области могат да разчитат почти само на собствените си ресурси. През последната третина на века управляващите ще се опитват да поправят това положение, но не особено успешно. Крайбрежието е по-облагодетелствано; в период на липса на храни може да бъде докарано жито от чужбина, от Франция, от Англия, от Балтика и дори от Филаделфия!

Растежът се проявява и в занаятчийството и манифактурите, но той е неравномерно разпределен по браншове и региони. В началото на века, под влияние на теориите на меркантилизма, такива, каквито ги излага Устарис, се търси използването на суровините – вълна, желязо, поташ..., – за да се създаде национална индустрия и се възстанови търговският баланс; държавата често става предприемач, пряко или косвено, като осигурява необходимите капитали. Именно тези колбертистки[10] тенденции вдъхновяват създаването на кралски манифактури: фабриките за платове в Сеговия и особено тези в Гуадалахара, които използват повече от хиляда работника в средата на века, почти четири хиляди в края; памучните платове на Авила; кристалните изделия на Ла Гранха; порцеланът на Ретиро (Мадрид)... Повечето от тези предприятия обаче имат дефицит. Първите доменни пещи се появяват на север, в Лиерганес и в Ла Кавада; те произвеждат оръдия за флота. Патиньо и маркиз Енсенада създават арсеналите на Ферол, Картахена, Кадис и Хавана. Мините в Алмаден са реорганизирани така, че да доставят живака, необходим за увеличаване на производството на сребро в Мексико чрез метода на амалгамиране. Сред традиционните индустрии се отбелязва общ възход на текстила, който е слаб за копринатa, бърз за памука, среден за вълната, колеблив за лена. Това засяга всички области на Испания, но в различна степен. В Гранада фабрикантите на копринени тъкани са просто едри занаятчии. В Галисия, по-специално в Мондонедо, ленът дава възможност за малка селска промишленост – единствената, – която работи за износ. В Кастилия обработката на вълна запада почти навсякъде, освен в Сеговия, където се отбелязва тенденция към концентрация, но там производството е притиснато от една придирчива регламентация, която спира инициативата. В Риоха (Ескарай) и Санто Доминго де ла Калсада се появяват нови центрове. При все това основното количество от вълната на Кастилия продължава да бъде изнасяно. Познатите цифри за дейността на пристанището на Билбао между 1733 и 1793 г. не оставят никакво съмнение по този повод. В това няма нищо учудващо, когато знаем, че в Сеговия например много фабриканти са едновременно и животновъди: вълната, обработвана на място, е под 15 % от експортираната. Общо взето, пасищното планинско животновъдство не губи своето значение. В средата на века в Места се отглеждат около три милиона овце; стадата на манастира на Гуадалупе например, никога не са били толкова многобройни.

Тази ограничена занаятчийска и промишлена дейност във вътрешна Испания се обяснява отчасти с тесния пазар, свързан от своя страна с покупателната способност на населението. Необходимостта да се осигури продоволствието на столицата позволява създаването на компании като Петте големи корпорации от Мадрид[11]. Тази компания извлича големи печалби от договорите, сключени с държавата и кметството. Тя е натоварена да събира местните данъци; занимава се с промишлени и търговски дейности, включително с колониална търговия; работи също и като банка: приема депозити от частни лица и дава заеми, по-

специално на държавата. Навсякъде другаде в Кастилия търговията е развита слабо. Понякога, както в Сеговия, духовенството дава под аренда на частни лица събирането на десятъка, което се изразява в засилването на местната дребна буржоазия, но най-често духовенството и едрите собственици пласират сами своите реколти без посредници. Поради липса на налични средства селяните нямат възможност да купуват дрехи или фабрични произведения. В Астурия през 1757 г. все още по пазарите често се извършва размяна. Малкото търговци работят за охолна, но ограничена клиентела. Както отбелязва един наблюдател от 1808 г., малко на брой са тези, които могат да купуват луксозни стоки; не се продава много; следователно не се печели много... Истинските търговци в Кастилия се срещат рядко.

В периферна Испания ситуацията е различна. Канарските острови извличат полза едновременно от географското си положение – спирка по пътя за Индиите, и от местните ресурси – експорт на вино. Търговска буржоазия се развива в пристанищата по крайбрежието на Кантабрия: Билбао, Сантандер, Ла Коруня, Виго. Същото е в Аликанте и Валенсия, където са инвестирани големи капитали повече в търговията, отколкото в копринените фабрики, които при това са най-значителните в Испания. Това е още по-вярно за Кадис, където до 1778 г. и дори след това се съсредоточава основната част от търговията с Америка: там има близо петстотин едри търговци, застрахователни компании, търговски посредници... Тук чужденците са много; мнозина от тях се установяват за постоянно. Като цяло обаче буржоата от Кадис са по-скоро консервативни; те инвестират малко в областта. През 1785 г. един съвременник ги упреква, че не инсталират на място станове за тъкане на памука, внасян от Америка, а го реекспортират изцяло в Каталония. Буржоата от Кадис не се интересуват много от предприемачество; те предпочитат начина на живот на аристокрацията. В Барселона обаче има динамична буржоазия. Растежът на Каталония е между 1730 и 1760 г.; той се дължи на покачването на селскостопанските цени благодарение на доходни продукти като виното и ракията, по време, когато демографският излишък позволява заплатите да бъдат поддържани на стабилно равнище. Тук печалбите са инвестирани в земеделието, в търговията и в промишлеността. От средата на века Барселона се утвърждава като голям град, снабден още през 1752 г. с улично осветление; пристанището е много активно. Разработват се традиционните пазари (каталонската вътрешност, Средиземноморието) и има насочване към вътрешността на Испания, в очакване американският пазар да се отвори при Карлос III и да се създаде текстилна промишленост въз основа на внасяния памук.

Въпреки нарастването на населението, следователно на броя на данъкоплатците, както и това на производството и търговския обмен, бюджетът на държавата остава непрекъснато в дефицит. Едно официално проучване от 1737 г. оценява очакваните постъпления на двадесет и един милиона реала, а предвидените разходи – на тридесет и четири милиона и половина, от които повече от двадесет милиона за военни разходи. За попълване на разликата се прибягва както в миналото към извънредни мерки; разчита се на възобновяването на вноса на сребро от Новия свят. В данъчната система няма никаква значителна промяна по отношение на предишното положение. В основни линии тя се основава на косвените данъци, които засягат потреблението и търговските сделки: *alcabalas*, „Милиони“ и др., т. е. тя тегне повече върху бедните, отколкото върху богатите. Към тези приходи се прибавят митническите такси, извънредните „услуги“ и данъците на Църквата. Единствената реформа през първата половина на века се отнася до начина на събиране на данъка. Вместо да го присъжда на частни лица, държава-

та натоварва своите служители да го събират директно, но общинските управи – следователно местните олигархии – много често си запазват ръководството на операциите. Те се възползват, за да превърнат в такси върху потреблението редките опити за пряко облагане; по този начин привилегированите се уреждат да плащат по-малко, отколкото би трябвало. Точно това става през 1741 г., когато държавата създава една извънредна „повинност", вид данък от 10 % върху дохода, от който са освободени духовниците, лекарите, адвокатите и чуждите търговци; общините уреждат тежестта да бъде прехвърлена върху всички данъкоплатци. Под управлението на Фернандо VI, маркиз Енсенада предвижда голяма реформа: създаване на единствен данък, пропорционален на благосъстоянието, който да замени косвените данъци. Установяването на данъчната основа на този налог предполага точно оценяване на състоянието на всеки. Точно това е поискано с обширната анкета, известна най-вече като кадастър на маркиз Енсенада, която осигурява много сведения за положението на градовете и селата в Кастилия в средата на века. След уволняването на маркиза работата е прекратена; реформата е отложена.

Това е така, защото испанското общество от XVIII в. все още е доминирано от привилегированите съсловия: благородници и духовници. Буржоазията в точния смисъл на думата е малцинство. Масата на населението е съставена от селяни, състоянието на които е различно в различните области. В Галисия, в Астурия и в Страната на баските има много дребни и средни собственици, а също и арендатори, но малко селскостопански работници и безимотни селяни. В края на XV в. каталонските арендатори получават дългосрочни ипотечни договори, които реално ги правят собственици; те имат гаранцията, че няма да бъдат принудени да напуснат. Във Валенсия, в Северна Месета и в Навара собствениците и арендаторите все още са мнозинство. В Западна Андалусия (Севиля и Кордова), напротив, три четвърти от селяните са селскостопански работници, които водят несигурно съществуване; арендаторите са два пъти повече от собствениците. В Източна Андалусия, в Мурсия, в Естремадура и в Нова Кастилия съотношението на селскостопанските работници варира между половината и две трети от селското население, като останалите се разпределят по равно между дребните собственици и арендаторите.

Благородниците остават най-могъщото и най-престижното съсловие. Бурбоните са създали много титли, било за да си да се обогатят, било да възнаградят услуги[12], но броят на грандовете нараства малко: те са сто и деветнадесет през 1787 г. срещу сто и тринадесет през 1707 година. Земята принадлежи на благородниците и по-голямата част от територията е поставена под администрацията на светски или духовни сеньори; само големите градове, с малко изключения, са в кралско владение. Възможни са три случая:

— сеньорът притежава земята, но без юрисдикция: той няма право да раздава правосъдие и да назначава местните магистрати;

— той има юрисдикция върху територията, но не и собственост върху земята;

— притежава едновременно земята и юрисдикцията; това е най-разпространеният случай. Така благородниците държат половината от поземленото богатство в Астурия, Леон и Естремадура, две трети в Ла Манча и Западна Андалусия.

Под управлението на Карлос III кралството откупва данъците (*alcabalas*) от някои сеньори, на които някога е присъдило събирането им. Освен това си връща владението върху някои територии, но тези действия предизвикват протести и са незначителни на брой. Сеньориалните данъци в истинския смисъл на думата

не са много. Таксите за ползване (мелници, фурни, преси, ханове) са по-критикувани. За сметка на това сеньорите изглежда не искат изключителни права за лов и риболов: те няма да бъдат споменати в Кортесите на Кадис в началото на XIX в., когато ще се говори за злодеянията на сеньориалния режим. И най-сетне, от 1716 г. нататък, кралят е отнел от сеньорите правото да съдят криминални престъпления. Въпреки тези ограничения[13] сеньориалният режим е все по-непопулярен, но то е защото селяните не правят разлика между сеньориални данъци и поземлена рента; те не мразят сеньора; мразят собственика, загрижен да извлече най-голяма печалба, било като превърне в пасища терените, които дават слаба реколта, било като увеличи поземлената рента. В действителност не всички благородници проявяват незаинтересованост към своите владения; някои се заемат, често успешно, да ги оползотворяват и да модернизират стопанисването им, както показват проведените проучвания, например на владенията на инфантите: в този конкретен случай сеньорите показват енергичност и въвеждат технически подобрения за увеличаване на добива[14]. Свидетелства на съвременници доказват популярността на граф Аранда или на маркиз Санта Крус, които бдят за благосъстоянието на своите поданици. Това обаче са изключения.

Второто от привилегированите съсловия, духовенството, притежава приблизително 15 % от територията и прибира 25 % от земеделските приходи, основно под формата на десятъци, които представляват над половината от земеделските приходи на кралството. Разликата между цифрите на притежаваните земи и на приходите предполага или че владенията на духовенството са по-добре експлоатирани от останалите, или че обхващат най-плодородните земи. Двете хипотези не се изключват, но втората изглежда по-вероятна. Разпределянето на това богатство не се променя много през XVIII век. Архиепископството на Толедо продължава да носи най-голямата печалба в Испания с годишни доходи от три милиона реала; на опашката са епископствата Барбастро, Тудела или Туи, които трябва да се задоволят с по-малко от сто хиляди реала. Противно на създаденото предубеждение, членовете на духовенството не са прекалено много. Преброяването от 1797 г. отчита 182 778 духовници, но в тази цифра са включени обикновените подстригани, клисарите и други помощници. Реално членовете на духовенството не надхвърлят 150 000 човека[15], или по-малко от 1,5 % от общото население на Испания; то дори леко намалява от началото до края на века. Средно се пада по един свещеник на петстотин жители. Един по-задълбочен анализ разкрива значителни регионални различия: един свещеник на 153 жители в Алава, един на 170 в Леон, един на 268 в Торо, един на 403 в Каталония, но един на 1 115 в Кордова, един на 1 332 в Севиля, един на 1 721 в Мурсия... Това, което е могло да създаде впечатление за извънредно многолюдно духовенство, е силната му концентрация в градовете. Независимо дали са бели или черни, духовниците предпочитат да се установят в градовете; но Испания от XVIII в. е страна с преобладаващо село. В края на века близо три хиляди селски енории нямат свещеник; това е особено отчетливо в Галисия и в Естремадура. Трябва да се откажем от представата за една Испания, дълбоко пропита от стойностите на католицизма. Отец Педро Калатаюд, йезуит, който обикаля Испания от 1718 г., отбелязва в своя дневник, че цели провинции, особено Андалусия, са дълбоко пропити от езичество: оцелели са стари земеделски култове; не се прави разлика между свещено и светско; свещениците не влагат голямо старание в просвещаване на паството си и др. Действително много селяни имат възможност съвсем рядко да чуят свещеник, който да ги осведоми за истините на догмата. Грижите за душата са занемарени, още повече че културното ниво на низшето духовенство и дори

на монасите не е твърде високо[16]; много от тях нямат никакво интелектуално влечение, никакъв вкус към духовното.

Малко прелати произхождат от висшите благородници; обикновено те са добре подготвени за своята мисия[17]. Голяма част от свещениците водят несигурно съществуване, защото техните епископи и духовници с титли си запазват по-голямата част от десятъците. Манастирите се грижат преди всичко да експлоатират и увеличават своите владения, като купуват земи и отстраняват дребните собственици и изполичарите, превърнати в надничари. Те също полагат усилия да използват своите сеньориални права с всички средства. Знаем за обтегнатите отношения между манастира „Поблет" в Каталония и селата и селяните от околностите. Не е рядко да се видят духовни прислужници да извършват наказателни експедиции с пистолет в ръка. Вътре в манастира властта си оспорват фракции и стигат до бой, когато трябва да се избере нов абат. Налага се да се забрани на монасите да присъстват на кориди, да посещават театри, да нощуват навън при хора с „лоша репутация"...

Тази ситуация подхранва у народа един смътен антиклерикализъм. Тя засилва и регалистките тенденции на управляващите, шокирани от натрупването на неотчуждаеми имоти, от невежеството на духовниците, от прекомерния брой на монасите, смятани за паразити и спиращи прогреса. Тези тенденции ще вдъхновят реформите, постановени под управлението на Карлос III, но почвата е подготвена през първата половина на века след преговори с Рим. Войната за испанското наследство води до криза. След като папата признава ерцхерцога за крал на Испания, Фелипе V прекъсва дипломатическите отношения, закрива трибунала на нунциата и отстранява няколко епископа, специално в Каталония. Един първи конкордат, подписан през 1737 г., позволява да бъдат решени този спор, както и различни въпроси: границите на правото на убежище в църквите, данъчната система на духовенството и др., но кралят на Испания иска много повече: универсален патронаж, т. е. прерогатива да назначава на всички доходоносни църковни длъжности в кралството. Той постига това с конкордата от 1753 г. благодарение на голямо обезщетение и на няколко отстъпки: папата запазва петдесет и две длъжности, на които може да назначава по своя угода; за всички останали, включително епископските длъжности, короната получава правото за представяне, което фактически означава, за назначаване. Това е прехвърляне в Испания на режима, който вече е в сила в Индиите. Отсега нататък бялото духовенство е назначавано от краля, който по този начин разполага с нараснала власт над Църквата.

Реорганизацията на държавата

Дългото царуване на Фелипе V (1700-1746) се разделя на два периода с различна продължителност; любопитното е, че всеки от тях е белязан от силната личност на една жена. През първия период целта е да бъде заздравен тронът, оспорван едновременно от вътрешни опозиции и международната коалиция. Някои от предприетите тогава реформи целят да набавят за новия крал средства да спечели войната на три фронта: политически, военен и дипломатически. Фелипе V открива в принцеса Урсинос нещо повече от сътрудничка, една жена, надарена с голям политически ум, способна да се наложи дори пред Луи XIV[18]. Именно тя издейства да бъдат назначени и поддържа някои от министрите по онова време: французите Ори и Амьоло, испанците Маканас и Кампильо, които възстановяват финансите и администрацията. Договорът от Утрехт, който бележи края на войната за испанското наследство, оставя Фелипе V неудовлетворен:

той му коства отказ от правата върху короната на Франция и той приема зле факта, че Испания изгубва териториите си в Италия. Втората му съпруга, Изабела Фарнезе, самата тя италианка от Парма, възприема възгледите му и взема активно участие в управлението. Още преди да влезе в Мадрид, тя заповядва на принцеса Урсинос да напусне незабавно страната. И така Изабела става първата сътрудничка на краля. Тя издига Алберони, отначало обикновен дипломатически агент на херцога на Парма, който заема властта от 1715 до 1719 година. Представят го като „изумителен свадливец", като човек, който, ако е имал усет за възможното, би могъл да бъде Мазарини на Фелипе V. След уволняването на Алберони се открояват двама испанци: отначало Патиньо, когото Фелипе V не обича много, но чиито достойнства признава; от 1733 до 1736 г. той е истински първи министър; след това маркиз Енсенада, който управлява от 1743 до 1754 г. с ум и мъдрост, заемайки се с всичко: финанси, право, строителство, морски дела...

Понякога на френското влияние се приписват общите принципи, които ръководят Бурбоните в момента, когато пристъпват към реорганизация на държавния апарат: абсолютизъм и централизация. Това твърдение трябва да бъде нюансирано. От Кралете Католици нататък Испания е авторитарна монархия; короната се стреми да съсредоточи всички власти и ако не успява да премахне или ограничи автономията на някои територии, то е защото не може да го наложи поради обстоятелствата. От тази гледна точка промяната на конюнктурата, дължаща се на войната за испанското наследство, улеснява нещата. Противопоставянето на някои елити и на някои области предлага на Бурбоните претекст да обновят методите на управление и териториалното устройство.

Това особено е вярно за най-удивителното от решенията, взети от първия Бурбон: премахването на режима на автономия на страните под короната на Арагон. Нямаме работа с произволна политика на централизация; става въпрос поскоро за съобразени с обстоятелствата поредица мерки срещу териториите, които са се присъединили към ерцхерцога на Австрия по време на войната за испанското наследство. Доказателството за това е, че баските провинции и Навара, лоялни към каузата на Бурбоните, са запазили статута си. Няма да бъде трудно, от друга страна, да определим испанските източници на тези решения. Още през 1625 г. граф-херцог Оливарес подтиква Фелипе IV да стане крал на Испания, т. е. да не се задоволява повече да бъде крал на Португалия, Кастилия, Арагон, Валенсия, граф на Барселона и т. н., а да приравни кралствата, от които се състои Испания, към кастилския образец, като заличи всички особености, които ги различават помежду им. За да оправдае тази мярка, Оливарес отбелязва, че юридическите системи не са определени веднъж завинаги; те трябва да се променят с времето. Декретът от 29 юни 1707 г., засягащ премахването на *fueros* на Валенсия, повтаря тези аргументи почти дума по дума: считайки, че един от основните прерогативи на суверенитета е да обнародва и отменя закони, които могат да се променят едновременно с обстоятелствата и нравите, Фелипе V решава да приравни всички кралства на Испания към юридическия режим на Кастилия. Няма обща мярка, валидна за всички страни под короната на Арагон, а решения, специфични за всяка съответна територия. Първото – декретът от 29 юни 1707 г., следва непосредствено битката при Алманса, бележеща поражението на бунтовниците от Валенсия. То е представено като политическа санкция. Слага се край на режима на автономия, на *fueros* и дори на гражданското право на кралство Валенсия. Пак през 1707 г. друг декрет премахва *fueros* на Арагон, но се изчаква победата при Вилявисиоса (декември 1710 г.), за да бъде допълнен текстът на

присъдата през април 1711 година. За разлика от това, което е било постановено за Валенсия, Арагон запазва гражданското си право. И накрая, през октомври и ноември 1715 г., след победата над каталонския бунт, се премахва отделният режим на Каталония и на Балеарските острови; както в Арагон, гражданското право не е засегнато. Така териториите от короната на Арагон изгубват своята специфичност. Техните Кортеси изчезват. Вицекралете са заменени с генерал-губернатори, които получават разширени пълномощия и председателстват по право аудиенциите, оригинални институции, които са повече от съдилища, тъй като по принцип са свързани с управлението на териториите. Всъщност генерал-губернаторът притежава основната част от властите. Това е победа на военните над цивилните. Бившите общини отстъпват място на нови органи, създадени по кастилски образец, с тази разлика, че градските съветници са назначавани от краля и не могат да предадат поста на своите деца. Данъчната система също се променя. Това е една от целите на граф-херцог Оливарес: да накара каталонците да плащат. Фелипе V не пропуска случая, но по съвет на министъра Макинас се избягва въвеждането във Валенсия на многобройните косвени данъци, които са в сила в Кастилия; те са заменени с една единствена такса, която е техният „еквивалент" – това е името, което се дава на този нов налог. По същия начин се постъпва в Арагон и Каталония. И най-накрая, премахнати са митниците между Кастилия и бившата корона на Арагон.

Може ли да се каже, че оттук нататък Испания е обединена? Процесът наистина е започнал, но далеч не е завършил. Несъмнено представителите на Арагон, Валенсия и Каталония заседават сега до тези на Кастилия в Генералните кортеси, които носят името Кортеси на Кастилия и Арагон, но Навара запазва своите Кортеси, своя вицекрал, своите институции, а баските провинции – своите представителни събрания. Между тези две територии и останалата част от Испания са останали митнически пунктове. Данъчната граница следва приблизително течението на Ебро, така че Страната на баските се явява нещо като безмитна зона. Не без причини от XVIII в. нататък освободените провинции, т. е. Страната на баските и Навара се противопоставят на останалите, теоретически подчинени на един и същ юридически, политически и данъчен режим. Самият дипломатически език е неясен. През 1701 г. Фелипе V се назовава крал на Испаниите; в договорите от 1713 г., които определят новия европейски ред, той е посочен като Крал Католик ту на Испаниите, ту на Испания, като от тази гледна точка колебанието е краткотрайно: от XVIII в. нататък вече ще се говори само за краля на Испания.

Уеднаквяването бележи напредък, но не е пълно. Първите Бурбони особено внимават да не посягат на регионалните езици. Каталонският остава официален език на аудиенцията на Барселона, макар че във всекидневния живот кастилският е използван все повече като език на елита и на културата. Но това не е ново: раздвижването започва през XVI в. и не дължи нищо на някаква политическа воля. Чак през 1780 г. правителствени инструкции препоръчват употребата на кастилския език да стане обща, но няма текст, който да забранява изрично регионалните езици. Премахването на режимите на автономия е политическа санкция срещу бунтовните територии. Според здравата логика то би трябвало да предизвика озлобление и огорчение у заинтересуваните. Нищо такова не става. Засегнатите региони отбелязват най-вече положителните аспекти на мерките за централизация. Отсега нататък повече нищо не пречи на жителите на Каталония, Арагон или Валенсия да заемат държавни постове извън родната им страна. Разбира се войната за испанското наследство създава неприятности; в

продължение на няколко години се избягва назначаването в съдилищата на хора, които са проявили враждебност си към каузата на Бурбоните, но общо взето интегрирането е по-скоро успешно. Премахването на вътрешните митници например позволява на Каталония, която тогава започва икономическата си експанзия, да пласира своите продукти в останалата част на Испания. Взаимното недоверие бързо намалява. В Мадрид са горди с каталонските успехи; в Барселона се наблюдава развитието на истински испански патриотизъм, който ще се утвърди като такъв по време на кризата от 1808 г.: напразно Наполеон ще се опитва да използва някакви сепаратистки тенденции в Каталония. Постиганият напредък в цяла Испания, макар и да е неравномерно разпределен, улеснява интеграцията. „Това, което включва органически Каталония в Испания – пише Пиер Вилар, – е буржоазният просперитет и приемането от Мадрид на икономическите въжделения на периферията." Дори закриването на петте каталонски университета (Лерида, Барселона, Херона, Тарагона и Вик), постановено от Фелипе V, и създаването на единствения университет в малкия град Сервера, *la fidelisima*, като възнаграждение за това, че е бил един от малкото, поддържали каузата на Бурбоните, предизвикват по-малко озлобление, отколкото може да се очаква. Новият университет утвърждава бързо независимостта си спрямо властта. През 1749 г. му се отстъпва изключителната привилегия да издава учебни книги и катехизиси за цяла Каталония, независимо дали са написани на кастилски или по-често на каталонски. Един декрет от 1768 г. постановява да се издават само книги на кастилски, за да се ускори езиковата интеграция. Университетът не се съобразява и продължава да отпечатва катехизиси и други книги на каталонски. Нещо повече, според отец Батльори научните изследвания, водени от йезуитите в Сервера, интересуващи се от миналото на Каталония, са подготвили обновлението ѝ през XIX век.

Възкачването на престола на Бурбоните е белязано от засилването на кралския абсолютизъм и въвеждането на една по-ефикасна администрация. От дълго време политическата теория, според която управлението се определя чрез двойствеността на краля и кралството, представлявано от Кортесите, е вече само фикция; Кортесите никога не са свиквани при управлението на Карлос II. Бурбоните не премахват институцията, но ѝ отнемат всички прерогативи. Кортесите вече са свиквани – рядко – само за протоколни церемонии, например за да се признае наследникът на трона и да се приветства новият суверен при промяна на царуването. Повече не се допитват до тях за издаваните закони, нито за данъците, които ще се изискват. Този метод е характерен за Бурбоните. Фелипе V не въвежда никаква явна промяна в структурите на държавата; той запазва старите, но ги изпразва от всякакво съдържание. По този начин съветите остават, но минават на втори план и са сведени до ролята на обикновени технически органи, освен Съвета на Кастилия, чието значение и компетенции нарастват. В действителност най-важните решения за политическия живот на страната се изработват именно в Съвета на Кастилия. Извън съветите основният орган на управлението става канцеларията или бюрото по делата (*secretaria del despacho*). Тя бързо включва пет главни дирекции, които започват да се наричат министерства: война, флот и Индии, държава, правосъдие и политически дела, финанси. Тъй като висшите благородници са имали двусмислено или враждебно поведение по време на войната за испанското наследство, те са отстранени от органите на властта. Мястото им във висшата администрация е заето от нов политически персонал, набран сред второразредните благородници или средните класи. Тази бюрокрация е натоварена да приложи на практика решенията на властта.

В тази реорганизация на административните структури институцията на интендантите заема определящо място. Тя не е творение на Бурбоните: чиновници от същия тип се появяват около 1650 г. в Испания на Хабсбургите, но през XVIII в. техните функции се разширяват и уточняват. Още през 1711 г. в някои градове са назначавани интенданти заедно с *corregidores*. През 1718 г. един декрет на Патиньо определя малко по-точно техните задължения, но основният текст е от 1749 г. по време на управлението на маркиз Енсенада. *Corregidores* са ограничени до административни задачи. Интендантите получават по-определено политически задачи; те са служители на централната власт, натоварени да прилагат решенията, взети в Мадрид, и да следят за изпълнението им. На тях се разчита в частност за всичко, което засяга правосъдието, общата администрация, данъците и военните проблеми. За разлика от своите френски колеги, испанските интенданти рядко произлизат от благородниците на мантията[19]; най-често те са военни. Поема се към ново административно деление. С изключение на Навара и на Страната на баските, територията е разделена на десет генерал-губернаторства: Малага, Севиля, Тенерифе, Бадахос, Самора, Ла Коруня, Астурия, Сарагоса, Барселона, Валенсия и Палма. През 1785 г. се стига до разделяне на провинции и интендантства, впрочем не съвсем рационално деление, защото провинциите – самите те подразделени на райони (*partidos*) и самоуправляващи се градове – са съвсем неравностойни по големина.

Армията заема все по-важно място в грижите на управлението. Става въпрос Испания да запази ролята си на велика европейска сила и да се снабди със средства за ефикасна намеса във всички сфери на влияние. На мястото на някогашните наемници се създава постоянна и национална армия, по образеца на Франция и Прусия[20]. *Tercios* стават полкове. Разчита се на благородниците да ръководят новата армия; те получават специално образование във военни академии – от царуването на Карлос III нататък академията в Сеговия играе първостепенна роля за артилерията. Йерархията тръгва от генералите (или бригадни командири) до сержантите, като минава през полковниците или батальонни командири, старшините (по-скоро натоварени с въпросите на интендантството), подполковниците, капитаните, лейтенантите, младшите лейтенанти, кадетите и адютантите. Начините на набиране също са променени основно. Още през първите години на царуването на Фелипе V се решава да се мине към набиране на база един войник на сто жители. Окончателната организация е от 1770 г. с въвеждането на един вид задължителна военна служба от пет години, на която подлежат по принцип всички испанци от седемнадесет до тридесет и шест годишна възраст чрез теглене на жребий: един новобранец на петима жители (*quintas*), но са предвидени много освобождавания от военна служба: за издържащите семейства (синове на вдовици или единствени синове на бедни родители) и членове на някои професии. Когато личният състав се окаже недостатъчен, той се попълва с доброволци или чрез принудително набиране сред скитниците. Тази система е съпътствана от много несправедливости; тя е може би една от косвените причини за антимилитаризма в съвременна Испания.

Като средиземноморска и атлантическа сила Испания си поставя за цел да модернизира и засили своя флот, за да гарантира сигурността на своите съобщения и осигури спазването на монопола на търговията с колониите ѝ в Америка. През 1717 г. създаването на един вид военноморско училище в Кадис (*Academia de guardias marinas*) е първият признак в тази насока. Хора като Хорхе Хуан или Антонио де Ульоа, едновременно офицери и учени, свидетелстват за качеството на военноморския персонал през XVIII век. Големите реформи са от времето на

царуването на Фернандо VI. Те са дело на маркиз Енсенада, който ръководи министерството на флота от 1743 до 1754 г. и действа в две допълнителни насоки: набирането на екипажите и въоръжението. Записването във флота е поставено под контрол и регламентирано. На полуострова се строят и развиват модерни арсенали (Кадис, Ферол, Картахена), както и в Индиите (Хавана). Броят на корабите нараства редовно. Отначало това са тежко въоръжени кораби, следователно бавни; към 1754 г. има ориентация към построяването на не толкова огромни и по-бързи кораби, но испанските инженери никога няма да успеят да им придадат скорост, сравнима с тази на британските кораби. Въпреки войните, усилията продължават до края на века[21].

Външната политика

Изабела Фарнезе, втората съпруга на Фелипе V, често е обвинявана за въвличането на Испания в поредица войни с единственото намерение да даде тронове на децата си Карлос и Фелипе. Действително те нямат теоретически никаква надежда да царуват в Испания, понеже Фелипе V вече има двама сина от първия си брак, Луис и Фернандо[22]. Следователно външната политика на Испания през първата половина на века имала за главна цел не националните интереси, а семейните интереси на кралицата. Този упрек не е основателен. Разбира се, Изабела Фарнезе иска да уреди децата си, но тази майчина амбиция не е несъвместима с политическите намерения на Фелипе V. Реагирайки по-скоро като крал на Испания, отколкото като Бурбон, той не се примирява с клаузите на договора от Утрехт, които прогонват Испания от някои територии – Милано и най-вече Неапол, – където е установила властта си от векове. Освен това Фелипе V изпитва неприязън към Англия, защото е окупирала Гибралтар и е започнала икономическа война в Америка, като развива контрабанда в ущърб на испанските интереси. Тези съображения обясняват външната политика на Испания и нейните привидни колебания. Испания се възползва от всички поводи, за да се опита да ревизира договора от Утрехт, често въпреки противопоставянето на Франция, което показва, че все още няма пълна солидарност между Бурбоните. Тази дипломация се вписва в испанската традиция, насочена едновременно към Средиземно море и Атлантическия океан.

Въпреки тактическите люшкания, наложени от обстоятелствата, лесно може да се различи водещата нишка: става въпрос да се постигне връщането на Гибралтар, да се възстановят позициите в Италия и да се защити империята. Така през 1715-1716 г., за да си развърже ръцете в Италия, Алберони се опитва да си осигури подкрепата или неутралитета на Англия, но тя не се решава да скъса с Франция и Австрия. Това не пречи на Испания да премине към действие през 1717-1718 година. В момент на пълен мир войските ѝ завладяват последователно Сардиния и Сицилия, територии, които тя трябва да напусне поради враждебността на великите сили, и специално на Франция и Англия, които ѝ обявяват война. Французите нахлуват в Страната на баските; англичаните потопяват испанския флот пред Палермо и окупират Понтеведра и Виго. Този провал коства поста на Алберони и принуждава Фелипе V и Изабела Фарнезе да опитат други пътища: защо да не се споразумеят направо с император Карл VI? Тогава се намесва един второкласен авантюрист, барон Риперда, холандец, покръстен в католицизма, който се хвали, че е в близки връзки с двора на Виена. Поверява му се тайна мисия: той ще предложи на Компанията от Остенде правото да търгува с Америка, което ще представлява доходен пазар за фламандските индустриалци, поданици на императора. В замяна Карл VI ще може да ожени голямата си

дъщеря за инфанта Карлос, който по този начин ще може да се надява да достигне един ден до империята. Противопоставянето на Франция и на Англия, колебанията на императора и непоследователността на Риперда обричат този проект на неуспех, но се постига поне един резултат: Испания и Австрия сключват мир през 1725 година. Императорът признава Фелипе V за крал на Испания и на Индиите – което дотогава е отказвал да направи. От своя страна, Фелипе V потвърждава, че се отказва от правата си върху короната на Франция и че повече не оспорва териториалните отстъпки в полза на Австрия, наложени от договора от Утрехт. В замяна Карл VI се съгласява с претенциите на инфанта Карлос за херцогствата на Парма и Тоскана. Франция и Англия преговарят също с Испания (договор от Севиля, 1729 г.): те получават потвърждаване на предишни търговски облаги и дават съгласието си инфантите на Испания да наследят тронове в Италия. По този начин бъдещият Карлос III става херцог на Парма през 1731 г. и наследник на великото херцогство на Тоскана.

Испания вече е в добри отношения с Франция, която обещава да подкрепи нейните искания за Гибралтар. Това е предмет на договора от Ескориал (1733), първият от родовите пактове между Бурбоните; на Испания се гарантират териториите, които вече притежава, както и тези, които успее да придобие в Италия. Следователно Фелипе V застава на страната на Луи XV по време на войната за полското наследство. Той се възползва от това през 1734 г., за да завоюва от австрийците Неапол, после Сицилия. Инфантът Карлос е коронован в Сицилия, факт, легализиран през следващата година; тогава той се отказва от Парма, за да стане крал на Двете Сицилии[23].

Все така съюзена с Франция, Испания се намесва във войната за австрийското наследство. Чрез втория родов пакт (договора от Фонтенбло, 1743 г.) Луи XV се ангажира да поддържа претенциите на втория от синовете на Изабела Фарнезе, инфанта Фелипе, към Миланската държава и херцогствата Парма и Тоскана. Мирът от Екс-ла-Шапел (1748) узаконява тази ситуация, освен що се отнася до Милано. Испания е получила в Италия почти всичко, което е искала: децата на Фарнезе сега царуват над Парма, Тоскана, Неапол и Сицилия. Вярно е, че Испания се ангажира никога да не присъединява тези територии към короната. Ако някой от техните суверени стане крал на Испания, той трябва веднага да се откаже от тази титла в Италия. Този случай ще възникне през 1759 г., когато Карлос III трябва да наследи своя доведен брат Фернандо VI; тогава той ще престане да царува над Неапол. С изключение на тази уговорка, договорът от Екс-ла-Шапел анулира този от Утрехт, поне доколкото става въпрос за Италия. От тази гледна точка Фелипе V, починал през 1746 г., постига посмъртна победа. Неговият син и приемник, Фернандо VI, се смята удовлетворен. Той не предприема никаква война. При неговото царуване Испания се посвещава изцяло на възстановяване на силите си вътре в страната и в Америка.

3. Царуването на Карлос III (1759-1788)

Днес царуването на Карлос III се радва на благоприятна оценка сред историци с всякаква насоченост. Някогашните нападки срещу краля и някои министри, че били внесли от чужбина и специално от Франция идеи, институции и нрави, несъвместими с националния дух, вече не се котират, не повече от суровата оценка на Ортега-и-Гасет за слабостта – дори несъществуването – на Просвещението в Испания. Сега всички единодушно признават значението на ре-

форматорското движение през втората половина на XVIII в. и отбелязват дълга му към течения на мисълта, специфични за Испания. Действително усилията за обновление са доста по-стари от възкачването на престола на Карлос III и дори от установяването на династията на Бурбоните; вярно е че те продължават след Карлос III в една конюнктура, която е много по-трудна. Личността на суверена има голямо значение за тази положителна оценка на царуването. Карлос III не е политически гений, но когато го сравняваме с баща му и доведения му брат, които са го предхождали в упражняването на властта, и на неговия син, който го наследява, можем само да бъдем поразени от чувството му за мярка и отговорност. В сравнение с тези монарси Карлос III без никакво усилие изглежда образцов суверен. Той води разумен живот. Овдовял още през 1760 г., той решава да не се жени отново; не са известни нито една негова любовница, нито една краткотрайна авантюра. Той е набожен и дори благочестив; слиза от каляската си и коленичи, когато вижда свещеник да дава предсмъртно причастие на някой умиращ. Животът в двора го отегчава, както и музиката, театърът и литературата. Единствената му страст е ловът, на който посвещава по няколко часа на ден, но това не му пречи да следи отблизо политическите дела. Осъзнава добре своите задължения, но не по-малко и прерогативите си. Той е типичен абсолютен монарх, който не търпи никакво посегателство върху властта си и величието на своите функции. Приписва му се следната фраза, която говори много: да се критикуват постъпките на правителството, дори когато са спорни, е престъпление!

Просветените министри

Когато Карлос III се възкачва на трона на Испания, вече има дълъг опит като крал. Той царува над Двете Сицилии от 1735 г., а в Неапол е имал възможността да размишлява върху проблемите, които поставя приспособяването на една страна към реалностите на модерния свят. В Испания открива подобна ситуация. Става въпрос да направи от кралството си отново една велика нация, продължавайки делото на своите предшественици. Тъй като не обича много да променя навиците си, Карлос III се опира най-напред на хора, които е познавал в Италия и които имат пълното му доверие: Грималди и маркиз Скилаче – име, което испанците произнасят Ескилаче. Вторият съвместява министерствата на финансите и на войната. Той е компетентен, но авторитарен; освен това живее нашироко. Поради тези причини и понеже е чужденец, Ескилаче бързо става непопулярен. След размириците от 1766 г., насочени срещу него, Карлос III е принуден да го уволни, но запазва цялото си уважение към него. От тази дата нататък правителството е ръководено от испанци. Трима човека олицетворяват реформаторското движение: граф Аранда, Кампоманес и Флоридабланка. Въпреки различията помежду им тримата са много представителни за времето си и се ползват с добро име в просветена Европа и в частност сред френските философи, което не минава без недоразумения, защото никой от тях не е собствено казано енциклопедист. Дълго време в граф Аранда виждат волтерианец, масон и борец за експулсиране на йезуитите. Няма нищо по-невярно; Аранда не е безбожник, нито последовател на френските енциклопедисти, още по-малко масон. Той пътува много: в Италия – завършил е Испанския колеж в Болоня, – в Прусия, където се среща с Фридрих II, във Франция, където е бил посланик и е имал възможността да завърже контакти с най-разнообразни среди. Този опит прави от него човек, отворен за реалностите в Европа, способен да оцени изостаналостта на страната си и загрижен за модернизацията ѝ. Аранда е преди всичко аристократ и военен, което го противопоставя на другите двама министри реформатори, Флоридабланка и Кампо-

манес, и двамата с по-скромен произход и с университетско образование. Първият започва кариерата си като член, след това като генерален прокурор – *fiscal*, на Съвета на Кастилия. От 1777 до 1792 г. той упражнява почти без прекъсване върховната власт. Вторият е учен, известен с надареността си на историк; дълго време е бил председател на Кралската академия по история. Той поставя ерудицията в служба на политиката, като се връща към корените на много институции, за да покаже, че те вече не отговарят на породилите ги причини и че са станали спирачка на прогреса.

Зад тези трима души се групират привържениците на реформите. Макар всички да са съгласни за необходимостта да се извършат промени, те са много разединени относно средствата, които трябва да се приложат. Общо казано, Арагонската партия се противопоставя на *golillas*. Наречена е така, защото нейният водач, граф Аранда, е арагонец, но в нея няма нищо регионалистично, нито дори регионално. Под този етикет са обединени аристократи, обезпокоени от засилването на властта на юристите и чиновниците. Спорът не е нов, но през XVIII в. той става много по-остър. Членовете на арагонската партия са най-често военни и връзката е част от обичайната им униформа. Техните съперници са наречени *golillas*, защото те са почти единствените, които носят колосаните яки, които Фелипе IV е препоръчвал да заменят скъпите плисирани яки на благородниците. Накратко, имаме от една страна цивилни, от друга, военни. Големият противник на Аранда, Флоридабланка е един от първите, изказал идеята, че военните трябва да бъдат подчинени на цивилната власт.

В групата на юристите едно друго съперничество противопоставя бившите членове на висшите училища – *colegios mayores,* и обикновените дипломирани, които са наричани *manteístas*[24]. От XVI в. нататък първите образуват каста, която си запазва най-важните постове в университета, магистратурата и това, което бихме нарекли висши държавни функции. Карлос III по-скоро клони към *golillas* и към *manteístas*; той оставя Кампоманес да осъществи това, което изглежда невъзможно: да сложи край на монопола на висшите училища върху висшите държавни органи, но той щади военните и това изкусно равновесие е още едно доказателство за неговия политически ум: монархът не отхвърля ничие съдействие.

Каквито и да са, министрите на Карлос III имат две характерни черти: възнамеряват да запазят контрола върху реформаторското движение и рядко стигат докрай в принципите си. Първата съответства на общата насока на т.нар. просветен деспотизъм: стремежът е да бъдат реформирани обществото, икономиката, дори нравите, но инициативата за промяната трябва да остане в ръцете на властите. Тласъкът трябва да идва отгоре и при случай, да се налагат реформи, като междинните нива се ограничават с прилагането им. Това показва историята на Икономическите землячески дружества. Първото, което е частна инициатива, възниква през 1764 г. в Страната на баските; известен брой първенци – благородниците от Аскойтия, – загрижени да оползотворят местните ресурси, образуват проучвателна група, която се интересува от приложните науки (мореплаване, минералогия...), от техническите подобрения, които могат да бъдат въведени в селското стопанство, занаятчийството, търговията, всекидневния живот и др. Кампоманес разбира бързо каква полза може да се извлече от инициативи от този род, разпространени из цялото кралство. Под негов подтик и покровителство дружествата се множат. Служителите на централната власт – интенданти и *corregidores* – са приканени да основават такива навсякъде и да правят така, че първенците – свещеници, благородници, търговци... – да се записват в тях. Там ще се проучват средствата за премахване на изостаналостта и за раз-

пространяване на „просвещението" сред народа чрез създаването на училища, работилници, приюти, чрез подобряване на земеделските култури, на занаятчийството, пътищата, хигиената, общественото здравеопазване и др. Кампоманес дори им осигурява един вид практическо ръководство със своето *Съчинение за развитието на народните занаяти*, издадено в тридесет хиляди екземпляра. Според Домингес Ортис резултатите по-скоро разочароват: много теоретически съчинения, записки, проекти, но малко приложения на практика; селскостопанските методи остават най-архаични, въпреки всички проучвания и обсъждания на икономическите дружества. Любопитно е да констатираме, че в областите без икономически дружества (Билбао, Каталония, Кадис) напредъкът е най-впечатляващ; несъмнено те нямат никаква нужда от тези подбуди. Затова можем да се запитаме за ефикасността на групите за размишление, чието значение е било преувеличавано, като се припомня влиянието на френския енциклопедизъм. Тяхната дейност не е за пренебрегване, доколкото са приобщили местните елити към някои проблеми, но резултатите са твърде скромни.

Най-сетне, министрите на Карлос III никога не довеждат проектите си за реформи докрай; непрекъснато остават посред път. Те коригират грешките и внедряват новости в по-голямата част от институциите на Стария режим, но запазват самите институции. В началото на XIX в. Инквизицията все още е на мястото си, както и Места, сдруженията, майоратите... Движението за обновление е достатъчно ясно изразено, за да предизвика недоволството на консерваторите, но не достатъчно дръзко за вкуса на някои по-амбициозни реформатори, които биха желали по-значителни промени в икономическите и социалните структури. Причината е, че имайки предвид положението на Испания, прогресът, така, както го замислят просветените министри, трябва да бъде резултат от търпелива педагогическа дейност. Именно това обяснява много добре през 1794 г. Ховелянос, един от най-ярките представители на Испания на Просвещението, в едно писмо до британския консул в Ла Коруня: „Не е възможно да се действа другояче, освен бавно и така да се каже, по заобиколен начин." Както Кампоманес и Флоридабланка, Ховелянос също е човек на златната среда. Разбираемо е, че този тип хора са изправени пред един болезнен избор през 1789 г. и най-вече през 1808 г., когато идеите на Френската революция ще проникнат в Испания.

Реформаторското движение

В Испания, както и в останалата част от Европа през втората половина на века, теоретиците, които се интересуват от икономическите явления, и управляващите, които желаят да постигнат по-голямо благополучие за страната си, се ориентират към един все по-утвърден либерализъм. Регламентацията е смятана за спирачка на прогреса. За да се осигури общественото благо, се преценява за по-ефикасно въвеждането на по-голяма гъвкавост и осланянето на свободното действие на природните сили: да се оставя свобода за действие, да няма спиране. В областта на промишлеността се счита, че сдруженията, чрез техните дребнави норми, благоприятстват старото положение и насърчават рутината в ущърб на новостите, които частните инициативи могат да донесат. Вниманието се насочва най-вече към земеделието, в което се вижда източник на всички блага; в този сектор също се порицават методите и структурите от миналото – системата на твърдите цени, мерките, вземани от общините за осигуряване на продоволствието на градовете, пътните такси и др. Тези нови насоки дължат много на влиянието на френските физиократи[25], но не трябва да подценяваме и приноса на английската мисъл. Към края на столетието Адам Смит изглежда има много чи-

татели в Испания. Тези теории вдъхновяват дейността на просветените министри и специално на Кампоманес, който си поставя две допълнителни цели: увеличаването на производството и на търговията и разработването на нови земи чрез раздаване на парцели на най-онеправданите селяни.

От началото на века селскостопанското производство нараства редовно; цените също. Тази благоприятна конюнктура облагодетелства едрите собственици, благородници и духовници, които разполагат с девет десети от производството. В период на изобилие, когато цените имат тенденция към спадане, те складират житото и чакат покачване на котировките, за да го пуснат в обръщение. За сметка на това дребните производители губят почти винаги. За тях няма нито добри, нито лоши години. Ако реколтата е в повече, цените спадат и те са принудени да продават, за да плащат ренти и данъци; ако реколтата е бедна, те пак трябва да продават, за да живеят, да плащат ренти и данъци, без да се смята зърното за следващия посев. Същото е и при потребителя; той плаща почти винаги зърното на високи цени, през лошите години, защото реколтата е недостатъчна, през останалите, защото прекупвачите складират зърното, за да го продадат по-късно и по-скъпо. Държавните силози, чието създаване се насърчава от 1751 г., наистина са предназначени да регулират цените, но реалната им ефикасност е съмнителна, както и авторитарната система на твърди цени. Всъщност пазарът на зърното е доминиран от едрите собственици; много благородници получават рентите си в натура; духовниците също, плюс десятъка. Ролята на посредниците, така да се каже, не съществува. Единствено крайбрежните области имат възможност да внасят жито от чужбина на разумни цени в случай на недостиг. Заради релефа и транспортните разходи зърното от вътрешността достига до много високи цени.

Това положение става по-тежко в началото на царуването на Карлос III. От 1759 г. нататък поредица от лоши реколти предизвиква скок на цените на житото, като те се удвояват между 1761 и 1765 година. Кампоманес избира точно този момент, за да постанови през 1765 г. премахването на твърдите цени и свободното движение на зърното и виното. От това очаква спадане на цените и позадоволително снабдяване, тъй като областите, които имат излишъци, ще ги пласират в останалите. Става обратното. Спекулантите складират зърното, за да вдигнат още повече цените. Настъпва оскъдица; недоволството нараства. Правителството и най-вече министрите италианци са обвинени за кризата. Една мярка, която няма нищо общо с проблема с житото, увеличава раздразнението. От няколко години, по препоръка на архитекта Сабатини, се полагат усилия за подобряване на обществената хигиена и на безопасността в Мадрид: улиците се павират, забранява се движението на прасетата и другите домашни животни; собствениците се задължават да направят септични ями в къщите; организира се събирането на битовите отпадъци; започва поставянето на улично осветление. Много пъти в миналото извършителите на нападения са успявали да се изплъзнат от правосъдието, като крият лицата си под шапка с широка периферия и дълго наметало. За да се сложи край на тези навици, които гарантират анонимността, един указ от 10 март 1766 г. изисква от мадридчани отсега нататък да носят триъгълна шапка и късо наметало или редингот.

Мярката е посрещната много зле. В неделята на Цветница, 23 март 1766 г., разнородна тълпа разграбва резиденцията на маркиз Ескилаче и разрушава поголямата част от уличните фенери[26]. На другия ден се провежда демонстрация пред кралския дворец; тя е жестоко потушена от валонската гвардия; убити са четиридесет демонстранти. Тълпата иска кралят да се покаже на балкона; тя

изтръгва от него отстъпки: уволняване на Ескилаче, разформироване на валонската гвардия, по-ниски цени, отменяне на декрета за наметалата... Кралят отстъпва на всички искания; след което заминава за Аранхуес. Това бързо заминаване на един оскърбен и обхванат от паника суверен много прилича на бягство. То е разтълкувано така в столицата, където се страхуват от крайна реакция на властите. Демонстрациите са подновени и Карлос III трябва да потвърди вече направените отстъпки. Прекратени в Мадрид, размириците обхващат Страната на баските, Сарагоса, Мурсия, Саламанка, Ла Коруня, Паленсия... Навсякъде протестират срещу покачването на цените; изобличават се лихварите, спекулантите и понякога местните власти, обвинени, че действат съвместно с прекупвачите. Освен в Мадрид, Сарагоса и Гипускоа, демонстрациите не дават жертви. Спокойствието се връща бързо, но граф Аранда, назначен за председател на Съвета на Кастилия, не се примирява с удара, нанесен на държавната власт. Той подсказва на краля, който е настроен като него, да се откаже от направените отстъпки под натиска на принудата, освен от уволняването на Ескилаче.

Историците не са единни в тълкуванията си за смутовете от 1766 година. Взрив на ксенофобия, предизвикана от мерките, които засягат простолюдието, привързано към традициите си, или контрареволюция на аристократите и духовниците? Спонтанно движение или заговор? Тези, които вярват в конспирация, изтъкват ролята на някои духовници, по-специално на йезуитите и част от благородниците. Вероятно благородниците и духовенството са критикували духа на провежданите реформи и някои вероятно са се зарадвали на нещастието на Ескилаче, но дали са ги предизвикали те? Нямаме доказателство за това. Пиер Вилар вижда в събитията от 1766 г. типичния бунт от времето на Стария режим; това бил испанският еквивалент на войната за брашното във Франция, с десет години преднина: продоволствената криза предизвиква спонтанен народен бунт, към който се прибавя протестът на аристократите срещу реформата. Така се получава обединяване на простия народ – срещу скъпотията, и на аристокрацията – срещу реформата, като низшето духовенство осъществява връзката между тях. Така Пиер Вилар обяснява външно противоречивите аспекти на движението, едновременно архаично и съвременно, консервативно и революционно. В Мадрид още през 1766 г. забелязваме една ситуация, която напомня Париж от юли 1789 г.: тълпата, която изисква присъствието на краля на балкона на кралския дворец, капитулирането на монарха. Разликата е, че в Испания липсата на силна и обединена буржоазия пречи на революцията да стигне докрай. Политическият гений на Аранда спасява монархията, подсказвайки на суверена да се овладее и да се откаже от отстъпките. Днес това тълкуване е оспорвано. Говори се неохотно за заговор от страна на привилегированите, чиито интереси са застрашени от свободата на движение на зърното и които общо взето са против духа на реформите. Месеци наред нелегална и подмолна пропаганда се опитвала да създаде условия за консервативна реакция. Бунтовете били много по-малко спонтанни, отколкото се мисли, особено в столицата, както ще покаже разследването, поверено на Кампоманес.

Ако бунтовете от 1766 г. са имали за призната или неосъзната цел да спрат реформаторското движение, то се провалят напълно. Те само подтикват министрите – отсега нататък само испанци – да обмислят по-добре мерките, които трябва да се предприемат.

Първата – скоро след събитията от пролетта, защото е от 26 юни 1766 г. – засяга работата на общините. Те са доказали, че са неспособни да осигурят снабдяването на градовете с храни при задоволителни условия. Правителството об-

винява за това местните олигархии. Според Аранда институционалното насилие, упражнявано от привилегированите, оправдава реакцията на народа: „Общо взето, народните изблици, които приемат формата на размирици, не са друго освен опити за противопоставяне срещу неоправдани ситуации и превишаване на властта от страна на управляващите: народът счита, че има повече право да се освободи, отколкото частниците – да създават налози; в действителност в тези случаи е възможно причината да е по-престъпна от следствието." Решава се редом с традиционните градски съветници, собственици на предаваните от баща на син налози и упражняващи неконтролирана власт, в общинските съвети да заседават посочени от населението представители, независимо от съсловията: двама или четирима депутати на простолюдието – в зависимост от големината на града – и един синдик. Избирането е на два етапа: всички данъкоплатци избират с всеобщо гласуване комисари, които на свой ред посочват депутатите и синдика. Ролята на депутатите е ограничена до проблемите, свързани със снабдяването на общината; синдикът може да се изказва по всички въпроси, но без да участва в гласуването. Реформата цели да сложи край на неограничената власт и на злоупотребите на градските съветници, като в обсъжданията се включват квалифицирани представители на населението. Този плах демократичен напредък е посрещнат със скептицизъм и враждебност. В повечето случаи привилегированите отказват да участват в изборите; с това новите депутати губят представителство и авторитет. Някои от тях дори се опитват да направят длъжността си вечна и наследствена, т. е. да се асимилират с местната олигархия. Този провал е показателен. Просветените управляващи рядко стигат докрай в предвижданите реформи. Желаят да въведат някакви контрамерки срещу прекомерната власт на общинските съвети, но се страхуват, да не накърнят привилегированите. Това тяхно поведение предизвиква всеобщо недоволство: у привилегированите, засегнати от въображаемо посегателство върху техния монопол и престиж, и у истинските реформатори, които биха желали по-значителни промени. Но министрите на Карлос III са реформатори, не революционери. Те желаят да модернизират Испания, да сложат край на анахроничните привилегии и да внесат повече благоденствие, но без да поставят под съмнение съществуващия обществен ред. Идеята за наследствени благородници не ги шокира, при условие че тези благородници осъзнават отговорностите си и играят своята роля: те трябва да образуват елита на нацията и да бъдат пример за гражданска доблест и патриотизъм. Следователно това, което реформаторите критикуват, не са благородниците като социално съсловие, а недостойните благородници, които не оправдават привилегиите си чрез преданост към общественото благо и образцов живот. Разглеждани в този смисъл, потомствените благородници изглеждат необходими и просветените министри дори са готови да включат в тяхното съсловие живите сили на нацията, тези, които с дейността и динамизма си допринасят за разцвета на страната. Тази цел си поставя декретът от март 1783 г.: той позволява да станат благороднически родовете, които в течение на три поколения са ръководили промишлено или търговско предприятие от обществена полза[27]. Тази позиция не винаги може да бъде защитавана лесно. В края на века е доловимо затруднението на един Ховелянос например: той признава, че майоратът е институция, напълно противоположна на „принципите на едно мъдро и справедливо законодателство"; но въпреки това го смята необходим за продължаване на съществуването на благородническото съсловие[28].

Този отказ да се сломи съпротивата и тази грижа за запазване на съществуващото положение обясняват плахостта и половинчатия успех на предвиждани-

те реформи в областта на селското стопанство. Министрите на Карлос III са убедени, че екстензивното животновъдство представлява пречка за напредъка на селското стопанство; те са против Места. От Кралете Католици нататък винаги един член на Съвета на Кастилия председателства този орган. През есента на 1779 г. Кампоманес постига назначаването си на този пост; той се възползва, за да премахне някои от привилегиите, от които се ползва Места от векове, но не стига до премахването на самата институция. Същите министри искат да подобрят положението на многобройните безимотни селяни в Южна Испания, където огромни зони се използват за животновъдство или са изоставени; икономическият напредък и социалната загриженост изглежда изискват аграрна реформа. Именно тези цели се вземат предвид в амбициозните проекти за вътрешно колонизиране на Андалусия и Естремадура. Идеята за това е очертана от маркиз Енсенада, но осъществяването е от времето на царуването на Карлос III. Едно случайно обстоятелство задвижва нещата. През 1767 г. един баварски авантюрист, полковник Гаспар Туригел, предлага на Испания да набере шест хиляди германски и фламандски колонисти, всички католици, и да ги изпрати в Америка. Кампоманес одобрява предложението, но променя местоназначението на бъдещите колонисти: те ще бъдат установени не в Америка, а в Горна Андалусия; така се надява да бъдат решени два проблема едновременно: от една страна, да се подобри положението на селските райони на Андалусия, област с големи имения, където земята е зле разпределена, добивите са много ниски и хиляди селскостопански работници живеят в мизерия; от друга страна, да се гарантира безопасността на пътя на юг, при преминаването през Сиера Морена, където въоръжени банди нападат редовно конвоите и пътниците.

Кампоманес съставя уставите на стопанствата, които трябва да се основат: на всяко семейство от колонисти ще се присъдят петдесет фанеги – около тридесет и три хектара, – работни инструменти и необходимия добитък; свободната паша ще бъде забранена; селяните ще получат право да оградят собствеността си и овцете на Места няма да могат нито да пасат, нито да преминават. Ще се дава предимство на разпръснатото заселване, като все пак се обособят няколко големи села, ядра на колонизирането, които ще избират сами общинските си съвети; ще има по една енория на всеки четири или пет колониални стопанства и по едно училище на енория, но никакви манастири, нито монаси. Проектът е един вид утопия на Просвещението. Той цели да създаде образец за икономическо и социално развитие, който може да служи за пример на съседните райони. Кампоманес поверява изпълнението му на един млад перуански креол, Пабло де Олавиде, когото назначава за помощник – т. е. *corregidor* – на Севиля и главен интендант на новите колониални стопанства от Сиера Морена. Оливаде приема мисията с ентусиазъм. За да ръководи по-добре операцията, той се установява от 1769 до 1773 г. в Пенюела, село, което под името Ла Каролина става център на областта. Първите колонисти пристигат; повечето идват от Суаб, от Елзас и от швейцарския кантон Ури; много от тях изпитват трудности да се приспособят към климата; те умират или си тръгват. Заместват ги с жители на Каталония и Валенсия. През 1776 г. в новите стопанства живеят вече тринадесет хиляди жители, групирани в петнадесетина процъфтяващи села: Санта Елена, Лас Навас де Толоса, Гуароман, Ла Карлота, Ла Луисиана... без да се брои Ла Каролина, вече красиво градче. По същото време новите стопанства покриват зона, дълга стотина и широка двадесетина километра. Оливиде насърчава отглеждането на зърнени култури и маслинови дървета; напояването позволява да се развие зеленчукопроизводството и изкуствените ливади. Не е забравено и занаятчийство-

то. Олавиде инсталира станове за тъкане на вълна, фабрики за производство на памучно платно, бояджийски и грънчарски работилници, фабрики за производство на сапун... Успехът насърчава Олавиде, който възнамерява да колонизира равнината между Есиха и Кордова; той замисля да направи Гуадалкивир плавателна, за да осигури продажбата на продуктите. Реформата обаче буди завист и предизвиква критики от страна на големите местни собственици и на общините, които е трябвало да се откажат от част от общинските си имоти. Най-коварните възражения идват от монашеските среди, отстранени от новите стопанства. Като истински представител на Просвещението, Олавиде иска една пречистена религия, без показни прояви, близки до суеверието. Германски капуцини се безпокоят от това състояние на духа и разобличават Олавиде пред Инквизицията, която го арестува.

Същият подход вдъхновява проектите за земеделска реформа в Естремадура. Става въпрос отново за област с големи имоти, където зоните, предназначени за подвижно животновъдство заемат обширни пространства. Кампоманес иска да увеличи производството благодарение на разработването на нови земи и да даде средства за съществуване на тези, които са лишени от тях. Действително в Естремадура над 40 % от активното население се състои от селскостопански работници, чиито извънредно ниски заплати са в застой. Идеята на министъра е да се даде на всяко семейство дял земя, който да му позволи да живее прилично с дългосрочни арендаторски договори. Законите от 1770 и 1778 г. различават два случая: селяните, собственици на един, два или три чифта волове, ще получат по осем фанеги на чифт[29]. Селскостопанските работници, които не притежават нищо, ще получат по три фанеги; и едните, и другите ще трябва да изплащат незначителна такса. Стремежът е да няма недоволни; полагат се усилия да се помирят интересите на земеделците и на животновъдите, на собствениците и на арендаторите или земеделските работници; решава се да бъдат раздадени единствено земите, които са част от общинските имоти. Общинските съвети – следователно местните олигархии – са натоварени да приложат реформата. Но градските съветници нямат интерес да бъдат създадени нови стопанства в ущърб на доходните пасбища, чието ползване често са запазили за себе си: те саботират реформата. В някои населени места разпределянето на общинските имоти завършва с отнемането от най-бедните на малкото предимства, които ползват, в частност правото да пасат няколко глави добитък. За сметка на това първенците се възползват, за да закръглят именията си, което води до още по-силно покачване на арендите. И така, реформата не постига целите си, защото нейните инициатори не са поискали да се сблъскат с местните интереси.

Така аграрната реформа, от която се очаква толкова много – модернизиране на земеделието и подобряване на участта на селяните без земя, – спира по средата. Министрите на Карлос III са убедени, че тя е необходима, но не смеят да накърнят пряко интересите на привилегированите; та нали самите те са аристократи? Освен това реформаторите не постигат съгласие. Олавиде, който е проучил подробно положението в селските райони на Андалусия, е по-скоро привърженик на направляваната икономика. Той счита като Кампоманес, че държавата трябва да играе роля в управлението на икономиката, както в други области. Докладът за аграрния закон, който Ховелянос представя през 1795 г., звучи по съвсем друг начин; той е с много по-либерален дух. Ховелянос отхвърля всяка намеса на държавата; той смята, че индивидуалните инициативи са много по-ефикасни от мерките, спуснати отгоре. Спорът ще бъде подновен през XIX в. при много по-различни условия. Неуспешната аграрна реформа от XVIII в. няма да пре-

стане да поддържа напрегнат климата чак до гражданската война от 1936 година.

Държавата се намесва и в сектора на промишлеността и на търговията. Тя се опитва да подобри вътрешните комуникации чрез политика на големите строежи, сред които най-значителните са завършването на имперския канал на Арагон и строежът на пътна мрежа, предназначена да свърже Мадрид с главните градове на Испания – амбициозна програма, която е реализирана само частично; в края на века има само две хиляди километра пътища. Положени са големи усилия за кралските манифактури: огледала, порцелан, килими... От техническа гледна точка успехът е безспорен. Според Бургоинг, който обикаля Испания в края на века, килимите на манифактурата от Мадрид-Гуадалахара са най-добрите в света. Фабриката има шестстотин и петдесет стана; в нея работят над две хиляди работници, без да се броят петнадесетте хиляди предачки, които работят за нея в Ла Манча. Във финансово отношение обаче резултатите са лоши; манифактурите непрекъснато са в дефицит; те успяват да се задържат само благодарение на държавните капитали. За да насърчи националната индустрия, Кампоманес провежда избирателна митническа политика: облагат се продукти, които могат да бъдат конкурентни (платно, памучни тъкани, копринени платове, луксозни стоки...). Въпреки тези мерки търговският баланс винаги е отрицателен; Испания изнася вълна, вино, желязна руда, растителни влакна (коприна, тръстика); внася преди всичко тъкани и зърно. Вярно е, че голямата грижа на кралството по онова време е търговията с Америка, към която ще се върнем. Дори банката „Сан Карлос“, учреждение, основано от Кабарус през 1782 г., е фактически поставена под защитата на държавата; банката поема доставките за армията и флота и ѝ се поверяват плащанията на държавата в чужбина. Една от нейните задачи се състои в осигуряване на погасяването на кралските *vales*, държавни ценни книжа, които носят 4 % лихва и едновременно са книжни пари. Между 1780 и 1788 г. общата стойност на издадените *vales* е над петстотин милиона реала. През XVIII в. единствено Каталония проявява динамика, която се дължи почти изцяло на частната инициатива. Непрекъснатото покачване на цените съвпада със силен демографски растеж, което позволява заплатите да бъдат поддържани на стабилно ниво, следователно да се отделят печалби, които са инвестирани в земеделието – най-вече лозарството, – търговията и памучната промишленост, облагодетелствана с предимството да избягва дребнавото регламентиране на занаятчийските сдружения, тъй като става въпрос за нов сектор на дейност. Трудовете на Пиер Вилар хвърлят светлина върху условията и хронологията на растежа на Каталония. След фаза на възстановяване, после на стабилност до 1755 г., напредъкът между 1756 и 1772-1775 г. е впечатляващ. Следва краткотрайна криза, след това от 1785 г., нов подем, който продължава до войната от 1796 година.

Тъй като грижата им е да модернизират Испания и да я направят цветуща и работна страна, реформаторите се възмущават от тълпите просяци, скитници и хора извън обществото, които задръстват градовете. Както през XVI в., те биха желали тази потенциална работна ръка да бъде използвана; сега това се нарича „дискретно милосърдие“. На бедните трябва да се помага не като им се раздава милостиня, а като им се предоставя работа и им се изплаща заплата. Както през XVI в., спънката е в трудността да се създадат работни места. Действително голям брой скитащи са безработни, които бягат от свръхнаселените села на Галисия или Андалусия. Властите се показват доброжелателни към тези, които наричат „тържествените бедняци[30] “, дребни собственици, дребни занаятчии или разорени благородници. Тези лица подписват пред нотариус декларация за бедност, която им дава малки предимства: те не са облагани с данък; имат предим-

ство при раздаването на помощите и др. Останалите – огромното мнозинство – са възприемани като потенциални престъпници. От време на време сред тях се организират хайки, за да се доставят новобранци за армията и работна ръка за големите строежи. Това се случва след размириците от 1766 г. в Мадрид, или когато трябва да се благоустрои площадът пред Прадо. Общо взето се препоръчва да се води борба с просията, а скитниците да бъдат прибрани в приюти. Някои висши духовници предприемат инициативи в този дух. Такъв е случаят например с кардинал Лоренсана, архиепископ на Толедо, който през 1744 г. поръчва на архитекта Вентура Родригес да възстанови отдавна изоставения *alcázar*, за да го превърне във фабрика. Така седемстотин бедни намират работа в тази текстилна манифактура. Същото става малко по-късно, през 1786 г., в Леон. Този път държавата решава да построи „дом на милосърдието", за да намали просията и насърчи индустрията; откриват се работилници за обработка на вълна и лен. Епископ Куадрилеро подкрепя убедено този проект, който не е еднозначен: приютът постепенно елиминира възрастните, които искат нормални заплати, и предпочита да наема деца над шест години, които се задоволяват с това, което благоволяват да им дадат. Преоткриваме почти със същите изрази спора, който през XVI в. е противопоставил Сото и Медина по отношение на благотворителността. „Вече е голямо нещастие човек да е беден, коментира приемникът на Куадрилеро в епископството на Леон, та отгоре на това да прибавим и затварянето." Не толкова схващанията, колкото структурите са тези, които възпрепятстват развитието. Обществото не е в състояние да даде работа на безработните и да им плаща прилично; при тези условия, вместо да получават мизерни заплати и да бъдат затворени в приютите, мнозина предпочитат да просят и скитат.

От всички групи, считани за опасни, тази на циганите е обект на особена бдителност. Всички опити да бъдат накарани да започнат уседнал живот и да бъдат асимилирани се провалят до XVIII век. През 1748 г. маркиз Енсенада ги счита за злосторници; поради това той решава да ги осъди на принудителен труд в каторгите и галерите. Двадесет години по-късно Кампоманес повдига отново въпроса. Той също вижда в циганите „група индивиди от двата пола, които водят скитнически живот в нарушение на всички закони и които преживяват благодарение на кражбата, грабежа и измамата". Кампоманес предлага старците да бъдат установени в някои градове, а останалите да бъдат изпратени в Америка, където ще могат да ловят риба по бреговете на Ориноко... Чак през 1783 г. един указ, вдъхновен от Флоридабланка, връща циганите в испанското общество. Обявява се тържествено, че те не принадлежат на една „смрадлива нация" и че имат същите права като останалите испанци, но в замяна от тях се иска да се асимилират. Изглежда мярката е била ефикасна, защото в края на XVIII в. повече от девет хиляди цигани от десетте хиляди, които са в Испания, започват да живеят уседнало.

Въпреки многобройните частични успехи министрите на Карлос III не успяват да направят от Испания благоденстваща страна. Продоволствените кризи, които я разтърсват в началото на XIX в., доказват, че има още много да се прави за рационализиране на търговията със зърно и подобряване на вътрешния обмен. Двама англичани, Суинбърн и Таунсенд, публикуват през 1791 г. описанието на своето пътуване из Испания. Те описват бедността на градовете и хората, просията, разпространена в повечето от градските центрове на Месета, която обаче не съществува в Гуадалахара и по периферията (в Барселона, Аликанте, Кадис...). Те отбелязват, че испанците са способни да се трудят като другите народи; това, което липсва – добавят те, – е мотивацията за труд; те виждат

пречката в съществуването на прекалено големи имения, в които собствениците не живеят и чийто добив не се стремят да увеличат; единствено поземлената реформа може да промени това състояние на нещата. Министрите на Карлос III осъзнават това добре, но не се осмеляват да стигнат докрай в своя анализ.

Църквата, религията и държавата

В Испания Просвещението не приема формата на битка срещу религията; тук не откриваме нищо, равняващо се на кампаниите на френските енциклопедисти и философи. Това, което реформаторите си поставят за задача, е, от една страна, да дадат тласък на една просветена религия, а от друга, да поставят духовенството в служба на държавата и да го накарат да участва в модернизирането на страната. Ако втората от тези цели се ограничава в следването на една вековна традиция, то първата се сблъсква с дълбоко вкоренени навици. От тази гледна точка делото на реформаторите от XVIII в. е могло да изглежда като скъсване с миналото; то шокира много испанци и ги изправя срещу елита, който изглежда откъснат от народа.

Реформаторите не разбират религията на народа. В нея виждат само невежество, суеверие и фанатизъм. За тях нищо не може да бъде оправдано, нито процесиите през Страстната седмица, с техните кортежи от самобичуващи се, нито алегоричните пиеси за Тяло Господне в чест на причастието, тези *autos sacramentales*, чийто дух така добре съумява да улови Калдерон де ла Барка, нито поклонничеството[31], нито празненствата и пиршествата, организирани от братствата, в които те виждат само ненужно разточителство...

Министрите разчитат на духовниците да поведат целия испански народ към една религия, изчистена от елементите на суеверие. Но за това трябва самото духовенство да е на висотата на своята задача. По правило епископите, назначавани по предложение на краля, отговарят на изискванията. С малки изключения те приемат доброволно да подпомогнат усилията на правителството за преобразяване на страната, често черпейки от собствените си приходи. Най-показателни са примерите на кардинал Лоренсана, архиепископ на Толедо, който се опитва да съживи копринените фабрики и който изпраща на своите свещеници писмо за начина, по който да се модернизира земеделието и така да се подобри положението на селяните; на Молина Ларио, епископ на Малага, който похарчва два милиона реала, за да построи един акведукт, на Бертран, епископ на Саламанка, на Клементе, епископ на Барселона...

За сметка на това много свещеници са почти неграмотни и някои водят живот, който не може да служи за пример; ниските им доходи не ги стимулират да се усъвършенстват и да се покажат достойни за мисията си. Именно към преодоляването на това положение се стремят реформите, предприети през 1768 г., в приложение на конкордата от 1753 година. Голям брой енории – може би повечето – нямат титуляри; те са обслужвани от викарии, които могат да бъдат отпратени всеки момент. Постановлението от 1768 г. съкращава броя на платените титли, така че на енорийските свещеници да се осигурят прилични доходи, а свещениците, които отсега нататък са титуляри на своя пост, са задължени да живеят в своята енория. Слага се край на двойнственото положение на духовниците, които са били подстригани или ръкоположени в нисък сан, но се ползват от привилегиите, свързани с църковните звания. Постановлението от 1768 г. се грижи за образованието на духовенството; член 22 говори за необходимото „духовно просвещение" – *ilustración clerical,* – като задължава епископите, които още не са сторили това, да открият по една семинария на епархия. Тези заведения са по-

ставени под опеката на Камарата на Кастилия; тяхното имущество е съставено от част от имотите на експулсираните йезуити. Забранява се на монасите да преподават в тях. Директорът отначало е назначаван от краля по списък с три кандидатури, съставен от епископа; през 1779 г. назначаването е оставено на епископите. Постановлението навлиза в подробностите на преподаваните предмети. Обучението на бъдещите свещеници ще включва по-специално библейски науки и учения за църковните отци, църковна история, но също и точни и естествени науки. Теологията ще се задоволи със свети Августин и свети Тома Аквински, като се изключи всяка друга теория, например теорията за правдоподобността на йезуитите; постановлението препоръчва да бъдат сведени до разумни пропорции „схоластичните тънкости"; хората на Просвещението не се доверяват на абстракциите и на метафизиката... Друго решение, предназначено да повдигне качеството на духовенството: назначаването на длъжности с приходи ще става с конкурс. Трябва ли конкурсите да бъдат открити за всички кандидати или запазени за жителите на съответната епархия? Конкордатът не уточнява това. През 1799 г. Камарата на Кастилия ще остави местните епископи свободно да организират конкурсите както намерят за добре, но препоръчва да се предвиждат открити конкурси само за кандидатите, произлизащи от епархия, организираща самата тя открит конкурс. Епархията на Толедо е дадена за образец, който да се следва. Там кандидатурите са разглеждани от осемчленно жури, назначавано от архиепископа и председателствано от главния викарий, който гласува само в случай на равен брой гласове. Кандидатите (*contrincantes*) са разделени в групи по двама (*trincas*). Изпитите – всички устни – са пет на брой: теология, обсъждане на урока на *contrincante*, излагане на неговата собствена позиция като отговор на възраженията на конкурента, второ обсъждане, нравоучителна или пасторска теология. Кандидатите, които вече са свещеници, получават по една допълнителна точка за всяка година служба; на тези, които са от епархията на Толедо, им се присъжда по една точка допълнително, когато са с равен брой точки с външни кандидати. За всеки вакантен пост журито съставя списък с три имена (*terna*). Архиепископът не е длъжен да спазва класирането на журито; всъщност това става рядко. Окончателното назначаване се извършва от Камарата на Кастилия. Последиците от тази реформа започват да се чувстват към края на века; почти всички свещеници излизат от семинариите; следователно те са получили на теория солидно интелектуално и духовно образование.

Реорганизирането на низшето духовенство е само един аспект от църковната политика на Бурбоните. Те всъщност само възобновяват с повече решителност една дълга традиция. От Кралете Католици нататък монарсите непрекъснато се намесват в църковните дела и се опитват да получат превес на властта си по отношение на религията, при необходимост срещу епископите и срещу папата. Това, което се нарича регализъм, е обща черта на просветения деспотизъм, който не е чужд на Хабсбургите, но който става много по-обхватен през втората половина на XVIII век. Ерудицията е призована в подкрепа[32] на регалистките тенденции, които сега изглеждат свързани с янсенизма[33], разбиран в широкия смисъл на думата, т. е. не като теологическа доктрина, а като стремеж към повече морална строгост в противовес на разпуснатостта, приписвана на йезуитите. Регализмът предполага най-вече подчинение на Църквата на държавата. Конкордатът от 1753 г. е завършекът на над два века усилия, за да се даде на короната действителното ръководство на църквата на Испания. От 1762 г. никой папски документ не може да бъде разпространен без предварителното съгласие на правителството, което проверява специално дали текстът не съдържа предписа-

ние, противоречащо на кралските прерогативи. Епископите са възприели навика да се събират периодически: най-често тези духовни събрания имат за предмет да уреждат административни въпроси, например дяловете, които се падат на всяка епархия в изплащането на църковните субсидии. От страх да не би епископите да засегнат други проблеми, Карлос III предпочита да забрани тези събрания. Дори на Кампоманес, теоретик на регализма, му се случва да посочи предварително на провинциалните синоди решенията, които трябва да вземат в духовната област. Епископът на Теруел има лошия вкус да иронизира: ако всичко е предварително решено в Мадрид, какъв смисъл да се събират синодите и да се призовава Светият дух? Кампоманес не е склонен да се шегува: „Оспорването на регалисткото право на суверена да съобщи своята кралска воля на синодите е нечувана претенция, която не следва да се взема предвид и която трябва да се санкционира по най-твърд начин." Назначавани от краля, епископите и в по-малка степен свещениците са считани за служители на властта. От тях се очаква да споделят възгледите на правителството и да сътрудничат лоялно и ефикасно на реформаторската политика.

Реформаторите не обичат много черното духовенство, върху което нямат никакво влияние. За тях то е подчинено на чужда власт. Тяхното недоверие е насочено най-вече срещу Йезуитския орден заради обета за сляпо подчинение на папата. Те са склонни да преувеличават влиянието му в държавата – изповедникът на краля често е йезуит, в обществото – заради мястото им в обучението, и в Америка – мисиите в Парагвай, например, обхващат огромна територия, в която йезуитите упражняват власт, считана за несъвместима с тази на краля. Подобни съображения вече са накарали Шоазьол да постигне от Луи XV през 1764 г. разтурянето на Йезуитския орден, но на френските йезуити е разрешено да останат в страната като частни лица. През 1767 г. Испания отива по-далеч. Поводът е намерен в размириците срещу Ескилаче предната година. Случаят дълго време остава забулен в тайна. Експулсирането на йезуитите е приписвано на окултни сили – франкмасонството – и на граф Аранда, когото считат за масон и волтерианец. Декретът на Карлос III се ограничава да говори с неясни думи за „много сериозните причини", които са го накарали да постанови експулсирането, както и за „уважението, дължимо на короната" и за „наложителни, справедливи и необходими причини", които кралят възнамерява да държи в тайна. Но историците не успяват да открият оригиналните документи; от това заключават, че те нарочно са били унищожени от авторите на заговора. Истината е по-прозаична: Аранда, който впрочем не е нито масон, нито волтерианец, няма нищо общо с експулсирането, чийто истински вдъхновител е Кампоманес. Той запазва при себе си оригиналните документи, които след смъртта му остават в архива на наследниците му, където наскоро бяха открити и публикувани[34]. След едно разследване, разпоредено от Кампоманес в най-голяма тайна, правителството се убеждава, че йезуитите носят голяма отговорност за всички демонстрации, организирани през 1766 г.; всички вълнения са тръгнали от Имперския колеж в Мадрид. Двама йезуити – сред които изповедникът на кралицата-майка Изабела Фарнезе – били подготвили демонстрацията съвместно с неколцина съучастници на тайни събрания, провеждани в Пардо. Целта им била да се предизвика промяна на правителството, може би дори абдикирането на Карлос III. Йезуитите са упреквани още, че са разпространявали скришом голям брой брошури, пасквили и памфлети против властта и че по този начин са създали и насърчили подривната дейност; припомнянето на тезите, поддържани от някои йезуити (Суарес, Мариана) за правото на народите да се противопоставят на тираничната власт – това, което

хората на Просвещението наричат цареубийствени и „кръвожадни" доктрини – вероятно допринася за опълчването на реформаторите срещу целия йезуитски орден. Вярно е, че реформаторското движение настройва срещу себе си много хора от светския елит на страната, както и част от духовенството, обезпокоено от развитието на регалистичните тенденции. В това, че някои йезуити са се опитвали да използват тези чувства, за да си върнат влиянието, което им се изплъзва, няма нищо невероятно. Във всеки случай Карлос III, разтърсен дълбоко от вълненията в Мадрид, се оставя да бъде убеден. Тогава йезуитите губят няколко от най-могъщите си приятели: на маркиз Енсенада, който би могъл да бъде пощеливш при промяна на политиката, е определено задължително местоживеене в Медина дел Кампо; Изабела Фарнезе умира през юли 1766 година. Трима души са инициатори на решението за експулсиране на йезуитите: Рода, министър на правосъдието, отец Осма, изповедник на краля и Кампоманес. Най-пламенен е първият: „Не е достатъчно да се сложи край на йезуитите; това, което трябва, е да се сложи край на йезуитството." Кампоманес осигурява политическите оправдания: признаването или забраняването на една общност или на едно съсловие в държавата е сред прерогативите на короната и зависи изцяло от властта на краля. През 1767 г. всичките две хиляди шестстотин четиридесет и един йезуити от Испания и две хиляди шестстотин и тридесет, живеещи в Америка, са експулсирани; отпуска им се пожизнена рента от сто песос годишно; имуществото им е конфискувано в полза на държавата[35]. Техните огорчения не спират дотук. Хосе Монино, посланик във Ватикана и бъдещ граф Флоридабланка, постига от папата през 1772 г. разтурянето на Йезуитския орден. В Испания мярката не повдига протести. Четиридесет и двама епископи я одобряват публично; вярно е, че не могат да постъпят по друг начин... Останалите монашески ордени като цяло не са недоволни от заминаването на техните конкуренти; знаем например, че доминиканците от Пласенсия отбелязват събитието с пищно пиршество!

От всички институции на Стария режим на престижа на Испания в чужбина най-много вреди Инквизицията; тя е символ на нетърпимостта и фанатизма. Чистата кръв действително продължава да бъде изисквана от кандидатите за някои високи длъжности, макар да е вече само формалност. През първата половина на века Свещеният съд не отслабва дейността си. Между 1720 и 1740 г. все още се наблюдават стотици съдебни преследвания и някои смъртни присъди, произнесени срещу юдействащите. Регистрите за обрязванията, водени от равините на Бордо, продължават да отчитат между 1706 и 1742 г. испански и португалски *conversos*, които бягат от Иберийския полуостров, за да се отърват от евентуални преследвания. Впоследствие процесите стават по-редки, както и присъдите. Вече не се провеждат големи аутодафета както по-рано; задоволяват се да произнасят присъдите по време на закрити церемонии, като че ли искат да ги лишат от всякаква гласност. Ето защо процесът на Олавиде, по време на царуването на Карлос III, изненадва всички. Пабло де Олавиде е перуански креол, който изглежда е имал проблеми в Лима, където го обвиняват в злоупотреби. През 1750 г., на двадесет и пет годишна възраст, той напуска родината си и заминава за Франция и Италия; в продължение на една седмица той има привилегията да бъде гост на Волтер във Ферни. През 1765 г. Олавиде се установява в Испания. Проникнат от френската култура, четящ много, проявяващ любопитство към всички новости, той бързо спечелва доверието на министрите реформатори, които през 1767 г. го назначават за помощник, т. е. *corregidor* на Севиля. На този пост той разгръща голяма дейност, на него се дължи по-специално една дръзка програма за университетска реформа; в салона му се срещат много местни личности; той

предоставя богатата си библиотека на своите приятели; Ховелянос, тогава млад магистрат, извлича голяма полза от контактите си с един толкова открит ум. Както видяхме, от Олавиде се иска да осъществи колонизирането на Сиера Морена, решено от правителството. Той приема задачата си много сериозно и постига бързи и обнадеждаващи резултати. Успехът и висшите му протекции го правят неблагоразумен. Той се отпуска да говори саркастично за народната набожност, която нарича суеверие; забранява мъртвите да бъдат погребвани в църквите и да се продават индулгенции – вулата на кръстоносния поход е една много стара институция в Испания; критикува милостинята; за да се облекчи мизерията, по-добре да бъдат създадени работни места; подиграва се с монасите, които нарича невежи. Те – най-вече капуцините – не му прощават, изобличават го пред Инквизицията. Според тях Олавиде е безбожник, който притежава забранени книги и похотливи картини и не спазва задължителните пости. Овен това той е свободомислещ, привърженик на системата на Коперник! Най-удивителното е, че тези обвинения са взети на сериозно. Инквизицията го арестува през 1776 г., прави разследване и го осъжда през 1778 г. на осем години лишаване от свобода в манастир[36]. Случаят вдига шум в Европа; в това се вижда доказателство, че на Испания определено ѝ е много трудно да стане цивилизована нация.

Не трябва да преувеличаваме значението на процеса „Олавиде". Вероятно Инквизицията е искала да покаже, че все още е могъща; дори е изказана хипотезата, че този процес е провокация, предизвикателство, отправено към главния инквизитор, Фелипе Бертран, известен с открития си ум и привързаността си към Просвещението. Понеже не можели да атакуват самите министри, които са прекалено високопоставени, инквизиторите, обезпокоени от новите тенденции, избрали да дадат пример, като нападнат един второразреден служител.

Трябва да се признае, че реформаторите имат двойнствено отношение към Инквизицията. Те не я обичат, но мислят, че може да послужи... Карлос III я мрази толкова, колкото и йезуитите, и то по същите причини: тя разполага с прекалено голяма власт, която може да използва срещу държавата, но той се приспособява към нея. Министрите му, Кампоманес и особено Флоридабланка са на същото мнение; те виждат в Свещения съд най-фанатичния орган на държавата, владян от йезуитите; той излиза извън ролята си, като забранява книгите, благосклонни към регализма. При все това същите тези министри не мислят да премахнат Инквизицията. Тя остава все така инструмент на властта, тъй като кралят назначава нейния ръководител. Наистина през 1764 г. Бертран, епископ на Саламанка, става главен инквизитор. На него и на Инквизицията се разчита да допринесат, заедно с епископите, за изкореняването на суеверието, следователно за напредъка на Просвещението! Тогава се задоволяват да ограничат компетенциите на Инквизицията, например като ѝ отнемат през 1770 г. случаите на двубрачие, отсега нататък поверени на обикновеното правосъдие, но институцията се запазва като резерв. По време на царуването на Карлос IV Флоридабланка ще възложи именно на нея борбата срещу проникването на революционните идеи в Испания. Това е още една от тези половинчати мерки, по които реформаторите са специалисти[37].

Родовият пакт

Външната политика на Бурбоните притежава своя закономерност. Фелипе V се е опитал да върне на Испания ранга ѝ в Европа, заличавайки в договора от Утрехт клаузите, които я изключват от Италия. Успява само частично. Постига създаването в Двете Сицилии на сателитна държава, над която ще царува бъде-

щият Карлос III, но не успява да постигне същия резултат в Милано. Вместо това договорът от Екс-ла-Шапел (1748) позволява да бъде настанен в Парма друг инфант, Фелипе. Това е още една сателитна държава, но по-малка от тази, която биха желали да създадат. Впоследствие Фернандо VI остава настрани от европейските конфликти. Испания подновява инициативата с Карлос III. Тогава една проста идея вдъхновява испанската дипломация. Англия представлява главният враг; тя е окупирала Гибралтар и Минорка и застрашава интересите на Испания в Америка. Съюзът с Франция, също разтревожена от британските амбиции, е наложителен. Още с пристигането си в Испания през 1759 г. Карлос III изразява безпокойството си от факта, че Англия слага ръка върху Квебек; това завоевание нарушава равновесието в Новия свят. Очевидно е, че съюзът с Франция, третият родов договор, сключен през 1761 г., не означава само династична солидарност между Бурбоните; той съответства на добре разбраните интереси на двете сили. И така, Испания застава редом с Франция срещу Англия във войната, наречена Седемгодишна, но се намесва с присъщо свои цели. Изходът от войната не е благоприятен за нея. Хавана и Манила са окупирани. Тези два града са върнати обратно с договора от Париж (1763), но в замяна Испания трябва да предаде на англичаните Флорида, а на португалците – колонията Сакраменто, на Рио де ла Плата. Вярно е, че като компенсация Франция ѝ отстъпва Луизиана.

Испания, все така редом до Франция, получава своя реванш петнадесетина години по-късно, по време на войната за независимост на английските колонии от Северна Америка. В Европа съюзните сили са принудени да се откажат да нахлуят в Англия; те се провалят също и пред Гибралтар, но Минорка е взета обратно през 1782 година. В Америка, Испания дава финансова помощ на бунтовниците, а от своите бази в Луизиана атакува англичаните във Флорида. Тя принуждава Англия да поддържа армия в Юга и понеже държи линията на Мисури, възпрепятства англичаните да заобиколят от запад войските на Вашингтон. Мирът от Версай (1783) потвърждава териториалните завоевания: Испания запазва Минорка и си връща Флорида. В краткосрочен план това е успех; в дългосрочен, много по-малко. Като помага на колонистите да въстанат срещу своята метрополия, Испания създава ситуация, която накрая ще се обърне срещу нея. Прозорливият граф Аранда е обезпокоен веднага след Версайския договор от апетитите на новите Съединени американски щати, тази сила, сега пигмей, която скоро ще стане колос и тогава неминуемо ще се опита да се разшири в посока към Мексиканския залив, в ущърб на Испания. Тези предчувствия ще се потвърдят през XIX век. Съединените щати ще се отнасят към Испания много по-различно отколкото към Франция. Те няма да ѝ бъдат признателни за помощта, оказана между 1779 и 1783 г., и няма да направят нищо – напротив, – за да подкрепят Испания срещу бунта на собствените ѝ колонии.

4. Отвъдморските провинции

През втората половина на XVIII в. започва да се говори за отвъдморски провинции, за да се назоват земите, които дотогава са се наричали Индии. Тази промяна в речника изразява нова гледна точка за териториите, които според новопоявилата се тенденция са считани за колонии, предназначени да засилят могъществото и богатството на метрополията, да осигуряват допълнителни стоки и да служат като пазар за икономическата ѝ дейност. Именно в тази перспектива

трябва да разглеждаме политиката на Бурбоните към Америка: желание за възползване не само от подземните богатства, но също и от земеделието и животновъдството; грижа да се развие търговията и да бъде спазван монополът на Испания и, най-сетне, усилия за укрепване на административните кадри на Америка. Някои историци дори говорят за второ завоюване на Индиите. Несъмнено твърдението е крайно, но показва добре широтата на реформите, провеждани през последната третина на XVIII век. Тези реформи предизвикват често остри реакции в едно сложно колониално общество, разделено на класи и антагонистични касти; те предизвикват дълбока тревога сред креолите, които тогава осъзнават своята идентичност.

Новият подем на Индиите

През XVIII в. благородните метали остават главното богатство, което Испания извлича от своята империя в Америка. Отбелязва се значително съживяване на минната дейност с откриването на нови находища. Същевременно някои тропически продукти – захар, какао, тютюн – са все по-търсени на европейския пазар. Тъй като е разчитала преди всичко на мините, дотогава Испания ги е пренебрегвала; сега започва да развива тяхното производство и търговска реализация.

Продължават да бъдат експлоатирани златните мини, разположени в Нова Гранада – сегашна Колумбия – Антиокия, Попаян, Чоко..., но залежите се изчерпват и работната ръка намалява. Конкуренцията на златото от Бразилия след 1720 г. ускорява западането на тези предприятия. Колкото до среброто, Перу и Мексико остават големите центрове на производство, втората страна повече от първата. Действително в Перу Потоси никога няма да се върне към цифрите, достигнати в края на XVI век. Производството, което е било по четиридесет тона годишно през 1595 г., пада на шест тона през XVIII век. От петте хиляди минни галерии, които са прокопани в планината, са останали едва стотина годни за експлоатация; освен това доставят нискокачествена руда. Чак в края на XVIII в. се вземат мерки за възстановяване на положението. Намерението е да се прибегне до опита на немски минералози и инженери, но е твърде късно да се поправят пропуските от миналото. Шведът Норденфлихт, извикан на помощ през 1789 г., е смаян от това, което открива: прахосване, емпиризъм, рутина, никакъв общ план, никакви машини, никакви водни помпи, никаква вентилация... Той построява с много средства машини, които никой не е способен да пусне в действие. Навсякъде се сблъсква със скептицизма на собствениците: трудът на индианците им излиза по-евтин от машината; какъв интерес имат да произвеждат повече и да пестят живака? Това означава да плащат повече такси и данъци... Мисията на Норденфлихт има участта на някои днешни форми на техническа помощ в слаборазвитите страни; уверени в компетентността си, чужди на манталитета на хората около тях, експертите не умеят да убеждават тези, които искат да поведат към прогреса.

Обратно, Мексико е в пълна експанзия. То е бисерът на империята повече от всякога. Именно от Мексико произлизат две трети от американското сребро, а половината от това производство се доставя от районите Гуанахуато, Сакатекас и Каторсе, всички разположени на северозапад от столицата. Сам по себе си, районът Гуанахуато осигурява една четвърт от общото производство. Находището е открито през 1766 година. Още през 1771 г. мината работи на пълни обороти и носи на собственика си значителни печалби.

Извън мините, до XVIII в. в Америка има само два вида основна дейност: големите имения – *haciendas* – и занаятчийството. Първите, предназначени за

хранителни култури и животновъдство, отначало служат за изхранването на работниците; продават се само излишъците. Занаятчийството осигурява това, което е необходимо за вътрешния пазар: клиентите са индианци, метиси и бедни бели, защото по-взискателните богати креоли предпочитат да купуват стоки, внесени от Европа. Текстилът заема отделно място. В района на Куско се намират малки работилници – *chorrillos,* чиито инструменти са елементарни, и *obrajes*, по-големи предприятия, оборудвани с много станове и поне една тепавица и наемащи десетки, дори стотици работници. По-голямата част от тези *obrajes* принадлежат на испанци, понякога на благородници, висши чиновници или на манастири. През XVIII в. текстилната индустрия запада. Около 1770 г. в Кито девет от единадесетте съществуващи *obrajes* затварят врати; същото става и с фабриките за шапки – вече са останали само четири от тридесет и осем, с тухларниците – три вместо девет, с грънчарниците... Срещаме подобни ситуации в целия регион на Андите и в Мексико. Навсякъде се наблюдават едни и същи причини за упадъка: цените на доставките, на инструментите, на работната ръка, на транспорта са прекалено високи. Клиентите предпочитат да купуват вносни стоки, по-евтини и често внесени контрабандно. Стига се до парадокса, отбелязан през 1784 г. от един каноник от Мичоакан: мините за сребро – основно богатство на страната, вдигат цените, разоряват местните предприятия и предизвикват безработица и мизерия сред масите.

Две други форми на експлоатиране са в подем през XVIII в.: *estancia*-та и плантацията. *Estancia*-та е по-скоро ориентирана към външния пазар (главно животновъдство); тя открива в равнините на Венесуела – *llanos* – и в аржентинската пампа особено благоприятни земи за хилядите коне и говеда, които живеят там в диво състояние. Необходимите работници са малко; в основната си част те са *peones*, бедни бели или метиси. За сметка на това плантацията работи за износ и предполага използването на многобройна и евтина работна ръка, т. е. черни роби. В плантациите се налагат три култури: захар, какао и тютюн.

От испанските колонии само Канарските острови и в по-малка степен Санто Доминго са се специализирали в захарната тръстика, до момента, когато конкуренцията на Бразилия разорява плантациите. Ролята на Бразилия намалява през XVII в., когато англичаните, французите и холандците се настаняват на някои от Антилските острови, изоставени от Испания, за да отглеждат захарна тръстика[38]. Карибите, останали испански – Куба и Пуерто Рико, излизат на сцената едва след 1762 г. Стартът е изключително бърз, защото през 1788-1789 г. двата острова обхващат 40 % от търговския трафик между Америка и Испания. Захарните плантации на континента са по-малки. Откриваме ги в Мексико, във Венесуела и в района на Куско. Трудностите по набавяне на роби – високата им цена обезкуражава собствениците – обясняват отчасти слабото производство на захар, която е консумирана на място или продавана в съседните територии, без да води до значителен износ.

От края на XVII в. във Венесуела започва отглеждането на какаото. То ще бъде преобладаващата култура до първите десетилетия на XIX в., но отглеждането му ще бъде спъвано от липсата на работна ръка. Чернокожите роби излизат скъпо. Собствениците предпочитат да наемат *peones*, индианци или метиси, на които плащат не в брой, а в натура: позволяват им да ползват дохода от едно парче земя, *conuco*; това е начин да ги задържат на място. Венесуелското производство на какао отначало се пласира в Мексико през Веракрус, а след 1730 г., в Европа. Контрабандата е значителна. За да се бори с нея и за да запази печалбите от тази търговия за метрополията, Испания създава една монополна търгов-

ска компания, Компанията от Гипускоа, към която ще се върнем. През последната третина на XVIII в. какаото от Гуаякил започва да конкурира на мексиканския пазар това от Венесуела; то е по-евтино и по-малко изложено на английските атаки, защото пътят му минава през Тихия океан. Регионът на Гуаякил тогава се развива динамично.

Тютюнът е отглеждан, продаван и консумиран свободно в някои региони на Америка през XVII век. В Куба един декрет от 1614 г. предвижда, че само излишъкът от продукцията ще бъде изнасян в Севиля[39]. Постигнатите успехи от англичаните с тютюна във Вирджиния и Мериланд карат испанското правителство да осъзнае изгодата от този продукт. През 1717 г. короната установява монопол върху тютюна в Куба. Отглеждането остава свободно, но държавата си запазва изключителното право за изкупуването и търговията; с експлоатацията са натоварени частниците. Те се ангажират да доставят всяка година на държавата, на определена цена, известно количество, предназначено за манифактурата в Севиля, до създаването през 1761 г. на Кралската фабрика в Хавана; тогава короната поема пряко преработката на продукта. Нова Испания, в много по-голяма степен от Куба, където преобладава захарната тръстика, се специализира в тютюна, превърнал се в продукт с много широка консумация. Тютюнът за смъркане изглежда става запазено право на елита, цигарите и пурите са по-разпространени: в Мексико дори жените и децата ги пушат. Отначало отглеждането, производството и търговската реализация са напълно свободни. Държавата налага своя монопол чак през 1765 г., въпреки протестите и демонстрациите на дребните производители. Отглеждането е ограничено до някои зони; държавата фиксира квотите за производство; служители бдят регламентът да бъде спазван. Различават се *cosecheros*, или едри производители, и *pegujaleros*, отчасти зависими от първите. През 1769 г. в Мексико е открита една манифактура. От четиристотин работника в началото, тя нараства на близо пет хиляди три години по-късно, и на шест хиляди и петстотин през 1793 г.; максимумът е достигнат през 1797 г. с малко над седем хиляди работници. Още от началото манифактурата в Мексико прилича на модерно предприятие. Работниците организират дружество за взаимно подпомагане, *Concordia*, което изплаща на своите членове помощи в случай на болест или смърт, инвалидна пенсия и освен това им отпуска безлихвени заеми. Работниците стачкуват неколкократно, за пръв път през 1780 г. срещу една промяна на производствените норми, през 1782 г., за да протестират срещу техническата безработица, през 1794 г., за да се противопоставят на удължаването на работното време... Много скоро тютюневият монопол се оказва много доходен за държавата. През последните години на XVIII в. той носи повече приходи от таксите върху златото и среброто. Развитието на този сектор на дейност под контрола на държавата предизвиква в края на века тревога сред мексиканското общество. Много бедни бели, които живеят от отглеждането и продажбата на тютюна, са загубили работата си и изразяват на висок глас отчаянието си, „като че едно равновесие, безспорно крехко, но реално, е унищожено просто за задоволяване на финансовите интереси на короната“ (Ив Агила). Както ще видим по-долу, това е една от порочните последици от реформите, предприети от Карлос III; те допринасят за създаването на враждебно отношение към метрополията, обвинявана, че жертва местните интереси, за да увеличи данъчните постъпления. По същото време се наблюдават аналогични реакции във Венесуела, Нова Гранада и Перу, когато колониалната администрация иска, налагайки монопол, да ограничи зоните за отглеждане на тютюн и да забрани свободната му търговска реализация.

Икономическият подем е придружен от значително териториално разширяване; изчислено е, че между 1740 и 1790 г. контролираната от Испания в Америка площ се удвоява, за да достигне осемдесет милиона квадратни километра. Става дума или за нови територии, включени в империята, или за зони, които дотогава са пренебрегвани, защото не интересуват много колонистите, привлечени от мините, но които сега се оказват богати на земеделски ресурси. Към първата категория се числи необикновеният натиск на север в Мексико. Мисионерите, отначало йезуити, а след експулсирането им францисканци, проправят пътя. Първите испанци са пристигнали в Калифорния в средата на XVI в., но след това колонизирането на Мексико ангажира всички сили. Походът на север е подновен през втората половина на XVIII в., с отправна точка мисиите в Сонора, Аризона и Долна Калифорния. Отец Хуниперо Сера пристига в Сан Диего през 1769 г.; Сан Франсиско е основан през 1776 година. Създадени са общо двадесет и една мисии по калифорнийското крайбрежие между 1769 и 1823 г., които веднага привличат колонисти. Няколко от тези скромни мисии са възстановени и днес все още могат да се видят; те свидетелстват за усилията за християнизиране, доведени до успех от испанските францисканци от тази епоха. Би било погрешно обаче да свързваме прекалено тясно евангелизация с колонизация. Времената са се променили; светската власт се интересува слабо от това, което мислят монасите. Когато вицекралят на Мексико написва през 1786 г. инструкциите за омиротворяване на северната граница, той прави редки и неясни намеци за сътрудничеството на мисионерите; той разчита на оръжието, за да се гарантира сигурността на границата благодарение на поредица малки фортове от Сонора до Тексас[40]. Врагът в тази зона са апахите, опасни воини, които умеят да боравят с лък и които за щастие имат малко коне и огнестрелни оръжия. Вицекралят препоръчва да се използват всички средства за неутрализирането им; те трябва да бъдат подчинени или изтребени; докато не бъде постигнат този резултат, населението от вътрешността ще живее в страх. Откакто през 1731 г. петнадесетина канарски семейства са основали Бехар – който по-късно ще стане Аламо, после Сан Антонио, – испанците са се разположили в Тексас. Несъмнено те трябва да изоставят Флорида на англичаните, но през 1762 г. Луи XV отстъпва Луизиана на Карлос III[41]. С изключение на Флорида, една огромна територия – от Мисисипи до Скалистите планини и отвъд, чак до Тихия океан – в края на XVIII в. преминава под испанско владичество.

В останалата част от Америка напредъкът не е толкова впечатляващ; увеличава се гъстотата на населението и на колонизирането вследствие на внедряването на нови култури. Създаването на две нови вицекралства, първо на Нова Гранада – тя покрива сегашните територии на Еквадор, Колумбия и Венесуела[42], – а през 1776 г. на Буенос Айрес, отговаря на потребността да се отчитат взаимоотношенията, които се създават във вътрешността на бившето вицекралство Лима. От XVI в. Буенос Айрес заема периферно положение в империята; пристанището и регионът, който ще стане Аржентина, са недостатъчно администрирани. Буенос Айрес се възползва от това, за да отклони част от търговския трафик. Докато търговците от Лима са принудени да купуват своите стоки на панаира в Порто Бело и да ги отправят по суша и по море до Каляо, тези от Буенос Айрес, пренебрегвайки закона, продават в Перу роби, подправки и други стоки с английски или португалски произход. Действително печеливши от тази незаконна търговия са англичаните и португалците; за тази цел те използват колонията Сакраменто, създадена от португалците през 1680 г. на левия бряг на река Ла Плата. За да се справят с тази ситуация, испанците основават Монтеви-

део през 1726 г., но това не е достатъчно да спре португалската експанзия от близката Бразилия. Спорът е уреден чак през 1750 г. с договора от Мадрид. Испания получава източната зона (*Banda oriental*), т. е. това, което ще стане Уругвай, следователно корабоплаването по Ла Плата; тя отстъпва на Португалия част от Парагвай. През 1763 г. Португалия се опитва да окупира отново Сакраменто, но напразно. През 1777 г. границата е установена окончателно по южното течение на Рио Гранде. Следователно конкуренцията между Лима и Буенос Айрес и между испанците и португалците е в основата на вицекралството Ла Плата. Това ново административно деление прекъсва географското, историческото и икономическото единство на Андите в полза на Буенос Айрес, защото към него се присъединява Потоси, за да може да покрива от изток достъпа до мините на Перу и да възпрепятства контрабандата. Това облагодетелстване осигурява подема на пристанището на Буенос Айрес.

Общо взето, договорът от 1750 г. позволява на Испания и на Португалия да уредят всички спорове, които ги противопоставят в Америка и в Далечния изток. В последната зона Португалия се отказва от правата, които е претендирала, че има върху Филипините по силата на договора от Тордесиляс (1493). На север от Бразилия тя получава двата бряга на Амазонка, от сливането с Япура до Атлантическия океан. Така договорът бележи една значителна промяна. Двете сили се споразумяват да изоставят демаркационната линия, която е била фиксирана в Тордесиляс; вече не меридианите бележат раздела между двете империи, а естествените граници; сега се решава да се даде предимство на водораздела: речните басейни на Ла Плата, Ориноко и Амазонка. Това е една от причините, които подтикват Испания да финансира през последната третина на XVIII в. известен брой научни експедиции. Мисията на Итуриага-Льофлинг (1754-1761) се заема да изследва басейна на Ориноко; на естественика Феликс де Асара (1781-1800) е възложено да уточни границата между Бразилия, от една страна, и Парагвай, Уругвай и Аржентина, от друга. Отбелязването на политическите цели на поръчителите на много от научните експедиции от XVIII в. не означава, че не се признава основната полза от тях.

Новата колониална политика

Две допълнителни цели вдъхновяват колониалната политика на Бурбоните непосредствено след договора от Утрехт. Срещу апетитите на великите сили – най-вече Англия, на второ място Холандия – се налага да се защитава империята срещу всяка агресия и да се запази търговският монопол на Испания. На първата загриженост отговаря прилагането на ефикасни военни средства, на втората, реформи за развитие на икономиката на американските територии и за извличане на нарасналите ресурси. Първата поредица мерки са постановени към 1750 година. От 1765 до 1785 г. започват да бъдат прилагани по-радикални мерки. Острата съпротива, която срещат, води до отказване от някои от тях, без да бъде променена общата насока.

Като се имат предвид огромните граници, които трябва да се наблюдават, не може да става въпрос за настаняване на гарнизони навсякъде: Испания не е способна да финансира това усилие. Затова тя решава да даде предимство на особено застрашените зони: Карибско море, с крепостите Хавана и Картахена де лас Индиас, Акапулко, начална спирка на търговския трафик между Мексико и Филипините, крайбрежието между Гуаякил и Каляо, в южната част на Тихия океан и накрая, комплекса Монтевидео-Буенос Айрес. За да осигури защитата на тези сектори, Испания започва строежа или ремонта на укрепленията; тя създава също

армия, снабдена с необходимото оборудване: военни болници, екипировка, транспортни средства, интендантство, спомагателни служби (администрация, инженерни войски и др.)[43]... Армията съдържа два елемента, чието значение не е еднакво: същинската армия и милициите. Първата почти не надхвърля двадесет или тридесет хиляди души. Тя се състои от две отделни категории: постоянни полкове (*dotación*) и подкрепления, които се прехвърлят от Испания (*refuerzo*). Командването е осигурено от испански благородници или от богати креоли. Обикновено офицерите правят кариера на място; рядко променят частта си. Делът на офицерите, произхождащи от полуострова, непрекъснато намалява в полза на креолите[44]. В края на века те представляват 60 % от общия брой на офицерите, което довежда до важни последици: когато започват движенията за независимост през 1810 г., армията от Индиите в мнозинството си е ръководена от креоли. Отбелязва се още и наличието на чужди офицери (общо 2 до 3,5 %), французи и особено ирландци; някои – О'Райли, О'Хигинс... – ще се прочуят по време на войните за независимост, воювайки срещу метрополията. Милициите допълват тези сили. Това е един вид резервна армия, по-скоро разнородна, която наброява около двеста хиляди души през 1780 година. В нея откриваме елементи, съставени от различни социални и расови категории; има полкове от благородници, от испанци, от бели, от търговци, от тъмнокожи (*pardos*), от метиси, от всички цветове (буквално: *de todos los colores*), от кафяви (*morenos*), от квартерони... Не получават заплата нито войниците, нито офицерите, освен в случай на мобилизация, но офицерите се ползват от привилегии, свързани с военния статут. За много креоли това е издигане и средство да спечелят повече престиж и влияние; когато човек е богат плантатор или почитан търговец на едро, освен това заема ръководен пост в общинската администрация на града, фактът, че е и кралски полковник, придава още повече авторитет, макар че можем да си задаваме въпроси за качеството на тези кадри. Да отбележим накрая, че редовната армия е финансирана от местните данъци. Военните реформи на Бурбоните ще имат така непредвидени последици; те целят да защитават империята срещу външните неприятели; в случай на вътрешни напрежения метрополията не може да разчита много на една армия, която е финансирана от креолите и в която те са мнозинство.

Това военно устройство е необходимо заради многобройните войни, в които е замесена Испания през XVIII в., а също и поради заплахата от корсарите, винаги готови да атакуват в Карибите търговските кораби и тези, които пренасят благородните метали. Не по-малко страшна е икономическата война, водена от тези, които се стремят да заобиколят търговския монопол на Испания. В договора от Утрехт Англия постига изключителното право върху търговията с роби (привилегия на *asiento*) и правото да изпраща всяка година един кораб от петстотин тона (позволения кораб), натоварен със стоки. Успоредно с тази законна търговия от втората половина на XVII в. англичани и холандци се отдават на интензивна контрабанда – което авторите от онова време наричат „интерлоп", – за да внасят в Америка нарастващи количества стоки, които разменят срещу колониални продукти и благородни метали. Географията улеснява задачата им. Корабите на контрабандистите хвърлят котва в открито море срещу брега, а малките съдове стоварват стоката си на пусти плажове, или благодарение на малката си водоизместимост се изкачват по течението на реките – Ориноко например – далеч навътре в сушата. Корумпирани чиновници често стават техни съучастници[45]. Делът на контрабандата през XVIII в. непрекъснато нараства. Данъчните приходи на Испания, както и икономиката на нейните владения в Америка изпитват последиците от това. Внесените контрабандно стоки – брашно и осо-

бено тъкани и други манифактурни стоки – излизат доста по-евтино от тези, които могат да предложат законната търговия и местната промишленост. Тази конкуренция нанася сурови удари на производителите. Ако се вярва на официалните доклади, Нова Гранада е в пълен застой през първата половина на XVIII в. и положението се влошава още повече към 1776 г., когато кризата засяга почти всички сектори: текстил, животновъдство, земеделие и др.; търговията между Гуаякил и Панама вече почти не съществува; тази между Кито и Лима не е по-добре.

Дори ако вземем предвид преувеличаването, характерно за този вид доклади, остава вярно, че контрабандата е причина за пропуснати ползи на метрополията и задържа развитието на колониите. За да реагира, правителството на Фелипе V отначало предвижда да създаде монополни компании по холандски и английски образец. Най-голямата е Гипускоанската компания от Каракас, която през 1728 г. получава от Патиньо мисията да експлоатира какаото на Венесуела и да охранява крайбрежието, за да премахне контрабандата. На връщане от Америка корабите трябва да стигнат до Кадис, за да платят съответните мита, след това отиват да разтоварят товара си в някое пристанище от Страната на баските – Пасахес или Сан Себастиан. Успехът е безспорен. Дотогава пристигането на испански кораб във Венесуела е било много рядко явление. Благодарение на компанията – и за най-голяма изгода на акционерите ѝ – търговският обмен между метрополията и Венесуела става редовен и доходоносен, и не само от чисто икономическа гледна точка: дори се е говорело – несъмнено с известно преувеличение – за корабите на Просвещението (*los barcos de la Ilustración*), които заедно със стоките донасят книги, новини и идеи от образована Европа. Служителите на компанията се изявяват като много по-ефикасни от колониалната администрация, макар и да не успяват да премахнат напълно контрабандата. Монополът накърнява навиците и интересите на тези плантатори или едри търговци, които се приспособяват към контрабандата във Венесуела и печелят от нея. Обвиняват – вече! – испанците от метрополията, че експлоатират креолите. През 1751 г. избухва бунт, вследствие на което венесуелците са приобщени към търговията, като им се позволява да купуват акции на компанията, чиято привилегия не е поставена под съмнение до 1780 година.

През 1738 г. започва нов етап. Испания вече не принуждава плаващите за Индия кораби да следват традиционния път на конвоите. Сега търговията с Америка е по-гъвкава, като единственото задължение е корабите да минават през Кадис, както на отиване, така и на връщане. Успехът е относителен: между 1739 и 1754 г. Атлантическият океан е прекосяван ежегодно средно от четиридесет и седем кораба, вместо тридесет между 1717 и 1738 година. Това обаче са само частични мерки, докато се чакат реформите, подготвяни в антуража на маркиз Енсенада. В основата на тези проекти се намира констатацията на едно фактическо състояние: контрастът между процъфтяването на малките чужди колонии от Антилските острови и застоя или слабата рентабилност на огромните испански владения. Франция например всяка година печели от Санто Доминго четиридесет милиона песос, т. е. четири пъти повече от това, което носи на Испания цяла Америка. Следователно се налага спешно да се изнамери нова политика, за да може метрополията да извлича печалба от колониите си. Решението минава през намесата на държавата, през реорганизацията на администрацията и икономиката: следва да се развива производството, като се проявява интерес не само към подземните богатства, а напротив, като се даде предимство на продуктите, които могат да бъдат изнасяни (тютюн, кошинила, захар, какао, индиго, кафе, памук,

лен, коноп...); изглежда също желателно да бъдат намалени преките данъци и да се увеличат косвените, да се стимулира потреблението, за да нараснат приходите на държавата; трябва най-сетне да се преразгледа цялата търговия между метрополията и колониите: осигуряването на изключителни права върху обмена е много по-доходоносно, отколкото завоюването на територии. Тези са основните идеи на *Нова система за икономическо управление на Америка*, приписвана на Хосе де Кампильо, министър на Фелипе V[46]. Много по-амбициозни са идеите на министрите на Карлос III, двадесет години по-късно: първо свободната търговия, постановена през 1765 г., после, от 1776 г. нататък, радикалните мерки, предприети по предложение на Хосе де Галвес.

Така наречената свободна търговия не слага край на монопола на Испания; напротив, мярката цели да го направи по-ефикасен, като премахва предписанията, които вече са неоправдани: Кадис и Долна Андалусия, и по-общо Месетата, вече не са динамични фактори на испанската икономика. Отсега нататък на Карибските острови – Куба, Пуерто Рико, испанската част на Санто Доминго, Маргарита, Тринидад – им е разрешено да водят търговия помежду си и с девет пристанища от полуострова: Кадис, Севиля, Малага, Аликанте, Картахена, Барселона, Сантандер, Ла Коруня, и Хихон. След това този режим е разширен върху други региони и други пристанища, най-вече тези по тихоокеанския бряг и по Рио де ла Плата. Мексико и Венесуела са включени в системата чак през 1789 година. Тези мерки слагат край на монопола на Кадис и потвърждават мястото, което заемат вече периферните провинции на Испания, като кантабрийското крайбрежието и Каталония. Последната особено се възползва от тази възможност, за да развие собствена динамика. Само баските провинции остават изключени от търговията с Америка заради специфичния им митнически режим; действително митническите пунктове не са разположени на френската граница, а по р. Ебро, което възпрепятства ефикасния контрол на изпълнителната власт[47]. Това решение изяснява смисъла на мерките от 1765 г.: обявената тогава свобода на търговията засяга само метрополията, загрижена повече от всякога да запази изцяло монопола си върху колониалния трафик.

Също през 1765 г. в Мексико пристига Хосе де Галвес, чиновник от Съвета на Индиите. Правителството на Карлос III му е поверило мисията да разследва управлението на вицекраля, когото подозират в нехайство. Твърд и властен, Галвес има чувство за отговорност. Положението в Нова Испания му изглежда катастрофално; местната администрация изобщо не се грижи за интересите на държавата и злото е пуснало корени; то идва от лошата организация и от безпорядъка, който цари във финансите. Ето защо Галвес поисква и получава пълна свобода на действие. Всичко, което засяга финансите, отсега нататък се отнема от вицекраля и зависи от него самия. Галвес си поставя за задача да въведе интендантства, като тези, които са доказали ефикасността си в Испания. Всички са срещу него: служителите от вицекралството, съдът, сметната палата, монетният двор, духовенството... Той се справя с всички съпротиви, при необходимост връщайки в метрополията служителите, които не се подчиняват на намеренията му, и налага реформите си: държавен монопол върху тютюна, ракията, картите за игра, гербовата хартия; модернизира и утежнява данъчната система; развива промишлеността и търговията. По време на неговия мандат е постановено експулсирането на йезуитите; Галвес прилага мярката безмилостно. За няколко години Мексико претърпява впечатляваща промяна. Галвес се завръща в метрополията през 1771 г., за да поеме Генералната дирекция на колониалните работи, с титлата всеобщ министър на Индиите, която запазва до 1787 година.

На този пост той си вади поука от опита си в Мексико и съставя амбициозна програма за реформи във всички части на империята. Основните принципи са прости: държавата ще поеме пряко някои сектори на дейност, без да ги отдава под наем или на подизпълнители; тя ще назначава на най-важните постове компетентни, енергични и предани държавни служители; ще изисква законите и регламентите да бъдат прилагани безпрекословно. Галвес е убеден, че не може да се очаква нищо от традиционната администрация, представлявана от вицекралете и *corregidores*, функционери, прекалено загрижени да запазят придобитото положение, прекалено солидарни с елитите на креолите, прекалено заинтересовани, когато не са чисто и просто корумпирани; те не са способни да излязат от рутината и небрежността. Служителите на реформите ще бъдат нови хора, които ще получат свобода на действие с различни титли: инспектори (*visitadores*) или интенданти; те ще имат власт над цялата колониална администрация, включително вицекралете и съдилищата. Именно на служители от този тип Галвес поверява мисията да изведат отвъдморските територии от тяхната летаргия и да ги поведат по пътя на развитието; става въпрос да се сложи край на контрабандата, да се благоустрои страната, като се развие производството, да се открият нови съобщителни пътища, за да се улесни търговският обмен и да се увеличат приходите на държавата; трябва да се направи така, че колониите да станат най-сетне рентабилни.

Първите мерки са постановени през 1776 година. През тази година е създадено вицекралството Ла Плата и в съдилищата са назначени регенти, чиито пълномощия са по-големи от тези на вицекралете. През следващата година е създадено първото интендантство в Каракас. Венесуела, която дотогава зависи теоретически от Нова Гранада, става автономна територия, генерал-губернаторство. Впоследствие са създадени други интендантства във всички части на империята, освен във Филипините и в Нова Гранада. Пак през 1777 г. Галвес възлага на трима магистрати, разполагащи с пълна свобода на действие, да въведат ред в Андите, в Лима, в Кито и в Санта Фе де Богота. Навсякъде този вид представители, неподдаващи се на натиск или ходатайства, преследват рутината и разхищенията, изискват редовното плащане на данъците, създават нови[48], преброяват населението, развиват икономическата дейност и държавното образование; те възстановяват властта на държавата; намаляват броя и влиянието на креолите в администрацията; бичуват небрежността и некомпетентността на традиционните чиновници, *corregidores* и губернатори, чиято алчност и корупция изобличават[49]. „Задачата е огромна", пише през 1780 г. инспекторът на Перу, Арече; става въпрос да се сложи край на методи, които датират от XVI век.

Бунтовете на Америка

Планът „Галвес", прилаган безразборно и безогледно, предизвиква протести сред всички слоеве на колониалното общество и довежда до бунтове в много райони. Около 1780 г. сякаш земен трус разлюлява Андите от Горно Перу до Венесуела[50]. Две движения привличат вниманието: въстанието на Тупак Амару в Перу и това на селището Сокоро, на север от Богота. Въпреки че избухват по едно и също време, те се подчиняват на два различни типа логика. Първото изразява недоволството на индианците, подложени от векове на тежка и дълга експлоатация; другото е свидетелство за безпокойството на креолите от решенията на метрополията.

Въстанието на Тупак Амару е най-голямото от индианските въстания, с които е трябвало да се справя Испания от XVI в. нататък. То се вписва в дълга поре-

дица от бунтове, които обикновено са зле организирани и бързо потушавани. Въстанието на Тупак Амару[51] обхваща два района – Горно и Долно Перу, които са изкуствено разделени от административна гледна точка след създаването през 1776 г. на вицекралство Ла Плата. То съдържа два етапа. Първият, ръководен от Тупак Амару, протича в района на Куско и засяга преди всичко индианците, говорещи езика кечуа. След смъртта на Тупак Амару, Хулиан Апаса – който приема името Тупак Катари – продължава делото му и включва в движението провинциите, в които се говори езикът аймара, на изток от езерото Титикака. И двамата предводители стоят начело на транспортни предприятия, което им предоставя възможност да се движат в тази част на Андите и да усетят нарастващата враждебност на населението срещу произвола на *corregidores*, и по-точно срещу практиката на принудителните продажби: със съучастието на някои вождове *(curacas) corregidores* задължават индианците да купуват всевъзможни стоки, от които не винаги имат нужда и които те самите им продават на прекомерно високи цени. Създаването на вицекралство Ла Плата нарушава естествената цялост на района и разстройва равновесието в традиционните потоци на обмен, което усилва ендемичния застой. И накрая, увеличението на таксите – размерът на *alcabalas* скача от 4 на 6 % – само утежнява положението.

Хиляди индианци се надигат по призива на Тупак Амару, който се опитва да успокои креолите, като им показва, че те също имат причини да се оплакват от колониалната администрация. Тупак Амару е заловен и екзекутиран на 18 май 1781 година[52]. Тупак Катари продължава борбата, която сега добива определено расистки характер. Застрашени са вече не само колониалните чиновници и техните съучастници, а и креолите и изобщо европейците; Тупак Катари полага усилия да привлече към каузата си чернокожите и мулатите. Ла Пас е обсаден на два пъти : от 14 март до 31 юли 1781 г., после от 5 август до 15 октомври 1781 година. Накрая армията успява да се справи с въстанието, по време на което са загинали хиляди[53] – жертви на битките, но също така на студа, глада и чумата[54].

Бунтът на *comuneros* от Сокоро през 1781 г. с неговите разклонения в района на Мерида има по-различни характеристики. Той е ръководен от начало до край от креолите, макар че към края се прави опит да бъдат привлечени към движението чернокожите и индианците. В условията на тежка конюнктура – слаби реколти, глад през 1776 г., криза на занаятчийството и дребната търговия – данъчните реформи довеждат бедните слоеве на белите до отчаяние. Някои извличат дребни печалби от отглеждането и продажбата на тютюн; по силата на държавния монопол, който е установен отскоро, служителите на администрацията изкореняват растенията и изпращат нарушителите в затвора. Налозите върху търговските сделки нарастват; данъчните промени стават все по-чести. Едри собственици и дребни производители се чувстват еднакво застрашени.

Бунтът протича на три етапа. От 16 март до 16 април 1781 г. народен метеж събира стотици бедняци, които сформират импровизирана армия и тръгват към столицата Богота, защитавана само от няколко войника. Вицекралят предпочита да напусне града и се настанява на крайбрежието в Картахена. От 18 април до 7 юни нотабилите, които не държат нещата да стигнат прекалено далече, канализират протестите и съставят списък с искания; благодарение на посредничеството на архиепископа аудиенцията, която представлява кралската власт, ги удовлетворява в основната им част. Хората от народа смятат, че са предадени и затвърдяват позицията си. Тогава нотабилите се съюзяват с колониалната администрация и се обръщат срещу простолюдието. Бунтът е потушен на 13 октомври 1781 година[55].

Ако Тупак Амару е най-значимото от индианските въстания, то бунтът в Сокоро е най-сериозният от протестите на креолите срещу метрополията. Той върви по стъпките на въстанието на Хуан Франсиско де Леон срещу Гипускоанската компания в Каракас от 1750 г., както и на въстанието на народните квартали на Кито през 1765 г. срещу монополите и *alcabalas*. Към тези народни вълнения могат да се прибавят метежът на метисите от Кочабамба през 1729-1730 г., конспирацията на един креол от Оруро (1739), който настоява за възстановяване на империята на инките, въстанията в Пуебла в Мексико (1765), на мулатите в Гуаякил през 1778 г. и още много други, недостатъчно проучени, които свидетелстват за неспокойното състояние на колониалното общество през XVIII век. Някои историци не се поколебават да се върнат назад до размирициte, разтърсили Парагвай между 1717 и 1735 година. Изглежда обаче, че тези събития са с по-различен характер. Те са по-скоро епизод от борбата за икономическо господство над страната, която противопоставя йезуитите на креолите. Действително креолите от Асунсион биха искали да разширят владенията си и да използват, без да я заплащат скъпо, индианската работна ръка. Те влизат в противоречие с йезуитите, които се разпореждат като пълновластни господари в своите зони. Залогът е мате, този сорт чай, който се продава много добре в целия район, чак до Ла Плата.

Колониалните власти – губернаторите на Асунсион и на Буенос Айрес, вицекралят и аудиенцията в Лима – оставят впечатлението, че са на страната на йезуитите, което предизвиква силни реакции от страна на креолското общинско ръководство. То обосновават съпротивата си, позовавайки се на томистките политически теории : суверенът трябва да взима под внимание общото благо на поданиците – в случая интересите на креолските колонисти, които представителите на краля жертват заради йезуитите. Тези идеи, които францисканските проповедници развиват от амвона, напомнят идеите, вдъхновили кастилската революция в началото на царуването на Карл V и бунта на конкистадорите от Перу срещу законите от 1542 г., с които се отменят *encomienda*-та и принудителният труд. Показателно е, че бунтовниците от Парагвай – подобно на тези от Сокоро през 1780 г. – наричат себе си *comuneros*; това е името, с което се назовават кастилските революционери от 1520 година. Въпреки тези формални аналогии събитието в Парагвай всъщност е конфликт между йезуити и колонисти за господство над индианците, които представляват за първите не само покорна работна ръка, но и допълнителна сила : армията, която се справя с бунтовниците през 1735 г. включва голям брой индианци, набрани в техните зони.

Може ли на тази дълга поредица от размирици да се гледа като на движения – предвестници на независимостта? В светлината на събитията от 1810 г. изкушението да се търси в това, което предхожда, причината за това, което следва, е голямо, но подобна интерпретация би била прекалено смела. Колкото и задълбочено да проучва човек тези епизоди, да чете и препрочита написаното от онези, които са били участници в тях, както и разследванията на тези, чиято задача е била да търсят и съдят отговорните, трудно би открил в тях отцепнически намерения. Тези движения свидетелстват за безспорен стремеж към автономия – което е различно от сепаратизъм – от страна на социални групи, които са обезпокоени от това, че техните интереси се пренебрегват или жертват от една далечна колониална администрация и прекалено усърдни чиновници. Погрешно би било да се вижда в противопоставянето между тези, които наричаме днес американски испанци и европейски испанци, оригинална черта на XVIII век. Този антагонизъм е стар колкото конкистата; той се проявява от момента, в който конкистадорите и първите колонисти се установяват в Америка. Те и техните потомци

смятат, че имат права над териториите, които са завладели, и вмешателствата на короната винаги са им се стрували спорни, независимо дали става дума за ограничаване на злоупотребите, чиято жертва са индианците – нови закони от 1542 г. за *encomiendas* и принудителния труд, – или за едностранна промяна на търговските правила и данъчния режим, както се прави през XVIII век. Въпросът е там, че юридическият статут на американските територии винаги е бил неясен. От самото начало Индиите се управляват от Съвет, аналогичен по състав и правомощия на другите органи, чрез които се осъществява управлението на Хабсбургите: Съветите на Арагон, Фландрия, Италия, Португалия... В Мексико и Лима са назначени вицекрале. Лесно е в тези институции да се открият прилики, поне формални, с институциите, съществуващи вече на полуострова: в Навара, Барселона, Сарагоса, Валенсия суверенът също е представляван от вицекрале и тези територии разполагат до идването на власт на Бурбоните с голяма вътрешна автономия.

Ситуацията се променя с идването на Бурбоните. Без да заявят открито намеренията си, Бурбоните променят отношенията, установени между короната и американските територии. Водени от желанието да подобрят икономическата рентабилност на империята, те въвеждат реформи, стремят се да контролират търговията, като пресичат контрабандата, назначават наред с традиционните чиновници по-компетентни и способни служители, носители на нов начин на мислене. Централизацията се засилва: Индиите постепенно се превръщат в колонии и това развитие не оставя креолите безразлични. Макар да не могат да предвидят всички последици, те смътно долавят, че тази промяна е в техен ущърб. Именно това намира израз в бунта на *comuneros* от Сокоро през 1780 г.: креолите разбират, че вече е завършил един етап по пътя на централизацията и превръщането на американските територии в колонии, чието предназначение е да обогатяват метрополията по силата на ексклузива[56], който вече е правило във френските и английски колониални империи; короната всъщност променя неписаното правило – конституцията, ако можем да си позволим този анахронизъм, – което регламентира отношенията между Испания и Индиите; креолите си дават сметка за това и се опитват да му се противопоставят[57]. С това те се доближават до позицията, която по същото време довежда до отделянето на тринайсетте английски колонии в Северна Америка: да не се налагат данъци без постигане на предварително съгласие, но в Испанска Америка контекстът не е същият поради състава на колониалното общество с големия брой индианци, метиси и чернокожи. Тук още не се мисли за отцепване; стремежът е само да се запази това, което е останало от автономията; общо взето, погледът е обърнат по-скоро към миналото, отколкото към бъдещето. Не креолите, а испанските чиновници са тези, които се замислят за отказване от Индиите в името на един икономически либерализъм, дължащ се до голяма степен на английските теории. Колониите струват повече от приходите, които носят; по-добре би било да се запазят в Америка само няколко бази, лесни за защита, а другите територии да се превърнат в независими кралства, начело на които да се поставят членове на кралското семейство[58]. Тези възгледи свидетелстват за прозорливостта и политическата интелигентност на някои испански министри в края на XVIII век. Имат ли интерес креолите да се отцепят? Видяхме как в Сокоро те се опитват да намерят достоен изход в момента, в който индианците и чернокожите понечват да се включат в движението със собствените си искания; бунтът на Тупак Амару с хилядите индианци, които обсаждат Ла Пас, застрашава пряко властта на белите в тази част на Андите. Каквито и оплаквания да имат креолите от метрополи-

ята, те още не могат да се лишат от нея.

Движенията от 1780 г. не могат все пак да се сведат до обикновени антиданъчни протести. Те разкриват нарастващия антагонизъм между креолите и жителите на метрополията. През XIX в. водачите на нациите, родени от Независимостта, ще хвърлят върху Испания отговорността за всички техни нещастия: експлоатирана от една ретроградна, мракобесническа и фанатична сила, Америка се намирала първоначално в силно неблагоприятно положение, преди да тръгне по пътя на прогреса и развитието. Много историци възприемат този начин на обяснение. Те виждат, от една страна, един динамичен, буден и просветен креолски елит, а от друга, една декадентска и традиционалистка метрополия. Нещата не са така прости. В края на XVIII в. като цяло метрополията е прогресивна, а креолските елити, с малки изключения – реакционни. Движението на Просвещението в Америка, което с основание привлича вниманието на историците, го разкрива. Много инициативи и интелектуални прояви в Америка са представяни като нововъведения на креолите, докато в действителност те са поощрявани, а понякога дори налагани от метрополията. Споменахме по-горе ролята на Каракаската компания – „корабите на Просвещението" – за отварянето на Венесуела към идеите, дошли от Европа.

През последната третина на XVIII в. това движение се разширява. Книги, които биха могли да бъдат определени като подривни – произведенията на френските енциклопедисти например, – пристигат, понякога контрабандно, но често по най-законен начин благодарение на разрешенията, които местната Инквизиция щедро раздава[59]. През 1789 г. Диас де Гамара, епископ на Кито, притежава книги на Волтер със съгласието на Инквизицията. В описа на библиотеката на епископа на Пуебла през 1789 г. фигурират наред с *Енциклопедията*, театралните произведения и *Философски речник* на Волтер, *Писма от планината* на Русо, *Инките* на Мармонтел, книги на Хелвеций и абат Ренал, френски преводи на Поуп и на *Нощи* на Юнг и т. н. Духовниците не са единствените, на които се предоставят тези разрешения. Не би трябвало да се преувеличава влиянието на тази литература: притежанието на една книга не означава непременно, че е прочетена, още по-малко, че са възприети идеите ѝ. В много случаи навярно интелектуалното любопитство е надделявало над което и да е друго съображение. От друга страна, както в Испания, и в Америка, и то в по-голяма степен, това, което се разбира под Просвещение, има само далечна връзка с движението на френските енциклопедисти. Целта е не да „се смаже позорът"[60], а да се издигне културното ниво на населението, запазвайки по същество верността към традиционния католицизъм, като само се направи опит той да бъде приспособен към изискванията на модерния свят: по-малко метафизика и повече физика. Изглежда, че произведенията на Фейхо, талантлив автор на научнопопулярни книги, много повече се четат и над тях много повече се размишлява, отколкото върху творчеството на Русо.

Движението на Просвещението завладява Америка чрез посредничеството на Испания благодарение на тези толкова охулвани чиновници, на които Галвес възлага от 1765 г. да модернизират колониите. Повечето от тези служители са хора, добре подготвени за мисията си и носители на нов дух. Те пристигат, за да издигнат престижа на страната, да я извадят от летаргията и да я поведат по пътя на прогреса. Епископите, назначавани от Испания, имат същите намерения. С подтика на едните и другите се основават патриотични дружества по модела на тези, които действат вече в метрополията, за да развиват образованието, земеделието и търговията; библиотеките, конфискувани от йезуитите, се използват за

създаване на обществени библиотеки; откриват се печатници там, където все още няма такива и се поощрява издаването на вестници и списания, които да разпространяват знанията; вицекралят Еспелета (1789-1797) открива в Богота театър – Колизеумът; организират се концерти[61]; субсидират се експедиции в Перу, в Нова Гранада, в Мексико, за да се обогатят познанията за географията, фауната и флората на тези области[62]. Продължава се работата по изследване на горите, започната още от XVI в. от първите мисионери, като се отбелязва всичко, което заслужава да бъде отбелязано, и се създават истински трактати по география, етнография и естествена история; изучават се регионалните езици, съставят се граматики и речници... Във всички тези дейности утилитарната гледна точка надделява над всички други съображения; интересът е насочен не толкова към науката, колкото към нейното приложение, към техниките и уменията. Както и в Испания, стремежът е да се научат стопаните как да подобрят растениевъдството и животновъдството; откриват се цехове за предене на вълна и памук и се осигурява работа на безделниците, за да се премахне просията. Епископът на Кито Хосе Перес Калама дава съвети как да се пече хляб и да се направи тоалетна във всеки дом[63]; баздовата болест върлува по долината на р. Магдалена; прави впечатление, че индианците не са засегнати: дали това се дължи на начина им на живот? Предлага се награда за автора на най-доброто писмено изложение по тази тема.

Образованието на всички нива е обект на вниманието на властите. Важно е да се научат децата, дори и най-бедните, да четат и да усвоят занаят. Насърчава се огрмотяването и създаването на начални училища. Полагат се също грижи да се обучат квалифицирани учители, което поставя проблема за висшето образование, станал още по-неотложен след изгонването на йезуитите. Навсякъде се полагат усилия да се намали делът на традиционните дисциплини – теология, метафизика, римско право[64] ... – и да се въведат нови предмети: математика, физика, естествени науки, правни науки... Целта е да се даде предимство на образование, което е в състояние да осигури поприще на студентите. Кабалеро, архиепископ и вицекрал на Богота, резюмира духа на провежданите реформи: става дума да се обучат хора, които да умеят да си служат с линия и пергел, а не да умуват върху абстрактното и конкретното. В Богота биха искали да създадат държавен университет; доминиканците се противопоставят; те смятат, че имат право на контрол – ако не и на монопол – върху образованието и неговото съдържание. Системата на Аристотел е отречена единодушно; упрекват я, че затъпява учениците, приучвайки ги към абстрактно мислене и пустословие – спорът за универсалиите, абстракцията, силогизмът... – и че е откъсната от научното развитие на века. Запазва се верността към томизма, към който обаче се добавя приносът на Декарт, Бейкън, Гасенди, Нютон, дори на Кондияк. Възприема се една еклектична философия – това е името, която тя самата си дава, – която е въведена в Мексико от Диас де Гамара и която заимства както от Тома Аквински, така и от съвременните автори[65]. Инквизицията не изглежда развълнувана от тези нововъведения. В Богота Мутис преподава от 1773 г. системата на Коперник; изобличават го пред съда на Инквизицията; в резултат на това му предлагат да даде обяснения пред широка публика в параклиса на колежа на Светата молитвена броеница! Това не е изолиран случай. В края на века Хумболт отбелязва успехите, постигнати в Новия свят през предходните години, и очертава културната карта на Испанска Америка: „Стори ми се, че има подчертана тенденция към задълбочено изучаване на науките в Мексико и Санта Фе де Богота, предпочитание към хуманитарните науки и към всичко, което може да

привлече едно пламенно и живо въображение в Кито или Лима, повече яснота върху политическите отношения на нациите, по-широк поглед върху състоянието на колониите и метрополиите в Хавана и Каракас."

Равносметката на реформизма в Америка изглежда като цяло положителна както от икономическа гледна точка, така и що се отнася до състоянието на културата. Бунтовете от 1780 г. принуждават Испания да действа по-внимателно и умерено. Интендантите остават, но са поставени под властта на вицекралете, които от своя страна са избирани в зависимост от верността им към короната и реформаторските им убеждения. Ревиляхихедо в Мексико и Кабалеро-и-Гонгора в Нова Гранада са достатъчно показателни примери за това желание да се продължи по пътя на реформите с корекциите, които налагат обстоятелствата. Правят се известни отстъпки на креолите, но по най-съществените въпроси позицията е твърда: директно управление на монополите, икономическо развитие и борба срещу контрабандата. Резултатите са повече от окуражителни. Приходите, които Испания извлича през 1772 г. от Нова Гранада, възлизат на деветстотин и петдесет хиляди песос; те достигат почти два милиона и половина в края на колониалния период[66]. Средната годишна стойност на общия износ за Испания достига по това време тридесет и четири милиона песос; повече от половината идва от Мексико и Куба и се състои от скъпоценни метали и колониални стоки. През 1788 г. Флоридабланка смята, че търговията на Испания с Америка се е увеличила трикратно от началото на века[67]. Вярно е, че това разрастване е от полза предимно за Испания. От колониите все повече се очаква да допълват метрополията, а не да я конкурират. Властите не крият намеренията си[68]; те насърчават отглеждането на тропически продукти (какао, кафе, тютюн, памук, захар...), които се изпращат в Испания, откъдето се преразпределят за останалата част на Европа; с манифактурни стоки колониите трябва да се снабдяват от Испания.

Такава е логиката на ексклузивното право, чието още по-ефикасно съблюдаване Испания възнамерява да осигури. Креолите знаят това и роптаят. Това е скритата страна на бунтовете от 1780 година. Техните инициатори проявяват склонност да отхвърлят изцяло всичко, което идва от Испания: данъчната система, но и университетската реформа, защото тя дава предимство на науките пред традиционната теология[69], на безбожието и безнравствеността и т. н. Авторитаризмът на властта предизвиква ответен удар. За да се опълчат на насилствената модернизация, креолите още по-твърдо отстояват привързаността си към традицията, включително към най-анахроничните ѝ аспекти. Така наречените спор с Новия свят допринася за нарастване на неразбирателството не само между Испания и нейните колонии, но и между Европа на Просвещението и Америка. През последната третина на XVIII в. някои произведения сякаш подлагат на съмнение природните дадености на американския континент и интелектуалните способности на жителите му. Този континент бил особено ощетен от природата; всичко в него предизвиквало изтощение и водело до дегенериране на живите същества, включително и на хората, които живеят там. Те били засегнати от вялост, която ги правела неспособни да се издигнат до най-висшите интелектуални и културни понятия. Сигналът е даден от Бюфон, който пише, например, че животните в Новия свят са по-дребни от тези в Стария и че в Америка природата не е толкова действена. Корнелиус фон Пау[70], абат Ренал[71] и Уилям Робъртсън[72] систематизират тези възгледи, срещу които американците реагират остро: те откриват в тях опит да се очерни и принизи родината им. В своите *Бележки за Вирджиния* (1785) Томас Джеферсън възразява на тези хулители и се опитва да покаже, че, напротив, американският континент е много по-богат и облагодетел-

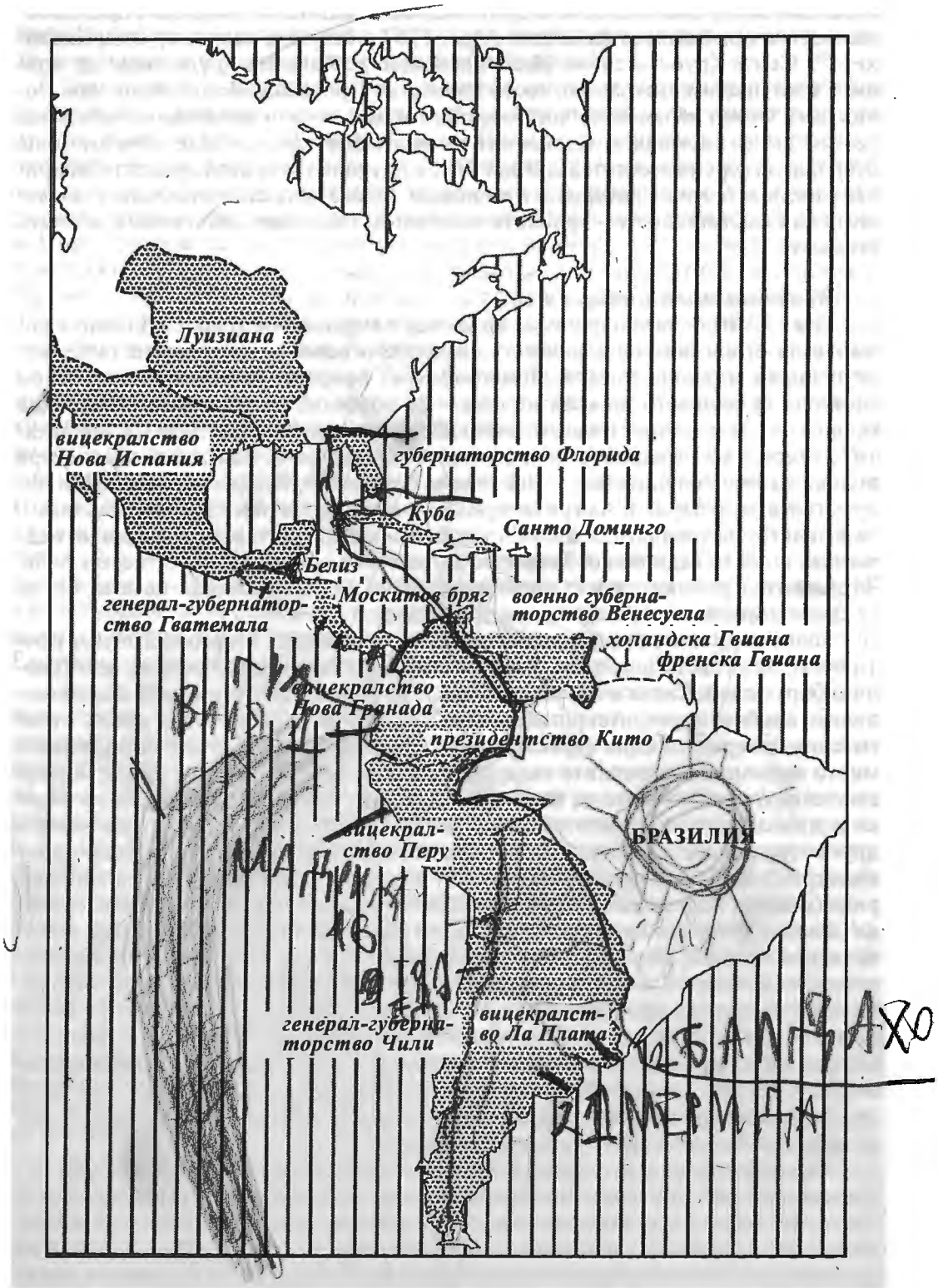
стван във всяко отношение от стария. Неговата защита на Америка е предшествана от тази на някои от изгонените през 1767 г. йезуити, например отец Клавихеро[73]. Санта Крус-и-Еспехо, Хосе Франсиско де Калдас и други също ще приемат това предизвикателство, което Европа на Просвещението хвърля към Новия свят. Освен нараненото честолюбие, в някои от тези апологии се забелязва усилие да се анализира колониалното минало и дори да се отдаде дължимото на приноса на коренните жители; сблъсъкът с метрополията кара креолите да приемат наследството на победените индианци. Това е една от неочакваните последици на Просвещението – креолите започват да осъзнават собствената си самобитност.

Колониалното общество

През XVIII в. населението на Испанска Америка, което непрекъснато е намалявало от времето на конкистата, нараства отново, за да достигне около седемнадесет милиона жители. Демографският прираст – приблизително седем милиона от началото до края на века – се обяснява едновременно с високия процент на раждаемост и емиграцията. Въпреки оскъдицата, глада и епидемиите[74], салдото на раждаемостта и смъртността трайно остава положително при всички слоеве на обществото. Все повече жители на Канарските острови и полуострова емигрират в Америка, привлечени от развитието на икономиката и търговията, но техният брой не изглежда особено значителен; той едва ли надминава шест хиляди общо. За сметка на това има голям приток от черни роби. Търговията с роби осигурява около шестстотин хиляди в течение на века, без да се броят тези, които са вкарани контрабандно.

Това население е разпределено много неравномерно. Много области са почти пусти или съвсем слабо населени. За сметка на това в някои райони се наблюдава бърз подем. Такъв е случаят на Рио де ла Плата и Венесуела. На многочислените преброявания, извършвани през XVIII в., може да се гледа само с относително доверие, от една страна, поради практическата трудност на задачата – много индианци в планините навярно не са били преброени, а от друга, поради склонността на жителите да занижават цифрите; таксите за кръщаване са високи и индианците не винаги обявяват децата си. Мексико превъзхожда всички други територии със своите близо седем милиона жители. Далече назад остават вицекралство Ла Плата с малко повече от два милиона жители, Централна Америка (милион и половина), Перу (по-малко от милион и половина), Нова Гранада (милион и триста хиляди), Чили (малко под един милион), Венесуела и Антилските острови, които са почти равни (от осемстотин до осемстотин и петдесет хиляди жители), и накрая, президентство Кито (петстотин хиляди). Испанци и богати креоли предпочитат да се заселват в градовете, в резултат на което някои от тях се развиват необикновено бързо. Със своите близо сто и двадесет хиляди жители през 1790 г. Мексико сити е най-голямата селищна агломерация в цяла Америка. По същото време Хавана, Лима, Куско, Сантяго де Чиле имат приблизително по петдесет хиляди жители. Буенос Айрес, Каракас, Кито, Богота и Ла Пас не надхвърлят тридесет хиляди.

Това население е възможно най-разнородно. То включва многобройни социални и расови категории: испански чиновници, духовници и търговци, които прекарват повече или по-малко време в Америка, креоли, родени в страната, индианци, чернокожи – роби или освободени роби – и всички разновидности на смесени раси, които човек може да си представи[75]. През XVIII в. броят на метисите се увеличава петкратно; те съставляват една четвърт от общото население.

Новият свят през 1785 г.

Тези метиси съставляват понякога една средна класа, но най-често образуват прослойката на градския пролетариат без редовни доходи. Те смятат, че превъзхождат чернокожите и индианците, като същевременно са жертва на презрението и предразсъдъците на креолите. Наистина престижът на белите е толкова голям, че колониалното общество се определя спрямо тях: колкото повече европейска кръв има човек, толкова е по-уважаван; имуществените разлики са важни, но се нареждат по-назад в скàлата на ценностите. Ето защо, вместо за социални класи, по-скоро се говори за касти, които взаимно се наблюдават и си завиждат.

Индианците съставляват приблизително половината от общото население: 46 %. Най-гъсто са заселени в Мексико, Централна Америка и в Андите. През XVIII в. голям брой от тях са напуснали племената си и работят като надничари (*peones*) в мините и земеделските стопанства. Все пак по-голямата част живеят събрани в околии, предназначени за тях, подчинени на кацики (индиански главатари), които играят ролята на посредници с колониалната администрация, която пък е представена от *corregidores*. Още от XVI в. Испания е въвела законодателство, предназначено да защитава индианците от злоупотребите и нарушаването на правата им от колонистите. Във всеки съд специален магистрат, защитник на индианците, е натоварен със задачата да следи за прилагането на тези закони.

Действителността е съвсем различна. Индианците продължават да бъдат експлоатирани по различни начини, чрез данъка, който дължат на краля и който се плаща в брой, чрез таксите, които събират свещениците по повод кръщенета, сватби, погребения или за поправяне на църквата и накрая, чрез всякакви своеволия. Две от тези злоупотреби са особено тежки и омразни: *repartimientos* и принудителният труд. *Repartimientos* са чисто и просто принудителни продажби. В началото целта е да се преодолеят слабостите на местната търговия, като се снабдяват индианците със стоки от първа необходимост. *Corregidores*, натоварени с тази задача, виждат в нея възможност да допълнят възнагражденията си и лесно да забогатеят, задължавайки индианците да купуват на високи цена напълно безполезни стоки: очила, копринени чорапи, щампи...; съобщава се дори за един *corregidor*, който около 1770 г. се опитва да продава на индианците книги като *Въведение в благочестивия живот* от свети Франциск от Салес, *Възпитанието на Кир* от Ксенофонт или пълните съчинения на Фейхо! Тези принудителни продажби са до голяма степен причина за недоволството, което е подтикнало индианците от Горно Перу да последват Тупак Амару в неговия бунт. Всъщност именно вследствие на този бунт интендантите забраняват окончателно тази практика през 1784 година.

Теоретично през XVIII в., след премахването на *encomienda*-та, принудителният труд и ангарията са незаконни; индианците вече са свободни да постъпват на работа в мините, фабриките или плантациите срещу заплата, договорена с работодателите. В действителност, със съучастничеството на кациките, *corregidores* и магистратите, принудителният труд продължава. Една от най-ефикасните заобиколни форми е въведена от собствениците на мини в Мексико: на работното място те отварят магазини, в които работниците могат да се снабдят с това, от което имат нужда те и семействата им (мас, царевица, ракия и т. н.). Цените в тях са много по-високи, отколкото в най-близките села, но работодателите намират начин да се справят с конкуренцията: те подтикват към консумация, отпускайки аванси върху заплатите. За да изплатят дълговете си, индианците са принудени да работят по-дълго от времето, предвидено в договора им. Към края на века вицекралете правят усилия да пресекат тези практики: те напомнят, че ин-

дианците трябва да получават редовно и в брой заплатите си, а не в натура или под форма на купони за замяна в магазините; работодателите не трябва да отпускат в аванс повече от две трети от заплатата... Поради липса на контрол и санкции тези разпоредби остават най-често на книга[76].

Там, където се отглеждат доходоносни култури (какао, кафе, захарна тръстика...), какъвто е случаят в Нова Гранада или Венесуела, заселниците се стремят да разширят стопанствата си, прогонвайки индианците от земите им (*resguardos*). *Resguardo* е форма на васална зависимост, която гарантира на индианците известна сигурност, задоволявайки най-елементарните им нужди. В района на Сипакира солниците им осигуряват доходи, които им позволяват да си плащат данъка. Теоретично короната остава собственик на *resguardos*, индианците имат само право на земеползване; така че креолите и метисите оказват натиск върху администрацията, първите – за да разширят владенията си, вторите – за да се сдобият със земи, от които са лишени. Те упражняват натиск върху служителите на краля, за да получат нови земи, аргументирайки се с намаляването на броя на индианците и изгодата, която би могла да се извлече от разпространението на културите. През 1776 г. магистратът Морено-и-Ескандон, който всъщност е защитник на индианците, се оставя да го убедят: той възнамерява да събере разпръснатите индианци по такъв начин, че да освободи земите, които биха могли да бъдат продадени на креолите и метисите, въпреки резервираността на други представители на колониалната администрация, които не са склонни да задоволяват всички изисквания на белите.

В течение на XVIII в. положението на индианците изглежда става по-несигурно, което обяснява броя и силата на ответните им действия, най-значителното от които е въстанието на Тупак Амару през 1780 г., насочено най-общо срещу властта на белите, но по-конкретно срещу креолите. Наистина, по-скоро креолите, отколкото испанците, дошли от метрополията, са тези, които господстват над икономическия и социален живот в Америка. И креолите, и чиновниците имат много лошо мнение за индианците. Далече назад са останали илюзиите на някои религиозни среди след конкистата и митът за добрия дивак. Самата дума дивак губи първоначалното си значение – човек, който живее в горите – и приема отрицателен смисъл: на диваците се гледа сега като на същества, неподатливи на живот в общество и неспособни да се приспособят към цивилизацията. Би трябвало Всемогъщият да извърши чудо, за да се превърнат индианците в християни и в поданици на короната, възкликва през 1786 г. вицекралят на Мексико Бернардо де Галвес. Креолските представители на Просвещението са на същото мнение. Един от най-изявените, Калдас, характеризира индианците като глупави, варвари и свирепи същества; те умеят само да ловуват и ловят риба; не познават друг закон, освен обичая; единствените им добродетели се свеждат до непознаването на някои от пороците на цивилизованите народи; самото им съществуване е една постоянна заплаха. Тази мисловна нагласа не предразполага креолите да видят в индианците свои съотечественици.

Чернокожите представляват втората голяма съставна част на американското население. Търговията с роби е довела тук все по-нарастващ брой чернокожи, предназначени да служат за работна ръка на плантаторите, отглеждащи какао, кафе и захарна тръстика на Антилските острови, в Нова Гранада и Венесуела. През 1792 г. те съставляват повече от половината население на Куба. Завземането на острова от англичаните през 1761 г., макар и за ограничен период, има решаващо значение: за единадесет месеца там навлизат толкова чернокожи роби, колкото за предходните петнадесет години. В градовете също има роби, които

вършат домашната работа на богатите креоли и духовниците. През 1789 г. Испания обнародва черен кодекс, който според Виктор Шьолхер е най-добрият от всички съществуващи по това време. В него робът е определен не като мебел, а като представител на една особена категория на човешкия род. От това произтича по-голяма загриженост от страна на законодателя: трудът трябва да бъде съобразен с възрастта, силата и пола на робите. Трябва да се избягва да се възлагат някои тежки задължения на мъже, по-възрастни от 60 и по-млади от 17 години; в плантациите специална колиба трябва да бъде предназначена да служи за лечебница в случай на болест или злополука, и т. н. Тези разпоредби напразно се опитват да смекчат отношението към робите; те не могат да заличат мъчителността на робското положение. През последните години на века много роби бягат в горите, където се организират в банди, представляващи постоянна заплаха за земевладелците и за колониалното общество като цяло.

Белите заемат върха на обществената пирамида. С изключение на вицекралство Ла Плата, броят им навсякъде е подчертано малцинствен. Две категории се противопоставят все повече една на друга: креолите и родените на полуострова, някои от които се установяват окончателно в Америка, но по-голямата част от които се връщат в Испания след няколко години. Думата креол се появява в края на XVI в. и с нея се назовават белите, родени и израсли в Индиите, но смисълът ѝ по това време е отрицателен: креолите са приравнени с метисите и мулатите; обвиняват ги, че представляват презряно, способно на всичко простолюдие[77]; смята се, че фактът, че са родени в Америка, предопределя тяхното по-низше физическо и духовно състояние в сравнение с испанците от полуострова. По това време основният упрек на креолите към испанците е, че искат да ги лишат от облагите на конкистата. Вярно е, че не всички конкистадори са натрупали състояние. Много от тях, както и потомците им, водят несигурно съществуване; те хвърлят върху испанците от полуострова отговорността за това. С времето това озлобление се изостря. През 1667 г. се появява първото изложение в писмена форма на недоволството, което креолите хранят спрямо Испания[78]. През 1707-1708 г. един френски пътешественик отбелязва „убийствената антипатия" между двете групи[79]. През втората половина на XVIII в. антагонизмът избухва открито.

Креолите упрекват Испания, че ги изключва от най-престижните и доходоносни длъжности. В църквата, администрацията и армията отговорните постове систематично се раздавали на родените на полуострова.; креолите биха искали поне половината да бъдат предоставени на тях[80]. В действителност още от началото короната винаги се е отнасяла с недоверие към креолската олигархия, която притежава огромни територии и разполага с голяма власт в общинските съвети (*cabildos*). За да уравновеси ситуацията и да попречи Индиите да се изплъзнат от контрол, тя назначава на ключови постове доверени хора – почти винаги произхождащи от полуострова – със задачата да налагат нейните прерогативи и авторитета на държавата.

Въпреки тези предпазни мерки висши духовници, вицекрале, *corregidores* и магистрати вземат в крайна сметка страната на креолите при по-важните дела.; те например охотно си затварят очите всеки път, когато последните нарушават законите, предназначени да осигурят минимума гаранции на индианците. Между едните и другите се изграждат връзки на солидарност, на общи интереси – дори съучастничество – и на родство. Ето защо решението на Бурбоните да поемат отново нещата в свои ръце, което те прилагат енергично през втората половина на XVIII в., е посрещнато с още по-голямо недоволство. Правителството остава с впечатлението, че креолите се противопоставят на реформи, които се

смятат за необходими; креолите обвиняват Испания, че пренебрегва законните им интереси, че ги потиска и презира.

Ситуацията е различна в различните сектори. Църквата винаги е имала първостепенно влияние в Америка. На религиозните ордени е поверена християнизацията на населението: францисканци, доминиканци, йезуити – до 1767 г., – представители на Ордена на милосърдието, августинци имат солидни позиции не само в самите мисии, но също и в градовете. През XVII и XVIII в. от Европа – главно от Испания – продължават да пристигат мисионери, но и много креоли влизат в ордените, което води до проблеми, когато става дума за избор на висшестоящите. Монасите креоли са недоволни от факта, че пред тях се предпочитат „чужденци"; те настояват половината от тези длъжности да бъдат запазени за тях, но короната няма никаква възможност да повлияе на изборите. Наистина религиозните ордени не зависят от държавата и това поражда проблеми. Например в териториите с покръстени индианци в Парагвай йезуитите на признават друга власт, освен своята и това обстоятелство не е без връзка с конфликта, който ще доведе до разпускането на Обществото на Иисус през 1767 година.

Колкото до бялото духовенство, ситуацията е различна. По силата на универсалния патронат над Църквата на Индиите, признато ѝ от папската власт още от самото начало, само короната има право да назначава на църковните длъжности с определен доход (бенефиции). За разлика от Църквата в Испания, тази в Америка няма средновековно минало, което да ѝ е позволило да натрупа недвижимо имущество и дарения; църковният десятък е по-незначителен и често трудно се събира. Въпреки това деветте архиепископства[81] и тридесет и четирите епархии[82] в Америка разполагат със съществени доходи и се ползват със значителен престиж, морален авторитет и обществено влияние. Тенденцията към налагане на кралското право, съществувала винаги в латентно състояние, но по-подчертано изявена при Бурбоните, подтиква короната да затвърди подчиненото положение на духовната власт спрямо светската: духовенството трябва да сътрудничи на правителството за навлизането на прогреса и просвещението в Америка; от него се очаква да подкрепя инициативите на правителството; следователно, важно е добре да бъдат подбрани титулярите на основните бенефиции. Критериите за подбор дават следните резултати през втората половина на XVIII в.: 56,8 % от епископите произхождат от полуострова, 43,1 % са креоли; за сметка на това две трети от деканите в катедралите са креоли. От друга страна, три четвърти от американските епископи са от бялото духовенство; 72 % имат докторат – преди всичко по теология, – получен или в испански (за 46 % от тях), или в американски университет (53 %)[83]. Така че испанците са по-многобройни от креолите в църковната йерархия, но тази диспропорция не е учудваща; тя лесно се обяснява с грижата на короната да си подсигури лоялни и добре подготвени за своята апостолическа и политическа мисия епископи.

Във висшата администрация вицекралете и интендантите са почти винаги испанци, но много от по-нисшите длъжности са заети от креоли. През 1778 г., например, от деветимата служители в аудиенцията на Лима осем са креоли, петима от които са дори родени в града. Според Галвес тази ситуация е анормална и опасна: магистратите не могат да изпълняват едновременно ролята и на съдия, и на страна. За да се неутрализира влиянието, което упражняват креолите в колониалното общество, е необходимо в Америка да се назначават магистрати, които не произхождат от страната. Това е съществения момент. Дори ако се приеме, че броят на испанците, заемащи отговорни постове, е по-голям от този на креолите, не бива да се забравя, че в Америка като цяло администрацията е по-скоро

недостатъчна. Видяхме, че набирането на местни милиции е довело до дълбоки изменения в състава на армията на Индиите; в края на XVIII в. тя е съставена основно от креоли и това важи както за войниците, така и за офицерския състав. Ако се прибави и това, че всички общински ръководства са в ръцете на креолската олигархия, възхищение буди фактът, че Испания успява да запази властта си в Америка за толкова дълъг период с толкова ограничени средства. Именно креолската олигархия – малцинство от едри собственици и износители[84] – вижда в укрепването на кралската власт заплаха за общественото си влияние.

Тази олигархия е изпълнена с кастово съзнание, което я подтиква да защитава при всички обстоятелства своята власт и своите привилегии, включително и най-анахроничните. Винаги когато испанските чиновници се опитат да внесат раздвижване в едно закостеняло общество, олигархията шумно протестира: искат да я тормозят, принизят, унижат. Няколко примера измежду много други ще помогнат да се прецени разкрепостеността съответно на креолите и испанците. През 1761 г. Себастиан Миранда – бащата на Франсиско де Миранда, – който е роден на Канарските острови и отскоро се е установил във Венесуела, е назначен за капитан в милицията. Благородниците креоли са скандализирани: как така този търговец, това първеню смее да се разхожда, облечен със същата униформа, която носят „хора, превъзхождащи го с качествата си и чистата си кръв"? Въпреки подкрепата на испанските власти Миранда предпочита да се откаже. През 1792 г. адвокатите в Каракас решават да се обединят в колегия; желаещият да стане неин член трябва да бъде „стар християнин, чист от каквото и да било расово смесване – с чернокожи, мулати или други аналогични касти, – да не произхожда от маври, евреи, нито от родители, наскоро приели нашата свята католическа вяра". Този път испанските чиновници са тези, които не могат да повярват: човек би помислил, че се е върнал в XVI век! През 1796 г. един декрет дава срещу заплащане разрешение на заможните метиси да изпълняват някои функции или да получат високи постове, които дотогава са били недостъпни за тях; това е начин за борба срещу проявите на расова дискриминация, който осигурява също и данъчни постъпления. Градските съветници от Каракас и Маракайбо възмутено протестират пред краля срещу испанските чиновници, които „открито и скандално закрилят мулатите, *pardos* (с тъмен тен) и всякаква друга паплач (*toda gente vil*), с намерение да покажат пренебрежение към уважението, дължимо на старите изискани и почитани фамилии".

Креолската олигархия – едно съвсем ограничено малцинство – се вкопчва в привилегиите, наследени от миналото. Какво общо има тя с хилядите бели бедняци без земя, затънали в дългове, които водят възможно най-несигурното съществуване? Тези бедни бели хора обаче са твърде горди, за да работят; те гледат отвисоко метисите, мулатите, чернокожите, индианците... Всяка от тези категории се смята за застрашена от другите. Това именно придава сила на държавата колонизатор. Единствено Испания е в състояние да гарантира реда и сигурността. Креолската олигархия го знае, каквито и оплаквания да има от родината-майка. Ето защо на нея изобщо не ѝ хрумва да последва примера на английските заселници в Северна Америка. Още е прекалено рано. За да започне да мисли за отделяне от метрополията, са необходими изключителни обстоятелства – кризата, предизвикана от Наполеоновото нашествие в Испания.

5. От Просвещението до романтизма

Подобно на други, ние определихме периода на царуването на първите трима Бурбони като век на Просвещението по аналогия с промените, които засягат по това време по-голямата част на Европа. Сравнението е оправдано. Както се опитахме да покажем, Испания не остава встрани от развитието в областта на икономиката, политиката и културния живот на Западния свят. Тя също се приспособява към новото време, но го прави със свой ритъм и по начини, които са ѝ присъщи. Остава ни да отговорим на три въпроса: какво представлява Просвещението в Испания през XVIII век? Как са посрещнати промените, прокарани от реформаторите? Какъв образ на самата себе си представя Испания на останалата част от Европа?

Двойствеността на Просвещението

Според Кант, критиката е присъща на разума, достигнал своята зрялост: „Нашият век е истински век на критиката, на която всичко трябва да се подчини. Религията, със своята святост и законодателството, със своето величие, напразно се опитват да ѝ убягнат. По този начин те събуждат основателни подозрения по отношение на самите себе си и не могат да претендират за тази искрена преценка, която разумът дава само на това, което може да бъде подложено на неговото свободно и открито проучване." Тук се разпознава духът на *Aufklärung*, което същият този Кант определя като състояние на ум, свободен от всяко попечителство, който не може да бъде излъган и вече не се осланя на думите. В това отношение просветените испанци от XVIII в. съвсем не стигат толкова далече, колкото френските философи; те не поставят под въпрос нито абсолютната власт, нито религията. Като имат предвид това, историците говорят за католическо просвещение (*ilustración católica*). Реформаторите осъждат суеверията, народните вярвания, зрелищните форми на набожност, невежеството и паразитизма на монасите, но критиката им спира на границата на неприкосновеното; между тях няма да се открият атеисти или свободомислещи. Те са антиклерикали, но не са против религията. Това, което те искат, е една религия, прочистена от най-спорните елементи, религия като тази, която препоръчва Еразъм. Те се вписват в една духовна традиция, пуснала дълбоки корени в Испания от времето на последователите на Еразъм и хуманистите от XVI в. до Унамуно и краузистите от XIX и XX век. Тук се наблюдава форма на пуританство – в Испания от XVIII в. се говори за янсенизъм[85], което в буквалния смисъл не е точно, – което уважава дълбокото религиозно чувство, но изпитва неудобство от някои външни прояви на култа, от пищността на церемониите и непоклатимата самоувереност на Църквата. В религията, както и във всички други случаи, испанските реформатори се представят за хора, придържащи се към златната среда. Изразът е на Кадалсо, автора на *Мароканси писма*, които са силно повлияни от *Персийски писма* на Монтескьо. Кадалсо добавя – и това е доказано както в Испания по негово време, така и в Испания на XIX в., – че подобно поведение съвсем не е удобно; тези хора стават подозрителни за екстремистите и от двата лагера.

Представителите на Просвещението са научили урока на бенедиктинеца Фейхо (1676-1764), талантлив автор на научно-популярна литература, който е посветил живота си на борба със суеверията и предразсъдъците и на разпространяването в Испания на най-новите постижения на модерната наука, без да престава да изповядва искрена вярност към католицизма. Фейхо е много четен в Испания и Испанска Америка. Кампоманес подпомага издаването през 1765 г. на пълните

му съчинения в четиринадесет тома. Разсъждавайки върху причините за научното изоставане на Испания, Фейхо посочва предразсъдъка срещу всичко, което е ново, както и срещу това, което идва от чужбина, а именно срещу модерната философия, която погрешно се свежда до картезианството[86], или по-точно, до карикатура на картезианството. Предразсъдъкът по отношение на Декарт води до отричане изобщо на цялата модерна наука. Фейхо не е безусловен почитател на Декарт, но му отдава дължимото: „Макар по отделни въпроси Декарт да разсъждава погрешно, той научи безброй философи да разсъждават правилно. Това е достойнството на великите дела: истинността на цялото надделява над неточността на подробностите"; разглеждането само на подробностите, без да се обърне внимание на цялото, води до погрешна преценка. Декарт не е нито основателят, нито единственият представител на механицизма, но той е този, който го налага на образованата публика. Философията му се е превърнала в нещо като общоприет ориентир, спрямо който останалите са принудени да определят позицията си, дори когато не са съгласни с нея. И Фейхо продължава: механицизмът, така както го представя Декарт, се оказва плодотворен от научна гледна точка. Не става дума да се възприеме една метафизична теория, а метод, който е доказал правилността си: „Нужно е само да не си затваряме очите пред експерименталната физика, която, като се абстрахира от която и да е систематична теория, тръгва от видимите следствия, за да стигне до причините, а когато не може да открие причините, се задоволява с експерименталното познание на следствията." Този метод не предполага необходимостта да се възприеме картезианската теория в нейната цялост. Най-общо казано, Фейхо прави разграничение между метода и теорията. Наистина всяка философска система може да се разглежда от две различни гледни точки: като доктрина и като метод. Фейхо дава да се разбере, че механицизмът като философска доктрина е спорен, но че механистичният метод е правилният подход на научната мисъл; той превъзхожда учението на Аристотел. Схоластиците могат да се възползват от този метод, без да се отказват от схоластиката. Той позволява на реформаторите да съчетаят верността към католическата църква с желанието да не се изолират от съвременното научно развитие; критиката спира пред трона и олтара.

През XIX в. и първата половина на XX в. едно цяло течение на мисълта обвинява хората на Просвещението, че са искали да внесат от чужбина – и поточно от Франция – институции, идеи и мисловни нагласи, които противоречат на духа на Испания и на нейните традиции. Този упрек не почива на никакви обективни данни. Напротив, реформаторите показват дълбоко възхищение към миналото на страната си и към нейното историческо, литературно и художествено наследство. Те преиздават големите писатели; смятат се за продължители на делото на хуманистите и допринасят много за създаването на понятието „златен век". Тук отново се връщаме на Фейхо, който критикува опороченото използване на понятието „традиция". „Противниците на новото, отбелязва Фейхо, се представят за последователи на Аристотел, противопоставящи се на Декарт"; те претендират, че се придържат към традицията, но забравят, че на времето Аристотел също е скъсал с една традиция – тази на атомистите. Да бъдеш традиционалист, да отхвърляш по принцип всяко нововъведение, означава да бъдеш осъден на застой. Тук Фейхо започва една дискусия, която Унамуно ще продължи по повод понятието *casticismo*, израз, който Марсел Батайон превежда: същността на Испания. „Кастилските ценности – пише Унамуно – се превръщат в крайна сметка в ценности, представителни за цяла Испания, но това не означава, че тези ценности са вечни"; да се свежда Испания до нейната историческа дефини-

ция от XVI и XVII в., означава тя да бъде осъдена на неизменяемост без възможност за развитие. Предубедеността на *casticismo* затваря Испания в отживели структури. Тези, които се представят за защитници на традициите, се придържат в действителност само към една част от традицията; те се опитват да задържат Испания на определен етап от нейното развитие; те смесват същността на Испания с едно от историческите ѝ превъплъщения.

Просвещението и народът

Радетелите на Просвещението искат да изведат Испания от нейния застой и да я превърнат в модерна, просперираща и достойна за миналото си нация. Те действат непредпазливо, убедени, че решимостта на властта е достатъчна за налагането на желаните промени. Те презират простолюдието – грубо и невежо; искрено се стремят да осигурят благополучието и щастието на народа, но без него и при нужда, срещу него. Авторитарните мерки и неправилният подход предизвикват разрив между една част от елита и народа. Спорът за театъра показва мащаба на недоразуменията. Реформаторите придават голямо значение на театъра; те вярват във възпитателните му достойнства; виждат в него средство за издигане на културното ниво на нацията. Те се изразяват ясно и недвусмислено. Театърът принася голяма обществена полза, пише Кампоманес през 1766 г.; под формата на развлечение той дава възможност на правителството да предаде на зрителите чрез актьорите уроци по добродетелност и гражданско съзнание. Ховелянос публикува през 1790 година. *Изложение върху спектаклите и публичните развлечения*, в което представя надълго тази гледна точка, заедно с някои важни уговорки:

— театърът има възпитателна фунция; той трябва да вдъхва респект към Бог и религията, любов към отечеството и владетеля, към обществената йерархия, съпружеската вярност и т. н.;

— театърът обаче трябва да бъде предназначен само за богатата и заможна част от населението; затова посещенията ще струват скъпо. Това ще отдалечи народа от театъра? Толкова по-добре: за бедните, които живеят от труда си, времето е пари и дори най-целомъдреният и пристоен театър е за тях ненужна загуба на време. „Казах, че народът няма нужда от спектакли; добавям, че за него спектаклите са опасни."

Не е учудващо, че подобна мисловна нагласа предизвиква ответна реакция. В действителност от началото на XVII в. в Испания и особено в Мадрид театърът е народно развлечение. Именно това го отличава от класическия френски театър от същия период, който е насочен към една образована и изискана публика. Испанските драматурзи не обръщат особено внимание на правилата и на единството на действие, време и място. Те пренебрегват психологическия анализ заради интригата, която трябва да държи зрителите със затаен дъх до развръзката; умножават неочаканите обрати; обичат сценичните трикове и машинариите. Този тип театър – представен от автори като Лопе де Вега, Калдерон и др. – кара да настръхват реформаторите, които го намират безвкусен и безинтересен от социална гледна точка. Те биха искали да го заместят с театър, съобразен с правилата и по-възпитателен. Това се опитват да направят например Моратин с пиеси като *Старецът и девойката*, *Когато младите момичета казват да...* или Ховелянос, автор на една сълзлива комедия – *Престъпникът-благородник*, която представя конфликта между закона, забраняващ дуелите, и обществения морал, който изисква от благородника да отмъсти за оскърбената си чест.

За съжаление този тип театър се посреща с безразличие от масовата публи-

ка, която предпочита зрелищните пиеси или оперетите *(zarzuelas)*. През 1765 г. правителството решава да се намеси. С декрет се забраняват *autos sacramentales*, пиесите, свързани със Светото причастие, които се играят по случай празника Тяло Господне. Освен срещу *autos*, този декрет е насочен срещу народния театър. Рене Андиок разкрива смисъла на този конфликт: „Естетиката сама по себе си заема много по-малко място от обществената етика в аргументацията, която се противопоставя на привържениците на театъра *antiguo* (античен), и това достатъчно ясно показва, че естетическият спор е само един от аспектите на един по-общ идеологически конфликт. Основният упрек към този театър е, че отразява и следователно затвърждава една етика, която на пръв поглед изглежда като отрицание на всички ценности, проповядвани от „просветения" елит[87]."

Част от елитарните обществени слоеве се разграничава от просветените министри. Размахът на предвидените реформи и методите, с които се провеждат, засягат много придобивки. Видяхме това по време на бунта срещу Ескилаче, когато политическата опозиция и народното недоволство се обединяват. Не е без значение фактът, че поводът е един злополучен декрет, който забранява носенето на плащ и шапка с широка периферия, смятани за типичен испански обичай[88]. През следващите години се наблюдава една тенденция, която Ортега-и-Гасет определя като плебейска[89]. Обикновено народът се опитва да подражава на аристокрацията; в Испания от XVIII в. чрез едно странно преобръщане на ценностите част от ръководните класи започва да се прехласва по народните обичаи. Явлението има три аспекта: *majos,* боя с бикове и андалуския мираж.

Терминът *majo* се появява в началото на XVIII век. Фигурира в речника на испанската академия, чието първо издание датира от 1732 г., със следната дефиниция: човек, който си придава предизвикателен вид; използва се обикновено за хора, които обитават крайните квартали на Мадрид. Думата несъмнено е с отрицателен смисъл; с нея се обозначават „коравите мъже" от кварталите на простолюдието. Това е образът, който половин век по-късно някои аристократи приемат за модел. Тези аристократи възприемат тяхната походка, техния речник, тяхното произношение, техния начин на обличане – разточителство от бродерии и цветове – тяхното поведение; това е начин да си придадат просташки вид и да се разграничат от контетата, облечени по чуждестранна мода[90], и от всички, които сякаш се срамуват от своите съотечественици, т. е. от реформаторите. „В крайна сметка *majismo* се явява скрита и особена форма на противопоставяне на централизма и авторитаризма на Бурбоните, като естетическо изражение, ако може така да се каже, на един бездействен и безпомощен традиционализъм", отбелязва Рене Андиок, и продължава: „Ако някои представители на висшата аристокрация обичат да общуват с простолюдието от крайните квартали и да му подражават, то те не го правят, водени от някакво демократично чувство [...]; главната причина е, че те откриват в поведението на *majo* нещо от това себеутвърждаване или това отрицание на общовалидното, които в миналото, а дори и неотдавна са били изключително право на привилегированите, преди абсолютизмът да ги постави под въпрос[91]."

По същото време коридата престава да бъде аристократичен спорт, за да се превърне в това, което е и днес: строго кодифициран спектакъл в три действия: излизане на пикадори на кон, забиване на копията и умъртвяване, всичко това извършено от професионалисти, които стават общоизвестни със своите подвизи и си поделят обичта на публиката: хората се възхищават на Пепе Ильо, на Педро Ромеро или на Костилярес. Реформаторите са възмутени от тези гладиаторски битки, недостойни за един цивилизован народ. По силата на какъв аб-

сурд, се пита Ховелянос, се стига до положение коридата да се превърне в любимото развлечение на испанския народ? Дрехите на бикоборците (*toreros*) привличат погледа с ярките си цветове и с бродериите си; не без причина ги наричат дрехи от светлина (*traje de luces)*. Те напомнят облеклото на *majos*, което допринася за налагането им като мода, свидетелство за което е един декрет от 1784 г., който осъжда манията на някои хора с висок ранг да се дегизират денем и нощем по начин, недостоен за положението им; те носят тежки плащове, пъстроцветни дрехи, претрупани със смешни бродерии. Този начин на обличане, се добавя в декрета, досега е бил присъщ само на циганите, контрабандистите, бикоборците и месарите; и именно на тези хора искат да приличат мъже, чийто произход и имотно състояние би трябвало да им налагат по-голяма сдържаност!

Намекът за циганите и контрабандистите препраща към Андалусия, родина на коридата и бикоборците; именно в Ронда и Севиля са построени първите испански арени. Така в края на XVIII в. са събрани всички елементи на тази обезценена Испания, която, преди да накара да се червят от срам Антонио Мачадо и мъжете от поколението от 1898 г., буди недоумение у просветения елит на XVIII в. Коридата, циганите, фламенкото, една изопачена Андалусия, Мадрид на крайните квартали, който обожава оперетите (*zarzuelas),* куплетите *(tonadillas)*, празниците – тази Испания открива Гоя, когато пристига в Мадрид през 1775 г., годината, през която започва кариерата на един от най-прочутите бикоборци на всички времена, Педро Ромеро. Именно тази Испания на бикоборството, на *majos* и на народните развлечения художникът запечатва в своите скици, гравюри и картини; нея представя на сцената по същото време Рамон де ла Крус, автор на кратки комедии, които показват, не без присмех, всекидневния живот с неговите живописни аспекти, недостатъци и смешни страни: *majo* с неговото самохвалство, *petimetre*, който подражава на чуждестанната мода, една Испания, която е антитезата на тази, за която са мечтали министрите на Карлос III.

Към романтична Испания

През последните години на XVIII в. в образа на Испания, формиран в Европа, се очертава известна промяна[92]. Извън страната Испания е слабо позната. В своите *Размисли върху богатствата на Испания,* написани между 1722 и 1728 г., Монтескьо показва сурово отношение към нея, въпреки че той изглежда сравнително добре осведомен. Чел е испански автори, и то някои от най-значимите: историка Мариана, философа Вивес, Сервантес, Грасиан...Монтескьо е изключение. Като цяло, французите или не се интересуват много от Испания, или я преценяват, изхождайки от крайни естетически или философски критерии, а също и от предразсъдъци, дължащи се до голяма степен на „черната легенда“[93]. В най-добрия случай те виждат в лицето на Испания нацията, която е преградила пътя на арабите, спасила е християнството при Лепанте и е открила нов свят, където се е разпространила нашата цивилизация, но най-често се приема, че тя се е откъснала от общото развитие на Европа и е затънала във фанатизма и мракобесието. През 1774 г. започва да излиза списание – *Литературна Испания*, което си поставя за цел да запознае французите с произведенията на Испания, страна, която е „може би по-малко позната дори на своите съседи, отколкото вътрешността на Китай“. Забелязва се промяна през последната третина на века, когато просветените министри на Карлос III се приемат – погрешно – за последователи на *философията* и Енциклопедията: Кампоманес, Флоридабланка и преди всичко граф Аранда малко прибързано са окачествени като безбожници, енциклопедисти, врагове на Инквизицията и йезуитите. В тази връзка историята с *Методи-*

ческата енциклопедия е показателна.

Енциклопедията на Дидро е прекалено дръзко начинание, за да бъде прието добре в Испания; полемичният и войнстващ тон, както и антиклерикалните и антирелигиозни нотки шокират много от читателите от полуострова. Издателство „Панкук" решава да публикува произведение в напълно различен дух: *Методическата енциклопедия* ще бъде по-сдържана от своята предшественичка, което, според нейните инициатори, би трябвало да ѝ осигури широко разпространение в Испания и във владенията ѝ в Америка. Началото е обещаващо; първият подписник е самият велик инквизитор; с такъв патронаж успехът изглежда гарантиран и първите томове са приети добре.

Нещата се влошават с третия том, посветен на модерната география. Неизвестно защо, издателите поверяват съставянето на статията върху Испания на един неизвестен драскач, Масон дьо Морвилие, който не успява да измисли нищо по-добро от това да изпъстри изложението си върху географията и икономиката със забележки за правителството, Инквизицията, боя с бикове, развитието на изкуствата, литературата и науките. Испания – „един народ от пигмеи" – е подложена на повърхностни преценки: „Това е може би най-невежата нация в Европа"; „При нея изкуството е замряло; също науките, търговията!" Едно изречение особено привлича вниманието: „Какво дължим на Испания? От два века, от четири, от десет, какво е направила тя за Европа?"

Избухва голям скандал. На 24 ноември 1783 г. *Методическата енциклопедия* е изобличена пред Инквизицията, томовете са конфискувани. Посланикът на Испания в Париж, граф Аранда, протестира пред френското правителство, което веднага спира издаването. За „Панкук" това означава разорение; за щастие мярката е отменена, но продажбите в иберийския свят са окончателно компрометирани. Испанското правителство в лицето на Флоридабланка – още един последовател на Просвещението! – не се задоволява с това. То възлага на абат Кабанилес, който живее в Париж, да отговори с памфлет, който е публикуван за сметка на испанското посолство в Париж.

Нещата не спират дотук. Испанската академия обявява конкурс за 1785 г. върху следната тема: апология или защита на нацията, основана единствено върху развитието на науките и изкуствата, тъй като това е областта, в която някои чуждестранни автори ожесточено се опитват да затъмнят славата ѝ. Форнер написва за няколко месеца съчинение по темата. Един испанец, заточен в пруския двор, абат Денина, съставя текст, озаглавен *Отговор на въпроса: какво дължим на Испания?* Флоридабланка решава да отпечата трактата на Денина, както и *Апологията* на Форнер. Така статията на Масон дьо Морвилие се превръща в държавен въпрос и поставя под съмнение представата, която просветена Испания е започнала да налага на Франция за себе си.

Испания обаче не води сама тази битка. Показателен е фактът, че трактатът на Денина е четен пред Берлинската академия през 1786 година. Това е свързано с промените, които настъпват в Германия. Там започват да се оспорват претенциите на Франция да дава тон по отношение на литературния вкус, патронажа, който си е присвоила в Европа и който възхвалява още през 1783 г. *Трактатът за универсалния характер на френския език* на Риварол. Много хора в Европа са обезпокоени от това, което днес бихме нарекли френски културен империализъм. Изтъкнати личности отказват да приемат, че френският класицизъм представлява универсална ценност и трябва да служи за единствен модел. Те изказват становището, че всяка нация притежава свой собствен дух и че нейните литературни произведения заслужават интерес дори когато не спазват правилото за

трите единства. Тук се прибягва до помощта на Испания. В *Хамбургска драматургия* Лесинг привлича вниманието към испанския театър, в подкрепа на тезата си, насочена срещу културната хегемония на Франция; той взима примери от творчеството на Лопе де Вега. Хердер върви по същия път. Той реабилитира испанската и португалската литература, несправедливо презирани според него, тъй като не съответстват на френските естетически критерии. Той превежда и адаптира *романси* за Сид и маврите и поеми на Гонгора; проявява интерес към Сервантес. Благодарение на Хердер в Германия настъпва обрат в разбирането за Испания. На черния образ, наложен от Просвещението (монасите, Инквизицията, фанатизма...), започва да се противопоставя една друга визия: християнска Испания, не толкова непримирима, колкото се говори, отворена например за арабските влияния. В края на XVIII в., в навечерието на Френската революция, вече се очертава една романтична Испания.

втора глава

КРАЯТ НА СТАРИЯ РЕЖИМ
(1788 – 1833)

Когато започва Френската революция, Испания е управлявана от Карлос IV (1788-1808) – безличен владетел, който се съгласява да повери властта на един амбициозен младеж, покровителстван от кралицата. Годой не е без качества, но не е способен да се мери с Конвента и още по-малко с Наполеон. Испанската война (1808-1813) разорява страната. Тя би могла да предостави удобния случай за обновяване на политическите структури. Фернандо VII, син, съперник и наследник на Карлос IV, напротив, се старае да спре или да забави всякакво развитие. Америка се възползва от това, за да се отдели от една метрополия, неспособна да овладее хода на събитията.

1. Испания и Френската революция

Следвайки съветите на баща си, Карлос IV задържа Флоридабланка като пръв министър. Това е потвърждение на желанието да се продължи реформаторската политика на предходното управление. Кортесите, които са свикани през септември 1789 г., за да признаят наследника на трона, бъдещия Фернандо VII, изслушват едно изложение на Кампоманес върху аграрната реформа, след което са прекъснати под претекст, че една по-продължителна сесия би довела до прекалено големи разходи! В действителност Флоридабланка, който е посрещнал спокойно първите парижки вълнения, е загрижен от обрата, който взимат събитията във Франция. Неговото безпокойство бързо преминава в паника; през февруари 1792 г., напускайки властта, той ще заяви: „Живеем до жарава, която може да подпали всичко, да унищожи религията, върховната власт на краля, както и самото съществуване на монархията и на класите, които я съставят." За да избегне заразата, той изгражда нещо като санитарен кордон по границите. Забранено е да се говори за това, което се случва във Франция. Ако трябва да се вярва на официалния печат, подложен на педантична цензура, испанците не знаят нищо за превземането на Бастилията... В Кадис е затворен един клуб, посещаван от френски бизнесмени, които демонстрират прекален ентусиазъм по отношение на новините от Париж. Извършва се преброяване на чужденците, особено на французите; някои от тях са експулсирани. Наблюдават се пътниците и емигрантите, които започват да пристигат от лятото на 1789 година. И накрая, Инквизицията има за задача да се бори с подривната пропаганда, която въпреки всичко прониква под най-разнообразни и живописни форми: книги, брошури, вестници, вкарани контрабандно (например в чекмеджетата на мебели с таен механизъм), часовници, табакери, фригийски шапки, жилетки, украсени с надписи (*Свобода и равенство)*, и т. н.

Оправдават ли се тези понякога смешни предпазни мерки? Като че ли не. Новините от Франция се коментират внимателно; в началото те не предизвикват някакъв особен ентусиазъм. Нещата се влошават след 1792 година. Гражданска-

та конституция на духовенството, Теророт, арестуването, процесът и екзекуцията на Луи XVI хвърлят реформаторите в дълбок смут. Ховелянос, който е посрещнал с интерес конституцията от 1791 г., е ужасен; максимата „Хората се раждат свободни и с равни права" му изглежда сега като опасен софизъм. Много мислят като него. Малцина са испанците, въодушевени от идеите на Революцията. Когато абат Грегорио отправя към великия инквизитор искане да се премахне съдът на Инквизицията, съпроводено с апология на Революцията, филипиката му е отхвърлена единодушно. Ситуацията в Испания не е подходяща за революция като тази, която се извършва във Франция. От идеологическа гледна точка, испанските реформатори са останали много по-назад от френските философи. Разбира се, автори като Мануел де Агире, Валентин де Форонда или Леон де Ароял критикуват абсолютизма и проповядват режим, в който има равновесие между властите, но тези идеи не са широко разпространени. От политическа гледна точка, кралската власт изглежда много по-силна в Испания, отколкото във Франция; тук движения като Фрондата на парламента и благородниците или мълчанието на духовенството пред данъчния натиск биха били немислими. Докато във Франция Генералните щати отказват да се подчинят на нарежданията на краля, в Испания никой не протестира, когато депутатите в Кортесите са помолени да се върнат по домовете си. И накрая, от социална гледна точка, испанската буржоазия е прекалено слаба, прекалено разпръсната и прекалено неуверена в себе си, за да оглави една опозиция, решена да промени съществуващите обществени отношения.

Отношенията между Испания и революционна Франция се обтягат. Един инцидент засилва недоверието на Флоридабланка. През 1789 г. испански плавателни съдове са заловили в залива Нутка, на север от Калифорния, два английски търговски кораба, които се готвят да установят там фактория. Въпреки че въпросът е уреден веднага от вицекраля на Мексико, това не пречи на Флоридабланака да поиска от Англия да признае официално правата на Испания над Нутка. Англия настоява да получи извинение за начина, по който са били третирани поданиците ѝ. Тонът се покачва. Възниква опасност от избухване на война. Тогава Флоридабланка се обръща към Франция с молба за подкрепа по силата на Семейния пакт. Това действие предоставя на Националното събрание случай да определи позициите си по отношение на дипломатическите отношения: то приема да продължи съюзничеството с Испания, но с едно уточнение: Франция признава само договори, подписани между нациите, но не и тези, сключени между крале. В крайна сметка Испания и Англия намират решение, задоволително и за двете страни, но у Флоридабланка остава неприязън към революционното правителство.

Карлос IV от своя страна е притеснен за съдбата на Луи XVI, който му пише през октомври 1789 г., че вече няма право да се движи свободно; той подтиква Флоридабланка към твърдост. Взети са нови мерки срещу чужденците и революционната пропаганда. Оказва се натиск върху Франция да облекчи съдбата на Луи XVI. Върви се към разрив. Точно тогава, през февруари 1792 г., Карлос IV, убеден, че Флоридабланка не може да се справи със ситуацията, се обръща към стария си противник, граф Аранда. Арагонският аристократ, който от години чака този момент, е решен не по-малко от Флоридабланка да се противопостави на революцията, но смята да го направи по свой начин, без излишни провокации. Включването му в държавните дела разведрява атмосферата; Кондорсе му изпраща поздравително писмо; контролът по границите е намален; дипломатическите отношения се поддържат по-лесно. Арестуването на Луи XVI създава нова

ситуация. В края на месец август изглежда, че Аранда смята войната за неизбежна, но новината от Валми го разколебава. Той предлага на Бургоан, представител на Конвента, да обяви неутралитета на Испания, но отказва да признае Френската република. Сега Аранда попада в изолация. Конвентът му няма доверие; френските емигранти, посланикът на Русия, папският нунций и всички испански реакционери оказват натиск върху краля. Обсебен от идеята да спаси Луи XVI, Карлос IV отстъпва. На 15 ноември 1792 г. той отстранява Аранда.

Двете течения, в които са разпределени реформаторите – правистите или *golillas*, представени от Флоридабланка, и арагонската партия, ръководена от Аранда, който иска да се засили ролята на аристокрацията – се провалят. Търсейки нов човек, който да не е свързан с определена тенденция, Карлос IV се обръща към Годой. Той е само 25 годишен. Фаворит е на кралица Мария Луиса, която го е срещнала около 1786 г., когато той служи в кралската гвардия, и веднага го е харесала. Най-странното е, че кралят също е така силно очарован от Годой, че изпитва към него същата обич, както към собствените си деца. Странно семейство от трима, което ще просъществува до 1808 година! Годой прави изключително бърза кариера; за по-малко от две години този обикновен войник става херцог Алкудия и испански гранд. Той е амбициозен; липсва му опит, но има идеи. Той е реформатор, проникнат от духа на Просвещението. Интересува се от модернизирането на Испания, което минава според него през развитието на икономиката и образованието. Карлос IV се надява той да успее там, където Аранда се е провалил. Годой си дава сметка за военната слабост на Испания; той би искал да избегне конфликтите. Това потвърждава и Бургоан пред Конвента: нито Годой, нито кралицата искат война. За да спаси краля на Франция, министърът се опитва да подкупи влиятелни френски народни представители и да преговаря: в замяна на живота на Луи XVI Испания е готова да признае републиката и да ѝ служи за посредник в Европа. На 28 декември 1792 г. Льобрун, министър на външните работи, запознава Конвента с тези предложения, които не са посрещнати добре: мнозинството вижда в тях недопустима намеса във въпрос, който засяга само Франция. Този ход идва несъмнено прекалено късно. Месец преди това Брисо, който ръководи дипломатическия комитет, е убеден, че войната с Испания е неизбежна[94]. Екзекутирането на Луи XVI, за което почти няма информация, предизвиква силно вълнение. В Мадрид, Малага, Севиля и на други места многочислени тълпи присъстват на организираните траурни церемонии. Нито Карлос IV, нито Годой мислят вече за преговори; Бургоан е помолен да напусне страната. Все пак не Испания е тази, която предприема вражески действия. На 7 март 1793 г. Конвентът обявява война: „Нека занесем свободата и равенството в Испания чрез нашите победи и тогава наистина ще можем да кажем: няма вече Пиренеи“ (Барер). В края на същия месец Испания скъсва с една дълга дипломатическа традиция и влиза в съюз с Англия, нейната стара неприятелка.

Във Франция учебниците по история посвещават едва няколко реда на това, което каталонците например наричат своята Велика война (*la Guerra gran*). Този епизод обаче не е безинтересен. В един по-малък мащаб в него могат да се открият поне два от елементите, които ще характеризират съпротивата срещу Наполеоновото нашествие между 1808 и 1813 г.: партизанската война и смесицата от патриотизъм и вярност към религията, която въодушевява бойците. „Планинските стрелци“ от Каталония и „стрелците“ от Баския представляват първообраза на партизанските отряди, които от 1808 г. нататък ще тормозят тила на врага с непрестанните си набези. През 1793 г., както и през 1808 г., властите призо-

ват населението да защити религията, краля и родината от нашествениците без крал и без Бог. Не може да не се вземе под внимание отзвукът, който намират в съзнанието на голяма част от испанците септемврийските клането, смъртта на Луи XVI и на Мария Антоанета, преследването на духовенството, Теророт... Безбройни проповеди и епископски послания непрестанно разказват и коментират тези събития, наблягайки на най-трагичните им аспекти. Грандовете, прелатите, корпорациите дават своя принос към военните усилия. Явяват се доброволци, дори и да не са толкова многобройни, колкото твърди пропагандата, дори случаите на дезертьорство да са чести. Напразно французите се опитват да раздухат партикуларизма, напомняйки на каталонците, че един Бурбон – Фелипе V, е отменил техните *fueros*, и подтиквайки баските да защитят застрашената си автономия[95]. В действителност баските и френските революционери не говорят на един и същ език. Първите са свързани в по-голямата си част с традиционните теории; те не влагат същия смисъл като французите в думи като конституция, свобода, права[96]...

През 1793 г. членовете на Конвента допускат грешка в преценките си – Наполеон ще направи същата през 1808 г.: те си въобразяват, че Испания няма търпение да се освободи от игото на една тиранична, ретроградна и фанатична власт. Осланяйки се на честите безредици, предизвикани от оскъдицата и нарастването на цените, както и на непопулярността на Годой, те са убедени, че едно чуждо нашествие ще доведе до падането на монархията и установяването на приятелски настроен режим. Някои испански изгнаници – най-известен от които е младият абат Марчена – са отишли във Франция през 1792 г., за да прегърнат каузата на революцията. Настанени в пограничните департаменти, много от тях сътрудничат на комитетите, които в Байон, Бареж, Мон-Луи или Перпинян прехвърлят от другата страна на Пиренеите пропагандни материали: вестници, брошури, преводи на текстове и революционни прокламации. Кондорсе съставя *Обръщение към испанците*, за да ги подтикне да последват примера на Франция, но преводът е толкова лош, че посланието става неразбираемо; налага се да бъде направен повторно... В Каталония се разпространява Декларацията за правата на човека и речите на Робеспиер, преведени на каталонски, и за да не се наранят религиозните чувства на народа, се говори за авторитета на „санкюлота Иисус Христос".

Дава ли тази пропаганда някакъв резултат? Съмнително е, като се има предвид как реагират испанците не само срещу нашествениците, но и срещу пребиващите в Испания французи; духовниците емигранти не са пощадени от тази ксенофобия[97]. В Гипускоа групи от баски засаждат дървета на свободата, оскверняват църкви, организират бурни събрания в кафенетата на Сан Себастиан. Ето до какво се свеждат революционните въжделения. Една хунта има мъглявото намерение да направи република, която да бъде присъединена към Франция. Подобна идея има и в Каталония. На тези, които говорят за анексиране на Каталония, Кутон обаче отговаря: „Струва ни се, че повече съответства на нашите интереси и на нашите принципи да се опитаме да се направи от Каталония една малка независима република, която, намирайки се под покровителството на Франция, ще ни послужи за преграда там, където свършват Пиренеите. Тази система, без съмнение, би поласкала каталонците и те ще я приемат още по-охотно, отколкото присъединяването им към Франция. В планините вие трябва да изтеглите нашите граници до края и съответно да се настаните в цяла Сердания, да заемете долината на Аран, с една дума, всичко, което е от тази страна на планините... Но ако Каталония стане френски департамент, нейното запазване би било

толкова трудно, колкото е сега това на стария Русийон[98]." Намекът за Русийон е интересен: Революцията, която се опитва да премахне диалектите във Франция, няма интерес да анексира населения, които не би могла да асимилира заради езика им.

С изключение на една съвместна операция на английската и испанската флота срещу Тулон, войната протича изцяло по северната граница на Испания. Тя включва две фази. Отначало испанската армия постига успехи, въпреки че е зле екипирана; тя превзема Русийон. Аранда, който не е особено уверен във военните възможности на страната, предлага да се започнат преговори от тези изгодни позиции. Годой не се съгласява. През 1794 г. французите започват навсякъде контраатака. На запад Сан Себастиан капитулира без борба; по-голямата част от Баския е окупирана, Навара и Кастилия са застрашени. На изток Каталония е завладяна. Годой се принуждава да започне преговори, без дори да се посъветва с англичаните, които са негови съюзници. Мирът е подписан в Базел на 22 юли 1795 година. Франция получава испанската част на Санто Доминго; в замяна на това тя се отказва от всичките си завоевания на юг от Пиренеите. Изходът за Испания съвсем не е лош, но все пак това не е победа. Годой обаче извлича слава и изгода: успява да получи титлата Принц на мира!

В Базел Директорията се е показала сравнително великодушна, защото има нужда от испанската флота, която е трета в света. Възстановява се традиционният съюз между Франция и Испания срещу Англия. Това е смисълът на договора от Сан Илдефонсо (1796), но за разлика от това, което се случва по времето на царуването на предишните Бурбони, Испания вече не се бие, преследвайки свои собствени цели; тя става сателит на Франция, която я принуждава да влезе във война през следващата година. В Европа англичаните нанасят тежко поражение на испанската флота във водите около нос Сан Висенте (14 февруари 1797); в Америка те окупират остров Тринидад, намиращ се срещу устието на Ориноко, което го прави превъзходна база за контрабанда. Вътрешното положение не е по-добро. От 1792 г. се редуват лоши реколти, предизвикващи глад, покачване на цените и обществени вълнения. Състоянието на държавните финанси се влошава. През 1781 г., за да събере средствата, необходими за войната срещу Англия, държавата е задлъжняла значително, пускайки в обръщение *vales*, които, подобно на първите асигнати, са едновременно книжни пари и съкровищни бонове. Те носят лихва от 4 % и са платими в продължение на 20 години. Обезценяването на *vales* се ускорява поради новите емисии от 1782, 1785, 1788 година. През 1794 г. отново започват да се издават *vales,* както и през 1799 година. Инфлацията се засилва. За да се попълни държавната хазна, се прибягва до обичайните крайни средства и до една мярка от съвсем друг мащаб: разпродаването на част от имотите на духовенството, тези, които не са свързани с духовните задължения, т. е. сгради и земи, принадлежащи на приюти, постници, на братства и други благочестиви дела. Между 1788 и 1808 г. една шеста от имотите на духовенството са продадени по този начин със съгласието на папството и въпреки протестите на много епископи. Купувачите могат да плащат с *vales,* които се приемат по номиналната им стойност. Някои дребни земевладелци се възползват, за да закръглят имотите си, но в най-голяма степен са облагодетелствани едрите собственици. Така че тази мярка не решава аграрния проблем, а дори го изостря. Тя има също и политически последици. Духовенството има чувството, че е ограбено и хвърля отговорността за това върху Годой, чиято непопулярност не спира да расте. Една част от аристокрацията не може да му прости бързото издигане, неговото високомерие и властност – това, което наричат министерски

деспотизъм. Просветеният елит е не само разочарован, а и преследван; най-показателният случай е този на Ховелянос, почтен и уважаван магистрат, който след кратък престой в министерството изпада в немилост и е интерниран в провинцията. Народните слоеве изпитват ясно изразена неприязън към колбасаря – *choricero*; така наричат фаворита по асоциация с родния му край, Естремадура, където се произвеждат колбаси – *chorizos*. Дворът не може да пренебрегне нарастването и силата на недоволството. Той жертва Годой, който напуска министерския пост, но запазва всички отличия и облаги, натрупани през последните години.

2. Наполеон и Испания

Въпреки че официално е отстранен от властта, Годой запазва доверието на краля, който не предприема нищо, без да се посъветва с него. Фаворитът продължава да ръководи политиката на Испания. Неговите многобройни опоненти възлагат надеждите си на престолонаследника, бъдещия Фернандо VII. Тези интриги отслабват Испания, неспособна да заеме ясна позициия по отношение на Франция, която под ръководството на Бонапарт – първи консул, а покъсно император, е достатъчно силна, за да диктува волята си на Европа. До 1808 г. Испания приема да играе безславната роля на помощник на Франция; тя се задоволява да изпълнява плановете, замислени в Париж и целящи да унищожат могъществото на Англия. Такъв е смисълът на втория договор от Сан Илдефонсо (1 октомври 1800), с който Испания връща Луизиана на Франция[99], предоставя флотата си на разположение на Бонапарт и се ангажира да участва в експедиция, чиято цел е да се сплаши Португалия, която от един век е превърнала съюза си с Англия в догма на външната си политика. Годой е назначен за главнокомандващ на армията, която пресича португалската граница през февруари 1801 година. Войната на портокалите[100] продължава едва четири месеца. Испания задържа гарнизонния град Оливенса и се задоволява с мъглявите обещания на Португалия да затвори пристанищата си за английската търговия. Наполеон е очаквал нещо повече от една половинчата победа. Той се изпълва с раздразнение и презрение към своите „съюзници". Това лошо настроение се проявява малко по-късно. Когато в Амиен Наполеон сключва с Англия мир, смятан тогава за окончателен, той самостоятелно решава да замени Минорка – която англичаните са завзели отново – срещу остров Тринидад.

Решен да сломи Англия, Наполеон замисля два последователни плана: да нахлуе в територията ѝ и да съсипе търговията ѝ. Тези намерения лежат в основата на френската интервенция в Испания. За да се дебаркира на Британските острови, е необходимо английската флота да бъде привлечена далече от бреговете на Ламанша. Френската и испанската ескадри се движат към Антилите; адмирал Нелсън прави същото, после, отгатнал маневрата, се връща и се оттегля в Гибралтар в момента, когато корабите на съюзниците от своя страна се връщат в базите си в Европа. Вилньов, който командва средиземноморската ескадра, акостира във Виго, после в Кадис, където е блокиран от Нелсън. Наполеон му нарежда да излезе. Въпреки резервите на испанските моряци, Вилньов се подчинява и влиза в битка с английските кораби при Трафалгар, недалече от Кадис (октомври 1805). Резултатът е катастрофален. Много от корабите са потопени или тежко повредени; способни офицери загиват в битката; Испания губи голяма част от флотата, на която е посветила толкова усилия от времето на маркиз Енсенада. Комуникациите с Америка са затруднени, което ще има катастрофал-

ни последици няколко години по-късно, когато ще трябва да се води борба с отцепническите движения.

Годой си дава сметка, че Наполеон не храни голямо уважение нито към него, нито към Испания. Той се опитва да се сближи с Прусия и Русия. За да подготви испанците за прегрупиране на съюзите, той пуска една изненадваща прокламация (6 октомври 1806), призив за борба срещу враг, който не е упоменат, но не е трудно да бъде разпознат. Моментът не е подходящ. Осем дни по-късно Наполеон побеждава при Йена и Годой бърза да го поздрави! За да заличи неудачната си инициатива, фаворитът е съгласен да изпълява желанията на императора. Той пък, виждайки, че е невъзможно да завладее Англия, се опитва да подкопае основите на мощта ѝ, като ѝ попречи да изнася продукцията си в Европа. Годой приема да участва в нова експедиция, за да принуди Португалия да спазва континенталната блокада. Той прави това охотно, тъй като Наполеон му дава да разбере, че ще има лична изгода. Наистина през октомври 1807 г. императорът обявява, че династията Браганса е лишена от правата си; Португалия ще бъде раздробена: северната част отива при кралицата на Етрурия, чиято държава трябва да стане френски департамент[101]; районът между Дуеро и Тахо ще се запази, а южната част ще бъде дадена на Годой, който ще приеме титлата принц на Алгарвес. По силата на договора от Фонтенбло (27 октомври 1807), френски войски, командвани от Жюно, прекосяват Испания; на 30 ноември те влизат в Лисабон. Други френски части са разположени в гарнизонните градове в Северна Испания и се насочват към Андалусия; тяхната задача е да предотвратят английско нападение на Кадис. Разтревожен от тези маневри, Годой остава с убеждението, че императорът възнамерява да окупира цялата Испания. Той съветва кралското семейство да напусне столицата и да замине за Севиля, за да може в краен случай да отпътува за Америка, както току що е направило португалското кралско семейство.

Карлос IV приема този съвет, но няма да може да стигне по-далече от Аранхуес. Действително от няколко месеца недоволството срещу Годой нараства, като върху него се хвърля отговорността за всички нещастия и му се приписва прекомерна амбиция. През януари 1807 г. той се е сдобил с нови отличия; Карлос IV е създал за него титлата велик адмирал на Испания и Индиите и го е издигнал в ранг сиятелство, което е равносилно на член на кралското семейство. Има ли намерение Годой да отстрани принц Фернандо от наследството на трона и да стане крал на Испания след Карлос IV? Тези слухове подтикват противниците му да се обединят около престолонаследника. През октомври 1807 г. е разкрит първият заговор. Кралят лично претърсва апартаментите на сина си в Ескориал и намира компрометиращи документи: Фернандо се е свързал с Наполеон, за да привлече вниманието му към съдбата си и да му предложи услугите си; той е стигнал дори дотам, да моли за честта да се ожени за принцеса от семейство Бонапарт. Фернандо признава всичко и публично иска прошка от баща си. Заговорниците са съдени и оправдани поради липса на доказателства: Наполеон е настоял името му да не се споменава по време на процеса. В очите на много испанци Фернандо изглежда като жертва на машинациите на Годой. Никога мнението за двора не е падало толкова ниско. В своите *Спомени* Алкала Галиано предава по следния начин състоянието на духовете: „Хората ненавиждаха и презираха правителството... Не стигаха дотам, че да мразят краля, но го презираха; обществената мълва не подлагаше на съмнение добрите му намерения, но имаше изключително ниско мнение за силата на характера му. Омразата към кралицата взимаше невероятни размери; по-голяма беше само тази, която изпитваха

към Принца на мира, когото смятаха, напълно основателно... за истинския монарх."

Заговорът, който се проваля в Ескориал, успява в Аранхуес. На 17 март 1808 г. метежът обхваща малкия град, където току-що е пристигнал кралският двор. Напразно на следващия ден Карлос IV жертва Годой и му отнема всички титли; това не удовлетворява тълпата. Когато ги разпитват, офицерите от гвардията отговарят, че само принцът на Астурия – т. е. престолонаследникът – е в състояние да възстанови спокойствието; това означава признаване на участието на Фернандо в заговора. На 19 март Годой, който се е укрил, се предава. Той спасява главата си благодарение на намесата на Фернандо, който обещава, че фаворитът ще бъде съден и наказан, както се полага. Още същата вечер Карлос IV абдикира в полза на сина си.

Конституцията от Байон

Научавайки какво се е случило в Аранхуес, Мюра бърза към Мадрид, където пристига на 23 март, един ден преди Фернандо VII. Последният е посрещнат възторжено от населението на столицата, но изключително хладно от страна на французите, които отказват да го признаят за крал. В действителност, още на 21 март Карлос IV се е отметнал от абдикацията си и се е обърнал към Наполеон с молба да отсъди в спора, който го изправя срещу сина му. В този момент императорът вероятно вече е решил съдбата на Испания; той смята да направи от нея кралство за един от братята си. Прикривайки намеренията си, размесвайки мъгляви обещания със заплахи, Наполеон подрежда нещата така, че кралското семейство да дойде в Байон. Пръв пристига Фернандо на 20 април; той още се надява да убеди императора да го признае за крал. На 26-и към него се присъединява Годой, когото французите са освободили от затвора по молба на Карлос IV. Той самият пристига на 30-и заедно с кралица Мария Луиса. Когато всички вече са събрани, в присъствието на Наполеон се разиграват унизителни сцени. Бащата и синът си разменят оскърбления. Наполеон първо настоява Фернандо да се откаже от трона на Испания. После идва ред на втората абдикация на Карлос IV, този път в полза на Наполеон, натоварен да осигури на Испания принц, който да гарантира целостта и независимостта на кралството и да се ангажира да обяви католицизма за държавна религия. В замяна Карлос IV получава за резиденция дворците в Компиен и Шамбор, както и годишна пенсия от 30 милиона реала; изрично е упоменато, че Годой може да се възползва от това „убежище". Колкото до Фернандо VII, той е издигнат в ранг императорски принц с рента от един милион франка; за резиденция му се предоставя Валансе.

Всичко е уредено между 5 и 10 май. Остава само да бъде посочен кралят – в крайна сметка това ще бъде Жозеф Бонапарт – и да се даде на Испания конституция. На 24 май *Gazette de Madrid* обявява свикване на Национално събрание, съставено от сто и петдесет депутати – петдесет духовници, петдесет и един аристократи и четиридесет и девет представители на третото съсловие. Предвид обстоятелствата, само 65 присъстват на откриването на 15 юни; при закриването на 7 юли ще има 91. Националното събрание няма право да променя текстовете, които му се представят. Конституцията от Байон, въпреки че представлява всъщност дарена харта, съдържа разпоредби, които скъсват с миналото и някои от които ще влязат в либералната конституция от Кадис: католицизмът е определен за религия на краля и нацията; освен Държавен съвет и Сенат, които ще бъдат назначавани, се предвижда камара – която запазва традиционното наименование Кортеси – без законодателна власт; привилегиите са отменени, индивидуалните свободи – гарантирани, включително свободата на печата; мъченията

са премахнати. Тази конституция няма никога да бъде приложена. В момента, в който е обнародвана, народните вълнения налагат други приоритети.

Втори май 1808 година

При събирането на кралското семейство в Байон липсва само тринадесетгодишният инфант Франсиско де Паула, за чието идване настоява Карлос IV. Той трябва да напусне Мадрид на 2 май и именно за да осуети това заминаване, тълпата излиза този ден на протестна манифестация около кралския дворец. Мюра извежда войската, което предизвиква избухването на метежа. През целия ден битката бушува по улиците на столицата около Пуерта дел Сол. Срещу мамелюците се бият с шишанета, ножове, тояги... Испанската армия е получила заповед да не напуска казармите, но някои офицери – Даойс, Веларде и други – се присъединяват към въстаниците и им раздават оръжие. Тогава започва един вид градска партизанска война с подвижни отряди от по петдесетина мъже, които тормозят противника с непрестанни атаки. Артилерийският парк оказва тричасова съпротива на атаките на французите. Вечерта въстанието е потушено. На сутринта на 3 май Мюра нарежда да бъдат разстреляни десетина метежници.

Бунтът от 2 май поставя проблем пред историците. Някои виждат в него спонтанно въстание на един народ, който се бие за своя крал и своята вяра. За други, това е патриотично и революционно движение, което приема антифренски обрат, защото Мюра, чрез отказа си да признае Фернандо VII, създава впечатление, че защитава режим, който от 19 март се смята за свален. Двете интерпретации не са взаимноизключващи се. Към съпротивата на един народ, подложен от седмици на оскърбленията на чуждите войски, се добавя изостреното недоволство на социални групи, които по една или друга причина искат да се сложи край на деспотизма на Годой: интелектуалци, обезпокоени от реакцията, последвала Френската революция, която прекъсва реформаторското движение[102], свещеници, раздразнени от разпродаването на имотите на духовенството, благородници, отстранени от властта и възмутени от бързото издигане на едно парвеню, военни, унизени от пораженията, търговци, разорени от блокадата и прекъсването на търговията с Америка, селяни, засегнати от глада и покачването на цените, всички, които са възмутени от недостойното поведение на Карлос IV и Мария Луиса. Мнозина от тях са се надявали, че нещата ще се променят с качването на трона на Фернандо VII. Клопката в Байон ги кара да се опасяват от връщане назад. Въстанието от 2 май е опит да се поднови развитието. Въстаниците са водени от различни чувства. Между тях има хора, които изпитват носталгия по традиционния ред, но също и такива, които се стремят към обновление на страната. За последните 2 май е изходна точка; либералите ще определят тази дата за национален празник[103]. И обратно, техните противници, като се започне с Фернандо VII през 1814 г., ще гледат на този ден като на революционо събитие, което означава нарушение на обществения ред и начало на политическо сътресение. На 2 май малкият Алкала Галиано – син на един от офицерите, убити при Трафалгар, чувайки суматохата и изстрелите, пита какво става и майка му отговаря: „Започна се“ (*Ya ha empezado).*

От този момент започва период на анархия, който ще продължи няколко месеца. Вече не се знае къде е властта. Преди да замине за Байон, Фернандо VII е възложил на една правителствена хунта да ръководи страната по време на отсъствието му. Чиновниците, които я съставят, не са съвсем наясно на кого да се подчиняват: на Фернандо VII, който иска от тях да се присъединят към Наполеон? На Карлос IV или на Мюра? Взимайки под внимание абдикациите от Байон,

на 4 юни Хунтата отправя призив към испанците да се подчинят на Наполеон, но кой я чува? Членовете на Съвета на Кастилия са разпръснати. Всеки град и всяка провинция реагира по свой начин, без съгласуване с останалите. Още на 2 май кметът на село Мостолес, близо до Мадрид, обявява война на Франция: „ Родината е в опасност. Мадрид загива, жертва на коварството на французите. Испанци! Елате да спасите родината[104] !“ Навсякъде, където е възможно – т. е. в градовете, които не са окупирани от френски войски – се създават общински или провинциални хунти, които или сътрудничат на местната власт, или я заместват. Астурия дава сигнала след демонстрациите в Хихон (5 май) и Овиедо (9 май). Две седмици по-късно – този интервал позволява да се предположи, че става дума за съгласувани действия – подобни хунти се създават във Валенсия (25 май), Сарагоса (26 май), Сантандер и Севиля (27 май), Кордова, Хаен и Гранада (28 май), Кадис (29 май), Бадахос и Ла Коруня (30 май), Леон и Самора (1 и 2 юни) и т. н. С малки изключения нещата се развиват без сериозни инциденти и проливане на кръв. Навсякъде на власт са издигнати хора с високо социално положение: аристократи в Астурия и Севиля; епископи в Сантяго де Компостела и в Сантандер; военни в Галисия, в Гранада, Картахена и Сарагоса...

Това е първото указание за смисъла на едно движение, в което на този етап няма нищо революционно. В Мурсия председател на хунтата е Флоридабланка, бившият министър на Карлос III, превърнал се в реакционер след превземането на Бастилията. По искане на тази именно хунта на 25 септември 1808 г. в Аранхуес е създадена Централна хунта, съставена от 24, по-късно от 34 представители на местни хунти, на принципа на двама от хунта. Централната хунта включва няколко бивши министри – между които Флоридабланка, който е неин председател, – и Ховелянос, петима грандове на Испания, трима маркизи, двама генерали и само двама представители на това, което би могло да бъде наречено трето съсловие. Главен секретар е поетът Кинтана, който съставя по-голямата част от прокламациите. Централната хунта има за задача да координира дейността на всички, които отказват да признаят „натрапения крал“ – така наричат Жозеф Бонапарт, – и постепенно да наложи властта си над страната. Това именно Кинтана по-късно ще нарече „да се организира анархията[105] “.

През юни 1808 г. испанците, които приемат ситуацията, създадена в Байон, не взимат хунтите на сериозно и се надяват бързо да наложат властта си над цялата страна. Жозеф Бонапарт накрая отстъпва пред настояванията на брат си. На 7 юли той сформира в Байон правителство, в което влизат известни и уважавани личности: Уркихо, Кабарус, бившият посланик Фернан Нунес...Той предлага министерството на вътрешните работи на Ховелянос, който отказва. Жозеф тръгва на път на 9 юли. Въпреки официалните церемонии, които са организирани в негова чест, той не пропуска да забележи студения прием от страна на населението. На 20-и пристига в Мадрид и се настанява в кралския дворец. На 25-и е тържественото провъзгласяване на новия крал, но военната ситуация не му оставя време да организира каквото и да било.

Като цяло испанската армия отказва да се подчини на „натрапения крал“. Именно тя проваля плановете на Наполеон през лятото на 1808 година. Впрочем малко вероятно изглежда тя да издържи дълго срещу опитните войски, които императорът е изпратил на полуострова и които не е престанал да подсилва от октомври 1807 година. Тази зле екипирана армия е освен това разпръсната и без единно командване; тя се подчинява на хунтите на провинциите, които не винаги съгласуват действията си. В Галисия генерал Блейк разполага с 15 хиляди войника; в централната част Куеста има по-малко от 10 хиляди. Само армията на

Андалусия, под командването на генерал Кастаньос, изглежда способна да устои на противника със своите 25 хиляди войника, две хиляди конника и своите оръдия. Първите два военни корпуса се съединяват, но са победени на 12 юли от Бесиер, имащ за задача да окупира района на Валядолид. По другите места нещата изглеждат по-зле. На изток Монсе е принуден да се откаже от превземането на Валенсия; Льофевр е спрян пред Сарагоса, а Дюем – пред Херона (20-24 юли). Остава генерал Дюпон, който с армия от 20 хиляди души има за задача да освободи оцелелите от Трафалгар френски кораби и моряци, които са застрашени от обкръжаване в Кадис. На 7 юни той влиза в Кордова, но на 19-и, давайки си сметка, че Кастаньос държи Андалусия, предпочита да се укрепи в Андухар, където да изчака подкрепления. Той остава там близо месец. Застрашен от Кастаньос, Дюпон започва да се оттегля към прохода Деспеняперос, в сърцето на Сиера Морена, който контролира пътя за Мадрид. Той е спрян в Байлен от вражески части, които го принуждават да влезе в битка при лоши условия; уморени, изтощени от горещината и жаждата, французите понасят тежки загуби. За да избегне кръвопролитието, Дюпон капитулира: двадесетте хиляди войника от армията му са отведени в плен.

Научавайки новината, Жозеф Бонапарт побързва да напусне Мадрид на 30 юли, десет дни след като е пристигнал! Французите се оттеглят на р. Ебро. На 12 август Лефевр вдига обсадата на Сарагоса. Ситуацията в Португалия не е по-добра. През май хунтите на Астурия и Галисия, действайки по собствена инициатива, са изпратили свои агенти в Англия, които да молят за финансова и военна помощ. Тогава Англия слага край на войната с Испания и в средата на юли изпраща експедиционен корпус под заповедите на Уелзли, бъдещия херцог Уелингтън, който дебаркира в Ла Коруня, насочва се към Порту, където е посрещнат като освободител, после продължава към Коимбра и Лисабон. Уелзли принуждава маршал Жюно да капитулира в Синтра (30 август 1808).

Партизаните и Великата армия

За пръв път армиите на Наполеон претърпяват поражение. Императорът решава сам да поеме командването на една експедиция, с която отново да завладее Испания и да върне Жозеф Бонапарт на трона му. Той свиква бойни части от Великата армия, войски, които са се отличили при Аустерлиц и Йена, под командването на най-добрите генерали: Султ, Виктор, Ней, Масена...Всичко е стратегически подготвено, с изключение на едно: интендантството. Наполеон разчита на правилото, че войната трябва да храни войната: армията трябва да живее от ресурсите на страната, което в Испания не винаги е възможно заради партизанската война, т. нар. *гериля*. На 5 ноември 1808 г. Наполеон влиза във Витория, на 11-и в Бургос, след като Султ е разбил един корпус на испанската армия. Той тръгва към столицата, но пехотата му е задържана в прохода Сомосиера насред планината. За седем минути полски кавалеристи преминават в галоп две хиляди и петстотинте метра стръмен терен, който ги дели от върха на прохода, и се нахвърлят върху вражеската артилерия. Изненадани от тази дръзка атака, испанците изоставят позицията си; Наполеон минава през пролуката (30 ноември 1808). На 2 декември пристига пред вратите на Мадрид и на следващия ден го окупира. Централната хунта бързо избягва към Севиля. Жозеф Бонапарт отново влиза във владение на кралския дворец. На 17 януари 1809 г. Наполеон се връща във Франция, оставяйки на маршалите си грижата да довършат завоеванието.

Султ бързо се справя с испанските войски на северозапад. На 20 януари 1809 г. той влиза в Ла Коруня и завзема Португалия до Порту, докато Виктор

напредва по долината на Тахо, но Уелзли и английският екпедиционен корпус не позволяват на двете армии да се съединят; французите не успяват да превземат Лисабон. Гарнизонните градове в Северна и Източна Испания падат един след друг, но с цената на тежки загуби за двамата противници. Втората обсада на Сарагоса започва на 29 декември 1808 година. Отблъснати са много атаки. Когато французите успяват накрая да влязат в града, те са принудени да превземат къщите една по една. Изтощението, гладът и епидемията принуждават генерал Палафокс, защитника на града, да капитулира на 20 февруари 1809 година. Обсадата на Херона, която е не по-малко тежка, продължава от май до декември. В централната част Султ разбива испанците при Уклес (13 януари 1809), което позволява на армията му да навлезе на юг, завземайки послсдователно Ла Манча и долината на Гуадалкивир. В 1810 г. цяла Андалусия е под властта на французите, с изключение на Кадис. През 1811 г. Наполеон разполага в Испания с повече от 360 хиляди души, които обаче са разпръснати по целия полуостров и, най-важното, не са подчинени на единно командване. Жозеф Бонапарт няма достатъчно авторитет, за да се наложи на маршали, които съперничат помежду си и отказват да провеждат съгласувани операции. Тази разпръснатост и това разединение улесняват контраофанзивата на испанската армия, която е реорганизирана, подкрепяна от доброволчески отряди, все по-многобройни и действени, и от английския експедиционен корпус.

Партизанската война е започнала по един спонтанен и спорадичен начин след 2 май 1808 г. чрез индивидуални инициативи, подхранвани от желанието да се отмъсти за беззаконията на френската армия: реквизициите, избиването на едно семейство, произволни екзекуции, разграбването и опожаряването на едно село и т. н. Скоро се открояват водачи, които организират партизански групи. Те са познати било под собственото им име – Мерино, Еспос-и-Мина, било с прякори, които са свързани със социалния им произход, начина им на обличане или характера им: *Студента, Капуцина, Жилетката, Охлюва, Упорития*. Някои от тези банди (*partidas)*, които в началото наброяват само по няколко души, постепенно заприличват на истински армии. През 1813 г. Еспос-и-Мина – произведен в генерал – командва девет пехотни полка и два кавалерийски. Въоръжението и екипировката също се подобряват; към хладното оръжие и шишанетата от първите месеци скоро се прибавят пушки, отнети от противника или доставени от англичаните. Партизанската война се разпространява във всички райони, но някои изглеждат особено опасни за французите. Енорийският свещеник Мерино се движи между Бургос и Валядолид; селянинът Еспос-и-Мина е господар в Навара – французите ще говорят за него като за краля на Навара; бившият обущар Хуан Мартин Ел Empесинадо *(Упорития)*, който е участвал вече във войната в Русийон през 1794-1795 г., действа между Сория, Бургос и Сеговия.

Силата и ефикасността на партизаните се дължат на тяхната подвижност. Те затрудняват комуникациите и движенията на врага, унищожават хранителните му складове, нападат ариергарда и изолираните отряди. Тактиката е проста: никога не се провежда фронтална атака; врагът се напада изневиделица; причиняват му се възможно най-големи щети, след което партизаните се оттеглят, за да се появят отново малко по-далече няколко дни по-късно. Тъй като добре познават страната, партизаните са неуловими. Французите напразно се опитват да ги преследват или да ги изолират; репресиите срещу селата, които им помагат, довеждат само до по-голямо ожесточение и нарастване на броя и престижа на партизаните. Те често могат да разчитат на сътрудничеството на местните хора, но се случва също да раздразнят населението с исканията и поведението си. Наред

с партизаните, водени от патриотично съзнание, в отрядите има и рецидивисти и дезертьори, които се държат по-скоро като бандити, отколкото като бойци. В своята серия *Ужасите на войната* Гоя реалистично представя страданията на селска Испания, подложена на набезите на французи, анличани, партизани, всички отнасящи се с една и съща жестокост към цивилните. Именно партизанската война придава на експедицията в Испания характер на безпощадна борба, изпълнена със зверства и жестокости. Централната хунта бързо си дава сметка за ползата от тези войници без униформа. През декември 1808 г. тя съставя нещо като устав на партизаните. През април 1809 г. издава указ за сухопътни набези, който легализира партизанските отряди и се опитва да координира действията им и да ги ръководи. Когато мирът е възстановен, за много от тези партизани ще бъде трудно да се върнат към нормални занимания. Те ще бъдат винаги готови за всякакви авантюри, конспирации, преврати, както и за гражданските войни, които ще изправят едни срещу други до 1850 г., а и по-нататък, карлисти и либерали. В крайна сметка тези герои ще започнат да изглеждат размирници в очите на елита. По думите на писателя-романист Перес Галдос, за Испания от първата половина на XIX в. партизанската война е голямото училище по безредие (*la gran academia del desorden).*

Партизанската война допринася за дезорганизирането на френските военни сили, но сама не би се справила с добре обучената войска, ръководена от офицери, които са доказали качествата си по бойните полета на Европа. Решаващите удари са нанесени от редовната испанска армия и английските съюзнически части. От 4 юни 1808 г. Англия е поела ангажимента да осигурява на регионалните хунти субсидии и военни съветници и да изпрати експедиционен корпус в Испания. Съюзът с Централната хунта е подписан през януари 1809 година. Английският експедиционен корпус дебаркира на два пъти – първо 20 хиляди души, а по-късно – 13 хиляди.

Английските войски по свой начин също са неуловими. Наистина голямото крайбрежие на Иберийския полуостров улеснява точно насочени операции, започващи от някое пристанище: по този начин те примамват френски военни части, с които влизат в битка, но без да навлизат прекалено във вътрешността на страната, за да не се окажат откъснати от тила. Избягват организирани битки, ако изходът е несигурен, и се оттеглят в плаващите си бази, за да слязат на друго място по крайбрежието. Тази тактика, съчетана с огневата мощ на англичаните, обърква френските маршали, които са принудени да тичат от едно място на друго с цената на изтощителни преходи и подложени на непрестанните атаки на партизаните. Врагът се измъква непрестанно, лишавайки французите от възможност за решаваща победа.

Едва през 1812 г. Уелзли, който вече е станал херцог Уелингтън, решава, че е настъпил моментът да се мине в контранастъпление. Петте армейски корпуса, които Наполеон поддържа в Испания, са разпръснати; между командирите им липсва съгласуваност и единодействие. Уелингтън се възползва от това положение. През януари 1812 г. той атакува в Естремадура от Португалия. На 18-и превзема Сиудад Родриго, принуждавайки генерал Мармон да се изтегли към Саламанка. Три месеца по-късно Уелингтън превзема Бадахос. На 17 юни той влиза в Саламанка, след което, на 22 юли, разгромява французите при Арапилес – местност, намираща се съвсем близо до града. Пътят към Мадрид е открит. Уелингтън пристига там на 11 август, но проявявайки предпазливост, предпочита да не се отдалечава от базите си и се връща в Португалия. Решението му се оказва мъдро. Султ, който се чувства застрашен в Андалусия, вдига обсадата на

Кадис, достига до Валенсия по брега и оттам тръгва към Мадрид, който превзема отново през януари 1813 година.

Популярността на Уелингтън в Испания е огромна. През март 1811 г. Регентството е отказало да го назначи за военен комендант на Астурия и Галисия; това щяло да означава накърняване на националния суверенитет[106]. След победата при Арапилес Кортесите в Кадис вече нямат националистически скрупули.; на 22 септември 1812 г. Уелингтън е назначен за главнокомандващ на испанските войски. Той подновява офанзивата през май 1813 година. Французите отново напускат Мадрид, този път окончателно. На 21 юни императорската армия търпи поражение във Витория. В края на същия месец тя отново преминава Пиренеите. Продължавайки похода си, Уелингтън навлиза на френска територия през ноември 1813 година. През декември, без дори да информира Жозеф, Наполеон подписва договора от Валансе, по силата на който Фернандо VII си възвръща трона на Испания. През април 1814 г. той договаря с Уелингтън изтеглянето на войските му от последните гарнизонни градове, които все още държат в Каталония.

Afrancesados[107], *абсолютисти и либерали*

От 2 май 1808 г. испанците са разединени. Само една малка част от тях приемат управлението на Жозеф Бонапарт. Мнозинството отхвърля „натрапения крал" и се бори срещу френските нашественици, но сред противниците на режима не цари разбирателство. Едните искат да се върне законният крал Фернандо VII с всичките му прерогативи; другите искат да се възползват от случая и да снабдят Испания с модерна конституция, която да ограничи абсолютизма. Как е станало разделението на *afrancesados*, легитимисти и либерали?

Спонтанният и почти инстинктивен избор на абсолютистите лесно може да бъде обяснен. За тях Испания е патримониална държава, конгломерат, чието свързващо звено е монархът. От тяхната гледна точка защитата на Испания означава защита на законния владетел, собственик на своето кралство, както се е казвало през XVI в. и тази Испания може да бъде само католическа в най-традиционния смисъл на думата: просветената религия на министрите на Карлос III ги шокира почти толкова, колкото и безбожието на френските философи. За една голяма част от ръководните класи това е единствената политическа представа. Огромното мнозинство от народа – абсолютистката маса, както казва Мигел Артола – споделя смътно тази идея. На 2 май и през следващите месеци често ще се чува: „Да живеят крал Фернандо VII, отечеството и религията!", отбелязва Алкала Галиано, който добавя следната забележка: втората дума – отечество – беше нещо ново за испанците. Действително понятието нация принадлежи към речника и идеологията на якобинците[108]. То изглежда подозрително в очите на абсолютистите; пред него те предпочитат думата отечество, която се свързва със земята на предците, културното наследство, с традицията и в тази традиция се вписват другите два термина: законната династия и католицизмът.

Фернандо VII е представен като жертва и пленник на французите. Абсолютистите грабват оръжието заради ударите, нанесени на кралското семейство и на религията. Наполеон не е добре осведомен за Испания. Той я познава само от това, което са писали за нея Монтескьо, Волтер, абат Ренал и енциклопедистите. Той вижда в нея народ, потискан от феодалите, над който властва едно мракобесническо и фанатично духовенство, подчинен на омразни управляващи и господари, същите, които в Байон позорно са се унизили пред него. Наполеон смята, че пристига в Испания като освободител; той има искреното намерение да възроди тази страна, да я извади от вцепенението ѝ, да даде модерни институ-

ции. Прокламацията му от Байон от 25 май 1808 г. е съвършено ясна: «Испанци! Вашата нация загиваше след дълга агония. Аз видях страданията ви; ще намеря лек за тях [...]. Искам да заслужа завинаги любовта и признателността на вашите потомци. Монархията ви е стара; моята мисия е да ѝ върна младостта. Ще подобря всичките ви институции и ще ви помогна да се наслаждавате на благотворното въздействие на една реформа без принуда, без безредици, без конвулсии [...]. Испанци, спомнете си какви са били вашите бащи, вижте в какво сте се превърнали вие. Грешката не е ваша, а на лошата администрация, която ви е управлявала. Изпълнете се с надежда и доверие към настоящите обстоятелства; защото аз искам вашите потомци да запазят спомена за мен, казвайки: „Това беше възродителят на нашата родина". »

Конституцията от Байон, а още повече декретите, подписани на 2 декември 1808 г. в Шамартен преди влизането в Мадрид, преследват именно тази цел. С един замах Наполеон събаря Стария режим, премахва феодалните права, сеньориалното правосъдие, вътрешните митнически граници, Инквизицията; той затваря две трети от манастирите и предизвиква реакцията на този народ, когото иска да освободи от веригите му. Подобно на аятоласите, които през 1979 г. прогонват шаха, защото иска да модернизира Иран чрез авторитарни методи, стотици монаси се надигат в Испания през 1808 г., за да отхвърлят реформите, наложени от чужденеца, за които смятат, че противоречат на традиционната религия и на националния дух. Прогонени от манастирите им от мерките, предприети от Наполеон и Жозеф Бонапарт, те се пръскат навсякъде; някои се скриват в горите; всички проповядват срещу французите и техните съучастници, представени като безбожници, които преследват Църквата, извършват светотатства и се подиграват с най-светите традиции. Те призовават населението – 90 % от което са неграмотни – да се бори в името на Сърцето Христово и на Света Богородица от Колоната в Сарагоса; те подклаждат омразата към чужденеца, който носи двойна вина: затова, че е нашественик и затова, че разрушава традиционните ценности, като второто взема превес над първото. По време на войната за независимост се отпечатват и разпространяват катехизми, съдържащи изречения от този тип:

„Кои са французите?" – „Бивши християни, превърнали се в еретици." [...] – „Грях ли е да се убие французин?" – „Не, отче; освобождаването на родината от тези жестоки потисници е похвално дело."

Патриотизмът не е главният мотив, който подтиква абсолютистите да се изправят срещу Наполеон. Доказателство за това е фактът, че десетина години по-късно, в 1823 г., същите тези абсолютисти няма да се поколебаят да поискат нова френска интервенция, този път за да свалят либералния режим, установен от Кортесите от 1820 година. Целта им през 1823 г. е същата, както и през 1808-ма: да се върнат на владетеля прерогативите му и да се предотвратят каквито и да било промени в политическите, социалните и идеологическите структури. Те са първо реакционери, едва след това патриоти. Те са духовните наследници на тези, които през XVIII в. непрестанно са се борили срещу новите идеи, прокарани според тях в Испания от поклонниците на френската култура. Те осъждат тази интелектуална инвазия като предателство, като посегателство на традиционните ценности на Испания. Затова не са учудени, когато забелязват, че през 1808 г. някои реформатори се нареждат на страната на французите и стават *afrancesados* точно в смисъла, който приема тази дума от 1808 г. нататък: привърженици на Жозеф Бонапарт. Това, което ги учудва обаче и което ще изненада по-късно Менендес Пелайо, който ще види в него проява на непоследователност, е фактът, че интелектуалци, формирани в същата школа, правят друг

избор: защо някои застават зад Жозеф Бонапарт, а други – тези, които ще бъдат наречени либерали – решават да се борят едновременно срещу завоевателя и за структурни реформи, целящи събарянето на Стария режим?

В действителност по-голямата част от испанците изобщо нямат време да размишляват какво е редно да се направи; те понасят събитията, подчинявайки се според обстоятелствата на френските генерали, на служителите на Жозеф Бонапарт, на представителите на хунтите, на партизаните... Някои безскрупулно извличат полза от ситуацията и забогатяват, снабдявайки с оръжие и храна едните или другите. Само една малка част от елита и интелектуалците си задават въпроси. Не е изключено и случайността да е изиграла своята роля в някои частни случаи; някои са се оказали в зона, окупирана от френските войски, приели са новия режим и по-късно са се поколебали да преминат в другия лагер[109]. Хората не винаги вземат решения по силата на ясни и спокойни разсъждения; опортюнизмът или интересът могат да определят избора им, но това обяснение не е достатъчно, за да се предаде обхватът на явлението. За тези, които благодарение на постовете, които заемат, и културата си се интересуват от проблемите на своето време и на своята страна, политическите убеждения не са без значение. Присъединяването към режима на Жозеф Бонапарт не е просто продължение на възприемчивостта по отношение на идеи, дошли от Франция. Реформаторското течение е подхранвано от една национална традиция, която е имала изявени представители през XVI век. Колкото до чуждото влияние, то не се свежда само до френски източници; английските автори намират все повече читатели в Испания от XVIII век. От друга страна, френските идеи не представляват хомогенно цяло; те не определят непременно дадено политическо поведение: човек може да е въодушевен читател на философите, без да се смята за задължен да приеме принципите на Френската революция, нито да одобрява всичките им проявления; човек може също да се възхищава от Революцията и да бъде враждебно настроен към Империята, ако се приеме например, че Наполеон е изопачил в своя полза – което означава предал – идеите на 1789 година. Традиционалистката испанска историография посочваше доскоро една чисто формална разлика между *afrancesados* и либералите от Кадис: първите били умерени, противници на безредието и смутовете; вторите били по-разпалени. Тук не става дума само за разлика в темперамента. Либералите виждат в падането на Бурбоните през 1808 г. възможност за народа да поеме отново националния суверенитет, изоставен от управляващата династия. И обратно, в очите на привържениците на Жозеф хунтите на провинциите, образувани след 2 май, са белязани от първороден грях. Появили се в резултат на въстанието, те са плод на анархията и безредиците, а привържениците на Жозеф не обичат простолюдието; те искат реформи, но при условие че те се провеждат при спазване на обществения ред, и то от законната власт. Ето защо толкова много представители на просветения деспотизъм се оказват на страната на Жозеф Бонапарт. Революционното насилие във Франция – Терорът, процесът и екзекуцията на Луи XVI – са ги ужасили. В техните очи Наполеон е човекът, който слага край на ексцесиите на Революцията, който възстановява реда, който се помирява с Църквата, запазвайки същевременно големите постижения на 1789 г.: отмяната на привилегиите, правата на човека, гражданският кодекс... Не са малко хората в Испания, които преди 2 май се възхищават на законодателя и блестящия генерал, който отгоре на всичко минава за закрилник на Испания. Дори някои представители на духовенството са спечелени; великият инквизитор е един от тях, както и Льоренте, служител на Инквизицията, който, откакто е присъствал на събранието в Байон, не крие ентусиазма си. Той виж-

да в режима на Жозеф Бонапарт уникална възможност да се осъществят социалните, политически и религиозни промени, от които Испания има нужда и които Бурбоните са неспособни да реализират.

Afrancesados се придържат към легалните форми, но не са легитимисти като абсолютистите.Те не изпитват никакво уважение към Бурбоните, които са се опозорили, като са направили Годой господар на Испания; те отбелязват също, че същите тези Бурбони са се отказали от правата си в полза на Наполеон; те са му предали властта в Байон; защо тогава да бъдат по-големи роялисти от краля? *Afrancesados* имат на своя страна правото – споразуменията от Байон – и престижа на Наполеон. Жозефовият режим съответства напълно на политическия им идеал: той преставлява законността, реда, властта, сигурността, че необходимите реформи ще бъдат проведени разумно. *Afrancesados* уважават Жозеф Бонапарт, който им изглежда изпълнен с искрено желание да възроди Испания.

Наистина, Жозеф I е приел ролята си много сериозно; той се старае да спечели на своя страна елита и народа чрез мерки, изпълнени с мъдрост, и чрез реформи, ориентирани към модернизация, без да засягат религиозните чувства на испанците. Премахването на старите съвети, на титлата гранд, на военните съсловия, на поста градски съветник, който се е предавал от баща на син, както и опростяването на данъчната система, стимулирането на икономическата дейност, развитието на образованието чрез създаване на гимназии и технически училища, благоустройството и разкрасяването на много градове, особено Мадрид – всички тези инициативи, извършени с подкрепата на честни и компетентни министри, свидетелстват за желанието му да служи на кралството, което брат му му е дал, и съвременните историци охотно отдават заслуженото на Жозеф. За съжаление той не успява винаги да направи това, което иска. Френските генерали не са под неговите заповеди; те действат в зависимост от военните императиви, налагани от хода на войната; реквизициите, разрушаването на сгради, на които се гледа като на военни цели – или които могат да станат такива, – репресиите, екзекуциите без съд и присъда и т. н. не допринасят за нарастването на популярността на Жозефовия режим, макар че тези беззакония не могат да му бъдат приписани и той често ги осъжда. Разграбването на националните музеи и архивите сякаш е подчинено на един общ план[110]. Императорът, от своя страна, действа и законодателства, без да информира брат си и без да се съобразява с неговия авторитет. По този начин са подписани декретите от Шамартен на 2 декември 1808 г. Наполеон иска да разчисти терена: той премахва Стария режим още преди брат му да е възстановен на трона. Жозеф е много засегнат; той е възмутен от безцеремонния начин, по който се отнасят към неговото управление; отказва короната, но императорът го принуждава да я приеме отново. Сблъсъкът е още по-сериозен през 1810 г., когато Наполеон възнамерява да анексира териториите на север от Ебро и назначава комендanti, които да управляват Каталония, Арагон, Навара и Биская. Жозеф протестира срещу това нарушаване на целостта на страната. Протестите му остават напразни.

От това може да се съди за двойнствеността на Жозефовия режим. Със сигурност той представлява крачка напред към модернизацията на Испания, но е наложен от окупационна армия, която си има други грижи. Разбираемо е колебанието и объркването на много испанци: могат ли да платят тази цена за обновяването на страната им? *Afrancesados* са притиснати между два огъня. Те напомнят на техните френски съвременници, идеолозите (Детю дьо Траси, Волне, Кабанис, Дону...). Настроени положително към реформите, но ужасени от крайностите на Терора, те прехвърлят надеждите си върху Наполеон Бонапарт, пре-

ди да бъдат разочаровани от него. Също като тях *afrancesados* ще бъдат обвинени от реакционерите, че са отишли прекалено далече, а либералите ще ги упрекват, че са се противопоставили на революционното развитие; те си навличат омразата на съотечествениците си за това, че приемат Жозефовия режим, както и омразата на френските военни за това, че се противопоставят на грабежите и произвола. Много от испанците ги обвиняват, че са предатели, сътрудничещи на окупатора. Във Франция думата „колаборационизъм" (сътрудничество) е натоварена от 1940 г. с отрицателна конотация; да се използва за описание на ситуацията в Испания от 1808 г. би означавало да се допусне анахронизъм, съчетан с несправедливост. Подобно на испанците, които след 1789 г. са емигрирали и са предоставили услугите си на Френската революция, *afrancesados* са патриоти. Те страдат, виждайки страната си поробена от деспотизма и мракобесието. Те отхвърлят официалната Испания, тази на Годой и Инквизицията; мечтаят страната им да има друга съдба; искат да променят структурите, институциите и манталитета. Грешката им е, че вярват, че обновлението на Испания може да се извърши под закрилата на една чужда армия, която не придава особено значение на националната независимост. Мануел Асаня много добре изразява драмата и грешката на *afrancesados*: „Ако трябва да избираме между оживената търговия и едно добро управление, от една страна, и националната независимост, от друга, ние всички избираме втората възможност. Това е опитът, придобит от испанците през 1808 година. Как да се съмняваме, че режимът на Жозеф Бонапарт е бил по-хуманен, по-толерантен, по-просветен от политическа гледна точка от този на Фернандо? И все пак нацията отхвърли Жозеф Бонапарт, защото възможните предимства, които можеха да се очакват от неговото управление, не можеха да се сравняват с това висше благо: достойнството и независимостта на Испания[111]."

Остава третата група, хората, които отхвърлят Жозефовия режим и френската окупация, но не по същите причини като абсолютистите. Те бързо ще бъдат определени като либерали. Думата се появява за пръв път в Кадис през 1811 г. със смисъла, който ѝ даваме днес, не за да обозначи една икономическа доктрина – *laissez faire, laissez passer*[112], – нито дори определена политическа партия, а една позиция: привързаност към обществените свободи като противодействие на деспотизма. От Испания прилагателното „либерален" и съществителното „либерализъм" преминават в Европа и обогатяват речника на политическата наука, подобно на други, родени по същото време или малко по-късно: камарила, пронунциаменто...

Най-общо казано, либералите представляват партията на движението срещу консерваторите, левицата срещу десницата. В Испания през 1808 г. те се бият едновременно срещу французите и срещу Стария режим; това е, което ги отличава от *afrancesados* и от абсолютистите. Поетът Кинтана, говорител на Централната хунта, се изразява много ясно по този въпрос: целта е не само да се прогони нашественикът, но също да се изгради върху здрави основи „щастието на Испания", изработвайки конституция, която да направи невъзможни „предишните злоупотреби", „огромните и закоравели пороци на една покварена администрация". Подобно на *afrancesados*, либералите са духовни наследници на Просвещението, но според тях Наполеон е отклонил Революцията от пътя ѝ; той е сложил край на свободата, за да установи диктатурата си. Ето как Ла Форе, пратеник на Наполеон, преценява Кинтана през октомври 1810 г.: човек, известен с пламенността на републиканските си идеи, голям почитател на Конвента, резервиран по отношение на Директорията, откровено враждебен към Франция след 18 брюмер. С други думи, това, на което Кинтана и в негово лице либерали-

те се възхищават, не е Франция; това са идеалите, които тя въплъщава по време на Революцията и които Наполеон е предал. През 1808 г. те обръщат срещу Франция идеята за нация, произхождаща от Франция: за тях, както за якобинците, нацията не се слива с властващата династия; тя означава общност, независима от която и да е династия. В крайна сметка формата на режима – република или монархия – няма значение, единствено важно е съдържанието: суверенитетът се заключава в нацията. По това те се различават от *afrancesados*, свързани с монархическата форма на режима, защото виждат в нея сигурност срещу революционните авантюри, срещу насилията и срещу вълненията на простолюдието, без тази добре обмислена привързаност да включва вярност към една определена династия.

Разделението на испанския елит през 1808 г. не се дължи следователно на случайността: то се подчинява на определена логика. Изборът на абсолютистите се обяснява с тяхната безусловна вярност към традиционните форми на живот. Духовните синове на Просвещението се подчиняват на други мотиви. Това, което ги разделя е, първо, разликата в темперамента: те са или революционери, или реформатори. Това е също така въпрос на доктрина: за или против националния суверенитет. И накрая, това е поколенчески въпрос: по-възрастните се чувстват по-удобно с Жозеф Бонапарт, който им напомня Карлос III – внимателни и постепенни реформи, решени отгоре, при спазване на законността и реда; младите са се възхищавали на Френската революция, смутовете не ги плашат. Тази обяснителна схема не отразява, разбира се, различните индивидуални ситуации, но позволява да се разбере общото развитие. Лесно обяснимо е поведението на Флоридабланка: от 1789 г. той гледа с ужас на всичко, което идва от Франция; не е учудващо тогава, че участва в Централната хунта, в която абсолютистите са мнозинство. Случаят на Ховелянос е по-сложен. Политическият му темперамент би трябвало да го отведе сред привърженците на Жозеф, подобно на неговия привърженик и приятел Мелендес Валдес: вкус към реда, усет за нюансите, умереност, старание да се отчитат етапите... Ховелянос обаче отхвърля предложението на Жозеф Бонапарт, който иска да му повери Вътрешното министерство; надделява отвращението към господството на чужденеца. Той участва в Централната хунта, после в Кортесите в Кадис, където е забележимо изолиран. Той се противопоставя на либералите по три основни въпроса.

Ховелянос е против принципа на националния суверенитет: според него суверенитетът се заключава в краля. Въпреки че няма никаква причина да поддържа каузата на Бурбоните, които са го преследвали и хвърлили в затвора, той продължава да държи на законността, която те представляват; това го доближава до абсолютистите: той е силно привързан към формите, наследени от миналото, реформите трябва да се основават на традицията, а не да късат с нея. От тази гледна точка той е решително антилиберал.

Той е против равенството в правата; остава убеден в легитимността и необходимостта на благородничеството.

Той не се доверява на общественото мнение и би искал да ограничи свободата на печата.

Кадиската конституция

Централната хунта се събира първо в Аранхуес, после в Севиля. Когато Великата армия превзема Андалусия, хунтата се оттегля в Кадис и накрая – на остров Леон. Флоридабланка е неин председател до смъртта си през декември 1808 година. Еманация на провинциалните хунти, образувани след майските

събития, тя е съставена основно от нотабили, които не са особено склонни към нововъведения. От тази гледна точка могат да се отбележат две показателни мерки: решението да се спре разпродаването на имотите на духовенството и разрешението йезуитите да се завръщат в Испания като частни лица. Това дори не е консерватизъм; това е връщане назад.

Хунтата е разпусната през януари 1810 г., след като е избрала ретентски съвет, натоварен със задачата да организира свикване на Кортесите. По принцип тези Кортеси би трябвало да бъдат свикани по стария начин – по съсловия (благородници, духовенство, представители на градовете). Не е много ясно защо Регентството не се придържа към тази традиция. То измисля сложна тристепенна избирателна система на принципа един депутат на 50 хиляди жители. За териториалните единици, в които военната ситуация е попречила изборът да протече нормално, а също и за американските територии е решено, докато се чака пристигането на редовно избраните депутати, да се посочат заместници, които да са избрани измежду произхождащите от тези райони и да живеят в Кадис. Често това са търговци и представители на буржоазията, които са по-възприемчиви към новите идеи от традиционните нотабили. Течението, настроено положително към структурни реформи, е засилено по този начин. Духовниците – около стотина – представляват една трета от събранието. Повечето произхождат от средните слоеве на духовенството: каноници, университетски професори, които също са благосклонни към реформи. И накрая, силата на либералното течение в Кортесите се дължи на личността на неговите представители. Граф Торено, Аргуелес, Кинтана и други са талантливи оратори, които знаят как да приковат вниманието на слушателите. Те поставят блестящо начало на историята на парламентаризма в Испания, определяйки характера му, който ще се запази до XX в.: красноречието превъзхожда силата на аргументацията; по тази причина адвокатите са по-многобройни от техниците и практиците. В Кадис влиянието на либералите е допълнено от това на административните служби на Кортесите; библиотекарят Б.Х. Галярдо поставя ерудицията си – той е един от майсторите на испанската библиография – в служба на своите прогресивни идеи, като снабдява депутатите със справки и исторически прецеденти, които могат да им бъдат полезни. Едно последно обстоятелство способства да се придаде на либералното течение значимост, каквото то не притежава в действителност; това е атмосферата на Кадис, град, който чрез своето пристанище и международна търговия е отворен към външния свят. Буржоазията е многочислена и активна – изключителен факт за Испания от това време; новините от Европа пристигат бързо и се коментират в кафенетата, клубовете и във вестниците, които се издават свободно. Кортеси, свикани в друг град на Испания, биха били подложени на съвсем други идеологически влияния, което непременно би повлияло на решенията им. По време на първото заседание на 24 октомври се случва показателен инцидент. Председателят на регентския съвет Педро Кеведо, епископ на Оренсе, отказва да положи клетва за вярност към Кортесите, които са се обявили за пазители на националния суверенитет; той не признава друг суверен освен Фернандо VII. Това е първото от дълга поредица разногласия между мнозинството на Кортесите и Регентството, отнасящи се до съответната роля на всяка от двете институции. Друг пример е това, което се случва, когато депутатите решават да премахнат Инквизицията. Кортесите искат декретът да бъде четен във всички църкви в три последователни недели; духовенството отказва и Регентството се въздържа да вземе отношение. Кортесите премахват сеньориалния режим, общинските имоти, корпорациите и всичко, което представлява Стария режим.

Конституцията, изработена в Кадис, е вдъхновена от либералната идеология, въпреки член 12, отнасящ се до религията на испанската нация, „която е и вечно ще бъде единствено истинската католическа, апостолическа и римска религия. Нацията я защитава чрез мъдри и справедливи закони и забранява изповядването на всички останали". Нацията е определена като съвкупността на всички испанци от двете полукълба, без класово или съсловно разграничение. Конституцията утвърждава принципа на националния суверенитет, който тя поставя над краля. Противно на мнението на Ховелянос, който препоръчва система по модела на английската – с горна камара, която да е противовес на долната камара, – конституцията предвижда събрание с една камара, която дели законодателната власт с краля; тази камара – която запазва традиционното название Кортеси, – ще бъде избирана с тристепенно цензово избирателно право (по енории, околии и провинции). Конституцията предвижда създаване на милиция: постоянната национална военна сила, чиито кадри вече няма да бъдат задължително с благороднически произход.

Някои са обезпокоени от тези институции, които напомнят институциите на революционна Франция. Либералите отговарят, позовавайки се на „демократичните" традиции на Испания, задушени от Хабсбургите – една чужда династия!, – които, след като са смазали *comuneros* във Вилялар (1521), са установили тираничен режим и са лишили Кортесите от представителния им характер и от участие в политическите дела. Завладени от образа и великите идеи на Френската революция, испанските либерали, които са отказали да капитулират пред Наполеон, търсят в миналото отговор на това, което ги вълнува. Впечатлени от някои формални аналогии, те смятат, че разпознават предтечи в *comuneros*, а в несполучливата революция от 1520-1521 г. – първообраза на настоящата им борба за свобода. За Кинтана, Мартинес де ла Роса и други откриването на „велики предци" в собствената страна действа стимулиращо. Връщайки се назад във вековете, те смятат, че подновяват едни дълго време запрещавани политически теории. Благодарение на един анахронизъм и чрез деликатно изместване на един обострен патриотизъм, те се освобождават отчасти от дълга си към френските идеи; те подхващат хода на испанската история, прекъснат през 1521 година. Теорията за Кортесите, която Мартинес Марина създава по същото време, е в същата насока: в областта на политическата свобода и представителната система Испания няма за какво да завижда на другите европейски нации. Така през 1810 г. и следващите години в Кадис се разиграва парадоксален спектакъл: абсолютистите се позовават на свободата, защитавайки земята си от войниците на Наполеон, а либералите се опират на традицията, за да премахнат Стария режим! Кадиската конституция е призвана да стане задължителна референция за испанските либерали от XIX в. с цялата идеология, която произтича от нея: вярност към идеала на Френската революция, видоизменен от привързаността към едно идеализирано минало, предхождащо идването на власт на Хабсбургите, национален суверенитет, отхвърляне на деспотизма...

Конституцията е приета на 11 март 1812 година. Тя е обнародвана на 19-и, празника на Свети Йосиф (*San José*); ето защо нейните привърженици ще я наричат фамилиарно *Pepa* (*la Josefa*). Депутатите се разделят осемнадесет месеца по-късно, на 14 септември 1813 г., като си определят среща в Мадрид на следващия 15 януари. Междувременно Наполеон ще е върнал короната на Фернандо VII, което ще доведе до възникване на съвършено нова ситуация.

3. Царуването на Фернандо VII (1814 – 1833)

Испания, която Фернандо VII заварва през 1814 г., никак не прилича на тази, която е напуснал шест години по-рано при безславни обстоятелства. Това е страна, разорена от войната и откъсната от американските си територии. Обществото и общественото съзнание са дълбоко променени. Военните кадри не произхождат вече изключително от аристократичните среди, както е било в миналото; много от тях произлизат от средните класи или са бивши партизани, които нямат желание да се върнат към предишния си начин на живот. Хората, които са участвали в хунтите или в Кортесите, са придобили вкус към политическите дебати и свободата на изразяване; ще се съгласят ли те да минат на заден план, без да протестират?

Испания през 1814 година

Войната за независимост се е оказала катастрофална. През 1808 г., въпреки някои недостатъци, Испания е страна, пълна с обещания; през 1814 г. тя е превърната в развалини. Воюващите – както французите, така и партизаните и англичаните[113], – често са прилагали тактиката на опожарената земя. Животновъдството (овце, говеда, коне) е понесло ужасяващи загуби и никога няма да си възвърне значението, което е имало преди 1808 година. Почти всички мостове на Тахо и Ебро са разрушени; в 1835 г. мостът на Мерида над Гуадиана продължава да е в развалини. Търговията и промишлеността са парализирани. Проучването на Пиер Вилар относно положението в Каталония показва, че между 1807 и 1815 г. трафикът, сведен до нелегални операции на нарушители на блокадата, спада почти до нула; започва да се покачва едва от 1830 година. В останалата част на Испания оживлението настъпва много по-късно. Положението е утежнено от обстоятелството, че краят на войната за независимост съвпада с период на депресия в Европа. През XVIII в. конюнктурата е била благоприятна за Испания; през 1814 г. тя затруднява възстановяването; цените показват тенденция към понижаване; това предизвиква застой на сделките, недостиг на работни места, стагнация.

Финансовата ситуация е не по-малко тежка. Първата причина е наследството от миналото: *vales*, емитирани при Карлос III и Карлос IV, които непрекъснато са се обезценявали. Войната не е донесла промяна. Всяка хунта, дори всеки град пуска в обръщение свои монети и банкноти, да не говорим за английските и френските монети, вкарани от воюващите. Лишена от паричния приток от Америка, държавата не е в състояние да стабилизира положението. ФернандоVII отказва да извърши деноминация; решава се на тази стъпка под натиска на либералите, които се връщат на власт през 1820 г., но след тяхното отстраняване мярката е отменена. Испанските монети намаляват; около 1830 г. половината от монетите в обръщение са наполеони. ФернандоVII намира разрешение, като заема пари от чужбина; през 1834 г. Испания е силно задлъжняла на Англия и Франция. Тези кредитни операции обременяват държавния бюджет, но обогатяват посредниците. От това време датира богатството на Александър Агуадо, бивш *afrancesado*, на когото ФернандоVII поверява грижата да договаря заемите на парижката борса. Агуадо бързо става един от най-едрите банкери по това време; смята се, че той е отчасти прототипът на Нюсенжан в романите на Балзак[114].

Войната е взела хиляди жертви, може би 500 хиляди, но в това отношение възстановяването е по-бързо. Испанската демография през XIX в. е все още примитивна демография с висок процент на раждаемост и голяма смъртност, с продължителност на живота, която е по-ниска, отколкото в останалата част на

Европа, въпреки ваксинациите срещу едра шарка, които по принцип са задължителни от 1814 година. Населението се увеличава по-бързо от ресурсите. Испания не успява да го изхрани, нито да му осигури работа. Само половината от нейните 12 милиона жители имат постоянна заетост, почти винаги в земеделието, но само една трета от обработваемата земя е оползотворена. Големите владения на аристокрацията и духовенството и имотите, неподлежащи на отчуждаване, се пречка за разширяването и засилването на растениевъдството. Голям е броят на селяните без земя и работа, както и на безработните и скитниците. Някои области гъмжат от разбойници, които обират пътниците[115].

В международно отношение ситуацията не е блестяща. Отделянето на американските територии, което започва в 1810 г. и завършва около 1825 г., нанася чувствителен удар върху мощта на Испания. Още преди този процес да е завършил, тя понася болезнено унижение: въпреки че е участвала в борбата срещу Наполеонова Франция, тя остава извън разпределението на Европа, установено в 1815 г., докато победената Франция е включена през 1818 година. Тя разчита на подкрепата на Свещения съюз, за да възвърне властта си над Америка, но Англия се противопоставя. Откъсната от колониите си, доминирана финансово от чужбина, през 1814 г. Испания вече е второразредна нация. През XVIII в. в очите на енциклопедистите тя е страна на мракобесието и нетърпимостта. През XIX в. много чужденци виждат в нея жестока и варварска земя. Възхищавали са се на героизма на борците от 2 май и от Байлен, на защитниците на Сарагоса и на партизаните, които са нанесли поражение на Наполеон. След 1815 г. се помни само жестокостта на битките, усърдието, с което монасите са приканвали вярващите да виждат във всеки французин дяволско изчадие. Разказите на бившите участници в борбата поддържат този образ, подсилен по-късно от карлистките войни, на една фанатична и жестока Испания. Френските романтици по свой начин допринасят за изопачаването на представите. За тях Испания е едновременно преддверие на Ориента и страна, където живописните черти на Средновековието се запазват по-дълго, отколкото другаде. Шатобриан е минал през Испания в 1807 г. на връщане от Йерусалим. Алхамбра дълбоко го е впечатлила, а от *Гражданските войни на Гранада* от Перес де Ита – старо произведение, преведено през 1809 г., – черпи темите за един роман – *Приключенията на последния от Абенсерадите*, чиито герои, маври и християни, изповядват в пълно съгласие култа към честта. Испанизмът на Виктор Юго е по-сложен. Баща му, императорски генерал, го е взел със себе си в Мадрид през 1811 г. и този престой е породил у него вкус към испанските обичаи и литература, особено към *romancero*, послужил за вдъхновение на много от композициите в *Ориенталии* и *Легендата на вековете*. Малко по-късно Мериме се залавя да изтъкне индивидуализма, гордостта на една нация от нейното минало, силата на инстинкта, чувството за чест, вкуса към свободата и независимостта, без тази Испания да може да заличи другата, тази на монасите, просяците, разбойниците по пътищата. *Кармен* символизира тази романтична Испания, за най-голямо раздразнение на образованите испанци, една Испания, която е повече африканска отколкото европейска, в която човек търси необичайното, силните емоции, живописното. Няма нищо по-поучително в това отношение от разказите на френските пътешественици в Испания, включително и най-големите: Кюстин, Теофил Готие, Александър Дюма. Те споменават набързо Стара Кастилия, бедна, но все пак изглеждаща позната с паметниците си, напомнящи романското изкуство, и готическите катедрали. Те потръпват при преминаването на дефилето Панкорбо: страхуват се от разбойници, но биха останали разочаровани, ако не ги срещнат. Изне-

надата идва в Толедо с първите свидетелства на мавърската архитектура; чувстват се вече в Ориента, но нашите пътници още не подозират което ги очаква след проходите Деспеняперос, в сърцето на Сиера Морена, пълна с разбойници. Тогава те навлизат в това, което за тях е истинската Испания, в Андалусия с нейния аромат на портокалови дървета, с нейните паметници, уличките на градовете ѝ, гордостта на местните жители, дивата красота на жените... Испания съблазнява романтиците със своя анахронизъм, но обърква просветените умове, които отказват да видят в нея цивилизована страна. Едва през първите години на XIX в. френските писатели и хората на изкуството, без да отричат очарованието на Андалусия, ще открият един друг аспект на Испания, този на *hidalgos*, на мистиците и на Греко.

От политическа и социална гледна точка консервативните сили – аристокрацията и духовенството, които заедно притежават основната част от поземленото богатство на страната, взимат превес. Висшата аристокрация – херцозите Алба, Осуна, Инфантадо, Мединасели и т. н., – използва цялото си влияние в полза на една реакционна политика във всички сфери. Духовенството се вкопчва в структурите от миналото и води кампания срещу новите идеи с обвинението, че те развращават традиционната монархическа и католическа Испания. Поражението на Наполеон под ударите на една коалиция, която проповядва връщане към принципа на законността – Прусия, Австрия и Русия скоро ще образуват това, което ще бъде наречено Свещен съюз, – възражда надеждите у испанските абсолютисти. Те не са могли да попречат в Кадис да се гласува либерална конституция. Сега надигат глава. През първите седмици на 1814 г., още преди завръщането на Фернандо VII в Испания, те го призовават да не държи сметка за делото на Кортесите и да възстанови Стария режим. Това е текстът, известен под името Персийски манифест заради първото изречение на документа: „При древните перси е имало обичай да прекарат пет дни в анархия след смъртта на царя, за да покажат повече преданост към новия монарх след убийствата, кражбите и отвратителните престъпления, извършени през този период." Намекът за испанската ситуация е прозрачен; време е да се затвори скобата, отворена в 1808 година. „Абсолютната монархия – продължава Манифестът – е дело на разума и интелигентността; тя се подчинява на Божия закон." „Персите" съветват Фернандо VII да свика нови Кортеси, съответстващи на традицията, т. е. по съсловия, и да управлява заедно с тях, след като е поискал сметка от тези, които са разполагали с държавните фондове по време на войната. Този документ представлява хартата на испанските реакционери от първата половина на XIX в., както и да бъдат наричани: абсолютисти, апостолици, карлисти или още сервилни (защото те се ласкаят от мисълта, че се подчиняват безусловно на краля).

Конюнктурата не е благоприятна за реформаторското движение, което излиза отслабнало и разединено от кризата през годините 1808-1814. Дискредитираните *afrancesados* са в изгнание или се крият. Либералите произхождат от буржоазията, която в Испания е малобройна; тя съществува само в няколко града от периферията – в Барселона, Кадис. Тези либерали не могат да разчитат на народа, подложен на влиянието на привилегированите прослойки. Този народ, чийто героизъм и жертви са възхвалявали до вчера, сега им се струва непостоянен и опасен; те изпитват към него недоверие и презрение. Кинтана се изказва сурово за простолюдието: „всички народи са невежи и изпълнени с предразсъдъци и за съжаление испанският народ притежава тези недостатъци в същата или по-голяма степен от всички други народи в Европа."

В страна, каквато е Испания от 1814 г., където обществено мнение не съще-

ствува, където няма нито политически партии, нито свобода на сдруженията, нито свободен печат, армията, наред с духовенството представлява единствената организирана социална сила. Тази армия дълбоко се е променила. Кадрите ѝ вече не са само благородници, както преди. Сега много офицери са със скромен произход. За тях армията е средство за социално издигане. Тези, които са в техническите части – навигацията или артилерията – имат професионално образование и по-висока компетентност. Общувайки с чужденци, докато са воювали заедно с англичаните или по време на пленничество във Франция, тези офицери са имали възможност да придобият култура и политическо съзнание, които липсват на повечето от съотечествениците им. Някои са франкмасони. Не трябва да се надценява значението на франкмасонството в Испания от XIX в.; не би трябвало също и да се подценява. Франкмасонството позволява на офицерите, които са се включили в него, да срещнат хора от други социални среди: представители на буржоазията, търговци, интелектуалци... И накрая, тъй като са допринесли за освобождението на страната и са били съпричастни на усилията на Централната хунта, а после и на Кортесите в Кадис да дадат на Испания модерни институции, много от военните са възмутени от първите действия на Фернандо VII и от реакцията, предизвикана от неговото завръщане. В Тулуза Уелингтън с голяма мъка успява да овладее гнева на испанските офицери, когато те научават, че Кадиската конституция е отменена. За разлика от феодалите, държащи на привилегии от една друга епоха, офицерите образуват един вид средна класа, образована, почтена, загрижена за модернизацията на страната, способна също да осигури на нацията кадрите, които ѝ липсват, или да подсили съществуващите, но която благородническата и духовническата олигархия държи настрана от държавните дела. Ето защо една част от тях се поддават на изкушението да играят политическа роля.

Тази намеса на военните в политическия живот взима формата на пронунциаменто (*pronunciamiento*)[116]. И думата, и самото явление често се разбират неправилно. Едно пронунциаменто не е пуч; то дори е точно обратното. Когато партиите и политиците се колебаят кой път да поемат, когато нито една група не е достатъчно силна, за да наложи гледната си точка, армията решава; тя „се произнася" в полза на една или друга ориентация. Тя не използва насилие; тя шантажира чрез заплахата от насилие. Генералите Риего, Еспартеро, О'Донел, Нарваес, Прим, участници в политическия живот през първата половина на XIX в., действат преди всичко като политици, като ръководители на партии; това, което ги интересува, е да осигурят победата на една кауза, а не да доведат армията на власт. Тези военни не са милитаристи. Нещата ще се променят в края на XIX век. Тогава армията все по-често ще показва тенденция да действа като такава и да замести гражданската власт. Диктатурата на Примо де Ривера през 1923 г., тази на Франко от 1936 г. нататък, са държавни преврати, пучове; това вече не са пронунциаменто. Обратно на една наложила се представа, милитаризмът в Испания се развива късно. Нека добавим, че пронунциаменто през XIX в. имат за цел да възстановят политическите свободи, а не да ги премахнат; те са по-скоро благоприятно настроени към либерализма.

Възстановяване на Стария режим

Той е *Желаният (El Deseado)*. Хиляди са загинали, за да му върнат трона. Завръщането му се очаква с нетърпение. Какво ще бъде поведението на Фернандо VII в момента, когато Наполеоновият режим рухва в Испания, както и във Франция?

През ноември 1813 г. императорът добре преценява ситуацията. Съюзниците се канят да нахлуят на френска територия. За да отблъсне тази офанзива, той има нужда от всичките си сили, и по-точна от тези, които още са блокирани в Испания или които се борят срещу англичани и испанци в Югозападна Франция. Той предлага на Фернандо VII, интерниран във Валансе, да го върне на трона, като в замяна иска амнистия на *afrancesados* и прекратяване на отношенията с Англия. Фернандо приема да подпише договора от Валансе (11 декември 1813), но настоява да получи съгласието на Регентството. То се е установило през януари 1814 г. в Мадрид, отказва да скъса с Англия и се придържа към едно от решенията на Кортесите от януари 1811 г.: нито един от актовете, подписани от краля по време на пленничеството му, не е валиден; преди да си възвърне правата, кралят трябва да се закълне, че ще прилага лоялно конституцията от 1812 година. Наполеон е обезпокоен, но той вече не е господар на ситуацията – френската кампания току-що е започнала. Той освобождава затворника си (7 февруари 1814). Фернандо VII информира Регентството, че се готви да се върне в Испания; колкото до политиката, която смята да следва, той се задоволява с неясна фраза: всичко ще получи одобрението му, ако съответства на кралските му намерения...

На 22 март Фернандо пристига на каталонската граница. На следващия ден е в Херона, после, отхвърляйки маршрута, предвиден от Кортесите, той избягва да мине през Барселона под претекст, че се страхува от среща с привърженици на конституционния режим. Затова решава да мине през Сарагоса и оттам поема към Валенсия, където пристига на 16 април. Населението навсякъде посреща с ентусиазъм Фернандо. По пътя му тълпата крещи: „Да живее кралят!“, но също: „Долу Кортесите и конституцията! Да живее абсолютният монарх!“ Във Валенсия го посреща делегация на грандовете на Испания, които, с няколко изключения, го предупреждават за опасността от страна на Кортесите; Елио, генерал-капитан[117] на района, кара войниците си да се закълнат, че ще подкрепят краля и всичките му права. Кардинал Луи дьо Бурбон, председател на Регентския съвет, не намира достатъчно душевни сили, за да се противостави на течението, което тласка Фернандо VII към безкомпромисност. Новините, които идват от Франция, не са в състояние да му вдъхнат смелост: Луи XVIII влиза в Париж на 3 май.

Докато в Мадрид депутатите в Кортесите, които не виждат или не разбират какво става, уреждат в най-малки подробности церемонията, по време на която кралят ще положи клетва пред конституцията, във Валенсия Фернандо VII подписва поредица от декрети, датирани от 4 май, но държани в тайна, с които се заклеймява всичко, извършено от 1808 г. насам: конституцията е обявена за невалидна. Двама от тримата регенти (Сискар и Агар) и тридесет личности, известни с либералните си идеи, са обявени за „привърженици на нововъведенията, верни имитатори на Френската революция“, обвинени, че са заменили кралския суверенитет със суверенитета на нацията, че са затваряли манастири, премахнали са сеньориалния режим, накратко, че са „преследвали духовенството и аристокрацията“. След като се е погрижил да изпрати верни полкове в столицата и околностите, Фернандо VII започва на 5 май триумфален поход към Мадрид. Държавният преврат, който възстановява Стария режим, е извършен през нощта на 10 срещу 11 май. Започват арести; част от либералите успяват да напуснат страната. На 11 май в специален брой на *Gaceta de Madrid* са публикувани декретите от 4-и. Същият ден граф Монтихо организира манифестация, която преминава по улиците на столицата с викове „Да живее религията! Долу Кортесите! Да живее Инквизицията!“ Заседателната зала на Кортесите е обсадена и опусто-

шена. На следващия ден Персийският манифест е публикуван за сметка на държавата, предшестван от кралска декларация: този документ показва „пороците и нищожността на така наречената политическа конституция, изработена от едно събрание, което си е присвоило титлата Генерални и извънредни Кортеси на нацията".

Веднага започват репресии. Организира се процес срещу водачите на либералите за посегателство върху властта на суверена. Кралят смята, че съдилищата не действат достатъчно бързо; през декември 1815 г. той сам определя наказания за „виновните". Намеса от страна на английското правителство го възпира да стигне до смъртна присъда. При това положение присъдите варират от интерниране до заточение в африканските каторги, минавайки през изпращане в манастир или затвор. Има и такива, които са отстранени от постовете, които са заемали. Такъв е случаят с известен брой военни, които са обвинени в присъединяване – реално или предполагаемо – към каузата на либерализма, защото са се отличили във войната за независимост: Мина, Порлиер, Ласи, Видал изпадат в немилост. В противоречие с договора от Валансе, онези *afrancesados*, които не са избягали, също са хвърлени в затвора. Хора, предани на абсолютизма, са натоварени да следят за съблюдаването на реда в невралгичните точки (Мадрид, Севиля...). Никой не се осмелява да протестира срещу репресиите, които засягат еднакво *afrancesados* и либерали. В същото време епископите, и не само те, настояват и постигат възстановяването на Инквизицията и връщането на йезуитите, чието присъствие е преценено като необходимо за сигурността на трона и олтара.

Фернандо VII създава нови органи за управление. Старите Съвети, които са доказали неефикасността си, възкръсват. Министрите се избират въз основа на реакционните им позиции. Най-често те са обикновени изпълнители. Действителната власт принадлежи на така наречения малък комитет или малката камара (*camarilla*) – ограничена група от приближени на краля; именно те взимат важните решения. Между тях са каноникът Ескойкис, стар съмишленик на Фернандо VII от 1807 г., херцог Сан Карлос, един от съзаклятниците от 19 март 1808 г., херцог Алагон, известен с любовните си подвизи, папският нунций и дори барон Татичев, шарже д'афер на царя, който всъщност ръководи испанската дипломация и намира начин да накара Испания да закупи осем военни кораба, от които Русия иска да се отърве... Истинско паралелно и тайно правителство, камарилата не представлява хомогенно и свързано цяло. Тези, които са допуснати в нея, се дебнат, ненавиждат, клеветят се едни други. Щом престанат да се харесват, ги изгонват, освен ако не ги хвърлят в затвора. Интригите се конкурират с липсата на морал. Единственият компетентен министър пред този период е Мартин де Гарай, „либерал", който е върнат от изгнание, защото имат нужда от него за оправяне на финансите, но камарилата издейства неговото отстраняване през септември 1818 г., докато той се опитва да уравновеси приходите и разходите и е получил съгласието на краля да обложи с данък духовенството и да намали наполовина броя на офицерите в Генералния щаб. Камарилата определя управленческите методи на Фернандо VII. Това дори не е абсолютизъм във вида, в който го желаят Персите; те наистина настояват за една монархия по Божие право, но в която кралят се консултира с Кортесите, както е било някога. Вместо това е установен режим на еднолична власт, при който нищо не ограничава прерогативите на владетеля.

Тъй като легалната опозиция е невъзможна под каквато и да била форма, през периода 1814-1820 се увеличава броят на заговорите и опитите за намеса

от страна на недоволни офицери. През септември 1814 г. Еспос-и-Мина, бивш партизанин от Навара, се опитва да превземе крепостта Памплона. След неуспеха той намира убежище във Франция, където Луи XVIII проявява любезността да му предостави пенсия „като отплата за услугите, оказани на каузата на династията на Бурбоните". Една година по-късно Хуан Диас Порлиер, бивш участник в Трафалгарската битка, герой от войната за независимост, се опитва да вдигне на бунт Галисия; организира хунта и тръгва от Ла Коруня към Сантяго де Компостела. Той е предаден, заловен, осъден на смърт и обесен. През 1816 г. в Мадрид конспирацията на триъгълника – всеки съзаклятник има връзка само с още двама – възлага на един комендант да убие „тирана", когато той отива при метресата си, Пепа ла Малагеня. В 1817 г. Ласи, освободител на Каталония, отстранен при завръщането на Фернандо VII, съзаклятничи с военни и търговци от Барселона; генерал-капитанът Кастаньос, победителят от Байлен, го задържа, осъжда го на смърт и привежда присъдата в изпълнение. Във Валенсия в 1819 г. полковник Видал планува да върне на испанския трон срещу конституционни гаранции „кралете родители" (Карлос IV и Мария Луиса), които не са се отказали от правата си твърдят, че абдикацията им е изтръгната със сила... и които са запазили съкровищата на короната и отказват да ги върнат.

Тригодишният конституционен режим (1820-1823)

Неуспешните движения от периода 1814-1820 имат общи характеристики: с изключение на конспирацията на триъгълника, където целта е убийството на краля, те не поставят под въпрос монархията; те целят възстановяване на конституцията и ограничаването на властта на краля, а не изгонването му. Това не са народни въстания, а конспирации с участието на военни. И накрая, става думи за движения, възникнали в периферни райони.

Пронунциаментото на Риего през 1820 г. протича при по-благоприятни обстоятелства. Първо, това е специфичната атмосфера на Кадис. Тук е запазена носталгията по героичния период от 1808 до 1813 година. Деловите среди са обезпокоени от обрата на събитията в Америка; упадъкът на търговията би означавал катастрофа за района; те обвиняват правителството, че оставя ситуацията да се влошава. Много хора се занимават с конспирация: военни, интелектуалци като Алварес Мендисабал... Съзаклятниците поддържат връзки с аржентински търговци, които ги снабдяват с пари, с италиански карбонари, намерили убежище в Барселона, с политически изгнаници от Париж и Лондон, между които Флорес Естрада, който се ползва с голям престиж като икономист. В Кадис и в района са струпани военни части, готвени за изпращане в Америка. Не всички техни офицери са убедени в идеята за реконкиста чрез сила. Като възстановява изискването за доказан благороднически произход за военните кадри, Фернандо VII настройва срещу себе си хора, които в по-голямата си част са със скромен произход. Представители на буржоазните и военни среди обединяват усилията си в опита да пренасочат политиката на правителството. На 1 януари 1820 г. полковник Риего „се произнася" в полза на Кадиската конституция. В началото движението тъпче на място, но други части, също подготвени за заминаване в Америка, се надигат на север, във Ферол, Ла Коруня и Виго (февруари 1820). На 5 март Сарагоса се присъединява към движението; на 10-и идва редът на Барселона; на 11-и Памплона посреща триумфално Мина, сина на тази земя, който се е върнал от Франция, щом е научил за събитията. Пронунциаменто успява. Пред заплахата от всеобщо въстание Фернандо VII отстъпва. На 7 март той се заклева да управлява съгласно Кадиската конституция. На 12 март потвърждава промяната

в курса в прокламация към страната, където може да се прочете следната изненадваща фраза: „Да вървим решително, с мен начело, по пътя на конституционния режим!“

На 19 март 1820 г. кралят назначава консултативна хунта с председател кардинал Луи дьо Бурбон. Този племенник на Карлос III споделя някои идеи на либералите; бил е председател на Регентския съвет през последния период на войната за независимост. От 1814 г. той е почти в немилост. Хунтата възстановява свободата на печата, изисква от държавните служители да полагат клетва за вярност към конституцията, обновява общинските съвети... Разрешава се на *afrancesados* и либералите да се върнат. Първият либерален министерски съвет е доминиран от личността на Аргуелес. През 1808 г. хунтата на Астурия го е изпратила в Англия, за да договори финансова и военна помощ; той се възползва от това, за да се запознае с институциите на тази страна. Впоследствие Аргуелес е един от най-слушаните оратори в Кортесите в Кадис. През 1814 г. е изпратен в затвора в Сеута, после интерниран на Майорка. В този бивш изгнаник няма нищо революционно. В Кортесите, които се събират на 9 юли, либералите са мнозинство. Те отхвърлят реакционната политика, водена от 1814 г. насам: отново премахват Инквизицията, възстановяват свободата на пресата и на сдруженията, гласуват план за образованието, реорганизират общинската и провинциалната администрация, вземат мерки срещу неотчуждаемите имоти, създават национална милиция. В същото време правителството търси начини да изправи на крака икономиката; то урежда обществения дълг с надежда да спре инфлацията; ангажира се да изплати дълговете на Стария режим; на свой ред сключва заеми на борсите в Лондон и Париж, като тази политика засилва интереса на чуждите финансови среди към икономическото възстановяване на Испания и към по-дългото просъществуване на конституционния режим. Фернандо VII приема всички предприети мерки. Той се поколебава само пред закона, с който се затварят манастирите, наброяващи по-малко от 24 монаси, и се конфискуват имотите им в полза на нацията; в крайна сметка дава одобрението си, след като му доказват, че поведението му рискува да предизвика народни вълнения.

Правителството трябва да се бори с част от мнозинството си в Кортесите, което го укорява, че не върви достатъчно смело по пътя на реформите. Наистина победителите от 1820 г. не представляват хомогенна група. Към разделенията от 1808 г., които продължават да съществуват – *afrancesados* и либерали, – се прибавят нови разцепления. Участниците в учредителното събрание в Кадис – наричат ги *doceañistas* (старите от 12-а година), – които сега са на власт, изглеждат изостанали в очите на младото поколение от либерали с много по-напредничави идеи; служители на революция, която се е осъществила без тях, те са отхвърлени вдясно и минават за консерватори. За да успокои умерените, правителството разпуска армията на Андалусия, което предизвиква протестите на радикално настроените депутати. Мадрид устройва триумфално посрещане на Риего на 29 август 1820 г.; шумни манифестации се провеждат в столицата в чест на героя от Кадис. Правителството се засяга и изпраща Риего в Овиедо, а по-късно го назначава за генерал-капитан на Сарагоса. Старите от 12-а година са раздразнени, виждайки, че се възхваляват военни като възстановители на конституцията. Аргуелес ще го признае по-късно в своите мемоари, публикувани през 1864 г.: „Кортесите не можеха да не бъдат възмутени, чувайки да се казва, че конституцията от 12-а година е била възстановена благодарение на едно военно въстание.“

Фернандо VII отново поема инициативата на 1 март 1821 г. по време на от-

кривaнето на втората сесия на Кортесите. Той чете тронното слово, подготвено от правителството, после, за всеобща изненада, добавя пасаж, съставен от него, в който напада министрите: „Не убягва от вниманието ми, че някои недоброжелателни личности се опитват да заблудят добронамерените умове и да ги накарат да повярват, че сърцето ми е изпълнено с чувства, враждебни на режима; единствената им цел е да хвърлят сянка на съмнение върху моите намерения, които са чисти, и върху почтеността на поведението ми. Аз се заклех да зачитам контитуцията и я зачитам дотолкова, доколкото това зависи от мен; дай Боже всички да са със същата нагласа." На следващия ден кралят сформира ново правителство, със същата ориентация като предишното, но съставено от нови министри. Този кабинет, който изпълнява функциите си до декември 1821 г., работи трудно, притиснат между краля и Кортесите, които трудно приемат отстраняването на Аргуелес.

Случаят Винуеса задълбочава пропастта между умерени и екзалтирани. Бивш енорийски свещеник в провинция Гуадалахара, станал кралски капелан, Винуеса има зад себе си дълго минало на реакционер и конспиратор. Задържан е през януари 1821 година. Обвинен е, че е инициатор на заговор, целящ възстановяването на абсолютизма. Осъден е на десет години затвор. Тази присъда възмущава онези, които биха искали едно показно наказание, което да обезкуражи други опити от този тип. На 4 май 1821 г. в Мадрид стотина демонстранти щурмуват затвора, в който е затворен Винуеса, и го убиват с ножове. Този линч шокира умерените във властта, които осъждат безотговорните групови прояви. Екзалтираните, напротив, определят като патриоти убийците на Винуеса. Този случай засилва недоверието към екзалтираните. Разтревожено от опасността от улични вълнения, правителството уволнява този, който се е превърнал в идол на размирниците – Риего. В Мадрид е организирана голяма протестна демонстрация, по време на която по улиците се разнася портретът на генерала. Тогава граф Торено и Мартинес де ла Роса ограничават свободата на печата, което предизвиква нови демонстрации (януари-февруари 1822). Централната власт и нейните представители все по-трудно могат да разчитат на уважение и подчинение в големите градове. В тази напрегната атмосфера се провеждат изборите за подновяване на Кортесите. Победата печелят екзалтираните. Риего, който е избран за депутат на Галисия, става председател. Натоварен да състави ново правителство, Мартинес де ла Роса, който е от умерените, предвижда да промени конституцията, създавайки горна камара, за да ограничи полето на действие на екзалтираните. След сблъсъци, които през юли изправят кралската гвардия срещу националната милиция, Фернандо VII се примирява и дава властта на екзалтираните. Правителствата, които се редуват от месец август 1822 г., принадлежат всички към тази тенденция. На тях се налага да се справят с дипломатическата, а после и военна офанзива на Свещения съюз, целяща възстановяването на абсолютизма в Испания.

Конституционният режим от 1820 г. се сблъсква още от началото с опозицията на традиционните първенци, които разчитат на подкрепата на краля. Той трябва да се справи и с натиска на групи, намиращи се в лявото пространство, които се представят за изразители на разочарованието, недоволството и нетърпението на народните среди. Испанската революция от 1820 г. е част от една либерална вълна, която засяга също Португалия, Италия, Германия; изглежда, че навсякъде хората са уморени от безчинствата на абсолютизма. През 1819 г. един дипломат, Хосе Хоакин де Мора, се е опитал да намери подкрепа в Европа за каузата на Испания в Америка; той установява, че нито един двор не е склонен да помогне на Фернандо VII, отношението към когото е сурово. След завръща-

нето си в Мадрид той съветва краля да смени министрите си, да обяви амнистия, да извика обратно някои от *afrancesados*, които биха били приемливи управляващи, и да установи конституционен режим по френския модел. За момента Фернандо VII не се вслушва в съвета му; шест месеца по-късно той отстъпва пред пронунциаментото и възстановява конституцията. Това доказва, че не е толкова глупав, колкото се смята, тъй като държи сметка за съотношението на силите. Поведението му от 1820 до 1823 г. потвърждава тази оценка: Фернандо VII окуражава абсолютистите; той непрестанно се противопоставя на либералите, но избягва да скъса с тях; отстъпва винаги до момента, когато през 1823 г. съотношението на силите отново става благоприятно за него. Наистина конституцията му предоставя ограничена, но реална власт: той си остава върховният авторитет и разполага с важни прерогативи като утвърждаването на законите. Вярно е, че в сравнение с предишното му положение Фернандо VII се смята за принизен; той трябва да дели властта с Кортесите, подложен е на техния контрол и критика. Недоволството му от тази ситуация го превръща в естествен лидер на тези, които искат да се върнат към стария ред. В действителност Фернандо VII отказва да се придържа към конституционната си роля – арбитър над партиите; той се държи като водач на партия и камарилата не престава да интригантства. Изключително умел в маневрите, Фернандо VII се възползва от разделението сред либералите, насърчавайки същевременно абсолютистите.

Привилегированите прослойки – поземлената аристокрация и духовенството – се чувстват заплашени от мерките относно неотчуждаемите имоти и премахването на сеньориалните права. Антиклерикализмът на либералите поставя в редовете на опозицията по-голямата част от духовенството; все пак някои енорийски свещеници, някои каноници, дори някои монаси биха могли да се присъединят към режима. Либералите не полагат особени усилия да си осигурят тяхната подкрепа. Напротив, изглежда, че те почти не се опитват да се противопоставят на надигането на един народен антиклерикализъм, който започва да взима форми на насилие. През март 1820 г. тълпите са нахлули в затворите на Инквизицията в Мадрид и Барселона, за да освободят затворените в тях. По селата омразата към духовенството е толкова силна, колкото и в градовете. През ноември 1822 г. манастирът в Поблет е плячкосан, както и един манастир на Ордена на св. Бруно в околностите на Севиля. През същата година един францискански монах е нападнат в Арагон и удавен в Ебро. Все по-често се чува викът: „Смърт за монасите!“ Духовенството приписва отговорността за тези действия и за тази атмосфера на либералите, опитва се да ги дискредитира, отъждествявайки ги с якобинците и френските републиканци. То се отдава с всички сили на борбата срещу режима. В северните провинции – Галисия, Бургос, Риоха, Сория, Каталония... – се сформират партизански групи, които не крият намерението си да възстановят абсолютизма със сила; сега ги наричат Апостолици. Бивши партизани като енорийския свещеник Мерино се връщат на служба. Скоро в Ла Сеу де Уржел се сформира бунтовническо правителство, което приема името Висше регенство на Испания по време на пленничеството на Фернандо VII. Начело стоят благородници и епископът на Малага. Това са първите прояви на това, което ще бъде карлизмът десет години по-късно; дори още сега вече се споменава триединството: Бог, Отечеството, Кралят.

Изправено пред тази заплаха, правителството може да разчита само на себе си. Наистина режимът не се ползва с популярност. Умерените либерали, които са на власт, нямат доверие в народа, когото квалифицират като паплач и сган. Те са обладани от грижата да поддържат реда, да „обединят реда и свободата“,

както казва Мартинес де ла Роса. Тази роля се пада на националната милиция, създадена с декрет на 24 април 1820 г.; тези, които участват в нея, трябва да заплатят униформата; офицерите, сержантите и ефрейторите са избирани от войниците, но само офицерите имат право да определят Генералния щаб, съставен от пенсионирани кадри от армията и флота. Милицията е класов инструмент в ръцете на богатите. Като цяло у либералната буржоазия, която не е многочислена, няма нищо революционно; тя е по-скоро консервативна и събитията от 1820 г. засилват тази тенденция. Обществената ситуация е тревожна. Нарастването на цените на стоките от първа необходимост – хляба – прави още по-несигурно положението на бедните; много от тях са принудени да просят. Народът приписва отговорността за скъпотията на режима, който е освободил цените, както може да се прочете в един вестник от 9 май 1820 година. Не винаги монасите са тези, които подтикват селяните и жителите на градовете към бунт, а непоносимостта на една ситуация на криза и контрастът между хубавите речи на либералите, пълни с благородни идеи, и всекидневната реалност. Управляващите се страхуват от народни вълнения; може би затова те реагират вяло на провокациите на Фернандо VII: кралската власт представлява все пак гаранция срещу безредиците.

Възстановяването на свободата на сдружаване е позволило създаването на многобройни патриотични дружества, нещо като революционни клубове, където могат да се открият разнообразни тенденции и които се вдъхновяват от бележити предшественици: земляческите дружества от времето на Просвещението, клубовете на Френската революция, английските клубове... Едно от първите, Патриотичното дружество на приятелите на свободата провежда заседанията си в една зала на кафене „Лоренсини“ на Пуерта дел Сол. Именно тук вечерта на 7 март, научавайки, че Фернандо VII се е заклел в конституцията, Еваристо Сан Мигел се качва на една маса и подема за пръв път химна на Риего, песен, която е до известна степен еквивалент на *Марсилезата* и която ще бъде до 1936 г. и най-революционната песен, официален химн на Испанската република, задължителна отправна точка заедно с Кадиската конституция за лява ориентация. В „Лоренсини“ се пеят и други бунтовнически песни, най-известната от които е *Trágala*, наречена така заради първите думи: абсолютистите ще бъдат принудени да преглътнат *(tragar)* конституцията, колкото и да ги е яд. Приятелите на свободата изповядват яростен антиклерикализъм; с изключение на това, те са по-скоро умерени, чувствителни към опасността от контрареволюция. Други дружества се събират в странноприемницата „Сан Себастиан“ или в „Златната чешма“, за да слушат речите на водачите си, от които най-известен е Алкала Галиано. Тези клубове допринасят за подхранването на политическия дебат. Там се дискутира по всички проблеми; пускат се петиции; изпращат се делегации при Кортесите; там могат да се срещнат журналисти, писатели, адвокати, политици, но също и дребни търговци, занаятчии... Такива клубове съществуват в повече от 150 града, всички те поддържат връзка помежду си и стават много популярни; артистите от Мадрид се оплакват дори от конкуренцията: публиката опразва театрите и отива в клубовете, за да слуша ораторите и да пее *Trágala*. Това оживление дразни правителството. На 21 октомри 1820 г. със закон временно се отменя правото на събрания. Налага се дружествата да затворят вратите си; в действителност те продължават да съществуват като неформални обединения (*tertulias*).

Тайните общества продължават дейността на вестниците и клубовете. На първо място е франкмасонството, което включва военни, интелектуалци, търговци, занаятчии... Фракмасонството е много по-умерено, отколкото се смята. Във Великия изток има много от бившите *afrancesados*; както видяхме, те са хора на

реда. Дори обвиняват един клон на масонството, че е основал Обществото на златния пръстен, за да се бори по-ефикасно срещу радикалните тенденции; Мартинес де ла Роса, Кинтана, Аргуелес, граф Торено били негови членове; това са *doceañistas*, обезпокоени от екстремизма на младите поколения. Те са тези, които, за да устоят на натиска върху депутатите, са предвиждали създаване на горна камара. Разочаровани от умерените тенденции на Великия изток, известен брой масони основават през февруари 1821 г. едно съперническо общество, *Comuneros*, чието име напомня великите предци от 1520 г., обезглавени във Вилялар. Риего е техният герой и водач.

Тригодишното конституционно управление се проваля отчасти заради разделението на либералите, отчасти благодарение на интригантските способности на Фернандо VII. Разкъсани между желанието да дадат на Испания модерни институции и страха от народното недоволство, либералите се оказват неспособни да противопоставят на Фернандо VII една последователна политика. Конституцията от 1812 г. предполага, че двамата партньори – кралят и народното представителство – ще постигнат съгласие да зачитат лоялно клаузите на договора; тя не предвижда нищо в случай на конфликт. Либералите на власт добре виждат проблема. Маневрите на краля ги дразнят и възмущават, но те не се осмеляват да стигнат до разрив с него. Те отхвърлят обвинението в якобинство, размахвано срещу тях от абсолютистите. Наистина те са имали намерение да променят конституцията, но не за да въведат един истински парламентарен режим, а точно обратното – за да намалят правомощията на Кортесите, създавайки консервативен сенат. Именно това предлага Мартинес де ла Роса, единственият либерал, спечелил си благосклонността на Фернандо VII, разкрива Кинтана. Забележката е интересна; тя доказва, че кралят е разбрал смисъла на операцията: става дума да се ограничат парламентарните инициативи, а не кралските прерогативи. Фернандо VII наистина винаги е действал много умело. Той използва всички възможности, които му предлага конституцията, и злоупотребява с тях: личността на краля е неприкосновена и свещена; кралят утвърждава законите; той назначава министрите... Колкото и заслужена да е моралната присъда над този хитър, вероломен, лицемерен крал, не може да се отрекат реалните му политически качества. Когато усеща, че конституционният режим преживява най-големия си упадък, той отправя призив към чужбина, за да му нанесе смъртоносния удар.

Стоте хиляди синове на свети Луи

На 2 декември 1821 г. Фернандо VII пише, че конституционният режим го лишава от свобода и отправя призив към страните от Свещения съюз. В началото на следващата година той се обръща конкретно към Франция. Правителството на Луи XVIII се ангажира да защити краля, но уточнява, че не може да става дума за възстановяване на абсолютизма. В действителност Франция се страхува от революционна зараза. Използвайки като претекст епидемията от жълта треска, тя слага санитарен кордон на границата в Пиренеите; малко по малко войските ѝ са подсилени и се превръщат в армия за наблюдение (октомври 1822). Събитията от юли 1822 г. – инциденти между Кралската гвардия и милицията, сформиране на правителство на екзалтираните – ускоряват намесата. Френският министър на външните работи – Монморанси, доставя оръжия и пари на абсолютистите. Четворният съюз е предвидил конгреси, за да се уредят въпросите, които биха могли да доведат до оспорване на договорите от 1815 година. Руският цар подтиква Франция към намеса, но Англия е против: тя смята, че от

1808 г. упражнява нещо като протекторат над Испания. Френският премиер Вилел също е против намесата; той се опасява за финансовите интереси на французите. Когато конгресът във Верона се събира на 20 октомври 1822 г., Вилел инструктира френските представители да запазят свободата на действие на Франция: тя не трябва да изглежда като пълномощник на Свещения съюз. Той получава оставката на Монморанси само за да назначи на негово място Шатобриан, който превръща войната с Испания в личен въпрос – „Моята испанска война, голямото политическо събитие на живота ми", ще пише той в *Спомени от отвъдния свят.* Съблазнен от една политика, която би върнала престижа на Франция, Шатобриан настоява за намеса. Русия, Австрия и Прусия отзовават посланиците си в Мадрид и изпращат дипломатическа нота, с която изискват отмяна на конституцията, свобода за краля и овладяване на анархията. Тази нота е посрещната с възмущение от правителството и Кортесите, които виждат в нея недопустимо вмешателство във вътрешните работи на страната. За сметка на това Апостолиците аплодират. Наследниците на тези, които през 1808 г. са порицавали толкова страстно Наполеоновата инвазия, призовават сега френската армия по свое желание. Въпреки резервите на Англия, експедицията се подготвя.

На 27 януари 1823 г., откривайки сесията на Камарите, Луи XVIII обявява официално френското решение с една високопарна и малко смешна декларация: „Сто хиляди французи, командвани от един принц от моето семейство, когото сърцето ми нарича мой син (херцог Ангулем, негов племенник), са готови да тръгнат, призовавайки Бога на свети Луи, за да запазят трона на Испания за един внук на Анри IV, да предпазят това красиво кралство от разруха и да го помирят с Европа." Испанската експедиция не е била през цялото време тази военна разходка, която представят учебниците. Вярно е, че херцог Ангулем, който минава Бидасоа на 7 април и който предвидливо се е заобиколил с няколко имперски генерала и маршала – Удино, Молитор, Монсе... – напредва бързо на север, посрещнат в Страната на баските и Навара от селяни, които викат: „Смърт на конституционалистите!" На 9 април той влиза в Бургос; на 23 май – в Мадрид. Молитор също не среща никаква съпротива в Арагон; той влиза в Сарагоса на 26 април. На други места нещата не протичат така лесно. Ла Коруня е окупирана едва на 28 август. В Каталония Мина не се предава лесно; след падането на Лерида (29 октомври), той се укрепява в Барселона, която изоставя едва в средата на ноември. Молитор превзема Аликанте чак на 12 ноември. Съдбата на конституционния режим се решава в Андалусия. От 20 март дворът и Кортесите са се оттеглили в Севиля. След падането на Кордова Кортесите решават да продължат съпротивата в Кадис, както по време на войната за независимост. Фернандо отказва да ги последва. Стараейки се да спазят законовите форми, Кортесите приемат на 11 юни резолюция на Алкала Галиано: „Тъй като Негово Величество отказва да се оттегли на безопасно място и изглежда разположен да падне в ръцете на враговете на отечеството, значи е загубил разсъдъка си; той е в състояние на умопомрачение." Такъв случай е предвиден в конституцията. Така че се създава временно Регентство до 15 юни, колкото да се заведе кралят в Кадис! Сто хиляди французи обсаждат Кадис на 24 юни. Едва след повече от два месеца, на 31 август, те преодоляват първата защита – укреплението Трокадеро. Населението е готово да продължи да се бие. То се съгласява да се предаде едва след като на 30 септември получава от краля обещание за всеобща амнистия. На следващия ден, със съгласието на Кортесите, Фернандо тръгва да пресрещне херцог Ангулем. Едва напуснал града, той отменя всички мерки, предприети от правителството и Кортесите от 7 март 1820 г. насам...., но потвърждава официално решени-

ята на абсолютистките хунти! Междувременно Риего е победен в Хаен на 13 септември и пленен. През февруари 1824 г., по силата на споразумение с Испания, Франция се задължава да поддържа един окупационен корпус от 45 хиляди души, който ще остане в Испания до септември 1828 г., разпределен в Кадис, Бургос, Сан Себастиан, Витория и Херона.

Ужасното десетилетие (1824-1833)

Това, което испанските историци наричат *ominosa década* – ужасното десетилетие, – е един от най-мрачните периоди в историята на Испания. То бележи също и един преход. Започва с ужасни репресии – които продължават до 1833 г. – и свършва със съставянето на правителство, примирено с необходимостта от реформи. Още веднъж Фернандо VII показва, че е способен да се приспособи към обстоятелствата, когато е принуден да го направи.

През октомври 1823 г. либералите – онези, които успяват – напускат страната, като най-често отиват в Лондон, където се събират и се опитват да заживеят по испански, дори със *serenos*, тези нощни пазачи, които в Испания имат ключове от всички къщи на дадена улица и отварят вратата на нощните птици! След Юлската революция някои се настаняват във Франция, където правителството на Луи-Филип им отпуска помощи в зависимост от социалното им положение: има тарифа за министрите, за депутатите и генералите, друга за висшите офицери и т. н. Много от тях напускат Испания със съучастието на френски военни, които се отвращават от мисълта да ги подложат на жестоко преследване. Сискар, който е бил член на Регентския съвет през 1812 г. и през юни 1823, е осъден на смърт още на 4 октомври 1823 година. Доверявайки се на обещанието, което Фернандо VII е дал три дни по-рано, да амнистира всички, които са изпълнявали държавни функции по време на конституционния режим, той настоява да защити правата си и да се оневини пред съдилищата. Граф Бурмон, главнокомандващ на френските войски, му спасява живота: той се преструва, че го арестува, качва го насила на един френски военен кораб, който е на котва в залива на Кадис, после го прехвърля на една английска корвета, която го откарва в Гибралтар, където той ще остане до смъртта си. Към изгнаниците от 1823 г. ще се присъединят по-късно интелектуалци, които не могат да понесат живота в задушаващата Испания на Фернандо VII. В Англия те откриват ново литературно течение, романите на Уолтър Скот, поезията на Уърдсуърт, на Колридж и Байрон... Именно те – Мартинес де ла Роса, херцог Ривас, Еспронседа, – когато най-после могат да се завърнат, след смъртта на Фернандо VII, въвеждат романтизма в страната си.

Напредването на френските войски в Испания е съпроводено с отмъщения и произволни екзекуции, извършвани от Апостолиците срещу служителите и симпатизантите на либералния режим. Бунтовническият регентски съвет още с идването си в Мадрид решава на 23 юни да осъди на смърт всички депутати либерали. Шокиран, херцог Ангулем напразно напомня, че всяко задържане трябва се извършва с предварителното съгласие на френските военни власти. Това не пречи на „кралските доброволци" да продължат дейността си. „Освобождаването" на ФернандоVII не променя положението. На 4 октомври с декрет са обявени извън закона всички – те са около 100 хиляди, които са заемали някакъв пост по време на триената[118]. Най-видната жертва е Риего, когото французите са допуснали грешката са предадат на испанците. Осъден на смърт, той е обесен на 7 ноември 1823 г. в Мадрид пред озлобена тълпа, сред която навярно са се намирали много хора, които са го приветствали три години по-рано. Още

по-злощастна съдба е отредена на бившия партизанин Хуан Мартин Упорития. През 1820 г. либералите са го назначили за генерал-капитан на Самора. През 1823 г. Хуан Мартин емигрира в Португалия, после, няколко седмици по-късно, получава разрешение да се върне: трябва да бъде интерниран в един малък град. Щом пресича границата, той е арестуван; държат го в затвора две години; в пазарните дни го излагат на погледите на тълпата, затворен в клетка като див звяр. Когато накрая решават да го заведат на ешафода на 19 август 1825 г., Упорития скъсва въжетата; палачите му са принудени да го убият с щикове.

За да се облекчат обикновените съдилища, които са препълнени, се създават военни комисии. Чуждите страни са обезпокоени; Луи XVIII настоява пред Фернандо VII за повече умереност. Кралят се вслушва в съветите му по свой начин. На 1 май 1824 г. той обявява амнистия, от която са изключени толкова много хора, че тя повече прилича на списък на заточеници. „Хунти за прочистване" са натоварени със задачата да прочистят администрацията, университетите, армията... Приема се за престъпление, наказуемо със смърт, обстоятелството, че някой е бил франкмасон или *comunero* или е викал: „Да живее Конституцията!", като пияното състояние не се приема за смекчаващо обстоятелство (декрет от 9 октомври 1824 г.) Редките опити за съпротива са смазани с крайна жестокост. През 1831 г. генерал Торихос, който опитва да слезе на брега близо до Малага, е разстрелян. През същата година една седемнадесетгодишна девойка от Гранада – Мария Пинеда, е обвинена, че е поддържала връзка с група либерали, заточени в Гибралтар, а също и че е избродирала върху знаме думите: „Закон, свобода, равенство"; тя е осъдена на смърт и екзекутирана „заради екзалтираната си подкрепа на конституционната революционна система"...

Бруталните и кървави репресии на Фернандо VII оставят в миналото наченките на развитие от 1823 година. Абсолютизмът трябва да се съобразява с реалностите. Испания се намира в критична финансова ситуация. Тя не може вече да разчита на богатствата на Америка, нито на колониалните стоки, които са служили за компенсация на външната ѝ търговия. На 27 ноември 1823 г. Фернандо VII се обръща към Свещения съюз: след като му е помогнал да си възвърне прерогативите на полуострова, защо да не се намеси, за да му помогне да възстанови законните си права в Америка? Англия не иска и да чуе, а през декември президентът на Съединените щати Монро огласява това, което по-късно ще бъде наречено с известно преувеличение неговата „доктрина": Америка на американците; всяка интервенция срещу правителство, което е запазило независимостта си, ще бъде разглеждана като неприятелски акт спрямо Съединените щати. Една година по-късно, на 9 декември 1824 г., поражението при Аякучо слага край на испанското господство в американския континент. Принудена да разчита само на собствените си ресурси, Испания изпитва големи затруднения да изплати външния дълг, който е нарастнал още повече заради експедицията на Стоте хиляди синове на свети Луи. Когато Фернандо замисля да не изплаща дълговете на триената, Вилел го призовава да изпълни задължението си: Испания трябва да плати. Повече от всякога страната има нужда от кредити и от заемодатели, които се намират в чужбина, но също и в Каталония, което е нещо ново: наистина една част от капиталите, възвърнати от Америка, се натрупват в Каталония, където са инвестирани в търговията и индустрията. Хората от финансовите и делови среди несъмнено не са либерали като тези от 1820 г., но не са склонни да подкрепят правителство, което сякаш е издигнало всичко реакционно в политическа догма. Очертава се сближаване между министъра на финансите – Балестерос, и каталонския банкер Гаспар де Ремиса, между най-малко реакционните от привърже-

ниците на Фернандо VII и най-умерените от либералите. От 1826 г. във властта в Мадрид бавно проникват „буржоазни" елементи; между тях и кралят се сключва негласен договор: първите поддържат втория при условие, че той смекчи своя абсолютизъм; някои наричат това „добре разбрана свобода". Теренът е подготвен от 1825 г. от министъра Сеа Бермудес, може би с помощта на бивши *afrancesados*, които имат двойно предимство : те са хора на реда, зачитащи властта и освен това са хора с опит, които имат солидно образование и добре познават политическите проблеми.

Апостолиците не се заблуждават. През ноември 1826 г. Манифестът на федерацията на чистите роялисти разобличава с особено сурови думи произвола на властта от 1823 г. насам, двойната игра на краля, полицейския режим, безнравствеността: „Фернандо VII не е човек; това е едно жестоко чудовище; това е най-мерзкото от всички създания; той е подлец[...], бедствие за нещастното ни отечество." Обвинението е красноречиво: абсолютистите не поддържат деспотизма; те са противници на националния суверенитет, но искат също така връщане към традиционните институции като Кортесите на Стария режим, нещо, което Фернандо VII никога не е пожелал да приеме. Тук се проявява основната характеристика на идеологията на Карлизма: отказ от компромис, когато става дума за модерни идеи. През 1827 г. същите отново повдигат въпроса, този път с по-умерен тон: „ В Испания има една партия, която работи упорито и умело за установяване на представително управление. Тази партия е ръководена от франкмасони и *afrancesados*, които са поддържали каузата на Наполеон. Цялата ѝ кампания се основава на два пункта: да се създаде в Европа мнение, благоразположено към техните възгледи, и да се убеди кралят, че единственият начин да осигури трона и приемствеността на династията, е да се съгласи на промени." От думи Апостолиците минават към дела. През август 1827 г. бунтът на „Недоволните" в Каталония затвърждава разрива между Фернандо VII и Апостолиците; въстаниците заявяват, че се бият за религията, „срещу фанатиците, политиканите и *carbonari*[119]", срещу машинациите, които подготвят разрухата на страната; те имат намерение да „отблъснат и унищожат всички масони, *carbonari, comuneros* и други секти, измислени от макиавелистите". Този бунт ускорява развитието на нещата: Фернандо VII скъсва окончателно с Апостолиците и се сближава с бившите *afrancesados*, умерени либерали, на някои от които е разрешено да се върнат от изгнание, с банкери и индустриалци от памуковата промишленост в Барселона, с някои финансови среди в Кадис...

Апостолиците прехвърлят надеждите си върху дон Карлос, брат на краля, който трябва да наследи Фернандо VII, тъй като той няма деца. Но през 1829 г. Фернандо VII, вдовец за трети път, се жени за племенницата си, неаполитанката Мария Кристина. Събитието обърква крайно настроените и радва либералите. На следващия 10 октомври кралицата ражда дъщеря. За Апостолиците това е катастрофа, за либералите – благословия: дългосрочни политически и краткосрочни семейни и династични интереси свързват либералите с Мария Кристина. Тази солидарност се проявява с пълна сила през септември 1832 г., когато Фернандо VII се разболява. На 1 окомври умерените успяват да накарат Мария Кристина да сформира временно правителство начело със Сеа Бермудес, който обявява амнистия, реорганизира висшето военно командване и се съгласява да отвори отново университетите. Когато няколко месеца по-късно Фернандо VII умира, умерените либерали разполагат с основните центрове за взимане на решения и упражняване на властта; Апостолиците се оказват във възможно най-лошото положение за легитимисти: това на размирници, на хора извън закона.

4. Отделянето на Испанска Америка

Между 1810 и 1825 г. огромните територии на Испания в Америка се отделят от нея. Нека отхвърлим веднага една неправилна аналогия: отделянето на Испанска Америка не е деколонизация; изкушени сме да кажем, че е точно обратното. Това, което се прекъсва тогава, са връзките с метрополията, но икономическите структури и социалните отношения остават такива, каквито са били; креолската олигархия продължава да доминира над индианските маси, чернокожите и метисите; експлоатацията на вторите от първите дори се засилва поради разрива с метрополията; заедно с испанските чиновници изчезва всичко, което все още е можело да ограничи властта на креолите: законодателство, което се опитва да защити индианците; въпреки че то не винаги е било прилагано – в действителност то не е прилагано често, – все пак е съществувало като морален ориентир и идеал за постигане. Креолската олигархия, която разполага вече с икономическа хегемония и социално влияние, се сдобива сега и с политическата власт. От 1825 г. подчиненото население няма вече никакви гаранции; от сега нататък креолите определят закона. Освободителното движение се развива на два етапа: 1810-1814 г. и 1817-1825 г., разделени от период, през който Испания е на прага да си възвърне загубените преди това позиции.

Традиционните обяснения

Дълго време се предлагаше една логично свързана интерпретация на независимостта на Испанска Америка, свеждаща се до три точки:

— общи причини: произволът на колониалния режим (търговският монопол на Испания, дискриминацията, на която са били подложени креолите при назначенията на държавни длъжности и раздаването на църковните бенефиции и т. н.);

— влиянията: главно това на философията на Просвещението и на френските енциклопедисти;

— примерите от чужбина: независимостта на Съединените щати в Северна Америка и Френската революция от 1789 година.

Тази интерпретация, която доскоро присъстваше в повечето учебници[120], не издържа на по-внимателен анализ[121]. Тя е изкована от първото поколение политици на младите нации веднага след освобождението им. Ето какво пише аржентинецът Сармиенто в средата на XIX в.: „Не е нужно да се спираме върху характера, предмета и целите на революцията за независимост. В цяла Америка те са едни и същи; те имат един и същ източник, а именно: развитието на европейските идеи.“ За Сармиенто, както и за други представители на новите държави е изкушаващо – и лесно – да се хвърли върху Испания отговорността за упадъка, в който са затънали тези държави: Америка е имала нещастието да понася игото на една ретроградна и мракобесническа нация; това обяснява нейното изоставане, което тя се мъчи да преодолее чрез присъединяване към идейното движение, родено от американската и френската революции. След освобождението новите ръководни класи – същите, които съставляват старата креолска олигархия, – търсят легитимност, която да им позволи да наложат властта си; за тази именно цел са послужили великите принципи от 1789 г. и речникът на Френската революция.

В една от предишните глави се спряхме на креолския комплекс за онеправданост и Просвещението в Америка. В края на XVIII в. креолите участват широко в печалбите от колониалната търговия; ако изпитват чувство за малоценност

спрямо жителите на полуострова, то е защото те самите поставят на първо място в скàлата на ценностите принадлежността към бялата раса и от тази гледна точка те са в неравностойно положение спрямо испанците[122]: „ Оттам идва изкушението да се освободи социалната пирамида от един обременяващ връх, оттам идва изкушението за креолите, притежаващи приблизителни бели показатели, да останат сами на върха на едно общество, което са направили потисническо само в своя полза“ (Пиер Шоню). Колкото до влиянието на Просвещението в Америка, то се осъществява главно чрез посредничеството на Испания и на нейните служители, които креолите толкова силно ненавиждат. То наистина ли е толкова силно, колкото се смята? Това е съмнително. Едва впоследствие някои теоретици на американската независимост посочват Русо като един от духовните им наставници. Чели ли са го задълбочено преди 1810 година? Вдъхновявали ли са се от него? Човек си задава този въпрос, когато види как Мариано Морено например, един от идеолозите на аржентинската независимост и преводач на *Обществения договор* (Буенос Айрес, 1811 г.), признава простодушно в предговора, че е цензурирал някои пасажи: „Тъй като авторът изпада в умопомрачение, щом заговори по религиозни въпроси, аз отстраних главата и основните разсъждения, които са посветени на тях!“ Тези предпазни мерки не попречват на общинското ръководство – автономистко – на Буенос Айрес да обяви книгата не само за безполезна, но и за опасна за младежта. Тази реакция ясно разкрива реалното влияние на Просвещението в Испанска Америка. Само едно малцинство от образовани креоли е способно да оцени идеи, така противоположни на обществената организация в страната им.

Остава примерът на двете революции, американската от 1776 г. и френската от 1789 година. Дистанцията във времето, която ги разделя от първите движения за отделяне в Испанска Америка (повече от 30 години за първата, двадесетина години за втората) показва ясно, че на влиянието им – ако изобщо съществува – е било необходимо доста време, докато се прояви.

Ехото на Френската революция в Испанска Америка

Независимостта на Испанска Америка става възможна благодарение на ситуацията, създадена в самата Испания вследствие на френската революционна криза. Новините от Франция се посрещат в Испанска Америка със смесица от ентусиазъм – при едно съвсем ограничено малцинство – и ужас – у мнозинството. Между реакциите от първия тип могат да се посочат два примера, взети от сърцето на Империята – Кито. Санта Крус-и-Еспехо, един от малкото индианци, завършили висше образование – той е лекар и литератор, – основава нещо като клуб, Училище на съгласието, където се коментират революционни книги и брошури, вкарани контрабандно; той гради планове за освобождаване на Америка; през 1795 г. е хвърлен в затвора. Неговият млад съотечественик Антонио Нариньо, който е креол, няма по-голям късмет с превода си на *Декларацията за правата на човека*. По същото време френското влияние е по-осезателно в заговора на Гуал и Еспаня в Каракас. Те не са креоли, а испанци, представящи се за републиканци – по тази причина испанските власти са ги заточили във Венесуела, – които обединяват около себе си дребни търговци, занаятчии и военни. Те също гледат положително на революционния идеал и освобождението. Техният превод на *Декларацията за правата на човека* се предшества от *Встъпително обръщение към американците* в републикански дух; нападат се кралете, представени като потисници; говори се за това „да се върне суверенитетът на народа“ и да се състави конституция, гарантираща „равенството на гражданите и упражнява-

не на естествената свобода"; предвижда се дори употреба на сила – ехо от Терора, – за да се отстранят „всички индивиди, известни с враждебността си към новата система". *Обръщението* завършва с призив към американците от всяка социална прослойка, професия, цвят, възраст и пол: „След триста години най-нечовешко робство, отечеството иска свободно управление [...]. Да живее суверенният народ! Смърт на деспотизма!"

Колкото и да са важни тези прояви, те си остават дело на едно малцинство. Като цяло креолите заемат по отношение на Френската революция също толкова непримирима позиция, колкото тази на Флоридабланка на полуострова. През 1793 г. *Gaceta de Lima* осъжда „разбеснелите се демократи, които тиранизират и съсипват Франция". *Mercurio del Perú*, след като е критикувал отношението на Конвента към Луи XVI, умножава статиите срещу нечестивостта, безбожието, атеизма на френските революционерли, пагубните им принципи, особено идеята за равенство, толкова противоречаща на Божията воля и намеренията на Провидението. В Мексико умове, довчера просветени и прогресивни, правят пълен завой пред призрака на Френската революция. Епископът на Валядолид де Мичоакан, известен дотогава като реформатор, публикува през 1793 г. едно епископско послание, което представлява палинодия[123]: „Пагубният възглед на Декарт, според който философите трябва не само да вярват, но и да мислят, разрешава всички ереси и отваря пътя на атеизма, деизма, материализма"; всичко това е довело до революцията, чиято цел е да унищожи католицизма, свещеничеството и гражданската власт. Пак в Мексико доминиканският монах Сервандо Тереса де Миер, един от идеолозите на освободителното движение, е скандализиран от понятието за равенство, което проповядват якобинците; между хората не може да има равенство.

Всички тези реакции имат едно и също име – страх от Революцията[124], и този страх е разбираем. Революционните принципи – свобода, равенство, права на човека – и техните практически последици – отмяна на привилегиите и на робството – не може да не шокират креолите. Те подкопават основите на колониалното общество, което в още по-голяма степен от испанското се основава на неравенството. Креолите нямат склонност към самоубийство. Те няма как да не се борят срещу една толкова опасна идеология. От тази гледна точка събитията в Санто Доминго отварят очите на тези, които още се колебаят. Действията на Тусен Лувертюр, който обявява отмяна на робството и основава република на свободните чернокожи, предизвикват реакция на ужас. Много колонисти, подложени на терор, избягват във Венесуела; разказът за страхотиите, на които са били свидетели, ужасява слушателите им. Изразът „законът на французите" добива тогава на Карибските острови точно определен смисъл; той е синоним на подкопаване на основите на обществото. Именно на този „закон на французите" се позовават разбунтувалите се чернокожи от Коро, на крайбрежието на Венесуела през 1795 г.: отмяна на робството и на прекомерните данъци, унищожаване на „бялата аристокрация". През същата година в Куба избухва друго въстание, последвало примера на Хаити. Тези две въстания са потушени жестоко, но те оставят следи у креолите, които оттогава са завладени от една-единствена мисъл: да избягнат заразата с френските революционни идеи и да поддържат обществения ред.

Така че не е учудващо, че креолите във Венесуела толкова зле приемат инициативата на Миранда, *Предтечата*, който слиза на брега в Коро през 1806 г. с помощта на англичаните, за да започне освободително движение. Какво е Миранда в очите на креолите? Син на емигрант от Канарските острови, богат търговец, наистина, но с плебейски произход. Нещо повече, Миранда е участвал във

Френската революция; бил е един от бойните другари на Дюмурие. Няма значение, че е бил жирондинец и като такъв е бил затворен от монтанярите, които за малко не го изпращат на гилотината; няма значение, че Миранда, който се е отърсил от илюзиите си, ужасил се е от Терора и кланетата в Санто Доминго, ненавижда сега всичко, което прилича на якобинство[125], че е възприел политическия модел на Съединените щати и че е станал консерватор. Олигархията в Каракас не иска и да знае за тази еволюция; тя помни само едно: Миранда е революционер; присъствието му във Венесуела може да донесе само нарушаване на обществения ред и да посее семената на анрхията. Миранда не намира никаква подкрепа; той се връща при англичаните.

Американските хунти

Ситуацията в Испания през 1808 г. е причината, предизвикала процеса, който ще доведе до независимостта, без в този момент да се предвижда подобна перспектива. Хронологията на събитията е показателна. От 1795 до 1808 г. американските територии са оставени сами на себе си. Войните в Европа и по моретата затрудняват връзките с Испания. През 1797 г. метрополията фактически се отказва от колониалния монопол: тя разрешава на американските територии да търгуват директно с неутралните страни. Морските поражения при нос Сан Висенте (1797) и при Трафалгар (1805), отслабват испанската флота и правят още по-несигурни комуникациите с Америка, която се оказва все по-изолирана от полуострова. При все това американските територии не се възползват от случая, за да скъсат с метрополията; те ѝ остават верни, въпреки френската и английската пропаганда, които ги насърчават да действат в тази насока.

Те са ѝ все така верни и в 1808 г., когато от Европа пристигат тревожни новини: качването на престола на Жозеф Бонапарт като крал на Испания и окупирането на почти целия полуостров от армиите на Наполеон. Какво правят тогава креолите? Те изразяват на висок глас верността си към законния крал, към Фернандо VII. Както в Испания, те сформират хунти „пазителки на правата на Фернандо VII" – това е името, което си дава хунтата на Каракас през август 1808 година. Те си поставят за цел да защитават законния крал от коварството на Наполеон, както и католическата религия, застрашена от французите, защото за креолите Бонапарт е продължител на Френската революция; той споделя идеала ѝ за равенство. Независимата хунта на Кито, която е създадена на 10 август 1809 г. изразява тези намерения във високопарен стил: „Пресветият закон на Иисус Христос и тронът на Фернандо VII, преследван и изгонен от полуострова, намериха в Кито височайше убежище. Под екватора се издига непревзимаем бастион срещу пъклените начинания на потисничеството и ереста [...]. Да живее законният ни крал и нашият естествен владетел Фернандо VII!" Далеч от мисълта да прокламират принципите на 1789 г., американските хунти мислят само как да се преборят с тях. По това време никой не мисли за освобождение. Креолите се страхуват да не загубят господстващите си позиции в колониалното общество. Те са обладани от желанието да поддържат реда. Страхуват се, че индианците, чернокожите и метисите може да се възползват от кризата на властта, провокирана от Наполеоновото нашествие, и да се разбунтуват. Креолите не са сигурни в колониалните власти, към които отправят призиви както емисарите на Жозеф Бонапарт, така и тези на Хунтата на Кадис. Нека не забравяме наистина, че по времето на Карлос III тези власти са се опитали да въведат в Америка реформи, които са изправили срещу тях колониалното общество; обвиняват ги, че искат да разрушат традиционния порядък. През 1808-1809 г. това недоверие

предизвиква различни реакции. Креолите взимат нещата в свои ръце в хунтите, създадени по тяхна инициатива и ръководени от тях именно, за да избягнат безвластието. Няма друго обяснение за изникването на хунти почти навсякъде, почти по едно и също време и с едни и същи цели. Няма общ план; навсякъде се проявява една и съща защитна реакция: да се вземе на място властта, за да се гарантира общественият ред, но на тази власт все още не се гледа като на независима от Испания. Понякога хунтите постигат компромиси с колониалните власти, понякога влизат в конфликт с тях. И в двата случая целта на креолите е да контролират ситуацията. Това, което се случва в Мексико, е показателно. Вицекралят Итуригарай минава за приятел на Годой. На 15 септември 1808 г. испанците (магистрати в аудиенцията, търговци на едро от консулската служба...) го обвиняват в предателство, свалят го от поста му и го изпращат в Испания. Креолите, които изглежда поддържат вицекраля, се вбесяват и свалят наследника му, посочен от Хунтата в Кадис. Тези раздори не остават без последици.

Американските хунти признават без възражения Централната хунта в Кадис, която координира съпротивата срещу *afrancesados* и французите. Нещата се променят през 1810 г. вследствие на две поредици от събития: от една страна, френските победи в Испания; от друга, създаването на полуострова на регентски съвет и събирането на Кортесите в Кадис.

В началото на 1810 г. в Америка пристигат тревожни новини; всички са убедени, че французите са спечелили, че полуостровът окончателно е изгубен, че ще бъде подчинен на чуждо господство и потопен в анархия, че религията загива заедно с трона. За да не бъде Америка на свой ред засегната, креолите решават да вземат нещата в свои ръце. При мисълта, че Жозеф Бонапарт, с всичко, което олицетворява – отмяната на привилегиите, гражданския кодекс, антиклерикализма, – може да царува над Испания и Индиите, креолите изпадат в паника. Безвластието на върха ги подтиква да поемат самите те отговорността за поддържането на реда. Няма съмнение, че някои са се опитали да се възползват от кризата, за да създадат нов ред, внушен от идеите на 1789 г., но общата тенденция сочи обратната посока: „нашата цел беше – пише един от инициаторите на движението в Буенос Айрес – не да се бунтуваме срещу законната власт, а точно обратното, да поемем задълженията на тази, която вече не съществуваше нито фактически, нито юридически, тъй като нацията беше обезглавена"; целта беше „не да се създава анархия, а да се предпазим от нея и да не бъдем повлечени в пропастта като Испания".

В Каракас общинското ръководство отстранява генерал-капитана Емпаран, който заема този пост от май 1809 г., защото го подозира, че е бонапартист, следователно изповядва подривни идеи. От 19 април 1810 г. Каракас виртуално се е отцепил. Буенос Айрес живее в тревога, откакто през юни 1806 г. един английски експедиционен корпус е атакувал града. Вицекралят се е скрил във вътрешността на страната и тогава един френски морски офицер, служещ на Испания – Жак Линие, поема командването на отряд от креолски доброволци, организира съпротивата и отблъсква нападателите на 12 август 1806 година. През следващата година има нова английска офанзива, този път срещу Монтевидео, който е окупиран и вицекралят отново не е на мястото си. Виждайки неговата некомпетентност, съдът го отстранява и назначава Линие за генерал-капитан. През 1810 г. креолите в Буенос Айрес се опасяват от ново нападение на англичаните. Те се страхуват най-много да не бъдат изоставени от Испания сега, когато изглежда, че Жозеф Бонапарт окончателно е спечелил играта: няма ли опасност да им наложат нов режим? Дали няма да отстъпят Ла Плата на друга велика сила? Крео-

лите установяват наистина, че от 1795 г. Испания се е отказала, доброволно или не, от Северна Флорида, половината от Санто Доминго, която все още е владеела, от Луизиана, от остров Тринидад... Тази поредица от отстъпки оставя впечатлението, че метрополията не държи много на отвъдморските си територии. При тези условия общинското ръководство на Буенос Айрес се решава на 25 май 1810 г. да поеме върховната власт от името на Фернандо VII. Целта е да се избегне Испания да се договори с Наполеон и да купи спокойствието си с цената на Аржентина; „не искахме да бъдем измамената жертва", ще каже по-късно един от градските съветници.

В Мексико енорийският свещеник на Долорес, Идалго, застава начело на едно движение, чиято основна грижа е съдбата на безимотните в един район, засегнат от бедността, безработицата и глада. Не след дълго цели пълчища от индианци тръгват на война срещу богатите и могъщите под хоругвата на Св. Богородица от Гуадалупе, закрилница на Нова Испания, обявявайки на висок глас верността си към религията и Фернандо VII. Идалго даже стига дотам да отмени робството в района, който владее. Креолите и родените на полуострова забравят тогава кавгите, които са ги разделяли през 1808-1809 година. Те изграждат общ фронт, който се справя с бунта. Идалго е разстрелян. Друг селски свещеник, Морелос, продължава борбата начело на малка група, която успява да издържи до 1814 година. Той също е заловен и екзекутиран. Тези два опита служат за урок на креолите. От този момент те внимават да не предприемат нищо, което би могло да доведе до нови авантюри. Мексико престава да се бунтува и се превръща в остров на консерватизма. Както отбелязва в 1810 г. епископът на Мичоакан, всяко посегателство на обществения ред, откъдето и да идва, би причинило незабавно ужасяваща анархия. В Андите също креоли и испанци са принудени да се спогаждат. И едните, и другите са били засегнати от драматичните събития от 1780-1781 г., когато индианците на Тупак Амару са атакували градовете. През 1809 г. вицекралете на Лима и Богота, действайки съгласувано, престават да се колебаят пред създаването на правителствени хунти в Ла Пас, Кито, и по-късно (1814) в Куско. Това, което характеризира поведението на креолите в цяла Америка, е старанието да не извършат нищо, което би могло да застраши един социален ред, който ги задоволява. Там, където се чувстват достатъчно силни, за да действат сами – такъв е случаят във Венесуела и в Аржентина, – те отстраняват колониалните власти; и обратното, те им сътрудничат навсякъде, където масата на индианското население създава тревоги, както е в Андите и Мексико. Все още не става дума за независимост, още по-малко за великите принципи на 1789 година.

Първите сепаратистки прояви се наблюдават през пролетта на 1810 г., когато Централната хунта в Кадис е разпусната и предава правомощията си на регентски съвет. Американските хунти са признали Централната хунта, която всъщност е била само един координационен орган; те се чувстват засегнати от факта, че не е било поискано становището им относно създаването на Регентството, което смятат за нелегитимно и на което отказват да признаят правото да говори от името на Америка. От този момент се установява едно тънко разграничение между титуляра на монархията – Фернандо VII, чиито права са признати – и неговите наследствени държави, включващи самата Испания и американските територии. Според това разграничение американските територии не са колонии на Испания; те са поставени на равна нога с нея, като личността на краля осигурява единството на двете групи. Ако кралят умре или, което се свежда до същото, не е в състояние да изпълнява функциите си, всяка от двете

групи възвръща автономията си и свободата да разполага със себе си. Нито една от двете няма право да налага волята си над другата. На 3 май 1810 г. *Mercurio venezolano* резюмира по следния начин това положение: хунтата в Каракас не е задължена да се подчинява на Регентството на Испания, което настоява за суверенитет, който не му е делегиран нито от монарха, нито от общността на испанците от двете полукълба. С други думи, съгласни са да се подчиняват на Фернандо VII, но не и на Регентството, което претендира, че действа от негово име. Неуместните действия на Регентството, а после и на Кортесите в Кадис, които се опитват да наложат властта си, засилват тези раздори, които довеждат до разрив. От 1810 г. много от американските територии се смятат за освободени от каквито и да било задължения спрямо Испания. По-скоро силата на обстоятелствата, отколкото една решителна воля ги тласка към разрив с Испания; това може да се прочете в декларацията за независимостта на Каракас от 1811 г.: „Бяхме принудени да стигнем по-далече, отколкото искахме, поради враждебното и неестествено поведение на тези, които управляват Испания."

През пролетта на 1810 г. мнозина в Америка са убедени, че Испания е окончателно изгубена. Всяка от териториите може да разчита само на себе си. Обладана от грижата да запази доминиращата си позиция и да не допусне да се стигне до безвластие, креолската олигархия, там където се смята за достатъчно силна, решава да поеме самата тя суверенитета, останал без наследници. Либералът Бланко, който издава в Кадис месечно списание – *El Español*, анализира проницателно този начин на разсъждение : „Когато кралят е отстранен и затворен, както е случаят в Испания, народът поема неговите прерогативи и ги делегира на когото той реши, но има ли право испанският народ да налага волята си на американския? Притежава ли пълновластието над териториите на испанската корона и може ли да делегира правото за тяхното управление? Ако по времето на затворничеството на Фернандо VII народите на Испания възвръщат своята независимост, това се отнася също и за народите на Америка."

От какви принципи се ръководи креолската олигархия, когато решава самата тя да поеме властта? Не от националния суверенитет, така скъп на френските революционери, а от възможно най-традиционната доктрина – схоластичната теория: суверенитетът се заключава в народа, който го делегира на принца; в случай че няма принц, той се връща при народа. Духовният учител на креолите от 1810 г. не е Русо, а Суарес, макар по-късно да се използват аналогиите в изразните средства, за да се изтъкне привидното убеждение, че негласният договор на Суарес е същият като обществения договор на Русо. Вярно е, че Суарес никога не е цитиран в прокламациите от това време: историците правят заключението, че неговото влияние е било много по-слабо от това на Русо. Ние няма да се откажем от това, което казахме по повод Просвещението в Америка: то се съобразява много повече, отколкото във Франция, с традиционния начин на мислене. Нека не забравяме и образованието, което дават йезуитите до изгонването им през 1767 година. Ако Карлос III и неговите министри с такова постоянство забраняват „кръвожадните теории" – т. е. тези на Мариана и Суарес – с обвинението, че оправдават цареубийството в някои крайни случаи, забрана, за която в навечерието на независимостта[126] все още съжаляват някои американци, то е защото схоластичната доктрина за произхода и условията за упражняване на властта пленява много умове в края на XVIII век. Малко вероятно е между 1789 и 1810 г., в един политически, социален и идеологически контекст, който е силно враждебен към идеите, въплътени от Френската революция, тази доктрина да бъде внезапно заместена от теорията на Русо. Не е трудно да се разпознае схоластичното

вдъхновение на декларациите за независимост на Буенос Айрес (август 1810) и Каракас (юли 1811). Секретарят на хунтата на Буенос Айрес, Мариано Морено, обосновава позицията си по следния начин: от момента, в който Наполеон чрез предателство изтръгва от Испания Фернандо VII, „най-обичания от монарсите ѝ" кралството е обезглавено; то е изгубило принципа, от който произтича суверенитетът; по силата на този факт народите възвръщат всичките си правомощия; суверенитетът се връща при тях; те могат да разполагат с него както намерят за добре. Един от ръководителите на хунтата изтъква един по-прозаичен аргумент: „Как може да се допусне, че една огромна територия като Аржентина, която има милионно население, ще се подчини на суверенитета на търговците от Кадис и на рибарите от остров Леон?" Тази фраза подсказва, че са намесени и икономически интереси. В Каракас мислят по същия начин: „От момента, в който в Байон Фернандо VII беше превърнат в затворник и той самият и баща му се отказаха от короната в полза на Наполеон, връзките, които обединяваха народите на монархията в една обща държава, подвластна на един и същ владетел, се разкъсаха." Богота се отделя по силата на същите принципи (юли 1810). За сметка на това Мексико, Централна Америка, Андите и Чили остават верни едновременно на Фернандо VII и на Регентството в Кадис.

В съответствие с тези позиции Буенос Айрес, Каракас и Богота отказват да бъдат представени в Кортесите в Кадис, свикани от Регентството. По други места различни обстоятелства затрудняват изборите и пътуването на депутатите[127]. По принцип тези депутати са посочени от общинските съвети на столиците на провинциите, т. е. от креоли. На някои от тях им трябва много време, за да стигнат до Испания. Докато чака пристигането им, Регентството решава да включи в заседанията заместници измежду испано-американците в Кадис: така са определени 29 заместника от електорат от 177 души! Те са почти толкова на брой, колкото 36-те редовно избрани депутати. Трябва ли да се допуснат в Кортесите представители на територии, станали отцепници? Да, решават Кортесите; да се процедира по друг начин би означавало да се признае свършеният акт. Участието на американците в Кортесите в Кадис е с голямо цифрово изражение, но то не е нито представително, нито хомогенно. Изправени срещу жителите на полуострова, американците са солидарни по малък брой общи въпроси; за всичко останало позициите им са най-разнообразни. Те принуждават колегите си от полуострова да признаят, че американските територии юридически никога не са били колонии. Ето защо конституцията от 1812 г. определя испанската нация като общността на испанците от двете полукълба. След като това е постигнато, започват разногласията. За либералите, привърженици на една унитарна и централизирана държава, така дефинираното равенство предполага идентични закони и форми на управление в Испания и Америка, което е оспорвано от американците, които привеждат като аргумент спецификата на Новия свят. Друг спорен въпрос: конституцията предвижда провинциите – в Америка, както и останалите – да избират депутати с брой, пропорционален на населението им. Креолите настояват да се вземат под внимание индианците и *castas* – със смесена кръв[128], – но това би означавало да се даде на Америка по-голяма представителство от това на Испания. Въпросът се решава с компромис: ще се държи сметка за индианците, но не и за метисите.

Гражданската война

Всъщност тези дискусии са безмислени, защото конституцията няма да бъде прилагана, а и ситуацията в Америка не подлежи на юридическо тълкуване. От

1810 г. се води не война за независимост – американци срещу испанци, а гражданска война между иберийци (и американци, и испанци) пред погледа на потиснатото население (индианци, чернокожи, метиси), които първоначално остават неутрални – борбите, които се водят, не ги засягат, – но постенно осъзнават ползата, която могат да извлекат от тези противоречия; тогава гражданската война се раздвоява на класова борба и война на расова основа.

Автономистките хунти, които сега се наричат правителства, трябва първо да победят съпротивата на представителите на властите от полуострова. Това не е най-трудното. Ако автономистите нямаха други противници, те биха спечелили за няколко дни. Испания е в състояние да им противопостави само моралния си авторитет. Тя разполага в Америка с много малко военни части. Реформите от XVIII в. дълбоко са променили състава на армията на Индиите. Повечето от офицерите и войниците са креоли. От 35 хиляди души, разположени в Америка през 1810 г., произхождащите от полуострова са едва пет хиляди и петстотин[129]. Същото важи за доброволците; в роялистките армии испанците винаги са били малко на брой, което много безпокои Боливар. Два лагера си противостоят, но това не са от една страна американците, а от друга – испанците. Ако всички испанци са лоялисти, то креолите са разделени; от тях има и сред „патриотите", и сред „роялистите". Едните са за независимоста; другите са против нея. В първата група друго разделение противопоставя тези, които искат новата държава да бъде централизирана, на онези, които отказват хегемонията на един град-столица и предпочитат федералната структура.

„Патриотите" лесно се налагат в Буенос Айрес през 1810 г., но се сблъскват със силна съпротива, когато се опитват да възстановят в своя полза единството на бившето вицекралство. Нито Парагвай, нито Уругвай приемат хегемонията на Буенос Айрес, нито пък хинтерландът, пампасите. През 1810 г. се очертава опозицията, която ще доминира политическия живот на Аржентина до средата на XIX в.: централисти срещу федералисти, така да се каже; по-точно: пристанището срещу пампасите, буржоазията на Буенос Айрес, търговци, отворени за свободния обмен, срещу *gauchos*[130] от вътрешността. Сармиенто ще нарече това явление борба на цивилизацията срещу варварството, на гражданската власт срещу *caudillos*[131].

Във Венесуела креолската олигархия на Каракас поема инициативата да обяви независимостта. Към нея принадлежи Боливар; той притежава хиляди хектари и роби. Освен това той се ползва с престижа на образован човек, който е пътувал в Съединените щати, Испания, Италия, Франция, където е присъствал на коронясването на Наполеон. Той бързо се налага като водач на движението за независимост. Първата венесуелска република – всъщност тя се свежда само до гр. Каракас – не просъществува дълго. Срещу нея са мнозинството креоли, инстинктивно привързани към традиционния ред; те са монархисти и католици; републиката ги плаши; особено се страхуват, че инициативата на венесуелския елит може да послужи като сигнал за социален бунт. Страховете им се оказват оправдани. Цялата страна се изправя срещу арогантността на първенците на столицата: чернокожи, метиси, белите бедняци..., които не са нито особено изявени монархисти, нито положително настроени към Испания, но още повече се страхуват от потисничеството на креолите. Представителите на средните слоеве биха искали да заемат държавни длъжности; колониалните власти са били съгласни, но олигархията се е противопоставила; тя е изисквала от кандидатите доказателства за чиста кръв... Много от тези, които са били отстранени по този начин, си го припомнят през 1810 г.; те се присъединяват към лагера на роялистите не от обич

към Испания, а от омраза към аристокрацията на Каракас. Робите не могат да забравят, че в 1789 г. – годината на обявяване на Декларацията на правата на човека – креолите са попречили на Испания да обнародва Черен кодекс, който съдържа разпоредби, защитаващи интересите на робите. Според креолите предвидените реформи са щели да съсипят земеделието и да поощрят чернокожите да се отдадат на природната си наклонност: безделието. Епископът на Каракас не пропуска да им го напомни; той съветва свещениците от районите с плантации да покажат на чернокожите, че потисничеството на испанците е несравнимо по-поносимо от това на едрите собственици креоли. Чернокожите се надигат; те се записват в „роялистката" армия на генерал Монтеверде. Боливар е ужасен от престъпленията на „тези безчовечни и жестоки тълпи, които се хранят с кръвта и имуществото на патриотите", които убиват, грабят, насилват и опустошават. Първата венесуелска република рухва на 25 юли 1812 г., когато „армията" на Монтеверде – по-малко от 300 войника... – влиза в Каракас. Боливар избягва в Кюрасао и оттам слиза на брега в Картахена, за да си възвърне изгубените позиции. За да сломи съпротивата, той обявява война на живот и смърт (1813): „Испанци и канарци, подгответе се да умрете, ако останете неутрални и ако не участвате активно в борбата за освобождение на Америка." Екзекутирайки предателите и глобявайки враждебно настроените градове и села, Боливар придава на гражданската война брутален характер, на който от противниковия лагер отговарят със съответни жестокости. Намесата на *llaneros*[132] решава изхода на битките.

В равнините във вътрешността на Венесуела – ляносите (*llanos*) – креолите се опитват от дълго време да защитят имения си от крадците на добитък, метиси, които се местят от едно място на друго, които взимат конете, когато имат нужда, без да питат чия собственост са, които ограбват пътниците... За тези *llaneros* независимостта е катастрофа. Не защото те са роялисти или защитници на суверенитета на Испания – за това не ги е грижа, – но те инстинктивно разпознават в креола класов враг, този, който иска да ги накаже, да им попречи да идват и да си отиват, да ги сведе до положение на пролетарии. Научавайки, че креолите са взели властта в Каракас, те не се поколебават. Именно от техните среди Бовес, астурийски авантюрист, набира по-голямата част от армията си от „роялисти", които тръгват на бой при вика: „Да живее кралят! Смърт за белите!" Влизането на тези части в Каракас през 1814 г. е придружено с грабежи и убийства, които ще оставят страшен спомен у оцелелите. Три века цивилизация, просвещение и напредък са унищожени за един ден от *llaneros*, възмущава се Боливар. «В продължение на години, разказва един хроникьор, когато човек срещнеше осакатен, куц, с една ръка или с едно око мъж, си казваше: „Ето още един, който е оцелял след Бовес."»

Подобни събития се развиват и в Нова Гранада. Тук също гражданската война обхваща две основни разделения : централисти и федералисти, богати срещу бедни, които са много по-показателни от опозицията патриоти – роялисти. На теория всички са роялисти. В 1811 г. преамбюлът на конституцията от Кундинамарка – това е името, което приема независимата Нова Гранада – започва с думите: „Фернандо VII, по Божия воля и със съгласието на народа [...] крал на жителите на Кундинамарка." На столицата на бившето вицекралство се противопоставя провинцията: „Ние, представителите на народа на Картахена [...] заявяваме тържествено пред целия свят, че провинция Картахена е отсега нататък, фактически и юридически, свободна държава, суверенна и независима." Срещу креолите автономисти се изправят други креоли, които не са такива, испанците,

метисите, индианците. Както във Венесуела, масата знае много добре кой я експлоатира; това не е Испания; това са креолите. Индианците виждат в краля един далечен закрилник, средство за защита срещу своеволията на плантаторите, които търсят евтина работна ръка[133]. Креолите автономисти са дали начален тласък на процеса, от който се е опасявал Камило Торес през 1809 г.: гражданската война и сблъсъкът между провинциите.

Независимостта

През 1815 г. само Аржентина е отцепена и може да се смята за окончателно изгубена за Испания. Навсякъде другаде автономистите са победени или изолирани. След възстановяването на мира Испания отново има възможност да изпрати войски в Америка. Армията на генерал Морильо дебаркира във Венесуела през април 1815 година. Това е най-значителната военна експедиция, която в продължение на три века Испания някога е изпращала в Америка: десет хиляди войника, натоварени на 42 транспортни кораба, ескортирани от пет военни съда. Боливар се отказва от борбата и избягва на Ямайка. Връщането на Фернандо VII на трона прави възможни всички надежди. И в двата лагера са се били от негово име. Пленничеството му – забравя се, че той е абдикирал – и изпитанията му спечелват симпатиите на поданиците му в Америка. Но Фернандо VII проиграва тези козове за няколко месеца. Той допуска грешката да избере един от двата лагера и да обяви за предатели и размирници автономистите. Вместо да обяви обща амнистия и да прикани народите на Америка да се помирят помежду си и с Испания, той започва репресии: конфискуват се имотите на „бунтовниците"; прочиства се администрацията... Военните, които злоупотребяват с победата си, се налагат над гражданските власти, които на практика са поели местното управление и от 1808 г. са успели да спасят най-съществено. Вместо да проявят великодушно отношение, военните прилагат репресии, които много приличат на бял терор. Като цяло Фернандо VII води в Америка същата реакционна политика, както в Испания; той очаква да се върне към ситуацията от 1808 г., сякаш нищо не се е случило междувременно. В Америка това поведение нарежда сред опозицията равнодушните и нерешителните, всички, които са се държали колебливо; той превръща във врагове на Испания хора, които може би биха се задоволили да уредят по нов начин отношенията между метрополията и американските територии.

Политическият гений на Боливар се състои в това, че той разбира каква полза може да извлече от тази непримиримост. Той отново започва кампания, като този път е по-внимателен към масите. Старае се да не ги настройва отново срещу себе си. Той обявява равенство на правата; отменя търговията с чернокожи; дава да се разбере, че родината ще съумее да се отплати на тези, които ѝ служат... Венесуелският историк Херман Карерас Дамас нарича това „контролирана промяна[134]"; сякаш чуваме героя от *Гепардът* на Лампедуза: всичко трябва да се промени, за да може всичко да продължи постарому... Резултатите са такива, каквито очаква Боливар. Креолите все така ръководят военните операции и политическите дела, но метисите и чернокожите се записват в армията, привлечени от тези обещания и от надеждата за издигане в обществото; *llaneros* преди всичко, тези опасни конници, са сега в неговия лагер под ръководството на Паес. Боливар получава накрая и подкрепления от Европа, английски и ирландски наемници, които сформират един британски легион. Боливар пресича Андите и превзема Богота през август 1819 година.

Пронунциаментото на Риего в 1820 г. ускорява разпадането на Империята по

два начина: от военна гледна точка, армията, която се готви за заминаване, остава в метрополията; вече никакви подкрепления не пристигат в Америка; от политическа гледна точка, либералите от конституционното управление не успяват да заемат последователна позиция. Някои имат намерение да признаят автономията на американските територии, допълнена с предпазни мерки и гаранции: да се създаде асоциация на иберийските народи, начело на която да застане кралят на Испания в качество на протектор; мнозинството в Кортесите отказва: тази формула би противоречала на конституцията!

Освен това либералната политика на конституционния режим плаши консерваторите. Научавайки, че Кортесите са обявили свобода на печата, че се готвят за разпродажба на имотите на духовенството, че са премахнали Инквизицията и привилегиите на духовенството и армията..., мексиканците, които ентусиазирано са приветствали връщането на Фернандо VII и възстановяването на абсолютизма в Испания, се отдръпват; те прекъсват връзките с полуострова; тази Испания не им харесва. Итурбиде се превръща в говорител на мнозинството от съотечествениците си. Той не е плебей или свещеник като бунтовниците от 1810 г. Идалго и Морелос, а е военен. Той обединява около себе си основните сили на търговците, духовенството и армията – коалиция, която изключва от политическия живот 90 % от мексиканското население. Единствена отстъпка на популизма: той приема трицветното знаме, измислено от Морелос: орел, кацнал върху индийска смокиня. В 1821 г. Итурбиде прокарва план, който превръща Мексико в консервативна държава, в която правата на Църквата, армията и правото на собственост са гарантирани; католицизмът става държавна религия; креолите и родените на полуострова са равни пред закона. На теория Фернандо VII остава крал, но тази фикция изчезва през 1822 г., когато Итурбиде се обявява за император, което предизвиква отрицателна реакция: той е разстрелян в 1824 г., но Мексико остава независимо. Гватемала следва примера на Мексико. През септември 1821 г. тя обявява независимостта си, „за да не бъде вече подчинена на управлението на полуострова".

През 1920 г. Мексико и Гватемала се бунтуват срещу либерална Испания. В останалата част на Испанска Америка причина за разпадането на Империята са грешките и непоследователността на метрополията от 1814 г. нататък. Във Венесуела, след безуспешни преговори със служителите на Испания, Боливар отново започва борба; той побеждава в битката при Карабобо (юни 1821). Станал президент на републиката, той тръгва да завладее отново Нова Гранада. През юли 1822 г. влиза в Кито, където се е наложила странна република, с президент епископ и ръководена от монаси[135]. Малко по-късно в Гуаякил се среща с войските на аржентинеца Сан Мартин, който е тръгнал от Куйо от другата страна на Андите и е завладял Чили. Тази страна е добър пример за политическите грешки на Фернандо VII. През май 1814 г. е сключено споразумение между колониалната администрация и автономистите, които са се съгласили да признаят властта на испанското Регентство и да изпратят представители в Кортесите. По заповед на Фернандо VII вицекралят на Перу денонсира това споразумение, нарежда да се окупира Сантяго и започва да преследва автономистите. Чувствайки се застрашени, хиляди чилийци избягват в Аржентина. Превърнали се в автономисти, те се присъединяват към аржентинците. От Чили Сан Мартин стига с английски кораби до брегове на Перу, преди да се оттегли пред Боливар, като оставя на него славата да завърши борбата за независимост. Обединени, аржентинците и венесуелците ще „освободят" Перу, което упорито отказва да разбере кое е в негов интерес. Тук, в сърцето на Андите, вицекралят Абаскал е

действал с голяма политическа ловкост. Той е успял да създаде в Лима недоверие към Буенос Айрес. Под негово ръководство бюрокрацията и първенците на Лима са си възвърнали контрола над Горно Перу, дълго време оспорвано от Буенос Айрес. Абаскал си е спечелил признателност за това, че е върнал на Перу величието му и го е превърнал в остров на реда и стабилността. За повечето перуанци, аржентинците и чилийците на Сан Мартин, както и венесуелците и новогранадците на Боливар са нашественици, които те се подготвят да отблъснат. Битката при Аякучо (декември 1824), загубена от перуанците, е последната от битките, които са се водили в Америка от 1810 г. нататък. Тя отбелязва края на процеса на разпадане на американската империя. Не е излишно да се спомене, че от 12 600 войника на „испанската" армия, победена от маршал Сукре, само 600 са испанци; всички останали са метиси или индианци кечуа и аймара.

Испанска Америка след освобождението

През 1823 г. под натиска на Англия и Съединените щати Свещеният съюз е отказал да подкрепи Фернандо VII в борбата с поданиците му в Америка. Испания се примирява със загубата на огромната империя, от която запазва само няколко отделни части: Куба, Пуерто Рико, Филипините... Това, което се случва в Америка след 1825 г., вече не е част от историята на Испания, но поради своята значимост изисква известен коментар.

В книга, публикувана в 1802 г. – *Трите колониални епохи*, – абат Де Прат представя трите века след завладяването на Америка като период на колониално владичество и съзряване, което наближава края си; достигнал своята зрялост, единственото, което може да направи американският континент, е да стане независим. Днес вече никой не вярва, че Испанска Америка е постигнала независимостта си вследствие на подобен естествен процес. Такова е мнението и на Боливар. Размишлявайки през 1815 г. по време на изгнанието си в Ямайка върху неуспеха на първата венесуелска република, Освободителят признава: „ Америка не беше готова да се отдели от метрополията"; нейните жители нямат никаква теоретична подготовка и никакъв опит; налага им се набързо да изнамерят законодатели, магистрати, държавни счетоводители, дипломати, генерали, за да създадат кадрите, без които една държава не може да функционира. Ситуацията в Испанска Америка през 1815 г. напомня тази на римския свят след рухването на империята: това е хаос, в който всяка група и всеки етнос се организира както може. Независимостта дойде преждевременно – продължава Боливар, – но случаят не биваше да се изпуска.

Това признание е многозначително. За разлика от ситуацията в тринадесетте английски колонии през 1776 г., народите от Испанска Америка през 1810 г. нямат съзнанието, че образуват единна общност; те са разделени на хетерогенни, съществуващи отделно една от друга и съперничещи си социални и етнически групи: „Ние не сме нито индианци, нито европейци; ние представляваме междинна категория между законните обитатели на тези земи и узурпаторите, дошли от Испания" (Боливар, 1815). Само властта на Испания е осигурявала единството на цялото; след изчезването на тази власт, само религията и езикът могат да осигурят сцеплението на социалната общност в един огромен континент. В Америка от 1810 г. има само народи, разделени едни от други, но няма нации в смисъла, който започва да приема тази дума в Европа. Тук няма нужда нацията да се защитава от външен враг; тя трябва да се създаде. Народът е конгломерат от креоли, индианци, чернокожи, метиси и всички междинни категории. Нацията не би могла да бъде чиста абстракция, тя трябва да бъде осъзната и изживяна

от тези, които я съставят; тя трябва да се превъплъти в език, територия, вярвания, обичаи, интереси. В Америка такава естествена общност е градът, провинцията, където човек е роден и където живее. Затова и тенденцията към раздробяване спонтанно се е наложила навсякъде. Само политическият гений на хора като Боливар вижда недостатъците и опасностите на тази ситуация. За да се окаже съпротива на Испания и да се изтръгне независимостта, е необходимо да се изградят жизнеспособни, т. е. достатъчно големи общности, разполагащи със значителни човешки и природни ресурси. Така че войната налага необходимостта от един съгласуван и мощен военен апарат, иначе казано – държава. Обикновено вече съществуващите нации се стремят да станат – или отново да станат – суверенни държави; в Испанска Америка от 1810 г. започват да се изграждат държави с техните правителства, институции, армии, държавни служители и т. н., и едва тогава от тези държави се правят опити да се създадат нации.

За населението тези държави си остават абстракции. Освободителите (*Libertadores*) трябва да се борят едновременно срещу Испания и срещу народа, за да се стигне до раждането на нации, които са още само проекти. Защото народът не е достатъчно узрял, за да възприеме като свои тези перспективи. Той е неспособен да види кое е в негов интерес; той се съюзява с тези, които са против него: „Бедните ни съотечественици ще трябва дълго да укрепват съзнанието си, за да могат да поемат хранителния сок на свободата[136].“ Освободителите са принудени насила да водят народа към свободата: „Само един интелигентен деспотизъм е в състояние да управлява Америка[137].“ Това начинание е причинило стотици хиляди жертви: 250 хиляди във Венесуела по преценка на Боливар[138], повече от 130 хиляди според съвременните историци[139], което прави една четвърт от общото население на страната. То е причинило разрушения, съсипало е страната и предизвикало икономическо и културно изоставане, което е достигало размерите на катаклизъм: „Ние пожертвахме за каузата на независимостта – пише в началото на XX в. венесуелският мислител Лауреано Валениля Ланс – всичко значимо, което имахме: нашият социален елит загина под ножа на варварите; от образованата ръководна класа, която беше родила един Боливар, през 1825 г. имаше само останки, бродещи из Антилите.“ Боливар го признава неофициално: „Ние изгубихме времето си; делото ни се провали; натрупахме много грешки и направихме още по-тежка съдбата на народа, който вечно ще съжалява за нашите действия[140].“ За да заличи спомена за този неуспех и да прикрие разочарованието си, държавата си е поставила за задача да измисли едновременно миналото и бъдещето на нацията. С нечувана дързост потомците на конкистадорите и на тези, които са покорили, ограбили и експлоатирали първите жители на Америка, изявяват претенции към предколумбовото минало на континента и прехвърлят върху испанците от метрополията обвиненията на Лас Касас срещу конкистата и колониалното потисничество. Това е, що се отнася до миналото. Колкото до бъдещето, новата ръководна класа, родена от независимостта, си присвоява идеята за нация: тя е нацията. Всяко оспорване на ролята ѝ и всеки опит да се ограничи хегемонията ѝ се разглеждат като антинационални действия. Не трябва да се забравя смисълът на събитията, които се разиграват в Испанска Америка между 1810 и 1825 г.: независимост без деколонизация, засилване на връзките на зависимост. За да спечелят подкрепата на масите, креолите са принудени на свой ред да се позоват на великите принципи на 1789 г.: свобода, равенство, правата на човека, но тези принципи са приспособени към една реалност, възпроизвеждаща отношения на икономическо господство над експлоатираното население. Господстващата класа единствена има право да говори от

името на нацията, тъй като именно тя – и само тя – е създала нацията. По този начин се оправдава и узаконява зависимото положение на народните слоеве, тези невежи маси, които не са разбрали величието на саможертвата, която се иска от тях, и които са грабнали оръжието, за да защитават каузата на Испания и на колониалния режим. Така войната за независимост е представена като основополагаща епопея, а нейните герои – *libertadores* – като обект на истински култ; да се оспорва или омаловажава тяхното дело би било равносилно на светотатство[141].

През 1825 г. испанската империя се разпада на двадесетина държави, ревниво отстояващи независимостта си. В повечето случаи новите нации се оформят на основата на аудиенциите от колониалната епоха, което доказва мъдростта на бившата колониална сила: тя е съумяла да разграничи големите естествени общности на тези територии и да ги организира икономически и административно по начин, който се запазва след независимостта. Така се оформят не нации, а райони, в които започва да процъфтява локалният патриотизъм. Тези особености, както и превратностите на войните за независимост възпрепятстват през 1826 г., по време на Панамския конгрес, изграждането на голяма конфедерация. Прекалено много неща противопоставят една на друга младите държави, без да става дума за враждебността на Съединените щати на Северна Америка, които биха предпочели да си имат работа по-скоро с различни нации, отколкото с общност, която би могла да се превърне в уравновесяваща сила в Новия свят. Пред невъзможността да се създаде голяма конфедерация, на Боливар допада идеята за регионални обединения. Проектът за колумбийска държава е израз на това желание. Името Колумбия се появява за пръв път през 1801 г. в плановете, които Миранда съставя в Лондон с цел да отдели от Испания американските ѝ владения. Името се отнася тогава за цялата Испанска Америка, която Миранда възнамерява да превърне във федерална империя, управлявана от двама инки. Столица ще бъде един нов град, намиращ се на Панамския провлак; ще бъде наречен Коломбо в чест на Христофор Колумб. Слизайки на брега в Венесуела през август 1806 г., Миранда, който претендира, че действа в качеството си на главнокомандващ „колумбийската армия", отправя прокламация към жителите на „американо-колумбийския континент". Боливар използва същия израз, но в по-ограничен смисъл през 1815 година. По време на изгнанието си в Ямайка Освободителят размишлява върху първите си неуспехи. Той е убеден, че Америка ще постигне в крайна сметка независимостта си и предвижда, че тя ще се раздели на 17 нации. Една от тези нации би могла да бъде образувана от Нова Гранада и Венесуела; тя би трябвало да се нарича Колумбия. Това желание се реализира през 1819 г. по време на конгреса в Ангостура. Република Колумбия, обявена през същата година, включва три департамента: Венесуела, Кундинамарка – т. е. Нова Гранада – и бившата аудиенция Кито. От 1819 г. Санта Фе де Богота, седалище на вицекралство Нова Гранада, става просто Богота. Прекалено много неща обаче разделят тези съставни части; новогранадците не приемат да бъдат ръководени от венесуелци и обратно. Освен това първите – по-големи традиционалисти, не се доверяват на вторите, които те смятат за либерали и антиклерикали. Велика Колумбия се разпада през 1831 г. на три държави, които съществуват досега: Венесуела, Еквадор и бившия департамент Кундинамарка, който единствено запазва името Колумбия. Всички държави, произлезли от бившата испанска империя, са републики, което може да изглежда учудващо от страна на територии, толкова дълбоко белязани от влиянието на Испания и в които монархията е добила свещен характер. Тук може да се спомене прецедентът на Съединените щати на Северна Америка. Престижът на великата сила на Новия свят побежда-

ва сакрализацията на монархическата идея и прави републиканския режим приемлив и достоен за уважение.

Също така навсякъде тези републики са възприели федералната структура, въпреки мнението на Боливар, който би предпочел централизирани държави. Трудно е да се постъпи по друг начин след гражданските войни, които са довели до появата на множество конкуриращи се местни власти. В големите общности като Нова Гранада или Аржентина географските фактори, климатът, трудните комуникации засилват центробежните тенденции и раздробяването. Федерализмът е идеалното разрешение, което позволява да се задоволи регионалната чувствителност, като запазва същевременно една силна власт на върха. Тук също примерът на Съединените щати на Северна Америка е решаващ. Всъщност като цяло североамериканският модел е изключително подходящ за бившите испански територии; той позволява да се съчетае републиканската форма с консервативни икономически и социални структури, особено робството.

И накрая, всички тези режими имат авторитарни черти. Приета е републиканската форма, но са взети също предпазни мерки срещу народните маси, срещу вълненията, които биха могли да нарушат обществения ред. Целта е да се отдалечи призракът на якобинството и да се задържи в определени граници недоволството на масите. Боливар иска на всяка цена да подсигури новите институции срещу демокрацията, която би могла да причини безредици. Разбира се, по закон всички са равни; в действителност нещата са по-сложни: неграмотните маси все още не са узрели за демокрацията; те представляват опасност. В своето *Писмо от Ямайка* (1815) Боливар препоръчва да се повери ръководството на държавните дела на „бащински правителства". В този смисъл е съставена конституцията от 1819 г., с разграничението, което тя прави между пасивни и активни граждани, с двете си камари, със събрание, избрано с цензово гласуване, и с наследствен сенат, предназначен да задържа „народните вълни". Пак в този ред на мисли се вижда ясно, че някои от героите на Независимостта – Сан Мартин, Боливар, Итурбиде – имат пред себе си примера на Наполеон, човекът, който успява да сложи край на революционните ексцесии. Подобно на Наполеон, Боливар дълбоко презира фразьорите и идеолозите; режимът, който той установява през последния етап от войната за независимост на Венесуела, има претенцията, също като Наполеоновата империя, че създава нов ред, една силна власт, способна да канализира революцията, да я контролира, да я затвори в тесни граници. Това е, което в началото на XX в. венесуелският позитивист Лауреано Валениля Ланс ще нарече „демократичен цезаризъм", форма на авторитарно управление, която претендира, че се опира на масите и говори от тяхно име[142]. В новите държави, белязани от рухването на старите рамки, разорени и разтърсени от войните за независимост, само военните са в състояние да държат масите в подчинение с цената на формални отстъпки. Популизмът на XIX в. със своя кортеж от *caudillos* и диктатори спокойно би могъл да бъде латиноамериканска форма на бонапартизма и в този смисъл, последица от революционния период.

ТРЕТА ГЛАВА

ПОБЕДАТА НА ЛИБЕРАЛИЗМА (1833 – 1874)

Историята на Испания между смъртта на Фернандо VII и възкачването на престола на Алфонсо XI създава у невнимателния наблюдател впечатлението за хаос. Това е период на политическа нестабилност, започнал с едно дълго регентство (1833–1843 г.), продължено от личното управление на Исабел II (1843–1868 г.), прогонена от престола с помощта на революция, която така и не успява да се институционализира. Революцията, от своя страна, е последвана от съвършено неуспешни опити да бъде въведена конституционна монархия или република. След шест години на различни експерименти военните като че ли възстановяват спокойствието, налагайки завръщането на сина на Исабел. Тези перипетии се придружават от сблъсъци и насилие (седемгодишна гражданска война, размирици, бунтове и социални движения) и от поредица конституции, отхвърлени почти веднага след прокламирането им. Това неспокойствие не трябва обаче да скрива широтата и значимостта на извършваните промени. Между 1833 и 1874 г. се проявяват основните характерни черти на онази Испания, която ще просъществува до средата на следващия век. Бавното и неравномерно стопанско развитие засяга само част от страната. В цели провинции селскостопанските структури не се различават от тези в миналото. Към Стария режим изпитват носталгия не само аристокрацията и църквата, но и народните маси, разочаровани или разбунтувани от победоносния либерализъм. Съществуват две Испании, противопоставени във всичко – икономика, социология, идеология. Липсата на достатъчно многобройна и структурирана средна класа допринася за изостряне на конфликтите – черта, която ще изчезне през 60–те години на XX век. Тези характерни черти не се различават много от онези, които се срещат в други европейски страни като Франция и Италия, които също са се сблъскали с необходимостта да се приспособят към съвременния свят. Архаичната икономика, редуването на конституции и политически режими, конфликтите между партиите на реда и тези на промяната, както и идеологическите сблъсъци, които ги вдъхновяват и придружават, не са свойствени само за Испания от XIX век. Не е трудно да се открие и въздействието на международната конюнктура върху събитията на полуострова. Революцията от 1830 г. закономерно оказва влияние върху еволюцията на испанската монархия към конституционна форма. Относителното благосъстояние през „умереното десетилетие“ (1843-1854) напомня за подема при Луи-Филип и Втората империя. Не случайно кризата от 1868-1874 съвпада с Парижката комуна и основаването на Социалистическия интернационал. И накрая, завръщането на Бурбоните през 1875 г. има своите аналогии в несъстоялата се реставрация във Франция. Тези съвпадения не са случайни. Те затвърждават у нас убеждението, че Испания не е живяла в свят, различен от нашия; нейните проблеми са същите, само начините за тяхното разрешаване имат специфичен облик.

1. Проблемите

От 1833 г. до 1874 г. и дори след нея пред Испания възникват три основни проблема: несигурната икономическа и социална обстановка; трудностите да се намери задоволителна политическа формула и изостряне на идеологическите сблъсъци.

Стопанство и общество

За един век населението на Испания се увеличава почти два пъти. От малко повече от 11 млн. през 1808 г. то нараства до 18,5 млн. през 1900 година. Това увеличение се дължи по-скоро на високата раждаемост, отколкото на увеличаване на продължителността на живота, която остава по-ниска от средната за Европа. То поставя един сериозен проблем: как Испания да изхрани това население и да му осигури работа? Едва през втората половина на века емиграцията се проявява като частично решение на проблема. Икономиката не постига задоволително развитие.

На първо място това е вярно за селското стопанство, което е преобладаващо. Съществуват две противоположни зони: влажна Испания и суха Испания. Първата обхваща северните области – Галисия, Баския, Каталония, където обилните валежи благоприятстват отглеждането на различни култури. Тук земята е раздробена на малки участъци – някои прекалено малки, които принадлежат на обработващите ги селяни или са обработвани от изполичари. Дребната собственост преобладава в Галисия. Всяко семеейство притежава две крави, които служат за доене и дават малко мляко; всяко семейство отглежда своята ръж или царевица и приготвя своето вино, понякога тъче плат за дрехите си. Произвежда се, колкото човек да се изхрани и да продаде част от продукцията срещу пари, за да да си плати данъците. За да направи някои необходими покупки, трябва да продаде теле, да намери временна работа в близкия град или, в краен случай, да се обърне към лихварите, чиито печалби достигат 60–70 %. Малки семейни стопанства намираме и в Баския, Навара, Каталония, но като цяло те са по-успешни при тези, които не са собственици – необвързаната с условия аренда предпазва от отнемане на земята по съдебен ред.

В „сухата Испания", в напояваните зеленчукови стопанства на Валенсия и Мурсия селяните не живеят зле. В другите части на страната производството е ограничено. Решение би могло да бъде увеличението на обработваемата площ. Такива опити са правени и през първата половина на века тя нараства двойно. Добивите обаче падат. За напояване са необходими инвестиции. Испания не може да ги осигури, или по-скоро тези, които притежават средства, предпочитат да ги използват за финансови спекулации. Положението на селяните варира – областите на Централна Месета между Леон, Валядолид и Бургос винаги са се смятали за „страна на пшеницата". Тук намираме средни по размер стопанства. На юг от Саламанка и р. Тахо се намират големите имения... Тук се отглеждат екстензивно пшеница, грозде и маслини, но обширни земи са оставени да пустеят или служат за лов, когато в тях не се отглеждат бикове за корида. В Естремадура и Андалусия собствениците изобщо не посещават земите си освен за да ловуват и всичко е в ръцете на управителите. Там стотици хиляди селскостопански работници, или три четвърти от населението нямат постоянна работа. Наемат ги за един ден, за един месец, за един сезон, рядко за по-дълго време. През останалото време, или 100-150 дни в годината те са безработни.

Реформаторите от XVIII в. не желаят промяна, която би засегнала интереси-

те на аристокрацията. През XIX в. поземлената реформа дори не е на дневен ред. Тя не е и цел на мерките за премахване на неотчуждаемите земи, които са насочени по-скоро към освобождаване на държавата от дългове. Тази операция се извършва на два пъти през 1836 и 1855 година. Първата *експроприация* засяга богатствата на духовенството. Тя е наложена от Мендисабал, бивш либерал през 1820 г., емигрирал в Англия, където забогатява и придобива репутацията на финансов специалист. Станал през октомври 1835 г. министър-председател, той решава да премахне по-голямата част от манастирите. Мендисабал допуска отклонение от тази политика само по отношение на онези, които представляват паметници на културата – като Ескориал – или на такива, които са част от художественото наследство на Испания като Поблет[143]. Декретите от февруари и март 1836 г. предават на разпродажба собствеността на притиснатите монашески общности въпреки съпротивата на Флорес Естрада, единствения депутат, поискал държавата да остане собственик на конфискуваните имоти. Новите собственици заплащат чрез откупуване на държавния дълг. Малцина дребни селски собственици могат да си го позволят. А и в повечето случаи властите отказват да раздробяват парцелите, което автоматично изключва тези дребни собственици. Облагодетелствени от операцията са представителите на средната класа от съседния град или едри собственици, които получават възможност да закръглят имената си.

Законът „Мадос" от 1855 г. за продажбата на общинска собственост е предхождан от консултации. От 2000 участвали общини само двадесет подкрепят мерките, но Кортесите пренебрегват мнението на общините и прокарват закона с огромно мнозинство от 159 гласа срещу 13. Един от малкото противници е депутат от Естремадура: «Аз съм гласът на един, който вика в пустиня. Трябваше да платим цената на Юлската революция. (Юлският преврат от 1834 г. довежда прогресистите на власт). На конюнктурата са нужни жертви. Както изглежда, ще пожертваме Естремадура.[...] Получих протести от сто и двадесет общини, които не приемат продажбата на тяхната собственост. В един от тях се казва: „ужасени сме от продажбата на общинска собственост. Жителите ще бъдат принудени да емигрират в страни, където могат да се изхранват."» Историята дава право на този прозорлив депутат. В продължение на сто години Естремадура ще се превърне в земя на емигранти, доведени до мизерия. Продажбата на общинска собственост облагодетелства тези, които вече са собственици. Селяните без земя не печелят нищо. Нещо повече: превръщането на общинската в частна собственост ги лишава от малките предимства, които те ползват: правото да пасат няколко глави добитък или да събират дърва, за да се отоплят... След не много време законодателството предизвиква изчезването на обичаи, някои от които водят началото си от Средновековието и позволяват на селяните без земя да оцеляват. Законите от 1836 и 1855 г. биха могли да спомогнат за възникването на класа от дребни селяни както във Франция, или да създадат обширни и добре обработвани стопанства както в Англия или Прусия. Обработваните площи се увеличават до степен, която бедността на почвата позволява, но поради липса на капитали не се правят опити за въвеждане на технически новости – напояване, торове и т. н., за да се премине към интензивно земеделие. Тъй като работна ръка не липсва, собствениците успяват да намалят заплатите до минимума, като продължават да получават значителни печалби и да оставят част от земите пустеещи или да ги ползват като ловни полета. Изработени с чисто финансова цел – да съкратят държавния дълг и да осигурят ресурси на държавата, законите от 1836 и 1855 г. имат и политическо измерение: те подпечатват съюза между старата земевладелческа аристокрация и либералната буржоазия в ущърб на Църква-

та; те също така укрепват и режима – облагодетелстваните нямат интерес да се връщат назад.

Тези закони обаче са не само далеч от разрешаването на аграрния проблем, но го и задълбочават, като хвърлят голям брой селяни в бездните на отчаянието и ги оставят в ръцете на една класа на новобогаташи, които често се проявяват като по-жестоки от някогашните феодални сеньори. В обеднелите села започва да се среща все по-често един персонаж, чието значение в местния живот постоянно нараства – това е старейшината. Посредник между отдалечената централна власт и безграмотните маси, той разполага с тиранична власт. Той може да оказва услуги; но той може и да смазва безжалостно твърдите глави, които се съпротивляват, като подбудителите и инакомислещите. От местния старейшина често зависи временното наемане на работа; той разполага с истинска власт върху живота и смъртта. Свръхнаселеността, мизерията и недохранването поддържат живо едно ендемично недоволство, което избухва от време на време в селски въстания, които биват жестоко потушавани: бунтовете от 1857 г. в района на Севиля, които започват с подпалване на нотариалните архиви и с атаки срещу казармите на Националната гвардия, въстанието в Лоха през 1861 г., което изправя десет хиляди въоръжени селяни срещу армията...

Законите на Мендисабал и Мадос имат и една други последица: те противопоставят испанските народни маси срещу новите социални елити – някогашната аристокрация и буржоазията вече са се смесили. Много селяни са възлагали надежди на либерализма на Кортесите от Кадис и от 1820 г. те са очаквали от тях подобряване на положението си със слагането на край на феодалната система. Законите за общинските имоти ги обезсърчават, те имат усещането, че са излъгани, тъй като ги лишават от нещо, върху което те смятат, че имат права – земята. Разочаровани, пролетаризирани и експлоатирани, изолирани от политическия живот чрез избирателния ценз, испанските селяни, и заедно с тях градската беднота, се отвръщат от либералите и либерализма. Част от тях се насочват към карлизма – в северните провинции: Баския, Навара, Арагон, Каталония; друга част към републиканските идеи – в Леванте и на Юг. В техните очи те представляват по-адвекатна форма на държава, вдъхваща надежда за обществена справедливост. Трети се насочват към нихилизма, превърнал се скоро в анархизъм, но във всеки случай към форми на пряко действие, придружено от насилие, проявяващо се често в окупиране на поземлена собственост и, което е многозначително, завземане на земи, за които се смята, че са заграбени. За всички либерализмът се е превърнал в синоним на потисничество и на класово предопределена несправедливост. На институционалното насилие отговаря народно насилие. В края на века Унамуно ще нарече това явление „рефлекса на Каин", *каинизъм*. Тази класова ненавист ще продължи до Гражданската война от 1936 г., дори и след нея и ще бъде насочена срещу обществения ред и неговите представители: буржоата, свещеника и гвардееца. Гражданската гвардия е създадена през 1844 г. изключително за защита на личността и собствеността по селата. От самото си начало тя носи чертите на инструмент на земевладелческата олигархия, които изчезват едва след смъртта на Франко. Отказът на управляващите класи да извършат аграрна реформа ще има тежки последици. Без съмнение, отсъствието на дребни селски производители е това, което отличава най-много Испания от Франция – най-многобройната част от населението се чувства изключено от националната общност и това ще продължи до 1960 година. Насилието, до което прибягват както масите, така и силите на реда в периоди на напрежение, не може да бъде обяснено по друг начин. То не е характерно за

темперамента на испанския народ; то е резултат на структурата на поземлената собственост и на безчувствеността на богатите към нещастието на мнозинството.

Била ли е в състояние промишлеността да компенсира слабостите на селското стопанство и да осигури работа на милиони обезземлени селяни, т. е. да подобри тяхното съществуване и равнище на живот? В случая е подходящо наистина да употребим „минало неосъществено" време; индустриализацията на Испания се извършва бавно и се съсредоточва само в някои райони. Как да си обясним това икономическо изоставане на Испания[144]? Бихме могли да дадем два типа отговори, които са обичайни за този въпрос. За едни – и те са мнозинство – решаващо препятствие е отсъствието на национален пазар: испанците, в по-голямата си част селяни, произвеждат малко и консумират малко поради липса на средства; тяхната ниска покупателна способност ги възпрепятства да правят разходи извън жизнено необходимите: за храна и подслон. Други, без да подценяват ролята на аграрната структура, винят за пропуските в индустриализацията хората, които предпочитат да инвестират средства в борсови спекулации, вместо да строят заводи, и които нямат вкус към стопанска активност. Вярно е, че в Испания динамичните предприемачи са рядкост. Трябва ли да търсим причината в манталитета, в състоянието на духа, което води началото си далеч в миналото, от предразсъдъците, довели през XVI в. Испания до гонения на евреите и до отказ от икономическа активност? Колективната психология като обяснение не е най-задоволителото. Албер Бродер, от когото очакваме едно цялостно изследване по този въпрос, посочва други фактори. Още от XVI в. службата при краля е била по-престижна и е осигурявала повече възможности за бързо забогатяване отколкото търговията. През XIX в. нещата не са много по-различни. Доскорошните *летрадос* – образованите хора – стават адвокати (три четвърти от испанските студенти се записват в юридическите факултети), занимават се с политика или стават висши чиновници. Тези професии са по-престижни, макар и не така доходоносни, а и са по-малко рискови отколкото търговията и промишлеността. От тази гледна точка Испания не е изключение в Европа. Във Франция най-добрите студенти също се насочват повече към високите държавни длъжности[145] отколкото към частния сектор.

Албер Бродер твърди, че освен частната инициатива значително влияние върху икономиката има и държавата. През XIX в. испанската държава няма средства. Независимостта на страните от бившата империя я лишава от постъпващите от Америка благородни метали, които са уравновесявали дотогава платежния ѝ баланс. Износът не може да компенсира тази липса на средства; вълната е загубила важното си значение във външната търговия от миналото; виното се конкурира от портвайна, предпочитан от англичаните, минералните суровини като мед и олово още не са заинтересували чуждестранните купувачи – те ще добият значение едва през втората половина на века успоредно с развитието на химическата промишленост. И накрая, войните от 1792-1813 г., продължени от карлистката гражданска война между 1833 и 1840 г., значително увеличават държавния дълг. Военните и висшите държавни чиновници получават паричните си възнаграждения със закъснение. Що се отнася до частните капитали, голяма част от тях са изразходвани за закупуване на църковна и общинска собственост през 1836 и 1855 година. За да финансира индустриализацията си, Испания няма друг изход, освен да се обърне към чуждите капитали, които в средата на XIX в. са привлечени от ориентирани към износ дейности като рудодобива. Тук виждаме една от съвременните характеристики на Испания – нейната зависимост от външни фактори.

През първата половина на XIX в. се откроява развитието на текстилната промишленост в Каталония. За по-малко от четиридесет години, между 1815 и 1855, тамошната, дотогава примитивна памучна индустрия се превръща в един от най-значителните текстилни комплекси в Европа. В основата на тази трансформация не са свързаните с традиционни дейности дребни занаятчии, а малка група предприемачи и инженери, запознати с чуждестранната практика и по-специално с тази в Англия. Именно те първи въвеждат парната машина. Основаният през 1832 г. в Бонаплата завод носи многозначителното име *El Vapor (пара)*. Заводът използва в механизирани станове от типа *self-acting* (превеждано от испанците като *selfactinas*) и ангажира от шестотин до седемстотин работници. Този пример е последван от други каталонски фабриканти в периода 1836-1840 година. В същото време вносът на памук се удвоява. В 1860 г. се говори за шестстотин хиляди работници, ангажирани в каталонската памучна промишленост – число, вероятно преувеличено. Експанзията се забавя след 1860 г.; гражданската война в Америка повишава цената на памука, а и по същото време наличните капитали започват да се насочват към железопътния транспорт, посигурен заради държавната протекция. Едрата каталонска промишлена буржоазия бързо разбира необходимостта да се премахнат политическите препятствия пред развитието. От 1827 г. тя успява да ограничи абсолютизма на Фернандо VII. Петнадесет години по-късно подкрепя Еспартеро и прогресистите. Чрез нея се осъществява връзката между промишленото развитие и политическия либерализъм. Едва през през 1854-1855 г., по време на социалните вълнения, тези едри капиталисти ще минат на консервативни позиции и ще започнат да правят разлика между политическа и икономическа свобода. Те допринасят за падането на Еспартеро, който, за да се хареса на Англия, се показва склонен да въведе свободен търговски обмен с нея. Каталонците, желаещи да запазят испанския пазар, искат от държавата протекционистки мерки, и постигат целта си. Нито едно правителство не посмява да се противопостави на това искане.

Внедряването на тежката промишленост закъснява. Първите доменни пещи се появяват в Баракалдо, предградие на Билбао, и в Астурия. Произвеждат се железни слитъци, които се продават в Англия, защото на националния пазар няма търсене. Парадоксът е, че Англия купува желязото от металурзите на Билбао, продавайки им в същото време въглища, каквито се добиват в съседна Астурия. Това е още един знак за зависимостта на Испания и непоследователността на нейната модернизация. Добивната промишленост се развива още в средата на века – в Алмаден на живак, в Линарес на олово, в Рио Тинто на мед. Чуждестранните инвеститори започват да се интересуват от този сектор. Белгийците създават през 1853 г. Астурийската минодобивна компания. Две години по-късно, през 1855 г., със закон се насърчава инвестирането в железопътни линии на чуждестранни капитали. Държавата гарантира техните интереси, дава им субсидии, осигурява им изключителни права при вноса на материали, но поради специфични стратегически съображения решава междурелсието да е 1,67 м, т. е. по-широко от това в Европа. Французи, белгийци и англичани са принудени да създадат железопътна мрежа, която не се подчинява на никаква икономическа логика: кантабрийското крайбрежие е забравено, макар че от голяма полза би била една линия, свързваща астурийския басейн с металургичния център Билбао. Затова пък започва експлоатацията на линията Мадрид – Аликанте, преди да бъде създадена линия Мадрид – Ирун. В резултат на това до тържественото откриване на втората линия през 1864 г., за да се стигне от Мадрид до Париж е по-евтино да се мине през Аликанте и Марсилия, тъй като отсечката от Мадрид

до френската граница се преминава с дилижанс!

При въвеждането на механизацията също има конфликти и съпротива. В Астурия и Биская много работници са запазили връзките си със селската среда, откъдето произхождат. За да участват в селскостопанските работи, им се случва да не слизат в миите. Тази смесена икономическа активност води до смекчаване на социалното напрежение. В Каталония положението е различно. Там работниците са изправени пред бойки собственици, които ги принуждават да работят по 15 или 16 часа; дори децата под десет години са подложени на сходен режим. Подобно на Франция, работниците започват да чупят машините – например в завода в Бонаплата през 1835 г., – смятайки ги за виновни за безработицата и допринесли за разоряването на голям брой независими занаятчии. Работниците мислят, че машините са причина и за тежките условия на работа срещу недостатъчно заплащане. Организират се дружества за взаимопомощ и съпротива: Съюзът на класите, Трите класи на парната машина... Те се борят за увеличаване на заплащането и съкращаване на работния ден. Организират се стачки, понякога последвани от локаут. Те постигат и резултати: през 1854 г. работната седмица е намалена от седемдесет и два на шестдесет и девет часа. Вълненията избухват наново през следващата година с лозунги като „Да живее свободата", „Да живее свободното сдружаване", „Ред, хляб и работа". Накратко, издигат се едновременно искания за по-добри условия за работа, безпрепятствено сдружаване и свобода. Международната асоциация на работниците (Първият интернационал, 1864-1876) ще набира своите привърженици след 1869 г. именно от тези работнически среди.

Промените в икономическата структура в периода 1830 и 1870 г. очертават картата на съвременна Испания. На индустриализиращите се райони, всички разположени по периферията, противостоят центърът и югът на полуострова – райони на екстензивно селско стопанство, на обширни имения, където техниката остава архаична. Тежката промишленост е зависима от външните капитали. От законите за продажба на неотчуждаемата собственост се ражда новата управляваща класа, този „блок на властта" според израза на Мануел Туньон де Лара, в който са се претопили старата аристокрация и едрата буржоазия. Аристократите влизат в управителните съвети на фирмите, докато политиците, военните и предприемачите са възнаградени с благороднически титли[146]. И едните, и другите забогатяват от борсови спекулации и от железопътния транспорт. Мнозинството от испанския народ се пролетаризира и маргинализира. Между двете групи е средната класа, твърде малобройна, за да ги уравновесява.

Политически живот

От политическа гледна точка три характерни черти отличават Испания в периода между 1833 и 1874 г. – липсата на стабилни институции, постоянната намеса на военните и отпадането ѝ от числото на световните сили.

Като цяло испанската политическа история не е по-усложнена от тази на Франция през същата епоха. Конституциите следват една след друга, докато е намерена формулата, будеща възражения сред най-малко хора. По съвпадение, което не може да е случайно, в една и съща година – 1875-а, и в двете страни се налага компромисно решение след три четвърти век на сблъсъци, революции и граждански войни. От 1835 г. повечето политически сили в Испания, с изключение на абсолютистите, към които ще се върнем, са съгласни по няколко пункта: необходимостта да се унищожи Старият режим чрез ликвидиране на сеньоралния режим, свободата на печата, установяването на конституционна монархия

като форма на управление и въвеждането на избори с ценз за електората. Дискусиите се водят по начина на приложение на тези принципи.

Избирателната система се смята за определяща. Обществения живот засяга само тези, които имат някакъв интерес, с други думи тези, които имат какво да губят – собствениците, „капацитетите" – Доносо Кортес говори за власт на ума. За да избираш или да бъдеш избиран, трябва да разполагаш със сравнително високи доходи. Това изолира от политическия дебат 95 % от населението. „По-напредничавата" конституция от 1837 г. дава избирателно право на шестстотин тридесет и пет хиляди души; тази от 1845 г., смятана за по-консервативна, вдига ценза – потенциалните избиратели са деветдесет и девет хиляди, число, което се увеличава до сто шестдесет и четири хиляди през 1864 година. Едва революцията от 1868 г. въвежда всеобщото избирателно право, но за кратък период. Утежняващо обстоятелство за избирателната система с ценз е освобождаването на избирателите от военна служба. Това създава два вида граждани: щастлив елит и маса, която не само е лишена от граждански права, но е принудена да плаща и кръвен данък.

Що се отнася до самата политическа система, дискусията се води за начина, чрез който може да се осигури равновесие между изпълнителната власт и народното представителство. Противопоставят се две формули: споделен суверенитет, който дава преимуществена роля на суверена, и национален суверенитет с превес на националното събрание. Около тази въпрос се съсредоточава и политическият дебат. От едната страна са прогресистите, близки до средната класа и антиклерикално настроени. Те искат премахването на избирателния ценз и в същото време – повече власт за народното представителство. Те вземат на въоръжение два мита: конституцията от 1812 г. и Народа. Всъщност мнозина от тях се съмняват в достойнствата на тази конституция, а още по-голям брой – в способността на народа да упражнява своя суверенитет. От другата страна умерените приемат новия ред (конституционната монархия и продажбата на църковните и общинските имоти), но не искат да отидат по-далеч. Те защитават традиционните ценности, Църквата и религията и се опасяват от революционни или просто прогресивни идеи. Ето защо те искат да се вдигне избирателният ценз и да се увеличат прерогативите на суверена. Умерените защитават принципа за горна камара като противотежест на събранието, което те подозират в прекалена чувствителност към общественото мнение. Това е консервативната десница. Тук става дума не за организирани партии, а за общи тенденции и политически настроения. Горното групиране не изключва вътрешни противоречия във всеки лагер и лични несъгласия. За да допълним картината, ще добавим, че прогресистите разчитат по-скоро на Англия, докато умерените се вдъхновяват от френския модел.

Особеността на това групиране е, че и двете страни разчитат на армията, за да наложат своята гледна точка. От 1840 г. нито едно решение не се взема без участието на военните, а още по-малко – срещу тях. Това отчасти е резултат на карлистката война, завършила през същата година: армията, разпокъсана до крайност, се смята в правото си да се меси в политическия дебат. Причината е и в реалната ситуация – при отсъствието на структурирани политически партии, на будно обществено мнение и представително избирателно тяло армията изглежда единствената организирана обществена сила. Добре е все пак да не тълкуваме неправилно участието на военните в политическия живот. Едно пронунциаменто няма за цел да прехвърли властта в ръцете на армията, а да даде определена насока на режима. Военните изразяват политически гледища, а не гледната

точка на армията. Впрочем генерали се срещат и в двата лагера – и при прогресистите, и при умерените. И едните, и другите олицетворяват основните тенденции на испанския либерализъм от онова време.

Еспартеро (1793–1879) и Прим (1814–1870) са предпочитаните говорители на прогресистите. Първият е син на колар от Ла Манча, който го е изпратил в семинарията в Алмагро. През 1808 г. Еспартеро постъпва в армията и прави там кариера. Между 1815 и 1824 г. той се сражава в Америка срещу движенията за независимост; неговите противници няма да му спестят упреците за този период. Ще го смятат, него и политическите му приятели, като *аякучо* по името на последната битка, всъщност загубена, от Войната за независимост, въпреки че той не участва в нея. Войната срещу карлистите го прави известен генерал, особено след извоюваната от него победа през 1839 г., която му носи титлата херцог на Победата. От този момент Еспартеро става един от водачите на прогресисткото течение. Прим е военен от кариерата и син на военен. Политиката го вълнува колкото оръжията и дори повече. През 1841 г. той е избран за депутат от Тарагона. Има несъгласия с Еспартеро, излиза в опозиция срещу него и заминава в изгнание. След това се връща на военна служба, взема участие във войната в Африка (1859-1860) и в експедицията до Мексико. След завръщането си той става все по-враждебен към монархията. През 1864 г., в Ковадонга – място, традиционно смятано за начална точка на Реконкистата срещу маврите, – той произнася реч, от която се запомня фразата: „Понеже е забранено да се говори за живите, аз ще говоря за мъртвите. Вдигам чаша в памет на Пелайо (герой от Ковадонга) и на генерал Риего." Той става един от организаторите на революцията от 1868 година.

От друга страна, О'Донел (1809–1867) и Нарваес (1800-1868) са генерали от групата на умерените, като първият опитва да създаде правителствена партия – Либералния съюз, който би трябвало да обедини двете основни либерални тенденции. Нарваес, когото наричат Рапирата (*el Espadón*) от Лоха, неговия роден град, винаги се проявява като твърд защитник на трона и кралските прерогативи. Той доминира политическия живот между 1844 и 1868 година. Нарваес дава на либералната държава структури, които ще се запазят до началото на XX век.

Независимо от прогресистката си или умерена форма либерализмът предполага наличието на държавния връх на един балансьор, власт, около която нацията би могла да се обедини и която би била надпартиен арбитър. Испания няма шанс със своите монарси; никой не предизвиква възхищение и дори уважение. На Карлос IV липсва достойнство. Фернандо VII е изключителен двуличник и в края на краищата разочарова най-верните си привърженици. Едва три месеца след неговата смърт Мария Кристина, на която е възложено регентството, се влюбва в двадесет и пет годишен гвардеец и се омъжва за него. Историята не е разгласена официално, тъй като това би довело до невъзможност кралицата-майка да остане регентка, ала тя е публична тайна – съпругът е постоянно до кралицата, която той нарича господарката – *el ama*. Това не допринася за издигане престижа на монархическата институция. Кралската дъщеря Исабел II е обявена от държавни съображения за пълнолетна на тринадесет години. На шестнадесет години я омъжват против волята ѝ за неин братовчед, десет години по-голям от нея, който не е особено привлечен от нежния пол. Няколко дни след брака семейството се разделя: кралят се настанява в Пардо, а кралицата остава в двореца. Разногласията продължават почти една година. Исабел се забавлява както може. Приписват ѝ многобройни любовници, сред които Серано, красивия генерал (*el general bonito*). Важни държавни решения се вземат по време на светски събития. Например през 1856 г. на един бал О'Донел разбира, че вече не е министър-предсе-

дател, виждайки кралицата да танцува ригодон с Нарваес, който всъщност в този момент взема властта. Как да се учудваме, че толкова испанци обръщат гръб на монархията, която създава такава представа за себе си. Изгубването на доверието в династията не обяснява разпространението на републиканските идеи, но във всички случаи го стимулира.

Изчезването на Испания от международната сцена също допринася за намаляване престижа на монархията. Вярно е, че от тази гледна точка отговорностите на суверена са малки. След загубата на колониалната си империя Испания вече не е сред великите сили, което има последствия не само за нейните международни отношения, но и за вътрешните ѝ работи. Това, което се случва в Испания, е донякъде следствие на европейската конюнктура. Раздялата с абсолютизма след смъртта на Фернандо VII е посрещната добре в Англия и Франция, където установяването на либерални режими на Иберийския полуостров е приветствано. Всъщност, по същото време в Португалия привържениците на дон Мигел се опитват да го наложат за крал в противовес на доня Мария, дъщеря на бразилския император дон Педру. През април 1834 г. Англия, Франция, Испания и Португалия създават Четворния съюз. Целта му е да противопостави на Централна и Източна Европа – Австрия, Прусия и Русия – свързани все още с принципите на Свещения съюз от 1815 г., един западен съюз, характеризиращ се с парламентарна форма на управление. Извън този общ принцип Англия и Франция са съперници. Първата би желала да наложи на Испания опекунство, подобно на това, което тя упражнява в Португалия. Франция също има своите стремежи. Двете сили не се притесняват да се месят открито в политическия живот на съюзника си, оказвайки натиск и подкрепяйки тази или онази партия, този или онзи партиен лидер. Съперничеството се превръща в дипломатически конфликт през 1844 г. по повод на т. н. „испански бракове". Англичаните предпочитат да омъжат Исабел II за Леополд Сакс-Кобург, докато французите подкрепят херцог Монпансие, син на Луи-Филип. През 1846 г. французите постигат половинчата победа – Исабел се омъжва за своя братовчед Франсиско де Асис, херцог на Кадис, докато самият херцог Монпансие се жени за сестрата на кралицата, инфантата Луиса Фернанда; двата брака се сключват в един и същи ден. Англия преглъща поражението си и историята[147] няма последствия. Испания обаче си прави съответния извод: за да избегне съдбата на Португалия, в бъдеще тя ще избягва задължения, които биха могли да я въвлекат в международни конфликти, където Англия и Франция си съперничат. Всеки път, когато двете сили постигат съгласие, Испания се присъединява към тях; в обратните случаи тя остава неутрална. Независимо от политическия режим и правителството, това правило определя международната политика на Испания до 1936 година.[148]

Тези причини обясняват защо Испания остава настрана от европейските събития. Тя се задоволява да участва в няколко операции в различни точки на света, често заедно с Франция, предназначени да демонстрират нейното присъствие, но никога не се ангажира изцяло. Така, един испански контингент участва в експедицията, организирана, за да отмъсти за избиването на европейски мисионери в Кохинхина; Франция използва случая, за да се настани трайно в Сайгон... и приканва Испания да търси другаде компенсации за себе си (1857–1863). По същото време Испания се присъединява към Англия и Франция в искането им към правителството на Хуарес да признае външния дълг на Мексико. Прим, който командва испанския експедиционен корпус, отказва да надхвърли правомощията си и да съдейства на Наполеон III да прогласи Максимилиан за император на Мексико. След мира от Базел (1795) испанската част на остров

Санто Доминго е отстъпена на Франция. Тя не успява да утвърди там своята власт. През 1844 г. тази територия въстава срещу република Хаити и иска от Испания да възстанови властта си. Предложението е прието (1861). По късно, когато се появява местна съпротива, Испания напуска Санто Доминго (1863). Вследствие на дълъг спор, за да окаже натиск върху Перу, Испания изпраща в Тихия океан няколко бойни кораба. Когато обаче през 1866 г. Перу ѝ обявява война в съюз с Чили, испанската флота, лишена от възможност да се снабдява в пристанищата, се оказва в трудно положение. След едно отчаяно смело нападение над Каляо корабите се оттеглят от Перу.

Експедицията в Мароко (1859-1860) изглежда по различен начин и свидетелства за испанския интерес към зоната, разположена на отстрещния бряг на Гибралтарския пролив, където петдесет години по-късно Испания ще извърши по-амбициозно настъпление. Вследствие на местни инциденти около базите в Сеута и Мелиля Испания решава да поиска репарации от арабското правителство и стоварва на мароканския бряг четиридесет хиляди бойци под командването на генералите О'Донел и Прим. Град Тетуан е завзет през февруари 1860 г., а два месеца по-късно при подписването на мирния договор – опразнен. Това е голяма война за малък мир (*una guerra grande y una paz chica*). Тя има силен отзвук в общественото мнение, както свидетелстват картините на Фортуни и разказът на Аларкон, който се радва на голямо търсене по книжарниците. Но това не е най-важното. Военната операция ще има дълготрайно въздействие и неочаквани последствия. Войските, влизащи на 6 февруари 1860 г. в Тетуан, с изненада чуват част от жителите да ги приветстват на испански с викове „Добре дошли! Да живее кралицата на Испания!". Това са потомци на изгонените през 1492 г. евреи, които посрещат испанците като освободители. Така по случайност Испания открива съществуването на сефарадските евреи, които повече от триста години след насилственото им прогонване са запазили привързаност към първата си родина и към нейния език. Това откритие е в основата на вниманието, което някои испанци скоро проявяват към сефарадските общности в отоманската империя.

Либерализмът и контрареволюцията

Прогресистите и умерените са съгласни по най-важното: новият обществен и политически ред се основава на разпада на Стария режим. Против тях се възправят онези, които виждат в тези промени опасна отстъпка пред принципите на Френската революция и оттам – пред рационализма на Просвещението. Те осъждат всичко, което е модерно, като противоречащо на реда, желан от Бога и осветен от историческата традиция. Подобно състояние на духа лесно може да бъде установено и във Франция – у легитимистите, или в Португалия – у мигелистите. В Испания тази тенденция се проявява в карлизма, по името на приц дон Карлос, брат на Фернандо VII, с чиято личност тя се отъждествява през 1830 г.

Лишеният от деца Фернандо VII, овдовял за трети път през май 1829 г., се жени почти веднага за неаполитанката Мария Кристина, която на 10 октомври 1830 г. ражда дъщеря Исабел. С Прагматичната санкция, обявена малко по-късно, кралят променя реда в правото на наследяване на престола – той ще бъде наследен от дъщеря си. Имал ли е право Фернандо да постъпи по този начин ? Първият суверен от Бурбонската династия Фелипе V скъсва с испанския обичай, който позволява при липса на дете от мъжки пол кралят да бъде наследен от дъщеря си. Той въвежда в Испания салическия закон, който изключва тази възможност. В 1789 г. Карлос IV се връща със съгласието на Кортесите към традиционното

право, но пропуска да узакони официално тази практика. Именно това положени съставлява правната основа на карлизма. След смъртта на Фернандо VII неговата вдовица обявява Исабел за принцеса на Астурия и поема регентството, докато очаква дъщеря ѝ да навърши пълнолетие и да поеме кралството. Противниците на този акт протестират, смятайки го за насилствен преврат. Според тях в Испания е валиден салическият закон; при липса на мъжки наследник, короната на починалия крал се полага на по-големия му брат – дон Карлос.

В тесния смисъл на понятието карлистите са привържениците на дон Карлос. Всъщност положението е по-сложно. Въпреки репутацията си на абсолютист Фернандо VII еволюира през последните години от живота си. Той не изключва известна гъвкавост в политиката, която би направила режима по-малко противен и тираничен. Тази позиция го прави подозрителен за реакционните среди – онези, които през 1822 г., в разгара на либерализма, създават в Сеу де Уржел „Върховно регенство на Испания за времето на пленничество на Фернандо VII", предназначено да възстанови абсолютизма. Възстановяването на всички права на Фернандо VII през 1823 г. не ги задоволява напълно. Не им убягва фактът, че Фернандо търси компромисна формула между най-умерените абсолютисти и най-умерените либерали. През ноември 1826 г. *Манифестът на федерацията на истинските роялисти*, т. е. на ултрароялистите, дава гласност на тяхното безпокойство. На следната година бунтът на „Недоволните каталонци" ознаменува скъсването между Фернандо VII и тези, които наричат себе си Апостолици: те смятат, че бранят религията от франкмасоните и от всички, които според тях работят за разрушаването на страната. Апостолиците възлагат своите надежди на брата и наследника на краля, дон Карлос. Поредният брак на Фернандо VII, раждането на дъщеря му и Прагматичната санкция за наследяването на трона провалят техните проекти.

Династическият спор прикрива политически конфликт. Става въпрос за всичко друго, но не и за правен проблем. Дебатът е за ориентацията на Испания – да остане ли вярна на династията и на Стария режим, или да бъде в крак с времето, да се приспособи към новите условия и да еволюира към либерализма? Карлизмът е мислене, предхождащо дон Карлос. Той е продължение на битката между Сервилните и Персите[149] от епохата на кадиските Кортеси, на борбата на Апостолиците. Наименованията се менят, но политическата линия остава същата. Карлизмът е, в точния смисъл на думата, реакционно движение; то се опитва да върви срещу течението на еволюцията, която, както и другаде, се налага в Испания. Той обединява всички, които са скандализирани и разтревожени от поражения, нанесени на кралските прерогативи и католическата религия, както и от отстъпките, направени в духа на времето. Неговата историческа поява трябва да бъде отнесена не към 1833 г., а към 1808 г., когато старата политическа система се срива и когато се раждат първите проекти за реформи.

Като реакционно течение в чист вид, карлизмът се противопоставя на промените, настъпили в идеите и обичаите след 1789 г. Неговият девиз резюмира идеологията му: „Бог, родина, крал". Карлизмът прогласява своята привързаност към традиционния католицизъм и ултрамонтанизъм*, линия, която по-късно води до интегризма. За него религията е гаранция за обществения и политическия ред, основан по-скоро върху понятията за йерархия, ред и отговорност, отколкото върху понятията за човешки права. В политически план карлизмът се

* Монтанизъм – учение на раннохристиянска секта от V-VI в., която противопоставя на църковните догми вярата в творческия разум, т. е. Светия дух – бел. ред.

обявява за силна монархия, черпеща авторитет от своята легитимност и от корените на традицията. Той е абсолютистски, но неговите теоритици уточняват, че в режима, който те искат да въведат, няма нищо деспотично: кралят е длъжен да спазва основните закони, да се съветва при управлението с Кортесите, които са от корпоративен тип[150], да бди над общото благо. Той трябва да е истинска върховна власт, истински крал, а не сянка на крал. Карлистите отхвърлят всичко, наподобяващо конституционна монархия и парламентарен режим. Съвременният свят, такъв, какъвто се оформя през XIX в., се стреми да секуларизира обществения и личен живот, да благоприятства индивидуализма, ефикасността, прогреса и техниката, старае се да въведе повече рационалност в икономиката и администрацията, засилвайки държавната намеса и централизацията. Тази еволюция обърква и тревожи традиционалистките среди. Тя предизвиква съпротива у обществените групи, които се чувстват застрашени – преди всичко у благородниците и духовенството. Налице са обаче известни нюанси – привилегированите са привързани към обществения ред. А от 1833 г. обществеият ред изглежда гарантиран от назначеното правителство. От предпазливост и водени от своите интереси, привилегированите се старят, ако не да се доверяват на новите управляващи, то поне да не се конфронтират с тях. Малобройни са големите имена сред аристократите, които открито се свързват с карлисткия претендент. Затова пък дребните собственици са естествените кадри за нелегалната им армия и администрацията им в „освободените" територии. Подобно е положението и при духовенството. Малцина са прелатите, които през 1833 г. отказват да утвърдят Прагматичната санкция, даваща короната на бъдещата Исабел II; примасът на Испания – Ингуансо, е сред тях. Други, които показват прекалено явно симпатиите си към карлизма, стават обект на репресии от правителството и са експулсирани от страната; такъв е случаят с епископа на Ориуела – Феликс Ереро-и-Валверде. През 1835 г. той преминава към карлистите, преди да избяга във Франция, а после в Рим. Завръща се в епархията си едва през 1847 година. Архиепископът на Сарагоса Бернардо Франсес Кабалеро, също експулсиран през 1835 г., умира като изгнаник в Бордо. С тези изключения висшето духовенство приема свършения факт, дори когато има симпатии към карлизма. Папа Григорий XVI също се колебае. В сърцето си той е с карлистите, но не се произнася открито, с което облекчава либералите.[151]

Ще допуснем обаче грешка, ако виждаме в карлизма бунт единствено на традиционните елити. Той е и масово движение, способно да използва за свои цели колебанията на част от народа, по-специално на средните и дребни селски стопани и пролетаризиращата се беднота. Икономическите и обществени промени, свързани с модернизацията, са придружени навсякъде от състресения, предизвикващи тревога и отчаяние у тези, които стават техни жертви. Мерките на управляващите испански либерали не са изключение. Разпродажбата на църковната и общинска собственост след 1835 г. облагодетелства предимно богатите, които стават още по-богати, докато бедните са доведени до мизерия. В края на века, когато е твърде късно, Хоакин Коста ще изкаже съжаление, че поради своя прекален догматизъм либералите са пожертвали общинските институции, които са се доказали и които са закриляли най-бедните.

Егоизмът и жестокосърдечието на имащите довеждат до отчаяние народните маси, които виждат в държавата и нейните представители ожесточени врагове, непрекъснато изискващи все по-големи данъци и военна служба. Последното задължение е особено несправедливо, тъй като тегленето на жребий и възможността да се замениш чрез заплащане прехвърля цялата тежест върху най-бедни-

те. Карлистките водачи лесно убеждават тези народни слоеве, че са естествени техни защитници срещу централизма и индивидуализма на либералите. Те претендират, че се борят за запазването на традиционните структури: *fueros*, обичайното право и обичайния начин на живот, религиозните обреди и цялото наследство на миналото, на което не липсва известен чар и което вдъхва увереност. Именно тези аспекти дават основание на Унамуно, който по това време смята себе си за марксист, да покаже антикапиталистическата страна на карлизма.[152] Той вижда в това народно движение бунт срещу потисничеството, който социалистите трябва да разберат и подкрепят, вместо да го оставят в ръцете на най-ретроградните елити. В 1834 г. либералът Мартинес де ла Роса посочва демагогията на карлистите: те тласкат пролетариата на бунт срещу собствениците. В 1975 г. все още можеше да се чуе от претендента за трона принц Хавиер-Уго де Бурбон-Парма да заявява симпатията си към самоуправляващия се социализъм, който му приличал на съвременна форма на карлизма: карлизмът „винаги е олицетворявал борбата на народните сили срещу движението, претендиращо, че е либерализъм, което не беше нищо друго освен инструмент на зараждащия се капитализъм, подкрепян от чужбина, който използва избирателния ценз и продажбата на неотчуждаемата собственаст, или, ако искате, приватизацията (не само на църковната, но и на общинската собственост), за развитие на частната собственост. Ние искахме да запазим всичко, което беше общинско, общо, колективно. Карлистките войни са войни на селяните"[153].

Аналогиите с френските легитимисти от XIX в. са многобройни и очевидни, но с тази разлика, че испанските карлисти представляват и до днес политическа сила, с която трябва да се съобразяват. В началото на XX в. Хуан Васкес де Меля излага точно и последователно цялостната политическа теория на карлизма, който ще играе забележима роля във въстанието от 1936 г. срещу републиката. Към класическото триединство – Бог, родина, крал – скоро ще бъде добавена защитата на *fueros*. Според Хулио Аростеги този елемент играе роля на допълнителен и отразява разпространението на карлизма в районите, традиционно привързани към *fueros*, за да ги увери и успокои по отношение на бъдещите намерения на претендента. Така автономистките тежнения ще намират все по-голямо място в карлизма и в него можем да видим един от корените на съвременния баски национализъм.

Горните факти хвърлят светлина върху географията на карлизма. Той се развива преди всичко в райони с дребна и средна поземлена собственост, притежаващи общински социални структури, наследени от Стария режим и донякъде защитени чрез относително автономни институции. Такива са трите баски провинции (Гипускоа, Биская и Алава) и Навара, които винаги са били огнище на карлизма. Там между 1833 и 1839 г. и по-късно между 1872 и 1876 г. се появява малка карлистка държава. Излишно е да споменаваме, че главните градове и общинските центрове се изплъзват от нейната власт. Ще бъде обаче опростенческо да се противопоставят либералните градове на карлистките селски райони. Промишленото развитие на Билбао е от последните години на XIX век. По време на карлистките войни столицата на Биская наброява по-малко от 30 000 души и промишленият пролетариат е в ембрионална фаза. Въпреки това градът не възприема карлизма, който, от своя страна, няма да му прости.[154] Извън Баския и Навара развитието на карлизма е по-скоро скромно с изключение на някои райони на Арагон и вътрешните части на Каталония. В другите части на Испания съществуването му е слабо забележимо.[155]

Карлистките войни имат три характерни черти. На първо място, законност-

та е на страната на либералите. Привържениците на абсолютистите са нелегални и бунтовници. Този факт има своето значение. Карлистите могат да разчитат само на бойци доброволци, дошли от северните земеделски области и водени от местни дребни земевладелци, монаси и свещеници. На тях военната дисциплина им е чужда. Групите партизани (*partidas*) не се подчиняват на единно командване, а на избрани от тях водачи, които не винаги постигат съгласие помежду си. Колкото и големи да са смелостта и войнствеността им, тези доброволци не могат да постигнат победа над противник, мобилизирал срещу тях всички ресурси на държавата – администрация, финанси, редовна армия. Законното правителство се радва и на подкрепата на западните сили – Франция и Англия, които му предоставят финансова и военна помощ и разрешават набирането на доброволци на тяхна територия. По време на първата карлистка война например близо 20 000 французи, англичани и португалци пристигат в страната на помощ на законното правителство. От друга страна, карлистите са поддържани от силите на Свещения съюз – Австрия, Прусия и Русия, но по по-дистанциран начин. Към тях се присъединяват и чуждестранни доброволци, по-точно френски легитимисти, но в по-малък брой, отколкото към техните противници. Така гражданската война на Иберийския полуостров добива вид на сблъсък на две политически идеологии, чийто резултат засяга цяла Европа. Този аспект има продължение: борбата на либералите срещу карлистите през XX в. предпоставя сблъсъка, който ще противопостави фашисти и демократи между 1936 и 1939 г., като намесата на чужди сили, повече или по-малко лицемерна, повече или по-малко пряка, винаги ще бъде налице...

На второ място, липсва фронт. Срещу правителствената армия метежниците използват методите на герилята (*guerrilla*), доказали своята ефективност по време на Войната за независимост – удари върху изолирани отряди, оттегляне и разпръсване в планините, където карлистите, силни с познаването на местността, разчитат на подкрепа. Много от техните водачи са бивши герилерос (*guerrilleros*); най-красноречивият пример е Сумалакареги, военен ветеран от войните за независимост, който се връща на служба в подкрепа на карлисткия претендент. Сраженията в боен ред са рядкост, с изключение на престижни операции като двете обсади на Билбао.

Накрая, както в епохата на войните за независимост битките се водят с ожесточение. Актовете на жестокост и диващина не са редки, както и демонстрациите на сила и ужасяващи репресии, целящи да впечатлят или да накажат виновното население, дало подслон на противника.[156] Тези действия разпространяват из Европа представата за една Испания, която е варварска и жестока, романтична и горда, в която примитивните инстинкти, вкусът към смъртта и на кръвта надделяват над достойните чувства на една цивилизована страна. Международното обществено мнение е развълнувано. В 1835 г. мисията на Елиът се опитва да хуманизира конфликта и да сложи край на жестокостите, изисквайки от двата лагера да разменят пленниците, вместо да ги убиват. Това също е първообраз на насилието и жестокостите на hражданската война от 1936 година. В XX в. използването на технически средства – авиация и танкове – придава на битките масов и безогледен характер, като от тях страда цивилното население. През XIX в. битките се водят лице в лице, понякога с хладно оръжие; смъртта все още не е банализирана и анонимна. Това, което привлича вниманието на някои писатели, като Вале-Инклан, чувствителни към романтизма на загубените каузи и съблазнени от героизма, е самоотвержеността и въодушевлението на тези авантюристи, готови да жертват всичко за своя идеал. Карлистките войни имат ужасяващи последствия за Испания. Те предизвикват нов разпад след този от Войната за

независимост и така забавят икономическото ѝ възстановяване. От друга гледна точка, те дават на някои генерали – Еспартеро, О'Донел – възможността да се намесват в политиката. В този смисъл допринасят за деформирането на политическия живот.

Макар и избягнала да се компрометира официално с карлизма, през XX в. испанската Църква продължава да е идеологическа, обществена и политическа сила, обърната повече към миналото, отколкото към съвременните идеи и тяхното осъществяване. В 1808 г. тя е богата и разполага с голямо влияние в обществото. От Войната за независимост тя излиза отслабена – много манастири са затворени, монасите са разпръснати. Подновявайки критичното отношение на реформаторите от XVIII в., либералите започват да се занимават с монашеските ордени, както и, което е ново, и с духовенството като цяло. Още манастири са затворени през 1835 година. На следващата година законът на Мендисабал отнема имотите на църквата. През 1837 г. следва премахването на десятъка.

Лишена от част от приходите си, испанската Църква преживява труден период. Даренията намаляват, семинариите се затварят. Дори в самата Испания духовенството не намира подкрепа срещу политиката на либералните правителства; представителите на благородничеството и на буржоазията са прекалено щастливи от ниските цени на предложените за продажба сгради и имения. Скъсвайки с традициите на регализма, много духовници се обръщат към Рим; немногобройните прелати – наследници на янсенистите от Века на просвещението, са изолирани. За многобройните обърканы епископи и свещеници папството изглежда вече като убежище. Ултрамонтанистките тенденции стават преобладаващи. Рим отговаря на тези очаквания. След 1834 г отношенията му с Мадрид са лоши; нито един нов епископ не е ръкоположен. В 1841 г. Григорий XVI осъжда грабежа, на който е жертва испанската църква. От своя страна, умерените искат да управляват църквата, водени както от убеждение, така и от интерес; религията им изглежда най-добрата защита на обществения ред и морал; тя учи бедните да приемат съдбата си. Затова умерените подкрепят ролята на духовенството в образованието, било пряко – чрез учебните заведения, които му принадлежат, било непряко – чрез контрола, който то упражнява върху набирането на учители и избора на учебни програми.[157] Нарваес връща на църквата имотите, които още не са продадени. Конкордатът от 1851 г подпечатва помирението между папството и испанската държава. Пий IX се примирява със свършения факт: имуществата на духовенството, които са продадени, остават като придобивка на купувачите; като компенсация държавата се натоварва с поддържането на църквата и издръжката на свещениците. В една друга област конкордатът от 1851 г. потвърждава основните положения, предвидени от конкордата от 1753 г., касаещи номинирането на епископи: държавата запазва като цяло основна роля, но без последната дума.

Църквата започва да възстановява богатствата си, както и да влияе върху обществото. Две личности в антуража на кралицата упражняват скрито влияние, за да извлекат от разпоредбите на конституцията всички възможности, които правят от католицизма държавна религия: отец Кларет, изповедник на кралицата, и сестра Патросинио, дълбоко религиозна жена, твърдяща, че е благословена с божествени прозрения (показва стигмите на страданието върху ребрата, ръцете и краката си). Осъдена за измама в 1836 г., когато виденията ѝ благоприятстват по-скоро карлистите, тя успява дванадесетина години по-късно да спечели доверието на суверените и ги окуражава да проявяват твърдост по религиозните въпроси. Умерените правителства и Църквата се подкрепят взаим-

но. Държавата потиска сектантските религии. Към 1860 г. един протестант е осъден на осем години принудителен труд, защото е отворил храм в Гранада. В 1864 г. циркулярно нареждане на Алкала Галиано, министър на развитието, отговарящ и за образованието, забранява на университетските преподаватели да изразяват възгледи, противоположни на конкордата и на монархията, както в лекциите си, така и в качеството им на частни лица. Църквата се отдръпва на консервативни и дори реакционни позиции. Тя се привързва предимно към външните белези на своето могъщество: присъствие на духовници на официални церемонии и обществени събития, защита на привилегиите, натиск върху властите.

По времето на Кортесите от Кадис многобройни представители на Църквата се включват в политическия дебат, като те не винаги са против еволюцията към либерализъм. Именно между 1820 г. и 1823 г. духовенството в своята цялост минава в лагера на консерваторите и става противник на всички форми на либерализъм. Тази еволюция откъсва Църквата от народа. За много испанци Църквата вече не е нищо повече от една ретроградна сила, враждебна на свободата на мисълта, както и на каквито и да било отклонения от установения ред. Това втвърдяване съвпада с промяна във връзките между града и селото. Дотогава Църквата се е установявала главно в градска среда, пренебрегвайки селата. В двадесетте години на XIX в. тя се заема да възстанови влиянието си в селските райони, смятани за по-малко податливи на модерните идеи и по-консервативни, следователно, по-привързани към традиционните форми. Тези усилия нямат успех, освен в районите с дребна и средна поземлена собственост на север и в централните части на полуострова. Навсякъде другаде, от Леванте до Андалусия, всички носещи расо са приемани като класови врагове, като естествени съюзници на обезпечените. Това не е антиклерикализъм – става дума за омраза, за вътрешна враждебност, която ще изправя винаги безимотните срещу духовенството и която в периоди на напрежение ще приема изключително жестоки форми. През юли 1834 г. в Мадрид, когато цените бързо се покачват, когато населението живее под страх от карлистко нападение и се разпространява холера, се наблюдава разпространяването на слухове, каквито е имало през Средновековието срещу евреите; сега за отравянето на водата и разпространяване на епидемията са обвинявани йезуитите и монасите; могат да се чуят викове „Смърт на йезуитите!“. Църквата „Св. Исидоро“ и Имперският колеж, сгради, принадлежащи на йезуитите, манастири на францисканци и доминиканци са щурмувани, превзети и опустошени; най-малко 78 монаси намират смъртта си; по улиците могат да се видят хора да танцуват, облечени с дрехи, откраднати от манастирите. Подобни сцени се наблюдават в Сарагоса на 5 и 6 юли 1835 г.: много служители на Църквата са убити, три манастира са ограбени и опожарени; през следващите дни подобни безредици има в Каталония (в Поблет и Барселона) и в цяла Испания. Антиклерикални манифестации съпътстват и революцията от 1868 г., придружени от убийства на свещеници, светотатствени действия и гавра с икони. В Малага през лятото на 1873 г. разбунтуваните общински власти решават да разрушат всички манастири, а епископският дворец да бъде превърнат в народен дом. Палежи на манастири, убийства на свещеници и монаси съпътстват съвременната история на Испания чак до трагичните събития от 1936-1937 г. – върхна точка на тази жестока и сляпа омраза. Левите политически партии не одобряват тези ексцесии, но записват в програмите си отделяне на религията от образованието, свобода на вероизповеданията и отделяне на Църквата от държавата по формулата на законотворците от 1869 г.: свободна църква в свободна държава. Духовенството напразно представя петиция с три милиона подписа. Въпреки това Корте-

сите гласуват с голямо мнозинство в полза на религиозната свобода, но внасят важни нюанси, отчитайки испанските особености: „Нацията се задължава да поддържа католическата религия и нейните служители. Публичното или частно изповядване на други религии се разрешава на постоянно пребиваващите в Испания чужденци без други ограничения, освен общите правила на морала и правото. Ако испанци изповядват религия, различна от католическата, за тях ще се прилагат разпоредбите на предходната алинея" (чл. 21 от конституцията от 1869 г.). Както се вижда, текстът е много умерен; законодателят се е погрижил да осигури на чужденците правото на вероизповедание по избор и разпростира тази толерантност върху онези испанци, които не са католици; граматическата редакция подсказва, че те са малобройни. Това не помага. За испанската църква и нейните привърженици тази мярка, както и последвалите я през 1870 г. – секуларизация на държавата и на гробищата, граждански брак и т. н. – приличат на опити за дехристиянизация, които заслужават укор и които трябва да бъдат незабавно отменени, щом като политическите условия позволят.

Така антиклерикализмът се настанява и в новата испанска история. На демагозите той служи за отклоняване на народния стремеж към социална справедливост и насочването му против духовенството. На консерваторите антиклерикализмът служи за печелене на гласове сред католиците. Ограничена в една наследена от друга епоха непримиримост, уверена в себе си, неспособна да се приспособи към съвременния свят, испанската църква, от своя страна, не прави нищо, за да укроти духовете; до 60-те години на XX в. тя ще бъде непрестанно на страната на имащите, на консервативната десница и на реакцията.

Не по-малко консервативна е църквата в областта на идеите. В епоха, когато напредъкът на познанието предизвиква ентусиазъм и когато науката се превръща в религия сред интелектуалните среди (*Курс по позитивна философия* на Огюст Конт се появява между 1830 г. и 1842 г., *Бъдещето на философията* на Ренан през 1848 г.), Ватиканът упорито отказва да направи компромис с принципите на модерния свят. Публикуваните през 1864 г. *Syllabus* и енцикликата *Quanta Cura* затвърждават разрива. През тези години интелектуалното образование на испанското духовенство, по-скоро недостатъчно, го прави неподготвено за идеологическата битка с рационализма и свободомислието. В теорията изпъкват две имена: Балмес и Доносо Кортес, но и двамата остават изцяло враждебни на либерализма. Първият е каталонски свещеник, разбрал важността на публицистиката. В своите статии той се опитва да сближи политически и идеологически карлистите и привържениците на Исабел II. В най-известната си книга *Критерият* той не се отклонява от традиционната схоластична доктрина. Доносо Кортес е повече политик, отколкото философ. В своите статии и в произведенията си, като например в *Есе върху католицизма, либерализма и социализма* (1851) той също заема позиция срещу модерния рационализъм и подкрепя испанската католическа и антилиберална традиция. Единственият испанец, опитал да постигне синтез между католицизма и съвременните идеи, е Фернандо де Кастро, чийто жизнен път напомня този на Ламене. Францискански монах, свещеник, капелан на Исабел II, преподавател в Мадридския университет, Фернандо де Кастро принадлежи към течението на либералния католицизъм; той прегръща формулата „Свободна църква в свободна държава" и защитава всички свободи, по-специално политическата свобода и тази на съвестта, а също и автономията на разума. В 1864 г. публикацията на *Syllabus* го кара да избира между католицизма и либерализма. Той избира второто течение и еволюира към рационалното християнство – една естествена религия без догми, без мистерии, без про-

светления и чудеса. Революцията от 1868 г. го прави ректор на Мадридския университет. През 1870 г. той скъсва окончателно с католицизма.

Две години по-рано Фернандо де Кастро се солидаризира с тези, които започват да бъдат наричани „краузисти", които правителството наскоро е изгонило от университета. Историята на това философско движение, възникнало в средата на XIX в., е любопитна: за няколко години то привлича най-добрите умове и разпръсква едно интелектуално и морално излъчване, което надхвърля границите на университета. Влиянието му продължава най-малко до 1936 г., като краузистите са смятани за „учители на съвременна Испания"[158], а републиканците от 1931 г. са разглеждани като духовни синове на двамата учители Хулиан Санс дел Рио и Франсиско Хинер де лос Риос. Всичко започва съвсем банално. Към 1840 г. правителството решава да обнови висшето образование, каквато нужда наистина съществува. През 1836 г. е затворен старият университет в Алкала де Енарес и в Мадрид е създаден университет, от който искат да направят модел за цяла Испания.[159] В 1843 г. Педро Гомес де ла Серна, министър на Еспартеро, назначава Хулиан Санс дел Рио, млад преподавател по философия, в Мадридския университет. Но му поставя едно условие – той трябва предварително да допълни образованието си в Германия. Санс дел Рио заминава. По пътя за известно време се спира в Париж и остава разочарован. Отправя сериозни упреци към Виктор Кузен, моден преподавател по това време, към философията, такава, каквато се изучава във Франция, и към френската култура като цяло, твърде светска и повърхностна за неговия вкус. Напротив, в Хайделберг, където младият испанец скоро пристига, нещата са различни. Там изучават философската система на Краузе (1781-1832), епигон на Кант, който изповядва един идеализъм, пропит от съчувствие. Санс дел Рио е незабавно покорен. Това, което го примамва у Краузе, е ясната му мисъл, насочена към живота – науката, етиката и политиката зависят от общия възглед за света и от рационалистичната философия. Санс дел Рио донася от Германия и възвишена идея за това, какво трябва да представлява университетът – независим от църквата и от държавата, насочен само към напредъка на знанието. След завръщането си той не се чувства готов да преподава и прекарва десетина години да учи, да разсъждава, за да узреят мислите му. В 1857 г. той произнася встъпителната си лекция, в която обяснява в какво ще се състои неговото преподаване – възхвала на „идеала на човечеството"; изложение на хармоничния рационализъм на Краузе. Успехът му е незабавен. Лекциите са посещавани както от студенти, така и от свободни слушатели; сред тях могат да се забележат и сноби: смята се, че е в рамките на добрия тон да отидеш и слушаш Учителя... Доктрината на Санс дел Рио, такава, каквато я излага в *Идеалът на човечеството за живот* (1860), всъщност не е особено притегателна. Напротив, абстрактните му формулировки са в състояние да отблъснат широката, а дори и специализираната публика[160], още повече че Санс дел Рио не прави нищо, за да спечели слушателите си. Той се изразява и пише, както живее: аскетично и в лишения, без да прави отстъпки на модата и светския живот. Той очарова, без да е ясно защо. Успехът му идва може би защото той не се стреми да се хареса, а да убеждава само със силата на правотата си. В една лековата столица, където красивите фрази заместват мислите, най-после се появява някой, който взема нещата на сериозно. Възхитителни са смелата му мисъл и последователната теория, а също и аскетичното поведение на човек, посветен изцяло на своето призвание. Оформя се група от негови последователи, съставена от млади преподаватели в Мадридския университет; между тях е онзи, който ще продължи делото му и ще превърне краузевизма през последната третина на столетието в

оръдие за обновата на Испания – Франсиско Хинер де лос Риос.

В Испания от 1860 г. краузевизмът, рационалистична и идеалистична философия, се сблъсква с два типа противници – с поддръжниците на схоластиката, т. е. на традиционната католическа мисъл, и с позитивистите, претендиращи, че изповядват философията на бъдещето и стараещи се да я доведат до метафизиката.

Първите са най-опасни, тъй като са подкрепяни от Църквата с нейното влияние върху властовите центрове. Последователят на Краузе е обвинен, че корумпира младежта и пълни университета със свои креатури с цел да развърти интелектуалния елит, а оттам – и цялото общество. Краузевизмът смущава, доколкото той се представя и като философия, и като начин на живот. Повечето от последователите му следват най-вече втория аспект. Те бързо основават група (противниците им я наричат секта), която се разпознава по няколко характерни черти: изследователски дух, точна мисъл, грижа за съответствие между идеи и действия и, накрая, строгост на нравите, граничеща с пуританизъм. В очите на противниците му краузевизмът изглежда опасен за вярата. Но не защото той е антирелигиозен. Напротив, тази школа се отнася с особено внимание към най-съществения в религиозния феномен – поривът навътре. Последователите му практикуват естествена религия без свръхестественост, догми и мистерии. Във времена, в които, както изглежда, испанската църква е изгубила смисъла на духовните ценности, когато тя измерва влиянието си в страната по протоколните места, заемани от духовенството в обществения живот, когато разчита на божествената ръка, за да принуди испанците да посещават неделната литургия, да усвояват катехизиса, да се женят и да бъдат опявани в църква и, накрая, когато тази „практична" църква се представя, както казва Унамуно, като преобърнат волтерианизъм, краузевизмът изглежда като искрен духовен подтик. Той привлича тези, които очакват от религията не абстрактни догми и пози, а отговор на своите въпроси за живота и смъртта и за смисъла на съществуването.[161] В противоположност на това, което твърдят противниците му, краузевизмът не е чуждо тяло за Испания. Той се вписва в автентичната испанска традиция, преследвана винаги от официалната институционализирана църква, традицията на еразмистите от XVI в. и на янсенистите от XVIII в., една традиция, която Унамуно ще продължи и в двадесети век: един вид светска религия или пуританизъм, който е оригиналната форма на протестантизма в Испания. Това са всички онези тенденции, които Менендес Пелайо ще отрече, няколко години по-късно, като хетеродоксални и чужди на националния дух. Краузистите винаги са проявявали уважение към религиозните вярвания в най-автентичната им същност; те не са материалисти, нито сциентисти – войнственият атеизъм и антирелигиозната пропаганда на някои леви среди ги ужасява. Те са антиклерикално настроени, но не по начина на онези, които палят манастирите. Това, което те отричат, е опекунството на църквата над държавата и обществото; правото, което тя си присвоява, да контролира образованието, пресата, издателствата; нетърпимостта, която тя проявява към всички религиозни правила и форми, които не отговарят на римокатолицизма в неговите най-традиционни и специфични форми. Всички тези фактори правят краузевизма подозрителен в очите на църковната йерархия и управляващите среди в Испания.

Така наречените неокатолици веднага долавят опасността. Франсиско Наваро Вильослада, главен редактор на *Испанска мисъл*, всекидневник, изразяващ тяхната гледна точка, води кампания против краузевизма и против преподавателите, които следват неговата ориентация. В 1865 г. тонът се изостря, когато Ви-

льослада настоява за по-твърди мерки: вече не е достатъчно да се цензурират и очистват учебниците от всички атаки срещу Църквата; необходимо е да се елиминират „живите текстове", думата на учителите, по-опасна от писмените им произведения. Краузистите трябва да бъдат изгонени от университета. Умерените, които са на власт, отстъпват. На 22 януари 1867 г. правителството изисква от всички преподаватели да положат клетва за вярност към държавата и трона. В името на свободата на съвестта и изразяването Санс дел Рио и приятелите му отказват. На 31 май те са отстранени от университета. Спорът става политически. Той се превръща в общ сблъсък между консерваторите и техните противници. Революцията от септември 1868 г. издига като свои някои от исканията на краузистите: свобода на образованието, отделяне на църквата от държавата, граждански брак, секуларизация на гробищата... Преподавателите-краузисти се завръщат при катедрите си. Предлагат на Санс дел Рио длъжността ректор на Мадридския университет, но той отказва. Битката обаче не е приключила. Тя ще бъде възобновена с нова сила в 1875 г. при реставрацията на Бурбоните.

2. Испания в търсене на политически статус

Опитахме се да представим проблемите на Испания между 1833 и 1874 г.: неравномерно икономическо развитие с пръсната по периферията промишленост и архаични структури в останалата част на страната; нерешаване на взривоопасния аграрен въпрос при наличието на милиони обезземлени селяни; политически живот, доминиран от немогобройна управляваща класа, появила се от сливането на старата поземлена аристокрация с едрата буржоазия, забогатяла благодарение на неотчуждаемите църковни имоти и финансовите спекулации; обществено мнение без политически партии, което оставя свободно поле за военните; и накрая, идеологическо разделение между карлисти и либерали, традиционалисти и новатори. Имайки предвид тези основни проблеми, ставащите събития изглеждат не толкова сложни, колкото внушава видимият на пръв поглед хаос от политически перипетии и редуващи се военни преврати. Те изглеждат като трудно раждане на новата Испания, която вече не е както при Стария режим и търси относителна стабилност. Можем да различим четири периода – регентствата (1833–1843); първата част от царуването на Исабел II, умереното десетилетие, както го наричат испанските историци (1843–1854); втората част от царуването на Исабел II (1854–1868); и накрая, явната криза, породена от революцията от септември 1868, която приключва в края на 1874 г. с реставрацията на Бурбоните, след провала на една нова династия и на един първи републикански опит.

Регенствата (1833–1843)

Два проблема са на дневен ред след смъртта на Фернандо VII на 29 септември 1833 г. – карлисткото въстание и формата на режима. Регентката Мария Кристина се сближава с либералите, за да запази правата на дъщеря си Исабел срещу дон Карлос.

В продължение на малко повече от три месеца регентката храни надежда да постигне съгласие с привържениците на дон Карлос. В този контекст е и мисията, която тя възлага на Сеа Бермудес, натоварен с функциите на министър-председател. Това е и смисълът на нейния манифест, публикуван на 4 октомври: тя обещава да защитава религията и основните закони (това е, за да успокои абсо-

лютистите), но и да започне административни реформи, „единствено чрез които ще бъдат осигурени благосъстояние и щастие за народа“ (намигване към либералите). Мария Кристина не успява да привлече нито едните, нито другите.

Заслужава обаче да се спрем на трите месеца управление на Сеа Бермудес. Той налага широкообхватната реформа, която е в сила и до днес – разделянето на Испания на провинции. С обикновено циркулярно писмо от ноември 1833 г. е извършена истинска революция – скъсвайки с вековната традиция, с която се примиряват дори първите Бурбони, Испания се превръща в централизирана държава, разделена на четиридесет и девет провинции с приблизително еднакъв размер. Наричат ги с името на главния град (Бургос, Саламанка и т. н.) освен четири от тях, които запазват старите си имена: Навара, Алава, Биская и Гипускоа, чиито главни градове са съответно Памплона, Витория, Билбао и Сан Себастиан. Авторът на тази реформа Хавиер де Бургос е хуманист – превежда в мерена реч *Одите* на Хораций.[162] Той открито се вдъхновява от френските департаменти и делението, наложено от него, не е толкова произволно, колкото се твърди – доказателство за това е, че то още съществува. Хавиер де Бургос се съобразява не само с историята и географията, но и с рационални критерии: и от най-отдалечения пункт във всяка провинция трябва да може да се стигне до главния град за един ден; провинциите имат население между сто хиляди и четиристотин хиляди души и т. н. Начело на всяка провинция централната власт назначава свой представител, който носи названието „политически водач“. Възхитително е, че от 1833 г. насам никой не оспорва това деление; то остава непроменено независимо от смяната на режимите. В 1849 г. е променена една дребна подробност: политическият водач ще се нарича, както е и досега, граждански губернатор.

Създаването на провинциите има за последствие засилването на ролята на градовете, избрани за провинциални столици. Те стават административни центрове и това привлича чиновници, магистрати, адвокати, търговци... Много от тези, които не са в състояние да живеят в пренаселените села, мигрират в града, най-често като прислужници – в 1860 г. техният брой в Испания ще достигне осемстотин хиляди. В някои градове се появяват манифактури, ателиета, развива се търговия, създават се работни места. Всичко това увеличава градското население. От 80 хил. жители през 1818 г. Барселона надхвърля 190 хил. през 1860 г.; Мадрид достига почти 300 хил. през 1851 година. Там, както и в Севиля, Валенсия и Малага, по инициатива на общинските власти се откриват работилници за устройване и разкрасяване на градската среда, разширяване на пътищата, инсталиране на газово осветление, като всички тези дейности имат още една цел – борба с безработицата.

По този повод в Испания се заражда една нова наука, урбанизацията, чийто пионер е инженерът Илдефонсо Серда (1916-1876). Той създава основите ѝ, изложени в *Обща теория на урбанизацията*, публикувана в 1867 г. и представляваща научна теория за изграждане на пространствен ред, съобразен с изискванията на съвременната цивилизация и обединяващ хигиената, изкуството и икономиката. В началото, като „пример“, Серда представя план за разрастването на Барселона, осъществен след 1860 г., с нейните широки и прави улици, оградени от алеи с кестени и частни къщи, такива, каквито могат да се видят и днес.[163] „Примерът“ с Барселона е най-известен, но не е единственият план за градско разширяване от онова време. Можем да цитираме тези за Мадрид (1859), за Сан Себастиан (1864), за Билбао (1876), за Аликанте (1888), за Леон (1898).[164]

От политическа гледна точка основните промени по време на регентството

на Мария Кристина са въвеждането на либерализма и на конституционната монархия, дебатът върху задълженията съответно на суверена и на народното представителство. Изоставена от карлистката фракция, регентката няма избор. На 15 януари 1834 г. тя поверява властта на Мартинес де ла Роса. Новият правителствен ръководител е бивш конституционалист от 1812 г., но е доста помъдрял; станал е човек на реда. На 10 април 1834 г. той тържествено обявява Кралския статут, вдъхновен от френската Харта от 1814 г.: кралят управлява с Кортесите, самите те съставени от две камари, чиито названия са почерпени от испанската политическа история – в долната камара са *procuradores*, а не народни представители, а в горната *próceres* – видните личности. Това е начин да се покаже, че Испания може и да не следва чуждите примери: достатъчно е да потърси в собствената си традиция. За конституирането на долната камара се предвиждат непреки избори с ценз. В горната камара заседават грандовете, благородниците с титли, архиепископите и епископите, поземлените собственици и индустриалците, доказали доход над шестдесет хиляди реала. Мартинес де ла Роса разочарова онези, които очакват по-значителни промени, и те имат чувството, че всичко продължава както преди. Той спира вестниците, изразяващи възгледи, „диаметрално противоположни на тези, изложени в Кралския статут. В градовете недоволството приема формата на бунтове с организиране на въстанически комитети. Провеждат се и антиклерикални демонстрации, придружени от невиждани до този момент жестокости. Мендисабал, поканен в правителството на 14 септември 1835 г., е посрещнат със симпатия от либералните кръгове. Той намалява избирателния ценз, което позволява на по-голям брой представители на средната класа да вземат участие в политическия живот. Мендисабал разпродава и имуществото на духовенството. Това не е достатъчно да успокои различните опозиционни течения.

Изоставен от част от предишните си съмишленици, той подава оставка. Вълненията започват отново. На 12 август 1836 г. избухва бунт на сержантите от Гранха, които искат от регентката да се върне към митичния символ за либералите – конституцията от 1812 г. Победата е ефимерна. Конституцията, приета в 1837 г., макар и да се представя формално за продължение на тази от Кадис, представлява всъщност коренно различен модел, който ще видим и в 1845 г., и в 1876 г.: неговата отличителна черта е, че преутвърждава народния суверенитет, но предвижда и горна камара за противотежест на избраното представителство.

Голямото събитие, от което зависи съдбата на правителството, е карлистката война, започнала на 2 октомври 1833 година. Тя има три етапа. През първия, използвайки ефекта на изненадата, карлистите под командването на бившия герилеро Сумалакареги поемат инициативата. Те се стараят да постигнат решителна победа на север, където се чувстват най-силни, както и да завладеят голям град, за да го направят своя столица, и обсаждат Билбао. Смъртта на Сумалакареги през юни 1835 г. отбелязва края на този първи етап. Положението се изменя в 1835 година. Англия – вече! – успява да разубеди Франция да се намеси пряко в отговор на молба на испанското правителство и да окупира Баския и Навара. Тогава Мендисабал мобилизира сто хиляди души и ги изпраща на бой. Много от тези войници заминават на фронта с гняв в сърцето; те са засегнати от един изключително несправедлив закон за военната повинност – само нямащите избирателни права са военно задължени, а избирателният ценз е висок. Освободени са и тези, които имат възможност да заплатят – наведнъж, и то в брой – четири хиляди реала за облеклото и въоръжението на армията. Въпреки че им липсва ентусиазъм, тези войници са значителна сила, защото са оглавени от кадрови

офицери. Така организирани войскови съединения се противопоставят на герилеросите. Напразно карлистите, напуснали бастионите си на север, се опитват да разпространят войната в други части на Испания, най-вече в двете Кастилии и Андалусия. В края на 1836 г. правителствената армия под командването на генерал Еспартеро поема инициативата. Тя постига победа в Лучана и сваля обсадата на Билбао. Дон Карлос лично поема командването на войските си и решава да тръгне към Мадрид. Еспартеро преграждa неговия път и прекъсва комуникациите му с Франция (май 1837 г.). Войната навлиза във финалната си фаза. Карлистите все още са в състояние да постигат частични успехи както например в областта Маестрасго, където Кабрера преминава в конраатака в началото на 1838 година. Еспартеро е принуден да приложи масови екзекуции, за да възстанови реда в армията си. Подчинени отново на дисциплината, съединенията му напредват непрекъснато. Правителството в Мадрид се старае да постигне помирение с въстниците от севера. Карлисткият генерал Марото разбира, че войната е загубена. Той започва тайни преговори с Еспартеро, завършили на 31 август 1838 г. с прегръдката (*abrazo*) от Вергара, когато двамата противници се прегръщат един друг. Срещу мъгляви гаранции за *fueros*[165] и интеграция в редовната армия, карлистките бойци слагат оръжие.

През следващите дни бившите карлистки офицери разпускат последните си привърженици в северните области. В Каталония и Маестрасго ожесточените боеве продължават и през 1840 г. правителството обявява амнистия, от която са изключени офицерите, чиновниците на карлистката държава и духовниците. Стотици карлисти бягат във Франция, където Ремюза, министър на вътрешните работи, им осигурява право на убежище.

Гражданската война, или втората карлистка война, се води между 1845 г. и 1849 година. Претендентът се е отказал от правата си в полза на сина си, граф Монтемолин, преименуван също на Карлос. Карлистките среди очакват много от евентуалния брак между него и Исабел II, който би уредил династическия спор, но правителството задължава кралицата да се омъжи за един от своите братовчеди, Франсисико де Асис. Разочаровани, карлистите, увлечени от влиятелни водачи като Кабрера и Тристани, отново се хващат за оръжието в Каталония и Кастилия, после в Арагон, в Навара и в Гипускоа, но сраженията така и не достигат размаха на тези от 1834–1840 година.

Щастливата развръзка на гражданската война превръща генерал Еспартеро, наречен Херцог на победата, в най-популярния човек в Испания. Той има вкус към политиката. Опитва се да разубеди регентката Мария Кристина да публикува закон, даващ право на централната власт да определя кметовете на провинциалните столици, с което разтревожва прогресистите. Регентката не се вслушва в съвета му. Тогава Еспартеро оглавява опозицията. В Барселона членове на милициите и войници демонстрират с викове „Смърт на Мария Кристина!“. Милициите се надигат и в Мадрид, както и в почти всички градове. Еспартеро е приветстван при влизането си в столицата. На 12 октомври 1840 г. Мария Кристина, дискредитирана и неспособна да наложи авторитета си, предпочита да се оттегли и заминава в изгнание. Шест месеца по-късно Кортесите обявяват Еспартеро за регент. Популярността на новия държавен ръководител е краткотрайна. Дори неговите приятели прогресисти му обръщат гръб. През ноември 1842 г. в Барселона срещу него се оформя опозиционно движение, обединяващо беднотата (тогава се появяват първите републикански тенденции) и индустриалната буржоазия, която обвинява регента, че е благосклонен към свободния търговски обмен, за да се хареса на своите английски съюзници. Еспартеро нарежда да

бъдат дадени няколко оръдейни залпа и възстановява реда. Подготвя се обаче друг заговор, чиято сериозност е от различно естество. Той се организира отвън, от генерал Нарваес, и отвътре, от един новак в политиката – генерал Прим. Нарваес дебаркира във Валенсия и напредва към Мадрид, без да срещне съпротива. На 30 юли 1843 г. Еспартеро бяга в Англия, където е посрещнат с големи почести. Специалист по силовите методи, последната му идея, преди да напусне Испания, е да подложи на артилерийски обстрел Севиля...

Умереното десетилетие (1843 – 1854)

Периодът, започнал с падането на Еспартеро, се доминира от личността на генерал Нарваес, който управлява почти безконтролно. Избързвайки с няколко месеца спрямо конституционно предвидения срок, Кортесите обявяват Исабел II за пълнолетна и способна да заеме трона. Тя е само на тринадесет години и няма да може да се противопоставя на волята на умерените и на техния водач. През десетте години, които следват, се появява нова управляваща класа, консервативна и клерикална, която налага централизирано и унифицирано държавно устройство, вдъхновено от френския опит. Във всички области се забелязва тенденция към имитиране на френския модел на развитие. С някои нюанси, дължащи се на структурните недостатъци на испанската икономика, в Испания, както и във Франция, се набляга на обновлението на обществените и политически елити. Старата поземлена аристокрация се свързва с едрата буржоазия в пряк и преносен смисъл – браковете, както и участието в управителни съвети спомагат за взаимното проникване. Тази класа, съставена от едри собственици, изтъкнати индустриалци и финансови барони, заедно със своите избиратели, отговорящи на избирателния ценз, и своите депутати, представлява опорната конструкция на режима. След подписването на конкордата с папството през 1851 г. тази класа получава подкрепата и на духовенството. Тя се чувства могъща. Както френските орлеанисти, техни съвременници и пример за подражание, и нейните представители са обхванати от предприемаческа треска и възприемат лозунга на Гизо „Обогатявайте се ...“. Те инвестират в железопътни линии и недвижима собственост (Саламанка е член на първото правителство на Нарваес) и спекулират на борсата. Обсебени са от мисълта за защита на своята собственост. Именно умерените създават Гражданската гвардия през 1844 година. Когато през 1848 г. Тиер публикува трактата си *За собствеността*, Нарваес нарежда той да бъде преведен незабавно на испански. И накрая, управлението на умерените е авторитарно. Революцията от 1848 г. има слабо отражение в Испания, но кара режима да втвърди още повече своите методи на управление. Показателно е, че именно по това време Прусия и Австрия решават да признаят кралските прерогативи на Исабел II, които дотогава са отхвърляли. Отсега нататък испанският режим ще дава всички необходими обществени и политически гаранции. Две черти характеризират делото на умерените: конституционната реформа и централизацията.

Някои от съзаклятниците, прогонили Еспартеро и наричани „пуританите“, желаят запазването на конституцията от 1837 г., други говорят за връщане към Кралския статут от 1834 година. Избран е трети път. Умерените твърдят, че имат намерение да променят само някои точки от конституцията от 1837 г. в полза на реда и свободата. От формална гледна точка те са прави – повечето текстове от 1845 г. са взети от конституцията от 1837 година. Малкото на брой изменения обаче радикално променят духа на закона – вече не се говори за народен суверенитет, а за такъв, поделен между суверена и Кортесите – *las Cortes con el rey* (*Кортесите с краля*). В бъдеще депутатите ще бъдат посочвани от краля; апос-

толическият римокатолицизъм остава „религия на испанската нация“ и „държавата се задължава да поддържа култа и неговите служители“. Цензът е премахнат. Испания е разделена на триста четиридесет и девет избирателни района с по тридесет и пет хиляди жители; в провинциите, в които остатъкът на непредставеното население е по-голям от седемнадесет хиляди, се формира допълнителен избирателен окръг с допълнителен депутат. Системата се дооформя от наличието на „официална кандидатура“ и изборни манипулации – за да бъдеш избран, е необходимо да спечелиш доверието на министъра на вътрешните работи, а не на избирателите. Отдавнашна практика е формирането на „фабрикувани“ мнозинства – тя няма да изчезне скоро.

Като цяло, административната реформа с нейната сърцевина – засилването на централната власт, е дело на Браво Мурильо. Тя е придружена с организирането на военни окръзи, приблизително съвпадащи с историческото териториално деление на Испания. Начело на тези окръзи стоят капитан-генерали с твърде големи правомощия, които им гарантират практически пълна власт по време на обявено военно положение.

Паралелно с конституцията се реформира и администрацията. Промените имат два аспекта – унифициране на законовата база (наказателен кодекс от 1848 г. и граждански кодекс от 1851 г.) и централизация. Именно умерените, а не Бурбоните, правят от Испания централизирана държава.[166] Фискалната реформа от 1845 г. опростява съществуващата данъчна система и я прави по-ефикасна. В 1847 г. две големи банки – Банката на Исабел II и Банката „Св. Фернандо“ – се сливат, за да образуват Новата банка „Св. Фернандо“, предшественик на създадената няколко години по-късно Испанска банка. Гуверньорът ѝ се назначава от държавата и през 1851 г. тя получава монопол върху паричните емисии.

Не само политическите, административни и финансови институции превръщат Испания между 1844 и 1854 г. в централизирана държава. Налице са и първите опити за съставяне на историята на страната. Първият том от *Библиотека на испанските автори* (*B.A.E*), позната на всички студенти по испанска литература, излиза в 1843 г. и е посветен на романите на Сервантес. Следват авторите от XVIII в. (Фейхо, Ховелянос, Моратин...), произведенията на Луис де Гранада, средновековните хроники, историците от XVI в., хрониките за завладяването на Индиите, поетите и т. н. Единственият жив автор, споменат в престижната поредица, е Кинтана и този избор не е случаен, а символичен. Кинтана е конституционалист от Кадис, водеща личност в тригодишното управление от 1820 г., почитан и даван за пример от испанския либерализъм. Малко по-късно, през 1850 г., се появява първият от тридесетте тома на *Обща история на Испания* на Модесто Лафуенте, който прилича донякъде на испански Лавис, подранил с петдесет години. Начинанието е показателно за либералната идеология – такава, каквато тя се оформя в средата на XX век. Касае се преди всичко за реакция срещу представата за Испания, която се е изградила в чужбина. От времето на Мариана, работил в края на XVI в., никой испанец не е писал история на Испания. Познаването на собствената история испанците дължат на чужди автори, които не винаги са обективни. Лафуенте си поставя задача да постави нещата по местата им всеки път, когато сметне за нужно. Като цяло, източниците му са хрониките и някои архивни документи. Лафуенте не е историк, а политик. В 1854 г., на 48 години, той е избран за депутат от прогресистите; малко по-късно се сближава с Либералния съюз на О'Донел. Със своята *История* той се старае да повлияе на сънародниците си и да им даде национално съзнание. Успоредно с местните различия и събития, той описва постепенното изграждане на нацията около две

оси: независимостта и католическата вяра. От тази гледна точка е интересно да откроим периодите, от които се възхищава Лафуенте, както и тези, които той осъжда. Сред първите е непрестанната съпротива, оказвана от населението на полуострова срещу чуждите завоеватели (римляни, маври, французи), привързаността му към свободата и католическото единство. Затова пък той порицава деспотизма, липсата на търпимост и фанатизма. Така в неговата *История* намираме апологии на вестготите – осъществили наведнъж националното обединение, религиозното единство и наченките на една умерена монархия (съглашенията от Толедо), – на Реконкистата и на Кралете Католици, които я довеждат докрай, прогонвайки маврите и евреите, на кастилските *comuneros*, на Филип II и Контрареформацията – отново заради религиозното единство, – на Просвещението от XVIII в. и на Войната за независимост от 1808 до 1814 година. Лафуенте обаче е критичен към всичко, което би могло да бъде опасно за националното и религиозното единство на Испания (маврите, евреите и протестантите) или за свободата (Карл V и Фернандо VII). Така, според Лафуенте, са се оформили националният дух и нацията, които в средата на XIX в. благодарение на либералите намират своята окончателна форма: една унифицирана, централизирана, католическа Испания, една вечна, идентична през историята на самата себе си Испания, ревнива към независимостта си и привързана към вярата, която представлява интегрална част от същността ѝ. Тази Испания има своите герои, своите дати и символични места: Нумансия, Сагунто, Пелайо в Ковадонга, мъченици на свободата като Падиля, Браво и Малдонадо, екзекутирани във Вилялар (1521), герилеросите от Втори май, победителите от Байлен, защитниците на Сарагоса и Херона... Испания на Исабел II, централизирана и с парламентарно управление е достижение на дълга национална история, с която испанците могат да се гордеят. Историческата живопис, станала модерна в средата на XIX в., допринася за изграждането на такава представа за историята. В тези години поръчват на художниците големи по размерите си платна за салоните и официалните дворци. Най-често темите са заимствани от прочути епизоди от националната история, същите, от които се възхищава Лафуенте в своите книги. Едуардо Росалес (1836-1873) с неговия *Завет на Исабел Католичката* и Антонио Хисберт с *Екзекуцията на Торихос* са сред представителите на тази живопис, допринесла за разпространението сред широки обществени слоеве на определена идея за Испания и за националното единство.

Не трябва да подценяваме тази историческа конструкция, тъй като тя е подобрият вариант за постигане на помирение между самите испанци, показвайки им, че техният народ няма за какво да завижда на по-големите. Само карлистите – и това не е случайно – могат да се чувстват изключени от една такава история, която защитава католическото единство, но осъжда фанатизма и нетолерантността. Дори и краузистите се разпознават в това идеалистично определение на Испания. За да се убедим в това, достатъчно е да си спомним за един такъв странен документ като *Черновата на едно завещание* (1876). Гумерсиндо де Аскарате, краузист, разказва в него как е станал либерал, или по-скоро, защо винаги е бил такъв: „Преди всичко, поради идеите на баща ми, заради които той беше преследван, и на второ място, благодарение на моя инстинкт и темперамент – абсолютизмът ме ужасяваше." Неговият баща му е давал да чете френските философи от XVIII век. Самият той като дете е треперел от възхищение при разказа за съглашенията от Толедо, за клетвата на арагонските крале, за битката на кастилските *comuneros,* за всички тези борби за свобода срещу деспотизма. Именно от тридесетте тома на Лафуенте, многократно преиздавани, средната испанска кла-

са ще учи историята на Испания[167] чак до около1950 г. и това не е без последствия. Написана в епоха, когато регионалните претенции не съществуват, тази Обща история определя Испания като унитарна. Всъщност това е история не толкова на Испания, а на Кастилия – тя оставя повече или по-малко настрана арагонската корона например. Читателите на Лафуенте остават с впечатлението, че Испания се е създала около Кастилия и кастилските ценности. Когато в края на XX в. се появяват националистичните течения, много испанци ще ги възприемат като сепаратистки тенденции, рушащи националното единство. Те изобщо не са подготвени да разберат оригиналността и богатството на каталонската история например. Много по-подготвените да създадат научно произведение историци като Менендес Пидал не допринасят за премахването на това недоразумение. Те също пишат история на Испания, основаваща се на тази на Кастилия. Съвременна Испания още не е отстранила тази погрешна гледна точка. И до днес тя понася последствията от това.

Независимо от правителствените кризи и различните пронунциаменто, испанският либерализъм показва забележително постоянство в усилието си да придаде цялостност на Испания, която той се опитва да изгради. Но, както отбелязва Томас-и-Валиенте, Испания на либералите е абстрактно юридическо и политическо понятие, нация, създадена от индивиди, без да се вземат предвид реалностите, каквито са древните кралства и провинции.[168] Именно тази дефиниция на испанската нация скоро ще бъде оспорена от други испанци.

Краят на царуването на Исабел II (1854 – 1868)

Склонността на управляващите класи към тъмни сделки – колосални богатства са натрупани чрез игра на борсата и чрез спекулации в железопътния транспорт – шокира дребната буржоазия. Авторитарните методи на Нарваес и дворцовите интриги пораждат все по-силна опозиция дори в недрата на парламента; част от умерените оттеглят подкрепата си за правителството. Генерал О'Донел става говорител на това недоволство и на 30 юни 1854 г. „се произнася" за смяна на ориентацията. Призивът му е посрещнат добре. Многозначително е, че един човек, който не притежава нищо екстремистко – Кановас дел Кастильо, бъдещият автор на реставрацията на Бурбоните, – лансира на 7 юли манифест, в който се поставят отново исканията на прогресистите: да се преразгледа избирателният закон, да се създаде съд за нарушенията на свободата на печата, да се намали централизацията, да се въведе повече морал в обществения живот: „Ние искаме да запазим трона, но без камарилата, която го безчести." В големите градове – Мадрид, Барселона, Сарагоса – порицават кралицата и спекулантите и запяват химна на Риего. Както през 1808 г. започват да се формират хунти. Еспартеро, пристигнал в Логроньо, се появява и в Сарагоса, после в Мадрид. Обстоятелствата около неговото напускане преди десет години са забравени. Той отново е надежда на средите наляво от умерените и на средната класа. В края на юли 1854 г. той е поканен на власт и заедно с него прогресистите, които ще управляват две години. Еспартеро се старае да поднови голямата либерална традиция. Той възобновява ликвидацията на църковните имоти (законът на Мадос от 1855 г.), което го въвлича в конфликт с Ватикана. Изработва нова конституция, която предвижда създаването на съд за закононарушенията срещу пресата, образуването на Национална милиция и изборност на кметовете. Но преди всичко тя преутвърждава националния суверенитет: „Всички публични власти са еманация на нацията, която е носител на суверенитета." Конституцията от 1856 г. никога не влиза в сила. На 15 септември един обикновен декрет възста-

новява тази от 1845 година. Обезпокоени от нарастващите социални искания сред работниците и селяните на Андалусия, както и от появата на по-леви политически тенденции – демократите като Емилио Кастелар настояват за въвеждането на всеобщо избирателно право, умерените реагират и решават да се избавят от Еспартеро. На 14 юли 1856 г. О'Донел разпуска Кортесите и разоръжава Националната милиция. Срещу тези насилствени действия в Мадрид са издигнати барикади. Генерал Серано извежда войската и отправя няколко залпа по посока на Конгреса. Съпротивата в Барселона също е потушена. На 13 октомври кралицата връща Нарваес.

Скобата на прогресистите се затваря. Умерените се връщат. Аферите се възобновяват под тяхното ръководство. Това е периодът на експанзия – на „тлъсти крави" по думите на Габриел Тортеля, който е сходен с това, което се случва в същия момент във Франция на Втората империя: развитие на банките и кредитните институции, пускане в експлоатация на нови железопътни линии, чуждестранни инвестиции в рудодобива и тежката промишленост, спекулации с недвижими имоти; проектите на маркиз Саламанка в Мадрид са бледа имитация на това, което Хаусман осъществява в Париж. Солидарността между династиите и сходността на режимите се засилва и от брака на Наполеон III през 1853 г. с една млада и красива испанка, Еухения де Монтихо. Между 1858 и 1863 г. генерал О'Донел се опитва чрез своя Либерален съюз да разшири социалната си база, привличайки на власт някои личности, свързани с прогресизма. Опитът му не е особено успешен. От няколко години ново поколение навлиза в политиката. Хора като Емилио Кастелар или Пи-и-Маргал не се колебаят да се нарекат демократи; републиката не ги плаши; те гледат на всеобщото избирателно право като на инструмент, с който ще могат да премахнат най-ярките прояви на несправедливост, причинени от властващия политически елит. Умерените не отстъпват и непрекъснато се стремят да се върнат на власт, както и се случва в 1863 година. Методите на Нарваес обаче не са достатъчни, за да укротят опозицията. Самата монархия е напълно дискредитирана. В началото на 1865 г. един инцидент показва доколко е застрашен тронът. За да посрещне финансовите трудности на държавната съкровищница, кралицата се съгласява да се откаже от част от имуществото, принадлежащо на короната... в замяна на компенсации. От трибуната на Конгреса Нарваес горещо ѝ благодари за жеста, оценен от него като „велик". Вестник *Демокрация*, орган на Емилио Кастелар, му отвръща в статия, озаглавена „На кого принадлежи кралското имущество?". През следващите дни Кастелар лично се връща на темата, подчертавайки, че нацията е единствен собственик по право на имуществото на короната. Нарваес иска Кастелар да бъде изгонен от университета. За да не бъде обвързан с такова несправедливо решение, ректорът подава оставка. На 10 април 1865 г. вечерта – нощта на Св. Даниил – студенти правят серенада в чест на ректора. За да ги разпръсне, Гражданската гвардия открива огън и ранява някои от студентите. Алкала Галиано, бивш либерал от Кадиските кортеси и Тригодишното управление, превърнал се в очите на противниците си в „политически хамелеон", в качеството на отговарящ за университета, е готов да приложи санкцията срещу Кастелар. Научавайки обаче какво се е случило в нощта на 10 април, той получава удар и умира няколко мига покъсно.

Дворът жертва Нарваес и смятайки, че може да удовлетвори опозицията, възлага на О'Донел да състави нов кабинет. За да се разграничи от миналото, правителството връща катедрата на Кастелар и признава Италианското кралство. Това обаче не е достатъчно да бъде убедено едно обществено мнение, което е

все по-враждебно към умерените и кралицата. За мнозина Прим е символ и надежда за обновление. На 10 април студентите са скандирали и неговото име наред с това на Кастелар. Прим очаква своя час. Той се надява, че военните ще „се произнесат" в негова полза. Той има подобен опит от януари 1866 г., но той е неуспешен и Прим е принуден да бяга в чужбина. През юни нещата в Мадрид са по-сериозни. Сигналът е даден от младши артилерийски чинове – сержантите Сан Хил. Населението вдига барикади. Генерал Серано е натоварен да потуши бунта. Той подава оставка от длъжността си след ожесточени улични боеве, в които има десетки убити и стотици ранени. Седемдесет сержанти са разстреляни след битката.

Този инцидент иозлира окончателно кралицата и правителството. Два месеца по-късно, през август 1866 г., водачите на прогресистите и демократите се срещат в Белгия, за да изработят обща позиция. Така се ражда пактът от Остенде, предвиждащ отстраняване на Исабел II, поставяне на власт на временно правителство и избор на парламент посредством всеобщи избори. Не е ясно кой ще замести Исабел II. Всички съзаклятници са монархисти и не желаят република, защото тя би предизвикала революция. Някои са благоприятно настроени към херцог Монпансие, зет на Исабел, но уведоменият за това Наполеон III налага вето – той отказва да види един син на Луи-Филип на испанския трон. За да се излезе от безизходицата, Прим предлага формула на изчакване, която се харесва на всички – важното е да се изгони Исабел, за останалото ще се мисли по-късно. Парламентът, избран след победата, ще вземе решение за бъдещето на Испания. Остава да се чака удобният момент. Нарваес умира през април 1868 г.; с него Исабел губи най-твърдия си защитник. Заговорниците очакват лятото, когато кралицата ще бъде в Сан Себастиан – ще трябва само да я принудят да пресече границата... Така и става. През септември Руис Сориля заедно със Сагаста, двама от цивилните водачи на заговора, се присъединяват към Прим в Лондон. Тримата слизат от кораба в Гибралтар, а оттам отиват в Кадис. Флотът ги посреща с викове „Да живее честна Испания!" Въстанието се разпростира по цялото средиземноморско крайбрежие – Алмерия, Малага, Картахена, както и в много градове от вътрешността, най-вече в столицата. Генерал Павия предвожда войските, преграждащи пътя на въстаниците, командвани от друг генерал – Серано. Сблъсъкът става на 28 септември край р. Гуадалкивир при моста Алколеа. Серано побеждава и продължава за Мадрид. Изоставена от всички, Исабел се прехвърля от Сан Себастиан в Биариц, където е посрещната топло от Наполеон III и от Еухения де Монтихо.

Революционният период (1868 – 1874)

От септември 1868 г. до декември 1874 г. се сменят едно временно правителство, една конституционна монархия, една федерална република, една преторианска република, без да говорим за една гражданска война на полуострова, а в отвъдморските територии за първото кубинско въстание. Макар и непряко, събитията в Испания са в дъното на Френско-пруската война, която пък предизвиква падането на френската империя, Парижката комуна и създаването на германската империя. За пореден път се убеждаваме до каква степен испанската и европейската конюнктура са свързани.

Исабел II си заминава сред пълно безразличие. Никой не я съжалява, дотолкова тя и групите, на които е поверявала властта, са непопулярни. Всички са уморени и отвратени от аферизма, сътресенията и аморалността. Идва ново поколение. То се състои от хора, възпитани в духа на краузевизма, внушаващи

уважение с интелекта, морала и чувството си за отговорност. Някои, довчера преследвани, ще станат депутати и министри и гласът им ще се чува в политическия дебат. Всички обществени слоеве искат обновяване на политическите нрави. Дребната и средната буржоазия клонят към демокрация, по-широко участие на народа в политическия живот и са благосклонни към републиката. Работниците и селяните мечтаят за един свят на братство, където те биха могли да живеят по-достойно. Извършена почти без насилие, „Славната" революция от септември, както я наричат, буди големи очаквания. Това е време на утопии и оптимизъм.

В продължение на три месеца съжителстват два вида власт: извънредните хунти, възникнали масово почти навсякъде и чийто уклон е по-скоро републикански, и временното правителство на генерал Серано, монархист по сърце и по убеждения. В това правителство няма нищо революционно. Първата му грижа е да осигури обществения ред, с което то се справя много добре. Преди края на октомври правителството убеждава извънредните хунти да се саморазпуснат. То среща повече съпротива, когато решава да разоръжи народните милиции, наекли се Доброволци на свободата; в Андалусия селяните виждат в тях гаранция, че революцията ще завърши с преразпределяне на земята. Първото разочарование е, че правителството иска от тях да бъдат търпеливи – аграрната реформа не е сред приоритетите му. Може би тази първоначална ориентация предопределя последвалите събития. Подобно на либералите тридесет години по-рано, министрите от септември 1868 г. не предвиждат промяна на икономическите и обществени структури в Испания, където контрастите между богати и бедни, между едри земевладелци и селскостопански работници пораждат постоянно напрежение. Напротив, министрите правят всичко, за да успокоят имащите. Първите взети мерки са икономически. Една от тях, взета на 19 октомври 1868 г., никога няма да бъде оспорвана – въвеждането на песетата като парична единица. Септемврийската революция позволява на привържениците на „икономическата школа", враждебни към меркантилизма и протекционизма, да завземат ключовите постове. Един от тях, Лауреано Фигерола, става министър на финансите.[169] В действителност сделките продължават; икономиката се развива нормално и поне до 1872 г. производството нараства.

Изборите за учредителни Кортеси се провеждат на един тур с пряко гласуване. За пръв път в Испания се прилага всеобщото избирателно право – избиратели са всички лица от мъжки пол, на възраст не по-малко от 25 години. Доколкото е известно, нарушенията – двойно гласуване, натиск на властите – не са многобройни. Сарагоса, Севиля и градовете от крайбрежната ивица (Барселона, Валенсия, Малага, Кадис) гласуват предимно за републиканците, които получават шестдесет и девет депутата, т. е. двадесет процента от местата във властта. Политическите противопоставяния разцепват социалните общности; Изтокът и Югът се противопоставят на Севера и Центъра. Кортесите се събират на 11 февруари 1869 г. Мисията им е дадат конституция на Испания. Два въпроса са в сърцевината на дебата – формата на режима и статутът на религията. Мнозинството е за парламентарна монархия с две камари – Конгрес на депутатите и Сенат, избрани на всеобщи избори, и министри, отговорни пред парламента; принципът на народния суверенитет е препотвърден. Религиозният проблем е дискутиран много повече. Въпреки силната кампания, водена от Църквата, и петицията, съдържаща три милиона подписа, Кортесите обявяват свобода на вероизповеданията, секуларизация на обществения живот – гражданско състояние, брак, гробища..., но отказват да отделят църквата от държавата; последната се задължава да

издържа католическия култ и неговите служители. Конституцията, предхождана от дълга и щедра декларация за правата на човека, е приета на 1 юни 1869 г. с двеста и четиринадесет гласа срещу петдесет и пет.

Испания е вече конституционна монархия. На 18 юни генерал Серано е определен за регент. Друг генерал, Прим, става премиер. Популярността му е голяма, но с времето е уронена; надеждите, породени от революцията от септември 1868 г., се сменят от разочарование и ненавист. Републиканските групи съзаклятничат и се надигат в Арагон, в района на Валенсия и в Андалусия – зони, решително най-чувствителни към революционните тези, и това не е случайно. Именно там социалното напрежение е най-силно. За да потуши вълненията, Прим отменя конституционните гаранции (октомври 1869 г.) и предизвиква бурни протести от страна на републиканските депутати.

Основният въпрос сега е да се намери крал за Испания. Всички са съгласни, че единадесетгодишният син на Исабел II (бъдещият Алфонсо XII), трябва да бъде отстранен. Прим, който запазва влиянието си в Кортесите, не иска и да чуе за Бурбоните: „Никога, никога, никога!". Херцог Монпансие, Антоан-Мари д'Орлеан, зет на Исабел II, не би отказал да служи на втората си родина и да заеме вакантния трон, но срещу него е Наполеон III, който не би одобрил сина на Луи-Филип. Освен това сериозен конфликт го е противопоставил на друг член на кралското семейство – херцога на Севиля, Анри-Мари дьо Бурбон. Конфликтът завършва с дуел. Херцогът Монпансие убива своя противник (март 1870 г.) и губи последните си шансове да получи короната. Прим влиза в преговори с принц Леополд Хохенцолерн, братовчед на пруския крал. Поради липса на дискретност новината се разчува. Във Франция я приемат много зле. Грамон, министър на външните работи, прави остра декларация пред законодателното тяло: френското правителство няма да приеме чужда сила да постави един от своите принцове на трона на Карл Пети, да промени в своя полза „равновесието на европейските сили" и да постави в опасност „интересите и честта на Франция". Вместо да се обърне към Мадрид, Париж протестира пред Берлин. Въпреки че принц Хохенцолерн оттегля кандидатурата си, Франция иска допълнителни гаранции; този инцидент предизвиква френско-пруската война. Тогава Прим се обръща към Италия, конституционна монархия от вида, който той иска да въведе в Испания. В тези условия херцогът на Аоста, Амедей Савойски, по-малък син на Виктор-Емануил, е избран за крал на Испания със сто деветдесет и един гласа срещу шестдесет в полза на републиката.

Амедей I пристига в Мадрид в началото на януари 1871 г., точно навреме, за да присъства на погребението на генерал Прим, станал жертва на атентат на 27 декември. Новият крал е лишен от човека, поставил го на трона и който, чрез престижа и авторитета си би бил способен да го води при първите му стъпки в една напълно непозната страна, чийто език му е непознат. Испанската аристокрация му се мръщи; а немногобройните му привърженици, които го оценяват, говорят за него като за крал, „когото не заслужаваме". През зимата на 1870-1871 г. Испания е потопена в хаос. До смъртта си Прим е принуден да се бори на всички фронтове: срещу карлистите, подновили борбата си в северна Испания, срещу Доброволците на свободата, които в Каталония, Арагон и Андалусия отказват да предадат оръжията си, срещу републиканците, да не говорим за онези, които го обвиняват, че иска да продаде евтино Куба след тайно споразумение със Съдинените щати. Отсъствието на Прим е катастрофа. За двете години на своето управление Амедей е принуден да образува шест правителства и два пъти да разпуска Кортесите. Внимателен към задълженията си, той се противопоста-

вя през юни 1872 г. на министър-председателя генерал Серано, който иска да суспендира конституционните гаранции.[170] Шест месеца по-късно, отчитайки, че не е в състояние да донесе мир и щастие на поданиците си, той се отказва от трона.

Амедей абдикира на 10 февруари 1873 година. На другия ден Конгресът на депутатите и Сенатът, обединени в Национално събрание, обявяват република с голямо мнозинство от двеста петдесет и шест гласа срещу тридесет и два. Повечето парламентаристи са се примирили: след провала на конституционната монархия те констатират, че републиката е единствено възможната формула. Думата „република" обаче внушава страх у мнозина – тя е станала синоним на разрушение. Навлизайки постепенно във властта след смъртта на Фернандо VII, либералите са загубили онова, което е било в основата на престижа им, докато са били в опозиция – те са помъдрели. Обществените промени по време на умереното десетилетие (1843–1854) показват ясно това придвижване надясно. Сега либералите изглеждат като хора, които са се възползвали от народа, за да удовлетворят своите амбиции, а после са се обърнали срещу него; те са сключили съюз с църквата и аристокрацията, те са централизирали държавата и са създали Гражданската гвардия; те са станали безскрупулни аферисти без морал и идеали. Част от средната класа – дребни търговци, занаятчии, чиновници, интелектуалци, отстранени от политическия живот чрез избирателния ценз, възлагат надеждите си на републиката. От нея те очакват повече свобода и равенство. От героичния период на либерализма те са запазили конспиративния дух, вкуса към тайните общества и романтизма на революционните действия, подобно на Бланки във Франция и на Гарибалди в Италия. Голяма част от градския пролетариат е убедена да се съюзи с дребната републиканска буржоазия, която издига част от неговите искания: всеобщо избирателно право, премахване на военната служба и данъка върху потреблението (*consumos*), социална справедливост и по-добри условия на живот.

Създаването на Международната асоциация на работниците има за цел да смекчи републиканския ентусиазъм. Испанското работническо движение е разделено. Марксистите са склонни да се присъединят към републиканците[171], но в Испания те са малобройни. Членовете на повечето работнически организации са последователи на Бакунин и отхвърлят политиката и политиците, дори републиканските. Тази тенденция надделява на конгреса на испанската секция на Интернационала в Барселона (юни 1870): „Еманципацията на работниците ще бъде дело на самите работници."

Голямата част от обществото не се интересува от тези вътрешни спорове и колебания на работническото движение; за голяма част от общественото мнение републиката и социализмът вървят заедно; републиката задължително води до социализъм. Положението във Франция потвърждава този анализ: обявяването на република през септември 1870 г. е последвана от Парижката комуна, която ужасява хората на реда.[172] Още в 1869 г., по време на конституционния дебат, депутатът-прогресист Монтеро Риос предупреждава колегите си за рисковете от републиканско управление и че само монархията може да гарантира собствеността. Затова част от републиканците се стреми да придаде на републиката подостолепен вид както в страната, така и пред международното обществено мнение. Те се доближават до позициите на Тиер във Франция – да се въведе консервативна република, която ще успокои собствениците. Емилио Кастелар е най-блестящият защитник на тази линия на поведение, но въпреки ораторските си дарби остава неразбран. Народните маси, градският и селският пролетариат не желаят тази консервативна република. Това е позицията на социалистите от март

1873 г.: „Ние искаме република, но не буржоазна република, не република на капитала; ние искаме република на труда." За тези народни слоеве републиката е обещание за освобождение; тя означава синдикална свобода, обществена закрила, права за работниците, собственост върху земята за тези, които я обработват... Едно прилагателно обобщава тези стремежи: федерална република. Федерацията е сложно понятие, което обхваща едновременно политическите искания и обществените задължения. Пи-и-Маргал е изразителят на тази тенденция[173], близка до тезите на Прудон: да няма повече държава и законност, а съвкупност от договори за сдружаване, чрез които всяка група, всяка личност запазва свободата си. От 1869 г. републиканските комитети от различните области предвиждат поредица от съглашения: между съставните части на бившата Арагонска корона (пакт от Тортоса), между андалусийци, мурсийци и естремадурци (пакт от Кордова), между кастилци и леонци (пакт от Валядолид), между галисийци и астурийци (пактът от Ла Коруня), между баски и наварци (пакт от Ейбар). Всички те кулминират в националния пакт, подписан в Мадрид, създаващ федерация на иберийските народи. Тези проекти нямат нищо общо с тенденциите към регионализъм и сепаратизъм, появили се двадесет години по-късно: към 1870 г. те все още не съществуват в Испания. Идеите на Пи-и-Маргал нямат за цел да решат проблем, който все още не се е появил; те свидетелстват, и това не е малко, за недоволството от централизираната държава, такава, каквато я създават либералите и към каквато се стремят републиканците от 1873 г., държава, която разочарова мнозина испанци и по-специално най-необлагодетелстваните, фабричните работници и обезземлените селяни. Първите секции на Интернационала в Испания имат същия стремеж, те са силно повлияни от тенденциите, очертани от Бакунин. Тук имаме предвестници на бъдещото анархистко движение в Испания с федералистичния му компонент, който фигурира в наименованието на една от неговите организации: Иберийска анархистка федерация (ИАФ).

По повод на общите избори през май 1873 г. Пи-и-Маргал, министър на вътрешните работи, препоръчва на администрацията да съблюдава строг неутралитет и да не оказва никакъв натиск. Консерваторите обаче, решени предварително да лишат новия режим от представителност, не издигат кандидати. Републиканците-федералисти постигат голямо мнозинство: триста четиридесет и три места от общо триста деветдесет и едно. Виждайки новите депутати, опозицията ги иронизира, че приличат на пътници от трета класа... Шестдесет процента от избирателите са се въздържали. В тези условия се формира режимът, отличаващ се от предишните и от бъдещите по четири белега:[174]

— това е вече република, а не монархия;

— държавата се показва неутрална по отношение на религията и отказва да издържа католицизма; в изработената конституция, която никога няма да бъде приложена, се предвижда отделяне на църквата от държавата;

— унитарната и централизирана държава е заместена от децентрализирана държава с федерална структура;

— и накрая, макар и с кратко съществуване, федералната република представлява значимо изключение в политическата история на Испания от XIX в.: военните минават на втори план; главните роли се играят от интелектуалци: Пи-и-Маргал, Кастелар, Салмерон...

В международен план испанската република е изолирана, признава я само Швейцария. Тя е раздирана от вътрешните противоречия между унитаристи, непримирими федералисти и умерени федералисти. Заплашена е от различните видове опозиция: монархисти, започнали да мислят за принц Алфонсо де Бур-

бон, карлисти, сражаващи се срещу нея в северните райони с оръжие в ръка, пролетарии, които искат социална революция. Пи-и-Маргал, изоставен от своите, напуска властта на 18 юли 1873 година. Изпреварвайки бъдещата иберийска федерация, известен брой градове – Кадис, Севиля, Кордова, Гранада, Малага, Картахена, Мурсия, Аликанте, Алкоа, Валенсия, Кастельон, се провъзгласяват за автономни и се конституират като малки републики, аналогични на швейцарските кантони. Наследникът на Пи, Салмерон, оценява тези инициативи като бунтове и възлага на армията да възстанови навсякъде републиканската законност. Генералите Павия и Мартинес Кампос – именно те скоро ще съборят републиката – са натоварени с тази задача. Малага се съпротивлява до 18 септември, Картахена – до 11 януари 1874 година. Този кратък период ще бъде използван от противниците на режима, за да изградят образа на една република, обхваната от анархия и узаконяваща най-лошите посегателства срещу обществения ред: земевладелци, експроприирани от селяни, които си поделят земите им, преследвани свещеници, разрушени или превърнати в народни домове църкви и манастири... Това, което се случва на изток и на юг в Испания, напомня за „Големия страх" през лятото на 1789 г. във Франция. Преувеличеният спомен за бунта на кантоните и ужасите, предизвикани от селяните, ще служи дълго за дискредитиране на името на републиката в умовете на консерваторите; той ще е жив и в 1931 г., когато се обявява Втората република.[175] Но консерваторите ще подминат мълчаливо жестокостите и зверствата на карлистите по същото време в доминираните от тях райони в Северна Испания, от Галисия до планините на Валенсия.

Кастелар наследява Салмерон начело на правителството през септември 1873 година. Притиснат от републиканските екцеси на юг, през юли той обявява кантонализма за „безразсъдна заплаха за целостта на родината и за бъдещето на свободата". Вземайки властта, той прави завой надясно: „ Това, което ни е нужно, е ред, авторитет и правителство, което управлява." За да възстанови законността, той разпуска Кортесите до януари. На 2 януари 1874 г., при възобновяването на заседанията, Кастелар е отстранен със сто и двадесет гласа срещу сто. Депутатите продължават заседанието, за да обмислят създалото се положение. В ранното утро на следния ден генерал Павия обсажда Конгреса. В 7 часа и 30 минути един отряд на Гражданската гвардия прониква в заседателната зала и разпръсква депутатите. В историята на съвременна Испания този насилствен акт (който на 21 февруари 1981 г. ще има като бледо повторение нахлуването на полковник Техеро в Конгреса на депутатите) бележи поврат. Дотогава военните са се намесвали в политиката, подтиквани донякъде от партиите; те са „се произнасяли" в полза на промяна на политическия режим. Случаят с Павия е друг. Сега армията решава да сложи край на това, което смята за безредици, и да замести политиците, оценени като неспособни да се справят със създалото се положение.[176] Започва нов етап, през който армията ще се почувства като гарант на единството и висшите интереси на нацията, при нужда дори против националното представителство.

В последващите дни републиката продължава да съществува, но това е преторианска република, ръководена от един генерал – Серано. На 8 януари 1874 г. Кортесите са разпуснати с декрет; ново Национално събрание ще бъде избрано, „когато общественият ред бъде възстановен, всеобщото избирателно право може да бъде упражнявано свободно". Консерваторите и част от армията подготвят завръщането на Бурбоните, докато карлистите се опитват да наложат своя кандидат със сила. Изглежда, че генерал Серано се опитва да имитира маршал Мак-Махон във Франция, който се е самоопределил като държавен ръководител, из-

чаквайки монархистите, разделени на орлеанисти и легитимисти, да се споразумеят за кандидата за трона. Положението в Испания е доста по-различно. Гражданската война е разбунила голяма част от страната. За да спечели играта и да се покаже като спасител на Испания, Серано трябва да се справи не само с движенията, предизвикани от демократите, но и с карлистките отцепници.

Падането и изгнанието на Исабел II вдъхват надежди у карлистите, че могат да вземат властта по законен път. Те провеждат силна пропаганда в този смисъл и пращат в Кортесите многобройни депутати. Напразно. Революционна Испания възстановява монархията, но под конституционната ѝ форма, в полза на Амедей Савойски. Затова, прегрупирани около трети претендент, сина на граф Монтемолин, също преименуван на Карлос, карлистите преминават към преки действия. Международната конюнктура изглежда благоприятна. Във Франция Националното събрание, където монархистите са мнозинство, подготвя сливането и помирението на двата съперничещи си лагера, орлеанисти и легитимисти. Граф Шамбор има сериозни шансове да се качи на трона. Той и привържениците му гледат със симпатия на борбата на испанските карлисти, с които се чувстват близки от политическа гледна точка. И едните, и другите имат сходни възгледи върху това, което трябва да представлява една народна монархия.

"Писмото–програма" на карлисткия претендент очертава главните линии: защита на католицизма, без който няма национално единство; силна изпълнителна власт, олицетворена от суверена, който е подпомогнат от Кортеси, съставени от автентични представители на народа, а не от професионални политици; децентрализация; да се противопостави „свободата, рожба на Евангелието" на „либерализма, роден от отрицанието и споровете"; намаляване на намесата на държавата чрез съкращаване на броя на държавните чиновници; отхвърляне на „пагубната" свободна търговия и ефикасна защита на националната промишленост; да се възпрепятстват благородниците и богатите да потискат „безимотните и скромните" и „за бедните да не липсва работа"... Претендентът заключава: „С Божията помощ испанският народ и аз ще извършим велики дела." Сякаш чуваме граф Шамбор, мечтаещ за френския трон: „Когато французите пожелаят, ние заедно ще възстановим великото движение от 1879-а..." На 15 април 1872 г. от Женева претендентът отправя призив за въстание; той дори тръгва за Испания, за да се присъедини към своите бойци, но делото е зле подготвено. Групи негови привърженици действат в Баския, в Навара, Арагон, Каталония, Кастилия, оглавявани от случайни, но опасни водачи като отец Санта Крус, които, сражавайки се с правителствените сили с неотслабваща енергия и ожесточение, прилагат методите на герилеросите от 1808 година. След абдикацията на Амедей Савойски карлистите решават, че е дошъл моментът да наложат решението си. Успоредно с доброволческите отряди се формира редовна карлистка армия. Тя е поставена под командването на офицери от кариерата, от които най-известен е полковник Дорегарай. Дон Карлос се връща в Испания. Създава се зародиш на карлистка държава с министри, съд, наказателен кодекс, военни училища и университет в Оняте... Градчето Естеля в Навара е седалище на този разколнически двор и правителството му, които малко по малко разпространяват властта си върху територията между Гасконския залив и френската граница, от една страна, и р. Ебро – от друга. Изключение правят големите агломерации – Билбао, Витория, Сан Себастиан, Памплона, които, както винаги, остават чужди на карлисткото движение. Най-известният епизод от тази трета война е именно обсадата на Билбао, продължила от 28 декември 1873 г. до 2 май 1874 г., чийто свидетел е Унамуно, тогава дванадесетгодишен. От този опит той ще извлече

сюжета на своя роман *Мир по време на война*. Завземането на Билбао не представлява военен интерес. Значението му е символично: въпросът е да се накаже един град, чиято вина е, че е либералистки в карлистко обкръжение.

Серано няма да се превърне в испански Мак-Махон. Неговите другари по оръжие налагат връщането на Бурбоните. На 25 юни 1870 г. Исабел II се отказва от правата си в полза на сина си, принц Алфонсо. През август 1873 г. Кановас дел Кастильо, един от най-интелигентните политици на своето време, получава мандат да подготви реставрацията. Кановас се заема със задачата си. Той е убеден, че цялата страна, уморена от хаоса, разтревожена от карлистката война и бунта в Куба, жадува за мир и ред и ще приеме парламентарна монархия, оглавена от уважаван суверен. Кановас иска нещата да се развият без жестокости и вследствие на общо съгласие. Генерал Мартинес Кампос прави първите стъпки. На 29 декември 1874 г. в Сагунто той обявява Алфонсо XII за крал на Испания. Републиканците дори не помислят за съпротива. Серано заминава в изгнание. На 31 декември Кановас образува правителство, което обявява, че осигурява регенството. На 14 януари 1875 г. Алфонсо XII влиза в Мадрид. Реставрацията на Бурбоните слага край на карлисткото отцепване. Благородниците са успокоени от новия консервативен режим, сложил край на осемгодишните революционни експерименти Те изоставят претендента, който, принуден от обстоятелствата избягва във Франция през февруари 1876 година.[177]

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

РЕСТАВРАЦИЯТА
(1878 – 1917)

Реставрация се нарича периодът от историята на Испания, който започва с възкачването на трона на Алфонсо XII, син на Исабел II, през 1875 година. Историците се колебаят за датата, бележеща неговия край. Дали трябва да се стигне до обявяването на Втората република през 1931 г., или да се спре до 1923 г., до диктатурата на генерал Примо де Ривера, или още по-рано – до 1902 г., когато започва личният режим на Алфонсо XIII? Ние избрахме междинна дата – 1917 година. Тогава става очевидна неяснотата с какво следва да бъде заменена политическата система, установена в 1875 г. и оказала се неспособна да реши проблемите, натрупали се от началото на века.

За пореден път испанската еволюция следва европейския ритъм. Приликата с Франция е най-изненадваща. Също както Третата френска република, испанската Реставрация намира устойчива политическа формула: конституцията от 1876 г. остава теоретично в сила до 1931 г.; никоя друга конституция не е била в сила за такъв дълъг период от време. Както Франция, така и Испания преживява социални напрежения, дали началото на масово работническо движение и довели до създаването на партии, обявяващи се за социализъм; и тя е раздирана от сблъсъци по повод на отношенията между църквата и държавата. Тук спират приликите. Испания от времето на Реставрацията няма средствата да води амбициозна международна политика; тя губи последните си колонии и среща значителни трудности, скромно търсейки компенсации в Северна Африка. Икономическото ѝ развитие зависи от чужбина, а нерешеният аграрен въпрос продължава да маргинализира милиони селяни. На последно място, нейното национално единство е заплашено от засилващия се регионализъм. Второразрядна сила от политическа и икономическа гледна точка, Испания преживява подем в литературата и културата си, напомнящ Златния век между 1580 и 1680 година. Можем да определим този период като Сребърен век (*la Edad de plata*).

Реставрацията се дели на три етапа: царуването на Алфонсо XII (1875–1885); регентството на кралицата-майка Мария Кристина (1885–1902) и, от 1902 г., личният режим на Алфонсо XIII.

По-важни от хронологическите отрязъци са основните проблеми, с които се сблъскват суверените и управляващите политици: функционирането и недостатъците на режима, различните прояви на национализъм и появата на работническо движение, разделено между анархисти и социалисти. Реставрацията оставя лош спомен в Испания, защото не решава нито един от тези проблеми. Силните личности, доминиращи тогавашния интелектуален живот, я представят в напълно отрицателна светлина. Анализите на един Хоакин Коста и един Хинер де лос Риос са отразени в произведенията на талантливи романисти – Перес Галдос, Кларин, от авторите от т. н. поколение на 98-ма – Унамуно, Антонио Мачадо, от интелектуалци като Ортега-и-Гасет, Мануел Асаня.

Всички отхвърлят корумпираността на системата, аморалността и фарисейщината на управляващите класи, тяхното двуличие, лековатост и вулгарност, тях-

ната безчувственост към отчаянието на мнозинството, потискащата роля на църквата, арогантността на армията... Те обвиняват Реставрацията за провала в Куба, за упадъка на Испания, превърнала се в нация от неграмотни и просяци, загърбила техническия прогрес и културното развитие. Тези личности искат да възродят Испания, да възвърнат достойнството и величието ѝ. Повечето от тях смятат Европа за модел, предизвиквайки в отговор реакцията на традиционалистите, за които Испания, отхвърлила традиционните си ценности, няма да е същата. Различията в целите води до различия в методите. Едните залагат на образованието на народа и на демокрацията, за да изведат Испания от безвремието и да я тласнат по пътя на модернизацията; други виждат спасението единствено в силната власт, способна да наложи отгоре необходимите реформи. Между 1875 и 1917 г. тези спорове често приемат ожесточен характер. Те ще продължават да тежат върху живота в Испания до смъртта на Франко.

1. Олигархия и кацикизъм

Кановас дел Кастильо е един от хората, осъществили реставрацията на Бурбоните. Историк, работил върху изучаването на Испания от епохата на Хабсбургите, той осъзнава упадъка на страната си и на латинските нации като цяло. Загрижен да върне военните в казармите и да установи приоритет на гражданската власт, той би предпочел Алфонсо XII да бъде призован от общественото мнение, вместо да бъде наложен от част от армията. В неговите очи декларацията на генерал Мартинес Кампос има поне това предимство, че отклонява Испания от съдбата на Франция под президентството на маршал Мак-Махон и тя няма да се превърне под ръководството на генерал Серано в консервативна република, способна да обедини гражданите, уморени от безредието и нестабилността през последните шест години. Мнозинството посреща Алфонсо XII без враждебност, но и без ентуасиазъм. Управляващите класи го приемат. Признавайки новия режим, папата помага да се спечели одобрението на много вярващи католици, без да успее да убеди напълно легитимистите, които продължават да се сражават за дон Карлос. Привличането на бившия герилеро Кабрера, ползващ се с голям престиж сред карлистите, е първият успех. За да се справи с непримиримите, Кановас не вижда друг начин освен употребата на сила. Редовната армия започва да завладява районите, контролирани от въстаниците в централните области на страната. Операцията приключва през юли 1875 година. Армията се насочва на север. Арагон, Навара и Баския са подчинени една след друга. Сан Себастиан, Естеля – столицата на карлистката държавица – и Вергара са завладени. Обсадата на Билбао е снета. На 21 февруари 1876 г. общото настъпление потушава останалите огнища на съпротива. Алфонсо XII, наречен по повод на тези събития Умиротворител, отправя призив за обединение (март 1876 г.): сега победители и победени са братя...

Реставрацията се разглежда и като победа на реда над анархията, на консерваторите над екстремистите от двете крила: червените и реакционерите. Кановас призовава към помирение всички, които са за мир, уважение към собствеността и религията. Целта му е да доближи Испания до британския модел на парламентарна монархия, в която кралят царува, но не управлява. На 20 май 1875 г. той събира група от бивши сенатори и депутати, за да изработят основните насоки на конституцията. На 31 декември той подписва декрет за свикване на учредителните Кортеси, които по изключение – *por esta vez* – ще бъдат избрани

както Кортесите през 1872 г., т. е. чрез всеобщо избирателно право. Налице е стремеж да се уважават формалностите. След това Кановас оставя своя вътрешен министър да се погрижи всичко да мине добре... Резултатите надхвърлят неговите надежди. Нямало е предизборна кампания, нито състезателни дебати. Изборите преминават при безразличие, с голям брой негласували, достигащи 88 % в Барселона и 67 % в Мадрид. Това е събранието, което приема проекта за конституция, въведена на 3 юли 1876 година.

Конституцията от 1876 г., която ще остане в сила до 1931 г., е компромис между конституциите от 1845 г. и от 1869 година. От втората тя запазва преамбюла, отнасящ се до личните права и свободи. Основната ѝ част е от първата конституция, а именно принципът на суверенитета, разделен между краля и Кортесите. Кралят е определен за върховен главнокомандващ – Кановас държи на тази подробност, за да покаже скъсването с предходната епоха, когато военните постоянно се месят в политическия дебат. Кортесите се състоят от две тела: Камара на депутатите и Сенат. Последният включва членове по право – децата на краля и на престолонаследника, испанските грандове, висшите представители на духовенството, армията и администрацията; доживотни членове, посочени от краля; и членове, избрани с ограничен и непряк вот от висшите държавни органи и имащи най-голям данъчен принос. Първите две категории не могат да включват повече от сто и осемдесет сенатори, а третата трябва да включва най-малко половината от Сената.

Конституцията не казва нищо за начина на избор на депутатите. Първоначално в Испания има – по закон от 28 декември 1878 г. – избирателен ценз, даващ право на глас на осемстотин и петдесет хиляди избиратели. После – по закон от 26 юни 1890 г. – всеобщи избори за мъже над двадесет и пет години; от този момент право на глас имат пет милиона испанци.

Оформената от Кановас дел Кастильо конституция не се различава от тази в Англия или в Третата френска република: държавен глава, гарант за националното единство, две камари, парламентарен режим. Всичко зависи от начина, по който тя се прилага. Монархическото естество на режима в Испания осигурява голяма свобода за маневриране на краля. Алфонсо XII не се възползва от нея и се придържа към конституционната си роля. Смъртта му на 25 ноември 1885 г. предизвиква криза. В този момент той има само две дъщери. Бъдещият Алфонсо XIII се ражда на 17 май 1886 година.[178]

Най-изявените политически мъже, Кановас и Сагаста, се споразумяват (пактът от Пардо) да подкрепят Мария Кристина, вдовицата на краля, която също се придържа към конституционната си роля, без да проявява политически пристрастия. Нещата се променят с коронясването на шестнадесетгодишния Алфонсо XIII на 17 май 1902 година. Политиката го вълнува. Той показва това още на първото заседание на министерския съвет, на който е поканен да председателства. Алфонсо XIII не се ограничава с това да царува – той иска да управлява. От 1902 г. има двойственост на държавния връх – краля и правителството – което е причина за много недоразумения. Кралят вече не е надпартиен арбитър, а актьор на политическата сцена. Той поема инициативи, без да осведоми министрите си. Затова кризата на системата от 1917 до 1931 г. е възприемана като криза на режима; мнозина ще сметнат, че монархията е препятствие за промените.

Замисленият от Кановас дел Кастильо парламентарен режим предполага съществуването на две партии: едната на власт, другата в опозиция, но очакваща тя на свой ред да поеме управлението. Това редуване създава ритъма на политическия живот по време на Реставрацията. Съвсем естествено Кановас дел

Кастильо дава начало на цикъла през 1875 година. Той събира около себе си бивши умерени, привързани към идеята за защита на собствеността и религията, както и към централизираната унитарна държава, каквато е създадена в 1834 година. Това е Консервативната партия. Тя не може да бъде описана по-добре, защото не разполага с друга програма, освен че иска да запази нещата такива, каквито са през 1868 г. На династичната опозиция ѝ трябват няколко години, за да се конституира. Едва през 1880 г. Сагаста организира Либералната партия от бивши прогресисти, изработили конституцията от 1869 г. и обърнали надясно тогавашните революционни тенденции, идеите за република и кантонализъм. С времето Сагаста приема монархията на Алфонсо XII и конституцията от 1876 година. Отликата на либералите от консерваторите се състои в това, че либералите запазват нещо от довчерашния реформизъм. В периодите, когато са на власт, те гласуват за свобода на пресата и свобода на сдружаването (1887), въвеждане на народни съдебни заседатели в трибуналите (1888), всеобщо избирателно право (1890)... Това е, което Хосе Мария Ховер нарича закъснелите плодове – *frutos tardíos,* на септемврийската революция от 1868 година.

В основата нищо не разделя консерваторите и либералите; и едните, и другите представляват властващата олигархия, която както Янус има две лица. Разделят ги нюансите; първите са по-скоро благосклонно настроени към духовенството, вторите са умерено антиклерикални, придържат се към конкордата от 1851 г. и са за ограничаване ролята на Църквата в обществения живот. Консервативната партия има нужда от „фалшив прозорец", за да осигури симетричност на конституционната сграда; за това служи Либералната партия. И двете партии са центристки и се старят да разширят влиянието си наляво и надясно; консерваторите – поглъщайки умерените карлисти, либералите – привличайки най-умерените републиканци като Кастелар. Това са партии на видните личности; те нямат членове активисти, а местни комитети, които възпроизвеждат по места различията, налични по върховете, но които веднага се обединяват, щом обществения ред бъде заплашен. Извън политическата игра остават антидинастическите партии – карлисти и републиканци.

Системата, която описахме, е фикция; тя никога не е функционирала. Всъщност нещата се случват по друг начин и алтернативността се осигурява не с промяна на мнозинствата, а с временни споразумения между партиите. Когато управляващата партия се почувства изхабена от властта или срещне трудности при налагането на гледната си точка, тя отстъпва мястото на другата. Ролите се разменят. Опозицията взема властта с всичко, което това предполага. На обществени длъжности се назначават политически приятели; доскорошните титуляри, оставени на разположение – *cesantes* – приемат промяната спокойно; те очакват следващото завъртане и т. н. Кралят никога не назначава министър-председател, който разполага с някаква парламентарна подкрепа. Напротив – едновременно с определянето на новия премиер кралят го упълномощава да разпусне Кортесите. Новият министър-председател организира поредните избори, които ще му дадат необходимото мнозинство, за да управлява. Как се постига това? Няма нищо по-лесно! Има три вида избирателни райони:

— райони, където централната власт има само ограничени средства за въздействие; това са области, запазени от видни личности, които могат да осигурят избирането си без намесата на правителството или дори въпреки нея;

— райони, където манипулациите са трудни или невъзможни, например избирателните райони на големите градове, където партиите са бойки, избирателите са мотивирани, а общественото мнение, представено от пресата, склонно

да отхвърли нередностите;

— и накрая, райони – и те са най-многобройни – които са контролирани от централната власт. Именно там се намесва министърът на вътрешните работи. Операцията има два етапа. Започва се с оформяне на списък (*encasillado)* на депутатските места и кандидатите, които следва да бъдат избрани. Внимава се да бъде запазен достатъчен брой места за бъдещата опозиция. Останалото – същинските избори – е само формалност. Избирателна кампания няма, или поскоро борбата се води, когато партиите решат, че е дошъл момент за смяна; тогава започва пазарене за броя на депутатските места, предназначени за династичната опозиция. В тези избирателни райони партията, организираща изборите, е сигурна, че ще ги спечели, прилагайки различни трикове: фалшифицирани списъци, повторни гласувания, възпрепятстване или натиск върху избирателите, промяна на часа на гласуване и мястото на секциите, поставяне на фалшиви бюлетини в урните, предизвикване на инциденти и преместване на урните на „по-сигурно място“ и т. н. Всичко това не е ново. Амедей Савойски поставя искане народът да бъде оставен да гласува свободно. Тогавашният вътрешен министър го успокоява: изборите ще бъдат толкова свободни, колкото това е възможно в Испания... Въвеждането на всеобщото избирателно право през 1890 г. не променя нравите. Кановас дел Кастильо го казва ясно по време на дебатите в Кортесите: ако се даде право на глас на множеството неграмотни, на бедняците и просяците, това ще доведе до комунизъм и премахване на принципа на собствеността, освен ако изборите не бъдат манипулирани, което пък е недостойно за един велик народ. Все пак изборите се манипулират.

Един персонаж играе основна роля в тези манипулации – местният първенец, кацикът. Той не заема официална длъжност, но властта му е огромна. Нищо не става без съгласието му, още по-малко против него. При конфликт с представителя на централната власт – гражданския губенатор – последна дума има кацикът; по-лесно е да преместиш чиновник, отколкото добре окопалия се кацик.

Откъде произлиза могъществото на кацика? От богатството му, но и от влиянието, което той извлича от професията си – нотариус, лекар, свещеник... В селските области на Естремадура и Андалусия кацикът почти разполага с право върху живота и смъртта. От него зависи наемането на работа. Кацикът се намесва за издействането на назначение, при получаването на необходимите разрешения – например да се започне търговия, при освобождаването на сина от военна служба, при уреждане на проблеми с администрацията, при осигуряването на грижи за болен. При финансови затруднения кацикът предоставя пари на заем, по-рядко свои, по-често държавни, и никога не бърза с издължаването – щедростта му носи признателността на скромните бедни хорица, които не правят нищо, без да се посъветват с него и които, естествено, гласуват съобразно неговите указания. Ролята на кацика е също така решаваща за подобряване условията на живот в малката общност, когато трябва да се поправи път, мост или обществена сграда. Той има нужните връзки, познава закона и тези, които го прилагат. Кацикът изглежда като грижовен посредник между публичната администрация на абстрактната и далечна държава, която се изразява на неразбираем жаргон, и неграмотното, потиснато и объркано селско население. Кацикът е човекът, който обяснява нещата на селяните, който прави необходимите постъпки, който тълкува закона. Накратко, той прави услуги на една клиентела, която му е благодарна. Горко на онези, които му се съпротивляват, на силните духом, на дебелите глави! Кацикът ги изоставя на съдбата им по силата на принципа: за моите врагове – цялата строгост на закона, а моите приятели – ще ги уредим.

Само за Испания ли важи описаното в общи линии положение? Испанският кацик много прилича на нотабил от Третата френска република. Като него той предоставя своето влияние, своята компетентност, своето богатство на разположение на селяните, като в замяна получава от тях признание на своя авторитет. Този авторитет се проявява именно – но не само – по повод на изборите тогава, когато избирателната система го позволява. Така е при гласуването по общини, тези „застинали блата", както се изразява Бриан във Франция в началото на XX век. Твърди се, че кацикът контролира изборите. Това е вярно, но какво точно трябва да се разбира под тези думи? До началото на XX в. разделените републиканци не представляват заплаха за режима; влиянието на социалистите по селата е слабо; голяма част от избирателите не се интересуват от политика и избори – това не е наша работа, а на буржоата, мислят анархистите. Числото на въздържалите се от гласуване е свидетелство за това безразличие. Както казва един от тогавашните политици, Осорио-и-Галярдо, избирателите са „упоени". Въвеждането на задължително гласуване през 1907 г. не променя много нещата. Прочее, законът не е приложен, с изключение на чл. 29, който предвижда следното: когато броят на кандидатите е равен на свободните места, избори не се провеждат – кандидатите се обявяват автоматично за избрани. От тази дата предизборната кампания променя смисъла си: той вече не е да се убедят избирателите да гласуват, а кандидатите да се откажат!

Това е системата, бичувана от Хоакин Коста във встъпителната бележка към изследването на тема *Олигархия и кацикизъм* от 1901 година. Каквато и да е формата на политическия режим, пише Коста, винаги едни и същи хора управляват. Нищо не се е променило от началото на XIX в.; революцията от 1868 г. прогонва кралицата, но оставя кациките по местата им. Положението е същото и след 1875 г.: Испания е, по принцип, конституционна монархия, но това е външна характеристика. Предпоставени са две системи; едната е зададената от закона, другата е основана на обичайното право. Втората е истинската и реалността ѝ се представлява от кацикизма. Кацикизмът позволява на олигархията да се крепи във властта независимо от условията. Вследствие на произведенията на Мануел Туньон де Лара днес под олигархия разбираме съюза и взаимното проникване на бившата поземлена аристокрация и едрата промишлена и финансова буржоазия. В тях понятието олигархия има социологическо значение. Коста използва думата в друг смисъл, този на Аристотел, за да опише как аристокрацията, управлението на най-добрите, се изражда. Двете понятия не се покриват напълно. При първото, властта е заграбена от една класа или от амалгама от класи; при второто – от шепа личности, преследващи единствено своя интерес и неспособни да водят последователна политика. Разбирана по този начин, олигархията има феодален характер и е още по-опасна, защото признава този факт: „Нашата система на управление не е парламентарен режим, опорочен от злоупотребите [...]; напротив, тя е олигархичен режим, който използва в своя полза институциите, които имат външните белези на парламентарни." Според Коста тази система има три основни елемента: олигархията (в тесния смисъл на понятието), кацикът и правителството, което осигурява връзката между първите два. Системата задушава страната и ѝ пречи да се изяви. Кацикът и свободата са несъвместими. Кацикизмът запазва Испания като архаична страна.

Кацикът се представя едновременно като първенец и като посредник при изборите. Как можем да се освободим от него? Ако го уважаваме само като първенец, ще подценим икономическото му и обществено могъщество, ще еманципираме народа, като му дадем средства да разклати игото на богатите и да гласува

свободно. А и струва ли си избирателят да има желание да гласува... В Испания от времето на Реставрацията това не е очевидно. Преди въвеждането на всеобщото избирателно право в 1890 г. цензът ограничава ползващите граждански права до едно малцинство от привилегировани. Принц Хохенлое, дошъл в 1885 г. като представител на император Вилхелм I на погребението на Алфонсо XII, прави следната забележка: „Човек би казал, че тук всичко е насочено да се задоволят потребностите на сто хиляди испанци от благоденстващите класи, като им се намират служби, осигуряващи високи доходи. Народът изглежда безразличен. Това показва, че сегашното правителство манипулира изборите; то може да си позволи да избира и опозицията. Това представлява една от най-гнусните системи на експлоатация, една карикатура на парламентаризма, нищо повече от фразеология и мошеничество." След въвеждането на всеобщото гласуване градският и селски пролетариат се отдръпват от политиката и политиците. За подобряването на живота не се разчита на изборната бюлетина. Такава нагласа не способства за избирателна активност.

Предопределеността е всъщност характерната черта на кацикизма при провеждането на избори – единствен кандидат, скучна предизборна кампания, клиентела, а не организирани партии. Погледнат под този ъгъл, кацикизмът трябва да бъде разглеждан не като корумпирана демокрация, а по-скоро като явление, което я предхожда. Той не е – както мисли Коста – причина за стопанското, общественото и културното изоставане на Испания, а негов резултат. Постепенно нещата се променят. По време на изборите през 1931 г., довели до обявяване на република, влиянието на кацикизма е почти изчезнало. Това първо гласуване, след като Примо де Ривера суспендира конституцията в 1923 г., свидетелства за дълбочината на промените: неграмотността е намаляла, урбанизацията е напреднала, а и в същото време партиите и синдикатите са усъвършенствали организацията си. Сега те имат хиляди активни членове, превърнали се в организатори на масите. В тези условия кацикизмът вирее трудно. Той не е изчезнал напълно, но от момента, когато електоратът разбира залога на изборите и се мобилизира около партийни програми, ролята на кацика вече не може да бъде определяща.

Кацикизмът предполага пасивност и безразличие на електората. Само обществено мнение, чувствително към политическите проблеми и изразено чрез пресата, може да му сложи край. Белезите на подобна еволюция се появяват в началото на XX век. Именно тогава, когато се налага да се прибегне към по-груби средства, за да се манипулират изборите – подмяна на бюлетините и корупция – и когато кацикът предлага парите си срещу благоприятен вот, става видно, че системата вече не работи. Тогава, в 1901 г., интелектуалците от мадридското културно и научно сдружение *Атенео* си поставят въпроси и спорят публично върху проблема: олигархия и кацикизъм. Нещата се променят и две явления, свързани помежду си, допринасят за това. От една страна, това е поражението в Куба и срещнатите трудности при установяването в Мароко, а от друга, преструктурирането на опозиционните партии.

Откакто в 1825 г. Испания губи своите колонии на американския континент, в нейно владение остават само няколко територии, пръснати из целия свят. В Африка това са островите, разположени в Гвинейския залив, от които най-важен е Фернандо По и зоните Сеута и Мелиля в Мароко; в Азия – Филипините, Каролинските и Марианските острови; в Карибите – Куба и Пуерто Рико.

Именно Куба създава трудности. В средата на века населението на острова наброява един милион и петстотин хиляди души, от които половината са роби, работещи в плантациите. Стопанската структура на Куба всъщност има две ха-

рактерни черти: големи имения и монокултурност, основана на захарната тръстика. През септември 1868 г. робите и бедните представители на бялото население вдигат въстание, целящо премахване на робството и известна степен на автономия. Целта им е изразена в лозунга „Да живее либерална и испанска Куба!" На практика от 1837 г. островът не е представен в Кортесите; конституцията предвижда отвъдморските територии да бъдат подчинени на специален режим. Това е отстъпление от конституцията от Кадис, в която „испанците от двете полукълба" се разглеждат като неделима част от нацията. Робството е премахнато в 1870 г., но неразбирането, проявено от непрестанно сменящите се между 1868 и 1875 г. правителства в метрополията, довежда въстаниците до идеята за независимост.

Консерваторите не приемат нито премахването на робството – за тях то е гибелно за Куба и нарушава правото на собственост, – нито автономия, в която те виждат прелюдия към независимост и посегателство върху единството на страната. След Реставрацията Кановас възстановява представителството на острова в Кортесите и изпраща към Куба военни части, останали на разположение след победата над карлистите. През ноември 1876 г. генерал Мартинес Кампос дебаркира на острова с двадесет и пет хиляди бойци. На следната година са изпратени подкрепления. Мартинес Кампос си дава сметка, че положението е безизходно. Той провежда преговори с въстаниците (мирът от Санхон, 1878 г.), които предвиждат амнистия и освобождаване на робите, но компромисът е двусмислен и не задоволява колонистите. През 1881 г. Хосе Марти основава Кубинската революционна партия и подновява борбата, този път за независимост. Местната гериля, малката война (*guerra chiquita*) се превръща през 1895 г. в сериозно въстание. За да се справи с него, Испания назначава последователно трима командващи, разполагащи със значителни ресурси: Мартинес Кампос, Вайлер и Рамон Бланко. Първият остава в Куба няколко месеца, достатъчни, за да разбере, че военното решение е невъзможно. Близо двеста хиляди войници са ангажирани да се справят с въстаниците. Зле екипирани и недохранени, те трудно се приспособяват към климата и коварната гериля. Загубите са огромни – деветдесет и шест хиляди мъртви, повечето жертви на дизентерията, маларията и жълтата треска. Водачът на Либералната партия Сагаста изразява тревогата си: „ След като изпратихме в Куба двеста хиляди бойци, след като проляхме толкова много кръв, ние контролираме само местата, заети от нашите войници." Мартинес Кампос иска да бъде отзован. Приемникът му Вайлер се опитва да впечатли противника с методи, които предизвикват неодобрението на международното обществено мнение – той размества населението, за да изолира и ограничи възможностите на въстаниците. Напразно. Дошлият на власт Сагаста го заменя с Бланко, подготвяйки по същото време статут за цялостна автономия на Куба и Пуерто Рико, но вече е твърде късно. Още повече, че подобно въстание избухва и на Филипините.

Куба и Филипините са две зони, представляващи изключителен интерес за Съединените американски щати, които все повече се утвърждават сред великите световни сили. Още с откриването на архипелага при управлението на Филип II мисионерите-йезуити разбират стратегическото значение на Филипините. Който държи Филипините, пише по онова време един от тях, държи Северния Тихи океан, а оттам контролира Китай, Япония и дори Америка. Що се отнася до Куба, САЩ само търсят повод да се намесят. Както предвижда граф Аранда, в деня след обявяването на независимост на тринадесетте английски колонии новата нация търси начини бързо да се разпростре на юг. В 1848 г. САЩ анексират половината Мексико. Сега те отправят поглед към Карибите, и по-точно към Куба,

където някои техни поданици имат големи интереси. На няколко пъти (1848, 1851 и 1856 г.) американското ръководство предлага да закупи острова, предложение, което испанското правителство отхвърля с възмущение. Гражданската война в САЩ отклонява вниманието им, но те не се отказват от проектите си. Сепаратистите намират подкрепа на континента, където вестниците са благосклонни към тях. Кампанията в пресата срещу жестокостите на войските, командвани от Вайлер, подготвя общественото мнение за предстоящата пряка намеса. През 1896 г. САЩ отново предлагат услугите си на Испания, която отказва, както отхвърля и новото предложение за покупка.

В началото на 1898 г. Съединените щати отиват по-далеч; използвайки един инцидент – нападение срещу вестник, защитаващ независимостта на Куба – те решават да изпратят кръстосвача „Мейн" в Хаванското пристанище. На 15 февруари на кръстосвача избухва взрив. Това е инцидент, но САЩ се възползват от него. На 23 април те искат репарации за повредите, нанесени на „Мейн", както и Испания да се откаже от Куба и да изтегли войските си. Това е ултиматум. Войната избухва няколко дни по-късно. Въпреки че на снабдената със съвременни кораби американска флота Испания може да противопостави единствено остарели плавателни съдове и изтощени войски, испанските генерали изразяват презрение към тази нация без военни традиции. Речта, произнесена от генерал Аугустин на 23 април 1898 г. във Филипините, е доказателство за това състояние на духа и за слабото познаване на действителността: „Войната ще бъде кратка и решителна... Испания ще бъде победителка в това ново предизвикателство, ще унижи и ще принуди да млъкнат авантюристите от тези разединени щати, които нямат история и които са дали на човечеството само примери за срамно предателство [...]. Една есдкадра, чиито екипажи са съставени от необучени и недисциплинирани аматьори, се готви да нападне архипелага."

Наистина тази ескадра се появява край Хонгконг и на 1 май потапя испанската флота, защитаваща Филипините. В същото време друга американска ескадра заема позиции пред Сантяго де Куба. Испанският адмирал Сервера, затворен в залива, получава заповед да пробие блокадата, но корабите му са незабавно потопени (3 юли 1898 г.). В края на месеца американците завземат Пуерто Рико. Испания е принудена да преговаря при изключително тежки условия. С мирния договор от Париж, подписан на 10 декември 1898 г., срещу обезщетение от двадесет милиона долара тя отстъпва на Съединените щати Филипините, остров Гуам и Пуерто Рико, а също така признава независимостта на Куба. Според договора териториите, които не са изрично присъединени към Съединените щати, продължават да са под испански суверенитет. Касае се за три архипелега в Тихия океан: Марианските острови (с изключение на Гуам, отстъпен на САЩ), Каролинските острови и островите Палаос. Германия се интересува от тези архипелази и Испания ѝ ги продава за двадесет милиона марки на 30 февруари 1899 година. Така от огромната испанска колониална империя не остава нищо.

В испанската историография 1898 г. е отбелязана като Година на бедствието. Испанците се чувстват унижени и измамени. Безотговорни политици са ги тласнали в една предварително загубена война. Част от пресата крие истината и поддържа илюзии за изхода на конфликта. По-късно ще се върнем към започналите дебати за Испания и нейното място в света. Засега нека да запомним едно от последствията на поражението, проявило се незабавно – възникването и развитието на антимилитаризма. Той има дълбоки корени, достигащи вероятно до реформите от XVIII в., когато е решено армията да се набира чрез теглене на жребий – *quintas*. Системата е особено възмутителна и несправедлива за народ-

ните маси. Наборът по жребий ограничава контингента, свикван всяка година под знамената, но когато си изтеглил лош номер, имаш три възможности да се освободиш – или като се лишиш от сума, която между 1909 и 1914 г. се колебае между хиляда и петстотин и две хиляди песети, или да платиш на някого да те замести, или по здравословни причини. Мнозина прибягват към лекарствени средства за отслабване, за да паднат под нормата. В 1912 г. 27 % от призованите са се освободили.[179]

Принципът на откупуването предизвиква недоволството на тези, които нямат възможност да внесат необходимата сума, както и на тези, които са принудени да заминат на мястото на друг, за да подпомогнат лишеното от нужните средства свое семейство. Експлоатирани, дълго време изключвани от политическия живот чрез избирателния ценз, бедните единствени плащат кръвния данък. През целия XIX в. искането за премахване на *quintas* се възобновява като едно от най-приоритетните искания на народа, но никое правителство не посмява да се заеме с него. Операциите в Куба засилват усещането за безнадеждност. Тези, които подкрепят войната в името на патриотизма и на знамето, знаят, че техните деца няма да заминат да се бият. В кубинските кампании десетките хиляди загинали са от най-бедните слоеве. Те са принудени да се сблъскат с невидими противници, без да са преминали истинско военно обучение и лишени от съответната екипировка. Когато са болни и ранени, армията не е в състояние да се грижи за тях поради липса на ефикасна медицинска служба.

Бедствието от 1898 г. засилва традиционния антимилитаризъм на народните слоеве и това чувство все повече обзема средните класи, чувствителни към системата на *quintas* и шокирани от престъпленията на някои офицери, както и от грабежа, който предполага една зле подготвена за мисиите си армия. Значителна част от военния бюджет отива за възнаграждения на преторианските кадри, във вреда на въоръжението, екипировката и допълнителните служби като интендантство и здравна служба. След 1898 г. испанската армия наброява петстотин генерала, петстотин седемдесет и осем полковника и двадесет и три хиляди по-нисши офицери... През следващите години числата се менят, но неравновесието между кадровите офицери и редовата войска се запазва – през 1912 г. има дванадесет хиляди действащи офицери за сто хиляди войници, през 1923 г. – двадесет и пет хиляди офицери за двеста хиляди войници.

От друга страна, много офицери упрекват политиците. Обвиняват ги, че са въвлекли армията в авантюра, без да ѝ осигурят средства, за да изпълни мисията си. Те се чувстват предадени от некомпетентните правителства, които не ги защитават от кампаниите в лявата преса. Още през 1895 г. млади офицери завземат редакциите на два мадридски вестника, без командващият военния окръг да реагира, което довежда до оставката на Сагаста. Подобни инциденти се възобновяват след 1898 година. Най-сериозният е в 1898 г. в Барселона, когато местната редакция на сатиричния седмичник *Ку-Ку*[180] е обсадена. Армията се чувства наблюдавана отвсякъде. Управляват я най-висшите държавни власти. В деня на своята коронация, 17 май 1902 г., Алфонсо XIII, върховен главнокомандващ според конституцията, се обръща със следните думи към офицерите: „Щастлив е владетелят, който вижда във вас най-твърдата опора на обществения ред, най-здравия цимент на обществения мир, най-решителните защитници на институциите, най-сигурната основа на благосъстоянието и на щастието на родината!“ Това е покана армията да постави защитата на режима и поддържането на обществения ред като главни свои задачи. Това е и потвърждение на усещането ѝ, че има право на особени правомощия. Все по-често на армията се възлагат поли-

цейски задачи, например потушаването на стачките. Законът за специалните юрисдикции от 1906 г. дава прекалено големи привилегии на войската. Отсега нападките срещу родината, краля и армията ще бъдат отнасяни пред военните трибунали и няма да бъдат предмет на общото право. Това е кастовият отговор срещу появилия се сред част от общественото мнение антимилитаризъм – армията се разглежда като пазител на патриотизма и националната чест и като гаранция за обществения ред. Тя се отделя от нацията, скъсвайки с традицията, датираща от Войната за независимост. През по-голямата част от XIX в. военните са имали общи цели с нея. Каквито и да са по убеждения, либерали, прогресисти или умерени, те защитават същите политически идеи като цивилните и не оставят впечатлението, че създават тяло извън обществото. Държавният преврат на генерал Павия през декември 1874 г. е до известна степен нещо необичайно – за пръв път армията изпраща брутално по домовете им депутатите, оказали се неспособни според нея да сложат край на безредиците. Поражението в Куба ускорява еволюцията. В тези условия политиката на правителството в Мароко не прави нищо друго, освен да задълбочава пропастта между нацията и армията.

Три фактора благоприятстват активната политика в Мароко: традицията, желанието да се възстанови колониалното могъщество на Испания и стремежът да се компенсира унижението от Куба. Да разгледаме накратко третата мотивация. В завладяването на областта Риф армията вижда начин да възстанови част от загубения си престиж. Но желанието да достави удоволствие на армията не е единствената причина, поради която правителството решава да се намеси в Мароко. Африканските визии на Испания са отпреди 1898 година. Те се проявяват за пръв път в 1860 г., когато Испания се опитва да разшири своя суверенитет извън принадлежащите ѝ *presidios* (крепости) – Сеута и Мелиля. Тя смята, че по този начин възобновява традицията, достигаща до началото на XVI в., когато кралят на Арагон и кардинал Сиснерос се стремят да пренесат на другия брят на протока вековната битка с маврите. Тогава – в 1509 г. – Оран става испански град и остава такъв до края на XVIII век. При Карл Пети и Филип II Испания не се отказва от Северна Африка, но други тревоги – в Европа и Америка – я карат да се въздържа и я възпрепятстват да се ангажира изцяло в тази насока.

Именно тази традиция някои среди искат да възобновят в края на XIX век. Загубата на колониалната империя на Испания в Америка подбужда възкресяването на геополитическа ориентация, изоставена отдавна. Есето на Анхел Ганивет *Испанската идея (Idearium espagnol)*, публикувано през 1897 г., без съмнение не е произведение на голям мислител, но има стойността на свидетелство. Ганивет пише в Гранада, град, белязан от арабската култура, където от няколко години излиза списание *Западна звезда*, публикуващо статии на испански и арабски език. Възобновяването на арабизма привлича вниманието върху един период от миналото. Испания не може да остане безразлична към Мароко, което е нейно естествено продължение не само в географски, но и в цивилизационен смисъл – от двете страни на Гибралтарския проток хората някога са имали обща история; нищо не напомня толкова на севилската Хиралда, колкото кулата на Хасан в Рабат... Всички тези спомени – не трябва ли да ги наречем носталгия? – са събрани от Ганивет в 1897 г., когато той внушава на Испания да отправи отново погледа си на юг.

От съвсем друго естество са грижите на географските дружества, които се учредяват, едното в 1876 г., а другото – Испанското дружество на африканистите и колонистите, в 1883 година. Те обединяват учени, интересуващи се от експедиции и проучвания, и делови личности, загрижени за експлоатацията на под-

земните богатства на континента. Прокарването на идеята за по-активна политика в това отношение започва още преди поражението от 1898 година. Хоакин Коста е типичен представител на това второ течение.

Берлинският конгрес (1885) е мястото, където Великите сили си поделят африканския континент. Днес ние виждаме в него проява на империализъм, но тогава колониалната експанзия се е разглеждала като благородна дейност, като начин да се приобщят изостаналите народи към цивилизацията. Коста споделя тази гледна точка.[181] Той смята, че ако Испания иска да остане велика сила, тя трябва да участва в колонизацията. Коста дори изглежда обсебен от дилемата: една нация може да бъде или господстваща, или подчинена; или колонизатор, или колония. Ако Испания иска да остане влиятелна сила, тя трябва да води активна политика, в т. ч. колониална, в противен случай ще сподели съдбата на Африка и ще изпадне под външно влияние. Англия, например, само изчаква благоприятния момент, за да установи своето господство на Иберийския полуостров. Нима в изявлението си от 4 май 1898 г., чиито основни мисли пресата предава, английският министър-председател лорд Солзбъри не разделя народите в света на жизнени (*living nations*) – и отмиращи (*dying nations*), отбелязвайки, че първите са призвани да господстват над вторите?

Макар *Times* да уточнява, че не се има предвид Испания, този политически дарвинизъм я обезпокоява. Рафаел Алтамира незабавно отвръща, че материалната мощ не може да бъде единственият критерий за цивилизованост на един народ.[182] Испания има избор, продължава Коста – африканизация или европеизация. Ако тя иска да избегне първата, ако иска да стане изцяло европейска нация, тя следва да се разшири в Африка. Това е смисълът на водената от Коста след 1882 г. кампания чрез конференции, конгреси, статии в пресата, и при това – без официална подкрепа.

Всъщност нито правителствата, нито общественото мнение изглеждат развълнувани от тези дебати. Испания пропуска многобройни възможности. През 1880 г. в Мадрид се провежда международна конференция за Мароко, от която Испания не извлича никаква полза. Само съперничеството между Великите сили ще позволи на Испания да участва в разпределението на колониалната плячка. От много години Франция и Англия водят в Африка амбициозна политика. Първата иска да установи връзка между владенията си в Западна Африка и на Червено море (Джибути); втората се старае да установи британска ос от Кайро до Кап. Сблъсъкът между двете империалистически сили става във Фашода, през 1898 г., когато Франция отстъпва и напуска града. Тогава тя си поставя задачата да удължи до Мароко дотогавашните си владения в Тунис и Алжир. Франция предлага на Испания да участва в операцията, като на юг окупира Рио дел Оро, нещо, което Испания приема, защото ѝ осигурява по-добра защита на Канарските острови. Предложението включва и обширна зона на север заедно с Фес. Това предложение обаче е отклонено от правителството на Силвела от страх да не разгневи Англия. Франция и Англия се споразумяват в 1904 г.: втората ще има развързани ръце в Египет, а първата в Мароко, но Англия ще запази контрола си върху вратите на Средиземно море – Суец и Гибралтар. За да се избегне настаняването на Франция на отсрещната страна на Гибралтарския проток, двете сили се споразумяват да допуснат Испания в прилежащите към Сеута и Мелиля земи, с изключение на Танжер, който остава град с международен статут. Испания не е консултирана, но тя решава да вземе това, което ѝ се дава, макар и да е по-малко спрямо онова, което Франция е предлагала в 1902 г., и се присъединява към договора от Картахена, 1907 година. През 1912 г. разпределението е потвърдено;

Мароко се превръща в протекторат, много неравно разделен между Франция и Испания. Последната бързо се заема с различни дейности – рудодобив, строеж на железопътни линии. В 1909 г. местен инцидент, каквито има много, прераства в конфликт, който се разпространява в масива Гуругу, близо до Мелиля. Обезпокоеното правителство на Маура решава да мобилизира запасняците и да ги изпрати като подкрепление в Мароко. То незабавно се сблъсква със силни протести. Войната не е популярна. Споменът от Куба е все още жив и тежи в съзнанието на много испанци. Съществува страх от нова колониална авантюра, от убийства, от ненужни жертви.[183] Социалистите призовават към демонстрации. Войниците в Мадрид и Барселона се бунтуват и отказват да тръгнат. Работниците започват стачки. В много градове се вдигат барикади. Положението в Барселона се изостря. Метежите се придружават от антиклерикални палежи; повече от осемдесет църковни сгради – църкви, манастири, семинарии, са разрушени и опожарени. Армията слага край на бунтовете, наречени „Трагичната седмица". Всичко е приключено на 31 юли, но репресиите продължават през следващите седмици. Извършени са стотици арести и много екзекуции. Най-известната жертва е каталонският анархист Франсиско Ферер, който вероятно няма вина за събитията, но от няколко години си е навлякъл омразата на каталонската буржоазия. Тя вижда в него представител на войнстващия анархизъм и на разрушението. Ето защо тя иска да насочи процеса, открит на 9 октомври, срещу юлското революционно движение.[184] Навсякъде в Европа, в Мадрид, в Барселона, в Париж, в Лондон, в Рим се провеждат демонстрации и се подписват петиции. Анатол Франс, Виктор Баш, Леви-Брюл, Дюркхайм, Саломон Райнах, Пенльове са сред подписалите. Осъден на смърт, Ферер е екзекутиран на 13 октомври. Новината предизвиква нова вълнà от демонстрации и протести в Европа. Изолиран, Маура е принуден да напусне правителството.

Поражението от 1898 г. подбужда част от обществото, дотогава безразлично, да си задава въпроси за политиката, следвана от 1875 година. Демонстрациите, предхождащи и последвали „Трагичната седмица" в Барселона, показват, че левицата е в състояние да обединява тълпите. Това са най-видимите признаци за една еволюция, свидетелства за която са и възобновеното работническо движение (върху него ние ще се върнем) и засилването на републиканското течение. На републиканците е необходимо известно време, за да излязат от изолация.

Кантонализмът в Испания от 1873 г. има последствия, сравними с тези на Парижката комуна във Франция. Той не само предизвиква реакцията на военните (превратa на Павия и диктатурата на Серано в 1874 г.) и подготвя духовете за реставрацията на Бурбоните, но също така дискредитира за дълго време дори самата идея за република, която за мнозина е синоним на анархия. Републиканците са разделени на революционери (федералистите на Пи-и-Маргал, носталгици, мечтаещи за пронунциаменто – Руис Сориля) и привърженици на легалните действия (Салмерон). Маргинализирани от политическата система на Реставрацията, която допуска само династическите партии, те са сведени до малки групи без връзка с действителността. Някои като Кастелар се свързват с режима и се присъединяват към либералната партия. Законите за свободата на пресата и на сдруженията позволяват на опозицията да се изявява открито. Въвеждането на всеобщото избирателно право дава на републиканците надежда да завземат отново част от загубения политически терен. И наистина, въпреки разделенията си, те разширяват влиянието си в големите градове, където кациките не могат да изкривят изборните резултати. Често обаче се касае и за протестен вот, който не винаги означава подкрепа за републиканските идеи. Работническите

организации обръщат гръб на републиканците, в които те виждат буржоа – пролетариите трябва да се борят да променят обществото, а не формата на режима.

Към края на века обаче републиканците започват да привличат много от онези представители на средните класи и на интелектуалците, които се отдръпват от правителството, показало се неспособно да решава радикално проблемите и да модернизира Испания. Монархията се проявява като корумпирана и неефикасна обществена и политическа система. Републиката отново се превръща в обещание за обновление. Под ръководството на Салмерон се създава един разнороден републикански съюз. Той включва в редовете си личности като Аскарате, Коста, Хинер де лос Риос... В 1903 г. тази коалиция успява да избере тридесет и четири депутати. Тя печели мнозинство от гласовете в няколко големи града: Мадрид, Барселона, Валенсия... Поражението от 1898 г. и законът от 1907 г., който предвижда военни трибунали за нападки срещу армията, допринасят републиканците да се превърнат в говорители на твърдата и уважавана опозиция. В 1907 г. големият писател Перес Галдос е избран за републикански депутат от Мадрид. „Трагичната седмица" в Барселона и репресиите тревожат социалистите, които сменят тактиката и се съюзяват с републиканците. На общите избори през 1910 г. блокът на републиканци и социалисти избира четиридесет депутати, сред които е Пабло Иглесиас, ръководител на Социалистическата партия – за пръв път социалист влиза в парламента.

Напредъкът на републиканците не е лишен от противоречивост. Частично той се дължи на успеха на Радикалната партия на Алехандро Леру, която в Барселона и Валенсия успява да обедини хиляди избиратели около двусмислени лозунги. Нейният отчетлив антиклерикализъм и екстремистка фразеология вълнуват народните маси: „В манастирите се крият убийци; да ги подпалим, за да избегнем опасността [...]; да се подпалят манастирите е знак за мъжественост"... От този момент започва кариерата си на демагог онзи, когото наричат „Император на Паралела".[185] И днес се питаме каква е била причината на този успех. Бил ли е Леру провокатор, набелязан и поддържан от тогавашното правителство, за да насочи работниците към анархистичните идеи и да откаже дребните каталонски буржоа от националистическото движение? Това, което е сигурно, е, че Леру отклонява част от републиканския електорат. „Младите варвари" изгарят църкви и манастири, но се държат далече от казармите, банките и заводите... Тези жестокости изплашват средните класи и ги изправят срещу републиканските идеи, независимо от възгледите им за обществения ред.

В края на XIX в. общественото мнение се променя, но и политическият елит се обновява. Кановас дел Кастильо е убит на 8 август 1897 г.; Сагаста умира в 1903 година. Установената система среща трудности да продължи да функционира без личностите, които са я създали. След тяхната смърт в редиците на либералите и консерваторите могат да се открояят някои силни личности, но никоя не може да се наложи по безспорен начин. Силвела, Антонио Маура, Едуардо Дато се сменят начело на Консервативната партия. Сехисмундо Морет, Каналехас, граф Романонес ръководят Либералната партия. Нито едните, нито другите притежават авторитет, сравним с този на Кановас или Сагаста. Правителствените кризи стават все по-чести. Между 1902 и 1909 г. средната продължителност на един кабинет не надхвърля пет месеца. Енергичният и авторитарен Маура се опитва да обнови системата, реформирайки общините, но се проваля. Той иска да извърши революция отгоре – *revolución desde arriba*. Начинът, по който той действа по време на „Трагичната седмица" в Барселона през 1909 г., го дискредитира: Никакъв Маура! – *Maura, no!* – крещи левицата. Либералите се присъе-

диняват към движението срещу правителството. Отвратено от екзекуцията на Ферер, се намесва и международното обществено мнение. Алфонсо XIII си прави необходимия извод и отстранява Маура: „Не може да се управлява против половината Испания и против повече от половината Европа." Падането на Маура показва, че е трудно да се управлява срещу общественото мнение. Либералът Каналехас оглавява правителството през февруари 1910 г. Той е убеден, че реформите са необходими и спешни. На него се дължи въвеждането на неделната почивка и намаляването на работния ден. Той иска да направи военната служба задължителна и да премахне възможността да се осъществява заместване чрез заплащане. Каналехас се заема и с Църквата, изисквайки от нея да се съобразява с конкордата: религиозните общности трябва да са публично обявени и броят им да е определен; всяка дейност на нови общности се забранява в продължение на две години (т. н. закон за катинара). Каналехас е убит в Мадрид на 12 декември 1912 г., преди да развие и приложи своята програма.

Най-оригиналният опит да се обнови системата отвътре е на Мелкиадес Алварес, който през 1912 г. основава Реформистката партия. Самият той е републиканец, но приема режима такъв, какъвто е, надявайки се да промени правилата на функциониране, да въведе морал в политическата игра, като така иска да реши най-неотложните проблеми. Новата партия привлича интелектуалците, но не успява да се наложи като политическа сила. Всъщност системата, наложена през 1876 г., надживява своите изобретатели Кановас и Сагаста, но тя изчезва в 1917 г. – срещу управляващата тогава Либерална партия се изправя сериозна опозиция, но това не са разделените консерватори, а каталонските регионалисти, т. е. движение, което поставя под въпрос самата структура на Испания.

2. Обновлението на Испания

В 1898 г. Испания се намира в положението на Франция от 1870 г., но все пак с тази разлика, че тя не изпитва нито омраза към победителя, нито желание за реванш; тук няма нищо сравнимо с мъката, която предизвикват загубените Елзас и Лотарингия. У повечето испанци Куба предизвиква само горчиви спомени – хиляди войници, загинали в бой или от болести.[186] Общественото мнение е насочено в друга посока. Поражението и унижението от 1898 г. принуждава най-добрите испанци да се замислят върху съдбата на своята страна. Как и защо Испания е паднала толкова ниско? Какво трябва да се направи, за да стане отново велика нация, без да престане да бъде самата себе си? Тези въпроси вълнуват онези автори, които е прието да бъдат наричани „поколението от 1898 г.", група от млади писатели, обединени от едно и също безпокойство заради залеза на Испания, но които по всичко останало се различават и са далеч от създаване на школа или дори тенденция.

„Испания ми причинява болка – *me duele Espana*, пише Унамуно. Тези писатели мъчително осъзнават, че живеят в страна, която запада. Испания на Реставрацията ги отвращава със своята лековатост, но и с грубостта си, с липсата на морал. Всичко е разядено; от мистификацията на т. нар. завой към демокрация, през лъжливия избор на управляващи сред двете династически партии, до лицемерието на изкуството и на литературата, преминавайки и през алчността на елита. Някои от тези упреци не са нови. Осмиването на „татковото момченце" – *el señorito* – от Антонио Мачадо напомня за сатирите на Кадалсо или Ховелянос, насочени срещу благородниците от XVIII в., или за нападките на Де Лара

през 1830 г. към безразсъдните глави – *calaveras*. Авторите от 1898 г. са поразени от образа, който официална Испания създава за самата себе си – привързана към минала слава, към живописно, но укоримо поведение – бикове, фламенко (тук в смисъл на разпуснатост – бел. ред.), и примирила се с бедността, подкупничеството и отчаянието.

Въодушевени от патриотизъм, който те противопоставят на шовинизма на политиците, тези личности от 98-ма искат да възстановят едновременно тялото и душата на Испания и затова се стремят да преоткрият нейната вътрешна същност. Да се вглъбим – *Adentro* – е заглавието на едно есе на Унамуно. Поколението от 98-ма е изключително чувствително към историята, към контраста между отминалата слава и съвременните нещастия – *Нещастната Кастилия, довчера владетелка* на Антонио Мачадо. Историята е само един аспект от преоткриването на националните ценности от страна на тези, които имат вкус към анализ и размишление. Унамуно е онзи, който отива още по-далеч в осмислянето на ценностите, издавайки през 1895 г. пет есета под общото заглавие *За понятието кастицизъм* (*En torno al casticismo*), които Марсел Батайон превежда в 1925 г. под заглавието *Същността на Испания*. Унамуно търси тази същност в Кастилия. Това е обща гледна точка за авторите от 1898 година. Хората от провинциите гледат на Кастилия като на убежище за Испания. Като реакция на модата по Андалусия, която продължава до края на XVIII в., те се обръщат към Кастилия, за да потърсят уроци по величие и основания за надежда. Те възприемат по нов начин суровия пейзаж на високите кастилски плата, чиято душа е мистичното съзерцание и абсолютът. Това е смисълът на второто есе на Унамуно, на книгата *Кастилия* от Асорин, на стихосбирката *Кастилски полета* на Антонио Мачадо. Касае се за един суров изпит, по време на който недъзите и бедността на тази земя не се крият – така дори контрастът между миналото величие и тъжното настояще е по-силен.

Авторите от поколението на 98-ма не са естети. „Те се интересуват от истината, не от красотата“ (Педро Салинас) и осъждат, от гледната точка на литератори, произведенията на изкуството, сътворени през завършващия XIX век. Вулгарността е не само в обществения живот, тя господства и в литературата. В техните очи поезията е прозаична, сладникава и надута; романът пречи на сериозното изследване на нравите, оставайки на равнището на натурализма; театърът е мелодраматичен. Тези обобщения са несправедливи. Важно е да отбележим грижите, които се полагат да се придаде на литературата достойнство, след като тя е компрометирана от бездарните (с няколко изключения като Бекер) поети на Реставрацията. Авторите от 98-ма са по-чувствителни към истинността на чувствата и идеите, отколкото към формалната красота. В литературата, както в живота, те предпочитат изначалното и мразят фалшивия блясък. Те са сред най-големите имена на испанската литература, за чието развитие допринасят; те са сред най-добрите от нейния „сребърен век“ (*la Edad de plata*) от XX век. Анализът на положението в Испания е може би най-слабата част от делото им. Той има учудващи пропуски. Нашите автори основават размишленията си върху кастилските ценности; за тях Кастилия е направила Испания. Тази гледна точка е учудваща, защото се оформя по времето, когато регионалистките движения оспорват претенциите на Кастилия да говори от името на цялата Испания. Поколението от 1898 г. не е засегнато от тази еволюция; при него кастилските ценности и испанските ценности са синоними, нещо, което много каталонци започват да оспорват. От друга страна, любовта на тези автори към един митичен „испански народ“ им пречи да видят реалностите на съвременния пролетариат и промени-

те, възникнали от индустриализацията. В душата си те остават в XIX век. Това е вярно особено за Унамуно и то обяснява особеностите на неговите реакции между 1900 и 1936 година. Авторите на поколението от 98-ма мечтаят да обновят Испания. Думата – *regeneración* – и идеята са модни в края на XIX и началото на XX век.[187] Мануел Туньон де Лара ни помага да открои два подхода. Според него, има общо желание да се промени и модернизира Испания, за да може да бъде овладяна кризата, но обновяването трябва да се извърши внимателно, както препоръчват някои групи за натиск и някои интелектуалци.

Вторият подход, този на Хоакин Коста, е технократски и аполитичен. Коста не се ограничава с програмата за реформи, но остава най-блестящият ѝ представител. Откакто Коста помага в организацията на Всемирното изложение в Париж през 1867 г., той осъзнава изоставането на Испания. Тя изглежда жалка в интелектуален, стопански, обществен, политически и дипломатически аспект на фона на Европа и света. От 1814 г. Испания не престава да се плъзга към упадък и Революцията от 1868 г. не променя нищо. Реставрацията от 1875 г. слага край на надеждите за обнова; всичко се връща към предишното състояние. Загубата на Куба се вписва в този процес. Тя напомня на испанците, че страната им е вече е треторазрядна сила: „Ние вече нямаме нито армия, нито флота, нито училища, нито пътища, нито свободи, нито съдилища, нито избори, нито хигиена, нито градски живот, освен на хартия." Загубата на Куба дори не е край на падението; на Испания, станала „болният човек" на Европа, ѝ предстои да мине под чуждо влияние. Коста се пита дали Испания не е жертва на сляпа фаталност; от XVI в. тя съществува извън Европа: „Не намерих нито една област, освен може би живописта, в която да не се чувстваме по-изостанали от другите европейски народи, освен когато не се касае за ясна и радикална липса на способност и възможности." Коста припомня изчезналите цивилизации на Китай, Индия, Персия, Египет и проблема за упадъка на империите. Как да обясним залеза на Испания? Защо тя няма своите Сюли, Ришельо, Мазарини, Колбер, Кромуел? Дали имаме работа с вродена непълноценност на испанците? Коста се позовава на труда на Рикардо Масиас Пикавеа – *Националният проблем*, който обвинява теокрацията, цезаризма, германизма на Хабсбургите, които презират испанците... Не, продължава Коста, упадъкът не е фатален; върху Испания не тежи проклятие. Тя си остава велика страна; тя има идеал, има душевност; тя има своя роля в света и в развитието на цивилизацията. Испания трябва да се съвземе: „Както Фихте вярваше във вечността на германската нация, смазана от Наполеон, ние трябва да продължим да вярваме във вечността на испанската раса." Как да се постигне това?

Испания трябва да стане отново една модерна нация, мощна и уважавана, и затова тя трябва да се учи от Европа. На африканизацията, т. е. на недоразвитостта, бедността и зависимостта Коста противопоставя европеизацията, т. е. модернизация, напредък и динамична външна политика. Във вътрешен план това означава да се даде работа на испанците и да се подобри равнището им на живот. До този момент от осъществените подобрения са се възползвали ограничен брой привилегировани; сега трябва да се мисли как да се увеличи техният брой. Испания е селска страна и всичко се основава на селското стопанство. Причините за кризите в каталонската промишленост се коренят в стеснения вътрешен пазар. Единственият изход е увеличаването на покупателната способност на селяните, т. е. на селскостопанското производство. Трябва да се приеме очевидното: Испания е бедна страна; повече от половината от площта ѝ е необработваема. Подобряването и увеличаването на селскостопанското производство се свеж-

да до борба със засушаването. Това е, което Коста разбира под понятието „хидрополитика". Той дефинира следното уравнение: хидрополитика = селскостопанска политика = икономическа политика. Той предлага да се удвоят добивите чрез национализация на водите, предназначени за напояване, и чрез значително строителство на язовири и пътища, развитие на банковото кредитиране за селскостопански дейности и подобряване на образованието. Целта е чрез обучение Испания да прекрачи от XV в XX век. „Независимо от цената да се осигурят значителни средства за обширна мрежа от училища, такива, каквито създадоха Германия и Япония, каквито са гордостта на Съединените щати и такива, каквито позволиха на Франция да се възправи." Всичко това, което предполага големи усилия за началните, техническите и обикновени училища, реформа на висшето образование, развитие на научните изследвания, командировки в чужбина на изследователите и т. н., Коста го резюмира в девиза: *Училище и кухня* (*Escuela y despensa*).

Испания, подмладена, модернизирана и променена по този начин, ще си възвърне мястото в света и ще стане отново онова, което тя не е преставала да бъде: световна сила. Тя ще води активна външна политика; тя отново ще стане колонизаторка. Осъществяването на тези цели изисква преглед на политическите нрави и една истинска революция. Преди всичко трябва да се отстранят личностите, довели Испания до погрома; те са дискредитирани и трябва да подадат оставки. Не трябва да се повтаря грешката от 1814 г. и да се вярва, че една нова политика може да се прави със същите политици; обратно – трябва да се следва примера на Прусия след Йена и на Франция след Седан, когато Наполеон III е изгонен. Но промяната на политиците не е достатъчна; методите също трябва да бъдат променени. Стига спорове, стига теория, стига красиви мечтания за величието на Испания и националната ѝ слава. Да не говорим повече за Нумансия и Лепанте... Да видим нещата такива, каквито са: Испания вече не е това, което е била; миналото е мъртво. Това е смисълът на формулата: „Да превъртим два пъти ключа на гробницата на Сид, за да не се качи отново на коня." Коста осъжда века на кухата либерална фразеология, век на безсъдържателна политика, който крие липсата на мисъл зад надутото говорене. Повече никакви спорове – само действия. Никакви утопични проекти. Само конкретни цели, които са по възможностите на страната, определени в програма-минимум: образование за всички, правосъдие за всички, военна повинност за всички, помощ за бедните, местна пътна мрежа...

Коста разчита на средната класа за осъществяването на тази програма-минимум. Той се опира на професионалните обединения: селскостопанската камара на горен Арагон, търговската камара на Сарагоса... Тази кампания преминава през свикването на Национална асамблея на производителите в Сарагоса през февруари 1899 г., после през създаването на Национална лига на производителите през януари 1900 г. и накрая завършва с учредяването на Национален съюз. Това движение предизвиква голям ентусиазъм, после поривът спада. Личностите, които го ръководят – Сантяго Алба, Параисо, са отхвърлени от съществуващата система. Самият Коста е избран за депутат в 1903 г., но от Републиканския съюз, а не като член на Националния съюз; прочее той отказва да заседава в Кортесите.

Обновлението, в точния смисъл на понятието, продължава по-малко от четири години, от 1899 до 1903 г. и се проваля. Защо? Коста отказва да се опре на политическите партии и на идеологиите; той се обръща към избирателите през главата на обичайните политически ръководители, но политиката не подлежи на

импровизации; тя предполага специфична техника, която, ако бъде пренебрегната, обрича усилията на неуспех. От друга страна, Коста предлага серия политически мерки, според него неутрални, но, както установява Асаня по-късно, никоя политика не е неутрална : Как да се финансира програмата-минимум? Откъде да се вземат необходимите кредити? Кой ще направи избора? С тези въпроси се връщаме в политиката, нещо, което Коста иска да избегне. Асаня добавя и друг аргумент: програмата-минимум на Коста е може би разумна, но в нея няма нищо въодушевяващо; трудно е да мобилизираш тълпите с лозунги от типа на „Язовири или смърт!" Освен това Коста бърза да завърши своите реформи. За да преодолее съпротивата и инерцията на хората по места, той предлага да се прибегне към временна диктатура, към хирургически скалпел. Вероятно си е припомнял какво е постигнал Бисмарк в Германия с авторитарни методи, но сигурно се е досетил и за друго решение: да следва примера на Япония, която успява да се промени за по-малко от двадесет и пет години с цената на ускорена модернизация, вдъхновявайки се от западната техника.

Този пример не минава незабелязано в Испания.[188] Хора като Рамон-и-Кахал, Хинер де лос Риос са впечатлени от бързо постигнатия напредък.[189] Унамуно е много по-резервирано настроен: „Не очаквам нищо от японизацията на Европа." Унамуно, който следи със симпатия кампанията на Коста за отваряне на Испания към Европа, започва да еволюира към критични позиции спрямо програмата за обновление. Към 1911 г. той създава впечатление, че иска да обърне гръб на Европа: може би Испания не е способна да развие науката и техниката, но нейният дух е насочен към други форми на цивилизацията; „да оставим европейците да изобретяват" и да се задоволим да извличаме полза от техните открития; ако трябва да направи безусловен избор, Унамуно би предпочел св. Йоан Кръстител пред Декарт.[190] Повечето испански интелектуалци отхвърлят ускорената модернизация по японски маниер. Ортега твърди, че Коста добре е определил целта – да се обнови Испания, и начина за нейното постигане – европеизацията; пред Испания стои обаче проблем, чието решение е в Европа. Тя изпраща в другите страни свои граждани, като по този начин си осигурява необходимите елити. Това е целта на Лигата за политическо образование, основана от същия Ортега в 1913 година. Да се разчита само на политиците, дори и добре подготвени за своята мисия, е невъзможно; трябва да се издига културното равнище на нацията. Краузистите от второто поколение – след 1875 г., опитват да извършат тази промяна чрез образование, не без да срещат съпротива от страна на консервативните среди, които ги обвиняват в отхвърляне на основните испански ценности и на първо място сред тях – католицизма. Една от първите мерки, взети на другия ден след Реставрацията на Бурбоните в 1875 г., засяга университета. Правителството отново изисква от преподавателите да се съобразяват в своите лекции с политическия режим и с католическата догма. Някои – сред тях са най-блестящите – отказват да се подчинят на това, което те намират за посегателство върху свободата на съвестта и свободата на науката. Един от тях, Франсиско Хинер де лос Риос, дори е арестуван за известно време. След излизането си от затвора, за да противодейства на принудата, наложена на преподавателите, и да запази тяхната свобода, Хинер основава Свободния институт за обучение (29 октомври 1876 г.).

Така започва един от най-оригиналните и най-плодотворни опити да се реформира Испания отвътре, търпеливо, чрез образование. Още от самото си пристигане в Мадрид през 1863 г. Хинер де лос Риос (1839-1915) е привлечен от обучението на Санс дел Рио и от онази интелектуална взискателност, която не

изключва, а напротив, предполага внимание към духовните проблеми,[191] представляващо основната добродетел на религиозната търпимост. *Syllabus* го е отдалечил от католицизма, без да го прави атеист, а още по-малко антиклерикал. Той поставя над всичко уважението към религиозните вярвания. Държавата не трябва да налага официални догми. Това е причината, поради която Хинер и неговите приятели напускат университета след преустройството му от страна на министрите на Реставрацията. Този проблем не се поставя само пред Испания; той съществува със сходни характеристики в Германия с *Kulturkampf* и във Франция със законите на Жул Фери, засягащи публичното образование. Въпросът е да се осигури неутралност на обучението и то да се изтръгне от прекомерното влияние на католическата църква. За разлика от Франция, в Испания инициативата идва от частния сектор, като се сблъсква с държавния интерес. В Испания свободно образование означава нерелигиозно образование. Член 15 от Устава на Свободния институт за обучение е изчерпателен: „Институтът е съвършено чужд на духа и интересите на която и да е религиозна общност, философска школа и политическа партия; неин единствен принцип е свободата и липсата на принуда върху науката и произтичащата от тях независимост на изследванията и на изложението на получените резултати от всякакви авторитети, освен съвестта на преподавателя, единствено отговорен за обучението."

Хинер де лос Риос е възстановен в катедрата си в 1881 г., но основаният от него институт продължава работата си под неговото и на Мануел Б. Косио ръководство. Той веднага привлича вниманието като оригинално явление както със съдържанието на образователните си програми, така и с педагогическите си методи. Хинер се вдъхновява от чуждия опит и по-специално от британските колежи. Институтът се старае да набляга на качеството на знанието, а не на неговото количество.[192] Той въвежда и разнообразието в обучението: изучаване на изкуствата, практикуване на спорт, екскурзии, летни лагери... Преди да се научат да четат и пишат, децата се обучават да „виждат, слушат и разсъждават". Водят ги в музеите, където изтъкнати майстори им тълкуват шедьоврите (Мануел Б. Косио е един от първите, който обръща внимание на Ел Греко[193]); организират им посещения на паметниците; дават им възможност да открият природата и фолклора на Испания; запознават ги с историята на религиите и ги учат на уважение към силата на религиозното чувство и на търпимост. Института завършват само няколкостотин ученика, сред тях е поетът Антонио Мачадо, без съмнение най-представителният автор, оформил се в него. Влиянието на краузевизма е силно. Той предлага един модел на човека, побрал най-добрите ценности: взискателност, почтеност, професионална отговорност, уважение към различията, търпимост... Ние преоткриваме тези качества и този вид стоицизъм у основателите на Втората испанска република, било защото някои са сред випускниците на Института, било – и това е по-честият случай – защото голяма част от тях са запленени от благородството на този идеал и от излъчването на личностите, с които той се отъждествява. Институтът е дал на съвременна Испания състояние на духа и две успешни нововъведения: обновлението на образователните програми и научните методи и създаването на още една любопитна институция – Студентския дом.

Личностите от Свободния институт за обучение модернизират научните изследвания в Испания. Решаващо обстоятелство е създаването през 1907 г. на Съвета за развитие на изследванията (*Junta para ampliación de estudios*), основан върху една идея на Хинер де лос Риос. Става дума за учредяване, извън всякакъв догматизъм и всякаква бюрократична спънка, на център за изследвания, където науката ще се развива за самата себе си. Съветът изпраща студенти и преподавате-

ли да се обучават в чужбина; той кани в Испания специалисти, за да запознаят обществеността с разработките и методите си; той се старае да окуражи и финансира изследванията чрез създаването на лаборатории като тези в Националния научен институт и в Центъра за исторически проучвания, сравними със семинарите на германските университети и с Висшето училище за практически проучвания във Франция. Още от самото начало Съветът за развитие на изследванията обединява най-блестящите представители на испанската интелигенция: Рамон-и-Кахал – Нобелова награда за медицина от 1906 г., Хоакин Коста, Менендес Пелайо, Рафаел Алтамира, Инохоса, Менендес Пидал, Америко Кастро... Испанско филологическо списание започва да излиза в 1914 г. Благодарение на тези инициативи Испания на XX в. може да се гордее, че разполага с учени, достойни да бъдат сравнявани с най-издигнатите духове на онова време. Успехът е особено забележителен в областта на историята и филологията с майстори като Алтамира, Менендес Пидал, Санчес Алборнос, Америко Кастро...

Свободният институт за обучение е в основата и на създаването на Студентския дом, тържествено открит на 1 октомври 1910 г., настанен в началото във временна постройка, а по-късно преместен за постоянно на Хълма на тополите – изразът е на поета Хуан Рамон Хименес, където Домът се намира и сега, само че днес той е притиснат от градската среда, докато в началото е бил почти в края на града. Ръководен от краузиста Алберто Хименес Фрауд, Домът си поставя задачата да създаде интелектуален и артистичен елит на нацията. Изграден върху модела на британските колежи, той приема студенти във всички дисциплини и им предлага благоприятни условия за разцъфтяване на техните способности: сгради със сдържана елегантност, лаборатории[194], библиотека, зала за събрания, където се провеждат конференции и рецитали, където се играят театрални пиеси и се организират изложби... Преподавателите живеят в сградата и изпълняват задълженията и на възпитатели на студентите; испанските и чуждестранните гости също пребивават тук и това им дава възможност да излагат достиженията си. Унамуно, Ортега, Мараньон, Антонио Мачадо, Америко Кастро, Рамон-и-Кахал, Мануел де Фаля са били гости на Дома, както и Бергсон, Айнщайн, Равел, Льо Корбюзие, Пол Валери, Макс Джейкъб, Мари Кюри... Гарсия Лорка, който пребивава там малко преди 1930 г., пише там своите *Цигански романси*; в Дома той се сприятелява с поета Алберти, с режисьора Бунюел, с художника Дали... В областта на духовния живот, на литературата и изкуствата Студентският дом е център за създаване и разпространяване на културата, чиито достижения са подчертано достъпни за всички.[195]

Каквито и да са развиващите се тенденции, в средата на XIX в. образованите испанци изпитват чувство за непълноценност спрямо Европа. Едни твърдят, че Испания е непригодна за философия и наука; нейният истински дух я тласка да развива въображението, страстта и индивидуализма. Други се опитват да си обяснят защо Испания, в определен момент от своята история, се е отделила от Европа; те обвиняват Инквизицията, нетърпимостта, Контрареформацията и абсолютизма на Хабсбургите. И накрая, за трети, не Испания се е отделила от Европа; всъщност протестантска Европа е поела по лош път, рушейки духовната цялост на християнството, насочвайки се към рационализма и религиозното безразличие; за последните Испания ще престане да бъде самата себе си, ако се отрече от католицизма.

Оригиналността на краузевизма не се състои в това да пледира за сближаване на Испания с Европа – представителите на Просвещението и либералите казват същото, – а че идентифицира Европа с рационалния подход към света и,

съобразно тази мисъл, че развива рационалистичните тенденции в Испания. Ето защо първите прояви на краузевизма преди 1868 г. тревожат традиционалистите. Спорът се възобновява през 1876 година. По отношение на образованието краузистите вече не са сами в противопоставянето на дотогава всемогъщата католическа църква; появили са се нови тенденции – неокантианци и позитивисти, които оценяват краузевизма като остарял и се показват много по-яростни в идеологическата борба.

Това е моментът, избран от един млад гений, който се явява говорител на неокатолиците. В 1876 г. Менендес Пелайо е на двадесет години. Той иска да направи име и да влезе в полемика с Гумерсиндо де Аскарате, един от най-блестящите представители на краузистката школа, но Аскарате отказва да спори с един, дори и гениален, новак.[196] Менандес Пелайо не намира достойни противници да се изправят срещу него в дискусията за испанската наука; това ще го накара да напише две книги, които му спечелват сред интелектуалците името на най-талантливия автор на своето време – *Испанска наука* (1876) и *История на испанските хетеродокси* (1880). Консервативната мисъл в Испания ще използва години наред развитите от него тези. Те ще бъдат официално признати[197] от франкисткия режим. Един израз на Аскарате обобщава предмета на дебата – „В продължение на триста години интелигенцията в Испания е била потисната." Менендес Пелайо приема тези думи буквално: как могат краузистите да отричат постиженията на Златния век? От омраза към католицизма те отричат най-красивите страници на испанската история и нейната слава в литературата и изкуствата.

Всъщност противниците на Менендес Пелайо никога не са твърдели тези неща; те само се опитват да разберат причините за упадъка на Испания през XVII в., както прави по същото време Кановас дел Кастильо, който е бил историк, преди да стане политик.[198] Това не е погрешна изходна точка. Наистина именно през XVII в. чрез механизма на научната революция се ражда съвременният свят. Испания изобщо не участва в това интелектуално приключение. Търсейки причините за това отсъствие, краузистите и позитивистите обвиняват политическия деспотизъм и религиозната нетърпимост (втората повече от първия), но те се стараят да направят разграничение: изоставането засяга повече областта на науката и по-малко литературата; трудно може да се намери в Испания учен от величината на Галилей, на Декарт, на Нютон.

Нетърпимостта, отъждествена с теократичната власт и Инквизицията, пречи на науката да се развива. Менендес Пелайо отговаря: почитаемите философи обвиняват испанските учени – а такива е имало, и то много уважавани – не за друго, а всъщност защото са били католици и са работили в условията на една монархическа система, характеризираща се с религиозно единство; Инквизицията никога не се е занимавала с науката, която не засяга догмите; тя никога не е забранявала полезните книги; тя никога не е преследвала учени; отказът да се приеме, че католицизмът е същностен за Испания, води до самоизключване от националната общност; хетеродоксалните са чужди на Испания тела.[199]

Споровете около еволюционната теория разширяват дебата и го разпростират върху отношението между науката и религията. Произведението на Дарвин започва да става известно в Испания след 1876 година.[200] По това време еволюционизмът се утвърждава като естествена философия на модерния свят и на напредъка. В антикатолическите среди се забелязва стремеж да се наложи идеята, че науката и религията са несъвместими. Все пак краузистите и позитивистите застават на друга позиция. Първите следват по-скоро Спенсър, който не изключва известен спиритуализъм, докато вторите, както и републиканците, са ентуси-

азирани от работите на Хекел, материалист от чист вид. Дарвинизмът с неговата теория за борбата за живот и естествения подбор служи като предупреждение за ролята на други социологически теории, благосклонни към капитализма и към национализма (разбирай расизма) и предизвиква реакцията на левите среди.[201] Като цяло обаче произведението на Дарвин се разглежда като потвърждение на тезите за изоставането на Испания в областта на науката; това изоставане се обяснява с отхвърлянето на протестантската Реформация от страна на Инквизицията, „която погубва многобройни учени", и от страна на религиозните общности, които са индоктринирали младежта.[202] В 1877 г. графиня Пардо Басан, талантлива романистка, отразява объркването у католиците; дълбоко в себе си те биха искали еволюцията да не се основава върху наблюдението на фактите и това ги води до сблъсък на вярата им със здравия им разум. Графинята все пак се показва по-прозорлива от Менендес Пелайо, издигайки идеята, че дарвинизмът е не само научна теория, а също и метафизика, претендираща да обясни всичко. Това разграничаване на еволюционизма като метод и работна хипотеза, от една страна, и от друга – еволюционизма като доктрина, позволява да се отслаби конфликтът между науката и религията; то дава възможност на католиците да приемат еволюцията като научна теория и да я отхвърлят като система за философско познание. По същото време бившият краузист Мануел де ла Ревиля предлага своеобразно разделяне на задачите: религията трябва да се придържа към областта на непознаваемото, докато науката към света на явленията – конфликтът се появява, когато теолозите пожелават да се занимават с биология, геология, физика и химия, а науката претендира да се издигне до равнището на метафизика. Подобни спорове се водят и в други страни в Европа, но в Испания те са особено изострени, поради мястото, което заема църквата в държавата и обществото. Всяко поставяне под въпрос на нейните привилегии, всяко отричане на клерикализма, всяка критика против най-склерозиралите форми на испанския католицизъм, дори когато произлизат от умове, пропити от най-автентичната религиозност, предизвикват възмутените реакции на църквата и на консервативните среди. Това обяснява ожесточеността на нападките, чийто обект е човек като Перес Галдос, у когото няма нищо светотатствено и който се занимава не с католицизма, а с неокатолиците, т. е. с това, което може да бъде наречено клерикална партия. Сблъсъкът е по-скоро политически, отколкото идеологически. Първото представяне на драмата на Перес Галдос *Електра* в Мадрид на 30 януари 1901 г. предизвиква скандал; авторът представя на сцената едно младо момиче, преследвано от фанатизма и обскурантизма и защитавано от личност, представляваща търпимостта, здравия разум и напредъка; неокатолиците виждат в това неприемлива атака срещу религията; техните противници отговарят с бурни антиклерикални манифестации по цялата страна.[203] Какво да кажем тогава за вулгарния антиклерикализъм, застъпен в специализираната преса като всекидневника *Бунт* (*El Motín*)? Там под форма на фейлетони се публикуват романи, които описват тайния живот в манастирите, престъпленията и разврата на монасите и вярващите.[204] Леру в Барселона и Бласко Ибанес във Валенсия окуражават едновременно както антиклерикализма, така и изстъпленията срещу религията, нещо, което възмущава Унамуно: във Валенсия републиканците се стараят да изтръгнат от сърцето на народа всякаква вяра в отвъдното – ето за какво служат народните библиотеки, които разпространяват псевдонаука, основана върху отпадъците на енциклопедизма. Този дебелашки антиклерикализъм е деградирала форма на онова осъждане, което част от елита отправя към църквата и католицизма. Силата му ще бъде усетена при Втората република.

Споровете, предизвикани от краузевизма, допринасят за промяна в интелектуалните отношения между Франция и Испания, както и в образа, който имат двете страни една за друга. След 2 май 1808 г. френските идеи изглеждат подозрителни в Испания. Консервативните среди ги осъждат като подозрителни *a priori*. От това те черпят основания да осъждат либерализма, парламентаризма, свободата на вероизповеданията, свободата на мисълта като вносни артикули, противоречащи на националната традиция. Това е позицията на Менендес Пелайо в ранните му творби: той обвинява Франция, че иска да унищожи католицизма и националния дух на Испания; според него културното влияние на Франция преобръща изначалните испански ценности. Парадоксът е, че за да се противопостави на френското влияние, Менендес Пелайо черпи информация от френски книги![205] Това неодобрение по отношение на Франция продължава и засилва тенденциите, появили се в последните години на XVIII век. Както е известно, Лесинг и Хердер реабилитират испанската литература. Според тях тя не заслужава презрението, проявявано от любителите на френския класицизъм. Наполеоновите войни допринасят за зараждането на национално чувство в Германия, както и в Испания. Романтизмът предизвиква подобна реакция; той подтиква испанците да се противопоставят на културното настойничество на Франция, но често аргументите за отхвърляне на френския класицизъм се предоставят от френски романтици. Германските книги стават известни в Испания чрез произведенията на Мадам дьо Стал, Бенжамен Констан, Нодие, Кине... В Испания като цяло малко се четат немски книги. *Историята на Рим* на Момзен е преведена на испански от френска версия. В 1814 г. германският консул в Испания Й. Н. Бьол фон Фабер превежда *Разсъжденията на Шлегел за театъра*, където има положителни оценки за испанската комедия от Златния век. Грим, Ф. Диес, фон Шак развиват тази гледна точка.

Тази възхита на германците от Испания не е невинна. Тя се вписва в идеологическия контекст на епохата, във вълните от национализъм, предизвикани от Наполеоновите войни; Шекспир и Калдерон воюват с Расин по времето, когато Уелингтън и герилеросите се сражават срещу Бонапарт. Така германофилското течение, разцъфнало с краусизма, става разбираемо. Това е моментът, когато Германия разпространява особено излъчване из цяла Европа благодарение на своите философи, историци и учени. Движението се засилва след поражението на Франция в 1870 г. Изглежда англосаксонският свят дава тон във всички области и Германия е една от възползвалите се от това увлечение. Накрая то започва да дразни в Испания един Менендес Пелайо, който по принцип е настроен антифренски. В статията си от 1876 г. с многозначителното заглавие „Господин Масон възкръснал" този най-именит сред традиционалистите интелектуалец започва кампания срещу сциентизма, представен в *Revista contemporánea,* издание, предназначено да разпространява в Испания немската мисъл, в което редовно могат да се четат статии за Кант, Хайне, Шопенхауер, естествените науки и историята. Тази нашествие на немския дух му изглежда също така гибелна както и френската идеология на Просветителите.

Друг парадокс: испанските традиционалисти отричат вредното влияние на френския деизъм, но често именно френски автори (или пишещи на френски) – Бонал, Жозеф дьо Местр, Тен, подхранват тяхната мисъл при реформирането на теологическото образование, осъществено в 1845 г., и повечето препоръчани учебници са френски. Със сигурност Франция продължава да привлича вниманието на елита, но влиянието ѝ не е изключително. Все повече испанци започват да се интересуват какво се случва извън страната, в Англия например, чиито образо-

вателни методи от края на XIX в. вдъхновяват реформаторите, прочее както и тези, изработени по същото време от Феликс Пеко във Франция. В Германия пък бъдещи светила на испанския университет – Хосе Ортега-и-Гасет, Америко Кастро..., ще допълнят своето образование чрез средствата, предоставени от Хунтата за развитие на изследванията.

Влиянието на Германия е повече външно, отколкото реално. Испанците се възхищават на немската наука и техника, но те се чувстват по-удобно с Франция, която, от своя страна, започва да се интересува от съседната нация.

Тази еволюция дължи много на развитието на френския испанизъм. Първото поколение от френски испанисти е пропито от романтизъм. Луи Виардо (1800-1883) е най-типичният негов представител. През 1823 г. той участва в операцията на „Стоте хиляди сина на св. Луи", но в интендантските служби, тъй като либералните му възгледи му забраняват да се сражава пряко в защита на абсолютизма! След завръщането си в Париж той се свързва с испанските либерали в изгнание; жени се за испанка – певицата Паулина Гарсия, сестра на Малибран (Мария де ла Фелисидад Гарсия). Виардо публикува творбите си върху испанската история и литература и един превод на *Дон Кихот*, който специалистите и до днес оценяват много високо. От същото поколение е Франсоа Мине (1796–1884), автор на едно произведение за Филип II, в което, въпреки скрупулите си на историк – той посещава архивите на Симанкас, – той не се откъсва от предразсъдъците, родени от черната легенда – Филип остава за него личност ужасяваща, фанатична и жестока.

В средата на века Франция, следвайки примера на Германия, започва да усъвършенства своите изследователски методи, по-специално тези в областта на историята и филологията. По този прокаран път напредъкът идва бързо. Алфред Морел-Фасио (1850-1924) е истинският основател на съвременния френски испанизъм. Бивш ученик на Школата за юридически науки, от 1885 г. той преподава във Френския колеж, после във Висшето училище за практически изследвания, където образува група от студенти, изучаващи методите и техниките на филологията, приложени в изучаването на испанската литература. По същото време се създават и първите испански катедри във френските университети в Тулуза (1896) и в Бордо (1898), съответно оглавени от Ернест Мериме, братовчед на Проспер, и Жорж Сиро. През 1899 г. започва и хабилитирането на преподаватели по испански език. Същата година се появява и първият брой на *Испанистки бюлетин*.

На тези инициативи не липсва политическа задна мисъл. От 1890 г. университетската общност протестира срещу дискриминацията, чиито жертви във Франция са романските езици; кандидатите за бакалавърска степен нямат друг избор освен немски и английски; „винаги от север и само от север ни огрява светлината; цивилизованият свят свършва при Алпите, а Африка започва от Пиренеите", се провиква Фулше-Делбоск. Още в първия брой на „Испанистки бюлетин" (1899) историкът Ембар дьо ла Тур изяснява целите му. Трябва да се твори в „интелектуален съюз с Испания" и да се образува блок от латински страни против англосаксонския свят; Франция трябва да се заинтересува от „народите, които не въздигат силата в култ, нито пък парите във върховна религия." Ембар дьо ла Тур продължава: „Този интелектуален съюз между Испания и нас трябва да се превърне в прелюдия към търговски и политически съюз." Някои испанци споделят тези тревоги. Унамуно хвърля мълнии по техническата цивилизация – *Kultur!* – у прусаците, които вкарват химията в аптеките и механиката в промишлеността; „техниката може да направи държавите силни, но тя не може да

създаде свободни народи, нито съзнание за тяхната свобода." Рафаел Алтамира развива сходни идеи и подчертава разликата между цивилизация и култура; една нация може да е надарена по отношение на науката и техниката и в същото време да обръща гръб на цивилизацията, която предполага морален напредък и човеколюбиви чувства. При наличието на тези условия започваме да разбираме по-добре разделението, което настъпва по време на войната от 1914–1918 г. между германофили и антантофили. Какъвто и да е престижът на Германия в интелектуалните среди, нейната победа ще бъде победа на „тевтонското варварство" над „демократичната цивилизация".[206] Остава да се преодолее един предразсъдък: в очите на испанските консерватори воюваща Франция е онази на Волтер и на Ренан, на отделянето на църквата от държавата, на Фоли-Бержер...

За да разруши тази представа за една антирелигиозна и фриволна Франция, през 1916 г. в Испания пристига специална делегация. Водена от Бергсон, тя включва представители на Френската академия, на Академията за хуманитарни и политически науки (Ембар дьо ла Тур) и на Академията по изкуствата (Шарл-Мари Видор). Делегацията иска да покаже, че Франция и Испания имат много общо в култа към духовните ценности и че в разразилия се конфликт Франция защитава цивилизацията срещу варварството, правото срещу силата, духа срещу материята. По повод на тази мисия се взема решение да се създаде в Мадрид институция, сравнима с френските висши училища в Атина и Рим. От 1909 г.в Бордо, като факултет към университета, съществува Висша школа за испанистки науки, създадена по инициатива на археолога Пиер Пари. Към нея е присъединена и секция по изкуствата – „Каса де Веласкес", еквивалент на „Вила Медичи". За разлика от по-старите от нея школи в Атина и Рим тя не се ограничава в изучаване на миналото, а обръща внимание „на работническите и икономическите проблеми, както и на социалните реформи и т. н." (П. Пари)

3. Баски, каталонци и галисийци

В периода от 1850 до 1920 г. в Европа се появяват две противоположни тенденции. Кралствата, княжествата и градовете-държави в Германия и Италия се обединяват в единни държави, докато в същото време народностите, включени в Австро-унгарската империя, се стремят да получат или да си възвърнат независимостта. От една страна, наблюдава се стремеж към единство, от друга, настъпление на сепаратистките идеи. В края на XIX в. Испания на Реставрацията попада във втората група. От този момент нататък националистическите течения не престават да разделят общественото мнение и политическите сили. И до днес това си остава най-сериозният проблем за испанската демокрация. Какво е обяснението на тези зародили се през последните години на XIX в. движения?

През 1875 г. проблемът още не е назрял. Наистина възкачването на престола на Бурбоните прекъсва една дълга политическа традиция в Испания. Фелипе V е осъществил това, което нито Кралете Католици, нито Хабсбургите са пожелали или успели да направят: да слеят териториите на монархията в единно цяло, и тази нова организация – *Нов проект* (*Nueva Planta*), не е предизвикала никаква съпротива. През XVIII в. може да се говори за единен испански патриотизъм, чиято устойчивост от 1795 до 1814 г. е подложена на изпитание. Войната за независимост е истинска отечествена война срещу френските завоеватели. В Кадис Кортесите единодушно обявяват национален суверенитет, без да правят разлика между регионално обособилите се народности. „Като прогресивно настроен де-

путат в Кортесите през 1812 г., Капмани е олицетворение на привързаността едновременно към малката родна област и към великата испанска империя, която вдъхновява каталонския буржоа по време на националната съпротива срещу Наполеон през 1808 г."(Пиер Вилар)[207]. Декретът от 30 ноември 1833 г., разделящ Испания на провинции, не предизвиква никаква реакция. Карлизмът се подхранва от политическа идеология, съвършено противоположна на либерализма, но защитата на *fueros* не е приоритет за него. Същото може да се каже за федерализма на Пи-и-Маргал, който през 1873 г. не подкрепя сепаратистките движения; даже се примирява със структура, позволяваща на Португалия да се присъедини към Испания в евентуален иберийски съюз. Карлизмът и републиканският федерализъм са враждебно настроени към централизацията, но не поставят под съмнение националното единство. Конституцията от 1876 г. отново подхваща идеите на либералите. Тя утвърждава националното единство на Испания. Партикуларизмът[208] на баските провинции и Навара губи смисъл; той остава да съществува само под формата на икономически спогодби (*concierto económico)*, чийто принцип е установен през 1878 г: държавата фиксира общата сума на данъците, дължими от страна на баските провинции и Навара, като последните са свободни сами да определят конкретния им размер и се задължават да ги събират.

Явлението каталонски ренесанс – *Renaixença*, се вписва в рамките на теченията на романтизма, характерни за цяла Европа. Целта е да се възроди своеобразието на местните култури, да се преоткрият миналото, традициите и фолклорът на провинциите. Именно в Каталония тези усилия са най-последователни. Каталонският език, който никога не е престával да бъде говорим и писмен, е заплашен да се превърне в диалект. *Renaixença* го спасява от това падение. През 1833 г. в Барселона отново отваря врати университетът, закрит през управлението на Фелипе V. Същата година Арибау съчинява каталонска *Ода за родината,* последвана от други стихове, също на каталонски от Рубио-и-Орс, Вердагер, Марагал...По същото време Бофарул и Мила-и-Фонтаналс описват величието на средновековна Каталония. Със същата цел находчиво се използват проучванията на архивите на арагонската корона. Каталония преоткрива своята история и културното си наследство, за което свидетелства започналото през 1840 г. публикуване на библиотечна поредица на каталонски автори, в отговор на поредицата испански автори, включваща само пишещи на кастилски творци. Започват да се печатат вестници, появява се и театър на каталонски език. Освен това през 1859 г. общината в Барселона възстановява Празниците на цветята, на които се награждават най-добрите стихове, написани на каталонски. Сами по себе си тези събития не биха били достатъчни за формирането на чувство за национална принадлежност, доказателство за което е случващото се в Южна Франция – Празниците на цветята, провансалските кръжоци за чистота на местния език и пр. В Каталония културните и лингвистични усилия придобиват особено значение поради потискането на местния елит. По такъв начин се преминава от провинциализъм към регионализъм, и от него към национализъм.

Според Пиер Вилар дълбоките корени на каталонския национализъм са в структурата на испанската икономика през XIX век. Национализмът според него е резултат от неравномерното развитие и географското разположение на испанската промишленост. Действително през цялата първа част на века промишлеността в Испания се свежда до текстила, а самият текстил – до обработката на памук. При това 90 % от памукообработващите предачни машини и тъкачни станове са съсредоточени в Каталония. Всъщност испанската промишленост е

каталонска промишленост. В началото каталонските производители се ограничават да изискват от испанската държава защитни мерки за изделията си. На този етап още не се наблюдава националистическо чувство. От гледна точка на каталонците „каталонското преуспяване и испанското богатство са неразривно свързани". Вилар обобщава тяхната позиция чрез формулировката: „Чрез и за промишлеността, да създадем нацията. Но става въпрос за испанската нация."

Бедата е в това, че „само каталонците искат протекционизъм". Точно тук се намесва разногласието, породено от нееднаквото развитие на различните области в Испания. Каталонците разполагат с напредничава промишлена буржоазия, предприемчива и със самочувствие, но тя е изолирана от другата Испания. „Испанската държава, испанската политика остават доминирани от класи, чийто произход, психология, и професионални отношения датират от епохата преди индустриалната революция." Държавата и политиката се управляват от представителите на поземлената аристокрация, военните, чиновниците, спекулантите – продукт на един все още чисто търговски или банков капитализъм; може да се говори за средна класа, но няма буржоазия в съвременния смисъл на думата.

На протекционизма, изискван от каталонците, се противопоставят търговците от Кадис, вносителите на фабрични изделия и луксозни стоки, износителите на вълна, руди, зърнени храни, които имат интерес от свободния стокообмен, за който от своя страна пледира и Великобритания. С времето все повече се изострят противоречията между Каталония и останалата част на страната. Това се отразява и на социалните искания. „Протекционистката пропаганда отклонява към Мадрид част от работническото недоволство, пренасяйки отговорността за кризите вън от самата Каталония." Лишена от участие в редуващите се в Мадрид правителства, каталонската буржоазия бързо е завладяна от прогресистки настроения, сплотявайки около себе си провинцията. Протекционизмът печели победи, но тези придобивки са нетрайни и частични; привържениците му са принудени да се борят дълго време за незначителен резултат. Освен това тези успехи се приемат като поражения в останалата част на Испания; и в крайна сметка не удовлетворяват каталонската буржоазия, която има други амбиции: „Една сплотена, организирана управляваща класа [...] трудно би се задоволила с придобивки, отпускани ѝ троха по троха. Тя не само иска държавата, нейните средства, стабилност и сигурност, но също има нужда да чувства и осъзнава, че въплъщава въжделенията, живата сила на цялата общност. Харесва ѝ да бъде обединителка на своя народ, да се позовава на висшите интереси на родината. Впрочем в тази роля каталонската индустриална общност се проваля в Испания, но успява в провинцията, традиционно партикуларистична при най-малкото недоволство. Капитализмът установява в Испания, между страната като цяло и индустриализираните региони, отношения, подобни на тези между една изостанала и една икономически напреднала страна, между колония и метрополия. С озлоблението, което такива отношения предполагат. В случая обаче колонизираните са мнозинство. И притежават държавата. Това не може да продължи дълго. Появява се пукнатината. От 1820 до 1885 г. управляващите каталонската промишленост завоюват испанския национален пазар. Те безуспешно се стремят да застанат начело не на една каталонска държава, а на цялата испанска нация. „Испания е нацията; Каталония е родината", твърдят в миналото романтиците; в края на века това ще звучи почти така: Каталония е нацията; Испания е държавата. „Каталонската хегемония в испанската държава", това е мечтата на Камбо през 1910 година. Идеята е еволюирала от малката народност към нация, и скоро тази нация ще поиска да има своя държава.

Каталонският национализъм се оформя между 1885 и 1917 г., като ролята на промишлената буржоазия остава първостепенна. „От 1885 до 1916 г. една управляваща класа се убеждава, че ако търговският ѝ дух печели успехи, това не е благодарение на испанския пазар, а въпреки абсурдните разпоредби на испанската икономическа политика. Тази буржоазия, водена от стремежа си към държава, събужда в местното население мечтата му отново да стане нация." Чрез тези формулировки Пиер Вилар характеризира въпросния етап. Цитатът продължава: „От 1885 до 1917 г. една класа се стреми да разполага с държава, и след като ѝ отказват управлението на самата испанска държава, се съсредоточава [...] върху искането за регионална политическа автономия." В случая пред нас е една онеправдана буржоазия. Именно нейна е инициативата през целия този период. Не случайно каталонският регионализъм се превръща в национализъм в момента на колониалната катастрофа в Куба. С Куба каталонската промишленост губи един от последните сигурни пазари, които са ѝ останали извън полуострова.

През 1885 г. Валентин Алмирал представя на краля своето *Изложение в защита на моралните и материалните интереси на Каталония.* През същата година в Каталония са обезпокоени във връзка с търговската спогодба с Англия. Малките и средни предприятия се боят да не бъдат тласнати към фалит, в случай че английската конкуренция ги принуди да инвестират, за да увеличат производителността си. През 1888 г. каталонистки групи искат завръщане към положението преди възкачването на престола на Бурбоните: каталонската нация – думата е произнесена – да си възвърне свободните и независими Кортеси, които да открие държавният глава или негов представител; Каталония да разполага, както в миналото, с вътрешна автономия и каталонският от да стане отново официален език на страната; но още не става въпрос за сепаратизъм. Повратът става през 1892 г., когато Енрике Прат де ла Риба, основал вече културните институции: Каталонски учебен център и Институт за каталонски проучвания, създава Каталонисткия съюз. По негова инициатива в Манреса се свиква събрание, което съставя програмата на политическия каталонизъм; събранието предявява искане за създаване на една федерална Испания, в която Каталония би била автономна от гледна точка на вътрешната администрация, и със своя собствена парична единица. Накрая, през 1901 г. се създава Регионалистката лига, политическа партия в служба на каталонизма, която разполага също с орган – *Гласът на Каталония*, седмичник, основан през 1891 г. и станал ежедневник през 1899 година. Каталонизмът вече се развива в три плана: теоретичен, политически и културен.

Прат де ла Риба представя теоретичните му основи в книгата си *Каталонската националност,* публикувана през 1906 година. Той показва ролята, която неравномерното развитие и различията в социалните структури играят за формирането на чувство за онеправданост у каталонците. Ето как той описва етапите на национализма: фазата на провинциализма, когато Каталония започва да излиза от съня си; регионализъм, когато тя се опитва да възстанови езика, да затвърди правата и запази богатството; и накрая, национализъм. В книгата на Прат де ла Риба не липсва оповестяването на близък етап – империализма, с референция към Теодор Рузвелт и Джоузеф Чембърлейн: Каталония определено е склонна да се разпростре навсякъде, където се говори каталонски, както на Балеарските острови, така и във Валенсия.

Ако Прат де ла Риба е теоретикът, Франсеск Камбо е политическият водач на каталонизма. Регионалистката лига постига първите си изборни резултати през 1901 година. Камбо влиза в общинския съвет на Барселона. През 1904 г. внушава на Маура, държавния глава, идеята за посещение на Алфонсо XII в

Каталония. Предоставя му се случай да произнесе пред краля смела реч, в която, съблюдавайки респект във формата, да изложи каталонските искания. Камбо се налага като водач на Лигата. Избран е за депутат през 1907 година. Маура се опитва да се сближи с него, но Трагичната седмица в Барселона причинява падането на правителството и благоприятства за възхода на републиканската опозиция. Камбо пропада в опита си да получи кметството в Барселона, където се установява радикалът Леру.

Каталонистите подновяват борбата си. През 1913 г. те успяват да извоюват създаването на един вид регионална федерация – *Mancomunitad*, общ орган за четирите каталонски провинции (Барселона, Тарагона, Лерида и Херона), предвиждащ политика на икономически и културен прогрес, според формулировката на Пуиг-и-Кадалфач: съществуват две възможни решения; руското – всички са бедни; и американското – всички са богати; именно тази възможност трябва да избере Каталония." В Кортесите Камбо става говорител на каталонизма. При това положение той се надява, че ще бъде повикан да състави правителство в Мадрид, но традиционните партии се противопоставят. Камбо изразява огорчението си: по призвание и по темперамент Лигата е партия за управление; заслепението на политическата класа и неспособността ѝ да модернизира Испания я осъждат да остане в опозиция. Камбо заключава, че нищо не може да се очаква от централната власт; трябва да се действа в самата Каталония; и поради невъзможността да вземе властта в Мадрид, Камбо ще се опита да го направи в Барселона. Неговото разочарование затвърдява националистките тенденции.

Регионалистката лига е политическото въплъщение на едрата и средна каталонска буржоазия, но привлича също част от селячеството и католическата общност, силно привързани към малката родна област, към езика и културата си. В края на XIX в. Торас-и-Бажес, епископ на Вик публикува *Каталонската традиция* с цел да придаде на националистките искания християнска основа[209]. Неадекватността на централната власт и испанската църква, твърде приближена до властта, се сблъсква с чувствата на вярващите и дребните свещеници. Злоупотребявайки с почетното си звание на примаси на Испания[210], архиепископите на Толедо се намесват в администрацията на баските и каталонските епархии, действайки като агенти на кастилския национализъм. Те например препоръчват да се преподава катехизисът на кастилски. От двадесет и девет епископи, назначени в Каталония от 1900 до 1939 г., осемнадесет не са каталонци; понякога изпращат валенсианци, говорещи каталонски, но враждебно настроени към сепаратизма. В отговор се основава Духовната лига на Монсератската Богородица, чието наименование добре предава целта: дейност в религиозен план, подобна на политическата дейност на Регионалистката лига. Абатството на Монсерат става един от ръководните центрове на каталонизма.

Една от приоритетните задачи на *Mancomunitad* се състои в развитието на културните и лингвистични дейности. Помпеу Фабра публикува през 1912 г. своята граматика, определяща правилата на правописа и синтаксиса на каталонския език; през 1917 г. със същата цел се публикува неговият речник. Огромни усилия се полагат за обучението по каталонски още от началното училище, с помощта на най-съвременни методи, а именно метода Монтесори. Откриват се обществени библиотеки; стимулира се дейността на Института за каталонски проучвания. Благодарение на щедростта на меценатите фондацията Бернат Метже предоставя на разположение на читателите великите класици на световната литература на каталонски език. Двуезичната сбирка на негово име, включваща гръцките и латинските класици, е копие на френската колекция Гийом Бюде. Целта е да се

покаже, че каталонският е език на културата, способен да предаде всички оттенъци на мисълта. Превежда се също Рилке, Жид, Рамю, английските поети... Това няма нищо общо с опитите например на Мистрал във Франция да възвърне към живот провансалския. Каталонците нямат нужда да възкресяват езика си, нито да му връщат достойнството, което той никога не е губил; елитът никога не е отказвал да говори или пише на него – именно на каталонски архитектът Гауди сътворява плановете на катедралата „Светото семейство" в Барселона. Литературата е само едно от проявленията на виталността, изявяваща се във всички области: архитектура, чрез Гауди, Доменек-и-Мунтанер, Жосеф Лимона..., живописта с Казас и Русиньол, скулптурата, приложните изкуства и т. н. Каталония от края на XIX и началото на XX в. се интересува от всичко, от импресионизма, от музиката на Вагнер, от театъра на Ибсен, от философията на Ницше... Барселона се превръща в голям космополитен град, отворен към Европа, който омагьосва гостите си с красотата на архитектурните решения, богатството на музеите си, духовния живот на своите театри и концертни зали... Тук се чувства полъх от Париж, Лондон и Берлин. Какъв контраст с Мадрид! Едва през последното десетилетие на XIX в. в Мадрид около площад „Сибелес" започват да се създават достойни за столица сгради: офиси на големите банки, внушителна поща, луксозни хотели – „Риц", „Палас", голяма пътна артерия – Гран Вия... Много скоро Мадрид ще бъде надминат от Барселона, която с повече от милион жители се е превърнала в първия град в Испания. Докато модернизмът и космополитизмът се проявяват в Барселона, Мадрид остава верен на оригиналните художествени, всъщност и популярни решения, които обаче са вкоренени в националната традиция: оперетата – сарсуелата, която постига тогава най-големите си успехи. В началото на XX в. Мадрид, въпреки че е столица и център на политическия, административен и интелектуален живот, изглежда малко провинциален в сравнение с пищния стил на Барселона[211]. Всички съставни елементи на каталонския национализъм са в действие. Каталония осъзнава, че представлява отделна общност спрямо другата част на Испания. Век по-рано средновековната слава е била забравена, а каталонският език – на път да се превърне в наречие. Неравномерното развитие на центъра и периферията отключва опозиции, движени от собствените интереси, и създава в лоното на каталонската група реална солидарност, насочена срещу испанската държава.

Човек би могъл да се изкуши и да приложи за баските току що направените разсъждения за Каталония, ако разликите не бяха по-значителни от приликите. Да започнем със следното. За двадесет години след 1880 г. Биская се превръща във втората по значение промишлена област в Испания. Развитието на железопътните линии в Европа предизвиква голямо търсене на суровини. Бесемеровият метод способства за намаление на разходите за производство на стомана при наличие на бедни на фосфор железни руди. Впрочем бискайските мини разполагат в изобилие с такива находища, при това висококачествени. Експлоатацията е от най-лесните: мините са разположени под открито небе в близост до пристанището Билбао. Достатъчно за забогатяването на района. Англичаните, които са основните клиенти, доставят въглищата. Множат се доменните пещи и стоманолеярните, след тях и банките. Именно тогава се създават големите кредитни учреждения на съвременна Испания: банката на Билбао, Бискайската банка... Билбао, град с дълга история в търговската дейност и износа, успява да се възползва от просперитета на черната металургия и корабостроителниците. Населението му нараства с повече от 3 % годишно и през 1920 г. достига сто и петдесет хиляди жители. Буржоазията възприема европейския начин на живот,

по-конкретно британския; обличат се по английски маниер; пушат лула; носят бомбе и не излизат без чадър под мишницата; футболът съперничи на популярната баска игра на топка... Може би зараждането на баски национализъм, по подобие на Каталония, е реакция на икономически напредналата област срещу политическата хегемония на изоставащия испански политически център. Всъщност основателят на баския национализъм Сабино Арана е живял в Каталония и е повлиян от каталонския пример при създаването през 1895 г. на Бискайския провинциален съвет, зародиш на бъдещата Баска националистическа партия (БНП), но приликите са по-скоро формални, отколкото реални. Освен баския национализъм, Арана полага основите на бискайския национализъм – *biscaitarrismo* – който трудно би намерил почва в другите баски провинции и Навара. Този национализъм се основава по-скоро на носталгичната привързаност към миналото, защитата на *fueros* и местните традиции, отколкото на бъдещи перспективи и желание за модернизация, прогрес и отваряне към Европа. Арана се стреми да формира баски остров встрани от световната еволюция. Този национализъм дължи много на карлизма. Той превъзнася миналото и баското патриархално общество, предшестващо индустриализацията и заплашено от нея; възползва се от тревогата на средните класи и селячеството пред развитието и организацията на отдалечения от провинцията пролетариат – пришълците (*maketos*) – който според Арана освен това е изкушен от социалистическите идеи. Всъщност националнизмът на Арана е с расистки уклон. Докато каталонците се стараят да асимилират имигрантите, което им се удава с лекота, Арана ги отхвърля; те никога няма да бъдат баски, защото човек се ражда баск; не може да стане такъв. Сравнени с труда на Прат де ла Риба за каталонската националност, текстовете на Сабино Арана са идейно бедни и отчайващо лишени от вдъхновение. Сравнението с това, което се случва в Каталония в същия момент, характеризира баския национализъм като обърнато към миналото архаично движение, расистко и клерикално по дух. Несъмнено каталонизмът също се опира на привързаността на населението към религията и местното свещеничество, но Прат де ла Риба и Камбо винаги са се старали да не смесват жанровете; Регионалистката лига е светска партия, докато Баската национална партия (*PNV*) дълго време остава движение на вероизповеданието – а дали въобще е престанала да бъде такава? Това е осъвременена форма на карлизма, смесица от архаизъм, клерикализъм и искания в съвременна опаковка: реставрацията на една митична автономия. Всъщност *PNV* няма точна програма, освен исканията за независимост; това е движение, целящо да се идентифицира с баското общество, противопоставяйки се на всичко, което му е чуждо, за добро или лошо[212]. Биская не може да се позове като Каталония на своеобразна култура. Баският език е далеч от богатството и гъвкавостта на каталонския. От Средновековието насам баските провинции винаги са били свързани с Кастилия; те не могат да се оплачат като Каталония, че са жертва на дискриминация, тъй като през XVIII в. запазват своите *fueros*; и въпреки че ги загубват след карлистките войни, продължават да се ползват от преференциален данъчен режим – икономическите спогодби. Освен за национализъм, в случая с баската област сме изкушени да говорим за засилен партикуларизъм, който обаче успява да увлече част от населението.

Противно на Каталония и Биская, Галисия остава настрани от движението за индустриализация. Това е бедна област, населена със селяни и риболовци, които не успява достатъчно добре да изхранва. Емиграцията в градовете и в чужбина – Европа и Америка – представлява частично решение на проблема. Тези, които остават в областта, живеят в много малки, наети или пренаети имоти. Вли-

янието на църквата и манастирите е смазващо. Кацикизмът придобива характер на местна епидемия. И все пак Галисия притежава своеобразие; тя подхранва местния патриотизъм; тези, които мизерията е прогонила от областта, мечтаят един ден да се завърнат, със или без богатство. Както и в Каталония, романтизмът способства за връщането към традициите, езика и фолклора. Галисия е имала своя Ренесанс – *Rexurdimento*, чието начало е поставено през 1828 г., когато Никомедес Пастор Диас публикува своята велика поема на галисийски *На зазоряване* (*A Alborada*). Историци и фолклористи популяризират стари текстове и традиционни легенди. След 1861 г. Ла Коруня организира Празници на цветята. Поетесата Росалия де Кастро възвръща на галисийския отдавна забравеното литературно достойнство. През 1885 г. около Мануел Мургия се създава регионалистка партия. Малко по-късно, през 1889 г., Алфредо Браняс, професор в Сантяго де Компостела, публикува *Регионализмът*, манифест, в който личи карлистко влияние и се предвижда създаването на Галисийска автономна държава, но едва след двадесетина години тези искания се конкретизират. Движения като Галисийска солидарност, Земеделски съюз, Галисийско действие се опитват да измъкнат областта от посредствеността, в която тя вегетира, и да подобрят съдбата на жителите ѝ. През 1916 г. Антонио Вилар Понте основава в Ла Коруня Братство на езика, *A Irmandade da Fala*, чиито членове се задължават да разговарят помежду си на галисийски и да популяризират езика. След две години едно събрание в Луго си поставя за цел пълната автономия на Галисия, дефинирана като нация, стремяща се към утвърждаване на своеобразието си в рамките на испанската общност.

В началото на XX в. възникват други, по-незначителни регионалистки движения. С група поддръжници на бившото кралство Арагон във Валенсия доктор Барбера публикува през 1909 г. книга под формата на манифест, *За регионализма и валенсианската култура*. През 1918 г. се създава Регионален валенсианистки съюз. Подобно явление се наблюдава и в Андалусия, област, лишена от исторически прецедент, на който да се позове в подкрепа на искането за автономия. Тук в основата на движението са икономическите и социални структури: едрата собственост, мините, експлоатирани от чуждия капитал, провалът на една индустриализация, която би могла да даде работа и средства за съществуване на жителите на пренаселената област, позволяващи да се разберат проектите на Блас Инфанте. В неговата *Теория на Андалусия* (1915) се говори за създаването на самобитна област, в която дребните собственици биха могли да се противопоставят на грандовете, а автономните общини – да противодействат на кациките. Събрания в този дух се свикват също в Ронда (1918), в Кордова (1919)... Там за Испания се предвижда федерална структура, в която Андалусия, със зеленобялото си знаме, би могла да постигне относителна автономност.

Появилите се в края на XIX в. националистки движения се различават по своя характер. Трудно е да се намери друга допирна точка между тях, освен общ стремеж към автономия, или даже независимост. От тези движения единствено каталонизмът може да се похвали с неоспорими исторически корени; единствено Каталония е имала в едно относително неотдавнашно минало, до началото на XVIII в., политически статут, с който тя е била самостоятелна нация, съществуваща в рамките на испанската конфедерация, какъвто е бил замисълът на Кралете Католици и Хабсбургите. В стремежа си към възстановяване на този статут Каталония се опира на съвременни икономически основи, на един самобитен и ярък език и цивилизация. Случаят не е такъв нито в баските провинции, нито в Галисия, които винаги са били част от кралство Кастилия, макар и със собстве-

ни институции, които обаче не им предоставят юридическа самостоятелност. Стремежът към автономия се подсилва от реакцията срещу кастилския централизъм, дело на либералите от средата на XIX век. Умерените правителства, както вече видяхме, окуражават формирането на национално самосъзнание, което *История на Испания* от Лафуенте развива и разпространява сред широката публика. Този испански патриотизъм не пренебрегва умишлено историческите особености на Арагонското кралство; той ги игнорира или подценява всъщност в полза на държавна уредба, в която Кастилия заема централно място. Поколението от 98-ма задълбочава тази тенденция; то изтъква на първо място Кастилия и кастилските ценности като нещо напълно естествено, без да проявяват агресивност по отношение на каталонците. Великите историци на XX в. – Рамон Менендес Пидал и Санчес Алборнос, последвани и от други свои колеги, придават на испанския национализъм окончателната му форма: той вече демонстрира черти на кастилски национализъм, каквито всъщност притежава. Тази еволюция влече много последствия. Именно тя, в края на XIX в., вдига една част от средната класа и почти цялата армия срещу исканията на баските и каталонците, в които виждат сепаратистки интриги и накърняване на националното единство.

4. Анархисти и социалисти

Епохата на Реставрацията съвпада с поредица от значителни промени в икономиката, които могат да се групират по две характеристики: индустриализация на някои области и развитие на земеделското производство. Последиците са два вида: нарастваща пролетаризация на работниците, принудени да водят мизерен живот, и поява на масово работническо движение, разделено на две съперничещи си тенденции – анархисти и социалисти. В началото на XX в. Испания наброява общо около двадесет милиона, от които осем милиона е активното население. От него два милиона са земеделски работници, един и половина милиона са заети в промишлеността и транспорта, а останалите са в сферата на услугите, по-конкретно домашна прислуга. Тези цифри дават представа за структурата на испанската икономика, в която все още преобладава аграрният сектор.

Към края на XIX в. нараства земеделското производство, същото важи и за производителността в абсолютна стойност, но тя остава много под средната за Европа. Портокалите, зехтинът, и виното по това време представляват една пета от износа. Особено добре са развиват лозарските масиви, достигайки почти два милиона обработваеми хектара. За периода 1871-1880 г. Испания заема второ място в света, след Франция, в износа на вино. През 1878 г. френските лозя са поразени от филоксера. Испания, която вече продава много херес в Англия, тогава изнася във Франция големи количества вино с високо алкохолно съдържание, което служи за смесване с френските вина. От това усилено търсене на испанските вина забогатяват Ла Манча, която става една от най-големите области производителки, и Риоха, където маркиз Рискал развива метода на Бордо, докато в Каталония се появяват шумящите вина *Codorniu, Freixenet*. Испания заема първо място сред световните износители на вино. В края на века тази експанзия забавя ход. Франция възстановява лозята си и получава вина от Алжир, докато испанските лозя са поразени на свой ред от филоксерата[213]. Износът се възстановява едва с войната през 1914 година. Изобилието на работна ръка, която се използва най-често за сезонна работа и на която се плащат смешно ниски заплати[214], позволява на собствениците да реализират печалби, без да инвестират големи суми

за подобряване и модернизиране на своите стопанства. В Естремадура и Андалусия материалното положение на селяните е много несигурно. Много от тях заминават да търсят работа в чужбина, във Франция, в Северна Африка – в Алжир, по-точно в областта на Оран, или в Америка. Така от 1892 до 1914 г. повече от милион испанци емигрират.

Други приждат към промишлените области, към Мадрид и градовете с надеждата да подобрят своето положение и това на семействата си[215]. Именно на този емигрантски приток се дължи увеличението на населението на някои градове и области. Явлението е особено впечатляващо в Биская, където населението за четиридесет години след 1880 г. се удвоява. Това са последиците от бързата индустриализация. През 1900 г. Биская е испанската провинция, с най-голяма гъстота на населението. Повече от 80 % от миньорите идват от съседните провинции – Алава, Навара, Риоха, Сантандер, Галисия, Леон, Бургос, Сория...; сред миньорите баските са малобройни; повечето са на постоянен щат или чиновници. Индустриализацията засяга само периферните области. Открояват се три центъра: текстилен около Барселона, черна металургия и корабостроителници в Билбао и Биская; въгледобив в Овиедо и Астурия. Може да се добави рудодобивният сектор – мед, предимно в Андалусия и някои видове преработваща промишленост в големите градове: Мадрид, Севиля, Валенсия, Малага, Сарагоса... Промишленото развитие най-често се дължи на инвестирани в Испания чуждестранни капитали. Продукцията и нарастващите (най-вече от мините) печалби почти изцяло се изнасят, така че Испания като цяло не печели от развитието на промишлеността си. Тъй като произвежда от метала кораби и недвижимо и движимо оборудване за железопътните линии, в началото на XX в. Испания създава впечатление за индустриализирана страна, но това е само привидно. През 1913 г. основният дял от външната ѝ търговия продължава да се свежда до износ на земеделски и подземни суровини и внос на фабрични изделия. Испания си остава слабо развита, зависима от чужбина страна. Може би по-силно от събратята си в другите европейски страни, селските и градски испански труженици изпитват непосилните условия на съществуване. За това свидетелстват проучванията и докладите на официалната Комисия за социални реформи, създадена в края на XIX в.: дълъг работен ден на полето или в цехове, лишени и от най-елементарните съоръжения за сигурност и хигиена; ниски работни заплати, почти недостатъчни за прехраната, нездравословни жилища[216]. Пряка последица от това положение е по-висока смъртност от средната европейска стойност. Против нея се надига работническото движение, в началото силно белязано от влиянието на анархизма.

Революцията през септември 1868 г. създава благоприятни условия за типични работнически форми на дейност. Намиращото се в зародиш работническо движение още няма своя идеология. Благодарение на революцията някои от дейците установяват контакт със свои чуждестранни другари. През октомври 1868 г. Бакунин изпраща в Испания един от своите ученици, италианеца Фанели. Той не знае и дума испански, но за три месеца извършва значителна пропагандна дейност; вербува ядка дейци, които от този момент нататък се посвещават на анархистичните идеали. Малката група, съставена от занаятчии, печатари и обущари, се впуска да убеждава испанския пролетариат. Не без трудности и борби за влияние с марксистите анархизмът се развива в Каталония и Андалусия. Още в началото географията на испанското анархистко движение е напълно ясна. Тя е характерна за определена част от обществото: селяните без земя в Андалусия и експлоатирания и зле платен текстилен пролетариат в Барселона.

В момента на създаването ѝ по-голямата част от испанската секция на първия Интернационал е повлияна от идеите на Бакунин. При разпускането на Интернационала през 1872 г. испанското работническо движение участва в конгреса, организиран от Бакунин в Сент-Имие, Швейцария, и приема обявените на него принципи. За четири години анархизмът се установява в Испания. Той се ползва от престижа, който му придават пред масите акции като въстаническата стачка в Алкой, провинция Аликанте, през 1873 г.; тогава в продължение на няколко дни работниците надделяват над силите на реда и завземат властта в града. За пръв път в Испания се прави такава демонстрация. Тя всява страх не само сред аристократите и буржоата, но и сред републиканците[217]. Реставрацията през 1875 г. принуждава работническите дейци да минат в нелегалност. Започва труден период. Пропагандата е забранена, организациите разпуснати, пресата цензурирана; репресии се стоварват над дейците. Остатъкът от Испанската федерация на Международното дружество на работниците се възражда едва през 1881 г. под името Федерация на работниците от испанския регион, но тя е разкъсвана от вътрешни конфликти; през 1888 г. се превръща в Анархистка организация на испанския регион. Както и в цяла Европа, борбата за постигане на исканията в Испания първоначално се води чрез насилие. Как да се покаже несъгласие с потискащите условия, когато законните средства са забранени? Как да се убедят работниците, че не са изолирани и не трябва да се оставят на отчаянието? Как да се припомнят недъзите на двуличното и егоистично общество и то да бъде принудено да осъзнае, че е заплашено въпреки мощта на репресивния апарат? На тези въпроси се опитва да отговори формулировката: пропаганда чрез дела. Бомбите, камата, револверът ще изразят протеста на света на труженици срещу нечовешкото му положение. Именно в Лондон на 14 юли 1881 г. по време на един международен конгрес е издигнат лозунгът: „Стига сме търсили заобиколни пътища за постигане на нашата цел! Стига сме молили тези, от които работникът трябва просто да вземе това, което му принадлежи по право. Стига сме се прекланяли пред идолите на миналото!“ Международното анархистко движение счита, че „е дошъл часът да се премине от метода на убеждението към метода на действието и към устната и писмена пропаганда, чиято неефикасност е доказана, да се добави действената пропаганда на въстаническите акции“. Гласуваната резолюция изброява средствата за постигане на целта: „Техническите науки и химията винаги са служили на революционната кауза и са призовани да ѝ служат още по-добре за в бъдеще, с оглед на което конгресът препоръчва на организациите и лицата, участващи в Международното дружество на работниците, да наблегнат на изучаването и прилагането на тези науки като средство за защита и нападение.“

Във Франция бомбата, хвърлена в Пале-Бурбон, убийството на Сади Карно и подвизите на бандата в Боно илюстрират тази нова революционна тактика, която правителството се опитва да прекрати, предлагайки за гласуване „драконови закони“. Подобни насилия се развихрят в Испания съгласно цикъла атентат-репресии-атентат. Изглежда че всичко започва през 1883 г. с аферата „Черната ръка“, мистериозен епизод, предполагаема полицейска провокация, завършил със стотици арести и седем екзекуции чрез обезглавяване[218]. Въстанието в Херес де ла Фронтера през 1892 г. има съвсем друга цел; повече от четири хиляди селяни, въоръжени с вили, завземат града с възгласи: „Да живее анархията[219]!“ На 24 септември 1892 г. в Барселона Паулино Палас хвърля бомба срещу генерал Мартинес Кампос, но не улучва; това е отговорът на анархистите за репресиите след събитията в Херес де ла Фронтера. Три месеца по-късно, на 8 ноември

един друг деец, Сантяго Салвадор, като отмъщение за екзекуцията на Палас хвърля бомба в театър „Лисео" в Барселона, убивайки двадесетина души и ранявайки много други. Ще спомена и бомбата през юни 1896 г., също в Барселона, срещу една процесия на католическия празник Тяло господне, причинила ареста на писателя Пере Кородинас и осъждането му на осем години затвор за съучастничество, и както и бомбата, която през 1906 г. Матео Морал хвърля срещу кралския кортеж. Именно тогава се опитват да замесят за пръв път Франсиско Ферер, но той е освободен поради липса на доказателства. Трагичната седмица през 1909 г. дава повод на полицията отново да арестува Ферер; екзекутират го през септември, въпреки протестите на международната общественост. Трагичната седмица всъщност надхвърля рамките на пропагандата чрез действие; става въпрос за проява, която засяга не само анархистите. Убийството на Каналехас[220] на 12 ноември 1912 г. на Пуерта дел Сол в Мадрид е един от последните индивидуални атентати от този период; като глава на правителството Каналехас е отказал да помилва Ферер и процесът да се преразгледа.

Пропагандата чрез дела не постига целите си. В края на XIX в. в цяла Европа работническото движение се ориентира към други форми на действие и методи. Това е моментът, когато във Франция Пелутие, Грифюел и други организират ОКТ (Общата конфедерация на труда) и подготвят Амиенската харта (1906), обявяваща независимостта на синдикализма и препоръчваща директните действия, т. е. без намеса на политическите партии и на държавата. Общата стачка се оказва най-висшето средство за окончателно ликвидиране на капиталистическия строй. Френското влияние се чувства сред испанския анархосиндикализъм, включително и в речника; именно тогава, по примера на Франция, се приема терминът синдикати за назоваване на основните организации. Анархистите се прегрупират. Работническата солидарност, създадена в Барселона през 1907 г., се разпространява из цяла Каталония и свиква през 1908 г. своя първи конгрес. През 1910 г. е основана Националната конфедерация на труда. Замислена като орган за социална борба, НКТ обединява местни дружества, ползващи се с голяма автономия. Тя изисква от своите членове минимален членски внос, в краен случай – никакъв и не плаща на щатни служители. Именно тогава се оформя анархисткият стил на живот. Деецът анархист се характеризира с предаността си към каузата, със своята екзалтация и праволинейност. Убеден, че истината е на негова страна, той не приема противоречията, изчакванията, стратегическите отстъпления. Често самоук, неподкупен и идеалист, анархистът проповядва строг, даже аскетичен личен морал. Той е за свободната любов, без това да включва разпуснатост; напротив, анархистът е верен на своя партньор или партньорка. Той не прави нищо, което да навреди на здравето му, още повече ако това му коства излишни разходи: не пуши, не пие алкохол, пие малко или не пие кафе, не посещава публични домове; убеден вегетарианец и натурист, той обича живота на открито. Убедени в ползата от обучението, анархистите полагат големи усилия в борбата с неграмотността на масите. Те уважават изкуството и културата. Посещават вечерни курсове и четат много; *Завоюването на хляба* (*La conquête du pain*) на Кропоткин и *Универсалната болка* (*La douleur universelle*) на Себастиен Фор имат голям успех в анархистките среди, както и научно-популярната литература в областта на историята, географията и ботаниката, публикувана от издателството на Ферер. Сред любимите четива откриваме даже *Руините* на Волне, защото го смятат за антирелигиозно произведение. Анархистите се отнасят с недоверие към всичко, което идва от буржоазията и би могло да доведе до отстъпление от техните идеи. Ето защо те създават своя общност и свои соб-

ствени организации отделно от държавата, с цел да предпазят народа от недъзите на обществото. Това е особено валидно за областта на твърде занемареното в Испания начално образование; анархистите откриват много рационалистки учебни центрове, най-известен от които е Съвременното училище на Ферер в Барселона. Анархисткото движение има също така за цел да се организира в паралелно общество, предтеча на обществото на бъдещето.

Друго разклонение на испанското работническо движение – наричано авторитарно от анархистите – е трудно прохождащият социализъм.[221]. То се появява през май 1872 г., когато няколко дейци, сред които младият печатар Пабло Иглесиас, се отделят от мнозинството. Съществуването му е също нелегално до момента, когато законодателството му позволява да се покаже на бял свят. В началото на 1879 г. Пабло Иглесиас основава Испанската социалистическа работническа партия (ИСРП); седем години по-късно излиза първият брой на седмичника *Социалист*; през 1888 г. е създадена профсъюзната централа, Общ съюз на трудещите се (ОСТ), но до края на XIX в. групите, обявили се за марксистки, вегетират. Те имат малко привърженици извън столицата и Биская. След поражението в Куба социалистическото течение се засилва. То не се разпростира извън Кастилия, Биская, и Астурия, но числеността му непрекъснато нараства. През 1890 г. ОСТ наброява около две хиляди членове; през 1908 г. – тридесет и пет хиляди, а през1912 г. – сто двадесет и седем хиляди. Верни на марксизма – завоюването на политическата власт чрез диктатура на пролетариата, – социалистите представят кандидати на изборите. През 1901 г. получават по-малко от пет хиляди гласа в Мадрид, но през 1905 г. спечелват две места в столичния общински съвет за двама от другарите си, Пабло Иглесиас и Франсиско Ларго Кабалеро. През 1909 г., след Трагичната седмица в Барселона, социалистите придобиват увереност и предлагат предизборно споразумение на републиканската буржоазия, основаващо се на програма минимум. Благодарение на този съюз Пабло Иглесиас е избран за депутат.

Общият фронт с републиканците бележи еволюция в историята на Социалистическата партия. До този момент той се характеризира предимно с една натрапчива идея – манията за организиране, и с увриеризъм[222]. Например в продължение на много години социалистите преди обявяване на стачка съгласуват цяла серия предварителни мерки: необходимо е да се разчита на добре обучени активисти и да се избягват провокациите; да се пресметнат шансовете за успех; да са налични пълни със средства каси на съпротивата, за да се поддържат стачниците и техните семейства и т. н. Тъй като е трудно да бъдат спазени едновременно всички тези условия, социалистите често се колебаят, преди да обявят стачка. От друга страна, първите испански социалисти са силно повлияни от Жул Гед. Отнасят се с подозрение към всичко, което би отклонило работническото движение от целите му, и приемат дословно формулата на Маркс: извоюването на равноправието на работниците е дело на самите работници. В резултат Социалистическата партия привлича най-сигурните си активисти от елита на работническата класа и не прави никакво усилие – тъкмо напротив – да привлече членове от средната класа. През 1894 г. ИСРП има в редиците си само двама интелектуалци, Хайме Вера и Унамуно. Последният редовно сътрудничи на органа на партията в Билбао, *Класовата борба*[223].Този увриеризъм се отразява на теоретичната подготовка на партийните дейци. ИСРП се придържа към един елементарен марксизъм. *Манифестът на комунистическата партия* рядко се издава в Испания; едва в началото на XX в. се превежда първият том на *Капиталът* и се издава теоретичното списание *Нова ера*. Липсата на интерес към

теоретичните дискусии се дължи на една ограничена концепция: пролетариатът е натоварен с историческа мисия. Със задълбочаването на противоречието между средствата за производство и производствените сили времето работи за него; победата е неизбежна; в такъв случай е ненужно да се губи време в теоретични търсения[224]; достатъчно е да се наблегне на педагогическите задачи и да се втълпят на неподготвения в културно отношение пролетариат елементарните истини на научния социализъм. Едва в началото на XX в. социалистите променят поведението си. Интелектуалци като Хулиан Бестейро, Мануел Нунес де Аренас, Луис Аракистайн са привлечени от ИСРП. Някои от тях целят да създадат един вид фабианско общество[225], за да се поддържа партията отвън. В резултат на това през януари 1911 г. се появява Новата школа, организирана от Мануел Нунес де Аренас и замислена като център за социалистически проучвания, близък до партията, но независещ от нея.

Ако се пренебрегнат някои регионални различия (валенсианската област, например) и се остави настрана Андалусия – зона, изцяло белязана от аграрния проблем и напълно подчинена на влиянието на анархистите, – в края на XIX в. се открояват три основни еднородни общности в социалистическото движение: Каталония, Мадрид и Билбао.

Каталония, както отбелязва Маркс, е почти единствената провинция през 1872 г. с промишленост, работници, традиции в борбата, но тя се изплъзва от социалистическото влияние; остава вярна на анархистичното, както и на свързаните с него други движения: отбелязва се значението на *montepios*[226], които срещу месечна вноска от една песета отпускат на членовете за ограничен период от два или три месеца равностойността на заплатата им в случай на злополука, но не покриват някои рискове, свързани с алкохол, сбивания, венерически болести. С времето тези общества се заемат също с трайната нетрудоспособност, придобита вследствие на трудова злополука. Ревниви към независимостта си, те не приемат субсидии нито от работодателите, нито от Църквата, демонстрират общи черти с анархисткия идеал: никакви щатни длъжности; всеки член се ангажира да изпълни доброволно задачите, възложени му от комитета... Федерацията *Три парни секции* (*Tres clases de vapor*) се развива в същата посока, създава взаимоспомагателни общества, кооперации и даже училища; при нужда става посредник с обществените власти. Каталонската оригиналност се изразява по друг начин: често работниците са каталонци; езикът, обучението, стилът на живот ги сближават с другите каталонци, което ги прави податливи на някои работодателски искания (протекционизмът) и подвластни на първите прояви на национализъм, за голямо разочарование на анархистите, които се кълнат само във всеобщата родина на трудещите се. Възниква проблемът за левия национализъм, който ще се прояви по-късно.

В Мадрид има предимно работници, които остават настрани от съвременната индустриализация: печатари, подвързвачи, зидари, хлебари, обущари и т. н. Тук всъщност те са по-скоро под влиянието на друг, опростен марксизъм, който не си дава много труд да анализира специфичните особености на положението в Испания и се придържа към теорията: увриеризъм, ненамеса в политиката, организираност. Тогава на преден план изниква въпросът: защо Мадрид, където няма работници, остава главното седалище на работническата организация? Дали в този факт не прозират причините за немощното начало на испанския социализъм при зараждането му?

Третият център се създава в областта на Билбао. Тук съществува модерна индустрия (мините в Соморостро, корабостроителници, машиностроене...), но

работниците нямат традицията на каталонците и най-вече не са баски, което обяснява оригиналността на баския социализъм: противопоставянето на национализма; участието в политическия живот (например на общинските избори на 10 май 1891 г., първите проведени при всеобщо избирателно право), по-широк мироглед: допуска се участието на интелектуалци (Унамуно, по-късно Прието и Сугасагойтия); седмичникът *Класовата борба* публикува информации и на други теми, извън профсъюзния живот, подлистници...

Андалусия, Каталония, Мадрид и баската област остават най-възприемчивите към социалните движения области. Тази работническа география, очертала се през последната третина на XIX в., се допълва през следващите десетилетия от развитието на нови центрове: областите Валенсия и Астурия, където социалистите са мнозинство, и Арагон, където влиянието на каталонския анархизъм се усеща след периода 1917-1923 година.

Своеобразието на Испания през XX в. се дължи на разделението на работническото движение на две съперничещи си тенденции. И двете се обявяват за социалистически, но първата слага ударението върху свободата, ето защо я наричат анархистична, а втората набляга на необходимостта от организация – враговете ѝ я обвиняват в авторитарност. За разлика от случващото се в останалата част на Европа в Испания анархистичният социализъм се проявява под формата на масово явление, способно да обедини стотици хиляди членове и симпатизанти, вкоренено в многобройни работнически и селски, културни, икономически и неформални сдружения...Чрез самото си съществуване анархизмът се определя като крайна идеологическа левица, изместващ надясно другите революционни сили, даже и обявилите се за марксистки. Анархизмът, отхвърлящ всяка мисъл дори за временно помирение с класовия враг, прави трудна, дори невъзможна каквато и да било дългосрочна революционна политика, загрижена за преходите и необходимите етапи и за ползата от тактическите успехи, така че се стига до парадокс: анархизмът играе ролята на революционен ферментв сърцевината на испанското общество. Неговата идеологическа строгост е постоянен упрек, отправен срещу реформизма на някои социалистически групи, заплашени от обуржоазяване, компромиси или класово сътрудничество; и от друга страна, със своята непримиримост той осъжда революцията на цялостен и незабавен триумф, или крах. Гражданската война през 1936 г. е трагичното доказателство за този парадокс.

Опитват се да обяснят своеобразието на Испания и съществуването на масово анархистично движение чрез избуялия в индивидуализъм и екзалтация испански темперамент, както и чрез историята, позовавайки се на фатализма, който бил наследство от мюсюлманското присъствие на полуострова[227]. Тези обяснения с помощта на психологията не са убедителни. Всъщност и фактите ги опровергават. След смъртта на Франко, когато обществените свободи са възстановени, става ясно, че не е останало много от анархистичното течение въпреки силата му в миналото и мощните му изяви през Гражданската война. Следователно може да се заключи, че силата на анархизма се подхранва от определено икономическо и социално положение, с промяната на което той се обезсмисля. До около 1940 г. милиони испанци са анархисти по-скоро по конюнктурни съображения, отколкото поради темперамента си. Андалусия и Каталония са бивши крепости на анархистичния социализъм. В Андалусия аграрният въпрос е определящ. Показателни са имената на вестниците и анархистките движения в тази област; например *Земя и свобода.* Селските маси имат чувството, че им е взето това, което им е принадлежало и което трябва да им се върне: земята, в миналото

общинска собственост или под юрисдикцията на сеньорите. През XIX в. либералите превръщат тези два типа земя в частни имоти, предоставени на големите благороднически и буржоазни фамилии; законът легализира съществуването на огромни имения и осъжда на мизерия милиони селяни. Книгата на Хоакин Коста *Колективизмът в селското стопанство в Испания* се опитва да покаже как след XVI в., от Луис Вивес до Флорес Естрада в Испания се развива философско течение, целящо ограничаване правото на собственост и подчиняването му на общия интерес[228]. Именно това течение Коста погрешно назовава с термина колективизъм; тук по-скоро става въпрос за тенденция към намеса на държавата и на колективността с цел да се намали неравенството и да се предоставят средства за съществуване на всички. Тази тенденция вдъхновява някои от реформаторите през века на Просвещението – Кампоманес, Олавиде... Според Коста тя се изчерпва в началото на XIX в., под влиянието на френския либерализъм и рационализъм, които признават единствено римското право и издигат в култ правото на собственост. Аграрният проблем и големите поземлени имоти са причината за огорчението на андалуските народни маси и присъединяването им към революционните теории, придаващи първостепенна роля на исканията за равноправие и всеобщ достъп до земята.

В Каталония промишлеността дълго време се характеризира с разпокъсаност на предприятията; концентрацията в големи заводи е по-скоро изключение. Многобройни са малките работилници, в които редом се трудят работодатели и работници, което придава на социалните конфликти характер на личен проблем. Анархизмът намира в тази среда благоприятна почва за развитие. Той е подсилен от нарастващата имиграция на андалусийци, прогонени от мизерията да търсят работа в промишлеността. В Каталония дълго наричат тези работници имигранти мурсийци,[229] даже и да са от по-южните провинции. Те пренасят анархистката идеология, разпространена в родния им край, и се присъединяват предимно към анархистките сдружения. Така малко по малко се образува анархисткият бастион в Каталония.

Дали анархистите и социалистите са до такава степен противоположни движения, както се твърди? Поне по една точка целите им съвпадат; по въпроса за премахване на капиталистическата експлоатация. Социалистите смятат да постигнат това чрез колективизация на средствата за производство. Анархистите имат повече колебания. Като се има предвид интересът им към аграрните въпроси, те по-скоро одобряват разпределянето на земите, но изглежда, че идеята за колективизацията бележи прогрес при тях; това проличава през Гражданската война.

По една точка имат сходни позиции. Социалисти и анархисти еднакво ненавиждат католическата църква[230]. Това отношение е напълно разбираемо. През целия XIX в. испанската църква е била неотлъчно на страната на собствениците. Тя идентифицира каузата си и каузата на религията с тази на реакционните среди – карлистите – или на консерваторите. Следователно не е чудно, че работническото движение поставя църквата сред враговете си редом с Гражданската гвардия. Втората потушава стачките, а първата проповядва примирение и подчинение на установения ред. На тази основа може да се наблюдава нещо повече от различие в нюансите между марксисти и анархисти. Въпреки слабата си теоретична подготовка първите са прозорливи по отношение на дребнобуржоазния антиклерикализъм, например какъвто развиват в края на XIX в. републиканците от течението на Леру. Пабло Иглесиас първоначално забелязва, че този антиклерикализъм е насочен срещу монасите и черното братство, но щади енорийските

свещеници и бялото братство. Това му изглежда абсурдно. Истината е, че републиканците се надяват на подкрепата на бялото братство, когато завземат властта. По силата на конкордата държавата назначава епископите и плаща на свещениците. В тази връзка правителството, независимо какво е, може да преговаря и да получи подкрепата на църковните институции, докато религиозните ордени се изплъзват от всякакъв контрол. Пабло Иглесиас отива по-далеч. Той счита, че пролетариатът не трябва да се заблуждава относно противника. Той не е светският свещеник, нито монахът; това е работодателят; пречката, която трябва да се премахне е капитализмът, а не клерикализмът. Пабло Иглесиас си дава сметка, че някои републиканци се опитват да заблудят работническата класа, въвличайки я в борба, която не е нейната: „Да се насърчи пролетариатът, да се пренасочи неговата активност и енергия по-скоро срещу представителите на духовенството, отколкото против работодателите, е най-сериозната грешка, която биха могли да допуснат тези, които се стремят да ликвидират човешката експлоатация." В ежедневната си политическа дейност испанските социалисти далеч не си дават сметка за опасността, за която ги предупреждава водачът им. Въпреки това тази декларация разкрива перспектива, контрастираща с тоталното отричане на религията и свещеничеството от анархистите.

Анархистично настроените всъщност нямат никакви задръжки да подемат изцяло дребнобуржоазния антиклерикализъм. Те, които нямат доверие на буржоазната наука, даже когато е призната от марксистите, безрезервно се присъединяват към материализма, развил се след века на Просвещението. Научните произведения на Дарвин, Спенсър, Хекел..., които те познават от научно-популярни издания, често в съкратен вариант, според тях потвърждават съществуването предположение, че религията винаги е била средство за заблуда и потискане на народа, за поддържане на безпросветното му и мизерно съществуване; свещеничеството винаги в известен смисъл се е възползвало от мъката на хората; именно тези злоупотреби са в основата на богатствата, натрупани в църквите и манастирите; анархистите виждат в тези паметници и техните съкровища олицетворение на вековната експлоатация на народа и ето защо, въпреки респекта им към културата и изкуството, те ги подпалват в кризисни моменти, огънят символично пречиства тези престъпно натрупани богатства. Омразата се насочва и срещу ползвателите и представителите на тази вековна експлоатация: енорийските свещеници и монасите. Анархистите, както вече видяхме, имат сериозно отношение към морала; те проповядват един вид светско пуритантство. Това, което ги шокира и скандализира сред свещеничеството, е противоречието между догма и действителна практика. Църквата проповядва добродетелност, а е снизходителна към пороците на богатите. Тя говори за любов към ближния и за милосърдие, но премълчава неправдите и грабежите, чиято жертва са най-бедните; като съучастник, тя никога не осъжда безсрамния лукс на могъщите и развратните нрави на привилегированите класи; единствено от бедните изисква да спазват предписанията на Евангелието. Анархистите не искат да имат нищо общо с тази църква и духовенство; лицемерието им ги възмущава и те правят всичко, за да избавят себе си и децата си, които не кръщават, от тяхното влияние.

Накрая да разгледаме отношението към държавата. Това което впечатлява, освен делението на работническото движение на анархисти и социалисти, е упоритото, почти рефлекторно придържане към едно и също поведение: инстинктивно недоверие към властта, политиката, държавата. През 1872 г., *Emancipación*, орган на антиавторитарна група, тогава малцинство, помества карикатурни изрази като: оставаме сред работниците; опитваме да се организираме; не се уча-

ства в политиката под претекст, че тя в миналото винаги ги е разочаровала и е дело на буржоата; даже напредничавите републиканци са подозрителни за тях, защото са буржоа; политиката е буржоазна, защото се практикува от буржоа. Любопитно е да се наблюдава колебанието на социалистите, винаги в изчаквателна позиция, почти безразлични към сблъсъците в испанското общество в периода от 1868 до 1874 година. През 1873 г. с изненада виждаме *Emancipación* да цензурира Енгелс, когато той предупреждава испанските си другари за опасността да се отстъпи на буржоазията монопола върху политическата дейност и им препоръчва тактически съюз със републиканците: „Няколко години спокоен буржоазен републикански режим биха подготвили в Испания почвата за пролетарска революция." Испанците отвръщат, че много желаят република, но тяхна, на труда, не на буржоата и на капитала. Предизборните манипулации преди и след приемането на всеобщото избирателно право не окуражават работниците и селяните да се интересуват от политика. Преобладава чувството, че работниците трябва да разчитат единствено на себе си; те няма какво да очакват от държавата и политиците, които търсят гласовете им, но веднъж избрани, се интересуват само от кариерата си, без повече да ги е грижа за избирателите, или си признават собствената си неспособност да променят нещата. За какво им е да имат депутати в Кортесите? Анархистите стигат твърде далеч в отвращението си от политиката, което изразяват с лаконичния призив: да не се гласува; да не се участва в изборите, които създават лъжливата илюзия, че демокрацията може да донесе подобрения; въздържането от гласуване е единственото достойно за един работник поведение[231]. Това е теорията. Анархистите обаче не винаги я прилагат в практиката. Дълбоко в себе си те крият склонност към либерализъм и към тези, които през XX в. го олицетворяват, републиканците. Това позволява да се разберат промените в политическия живот в Испания през XX век. В моментите на голямо напрежение, когато залозите са особено големи, анархистите престават да се въздържат от гласуване; те гласуват за левите партии; след което, разочаровани, отново изпадат в аполитичност.

Това поведение отива по-далеч от обикновено недоверие към политиката, която според тях е по същество порочна и отклонява от вярната посока участващите в нея; то преминава в отвращение към намесата на държавата в обществените дела. Ето един красноречив текст от *Социалист* от 1891 г.: даже ако е неприемлива, заплатата е пряк договор между работника и работодателя и държавата не трябва да се намесва; докато не е извършена революцията, работниците трябва да се придържат към следното: никакъв посредник между работниците и работодателите. Парадоксално тази позиция съвпада с мнението на работодателите: те също не желаят намесата на държавата, която да определя заплатите, работния ден или условията на труд. Колкото до държавата, тя се колебае: през 1883 г. създава комисия за социални реформи чийто председател Сехисмундо Морет поисква от социалистическата група в Мадрид доклад за нуждите на работническата партия, който е възложен на Хайме Вера. Съществува най-вече прецедентът, създаден в Билбао през 1890 г. от военния губернатор Лома. Той не само признава легитимността на някои работнически искания – миньорите са свободни да живеят и пазаруват където желаят и работодателите не могат да се налагат в избора им на жилища и храна, – но и подкрепя споразумението между работниците и работодателите относно среден десетчасов работен ден, деветчасов през зимата и единадесетчасов през лятото, което поражда интересен спектакъл: работниците приветстват военните власти.

Анархисти и социалисти може би не са така далеч едни от други, както си

мислят. Те анализират по различен начин политическото, икономическото и социалното положение. Средствата им на действие са различни. Тези разлики несъмнено са преодолими. При големи кризи анархисти и социалисти се оказват обединени в обща битка за правда и равенство, с изключение на пролетта на 1937 г. в Барселона, когато ортодоксалните марксисти се опитват да отстранят дисидентите и анархистично настроените, но тогава действат други закони, тези на гражданската война и сталинизма.

Реставрацията се оказва неспособна да разреши проблемите на испанското общество. Тя благоприятства създаването на капитализъм, силно зависим от чужбина. Неуспешни са опитите ѝ да интегрира в рамките на нацията милиони испанци. Въвежда карикатурно подобие на демократична власт. Губи последните останали на Испания колонии, а в Мароко се впуска в обречена на неуспех военна авантюра. Опитите за възраждане на страната са неуспешни. Появяват се нови проблеми: регионалистичните движения, които поставят под въпрос националното единство, и революционните тенденции, заплашващи социалното сцепление на страната. Довеждайки до пароксизъм някои от тези тенденции, войната през 1914-1918 г., въпреки неутралитета на Испания, става причина за криза, която започва през 1917 г. и свършва през 1931 г. с падането на монархията.

ПЕТА ГЛАВА

ИСПАНИЯ БЕЗ ГРЪБНАК
(1917 – 1931)

"Добра или лоша, пише Ортега през 1917 г., Испания по време на Реставрацията и Регентството имаше структура. Испания през XX в. е една лишена от гръбнак Испания." След 1876 г. Испания се е променила. Към извечния аграрен проблем сега се прибавят исканията на работниците от традиционните промишлени райони – Каталония, или от новите – Биская и Астурия, всички те подкрепени от масови профсъюзни организации. Поражението в Куба и първите неуспешни експедиции в Мароко отчайват антивоенно настроените среди и създават безпокойство в армията, все по-изолирана от народа и все по-често използвана за възстановяване на реда. След възкачването на престола на Алфонсо XIII през 1902 г. формата на управление, въведена от Кановас дел Кастильо, се оказва неефикасна. Редом с династичните партии – консерватори и либерали, чието редуване на власт се счита за ритмуване на политическия живот, се появяват или доразвиват нови сили: националистите, заплашващи националното единство, и републиканците, подкрепящи формата на управление. Антонио Маура се опитва да внесе подобрения, съобразени с промените, настъпили след 1876 г.; той предлага да се сложи край на кацикизма и да се задоволят някои от исканията за автономия на каталонците; Трагичната седмица в Барселона слага край на този опит. Хосе Каналехас, също привърженик на реформите, е убит. Така Испания на Алфонсо XIII се сблъсква с три проблема:

— социален проблем, свързан с икономически структури, задълбочаващи неравенството;

— военен проблем: иска се от една армия, която е критикувана, зле платена и зле подготвена за мисията си, да завземе зоната на влияние, предоставена на Испания в Мароко;

— политически проблем: как да се внесе морал в политическия живот, като в същото време се приспособят институциите, за да се превърне Испания в модерна и динамична страна?

През 1917 г. Испания едва не затъва в хаоса. Работници, селяни, военни и парламентаристи се бунтуват, но всяка от тези групи държи на собствените си искания, без да я е грижа за другите. Тази серия от корпоратизми пречи на опозицията да се регрупира. В Мароко зле започнатите операции завършват с военна катастрофа. В същото време положението се влошава в социален план. Властта възнамерява да разреши проблемите, суспендирайки конституцията и налагайки военна диктатура. Това решение само забавя края. През 1931 г. самата монархическа институция за мнозина е пречка за необходимите промени; тя е премахната.

1. Движенията от 1917 година

След 1815 г. Испания избягва да встъпва в дипломатически съюзи, които биха я въвлекли в международен конфликт. През последните години на XIX в.

положението на икономиката и въоръжените ѝ сили, както и конюнктурата в Европа я насърчават да не променя поведението си, въпреки че поради географското положение ѝ се налага да поддържа добросъседски отношения с Франция и да бъде нащрек с Англия, която е окупирала Гибралтар и счита протока за жизнено важен за комуникациите със Суец и Индия. Когато през 1914 г. избухва Първата световна война, Испания запазва неутралитет. Тя няма избор, както подчертава държавният глава Едуардо Дато: „Всеки опит за намеса във войната би разорил нацията и би предизвикал гражданска война [...]. При положение че войната в Мароко коства големи жертви и не се радва на подкрепата на народа, как бихме могли да се впуснем в конфликт предполагащ по-сериозни рискове и разходи, които за нас ще бъдат непосилни?“ Все пак неутралитетът не е безразличие към воюващите. Общественото мнение в Испания е разделено по време на целия конфликт в Европа. Общо взето центърът и левицата, както и интелектуалците са *aliadophiles*; те съчувстват на Франция и Англия; десницата по-скоро е благосклонна към Централните сили, тя е германофилска, но нито за миг никоя политическа сила не възнамерява Испания да вземе участие във войната.

През това време испанската икономика се възползва от неутралитета. Войната е разстроила международния пазар. Великите сили, които до този момент изнасят стоки за широко потребление, се превръщат във вносители на всички видове стоки. Чуждестранната конкуренция изчезва на часа и на вътрешния пазар испанските производители вече нямат съперници, от които да се боят. Някои видове внос намаляват, което ги принуждава да създадат заместващи промишлени сектори (химия, машиностроене, оборудване...). В същото време Испания изнася много повече от предвоенния период не само суровини, но също стоки, които преди са били предназначени за вътрешно потребление: текстил, кожи, обувки, хартия, хранителни продукти и даже химически продукти, машинен инвентар и някои видове оборудване. Морският транспорт също се развива интензивно благодарение на тази търговия и на неутралитета на испанското знаме. Мореплавателните компании регистрират значителни печалби[232]; именно от това време датира колосалното богатство на Хуан Марч. Неутралитетът тласка Испания към модернизиране на промишленото оборудване. Например именно по това време каталонският текстил преминава от стадия на малките конкурентни предприятия към етапа на уедряването им и се създават просперитиращите хидроелекрически компании. Тази благоприятна конюнктура предизвиква бързо покачване на цените, което ръстът на заплатите не успява да компенсира[233]. Всички, които имат постоянни доходи: работници, служители, рентиери, констатират, че жизненото им равнище спада в обезпокоителни пропорции. От 1 януари 1916 г. до 31 март 1918 г. мизерията кара повече от двеста хиляди испанци, повечето валенсианци и мурсийци, да се изселят. Краят на войната води до забавяне на темповете на този изкуствен просперитет, но инфлацията остава и осъжда поголямата част от населението на все по-несигурен живот. Освен това безработицата засяга някои предприятия, възползвали се от конюнктурата, за да развият дейността си. Накрая, така наречения испански грип, с хилядите си жертви допринася за ескалация на отчаянието. През 1919 г. хлебарниците и бакалниците в Мадрид и много други големи градове са превзети с щурм; Гражданската гвардия жестоко смазва протестните прояви. Именно тази ситуация позволява да се разбере дълбочината на започналата през 1917 г. криза, която се характеризира с три аспекта без видима връзка помежду им, но чието съвместно действие застрашава режима: бунтът на военните, социалните вълнения и критиките към властта на някои парламентаристи. От тези три движения второто изглежда най-опас-

но; другите две трябва да минат на втори план. Именно страхът от социална революция кара гражданската власт да отстъпи под натиска на армията. Същите причини принуждават парламентаристите да се откажат от проектите си за реформа и даже от упражняване на коституционното си право за контрол над дейността на изпълнителната власт. Дискредитирани, политиците са принудени да се подчинят през 1923 г. на военния преврат, на който работническата класа, омаломощена от нанесените ѝ удари, е безсилна да се противопостави.

Армията и нацията

Както много други социални категории, офицерите виждат, че покупателната им способност намалява вследствие повишаването на цените. Между тях тлеят съперничества. Тези, които служат в Мароко, се ползват от предсрочни повишения за заслуги във войната; такъв е случаят с офицерите от пехотата и кавалерията. Артилеристите, напротив, напредват само след изслужено време и поради това са принудени да водят мизерно съществуване в гарнизонните градове. Това създава напрежение между различните родове войски. През май 1917 г. недоволните офицери организират комитети – *Хунти за защита* (*Juntas de defensa*), за да привлекат вниманието на обществените органи върху проблемите в армията и да поискат удовлетворяване на исканията си. Тези комитети всъщност са синдикати. Главата на правителството Гарсия Прието го разбира точно така; той счита за неприемливо военни да се занимават с профсъюзна дейност и заповядва да арестуват водачите. На 1 юни хунтите отправят ултиматум за освобождението им. Правителството отстъпва и подава оставка. Нещата не спират дотук. Военните предлагат на Антонио Маура, представител на либералната десница, да застане начело на реформаторско правителство, но Маура отхвърля идеята да получи властта под натиска на армията (20 юни 1917 г.). Под претекст че кралят е върховният главнокомандващ на армията, хунтите преговарят лично с него, без да следват йерархията или да действат чрез съответния министър. Накрая през 1922 г. правителството забранява хунтите, след като удовлетворява някои техни искания. От този епизод се помни необичайната роля, която играят хунтите и тяхното неподчинение спрямо гражданската власт; те създават впечатлението, че армията заема особено място в нацията. Аргументът може да се обърне: като някои други представители на нацията военните се влияят от несигурността в испанското общество и са възмутени от неспособността на политическите партии да намерят адекватни решения. Хунтите за защита по свой начин доказват, че институциите не функционират правилно. Те разкриват също, че целостта на армията е нарушена. Това, което предизвиква недоволството, са привилегиите на някои военни, участвали в колониалната война. Тази е предпоставката за вътрешните различия в армията. Африканските ветерани вече непрекъснато ще се противопоставят на другите офицери; ще ги обвиняват, че се занимават с политика, но самите те също упражняват натиск над правителствата и партиите. Освен това разделение, съществува и друго, което изглежда по-показателно; отнася се до възгледите на едните и на другите за армията. За африканските ветерани армията има една мисия: защитата на родината, във вътрешността и извън границите ѝ, което отрежда на военните особено място сред нацията, с която те напълно се идентифицират. Други офицери са на противоположното мнение, че армията не може да остане безучастна към общите проблеми на нацията; те са чувствителни към безпокойството сред обществото и осъзнават, че са необходими реформи. По свой начин Хунтите за защита от 1917 г. изразяват тази своя загриженост Те наистина се занимават с политика, защото поставените пробле-

ми изискват политически решения. Противно на общоприетото, армията в Испания през XX в. не е единна; тя не е изцяло реакционна. Преди, както и след 1931 г. в нея има офицери републиканци. Ще има и през 1936 г. и е важно да се отбележи, че водачът на вдигналия се народ, Франко, е най-представителният от африканските ветерани, от офицерите, спечелили нашивките си благодарение на колониалната война и предсрочните си повишения, критикувани от Хунтите за защита.

Около 1920 г. именно африканските ветерани затвърдяват позициите си. На 31 август същата година Милян Астрай основава Чуждестранния легион – *tercio de extranjeros*, тези „гденици на смъртта", които в началото наброяват само три батальона – *banderas*, единият от които командван от Франко. Целта на Испания е да завземе зоната, която ѝ е предоставена в Мароко. През 1918 г. генерал Беренгер е назначен за върховен комисар. Той замисля двойна маневра. Първата част от плана му, на запад, успява напълно. Втората, на изток, е насочена към района на Мелиля. Там генерал Фернандес Силвестре, който се сблъсква с Абд ел-Керим, предприема зле подготвена операция, без при това да е осигурил линиите си за свръзка. На 20 юли 1921 г. войските му са нападнати при Ануал. Силвестре дава заповед за оттегляне. Отстъплението се превръща в безредно бягство. Преследвани от мароканските партизани, испанските войници и техните местни помагачи са избити. Силвестре се самоубива. През следващите две седмици всички малки укрепления в района, лишени от вода и муниции, без възможност за евакуиране на ранените, падат едно след друго; защитниците им са изтребени. Позицията на хълма Аруит, където са обкръжени три хиляди войници, се държи от 29 юли до 9 август. Върховното главнокомандване реагира със закъснение и неадекватно. Беренгер, който отива в Мелиля с подкрепления, същите, които е отказал на Силвестре, се колебае какво да предприеме. На косъм от поражението е и Мелиля. Операцията завършва с над дванадесет хиляди загинали и хиляди ранени, както и със загубата на голяма част от въоръжението и инвентара. В Мадрид кабинетът подава оставка. Маура, който съставя новото правителство, възлага на генерал Пикасо разследването на причините за поражението, но военният министър моли издирването да се ограничи до нисшите ешелони на командването, без да търси вината на Беренгер и генералния щаб.

Критиката на парламентаристите

Благодарение на неутралитета една част от буржоазията реализира значителни печалби, търгувайки с воюващите страни и спекулирайки с продуктите от първа необходимост. В политическите среди някои са шокирани от тези бързо натрупани богатства; министърът либерал Сантяго Алба например, се опитва да наложи такси на прекалено високите печалби; но проектът му не успява. Други са на мнение, че трябва да се възползват от благоприятната конюнктура, за да се модернизира страната; за тази цел те са готови да въведат промени в политическата система; виден представител на дази енергична реформаторска буржоазия е баският инженер Ургойти, който ръководи голямо предприятие за хартия. Той основава през 1917 г. всекидневникът *El Sol*, в който Ортега-и-Гасет пледира за осъвременяване на политическите структури. Други, като например каталонските националисти, смятат, че е дошъл моментът да се форсира съдбата. Формирането на Хунтите за защита създава благоприятна ситуация за въвеждане на истински парламентарен режим и институции, които биха позволили на Испания да се превърне в модерна нация и на Каталония и Баския да получат статут на автономия. Водачът на Регионалистката легия Камбо е именно от тях. Със съгласието

на реформистката група на Мелкиадес Алварес той предлага да се проведе в парламента дебат за промените, които трябва да се внесат в конституцията. На първо време каталонските парламентаристи се събират сами в Барселона на 5 юли 1917 година. Те предлагат да се свикат учредителни Кортеси. Правителството на Дато отговаря само със строго юридически аргументи: според конституцията единствено на краля се предоставя инициативата за такова свикване; в същото време Дато се старае да дискредитира каталонците, обвинявайки ги в сепаратистки уклон, което не е точно; парламентаристите се ограничават да предложат преустройство на националните структури, което да позволи на някои области да постигнат известна степен на автономия. Тогава Камбо поканва депутатите и сенаторите от цяла Испания да се съберат в Барселона на 19 юли. Към каталонците, се присъединяват единствено републиканците и социалистите. Отсъствието на приятелите на Маура е особено показателно. Маура всъщност би могъл да осигури обединяване с Хунтите за защита, които му имат доверие, и да спечели за делото гаранцията на десницата, което би му дало повече шансове за успех. Дато изпраща подкрепления в Барселона, за да възпрепятства събранието, но не му се предоставя случай да ги използва; парламентаристите скоро се разделят по заповед на гражданския губернатор на Барселона.

През август стачките пораждат нови проблеми. Парламентаристи и офицери еднакво се страхуват от социална революция; всички опозиционни искания се отлагат. Въпреки това Камбо е отстъпил пред аргументите на силата. В Каталония разочарованието е голямо. То преминава в гняв, когато през март 1918 г. става ясно, че водачът на Лигата участва в разширеното правителство, което Антонио Маура току-що е съставил по молба на Алфонсо XIII; суверенът е заплашил, че ще абдикира, ако политиците не постигнат съгласие. Тази неочаквана развръзка свидетелства за некадърността на управлението. Редуването на две големи управляващи партии вече не функционира. Нахлуването на Регионалистката лига разтурва политическата игра. Устойчиви мнозинства не са възможни въпреки изборните манипулации. Министерските кризи следват една след друга от 1917 до 1923 година. Стига се до правителства, наречени на обединението, с участието на много партии, или служебни правителства, съставени от верни на суверена хора, и то в момент, когато военните Хунти за защита отправят предизвикателства срещу властта, а работническите профсъюзи и селяните вдигат стачки, протестирайки срещу високите цени и ниските заплати. Разширеното правителство на Маура пада след няколко месеца. Камбо се връща в опозиция и отново организира кампания в полза на автономията на Каталония, повтаряйки някои от аргументите на президента Уилсън за потиснатите националности. Именно тогава Алкала Самора иска обяснение от водача на Лигата: не може да си едновременно Боливар на Каталония и Бисмарк на Испания, основател на нова нация и спасител на изостанала страна. Камбо избира да се свърже с правителството, и чрез него – с каталонската буржоазия, чийто говорител е, буржоазия, разтревожена от ескалацията на социалните искания и насилието и която поставя защитата на социалния ред преди национализма; тя силно се нуждае от централната власт и нейните средства – армията и полицията, за да се справи с анархистите.

Дотогава каталонската буржоазия най-активно поддържа исканията за автономия. Лигата няма конкурент сред нейната левица. Нещата се променят между 1917 и 1923 година. Предателството на Камбо предизвиква формирането на народен каталонизъм и ляв национализъм. През 1919 г. Франсеск Масиа основава Националистическата демократична федерация, която се превръща през 1922 г.

в каталонска държава (*Estat català*); през 1920 г. Луис Компанис организира съвета на *rabassaires*, лозарите, застрашени да им отнемат лозята поради кризата, причинена от филоксерата; накрая, през 1922 г. младите се отделят от Лигата, за да създадат организацията Каталонско действие, която организира на 11 септември 1923 г., в деня на националния каталонски празник[234] масово събрание срещу войната в Мароко, на което се чуват възгласи като: „Долу Кастилия! Долу Испания! Долу краля!" Този завой наляво, който прави каталонизмът, е свързан с еволюцията на социалистите по въпроса за национализма. Още през 1913 г. Андреу Нин се обявява едновременно за социалист и националист. През 1918 г. именно ИСРП подкрепя идеята за конфедерация на иберийските народи, т. е. за автономията на Каталония, без все пак да признае правото ѝ на самоопределение. Действително през 1921 г. ИСРП пак се отнася с недоверие към каталонския национализъм, считайки го за прекалено десен, реакционен, клерикален; тя отново му противопоставя пролетарския интернационализъм. Известен брой дейци напускат разочаровани партията и през 1923 г. основават Социалистически съюз на Каталония. Въпреки тези колебания каталонизмът през двадесетте години се превръща в лява сила.

Социални движения

Това което през 1917 г. принуждава военните и парламентаристите да отстъпят, е не толкова некадърното управление на въпросните правителства, които са доста некадърни, колкото социалните движения през същата тази 1917 г., както и през следващите години. Протестът на офицерите и критиките от страна на парламентаристите свидетелстват, че политическото положение се е влошило, но общата стачка омаловажава тези две явления с тревогите, които събужда в консервативните среди. Те се страхуват или дават вид, че се страхуват, от опасността в Испания да избухне социална революция, а ехото от събитията в Русия засилва тези опасения до такава степен, че някои говорят за болшевишки период, характеризирайки годините от 1917 до 1923 година.

Демонстрацията на сила на работническото и селско движение по това време оправдава тези страхове. Неутралитетът позволява на едно малцинство да се обогати, но задълбочава социалното неравенство и влошава условията на живот на бедните; инфлацията на цените не се компенсира от съответно повишаване на реалните заплати. Синдикатите, които разобличават тези неправди, удвояват членската си маса за няколко години. През 1914 г. ОСТ има по-малко от сто хиляди членове; през 1917 г. – двеста и четиридесет хиляди. ИСРП нараства от петнадесет хиляди дейци до над петдесет хиляди, но анархосиндикалистите бележат най-забележителен прогрес: НКТ наброява повече от седемстотин хиляди членове. През 1919 г. става известно, че в Барселона половината от работниците са обхванати от профсъюзите и са членове на НКТ и че в Мадрид 30 % от работниците са се присъединили към ОСТ. Надпреварата между профсъюзните централи не води до борба за влияние. Напротив, през юли 1916 г. ОСТ предлага на водачите на НКТ пакт за единодействие срещу вдигането на цените, който е приет. Двете организации свикват общи събрания през есента и отправят призив за обща двадесет и четири часова стачка на 18 декември 1916 година. На 23 март 1917 г., констатирайки безразличието на правителството и парламента към техните искания, ОСТ и НКТ приемат принципа за обща безсрочна стачка, без да се фиксира конкретна дата. През юли движението на железничарите във Валенсия изненадва всички. Водачът на Социалистическата партия Пабло Иглесиас, подкрепящ инициативите на Камбо и каталонските парламентаристи, считайки ги

способни да направят демократични реформи, преценява стачката като ненавременна. Някои се питат дори дали това не е провокация, за да се попречи на институционната реформа чрез предизвикване на реакция на социална защита у военните и консерваторите. Във всеки случай нещата се случват точно така. От своя страна компанията на северните железопътни линии отказва всякакви отстъпки и не е изключено правителството да я е тласнало към непримиримост, все с тази задкулисна мисъл да се изправи армията и буржоазията срещу работниците. Поставени в трудна ситуация, социалистите имат задръжки да откажат солидарността си на железничарите. Въпреки несъгласието на Пабло Иглесиас ОСТ отправя призив за безсрочна обща стачка, смятано от 13 август. Вярна на своята аполитичност, НКТ отказва да се присъедини, защото движението си поставя за цел съставянето на временно правителство и избирането на учредителни Кортеси; става въпрос за смяна на режима, каквото е в същия момент искането и на Камбо и други парламентаристи, но те правят крачка назад; не желаят победа, извоювана с помощта на работническото движение. Даже републиканците се отдръпват. Колкото до Камбо, след няколко месеца той ще влезе в коалиционно правителство.

Социалистите и синдикалистите от ОСТ са изолирани.Въпреки това стачката е всеобща в Мадрид, Барселона, Билбао, Сарагоса, Овиедо... Правителството обявява военно положение. Армията се намесва в Мадрид, Барселона и Астурия. Сблъсканията между стачниците и военните причиняват смъртта на стотина души. Извършени са две хиляди ареста. Членовете на стачния комитет – между които фигурират Ларго Кабалеро и Бестейро – са предадени на военен съд и осъдени на доживотен затвор[235]. Възмутени от начина, по който правителството потушава движение, което в началото изобщо не си е служило с насилие, републиканците и някои интелектуалци: Косио, Алтамира, Америко Кастро, Ортега, Унамуно, Мачадо организират кампания за закон за амнистия.

Социалните конфликти се подновяват през 1919 г., този път под въздействието на анархосиндикалистите и на НКТ, в двете обхванати от тях области Андалусия и Каталония. В окупираната от армията провинция Кордова земеделците искат да сключват истински трудови договори, да се увеличат заплатите, да се намали работното време, да им се заплаща почасово, а не за работа на акорд... Положението в Барселона приковава най-силно вниманието. Стачката е започнала в една англо-канадска електрическа компания. Тя бързо парализира дейността на потъналия в тъмнина град; трамваите спират, по-голямата част от фабриките, лишени от енергия, са принудени да затворят. Правителството обявява военно положение. Армията завзема цялата власт; тя дори експулсира гражданския губернатор на провинцията, което повлича оставката на правителството на Романонес. НКТ и ОСТ разобличават тайното сътрудничество между работодателите и властите и искат да се сложи край на извънредното положение. Далеч от мисълта да отстъпи, правителството на Дато засилва репресиите. То гласува т. н.закон на бягствата – *ley de fugas*, упълномощаващ полицията да стреля по профсъюзните дейци, ако се опитат да се изплъзнат при арест; тази мярка дава възможност за многобройни злоупотреби. Дато назначава нов граждански губернатор, генерал Мартинес Анидо, който дава пълна свобода на действие на полицията за разгромяването на НКТ. Тогава започва един от най-мрачните периоди в историята на работническото движение. За повече от три години, от 1920 до 1923 г., Барселона е във властта на наемните убийци – *pistoleros*. Всяка група има своите – работодателите, жълтите синдикати[236], полицията, както и анархистите; тероризмът на едните предизвиква ответния тероризъм на други-

те. Убийствата нарастват до стотици. Арестуването на водачите на НКТ, сред които Анхел Пестаня, който не е привърженик на насилието, дава пълна свобода на действие на анархистките групи за самозащита. През март 1921 г. шефът на правителството Дато пада убит от куршумите на наемниците. „Не съм стрелял по Дато, заявява убиецът му; стрелях по виновника за гласуването на закона за бягствата." През 1922 г. се появява Групата на солидарните: Аскасо, Дурути, Гарсия Оливер..., най-известното от анархистките сдружения, с мисия да накаже виновниците, а не преките извършители на атентатите, организирани от работодателите и полицаите. Като ответен удар на убийството на 10 март 1923 г. на Салвадор Сеги, един от най-умерените водачи на НКТ, Солидарните убиват бившия губернатор на Билбао и кардинал-архиепископа на Сарагоса.

Още с първите вести за руската революция, тя събужда голямо любопитство, явна симпатия и надежди сред испанското работническо движение[237]. Вторият национален конгрес на НКТ през декември 1919 г. взема решение за временно присъединяване към III Интернационал, без обаче да се отказва от анархистичния комунизъм и с резерви към доклада, който трябва да изнесат изпратените в Москва делегати. Те са разделени. Андреу Нин, бъдещият троцкистки водач на Работническата партия за марксистко обединение (*POUM*) по време на Гражданската война през 1936 г., се държи като болшевик, но мнозинството в НКТ подкрепя Анхел Пестаня и през юни 1921 г. скъсва със Съветите, които току-що са смазали моряшкия бунт в Кронщат и черната армия на анархиста Махно. В средите на социалистите изборът на позиция спрямо руската революция е предмет на разгорещени дискусии. През април 1921 г., след като изслушва Пабло Иглесиас, Хулиан Бестейро и Фернандо де лос Риос – последният току-що се е завърнал от Москва, – и тримата противници на присъединяването към III Интернационал, ИСРТ отхвърля с 8854 гласа срещу 6094 двадесет и едното условия на Ленин. Някои от дисидентите тогава основават Комунистическата партия, твърде малобройна по това време. За разлика от други страни в Западна Европа и въпреки първоначалния ентусиазъм III Интернационал не успява да пробие в Испания.

2. Диктатурата

В началото на 1923 г. правителството не успява да овладее положението. От години Барселона страда от режим на терор; нито военното положение, нито пълната свобода на действие, предоставена на полицията, въдворяват спокойствие и сигурност. Консервативните среди се опасяват, че вълненията ще се разпространят в цялата страна и закономерно ще прераснат в болшевишка революция. Това е несъмнено пресилен страх, но той допринася за климата на раздразнение срещу политическата класа, сочена като виновна за провала на институциите. Голяма част от общественото мнение се стреми към мир и вече не крие презрението си към хората на властта и традиционните партии. Освен това събитията в Мароко продължават да тревожат отговорните цивилни лица и военните. След поражението при Ануал източната зона на испанския протекторат е заплашена от хората на Абд ел-Керим. Правителството като че ли клони към политическо решение; във всеки случай то възнамерява да не предоставя повече на военните пълна свобода на действие и назначава граждански върховен комисар. Тази твърда позиция предизвиква гнева на африканските ветерани, които напират да се сражават; те искат да отмъстят за другарите си и да си върнат изгубени-

те територии. Милян Астрай, основател и водач на Чуждестранния легион, в знак на протест подава демонстративно оставка. Общественото мнение и Кортесите искат да знаят какво точно се е случило в Ануал и да се посочат виновниците. Парламентарната сесия приключва през юни. Тя трябва да започне отново през есента, и тогава дебатът за доклада на анкетната комисия под председателството на генерал Пикасо изглежда неизбежен. Този доклад заплашва краля, за когото се смята, че е окуражил Силвестре в безразсъдната му офанзива; ако се докаже предполагаемото тайно съучастие на двора и някои висши офицери, тронът ще бъде разклатен[238].

Кортесите не се свикват, както е било предвидено. Знае се, че от известно време някои генерали подготвят бунт. Примо де Ривера изпреварва събитията. Той пристига в Барселона през есента на 1922 г. като военен губернатор на областта. Създава контакти с икономическите среди и Регионалистката лига на Камбо; забелязва силното им раздразнение от социалните вълнения, насилието, некадърността на парламента и партиите, неуспешните операции в Мароко... Силен с подкрепата, която смята, че е открил в Барселона, Примо де Ривера отправя на 12 септември 1923 г. прокламация „към страната и армията: За нас настъпи моментът [...] да обърнем внимание на тревогата и да се вслушаме в недоволството на всички милеещи за родината си испанци, които не виждат друго решение, освен да освободят професионалистите от политиката, тези, които поради една или друга причина сътвориха картината на нещастие и безчестие, започнали през 1898 г., и които заплашват да доведат скоро Испания до трагичен и позорен край. Примката от политически апетити задуши даже волята на краля. [...] Тези хора се приспособяват със забележителна ловкост и с огромно удоволствие към редуването и разпределението на политическите длъжности; те отглеждат в редиците си наследниците на собствените си постове. [...] Няма защо да търсим оправдание за едно начинание, което достойната част от населението изисква и налага. Убиват прелати, бивши губернатори, служители на реда, работодатели, цехови майстори, работници; задълбочава се безнаказаността на дръзките въоръжени грабежи; обезценяват се парите; милиони се пропиляват от тайни фондове; прилага се съмнителна митническа политика [...]; отдават се на низки политически интриги, изтъквайки като претекст трагедията вМароко; не се намира решение на сериозния национален въпрос; социалният ред не се спазва, трудът не е достойно заплащан; националното производство – земеделско и промишлено, е нестабилно и разорително; комунистите открито организират своите кампании, безбожието и невежеството триумфират; политиката влияе на решенията на правосъдието; открито се афишира сепаратистката пропаганда“. И Примо де Ривера обявява съставянето на военновременно правителство, за ограничен срок, което ще действа, докато се появят в страната „свестни, мъдри, работни и съзнателни хора, които ще са способни да съставят правителство под наша закрила“.

През това време Алфонсо XIII е на почивка в Сан Себастиан. Той отказва да свика Кортесите. Съветва придружителя си, Сантяго Алба, да избяга в чужбина; това е единственият министър, поименно посочен в манифеста на Примо де Ривера като виновник за всички пороци на системата и чието подвеждане под отговорност е обявено. И така кралят отстъпва пред свършен факт. На 15 той назначава Примо де Ривера за „президент на военновременното правителство, на което се възлага управлението“. Конституцията е суспендирана, Конгресът и Сенатът, разпуснати, както и висшите и общинските съвети, гнезда и продукт на политиката на партизанщина и кацикизъм, според диктатора. Примо де Ривера

възнамерява да отърве страната само от професионалните политици; т. е. не забранява политическите партии; ИСРП и Регионалистката лига в Каталония могат да продължат да действат открито, но традиционните партии, представляващи просто изборни комитети, се обезсмислят с разпускането на Конгреса и Сената. Офицери, които според Примо де Ривера имат чувство за дисциплина и отговорност, поемат главните сектори на администрацията. Преобладаващото обществено мнение посреща примирено и даже с облекчение преврата, хората отдавна са отвратени от некадърността на политиците и изтощени от несигурността. Комунистите, не повече от шепа хора по това време, и анархисти от Мадрид отправят призив за обща стачка, който не среща отклик. Нито едно народно движение не се опитва да се противопостави на диктатора. ИСРП и ОСТ единствено препоръчват на работниците бдителност и въздържане от всякакви авантюри.

Когато в Испания се говори за диктатура, се разбира тази на Примо де Ривера, въпреки че генералът отхвърля това определение[239]. Прецедентите са малко. Може да се цитира Нарваес през 1848 г. и Серано през 1874 г. по-скоро защото в двата случая става въпрос за авторитарно управление на генерали, отколкото че са истински военни режими. Преди идването на власт на Франко Примо де Ривера представлява един от много редките примери, когато армията поема управлението на политическите дела, но трябва да се въздържим от сравнение с франкисткия режим; Примо де Ривера не притежава нищо, характерно за един диктатор в смисъла, който обикновено се придава на тази дума. Военновременното правителство – така се нарича новото правителство – включва девет генерали и един контраадмирал; всички граждански губернатори са заменени от офицери. В действителност нещата са по-сложни. Именно Примо де Ривера и единствено той упражнява властта; единствено той предлага на краля решенията, които трябва да се вземат; правителството се ограничава да изкаже мнение; то не е равностойно на министерски съвет. Декрет от 21 декември даже забранява на членовете на правителството да влизат в пряк контакт със суверена; те трябва да минат през Примо де Ривера, който по този начин съсредоточава в ръцете си цялата власт. Той се издига благодарение на подкрепата на армията, но не е сигурно, че е неин представител. Примо де Ривера не храни никаква симпатия най-вече към ветераните от Африка; по време на една инспекция в Мароко през юли 1924 г. той даже силно се спречква с офицерите от Легиона в присъствието на техния командващ Франко. Освен това Примо де Ривера управлява по-скоро самовластно, отколкото авторитарно и не се опитва да създаде тоталитарна държава. Това различава управлението му от фашизма, установен по същото време в Италия от Мусолини[240]. Аналогиите между фашисткия режим и испанската диктатура са по-скоро формални, отколкото реални, въпреки фразата, приписвана на Алфонсо XIII; на официална визита в Рим през ноември 1923 г. той бил казал, посочвайки Примо де Ривера: „Ето го моя Мусолини." Действително през април 1924 г. се създава единна партия, Патриотичният съюз, но всичко е в зародиш. Режимът на Примо де Ривера има общи точки с италианския фашизъм, но той също така се вдъхновява от някои тенденции на социалния католицизъм, разпространявани от Патрис дьо ла Тур дю Пен и се обръща към някои от основните идеи на испанското възродително движение от края на XIX в., които Хоакин Коста се опитва да приложи срещу партиите. Те могат да се обобщят в три точки: необходимостта от силна власт, временна диктатура за сломяване на съпротивата на групите за натиск; убеждението, че политиката опорочава всичко: политическите проблеми трябва да се сведат до технически, да се неутрализират по някакъв начин, за да бъдат решени; волята да се даде на обществените сили определяща роля в ико-

номиката: държавата срещу частните интереси.

В съгласие с тези принципи диктатурата предприема широкомащабна дейност, като някои от задачите са взети от проекта на Коста: напоителна система в басейна на Ебро, електрификация, развитие на железопътната и шосейна мрежа... Тази задача е възложена на граф Гуадалорсе и Калво Сотело: да се модернизират икономическите структури чрез протекционизъм и да се създадат държавни монополи. Тук трябва да се спомене създаването на Националната телефонна компания на Испания – *Telefònica*, на петролната компания „Кампса" и на Националния патронаж на туризма, който построява в туристическите области луксозни хотели за заможни клиенти, испанци и чужденци; понякога се реставрират и преустройват за тази цел исторически паметници. Първият от тези *paradores* е открит в Гредос през 1928 г., вторият – в Мерида. Тази инициатива води до впечатляващи за времето си придобивки: главните пътища са асфалтирани и пригодени за движението на автомобили; започва електрификация на железопътната мрежа; множат се автоматичните телефонни централи... Все пак, обратно на това, в което вярва диктаторът и преди него – Коста, тези мащабни дейности не са политически неутрални; те имат обратна страна. Цената, която трябва да се плати, е в две посоки: държавният дълг нараства и чуждият капитал засилва позициите си; мощни германски и американски интереси се намесват в хидроелектрическите тръстове; американската фирма *ITT* получава концесията на телефонния монопол и т. н. В противовес на това икономическият национализъм и грижата да се гарантира независимостта на Испания именно в областта на отбраната стават причина за създаване на „Кампса", която през 1927 г. получава монопола върху вноса, рафинирането и продажбите на петрол; в този случай чуждите компании, в частност „Шел" и „Стандард Ойл", които са се ползвали от един изкуствен създаден монопол, виждат че интересите им са застрашени. Последиците се усещат към края на диктатурата; цените на електричеството и телефоните се качват и инфлацията се завръща.

За по-голямата част от общественото мнение Примо де Ривера е човекът, който тласка напред икономиката и възстановява социалния мир. Атентатите секват. През 1924 г. военновременното правителство предприема строеж на евтини жилища, по-конкретно в Мадрид; от тях се възползват по-скоро чиновниците, военни и цивилни, и средните класи, отколкото работниците, но това е доказателство за социалната дейност на управлението, с което се стреми да намери практически и конкретни решения на проблемите. Диктаторът се опитва да установи отношения на доверие с работническите профсъюзи, привличайки ги към управлението на социалните конфликти и налагайки държавния арбитраж. Още от първите месеци символични жестове свидетелстват за желанието да се създаде нов климат. Примо де Ривера приема водача на ОСТ в Астурия; гражданският губернатор на Мадрид посещава Народния дом... Социалистите се влияят от това внимание и от новата ориентация. Примо де Ривера се ангажира не само да запази социалните придобивки, но и да подобри положението на работниците. ОСТ става привилегирован посредник на военновременното правителство. Реформисткото и прагматично течение, представено от Хулиан Бестейро и Ларго Кабалеро, взема превес в синдиката. През септември 1924 г. диктаторът се престарава. Той решава да вкара в Държавния съвет представител на работниците, посочен от председателя на Висшия съвет по труда, но който всъщност ще е избран от ОСТ. Ларго Кабалеро приема да заседава в Държавния съвет въпреки опозицията на Фернандо де лос Риос и Индалесио Прието. Това е началото на дълготрайно сътрудничество; Ларго Кабалеро и Прието не ще пре-

станат да заемат противоположни позиции по повечето политически проблеми. Техните взаимоотношения се влошават още повече през ноември 1926 г., когато министър Аунос решава да въведе вертикалните профсъюзи от корпоративен тип, по модела на Мусолини. Тази Национална корпоративна организация цели хармонизиране на социалните отношения, предвиждайки процедура на арбитраж за трудовите договори, конфликтите, обезщетенията при уволнение и т. н. Паритетните комитети, с по равен брой участници от всяка страна, са главните звена. Това е удобен случай за ОСТ да повиши влиянието си сред работническата класа и едновременно с това да избегне дългите разорителни стачки. Наистина, въпреки нарастването на безработицата, броят на стачните дни намалява от 1924 до 1930 година. През 1932 г. равносметката на ОСТ за периода е даже поскоро положителна; не само са спестени безполезни жертви на работническата класа, но са подобрени и условията на труд и са получени съществени обезщетения за уволнените работници. Парадоксалното е, че работодателите и католическите профсъюзи са най-резервирани по отношение на паритетните комитети. Първите се опасяват, че след падането на диктатурата, което е неизбежно, ще бъдат по-нископоставени от работническите представители и ще са принудени да направят значителни отстъпки. Що се отнася до католическите профсъюзи, конкретно в земеделския сектор в Кастилия, те оспорват начина на избиране на комитетите: работническите представители се избират с мажоритарно гласуване, а не пропорционално, което дава предимство на ОСТ. Добронамереният неутралитет на социалистите към диктатурата (би било неточно да се говори за истинско сътрудничество) ще започне да се разколебава едва към 1929 година.

Примо де Ривера не е така снизходителен към другите групи на работническото движение. Въпреки че са малобройни, комунистите са жестоко преследвани и всяка болшевишка пропаганда, както са се изразявали по онова време, е строго забранена. Колкото до анархосиндикалистите, които според Примо де Ривера са свързани с вълната от тероризъм, вилнееща в Барселона от много години, те са плътно наблюдавани; профсъюзите им са забранени, някои от водачите са арестувани или принудени да избягат в чужбина. При това положение активистите са разединени. Без да се отказват от директните действия – това изключва участието в паритетни комитети и всяка идея за арбитраж, – едните поддържат тенденция, стремяща се да трансформира НКТ в чисто икономическа организация и да предостави правото на членовете ѝ да приемат идеология по свой избор, без задължително да са анархистично настроени; това се свежда общо взето до обявяване на независимостта на профсъюза по отношение на партиите. На това течение се противопоставят привържениците на спонтанните действия. Много от тях са живели, или още живеят в заточение и там срещат други отхвърлени анархисти, предимно португалци. Под прикритието на дейности на открито – екскурзии в планината, морски бани, натуризъм – някои от тези нелегални се срещат периодично по плажовете или запустели места. Между две къпания правят гимнастически упражнения, заклеймяват тютюна и алкохола, но също така си разменят вестници и брошури, заговорничат, обучават се как се борави с пистолет и експлозиви... Именно по време на една от тези срещи, през юли 1927 г., на един плаж по валенсианското крайбрежие е основана Иберийската анархистка федерация – ИАФ, която, както го показва името ѝ, теоретично обединява испанските и португалските анархисти. Нелегална организация, формирана от автономни групи от по десетина членове, ИАФ има за цел да контролира анархисткото движение и да свали диктатурата заедно с други опозиционери, в случая с каталонските националисти. Примо де Ривера в действителност е решителен

противник на сепаратизма и взема решителни мерки срещу него[241]. Именно тогава левият каталонизъм окончателно се отделя от Лигата на Камбо и от консервативните среди. Лигата поддържа добри отношения с Примо де Ривера от времето, когато той е бил военен губернатор на Барселона. Тя вероятно не е била против, когато е подготвял превратa си. Камбо прекалено много е страдал от остракизма на династичните партии, за да не иска те да бъдат отстранени, и от друга страна, споделя тревогите на индустриалците от климата на насилие, обхванал Каталония. Не е изключено Примо де Ривера да е дал мъгливи обещания да направи нещо в полза на автономията на областта. Още с идването си на власт той демонстрира много по-голяма строгост към сепаристките уклони. В началото партията на Камбо не се тревожи много, тъй като диктаторът отправя най-сериозните си удари срещу анархистите и левите каталонисти; тя се надява да представи достоен за респект автономизъм, който новата власт не ще посмее да нападне. Много скоро илюзиите са разбити. Дали става въпрос за негова собствена инициатива или да се дадат гаранции на военните и привържениците на националното единство, Примо де Ривера еднакво напада всички сепаратистки движения, били те леви или десни. Последните в началото са доволни, защото диктаторът успява да ликвидира тероризма в Барселона и прилага протекционистки мерки в полза на памучната промишленост. След това е късно да се реагира. Това поведение на Лигата оставя свободно поле на действие за другите тенденции на каталонския национализъм. Работническото движение поема щафетата от работодателите. Какво чудно има? „Граждански гвардеец, полицай, военен, почти винаги кастилци, в еднаква степен въплъщават за каталонците през 1928 г. националното и социално потисничество“ (Пиер Вилар). Когато монархията се сгромолясва през 1931 г., тълпата в Барселона скандира:“Долу Камбо! Да живее Масиа!“ Каталонизмът е станал ляв..

Една от първите грижи на генерал Примо де Ривера е да разреши проблема в Мароко, след катастрофалното поражение в Ануал. В манифеста от 12 септември 1923 г. се обещава, че виновниците ще бъдат наказани, но това е формулирано по двусмислен начин; само политиците, Сантяго Алба и (без да е упоменат) премиерът, Гарсия Прието, са посочени за виновници в престъпления, подлежащи на наказание. Тъй като Кортесите са разпуснати, няма опасност някоя парламентарна анкетна комисия да разгледа доклада на Пикасо за виновниците за Ануал. Генералите Беренгер и Наваро, както и някои по-нисши чинове са предадени все пак на висшия военен съд през юни 1924 г.; Беренгер е пенсиониран; Наваро е оправдан; другите подсъдими получават леки присъди. За военните и това е прекалено. Примо де Ривера успокоява раздразнението им, издавайки четиринадесет дни след това декрет за амнистия на осъдените след септември 1923 година. Мароканският проблем продължава да е на дневен ред. Известно е, че Примо де Ривера не е склонен да се ангажира вече в него, смята го за авантюра, но му е трудно да прекрати отношенията си с армията. И така ветераните от Африка реагират буйно и изискват да се сложи край на попълзновенията на Абд ел-Керим в източната зона на испанския протекторат. Подполковник Франко става изразител на тяхното мнение в публикувана в *Преглед на колониалните войски* статия, чието заглавие предава добре съдържанието: „Пасивност и бездействие“. Примо де Ривера продължава да се колебае. Проведената инспекция на място го кара да бъде скептичен за възможностите на испанската армия да премине в офанзива срещу Абд ел-Керим. Именно тогава, през април 1925 г., Абд ел-Керим допуска грешката да атакува френската зона в Мароко. Примо де Ривера убеждава Франция да предприемат съвместна акция. Благодарение на по-

мощта на френския флот експедиционен корпус дебаркира в залива Алусемас през септември 1925 г. и си връща териториите, оставени в ръцете на Рифските бунтовници преди три години. Операцията дава повод на Франко да се отличи в район, който му е добре познат. Той всъщност е олицетворение на типичния офицер в Африка. След като завършва Военната школа в Толедо през 1912 г., отива доброволец в Мароко. Прекарва там повече от десет години. През 1920 г. поема командването на първия батальон на Чуждестранния легион, току-що основан от Милян Астрай. Благодарение на този дълъг престой и служебните задачи, изпълнявани в африканската армия и колониалните войни, Франко се облагодетелства от ускореното повишение в чин, критикувано през 1917 г. от офицерите от Хунтите за защита. През февруари 1926 г. е произведен в чин бригаден генерал. Той е на тридесет и три години и е най-младият генерал в Европа. Две години по-късно го назначават за директор на новата Висша военна школа в Сарагоса, предназначена да замени старите академии – тази в Толедо (пехота), в Сеговия (артилерия), във Валядолид (кавалерия) и Гуадалахара (инженерни войски).

Единствената новост в актива на диктатурата в областта на дипломацията се състои в развитието на отношенията с републиките от Латинска Америка – Примо де Ривера предпочита да говори за иберийско-американски нации. Идеята датира от 1898 година. Някои слоеве на испанското общество тогава предлагат да се вземе за опорна точка общото в културата и езика между бившата метрополия и американските територии, за да се придаде на Испания роля на динамичен фактор в световен мащаб. През 1899 г. е създаден „празникът на расата" за да се ознаменува акостирането на Христофор Колумб на Антилските острови на 12 октомври 1492 г. и да се възвеличат, скоро след поражението в Куба, духовните ценности в противовес на материализма, олицетворяван от Съединените щати[242]. Примо де Ривера възстановява тази ориентация и се опитва да я изпълни със съдържание. Той създава в Министерството на външните работи бюро по културните връзки; създава испано-американски институти – един от първите се основава в Севиля – и подкрепя организирането на демонстрации, най-зрелищната от които е несъмнено през януари 1926 г.: продължителният полет на *Plus ultra*, хидроавион, пилотиран от четирима летци – Рамон Франко (брат на бъдещия каудильо), Руис де Алда, Мануел Дуран и Пабло Рада, – които излитат от Палос и стигат до Бразилия след деветнадесет дни с междинно кацане на Канарските острови. През 1929 г. иберийско-американската изложба в Севиля също помага за заздравяване на взаимоотношенията с бившите колонии в Америка.

3. Интелектуалците и политиката

Превратът през 1923 г. успокоява преобладаващата част от общественото мнение; привлича одобрението на консерваторите; разколебава част от работническото движение, но опълчва срещу себе си интелектуалците[243]. Няколко седмици след като завзема властта, Примо де Ривера, който никога не е приемал интелектуалците сериозно, но ги уважава, заточава най-известния от тях, Унамуно, който триумфално се завръща през 1930 г., вече след оттеглянето на диктатора[244]. Повече от символично. Този епизод доказва взаимното неразбирателство на военните и интелектуалците, все по-загрижени за проблемите в града. През 1920 г. коментирайки случилите се в Испания след 1917 г. събития, философът Ортега-и-Гасет прави извод за предстоящото разпадане на Испания и належащата необходимост от нейното обновяване: военни, работници, националисти, всяка от

тези групи мисли само за собствените си дела; никой не се грижи за общия интерес; Испания е нация, лишена от гръбнак.[245]. Същият Ортега през 1930 г. завършва своята статия за политическото положение с прочутата фраза: *„Delenda est monarchia"*[246]; режимът е неспособен да се обнови, трябва да бъде премахнат. Испанските интелектуалци имат решаваща роля за обявяването на републиката през 1931 г. и един от тях, Мануел Асаня, се налага като най-способен да дефинира и ръководи промяната в ориентацията. Унамуно, Ортега и Асаня представят три типа поведение на интелектуалците спрямо властта. Извън тези индивидуални подходи остава съвкупността на една социална категория, която се намесва в политическия дебат с моралния авторитет, който ѝ придават способностите за анализ и престижът ѝ. Същото явление се наблюдава във Франция. В Испания няма нищо подобно на аферата Драйфус[247], но приносът на интелектуалците е не по-малко съществен, енергичен и в края на краищата успешен[248]. След 1875 г. спорът между двете Испании и развитието на краузевизма свидетелстват за чувствителност към проблемите, които поставя адаптацията на Испания към съвременния свят. Този въпрос продължава към 1898 г. с разсъждения за възраждането и причините за провала в Куба. Приблизително до 1914 г. интелектуалците се опитват да въздействат на политическите среди, анализирайки пълния упадък на Испания и наблягайки на спешността за модернизация на структурите и достойното ѝ завръщане сред европейските страни и в света. Следователно социалните въпроси минават на преден план. Някои интелектуалци по това време се стремят към един вид привилегия, чрез която биха се превърнали в духовни водачи на народа, докато други постъпват в политическите партии или синдикатите, присъединявайки се към тях или поддържайки отвън тяхната дейност.

Полемиката относно двете антагонистични Испании се заражда в средата на XIX век. За традиционалистите, ако Испания иска да остане вярна на историческата си мисия, трябва да се идентифицира с католицизма; за другите, напротив, тя трябва да се приобщи към ценностите на съвременния свят. Големият писател Перес Галдос е от втората група. Той също вижда две Испании, които се сблъскват, поне след началото на XIX в.: едната Испания е прогресивна, устремена към развитие на науката и либерализма, другата е традиционна, нетолерантна и мракобесна. Произхождащ от либералната буржоазия, привързана към идеологията на Кортесите от 1812, Перес Галдос отрано се интересува от политика. От 1886 до 1890 г. той е депутат от Пуерто Рико. След това е привлечен от лявата опозиция. През 1907 г. се обявява за републиканец. През 1909 г. написва *Отворено писмо до испанската нация*, което представлява манифест срещу политиката, следвана в Мароко. През 1910 г. е избран в Кортесите за общ кандидат на републиканците и социалистите. Той разобличава вмешателството на църквата в политическите дела, без да е враждебно настроен към религията. Гласува доверие на образованието и обучението, чрез които да се преобрази Испания. В тази връзка храни дълбоко уважение към хората от Свободния университет, опитващи се, както споменахме, да формират кадрите, нужни за модернизацията на страната. Представителите на тази институция наистина не се занимават с политика в обикновения смисъл на думата. Те разчитат, че чрез образованието ще променят нещата в дълбочина[249].

Тези, които в края на XIX в. се опитват чрез движението на Хоакин Коста да възродят Испания, са по-нетърпеливи. Смятат, че ще могат да минат без политиката, която разделя страната, и прилагайки технически реформи, ще успеят да прескочат цели етапи, но политиката ги настига и те се оказват безсилни.

Новите поколения извличат поука от този неуспех. Вече все повече интелектуалци се интересуват от политиката, даже и да не се задълбочават в нея. Това поведение особено личи от вниманието, което някои от тях обръщат на социализма. На X конгрес на ИСРП през 1915 г. участието на интелектуалци като Хайме Вера, Хулиан Бестейро, Мануел Нунес де Аренас е изключително благотворно; то съдейства за откъсването на партията от завладелия я увриеризъм. Апелът, отправен през 1920 г. в ежеседмичника *España* потвърждава тази еволюция. Под заглавие „Испанските интелектуалци и социализмът" четем следното: „Самата природа на труда му кара интелектуалеца да си представи един по-добър свят и да желае неговото сбъдване"; това се отнася за „лекаря, който вижда всеки ден безброй нещастия, юриста, който познава престъпната несправедливост на правораздаването, учителя, който добре знае, че културата и бедността са почти несъвместими, писателя и артиста, които страдат, че трябва да предават творчеството си поради икономически причини".

Следният факт доказва интереса на интелектуалците към политиката, а именно броят и качеството на техните публикации и активността на клубовете, организирани от тях. След началото на XX в. пресата бележи напредък[250]. Тиражите обаче са слаби; те представляват едва 10 % от тези във Франция по това време; само пет всекидневника надхвърлят тиража от две хиляди и петстотин екземпляра; освен това професионалните журналисти са много зле платени[251]. Много интелектуалци, в това число и най-известните, не пренебрегват писането във вестниците. Това сътрудничество, освен че е източник на доходи, им позволява да влияят на общественото мнение. Сред тях е Ортега[252]. Той започва да пише във вестника на баща си *El Imparcial*, но акционерите протестират по повод възмутила ги статия, в която Ортега призовава към избиране на учредителни Кортеси. Това става в най-дълбоката криза през 1917 година. По това време Ургойти основава *El Sol*, орган на най-динамичната фракция на баската буржоазия и интелектуалците. Всекидневникът се отличава с тона си, не прави никакви компромиси: не помества сензации и държи на качеството на редакторите си[253]. Именно чрез *El Sol* Ортега се опитва с променлив успех да влияе върху политическия живот на страната.

Вестниците отразяват събитията за широката публика. Списанията дават възможност на интелектуалците да се обърнат към себеподобните и към образованите читатели, предлагайки им по-задълбочени разсъждения. Две от тях се открояват: *España* и *Revista de Occidente*. Първото започва да се публикува на 29 януари 1925 г. като седмично издание по инициатива на Ортега-и-Гасет, който скоро отстъпва ръководството на Луис Аракистайн, след това на Мануел Асаня[254]. В редакционния комитет се включват по-конкретно Рамон Перес де Аяла, Еухенио д'Орс, Рамиро де Маетсу. Редовно сътрудничат Фернандо де лос Риос, Антонио Мачадо, Асаня, Мануел Б. Косио, Хасинто Бенавенте, Вале Инклан и Унамуно. В последните броеве през юли-септември 1923 г. се появява много изчерпателно проучване на Асаня за последните събития в Мароко; авторът ги представя в историческа перспектива, връщайки се до бунта на испанските покръстени маври през XVI в.; едни и същи грешки предизвикват един и същ ефект. Ако военните и политиците познават по-добре историята на страната си, е възможно това да се избегне... *España* изчезва през 1924 година. Вече от година Ортега издава *Revista de Occidente,* своего рода списание за елита; опитва се да третира проблеми на най-високо ниво, обръщайки по-голямо внимание на идеите, отколкото на социалните факти. *Revista* даже отделя културата от политиката; тя отказва да прави политика в точния смисъл на думата. Когато Ортега пожелава да

даде мнението си за хода на събитията, и „слиза на долния етаж", както сам се изразява, той пише в *El Sol*.

Политическата ангажираност на интелектуалците се изразява също чрез манифести, които те отправят по повод на по-значими събития, или чрез организирани от тях клубове. Атенеумът в Мадрид, т. н. *Атенео*, е една от техните предпочитани трибуни. Това е стара институция, тъй като е основана през 1835 година. Сравняват я с Колеж дьо Франс. Действително по това време *Атенео* включва специализирани катедри. Тук се организират също така конференции, които продължават в неформални дискусии – *tertulias*. Тук хората идват да четат вестници и да работят в библиотеката, която и до днес си остава една от най-богатите в столицата. Кановас дел Кастильо ръководи *Атенео* от 1868 до 1874 г. и след 1881 г., с прекъсвания . През 1884 г. *Атенео* се установява в сегашната си сграда на улица „Прадо" и подновява дейността си. Катедрите се закриват. Нараства ролята на конференциите и споровете. Тук се третират всякакви въпроси, литература, философия, научни проблеми, политика... *Атенео* става едно от средищата на интелектуалния живот в Мадрид. Именно там в края на века организират анкета по една парлива тема: олигархия или кацикизъм – чудесна възможност за Хоакин Коста да развие някои от идеите си по този въпрос, който се превръща в тема на негов труд. През първата третина на XX в. ролята на *Атенео* нараства. Тази институция се превръща в политически клуб, „гнездо, в което се прави селекция на политическата класа, втори парламент, убежище на опозицията" (Пол Обер). Благодарение на *Атенео*, Асаня, който се занимава със секретариата от 1913 г., се разкрива не само като един от най-блестящите оратори на своето време, но и като отличен експерт по някои въпроси и талантлив организатор. *Атенео* провокира интереса на интелектуалните среди към проблемите на съвременна Испания и дава тон на обществения живот. Примо де Ривера го осъзнава много добре; една от първите мерки, които предприема, е да затвори *Атенео* и с това да покаже недоверието си към интелектуалците.

Атенео официално не е политически кръг. Всъщност Лигата за политическо възпитание си поставя за задача да подготви пътя на една съвременна Испания. Основана от Ортега през 1913 г., тя включва още Мануел Асаня, Фернандо де лос Риос, Салвадор де Мадариага, Америко Кастро... Именно там Ортега произнася прочутата си реч за миналия и настоящ политически живот: „Две Испании се сблъскват в непримирима битка: мъртвата, изпразнена от съдържание, прогнила Испания и другата – млада, активна, изпълнена с надежди и жажда за живот Испания." Не е трудно да се открие в тези думи, както и в други в същия дух, ехото от противопоставянето, което прави Маурас между законната и реалната Испания. Диктатурата слага край на тези идейни спорове с явен политически подтекст. Те се подновяват още по-ожесточено след падането на Примо де Ривера. Ортега се отказва от катедрата си през март 1929 г. в знак на протест срещу репресиите срещу студентите; тогава той отново слиза на арената. Унамуно, завърнал се от заточението, събира цели тълпи на организираните от него в Мадрид събрания. Сдружението в служба на републиката, организирано на 10 февруари 1931 г. около Ортега, Мараньон и Перес де Аяла, се обявява за смяна на режима. Никога престижът на интелектуалците не е бил така висок. Няколко седмици след това те, „мозъчната маса", както иронизира Прието, заемат доста места в парламента и един от тях, Асаня, става естествен водач и символ на младата испанска република. Въпреки интереса, който проявяват към проблемите на столицата, испанските интелектуалци не престават да са свързани с политиката на двусмислените отношения. Все пак повечето превъзмогват от-

вращението, което още се долавя през първите години на XX век[255]. Неуспехът на възродителните инициативи, кризите през 1917 г. и най-вече диктатурата на Примо де Ривера ги тласкат към борба[256], но това ангажиране не минава без недоразумения. Формирани от средата на Свободния университет или повлияни от нея, те поставят ясно проблема: модернизацията на Испания изисква народът да се образова, да се дефинира по нов начин ролята и влиянието на Църквата, да се изгради успешна държава и чрез подходящи реформи да се интегрира в нацията изолираната пролетарска класа от градовете и селата; много от тях се чувстват призвани да бъдат водачи на нацията и се доверяват на елита за властта, защото вярват, че народът не е способен на това. Някои от тези интелектуалци смятат, че трябва да играят роля, без да се намесват пряко в политиката; за тях е достатъчно да определят главните насоки, оставяйки изпълнението на задачите на професионалните политици, и се вбесяват, ако те не изпълняват покорно съветите им. Други се отказват от тази аристократична концепция; те приемат правилата на модерната демокрация и са съгласни да единодействат с народа, без да си въобразяват, че имат специална мисия. Първата позиция побеждава до 1931 г.; тя е добре представена от Унамуно и Ортега. Втората, въплътена в Мануел Асаня, се изявява през следващия период, този на републиката.

Унамуно започва с членство в Социалистическата партия от 1894 до 1897 година. По това време се обявява за марксист и полага усилия най-вече за разобличаване на интересите, които се крият зад митническата политика на правителството. Старае се зад идеологическите спорове да вникне в истинската същност на дебатите. Унамуно – и това е неговото своеобразие в средите на Социалистическата партия – обръща голямо внимание на аграрните проблеми; по примера на Коста той осъжда приватизацията на общинските имоти, извършена от либералите през XIX в., което го кара да има нюансирано отношение към карлизма; не е далеч от идеята, че той е в основата на земеделския социализъм, който реакционерите и клерикалистите са отклонили от вярната посока. Унамуно реагира също така като социалист и когато се бори против войната в Куба или милитаризма: „Войната е добра сделка за някои", пише той. С публикуването на *Същността на Испания* през 1895 г., Унамуно се присъединява към основните тревоги на Хоакин Коста. Той се бори за една подмладена и модерна Испания, отворена към европейските ценности, към научния и технически прогрес. Няколко години по-късно се забелязва еволюция в начина, по който разглежда проблемите. Въпреки че се откъсва от католическата вяра, Унамуно продължава да се интересува от религията като явление, вниквайки дълбоко в проблема за тревогата на човека пред мистерията на съществуването и съдбата. Политиката, твърди той, се опитва да облекчи съдбата на хората, но тя не дава решения на въпросите, които същите тези хора си поставят за смисъла на живота и смъртта. Според него е необходимо да се разграничат два аспекта. В политически план е нужно да се направи така, че отношенията да стават все по-братски и рационални; трябва да се опитаме да сложим край на различните степени на отчуждението. Съществуват обаче въпроси, на които политиката не може да отговори: какво е ролята на човека във вселената? Откъде идва? Какво става с него след смъртта му? Тези въпроси засягат религията в най-широкия смисъл на думата, а не непременно определена Църква или институция. В началото Унамуно не вижда противоречия между по-хуманния свят, който трябва да бъде изграден, и разсъжденията за съдбата на човека; според него няма несъвместимост между марксизма и религията, защото двете са разположени на различни плоскости. Унамуно единствено иска от социалистите да уважават проявата на религиозни чувства и зато-

ва е критичен към антиклерикализма, който, под претекст че разобличава пороците на духовенството, се опитва да унищожи всички религиозни чувства у народа. Постепенно идеите на Унамуно еволюират. Той започва до поставя на първи план духовните дейности, които смята за ирационални, защото не вярва, че разумът може да стигне до Бог. Накрая той скъсва с марксизма, в който вижда единствено теория, която погрешно привилегирова икономическите фактори за сметка на духовните проблеми. Почти по същото време, между 1897 и 1905 г. Унамуно започва да очертава противопоставяне между либерализма и демокрацията. Той не пести критиката си към формалния либерализъм от XIX в., който според него е виновен за множество грешки. Именно в противовес на този либерализъм се е обявявал за марксист, но еволюцията на работническия свят, надигането на масите, тяхната организираност в партии и мощни профсъюзи го смущават. Демокрацията започва да му се струва несъвместима с либерализма. В отговора си на анкетата в *Атенео* за олигархията и кацикизма Унамуно стига прекалено далеч, намирайки извинение за кацикизма: испанското общество му изглежда ужасно изостанало, варварско, безпросветно; нима това положение не прави кацикизма необходим и насъщен, поне до известна степен? Унамуно все повече се убеждава, че елитът трябва да се заеме със съдбата на народа и да му наложи културата: „ Малцината европейци, родени и живеещи в Испания, имаме братското задължение и право да се наложим над племената.“ Унамуно увеличава дистанцията с масите, които му изглеждат олицетворение на варварство и липса на култура. През 1910 г. той се примирява с демокрацията, „необходимото зло“, както човек приема да живее с неизлечима болест. Либерализмът и демокрацията са несъвместими. Либерализмът предполага разумен избор, присъединяване при определени условия и недостижима за мнозинството култура; докато демокрацията предполага индивидът да се обезличи сред масата и колективността. Именно това е неприемливо за Унамуно.

Еволюцията на идеите му го кара да премине в периода от 1890 до 1905 г. от интернационализъм към национализъм. Той реабилитира патриотизма и критикува интернационализма, обвинявайки го в утопизъм и отвлеченост. В същото време регионализмът му изглежда опасен, доколкото той представлява изолиране в областта, и е категоричен, че кастилският трябва да остане национален език на Испания[257]. Накрая, Унамуно обръща гръб на Европа. Той, който през 1890 г. възкликва: *Долу дон Кихот!*, през 1905 г. публикува *Животът на дон Кихот*, като реабилитация на донкихотовския дух. На разума, прогреса, техниката, европейските ценности той противопоставя най-вече вярата, религията, истинските кастилски ценности (*castizas*). Именно тогава той произнася прочутото възклицание: „Нека оставим европейците да правят откритията!“ Именно тези идеи ще развие Унамуно по-късно в творбата си *Трагичното чувство за живота*. След 1920 г. Унамуно вече заема второстепенна позиция в Испания, въпреки блестящите му и забележителни изказвания и пламенните му изяви срещу Примо де Ривера в полза на републиката. Той се чувства все по-отчужден от проблемите на своето време. Всъщност е останал в Испания от края на XIX в., по която изпитва носталгия. Либералният му темперамент много трудно се приспособява към съвременния свят, към надигането на масите и влиянието им върху политическия живот. След руската революция диктатурата на пролетариата му изглежда също толкова достойна за презрение, колкото и плутокрацията, или, както я нарича, *банкокрацията*.

По-младият от Унамуно Хосе Ортега-и-Гасет (1883-1955) дълбоко влияе на интелектуалците от своето поколение. Тук няма да разглеждаме философското

му творчество, което е огромно, а ще се ограничим с политическите му идеи. Като син на директора на голям всекидневник, *El Imparcial*, Ортега принадлежи към образованата мадридска буржоазия. Възпитаник на йезуитите, той завършва висшето си образование в Германия, след което заема катедрата по метафизика в Мадридския университет. Още на млади години се пристрастява към политиката и мечтае да играе роля в живота на страната си. Използва най-различни начини за изява: катедрата, конференциите, всекидневната преса, разполага в *El Sol* с чудесна трибуна, списанията – по-конкретно *Revista de Occidente*, книгите – той е тясно свързан с издателството „Еспаса Калпе". За разлика от много литератори преди него, негови съвременници или даже по-млади, Ортега изцяло принадлежи на времето си, т. е. на Испания, която се отдалечава от XIX в. и вече губи селскостопанския си облик. Мадрид наброява малко над петстотин хиляди жители през 1900 г.; надхвърля милион през 1935 г.; Барселона напредва със същите темпове и през 1930 г. става най-големият град в Испания, като изпреварва столицата. Урбанизацията и нейните последици, небостъргачите по „Гран Виа" в Мадрид, модерните многоетажни сгради в Барселона, автомобилът, телефонът, киното, големите печатни издания, съсредоточаването на много хора, и т. н. въвеждат начин на живот, навици и нрави, които коренно се различават от всичко познато до 1900 година[258]. Ортега е в свои води в тази страна, която вече не е Испания на Унамуно. Той би искал институциите да се приспособят към новото положение в страната. От политическа гледна точка Ортега цял живот се е придържал към две основни идеи: национализация и либерализъм.

Темата за национализацията се появява през 1914 г. в лекцията на тема „Стара и нова политика", която произнася с подкрепата на Лигата за политическо обучение. Ортега противопоставя една агонизираща „официална Испания" на една „жизнена Испания", която няма нищо общо с първата. Национализацията, както я замисля Ортега, се състои във връщане на нацията на отнетата ѝ от олигархията власт, която в момента обслужва интересите само на една класа: „Трябва да се национализират армията, монархията, работническата класа"; да се обясни на армията, монархията и работническата класа, че са част от висша общност, нацията; интересът на нацията не съвпада с интереса на отделни партии или кланове. Това предполага като предварително условие работническата класа например да не се чувства изключена и жизненото ѝ равнище да се повиши: трябва „да се умножи броят на домакинствата, в които хората не са принудени в края на месеца да пазаруват на кредит"; без благоденствие не е възможна политическа реформа. След което ще стане възможно Испания да бъде превърната в модерна и достойна за славното си минало нация, с цената на коренни промени, предназначени да премахнат рутината, корупцията, празните приказки и неефикасността. Дълго време Ортега вярва, че тази промяна може да се осъществи без смяна на режима, в рамките на парламентарната монархия. Към 1930 г. констатира, че това е невъзможно. Именно тогава се отказва от монархията и апелира за република. Според Ортега републиката предоставя възможност да се върне властта на нацията: „Републиката, това е възможността да се национализира властта и нацията да се идентифицира с нея; това е средството да се даде на народа възможността свободно да избира съдбата си, да се остави да „*fare da se*", да се организира по своему, да следва пътя си по непредвидимата посока на бъдещето, да живее със свой ритъм, ръководен от вътрешното си чувство."

Национализацията не е нищо друго, освен необходимата модернизация на страната, но тази модернизация според Ортега е единствено в рамките на либерализма, т. е. на един режим, основан, организиран и ръководен от просветен

елит, който се е заел със задачата да управлява народните маси. Трябва да се задвижат заедно „демокрацията и компетентността", да се уважава общата воля, но без тя да се следва по инерция: „Политиката е дейността, чрез която най-образованата партия на нацията определя, конкретизира колебанията на волята и мисълта на народа." Тук се появява темата за елита, небходим за живота на всеки народ. Испанската криза от 1917 г., болшевишката революция и общата стачка в Кордова през 1919 г. карат Ортега да се страхува, че Испания ще бъде заразена със заблуждаващи и безплодни масови идеологии. Именно това е темата на две произведения, *Испания, лишена от опора* и *Бунтът на масите,* първоначално публикувани като статии: Испания винаги е отказвала да бъде водена от елита, което ѝ пречи да стане силна нация. Във всяко общество трябва да се направи преразпределение на задълженията: ролята на елита е да управлява и ръководи, тази на масите – да се подчиняват; когато те поискат да управляват вместо елита, когато отказват да признаят авторитета му, обществото отива към катастрофа. Под маси Ортега разбира всичко, което не е част от елита; това е не само работническата класа; тук влизат също дребната буржоазия, средната класа и т. н. От работническата класа може да произлезе елитът на утрешното общество. Това кара Ортега да изрази парадокса, че е „социалист от любов към аристокрацията; аристокрация всъщност означава всяко социално положение, в което определящото влияние е на най-добрите[259] ". Действително Ортега мечтае за динамична буржоазия, модерна и загрижена за ефикасността, способна да промени Испания и да я издигне на нивото на другите европейски нации. Драмата на Ортега и на много от последователите му е, че тази буржоазия е малцинство и не успява да се пребори със съпротивата на олигархията, вкопчила се в привилегиите и политическите нрави на една отминала епоха. Именно тази буржоазия се добира до политическата власт при републиката, като не престава да бъде малцинство, но през 1931 г. може би е вече твърде късно. Мануел Асаня, който е неин представител, не греши в твърдението си, че Испания е преминала без преход от Стария режим към социална революция. Това, което Ортега и Асаня искат всъщност, е парламентарна и буржоазна република, която би накарала институциите да функционират правилно. През 1931 г. масите, от които се ужасява Ортега, имат други желания.

Дали Ортега е имал средствата да действа ефикасно? Това не е сигурно. От 1914 до 1931 г. той заема в испанското общество място, подобно на това на Раймон Арон през Четвъртата и Петата републики във Франция. И двамата са по образование философи, белязани от влиянието на немските социолози, които не престават да разсъждават за политиката и да я коментират в статиите и книгите си. С това се изчерпват приликите. Раймон Арон не се старае да бъде действащ политик; чувства се удобно в ролята на ангажиран зрител, докато Ортега никога не се задоволява да „гледа коридата от трибуните"; той иска да слезе на арената; чувства се длъжен да го стори: „Животът в Испания ни задължава, искаме или не, да се занимаваме с политика." Ако нямаше достъп до властта, той би се задоволил да бъде съветник на принца, вдъхновител на великите решения, без да се занимава с подробностите по изпълнението. Идеите му го карат да търси подкрепата на интелигентната модерна буржоазия, малцинство в Испания, която все пак не се оставя лесно да бъде направлявана. Това обяснява относителния неуспех и колебанията му; ту набляга на необходимостта от ангажиране; ту се оттегля на Авентин[260], критикувайки пороците на политиката[261]. За Ортега Мирабо е идеалният политик, т. е. противоположността на интелектуалеца: Мирабо не мисли; той действа. Писателят Макс Ауб дава следната оценка на двамата

интелектуалци, чийто път резюмирахме: „Най-голямото желание на Ортега и Унамуно е да завземат властта. Оттам идва омразата, която и двамата засвидетелстват на Асаня, интелектуалец като тях, който обаче я упражнява."

4. Падането на монархията

През септември 1923 г. Примо де Ривера представя военновременното правителство като краткотрайно средство за премахване на пречките за обновлението на страната, като се започне от професионалистите в политиката: „Военновременното правителство ще остане на власт петнадесет, двадесет или тридесет дни, колкото е необходимо, за да може народът да определи кадърните да управляват граждани, разбира се, извън политическата класа[262]." Грешката на Примо де Ривера е опитът му да институционализира диктатурата. Страната му е благодарна, че е разпуснал дискредитираните парламентаристи, възстановил обществения ред, гарантирал е социалния мир, разрешил е кризата в Мароко, модернизирал е икономиката. Диктаторът, нямащ нищо общо с тиранин, е доста популярен. Консерваторите и църквата са по-скоро доволни; за разлика от анархистите, синдикалистите също не показват недоволство. За да е пълен успехът, за диктатурата би било достатъчно да покаже по отношение на земеделските работници същото разбиране, както към работниците от промишлеността, да вземе предвид стремежите към автономия на някои области и да даде на Испания политическите институции, достойни за една велика страна. След няколко месеца управление някои започват да се оплакват. Военните, които Примо де Ривера назначава във всички администрации, не са подготвени за функциите, които се очаква те да изпълняват; налага се да бъдат заместени от чиновници. На 3 декември 1925 г. Примо де Ривера прави извънредна крачка; цивилно правителство наследява военновременното; неговите членове заемат министерските постове и започва да функционира министерски съвет под председателството на диктатора. Това са все нови и млади хора: Хосе Калво Сотело, Едуардо Аунос, граф Гуадалорсе, избрани заради компетентността им. Изкушени сме да ги наречем технократи. Те са в основата на по-голямата част от реформите, въведени в икономиката, някои от които безспорно са ефикасни. Въпреки успехите им зачестяват критиките към недомислията, грешките, скандалите[263]. Националистите протестират срещу нарушенията спрямо местните езици и култури. Примо де Ривера отблъсква студентите, които дотогава са били малобройни и не са се интересували от политика. Това е още един знак за промените в испанското общество през този период, а именно равномерното увеличаване на числеността на студентите в университетите за периода 1921-1926 година. От това време датират първите сгради в университетския град в Мадрид, в западната част на столицата, появили се благодарение на инициативата на Алфонсо XIII и подкрепата на Примо де Ривера: модерни сгради, спортни съоръжения, студентски общежития. Атмосферата във факултетите се променя. Новите студенти са по-антиконформистки настроени от предшествениците си. През май 1925 г. Хосе Мария Сберт, председател на Сдружението на студентите по агрономство, е уличен като виновник за един инцидент; Примо де Ривера е възнамерявал да го депортира на Канарските острови, после размисля и решава да го въдвори на местожителство в...Куенка! През януари 1927 г. е създадена Испанската университетска федерация, ИУФ, която се определя в лявата част на политическото пространство. През март 1928 г. тя организира стачка, първата по рода си в Испания, в знак на протест срещу

наказателната мярка спрямо професор Хименес де Асуа, уволнен заради лекция за контрола на раждаемостта. През март 1929 г. е обявена нова стачка срещу проектите на министър Калехо, предвиждащи да се разреши на йезуитите от Деусто и августинците от Ескориал да издават дипломи, равностойни на тези в общественото образование. Някои професори, сред които и Ортега, се солидаризират със студентите си; университетът е закрит; ИУФ, чиито републикански уклони се проявяват все по-отчетливо, е разтурена, но правителството трябва да отстъпи; декретите Калехо са отменени.

Накрая политиците стават нетърпеливи, и с тях част от армията. Артилеристите протестират срещу декрет от 1926 г. относно привилегированите повишения. Водачите на движението са безмилостно прогонени. Нещата бързо се уреждат, но инцидентът показва, че генерал Примо де Ривера не може да разчита на предаността на армията. Някои военни заемат откровено политически позиции. През 1925 г. група офицери под покровителството на осемдесет и три годишния ветеран, генерал Вейлер, организират заговор с неколцина цивилни за сваляне на диктатора. Операцията е предвидена за Еньовден, 24 юни 1926 година. Зле подготвена, тя се проваля трагично и някои от конспираторите, като генерал Сегундо Гарсия и Грегорио Мараньон, известен лекар, са арестувани. В много среди обвиняват Примо Ривера, че се е вкопчил във властта; съществува тенденция да се забравят престъпленията на парламентарния режим и желание за връщане към нормален политически живот. Диктаторът, който е все така враждебно настроен към политиците, възнамерява да преодолее трудностите, създавайки съвещателно събрание. Той се обръща към народа за одобрение чрез любопитен плебисцит: тези, които са съгласни, са поканени да се подпишат от 10 до 13 декември 1926 г. в регистрите, предоставени на разположение в кметствата! През септември 1927 г. характеристиките на този съвещателен орган се изясняват. Той ще включва от триста двадесет и пет до триста седемдесет и пет представители от двата пола; всяка провинция ще назначава трима представители; един за самата провинция, друг за общините и трети, предложен от официалната партия, Патриотичния съюз. Събранието ще се допълва от представители на културната общност, производителите, работниците, както и на други дейности от живота в страната, посочени от правителството.

Този път социалистите отказват да се ангажират. Те започват да се оттеглят в опозиция на режима. Примо де Ривера пренебрегва този факт. Съвещателното събрание има мисията да подготви конституция, която би изключила всеки опит за връщане към парламентарния режим. Предварителният проект от 1929 г. предвижда създаване на два органа: кралски съвет, включващ членове, назначени пожизнено, и избираеми членове: единствена камара, като половината от членовете ѝ ще се избират с общо гласуване, а останалите ще се посочват от краля и професионални организации.

В действителност никой не е удовлетворен от този начален проект, даже и диктаторът, според когото кралският съвет и кралят разполагат с прекалено много власт. Колкото до политическите партии, тези корпоратистки институции ги карат да съжаляват за стария парламент, чиито недостатъци са позабравени. На 26 януари 1930 г. Примо де Ривера изненадва всички. Той оповестява намеренията си чрез пресата: през 1923 г. е завзел властта със съгласието на военните; сега също възнамерява да се консултира с командващите армията, за да разбере дали му гласуват доверие; в противен случай ще подаде оставка. Алфонсо XIII се обижда от начина му на процедиране: генералът не се съобразява със суверена! Отговорите на военните пристигат: никой не гласува доверие на диктатора. Ве-

рен на обещанието си той си прави съответните изводи и подава оставка на 28 януари 1930 година[264].

Алфонсо XIII възлага на генерал Беренгер да ликвидира диктатурата. Съвещателното събрание е разпуснато; публикуван е декрет за обща амнистия; подготвя се връщането на конституцията в нейния вид от 1923 година. Именно в това е „заблудата на Беренгер[265]": да мисли, че може да затвори скобата, отворена от държавния преврат, и да продължи както преди, и то под президентството на генерал, който, с право или не, е считан за виновника за поражението при Ануал. След 1923 г. положението се е променило. Във всички области расте броят на осъзналите пороците на системата, те вече не искат да се връщат към миналото; желаят прогрес, по-значителен от няколко нищожни промени. Набира популярност идеята, че монархията прекалено се е компрометирала с диктатурата. Вместо да се прояви като уравновесяващ, надпартиен фактор и гарант на националното единство, тя се е идентифицирала с една непопулярна система на управление; от този момент нататък я смятат за пречка по пътя на обновлението. Много хора вече възлагат надежди на режим, който би сложил началото на нова ера. Републиката вече не внушава страх, тя привлича. Интелектуалците, които я проповядват от няколко години, са подкрепени от политиците, до този момент доста резервирани. През февруари 1930 г. Мигел Маура, син на един от най-влиятелните водачи на десницата преди 1923 г., се обявява за републиканец. На 13 април Алкала Самора, в когото няма нищо революционно, също обявява присъединяването си към консервативна република, според него единствено подходяща за създаване на благоприятни условия за една модерна Испания. На 4 май друг водач на консерваторите, Осорио-и-Галярдо, моли царя да абдикира. През август 1930 г. в Сан Себастиан се събира малък комитет, за да подготви промяната на режима; той обединява републиканците от всички течения и е подкрепен от каталонските националисти, ОСТ и Социалистическата партия; даже анархосиндикалистите на НКТ приемат споразумение с републиканците. За да окаже влияние върху правителството, комитетът в Сан Себастиан разчита на военните, но гарнизонът в Хака се вдига на 12 декември, по-рано от уговорката; капитаните Фермин Галан и Гарсия Ернандес са арестувани и разстреляни. На 19 декември е обявена обща протестна стачка.

През януари 1931 г. Ортега и интелектуалците публикуват нов манифест, прославящ републиката. Беренгер възнамерява да предотврати кампанията на опозицията, насрочвайки законодателни избори. Социалисти и републиканци обявяват, че няма да участват. Изолиран, Беренгер подава оставка на 14 февруари 1931 година. Алфонсо XIII съставя ново правителство под председателството на адмирал Аснар. Той се опитва да преодолее кризата, възползвайки се от едно предложение на граф Романонес: за да се понижи напрежението, защо да не се започне с обновление на общинските съвети? Предполага се, че този вид гласуване съдържа по-малко политически рискове, тъй като не би мобилизирал прекалено партиите. Оказва се, че те се заблуждават. Сметката се прави, без да се вземе предвид решителността на опозицията и нетърпението на общественото мнение. Правителството влошава положението, опитвайки се да манипулира електората; то отново прибягва към кациките от миналото. Лоши сметки: в селските среди каузата на монархията се идентифицира с тази на кациките, тези първенци, символизиращи вече повече от тридесет години пороците, в които обвиняват системата на Реставрацията. Повече от всякога републиканците изглеждат като единствено способни да въведат морал в обществения живот. Кампанията за общинските избори на 12 април 1931 г. протича спокойно, но всички осъзнават

важността на залога. Всъщност решава се не само съдбата на общинските съвети, а формата на управление. Въздържали са се средно 33 %; в някои области на Андалусия, Галисия и Гуадалахара достигат до 50 %, но в градовете избирателната активност обхваща до 90 % от гласоподавателите по списък, докато в предходните избори тази цифра не надвишава 40 %. Вечерта на 12 април републиканците печелят мнозинство в четиридесет и един от петдесетте провинциални центрове, но би било неточно да се противопоставят резултатите в селските райони и градовете. Както отбелязва Тусел, не би могло да се каже, че селото е гласувало за монархията; както обикновено, то е следвало указанията на кациките. Обратно, винаги когато общественото мнение успява да се изрази свободно, т. е. в градовете, то се произнася против монархията. По-късно, през 1939 г., Асаня признава: „През април 1931 г. огромното мнозинство от електората бе антимонархистко. Волеизявлението на гласоподавателите през този ден бе по-скоро против краля и диктаторите, отколкото в полза на републиката." За най-съзнателните от избирателите стремежът към демокрация преминава през установяване на републиката; монархията е загубила целия си престиж и надеждност. Именно така го разбира Алфонсо XIII; той отказва да прибегне до сила, както го съветват някои министри. Прочее, генерал Санхурхо, под чието разпореждане е Гражданската гвардия, информира някои високопоставени лица, че не отговаря за своите отряди в случай на действия срещу краля. Тази декларация отстранява последните колебания. На 14 април работници, чиновници, студенти прекъсват работа; всички са на улицата и чакат обявяването на републиката. Алкала Самора изисква от граф Романонес Алфонсо XIII да напусне Испания „преди залез слънце". Републиканските водачи все още се колебаят; Санхурхо ги пита какво чакат: вече няма правителство, няма власт; полицията трябва да знае на кого да се подчинява! Тогава членовете на комитета от Сан Себастиан отиват в седалището на Министерство на вътрешните работи на Пуерта дел Сол, препълнен от приветстващата ги тълпа. Не без опасения те прекрачват прага; часът е осем вечерта; след няколко секунди колебания командващият гвардията дава заповед за отдаване почест на правителството на републиката. През нощта Алфонсо XIII се отправя в изгнание; напуска Испания, но не абдикира; той храни надежда, че ще се върне с помощта на привържениците си, които смята, че още са му верни.

ШЕСТА ГЛАВА

ВТОРАТА РЕПУБЛИКА
(1931 – 1936)

Републиката се възцарява сред всенародно ликуване. Във временото правителство са представени почти всички движения, от левицата до десницата. То включва трима социалисти: Фернандо де лос Риос, министър на правосъдието, Прието, министър на финансите, Ларго Кабалеро, министър на труда; двама радикали: Леру, министър на държавната администрация[266] и Мартинес Барио, на комуникациите; двама радикал-социалисти: Алваро Алборнос на социалните грижи и Марселино Доминго на просветата; един член на Републиканско действие: Асаня, министър на отбраната и накрая двама представители на регионалистите: каталонецът Д'Орвел на икономиката и галисиецът Касарес Кирога на морския флот. Ориентацията е силно лява, без да е революционна. Всички министри са решени да приложат програмата минимум, съгласувана от тях чрез пакта в Сан Себастиан. Те осъзнават, че започва нова епоха[267]. Проблемът е да не се разочароват надеждите на испанците, които очакват републиката да реши всички проблеми. „Диктатурата е управлявала, а не е правила промени" (Пиер Вилар); републиката иска да направи промени, но дали ще съумее да управлява? Способна ли е? Примо де Ривера се е възползвал от периода на просперитет, настъпил в Испания, както и в останалата част на Европа и несъмнено не е случайно, че неговият край съвпада с първите проявления на кризата от 1929 г.: срив на песетата, безработица, настъпила след грандиозната строителна дейност, разгърнала се по случай световното изложение в Барселона и иберийско-американското изложение в Севиля. Републиката се сблъсква със сложна конюнктура. Минното и металургичното производства бележат спад; износът на цитрусови плодове, вино и зехтин се срива. През 1935 г. приходите от външната търговия достигат едва шестстотин милиона златни песети; докато през 1928 г. те са надвишавали два милиарда. Могат да се предвидят последиците върху заетостта. Фабриките забавят ход; най-облагодетелстваните труженици работят само три или четири дни седмично. Положението е най-кризисно в земеделието. Въпреки напредъка на промишлеността[268], в селскостопанския сектор през 1931 г. все още са ангажирани 45,5 % от активното население. Много земи пустеят; селскостопански работници са освободени или работят само един месец годишно. От общо шестстотин хиляди безработни, четиристотин хиляди са селяни. Налице е утежняващото обстоятелство, че емиграцията вече не е решение за излишъка на работна ръка. Повече от милион са испанците, които всяка година напускат родината, за да търсят в чужбина работа, каквато не намират в страната си. Америка и развитите европейски страни, също засегнати от рецесията, се затварят и много от заминалите сега се завръщат в Испания, където увеличават числото на безработните. Този факт обяснява напрежението сред масите и решителността на профсъюзните организации, както и втвърдяването на левите партии под натиска на техните членове и избиратели.

В Испания, както и в други европейски страни, кризата има политическо, социално и идеологическо отражение. Тук също се задава въпросът дали е уме-

стно да се предостави по-голяма възможност за държавна инициатива при овладяване на икономическите механизми; дискутират се съответните предимства на частната собственост и колективизацията на средствата за производство; обвиняват парламентарната система и демокрацията, че са некадърни да се справят с проблемите и се проповядва установяването на силна власт, т. е. диктатура, по-авторитарна от тази на Примо де Ривера. И в Испания левите сили имат рефлекси, познати ни от други държави: противопоставяне на надигането на тоталитаризма чрез антифашистки съюз. Подобни аналогии се откриват даже и в хронологията: почти едновременно се появяват Фалангата в Испания и Огненият кръст във Франция. Залитането надясно в Испания през 1934 г. става едновременно с манифестацията на 6 февруари в Париж, и в двете страни изборните коалиции от типа Народен фронт се опитват да попречат на установяването на авторитарен режим. Тези наблюдения ни навеждат на мисълта да не изолираме историята на испанската република от общата еволюция в Европа. Това, което е специфично за Испания, е, първо, късното установяване на демокрацията, все още недостатъчно вкоренена в страната, за да устои на натиска на привържениците на стария режим; след това, съществуването на регионалистки домогвания, които според някои са заплаха за единството на нацията; накрая, това е наличието на пролетарски маси, лишени от всичко, остротата на аграрния проблем и отказът на земевладелците да приемат каквато и да било реформа, даже скромна и разсрочена във времето. Съчетаването на общите проблеми и специфичните въпроси води до създаване на взривоопасна ситуация, която преминава в гражданска война. От 1931 до 1933 г. съюзът на левите републиканци и социалистите помага да се гласува демократична и светска конституция, да се удовлетворят исканията на регионалистите и да се приложи една все още плаха аграрна реформа, но синдикалистите са нетърпеливи и опозициите се организират. Общите избори през 1933 г. излъчват парламентарно мнозинство, решено да се върне към предишните реформи. За да предотвратят това, което наричат път към фашизма, социалистите и синдикалистите се опитват да предизвикат революция. Последвалите репресии подтикват републиканците и социалистите отново да се обединят, за да поискат амнистия и да подготвят завръщането си на власт. Това е свършен факт през 1936 година. Победена от всеобщото избирателно право, авторитарната десница вижда спасение единствено във въоръженото въстание.

1. Левицата на власт

Републиката има шанс да се задържи единствено ако разполага със социална основа и демократична легитимност. Тези две условия предполагат съюз на републиканци и социалисти. Декрет от 10 май установява избирателната система, която остава в действие до 1936 г. и дава предимство на изборните коалиции: листите, които получават абсолютно мнозинство, спечелват 80 % от местата; останалите се разпределят между всички листи на пропорционален принцип; тази избирателна система позволява да се излъчи мнозинство, без да се елиминират малцинствата[269]. Общите избори, които се провеждат на 28 юни, бележат 70 % активност, с изключение на областите със силно анархистко присъствие: Кадис, Севиля, Барселона, където въздържалите се са много по-многобройни. От 4 385 155 гласували десните партии получават 657 872 гласа, центърът – 1 665 692, и левицата – 2 881 056. Поради избирателната система разпределени-

ето на местата дава явно предимство на левицата, която почти навсякъде представя общи листи: леви републиканци и социалисти[270]. Социалистите определено са начело със сто и шестнадесет депутати, последвани от радикал-социалистите – 53 депутати, каталонската левица – 36 и Републиканско действие, партията на Асаня – 26. Комунистическата партия има само един депутат. В крайна сметка лявата коалиция получава 279 места срещу 119 за центъра[271] и само 41 за десницата[272]. Избрани са повече от стотина представители на просветата и журналистиката; сред тях фигурират личности като Мануел Асаня, Хулиан Бестейро, Мануел Б. Косио, Хосе Хирал, Салвадор де Мадариага, Грегорио Мараньон, Ортега-и-Гасет, Перес де Аяла, Фернандо де лос Риос, Клаудио Санчес Алборнос, Унамуно, Луис де Сулуета[273] ... Новата власт е като че ли власт на интелектуалците; те са министри, депутати, посланици[274], висши държавни служители. Свиканите на 14 юли – колко символично! – Кортеси избират за председател умерения социалист Хулиан Бестейро. На 28-ми те потвърждават поемането на функциите от временното правителство чрез вот на доверие и на другия ден избират пропорционално комитета, чиято мисия е да подготви конституцията; оглавява го социалист, Хименес де Асуа. Като хора, загрижени бързо да създадат в Испания модерни институции и структури, подобни на тези във великите демократични страни, членовете на правителството успяват за няколко месеца да проведат смели реформи по главните въпроси, считани още през XIX в. като жизненоважни за нацията: образованието, армията, отношенията между църквата и държавата. Те намират приемливо решение за проблема с каталонския регионализъм, но не са в състояние да удовлетворят исканията на работниците, нуждаещи се от работа, от по-добри условия на съществуване и, що се отнася до селяните, от земя за обработване. Тези въпроси пораждат много спорове и поставят под въпрос спечелени вече позиции и социални групи: духовенството, военните, едрите земевладелци. Либералната десница скоро напуска правителството. То, ограничило се до съюза на левите републиканци и социалистите, разполага с мнозинство в Кортесите, но трябва да се справи със заговорите и социалните движения, които в крайна сметка подронват престижа и легитимността му.

Републиката на труженицте

Испанските републиканци приветстват Ваймарската конституция. Още преди обявяването на републиката немският модел според тях е идеалното решение, подходящо да бъде приложено в тяхната страна при съществуващото положение. Подобно на Ваймарската, и испанската конституция е либерална по дух; желанието е тя да бъде социална и обединяваща, като в същото време предостави на областите възможност да еволюират към автономност – на последната точка ще се върнем отново. Член първи определя Испания като „демократична република на труженицте от всички класи, чиито основни принципи на управление са свободата и справедливостта". Формулировката е неясна. Изкушени сме да заподозрем отстъпление в полза на социалистите, които може би биха искали по-голяма яснота, например за създаването на икономически или работнически съвети, както са били дефинирани от Ваймарската конституция; в Испания създаването на органи от този тип остава в областта на правото. Никакъв преамбюл, нито декларация за правата не предхожда текста на конституцията. След обсъждане съставителите решават следното: вместо да съставят декларация, която би могла да се сведе до проста „декламация" (Хименес де Асуа), те предпочитат да вмъкнат в конституцията гаранции против злоупотреба с властта.

Парламентът се ограничава до една единствена камара. Авторите се опася-

ват да не би един сенат да попречи на реформите и да влезе конфликт с камарата на депутатите, което би възпрепятствало доброто функциониране на законотворчеството. Хименес де Асуа цитира аргумент на Сиейес: ако двете камари са единодушни и представляват едновременно народната воля, едната е в повече; ако едната се противопоставя на другата, тя престава да изразява общата воля, което е необходимо условие за законодателната власт.

Що се отнася до отношенията между властите, избраната формулировка е като при парламентарния режим: правителството отговаря пред събранието, но прерогативите на президента са по-големи от тези, които конституцията от 1875 г. дава на френския президент: избран от Националното събрание, президентът разполага с право на вето; за да бъде то отхвърлено, е необходимо мнозинство от две трети от гласовете; президентът назначава главата на правителството; той не може да разпуска събранието повече от два пъти на мандат; при повторно разпускане Кортесите са овластени да го свалят от поста, ако решат, че е злоупотребил с това право. Учредителите предпочитат равновесието пред разделението на властите: „Днес властта се излъчва от народа; тя се олицетворява от държавата и се упражнява чрез нейните органи; вече не е необходимо да се разделят изпълнителната от законодателната власт; нужно е по-скоро да се засили тяхната сигурност и приемственост." (Хименес де Асуа). За да гарантира една правова държава, конституцията създава върховен съд, чиито членове са избрани от представителите на парламента и магистратурата. Освен това един конституционен съд има право да сезира президента на републиката, ако счете, че даден закон не съответства на конституцията; тогава президентът има право да го предложи на парламента за повторно обсъждане, а в случай на несъгласие, да прибегне до референдум.

Конституцията предвижда двойно гражданство за поданиците на Португалия и страните от Латинска Америка, включително Бразилия, при условия на реципрочност. Тази разпоредба се приема единодушно. Това не важи обаче за член 34, който дава право на гласуване на жените[275]. Левицата далеч не е единодушна по този въпрос; тя се опасява, че жените ще бъдат повлияни от енорийските свещеници и гласовете им могат да поставят под въпрос мнозинството, най-вече като се има предвид, че са по-многобройни от мъжете[276]; левицата приема, че в краен случай жени могат да бъдат избирани от мъжете съгласно декрета от май 1931 г. за начина на гласуване, но не и те да бъдат избирателки. Парадоксално е, че именно жена, и то депутатка, Виктория Кент, настоява левицата да не дава право на глас на жените: това би било опасно, много рано е, да се изчакат поне осем години...[277]. Друга поправка в същия дух предлага правото на гласуване на жените да е предмет не на конституционна разпоредба, а на обикновен закон, като по този начин той лесно може да бъде преразглеждан, ако се установи, че жените гласуват под влияние на енорийските свещеници и реакцията. Един депутат предлага да се откаже право на гласуване на омъжените жени, монахините и проститутките под претекст, че за да гласуваш, трябва да си свободен! Вотът се състои на 1 октомври. Със сто и шестдесет гласа срещу сто и двадесет участниците решават да дадат на жените право да гласуват. Социалистите накрая се обединяват, не без резерви от страна на някои от тях[278], същото важи за баските националисти; десницата е раздвоена: една част от земеделците следват Хил Роблес и гласуват „за", включително Алкала Самора; само радикалите и радикал-социалистите гласуват против. Така испанките се сдобиват с гражданско равноправие с мъжете над десет години по-рано от французойките[279].

Конституцията е приета на 9 декември 1931 г. с изразително мнозинство:

триста шестдесет и осем депутати срещу четиристотин тридесет и девет гласуват „за"; единствено крайната десница гласува „против". Въпреки резервите им относно религиозната политика (ще се върнем на тази тема), либералната десница и баските националисти подкрепят крайния текст. На другия ден Нисето Алкала Самора единодушно е избран за президент на републиката.

Образование и култура

Интелектуалците организират кампания за републиката. Те също имат дял в успеха от 14 април 1931 година. Някои влизат във временното правителство; много от тях заседават в Кортесите. Един от тях олицетворява надеждите – и провала – на Втората испанска република: Мануел Асаня. Той е откритието на 1931 година. Със своята интелигентност и дарбата си на оратор веднага се налага като водач на новите избраници на властта. След като го изслушват в парламента, един от ветераните, Леру се възхищава от представянето му: „И вие сте крили този талант!" Тази харизма има и обратна страна: омразата, която Асаня поражда у противниците[280].

Асаня сам се определя като „интелектуалец, либерал и буржоа". Роден в Алкала де Енарес през 1880 г., той произхожда от старо кастилско буржоазно семейство с либерални традиции. След като завършва Колежа на августинците в Ескориал, следва право и защитава дисертация за отговорността на тълпите; той вече се интересува от ролята на масите! През 1911 г. Комитетът за развитие на образованието му отпуска стипендия за Франция; възлагат му проучвания за френското гражданско право през Средновековието във френските университети *Ecole des chartes*[281] и *Ecole pratique des hautes études*[282], но той прекарва времето си предимно в изучаване на френските нрави и институции, от които много се възхищава. Именно тогава става франкофил; такъв ще остане за цял живот; мечтата му е да промени Испания по примера на републиканска Франция: парламентарен режим, отделяне на църквата от държавата, национална армия, основаваща се на задължителна военна служба. След завръщането си в Испания постъпва на работа в Управлението на регистъра и нотариата, но наклонностите му го тласкат към литературата и идейните спорове. От 1913 до 1919 г. заема поста секретар на *Атенео* в Мадрид; избран е за председател през 1930 година. През 1920 г. основава списание за литература, *La Pluma*. През 1923 и 1924 г. ръководи списание *España*. Публикува есета, сред които един точен анализ на творчеството на писателя Хуан Валера, с който спечелва през 1926 г. национална награда по литература, както и книга със спомени за детството и юношеството си – *Градината на монасите*, един от шедьоврите на испанската литература през XX век. Творчеството му дава ясна представа за мястото, което би заел Асаня в испанската литература, ако не бе обсебен от политиката през 1930 година.

Както много други интелектуалци на своето време, Асаня се интересува от политика. От 1915 г. го виждаме редом с Ортега в Лигата за политическо възпитание. След това участва във всички битки; подписва всички манифести. През 1924 г. се оформят републиканските му убеждения. Заедно с Хосе Хирал основава Републиканско действие, което никога не ще се превърне в масово политическо движение; може би в това е шансът му: тази групичка не тревожи богатите с кадри и активисти партии. Асаня се намесва директно в събитията, довели до падането на монархията. Изявява се най-вече като един от най-слушаните оратори на големия митинг в Мадрид на 28 септември 1930 г., на който се изказва за „буржоазна и парламентарна република". Съвсем естествено е участието му във временното правителство като министър на войната, пост, който запазва до ок-

томври, когато оглавява правителството. Той играе решаваща роля във всички дебати през този период. Когато десницата се установява на власт през 1933 г., Асаня застава начело на опозицията. Тогава той се радва на изключителна популярност; способен е да събере многохилядни митинги в защита на съюза на левицата срещу коалицията на десните. След победата на Народния фронт никой не му оспорва премиерския пост, който той напуска на 10 май 1936 г., за да стане президент на републиката.

Мануел Асаня е отличен пример за интелектуалец във властта. За разлика от Ортега той не само се опитва да влияе на съдбата на страната; иска също да участва в политическата борба и веднага достига до най-високите постове. Натрапва се приликата с Леон Блум. Любопитна е констатацията, че в един и същ момент и във Франция, и в Испания интелектуалци оглавяват правителства на Народния фронт. Как Асаня разбира политическата дейност? Първо, той смята, че един интелектуалец не е по-квалифициран от който и да било друг, за да управлява: „Даже човек да е извоювал видна позиция и блестящо да се е откроил чрез заслугите си в определена интелектуална дейност, това не е гаранция, че ще има същия успех в политиката." С други думи един интелектуалец не е непременно добър политик, защото политиката изисква специфични способности. Не трябва също така, продължава Асаня, да изпадаме в противоположната крайност и да смятаме, че политиката е запазена територия за професионалисти или специалисти. Асаня се отнася с недоверие към празнословието на някои идеолози и експерти. Първите обвинява в непознаване на конкретните проблеми, вторите – в изключително тясната специализация, което ги прави подходящи за изпълнители, но не и за ръководна роля. Политикът трябва да умее да се справя с всички проблеми, което изисква обобщено, но не неясно мислене, и едновременно с това да притежава дълбоки познания по някои от въпросите, които биха могли да възникнат. Именно това прави самият той, специализирайки се във военното дело. Вдъхновява от престоя си във Франция, за да напише книгата *Анализ на съвременната френска политика*, от която през 1919 г. е публикуван само първият том, третиращ военната политика; вторият и третият е трябвало да разгледат респективно отношенията на църквата и държавата и темата за изборите. Следователно неслучайно през 1931 г. Асаня става министър на войната; самият той смята, че е придобил в тази област теоретична компетентност. В общи линии мнението му е, че интелектуалецът като такъв не е по-квалифициран от всеки друг, за да стане политик, но и че не трябва да претендира за ролята на придворен съветник, отказвайки самият той да се ангажира и да си изцапа ръцете. Когато някой интелектуалец реши да се занимава с политика, той трябва да го стори без резерви и без да счита, че е натоварен със специална мисия. Това е първата разлика с Ортега-и-Гасет.

Втората разлика се отнася до средствата. Без да се отказва от своя либерализъм, Асаня се приспособява към ситуацията в Испания и света. Той прави изводите си от кризата през 1917-а. През същата тази година масите нахлуват в политическия живот, оттук нататък с тях трябва да се съобразяват. Ако либералите искат да успеят, те трябва да се опрат на масите и да вземат предвид техните стремежи и искания. Асаня добре знае, че тълпите понякога упражняват влияние, на което трябва да успееш да се противопоставиш; но същевременно си остават източник на демократична легитимност; именно те са последната решаваща инстанция: „Политиката се прави с тълпите, които е нужно да се организират; изобщо не става въпрос да се затворят в рамките на някакви формации или да се дисциплинират в комитети, а да се събуди в тях или да се избистри общата

воля, да се знае какво искаме да направим всички заедно и да обединим усилията си за постигане на желаното." Проблемът, според Асаня, е да се съчетаят либерализмът и демокрацията, свободата и властта, да се създаде силна и успешна държава, ползваща се с доверието на масите.

Това предполага да се приеме все по-активната роля на масовите организации и своевременно да се провеждат необходимите реформи. Асаня изобщо не е революционер; смята, че най-доброто средство да се избегне революцията е навреме да се извършат нужните социални реформи[283]. Той се намира в двусмислена позиция; трябва да разчита на масите, без да се превръща в техен инструмент. Това го принуждава да се бори на два фронта: трябва да защитава републиканските институции едновременно срещу защитниците на Стария режим, които смятат, че се отива твърде далеч, и срещу революционерите, които се възмущават, че не се отива още по-далеч, което му навлича омразата на десницата и недоверието на крайната левица. През 1936 г. той се сблъсква със същия проблем, но при по-драматични обстоятелства: той, който изпитва ужас от насилието, е въвлечен в революционната ситуация, създадена от бунта на военните, което обяснява неговото оттегляне от 1936 до 1939 година. Асаня се проваля в опита си да реформира Испания, за да ѝ спести ужасите на революцията. Той не успява да предотврати гражданската война. С него завършва една епоха в историята на Испания, през която интелектуалците започват да задават жизнено важни въпроси, след което им се налага да ги разрешат чрез с помощта на един от тях.

През 1931 г. повечето от интелектуалците от поколението на Асаня се присъединяват към Социалистическата партия или Партията на републиканското действие; те стават политически дейци. Други, Унамуно, Ортега, Мараньон, Перес де Аяла, се отдръпват; отвратени са от мисълта да се подчиняват на партийна дисциплина и са разочаровани от развитието на събитията[284]. Те рядко вземат думата в Кортесите по време на важните дебати[285]. Малката група *В служба на републиката*, която създават, е разпусната на 29 октомври 1932 година. Други, по-млади интелектуалци, поемат щафетата. Те еволюират в различни посоки, и в Испания, и във Франция. Някои, отказвайки се от парламентарния режим и демокрацията, са изкушени от тоталитарните идеологии, въодушевяващи нацията и проповядващи установяването на силна власт. Други, по-многобройни, решително се насочват на ляво, присъединявайки се към организациите, близки до комунистическата партия, и вземат участие в борбата против фашизма. През 1933 г. Хосе Бергамин основава списание *Cruz y Raya,* напомнящо това на Емануел Муние – *Esprit*; в него пишат католиците, които отказват да поддържат реакционните позиции на испанската църква.

Верни на себе си, интелектуалците, участващи във властта, обръщат голямо внимание на проблемите на просветата. След XIX в. реформаторите са убедени, че модернизацията на Испания минава през образованието; нищо не е възможно в страна, в която през 1877 г. има най-висок процент неграмотни в цяла Европа – 75 %, което я поставя на едно ниво с Португалия и Русия. Под натиска на краузистите и Свободния университет усилията първоначално се насочват към формирането на елит, т. е. към висшето образование и изследователската дейност, увенчавайки се с бъдещи възхищение резултати. От 1930 до 1936 г. испанският университет несъмнено е един от най-добрите в света. Даже ако разгледаме само филологическия факултет в Мадрид, сред преподавателите му откриваме изключителни личности като историците и филолозите Менендес Пидал, Санчес Алборнос и Америко Кастро, философите Ортега, Гаос, Субири, арабистите Гомес Морено и Асин Паласиос... Техни асистенти са Педро Салинас, Монтесинос,

Лафуенте Ферари... Републиката обръща голямо внимание на университетските кадри. В духа на началото на века, когато се създава Комитетът за развитие на образованието, през 1932 г. се открива международният университет в Сантандер. Добър пример за ново начинание, още повече че този път самата Испания кани чужденци да дойдат да слушат лекциите на нейните професори и да разговарят с тях. Марсел Батайон, Жак Маритен, Уисинга и много други са летните гости на тази институция, организирана от един енергичен главен секретар, Педро Салинас, също голям поет. Благодарение на него летните курсове в Сантандер придобиват изключителна научна стойност, международно измерение и интелектуален престиж. Ще трябва да минат четиридесет години, за да си възвърне испанският университет ниво, подобно на постигнатото в навечерието на Гражданската война.

Началното образование е много по-занемарено. Действително през 1900 г. е създадено Министерство на народното образование, до този момент за него отговаря Министерството на социалните грижи (*fomento*). Един от първите министри, граф Романонес през 1901 г. предлага да се гласува закон, според който държавата да плаща две трети от заплатите на началните учители, а останалата една трета, както и преди, да се поема от общините или семействата. Тази мярка би позволила да се подобри положението, но не е подкрепена; няма достатъчно училища, нито учители, а настоящите са зле платени. През 1930 г. повече от милион деца не посещават училище и степента на неграмотност достига 44 %. Едно от първите решения на временното правителство от 23 юни 1931 г. касае образованието. Едновременно се създават седем хиляди работни места за учители; заплатите им се увеличават от 20 на 40 %; бюджетът, предназначен за възнаграждение на обучаващия персонал от по-малко от пет милиона песети се увеличава на повече от тридесет и осем милиона. През 1932 и 1933 г. се построяват около седем хиляди училища, почти колкото през предходните тридесет години. Нужно е време, за да се подготвят учители и открият паралелки. Републиканците бързат. За да се ускорят мерките, с декрет от 29 май 1931 г. се създават педагогически мисии, ръководени от Мануел Б. Косио. Те представляват екипи от преподаватели и студенти, които обхождат най-отдалечените кътчета на Испания, за да разпространяват културата. Мисиите пристигат с необходимото оборудване: прожекционни апарати, радиоапарати, музикални инструменти, книги, снимков материал, репродукции на картини... В продължение на седмица те изнасят уроци и лекции, коментират документи; опитват се с променлив резултат да събудят интереса на неграмотните селяни към най-висшите прояв-ления на културата. Във всеки случай инициативата свидетелства за убеждението, че културата не трябва да бъде достояние на ограничен елит, и за желанието тя да бъде поставена на първо място сред приоритетите. Точно това състояние на духа подтиква Федерико Гарсия Лорка да основе с помощта на обществените власти театрално университетско дружество, по-известно с името *La Barraca*. От лятото на 1932 до април 1936 г. тази трупа организира двадесет и две турнета из селата. Тя представя почти винаги пиеси от класическия испански репертоар (Лопе де Вега, Калдерон, Сервантес), с редки отклонения към съвременността, например поставянето на една поема на Антонио Мачадо, *Земята на Алваргонсалес*. Тези популистки инициативи заслужават нещо по-добро от скептичните усмивки, дори сарказма на своите хулители. Писатели, драматурзи, поети и киноделци изведнъж откриват, често без да могат да повярват на очите си, материалната и духовна нищета на своите сънародници; за това свидетелстват много от създадените по това време произведения[286].

Републиката насочва усилията си в областта на народното образование предимно за обхващане на децата в училища и ликвидиране на неграмотността. Все пак тя не пренебрегва и средното образование; броят на държавните учебни заведения, еквивалент на френските лицеи, е удвоен, но в тази област тя се сблъсква директно с католическата църква. Религиозната политика на правителството и поддържащото го мнозинство цели преди всичко една цел: да отдели от конгрегациите обучението на младежта, но Църквата не възнамерява да отстъпи от доминиращата позиция, която отдавна има в тази област.

Църквата и държавата

На 15 май 1931 г. една община в Астурия изпраща следната телеграма на гражданския губернатор на провинцията: „Сега, след като републиката е обявена, какво да правим с енорийския свещеник?“ Вероятно историята е измислена, но добре илюстрира духа на времето. В очите на много испанци републиканците не са нищо повече от безбожници и неприятели на религията. Министърът, Фернандо де лос Риос, който не е сектант, не крие своите чувства. За него, както и за част от напредничавата буржоазия и за работническата класа, дълго подозирани и обиждани, тъй като са оспорвали хегемонията на църквата и духовенството, часът на разплатата е ударил: „Ето ни пред решителен момент [...], ние испанците еретици [...], потомци на еразмистите, духовните наследници на всички тези, чиято свобода на духа е потъпквана векове наред[287].“ Католическата йерархия остава неутрална по време на предизборната кампания за вота на 12 април и много католици вероятно са гласували за републиканците. Някои даже заседават във временното правителство и са членове на групата на Асаня, Републиканско действие, но тези новопокръстени, присъединили се в последния момент, не са смятани за истински членове на общността. Другите им го показват. Ето какво казва един от тях, историкът Санчес Алборнос, който заема високопоставени постове при новия режим: „Републиканците винаги са били франкмасони[288] и яростни антиклерикалисти. Те никога не успяват да се откъснат от анахроничната привързаност, която засвидетелстват на Първата република. Считат режима за своя рожба и ни наблюдават с крайчеца на окото, нас, новите републиканци, които не споделяме техните предразсъдъци, симпатии и антипатии.“

От своя страна Испанската църква е нащрек и гледа с подозрение временното правителство, въпреки че републиканците се презастраховат, отстъпвайки председателството на католика Алкала Самора. След конкордата от 1855 г. Църквата свързва съдбата си с тази на консервативните класи, което ѝ позволява да възстанови богатството си; през 1931 г. тя притежава сгради, земеделски имоти, движимо имущество. Тя подпомага създаването на католически профсъюзи, особено активни и със силно влияние в селските райони на Кастилия, но това е с цел да се спечели територия от марксистите и анархистите; те, от своя страна, смятат тези синдикалисти за предатели и стачкоизменници, което често се оказва истина. Социалната доктрина на папите се използва само за да се оправдае установеният ред. Многобройните религиозни колежи приемат деца от заможните семейства и формират обществения елит на страната[289]. Църквата отрича всичко, което е в посока на светския характер на държавата. Тя не иска да чуе за свобода на вероизповеданието и се обижда веднага щом нещо може да накърни католическата догма, както и авторитета и престижа на духовенството.

През 1931 г. хората, които ръководят държавата и църквата, не са склонни към компромиси. Победителите републиканци не са склонни към отстъпки. Асаня олицетворява борческия и често агресивен светски дух. Не по-малка е непри-

миримостта на църковните власти. Три личности управляват по това време Испанската църква, кардиналите Сегура, Видал-и-Баракер и Гома. Първият, архиепископ на Толедо и примас на Испания, в качеството си на духовен пастир незабавно публикува писмо, изпълнено с яростна омраза към републиката. Вторият е архиепископ на Тарагона. По-дипломатичен, още на 27 април той изпраща на министъра на правосъдието Фернандо де лос Риос писмо, което е дискретна покана за диалог. Сегура, отхвърлен поради твърдата си позиция, се оттегля и накрая се отказва от поста си на примас на Испания, но е заменен от Гома, почти толкова неотстъпчив като него[290]. От този момент нататък конфликтът е неизбежен. Нито републиканците, нито Църквата търсят споразумение. Би могло да се достигне до компромисно решение чрез двустранни преговори между правителството и Ватикана. Републиканците разполагат за тази цел със средства за натиск, които им дава конкордатът. Те избират да действат чрез сила. Тъй като имат властта, а скоро и мнозинството в Кортесите, те разчитат на конституцията и закона, за да разрешат едностранно отношенията на църквата и държавата, както и проблема с религиозните органи. Ватиканът от своя страна всъщност не е търсил диалог. Отказвайки да назначи Луис де Сулуета за посланик, той се лишава от просветен и умерен посредник. Сулуета в същност не е сектант и не е чужд на въпросите на духовността. Едно дипломатично споразумение би спестило много драми. Явно никоя от страните не го желае.

През май 1931 г. две събития потвърждават тревогата на духовенството. На 6-и с декрет обучението по катехизис в учебните заведения се обявява за факултативно. На 11-и при неизяснени обстоятелства възникват първите антиклерикални насилия след провъзгласяването на републиката. Вечерта в центъра на Мадрид пред седалището на всекидневника *ABC* става сбиване между манифестиращи монархисти и контраманифестация на републиканци, в което загиват двама души, а много други са ранени. Като отмъщение[291] на 11-и разбеснели се банди опожаряват един след друг десетина манастира. Криминални прояви от подобен характер стават и в други провинциални градове. Това, което шокира католиците и некатолиците, е пасивността на полицията, която, вероятно изпълнявайки заповед, отказва да се намеси. Правителството, включително министърът на вътрешните работи Мигел Маура, който е католик, си затваря очите[292]. Дали се е опасявало да не разсърди крайната левица? Не можем да си обясним това поведение от страна на управляващите, които през следващите седмици няма да се поколебаят да се разправят по най-жесток начин с анархистките дейци. Този случай оставя следи, разбунвайки духовете и слагайки край на спокойствието, и донякъде на възторга, с които е посрещнат новия режим. Той слага отпечатъка си върху конституционния дебат, който започва след избора на Кортесите. Член 3 от проектоконституцията не поражда никакво възражение: „Испанската държава няма официална религия." Атмосферата се нажежава, когато започва разискването по членовете, предвиждащи премахването на бюджета за вероизповеданията след две години, като член 26 определено развихря страстите. Проектът на комисията предлага да се отнеме на всички религиозни ордени правото да откриват учебни заведения – мярка, която сама по себе си е достатъчна, за да се вдигне шум – и да се обявят за незаконни конгрегациите, които изискват от членовете си подчинение на друга държава. Това засяга йезуитите, но всъщност републиканците могат да се позоват на традиция, датираща от времето на Карлос III, когато монархията е била безмилостна към Йезуитския орден.

Обстановката се взривява от изменението, предложено от социалистите и радикалите, които искат забрана на всички конгрегации без изключение. Това е

прекалено. Асаня го разбира и се качва на трибуната; той произнася една от характерните си речи и убеждава социалистите да оттеглят предложението си. След това член 26 се гласува в първоначалната му редакция и получава сто седемдесет и осем гласа срещу петдесет и девет, но проблемите не свършват дотук. Двамата министри католици Алкала Самора и Мигел Маура напускат правителството; те не са съгласни с текст, отнемащ на всички конгрегации правото да обучават.

Така се разпада съюзът, създаден през април в подкрепа на републиката. Режимът загубва гаранцията на консервативната десница; правителството вече включва само представители на левицата и центъра. Мнозинството от депутатите на десницата престават да присъстват на заседанията на Кортесите[293]. Асаня сменя Алкала Самора начело на правителството (14 октомври 1931 г.). В изказването си той произнася думи, за които не ще престанат да го упрекват: „Испания вече не е католическа страна." Сама по себе си фразата не е шокираща. Тя не означава, както се опитват да изкарат критиците, че едно парламентарно мнозинство си присвоява правото да задраска католицизма с един жест. От политическа гледна точка Асаня се ограничава да отбележи конституционната ситуация: държавата вече не признава католицизма за официална религия, нито даже за религия на мнозинството от испанците. Фразата отразява също една социологическа истина: много испанци не изповядват вече катлицизма; Испания се е променила след XVI в. и вече не е възможно в текстовете на закона да се поддържа несъответстваща на реалността фикция. Това несъмнено е в основата на дебата. Католиците не се примиряват с легализирането на една промяна, която ги тревожи. В тази връзка Асаня е имал предвид не толкова прецедента на Първата испанска република, колкото примера на Третата френска република: отделянето на църквата от държавата и светския дух на образованието. Той добре знае, че във Франция тези разпоредби са предизвикали брожение, но смята, че испанските католици накрая ще се примирят със ситуацията като френските. Разчита, че времето ще уталожи страстите. Но Испания не разполага с време.

След гласуването на конституцията идват законовите и правни мерки за придаване на светски дух на държавата. Премахват разпятията от обществените сгради, както и свещениците, обслужващи войсковите части; въвежда се граждански брак; урежда се правото на развод по взаимно съгласие или по основателна молба на един от партньорите. Накрая, законът от 17 май 1933 г. обявява за обществена собственост църквите и другите религиозни сгради. Стремежът е да се посрещнат последиците от забраната на религиозните братства да обучават. Тази мярка поставя незабавно следния проблем: конгрегациите обхващат в учебни заведения триста и петдесет хиляди деца; да се заменят означава създаване на шест хиляди училища и колежи, които да ги поемат. Разполага ли държавата с такива средства?

Реакцията на католическите среди е незабавна. На 1 януари 1932 г. епископството отправя незабавна критика към конституцията. То препоръчва на вярващите да изпратят децата си в религиозните училища. Католическият печат също се включва. Той провежда кампания срещу премахването на разпятията от обществените сгради и призовава католиците да ги носят демонстративно със себе си. Критикуват се смесеното обучение на момичета и момчета в обществените училища, гражданският брак, разводът... Ватиканът се намесва на свой ред. На 13 май 1933 г. Пий XI разобличава „огнения триъгълник" на воюващото безверие: Русия, Мексико и Испания. Енцикликата *Dilectissima nobis* (3 юни 1933 г.) съветва испанските католици да се обединят в защита на вярата. Това е откровен призив към борба за друга политика. Опозицията не пропуска случая. От този

момент тя разполага с повод да напада властта. Защитата на католицизма дълго време фигурира сред аргументите, които десницата размахва – критикувайки дейността на републиканците.

Армията и републиката

Фактът, че през юли 1936 г. генералите се вдигат против републиката ни кара да считаме, че армията като цяло винаги е била против властта. Това не е вярно. Много са офицерите, заговорничили против монархията с други опозиционни групи и в частност с републиканци. Вярно е, че мерките, предприети от временното правителство, веднага събуждат дълбока неприязън у някои военни. Изненадата идва с назначаването на цивилен във военното министерство, и то какъв цивилен, Мануел Асаня, изтъкнат литератор и интелектуалец... В действителност, както казахме, Асаня се интересува от военните въпроси от времето на престоя си във Франция, още от 1920 година. Това, което е видял там в този следвоенен период, му изглежда достойно за подражание: въоръжена нация, модерна армия, добре оборудвана, изцяло отдадена на дълга си: защита на родината срещу външна агресия, а не заета със задачи по поддържане на реда; набор, който чрез военна повинност осигурява необходимия наличен състав през мирно време и обучението на запасни кадри за военно време; и накрая задължителната военна служба, която е средство за интегриране на гражданите в нацията. Асаня може би идеализира френския модел, но той го смята за подходящ за прилагане в настоящия момент в Испания, която, оставайки вярна на външната си политика на неутралитет, не предвижда намеса на чужда територия. Нито народната милиция, каквато я замислят социалистите, нито професионалната армия, предлагана от десницата, му изглеждат подходящо решение за испанския проблем.

През 1931 г. испанската армия е многобройна, но същевременно неподготвена за мисията си. Тя наброява около двеста действащи генерали и седемнадесет хиляди офицери за личен състав, едва превишаващ сто хиляди души. Флотът е в добро състояние, но на артилерията ѝ липсва модерно оборудване, авиацията разполага със стотина разузнавателни самолета, някои от които не са в добро състояние, и само с няколко изтребителя. Постъпвайки в министерството, Асаня си поставя за цел да намали кадровия състав до разумни пропорции, да ги прегрупира за по-голяма оперативност и да модернизира оборудването и въоръжението. Това е амбициозна политика, която изисква време и пари. Литераторът не разполага нито с едното нито с другото. Текстът, всял раздор, е приет само десет дни след обявяване на републиката. Това е декретът от 25 април за кадровите съкращения. Асаня знае, че някои офицери имат скрупули да служат на новия режим; те се чувстват обвързани от клетвата за вярност към краля, върховен главнокомандващ. Асаня им предлага да напуснат армията, като запазят заплатата си; в замяна на това оставащите се ангажират да бъдат лоялни към републиката. Подобна наивност от страна на човек, предан на разума и анализа, е изненадваща. Почти десет хиляди офицери подават молба да се възползват от разпоредбите на декрета; това не винаги са опасни за властта хора, докато много от тези, които остават, много скоро започват да заговорничат. През следващите седмици Асаня анулира всички повишения за военни заслуги, раздадени по време на диктатурата; Франко попада под удара на декрета. Броят на дивизиите е намален от осемнадесет на осем. Военните губернатори, които са склонни да се смятат по-висшестоящи от гражданските губернатори, са отстранени, затворена е и Военната академия в Сарагоса, преценена като не особено полезна; Фран-

ко, който я ръководи, е преместен в Ла Коруня. Критикувани и използвани от опозицията, тези мерки опълчват част от армията срещу републиката и Асаня. Общо взето артилерията и инженерните войски са по-скоро доволни. Обратно, ветераните от Африка и пехотата много зле посрещат съкращенията на състава и военната политика на правителството; те обвиняват за това инициатора им Асаня.

Регионалният проблем

Пактът от Сан Себастиан, целящ съставяне на временно правителство, предвижда да се легализират регионалистките искания, но без да влиза в подробности и да определя дати. Каталонската републиканска левица, *Esquerra republicana*, предвождана от Масиа, поставя всички пред свършен факт. На 15 април 1931 г. тя обявява Каталонска република. Временното правителство е разтревожено от това, взето без съгласуване, едностранно решение. Премиерът Алкала Самора незабавно отива в Барселона, където е посрещнат ентусиазирано и Масиа приема да направи отстъпка. Докато се чака гласуването на конституцията, се възстановява старият термин Женералитат (общност), който по времето на Хабсбургите обозначава автономните каталонски институции. Този термин притежава много предимства: смущава по-малко от израза каталонска държава; подкрепен е от историческата традиция за плуралистична, но обединена на висше ниво Испания; позволява да се изчака приемането на удовлетвораваща всички формулировка.

По въпроса за регионалистите републиканците са разединени. Десните подкрепят единството на нацията; в левия център Асаня демонстрира якобински темперамент; но въпреки това и едните, и другите са готови на отстъпки. Социалистите и анархистите по принцип са федералисти, но са недоверчиви към националистки течения, които заплашват да разединят пролетариата. На 19 април 1931 г. органът на НКТ *Работническа солидарност* предупреждава каталонците: „Съществуването на каталонска република е опасност за испанската република." На 23 април НКТ заплашва да обяви обща стачка, ако се допусне сепаратизъм в Каталония, Баския и Галисия. Това, което притеснява анархистите, е не разпадането на испанската държава – то съответства на тяхната идеология, – а създаването на каталонска държава. Позицията на синдикалистите анархисти е свързана с отстъплението на Масиа. Социалистите са също така резервирани. „Това, което желаем – четем в *El Socialista* от 6 декември, – е европейска федерация; каталонските регионалисти ни тласкат към балканизация на Испания. Ние никога няма да го позволим." В края на декември 1931 г. барселонската Социалистическа младеж, присъединявайки се към принципа за регионална автономия, изисква централната държавна власт да запази контрол над образованието, което трябва да бъде на кастилски: „Барселонската Социалистическа младеж е готова на всичко, за да провали реакционния сепаратизъм, опитващ се да изолира Каталония от останалия свят. [...] В училищата, в педагогическите институти и държавния университет трябва да се използва само един език: испански"; ако Женералитат държи, може сам да създаде свои собствени училища и даже каталонски университет. Критиките вече се отнасят не до принципа на автономия, а до начина на прилагане. Социалистите се обединяват, но по опортюнистични причини. Прието не го крие: „Трябва да преглътнем горчивия хап. Това е помалкото зло... Ако оставим десницата да използва автономиите, за да сложи ръка на двете най-богати области в Испания – Каталония и Баския, застрашават ни сериозни проблеми."

Затруднението на учредителите, загрижени да удовлетворят каталонската левица, без да всяват недоволство сред останалата част от обществото, подкрепя-

ща националното единство, проличава във формулировката на член 3 от конституцията: „Републиката образува единна държава, съвместима с автономията на общините и областите." Какво ще рече единна държава? Явно е, че стремежът е бил да се избегне думата федерализъм, навяваща лоши спомени: федералната република от 1873 г. се проваля сред хаос и безредици. Представяйки проектоконституцията Хименес де Асуа умело се изразява така: „Не говорим за федерална държава, защото да се спазва федералният принцип означава да се обединява. Този принцип е валиден за държави, които и преди са съществували отделно едни от други, и които решават да създадат една единствена общност." Конституцията предвижда единна държава, т. е. „държава, в която съществуването на области е съвместимо с това на една неделима Испания и позволява на всяка област да се ползва от автономия, съответстваща на нейното равнище на култура и развитие". Формулировката не е много ясна, но удовлетворява почти всички.

Остава да се премине от принципите към прилагането им. Подчертаното разочарование на Прието, цитирано по-горе, е ценно с искреността си: социалистите, многобройни в Кортесите, се съгласяват с политически левия регионализъм и са резервирани към десния. Така става ясно различното отношение, прилагано от Кортесите към Баския и Каталония. Без да се отказва формално от двусмислената идеология на Сабино Арана, Баската националистка партия – *PNV*, под ръководството на Хосе-Антонио Агире еволюира към християндемокрацията; тя се насочва към проблемите на съвременния свят, но духът ѝ си остава дълбоко християнски, което я прави подозрителна за антиклерикалната левица. Баските депутати националисти не гласуват конституцията точно поради тези антиклерикални разпоредби. Проектостатутът, изработен от Агире през юни 1931 г. и подкрепен от едно събрание на баските и наварските кметове, съдържа обезпокоителни за левицата разпоредби; той дава на бъдещото баско правителство компетенции да определя отношенията си с църквата. Прието обяснява: става дума да се създаде ватикански Гибралтар на север! Левицата , мажоритарна в Кортесите през 1931 г., не демонстрира голямо усърдие за придвижване на въпроса с автономията на Баския. На баските не им провървява и с Кортесите, избрани с дясно мнозинство в края на 1933 година. Техният проектостатут, подложен на референдум във включените в него области, получава в Алава само 46 % от гласовете. Миноритарната левица иска да се организира ново допитване. През април 1934 г. десницата, която е мнозинство, решава да отложи *sine die* (безсрочно) разглеждането на проекта. Чрез този вот тя отблъсква баските националисти. Те вече могат да разчитат единствено на левицата, ето защо през юли 1936 г. се присъединяват към правителството на Народния фронт и се противопоставят на военния бунт.

Що се отнася до Каталония, положението е коренно различно. Женералитатът подготвя проектостатут, предложен за референдум пред каталонците на 2 август 1931 година. Участието е масово: 75 %, като 90 % от гласувалите одобряват текста. Дебатът в Кортесите се провежда през май 1932 година. Десницата, но също и независими личности като Унамуно и Ортега, се опасяват от раздробяване на държавата. След поредица от поправки, предназначени да се избегне този риск, статутът на Каталония е приет с голямо мнозинство: триста и четиринадесет гласа срещу осемдесет и четири; Унамуно и Ортега гласуват „за". Каталония става автономна област (а не държава) в границите на испанската държава. Женералитатът включва парламент, президент и изпълнителен съвет. Каталонският е признат за официален език, равнопоставен с кастилския, но във

външните отношения кастилският е задължителен. Каталония не възстановява напълно автономията си от преди 1714 г., но съществените ѝ искания са удовлетворени.

Социалните проблеми

Обявяването на републиката събужда големи надежди сред народа, който очаква от нея не само политически свободи и граждански права, но и бързо, почти незабавно подобрение на положението си. Броят на членовете на двете големи синдикални централи, НКТ и ОСТ, значително нараства, което придава нови сили на работническото движение. Без все още да е напълно развита, Испания от 1931 г. е отбелязала голям напредък. Тя вече не е предимно аграрна страна. Промишлеността остава съсредоточена в Астурия, Гипускоа и Каталония, но вече преобладава в многобройни градове от периферията и вътрешността, като Сарагоса, Валенсия, Малага, Севиля и даже Мадрид. Работници и занаятчии, засегнати от кризата и непрекъснато нарастващата безработица, разчитат, че временното правителство, в което министър на труда е социалистът Ларго Кабалеро, ще намери решение на техните проблеми. Положението в селата е още потревожно. В Андалусия, Естремадура, в областите Саламанка и Толедо милиони селяни са без земя; само част от тях работят на пълен работен ден и заплатите, когато получават, едва им осигуряват мизерно съществуване. Правителството осъзнава тези проблеми. То се старае да сложи край на несправедливостта и да подобри жизненото равнище на испанския народ. В същото време се сблъсква с трудна конюнктура – кризата, изтичането на капитали... – и не желае да изплаши с прекалено смели мерки тази част от буржоазията, която му гласува доверие. Тримата социалисти, членове на правителството разбират това. Те са по-скоро реформисти, отколкото революционери, както всъщност мнозинството от ИСРП по това време. За тях буржоазната република, с нейните формални свободи, непременно предшества установяването на социализма. Тя трябва да бъде укрепена, преди да се превърне в минал етап. Дали този език ще е разбираем за масите?

Първите мерки на министъра на труда са по-скоро добре приети. Декретът от 28 април 1931 г. регламентира трудовата заетост в селските райони: собствениците трябва да наемат с предимство местните селяни, преди да търсят хора от други общини; необработените земи ще могат да се предоставят на сдружения от селяни; забранено е да изземва земята от фермерите; селскостопанските работници ще получават минималната заплата и работният ден няма да превишава осем часа. Декретът от 7 май установява смесени комисии за определяне на заплатите и условията на труд. Накрая правителството оповестява намерението си да проведе аграрна реформа. Верни на своята аполитичност, анархистите не вземат участие в електоралната битка нито през април, на общинските, нито през юли, на парламентарните избори. Те не показват никакъв интерес към бъдещата конституция. Това, което искат, е революция. Впрочем те бързо констатират, че смяната на властта не променя нищо в икономическата и социална структура на страната. Паритетните комисии изобщо не им допадат поради присъствието на представители на държавните органи, което противоречи на теорията за директното действие: заплатите и условията на труд трябва да се договарят лично и без посредници между работници и работодатели. За разлика от добре структурираният ОСТ, НКТ няма щатни служители – бюрократи, откъснати от масите, според анархистите, нито комитети, следящи за спазването на приетата линия и дисциплина. Дори тези, които смятат, че републиката представлява крачка напред, трудно се разбират с другите, голямото мнозинство, които не се интересуват от

тактически съображения, а директно поставят искания.

Първите стачки избухват през юли в Барселона и Севиля. Те стават арена на жестоки сблъсъци със силите на реда. Правителството обявява военно положение. Следват жертви и арести. Настъпва разрив с правителството, но анархистите не са единодушни относно линията, която трябва да следват. Част от активистите – тези, които ще бъдат наречени Тридесетте – признават, че революцията е била присвоена от представителите на буржоазията; за да я спаси, НКТ трябва да се опре на разгърнато масово движение. Други, като ИАФ, полулегална организация, разчитат на дейността на малки групи. Конфликтът вече няма да изчезне сред анархисткото движение; откриваме го, още по-изостren, по време на Гражданската война.

Обстановката бързо се влошава. Стачките зачестяват. Не всички са дело на анархисти; синдикалистите от ОСТ също намират в тях отдушник за отчаянието на членовете си. Правителството не иска да покаже слабост пред работническите искания; то се старае да внуши сигурност на дясното крило и средната класа. Законът за защита на републиката, гласуван на 21 октомври 1931 г., позволява да бъдат арестувани и депортирани извършителите на престъпни деяния, в случая – организаторите на стачки, без да се спазват действащите закони: осемдневно предизвестие и задължителен арбитраж. Строгостта на този закон не спира протестните действия, най-вече в земеделските райони. Селскостопански работници социалисти от областта Бадахос обявяват стачка; убити са представители на Гражданската гвардия; техните другари започват репресалии в Кастилбланко. В началото на януари 1932 г. седем души са убити в Арнедо (провинция Логроньо) по време на протестна манифестация. На 21 януари анархистите вдигат въстание в минния басейн на Горен Льобрегат, в Каталония; стотина активисти на НКТ са депортирани. Бунтовете и окупационните стачки все повече зачестяват и се ожесточават. Най-лошото се случва през януари 1933 година. Подстрекавани от ИАФ, анархистите вдигат въстание, от което НКТ се разграничава на 9 януари: „Това не е нашата революция“, но вече е много късно. Полицейската префектура в Барселона е нападната, както и много казарми. В няколко общини в провинция Валенсия е обявен анархистичен комунизъм, парите са заменени с бонове и т. н. Най-тежките инциденти стават в областта Кадис, в селото Касас Виехас, където разбунтувалите се селяни убиват съпротивляващите им се четирима граждански гвардейци. Пристигат полицейските подкрепления. Редът е почти напълно възстановен. Само от къщата, където се е скрил един активист ветеран, „Човекът с шестте пръста“, с децата си, внуците и двама приятели, се оказва съпротива. Щурмоваците на капитан Рохас подпалват къщата, разстрелват опитващите се да избягат обитатели и екзекутират общо дузина селяни (12 януари 1933 г.).

Веднага щом новината се разпространява, тя предизвиква голямо вълнение. В Кортесите депутатите на десницата протестират пред правителството, същите тези депутати, които след 1931 г. са искали селските бунтове да се потушават „с огън и кръв“! Случаят е прекалено удобен, за да не бъде използван срещу левите републиканци. Асаня, хванат натясно и недостатъчно информиран, скалъпява неуместен отговор: намеква за международен заговор, подобен на този на Черната ръка в края на XIX в.; говори за селски поход срещу Херес, който никога не се е състоял; накрая завършва изказването си със следните фрази, звучащи потресаващо в устата на ляв републиканец: „Трябваше да се сложи край на всичко това. Как? По единствения възможен начин. Доколкото знаем, в Касас Виехас се случи това, което трябваше да се случи.“ След няколко дни ново питане. Този

път Асаня се е погрижил да се информира: вече е възложено на съдии да разследват произшествието: „случаят ще бъде проучен; виновниците ще бъдат наказани, които и да са те". Парламентът гласува доверие на правителството, но се взема също така решение за създаване на анкетна комисия. Петима офицери от щурмовата гвардия обвиняват полицейския началник: той бил заповядал да няма нито ранени, нито затворници.

Възмущението обхваща редиците на мнозинството. Нова протестна резолюция е депозирана на 2 март; тя също е отхвърлена. На 7-ми Асаня признава публично, че в Касас Виехас е имало масови екзекуции. Анкетната комисия освобождава правителството от отговорност и разследва полицейския началник и капитан Рохас, които са предадени на съда. Първият е освободен от отговорност поради липса на доказателства; вторият е осъден на двадесет и една години затвор; освобождават го франкистите през юли 1936 година. Случаят в Касас Виехас дестабилизира правителството. Социалистите остават верни на Асаня, но сърцата им вече не са с него; една част от тях започва да се дистанцира и те застават на все по-твърди позиции. Хименес де Асуа, член на анкетната комисия, поставя основния въпрос: „Как е възможно правителството да не е знаело това, което всички, носещите отговорност, политиците, журналистите, са знаели от самото начало?" Депутатът се примирява с липсата на информираност, но отказва да снеме от министрите политическата отговорност: случаят разкрива, че правителството не разполага с необходимата информация, както и че няма достатъчно авторитет пред администрацията и полицията. Освен това скандалът в Касас Виехас успява да убеди анархистите, че не могат да очакват нищо от буржоазната република.

Касас Виехас е трагично доказателство за разочарованието на народа и, най-вече, на дребното селячество. Бунтът, вдигнат от селяните, и клането, извършено от щурмоваците, стават три месеца след гласуването на аграрна реформа, която разочарова тези, към които е адресирана. В продължение на около година, от юли 1931 г. до май 1932 г., въпросът се обсъжда в комисията. Дискусиите в парламента продължават до септември 1932 година. Това протакане на разглеждането на един уж обявен за приоритетен проект дава представа за съпротивата на собствениците на една мярка, която би накърнила привилегиите им. Можем да си представим отчаянието на обезземлените селяни през тези осемнадесетмесечни дискусии и трудностите, които срещат синдикалистите и социалистите непрекъснато да призовават другарите си към търпение и да им обясняват, че всичко трябва да бъде подчинено на законността и реда. През това време правителството прави на центристите две отстъпки: отказва да определи годишната квота земя за раздаване на тези, които не са имали такава, и се отказва от идеята за нарочен данък върху крупните земеделски печалби. Десницата и центърът протестират срещу всяко посегателство върху правото на собственост, считано за естествено право. Самите привърженици на реформата са разединени. Асаня и приятелите му биха искали да създадат класа на дребните собственици, като следват френския пример, социалистите говорят за колективизация; анархистите желаят разпределение на земите. Реформата, във вида, в който се гласува, си поставя три цели: да премахне прекалено големите имоти, наброяващи хиляди хектари; да се санкционира абсентеизмът на собствениците, като бъдат задължени да обработват земите си под заплаха от експроприация; да се даде възможност на селяните да изкарват прехраната си и да живеят достойно, и едновременно с това да се увеличи броят на платежоспособните, т. е. да се улесни развитието на промишлеността[294].

В духа на тези принципи се определя сферата на приложение на закона. Географски тя включва Андалусия, Естремадура, Ла Манча и провинциите на Толедо и Саламанка, т. е. районите на едрите земевладелци. Имат се предвид земите, които при стария режим са били под юрисдикцията на аристокрацията и противозаконно са превърнати в частни имоти в началото на XIX в.; както и тези, които са експлоатирани повече от дванадесет години под формата на аренда с фиксирани наеми, и накрая тези, които превишават определен лимит, изчислен според критериите за икономическата рентабилност и обществената полза. Месец преди гласуването на закона на 10 август 1932 г. се вдига въстанието на генерал Санхурхо. Асаня се възползва от случая, за да изземе безвъзмездно деветдесет хиляди хектара, принадлежащи на двадесет и седем гранда на Испания, заподозрени, че са намесени в конспирацията: например маркиз Комиляс губи половината от собствеността си, херцог Мединасели – една трета... Що се отнася до другите големи имения, законът предвижда създаването на Институт по аграрната реформа с цел да инвентаризира земите, подлежащи на изземване, да събере необходимите фондове за обезщетяване и т. н. Става въпрос за дълга и сложна процедура. За да успокои нетърпението на селяните, на 1 ноември 1932 г. Асаня позволява на живеещите в Естремадура да ползват две години необработени земи. Става въпрос да се подпомогне една особена категория, тази на биволарите (*yunteros*), притежаващи впрегатни животни и оръдия на труда, но не и земя. На повече от тридесет хиляди селяни са разпределени по този начин сто хиляди хектара. Те плащат скъпо този подарък. Франко, завръщайки се бързо в Мадрид, през лятото на 1936 г. подлага областта на жестоки репресии[295].

Реформата се провежда с отчайващо протакане. След две години над дванадесет хиляди семейства са настанени на сто хиляди декара. Законът е гласуван на 9 септември 1932 година. На 11 януари 1933 г. – Касас Виехас. Не е преувеличено да се каже, че съдбата на буржоазната република се решава от тази закъсняла реформа, която не удовлетворява напълно очакванията на масите. Истината е, че искат от правителството за няколко месеца да реши проблем, датиращ поне от един век. През 1939 г., правейки равносметка на двете си години във властта от 1931 до 1933 г., Асаня обяснява по следния начин провала на републиката: „Средната класа, в чиито среди либералните републиканци набират повечето от своите привърженици, има различни мнения по два въпроса: религиозния и социалния. Много от тях наблюдават със страх всички опити да се придаде светски дух на държавата. Други са обхванати от ужас при най-малката отстъпка, направена на пролетариата; в това те виждат началото на революция. Всъщност това разделение на средната класа и общо взето на буржоазията е в зародиша на Гражданската война." Действително именно религиозното законодателство и аграрната реформа дават възможност на опозицията да се обедини.

2. Десницата на власт (1933 – 1935)

Успехът на републиканците на общинските избори на 12 април1931 г. е унищожителен за консерваторите. Рядко са тези, които тогава се осмеляват публично да защитят Стария режим. Един-единствен изявен монархист е избран в учредителните Кортеси. Правителството на Републиканския съюз, съставено на 14 април и утвърдено от новия парламент, разполага с неоспорим морален авторитет. То се опира на подкрепата на мощната Социалистическа партия, поддържа-

на от синдикалната централа ОСТ, която му гарантира поне за известно време симпатията на работническата партия и му позволява да се опълчи на логичната неотстъпчивост на анархистите и на НКТ. Дискредитирана от неспособността си да навлезе в истинските проблеми, докато е на власт, и с бездействието си по време на диктатурата на Примо де Ривера, освен това разединена, традиционната десница има доста слабо парламентарно представителство и слаба организация. Тези обстоятелства развързват ръцете на републиканците да предприемат действия в рамките на закона за промените, които левицата и най-енергичната фракция на буржоазията очакват от тридесетина години. Не се вземат обаче предвид инерцията във възгледите, социологическата обремененост и нетърпението на масите. От лятото на 1931 г. правителството воюва на два фронта: от една страна, потушава стачките и анархистичните вълнения с размах, който консерваторите биха одобрили, а това всява смут сред работническата класа и безимотните селяни; от друга страна, водената спрямо религията политика превръща в опозиция повечето католици, а перспективата за аграрна реформа плаши едрите земевладелци.

Накрая конюнктурата – криза, изтичане на капитали, безработица, – както и надигането на тоталитаризма в Европа работят против проекта на Асаня: да се създаде една модерна, демократична, светска и способна да интегрира работническите и селските маси Испания, като по този начин се избегне рискът от социална революция. Постепенно дясната опозиция се възражда и се организира едновременно с появата на тоталитарни групи. Левицата губи изборите през 1933 година. По същото време част от социалистите се радикализира и изисква нещо повече от половинчати реформи; чувствайки се застрашена, тази фракция преминава към насилствени действия през октомври 1934 г. и се опитва да предизвика революция.

Прегрупиране на обществените сили

През декември 1931 г. след вота на конституцията и избора на Алкала Самора за президент на републиката, Асаня възобновява функциите си на премиер на променения правителство. Леру вече не участва в него. Той е опортюнист, но е подкрепен от част от средната класа, която се характеризира едновременно със своя антиклерикализъм и антисоциализъм. Прибавена към оттеглянето на десноцентристките министри Алкала Самора и Маура през октомври, тази липса не носи само неудобства. Тя допринася и за изясняване на ситуацията, придавайки по-голяма спойка на правителството, от този момент нататък доминирано от социалистите и прогресивните републиканци, с участието на радикал-социалистите. Главната ориентация е към левия център, по примера на премиера. В страната опозиционерите стягат редици, което е много по-тревожно за парламентарното мнозинство. От 16 април 1931 г. Анхел Ерера, председател на Католическо действие и директор на големия вестник *El Debate* замисля да създаде мощна партия, Национално действие, която да има за цел защитата на религията, семейството, реда, труда и собствеността.

Инициативата на Ерера среща слаб отклик за момента, въпреки съдействието на епископството. Поверително нареждане от примаса на Испания монсеньор Сегура от 4 май 1931 изисква прилагането на инструкциите на Ватикана, препоръчвайки на епископите да съдействат за обединяването на всички католици. Необходимо е да се изпратят в учредителните Кортеси достатъчен брой депутати, за да защитят успешно „правата на църквата, както и тези на обществения ред". Сегура дава за пример съюза, създаден от баварските католици след рево-

люцията от ноември 1918 година. Той съветва да не се прави никакво позоваване на формата на властта, република или монархия; коалицията, наречена Национално действие, му изглежда най-подходяща за тази роля; „трябва решително да се подкрепи".

Този апел остава без отговор. Католиците се хвърлят в изборната битка неорганизирано. Земеделците – това е името, което приемат членовете на Национално действие – спечелват само двадесет и шест места. През 1931 и 1932 г. зачестяват атаките на консервативните сили срещу правителството, което упорито наричат социалистическо, въпреки че ИСРП участва само с трима министри от общо дванадесет. Испанската конфедерация на работодателите критикува дейността на смесените комисии, чието предназначение всъщност е да неутрализират социалните конфликти[296]. Икономическият съюз, основан през ноември 1931 г., обединява повечето от представителните организации на работодателите от промишления, селскостопанския и банковия сектор, но с голямо преимущество на селскостопанските среди. В декларация от 12 септември 1931 г. той постановява, че селскостопанската продукция е основа на националното богатство; вследствие на което настойчиво изисква да се даде приоритет на спазването на обществения ред и борбата на срещу аграрната реформа.

Монархистите не са изгубили надежда да свалят властта. Те замислят конспирация от традиционен тип, която да получи подкрепата на някои военни. Генерал Санхурхо изглежда съвсем подходящ за целта. През 1931 г. той ръководи Гражданската гвардия, и поведението му на 14 април помага за установяването на републиката. От този момент Санхурхо преминава към опозицията. Според него статутът за автономия на Каталония е първата стъпка към разпадането на Испания. Предлагат му организирането на конспирация, целяща да спаси националното единство и да върне краля. Подготовката е слаба. На 10 август 1932 г. въстанието в Мадрид се проваля. Санхурхо има по-голям успех в Севиля, но ОСТ и НКТ обявяват обща стачка; гарнизонът отказва да открие стрелба срещу войските, които правителството изпраща от Кордова. Санхурхо отстъпва. Той избягва през нощта, арестуван е преди да стигне португалската граница, изправен е пред съда и осъден на смърт на 24 август. Правителството смекчава присъдата му на доживотен затвор[297].

Провалът на Санхурхо кара опозицията да си зададе въпроси относно най-ефикасните средства за постигане на целите ѝ. Народно действие, новото име на Национално действие[298], става най-добре структурираната организация от момента, в който, през ноември 1931 г., младият талантлив адвокат Хил Роблес поема председателството. Общото събрание в Мадрид през 1932 г. заявява, че представлява повече от шестстотин хиляди членове.

Сблъскват се две тенденции. Едната, защитавана от Сайнс Родригес, цели движението ясно да обяви волята си за възстановяване на монархията. Втората, на Хил Роблес, смята, че е за предпочитане да не се произнася за формата на властта и да се придържа към точни искания, които биха привлекли по-голям брой опозиционери. През януари 1933 г. движението на Хил Роблес печели. Народно действие обявява волята си да действа в рамките на установения режим, което води до разрив с монархистите. През март партията решава да се влее в по-мащабна коалиция, призована да обедини консервативната опозиция, Испанската конфедерация на автономните десници (СЕДА). Обявената цел е защита на католицизма срещу антиклерикалната ориентация на управляващото мнозинство. СЕДА се обявява за социална доктрина на църквата. Тя се основава на Националната католическа асоциация на мисионерите, католическите синдика-

ти и Католико-аграрната конфедерация; двете последни организации са най-добре представени в селскостопанските райони на Кастилия. Свидетели сме също така на образуването на голяма католическа партия, за пръв път в Испания, и това е дясна партия. Основен принцип на СЕДА е всеки католик да е задължително член на десницата. Това естествено изостря антиклерикализма на левицата, но позволява на СЕДА да привлече към себе си всички недоволни: католиците, чиито убеждения са накърнени и всички други, които се страхуват за единството на нацията, застрашено от регионалните автономии, тези, които не желаят аграрна реформа, нито смесени комисии, тези, които се възмущават от борбеността на синдикатите, от зачестилите бунтове, окупационните стачки, размириците...

Програмата на СЕДА има с какво да съблазни консерваторите. Трябва да се провали аграрната реформа, да се въведат митнически тарифи за защита на интересите на зърнопроизводителите... Акцентът е поставен върху защитата на християнската цивилизация, което предполага преразглеждане на конституцията, отменяне на светските по дух закони (граждански брак, развод...) и мерки, предназначени да насърчат многодетните семейства, оставането на жената в къщи, християнското образование и по-нататък. СЕДА си поставя за главна цел връщането към традиционното патриархално общество, в което духовенството отново ще възстанови цялата си власт. Влиянието ѝ се разширява благодарение на многобройни съпътстващи асоциации на младите, жените, работниците... Тя успява да обедини по-голямата част от силите на десницата и католиците. Извън нея остават Каталонската лига на Камбо, Баската националистка партия, републиканците консерватори на Алкала Самора и Мигел Маура, карлистите... Такава силна изборна коалиция отдавна не е съществувала в Испания.

През въпросната 1933 година тоталитарните идеологии настъпват в цяла Европа. В Германия на 30 януари е възложено на Хитлер да състави правителството; на 24 март той поема властта. Ваймарската република, пример за испанската република, е ликвидирана с идването на нацистите на власт. Изкушава ли нацизмът испанците? Впечатленията на Хил Роблес, който през септември 1933 г. присъства на конгрес на Националсоциалистическата партия в Нюрнберг, са двусмислени: „Във фашизма се откриват много неща, от които може да се извлече полза, тъй като имат дълбоки корени и изключително важно значение за народа, например издигането на патриотичните ценности, антимарксистката насоченост, отхвърлянето на либералната и парламентарна демокрация." По-късно той ще сподели: „За нас демокрацията не беше цел, а средство." Левицата обвинява СЕДА, че е фашистка партия, прилагателно, което по това време тя често използва срещу всеки противник, без да се притеснява дали е вярно. За фашистка е обявена всяка организация, която иска да ограничи активността на синдикатите, да регламентира правото на стачка и да установи силна изпълнителна власт[299]. СЕДА отговаря на тези характеристики. Тя не се произнася относно формата на управление, република или монархия. Това ѝ позволява да спечели гласове от десницата, където думата „република" вдъхва страх, но това тревожи левицата, която дава на републиката точен смисъл. За човек като Асаня републиката е не само форма на управление; тя е съдържание: неоспоримите права, парламентарният режим, отделянето на църквата от държавата и възможността за социални реформи. В съзнанието на Асаня и неговите последватели 1931 г. за Испания е подобна на 1789 г. за Франция; създаване на нов строй, необратима промяна; тези, които отказват да се обявят решително за републиканци, са заподозрени в реакционерство в истинския смисъл на думата: те искат да се върнат назад; дру-

ги, наляво от Асаня, използват думата фашисти, служейки си с речника на своето време и вземайки пример от Италия, Германия, Австрия. Поради тези причини и двусмисленост СЕДА тревожи републиканците. СЕДА все пак не прилича на партията на Мусолини, още по-малко на нацистка партия. Тя има по-скоро прилики с режима, който иска да установи в Австрия канцлерът Долфус: силна власт, подкрепена от консерваторите, Католическата църква и селските среди, макар че в Испания селските маси са анархистични и да се обявиш за земеделец, означава да защитаваш едрата собственост и да си против аграрната реформа. Хил Роблес винаги е твърдял, че не е фашист. Някои други в Испания не се прикриват.

Преди обявяването на републиката през март 1931 г. Рамиро Ледесма отправя манифест в един седмичник с безспорно фашистка насоченост, *Завоюването на държавата.* През юни същата година Онесимо Редондо, който известно време е преподавал в Германия и популяризира *Mein Kampf* (*Моята борба*), основава група за защита на целокупността на Испания. Двете организации се сливат през 1931 г. и се раждат Хунтите за национал-синдикалистко настъпление (ХОНС), които се опитват да набират членове сред студентите, младите работници и селяните. Безспорно е, че още преди идването на власт на Хитлер нацизмът предизвиква в Испания одобрителни коментари[300]. Всъщност като цяло изкушените от тоталитарните идеологии испанци са привлечени по-скоро от италианския фашизъм. Хосе-Антонио Примо де Ривера, синът на диктатора, е сред тях; той всъщност прави посещение на Мусолини и на 16 март 1933 г. издава първия и единствен брой на вестник, наречен откровено *El Fascio.* Амбицията му е да основе испански фашизъм. Това е бъдещата Фаланга, официално създадена на 29 октомври 1933 г., която шест месеца по-късно се слива с ХОНС. Фалангата разобличава политическите партии, които не се интересуват от националния интерес, парламентарния режим, всеобщото избирателно право[301], демокрацията, класовата борба... Тя се обявява едновременно срещу марксисткия материализъм и капиталистическия материализъм. Проповядва установяването на авторитарен режим, основан на принципите на йерархията и подчинението на един водач – Хосе-Антонио използва думата каудильо (*caudillo*), която след няколко години ще придобие много широка гласност. Фалангата оправдава използването на насилие винаги, когато е в служба на разума и справедливостта; именно това Хосе-Антонио нарича „диалектика на юмручното и револверното право". Движението си избира символи: копия, образуващи буквата „п" и стрели, емблеми на Кралете Католици, далечен спомен от времето, когато Испания е била вътрешно обединена и уважавана в Европа държава, на път да завоюва собствена империя в Америка. Империята! Думата се повтаря в повечето от речите и текстовете на Фалангата. Тя изразява носталгията по едно идеализирано минало. Испания, според Фалангата, трябва да заеме мястото си редом с великите сили; тя е духовният център на испаноговорящия свят. Хосе-Антонио задължава фалангистите да носят сини ризи, цвета на пролетариите, напомнящ на всички, че целта на Фалангата е социалната революция. Активистите, преминали през военизирано обучение, дефилират по улиците, поздравявайки водача си по фашистки с вдигната ръка. Хосе-Антонио търси гаранти сред интелектуалците. Някои от идеите и част от речника на Фалангата са заемки от Унамуно и Ортега[302]. Темите, развити от Фалангата, са приети с интерес от някои среди на десницата, считаща ги за по-мъжествено звучащи от речите на СЕДА, които са по-традиционни. Много младежи, разочаровани от републиканските партии и разтревожени от влошаването на положението, ги слушат със симпа-

тия. Така през 1932 и 1933 г. се създава благоприятен климат за идеи и действия, повлияни от фашизма, ако не и откровено фашистки.

На екстремистките тенденции на десницата от 1933 г. отговаря мощно ляво движение. Двете явления взаимно се допълват. Десницата и крайната десница размахват плашилото на социалната революция и марксизма; левицата иска да се противопостави на надигащия се фашизъм. Това, което консерваторите разобличават като комунизъм, няма нищо общо със самата комунистическа партия. Тя няма реално влияние до 1936 година. Да припомним, че на парламентарните избори през 1931 г. тя успява да изпрати в Кортесите само един депутат. Всъщност Испанската комунистическа партия (ИКП) бележи напредък, но в нито един момент не е в състояние да въздейства съществено върху социалното движение и политическите борби. Осемте хиляди членове от април 1931 г. се увеличават на дванадесет хиляди през март 1932 г. и на двадесет хиляди през април 1933 г., повечето от които в Севиля и Билбао. Партийният орган, всекидневникът *Работнически свят* (*Mundo obrero*) след ноември 1931 г. едва достига тираж двадесет хиляди екземпляра. Комунистическата профсъюзна централа, Унитарната обща конфедерация на труда (УОКТ) наброява двеста хиляди членове. Това е много, но е далеч от единия милион труженици, членуващи в социалистическия ОСТ, и милион и двеста хиляди анархосиндикалисти, членуващи в НКТ.

Чрез политическата линия, която налага, „класа срещу класа“, Коминтернът допринася за изолирането на испанските комунисти от останалите леви сили. По време на бунта на генерал Санхурхо през август 1932 г., ИКП дава заповед на своите активисти в Севиля да защитят републиката. Той е разобличен от Коминтерна, който се възползва от случая, за да подмени ръководните кадри. Хосе Диас става генерален секретар, Долорес Ибарури – *Пасионария*, влиза в политбюро. В очите на комунистите „републиканско-социалистическото правителство е организационният център и ръководство на контрареволюцията“ (резолюция от февруари 1933 г.). Едва през март 1933 г. ИКП започва да обмисля създаването на антифашистки фронт и предлага съюз на другите участници в работническото движение, но във връзка с искания като незабавното разпределение на земите или разпускането на Гражданската гвардия. По същото време тя продължава да третира социалистическите водачи като социал-фашисти. От 1931 до 1933 г. испанските комунисти компенсират малобройния си състав с пресилени предизборни обещания. Този натиск не остава без последствия и завършва с гузна съвест за лявото крило на ИСРП.

Още от създаването си ИСРП се характеризира с предпазливост и умереност на политическите си позиции; това не е екстремистка партия. По време на диктатурата на Примо де Ривера тя даже дава вид, че сътрудничи на режима, приемайки, съвместно със сродния ѝ ОСТ, нейните членове да заседават в паритетните органи, предназначени да разрешават социални конфликти. През 1931 г. тя е гарантът от левицата на временното правителство на републиката. Нейната парламентарна група е най-многобройна в учредителните Кортеси. ИСРП е потвърдила участието си в правителството, знаейки, че няма да може да приложи истинска социалистическа програма. Ларго Кабалеро, министър на труда, се опитва да предлага за гласуване облагодетелстващи работническата класа закони, но без да се застрашава финансовото равновесие, наложено от конюнктурата. Друг социалист, Прието, е министър на обществените работи и развитието; той ръководи министерството си, съобразявайки се с капиталистическите условия. Тази позиция не е най-доброто, за което може да мечтае партия, целяща да промени обществото. С течение на времето става все по-трудно да се успокоява

нетърпението на активистите, още повече че те трябва да се събразяват с мощното анархосиндикалистко движение, което няма същите причини да щади правителството. На конгреса през октомври 1932 г. въпросът е поставен: трябва ли ИСРП да продължава да бъде гарант на едно буржоазно правителство? Да продължи ли да участва в него? С характерната за него ловкост Прието прокарва решението: четири пети от мандатите са за оставането на министрите социалисти; конгресът оставя на изпълнителното бюро и парламентарната група грижата да преценят дали трябва да се преразгледа тази позиция, в зависимост от общата ситуация. Ларго Кабалеро е избран за председател; печели с малка преднина пред Бестейро. Това е показателно: Бестейро представлява умерената и реформистка тенденция, докато Ларго Кабалеро има доверието на лявото крило. На конгреса на ОСТ, който се състои през същата година, съотношението на силите е различно. Умерените явно преобладават. През 1932 г.се създава изключителна ситуация: за пръв път ръководството на партията и на профсъюза не са напълно единодушни за тактиката, която трябва да се следва.

Социалистическите дейци са разочаровани от безсилието на правителството да намери изход от кризата и безработицата, от протакането на аграрната реформа и появата на групи, открито обявяващи се за фашистки или демонстриращи намеренията си да блокират или анулират протичащите реформи. Опитът ги учи, че съюзът с прогресивните републиканци е неуспешен. Начинът, по който полицията потушава социалните движения и по който Асаня оправдава действията ѝ в случая в Касас Виехас, не урежда нищо. Младите социалисти са особено чувствителни към този проблем. Именно по време на митинга на Младите социалисти през юли 1933 г. Ларго Кабалеро слага начало на промяната. Конгресът на ИСРП през същата година изслушва три различни речи. Бестейро се е окопал в позициите си: буржоазната революция е необходимо условие за социалния напредък; трябва да се започне с въвеждане на либералната демокрация, преди да се мисли за установяване на социализма; ИСРП трябва да допринесе за тази еволюция, оставайки съюзник на прогресивните републиканци. Прието мисли, че съотношението на силите в Испания през 1933 г. не е благоприятно за социалистическия проект; ако ИСРП престане да поддържа правителството, републиката е застрашена; това би било връщане назад; Прието не е склонен да се ограничи в буквално спазване на законността и правото: той не изключва прибягването към насилие, ако обстоятелствата го изискват и ако демокрацията е застрашена, но напълно отхвърля идеята за работнически фронт, вероятно от страх, че социалистите ще бъдат претопени от анархистите. Накрая Ларго Кабалеро, поддържан от няколко интелектуалци (Аракистайн, Алварес дел Вайо...), става агресивен: „Ние изпълнихме ангажиментите си към републиканците. Сега трябва да се бием, за да сменим настоящия режим със социалистическа република“; класовата борба се задълбочава; въпросът сега е: диктатура на пролетариата или буржоазна диктатура; ситуацията изисква създаването на общ фронт на цялата работническа класа[303].

Анархосиндикализмът е третото звено в работническото движение; то е далеч по-многобройно. През 1931 г. НКТ излиза от период на нелегалност, продължил повече от десет години. Примо де Ривера му нанася жестоки удари, но той отново се появява на дневна светлина с пълна сила. По принцип анархистите не се занимават с политика; те нямат отношение към формата на управление, но и те са увлечени от еуфорията на 14 април 1931 година. Те знаят, че републиката е за предпочитане пред диктатурата; много от тях гласуват през юни и допринасят за появата на ляво мнозинство в Кортесите. Макар да твърдят,

че няма какво да се очаква от новата власт и че масите могат да разчитат единствено на себе си, това не ги прави по-малко загрижени да извлекат полза от една в крайна сметка по-благоприятна ситуация. Сблъскват се две тенденции. Едните, около Пейро, поддържат тезата на конструктивния синдикализъм, който се стреми да се съобразява със съотношението на силите и да подготви бъдещото безкласово общество, като се научи да управлява икономиката, което изисква помощта на експерти. Другите – тези от ИАФ, отказват всякакъв компромис с капитализма и се доверяват на действието на малки групи. Анархистите не одобряват създаването на смесените комисии през май 1931 г.; те виждат в тях завръщане към една практика, която са отричали още по време на диктатурата. Начинът, по който правителството потушава стачките след месец юли, обуславя разрива. Анархистите се считат пряко засегнати от Закона за защита на републиката (21 октомври 1931 г.). Годините 1932-1933 са белязани от нова ескалация на социалните конфликти, много стачки и опити за въстание, ограничени във времето и пространството, но които ясно показват до каква степен партньорите са се отдалечили едни от други. Според Асаня не трябва да се създава впечатление, че правителството показва слабост, а напротив, да се докаже, че то е решено да поддържа реда срещу всички, които го нарушават, било то в лявото или дясното пространство. Анархистите считат, че Асаня дава обещания на капиталистите; той се държи по-строго към работниците, отколкото към експлоататорите; прикрива наказателните акции на Гражданската гвардия и щурмоваците; случаят в Касас Виехас е доказателство за това. Това втвърдява позицията на НКТ, а ИАФ засилва влиянието си. Войнствеността на селяните кара и най-умерените да размислят. Разпространява се убеждението, че спасението ще дойде от селските маси, много по-жестоко експлоатирани, но по-малко склонни да следват съветите за благоразумие на градските профсъюзни органи и бюрократите от ОСТ и ИСРП. Именно в Каталония, област, където влиянието на анархистите винаги е било силно, ескалацията към революционни настроения е по-изразена. Там ИСРП е по-малочислена, едва надвишава хиляда членове през април 1932 г., срещу създадения от Маурин Работническо-селски блок, който е началото на ПОУМ (Работническа партия на марксисткото единство). Той, за разлика от социалистите, държи да остане съюзник на анархистите.

През лятото на 1933 политическата и социалната обстановки се влошават. В лявото, както и в дясното пространство все повече клонят към насилието за решаването на проблемите. Това положение обяснява падането на Асаня и промяната в мнозинството.

Победата на десницата

През юни 1933 г. Асаня, който се бори на два фронта, е атакуван от всички страни. Десницата го критикува, че е пленник на социалистите и го притиска да управлява без тях. Това иска и Ортега на 8 юни: трябва „да се национализира републиката", т. е. да се състави правителство без социалисти. Асаня обаче не иска да се раздели стях. Анализът му го води до убеждението, че подкрепата им е необходима за заздравяване на институциите и на либералната демокрация. Възможно ли е това, без да се превърне в заложник на един ляв център с неясни убеждения? Радикалите на Леру винаги са били опортюнисти. Радикал-социалистическата партия, Алваро де Алборнос, Марселино Доминго, включва поуважавани хора, но това е партия на видни личности, като Радикалната партия и партията на Асаня, Републиканско действие. Тези формации са добре представени в парламента, но имат малко привърженици в страната. Единствено социа-

листите разполагат едновременно с много депутати, членска маса и симпатизанти. Те, както се установи, са все по-резервирани в поддръжката на правителството, което ги разочарова. Към това общо положение се прибавя изхабяването на властта, доказано на частичните общински избори през април 1933 година. Те се провеждат само в две хиляди и петстотин малки общини, всички разположени в Кастилия, Навара и Страната на баските, т. е. в зоните, предварително спечелени от десницата. СЕДА, радикалите, баските националисти и карлистите печелят лесна победа. Това не е изненада, но опозиционната преса злоупотребява с резултатите и заключава, че изборите са отрекли политиката на правителството. Изправен пред всички тези атаки, Асаня не може да се надява, че ще задържи още дълго властта.

Първото предупреждение идва през юни. Министърът на финансите Карнер е тежко болен, той умира година по-късно. Асаня предлага на президента на републиката да го замести. Алкала Самора се възползва от случая, за да накара Асаня да почувства, че може би вече не разполага с необходимия авторитет. Той счита за уместно да се допита до водачите на групи, което води до министерска криза. Прието, Марселино Доминго и Бестейро последователно отказват да съставят ново правителство. Президентът на републиката се примирява и кани отново Асаня, който никога няма да му прости тази публична обида. За всички е ясно, че става въпрос за правителство, което няма да издържи дълго време. То включва същите министри като предишното, разбира се, с изключение на Карнер. Луис Компанис, председател на парламента в Каталония, влиза в кабинета на 12 юни. Три месеца по-късно, на 3 септември изборите за членове на Конституционния съд стават повратна точка за управляващото мнозинство; то получава само пет места срещу тринадесет за различните опозиционни групировки. Този път нещата са сериозни. Леру се качва на трибуната на Парламента и обвинява Асаня в диктаторско управление. Асаня предлага да се гласува доверие на правителството. Парламентът го подкрепя, но с многозначителни въздържания и отсъствия при гласуването. Президентът на републиката подчертава този факт. Асаня подава оставка. Леру, който е чакал този момент от 1931 г. насам, е назначен за премиер, което вече не включва социалисти. Почти всички министри идват от радикалната партия; Санчес Алборнос от Републиканско действие става министър на държавната администрация. Млади социалисти и комунисти манифестират за пръв път заедно по улиците на Мадрид. Леру не е много популярен. Асаня знае това и вярва, че е възможно да го контраатакува. И този път дар словото не му изневерява. Речта, която произнася на 2 октомври, убеждава депутатите. Леру получава само деветдесет и осем гласа; сто осемдесет и седем депутати не му гласуват доверие. Тогава Алкала Самора кани Мартинес Барио, друг радикал, но много по-уважаван от Леру, и му възлага да състави временно или преходно правителство, което да организира парламентарни избори.

Предизборната кампания протича много напрегнато. Ларго Кабалеро държи заплашителни речи по адрес на десницата: „Ние искаме обществото да се развива по законен път, но ако ни принудите, ще вдигнем революция с оръжие." Калво Сотело, монархист, бивш министър на Примо де Ривера, не е по-оптимистично настроен: „Убеден съм, че този парламент ще е последният, избран чрез всеобщото избирателно право." СЕДА декларира желанието си да приключи с „тиранията на червените"; тя записва в програмата си преразглеждане на конституцията и светското и „социализиращо" законодателство, защита на икономическите интереси, включително тези на селското стопанство, което трябва да има приоритет като основа на националното богатство, и амнистия за конспира-

торите от 1932 година. Баската социалистическа партия отправя апел към католиците за борба против комунизма: „Срещу Москва се изправя... Рим.“ Някои вестници пишат за спасение на Испания от евреите и франкмасоните и от „долнопробната демокрация“. Това е речник на гражданска война.

Изборите се провеждат на 19 ноември. Участва 67,46 % от електората, обаче анархистите препоръчват да не се гласува, което се изразява във високата степен на въздържане от гласуване в областите под тяхно влияние[304]. Десницата получава 3 365 000 гласа, центърът (радикали, републиканци от движението на Маура и Алкала Самора) – 2 051 000, левицата – 3 118 000[305]. Избирателната система, даваща предимство на челните листи, прави пълен успеха на десницата. Със сто и петнадесет депутати СЕДА застава начело сред партиите; следвана от радикалите (сто и двама депутати). Общият брой места, заети от десницата, достига двеста и четири, а на центъра (в който се нареждат радикалите на Леру) – сто шестдесет и осем. Левицата е представена само от деветдесет и четири депутати, от които петдесет и осем социалисти, пет от Републиканско действие – партията на Асаня[306], и един комунист. Десницата печели блестяща победа. Няма сведения тя да е постигната с гласовете на жените, които гласуват за пръв път. В замяна на това въздържането от гласуване на анархистите допринася много за провала на левицата.

Изборната победа на десницата ускорява движението на партиите към екстремизъм, както на левите, така и на десните. И в двата лагера следят с интерес и тревога какво става в чужбина. Наблюдават моралната и политическа криза във Франция, аферата Стависки, създаването на склонни към насилие организации – Огнените кръстове, демонстрацията на 6 февруари 1934 г. и отпора на левицата. Ситуацията в Австрия приковава вниманието даже по-силно от тази във Франция с начина, по който австрийският канцлер Долфус смазва социалдемократите (февруари 1934 г.). Испанските социалисти заключават, че фашистката заплаха е съвсем реална и че трябва да действат навреме, ако не желаят да споделят съдбата на австрийските си другари. Това убеждение натежава за решението им да се противопоставят с всички средства на идването на власт на испанските „фашисти“, чието олицетворение според тях е Хил Роблес. Той прави същите изводи от австрийските събития, но в противоположен смисъл; в тях вижда доказателството, че едно силно правителство може да устои на социалната революция и се амбицира още повече в стремежа си към властта.

Единственият умерен политик е президентът на републиката Алкала Самора. Антиклерикализмът на правителството „Асаня“ е наранил чувствата му на католик; безредиците, стачките и анархистките вълнения го тревожат, но остава предан на принципите на либералната демокрация; авторитаризмът на някои десни водачи го притеснява и той не е склонен да насърчава една реакционна социална политика, която би отчуждила от нацията работниците и селяните. Идеалното според него би било да се смекчат някои страни на законодателството на Асаня и да се въведе ред по улиците и в селските райони, но всичко това в рамките на институциите. Алкала Самора не обича Леру, прекален демагог и опортюнист; няма доверие на Хил Роблес и обкръжението му[307], но не може да пренебрегне резултатите от изборите: Леру му изглежда по-малкото зло в сравнение с Хил Роблес.

Като се вземат предвид тези предпоставки, политическото развитие в Испания от 1933 до 1936 г. може да се резюмира по следния начин: до октомври 1934 г. съществува дясно правителство без СЕДА; тя изисква да бъде включена във властта, което предизвиква въстание (октомври 1934 г.); репресиите и реакционната

политика обуславят сплотяването на левите сили, след това изборната побед на Народния фронт (февруари 1936 г.).

На 18 декември 1933 г. Леру съставя правителство от радикали[308] и представители на републиканската десница без участие на СЕДА, но с парламентарната ѝ подкрепа. По време на дебата за инвеститурата[309] две изказвания привличат вниманието. Прието обявява, че социалистите ще вдигнат революция, ако десницата се опита да приложи насилие. Хил Роблес е не по-малко категоричен: „Днес поддържам правителството в усилията му да поправи политиката на учредителните Кортеси. Но утре ще искам властта, цялата власт и пълна свобода на действие." Тези две декларации обясняват по-нататъшното развитие на събитията.

Правителството на Леру, подкрепено от СЕДА, се връща към социалните мерки на предишното мнозинство, а именно към закона, позволяващ на селяните в Естремадура да използват временно земите, докато се очаква въвеждането на аграрната реформа. Тази разпоредба, засягаща около тридесет хиляди биволари (*yunteros*) е отменена на 11 февруари 1934 година. Новият закон започва да действа от 1 август следващата година. Някои депутати биха желали той да се приложи незабавно, което би лишило селяните от плодовете на труда им и би им попречило да съберат реколтата от посевите. В същото време обезщетяват грандовете, чиито имоти са иззети от Асаня след конспирацията през август 1932 година. В провинцията земевладелците понякога нарушават решенията на парламента и правителството. Те намаляват заплатите, ревизират договорите за наем, отказват да наемат работна ръка и отговарят на оплакващите се от глад земеделски работници: „Яжте република!"

В тази конюнктура, белязана от задълбочилите се икономически трудности и безработица, засегнала стотици хиляди работници, съществува опасност отчаянието да тласне пролетариите към бунт, ако не се действа по подходящия начин. Многобройните стачки са жестоко потушени. Десницата се е ангажирала също така да амнистира конспираторите от август 1932 година. Тя удържа на думата си. Закон в този смисъл е гласуван на 20 април 1934 г., но при условия, които шокират президента на републиката. Той се противопоставя облагодетелстваните от амнистията, в случая военните, да бъдат върнати на първоначалното им местоназначение и да получат отговорни постове. Това разногласие с държавния глава коства оставката на Леру, веднага заменен с друг радикал, Сампер. Нито един министър от СЕДА не участва в новото правителство.

Новото мнозинство също влиза в конфликт с автономното правителство на Каталония. Първият президент на Женералитат Масиа умира на 25 декември 1933 година. Заменен е от Луис Компанис. Той съставя изпълнителен съвет доминиран от Каталонската левица, многочислена партия, която претендира за седемдесет хиляди членове през юни 1933 г. и го доказва с лекота, спечелвайки общинските избори на 14 януари 1934 година. Компанис се опитва да реши проблема със заплашените от обезземляване каталонски лозари и фермери. На 21 март 1934 г. каталонският парламент гласува закон, гарантиращ на фермерите запазване на обработваните от тях земи поне за шест години; след изтичане на този срок договорите за наем се продължават по негласно споразумение и след осемнадесет години фермерите получават право ги закупят. Освен това договорите на лозарите се считат за договори за дългосрочно ползване; фермерите вече не могат да бъдат обезземлени. В Каталония десницата се вълнува по този повод, считайки, че това е посегателство на правото на собственост. Тя иска от централната власт този закон да бъде обявен за противоконституционен: той не

влиза в компетенцията на Женералитат. Въпреки усилията на президента на републиката да намери компромис, централната власт уважава молбата на протестиращите и законът е обявен за противоконституционен (8 юни 1934 г.). Освен поставеният проблем, под въпрос е статутът за автономия. В Мадрид управляващата десница никога не е приемала този принцип; тя е привързана към единството на нацията и борбата срещу сепаратистките движения е част от политическата ѝ програма. Именно така го разбират каталонските депутати, както и баските. И едните, и другите вече не участват в заседанията на Кортесите. Този случай повишава престижа и авторитета на Компанис в Каталония и му осигурява подкрепата на хора, които невинаги споделят левите му убеждения.

СЕДА одобрява действията на кабинетите Леру и Сампер, но е нетърпелива; тя много би искала да участва във властта. В лявото пространство са убедени, че ако тя влезе в правителството, повече няма да излезе, и ще води политика, подобна на тази на Хитлер и Долфус. Готови са да ѝ препречат пътя с всички средства. Завоят наляво, започнат от социалистите предишната година, се задълбочава. Срещу реформистката и умерена линия на Бестейро, Ларго Кабалеро налага на ИСРП и ОСТ стратегията си за завоюване на властта, вдъхновена от опита на Ленин. Подкрепен е от групата интелектуалци, обединена около Аракистайн, която започва през март 1934 г. издаването на списание *Leviathan*, предупреждаващо за опасността от фашизма и необходимостта от подготовка за борба срещу него. Аракистайн е бил посланик в Германия от февруари 1932 г. до април 1933 година. Той е видял как фашистите завземат властта; впечатлен е от поведението на Долфус, смазал австрийските социалисти, и от безсилието на френските демократи да се противопоставят успешно на профашистките лиги след 6 февруари. В предговор към сборник речи на Ларго Кабалеро Аракистайн пише: „Илюзиите, които хранехме до 14 април [1931 г.] се изпариха. Вече не става въпрос да избираме между монархия и република. Трябва да избираме между две диктатури: диктатура на капитализма и диктатура на пролетариата." Все по-многобройни са социалистите, които споделят тези чувства; влошаването на положението ги тласка в тази посока поради реакционните мерки на правителството и умножаването на социалните конфликти. Всъщност организацията Социалистическа младеж по това време е много по-революционно настроена от Комунистическата младеж. Първата, която избира през април 1934 г. нов генерален секретар – Сантяго Карильо, обвинява другата в реформизъм: „Времето на реформите изтече. Това, което иска пролетариатът, е да воюва за крайната победа."

Тези различия не пречат на социалистите и комунистите да организират съвместни протестни манифестации. Говори се за единни действия, но това, което е важно за този период, е, че инициативата почти винаги принадлежи на ИСРП. В работническите сдружения, които се създават тогава, социалистите заемат определящо място. Сдруженията целят да обединят всички профсъюзи и всички леви сили; в някои области анархистката НКТ остава изолирана, например в Каталония; другаде, най-вече в Астурия, тя взема участие. Ларго Кабалеро иска да превърне тези сдружения в решаващ инструмент за завземане на властта, какъвто са били съветите за Ленин. Целта е същата като в Русия: да се установи пролетарска диктатура. За да се подготви въстанието, се създават складове за оръжие. Социалистите са на крачка да се сдобият с голямо количество военно снаряжение, което правителството Асаня е заделило за португалската опозиция. На 11 септември 1934 г. полицията изненадва групи, разтоварващи това оръжие на астурийския бряг; повече от половината каси са спасени от грабежа. Влизането на СЕДА във властта трябва да послужи като сигнал за въстанието.

Тук възниква следният въпрос: оправдани ли са страховете на социалистите? СЕДА желае ли наистина да установи фашистка власт? Дали зад Хил Роблес не се крие втори Долфус? Днес е лесно да се отговори отрицателно и да се обвини Ларго Кабалеро в революционерска наивност. В края на краищата, биха казали някои, СЕДА и водачът ѝ искат само да се вземе предвид волята, изразена чрез всеобщото гласуване; откроило се е мнозинство в полза на десницата; какво по-законно за една демокрация от претенциите на по-многобройната парламентарна група да участва в правителството? Като начало ще отбележим, че ако става въпрос да се разследват намеренията им, Ларго Кабалеро не е единственият, който го прави; умерен социалист като Прието прави същия анализ[310], а и държавният глава Алкала Самора, когото трудно бихме заподозрели в левичарство, бави колкото е възможно по-дълго влизането на СЕДА в правителството; за което сигурно е имал причини. Днес знаем, че Хил Роблес не е бил фашист, защото съдим за Хил Роблес след 1940 г., за монархиста, който се противопоставя на Франко и който в своите *Мемоари* представя нещата в благоприятна за себе си светлина. Но кой е Хил Роблес от 1934 година? Изказванията му от този период тревожат противниците му, най-вече следното изявление на конференция от 7 април 1934 г.: „Ще завземем властта. При тази форма на управление? Каквато и да е формата на управление, чрез каквито и да е средства." Хил Роблес съблюдава известна предпазливост в начина си на изразяване, докато неговите поддръжници не крият намеренията си. Например Младежта за народно действие организира големи събирания на исторически места – в Ескориал през април, в Ковадонга през септември; тези активисти дефилират и поздравяват Хил Роблес с вдигната ръка, скандирайки: *„Jefe! Jefe! Jefe!"* което се превежда на немски с *Führer*. Даже непредубедените има за какво да се замислят, какво да кажем за левите активисти, имащи предвид начина, по който Хитлер е дошъл на власт и по който Долфус е третирал социалдемократите. Програмата от осемнадесет точки, която Младежта за народно действие демонстрира в Ескориал на 22 април, съдържа формулировки от този род:

"2. Дисциплина. Водачите никога не грешат.

5. Чистота на расата. Военно обучение.

12. Антипарламентаризъм. Антидиктатура. Народът се интегрира в правителството по органичен и йерархизиран начин, а не чрез упадъчна демокрация.

16. Престижът на властта. Силата на мощната изпълнителна власт."

Може би това не е фашизъм, но прилича на него.

Октомври 1934 година

През септември 1934 г. Хил Роблес пристъпва спешно към действие. Той знае, че президентът на републиката не е благоразположен да го допусне до правителството и че повечето от министрите в кабинета „Сампер" са също против. За да преодолее съпротивата, Хил Роблес разчита на Леру, който има силно влияние в Кортесите, и му предлага следната алтернатива: или да улесни достъпа на СЕДА до властта или да предизвика нови законодателни избори. Леру се оставя да го убедят. При откриването отново на парламентарната сесия на 1 октомври Хил Роблес апострофира премиера: „Налице е доказателството, че смяната на кабинета е наложителна и вие не сте подходящият човек." Двама министри напускат демонстративно банката на правителството. Сесията е прекратена. Сампер подава оставка. Както при всяка министерска криза, държавният глава се консултира с председателите на парламентарните групи. Много от тях, сред които Асаня и Маура, предлагат разпускане на Кортесите и нови избо-

ри. Алкала Самора размисля, след това възлага на Леру да състави кабинет. Той се съгласява да приеме министри от СЕДА, но разисква броя им и конкретните личности. На 4 октомври пресата помества състава на новото правителство. Хил Роблес не взема участие в него, президентът на републиката вероятно е наложил ветото си, но СЕДА получава три министерски кресла, сред които на селското стопанство, зает от Хименес Фернандес.

Тази развръзка се чака от няколко дни. На 3 октомври *El Socialista*, орган на ИСРП, публикува в уводна статия: „Бъдете нащрек, другари. Изчерпихме всички възможни отстъпки. Има опасност овластеният Хил Роблес да смаже работническите организации и революционните партии. Внимание!“ Фактът, че Хил Роблес не участва в правителството, не означава никаква промяна в подготвения план. През нощта на 4 срещу 5 октомври революционният комитет, в който участват Ларго Кабалеро и Прието, издава заповед за обща стачка в големите градове. Много видни републиканци, и несъмнено също центристки елементи от ИСРП и ОСТ, биха желали да се спре дотук; достатъчно е да се упражни натиск над президента на републиката, за да се подготви завръщането на едно ляво правителство. Именно за да подкрепи такава стъпка, Алваро Алборнос, председател на Конституционния съд, и няколко посланици подават оставките си. Твърдата линия взема връх сред социалистите и синдикалистите. В някои области, и най-вече в Астурия стачката преминава в революция, докато в Барселона Женералитатът скъсва с централната власт, без да съществува и най-малката координация между двете движения.

В Каталония левицата е разединена. Работническото сдружение обявява обща стачка, но без подкрепата на НКТ. Президентът на Женералитат Компанис се колебае какво да предприеме. Той не е революционер, но след конфликта през април, който противопоставя Женералитата на централната власт, той се страхува новото правителство да не сложи край на автономията на Каталония. На 5-и вечерта той апелира по радиото за спокойствие, а на другия ден под натиска на Работническото сдружение обявява „Каталонската държава в Испанската федерална република.“ Армията остава вярна на правителството Леру, което обявява военно положение. Тя открива огън срещу въстаниците и обстрелва с оръдия седалището на Женералитат. Компанис не устоява. Той капитулира на 7-ми. В останалата част на Каталония армията бързо се справя с въстаналите райони. Полк на Чуждестранния легион е повикан за подкрепление. НКТ заповядва връщане по работните места. Въстанието в Каталония трае само два дена.

В Астурия работническата милиция окупира Овиедо и основава кратко съществувалата „Социалистическа република“. Генерал Франко е натоварен с координирането на контраофанзивата. Той повиква два полка от Чуждестранния легион и мароканци попълнения. Именно тези войски, подкрепени от авиацията и флота, предприемат „повторното завоюване“ на Астурия. Армията се сблъсква със силна съпротива; налага се да превзема Овиедо улица по улица. На 19 октомври бунтът е потушен. Официалните източници съобщават за хиляда триста тридесет и пет загинали и две хиляди деветстотин петдесет и един ранени по време на сраженията; броят им вероятно е намален. Репресиите са жестоки: стотици въстаници са разстреляни; арестите наброяват хиляди (петнадесет-двадесет хиляди); много от арестуваните са изтезавани по време на разпитите; полицейският началник е принуден да уволни през декември командващия Гражданската гвардия Довал, виновник за тези действия. В парламента крайната десница разобличава сепаратизма на каталонците и ужасите на революцията в Овиедо: актове на вандализъм (пожар в университета), грабежи, масова екзекуция на три-

десет и трима духовници и тридесетина граждански гвардейци... Разкрит е заговор, организиран от подстрекатели чужденци и комунистите. Калво Сотело припомня Парижката комуна и призовава правителството да последва примера на Тиер:"Екзекуциите [на комунари] осигуриха на Франция седемдесет години социален мир [Точен цитат]." Правителството затваря повечето народни домове и профсъюзни клубове, забранява работническата преса, налага цензура, суспендира статута за автономия на Каталония. Организират се преследвания срещу реалните или предполагаеми подбудители на въстанието. Някои, като Прието, намират убежище в Париж. Асаня е арестуван на 8 октомври; единственият му грях е, че по време на събитията се е намирал в Барселона, за да присъства на погребението на своя бивш министър Карнер; впоследствие, поради липса на доказателства, на 28 декември го пускат на свобода. Компанис се предава на 7 октомври; той смело поема отговорността за всичко, случило се в Барселона; осъждат го на тридесет години затвор. Ларго Кабалеро прекарва една година в затвора; въпреки фактите отрича участието си в събитията и съдиите го освобождават; това е политическа присъда; вече е ноември 1935 г. и правителството има други грижи.

Репресиите всъщност възмущават не само всички леви движения, но тревожат и центъра, даже някои от десните групировки. Държавният глава реагира. В края на месец октомври 1934 г. Алкала Самора припомня пред министерския съвет случая с един капитан, осъден на смърт за участие в бунта в Каталония. Изненадани, министрите се споглеждат мълчаливо. Леру по късно коментира тяхното смущение: „Утре ще кажат, че сме се настървили като вълци, за да получим главата на този човек, и че единственият проявил хуманност е държавният глава." Предават случая на Върховния съд, който отказва да вземе отношение: нека реши правителството. Някои министри искат изпълнение на присъдата. Самора им припомня, че през 1932 г. са поискали помилване за генерал Санхурхо, също преследван за бунт. На 2 ноември правителството отстъпва и помилва осъдения. На 23 март 1935 г. Леру печели актив от друг подобен случай. Той не иска да остави на президента на републиката монопола върху милосърдието; помилва двадесетина осъдени на смърт. СЕДА протестира срещу слабостта на правителството. Предизвиква министерска криза. Изисква пет министерства, сред които това на войната за Хил Роблес. Алкала Самора се противопоставя. Новото правителство Леру, съставено на 3 април, включва само радикали. Като правителство на малцинството, то пада след месец. Този път президентът на републиката отстъпва. Кабинетът, отново ръководен от Леру, включва петима министри от СЕДА; Хил Роблес става военен министър; едно от първите решения е да назначи Франко за началник на генералнния щаб.

Правителството от 6 май 1935 г. е най-дясното от всички съставяни след изборите от ноември 1933 година. То анулира по-голямата част от социалните реформи, прокарани по времето на Асаня, като се започне с най-критикуваната от земеделските собственици аграрна реформа. Показателно е,че Хименес Фернандес вече не участва в кабинета. Член на СЕДА, Хименес Фернандес е привърженик на течението либерален католицизъм. Според Малефакис, като един от най-добрите специалисти в тази област, той е бил от октомври 1934 до април 1935 г. най-компетентният и енергичен министър на земеделието в историята на републиката. Той се старае да стабилизира положението на земеделците в Естремадура и да им осигури собствена земя. Обвиняват го в бял болшевизъм! Хименес Фернандес се опитва да даде на аграрния въпрос решения, вдъхновени от социалната доктрина на църквата. Но собствените му политически приятели

подкопават заплануваните от него реформи. Един от тях го апострофира по следния начин в Кортесите: „Ако това, което предлагате, е взето от енцикликите, ние ще станем разколници!"

Съобразявайки се със съотношението на силите, Леру смята, че е възможно да преразгледа конституцията, като се променят съществено членовете, касаещи църквата – това е доста любопитно, тъй като идва от изявен антиклерикалист! – и автономиите; той предлага също да се създаде сенат (4 юли 1935 г.). СЕДА не е съгласна; това, което иска тя, е не да се променя конституцията, а да се състави нова, по-авторитарна. Всъщност СЕДА е с изявен десен уклон. Хил Роблес ще го признае през 1968 г.: „През 1935 г. Младежта за народно действие се отдалечаваше все повече от демократичните тенденции, налагайки със сила възгледите си сред останалата част от партията." Това е неочаквано последствие от революцията от октомври 1934 година. Крайно десните партии биха искали да се възползват от обстоятелствата, за да приключат веднъж завинаги с демокрацията и да установят авторитарен режим[311]. Те обвиняват президента на републиката, Леру и даже Хил Роблес, че са пропуснали случая. Правят извода, че определено няма какво да се чака от демокрацията, и че е илюзия да се търси начин за завземане на властта чрез всеобщо гласуване. Именно тогава, през декември 1934 г. се създава Националният блок, ръководен от Калво Сотело: „Революцията още не е победена... Трябва да се приключи със съществуващата конституционна държава." Националният блок, подобно на карлистите, възлага всичките си надежди на военния преврат и установява контакти с Испанския военен съюз, група враждебно настроени към режима генерали. Фалангата, чийто състав нараства на пет хиляди членове през 1935 г., споделя същата гледна точка. През юни 1935 г. Хосе-Антонио декларира без заобикалки: „Нямаме друг избор, освен да вдигнем въстание. Наш дълг е да предизвикаме гражданска война."

В този момент левицата се мобилизира. Комитетите за амнистия на задържаните през октомври 1934 г. активизират общественото мнение срещу жестоките репресии. Реакционната политика на правителството буди опасения. И докато правителството отпуска примката – отменяне на извънредното положение, на цензурата и т. н., – левицата отново взема думата. Асаня успява да събере хиляди слушатели на митингите и отново да пледира за реформите като противодействие на революцията[312]. Съюзът на левицата придобива все по-голямо влияние. Впрочем Социалистическата младеж остава вярна на болшевишките теории; тя не иска да чуе за антифашистки народен блок; държи на съюз на пролетариите. Въпреки че движението на Бестейро вече няма никакво влияние в ИСРП, Прието организира кампания за споразумение с прогресивните републиканци. Накрая, Комунистическата партия, следвайки директивите на Коминтерна, приема нова тактика; на 2 юни 1935 г. предлага Народно антифашистко обединение. Както във Франция, посоката е към създаване на народен фронт.

Докато левицата се организира, правителствената коалиция се разпада. През септември 1935 г. инцидент в мините дава повод на Алкала Самора да направи промени в кабинета. Леру остава министър, но вече е на втори план; Хил Роблес продължава да е военен министър. Няколко седмици по-късно избухва скандал, аналогичен на аферата „Стависки" във Франция, но в много по-малък мащаб. Двама авантюристи са направили нов вид рулетка , която наричат *estraperlo* на името на нейните изобретатели Давид Страус и Перло[313], които срещу подкупи получават правото да инсталират рулетката си в няколко казина. След няколко часа обаче то им е отнето. Чувствайки се измамени, Страус и Перло издават своите съучастници пред президента на републиката; замесени са членове на Ради-

калната партия, в която членува Леру, както и негови близки. Правителството се опитва да потули случая. Алкала Самора се противопоставя. Окончателно дискредитирани, Леру и приятелите му радикали са принудени да напуснат постовете си. Хил Роблес търси начин да извлече изгода от кризата. Той си дава сметка, че общественото мнение се развива в лява посока и иска да вземе преднина, като се настани във властта, но вече не като министър, а като премиер. Опитва се да изнуди президента на републиката: сега, когато радикалите са отстранени, единствено Хил Роблес е способен да разреши кризата, тъй като разполага с най-многобройната група и без СЕДА мнозинството не е възможно. Тогава Алкала отбелязва, че има друго решение: да се организират нови избори. Тази задача президентът на републиката поверява на един от своите приятели, Портела Валядарес. Правителството му не включва нито радикали, нито членове на СЕДА, а само центристи. И този път Алкала Самора попречва на Хил Роблес да стигне до властта. На 31 декември 1935 г. Кортесите са разпуснати.

СЕДМА ГЛАВА

ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА

1. Народният фронт

Разпускането на Кортесите не е изненада. То се очаква и левите сили се подготвят за това от седмици. В средата на ноември 1935 г. ИСРП дава да се разбере, че е склонна да сключи изборно споразумение с левите републиканци, като смята за необходимо да привлече в него всички работнически организации, вкл. и Комунистическата партия. На 30 ноември Асаня отговаря, че не вижда пречки за това, но отказва да провежда общи събрания с комунистите. Недоверието между Асаня и комунистите е взаимно. На 20 април 1935 г. той пише на Прието: „Къде можем да отидем, ние и вие, заедно с комунистите?" Комунистите представляват незначителен фактор от избирателна гледна точка; обединяването с тях носи риск да бъде уплашена част от избирателите. Колкото до самите комунисти, те виждат в Асаня в най-лошия случай класов враг, а в най-добрия – антифашист; техният лозунг при това положение е: единодействие със социалистите. Ларго Кабалеро в крайна сметка успява да постигне съгласие между всички. Пактът за Народния фронт е подписан на 15 януари 1936 г. от Републиканската левица (партията на Асаня), Републиканския съюз (дисидентите от Радикалната партия, групирани около Мартинес Барио), ИСРП, ОСТ, Социалистическата младеж, Компартията и Работническата партия на марксисткото единство (ПОУМ[314]). Аналогична коалиция се формира и в Каталония под наименованието Фронт на левите. Националната конфедерация на труда (НКТ) се държи настрана, но показва, че няма да даде нареждане за неучастие. Манифестът на Народния фронт предвижда всеобща амнистия, възобновяване на аграрната реформа, възстановяване на автономния статут на Каталония, смесени съдебни комисии за решаване на трудовите конфликти, развитие на образованието на всички равнища, демократизиране на университетите... Става дума за програма на правителство, което „левите републикански партии ще трябва да сформират с подкрепата на работническите сили"; ясно е, че бъдещото правителство ще има подкрепата на социалистите и комунистите, макар последните да не участват в него. Левите републиканци смятат за неприемливи други точки, като например национализацията на банките и на земята, работническия контрол и паричната помощ при безработица...

В дясно също се формира изборна коалиция „срещу революцията и нейните съучастници". Тя включва Испанската конфедерация на автономните десници (СЕДА) и Националния блок на Калво Сотело, но без Фалангата, която издига прекалени претенции за броя на своите кандидати.

Кампанията протича без инциденти, но с голяма словесна острота. Ларго Кабалеро и Калво Сотело се отличават с пламенния тон на своите изказвания. Явяват се 977 кандидати за 473 места във властта. В 31 от избирателните окръга се състезават само две листи: левицата срещу десницата. В други 27 окръга борбата се води между три листи. В Страната на баските националистите отказват да се присъединят към десницата; тук следователно се състезават три листи: на Народния фронт, на Баската националистическа партия (БНП) и на десницата.

Гласуването се провежда на 16 февруари 1936 г., като изборната активност е над 72 %. Анархистите изглежда са гласували в Каталония и в по-малка степен в Андалусия (в Севиля, Кадис и Малага), въпреки че НКТ не е възобновила обичайните си призиви за неучастие. Партиите, обединени в Народния фронт, получават 4 650 000 гласа, Националният блок печели 4 500 000, центърът – 400 000, а баските националисти – 125 000. Испания е разделена на две, като политическите сили взаимно се уравновесяват. Вярно е, че избирателният закон увеличава малката победа на Народния фронт: от 473-те места на Парламента Социалистическата партия получава 99, Републиканската левица – 87, Републиканският съюз – 39, Каталонската левица – 36, а компартията – 17. Партиите от центъра и от дясно (баските националисти, радикалите, консерваторите, независимите и т. н.) си поделят останалите места; СЕДА сама получава 88 избраници. Тези данни сочат, че Парламентът далеч не е доминиран от „болшевиките"! Нито партиите от Народния фронт формират еднороден блок! Не е такъв случаят. За приятелите на Асаня и за някои социалисти (групирани около Прието) Народният фронт е обикновен изборен съюз; те не възнамеряват да се оставят да бъдат въвлечени в революционен процес, а без тях не е възможно постигането на мнозинство. Комунистите имат сходни нагласи; те се придържат към защитата на демократичните институции и към антифашистката борба. Единствено лявото крило на Социалистическата партия, ръководено от Ларго Кабалеро, не се доверява на „буржоазните" партии; то се стреми към единодействие на работническата класа и вярва, че е настъпил моментът за установяване на колективистичен режим. В политически план обаче то изглежда изолирано.

Правителството на Портела подава оставка, без да изчака началото на дейността на Кортесите. На 19 февруари Асаня съставя нов кабинет, включващ единствено умерени републиканци. За своите противници Асаня представлява онова, което те мразят най-много: републиката, войнстващия антиклерикализъм, разпускането на армията, сепаратизма, социалните реформи... Този човек обаче по никакъв начин не е революционер; той дори вероятно е единственият, който може да предотврати революцията, но консерваторите не искат да видят това... все още. Ще трябва да се чакат 90-те години, за да се чуе как някои от ръководителите на Народната партия се позовават на Асаня! През 1936 г. все още сме далеч от това признание; засега Асаня минава за предвестник на комунизма.

Мнозинството в новите Кортесите започва своята дейност с допускането на една огромна политическа грешка, която може би прави неизбежна гражданската война; те свалят от поста му президента на републиката Алкала Самора. Конституцията им дава това право. Тя предвижда, че след две разпускания в рамките на един и същи президентски мандат последният избран парламент може да вземе решение, че второ разпускане не се е налагало. Благодарение обаче именно на това разпускане левицата успява да се върне на власт! От друга страна, Алкала Самора не се е провалил в нищо. Той смело се противопоставя срещу десните екстремисти и след октомври 1934 г. прави всичко възможно, за да смекчи суровостта на репресиите; не малко от осъдените дължат живота си именно на него. Освен това чрез самото си присъствие начело на държавата Алкала Самора представлява относителна гаранция за умерените. Отстранявайки го, новото мнозинство дава доказателство за своето сектантство. Това решение се обяснява единствено с желанието за овладяване на всички власти в републиката. То съвсем не успокоява онези, които (без да са от крайната десница) се страхуват левицата да не отиде твърде далече и да злоупотреби със своята победа. Предвид на високия си престиж Асаня би могъл да предотврати свалянето на Алкала

Самора. Разбира се, между двамата държавници има разногласия, но това не е причина да се компрометира бъдещето на режима.

На 3 май Асаня е избран за президент на републиката със смазващо мнозинство: той събира 754 гласа – тези на партиите от Народния фронт, разбира се, но също и на републиканците консерватори, на радикалите, на центристите, на баските и каталонските сепаратисти. Единствено 88-те представители на СЕДА се въздържат; никой не гласува против. Следователно Асаня не е заложник на някакво мнозинство от екстремисти. Защо той издига кандидатурата си? Дали не се е поддал на лични амбиции? Именно такова впечатление поражда една негова реплика към Америко Кастро, който настоятелно го съветва да не се домогва до този висок пост и да остане само начело на правителството: „Защо? Нима смятате, че не съм достоен за този пост?“ Става ли той така неволен съучастник в един маньовър на лявото крило на ИСРП, вдъхновявано от Аракистайн? Макар и издигнат на висок пост, той вече няма да разполага с реална власт, за да улесни социалистическата революция. По аналогични съображения лявото крило на ИСРП отхвърля предложението на Асаня за избиране на Прието, който е умерен социалист, за ръководител на правителството. В тези условия именно Касарес Кирога е поканен да формира първия кабинет на Народния фронт, съставен изключително от умерени републиканци, някои от които са интелектуалци. Социалистите и комунистите подкрепят правителството, без да участват в него. Вярно на обещанията си от предизборната кампания, правителството обявява амнистия за събитията от 1934 г., възстановява автономния статут на Каталония (което позволява на Компанис да бъде преизбран за президент на Женералитата) и обявява готовността си да възобнови аграрната реформа. Неговата цел е да утвърди една модерна република, като въведе в нея повече социална справедливост и като интегрира работническите и селските маси, които се чувстват изключени; иначе казано – да възроди движението, прекъснато през 1934 година.

Положението в страната е по-различно. Онези, които са гласували за Народния фронт, очакват незабавни придобивки. Синдикалните организации са разделени. ОСТ не желае да усложнява задачата на правителството, но анархистите от НКТ смятат, че не са поемали никакъв ангажимент и се опитват да изпреварят отляво социалистите и комунистите; те издигат искания за увеличаване на заплатите, за 36-часова работна седмица и за незабавна експроприация (без обезщетение) на всички поземлени собствености, надвишаващи 50 хектара. Броят на стачките расте. В Естремадура и в Андалусия се пристъпва към незаконно присвояване на земи. Опожарявани са църкви; сблъскват се въоръжени групи; пролива се кръв. Най-малко тридесетина фалангисти са убити в периода февруари-юли 1936 г., както и консерватори и около петдесетина републиканци и социалисти[315]. Фалангисти са обвинени в опит за покушение над депутата социалист Хименес де Асуа; извършва се обиск в едно помещение на движението и са открити оръжия; вследствие на това Фалангата е поставена извън закона и Хосе-Антонио Примо де Ривера е арестуван.

Консерваторите подлудяват и започват да се боят от най-лошото както поради тези събития, така и пред лицето на народните манифестации и революционната риторика: ликуването на левите избиратели в изборната вечер; парадите на 1-ви май; издигнатите свити юмруци; Интернационалът, който се пее с въодушевление; разпалените речи на Ларго Кабалеро, в когото в-к „Правда“ вижда „испанския Ленин“ и който обещава на ентусиазираните маси скорошна победа на социалната революция... В печата и в парламента тонът се изостря. Разменят се изключително остри нападки; едната страна е обвинявана в това, че подготвя

идването на болшевизма, а другата – че иска да установи фашизъм в Испания. На 16 април Асаня, който все още е ръководител на правителството, заявява тържествено пред парламента: „Ние не дойдохме, за да председателстваме една гражданска война; напротив, ние дойдохме с желанието да я избегнем; ако има обаче хора, които да я провокират, ако има такива, които да я подкрепят, ако има такива, които да я финансират [...], нашият дълг, господа депутати, заявявам го спокойно и с усмивка, ще ни поставя винаги на страната на републиканската държава." Най-тежките инциденти стават на 12 юли. На свечеряване е убит лейтенант Кастильо от Републиканската гвардия[316]. Неговите другари незабавно решават да отмъстят за смъртта му. Те отвличат депутата от десницата Калво Сотело, убиват го с един револверен изстрел и захвърлят трупа му в едно гробище. Месец по-рано, на 16 юни, Хил Роблес прави запитване към правителството, в което го обвинява, че е неспособно да поддържа реда и че не разполага с реална власт. Действително правителството изглежда пасивно, без някой да може да го обвини в съучастничество с провокаторите на безредиците. Трябва ли да се започне гражданска война, за да се вземе отново положението под контрол? Същият този Хил Роблес признава по-късно: „През лятото на 1936 г., обратно на това, което ни внушават историците на официална Испания [т. е. на франкизма], нямаше реален комунистически заговор, но в много региони на полуострова започна да се заражда една аграрна революция в дълбочина, която хвърляше голяма част от селата в хаос и анархия." Нека уточним: правителството не носи отговорност за това безредие и не го одобрява.

2. Бунтът

Конспирацията срещу режима започва още от изборната вечер. Победата на Народния фронт хвърля десницата в смут. Същият ден Франко, в качеството си на началник на Генералния щаб, а след това и Хил Роблес и Калво Сотело, внушават на правителството – доколкото Портела все още е на власт – да обяви военно положение. Те се опитват да спрат процеса на демократичната еволюция, отричайки всякаква легитимност на правителството, формирано в резултат от изборите. Консерваторите не приемат да бъдат отстранени от властта и да се откажат от някои от своите привилегии. Преследвани от спомена за събитията от 1934 г., те са убедени, че Народният фронт ще хвърли Испания в хаос и ще постави началото на комунистическа революция. Всеобщото избирателно право ги е разочаровало. Само армията им изглежда способна да въдвори един авторитарен режим, който да гарантира социалния ред. През март от затворническата си килия Хосе-Антонио Примо де Ривера отправя призив към армията. Изглежда, че част от армията е спечелена за тази идея. Още от края на XIX в. някои военни се смятат за гаранти на величието и независимостта на своята родина. Загубата на Куба през 1898 г. и срещаните в Мароко трудности допринасят за пораждането у тях на чувства на унижение и онеправданост, засилени от развитието на антимилитаризма и антиклерикализма, надигането на националистическите движения и на социалните искания, които те смятат за истински посегателства върху традиционния ред, или по-точно (по техни думи) – върху нацията. Не случайно още от самото начало зоната, окупирана от бунтовниците, се самоопределя като Национална Испания. Другата, червената Испания (бунтовниците не казват никога Републиканска Испания), просто няма право на съществуване; тя сама се изключва от нацията, защото нанася ущърб на онова, което

бунтовниците смятат за същностно на Испания: единството, реда, католицизма, в тесния смисъл на всички тези понятия. Стремежите към автономия се възприемат като сепаратизъм, волята за реформи – като подривна дейност, светският характер на държавата – като перверзия на духа. Интересно е да се разкрие къде се намира точката на прекъсване, която легитимира въоръжения метеж: това е аграрната реформа и по-общо казано – поставянето под въпрос на наследените от миналото икономически и социални структури. Така реакционерите действат по марксистки, без да осъзнават това. Верността към класата излиза на преден план в сравнение с дълга към нацията; дори повече от това – те идентифицират нацията с капитализма; всяко засягане на второто се разглежда като атентат срещу първото. Някои военни членуват още от 1933 г. в Испанския военен съюз, който е нелегална организация, основана от офицери монархисти, които виждат в републиката източник на всички нещастия, от които страда Испания. Други, а понякога и същите, са абонирани за насочените срещу Третия интернационал бюлетини, публикувани в Женева от Международното съглашение срещу Третия интернационал – бюро за изследвания, създадено от десния швейцарски екстремист Теодор Обер и от руския емигрант Георгий Лодиженски с цел да бъдат вдигнати под тревога консервативните среди в Европа по отношение на целите и тайните кроежи на Коминтерна; срещу тях трябва да се организира съпротива. След идването на Хитлер на власт Международното съглашение представя фашистките и нацистките режими като пример за следване. Франко, който от дълго време получава бюлетините на Съглашението, е убеден например, че изборната победа на Народния фронт е първият етап от един план на Коминтерна за взимане на властта в Испания. От гледна точка на тези военни гражданската власт (дори когато тя е в ръцете на десницата) вече е доказала своята неспособност. Освен това за тях събитията от 1934 г. са много поучителни. На армията се пада задачата да поправи положението, при това окончателно, чрез установяване на авторитарен режим.

Заговорът се оформя през март по инициатива на двама души – генералите Санхурхо и Мола. Първият, заточен в Португалия, не може да действа ефикасно, поради което Мола взема нещата в свои ръце. Този човек има авторитет и големи организационни умения. Правителството допуска грешка, като го назначава за главнокомандващ на военния окръг Памплона – в една зона, изцяло завладяна от опозицията. Мола бързо установява контакт с гарнизоните от Северна Испания (Логроньо, Бургос, Витория, Сан Себастиан и Билбао), както и с други генерали и по-конкретно с Кейпо де Ляно, командир на елитните части, с Кабанеляс, който е на служба в Сарагоса, и с Годед, главнокомандващ на Балеарските острови. Той успява да формира около себе си единен фронт на всички политически сили, разположени в дясно от правителството, с изключение на баските националисти. Фалангата и карлистите му дават своето съгласие; при това тези две движения разполагат с добре обучени и надъхани паравоенни групи. Франко е осведомен за тези кроежи, но се колебае да се ангажира в тях[317]. Правителството, което му няма доверие, смята за благоразумно да го отдалечи, като го изпрати на служба на Канарските острови. Конспираторите разполагат с достатъчно средства, предоставяни им от финансовите среди. Те се радват на подкрепа и от чужбина, и по-конкретно от страна на Италия. Движението на Калво Сотело сключва споразумение с Мусолини, по силата на което „в случай на избухване на въстания срещу републиката италианското правителство ще го подкрепи и ще му даде своята помощ, включително и военна, ако това се окаже необходимо".

Всички очакват военен метеж с изключение на Касарес Кирога, който упорито отрича очевидността и се доверява на лоялността на армията, поне докато правителството не направи погрешен ход. Възниква въпросът дали той всъщност не е оставил съзнателно конспираторите да пристъпят към действие, за да може по-сигурно да ги смаже след това, имайки за пример прецедента с бунта на ген. Санхурхо от 10 август 1932 г., който лесно е потушен. Ако такъв е бил замисълът на Касарес Кирога, той дълбоко се е заблуждавал: Испания през 1936 г. вече не е онази от 1932 година. Опозиционерите са натрупали опит; те не възнамеряват отново да последват обичайната за миналото погрешна тактика. На 17 юли вечерта в Мароко Легионът окупира Мелила, Сеута и Теруан. На 18-и със смел удар генерал Кейпо де Ляно успява да завземе Севиля: той създава илюзията, че разполага с повече войски, отколкото има на практика. Изваден от заблудата си, Касарес Кирога все пак отказва да въоръжи народа; той си подава оставката. Замества го друг умерен републиканец – професор Хирал. Някои министри се опитват да преговарят с Мола, който все още не е започнал настъпление, но вече е много късно. През нощта на 18-и срещу 19-и офицери обявяват военно положение на Балеарските острови, Памплона, Бургос, Валядолид, Саламанка, Сарагоса, Самора, Овиедо, Толедо, Касерес, Кордова, Албасете... На 19-и Франко, който накрая решава да действа и напуска Канарските о-ви в навечерието на събитията[318], поема командването на армията в Мароко; той изпраща през пролива войници от Легиона и мавърски подкрепления, които завземат Кадис. На 20-и бунтът се разпростира в Галисия и Гранада, но републиканците си възвръщат Гуадалахара и Толедо, където метежниците се барикадират в крепостта. Конспирацията се проваля в Мадрид и в Барселона. В тези два случая народната съпротива, подкрепена от части на Гражданската гвардия, неутрализира бунтарите. С изключение на провинция Алава, Страната на баските остава вярна на правителството. БНП на практика не се колебае: между фашизма и републиката, тя обявява, че предпочита републиката[319].

На 21 юли бунтът постига победа в Галисия, Алава, Навара, Риоха, Арагон, Стара Кастилия, в част от Естремадура и в големите градове на Андалусия (Уелва, Кадис, Севиля, Кордова и Гранада). Астурия (с изключение на столицата Овиедо), провинцията Сантандер, Биская, Гипускоа, Нова Кастилия, половината от Естремадура, Каталония, Леванте и по-голямата част от Андалусия (с изключение на главните градове на провинцията) остават в ръцете на правителството. Това, което е представяно в продължение на 40 години като „славното движение“ от 18 юли 1936 г., е само една военна конспирация, дори тя да е получила подкрепата на политически групи от крайната десница, на които е отредена ролята на формална подкрепа преди, по време и след метежа. Без армията цивилните биха били напълно неспособни да свалят правителството, издигнато в резултат на избори. Далече сме все пак от едно пронунциаменто (*pronunciamento*) в стила на XIX век. Подобно пронунциаменто предполага политическа и социална ситуация, в която армията е единствената еднородна и организирана сила; то предполага също така отсъствие или слабост на партиите, пасивност и дори мълчаливо одобрение на общественото мнение. Нищо от това не е налице през юли 1936 г., три месеца след всеобщите избори, белязани от активно участие и засилена мобилизация.

Левите партии не са склонни да се оставят да им отнемат победата; мощните и добре структурирани синдикати – също. Бунтът веднага се сблъсква с форми на народна съпротива, често спонтанни; масите си дават ясна сметка за големината на залога. Затова може да се каже, че технически погледнато, методът на

насилието се проваля. Вместо да смажат противника само за няколко дни, както се надяват, конспираторите ще трябва да водят тригодишна гражданска война, преди да успеят да постигнат победата над половината Испания, при това с подкрепата на тоталитарните сили.

3. Двата лагера

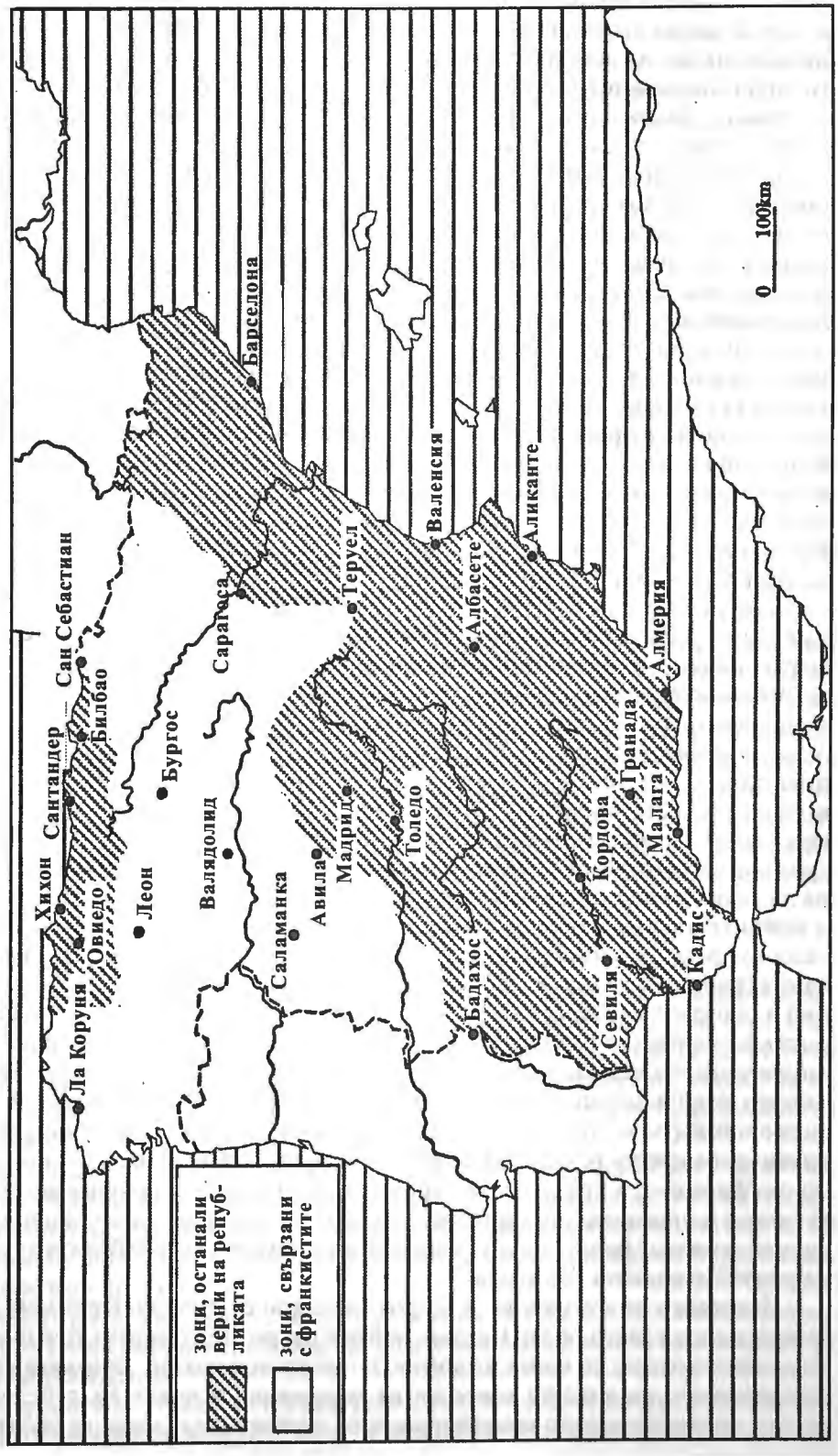
Още от самото си начало войната в Испания придобива характер, който запазва до края, а именно на безмилостна, повсеместна, ожесточена борба, на гражданска война в целия ѝ ужас. Мола е наясно с това още на 19 юли, когато отказва всякакъв компромис с републиканското правителство: битката няма да завърши, преди единият от противниците да бъде унищожен.

Разположението на силите на 21 юли отразява много точно географията на развитието в Испания: правителството запазва теоретично властта си над 270 000 км², населени от 14 млн. души, в която територия се намират повечето от големите градове (Мадрид, Барселона, Валенсия и Билбао), докато бунтовниците успяват да завладеят 230 000 км² от националната територия с малко над 10 млн. население. Като цяло, индустриалните райони са разположени в републиканския лагер; останалите бързо падат в ръцете на метежниците. Така законното правителство разполага с 80 % от промишленото производство, но само с 30 % от селскостопанската продукция. За сметка на това неговите противници могат да разчитат на почти цялото производство на захар, на 2/3 от зърнените храни, на половината от царевицата, на стадата в Галисия; от гледна точка на индустриалните ресурси, те разполагат само с въглищата на Леон и с медта и пиритите на Рио Тинто. Това неравновесие ще има последици, когато (предвид на удължаващата се война) ще се наложи осигуряването на прехрана за големите градове и за републиканските милиции, подложени на един постоянно смаляващ се порцион, докато в същото време зоните, окупирани от бунтовниците, изглеждат по-добре осигурени с храни. Освен това правителството, поне на теория, запазва контрола си върху финансовите центрове, фондовите и търговските борси и златните резерви на Банката на Испания, което би трябвало да позволи придобиването на чуждестранни валути и закупуването на военно снаряжение. През октомври 1936 г. Ларго Кабалеро решава за уместно да прехвърли златните резерви в Москва, което впоследствие ще даде основание за спор между СССР и франкисткия режим, който ще настоява да си възвърне собствеността над онова, което смята за принадлежащо на Испания, докато Москва ще претендира, че целият резерв е послужил за финансирането на военното усилие на републиката. Така Гражданската война се допълва и с монетарна битка: франкистите обявяват за невалидни банкнотите, пуснати в обръщение от правителството след 18 юли 1936 г.; те вкарват големи количества от тях в републиканската зона и зад граница, като по този начин предизвикат инфлация и обезценяване на песетата. Сблъскват се два икономически свята, две социални структури, две концепции за нацията. Отново се възпроизвежда антагонизмът, проявил се при изборите от 1931 г. насам, но този път конфликтът приема формата на безмилостна война.

Политическата еволюция на републиканска Испания

Притиснато от събитията и изпреварено от народните комитети, формиращи се по инициатива на синдикатите и на левите партии, правителството на

Съотношението на силите в края на юли 1936 г.

Хирал се оказва неспособно да осъществи двете предварително необходими условия за всяко настъпление: възстановяване на държавната власт и формиране на редовна армия за ефикасно водене на бойните действия. На 4 септември 1936 г. той отстъпва мястото си на Ларго Кабалеро, ръководителя на социалистическата левица. Двама комунисти влизат в това правителство, смятано като по-представително за съотношението на силите в републиканска Испания. Това е кабинет на революционната коалиция. Анархистите се присъединяват към него през ноември. Започва организирането на армия на основата на народните милиции, но под контрола на политически комисари. Линията на Ларго Кабалеро обаче скоро е оспорена. Условията, при които правителството му се установява на 7 ноември във Валенсия, в навечерието на битката за Мадрид, не съдействат за възстановяване на неговия престиж. Комунистите критикуват политическата му линия. Все пак сега комунистите имат много по-голямо влияние, отколкото през юли. Заради своя динамизъм, чувството им за дисциплина, грижата им за ефикасността на действията и умерения им тон, който контрастира с вербалните изстъпления на другите групи, те си осигуряват високата оценка на онези слоеве от общественото мнение, които дотогава не са ги подкрепяли. Те се възползват и от престижа на Съветския съюз, който е единствената велика сила, която в края на лятото предоставя активната си подкрепа за републиканска Испания. Всичко това дава право на Комунистическата партия да говори на висок глас и да обсъжда начина, по който Ларго Кабалеро води борбата.

Тук стигаме до една от най-дискутираните теми от войната в Испания, а именно за ролята на Комунистическата партия при отстраняването на каталонското анархистко движение и на революционните марксисти и антисталинисти от Работническата партия за марксистко обединение (ПОУМ). На 3 май 1937 г. Женералитатът на Каталония се опитва да възстанови контрола си върху много от секторите, държани от Иберийската анархистка федерация (ИАФ). Избухва престрелка. Провокация ли е това, непохватност или просто стечение на обстоятелствата? Президентът Компанис поисква помощ от централното правителство, което веднага изпраща войски към Барселона. След едноседмични улични сражения и стотици убити, Женералитатът налага своята власт. НКТ е принудена да се откаже от господстващата си позиция. ПОУМ е поставена извън закона и нейните ръководители са заплашени от процес, по модела на онези, които по същото време започват да се практикуват в Москва. Някои от тези ръководители са отстранени при неясни обстоятелства. Трябва ли да се вижда ръката на Сталин в събитията в Барселона? Едно е сигурно: в онзи момент Испанската комунистическа партия се опитва да обедини всички демократични сили, за да бъде постигната победа над метежниците. Тази политика я принуждава временно да отложи революционните преобразувания, към които анархистите и ПОУМ са силно привързани. Когато комунистите говорят за протегната ръка, за демократичен съюз срещу всяко сектантство и за ефикасно действие, техните съперници ги обвиняват в предателство спрямо революцията, в подриване на народния устрем и в проваляне на шансовете за победа. Последвалите събития във всеки случай доказват нарастващото влияние на Комунистическата партия върху хода на републиканската политика.

Изоставен от комунистите, Ларго Кабалеро се оттегля. През май 1937 г. неговото място е заето от д-р Негрин, който е откритието на този трагичен период. Този неоткрояващ се човек, скромен, посредствен оратор, проявява от момента на поемането на властта качества на държавник и човек на действието. Под негово председателство републиканското правителство насочва своята полити-

ка в три направления:

— във вътрешен план то се заема да възстанови властта на държавата и да отсрочи революционните мерки. След възстановяването на реда в Каталония, в същия смисъл трябва да се разбира и разпускането през август 1937 г. на Автономния съвет на Арагон, доминиран от ИАФ. В тази операция комунистите отново играят първостепенна роля;

— във военен план една поредица от настъпателни операции имат за цел да върнат инициативата на републиканската армия, която вече е обновена армия с обединено командване;

— в дипломатически план трябва да бъдат убедени западните демокрации, че битката в републиканска Испания е също така и тяхна и че евентуалният разгром на републиката ще бъде прелюдия и към тяхното собствено поражение. Негрин е убеден, че рано или късно тоталитарните сили ще обявят война на Франция и Великобритания, а несъмнено и на Съветския съюз. Ако републиканска Испания успее да се удържи дотогава, нейната съдба ще бъде свързана с тази на останалите демокрации, които не биха могли да постъпят по друг начин, освен да ѝ се притекат на помощ. Тези разсъждения са интересни, но са лесни за оспорване: Хитлер очаква може би франкистката победа в Испания, за да започне войната в Европа.

Негрин е обвинен, че е станал заложник на комунистите. Действителността обаче е по-сложна. Той не би могъл да се справи без помощта на Съветския съюз и без подкрепата на Комунистическата партия, която след отстраняването на анархистите остава единствената организирана политическа сила в републиканска Испания. Все пак Негрин не е човек на Москва. Всъщност той е готов да обсъжда с Франко спирането на бойните действия в замяна на амнистия за републиканците и на референдум, който да реши бъдещето на страната. Една подобна стъпка предполага наличието на силно правителство, на действена армия и на международна подкрепа. Нито едно от тези предварителни условия обаче не е налице. Пренасянето на правителството от Валенсия в Барселона през лятото на 1938 г. издава наличието на съмнения по отношение на изхода на конфликта. Мюнхенските споразумения[320] представляват от тази гледна точка сериозно разочарование за Негрин.

Възходът на Франко

Франко не участва в малката група военни, която подготвя пуча през юли. Той се колебае до последния момент и се решава да заеме страна едва след като се убеждава, че започналото движение има реални шансове за победа; от този момент, оставайки верен на своето благоразумие, той маневрира умело, за да поеме неговото ръководство. Три обстоятелства съдействат за осъществяването на тази негова амбиция:

— изчезването на някои от онези личности, които биха могли да го засенчат. Генералите Фанжул и Годед са отстранени след 19 юли, след като те се провалят, единият в Мадрид, а другият – в Барселона. Генерал Санхурхо загива на 20 юли при самолетна злополука, в момент, когато се готви да напусне Португалия, за да застане начело на бунта;

— армията в Африка, чието командване Франко поема: съдействието от страна на Легиона и на мароканските подкрепления се оказва много необходимо за успеха на движението;

— подкрепата от страна на тоталитарните сили. След 11 август Мола възлага на Франко грижата по воденето на преговори с Хитлер и Мусолини за достав-

ките на оръжия. На 21 август фюрерът съобщава на Мола, че занапред Франко единствен ще приема военното снаряжение, предоставяно от Германия; същата позиция заема и Италия.

В тези условия събитията се развиват бързо. На 1 август Франко е назначен за върховен главнокомандващ на армията на Юга. На 3-и той е приет в Хунтата на Бургос. На 21 септември Хунтата решава да създаде обединено командване; въпреки колебанията на нейния председател ген. Кабанеляс, Франко, който наскоро е завладял Естремадура и напредва към Мадрид, докато в същото време Мола тъпче на място в Севера, получава титлата генералисимус. В края на септември Хунтата назначава Франко за „ръководител на държавното управление". На 1 октомври в Бургос, в присъствието на германски, италиански и португалски дипломати, Кабанеляс му предава цялата власт. Франко установява генералния си щаб в Саламанка, като оставя в Бургос само една техническа Хунта, председателствана от ген. Давила. Кабанеляс и Мола са отстранени от нея; първият става инспектор на армията, а вторият – главнокомандващ на армията на Севера. За по-малко от 3 месеца Франко успява да излезе на челно място.

По принцип диктатурата би трябвало да бъде ограничена „в рамките на продължителността на войната". Именно това е мнението на генералите, но Франко настоява тези думи да не фигурират в текста, предаден на пресата. Никой не се осмелява да протестира. Следователно Франко е свободен да остане на власт толкова, колкото пожелае. И тук отново обстоятелствата съдействат за реализиране на неговата амбиция. „Националистите" са разделени по въпроса за същността на политическия режим, който трябва да бъде установен след победата. Заговорниците от юли са съгласни помежду си само по една точка: трябва да се премахне парламентарният режим. Санхурхо възнамерява да възстанови впоследствие монархията; останалите са по-резервирани. Завземайки на 19 юли властта в Сарагоса, Кабанеляс завършва своята прокламация с вика: „Да живее републиката!". Съществуват текстове от Кейпо де Ляно и Франко, датирани от юли, които подемат същия лозунг. Мола, който е душата на конспирацията, отказва през юни 1936 г. да отстъпи пред карлистите, които настояват за знаме в кървавочервено и златно (цветовете на монархията) като символ на движението; той мисли за военна диктатура от типа на упражняваната през 1923 г. от Примо де Ривера. В „националната" зона преобладават монархическите нагласи; това е предпочитанието и на Църквата, чието влияние е голямо. Франко взема под внимание този факт. Без да се консултира с никого, на 15 август той решава да приеме двуцветното знаме на монархията; Хунтата го последва 15 дни по-късно.

Изглежда, следователно, че се тръгва към монархистки режим, но генералите трябва да се съобразяват с фалангистите и карлистите, които са единствените организирани и въоръжени политически сили. Първите не желаят дори и да чуят за връщане към монархията, докато вторите са съгласни да има крал, стига той да е техният. За да не разсърди някого, Хунтата решава да отложи решаването на въпроса. Мола заповядва да бъде експулсиран дон Хуан, син и наследник на Алфонсо XIII, който на 1 август пристига, за да се запише в „националната" армия. Малко по-късно Франко прави същото, но с много по-голямо умение: той обяснява на дон Хуан, че бъдещият монарх трябва да бъде „крал на всички испанци" и ако иска да царува някой ден, ще е за предпочитане да не взема страна в битките.

Назначаването на Франко за държавен глава не би трябвало, поне на теория, да промени фактическото състояние на проблема. На практика обаче то променя всичко. От 1 октомври пропагандата се заема да славослови личността на каудильо (*caudillo*) – това е титлата, която той си присвоява[321] – неговият порт-

рет е изложен навсякъде; вестниците трябва да изписват под заглавието си формулата: „Една родина, една държава, един каудильо", вдъхновена от девиза на нацистка Германия (*Ein Volk, ein Reich, ein Fuhrer*); всеки път, когато той се появява пред публика, тълпата крещи: „Франко! Франко! Франко!", като прави фашисткия жест за поздрав с вдигната напред ръка.

Ясно е, че Франко не възнамерява да се отказва от властта или по-точно, както той предпочита да казва, от командването (*mando*). Остава да се придаде съдържание на тази амбиция. С това се заема неговият баджанак Рамон Серано Сунер, вече излязъл от Мадридския затвор, където „червените" са го хвърлили през юли 1936 година. Това е интелигентен човек с усет към политиката. Фалангист от самото начало, той е приятел на Хосе-Антонио Примо де Ривера, който факт успокоява активистите. Серано Сунер става сивият кардинал на Франко и негов политически съветник[322]. Пристигайки на 20 февруари 1937 г. в Саламанка, той вижда картина, която го разстройва и обърква. Национална Испания не притежава реално единство. Андалусия е своеобразно васално имение, над което Кейпо де Ляно властва безконтролно; на север, техническата хунта на Бургос прави неуспешни усилия за координиране на военните операции. Серано Сунер се заема да промени ситуацията в полза на своя баджанак. Обстоятелствата са благоприятни за целта. Поддържащите движението партии не притежават ръководители, способни да се наложат. Убийството на Калво Сотело няколко дни преди бунта лишава монархистите от една водеща личност. Председателят на СЕДА Хил Роблес е много спорна личност; за да бъде дискредитиран още повече, се пуска слух, че той носи голяма отговорност за развитието на „болшевизма". От 1934 до 1936 г. той разполагал със средства да смаже окончателно левицата, но не направил нищо по въпроса. Остават Традиционалистката общност (т. е. партията на карлистите) и Фалангата. Първата е обезглавена от момента, в който Франко изпраща нейния ръководител Фал Конде на заточение под претекст, че създавайки своя собствена школа за кадри, той е поставил под заплаха единството на движението. Колкото до Фалангата, нейният основател Хосе-Антонио Примо де Ривера е разстрелян от „червените" на 20 ноември 1936 г. в Аликанте. Франко не направя нищо, за да го спаси[323]. Той настоява новината да не се оповестява публично с мотива, че няма сигурни факти: Хосе-Антонио може да е прехвърлен в друг затвор... В течение на месеци за него ще се говори като за „Отсъстващия", което възпрепятства търсенето на заместник, който да възглави Фалангата; партията е ръководена от хора от втори план.

През март 1937 г. в антуража на Франко е взето решение за обединяване на всички политически тенденции, които подкрепят националната кауза. Като взима за претекст съперничествата, които съществуват в рамките на Фалангата и се проявяват в кървави сблъсъци – в Саламанка например са разменени изстрели и има убити, – Франко предприема арести сред нейните ръководители. На 19 април 1937 г. той публикува декрет за създаването на единна партия, наречена Испанска традиционалистка фаланга, и Хунти за национал-синдикалистко настъпление, една доста дълга формула за обозначаване на различните ѝ съставни елементи. Франко става неин председател. По силата на устава, написан от Серано Сунер, Франко е „отговорен единствено пред Бога и пред историята". Той назначава половината от членовете на Националния съвет и всички членове на политическата Хунта, която е изпълнителният орган на партията. Един от неговите опоненти – Мануел Едиля, който си позволява да протестира от името на Фалангата, – е арестуван и осъден на смърт по обвинение във военен бунт; впоследствие смъртното му наказание е заменено с 4 години затвор[324], а други несъ-

гласни с линията на Франко са изпратени на фронта. Сестрата на „Отсъстващия", Пилар Примо де Ривера, е неутрализирана, като е назначена за ръководител на женската секция на новата партия.

На 3 юни 1937 г. при самолетна катастрофа загива и ген. Мола, последният човек, който би могъл да възглави една опозиция спрямо Франко. Тъй като вече няма съперници, Франко премества главната си квартира в Бургос. На 30 януари 1938 г. той сформира своето първо правителство; Серано Сунер оглавява Министерството на вътрешните работи. Франко поема в свои ръце всички власти: той е едновременно държавен глава, министър-председател, главнокомандващ на армиите и ръководител на единствената партия.

Колониалните войски срещу милициите

В продължение на четиридесет години франкистката пропаганда се старае да представи движението от 18 юли като смела акция на армията за спасяване на Испания. Това твърдение следва да бъде нюансирано. Само известна част от военните (макар на места те да са мнозинство) обръщат повереното им от републиката оръжие срещу самата нея. От 21 дивизионни генерали на активна служба само четирима вземат участие в бунта (Кабанеляс, Франко, Годед и Кейпо де Ляно), други четирима са разстреляни от метежниците, а трима са хвърлени в затвора. Тази категория висши офицери, стигнали до върха на кариерата си, са по-склонни да проявяват благоразумие; тях авантюрите не ги привличат. Сред по-ниските чинове процентът на бунтовниците е по-висок: от 15 000 офицери на активна служба към 18 юли 1936 г. (от всички видове войски), само около 2 000 остават верни на републиката; мнозина от тях скъпо ще платят за това[325]. Смятани за непокорни от страна на съзаклятниците, те ще бъдат изправени пред военен съд и разстреляни.

Положението варира в различните корпуси. Колониалните войски и пехотата са по-възприемчиви към идеите на конспираторите; флотът също, но екипажите реагират бързо и решително: те разстрелват своите офицери и завладяват корабите, които остават по този начин на разположение на правителството. Това позволява да бъде блокиран Гибралтарският проток и съответно да бъде забавено пристигането на полуострова на метежническите войски, дислоцирани в Мароко; вярно е обаче, че на тези кораби липсват опитни кадри. Като цяло военновъздушните сили остават лоялни: 80 % от бойните самолети, 1/3 от офицерите и 90 % от техническия и обслужващия персонал остават верни на републиканския лагер. Навсякъде другаде, освен в Мароко, където колониалните войски нямат собствена позиция и където отделните враждебно настроени офицери са отстранени, съдбата на метежа зависи от отношението на силите на реда – на Гражданската гвардия и на Републиканската гвардия. Всеки път, когато тези части обединяват действията си, бунтовниците са победени бързо и лесно. В Севиля Републиканската гвардия оказва съпротива: Кейпо де Ляно веднага заповядва да бъде разстрелян техният командир. Във Валенсия Гражданската гвардия бързо застава на страната на легитимните власти. Същото се случва и в Барселона: полковник Ескобар дефилира със своите части пред Компанис, след което козирува: „На вашите заповеди, господин президент."

На 21 юли 1936 г. бунтовниците са привлекли на своя страна по-голямата част от кадрите и от професионалните войници, и най-вече армията в Африка. Още от самото начало Франко разчита на колониалните войски, за да постигне бърза победа. Той ги познава добре, тъй като ги е командвал в миналото. Съставени от чуждестранни легионери и от мароканци подкрепления, те са подложе-

ни на желязна дисциплина; те изпълняват без да трепнат и най-рискованите мисии. Привикнали да „прекършват туземците", те действат без пощада; натоварени със задачата да съкрушават съпротивата, те имат свобода да избиват пленниците и „червените", да насилват жените и дъщерите им, да разграбват скромното им имущество. Нищо не показва по-добре омразата, която метежниците изпитват към своите противници; те не ги разглеждат като сънародници, а като диваци за покоряване; това обяснява и използването на високо заплатени наемници[326]. Бунтовниците имат и своите милиции: това са карлистките *requetés* от Навара, въоръжени групи на Фалангата и на СЕДА. Формирани и обучени много преди метежа, те влизат в действие от 18 юли. За разлика от онова, което предстои да се случи в републиканския лагер, тези милиции са на разположение на военните власти, които оценяват тяхното сътрудничество, но въобще не им предоставят инициативата, освен когато става дума за „прочистване" на окупираните територии, за поддържане в тях на реда и за отстраняване на „червените". Когато през декември 1936 г. *requetés* решават да създадат свое собствено военно училище, Франко оценява това като своеобразен държавен преврат. Той дава на ръководителя на карлистите Фал Конде 48 часа, за да напусне „националната" зона, и се възползва от този претекст, за да милитаризира всички милиции и да ги постави под командването на един полковник от редовната армия. През март 1937 г., давайки си сметка, че войната се очертава като по-дълга и по-трудна от очакваното, Франко взема мерки за създаване на голяма армия; за целта в националната зона ще бъдат мобилизирани над 1 милион души.

Положението при републиканците е съвсем различно. Дори в градовете, където военните са останали лоялни, всичко е дезорганизирано. Правителството на Хирал решава да раздаде оръжие на народа. На практика то само узаконява вече свършения факт. Левите организации не изчакват неговото разрешение, за да сложат ръка върху казармите и складовете. Всеки синдикат създава свои собствени милиции, които се подчиняват само на него и не се доверяват на останалите. Офицерите от кариерата, които остават на своя пост, са гледани с подозрение; в повечето случаи те са сведени до технически съветници, при това не винаги слушани. Оказва се много трудно тези милиции да бъдат убедени да координират своите действия и най-вече да приемат принципа за обединено командване. Оръжието е недостатъчно, а когато го има, не винаги са налице умения за неговото използване. Липсва каквато и да е дисциплина. Ентусиазмът и храбростта запълват за известно време тези липси. Подкрепяни на места от части на Гражданската гвардия и Републиканската гвардия, милициите все пак се съпротивляват срещу противника; те му попречват да премине през планините, които обграждат Мадрид на север и североизток. Именно благодарение на тях столицата е спасена в началото на лятото, но милициите изглеждат до голяма степен неспособни да се противопоставят на една организирана, екипирана и дисциплинирана професионална армия и на нейните ударни части, каквито са частите на Легиона и мароканските пехотни батальони. Комунистите веднага разбират това. От 20 юли те създават т. нар. Пети полк, който по-скоро е център за обучение, отколкото бойна част. Офицери от кариерата или политически кадри (Модесто, Листер и др.) са натоварени да обучават новите набори, да им дадат основна военна подготовка и понятия за стратегия, преди да ги изпратят да се сражават. Предвиждайки една продължителна война, комунистите полагат усилия да създадат републиканска армия, способна успешно да се противопостави на бунтовническата армия, но през лятото на 1936 г. те все още са твърде далече от тази цел. Въпреки нежеланието си, в началото на октомври правителството

на Ларго Кабалеро приема да милитаризира милициите. Тази мярка се съпътства с изпращането на политически комисари, натоварени със задачата да наблюдават и контролират офицерите, което предизвиква у последните чувства на неприязън и апатия. Едва от лятото на 1937 г. републиканската армия, реорганизирана от правителството на Негрин, ще бъде в състояние да се противопостави на своите противници.

Международните реакции

На 21 юли 1936 г. метежниците разполагат с ударен елемент: африканската армия. Тя обаче трябва да бъде прехвърлена на полуострова. Републиканската флота охранява протока. Франко не разполага с достатъчно транспортни средства. Той заповядва да бъдат ремонтирани самолетите, които са били саботирани в базите, което му дава възможност да изпрати някои подкрепления, но наличните малки летателни апарати могат да транспортират ограничен брой хора. Тогава Франко се обръща за съдействие към Италия и Германия. Първите контакти с Италия не са много окуражителни, въпреки обещанията, давани преди бунта. Мусолини променя мнението си, след като се свързва с агентите си в Танжер; на 30 юли той отпуска 9 самолета. Разговорите с Германия са по-резултатни. Франко има шанса да бъде в тесен контакт в Мароко с един член на нацистката партия, който го съветва да не губи време за дипломатически постъпки, а да се обърне направо към Хитлер. Снабдени с препоръки до членовете на партията, пратениците на Франко пристигат в Германия, уреждат си среща с Хитлер на 25 юли и го убеждават да им помогне: вместо 12-те поискани самолети, фюрерът им предоставя 20. Половината от тези апарати пристигат директно в Мароко между 29 юли и 9 август; останалите са изпратени в Кадис на 11 август. Тези доставки са решаващи. От 5 август един морски конвой, защитен от германски и италиански самолети, транспортира 8 000 души до другия бряг на протока. След това е установен въздушен мост, който до октомври успява да прехвърли на полуострова 14 000 души, 44 артилерийски установки и 500 тона военно снаряжение.

Доставките на оръжие и военна техника (самолети, танкове, артилерия, бронирани транспортни средства), които идват от Германия и Италия, ще продължават през цялото време на бойните действия. Двете тоталитарни сили не се ограничават само с това. Освен военно снаряжение и технически персонал, скоро те ще започнат да изпращат в Испания и бойни части. От италианска страна началото е поставено чрез „доброволчески" корпуси (т. нар. „Черни ризи"), които пристигат заедно със своите офицери и с цялата си екипировка и въоръжение. Тези бойни части не престават да нарастват, докато през февруари 1937 г. техният брой достига 50 000 души. Те формират КДВ (Корпус на доброволческите войски – *Corpo dei Truppe Voluntarie*) и са поставени под заповедите на ген. Роата. Германското участие се осъществява чрез легиона „Кондор", елитна част, съставена предимно от летци, първите от които пристигат през ноември 1936 г. Легионът „Кондор" е снабден с най-модерните оръжия, които германците подлагат на изпитание в Испания. Тази външна помощ, която става решаваща за изхода на конфликта, се обяснява с идеологическата близост между Испания на Франко и тоталитарните режими. Фашизмът и нацизмът се превръщат в модели, от които се вдъхновява Фалангата, главната политическа сила в „националната" зона. Тази помощ поражда и задължения за Франко, който става все по-зависим от своите германски и италиански доставчици[327].

Републиканците не разполагат с подобен шанс. По принцип те би трябвало

да могат да разчитат на подкрепа от страна на Френския народен фронт, още повече че те не настояват за благоволение, а само за изпълнение на вече постигнати договорености, сключени още по времето, когато десницата е била на власт в Испания: те предлагат да закупят оръжие, като го платят в брой. Хирал прави постъпки в тази посока още от 20 юли, но веднага се сблъсква с две сериозни препятствия – отстъпничеството на неговия дипломатически корпус. В повечето столици – а не само в Париж, Берлин и Лондон – посланиците напускат своите постове или минават на страната на противника. В Париж военният аташе предава информация на своя германски колега и на десния печат, което позволява на *l'Echo de Paris* да публикува на 23 юли предупреждение към френското правителство: „Ще се осмели ли Френският народен фронт да въоръжава Испанския народен фронт?"

Пречки създава и позицията на британското правителство, което на 22 юли препоръчва на Леон Блум да не оказва военна помощ на републиканска Испания, за да се избегнат евентуални международни усложнения. За да се измъкне от затруднението, в началото на август Франция предлага формулата за неучастие в испанския конфликт, която скоро ще стане формула за ненамеса. Великобритания, Португалия, Белгия и 23 други нации – сред които Италия и Германия – се присъединяват към този ангажимент: те се задължават да не предоставят военно снаряжение на никой от двата лагера. В Лондон се сформира комитет, за да наблюдава за изпълнението на това споразумение; първото му заседание се провежда на 9 септември. Ненамесата обаче не попречва на Германия и Италия да предоставят все по-значителна военна помощ на бунтовниците. Франция, която предлага тази формулировка, е разкъсвана между скрупули и гузно съзнание; тя не изоставя изцяло република Испания, но нейните оръжейни доставки приемат неофициални и или нелегални форми и никога не успяват да достигнат, всъщност далеч изостават от обема на тези, осигурявани от страна на тоталитарните режими.

Много по-значителна е помощта, идваща от Съветския съюз. Първите доставки пристигат в Картахена на 15 октомври 1936 г.: 50 танка, 20 бронирани камиони и стотина бомбардировачи, които веднага са насочени към Мадрид. Съветските изтребители, пилотирани от руски летци, влизат в действие през ноември. Тези подкрепления дават в продължение на 6 месеца относително превъзходство на републиканската авиация. Съветските доставки продължават почти до края на войната. Колкото до самите бойци, става дума преди всичко за доброволци, които се стичат от целия свят, за да подкрепят каузата на републиканците. Сред първите фигурира Андре Малро[328], пристигнал в Испания още на 21 юли, за да се запознае със ситуацията. Скоро той се завръща в Париж, където провежда кампания на тема „Самолети за Испания"! На 8 август го срещаме отново в Испания начело на една ескадрила; той остава там до края на февруари 1937 година. По-голямата част от чуждестранните контингенти в служба на република Испания е съставена от Интернационалните бригади. 60 % от тези доброволци са комунисти[329]. Първите контингенти (1900 души) пристигат в края на октомври 1936 година. През есента на 1938 г., в момента на своето заминаване, доброволците от Интернационалните бригади ще достигнат цифрата 60 000 души; те идват от 53 държави; французите представляват около 1/4 от този състав.

Социален ред и революция

Ако британското правителство (и не само то) решава да остави републиканска Испания на собствената ѝ съдба, това до голяма част се дължи на тревожни-

те информации, които се получават за онова, което се случва в тази страна. Заговорниците успяват да сформират на 23 юли 1936 г. в Бургос Комитет за национална отбрана, който обявява военно положение в т. нар. национална зона. Военните власти получават пълни правомощия. Левите партии и синдикатите са разпуснати, техните активисти са хвърлени в затвора, а стачките и манифестациите са забранени. Тези мерки създават усещането, че в тези територии царува редът. Освен това в голямото си мнозинство социалният елит застава на страната на метежниците – не само аристокрацията и едрите собственици, но и голяма част от средната класа и дребната буржоазия, както и клирът като цяло. Каквито и да са резервите и безпокойствата, предизвиквани от профашистките симпатии на някои от националистическите ръководители, ръководните среди на западните демокрации проявяват склонност да виждат в тях преди всичко хора на реда, единствени способни да се противопоставят на подривната дейност. В случая се задейства класовият рефлекс.

От другата страна е анархията. Конспираторите оправдават своя бунт със загрижеността за предотвратяване на една неизбежна социална революция. Това, от което те се опасяват, наистина се случва, но след прилагането на сила от тяхна страна: техните действия възпламеняват революцията в републиканската зона. Отблъсквайки метежниците, активистите от крайната левица и синдикалистите на практика завземат властта и решават да приключат сметките си с капитализма, при това с такава решимост, че отсега занапред вече нищо не може да ги спре; те вече не са принудени да се съобразяват със скрупулите и колебанията на „буржоазните“ партии. Държавата се е сринала. В Мадрид Хирал напразно се опитва да поддържа илюзията за наличието на умерено републиканско правителство, но реалната власт му се изплъзва. Почти навсякъде се утвърждават автономни местни власти, над които представителите на държавата – гражданските губернатори, нямат никаква власт. Тези комитети са доминирани от партиите на крайната левица и от синдикатите, които хранят взаимни подозрения и не винаги успяват да постигнат разбирателство. Анархистите от ИАФ и НКТ вземат предимство пред своите съперници. Те често окупират целия терен и обявяват наддаване. За тях е важно да спечелят войната и същевременно да извършат революцията, т. е. да спечелят войната, за да осигурят триумфа на революцията. Това е една диалектика, която предварително дискредитира опонентите им, обвинявани, че отслабват народния подем и предоставят козове на противника. Тази кампания е насочена не само към умерените републиканци, но и към дясното крило на Социалистическата партия, както и към Комунистическата партия, загрижена да не се изолира от средната класа и да не отблъсне чуждите правителства. Това се проявява особено ясно в Каталония. Анархистите активно съдействат за смазването на военния метеж в Барселона. На 21 юли те приемат да сътрудничат с другите леви сили в рамките на един Комитет на антифашистките милиции, като поемат най-важните сектори: войната, организирането на милициите, сигурността и продоволствието. Генералитатът се запазва под председателството на Компанис, но се ограничава с това да дава *a posteriori* законова форма на онова, което е било решено от Комитета, и да създава илюзия, че републиканските институции функционират нормално. В Каталония и Арагон, в Леванте и Нова Кастилия, както и в провинцията Хаен селяните заграбват земите, а работниците завладяват фабриките; издава се декрет за колективизацията и за анархистичния комунизъм. За една част от испанския пролетариат, привлечен от анархистите, левите социалисти и троцкистите от ПОУМ, войната и революцията стават взаимно допълващи се; едната не трябва

да върви без другата. Други (и по-конкретно комунистите) мислят, напротив, че едното изключва другото: ако целта е да се спечели войната, трябва да бъде сформиран демократичен фронт, способен да обедини всички, които отхвърлят фашизма, и да успокои чуждите държави. В продължение на десетина месеца, чак до падането на правителството на Ларго Кабалеро през май 1937 г., борбата срещу бунтовниците ще се съпътства в републиканския лагер от един вътрешен конфликт, който ще придобива все по-насилствени форми.

Класова борба

Още от самото начало войната в Испания придобива толкова ожесточени форми, че ужасява както техните свидетели, така и онези, които слушат разкази за случващото се. И от едната, и от другата страна се наблюдава ожесточаване срещу противника; уреждане на сметки, екзекуции по бързата процедура, диви репресии, избиване на военнопленници – примерите за това стремително растат през трите години на война. На полуострова се разгръща една безмилостна класова борба. В очите на някои от воюващите хората от противниковия лагер вече не са сънародници, а врагове, които трябва да бъдат унищожени. Разбираемо е обърканото на онези, които не приемат подобно манихейство, ужасяват се от жестокостите и се страхуват, че някой ден и те могат да станат техни жертви. В зависимост от зоната, в която се намират, те се присъединяват към партиите, които им изглежда, че предлагат най-големи гаранции: Фалангата или Комунистическата партия.

За някои от активистите на крайната левица всеки буржоа е подозрителен; той рискува да загуби живота си всеки миг в качеството си на класов враг и като потенциален член на една „пета колона“[330]. Богаташите и фабрикантите са първи в този списък, но най-богатите вече са успели да вземат предпазни мерки и са се укрили; затова убийствата се стоварват главно върху представителите на средната класа. Малки въоръжени групи, действащи без заповед отгоре, измъкват от дома му един или друг „фашист“, отвеждат го „да направи малка разходка“ (*paseo*) и накрая го убиват. Понякога екзекуциите са резултат от колективен гняв и придобиват значителни мащаби. Именно това се случва през август 1936 г., когато затворът в Мадрид е завзет с щурм; десетки задържани (много от които нямат нищо общо с фашизма[331]) са изпратени в Паракуельо, в околностите на столицата, където са екзекутирани без никаква присъда.

Омразата е не по-малко убийствена и в националната зона. Тук са заплашени пролетариите, независимо дали са синдикалисти или не, както и онези, които са заподозрени, че им симпатизират или че са загрижени за тяхната съдба: учители, професори, франкмасони (или смятаните за такива), протестантски пастори, интелектуалци... В беседите си по Радио Севиля ген. Кейпо де Ляно дава тон: традиционният ред изисква бедният да се подчинява на законите на богатия; винаги е било така още от времето на Адам; републиката иска да промени нещата; ето защо военните са имали основание да се вдигнат на бунт. През октомври 1936 г. капитан Гонсалес де Агилера, отговарящ за обществените връзки на Хунтата в Бургос, се среща с представители на международния печат. Той представя „червените“ като „животни“, които трябва да бъдат „убивани, убивани и пак убивани“. Пред смаяните си слушатели капитанът излага своята версия за събитията: основната причина за всичко, което се случва в Испания, е канализационната система; преди тя да бъде въведена, бедните са измирали в своите нехигиенични жилища поради липса на хигиена и грижи; сега те оцеляват; когато войната завърши, ще бъде въведен истински ред: канализационната система

ще е само за ръководителите, а не за робите. Тази класова омраза у „националистите“ не се изразява само от неколцина параноици. Ръководните кръгове също я споделят, без да крият това. През март 1937 г., преди настъплението срещу Билбао, Мола нарежда на летците от легиона „Кондор“ да унищожат металургичните заводи на баските провинции; германският командир е изненадан: след като завземат града, националистите няма ли да имат нужда от тези съоръжения, за да поддържат войната? „Няма значение, – отговаря Мола. – Испания е доминирана от индустриалните центрове на Билбао и Барселона; вече има твърде много индустрия и прекалено много пролетарии.“ Франко е не по-малко открит и ясен по отношение на намерението си да води война на унищожение. На 27 юли 1936 г. в Тетуан той обяснява на един американски журналист, че е решен да стигне до края, независимо от цената, която трябва да бъде платена. Журналистът уточнява: „Дори ако трябва да унищожите половината от испанците?“ На което Франко отговаря: „Вече казах: каквато и да е цената, която трябва да се заплати.“

Става дума, разбира се, за една класова борба – борбата на тези, които нямат нищо, срещу онези, които не желаят да се откажат от нищо. От едната страна са работниците, селяните, дребните занаятчии, дребните търговци и част от средната класа, а срещу тях – другата част от средната класа, осигурените, едрите собственици, финансистите, църквата и аристокрацията. Народът се сражава за хляб, за просвета, за свобода, и преди всичко – за правото на живот. Именно това усещане ще изрази Долорес Ибарури, *Ла Пасионария*, по време на битката за Мадрид: „По-добре да загинем изправени, отколкото да живеем на колене.“

Привлекателно е (и твърде лесно) да си обясняваме жестокостите само с наличието на колективната ярост и да поставяме на една везна противниците: имало е ексцесии и от двете страни. Отговорностите обаче не са равномерно разпределени. Не съществува никаква обща мярка между насилието на „червените“ и това на „националистите“. Първото се обяснява главно с разпадането на 20 юли 1936 г. на републиканската държава, с нейното сриване, предизвикано от бунта. Правителството вече не контролира положението. Лостовете, с които е разполагало, вече не функционират: вече не съществува редовна армия, няма полиция, липсват трибунали. Затворите са отворени, за да бъдат освободени хвърлените в тях политически приятели, но криминалните престъпници се възползват от това, за да излязат на свобода. На народа е раздадено оръжие, без да се проверява на кого точно какво се дава. Властта вече принадлежи на комитети, които сами по себе си много трудно успяват да наложат фактическата си власт и са оспорвани от други групи и комитети. При тези обстоятелства вече нищо не спира нито индивидуалните инициативи, нито колективните ексцесии. Всяко престъпление може да разчита на безнаказаност, независимо дали е вдъхновено от политически страсти или от озлобление. В продължение на месеци усилието на правителството ще бъде насочено към премахване на това положение: да изгради отново държавата и да възстанови нейната власт. Тази воля ще доведе до кървави сблъсъци в републиканската зона и по-конкретно между анархисти и комунисти, доколкото вторите бързо заемат една по-целесъобразна позиция: те се стремят да възстановят държавата, да формират редовна армия, да върнат дисциплината и да съхранят съюза между пролетариата и буржоазните партии. Тези цели са постигнати частично едва след пролетта на 1937 г.; все пак чак до края на войната ще се запазят райони, които в по-голяма или по-малка степен се изплъзват от влиянието на централната власт. Най-важното обаче не е в това. Никога републиканските власти не са поръчителствали за престъплени-

ята, извършвани в техния лагер; напротив, те винаги са ги заклеймявали в случай, че не са успявали да ги предотвратят. Нека в тази връзка си спомним думите на Асаня от август 1936 г. по повод на кланетата при Паракуельос: „Аз не желая да бъда президент на република на убийци." Месец по-късно Асаня ще даде следния отговор на гражданския губернатор на Алмерия, който го информира, че в неговата провинция е имало само няколко десетки бързи екзекуции: „Това все пак са убийства" (*Matar es!*)[332].

В националната зона не откриваме никакво аналогично признание[333]. И там вилнеят неконтролирани елементи, например въоръжените групи на Фалангата и карлистите, опитващи се да си уредят сметките или да утолят личната си мъст[334]. Все пак генералите много бързо успяват да вземат положението в свои ръце. Те обявяват военно положение и не допускат никакво безредие. В правото сме следователно да мислим, че престъпленията, допуснати в националната зона, са били извършвани със съгласието на военните власти. Нека добавим: и с благословията на църквата, както това разкрива с ужас Хорхе Бернанос, очевидец на онова, което се е случило на Балеарските острови[335]. Там не „изметът на обществото" сее терора, а млади и добре възпитани хора, на които не им липсва нищо и които афишират религиозните си чувства. Във Валядолид – работнически град, завладян от бунтовниците още от самото начало на бунта – висшето общество отива да присъства на екзекуциите като на спектакъл; амбулантни търговци предлагат мекици (*churros*). На 25 септември 1936 г. местният вестник *El Norte de Castilla* настоява за поне малко християнско милосърдие за нещастниците, които биват разстрелвани. В националната зона чистките са програмирани много преди началото на бунта. Една секретна инструкция на ген. Мола с дата 25 май 1936 г. предвижда изрично следното: „Акцията трябва да бъде изключително мощна, така че да сломи възможно най-бързо противника, който е силен и добре организиран. Разбира се, ще бъдат арестувани всички ръководители на политическите партии, на сдруженията и на синдикатите, враждебни към Движението, като ще им се налага показно наказание, с цел да бъдат задушени опитите за неподчинение или стачка." Този план е въведен в действие с цялата му суровост. В началото са извършвани бързи екзекуции, без съд и присъда. След селяни, отвеждани към стълба за екзекуции, са подхвърляни иронични реплики от типа: „Ще им приложат аграрната реформа!" В резултат на протестите[336] на тези репресии се придава по-законна форма. Жертвите вече минават пред военни съвети[337], които обръщат срещу тях републиканската законност: престъпление в бунт, виновност за неподчинение и т. н. След март 1937 г. смъртните присъди трябва по принцип да са потвърдени от генералния щаб на бунтовниците. Франко лично преглежда досиетата, прехвърляйки ги набързо, докато си пие кафето или пътува с кола[338]. От време на време той уточнява с бележка в полето: „Вече и комюнике за пресата", защото не е достатъчно само да бъде ликвидиран врагът; за това трябва да бъде съобщено по такъв начин, че да бъдат тероризирани и деморализирани „червените"; публичността е част от системата. Понякога има и смекчаване на наказанията, но тези заповеди пристигат почти винаги твърде късно...

Ще се запитаме: колко са жертвите? Според някои оценки те са над 70 000 екзекуции по бързата процедура в републиканската зона и над 57 000 при франкистите (35 000 по време на войната и 23 000 след нея). Тези цифри изглеждат твърде занижени. По-важен от това мрачно счетоводство обаче е ужасът, породен от развихрилите се насилия, едните спонтанни и нежелани, другите пресметнати и програмирани. Нищо не оправдава първите, но и всичко уличава отговорните за вторите.

Религиозните гонения и кръстоносният поход срещу комунизма

Един от най-драматичните аспекти на вълната от насилие в републиканската зона са гоненията срещу членовете на католическото духовенство. Хиляди свещеници, монаси, семинаристи и религиозни хора са избити; след години някои от тях, смятани за мъченици на вярата, ще бъдат обявени от Църквата за светци. С началото на преследванията срещу клира започват и набези върху местата и предметите на вярата. Разграбват се и се подпалват църкви и манастири; обезобразяват се статуи; унищожават се реликви[339]. Освен в баските провинции, никаква религиозна церемония вече не е разрешена; онези, които провеждат нелегални служби или присъстват на тях, рискуват да загубят живота си. Размахът и силата на религиозното гонение се превръща в проблем[340]. За да бъде подбудена една такава омраза, е необходимо испанската църква да бъде идентифицирана с господстващите класи до степен да изглежда като напълно солидарна с тях. Именно това всъщност се случва и Църквата заплаща висока цена. През Гражданската война само отделни свещеници в националната зона се осмеляват да протестират срещу убийствената репресия, стоварваща се върху чедата на Бога. Колкото до протестиращите епископи, те могат да се преброят на пръстите на едната ръка. Това е така, защото за мнозинството църковни служители в Испания жертвите не са чеда на Бога, а слуги на Сатаната. На 30 септември 1936 г. епископът на Саламанка – Пла-и-Дениел, публикува едно църковно писмо, озаглавено *Двата града.* Вдъхновявайки се от св. Августин, този висш духовник противопоставя земната на Божията обител. Първата олицетворява републиканската зона, доминирана от омразата, анархията и комунизма; във втората, идентифицирана с националната зона, царуват любовта към Бога, героизмът и мъченичеството. Църковното писмо оправдава *a posteriori* движението от 18 юли: една светска Испания вече не би била Испания; трябва следователно да бъде свалена републиката. Този бунт е имал за цел да възстанови реда; събитията са придобили формата на Гражданска война, но на практика това е един кръстоносен поход. Така думата е произнесена – „кръстоносен поход", и упорито ще се повтаря чак до смъртта на Франко: конспираторите от 18 юли са предприели кръстоносен поход срещу болшевизма и еврейско-масонския заговор, който си е поставял за цел да разруши католицизма. „Националистите" са войници на Бога; те се борят за една свещена кауза; това са кръстоносците на Христос и на Испания[341]. Такива са дори и маврите от мароканските пехотни батальони: гражданската война всъщност е битка на „вярващите в Бога срещу безбожниците". А баските, които са католици и все пак остават републиканци? Те също олицетворяват анти-Испанията, тъй като са сепаратисти. През септември 1936 г. ген. Мола експулсира Мухика, епископа на Витория, въпреки че последният се е обявил в подкрепа на военния бунт; като баск, той е изначално подозрителен. Месец по-късно същият този Мола заповядва да бъдат разстреляни 14 баски свещеници[342]. Когато през октомври 1936 г. Франко, на когото неговите другари вече са поверили пълната власт, пристига в Саламанка, за да поеме ръководството на операциите, той не настанява своята главна квартира в някоя казарма, а в епископалния дворец, който епископ Пла-и-Дениел предоставя на негово разположение. Объркването на нещата е пълно. Едва ли може да има по-силен пример за това, до каква степен Църквата на Испания се идентифицира с „националистите". Това обаче не е достатъчно. Свещеният характер на борбата срещу републиката трябва да бъде обявен пред света по ясен и тържествен начин. Именно на тази цел служи колективното писмо на испанския епископат, публикувано на 1 юли 1937 г. и адресирано до епископите по целия свят. Само

двама висши духовници отказват да го подпишат: кардинал Видал-и-Баракер, архиепископ на Тарагона, както и Мухика, епископ на Витория; това никога няма да им бъде простено[343].

Ватиканът одобрява тези позиции. През декември 1936 г. той е представен пред Хунтата на Бургос от кардинал Гома, архиепископ на Толедо и примас на Испания, човек, който няколко месеца по-късно ще напише колективното писмо на епископата. Папата системно отклонява инициативите, които правителството на Негрин осъществява с цел да възстанови католическата вяра поне в една част от републиканската зона. По негови указания главният викарий на Барселона заплашва да отстрани свещениците, които се осмеляват да изпълняват богослужения в параклиси или църкви, върнати на вярата. Това би означавало да се приеме, че републиканският режим не е непримиримо атеистичен и изцяло враждебен към католицизма. Верен на себе си, през април 1939 г. папа Пий XII ще изпрати на Франко поздравителна телеграма във връзка с неговата победа: „Издигайки сърцето си към Бога, нека благодарим искрено на Ваше превъзходителство за така очакваната победа на католическа Испания [...] Сърдечно изпращаме на Ваше Превъзходителство и на благородния испански народ нашия апостолически благослов." Каузата на Франко е неделимо свързана с тази на католицизма. Чудно ли е тогава, че милиони испанци са се отнасяли враждебно към Църквата през периода 1936-1939 година?

Великите моменти

Въпреки очакванията си, на 21 юли 1936 г. заговорниците не успяват да съкрушат своите противници. Двата лагера се подготвят за сблъсък в една война, която изглежда ще бъде продължителна. Лятото на 1936 г. се характеризира с две особености:

— импровизираните бойни части, каквито са републиканските милиции, навсякъде са в отбранителна позиция; те се опитват да се задържат на линиите, които са успели да запазят на 21 юли;

— бунтовническите армейски части следват различна тактика в зависимост от особеностите на отделните театри на военните действия.

В северните части на полуострова командваните от ген. Мола войски тъпчат на място. Те не успяват да пресекат Гуадарама; тяхното настъпление към Мадрид е спряно. Това важи само до началото на месец септември, когато благодарение на всекидневните бомбардировки, извършвани от италианските самолети, и на стрелбата на бойните кораби те завземат Ирун, а след това и Сан Себастиан. Този успех води до блокиране на границата с Франция и следователно лишава републиканците от подкрепата, която те биха могли да получат от тази страна. Втората последица е, че Биская, районът на Сантандер и Астурия, които остават в републиканската зона, вече са изолирани.

За сметка на това на юг Франко напредва с бърза стъпка. Именно там срещу импровизираните милиции се проявява превъзходството на колониалните войски (Чуждестранния легион и мароканските пехотни батальони), които са добре въоръжени и дисциплинирани. Генерал Ягуе, който ги командва, има възможност да настъпи към Мадрид, като мине през Кордова, дефилето Деспеняперос и Ла Манча. Той обаче предпочита да пробие към Мерида, за да освободи границата с приятелската Португалия. Напредването е бързо и придружено с жестокости, предназначени да подрият духа на населението. Мерида пада на 10 август. Арестуваните милиционери – селяни, въоръжени кой с каквото му е попаднало, са разстрелвани със стотици. Четири дни по-късно Ягуе започва атака

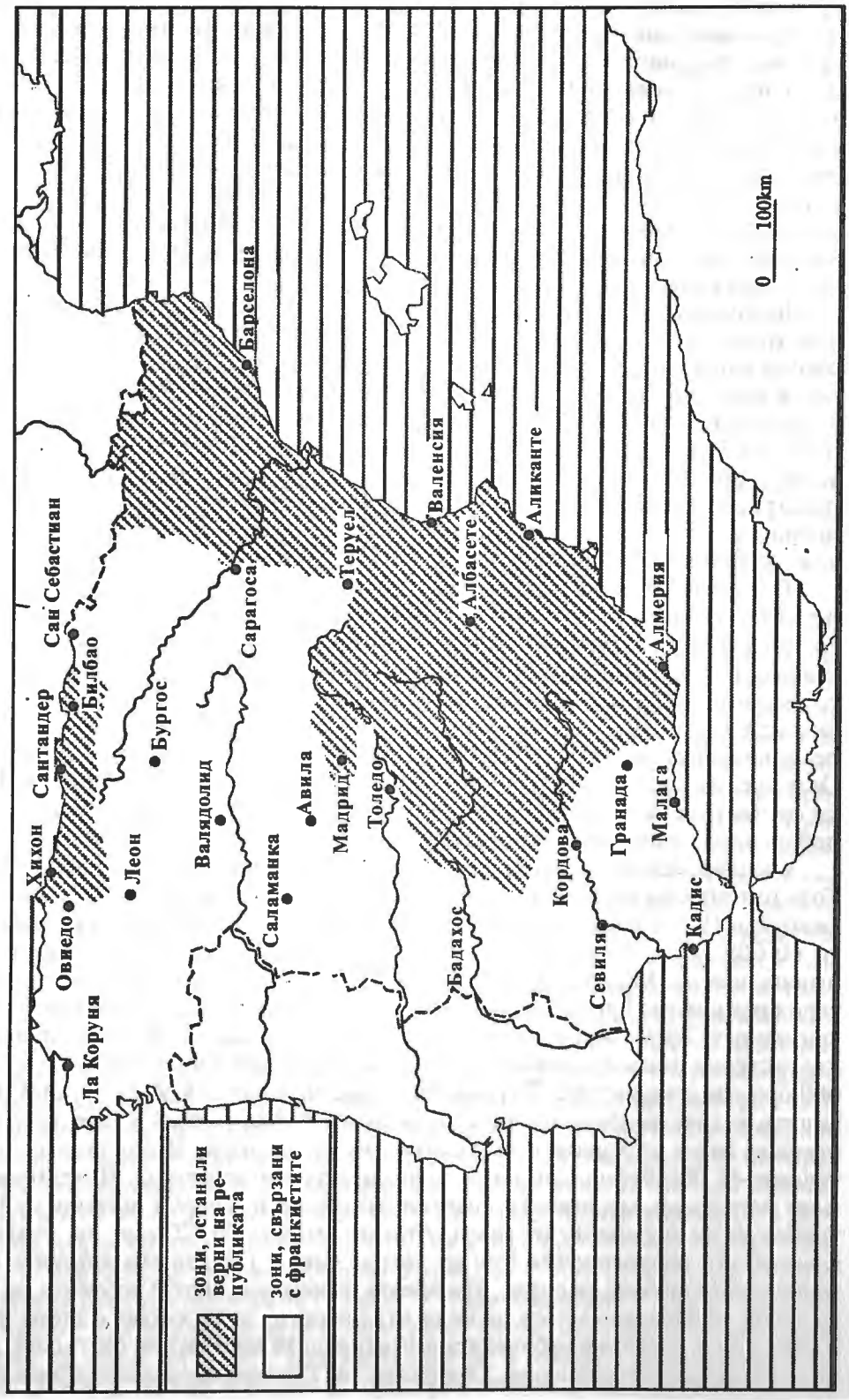
срещу Бадахос. Легионерите се отдават на ужасяваща сеч и на оргия от убийства и грабежи. Улиците са пълни с трупове. След сраженията на арените са събрани стотици цивилни граждани; тези, които имат на рамото си следи, оставени от отката на пушките, са екзекутирани незабавно. Убийствата продължават цели седмици. На един американски журналист, който го запитва за тези кланета, Ягуе отговаря без заобикалки: „Разбира се, че ги разстреляхме [военнопленниците]. Вие какво друго очаквахте? Или може би сте смятали, че ще се задръстя с 4 000 червени, когато моята колона е принудена да се състезава с времето? Вие сигурно си мислите, че аз ще ги оставя спокойно зад себе си и ще чакам те да превърнат отново Бадахос в червен град?" Легионерите вече се изкачват по долината на Тахо. Ужасени от убийствата в Бадахос, милициите бързо напускат Талавера. Градът е завзет на 3 септември. Той също е оставен умишлено на сечта. Така армията на Юга (Франко) се съединява с тази на Севера (Мола).

На 21 септември Ягуе е в Македа. Мадрид е в неговия обхват, но Франко дава заповед колоната на Варела да завие на изток към Толедо. Как да си обясним това решение? Толедо не представлява особен интерес от стратегическа гледна точка, но Франко държи да извърши бляскав удар: той иска да освободи крепостта (*alcázar*), където от юли полковник Москардо е обсаден със 600 гвардейци, войници и цивилни граждани, жени и деца, много от които са заложници[344]. Крепостта е седалище на военните училища на пехотата, кавалерията и интендантството, но в момента на юлския бунт кадетите са в отпуск; само 8 от тях остават тук, което не попречва на франкистката пропаганда да прославя героизма на кадетите от *alcázar*, които се сражават в продължение на два месеца с обсадилите ги „червени" орди. Атаката започва на 25 септември. Толедо е завзет на 27 септември. На военните кореспонденти е забранено да влязат в града едновременно с легионерите и мароканските пехотни батальони, за да няма свидетели на онова, което предстои да се случи. Военнопленници не се взимат; отново се извършват масови убийства; буквално се гази в кръв. На 28 септември Варела прониква в крепостта и прегръща полковник Москардо. Франко пристига на следващия ден.

Битката за Мадрид

Освобождавайки крепостта в Толедо, Франко постига личен успех, който му носи престиж и уважение, за сметка на което обаче той пропуска възможността да завземе Мадрид[345]. Републиканското правителство се възползва от тази отсрочка, за да укрепи отбраната на столицата. Битката за Мадрид изглежда предварително загубена. От Толедо африканската армия възобновява настъплението си на север. На 31 октомври 25 000 войници на Варела стигат до западните и южните предградия на столицата. Всички са убедени, че тя ще падне, като се започне от правителството на Ларго Кабалеро, което на 6 ноември отпътува за Валенсия. Сред редиците на настъпващите също цари увереност в победата. На 7 ноември Франко обявява, че на следващия ден ще присъства на месата в една църква на Мадрид. Някои са толкова убедени в това, че дори изпреварват събитието. На 8 ноември Австрия изпраща поздравителна телеграма до Франко, като я адресира до „Министерството на войната, Мадрид". Нещо повече: радио Лисабон говори за ентусиазираното посрещане, което населението е подготвило за каудильо, а кореспондентът на издателската верига Хърст описва с подробности парада на победата! На 8 ноември, в деня, когато се появяват тези информации, сраженията се водят в предградията на Мадрид. Защото Мадрид се съпротивлява. Напускайки, правителството на Ларго Кабалеро поверява от-

Съотношението на силите през ноември 1936 г.

браната на Миаха – един генерал, който не се радва на голям престиж. Миаха обаче се оказва не чак толкова неспособен, за колкото го смятат. Освен това той съумява да привлече един компетентен началник на Генералния щаб – Рохо, и разполага със сериозни козове. На първо място, отбраната може да разчита на храбростта и решимостта на милициите и населението, които си дават ясна сметка за залога и за съдбата, която ги очаква, ако Легионът и мароканците постигнат победа. На второ място, в началото на ноември пристигат първите съветски оръжия – танкове и самолети, както и първите части от Интернационалните бригади. И накрая, шансът също е на страната на Миаха: в един танк, който пленяват на 7 ноември, милиционерите откриват плана на Варела за предстоящото настъпление.

Щурмът започва на 8 ноември. За първи път откакто са дебаркирали на полуострова, легионерите и мароканските пехотни батальони се сблъскват със сериозна съпротива. Те понасят тежки загуби при опита си да пресекат Мансанарес, а след това в университетския град, където започват ръкопашни боеве. От 12 ноември легионът „Кондор" започва да бомбардира работническите квартали[346]. На 22 ноември франкистите стигат до извода, че битката е загубена; те не успяват да стигнат по-далече от университетския град, намиращ се в западното предградие. Въпреки всички очаквания Мадрид устоява. Надеждата на милиционерите става реалност. „Няма да преминат" (*No pasarán!*) – скандират масите в края на октомври. Нападащите наистина не успяват да преминат.

След като не успяват да нанесат сериозен удар срещу Мадрид, франкистите решават да укрепят позицията си в Андалусия и да завземат средиземноморското пристанище Малага. Операцията е поверена на италианците, командвани от генерал Роата, който гори от нетърпение да покаже ефикасността на своите моторизирани колони. След като авиацията и флотът засипват града с бомби и снаряди, настъплението започва и Малага пада на 7 февруари 1937 година. Кореспондентите на печата отново са държани настрана. Репресиите се развихрят. Още през първата седмица са разстреляни почти 4 000 военнопленници. Въпреки протестите на италианските офицери, шокирани от това ожесточение срещу победените, екзекуциите продължават в течение на месеци.

Същевременно франкистите предприемат ново настъпление срещу Мадрид. Този път атаката започва на югоизток от столицата, в долината на Харама. На 6 февруари 1937 г. в настъпление преминава една добре въоръжена армия от почти 60 000 души. Тя пресича Харама, но не успява да достигне своята цел, а именно шосето Мадрид-Валенсия. Републиканските войски, подкрепени от Интернационалните бригади, я отблъскват след сражения с непозната дотогава интензивност. Това е най-кръвопролитната битка от цялата Гражданска война. И двете страни понасят тежки загуби: 10 000 убити при републиканците и около 7 000 при националистите. Окуражени от постигнатия при Малага успех, италианците желаят да покажат още веднъж своите бойни умения. Става дума за действия на изток от Харама и за завземане на Гуадалахара. Италианците съсредоточават 45 000 бойци, самолети, танкове и тежка артилерия. В подходящ момент легионери, мароканци пехотни батальони и *requétes*, идващи от Сория, трябва да ги подкрепят от север. Атаката започва на 12 март, но очакваните франкистки подкрепления тръгват твърде бавно. Грешка във връзките между генералните щабове ли е това, или проява на некоректност? Сигурно е, че Франко не би се зарадвал много да види италианците да се хвалят с втора победа. Както и да е, атаката е отблъсната и италианците започват да отстъпват, постоянно атакувани от батальона „Гарибалди" на Интернационалните бригади, кой-

то се обръща към тях на родния им език чрез позиви и високоговорители.

След тези последователни неуспехи в околностите на Мадрид Франко предпочита да отложи всяко ново настъпление срещу столицата. Занапред неговите атаки се пренасят на другите фронтове в съответствие с един внимателно обмислен метод:

— тероризиране на населението и подриване на неговия дух. Това е целта на бомбардировките над градовете, които причиняват хиляди жертви и лишават от дом огромен брой хора;

— бавно настъпление с извършване на системни прочиствания. По думите на Франко: „В една гражданска война е по-добре да се окупира методично територията и да се извършва необходимото прочистване (*limpieza*), вместо да се нанася на противника бързо поражение, което би оставило страната гъмжаща от противници." Този метод изключва всякакъв компромисен мир и каквато и да е амнистия, дори и частична. В края на 1938 г. Франко заявява на един журналист, че разполага със списък на 2 000 000 червени и че възнамерява да ги накаже за техните престъпления;

— никога да не се отстъпва и най-малката част от вече завладените територии, дори с риск да бъдат пожертвани хора и независимо че това ще изисква да се защитават по-трудни позиции. Именно затова франкистките войски оставят окопани в предградието на Мадрид, вместо да отстъпят на линия, по-удобна за отбраняване.

Герника

Тези методи носят успех в Естремадура, Нова Кастилия и Малага. Те ще бъдат използвани и на другите фронтове, смятани за по-лесни, защото след неуспехите при Харама и Гуадалахара става ясно, че републиката е съсредоточила в района на Мадрид най-добрите си войски и най-ефикасното си въоръжение. На Мола е възложено да сломи укрепените баски райони и да завземе Билбао. Неговата армия включва легионери, *requetés* и смесени испано-италиански бригади; тя може също така да разчита на тактическа подкрепа от страна на легиона „Кондор". Военната кампания започва на 31 март 1937 г. чрез разпространявани по радиото прокламации, предупреждаващи баските, че всяка съпротива ще бъде строго наказвана. Малкият град Дуранго е бомбардиран и на практика е разрушен. Най-страшното все пак предстои. На 26 април след обяд в продължение на 3 часа ескадрилите на легиона „Кондор", подкрепени от италиански самолети, хвърлят тонове бомби над Герника и обстрелват с картечен огън населението. Това е пазарен ден и жителите на околните села са дошли масово в града. Дадени са най-малко 1600 убити и почти 1000 ранени; градът е разрушен и опожарен. За Рихтофен – командира на легиона „Кондор", тази операция е пълен успех от техническа гледна точка; запалителните и взривяващите се 250-килограмови бомби са доказали своята ефикасност. От гледна точка на морала обаче нещата са други. Оказва се, че трима британски журналисти са се намирали същия ден на това място. Те разказват за онова, на което са станали очевидци. *Times* и *New York Times* съобщават за случилото се. Бомбардирането на Герника става неудобен товар за франкистите. Пред реакциите на международното мнение те започват да отричат всякаква отговорност. Ако се вярва на техните думи, самите баски са разрушили Герника[347]. Това обвинение е твърде нескопосано и бързо е изоставено, за да се премине към друго, което ще стане официална версия по време на цялата франкистка епоха, а именно, че германците от легиона „Кондор" всъщност сами са предприели тази достойна за съжаление

инициатива. Това обяснение също е неправдоподобно. Легионът „Кондор" атакува само онези цели, които са му посочени. Освен това бомбардирането на Герника се вписва прекалено добре в гамата от операции, извършвани с цел да бъде тероризиран и деморализиран противникът. Конкретно в този случай целта е да бъдат наказани баските, двойно виновни в очите на франкистите: като републиканци (макар и католици) и като сепаратисти[348].

Замисълът е да се деморализират баските чрез разрушаване на един свещен за тях град, но се получава обратен ефект – това допълнително усилва тяхната решимост. На франкистите са им необходими два месеца, за да изминат тридесетината километра, които отделят Герника от Билбао. На 19 юни, решавайки, че са изоставени, баските започват да отстъпват. Едва на 26 август се предават до рибарското пристанище Сантоня. Сключеният с италианците договор гарантира запазване на живота на бойците и възможност за техните ръководители да се качат на английските кораби, които изчакват в открито море. Франко отказва да спази тези ангажименти. Стотици смъртни присъди са произнесени след ускорено правораздаване. На север републиканците също губят войната. На 26 август италианците окупират Сантандер и в края на октомври франкистите завземат Хихон и Авилес. Така 2/3 от испанската територия вече са под тяхна власт.

Брунете, Теруел, битката при Ебро

Все пак републиканците от централната част на страната полагат големи усилия, за да подкрепят баските и астурийците, като на 6 юли се опитват да извършат атакуващ маньовър срещу Брунете, на запад от Мадрид. Изненадан, Франко е принуден да привлече 30 000 души от север, за да запуши пробива. На 18 юли тези подкрепления успяват да си възвърнат отстъпените територии.

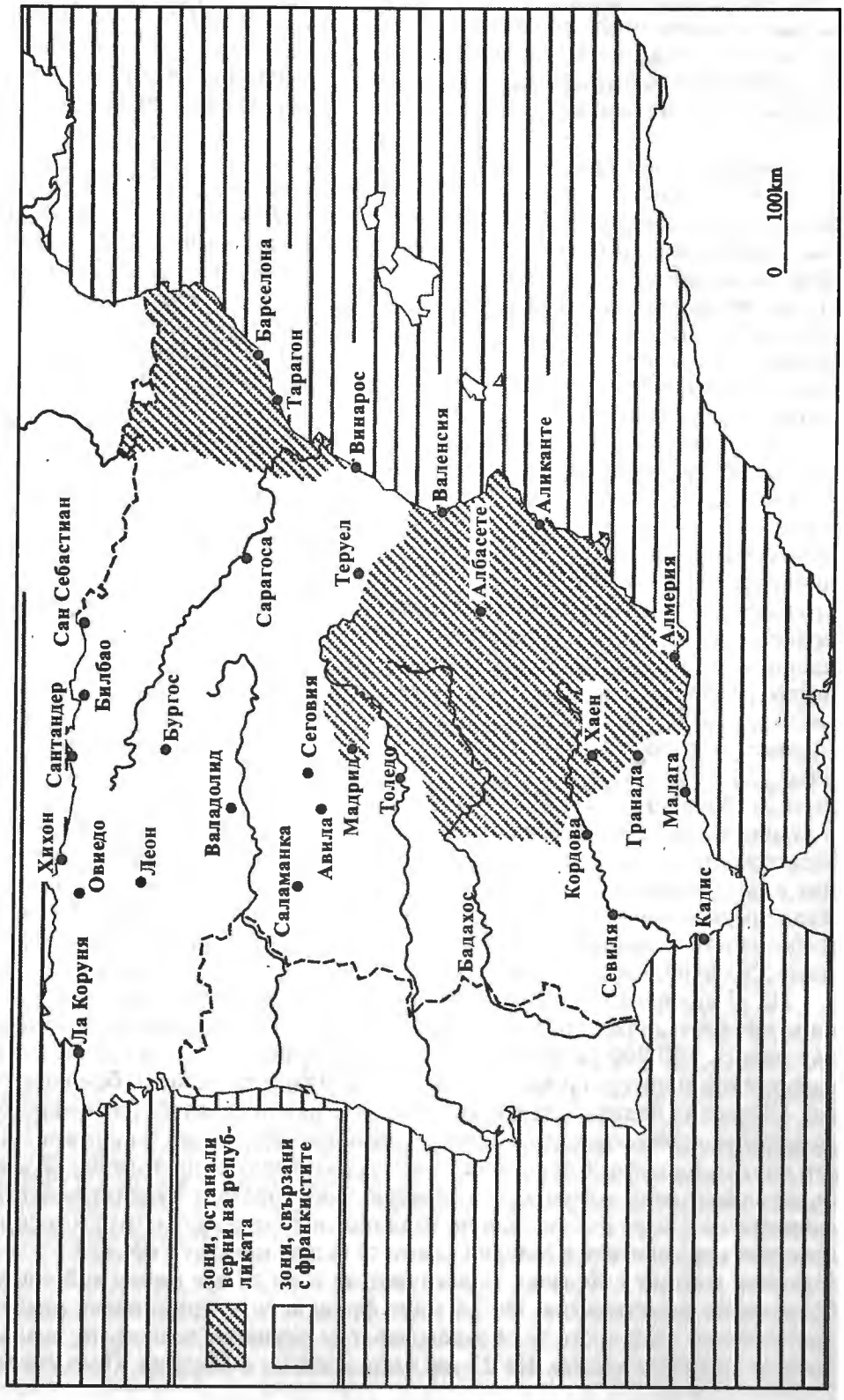
Шест месеца по-късно в истински зимни условия републиканските части извършват друго настъпление, за да отклонят от Мадрид 100-хилядната франкистка армия, готвеща се да настъпи през Алкала де Енарес. Този път операцията се провежда далече на изток – при Теруел. Там изненадата отново е пълна. Франкистката авиация не може да излети поради ниските температури, които на моменти спадат до минус 20 градуса под нулата.

Теруел е завзет на 8 януари 1938 г., но Франко не се признава за победен. Той дава заповед за контраатака. След много седмици на сражения и улични престрелки, на 22 февруари франкистите си възвръщат Теруел. Републиканците изоставят там 15 000 военнопленници и много бойна техника.

Дали Франко се отказва да атакува Мадрид заради Теруел? Или смята, че столицата е много добре отбранявана? Във всеки случай в началото на март 1938 г. той насочва усилието си към Арагон, като ангажира в тази операция една 100-хилядна армия, подкрепена от 200 танка и почти 1000 самолета. Задачата е чрез окупиране на Лерида да се разкъса републиканската зона на две части. Ягуе постига тази цел на 4 април. Продължавайки устремния си поход, той пробива не към Барселона, както се очаква, а към Валенсия. На 15 април франкистката армия стига до Винарос на Средиземно море. Месец по-късно пада и Кастельон. Валенсия е вече само на четиридесетина километра.

Тогава републиканците решават да мобилизират всичките си сили за извършване на контранастъпление. Това е битката при р. Ебро. През нощта на 24 срещу 25 юли 1938 г. армията на ген. Модесто пресича реката на север от Тортоса и принуждава противника да оттегли част от своите войски, готови да напреднат към Валенсия. В продължение на четири месеца военното усилие на двете Испании се концентрира по долното течение на Ебро. По същото време

Съотношението на силите през юли 1938 г.

(на 24 август) републиканците предприемат и друга операция при Белчите, която има за задача превземането на Сарагоса. Малко не им достига, за да постигнат тази цел; тяхното настъпление е спряно, когато те са само на десетина километра от града. Контранастъплението на националистите на фронта при р. Ебро започва в края на октомври 1938 г. и довежда до хиляди жертви и от двете страни.

Войната завършва

Настъпленията срещу Брунете, Теруел, Белчите и в още по-голяма степен битката при Ебро доказват, че през лятото на 1938 г. републиканската армия все още разполага с респектираща огнева мощ. Щорер, германският посланик при Франко, добре разбира това. На 19 септември той пише на фюрера следното: „Няма никакъв шанс Франко да спечели войната в близко бъдеще, освен ако Германия и Италия не решат отново да му предоставят значителни количества бойна техника и жива сила [...]. Военно решение в обозримото бъдеще не изглежда възможно, освен ако един от противниците не получи от чужбина мащабна военна подкрепа."

Такава помощ републиканците няма да получат никога. Те загубват войната не толкова на бойното поле, колкото на дипломатическия фронт. В края на септември 1938 г., когато републиканските войски се сражават при Ебро, Франция и Великобритания отстъпват в Мюнхен пред исканията на Хитлер, с надеждата да избегнат избухването на европейски конфликт. При преговорите в жертва е принесена не само Чехословакия, но и съдбата на републиканска Испания. Напразно на 21 септември Негрин обявява пред Обществото на народите, че е започнало „незабавно и цялостно изтегляне на всички бойци с неиспанска националност, които участват във войната на страната на правителството", което означава разформироване на Интернационалните бригади. Франция и Великобритания се готвят да признаят Франко. На 10 януари 1939 г. представителят на Испания Алварес дел Вайо взема за последен път думата в Обществото на народите: „Да, господа, ранен, изоставен, предаден, испанският народ ще продължи да се съпротивлява. Оказа се невъзможно да се възстанови един справедлив мир и на нас не ни остава друго, освен да се бием до смърт. Ще дойде обаче денят, когато вие ще си спомните за нашите предупреждения и ще проумеете, че Испания е била първото бойно поле на една Втора световна война, която се приближава неотвратимо." Английският министър на външните работи Халифакс напуска залата веднага щом Алварес дел Вайо застава на трибуната. Френският министър Боне, който все пак остава, се усмихва иронично, чувайки тази фраза...

На 15 януари 1939 г. пада Тарагона. На 26-и франкистите влизат в Барселона и започват да разстрелват хиляди души. На 10 февруари цяла Каталония е окупирана. 100 000 републикански бойци преминават във Франция, където са разоръжени и интернирани в лагери. 250-300 хиляди цивилни бежанци ги следват. Негрин не подава оставка; той е готов за война на живот или смърт. Касадо, главнокомандващ армиите в центъра, обяснява тази негова упоритост с влиянието на комунистите. Той все още смята за възможно да преговаря с Франко, ако бъдат пожертвани комунистите. Именно това предлага Хунтата, която Касадо формира на 4 март със съгласието на социалистите, анархистите и военните; тя арестува комунистите в Мадрид, които се съпротивляват с оръжие в ръка, и установява контакт с Франко. Последният не иска да чуе нищо; той настоява за безусловна капитулация. На 26 март франкистите преминават навсякъде в настъпление. Най-често те се задоволяват да окупират позициите, вече изоставени от републиканците. На 27-ми накрая влизат в Мадрид. През следващите

дни градовете, останали републикански до края, също падат: Аликанте, Картахена, Хаен, Куенка, Гуадалахара... На 1 април 1939 г. Франко публикува последното си военно комюнике: „Днес, след като пленихме и разоръжихме червената армия, националните войски постигнаха и последните си военни цели. Войната свърши." На 19 май Франко приема в Мадрид парада на победата; той носи униформа със синята риза на фалангистите и с червената барета на карлистите. Начело вървят италианските Черни ризи; германският легион „Кондор" закрива парада.

Президентът на републиката Мануел Асаня отпътува в изгнание на 4 февруари 1939 г.; няколко дни по-късно той подава оставка. Неговата роля по време на войната е по-скоро незабележима. Ставайки държавен глава два месеца преди метежа, той се лишава от средства за ефикасна намеса в политическите процеси. Това не е човекът, способен да води гражданска война. Той има блестящи изяви главно в парламентарните дебати, когато трябва да бъдат убеждавани опонентите. След юли 1936 г. обаче проблемът вече не е да се убеждава, а да се смазва врагът, при това с жестоки методи. Асаня не е политикът, който може да води подобна битка. Прокрадва се дори съмнение, че той се е опасявал от победата на собствения си лагер. Именно това можем да прочетем между редовете на следното признание, направено във Валенсия през 1938 г: „Войната е загубена, но ако по някакво чудо все пак я спечелим, ние, републиканците, ще трябва да се качим на първия кораб, който напуска Испания; при условие че ни позволят да заминем"... В продължение на три години Асаня е по-скоро наблюдател, отколкото действащо лице в събитията. С характерния за него ясен стил той анализира постфактум драмата на Испания: „Една държава, ползваща се с цялата възможна легитимност, бе атакувана чрез военен метеж, като в същото време основите ѝ бяха подривани от началото на една революция и от появата на местни власти, докато накрая беше изоставена от боязливите демокрации."

Страстите вземат превес над разума, при това не само в Испания. Още от самото начало в целия свят с болка се наблюдава онова, което се случва в тази страна. Либералите и хората от левицата се солидаризират с републиканците в борбата им срещу фашизма; противниците на демокрацията пък виждат потвърждение на страховете си спрямо парламентаризма и подкрепят въвеждането на авторитарен, дори тоталитарен режим; трети отначало осъждат зверствата на двата лагера, след което се солидаризират с единия от тях, който поне външно изглежда, че гарантира реда, какъвто и да е той. Правителствата трябва да подходят разумно и да анализират обективно ситуацията и залозите. Решавайки да не се намесват, Франция и Великобритания оставят на другите свободата да го направят. От страх да не бъдат въвлечени в една европейска война, те предпочитат да търсят умиротворение с Германия не само в Испания, но и в Чехословакия. Ненамесата в Испания и Мюнхенското споразумение взаимно се допълват: те са плод на една и съща дипломатическа линия. Резултатът от нея е известен. Каквото и да се мисли за политиката на Негрин, той има заслугата да вижда ясно в бъдещето. На 11 ноември 1938 г. той пише на Сталин: „Ако Испания бъде победена, аз се съмнявам, че лятото на 1939 г. ще свърши, без да е избухнала една всеобща война."

ОСМА ГЛАВА

ИСПАНИЯ НА ФРАНКО
(1939 – 1975)

През 1939 г. започва едно от най-дългите царувания в историята на Испания. На 30 септември 1936 г. ген. Кабанеляс предупреждава своите приятели от хунтата в Бургос: „Ако властта бъде дадена на Франко, той няма да я изпусне никога повече." Фактически каудильото упражнява диктатурата до своята смърт. Той се справя с всичките си противници и съперници, като отстранява първите и противопоставя помежду им вторите. Франко се възползва от международната конюнктура, като отначало се представя за съюзник на тоталитарните сили, а след това за предвестник на кръстоносния поход срещу комунизма. Без да променя природата на режима, той създава илюзията, че режимът еволюира от национал-синдикализъм към монархия без цар. Той обаче не успява да попречи на Испания да се променя – през 1975 г. страната е много по-различна от онази, която е била през 1936 г., що се отнася до нейните структури, социалния състав и манталитета ѝ. Приемайки ги без желание, Франко все пак успява да изтърпи и да оцелее при тези изменения.

Каудильото

Формално погледнато, нищо не предполага, че Франко ще стане господар на Испания. Франсиско Франко Баамонде, роден в Ферол през 1892 г., страда от комплекс на фрустрация. Той е второто от общо петте деца на семейството. Бащата, главен интендант на флота, е със свободни разбирания и води разгулен живот. През 1907 г. той окончателно напуска съпружеския дом[349]. Франко е дълбоко засегнат от това. В романа с автобиографични претенции – *Раса*, който той написва през 1940 г. и който е филмиран, каудильото си представя семейството и детството, което би желал да има: бащата на героя е моряк, който загива за родината, сражавайки се в Куба през 1898 г.; неговата вдовица отглежда смело своите три момчета и една дъщеря. Само това последното отговаря на реалността. Неговите братя наследяват някои от чертите на бащата; те са хора на живота и са по-скоро с леви убеждения[350]. Франсиско обаче се старае да прилича възможно най-малко на баща си: не пие, не пуши и не е известно да е имал емоционални увлечения. Той се стреми да влезе в Морското училище, но през годината, когато възнамерява да подаде документи, конкурсът е анулиран; тогава той избира Военната (пехотна) академия на Толедо, където е приет през 1907 година. Неговият нисък ръст (1,64 м), хилавият му вид и слабият му глас предизвикат подигравки от страна на неговите приятели и той се затваря в себе си. Скоро след като през 1912 г. излиза от военното училище, Франко поисква да служи в Мароко, където се отличава със своята храброст (той е доброволец за рисковите мисии и винаги е в първата редица), със строгите си нрави[351], с вкуса си към дисциплината към себе си и към своите подчинени и с липсата на чувствителност към страданието – както към своето, така и към чуждото. Всичко това му спечелва висока оценка от страна на началниците и уважението на подчинените му. Когато през 1920 г. Милан Астрай основава Чуждестранния легион, той предлага на Франко да по-

еме командването на първия батальон (*bandera*).

Безспорно Франко поема рискове, но извлича от това и облаги: никой вече не се присмива на външния му вид, а освен това той бързо се издига във военната йерархия. В метрополията повишаването в чин става само за прослужено време, докато в армията в Африка се възнаграждават заслугите. На Франко не му липсват такива. През 1926 г. той вече е бригаден генерал. Само 34-годишен, той е най-младият генерал в Испания, макар че излиза от Академията на Толедо със скромен чин. Твърде висок по чин, за да заема команден пост в Мароко, занапред той се посвещава на гарнизонния живот, което му дава възможност да се потопи в други среди. През 1923 г. той се оженва за Кармен Поло въпреки скритото неодобрение на нейните родители, които принадлежат към заможната буржоазия на Овиедо. Франко се грижи за своята кариера. Той успешно използва връзките си и се издига на отговорни постове, без да създава впечатление, че се стреми към това; така той си спечелва име на един от най-верните служители на родината. През 1928 г. поема ръководството на Главната военна академия в Сарагоса, създадена наскоро, за да обедини четири военни училища – на пехотата, артилерията, кавалерията и инженерните войски. Конспирациите на някои офицери срещу монархията го възмущават, тъй като той вижда в това липса на дисциплина. Обявяването на републиката го разтревожва, но той избягва да се компрометира с опозиционни действия срещу режима. Въпреки това правителството не му се доверява. През 1932 г. му е отнето ръководството на Академията в Сарагоса, което го оскърбява и поражда у него неприязън към Асаня, когото той обвинява, че принизява армията и че вреди на личната му кариера. След като няколко месеца е командир на пехотната бригада на Галисия, през 1933 г. Франко е назначен за главнокомандващ на частите, дислоцирани на Балеарските острови. Идвайки отново на власт, десницата го извиква обратно и военният министър Хил Роблес назначава 42-годишния Франко за началник на Генералния щаб на армията. В това му качество през 1934 г. на Франко е възложено да потуши бунта в Астурия. Той възлага тази задача на армията от Африка, която прилага срещу миньорите онези методи, които ще се окажат толкова ефикасни през 1936 г.: бруталност, репресии, екзекуции по бързата процедура. Победата на Народния фронт му струва поста. Асаня го изпраща на Канарските острови, откъдето Франко се връща през юли 1936 г., за да оглави отначало бунта, а след това и държавата.

Как да си обясним това толкова бързо издигане? Франко не притежава нито едно от качествата, които предполагат той да стане ръководител на народа. Той не блести нито с военните си умения, нито с интелектуални данни.

Горното твърдение изненадва, но е потвърдено и от секретните доклади, които германските и италианските офицери изпращат до своите правителства по време на Гражданската война. Франко не принадлежи към нито един специален род войски, каквито са флотът, артилерията или авиацията. Той е обикновен пехотинец, който в областта на военното изкуство е останал на равнището на теориите от времето на Първата световна война. Франко отдава предимство на позиционната война с фронтове и окопи, както и на настъпление, в което главна роля играе пехотата. Той слабо познава тактическото използване на модерните оръжия, на танковете и авиацията, на комбинирани операции, предназначени да изненадат и да притискат противника. Понятието за светкавична война му е напълно чуждо. Възмущават се дори неговите бойни другари: Франко не умее да използва успехите, той протака нещата, без него войната би могла да бъде спечелена по-рано. Привикнал да се бие срещу зле въоръжените марокански племена, той води срещу „червените“ война от колониален тип: всяко парче

земя от завоювания терен трябва да бъде удържано или възвърнато (ако бъде загубено), каквато и да е цената в човешки живот; оттеглянето на по-лесно защитими позиции означава унижение за него. Вярно е обаче и това, че въпросната тактика има скрити политически цели: колкото повече продължава войната, толкова повече жертви тя ще предизвика у противника, защото става дума не само да се постигне победа, но и да бъде унищожен врагът. Франко е смел войник, но е посредствен стратег.

Каудильото в още по-малка степен е способен да възприеме оригиналните теории за организацията на обществото и за развитието на света. На четенето и размисъла той никога не е отделял много време. След настаняването си в Пардо[352] през 1939 г. неговите предпочитани развлечения са ловът, риболовът, голфът, киното, а понякога и рисуването. Дипломатите, които са имали възможността да се срещнат с него, са впечатлени от баналността на думите му и от склонността му да избягва всякакви сериозни дискусии. Той няма особени познания в икономиката и в тази сфера може да бъде подтикнат да повярва във всичко. Колкото до политическите му идеи, те са прости, дори опростенчески. Според неговите разбирания демокрацията води до анархия. Франко вярва, че съществува международен заговор срещу християнската цивилизация: евреите, франкмасоните и комунистите са част от него. Той обаче е обсебен преди всичко от франкмасонството, чиято сянка вижда навсякъде, винаги готова да навреди на Испания[353]. По същество Франко се стреми да управлява Испания, както се ръководи казарма: необходими са власт и авторитет за началника и дисциплина за подчинените.

Франко няма осанката на народен трибун. Дребен, затлъстяващ, с плах и безличен вид, в него няма нищо, което да предизвиква ентусиазъм. За разлика от Хитлер и Мусолини, той не притежава никакъв ораторски талант. Слабият му глас не му позволява да произнася патетични речи. Той не оказва върху своите колеги от армията, върху политическите дейци от десницата и тълпата от привърженици някакво особено, харизматично влияние. Властта му не се опира нито върху изключителни успехи, нито върху необорима аргументация, нито върху красноречие. И все пак Франко запленява обкръжението си и аудиториите; неговите заповеди не се обсъждат. Тайната на успеха му е в това, че е повярвал сам и е убедил и останалите, че провидението му е възложило една мисия: да спаси Испания. От 1946 г. монетите, сечени с неговия лик, носят формулата: „Каудильо по Божията милост." Никой не се осмелява да му се опълчи. Всички говорят и пишат, че той е велик военачалник и политически гений, сравним със славните исторически личности на Испания: Сид, Кралете Католици, Филип II[354]... Франко компенсира онова, което изглежда като недостатък или посредственост, чрез амбиция, упорство и вяра в себе си. Той се смята за по-висш от другите и страстно желае да бъде първи, но внимава да не показва тези свои стремежи. Франко действа без да бърза, никога не поема риск и изчаква своя час. Това самообладание, тази упоритост и флегматичност му позволяват да се справи и с най-критичните ситуации, да осуетява интригите на своите съперници и противници и да устоява на външния натиск. Кареро Бланко, който е негово доверено лице и го познава добре, резюмира през 1946 г. упорството на Франко срещу враждебните действия на ООН в една дума: *aguantar*, т. е. безмълвно приемане на ударите, търпеливо понасяне на проблемите и изчакване ситуацията сама да се промени. Тази нагласа добре съответства на темперамента на Франко и това е една от причините за неговия успех. Има обаче и друга причина: неговото безразличие по отношение на политиката. Интересува го единствено да остане на власт и да поддържа онова, което смята за най-важно – авторитарния режим.

По този въпрос той никога не прави отстъпки и не се отказва от нито едно от своите пълномощия. Франко упорито отхвърля всичко, което му изглежда като еволюция към демокрацията: избори, свобода на печата, право на сдружаване. За останалото той се възползва от съперничеството между монархистите, фалангистите и военните, между държавите от Оста и ООН, между свободния свят и съветския блок. За него това е лесно, тъй като той не е свързан с нито една група и следователно може да използва всички, без да става заложник на нито една от тях. Франко представлява уникален случай в историята: той е ръководител на партия, която не е основал и на която дори не е член! По този начин той разполага с пълна свобода на действие.

Създаденият от Франко режим се запазва чак до неговата смърт. Тази продължителност поставя някои въпроси. Тя може да бъде обяснена с полицейската репресия, която никога на отслабва. Терорът обаче не обяснява всичко. Франко е мразен от едни, но е подкрепян от други – от църквата, армията, заможните и благоразумните, – които са му признателни, че им е върнал привилегиите и ги защитава срещу подкопаването на реда, но тази тяхна подкрепа има тенденция да намалява с времето и в хода на промените в Испания. През 1945-1946 г. други групи поемат щафетата, а именно част от средните слоеве, които създават блок с каудильото, когато той се оказва отхвърлен от международната общност. Тези слоеве не успяват да разберат разграничението, което демокрациите правят между диктатора и испанския народ, а забелязват само дискриминацията спрямо Испания, която ѝ попречва например да се възползва от помощта по „плана Маршал". Франко съумява да използва в своя изгода тези настроения срещу останалите държави. По-късно, когато Испания започва да се модернизира, франкизмът получава пасивна подкрепа от страна на част от същата тази средна класа, чието жизнено равнище се издига и която предпочита да не се намесва в политиката, както ги подканва всеки ден официалната пропаганда; печатът, радиото, а след това и телевизията не престават да хвалят заслугите на режима, който след ожесточена гражданска война е успял да осигури на страната мир и относително благополучие. Трябва все пак да признаем очевидното: въпреки всички критики, отправяни към Франко във и извън Испания, той е ако не популярен, то поне приет от повечето испанци, които не виждат друго решение за нацията и се страхуват най-много от възможна нова гражданска война.

Националкатолицизмът

След разгрома на Германия през 1945 г., когато режимът изглежда осъден, Кареро Бланко съветва Франко: „Трябва да се придържаме към следната формула: ред, единство, спокойствие. Активните полицейски мерки ще предотвратят всяка подривна дейност; в случай на нужда са необходими енергични репресивни мерки, без да се съобразяваме с протестите на международното обществено мнение; по-добре да действаме твърдо и безкомпромисно още от самото начало, отколкото до оставим злото да се развива." Цялата политика на франкизма се съдържа в тези фрази. От 1939 г. до смъртта на Франко през 1975 г. природата на франкизма не се променя. Режимът само се приспособява към обстоятелствата. Променя се само формата – има отказ от външните и прекалено компрометиращи знаци (като например фашисткия поздрав) и от един речник, който твърде много напомня за тоталитаризма. Единствената партия най-често е наричана Движение и по-рядко – Фаланга. По най-съществените въпроси не се правят никакви отстъпки. От начало до край франкизмът си остава авторитарен режим, при който едната половина от Испания налага своето господство над другата.

Поддържането на реда

На 31 март 1947 г. Кареро Бланко се среща в Португалия с Хуан де Бурбон, син и престолонаследник на крал Алфонсо XIII, и го предупреждава относно неговата претенция да стане крал на всички испанци[355]: „През 1936 г. Испания бе разделена от един окоп; трябва да застанете от едната или от другата му страна. Ваше височество може да се надява да бъде крал на Испания, но на Испания на Националното движение, католическа, антикомунистическа и антилиберална[356]." Тази позиция позволява да се разбере защо от 1936 г. до 1939 г. всеки компромис между двата лагера е бил невъзможен. Франкистите познават само една Испания – тяхната. След победата от 1939 г. не се предвижда никакво помирение, не е обсъждана никаква амнистия[357]. Мнозина разбират това и през 1939 г. 500 000 души потърсват убежище във Франция или в Латинска Америка. Повечето от тях впоследствие се завръщат. Когато не са обект на преследвания, те се сблъскват с враждебност, с безпокойства и с подозрението на властите; в Испания от 1940 г. не е лесно да си вдовица или син на някой *червен*. Мнозина остават без работа в резултат на чистките, развихрящи се в обществените администрации[358]. На други – например на много интелектуалци[359] – е забранена всякаква обществена дейност. Върху републиканците, останали или завърнали се в Испания, надвисват две заплахи: прочистването, което трябва да накаже победените, и репресията, която цели да обезкуражи всяка възможна опозиция.

На 13 февруари 1939 г. правителството в Бургос публикува т. нар. закон за политическите отговорности. Година по-късно законът от 1 март 1940 г. за репресиране на франкмасонството и на комунизма допълва онези разпоредби, които трябва да послужат като юридическа основа за прочистването. Понятията за комунизъм и франкмасонство трябва да бъдат разбирани в широк смисъл. На практика още от октомври 1934 г. те са смятани за престъпления и за враждебни дейности към Националното движение. Троцкистите, анархистите, социалистите и всички онези, които са близки до изброените категории, могат да бъдат преследвани на същото основание като комунистите и франкмасоните. По силата на тези разпоредби понятието за „продължителен военен бунт" е утежняващо вината обстоятелство. Този вид престъпление се разглежда от военното правосъдие и по-точно от военните съвети, прилагащи т. нар. „съкратена процедура", при която обвиненият не може да настоява за присъствието на адвокат, като защитата му е осигурена от офицер; осъденият няма никакви възможности за обжалване, тъй като само военният губернатор може да сезира Върховния съвет на военното правосъдие. В повечето случаи обаче той се възползва от тази възможност, за да издейства по-тежко наказание. Според военния кодекс от 1870 г. въпросните престъпления имат давност до 20 години, но през 1945 г. този срок е увеличен до 30 години[360].

По-голямата част от републиканските ръководители заминават в изгнание и така си спасяват живота. Малцината, които не пожелават или не успяват да го направят, заплащат скъпо. Хулиан Бестейро, бивш председател на Кортесите, е осъден на 30 години затвор; той умира от изтощение в килията си през септември 1940 година. Други, които са намерили убежище във Франция, са предадени на Испания от полицията на Виши или от Гестапо; такъв е случаят с бившия министър Сугасагойтия и с Компанис, председателя на Женералитата на Каталония: двамата са разстреляни през 1941 година. Същата съдба за малко да сполети и Мануел Асаня; испанските агенти търсят удобна възможност да го отвлекат и да го върнат в Испания, но той умира в Монтобан през ноември 1940 година.

По-голямата част от жертвите произлизат от бедни среди – работници, селя-

ни, членове на средната класа, – виновни за това, че са членували в леви партии и в синдикати, или просто защото изповядват напредничави идеи или поне смятани за такива. По тази причина например в затвора са хвърлени 7 000 учители, 6 000 от които са екзекутирани, а хиляди други са уволнени. В края на 1939 г. в Испания има най-малко 250 000 политически затворници; този брой започва да спада едва след 1944 година. Само в Мадрид през първите седмици след навлизането на „националистите" са извършени 50 000 ареста. Дневно в Мадрид са разстрелвани по 200-300 души, в Барселона – по 150, и в Севиля – по 80... През периода 1 април 1939 г. – 30 юни 1944 г. като цяло са разстреляни почти 200 000 републиканци. Някои от тях чакат с години, преди да бъде решена съдбата им. Онези, които избягват смъртното наказание, са подложени на обиди и унижения от страна на тъмничарите[361]. Последната екзекуция заради участие в Гражданската война е извършена през 1963 г., повече от 20 години след събитията; това е изпълнението на смъртната присъда на Хулиан Гримау. Въпреки че принадлежи към друго политическо време, тя все пак е свидетелство за едно законодателство и за едно състояние на духа, които датират от 40-те години.

Основите на режима

Тези от „националистите", които през 1939 г. се надяват на възстановяване на монархията, са разочаровани. Франко не възнамерява да се оттегли. Той не се отказва от нито едно свое правомощие, а напротив, дори разширява властта си. Един закон от 8 август 1939 г. му дава право да издава закони и декрети, без да се консултира с никого. Диктатурата не познава граници и институциите, които тя създава, са само за заблуда на външния наблюдател.

През 1942 г. Франко решава да създаде Кортеси. Става дума за Народно събрание, което няма да разполага нито със съвещателни, нито с консултативни функции; неговата роля се ограничава с това да одобрява всичко, предложено му от името на каудильо. Каква може да бъде тогава ползата от тази институция? Франко отговаря: „за размяна на мнения в рамките на режима". Съставът на Кортесите е такъв, че дава всички гаранции за послушание. Неговите 586 *procuradores* се разпределят в три категории: членове по право, назначени членове и избрани членове. В първата категория влизат министрите, членовете на националния съвет на Фалангата, ръководителите на армията, кметовете на провинциалните столици, както и на градовете в испанско Мароко (Сеута и Мелиля), ректорите на университетите и отговорните дейци на вертикално организираните синдикати. Каудильото посочва петдесетте *procuradores* от втората категория. Третата категория (избраните членове) включват синдикални делегати, представители на общинските и провинциалните съвети и накрая около двадесетина представители на свободните професии. Пряко или косвено, всички *procuradores* зависят от централната власт. Това е вярно както за първите две категории, така и за третата, макар и по един не толкова очевиден начин.

След разгрома на Хитлер Франко е принуден да направи някои формални отстъпки. Именно това е целта на Хартата на испанците (*Fuero de los Españoles*), която парламентът одобрява с овации на 16 юли 1945 година. Хартата гарантира определен брой основни свободи, но в граници, които по-скоро ги отричат. Така например испанците могат свободно да изразяват своите мнения, но при условие че не поставят под въпрос основните принципи на държавата; признава им се правото на сдружение, стига тези сдружения да спазват „духовното, националното и социалното единство на родината", което изключва всякаква политическа партия и всякакъв друг синдикат освен официалния. И накрая, член 34

отлага за по-късно приемането на законите, необходими за упражняване на признаваните в Хартата права. Именно това, според терминологията на режима, ще бъде наречено „органична демокрация".

Обнародваният на 31 март 1947 г. Закон за наследяването определя същността и формата на режима: Испания е „католическа, социална и представителна държава, която, в съответствие с традицията, представлява кралство" (член 1); държавен глава е „каудильото на Испания и на кръстоносния поход, генералисимусът на армиите Франсиско Франко Баамонде" (член 2). Франко ще изпълнява тези функции до смъртта си или докато стане негоден за това. Той ще посочи краля, призван да го наследи, който ще трябва да се ангажира със спазването на фундаменталните закони и принципите на Движението. Създава се регентски съвет, който да упражнява властта, в случай че Франко умре. В него участват трима души: председателят на Кортесите, военачалникът с най-висок ранг и примасът на Испания. Законът за наследяването е подложен на референдум, проведен на 6 юли 1947 година. Той е одобрен със смазващо мнозинство; 14 млн. гласа (т. е. с 82 % от регистрираните и съответно 93 % от гласувалите); малко над 700 000 избиратели гласуват срещу него; около 3 млн. се въздържат или гласуват с празна или невалидна бюлетина, което е 17 % от регистрираните[362]. В тези цифри няма нищо изненадващо за Испания от 1947 година. Печатът и радиото активно са убеждавали в полза на „да" за Франко; на опонентите не е дадено право да изразят позициите си. По силата на закона за наследяването занапред Франко се смята като нетитулуван крал; следователно той си присвоява прерогативите, свързани с тази функция и по-конкретно с правото да раздава благороднически титли[363]. Никога в историята на Испания никой владетел не е разполагал с такава концентрация на власт.

Еволюцията на режима от 1939 до 1957 година

(От самото си начало франкизмът се опира върху три стълба: армията, църквата и единствената партия. Умението на Франко се състои в това, че той успешно лавира между тези три сили и при възможност ги противопоставя помежду им, без да се свързва с нито една от тях. Целта му е всяка от тях да остава с убеждението, че той споделя именно нейните виждания, но че е необходимо да се съобразява и с останалите. В продължение на двадесетина години каудильото е господар на играта. След 1960 г. той започва да се сблъсква с трудности, но властта му остава ненакърнена чак до края.)

Победата от 1939 г. е на първо място победа на армията. Нищо не може да бъде направено без армията, а още по-малко – срещу нея. На теория Франко действа само като пълномощник на генералите, които са го издигнали на власт. Той обаче прави всичко възможно, за да остане на този пост, но никога не е застрахован от възможна неприятна изненада; онова, което военните са направили, може да бъде също така разрушено от тях. Франко не се осмелява да се сблъска челно с тях. Той се консултира с тях редовно, приобщава ги към най-важните си решения и се опитва да ги убеди, че ситуацията изисква оставането му във властта с цел да се гарантират обществения ред във вътрешен план и независимостта на страната на международната сцена. Отначало военните обмислят установяването на временна диктатура, която в подходящия момент да отстъпи място на друга форма на управление. Много от тях са склонни към монархия. Те трябва да бъдат убедени да запазят търпение, като им се покаже, че възстановяването на монархията поражда резерви. Армията има непоносимост към безредието и завръщането на анархията. Именно като подхранва тези

нагласи, Франко се настанява трайно във властта. Армията си остава до края най-твърдата подкрепа на режима.

Испанската църква се солидаризира с метежа и го оприличава на кръстоносен поход. Режимът ѝ е признателен за това. Католицизмът отново става държавна религия; останалите вярвания вече нямат законно съществуване. Светските закони (разводи, бракове, граждански погребения) са отменени. Въвежда се задължително религиозно обучение от началното училище до университета. Осигуряват се субсидии за църквата и за нейните учебни заведения. Клирът е канен на всички публични мероприятия. Властта претендира, че в областта на обществения и личния морал се вдъхновява от препоръките на църквата. Движенията за католическо действие са единствените разрешени сдружения, освен Фалангата и нейните сателити. От своя страна, Ватиканът винаги се показва благоразположен към режима. Пий XII приветства победата на Франко като успех на католическа Испания: „Народът, избран от Бога като главен инструмент за евангелизиране на Новия свят и като непристъпна крепост на католическата вяра, даде на привържениците на материалистичния атеизъм най-силното доказателство, че над всичко стоят вечните ценности на религията и на духа[364]." Ватиканът все пак смята за остарял конкордата от 1851 г., който е бил денонсиран от републиката. По силата на този конкордат ръководителят на испанската държава има правото на патронаж, т. е. правото да представя кандидати за вакантните епископии. През 1941 г. се стига до компромис: за всяка такава епископия Франко предлага по шестима кандидати, папата одобрява само трима от тях и накрая Франко посочва един. Въпреки симпатиите си към каудильото, Пий XII не бърза да отиде по-далече. Той се колебае да даде открито поръчителство за един режим, който международната общност е осъдила през 1945 година. Продължителните преговори завършват на 25 август 1953 г. със сключването на нов конкордат. Двете страни имат основание да бъдат доволни, но църквата повече от държавата: тя си извоюва потвърждение за многобройни материални (данъчни и юридически) предимства, както и за привилегирована роля в образованието. Църквата получава статут на „идеално общество" в смисъла, който каноничното право дава на този израз, а именно църквата става независима от всяка гражданска власт. За сметка на това Франко получава правото да представя кандидатури за епископиите: той може да утвърди по свой избор един от тримата кандидати, одобрени от нунция[365]. В отношенията между държавата и църквата царува хармония.

Както е известно, Фалангата е съставно движение, формирано в резултат от сливането (доброволно или насилствено) на различни елементи. През 1936 г. тя участва в конспирацията срещу републиката, в бунта и в Гражданската война. Франко принуждава организацията да се слее с карлисткия традиционализъм, който е антидемократично, антилиберално, монархистко, консервативно и дори реакционно движение. Същевременно Франко самоволно поема председателството на новата партия. Това е умел ход: като обединява две движения с противоположни идеологии, той ги неутрализира. Освен това Франко няма ясна програма, освен няколко опростенчески идеи: омраза към либерализма и демокрацията и силна власт... Следователно той е свободен да наложи онази политическа линия, която смята за правилна в дадения момент; Франко превръща партията в инструмент, с който да си служи, и тя не може да не се подчинява, защото именно на каудильо дължи своето влияние и властта си в страната. Структурата на Движението увеличава тази зависимост: на върха стои генералният секретар, който в това свое качество участва в правителството, има още политическа хун-

та и национален съвет, който се събира веднъж годишно; всички тези инстанции са назначавани от Франко, ръководителя на партията. В основата на организацията местни съвети организират активистите, подчинени на властта на граждански губернатори и на кметове, които са съответно провинциални и местни ръководители на Движението.

Между тези три сили – армията, църквата и Фалангата – се установяват сложни отношения. Солидарността, която е общ принцип по време на войната, отстъпва място на съперничеството. Фалангата заема господстващи позиции в годините след победата. Нейната членска маса нараства от 36 000 привърженици през 1936 г. до 650 000 през 1939 г. и до почти 1 млн. през 1942 година. След изчезването на нейния основател Хосе-Антонио партията вече не разполага с ръководител, способен да ѝ предложи съгласувана политическа линия. Франко прави необходимото, за да отстрани онези, които биха могли да хранят подобна амбиция, но дава и компенсации на фалангистите, като им поверява следните три функции:

— политическата пропаганда;

— кадровата политика: Фалангата осигурява голяма част от кадрите на министерствата, администрациите и гражданските служби. Тя има свои собствени организации, като Фронта на младежта (*Frente de juventudes*) и Социалната помощ (*Auxilio social*);

— синдикалния монопол.

Силна с членската си маса и със своята позиция, партията разчита и на подкрепата на много от министрите и в частност на Серано Сунер, министър на вътрешните работи, а впоследствие (от 1940 г.) – министър на външните работи, който в качеството си на баджанак на каудильото минава за човек, разполагащ с влияние в правителството. Фалангата не крие възхищението си към тоталитарните държави, чиято победа открито желае; тя мечтае да играе аналогична роля на тази на нацистката и фашистката партии. Това е епохата на зрелищните манифестации, на шествията, на пътуванията в Германия и Италия, на високопарните речи в името на една обединена, преодоляла сепаратизма Испания, на една велика Испания, за която се предвижда имперска съдба, с териториални завоевания в Африка и свободна по отношение на чуждестранното господство, особено от страна на Великобритания, която е обвинявана, че експлоатира страната от XIX в. насам. Издигнатият лозунг става девиз на франкистка Испания: *una, grande, libre* (единна, велика, свободна).

Тази арогантност и претенциозност дразнят другите съставни елементи на режима и по-конкретно една част от военните, шокирани от корупцията и от съпричастността с нацистка Германия. Злоупотребявайки със своята позиция, някои фалангисти (и не само те) започват да злоупотребяват с политическото си влияние и се впускат в далавери на черния пазар, от което получават големи облаги и живеят охолно във времена, когато мнозина испанци живеят в бедност, граничеща с мизерията. От време на време избухват свади между фалангисти и монархисти. Най-тежкият от тези инциденти става на 16 август 1942 г. в околностите на Билбао, когато фалангистки студенти нападат една церемония в памет на карлистите, загинали по време на Гражданската война. Хвърлени са две бомби, чието взривяване ранява стотина души. Генерал Варела, който председателства церемонията, обвинява Фалангата в заговор срещу армията; той остро упреква Серано Сунер, който окуражава и закриля тази партия. В съответствие с вече избраната линия, Франко се стреми да остане господар на положението. Той не желае да създава впечатление, че се поддава на външен натиск, но от

друга страна се притеснява от растящото влияние на своя родственик, който е интелигентен и енергичен, един от малкото политически умове на Движението. Затова Франко извършва промени в правителството. Той отстранява Серано Сунер, който е започнал да го засенчва, и го замества с по-малко изтъкнати фалангисти. Така Франко откликва на исканията на част от армията и поставя на втори план Фалангата, без при това тя да има усещането, че е пожертвана.

Промените, извършени на 18 юли 1945 г., са по-съществени. Те стават необходими заради победата на Съюзниците. Без да отстъпва по най-съществените въпроси, Франко решава да отстрани онези свои министри, които прекалено много са се ангажирали на страна на нацистите, и същевременно да успокои онези франкистки среди, които отхвърлят тоталитарните доктрини. И в двата случая е визирана Фалангата. Франко назначава на ключови постове в правителството хора, дошли от Националната католическа асоциация на пропагандистите, които се ползват с благосклонността на църквата. Мартин Артахо става министър на външните работи, а Хоакин Руис Хименес – на националното образование. Новите ръководители са известни с верността си към каудильото и със своя антикомунизъм. Те обаче проявяват загриженост и към социалните въпроси. Тяхната тайна надежда е да направят така, че режимът да еволюира отвътре. Франко не бърза да ги вади от заблуждението им. Той обаче не само че не жертва Фалангата, а напротив – създава у нея илюзията, че тя е неговата най-вярна подкрепа. Именно в този смисъл може да се тълкува създаването през пролетта на 1945 г. на Гвардията на Франко, паравоенна група, чиято роля не е ясно определена, но която осигурява на своите членове привилегии и внушава убеждението, че представлява твърдо ядро на лична служба при каудильото.

Икономика и общество

Трите години гражданска война водят до разрушения, които са различни по тежест в отделните сектори. Индустриалните центрове, разположени зад линията на бойните действия, са относително леко засегнати, но съобщителната инфраструктура понася много големи щети: пътищата са в плачевно състояние; в железниците над половината от материалната част (локомотиви и вагони) и от гарите е унищожена. В провинцията голяма част от впрегатния добитък е изклан; липсват машини, които да го заместят. Аграрната реформа е отменена; земята е върната на предишните ѝ собственици и селяните, които са се настанили на нея, са прогонени.

Положението се влошава от отражението на световната война и от последиците, свързани с политиката на автаркия, провеждана след 1939 година. По време на войната от 1914-1918 г. неутралитетът е позволил на Испания да реализира съществени печалби и да си осигури валута. През 1939 г. Франко избира политиката на въздържане от военни действия; външната търговия на Испания се ограничава с покупката само на най-необходимите стоки: петролът е внасян от САЩ, а зърнените храни са доставяни от Аржентина на Перон[366]... Поради симпатиите си към нацистка Германия и към нейния тоталитарен режим Испания е изключена през 1947 г. от „плана Маршал"; едва през 1953 г., след постигането на военните споразумения със САЩ, страната започва да се ползва от външни кредити.

Испания притежава значителни ресурси в отделни сектори (желязна руда, олово, мед, живак, волфрам...) и слаби или нулеви в други. Тя силно зависи от чужбина по отношение на петрола; производството ѝ на електроенергия е недостатъчно; въглищата на Астурия са с посредствено качество и с високи произ-

водствени разходи. И накрая, страната не разполага с необходимите капитали, за да възстанови и развие материално-техническата си база. Политиката на автаркия[367], която има за цел да осигури икономическата независимост на Испания, я принуждава да разчита почти изцяло на самата себе си. Тази политика има три особености.

Испания вижда в свободната търговия една измама, предназначена да я експлоатира и колонизира. Тя се стреми да защити от чуждестранната конкуренция промишлените продукти, които вече произвежда или възнамерява да произвежда. Вносът е подложен на разрешителен режим.

Производството е ръководено от държавата. Всяко изграждане, разширение или преместване на производствени мощности е подложено на разрешителен режим. Държавата се намесва в разпределението на суровините и при определянето на цените. Промишлените предприятия или отрасли, получили статут на обекти от национален интерес, се ползват от предимства под формата на намалени данъци, гарантирани лихвени проценти и по-ниски такси при внос на необходимото им оборудване. Прилагането на тези мерки осигурява подем в секторите, които са слаборазвити или въобще неразвити преди войната (азотни торове, изкуствени влакна, химически продукти).

Държавата се превръща в производител чрез посредничеството на Националния промишлен институт (НПИ), създаден на 25 септември 1941 г., „за да благоприятства и финансира с оглед на националния интерес създаването и възраждането на производствата и по-конкретно на свързаните с отбраната на страната или развитието на автаркичната икономика"; така са отпускани значителни кредити за изграждане на язовири и за дейности по електрификацията на страната. Държавният капитализъм е налице в почти всички сектори или изцяло (металургичния център в Авилес, авиокомпанията Иберия), или с дялово участие; НПИ например се асоциира с ФИАТ, за да произвежда автомобилите СЕАТ в Барселона.

Политиката на автаркия, която блокира заплатите, без да обуздава инфлацията[368], не дава очакваните от нея резултати. Едва през 1953-1954 г. промишленото производство достига равнището си от 1929 година. Колкото до селскостопанското производство, то достига предвоенните показатели едва през 1951 г.; засетите площи силно намаляват. Вярно е, че от 1940 до 1945 г. упоритото засушаване е причина за поредица от лоши реколти, но все пак избраната политика е главният фактор за тези драматични социални последици. Испанците гладуват. Въвеждат се продоволствени дажби, които ще бъдат отменени едва през 1952 година. През 1948 г. дневната хлебна дажба пада до 150 гр; потреблението на месо е наполовина от онова, което е било през 1926 година. Крайната оскъдица съседства с черния пазар: на улиците се продава бял хляб... Трудностите в селското стопанство и обстоятелството, че селскостопанските цени са много по-ниски от промишлените, предизвикват миграция на селското население към вече индустриализираните градове (Барселона, Билбао) или към онези, които са в процес на такова развитие (Мадрид)[369]. Периферните райони на Мадрид, Барселона, Севиля и т. н. се покриват с бидонвили (*chabolas*), където се приютяват хиляди пришълци.

Зле нахранени, зле облечени, зле обути и зле подслонени, мнозинството от испанците живеят в условия, близки до мизерията. Проституцията, просията и престъпността растат. В същото време масите са лишени от действена социална защита и всяко искане за социални придобивки им е забранено. Обнародваната през 1938 г. Харта на труда (*Fuero del trabajo*) определя националсиндикалист-

кия режим като реакция едновременно срещу либералния капитализъм и марксисткия материализъм, както и като воля да бъдат върнати на испанците „веднъж завинаги Родината, Хлябът и Справедливостта"; Фалангата обаче е принудена да се откаже от две точки от своята програма: от национализацията на банките и от аграрната реформа. Вертикалните синдикати искат да сложат край на класовата борба, като обединят в една единна организация всички трудещи се, които работят в главните сектори на производствата – както работодателите, така и работниците. Създаденият Национален институт за социални грижи е натоварен да осигурява помощи за болните и на жертвите на различни инциденти. Хосе-Антонио заявява, че е недопустимо да се виждат маси от бедни, живеещи в мизерия хора, докато същевременно едно малцинство се радва на всички луксове; Франко обещава, че занапред няма да има испанци без хляб и дом без отопление. Реалността обаче е съвсем различна.

Въпреки че стачките са смятани за престъпление, влошаването на социалното положение, дължащо се на замразяването на заплатите и поскъпването на живота, предизвиква възобновяване на социалните конфликти. Първото значително раздвижване след края на войната става през май 1947 г. в Баския. Правителството отговаря, като изпраща в Билбао военни и полицейски подкрепления; на фабрикантите е дадена заповед да уволняват стачниците „без да се двоумят", под заплаха за санкции срещу проявата на всякакво снизхождение. През март 1951 г. едно рязко повишаване на цените на транспортните услуги в Барселона довежда до издигане на лозунг за тяхното бойкотиране, а след това и от всеобща стачка, в която се включват 300 000 работници. Месец по-късно над 200 000 работници от корабостроителниците и мините в Билбао прекъсват работа за 48 часа.

Разгромът на републиката през 1939 г. е същевременно и поражение на интелектуалците. Стотици преподаватели са принудени да заминат в изгнание или са подложени на чистки. Испанските университети, толкова блестящи по времето на републиката, сега са поверени в ръцете на посредствени хора, чиято единствена заслуга е в това, че споделят принципите на Движението[370]. Равнището на обучение значително спада. Повечето от писателите, поетите, романистите, историците и мислителите, които са съдействали за възраждането на културата след 1898 г., вече са смятани за подозрителни и подривни автори. Испанската интелигенция потърсва убежище в манастирите; само няколко монаха, упълномощени от официалната цензура, могат да си позволят да изучават марксизма. Трябва да се отдаде уважение на хора като Х. Руис Хименес, министър на националното образование от 1951-1956 г., който се опитва смело да върви срещу течението с помощта на някои по-напредничави фалангисти като Дионисио Ридруехо или Педро Лаин Ентралго, ректор на Мадридския университет. Х. Руис Хименес слага край на униженията, на които са подложени интелектуалци като Рамон Менендес Пидал; той си поставя за цел да реинтегрира маргинализираните след 1939 г. течения на мисълта и дори да премахне монопола на фалангисткия Испански университетски синдикат (ИУС). Това му струва раздяла с министерския пост.

В областта на изкуствата положението не е по-добро. Там също става дума за „възстановяване на реда", както заявява Франко през 1940 г. при откриването на Висшето училище по изкуствата „Сан Хорхе" в Барселона. Хората на изкуството са окуражавани да претворяват епични теми и мотиви от славните имперски времена: Реконкистата, епохата на Кралете Католици, откриването на Америка... След 1945 г. се наблюдава известна еволюция. В живописта школата на Алтамира, създадена през 1948 г., обединява художници, опитващи се да се при-

съединят към авангардните движения. Провежданите от 1951 г. испано-американски биеналета на изкуствата са друг опит за модернизиране и за отваряне. През 1953 г. в Сантандер се провежда Първият конгрес на абстрактните изкуства, но атмосферата въобще не е благоприятна за разцвет на творците. Онези, които имат възможност, заминават за Париж; такъв е случаят със скулптура Чилида, и малко по-късно – с художника Тапиес; наистина, те и двамата принадлежат на общности (баската и каталонската), които централизмът на режима се стреми да лиши от техния език и от средствата им за изразяване.

Франкизмът от 40-те и 50-те години на XX в. в крайна сметка е и морален ред. След 1938 г. печатът и книгоиздаването са подложени на строга регламентация: предварителна цензура, задължение за публикуване на официалните комюникета (наредби, информации, съобщения за церемонии и за манифестации...). Един закон от 1941 г. е призван да уточни някои аспекти: нищо не може да бъде отпечатано без съгласието на подсекретариата на Народното образование; за брошурите с по-малко от 32 страници може да се иска разрешение направо от провинциалните пълномощници, при условие обаче, че разглежданата тематика не засяга никоя от следните теми: Фалангата, политическите партии, военното дело, религиозните въпроси... Произведените в Испания филми са длъжни да спазват един кодекс, който гарантира благоприличието; внасяните от чужбина филмови продукции са цензурирани; деколтетата се тушират, както и твърде разгорещените целувки; неприличните сцени се изрязват или се смекчават. Влюбените, които се целуват на публично място, рискуват да бъдат глобени, също както и онези, които изричат богохулства и ругатни. Проповедниците заклеймяват похотливите танци. Отказва се причастие на твърде гримираните жени. Обществените басейни трябва да предвиждат разделяне на половете; банските костюми са регламентирани. Това е пълно лицемерие, тъй като показното пуританство всъщност се съпътства от дълбока морална деградация, от развитие на корупцията и на проституцията. Именно тази Испания отразяват филмите на Х. А. Бардем (*Смъртта на един колоездач, Главната улица*), или романът на К. Х. Села *Кошерът*, посветен на последиците от Гражданската война – глада, безработицата, черния пазар, корупцията, сивотата на всекидневния живот, липсата на всякаква перспектива и идеал...

Франкизмът и светът

Франко дължи много на тоталитарните държави, които му помагат да вземе властта, но не само от признателност той застава на страната на Германия през 1939 година. Каудильото и фалангистите от неговото обкръжение се възхищават от Хитлер и желаят неговата победа; те искат да направят от Испания активен участник в новия европейски ред. Ако Испания все пак не влиза във войната, това не е от липса на желание. На 31 март 1939 г. Франко подписва договор за приятелство с Германия. На 12 юни той преминава от неутралитет към състояние на въздържане от военни действия, което е прелюдия към предстоящо обявяване на война. През юли 1940 г. той не се съмнява в победата на Хитлер. Франко е убеден, че след разгрома на Франция Великобритания няма да може да оказва продължителна съпротива. В замяна на своето закъсняло участие в конфликта обаче каудильото поисква изключително големи териториални и материални придобивки. Той настоява да получи гаранции, че Гибралтар, френската зона на Мароко[371] и Орания[372] ще преминат под властта на Испания; необходима му е и значителна помощ в оръжия, петрол и хранителни продукти. Хитлер преценява тези искания като прекалени. Ето защо Испания не влиза във войната. Обратно

на тезите, внушавани по-късно от фалангистката пропаганда, на срещата в Анде от 23 октомври 1940 г. Франко не се противопоставя на Хитлер, който го бил притискал да вземе участие в конфликта. Фюрерът сигурно е оценявал подкрепата на Испания (макар и наистина твърде скромна, предвид изтощеността на страната), но той не е виждал защо трябва да предоставя на Франко средства за завладяване на една колониална империя за сметка на Франция. Срещата в Монтоар с Петен става само няколко дни след тази в Анде с Франко. Хитлер се надява да убеди Петен да сътрудничи с Германия; той е силно впечатлен от съпротивата, която Франция на Вищи[373] противопоставя на голисткото настъпление срещу Дакар; той се надява реакцията да бъде аналогична и в случай на английско дебаркиране в Мароко. В очите на Хитлер моментът не е подходящ да бъде дразнен Петен, за да се достави удоволствие на Франко. През последвалите години проблемът остава за разглеждане в непроменен вид. Франко многократно предлага да влезе във войната в замяна на твърди обещания и компенсации, които Хитлер не е в състояние да удовлетвори; окупирането на Гибралтар наистина би могло да попречи на движението на английския флот в Средиземно море, но то изисква възстановяване на железопътната и шосейната инфраструктура в Испания, която да позволи транспортирането на необходимите за целта войски и военно снаряжение. Освен това германските експерти си дават ясна сметка, че Испания е неспособна да осъществи дългосрочно военно усилие. Именно това са причините, които обясняват защо Испания остава в положение на невоюваща страна. Не Франко се е съпротивлявал срещу натиска от страна на Хитлер, а напротив, Хитлер не е счел за нужно да отстъпи пред исканията на Франко. От тази гледна точка уволнението през 1942 г. на Серано Сунер е епизод от вътрешната политика, който не бележи никаква еволюция в дипломацията на Испания, ръководена много повече лично от Франко, отколкото от неговия министър на външните работи. В крайна сметка участието във войната на франкистка Испания се свежда до следните три точки:

— през юни 1941 г. тя изпраща на руския фронт един корпус от 18 000 доброволци (възлагайки на Германия да ги екипира и въоръжи...); това е Синята дивизия, наречена така, защото фалангистите носят ризи с този цвят[374];

— през август 1941 г. тя упълномощава набирането на своя територия на 100 000 работници „доброволци", които да отидат да работят в Германия;

— и накрая, Германия получава логистична подкрепа под формата на улеснения, предоставени на нейния военноморски флот при снабдяването му с гориво и за осъществяване на ремонтни дейности в испанските пристанища; германските агенти вербуват в Испания сътрудници за събиране на разузнавателни сведения за съюзническите държави; и най-вече, Испания предоставя на Германия волфрам, който е толкова необходим за военната промишленост.

По една точка, която обаче не е за пренебрегване, франкисткият режим се разграничава от нацистите, а именно по отношението към евреите. Франко не престава да предупреждава за световния заговор, който заплашва християнската цивилизация; в този заговор той приписва на евреите роля, сравнима с тази на франкмасоните и болшевиките. Все пак неговото правителство заема достойна позиция, като защитава наследниците на евреите, експулсирани от Испания през 1492 година. То ги разглежда като испански поданици и в това им качество приема онези, които потърсват убежище на полуострова, като отказва да ги предаде на нацистите. Франкисткото правителство прави и нещо повече. Поне в един конкретен случай то спасява депортирани към лагерите на смъртта. Случаят заслужава да бъде разказан по-подробно. През лятото на 1943 г. консулът на

Испания в Атина привлича вниманието върху съдбата на 500 сефарадски евреи от Солун, които са на път да бъдат депортирани. Той получава от германците уверение, че ще признаят испанска националност на тези сефаради и ще дадат разрешение за тяхното заминаване към Испания. Като единствено условие германската страна настоява Испания да поеме пътните им разходи. Дискусиите между Атина и Мадрид продължават. Сефарадите са депортирани в Берген-Белзен, но испанците не оттеглят подкрепата си за тях. Един испански дипломат в Берлин ясно и смело заявява: да се откаже приемането на тези евреи, означава те да бъдат осъдени на смърт; ще дойде ден, „когато войната ще е отминала и принципите на хуманността отново ще са намерили своето място в света"; в този ден на Испания няма да бъде простено, ако сега остави тези хора да загинат. Инициативата завършва с успех. 365 сефаради са освободени от Берген-Белзен[375]. Отношението на франкистка Испания откроява още по-релефно позора на правителството във Виши, което, вместо да противодейства, отива дори още по-далеч от исканията на германците.

Франко продължава да оказва логистична подкрепа на Хитлер дори и след влизането на САЩ във войната, но вече действа по-внимателно. За да си осигури доставките на петрол, от които Испания не може да се лиши, каудильото започва да припомня пред американците за натиска, който Германия оказва върху него. Американците и англичаните обаче не се поддават на тази измама. Макар да нямат и най-малки симпатии към франкисткия режим, Чърчил и Рузвелт разбират, че трябва да се съобразяват с него. След победата на Съюзниците Франко е изолиран. Достатъчна е само една енергична крачка, за да бъде той прогонен, но Чърчил се страхува от установяване на народна демокрация в Испания, поради което се примирява с положението. През 1945 г. Общото събрание на ООН приема с аплодисменти предложението на Мексико за изключване на страните, чиито режими са дошли на власт с помощта на тоталитарните държави. Конференцията в Потсдам препотвърждава това решение. На 12 декември 1946 г. с 34 гласа „за", 6 „против" и 13 „въздържали се" Общото събрание на ООН препоръчва на страните-членки да отзоват посланиците си от франкистка Испания. Надеждата е каудильото да бъде сплашен чрез изолация, но Франко не се поддава на външния натиск. Тази мярка на ООН засяга само дипломатическите отношения; тя не предвижда икономически или военни санкции, което значително ограничава нейния ефект. Три дни преди нейното гласуване на мадридския площад „Ориенте" се провежда манифестация в подкрепа на Франко със скандирания: «„Да" на Франко! „Не" на комунизма!» Като цяло испанският народ, повлиян от официалната пропаганда, не успява да разбере, че ООН прави разлика между народа и франкизма; до съзнанието му достига само фактът на изолацията, в която е държана Испания и която съдейства за влошаването на бедственото му положение. Испанският народ се чувства осъден и със засегната гордост и интереси от отзоваването на посланиците и от затварянето на френската граница[376]. Противно на очакванията, той създава впечатлението, че засилва подкрепата си за каудильото.

Студената война предлага на Франко удобната възможност да се представя за предвестник на войната срещу комунизма, но надеждите му да бъде приет от международната общност остават напразни. През 1947 г. Испания е изключена от благоприятните възможности, предлагани от плана „Маршал". За разлика от Португалия, страната не е приета в НАТО през 1949 година. Избухването на войната в Корея (юни 1950 г.) улеснява сближаването, което американските военни препоръчват от много месеци предвид възможностите, които предлага Ибе-

рийският полуостров като логистична база. През ноември 1950 г. ООН взема решение за възстановяване на дипломатическите отношения с Испания, но преговорите със САЩ продължават почти три години. Повечето от европейските държави запазват своите резерви по отношение на франкисткия режим и не са съгласни Испания да бъде интегрирана в Атлантическия съюз. Предвид на тези обстоятелства се избира формулата за двустранен договор, който е подписан на 26 август 1953 г.: в замяна на икономическа помощ САЩ придобиват четири военновъздушни бази в Испания (Торехон де Ардос, Севиля, Сарагоса, Морон де ла Фронтера), плюс една военноморска база в Рота. През ноември 1952 г. Испания е приета в ЮНЕСКО, а през декември 1955 г. става член на ООН.

Органичната демокрация

След сключването на договорите със САЩ Испания вече не е изолирана в дипломатически план, но нейният режим все още ѝ пречи да бъде разглеждана като уважаван партньор. Във вътрешен план, като привлича католическите ръководители в правителството, Франко си осигурява подкрепата на тези слоеве от общественото мнение, които вече са били спечелени за него, но които са започнали да се уморяват от фалангисткото господство. Той се възползва за пореден път от съперничеството между различните фракции. Това равновесие се запазва в продължение на десетина години – чак до 1956 г., когато една поредица от обстоятелства го поставя под въпрос.

Трудностите в икономиката пораждат у работниците недоволство, което полицията вече трудно може да сдържа. През януари 1957 г. в Барселона избухва нова стачка на транспортните служители.

След 1950 г. традиционните опоненти – нелегални членове на разпуснатите синдикати – вече не са единствените действащи лица; фалангисти и католически дейци се присъединяват към протестните движения с определени искания, които свидетелстват за недоволството на народните слоеве. Младите поколения вече не се идентифицират с тази диктатура, която изглежда анахронизъм за Западна Европа; режимът на Салазар в Португалия, единственият, който поддържа сърдечни отношения с франкистка Испания, не е в състояние да повдигне техния ентусиазъм.

Дори част от самия франкизъм се отдръпва от режима. Става дума за движение, което засяга, от една страна, разочарованите от фалангизма, и от друга, онези католически дейци, които вече са загубили илюзията, че могат да подтикнат режима към еволюция в либерална посока. Сред първите срещаме хора като Дионисио Ридруехо, които са вярвали във възможността да бъде възродена Испания чрез прилагане на принципите на Хосе-Антонио и които двадесет години по-късно осъзнават, че нищо не се е променило: страната е управлявана от политическа класа, лишена от идеали, откъсната от действителността, затворена в ретроградeн консерватизъм. Режимът изглежда все по-непоносим за младите поколения, които го сочат като виновник за посредствеността, разпространена в културния живот, както и за моралния ред, наложен на обществото.

Изненадата идва от университетските среди. На 8 февруари 1956 г. в сърцето на столицата, в бившия факултет по право, избухват сбивания между либерали и фалангисти. Проблемите продължават и на следващия ден; един изстрел тежко ранява фалангист. Полицията се намесва, предприема арести и взима положението под контрол, но армията вижда в тези инциденти доказателство за криза на авторитетите. Тя прехвърля отговорността за тези проблеми върху привържениците на отварянето, диалога и постепенната либерализация на режима. Те са

окуражили безредието. Армията обвинява и онези групи на Фалангата, склонни да се саморазправят със своите противници, като за целта използват оръжия, които неблагоразумно са им били дадени на разположение. Верен на своя навик, Франко избягва да се ангажира в полза на един или друг клан. Той сваля от длъжност както министъра на националното образование Руис Хименес, така и ген. Муньос Грандес, висш ръководител на Фалангата. По съветите на своя „сив кардинал" Кареро Бланко, Франко привлича нови хора, млади и без политическа принадлежност. Мариано Наваро Рубио поема финансовото министерство, а Алберто Улястрес – министерството на търговията. Трета личност заема поста, който привидно е по-скромен, но на практика е решаващ: на 37-годишна възраст Лореано Лопес Родо става генерален секретар на президентството, един пост, създаден специално заради него. Тези трима души са членове на Опус Деи и не крият това[377]. Те са известни със своята компетентност и се представят за аполитични, което е вярно в смисъл, че не са свързани с никоя партия. Тяхната приоритетна задача е да задвижат отново икономиката, за да повишат жизненото равнище на испанците, оставайки все пак в рамките на тоталитарния режим.

Идването на власт на тези т. нар. „технократи" бележи поврат в историята на франкизма. Фалангистката идеология – или поне онова, което се смята за такава – е изоставена в полза на една политика, която дава приоритет на ефективността. Противоречието между гражданското общество, стремящо се към повече свобода и благополучие, и анахроничните политически и икономически структури бързо се изостря. Технократите от Опус Деи ще се опитат да смекчат тези напрежения, като модернизират икономиката и повишат равнището на живота, запазвайки при това авторитарния характер на режима. Така франкизмът успява да се задържи чак до смъртта на диктатора, но може ли да има франкизъм без Франко? Това е въпросът, който управляващите се опитват да решат чрез установяването на една монархия, която трябва да остане вярна на принципите на Националното движение.

Испанското чудо

Франко не разбира почти нищо от икономика, а Кареро Бланко, неговият най-влиятелен съветник, още по-малко. Те си дават ясна сметка, че политиката на автаркия се е провалила, но като назначават за ръководители на техническите министерства хора от Опус Деи, те вероятно не са подозирали какви сътресения ще преживее испанското общество.

За Франко, както и за Кареро Бланко, целта е политическа. Става дума да бъдат заставени опонентите да замлъкнат. От тази гледна точка технократите са твърдо убедени, че протестите ще намалеят, ако жизненото равнище на населението бъде повишено и ако му се предоставят условия за съществуване, аналогични на тези в останалите западноевропейски страни[378]. Френските, германските и английските туристи, които започват да прекарват своите ваканции в Испания, дават основания за горчиви сравнения. За да бъде постигнат този резултат, технократите предлагат въвеждането на нова, либерално ориентирана икономическа политика, в която държавните предприятия трябва да преминат на втори план. Фалангата държи на автаркията и на държавните предприятия, в които нейните активисти заемат отговорни постове. Франко се съгласява с аргументите на технократите.

От 1957 г. се предприема цяла серия мерки, за да се намалят обществените разходи и инфлацията; песетата е девалвирана; увеличават се преките данъци; насърчават се износът и инвестирането на чуждестранни капитали. В началото

на 1958 г. Испания се доближава до ОИСР и до МВФ, организации, чиито връзки технократите използват в подкрепа на своите тези. Така подготвен, първият план за стабилизация е обнародван на 21 юли 1959 г.; три други ще го последват в периода 1964-1975 година. Целта е да се благоприятства индустриалният растеж чрез инжектиране на държавни фондове в частния сектор и чрез привличане на чуждестранни капитали.

Постепенно се изоставят мащабните проекти за увеличаване на добивите от селското стопанство. Същият резултат вече трябва да бъде постигнат чрез механизация[379] и използване на изкуствени торове. Това внася сътресения в традиционната структура на страната. Аграрната реформа, която повече от век е лайтмотив на политиците и на революционерите – земята на тези, които я обработват, – губи своята актуалност; тя се превръща в обикновен технически проблем.

За сметка на това Испания се индустриализира. Усилието е насочено предимно към металургичната промишленост, производството на потребителски стоки и автомобилостроенето. Производството на електроенергия нараства от 18 млн. кв/ч през 1960 г. до над 30 млн. кв/ч през 1965 година. През 1970 г. в експлоатация влиза първата испанска АЕЦ. Производството на цимент и стомана бележи аналогичен растеж. През 1960 г. се произвеждат под 40 000 автомобили годишно, през 1964 г. техният брой нараства на 100 000, за да достигне през 1970 г. съответно 450 000. Транспортът е модернизиран, подобрява се шосейната мрежа, постепенно се електрифицират железопътните линии. Някои от по-нерентабилните са закрити, за сметка на което се откриват други, като например пряката ж. п. връзка Мадрид-Бургос, чиято липса представлява аномалия; модернизира се и самият железопътен състав.

До към 1960 г. испанската индустрия е съсредоточена в периферните райони: Каталония, Баския, Астурия. Сега обаче Мадрид вече престава да бъде обикновена административна столица и се превръща в индустриален център. В същото време плановете предвиждат създаване на седем полюса на развитие, за да бъде оживена активността в зоните, които дотогава са били слабо облагодетелствани: Бургос, Уелва, Виго, Ла Коруня, Валядолид, Сарагоса и Севиля. Целта е да бъдат създадени почти 80 000 нови работни места; това ще бъде постигнато на 85 % във Виго и Валядолид и едва на 50 % в останалите райони, но дори и първоначалните амбиции да не са осъществени, промените все пак са впечатляващи. Въпреки съпротивата от страна на Фалангата и няколкото финансови скандали[380], за двадесет години планът променя лицето на Испания. Тя вече не е онази неразвита страна, каквато е била през първите следвоенни години. Испания се превръща в индустриална сила, чиито темпове на растеж са по-високи от тези на много от останалите европейски страни. Вносът се увеличава трикратно, а износът се удвоява. Реалният брутен вътрешен продукт (извън инфлацията) нараства между 1960 и 1968 г. средно с 7,5 % годишно; той продължава да бъде 6,8 % в периода 1968-1973 година.

Това развитие все пак носи и негативни аспекти, чиито последствия ще се проявят по-късно. На първо място, то се характеризира със създаване на неконкурентни и слабоспециализирани предприятия, без сериозни предварителни проучвания. Заедно с това то създава и нови неравенства на полуострова. Индустриални центрове възникват в зони, които са били лишени от всякаква активност, а цели други райони остават настрана. С изключение на столичните си центрове (а и това не винаги е в сила) Галисия, двете Кастилии, Андалусия, Естремадура, Арагон и Канарските о-ви остават все така неразвити и положението им дори се влошава поради миграцията на селското население в резултат от механизацията

на селскостопанския труд. Два милиона селяни са принудени да напуснат провинциите в течение на няколко години. Естремадура губи 1/3 от своето население, Ла Манча – 1/4, Андалусия и Галисия – 1/10. За сметка на това Баския, Навара, Каталония и Мадрид[381] регистрират прилив на имигранти. Мнозина други безработни виждат единствения изход в емигрирането. През 1960 г. започва масово преселение на испански работници към Северна Европа: така те съдействат за индустриалната експанзия на Франция, Германия, Швейцария, Белгия и Холандия[382].

Дали именно плановете на технократите са пряката причина за развитието на Испания през последните години на франкистката ера? Техният успех е такъв, че в крайна сметка им се приписват изключителни заслуги. Това обаче означава да се забравя, че през 1930 г. Испания вече не същата като през 1900 година. От 1910 г. и в още по-голяма степен между 1920 и 1930 г. – тази епоха на благополучие, която съвпада с диктатурата на Примо де Ривера – индустриализацията бързо напредва; пропорцията на активното население, заето в селското стопанство, започва да намалява, като урбанизацията е свидетелство за тази двустранна еволюция. Икономическата криза от 1929 г. слага край на този подем, което частично обяснява трудностите, срещани от републиканците. Гражданската война не променя нищо. Франкизмът със своята политика на автаркия затваря Испания в самата себе си за определено време. Към 1960 г. движението на икономиката започва отново оттам, където е спряло през 1930 година. Интелигентността на технократите е в тяхното разбиране, че трябва да се развързват ръцете на икономическата активност, вместо тя да бъде ограничавана. Либерализирайки икономиката и отваряйки Испания към външния свят, те взривяват преградите, които автаркията поставя пред развитието. Резултатите са толкова впечатляващи и бързи, че дават основание да се говори за „икономическо чудо".

Растежът пред 60-те години на XX в. става възможен в резултат от съчетанието на цяла поредица от благоприятни обстоятелства. Испания се възползва от заемите на международните организации. Тя привлича многонационални компании, които не се поколебават да инвестират поради ниското равнище на заплатите, което е последица от излишъка на работна ръка, а също и поради едно репресивно трудово законодателство, което е гаранция срещу работническите искания. Още два фактора съдействат за успеха на плановете, замислени от технократите, а именно трансферът на паричните спестявания на испанските работници, емигрирали в Европа, които са ценен източник на валутни постъпления, както и благоденствието в Европа през онези години, което благоприятства испанския износ и туризма, станал оттогава важен икономически сектор и траен източник на валутни средства[383]. През 1960 г. Испания посреща 6 млн. туристи, което е двукратно повече отколкото през 1958 г.; тази цифра ще стигне 20 милиона през 1970 година!

Органическият закон

Успоредно с модернизирането на икономиката, правителството смята за необходимо да въвежда и политически реформи. Става дума за смекчаване на тоталитарните аспекти на режима при запазване на неговия авторитарен характер; правят се някои отстъпки спрямо привържениците на отварянето, без при това да се дразнят фалангистите. Именно такава е целта на органическия закон на държавата, на закона за сдруженията и на закона за печата.

Органическият закон променя по три точки „конституцията" на режима. Той превръща Движението в институция. Неговият Национален съвет се превръща

в своеобразна политическа камара, съставена от представители, посочени пряко или непряко от Франко. Той внася промени и в състава на Кортесите. Третата категория парламентаристи съдържа занапред стотина *procuradores*, избрани чрез пряко избирателно право от главите на семействата и от омъжените жени, което предизвиква съответно намаляване на представителите, назначени или избрани от името на синдикалните организации или на общинските и провинциалните съвети. Вярно е, че избирателният закон ограничава тази привидна либерализация: за да издигне своята кандидатура, човек трябва да бъде член на Фалангата или да е представен от 1000 избиратели. Въпреки тези мерки за сигурност се случва при някои от изборите да има три пъти повече кандидати, отколкото са местата във властта. След 1967 г. Кортесите вече не представляват еднороден блок. Случва се отделни депутати да настояват за признаване на политическите партии или да задават въпроси за своята роля и представителност, без тези критични прояви или скрупули да представляват някакъв проблем за властта. На трето място, законът разграничава функциите на държавния глава от тези на министър-председателя. От само себе си се разбира, че това принципно положение няма да се прилага преди смъртта на Франко. Фактически когато болестта, а впоследствие и старческата немощ правят каудильото неспособен да вниква в подробностите на проблемите, той ще делегира някои от своите функции на доверени нему хора, а именно на ген. Муньос Грандес, на адмирал Кареро Бланко и на Карлос Ариас Наваро. Дори и тогава Франко ще запази за себе си последната дума в случай на разногласия и никой няма да се осмели да се изправи срещу волята му.

Органическият закон е подложен на референдум на 14 декември 1966 година. Кампанията, ръководена от министъра на информацията и туризма Мануел Фрага, не оставя съмнения за това, как трябва да се гласува: става дума да бъде подкрепен „Франсиско Франко, нашият каудильо, който е посветил целия си живот в служба на родината и ни даде тридесет години добро управление"; кой би се осмелил да заяви обратното? Испанците са предупредени: Москва, Прага и Будапеща искат от тях да се въздържат или да гласуват против; те знаят какво им остава да направят. В тези условия, в резултат от интензивната пропаганда, придружена със заплахи към онези, които няма да отидат да гласуват, резултатът не може да бъде друг, освен благоприятен. Участието в референдума достига 89 %; 95 % от гласувалите казват „да" на органическия закон.

Колкото до териториалните институции, те също са зависими от каудильото. Всяка от 50-те провинции остава както и досега под властта на граждански губернатор, назначаван от централната власт. Аналогично е положението и в общините. Общинските съвети включват три категории представители: 1/3 от техните членове е избирана от колегия на главите на семействата и на омъжените жени, 1/3 се посочва от синдикалните организации на режима и последната 1/3 е избирана от горните две по списък, съставен от гражданския губернатор. В градовете с под 10 000 жители самият граждански губернатор назначава кмета; в останалите населени места това право принадлежи на министъра на вътрешните работи.

Органическият закон има за цел да даде окончателна законова база на режима, дошъл на власт вследствие на една гражданска война, и да осигури неговото оцеляване и в бъдеще. Генералният секретар на Комунистическата партия Сантяго Карильо поставя от началото на своето изгнаничество следния въпрос: какво ще се случи след Франко? В хода на работата по органическия закон един фалангистки министър отговаря: „След Франко ще дойдат институциите, това

ще бъде франкизъм без Франко."

Законът за сдруженията се опитва да създаде впечатление за плурализъм, но при условие, че се подкрепят принципите на Движението, което вече се утвърждава като държавна институция. То се дефинира като прегрупиране на всички сили, спомогнали за постигането на победата през 1939 г., което води до ограничаване на ролята на Фалангата, но същевременно забранява изразяването на всяка политическа позиция, която противоречи на идеологията на победителите. В устава на Движението се въвежда един член, позволяващ създаването не толкова на политически партии, колкото на сдружения в строго обозначени граници: те трябва да получат предварително одобрение от страна на Националния съвет на Движението.

Законът „Фрага" от 1966 г. отменя предварителната цензура; директорът на съответното печатно издание и журналистите имат задължението да внимават да не попаднат под удара на преследванията, предвидени за всяка нападка срещу основните принципи на Националното движение и за всяко посегателство срещу авторитета на личностите и институциите, които го представляват (Франко, Фалангата, армията...). Въпреки тези ограничения законът „Фрага" представлява крачка напред: вече не е възможно да се прилагат в цялата им строгост правилата, които датират от времето на Гражданската война. Много вестници се възползват от тази възможност, за да се дистанцират предпазливо от властта. Появяват се и нови издания, които се насочват към една съвсем различна перспектива. Такъв е случаят със списания като *Cuadernos para el dialogo* (основано от Хоакин Руис Хименес, бивш министър на Франко, който започва да еволюира към християндемокрацията), *Triunfo*, *El Ciervo* и малко по-късно – *Cambio 16*.

Социални искания и политическа опозиция

Плановете за развитие създават условия за появата на средна класа. Заедно с това те влошават условията на живот на милиони испанци, принудени да напуснат районите, в които са родени или където са живели дотогава. Онези, които търсят работа в градовете, трудно намират задоволително решение на жилищния си проблем. Разбира се, строителният бизнес печели от тази конюнктура и същевременно спомага за развитието на страната, но либералната логика на технократите ги подтиква да дават предимство на частната инициатива. През 60-те години на XX в. се разгръща голямо строителство[384], но с оглед на незабавната печалба: с предимство се ползва хотелиерското и туристическото строителство, както и това на апартаменти или вили за средните класи. Социалните жилища са недостатъчни, въпреки предупрежденията на фалангистките министри, загрижени да напомнят за „революционните" стремежи на Хосе-Антонио и да се противопоставят на колегите си от Опус Деи. Работниците се струпват в предградията, изграждани набързо, без план и без инфраструктури: служби по чистотата, транспортни средства, училища, болници, пазари, търговски обекти, зелени пространства, зони за развлечения... Тези работници, често живеещи далеч от месторабо тата си, са принудени да понесат част от усилието по модернизацията на страната, тъй като заплатите им са замразени, докато цените постоянно растат.

Сред предварителните мерки към плана за стабилизация фигурира и един закон от 1958 г., който предвижда въвеждането на колективни трудови договори. Държавата подканва работодателите и работниците свободно да договарят във всяко отделно предприятие равнището на заплащане и условията на труд (работно време, сигурност и т. н.). Дискусиите във връзка с колективните трудови договори създават условия за възраждане на свободната синдикална дейност, която започва да измества вертикалните синдикати. Законът всъщност предвижда

избиране на работнически делегати (*enlaces sindicales*), натоварени да преговарят с представителите на ръководството. Комунистите виждат в това възможност за излизане от нелегалността, на която са осъдени бившите синдикати (Националната конфедерация на труда – НКТ, с анархистичен уклон, и Общият съюз на трудещите се – ОСТ, с марксистка ориентация). Те проникват в официалния синдикат и издигат някои от своите активисти за работнически делегати. По този начин Марселино Камачо, завърнал се от изгнание през 1957 г., започва да се бори в редовете на една структура, която след няколко години ще прерасне в нов синдикат, без обаче да се нарича така: това са работническите комисии, събрания на делегати на предприятия, след това на провинции и накрая на браншове в национален мащаб. Така се появява един синдикализъм от нов тип. Селскостопанските работници вече не настояват да получат земята и правото на труд; миграцията на селото ги прогонва към градовете и в чужбина. В селата вече няма стачки, защото там живеят все по-малко селскостопански работници. Онези, които са останали на село, вече управляват трактори и машини; собствениците имат интерес да се съобразяват с техните интереси, защото вече са загрижени да увеличават производството и да го реализират на вътрешния или на международния пазар. Аграрната реформа губи своята актуалност. Тя се решава някак от само себе си в резултат от изчезването на по-голямата част от онези, които би трябвало да се възползват от нея. Сега най-многобройни са социалните конфликти в градовете. Работническите комисии постепенно изместват НКТ в нейните традиционни крепости – Андалусия, Каталония... Самият анархосиндикализъм е в процес на упадък. Новите синдикати се отказват от идеологическите си цели – утвърждаването на социализма – или във всеки случай ги поставят в скоби. Те се концентрират върху конкретни искания: условията на труда, заплатите, повишаването на жизненото равнище и т. н. С активната подкрепа от страна на организации като Работническата християнска младеж (РХМ) или Работническите братства за католическо действие (РБКД) работническите комисии придават съгласуваност на социалните искания, които мощно се разрастват през 1962 година. Голямата стачка в Астурия бързо се разпространява във всички миннодобивни басейни на полуострова; тя привлича на своя страна и други сектори на трудовата активност. Социалното раздвижване занапред вече няма да се прекрати; то открива в работническите комисии средство за изтласкване в периферията на фалангисткия синдикат и за организиране на работниците.

Режимът отговаря с брутална репресия, поверена на полицията и военните трибунали. Макар през 1964 г. да е създаден Граждански трибунал за обществен ред, в сила остава и декретът от 1958 г., който дава на военното правосъдие компетенции в случай на дейности, квалифицирани като екстремистки, които при това са дефинирани по най-неясен начин: в тази категория могат да бъдат включени всички дела, които магистратът сметне за подходящи. Един закон от 1959 г. позволява да бъде арестуван практически всеки гражданин под претекст, че е извършил или има намерение да извърши акт, влизащ в противоречие с обществения ред. Един декрет от 1960 г. причислява към категорията „продължителен военен бунт" разпространението на неверни или тенденциозни информации, стачките, саботажите... Тези текстове позволяват на практика да бъде арестуван, съден и осъден всеки под какъвто и да е претекст, доколкото на съдията се дава право да преценява кое точно попада под ударите на закона – безспорно това са терористичните актове и проявите, насочени срещу режима, но заедно с тях са криминализирани и социалните искания, стачките, разпространението или само притежанието на позиви, призоваващи например за амнистия за поли-

тическите затворници. Процесът „Серон" през 1959 г. ясно илюстрира това положение на нещата. 31-годишният Хулио Серон е член на испанската делегация в Международната организация на труда (МОТ). Той е съден за „продължителен военен бунт" заедно със 16 други млади хора, либерални католици като него. Полицията открива в техните багажи позиви и брошури, призоваващи работниците към стачка. Военният съвет осъжда Серон на три години затвор, но преценявайки тази присъда като много лека, военният губернатор я обжалва пред Върховния съдебен съвет, който увеличава наказанието на осем години.

Много от съдебните процеси са водени на практика заради престъпление, свързано с изказване на неразрешено мнение. Тъй като нямат възможност да се изказват публично, опонентите (дори и най-умерените) са принудени да преминат в нелегалност и така попадат под ударите на обвиненията в нелегална пропаганда или разпространение на тенденциозни информации. През юни 1962 г. в Мюнхен започва IV конгрес на Европейското движение. Бившият посланик Салвадор де Мадариага предлага на организаторите да поканят стотина испанци. Едни от тях живеят в изгнание (такъв е случаят на самия Мадариага, на социалиста Родолфо Льопис, на баския националист Мануел де Ирухо), а други – в Испания: те са монархисти, либерални католици или разочаровани фалангисти. Конгресът гласува едно умерена резолюция, която подканва испанското правителство да предостави по-голяма свобода за движение и за изразяване на своите поданици. Франко се разгневява срещу този въображаем заговор и заповядва да бъде арестуван, а след това и пратен в изгнание бившият монархистки министър Хил Роблес, както и Дионисио Ридруехо, един от основателите на Фалангата и бивш боец от Синята дивизия. Процесът „Комин" е друг пример за тази непримиримост. Този социолог публикува във френския седмичник *Témoignage chrétien* (*Християнско свидетелство*) статия за референдума от 1966 г. и за репресиите срещу работническите среди. През януари 1968 г. той е преследван за това, че е нанесъл вреда на властта и на авторитета на държавата и е осъден на шестнадесет месеца строг тъмничен режим.

Въпреки смелостта на адвокатите, често поставяни в невъзможност да защитават ефикасно своите клиенти, и независимо от все по-многобройните протести от страна на международното обществено мнение, арестите и съдебните процеси продължават чак до самия край на франкизма. Всяка проява или стачка е последвана от присъда, която често е тежка: глоба, затвор, смъртно наказание. Между 1957 и 1963 г. са произнесени двадесет и три смъртни присъди, като десет от тях са изпълнени. Почти всяка година десетки хора стават обект на преследвания и съдебни репресии било поради стачка или подстрекаване към стачни действия, било заради политическа опозиция. През пролетта на 1965 г. студентите от повечето университети манифестират за подобряване на условията за учене и труд и преди всичко срещу монопола на Испанския университетски синдикат (ИУС), който е олицетворение на Фалангата. Много от преподавателите изразяват своята солидарност, като присъстват на общите мероприятия и понякога взимат думата за изказване пред тях. Такъв е случаят по-конкретно на Тиерно Галван, Агустин Гарсия Калво и Арангурен, които незабавно са изгонени от университета. Студентите все пак отбелязват една победна точка – ИУС е разпуснат.

Към социалните и политическите искания се прибавя и възраждането на баския и каталонския автономизъм, които режимът строго преследва. През април 1960 г. във връзка с едно посещение на Франко в Барселона са разпространени позиви, в които се настоява за свобода на словото. Техният автор, умерени-

ят националист Жорди Пужол, е осъден на седем години затвор. Пред март 1964 г. 35 000 души се събират в Герника, за да отдадат почит на борците за традиционните свободи на баския народ.

Новото испанско общество

Промените в икономиката разтърсват социалната структура на страната. Наред с Португалия, Испания доскоро е разглеждана като една от най-бедните страни в Европа. Всичко това се променя за няколко години. Средните доходи на глава от населението, които са 350 долара през 1953 г., се повишават до 650 през 1968 г. и достигат 1250 през 1973 година. През 1960 г. само 1 % от семействата притежават телевизор, 4 % - хладилник и 4 % - автомобил; след 10 години тези проценти достигат съответно 62 %, 63 % и 24 %. За кратко време се формира средна класа, като през 1970 г. тя представлява почти половината от активното население. Тази средна класа придобива навици за потребление, аналогични на тези в развитите европейски страни; тя купува на кредит автомобили, електродомакински уреди, апартаменти и дори вили в планината или на брега на морето, където да прекарва почивните дни и отпуските. Нейните представители пътуват във вътрешността на страната или в чужбина. Най-видимият сигнал за това повишаване на жизненото равнище е малкият СЕАТ 600, който заема в испанското общество от 1970 г. аналогично място на Рено 4 *CV* във Франция през 50-те години.

Потребността от образование расте успоредно с повишаването на жизненото равнище. Неграмотността, която от дълги години е една от язвите на испанското общество, спада до много ниско равнище[385]. Почти всички деца между 6 и 14 годишна възраст посещават училище. Броят на колежите и университетите нараства двукратно, също както и този на завършилите средно образование и на учащите се във висшите учебни заведения. През 1970 г. министър Вилар Паласи, близък до Опус Деи, предприема реформа, която по своята същност е в сила и до днес със своите три степени: всеобщо основно образование, задължително за всички деца от 6 до 14 годишна възраст, уеднаквен и поливалентен гимназиален курс от 14 до 16 годишна възраст и курс за университетска ориентация.

Под въздействието на урбанизацията, на туризма и на телевизията традиционното общество започва да се разпада. Все повече се увеличава броят на работещите жени; присъствието на религиозните служби намалява, католическият морал е осмиван. Отслабването на влиянието на църквата поне до известна степен е резултат от усилието на държавата за разширяване на училищното обучение. През 1975 г. религиозните колежи вече обхващат само 1/3 от всички деца в училищна възраст; за сравнение през 1955 г. това съотношение е било 83 %. Никаква цензура не е в състояние да спре еволюцията на нравите и манталитета. Испанците възприемат модите и вкусовете на съвременния свят, независимо дали става дума за начина на живот, навиците за обличане, прекарването на свободното време или формите за културна изява; телевизионните сериали, идващи от Америка, завладяват екрана; такова е положението и в киното, литературата и във философските течения: марксизмът и структурализмът стават привлекателни за младите поколения. Когато даден филм или книга все още са забранени, тогава те са гледани или купувани в Перпинян, Биариц и в Париж. Режимът все повече се критикува и в самата Испания. Романистите разглеждат литературата като оръжие за борба срещу диктатурата; под прикритието на социалния реализъм те разобличават язвите на франкизма. Аналогични тенденции се появяват във филмите на Бардем или на Саура, както и в театъра[386] и в пластичните изку-

ства[387]. Във всички области се наблюдава появата на една изобличаваща и протестираща контракултура, изправяща се срещу официалното изкуство.

През 1969 г. адмирал Кареро Бланко е силно възмутен: книжарниците предлагат всякакъв вид комунистическа и атеистична пропаганда; вече не може да се отиде на театър или на кино с цялото семейство, тъй като там се играят или прожектират само подривни или развратни произведения; за да угодят на туристите, нощните заведения започват да представят порнографски спектакли... Заплашен е не само моралният ред; социалният и политическият ред също са поставени под въпрос. Обратно на надеждите, хранени от технократите от Опус Деи, модернизацията не отклонява испанците от политиката. Напротив, тя им дава усет за свободата. Принудите, които тежат върху страната, стават непоносими за мнозина. В търсенето на отговор режимът се връща към вече изпитаните методи: той потиска социалното раздвижване и отказва всякакво демократично отваряне.

Дори и самата църква, този стълб на режима, започва да променя. В периода непосредствено след победата на Франко, Франсоа Мориак се възмущава: „Остава ужасяващото нещастие, че за милиони испанци християнство и фашизъм се сливат в едно и че те вече не могат да мразят едното, без да ненавиждат и другото.“ И той се задава въпроса: „Колко години или векове ще са необходими на испанската църква, за да се откъсне от това ужасяващо двусмислие и за да могат синовете на жените, избитите в Герника, Дуранго и Барселона, както и в цяла Испания да се научат повече да не смесват каузата на техния саможертвен Бог с тази на генерал Франко?“ Сега отговорът е известен: бяха необходими около двадесет години, за да се осъществи необходимата двойна еволюция – тази на Ватикана и другата, на испанското духовенство.

Пий XII, папата, който благославя кръстоносния поход на Франко, умира през 1958 година. Заместилият го Йоан XXIII свиква Втория Ватикански събор. Франко е недоволен от това, че съборът препоръчва да се уважават религиозните нагласи, дори когато се изразяват в дух, различен от този на Римската църква. Каудильото се подчинява, тъй като органическият закон от 1967 г. признава религиозната свобода. Подписвайки договора със САЩ през 1953 г., той се задължава да разреши свободното изповядване на протестантската вяра, но на практика не прави нищо по въпроса. По онова време папската институция го окуражава да поддържа католическото единство на Испания. Десет години по-късно конкордатът вече изглежда доста неудобен за Ватикана, който се стреми да оттегли възможно най-бързо своето поръчителство за един тоталитарен режим. През 1964 г. съборът поисква от държавите да не се намесват повече в номинацията на епископите. През 1968 г. папа Павел VI подчертава, че би се радвал, ако Франко се откаже от правото си да посочва имена за тази цел. Каудильото обаче не откликва на това предложение; той държи да си осигури верността на висшия клир. Тогава папата прибягва към хитрост: той предлага на Франко да избира между кандидати, които са еднакво ангажирани с линията на събора, или да представя само едно име вместо досегашните три, или пък да посочва помощник-епископите, за които одобрението на държавния глава до момента не е било необходимо. По този начин епископите от кръстоносния поход постепенно биват изместени. Последният от тях, Монсеньор Пла-и-Дениел, примас на Испания, умира през юли 1968 година. Замества го Висенте Енрике-и-Таранкон, известен с това, че е привърженик на тезите на Втория Ватикански събор, което той не закъснява открито да демонстрира. Епископалната конференция на Испания, свикана през същата тази 1968 г., препоръчва даването на синдикални

свободи. Три години по-късно едно събрание на епископи и свещеници препоръчва да бъде ревизиран конкордатът, изказва пожелание епископите да не заседават повече в Кортесите и поисква извинение от испанския народ за слабостта на духовенството, което не успява да постигне национално помирение след Гражданската война. На 24 февруари 1971 г. епископът на Билбао Монсеньор Аньоверос настоява да се признае културната идентичност на баските. Франко не се осмелява да го експулсира от страх да не направи още по-явна пропастта, която се очертава между него и Църквата.

Тази нова линия на поведение отслабва позициите на духовенството, намалява неговото значение и социално влияние, но му печели морален авторитет. Стремящите се към църковна реализация стават все по-малко. Между 1963 и 1972 г. семинариите загубват 2/3 от кадрите си. Свещениците настояват за светски статут и започват да се женят. Други се отказват от расото. Мнозина си дават сметка, че от дълги години църквата е живяла в илюзия. Поради факта, че клирът разполага със стабилни позиции, радва се на привилегии и осъществява контрол над образованието, обществения живот и нравите, се е смятало, че Испания е католическа нация, но вярващите в страната изглежда не са толкова убедени християни, колкото се твърди. За разлика от старшите си братя, новите свещеници не са толкова привързани към външните форми на вярата и към разкоша на церемониите. Те се стремят да стимулират развитието на вътрешния живот и да обновят литургията. Опитват се да създадат различни общности в своите енории. Многобройни са накрая и тези, които са чувствителни към материалното и морално нещастие на народа. От много години те се включват в работническото движение чрез структурите на Християнската работническа младеж и на Работническите братства за католическо действие. Някои от тях са свещеници-работници и споделяйки живота на своите другари по работа, те се солидаризират с тяхната борба. През януари 1973 г. отделни католици вече открито заявяват своя избор да съвместят вярата си с марксизма. Без да отиват прекалено далеч, някои свещеници се обявяват срещу мъченията, които се извършват в отделни полицейски управления над работнически активисти и политически опоненти. Присъства се на сцени, които никой не би се осмелил да си представи двадесет години по-рано: манифестанти от левицата, преследвани от полицията, идват да търсят убежище в църквите, свещеническите обители и манастирите[388]!

През 1963 г. в интервю за *Monde* Монсеньор Ескаре, абат в бенедиктинския манастир в Монтсерат, излага гледната точка на тази част от духовенството, която отказва занапред да се компрометира с подкрепа към режима. По повод на официалния лозунг за възпоменателните тържества във връзка с 25-та годишнина от победата през 1939 г. – *„Двадесет и пет години на мир!"*, абатът уточнява: „Ние нямаме зад себе си двадесет и пет мирни години, а двадесет и пет години на победа; победителите от 1939 г., включително и църквата, не направиха нищо, за да премахнат разделението между победители и победени; време е народът да си избере правителство по свой избор."

Агонията на франкизма

Вместо напълно да обезсилят опозицията, промените в Испания на практика ѝ дават нови сили. За младите поколения разцепленията от времето на Гражданската война вече нямат никакъв смисъл; те се стремят към повече свобода и социална справедливост. Международната общност се отнася все така хладно към франкистка Испания заради начина на нейното утвърждаване и тоталитарния ѝ характер; тя отказва да допусне тази страна в европейския Общ пазар.

Оцеляването на режима е проблематично и само по себе си: кой ще поеме щафетата след смъртта на Франко? От 1962 г. за заместник министър-председател е избран бившият командир на Синята дивизия ген. Муньос Грандес. Именно той е призван да наследи каудильото в случай на необходимост, но е прекалено свързан с тоталитарните аспекти на франкизма, а и възрастта му не дава надежди да надживее дълго диктатора. Адмирал Кареро Бланко го замества през 1967 г. и две години по-късно става фактически ръководител на правителството. Адмиралът е не по-малко убеден от Муньос Грандес, че в Испания трябва да бъде запазена силна власт, способна да предотврати всяко демократично отклонение. Органическият закон, разбира се, предвижда механизми за тази цел, но Франко винаги отбягва да определи някакъв: Испания продължава да е монархия, но без крал. Задачата на Кареро Бланко е да убеди каудильото, че за да бъде институционализиран режимът и да му се придаде окончателна форма, трябва срочно да се реши въпросът за наследника на Франко, като се посочи бъдещият титуляр на короната.

В продължение на тридесет години Франко мълчи относно своите намерения: на кого ще върне той испанския трон – на някой от наследниците на Алфонсо XIII, на карлисткия претендент, или на трета личност? Последните две решения биха срещнали твърде много опоненти. Монархистите настояват за първото, но Франко храни силна неприязън към сина на Алфонсо XIII – дон Хуан, граф на Барселона. На 19 март 1945 г. дон Хуан разобличава тоталитарния характер на режима, както и помощта, която властите са оказвали на нацистка Германия; той поисква от каудильото да отстъпи място на една конституционна и демократична монархия, единствено способна да помири Испания и съюзниците, както и самите испанци помежду им. През февруари 1946 г. дон Хуан се настанява в Португалия и в тази връзка получава колективно поздравително писмо, подписано от стотици известни личности, сред които има бивши министри, банкери и университетски преподаватели, които изразяват надеждата си да видят отново възстановена монархията в Испания „въплътена от Ваше Величество". Това не се нрави на Франко. Дон Хуан допълнително утежнява положението си през 1947 г., когато заклеймява като неправомерен всеки закон за наследяването на Франко, който би променил характера на монархията, без да се допита нито до народа, нито до престолонаследника. Той стига и още по-далеч: през октомври 1948 г., в резултат от т. нар. пакт от Сан Хуан де Лус, дон Хуан се сближава с Испанската социалистическа работническа партия, която вече се е отказала от надеждата да се възползва от разгрома на нацизма, за да възстанови републиката[389]. През цялото това време графът на Барселона разглежда своето завръщане на трона като реставрация на монархическата институция; той се опитва да стои над партийните разделения и възнамерява да бъде крал на всички испанци.

Именно това дразни Франко. Той е склонен да възстанови монархията, но една франкистка монархия, която би оставила половината от Испания извън нацията. Верен на своята тактика, каудильото поддържа неопределеност по отношение на своите намерения. На монархистите той внушава, че разбира тяхната загриженост, но че трябва да се съобразява с фалангистите, които са твърдо убедени, че Гражданската война е станала неизбежна поради грешките на републиката, но и поради тези на монархията[390]. Каквито и резерви да има, Франко проявява благоразумието да не скъсва окончателно с графа на Барселона. За да успокои нетърпението на монархистите, той приема да се срещне с дон Хуан на три пъти: първата им среща е на 25 август 1948 г. на борда на яхтата *Azor*, която той използва за риболов, а другите две – през 1954 г. и 1960 г. в района на Касе-

рес. Тези срещи водят само до един резултат: без да се отказва от своите права, графът на Барселона приема първородният му син да получи образованието си в Испания. По силата на това решение Хуан Карлос се настанява от ноември 1948 г. в малкия дворец Сарсуела, близо до Мадрид, и започва да посещава лекции във военните академии и в университета според програма, определена лично от Франко.

Това двусмислено положение продължава до 1969 г., когато, подтикнат от адмирал Кареро Бланко, Франко накрая взима своето решение. Той пита Хуан Карлос дали приема да стане бъдещ крал на Испания в рамките на институциите на режима и настоява за незабавен отговор, без да му оставя време да се посъветва с баща си. Притиснат, Хуан Карлос дава съгласието си и така графът на Барселона е поставен пред свършен факт. Тридесет и три години след военния бунт, на 17 юли 1969 г. Хуан Карлос е обявен не за принц на Астурия, както се изисква от монархическата традиция, която запазва тази титла за наследника на трона, а като принц на Испания. Целта в случая е да се покаже, че бъдещият крал ще дължи своите права на Франко, а не на монархическата си легитимност. Хуан Карлос полага пред Кортесите клетва за вярност към принципите на Националното движение. Това е умел маньовър: Франко не преговаря с графа на Барселона и дори успява да го изолира; това, което се установява през юли 1969 г., вече не е реставрация, а установяване на нова, определена от каудилото монархия, чрез която режимът се надява да просъществува и в бъдеще. Именно това дава основание на Франко да повтаря пред онези фалангисти, които се тревожат за бъдещето: „Сега вече всичко е вързано и е вързано добре[391].“

Опозицията обаче не се отказва от борбата. Всъщност тя приема все по-активни форми, като възобновява националистическите си искания, преди всичко в Баския. През 1959 г. група младежи, които смятат по-старшите си другари от Баската националистическа партия (БНП) за излишно боязливи, основават движение, което се стреми да е по-динамично: Еускади и Свобода, което на баски е *Euzkadi ta Askatusuna* (ЕТА). Организацията на ЕТА придобива окончателните си очертания едва през 1962 година. Движението претендира, че се вдъхновява от теориите за революционната война, разработени в Индокитай и Алжир съответно от Виет-Мин и от ФНО (Фронта за национално освобождение на Алжир). Отначало то се самоопределя като баско движение за национално освобождение, а след това като баско социалистическо движение за народно освобождение. ЕТА бързо приема въоръженото насилие като главно средство за действие. Един от нейните най-силни удари е убийството на 2 август 1968 г. на полицейски комисар от Сан Себастиан, специалист по антитерористичната борба. ЕТА заявява, че това не е убийство, а екзекуция. През декември 1970 г. организацията придобива международна известност във връзка със съдебния процес в Бургос, когато шестнадесет нейни активисти са изправени пред военен съвет. Прокурорът настоява за смъртни присъди. Ватиканът и много правителства предлагат снизходителност и за първи път Франко се съгласява да отстъпи: той заменя смъртните присъди с доживотен затвор за криминални престъпления. През 1972 г. ЕТА въвежда нова тактика, като отвлича едър индустриалец, който е освободен едва след като обещава да върне на работа уволнените стачници и да увеличи заплатите на персонала. Тези методи шокират традиционните партии, но печелят за ЕТА престиж сред определени сектори от общественото мнение в Испания и зад граница, впечатлени от нейната зрелищна и непримирима борба, която по онова време все още не изглежда несъвместима със стремежите към демокрация. През 1973 г. ЕТА нанася друг голям удар, като ликвидира адмирал Кареро Бланко. Той е известен като силния човек на режима. От юни 1973 г. Бла-

ко заема нов пост – той става министър-председател с увеличени пълномощия. След като изучава най-подробно навиците и маршрутите за движение на Кареро Бланко, на 20 декември 1973 г. един командос на ЕТА взривява експлозив на улицата, по която адмиралът тръгва на излизане от черквата. Франко е съкрушен, но бързо възвръща духа си. Той назначава за министър-председател Ариас Наваро, известен със своята твърдост, нетолерантност и безкомпромисност. Режимът продължава. В новогодишната си реч Франко дори използва една необичайна за него формула, за да припомни смъртта на Кареро Бланко: „Понякога нещастието е за добро." И все пак положението еволюира. През 1974 г. „революцията на карамфилите" слага край на диктатурата в Португалия. Франкизмът изпада във все по-голяма изолация. Нищо обаче не може да разколебае каудильото; той остава все така убеден, че силовото действие е единственият правилен отговор при дадената ситуация. През януари 1974 г. той доверява на един свой гост, че преди всичко не трябва да се допуска грешката да се правят отстъпки. На 22 август същата година той прокарва нов антитерористичен закон. През август и септември военните съвети произнасят осем смъртни присъди. Въпреки призивите за помилване, които идват отвсякъде (от испанските епископи, от Павел VI и от петнадесетина правителства...) петимата осъдени са екзекутирани на 27 септември; сред тях е и каталонският анархист Пуиг Антик. Почти до самата си смърт Франко поддържа в цялата му суровост репресивния апарат, върху който той винаги се е опирал.

Краят обаче наближава. Франко страда от болестта на Паркинсон. Първите симптоми се появяват през 1964 г., но каудильото въобще не променя навиците си. Той продължава да отделя много време за лов и риболов през всички годишни сезони, но наблюдателите не се заблуждават; Франко е обречен. През юли 1974 г. се налага новината за неговата болест да бъде официално съобщена. Симптомите на старческата немощ стават очевидни по време на последното му появяване пред публика на площад „Ориенте" на 1 октомври 1975 г. във връзка с 39-та годишнина от идването му на власт. На 17-и, въпреки преживяната три дни по-рано сърдечна криза, каудильото все още намира сили да председателства Министерския съвет. Той получава нов сърдечен удар на 22-и, последван от вътрешен кръвоизлив. Извършена му е спешна операция почти с подръчни средства в двореца „Пардо" на 2 ноември, преди да бъде транспортиран в клиника, където е подложен на втора операция. Здравословното му състояние обаче става все по-тежко. От 5 ноември е включен на системи за изкуствено поддържане на живота. Инициативата за това решение изглежда идва от неговия зет маркиз Виляверде, както и от т. нар. *bunker*, т. е. от малкото ядро от непреклонни франкисти, съставено от непримирими фалангисти, стари функционери и близки приятели, безусловно враждебни към Хуан Карлос и ужасени от идеята, че могат да загубят своите привилегии. На 19 ноември дъщерята на Франко настоява той да бъде оставен да умре. Апаратите, които поддържат живота му, са изключени. Официално Франко умира на 20 ноември 1975 г. в 5 часа и 25 минути сутринта. Тялото му е изложено в кралския дворец в Мадрид; тълпите чакат с часове, за да го видят. На 23-и той е погребан в базиликата в Долината на мъртвите, до основателя на Фалангата Хосе-Антонио Примо де Ривера. Един от малкото държавни ръководители, присъстващи на погребението, е чилийският диктатор генерал Пиночет.

ДЕВЕТА ГЛАВА

ДЕМОКРАТИЧНА ИСПАНИЯ (1975 –1996)

Преходът

Веднага след смъртта на Франко, Хуан Карлос е обявен за крал в съответствие със закона за наследяването от 28 юли 1969 г.; той се заклева да остане верен на основните закони на франкизма и на принципите на Движението. Така Хуан Карлос се представя като последовател на Франко, който се е погрижил за неговото образование и го е наложил за свой наследник. Осъществимо ли е това решение? Мнозина хранят съмнения по въпроса. Опозицията смята Хуан Карлос за марионетка. Отношението на *bunker* засилва това нейно убеждение. Блас Пинар, активист на крайната десница, категорично припомня, че не става дума за реставрация, а за установяване на франкистка монархия, която се опира върху една идеология – победата на „националистите" по време на Гражданската война. Настойчиво се припомня и формулата на Франко: „Сега вече всичко е вързано, и е вързано добре", за да се направи изводът, че новият крал ще бъде заложник на непримиримите франкисти. Мнозина монархисти запазват надеждата да сложат на трона неговия баща, графа на Барселона, който на практика не казва нито дума; той се отказва от своите права върху короната в полза на своя син едва на 14 май 1977 година. В тези свои надежди монархистите не отчитат наличието на два фактора: еволюцията на испанското общество и личността на Хуан Карлос.

Испания се променя. Тя се превръща в модерна нация, която се стреми да се интегрира в Европа, чийто начин на живот постепенно приема. Това е една млада нация, тъй като половината от нейните граждани са родени след 1939 година. Населението на страната нараства от 24 млн. души през 1946 г. до почти 40 млн. през 1980 година. Този демографски растеж е безпрецедентен; той се осъществява въпреки загубите, причинени от Гражданската война и нейните последствия, и независимо от силната емиграция през 60-те години. Миналите раздори вече изглеждат като от друга епоха и това е разбираемо: останало ли е нещо общо между Испания от 1975 г. и тази от 1939 година? Страната, която е била разорена и лишена почти от всичко, вече е дълбоко променена. Пропастта, която разделя градския от селския свят, вече не съществува. И в най-малкото селце вече има семейства, разполагащи с телефон, телевизор и електродомакински уреди; броят на личните автомобили расте; децата ходят на училище (неграмотността почти напълно изчезва), в колежи, а все по-често постъпват и в университета. Младите посещават дискотеки и пият кока-кола. Техните родители вече не мечтаят за разпределяне или за колективизация на земите; тяхната цел е да запазят (или да намерят) стабилна и добре платена работа в стопанства от нов тип, стремящи се към повишаване на рентабилността и производителността с цел да се продава повече на вътрешния пазар или за износ. В градовете промените са не по-малки. Вместо да бъде съсредоточена в няколко периферни района, индустрията се разпространява по целия полуостров. Непроизводствената сфера – търговията и услугите – значително се разраства. Броят на заетите в промишлените и

търговските предприятия се увеличава. В публичните администрации работят много служители, получили образование в университетите, които имат същото развитие и същите проблеми като университетите в съседните страни: прилив на студенти, липса на здания, необходимост от попълване на преподавателския корпус и трудности при намирането на реализация... Не всичко обаче върви добре в Испания от 1975 година. Тя също е засегната от кризата и петролния шок, но проблемите ѝ са аналогични с тези, срещани в другите развити страни. Испания разбира, че няма да успее сама да излезе от положението. Интеграцията в институциите на обединяваща се Европа се явява ако не решение, то поне коз, който не трябва да бъде пренебрегван. Тази нова Испания вече на практика е закотвена в Европа. Единствено нейният анахроничен режим я отличава от останалите европейски страни. През 1975 г. институциите изостават спрямо социалната еволюция и нравите. Необходимо е те да бъдат актуализирани сега, когато основателят на режима вече го няма, за да бди над тяхното поддържане.

Хуан Карлос си дава сметка за всичко това и започва една трудна игра. Неговото окончателно установяване на трона на Испания се извършва през месеците, последвали смъртта на Франко. Ще съумее ли той да се дистанцира от франкисткия режим и да се наложи като крал на всички испанци? Внукът на Алфонсо XIII е роден през 1938 година. Той получава своето образование в Испания по искане на Франко и със съгласието на своя баща. Посещава всички военни училища, което му позволява да се запознае с много от младите офицери и да бъде приет от по-старите. През 1962 г. се оженва за принцеса София от Гърция. Семейството живее в малкия дворец Сарсуела, близо до Мадрид и до Пардо, резиденцията на каудильото. Хуан Карлос пътува многократно в чужбина – в Германия и в САЩ; изявленията, които той прави там във връзка с необходимостта от въвеждане на повече демокрация в Испания, са преценявани по-скоро като окуражаващи; те не будят недоверието на Франко. Това е цялата двусмисленост на поведението на Хуан Карлос от момента на обявяването му за наследник през 1969 г. до възкачването му на трона. Той не иска, а и не може да се откъсне от каудильото, защото това би било политическо самоубийство. Хуан Карлос трябва да убеди и баща си, че е единственият, който е в състояние да върне Бурбоните[392]. Той е наясно, че опозицията не му се доверява и има ниско мнение за него. Само неколцина от най-приближените му хора са запознати с истинските му идеи и намерения. За повечето испанци Хуан Карлос е почти непознат. Четейки труда на Тусел, можем да придобием представа за дълбоката изолация на принца през тези години на изчакване и за обидното отношение към него от страна на гвардията, близка до Франко – независимо че е обявен за наследник, той е държан настрана от политическите проблеми, – както и огорчението, причинявано му от скептицизма на опозицията, поставяща под съмнение неговите качества. Сега ние знаем, че тези години са му дали възможност да събира информация, да размишлява и да се подготвя за бъдещето, но обикновените испанци не знаят за това; те виждат в Хуан Карлос единствено изпълнител на завещанието на Франко. Поради твърде многото прилики през този период Хуан Карлос силно напомня на Исабел Католичката от 1474 година. Подобно на нея, Хуан Карлос притежава учудваща способност да се преструва, така че никой да не се досети за истинските му бъдещи намерения; целта му е да не си създава врагове, преди да бъде в състояние да наложи своята власт. Той се оказва катализаторът на промяната – политикът, който осъзнава дълбоките стремежи на испанското общество и има волята да реализира възможно най-бързо.

Планът на Хуан Карлос е прост, но деликатен за осъществяване. Той се състои

в това, да бъде установена демокрацията в Испания, но без да се престъпва клетвата, дадена през 1969 г. и подновена по време на церемонията по възкачването на престола, т. е. като се остане в рамките на франкистките институции. Това ще бъде революция, но без разцепление и всичко ще бъде направено в законната рамка, наследена от Франко. Операцията протича на три етапа. Първо трябва да бъде отстранен председателят на действащото правителство Карлос Ариас Наваро, след което да му бъде намерен заместник, решен да тръгне в желаната посока, и накрая да се поиска от франкистките Кортеси да одобрят политическата реформа. Хуан Карлос, който не възнамерява да излезе извън съществуващата законност, е принуден да се съобразява с правилата и институциите на франкизма:

— той не може да отстрани Ариас Наваро, който е назначен на 31 януари 1974 г. и на теория трябва да изпълнява функциите си до 1979 година. Всичко, на което кралят може да се надява, е да убеди Наваро сам да си подаде оставката, въпреки че самият Хуан Карлос няма никакви средства да го застави да направи това;

— назначаването на нов председател на правителството е подчинено на строга процедура: кралят трябва да го посочи измежду трима кандидати – т. нар. *terna*, които са му предложени от Съвета на кралството;

— политическата реформа трябва да бъде одобрена от Кортесите.

Разбира се, Съветът на кралството и Кортесите са съставени от франкисти – *bunker*-ът също е добре представен, но тези две институции се председателстват от Торкуато Фернандес Миранда, един от малкото политически мъже, които Хуан Карлос е осведомил за своите намерения и който е готов да го подкрепи. Прекрасен юрист, Торкуато Фернандес Миранда познава всички вратички, възможности и ресурси на процедурата на франкистката „конституция" – неговата роля в преходния процес ще бъде определяща.

Отначало кралят трябва да отстрани пречката в лицето на Ариас Наваро, който се отъждествява изцяло с миналото. Това отнема шест месеца. Ариас умело се е обградил с няколко министри, които минават за привърженици на реформите и за отваряне към опозицията: става дума за Мануел Фрага Ирибарне – франкист, дистанцирал се до известна степен от *bunker-а*, но преди всичко за министъра на външните работи Арейлса, който има репутацията на либерал и е надеждата на реформаторите. Първото правителство на монархията разочарова. Начинът, по който то потушава стачките в Баския през януари 1976 г. и преди всичко смъртта на шест манифестанти във Витория през март затвърждават впечатлението, че става дума за управление, следващо линията на предишните правителства. Опозицията не се колебае; тя казва „не" на този наложен и франкистки крал. През март 1976 г. тази опозиция вече е представена от единен фронт, а именно от Демократичната координация, родена от сливането на две съперничещи си коалиции: от една страна, Демократичната хунта, която от юли 1974 г. групира комунистите на Сантяго Карильо, малката Народна социалистическа партия на Тиерно Галван и либерални монархисти като Рафаел Калво Серер; от другата страна е Платформата за демократична конвергенция, формирана от Испанската социалистическа работническа партия (ИСРП) и християндемократите. Координацията се стреми към „демократичен разрив", но за да бъде установена истинска демокрация, тя би се задоволила и с един договорен разрив (*ruptura pactada*). Ариас Наваро няма подобни намерения. На 14 юни той прокарва закон, който признава правото за създаване на политически сдружения, т. е. партии извън рамките на Движението, но за да бъдат легализирани, тези пар-

тии трябва да отговарят на действащия наказателен кодекс. Франкистите, които имат мнозинство в Кортесите, се съгласяват да преразгледат Наказателния кодекс, но взимат предпазни мерки. Те са съгласни да се легализира Социалистическата партия например, но не и Комунистическата. Именно в този смисъл трябва да се тълкува новата редакция, включена в Наказателния кодекс: за да бъдат приемливи за легализиране, партиите трябва да докажат, че не са зависими от чужди държави. Що се отнася до политическата реформа (за възстановяването на демокрацията се говори с евфемизми), парламентът е все така непримирим. Той не е готов да отиде твърде далеч в тази посока, което е позиция и на Ариас Наваро. Той се опитва да остане верен на същността на франкизма.

На 2 юни 1976 г., по време на официалното си посещение в САЩ Хуан Карлос произнася пред Камарата на представителите и Сената реч, която трябва да прозвучи успокояващо: Короната не възнамерява да установява дискриминации между испанците; гражданските свободи ще бъдат гарантирани и демокрацията ще бъде възстановена. Най-важната фраза от речта е тази, в която се говори за „достъп до властта в условията на законност на различни алтернативи на управление, според свободно изразената воля на народа". Въпреки обещанията, опозицията оказва върху краля все по-голям натиск. Ако иска да остане в политиката, Хуан Карлос ще трябва срочно да осъществи временно отложения план с Торкуато Фернандес Миранда. На 1 юли 1976 г. кралят поисква от Ариас Наваро да подаде оставка и той не оказва никаква съпротива.

Без повече изчакване се преминава към втората фаза. Съветът на кралството е поканен да състави списък от три имена, между които кралят ще избере новия министър-председател; в него трябва да бъде включено и името на Адолфо Суарес, човека, на когото Хуан Карлос разчита да осъществи промяната. Именно тук се намесва Торкуато Фернандес Миранда. Без да прави нищо, което да прилича на натиск, той урежда в съставения от съветниците списък да бъде включен и Адолфо Суарес. По-голямата част от 16-те члена на Съвета на кралството са загрижени преди всичко да преградят пътя на либералния монархист Арейлса и на Фрага Ирибарне, който според тях е предател. Суарес е млад – на 43 години, без политически опит и никой не подозира, че се ползва с особеното доверие на краля; гласувайки за него, повечето от членовете на Съвета са убедени, че дават по-големи шансове на другите двама предпочитани кандидати: на християндемократа Силва Муньос и на близкия до *Опус Деи* Лопес Браво. След като успява да постигне този резултат, Торкуато Фернандес Миранда закрива заседанието с двусмислените думи: сега вече мога да дам на краля „онова, което той поиска от мен[393]". Същата вечер – на 3 юли 1976 г., – Адолфо Суарес е назначен за председател на Министерския съвет. Новината изненадва всички – както политическата класа, така и общественото мнение. Десницата е неподготвена, защото е очаквала Фрага. Антифранкистката опозиция се е надявала на Арейлса и сега е разтревожена от назначаването на апаратчика на Движението Адолфо Суарес. Обстоятелството, че Суарес е бил граждански губернатор на Сеговия, директор на радиото и телевизията и генерален секретар на Движението при правителството на Ариас Наваро успокоява фалангистите, но тревожи всички останали; в това те виждат връщане назад и го намират за по-лошо, отколкото ако на власт е останал Ариас Наваро. Съставът на правителството потвърждава тези мрачни предчувствия. Преди да бъдат попитани каквото и да било, Арейлса и Фрага Ирибарне заявяват, че няма да влязат в новия кабинет. Той не включва нито една известна политическа личност. Мадридската борса отбелязва спад. Печатът иронично говори за „третодивизионен екип или прави-

телство от асистенти[394]" и за това съществуват някои основания; тези дейци стават министри на възраст, когато би трябвало да се задоволяват с постове на заместник държавен секретар. Именно тази липса на рутина обаче дава сила на новото правителство. Министрите са от поколението на Хуан Карлос; подобно на него те имат волята да принадлежат на своето време и да приспособят институциите към реалното състояние на страната. Те много приличат на своя ръководител Адолфо Суарес, който от месеци се подготвя за ролята на главен двигател на прехода. Наблюдателите не удостояват с интерес едно иначе необичайно събитие. Три седмици по-рано (на 9 юни) като генерален секретар на Движението именно Адолфо Суарес представя пред франкистките Кортеси проектозакона за политическите партии, а не председателят на правителството Ариас Наваро или министърът на вътрешните работи Фрага. В тази връзка Суарес произнася реч, която би трябвало да учудва, но цялата значимост на която е осъзната едва през юли. Говорейки за неотдавнашното изказване на Хуан Карлос пред Конгреса във Вашингтон, Суарес подчертава необходимостта от признаване на плурализма: в Испания през 1976 г. вече съществуват организирани политически сили, независимо дали са наричани партии или по друг начин; те не могат да бъдат игнорирани. Суарес говори и за неотложната необходимост да бъдат легализирани правата за събрания, свободата на словото, правото на сдружения и манифестации; той говори също така за създаване на Камара, избрана чрез всеобщо гласуване и призвана да бъде говорител на страната: едва след избирането на една такава институция правителството ще разполага с надеждни събеседници, от които да се информира какво реално иска народът, а то може да се окаже доста различно от онова, което мислят членовете на франкистките Кортеси. Адолфо Суарес не е нито кариерист, нито марионетка, манипулирана от Торкуато Фернандес Миранда, както твърдят неговите противници, а човек с тънък политически усет, както това се доказва от последващите събития. Той е типичен представител на съвременна Испания, желаеща да тръгне по пътя на демокрацията, без обаче да се отрича от близкото минало. На него му се пада трудната задачата да изгради демокрацията, изхождайки от франкисткото законодателство и при формално спазване на законодателната форма, създадена от каудильото именно за да се избегне всяко евентуално отклонение от принципите на Движението. Суарес се справя блестящо с тази своя мисия. За по-малко от година той лишава режима от неговото съдържание и установява демократична монархия, при това с одобрението на франкистките институции.

Суарес прави декларации, предназначени да успокоят демократичната опозиция. Той заявява, че суверенитетът принадлежи на народа – това не е очевидно за всички; той говори за формиране на представително правителство; обявява частична амнистия и започва подготовка за политическа реформа; поема ангажимент да организира парламентарни избори с всеобщо избирателно право преди 30 юни 1977 година. На 30 юли 1976 той наистина обявява амнистия, която не включва членовете на баската организация ЕТА, преследвани за терористични актове. Професорите Арангурен, Гарсия Калво и Тиерно Галван са възстановени в университета единадесет години след като са прогонени от Франко. Стотици политически и синдикални активисти получават отново свободата си. Това обаче все още не е достатъчно, за да бъде убедена опозицията, която продължава да се съмнява; получилите амнистия се страхуват да не попаднат отново в затвора, тъй като са членове на организации, които все така остават извън закона. Опозицията стои твърдо на своите позиции. На 10 септември Суарес потвърждава решението си да даде думата на народа – единствения носи-

тел на националния суверенитет. На следващия ден, на 11 септември, той разрешава на каталонците да честват „националния" си празник, наречен *Diada*. За първи път от 1939 г. каталонското знаме *senyera* се вее по улиците и един млад активист-регионалист – Микел Рока, взима думата и говори на каталонски пред своите съотечественици, стекли се с хиляди, за да настояват за свобода за своя народ. Не последва никаква реакция. Дори и това обаче не променя убеждението на опозицията, която запазва своите опасения. Демократичната координация няма доверие в това правителство, което смята за неспособно да отговори на очакванията на страната поради съмнителния си произход и състав. Тя настоява за започване на друг процес, а именно за формиране на временно правителство и избиране на учредително събрание, което да реши каква да е формата на управление – република или монархия. Според нея изграждането на демократични институции предполага не подобрения, а цялостно скъсване с миналото. Следователно, ако иска да успее, Суарес трябва да тръгне по напълно нов път, с риск да настрои срещу себе си франкистите, които имат силни позиции в държавния апарат. Той отказва да приеме делегатите на Координацията, но провежда поредица от лични срещи с левите ръководители и по-конкретно с Раул Мородо от Народната социалистическа партия и с Фелипе Гонсалес от ИСРП. С помощта на посредници той установява тайни контакти и с генералния секретар на Испанската комунистическа партия Сантяго Карильо.

На 8 септември Суарес събира висшите ръководители на армията, за да им изложи общите линии на предстоящата реформа: избиране чрез всеобщо избирателно право на две камари – конгрес на депутатите и сенат; той не казва, че тези събрания ще бъдат учредителни, но в това никой не се съмнява. Офицерите изглеждат убедени; те настояват единствено Комунистическата партия да не бъде легализирана. Дали Суарес им е обещал това, не е известно. Министърът на флота (който е адмирал) подава оставка, за да не му се налага да поръчителства за проекта; той е заместен от адмирал от запаса, след като други действащи офицери отказват това назначение. На 8 октомври 1976 г. Националният съвет на Движението одобрява реформата; само тринадесет представители гласуват против, а шестима се въздържат. Най-трудното все още предстои, а то е да се получи съгласието на франкистките Кортеси. В средата на ноември парламентът се подчинява с голямо мнозинство: 425 гласа „за", 59 „против" и 13 „въздържали се". Само година след смъртта на Франко това политическо самоубийство трудно може да бъде разбрано. До известна степен то може да се обясни с пасивността на тази институция, привикнала да гласува, без да обсъжда онова, което ѝ се предлага, но преди всичко трябва да се посочи интелигентността на Суарес, подкрепен от председателя на Кортесите Торкуато Фернандес Миранда. Суарес обявява, че реформата ще бъде подложена на референдум. Франкистите не се поддават. За първата годишнина от смъртта на каудильото те събират огромно множество хора; чуват се викове от типа: „Суарес – оставка!"[395] Опозицията е объркана. Нищо не се случва така, както тя си го е представяла. Правителството я поставя в неудобно положение: тя не може да се противопостави на такъв проект, който по същество отговаря на нейните стремежи, обаче не иска и да одобрява процес, който не е обсъждан с нея и който налага на нова Испания монархическа форма на управление; тя избира да се въздържи... с надеждата, че народът ще гласува „за"[396]. На 15 декември 1976 г. 94 % от гласувалите ратифицират закона за политическите реформи; в референдума взимат участие 77,7 % от избирателите. В съответствие с този текст Суарес веднага прокарва закона за политическите сдружения (който позволява създаването на партии), избирател-

ния закон със самостоятелни партийни листи и с пропорционално представителство, коригирано в полза на партиите, спечелили най-много гласове, както и закона за синдикално сдружаване, който слага край на монопола на вертикалните синдикати на франкизма. С декрет той разпуска трибунала за публичния ред, прочул се строгостта на налаганите репресии. Суарес пристига в Барселона и произнася думите, които каталонците очакват: признаване на каталонската идентичност и правото на каталонския език да стане официален език в Каталония.

Референдумът разрушава всички планове на опозицията. Народът е казал своята дума. Ще бъдат проведени избори за формиране на учредителни събрания, които да съставят нова конституция, и това ще стане в рамките на монархията. Идеята за демократичен разрив е изоставена. Суарес печели победа, а заедно с него и Хуан Карлос. През януари той приема делегатите на Демократичната координация, т. нар. комисия на деветимата, която включва представители на всички политически течения с изключение на Комунистическата партия, но тези разговори вече не са от голям интерес. Занапред всяка от партиите ще играе сама за себе си; целта им вече е да получат възможно най-много места в бъдещия парламент. Едни след други партиите депозират своите уставни документи, за да се съобразят със закона. За повечето от тях не съществуват проблеми; ИСРП се съгласява, макар и временно, с монархията. Остава Комунистическата партия. Тя трябва да действа бързо, ако не иска да бъде изтласкана в периферията.

От 5 до 8 декември, само дни преди референдума, все още нелегалната ИСРП прави голям удар, като организира в Мадрид своя XXVII конгрес. Фелипе Гонсалес се появява на трибуната, заобиколен от ръководителите на братски партии: Вили Бранд, нобелов лауреат за мир, Улоф Палме, Пиетро Нени, Франсоа Митеран[397]... Това се прави, за да се покаже, че ИСРП се ползва с подкрепата на международното обществено мнение. Налице е публично обявена кандидатура за бъдещето: социалистите заявяват, че се чувстват призвани да управляват. Правителството не се намесва. Занапред ИСРП има право на официално седалище. Тя е легализирана няколко седмици по-късно. Комунистическата партия не може да не напомни, че трябва да се съобразяват и с нея. На 10 декември генералният секретар Сантяго Карильо, който се е завърнал нелегално през февруари, дава пресконференция в самия център на Мадрид. Така правителството е поставено в затруднение; то трябва да реагира, ако не иска да изпадне в смешно положение. Карильо е арестуван на 22 септември. Какво обаче да се прави с него? Той е по-неудобен в затвора, отколкото в нелегалност. Дали да не бъде експулсиран отново? Той няма да пропусне да се завърне и всичко ще започне отначало. На 30 декември Карильо е освободен под гаранция. Всичко говори, че се върви към легализация на Комунистическата партия, което шокира армията и хвърля в ужас франкистите, оставащи все така многобройни в държавния апарат. На 24 януари 1977 г. група крайно десни екстремисти нахлуват в един апартамент в центъра на столицата и разстрелват с пистолети петима комунистически адвокати, специализирани в защитата на работниците. Комунистическата партия не се поддава на провокацията. Напротив, погребението на жертвите ѝ дава възможност да покаже силата си и разбиране за своите отговорности. Хиляди демонстранти дефилират с издигнат юмрук под червените знамена, които никой не е виждал в Испания от април 1939 година. Няма речи, няма викове; само една впечатляваща тишина. Няма и инциденти; службите по реда бдят. Тези, които все още се съмняват, вече са убедени; чрез достойнството, което при тези обстоятелства показва Комунистическата партия, тя спечелва уважението на общественото мнение.

Преговорите за нейната легализация започват в най-голяма тайна. Суарес се

среща тайно с Карильо: той е готов да легализира Комунистическата партия, но това може да отнеме време. Междувременно той поисква от своя събеседник да прояви търпение и умереност и да даде нужните гаранции. Карильо разбира този език, но продължава натиска. Той организира публично събрание в компанията на Енрико Берлингуер и Жорж Марше[398]; това е отговор спрямо конгреса на ИСРП; целта е да се покаже, че испанските комунисти не са изолирани от Европа. Същевременно Карильо дава да се разбере, че той не оспорва монархията: важна според него е не формата, а съдържанието на режима. Той поисква официално легализиране на своята партия и депозира уставните ѝ документи пред министъра на вътрешните работи, който ги предава за мнение на Върховния трибунал. В сравнение с този на ИСРП, уставът на комунистите е учудващо умерен; той не съдържа нищо, което да противоречи на разпоредбите на Наказателния кодекс. Въпреки това Върховният трибунал се обявява за некомпетентен. Според него решението е политическо и трябва да бъде взето от правителството. На 9 април 1977 г. Суарес прави решителната крачка; той легализира Комунистическата партия. Само няколко министри са посветени в тази тайна, сред които е и ген. Гутиерес Мелядо, който трябва да информира военните членове на кабинета и да ги подготви. Те открито проявяват негативното си отношение, заявявайки, че са научили новината от вестниците, и публикуват заплашителна декларация: армията няма да позволи да бъде нанесен ущърб на обществения ред, на монархията и на единството на нацията. От своя стана Комунистическата партия се въздържа от всякаква тържествена показност и реагира успокоително. Тя организира публично събрание, на което Карильо застава на трибуната между две знамена: червеното знаме на комунистите и червено-жълтото знаме на монархията. Носталгичните представители на франкизма се вбесяват; ръководителите на армията имат усещането, че са измамени, но все пак се подчиняват. Легализирането на Комунистическата партия е съпроводено с впечатляващи жестове, като например завръщането от изгнание на изтъкнати републиканци. През април 1976 г. пристига и професор Клаудио Санчес Алборнос, който се е заклел, че докато трае диктатурата, няма да се върне в Испания и държи да бъде избран за президент на републиката в изгнание в момент, когато никой вече не вярва в нея[399]. През април и май 1977 г. Долорес Ибарури – *Ла Пасионария*, поетът Рафаел Алберти, анархистката ръководителка Федерика Монтсени и др. също се връщат в своята родина.

Изборите са определени за 15 юни 1977 година. Те ще се проведат със самостоятелни изборни листи за отделните партии и по коригирана пропорционална избирателна система. Сто петдесет и осем политически партии са легализирани и се борят за гласовете на избирателите! Поради реакцията си, когато Суарес е назначен начело на правителството, Фрага Ирибарне се оказва отхвърлен към десницата; той формира Народен съюз, в който влизат мнозина от бившите франкисти. През януари 1977 г. либералите и социалдемократите сформират Демократичния център; Адолфо Суарес се включва в него и естествено става негов ръководител[400]; скоро движението е преименувано в Съюз на демократичния център (СДЦ). В ляво се очертават ИСРП на Фелипе Гонсалес, Народната социалистическа партия на Тиерно Галван и Комунистическата партия. Избирателната активност е 80 %. СДЦ получава 34 % от гласовете и 165 места, ИСРП – 29 % и 118 места, Компартията - 9,5 % и 20 места, Народният съюз - 8,1 % и 16 места. Само 1,5 % от гласовете са дадени за Християндемокрацията, която няма нито един избран. Групите, идентифициращи се открито с франкизма, нямат никакъв успех. Той умира окончателно на 15 юни 1977 година. Впечатляваща е

аналогията с последните свободни избори, проведени в Испания през 1936 г., които донасят победата на Народния фронт: съотношението ляво-дясно остава непроменено; избирателната карта е същата. Начинът на гласуване (пропорционален с предимство за мажоритарните листи) води до формиране на две господстващи парламентарни групи – на СДЦ и на ИСРП.

След изборите Суарес прави промени в кабинета, който вече включва бивши членове на Движението, християндемократи, социалдемократи и генерал Гутиерес Мелядо. Три проблема привличат неговото внимание в момента, когато парламентът се готви да започне работа по конституцията: амнистията, отношенията със синдикатите и въпросът за автономията. И трите са решаващи за възстановяване на доверието и за създаване на благоприятен политически и социален климат; целта е в този решителен етап първите крачки на новия режим да не бъдат помрачени от скандали и конфликти.

Законът за всеобща амнистия е гласуван на 14 октомври 1977 година. Той обявява за невалидни всички присъди, произнесени след 1939 г. за политически провинения и за изказване на различно мнение. Прогонените през 1939 г. служители са възстановени на съответната им длъжност. Тази мярка е символична: те са твърде малко на брой – предимно членове на преподавателското тяло и дипломати, и освен това са в напреднала възраст, за да заемат отново своя пост, но тази крачка има значителен психологически ефект. Изгнаниците се завръщат с гордо вдигната глава, за разлика от онези, които са се възползвали от частичните помилвания на Франко и които впоследствие е трябвало да понасят мълчаливо сарказмите на фалангистите. Страницата е затворена; вече няма „червени" и „националисти", а само испанци, равни по своите права и достойнство. Хуан Карлос изпълнява обещанието си: той става крал на всички испанци. Посещението, което той държи да направи в Мексико при вдовицата на бившия президент на републиката Мануел Асаня, е израз на почитта, която нова Испания отдава на републиканска Испания.

При първите си крачки през 1931 г. републиката е принудена да се бори с трудна конюнктура – тя трябва да се справя със социални конфликти, съпътствани от мощни манифестации. Положението през 1977 г. е не по-малко деликатно; през януари-февруари 1976 г. загиват стачници и манифестанти. Социалното раздвижване рискува да предизвика нови напрежения и разделения, трудно съвместими със спокойствието на конституционния дебат. За да ги преодолее, Суарес преговаря с Комунистическата партия и постига споразуменията, познати под името „Пакт от Монклоа"[401], към които се присъединява и ИСРП. Те са ратифицирани от Конгреса на депутатите на 3 октомври с почти пълно единодушие[402]. Пактът предвижда да се намалят с 10 % бюджетните разходи, да се сведе инфлацията до 15 % и да се блокират заплатите.

През последните години на франкизма в Каталония и в Баския отново се появяват искания за автономия. Правителството на Суарес се ангажира да се съобразява с тях. Баските и каталонските депутати започват да се събират, за да изработят проекти за статута. За да се избегне възможно наддаване, Суарес предприема смела инициатива. Той се обръща пряко към ръководителите на бившето баско правителство и на бившия Женералитат на Каталония, и двамата в изгнание, и им предлага незабавно да бъдат възстановени институциите, които те въплъщават. По този начин той им предоставя легитимността, която Франко им е отказал. Каталонецът Жозеп Тараделяс приема незабавно. Един декрет-закон от 29 септември 1977 г. възстановява Женералитата на Каталония. Тараделяс се връща от изгнание и на 23 октомври се установява тържествено в Барселона,

където формира изпълнителен съвет на широка основа. Каталонците от вътрешността на страната биха предпочели да кажат собствената си дума, но им е трудно да протестират срещу едно решение, което бележи завръщане към ситуацията от 1939 година. Тараделяс е посрещнат ентусиазирано. Суарес има по-малко успех с Баския, където атентатите на ЕТА поддържат напрежението. Ръководителят на баското правителство в изгнание Лейсаола предпочита на остави думата на народните избраници. Едва на 17 ноември 1978 г. е формиран общ баски съвет, чийто председател е социалист, тъй като ИСРП получава най-много гласове на изборите от 15 юни. Така преходът от франкизъм към демокрация е извършен, без да се нарушат правилата, установени от стария режим; именно създадените по времето на Франко институции възприемат създаването на демократичния ред; няма скъсване, както настоява опозицията, и това е вярно с едно изключение: автономията на Каталония. В този случай има открито нарушение на франкисткото законодателство и скъсване с миналото. Суарес изпреварва гласуването за конституция, като възстановява Женералитата и признава легитимността на Тараделяс, последователя на Компанис, когото Франко заповядва да разстрелят.

Испанският преход е даван за пример. Той показва как може да се премине без драма от авторитарен режим към демокрация. По общо мнение преходът се характеризира с три особености.

Той е проведен от действащата власт и хората, които я въплъщават, а именно от краля Хуан Карлос и от ръководителя на правителството Адолфо Суарес, които действат в отличен синхрон. Трябва специално да се акцентира върху ролята на тези две политически личности за успеха на този изключително деликатен за управление процес. Хуан Карлос бързо печели симпатиите на испанците, които престават да виждат в него наследника, посочен от Франко. Той не напуска резиденцията в Сарсуела, която му е предоставена от 1969 г.; кралският дворец в Мадрид[403] служи единствено за официални церемонии: приемане на държавни глави, връчване на акредитивни писма от посланици, международни конференции и т. н. Като застава над партиите и се представя за гарант на националното единство и въплъщение на една историческа общност, която се приспособява към съществуването на регионални култури, Хуан Карлос сдобрява нацията и монархията, нещо, което не се оказва по силите на Алфонсо XIII[404]. Кралица София също много спомага за създаване на представата за демократична монархия чрез ролята, която играе в културния живот на страната. Относно Суарес, той печели възхищение заради начина, по който осъществява промяната. Той доказва своята власт, твърдост и гъвкавост едновременно – поема и рискове, когато става дума за легализацията на Комунистическата партия, и успешно изпълнява мисията, която кралят му е възложил, а именно да установи демокрацията в Испания.

Масовите манифестации поддържат натиска върху правителството с искания за амнистия и за политически свободи, но всичко минава без ексцесии. Испанският народ възлага надеждите си на синдикални и партийни организации, не всички от които са получили (и с основание) демократично освещаване, но това не им пречи да са достатъчно представителни за състоянието на общественото мнение. Той им оказва доверие, за да поставят институциите в хармония с реалното положение в страната. Франкизмът е мъртъв много преди смъртта на Франко. Доказателство за това е фактът, че във всички избори, проведени след 1977 г., онези, които се идентифицират с него или с авторитарната крайна десница, никога не успяват да получат повече от 2 % от гласовете. В Испания не

съществува нищо, което да е сравнимо с Френския национален фронт.

И накрая, испанският преход се извършва чрез консенсус. С общо съгласие партиите решават да погребат миналото. Победителите от 1939 г. разбират, че е завършила една епоха; те вече са готови да приемат завръщането на бившите победени. Жертвите не издигат призиви за отмъщение и не настояват за обезщетение. Няма нито разчистване на сметките, нито чистки в армията, полицията или администрацията. Двадесет години по-късно някои съжаляват за това, но по онова време несъмнено такава е цената, която трябва да бъде платена, за да се постигне помирението между самите испанци. Постоянно се дискутира и преговаря по реформите, методите им на приложение и сроковете за изпълнение. Мнозинството не се опитва да наложи своя закон на малцинството; то го убеждава по определени точки и се оставя да бъде убедено по други пунктове. Тази Испания, която в чужбина (и по-конкретно във Франция) е смятана за готова да се саморазкъса след смъртта на Франко, дава на света пример за мъдрост и зрялост. Конституцията от 1978 г. е още едно доказателство в това отношение.

Конституцията от 1978 г.

Въпреки че никога не е заявено открито, за всички е ясно, че избраните през юни парламентаристи ще бъдат призвани да дадат конституция на страната. Суарес се стреми да върви бързо напред – група експерти трябва да напише кратък текст, който да бъде одобрен от парламента. Депутатите обаче са на друго мнение и Суарес се подчинява. Ограничен комитет от 7 избрани – *ponencia* – започва работа. Той включва пропорционално представителство на всички тенденции: трима члена на СДЦ, двама на ИСРП, един от Народния съюз и един комунист. ИСРП се отказва от едно свое място, за да даде възможност на каталонеца Микел Рока да говори от името на баските и каталонските автономисти; баските бързо показват, че не се смятат за ангажирани с това, което Рока може да каже. Комитетът определя методите си за работа: неговите членове се задължават да спазват най-строга дискретност по отношение на дискусиите, провеждани между тях, което ще предотврати възможен натиск и изкривявания, предизвикани от публичността на дебатите. Всичко протича в тесен кръг. Целта е да се стигне до текст, който да е задоволителен за всички. Обсъждането на отделните точки се провежда на неформални срещи в някой салон или просто около маса в ресторант, където може да се дискутира спокойно. Това безспорно е първият пример, когато една конституция е редактирана от депутати, чиято основна грижа е по възможност да се достигне до единодушие. И наистина, предварителният проект, представен на компетентната комисия в Кортесите на 5 май 1978 г., е подписан от всички членове на Комитета и е допълнен в хода на общата дискусия. На 31 октомври 1978 г. проектът за конституция е одобрен от конгреса с почти пълно единодушие; единствени депутатите от Баската националистическа партия се въздържат. Тази конституция се характеризира с три особености: тя затвърждава монархичната форма на режима, установява парламентарна монархия и признава на регионите правото да еволюират към повече или по-малко пълна автономия.

Монархичната форма на режима е отстъпка от страна на левицата, която се отказва от едно от принципните си искания – възстановяването на републиката. Кралят е определен като държавен глава, символ на единство и приемственост. Короната се наследява от потомството на Хуан Карлос, който самият е „законен наследник на историческата династия". Последното твърдение се ограничава просто да констатира фактите; не става дума за реставрация на Бурбоните по

същество, но това не е и монархията, установена от Франко. Конституцията от 1978 г. налага монархия от нов тип, в която титулярът на короната е отделен от действащото правителство и от политическите превратности. За разлика от повечето конституции от XIX век, според които суверенитетът е споделен между краля и нацията, представлявана от Кортесите, конституцията от 1978 г. обявява, че „националният суверенитет принадлежи на испанския народ, от който произтичат и всички власти в държавата", включително и Короната, ако се тълкува правилно. Разбира се, кралят трябва да бъде информиран за държавните дела; в този смисъл той може да председателства Министерския съвет, но само „по покана на министър-председателя" (чл. 62, ал. 8).

Парламентът (*Cortes generales*) включва две камари, които са избирани чрез всеобщо гласуване: Конгрес на депутатите, представляващ населенията, и Сенат, който е „камара за териториално представителство". Въпреки последното определение Сенатът по своя състав и компетенции много напомня на горното събрание на унитарните държави – какъвто е например Сенатът във Франция, - отколкото на горната камара на федералните държави – какъвто е Сенатът на САЩ[405]. Кралят посочва министър-председател, който трябва да поиска вот на доверие от Конгреса на депутатите: на първия тур се изисква абсолютно мнозинство на членовете на Конгреса; при втория тур е достатъчно и обикновено мнозинство, но ако то липсва, парламентът се разпуска и се организират нови избори в срок от два месеца. Получил веднъж доверието на Конгреса, министър-председателят избира своите министри. Учредителите се стремят да създадат условия за формирането на силна изпълнителна власт. Страхувайки се, че нито една от партиите няма да разполага с достатъчно мнозинство, те предвиждат разпоредба за избягване на нестабилността на правителството: то може да бъде свалено само след гласуване на предложение за оставка, в което трябва да фигурира името на човека, натоварен да състави новото правителство; следователно, за да бъде свалено действащото правителството, мнозинството от Конгреса трябва предварително да се договори за нова програма и конкретно име; натрупването на различни критики не е достатъчно за целта.

Оригиналността на конституцията от 1978 г. се дължи и на мястото, което се отделя на регионалните автономии: „Конституцията е основана върху неразривното единство на испанската нация, общата и неделима родина на всички испанци; тя признава и гарантира правото на автономия на националностите и на регионите, които я съставляват, както и солидарността между тях" (чл. 2). Следователно текстът предвижда два вида автономни общности; едните са формирани от „националностите", а другите – от регионите. Тази редакция дава две предимства: тя признава историческата, културната и езиковата идентичност на Каталония и на Баския, дефинирани като „националности". Това понятие е въведено по настояване на каталонеца Микел Рока. То не предоставя на историческите националности някаква привилегия по отношение на останалата част от Испания, тъй като другите провинции имат правото, ако пожелаят, да се прегрупират, за да формират автономни общности.

Всяка общност разполага със собствено законодателно събрание и свой правителствен съвет. Конституцията предвижда, че държавата може да прехвърли на автономните общности твърде широки компетенции: териториалното устройство, съобщителната мрежа, развитието на икономиката, образованието и културата, туризмът, здравеопазването и т. н., но при условие че се спазва общонационалният интерес, националната солидарност и икономическото и социалното планиране. „Кастилският е официален испански държавен език [...]. Оста-

налите испански езици също са официални, но в съответните автономни общности" (чл. 3).

Прегрупирания между провинциите се извършват още преди гласуването на конституцията. В крайна сметка се обособяват седемнадесет автономни общности, между които конституцията установява известно разграничение:

— историческите общности, получили статут на предавтономия, са: Баския, Каталония, Галисия и Андалусия, към които са включени Навара, Канарските острови и Валенсия; това са общности, наричани автономия по бързия път;

— другите общности са наричани автономия по бавния път. Някои от тях се смаляват до една единствена провинция (Астурия, Риоха, Кантабрия, Мадрид и Мурсия); други групират в себе си по няколко провинции (Кастилия – Леон, Кастилия – Ла Манча, Естремадура, Арагон, Балеарските о-ви).

Като предоставят на общностите възможност сами да определят компетенциите, които очакват да придобият в предвидените общи рамки, учредителите предлагат гъвкава система, която покрива всички възможности от обикновената децентрализация до най-пълната вътрешна автономия. На практика всички общности очакват да вървят към втората формула и правителствата не се противопоставят на това[406]. Организацията на съвременна Испания въобще не прилича на френската регионализация; автономните испански общности разполагат с много по-големи права в сравнение с френските региони[407]. Структурата на Испания на практика е като на федерална държава, без да е наречена така. Понятието федерализъм е избягнато поради лошите спомени, които буди, а именно за кантонализма от 1873 година. Дали тази реалност ще може дълго да се пренебрегва?

Заслужават да бъдат разгледани и две други разпоредби на конституцията, създаващи: защитник на народа (омбудсман), чиято роля е да наблюдава спазването на правата и свободите на гражданите; и конституционен съд, призван да решава дали даден закон противоречи на конституцията и да защитава гражданите срещу нарушенията на правото от страна на администрацията (прибягване към *amparo*)[408].

Нека посочим също и нерелигиозния характер на държавата, снижаването на границата за пълнолетието до 18 годишна възраст, признаването на правото на отхвърляне на религиозния морал и премахването на смъртното наказание.

Конституцията е подложена на референдум на 6 декември 1978 година[409]. Избирателната активност е 67,11 %; броят на неучаствалите е особено висок в Баския, поради призивите на БНП, която не се присъединява към консенсуса[410]; това предвещава тревожно бъдеще. В страната като цяло конституцията получава подкрепа от почти 92 % от подадените гласове.

Първите демократични правителства (1979 – 1982)

След гласуването и одобрението на конституцията Кортесите са разпуснати. На 1 март 1979 г. са организирани общи изори в рамките на новите институции. Поради снижаването на възрастта на имащите право да гласуват (от 18 години), избирателите стават много повече, отколкото през 1977 г. – те нарастват с 3 млн., но неучастието достига 32 %, което може да се обясни по два начина: или част от младите избиратели е безразлична към политическите борби, или обществото като цяло проявява известно разочарование след възстановяването на демокрацията; двете обяснения не се изключват взаимно. Резултатите отразяват една тенденция, която ще се потвърди и в следващите избори, за да стане характерна черта на испанския политически живот: съществуват две гос-

подстващи партии, до които се нареждат различни по-малки формации, представляващи или левите избиратели, които не се разпознават в ИСРП (какъвто е случаят с Комунистическата партия), или регионалистките движения (като Баската националистическа партия и Хери Батасуна в Баския, центристката коалиция Конвергенция и съюз в Каталония, малки андалуски и канарски партии и др.), с подкрепата през 1977 г. на една дясна партия – Народния съюз на Фрага Ирибарне.

Преходът дължи много на Адолфо Суарес. Неговият престиж позволява на ръководената от него коалиция – Съюза на демократичния център (СДЦ) да получи 35 % от гласовете и благодарение на избирателната система да си осигури мнозинство в Конгреса: 168 от общо 350 места. С 30 % от гласовете и 121 депутата ИСРП се утвърждава като най-значимата лява сила. Много зад нея остава Комунистическата партия (10 % от гласовете и 23 избрани), Народният съюз (6 % и 9 депутата), Конвергенция и съюз (2,7 % и 8 избрани), Баската националистическа партия (1,7 % и 7 избрани), Хери Батасуна – баските екстремисти (1 % и 3 избрани)... Общинските избори от 1 април потвърждават тази биполярност, но този път големият победител в тях е ИСРП, която сама или в съюз с комунистите спечелва в много от големите градове, като се започне от Барселона и от Мадрид, където Тиерно Галван спечелва кметския пост.

Консенсусът е отминал етап – заявява Суарес веднага след изборите. Сега, когато почти всички тенденции са постигнали съгласие по въпроса за институциите, нормалната политическа игра влиза отново в правата си. Вече съществува мнозинство и опозиция. Все пак по най-парещите проблеми – социалните въпроси, отношенията с църквата, автономния процес – партиите се опитват да намерят взаимноприемливи решения.

Испания понася двойно последиците от петролния шок: както пряко, така и косвено, в резултат на кризата, която принуждава стотици хиляди емигрирали в страните от Европейската общност работници да се завърнат в Испания. За да се справи с този проблем, както и да подготви своето влизане в Общия пазар, Испания е принудена да рационализира промишленото си производство и да реорганизира такива сектори като металургията и въгледобива, текстилното производство, автомобилостроенето и електротехническата промишленост... От това следват масови уволнения и силно увеличаване на безработицата, но левите партии са се примирили с това, подписвайки със Суарес пакта от Монклоа през октомври 1977 година. Този договор е предназначен да снижи темповете на инфлация, които през 1976 г. са 25 %, но през 1978 г. спадат до 20 %, а през 1979-1980 г. – до 16 %. Синдикатите не са подписали пакта от Монклоа, който е сключен единствено между партиите. Обратно на някои твърдения, този пакт не премахва социалните конфликти, а само ги смекчава: конфликтите вече нямат онази острота, която е характерна за тях през франкистката епоха; сега те са от същата природа като във всяка демокрация – от едната страна стоят държавата и работодателите, които носят отговорност за общото управление на националната икономика, а от другата – работниците и потребителите, които се страхуват за жизненото си равнище. Синдикалните организации са сродни по характер с тези от съседните страни. Премахването на вертикалните синдикати на франкизма позволява на Общия съюз на труда (ОСТ), близък по своите позиции до ИСРП, да се възстанови. За сметка на това НКТ и анархосиндикализмът изчезват. Работническите комисии, зародили се в условията на нелегалност, укрепват и се развиват. Професионалните избори показват, че тези две организации обединяват голямото мнозинство от работниците. През март 1978 г. работнически-

те комисии получават 35,8 % от гласовете; през декември 1980 г. те вече имат само 30,7 %, а през 1983 г. достигат 33,4 %. В същото време ОСТ получава съответно 22,7 %, 29,7 % и 36,7 %. – подобно на Франция, процентът на синдикализация остава относително слаб.

Религиозните въпроси, които съдействат за провала на републиката от 1931 г., вече се разполагат в една по-малко конфликтна рамка като резултат от две едновременни събития: от дистанцията, която църквата е заела по отношение на режима през последните 10 години на франкизма, както и от засилването на светския характер на обществото. Все пак част от католическата йерархия не се примирява с това развитие. Наред с Таранкон, епископа на Мадрид, който по време на церемонията по коронясването тържествено окуражава Хуан Карлос да върви по пътя на демокрацията и плурализма, има и други прелати, като епископа на Куенка Монсеньор Гера Кампос, които отхвърлят „безбожната конституция за християнския народ[411]". Религиозният въпрос все пак не намира никакво място в изборната кампания от 1977 година. СДЦ, чийто състав напомня на СЕДА преди 1936 г., се старае да не изглежда като партия на религиозна основа. Повишен процент католици изглежда гласуват за ИСРП – по някои оценки между 38 и 55 % – като 45 % от привържениците на тази партия се обявяват за вярващи. Конфликти възникват и във връзка с образованието и с декриминализирането на абортите и разводите. По последните две точки СДЦ се разделя: предложеният от правителството на Суарес закон е приет само благодарение на благоприятното гласуване от страна на социалистическата опозиция. По отношение на финансирането на църквата е постигнат компромис: приемайки новия принцип, данъкоплатците започват да плащат по-висок данък общ доход, като увеличението е предназначено именно за тази цел. И накрая, отношенията между държавата и Ватикана навлизат в нова фаза. На 9 юли 1976 г. Хуан Карлос сам се отказва от привилегията на патронажа: занапред назначаването на епископите е в ръцете изключително на Светия престол. Договорът от 3 януари 1979 г. констатира, че конкордатът от 1953 г. е престанал да действа и определя конкретни норми за решаване на проблемите, които могат да възникнат между църквата и гражданското общество[412].

Създаването на автономните общности, ритъмът на приемане на различните уставни документи и списъкът на прехвърляните компетенции създават условия за появата на разногласия и за наддаване между регионите и партиите, но това са въпроси, на които тук няма да се спираме[413]. С обещания за по-нататъшни подобрения, различните общности получават своите уставни документи между 1979 г. и 1982 година. Еускади – Баския, Каталония и Галисия, т. е., районите, където исканията за автономия датират от най-дълго време, постигат най-важните си искания; по-конкретно, те получават право на собствено образование, здравеопазване и полиция. Освен това Еускади и Навара се ползват от специфичен данъчен режим и възобновяват по-ранните икономически споразумения: тези две общности получават право да събират данъци, като отделят част от тях за държавата[414]. Баските не са напълно доволни. Те настояват за право на самоопределение и дори на независимост[415]. Това различие е в основата на тероризма, който не престава да помрачава политическия климат в Испания. БНП отхвърля употребата на насилие за постигане на независимостта. Не такъв е случаят при ЕТА, основана през 1959 г. от млади активисти, които смятат, че БНП е твърде умерена и оспорват нейния религиозен характер. През 1974 г. военнополитическата фракция на ЕТА се отказва от въоръжената борба и основа нова партия, бореща се за независимост – *Euzkadiko Eskerra* (баска левица).

Мнозинството от ЕТА обаче продължава да е убедено, че съдбата на баската нация няма да бъде свързана с „изборната аритметика". Тази нелегална организация предварително отхвърля изборните резултати и разчита единствено на насилието, за да постигне своите цели. ЕТА смята, че смъртта на Франко по никакъв начин не променя ситуацията: баският народ все така е потискан от испанската държава, окупиран е от нейната армия, преследван е от нейната армия и полиция, останали неочистени от старите кадри и използващи същите методи на мъчения срещу баските националисти. ЕТА е представена политически от основаната през октомври 1976 г. партия на Хери Батасуна и изразява своите виждания, като издава всекидневника *Egin*, печатан в тираж от 42 000 броя. Тя се радва на подкрепата на част от населението, както и на снизходителното отношение – за да не кажем нещо повече – на част от баското духовенство, което доскоро отказваше да осъди терористичните атентати и дори напротив, проявяваше своята действена симпатия за т. нар. *abertzales* (патриотите), които намират убежище в свещените обители и които, загивайки в битката – понякога жертви на бомбите, които сами поставят, – имат право на почти официално погребение. Нека припомним накрая и за съществуването непосредствено пред Баския на френското „свещено убежище", където намират подслон издирвани от полицията баски активисти и където те разполагат с всички възможности да подготвят нови атентати.

Всичко това позволява да се разбере силата на ЕТА от 1975 г. насам. Организацията съзнателно избира да се противопостави на демократичния процес и с оръжие да постигне независимостта, която всеобщото избирателно право не изглежда готово да приеме, поне не чрез всички средства. ЕТА засилва борбата. Тя увеличава броя на атентатите срещу обществени сгради; налага на индустриалците и търговците от Баския „революционен данък"; отвлича политически личности, които освобождава срещу откуп. Това, което ужасява общественото мнение, най-вече са индивидуалните атентати, убийствата на граждански гвардейци и на млади наборници, които изпълняват военната си служба в Баския, както и на висши офицери от цяла Испания. При демокрацията ЕТА се очертава като по-смъртоносна, отколкото при франкизма. От 1959 г. до смъртта на Франко на нея се приписват около 50 убийства, най-известното сред които е това на адмирал Кареро Бланко, но след смъртта на Франко тези убийства стават над 800. Висшите кадри на армията са особено предпочитана мишена. Десетина генерали са убити между 21 юли 1978 г. и 29 ноември 1984 г., без да се броят нисшите офицери, войниците от контингента и магистратите... ЕТА се стреми да провокира армията и да я подтикне да прекъсне демократичния процес, който терористичната организация смята за вреден спрямо интересите на баския народ. При това далеч не всички офицери са привърженици на промените. Еволюцията на обществото ги обърква. То създава условия за формирането на висша администрация и висши кадри, които постепенно завземат мястото, което военните са имали в държавната власт. С изчезването на франкизма офицерите загубват своя престиж. Ценностите, с които те се гордеят, вече се смятат за отживелица. От началото на XX в. армията е свикнала да защитава обществения ред срещу размирните дейности или поне смятаните за такива. Тази нейна задача се засилва при франкизма. След 1975 г. вътре в страната вече не съществуват врагове. Армията приема като скандал легализирането на Комунистическата партия. Установяването на автономиите ѝ изглежда като начало на разпадането на нацията; все пак именно тя се смята за гарант на националното единство и борбата срещу сепаратизмите е една от главните ѝ задачи. Най-общо казано,

армията е склонна да прехвърля върху демократичния режим отговорността за всички язви, от които страда испанското общество: упадък на нравите, престъпността, безредието. Тероризмът, който взема офицерите за привилегировани мишени, може единствено да ги ожесточава. Трябва все пак да се пазим от мащабни обобщения. Повечето офицери се чувстват некомфортно пред лицето на еволюцията на Испания, но те имат доверие в краля, който е върховен главнокомандващ на въоръжените сили – в тази функция го утвърждава конституцията от 1978 година. При погребването на жертва на даден атентат някои изразяват своя гняв и възмущение; случва се да се отправят укори към представените власти и дори към министъра на отбраната ген. Гутиерес Мелядо. Все пак като цяло офицерите показват голямо самообладание. Има период, когато не минава и седмица, без да е извършен атентат срещу техни другари. Повечето не се поддават на провокацията, но има и такива, които са изкушени да реагират срещу подобно развитие, което им изглежда подриващо основите на социалния ред и националното единство.

Операцията „Галаксия“[416] през ноември 1978 г. е един от тези неуспешни заговори. Целта е да се окупира дворецът Монклоа – седалище на правителственото председателство, – да бъде отвлечен Суарес, а властта да се даде на военна хунта. Аферата е разкрита, преди заговорниците да преминат към действие. Един от тях – полковник Техеро от Гражданската гвардия – ще срещнем отново в една по-амбициозна операция през февруари 1981 година. Далеч сме от това да познаваме цялата истина от този пуч, но все пак можем да проследим неговото начало и развитие. Някои от заговорниците чисто и просто възнамеряват да установят военна диктатура. Други, по-проницателни, се застъпват за формиране на правителство на национално спасение, ръководено от военни, но с участието и на цивилни. Надмощие взимат вторите. В края на 1980 и началото на 1981 г. положението върви към силово решение. Към социалното напрежение и тероризма се прибавя и политическата криза: управляващата партия – СДЦ, е разделена; президентът Суарес, критикуван от свои доскорошни политически приятели, подава оставка. Заговорниците се възползват от тази липса на власт. Превратът е планиран за 23 февруари 1981 г. по време на дебата за встъпване в длъжност на бъдещия министър-председател. В тази връзка всички депутати ще бъдат събрани в полукръглата пленарна зала, така че ще бъде относително лесно да се завладее Конгресът, депутатите и министрите да бъдат взети за заложници и да се наложи нова власт. Като цяло, това означава повторение на превратa на ген. Павия, който през декември 1873 г. окупира Кортесите и поставя на власт ген. Серано. Първата част от този план протича точно по плана. Към 18,00 часа гражданските гвардейци на полковник Техеро проникват в пленарната зала с пистолети или автомати в ръце, стрелят във въздуха и заповядват на депутатите да легнат върху масите. Всички изпълняват тези заповеди с изключение на министър-председателя Адолфо Суарес, министъра на отбраната ген. Гутиерес Мелядо и Сантяго Карильо. Техеро обявява, че очаква пристигането на една високопоставена личност. Коя е тя? Вероятно ген. Армада, бивш член на кралския двор, който разчита на подкрепата на част от армията. Във Валенсия ген. Миланс дел Бош обявява военно положение и поставя бойни танкове по главните артерии на града. В останалата част на страната положението е неясно. Заговорниците са надяват, че кралят ще отстъпи пред този силов преврат, както Алфонсо XIII е отстъпил пред Примо де Ривера през 1923 година. На генералите се внушава, че Хуан Карлос ще оправдае операцията, ако тя успее. Всъщност не само че кралят не е в течение на нещата, но още от момента,

в който е информиран за ставащото, той лично телефонира на командирите на главните гарнизони и им заявява, че отхвърля преврата и е решен да му се противопостави. Той прекарва много часове в усилия да убеди армейските командири, че ще бъде абсурдно да се навлиза в една подобна авантюра, чието време отдавна е отминало, и че не съществуват други решения за проблемите на Испания, освен демократичните пътища на развитие. В 01,24 часа Хуан Карлос се появява по телевизията в парадна униформа, за да отхвърли тържествено действията на заговорниците и твърдо да подкани армията да остане лоялна на институциите, които Испания е създала чрез свободни избори. На 24 февруари сутринта Техеро и неговите хора се предават. Миланс дел Бош отменя извънредното положение. На 26-и стотици хиляди граждани на Мадрид излизат на манифестация, за да заявяват своята привързаност към демокрацията; начело вървят ръководителите на политическите партии, от левия до десния спектър, от Фрага Ирибарне до Сантяго Карильо.

Неуспехът на преврата свидетелства за необратимия характер на демократичния процес. Дори след като са изгубили някои от своите илюзии, испанците не се склонни да се връщат назад. Едно благоприятно обстоятелство им позволява по-добре да осъзнаят какво всъщност се случва. Завладявайки Конгреса, хората на Техеро не си дават сметка, че телевизионните камери и микрофоните на радиостанциите са включени, за да предават пряко дебата по влизането на министър-председателя в длъжност. В продължение на много минути милиони телезрители и радиослушатели виждат и чуват всичко, което се случва: военните нахлуват с оръжие в ръка, стрелят във въздуха, принуждават със заплаха народните представители и министрите да залегнат, а генерал Гутиерес Мелядо, който става от своята маса, за да призове войниците към дисциплина, получава удари и ругатни от Техеро... Тези недостойни за една велика държава сцени изправят испанците срещу конспираторите. Напълно е възможно да се допусне, че и много офицери са били шокирани от недостойната светлина, в която армията сама се представя. Отношението на Хуан Карлос се оказва решаващо. Той единствен разполага с достатъчна власт, за да принуди военните да уважават институциите. И кралят го прави с възможно най-голяма решителност. През онази нощ Хуан Карлос премахва и последните съмнения, които биха могли да съществуват в съзнанието на някои. Той окончателно си спечелва демократична законност, проявявайки се като гарант и защитник на утвърдените от народа институции. Испанците са му признателни. Първородният грях, свързан с това, че е бил посочен за наследник от Франко, вече е изтрит.

Опитът за преврат на Техеро дава на общественото мнение възможност да осъзнае, че демокрацията все още може да бъде поставена под въпрос. Той позволява да се провери и до каква степен испанците са привързани към нея. И накрая той прави очевидно безсилието на правителството на Адолфо Суарес. Един любопитен парадокс – човекът, благодарение на когото е възстановена демокрацията, много трудно успява да приеме някои от правилата на нейното функциониране. Суарес е блестящ в личните контакти с ръководителите на опозицията през 1976 и 1977 г.; това е един обаятелен човек, ще каже за него Сантяго Карильо. Той съумява да ги убеди в добрата си воля и в своята решимост. Постоянно държи инициативата; преходът е провеждан според избрания от него ритъм и в съответствие с плана, съгласуван с краля. Така, в крайна сметка, опозицията приема инициативата, която отначало е отхвърляла. По време на този труден период Суарес се налага като майстор на политическата игра. Телевизионните му изяви спечелват испанците на негова страна. Младостта, представи-

телността и очевидната му искреност го превръщат в най-популярния испански политик след краля. Изборите от 1979 г. са неговата победа. Изборната коалиция – СДЦ, която той извежда към успеха, му дължи почти всичко. Суарес е воден от прозрението, че Испания желае да бъде управлявана от центристка сила, и спечелва надпреварата.

Качествата, които са толкова полезни за Суарес през периода 1976-1979 г., частично се обръщат срещу него след март 1979 година. Той не се чувства в свои води в парламентарните дебати и продължава да се изявява по телевизията, където изказванията му все така се следят с внимание и интерес. Много обича да се среща и разговаря с журналисти, но избягва пресконференциите. Той се държи така, сякаш се страхува от публичен дебат и от конфронтацията с много събеседници наведнъж. През май 1980 г., когато опозицията депозира питане към правителството относно цензурата, Суарес оставя своите министри да отговарят на Фелипе Гонсалес, а той като министър-председател остава безмълвен на своята банка. Освен това Суарес не успява да наложи необходимата дисциплина и единна линия на поведение в рамките на самия СДЦ. Различните съставни партии имат разногласия помежду си и Суарес не успява да ги сплоти. Той се стреми да преобразува тази изборна коалиция в добре структурирана партия, но методите му на действие са възприети като авторитарни. СДЦ постепенно се разпада. На 27 януари 1981 г. Суарес подава оставка. След трудни преговори Леополдо Калво Сотело го замества в края на февруари. Именно от тази криза се опитват да се възползват пучистите на 23 февруари. СДЦ се запазва в продължение на още една година, но броят на напускащите коалицията продължава да расте. Фернандес Ордонес и социалдемократите се насочват към ИСРП, а дясното крило се присъединява към Народния съюз на Фрага. СДЦ се саморазпуска на 22 февруари 1982 година. Суарес е изолиран и през август същата година основава една центристка партия – Демократичния социален център (ДСЦ).

Изчезването на СДЦ е признак за протичащото политическо преструктуриране в демократична Испания. Основавайки Народния съюз през 1977 г., Фрага Ирибарне се надява да привлече голяма част от испанците, които чувстват носталгия към предишния режим. Той смята, че онези, които остават верни поне на някои от франкистките ценности, са много повече, отколкото те са в действителност. Това е грешка; изборите от 1977-1979 г. показват, че франкизмът, дори и в умерените си форми, вече е загубил всички позиции. Фрага изважда от това необходимата поука. Занапред неговият стремеж е да трансформира Народния съюз в голяма дясна партия – „либерална, консервативна и прогресистка", чиято програма ще включва защитата на социалните принципи, вдъхновени от християнското учение, защитата на единството на Испания въпреки регионалните различия и интеграцията на Испания в обединяваща се Европа.

За левия електорат се борят две партии: Комунистическата партия и Испанската социалистическа работническа партия (ИСРП). Под ръководството на Сантяго Карильо Комунистическата партия заявява, че се дистанцира от СССР и еволюира към тъй наречения по онова време еврокомунизъм. Така тя се надява да получи облаги и от борбата си срещу франкизма, и от умереността, която показва по отношение на Суарес. Изборните резултати я разочароват. Комунистическата партия напразно се отказва от ленинизма (оставайки все пак вярна на марксизма) и от диктатурата на пролетариата, тъй като не успява да привлече масата от избирателите. Всъщност тази политическа линия е оспорвана и вътре в самата партия. Карильо е обвиняван в това, че няма друга перспектива, освен правителство на демократичен съюз със СДЦ и ИСРП. Просъветско настроени-

те членове, които ще бъдат наречени „афганци", тъй като подкрепят СССР при нахлуването му в Афганистан, се противопоставят на еврокомунистите. Освен това съществува противопоставяне между вътрешните активисти и завърналите се от изгнание, между младите и старите. Значимостта на тези вътрешни противоречия се проявява по време на X конгрес (юли 1981 г.): критикувайки Сантяго Карильо, обновителите предлагат промяна на политиката. Сам по себе си фактът, че е представена резолюция, различна от тази на политическото бюро, е твърде необикновено събитие за една комунистическа партия. На всичко отгоре този документ печели подкрепата на 1/3 от гласувалите. В отговор Сантяго Карильо изгонва най-решителните си опоненти – Мануел Аскарате, Хайме Сарториус, Кристина Алмейда и други, – като ги обвинява, че се занимават с фракционерска дейност. Така Карильо запазва позициите си в генералния секретариат. Той ще бъде сменен от един от своите помощници Херардо Иглесиас едва през 1983 г., без да е успял да превърне Комунистическата партия в голяма политическа сила.

За сметка на това ИСРП се утвърждава като главен обединител на левицата. Преди смъртта на Франко партията е разделена на съперничещи си тенденции: от едната страна са историческите ръководители, оставащи верни на битките на републиката; от друга страна са обновителите, убедени, че Испания се е променила и че новите проблеми изискват оригинални решения. Скъсването става на конгреса в Тулуза (1972 г.), но решителният поврат се проявява две години по-късно, на конгреса в Суреснес от 1974 г.: въпреки повечето очаквания, ръководството на партията е поето от един млад активист от вътрешността на страната – Фелипе Гонсалес. Той има силни позиции благодарение на подкрепата от страна на Социалистическия интернационал и по-конкретно на Вили Бранд и германските социалдемократи. Фелипе Гонсалес се утвърждава като символ на новата ИСРП: млад генерален секретар на една млада партия, средната възраст на чиито активисти е 40 години. През 1976-1977 г. Гонсалес е привилегирован събеседник на Суарес, който придава голямо значение на задачата да го привлече на своя страна: Суарес се нуждае от ясно демократично поръчителство, което може да му даде единствено сближаването с ИСРП. При нужда Суарес може да мине и без комунистите, но без ИСРП той би загубил всяко доверие, особено от страна на международното обществено мнение. Фелипе Гонсалес добре разбира това и умело използва своето предимство. Представяйки се едновременно като твърд и умерен, той споделя със Суарес заслугата, че е съдействал за успеха на този уникален преход. Избирателите са му благодарни за това. През 1977 г. ИСРП става втората по влияние партия в Испания. Тя отказва всякакъв изборен съюз: онези, които се стремят към сближение с нея, са поканени да влязат в нейните редици или да останат извън нея, като се борят под собствените си знамена и на собствена отговорност. Тази тактика успява: ИСРП поглъща Народната социалистическа партия на Тиерно Галван (април 1978 г.), а след това и социалдемократите като Фернандес Ордонес, прелели се към нея от СДЦ. През май 1979 г. Фелипе Гонсалес стига до извода, че ИСРП е допуснала грешка, като се е обявила за марксистка; „това вече няма смисъл – обяснява той – по отношение на един електорат от 5 млн. души, в който неграмотният селскостопански работник от Андалусия се нарежда до висшия каталонски кадър". Това заявление предизвиква напрежения в партията, където някои настояват за съюз с комунистите и за стратегия, насочена към обединение на левицата, аналогична на политиката, провеждана по същото време от френските социалисти. Представителите на т. нар. „критичен сектор" печелят мнозинство на XXVIII конгрес; те се съгласяват с преизбирането на Фелипе Гонсалес за генерален секретар, но заед-

но с това решават да бъде създаден управителен комитет, в който да бъдат представени всички тенденции, включително и спечелилата мнозинство – тяхната. Фелипе Гонсалес не приема подобен компромис и предпочита да се откаже от функциите си. Критиците не успяват да му намерят заместник. За излизане от задънената улица през септември 1979 г. се свиква извънреден конгрес, който бележи триумфа на Фелипе Гонсалес. Той успява да утвърди една нова линия, съгласно която ИСРП се отказва от всякаква връзка с марксизма. Това решение само узаконява едно развитие, което е започнало много по-рано, още на конгреса в Суреснес, когато Фелипе Гонсалес поема ръководството на партията. Той напразно отдава почит на великите предци, тъй като ИСРП от 1988 г. вече няма почти нищо общо с тази на Пабло Иглесиас. Вече не се говори за събаряне на капитализма, а за неговото по-правилно устройство, така че той да стане инструмент за модернизирането на Испания. На общинските избори от 1979 г. ИСРП сключва с Комунистическата партия споразумения, които ѝ позволяват да спечели такива важни общини като Мадрид и Барселона, но тя не е готова да повтори този опит (а още по-малко да го разшири) по отношение на всеобщите избори; не бива да се прави нищо, което може да изплаши избирателя, като за целта се избягва всичко онова, което би могло да напомня за Народния фронт. ИСРП смята, че тя и сама би могла да постигне победата.

СДЦ, Народният съюз, компартията и ИСРП са национални партии; те се стремят да разширят влиянието си в цяла Испания. Другите партии ограничават амбициите си в рамките на дадена автономна общност. Тази особеност се проявява особено ясно в Баския и в Каталония. Националните партии постигат важни успехи в тези два района, но се сблъскват с конкуренцията на регионалните формации. Баската националистическа партия (БНП) е не толкова партия, колкото движение, което се идентифицира с баския народ; тя се родее по-скоро с християндемократичното движение, но освен исканията за независимост не разполага с добре дефинирана идеология; тя например няма никакви скрупули да се съюзи със социалистите, за да формира баско правителство. Съвсем друг е случаят с Еускадико Ескера, както и с Хери Батасуна – политическото крило на терористичната организация ЕТА. И накрая, в Каталония, заедно с регионалните секции на ИСРП и компартията, е налице и една дълбоко вкоренена центристка група – Конвергенция и съюз, създадена през 1979 г. в резултат от съюза между Демократичната конвергенция и Демократичния съюз на Каталония. Първата формация, вдъхновявана от Жорди Пужол, се смята за наследник на Регионалистката лига на Камбо, а втората има християндемократическа ориентация[417]. Такива са политическите формации, които се представят пред избирателите на 28 октомври 1982 г., когато става очевидно, че парламентът от 1979 г. вече не е в състояние да излъчва стабилно мнозинство. Изборната активност е почти 80 %. Резултатите за конгреса на депутатите са следните:

	Дадени гласове (в %)	*Места*
ИСРП	48,43	202
Народен съюз	26,53	107
СДЦ	6,6	11
Комунистическа партия	4,05	4
ДСЦ	2,89	2
Конвергенция	3,69	12
БНП	1,89	8
Хери Батасуна	1	2

Гласуването представя характеристики, които заслужават да бъдат разгледани. На първо място, това е бляскава победа на социалистите, които получават много над обикновеното мнозинство в конгреса: 202 от общо 350 места. На второ място, това е сриването на Суарес и неговата партия ДСЦ, както и онова, което е останало от СДЦ: само 13 депутати са избрани с листите на тези две партии. На трето място, това е подемът на Народния съюз на Фрага, който се превръща в главна опозиционна партия. И накрая, това е отстъплението на комунистите, които загубват 19 места. По отношение на останалите може да се отбележи доброто представяне на каталонците-центристи на Жорди Пужол и на БНП, но също и тревожният пробив на Хери Батасуна, показващ, че 1 % от баските избиратели подкрепят ЕТА и нейните терористични методи, а този процент не е за пренебрегване. Големият победител е Фелипе Гонсалес, който на 2 декември 1982 г. формира първото социалистическо правителство в историята на Испания.

Социалистите на власт (1982-1996)

Успехът на социалистите на общите избори през 1982 г. се потвърждава няколко месеца по-късно на изборите в автономните райони и на общинските избори през 1983 г.: ИСРП получава мнозинството в 11 от общо 13-те автономни общности, където са организирани избори; тя разполага с абсолютно мнозинство в 26 главни градове на провинциите и с относително мнозинство в седем други. Социалистическата хегемония ще трае до 1996 година. Победата на Фелипе Гонсалес идва година и половина след избирането на Франсоа Митеран за президент на Френската република. За разлика от френските си другари испанските социалисти не планират структурни реформи; те не предвиждат например провеждането на национализации. Тяхната амбиция е да модернизират Испания, въвеждайки повече социална справедливост, но без да се поставят под въпрос финансовите баланси. Опитът на френските социалисти през годината след избирането на Франсоа Митеран им служи за урок. Техният модел съвпада със социалдемокрацията, осъществявана от Вили Бранд в Германия и от Улоф Палме в Швеция. Те успяват да постигнат консенсус и по въпроса за прекратяването на терористичните действия на ЕТА, но не и да ги премахнат изцяло. От дипломатическа гледна точка правителствата на Фелипе Гонсалес бележат завръщането на Испания като велика сила на международната сцена. От 1990 г. обаче социалистическата власт започва да показва признаци на умора. През 1996 г. тя трябва да отстъпи място на опозицията. Това редуване е доказателство, че демокрацията в Испания е установена окончателно.

1. Социални и икономически проблеми

Първото правителство на Гонсалес – с Мигел Бойер като министър на икономиката и финансите и с Карлос Солчага като министър на промишлеността – си поставя за цел да оздрави икономиката. То се опитва да намали инфлацията. Нейното равнище е 14 % през 1982 г.; достига 20 % през 1984 г., след което спада на 8 % през 1985 г. и до 4,6 % през 1987 година... Правителството дава предимство на частните инвестиции и пристъпва към реконверсия на много производствени сектори, сред които са металургията, корабостроенето, автомобилостроенето, строителството, текстилната промишленост и т. н., което довежда до затварянето на много заводи. Еволюцията, започнала към 1960 г., продължа-

ва и се ускорява. Делът на първичния сектор в икономиката намалява още повече: селското стопанство и риболовът вече представляват само 4 % от БНП и активното население, заето в тези два отрасла, не надвишава 10 %. Дребната търговия загубва 60 % от своята значимост, като в същото време супермаркетите и хипермаркетите се разрастват от 33 % на 60 %. Строгото управление на обществените финанси води до сериозни ограничителни мерки. Бюджетът за 1984 г. например предвижда закриване на 6 000 работни места в армията, съкращаване с 23 % на офицерския и с 5 % на сержантския състав. През 1985 г. влизането в Общия пазар задължава Испания да засили непрякото данъчно облагане и да въведе данък върху добавената стойност, който е еквивалентен на френското *TVA*. Това води до нов ръст на инфлацията и до дефицит на търговския баланс, но тези неравновесия са частично преодолени благодарение на прилива на чуждестранни капитали. През 1987-1988 г. икономическият растеж се ускорява до такава степен, че някои се питат дали не е налице ново чудо на испанската икономика. Тези промени се съпътстват и с масово закриване на работни места. Активното население, заето в селското стопанство, спада с 42 %, в строителството – с 40 %, а в промишлеността – с 25 %.

Синдикалните организации (и по-конкретно ОСТ), които в началото демонстрират умереност, стават все по-негативни към тази политика, която предизвиква намаляване на покупателната способност на работниците. Те са силно разтревожени от решенията, които под претекст за гъвкавост дават на предприятията свободата да уволняват своя персонал. В това те са склонни да виждат връщане назад дори в сравнение с франкизма! Наистина при него процедурите за уволнение са били много трудни, което е начин за купуване на социалния мир и за компенсиране на наложеното законодателството, което третира всяка стачка като престъпление, премахва синдикалните свободи и принуждава работниците да членуват в единствения синдикат, подчинен на Фалангата. Броят на безработните значително нараства. През 1982 г. има над 2 млн. безработни, което означава 16 % от активното население. През 1986 г. те са над 2,5 млн., или 20 % от населението. През следващите години тези официални цифри нарастват още повече. Дори и да са преувеличени, тъй като делът на работата на черно има тенденция да нараства, това не ги прави по-малко обезпокоителни. В крайна сметка, след много дискусии ОСТ скъсва със социалистическото правителство и съгласувано с работническите комисии организира на 14 декември 1988 г. всеобща протестна стачка срещу неолибералната политика на Солчага, който през юни 1986 г. замества Бойер на поста министър на икономиката и финансите. Предвид смазващото мнозинство на социалистите и на влиянието, което Фелипе Гонсалес оказва върху парламентарната група, Кортесите не са в състояние да играят отредената им роля; повечето от приетите закони са прокарани по инициатива на правителството; дори контролните му функции над действията на изпълнителната власт е сведена до минимум. На практика единствен партийният апарат решава кои кандидати да представи на изборите, както и какво място ще заема всеки от тях в съответните листи, което автоматично преопределя и шансовете му да бъде избран. При това Фелипе Гонсалес е генерален секретар на ИСРП и същевременно е ръководител на правителството, а административен отговорник за партията е Алфонсо Гера, които заедно с това е заместник министър-председател. Това не стимулира депутатите-социалисти да критикуват политиката, провеждана от министрите. Единствената сериозна правителствена опозиция са синдикатите; ако те липсваха или ако бяха по-малко влиятелни, правителството би разполагало с почти абсолютна власт.

Автономиите

Предвидените от конституцията автономни общности започват да се създават от 1980 г., без при това да изчезват провинциите[418]. Административните апарати се надстройват – държавата, автономната общност, провинцията и общината си имат свои отделен апарат, което не улеснява нещата, особено когато политическите тенденции на различните равнища се разминават. Централното социалистическо правителство не винаги има добри отношения с дадена автономна общност, в която доминиращи позиции има опозицията[419]. Същият въпрос възниква и в рамките на отделната общност; ситуация от този тип съществува в Каталония, където центристите от групата Конвергенция и съюз имат мнозинство в парламента и техният ръководител Жорди Пужол председателства Женералитата, но най-големият град Барселона има за кмет един социалист – Паскуал Марагал. В Андалусия е налице противоположната ситуация: през последните години социалистите запазват мнозинството си в тази област, но го загубват в Севиля. Най-видимото последствие от развитието на автономиите е значителното разрастване на администрацията. През 1994 г. автономиите разполагат с 1/4 от националния бюджет; когато след време поемат изцяло дейностите по образованието, те ще разполагат с 30 % от този бюджет. Баския има 43 000 функционери, Андалусия почти 200 000, Каталония над 100 000, Валенсия 80 000... По думите на един каталонски автор: „Някога в Каталония ние нямахме местни бюрократи, сега – имаме... Това е странно; понякога ми се струва, че Каталония, без да е независима държава, е наследила всички недостатъци на държавите[420]." Общностите от автономията по бързия път – т. е. тези, които имат утвърдена историческа, културна и езикова самоличност – се заемат да разширят изучаването на регионалния език. По този начин Баския, Галисия, Каталония и Валенсия са подтикнати да изработят езикови програми. Анкета, проведена в Баския през 1989-1990 г., показва, че около 1/4 от двумилионното население говори свободно баски език, 17,49 % го владее средно, а останалото население, т. е. 57,86 %, въобще не знае езика. В тази последна категория влизат не само имигрантите; голяма част от коренното баско население в Алава и някои зони на Биская са точно в такова положение. Следователно баското правителство трябва да изработи система за изучаване на регионалния език според три модела: в някои класове кастилският е използван за обучение, но учениците имат часове и по баски език; в други кастилският и баският са равнопоставени и накрая, в трети случаи, баският е език на обучението, а кастилският е втори език.

Изглежда, че тази система не получава подкрепа от всички родители. Някои жители от Алава например предпочитат да изпращат децата си в съседната провинция Бургос, където баският не се преподава. Проблеми от същия характер съществуват и в Галисия. Законът за лингвистична нормализация (юли 1983 г.) прави галисийския задължителен за всички ученици на всички равнища, но предвижда изключения за изпитите в полза на учениците, които остават да живеят за по-малко от две години в Галисия. Реалността е съвсем различна. 95 % от населението разбира галисийски, а 80 % го владее и говоримо. Проблемът е да се мине от устното към писменото му владеене, но само 15 % от децата ще могат да получат училищно образование на галисийски още от самото начало, поради колебанията на много от родителите: те смятат, че вместо галисийски, ще е по-добре децата да изучават чужд език. Това явление засяга всички исторически общности: обучението на кастилски се надбавя към това на общностния език, така че английският, френският, немският и т. н. на практика остават в

положението на трети език. До известна степен именно това обяснява отдръпването от френския език, което се наблюдава от двадесетина години. В Испания почти всички деца учат английски. Такова е положението и във Франция с тази разлика, че тук той може да се изучава като втори език, докато в Испания езиците, различни от английския, остават често на 4-то място; те идват след местния език, кастилския и английския. В случая с Галисия трябва да се държи сметка и за друг феномен: интересът, което образованото малцинство придава на галисийския, контрастира с липсата на симпатия сред народа към този език; чрез кодификация на граматиката и на речниковия фонд се правят опити да се върне достойнството на един език, който прогресивно губи своята народна подкрепа.

Каталонският е в съвсем различна ситуация. Този език никога не е престава да се говори, пише и използва от всички слоеве на населението, включително и от социалните и културните елити. Над 90 % от 6-е милиона жители на Каталония го разбират, 64 % го говорят, 60 % го четат, 31,5 % го владеят и писмено. През 1990 г. тези проценти са по-високи при младежите между 15 и 29-годишна възраст: повече от 2/3 от тях говорят каталонски и почти половината го владеят писмено. Тези резултати се дължат на закона за езикова нормализация и на т. нар. програмата за потапяне: от самото начало всички деца, вкл. и тези, чиито майчин език е кастилският, получават училищното си образование на каталонски.

Областта на Валенсия има проблем със своята идентичност. През XIV в. регионът е завладян и колонизиран от каталонците, но населението на Валенсия винаги е настоявало, че притежава самобитна идентичност. Валенсия отказва да бъде преименувана в Нова Каталония, подобно на съществуващата Нова Кастилия, създадена в резултат от битките за Реконкистата; кралство Валенсия се превръща в третата съставка на Короната на Арагон, заедно със самия Арагон и принципата на Каталония. Като своеобразна реакция (някои говорят за комплекс на колонизираните предци спрямо колонизаторите), валенсианците се отнасят с недоверие към хегемонистките и дори „империалистки" тенденции на Каталония и се стремят да бъдат различни от каталонците. В провинциите, които днес формират валенсианската общност[421], се говори валенсиански, но той не е нещо по-различно от каталонския, с изключение на няколко нюанса в речниковия състав и произношението. От езикова гледна точка Каталония, Балеарските о-ви и Валенсия формират една цялост. Валенсианците отказват да отидат по-далеч и да се слеят в едно политическо единство, което да групира всички територии, където се говори каталонски. Тези безпокойства обясняват напрежението, което се създава между каталонците и валенсианците, и особено възмущението на валенсианците срещу това, че речникът на Испанската академия определя техния език като каталонски; от научна гледна точка положението е безспорно, но политически и социологически валенсианците претендират, че говорят валенсиански, а не каталонски...

Като организира държавата на автономиите, конституцията окуражава културния полицентризъм, който вече е дълбоко вкоренен в Испания, но в същото време внася и опасност от неравновесие между държавата и регионите. Чл. 148 поставя културата сред компетенциите, които автономните общности имат възможност да упражняват; чл. 149 прави от културата съществена функция на държавата. Автономните общности се възползват от тези разпоредби; всички те създават *consejería* (министерство) на културата, чийто цели и приоритети невинаги съвпадат с тези на министерството на културата на централното правителство. Към актива се посочва усилието за възстановяване и поддържане на

историческото наследство на провинциите: древни замъци, дворци и постройки от Ренесанса, градски ансамбли и т. н. се възползват по тази линия от една често значителна помощ от страна на автономните райони. Разбира се, най-просперират сред тях са в по-изгодно положение от останалите при осъществяването на културни инициативи. За сметка на това съществува голям риск да се стигне до разпространение на една култура, която е изключително или предимно провинциална. Баското правителство например спонсорира до 25 % филмовите продукции, заснети на неговата територия с участието на баски актьори и технически персонал и посветени на специфични баски теми. Както повечето от автономните общности, Женералитатът на Каталония има своите собствени радио- и телевизионни мрежи[422]. Една от първите инициативи на новата автономна *TV-3* е закупуването на серията *Далас* и дублирането му на каталонски; може ли в този случай да се говори за каталонска култура? Женералитатът финансира изданията на каталонски и системно изкупува по 300 екземпляра от всяко публикувано произведение[423]. Това безспорно означава окуражаване на литературата, но само на онази, която е написана на каталонски език. По същата логика един неотдавнашен каталог на „каталонските писатели" пропуска да спомене Ана-Мария Матуте, Мануел Васкес Монталбан, Едуардо Мендоса, братята Гойтисоло и др. с мотива, че макар да са каталонци, те пишат на кастилски.

Най-необяснимото явление от тези последни години е утвърждаването на Мадрид като голяма културна столица. Столицата на Испания е на път да се превърне в най-жизнения и динамичен артистичен център на страната. За развитието на тази тенденция съдействат инициативите на общинските власти – нека си спомним за ролята, играна от Енрике Тиерно Галван като кмет, превърнал Мадрид в голям културен град, както и политиката, провеждана от министерството на културата. Центърът на изкуствата „Кралица София", настанен в сграда на болница от XVIII век, има амбицията да бъде големият музей на модерното и съвременното изкуство на днешна Испания. Недалеч от него, в двореца Виляермоса, се разполага галерията „Тисен", която разполага с богатство от около 800 творби, половината от които датират от XVII век. От 1988 г. до 1990 г. министър на културата в Испания е Хорхе Семпрун – човек с изключителни качества, който чрез своята международна известност[424] и благодарение на независимия си дух (не е член на ИСРП) съдейства за възстановяването на световния престиж и място на Испания. Една от амбициите на Семпрун е да превърне Мадрид в културен център от първа величина. Някои го обвиняват за това и той може да бъде видян да спори с Женералитата на Каталония във връзка със завещанието на Дали; министърът настоява да изложи в центъра „Кралица София" творби, поранни от 1960 г., които често са и най-ценните... В крайна сметка се стига до споразумение, но този инцидент е показателен.

Изглежда, че появата на Мадрид като голям град, културен център и опитна лаборатория не се дължи само на някаква мимолетна конюнктура или на волунтаристката политика на централната и на общинските власти. Откриването към външния свят е реално; тенденциите за затваряне в себе си, които Испания е проявявала в миналото, изглеждат преодолени – Мадрид се възползва от това положение както в културната област, така и в останалите. Възможно е развитието на автономиите да е засилило по някакъв начин културната роля на столицата. Контрастът с Барселона е поучителен. Този град от дълго време се смята за по-космополитен и по-открит в сравнение с Мадрид; той е бил и остава активно и жизнено огнище на изкуствата. Парадоксът е в това, че в момента, когато Каталония получава автономията, към която се стреми от три века, Барселона създа-

ва впечатление за затваряне в себе си и в каталонизма. Уверена в своето културно богатство, тя изглежда се задоволява с това положение, което несъмнено не е вечно, и проявява прекалено голяма склонност да развива своя партикуларизъм. Един от признаците за това състояние на духа е начинът, по който авангардът от вчера или от онзи ден се трансформира в своеобразен академизъм. За каталонците Тапиес се превръща в задължителен обект на позоваване; повече или помалко именно спрямо него се дефинира официалната и официозната естетика на района – каталонизмът, заедно с цялото свойствено за него отхвърляне или поне пренебрежение към другите артистични форми на изява. Следваната от Женералитата политика укрепва тази тенденция за утвърждаване на идентичността на Каталония при всички обстоятелства. Неговият председател Жорди Пужол се утвърждава като своеобразен търговски пътник на Каталония в света: той осигурява представянето главно на своята област – нейните филмови продукции, културата и езика ѝ, – а това не може да не дразни останалата част от Испания. Барселона обвинява централната власт, че дава предимство на Мадрид. Истината несъмнено е по-сложна: Барселона остава онова, което е била, и в това няма нищо лошо, но тя не изглежда загрижена за търсенето на нови пътища. Именно това без заобикалки посочва Хорхе Семпрун през октомври 1988 г., говорейки за каталонската културна идентичност: „Идва момент, когато утвърждаването на тази идентичност предизвиква известно свиване и относително затваряне[425]." През 1992 г. писателят от перуански произход Марио Варгас Льоса[426] предизвиква голяма полемика със следното изявление във всекидневника *El Pais*: „Барселона създава у посетителя впечатление за голямо благоденствие от гледна точка на материалния живот. Все пак някога Барселона беше космополитен център, открит към света културен феномен; именно това привличаше много от нас. Оставам с впечатлението, че от известно време нещата в сферата на културата са се променили. Защитата на партикуларизма, т. е. на онова, което е специфично каталонско, изглежда ако не преобладаваща, то поне твърде разпространена; тя води към тенденция за затваряне на града в самия себе си, което ми изглежда жалко, както в случая с Барселона, така и навсякъде по света. Ако има нещо сбъркано в приложението на партикуларизма, то е в сферата на културата. За съжаление това са случва в епохата на ускорена интернационализация[427]." Поощрявайки всеки от районите да утвърждава своята самобитност, развитието на автономиите същевременно укрепва и ролята на Мадрид: градът вече не е само политическа и административна столица, а във все по-голяма степен се превръща в място за прием, открито за външния свят, особено в културната сфера.

2. Испания като световна сила

След края на Войната за независимост и отделянето на испанските колонии в Америка Испания става второразредна сила и това води до определени последици. Тя вече си поставя скромни дипломатически цели: да поддържа добри отношения с другите държави и особено с Франция и Англия, но без да се ангажира в системата на военните съюзи, които биха могли да я въвлекат във въоръжени конфликти. Тази линия не се променя и при Франко с изключение на периода 1939-1944 г., когато страната се сближава с Германия и Италия, а след 1945 г. – със САЩ. В периода след 1975 г. Испания се стреми да си възвърне в Европа и в света онази роля, която съответства на нейната история и на настъпилите

важни промени: тя е станала развита страна и отново е демократична държава. Следователно Испания си поставя за цел да води амбициозна външна политика в Латинска Америка, в средиземноморския басейн и в Европа. От 1982 г. до 1992 г. трима души последователно ръководят дипломацията на социалистическите правителства: Фернандо Моран до 4 юли 1985 г., Франсиско Фернандес Ордонес от юли 1985 до юли 1992 г. и накрая Хавиер Солана. И тримата имат общата воля да съдействат за влизането на Испания в Европейската общност, без да се отказват от активната си политика в Латинска Америка и Средиземноморието, като втората линия е по-ясно изразена при Фернандо Моран, който в сравнение със своите следващи колеги е по-слабо изразен атлантист.

Интересът по отношение на Латинска Америка датира от края на XIX век[428]. Той се засилва отново при диктатурата на Примо де Ривера. Поради своя произход франкисткият режим не се приема еднакво благосклонно от всички латиноамерикански нации; той има добри отношение с Аржентина на Перон, но Мексико проявява неприязнено отношение към франкизма. Възстановяването на демокрацията създава ново положение. След 1976 г. крал Хуан Карлос предприема поредица пътувания, предназначени да възстановят връзките на страната с нейните бивши територии, независимо от техния политически режим; Испания например никога не скъсва отношенията си с Куба, независимо че това дразни САЩ. За Хуан Карлос важното е да се развива идеята на ибероамериканските нации, основана върху дългата обща история, но като се изключва всичко, което би могло да напомня за неоколониализъм[429]. Тази общност се проявява в принадлежността към единен културен фонд, към еднакъв културен ареал – както ще каже Фернан Бродел – и в използването на един и същи език; дефиницията, която кралят дава на ибероамериканизма, включва автохтонни елементи и следователно отстранява изкушението на евроцентризма. Конституцията предвижда възможност за двойно гражданство за испанците и за поданиците на ибероамериканските страни при условие на реципрочност. През 1979 г. в Мадрид се създава Агенция за ибероамериканско сътрудничество, която наследява Института за ибероамериканско сътрудничество. Задачите на двете институции са идентични с тази разлика, че Агенцията се опитва да изключи всяко патерналистко поведение от страна на Испания. Агенцията си поставя за цел да приеме латиноамерикански стажанти – студенти и млади функционери, да оказва техническа помощ и да формира специалисти в различните области. Подготовката на честванията във връзка с 500-годишнината от откриването на Америка предлага удобна възможност да се придаде съдържание на тази общност на културните интереси[430]. Създадената през 1981 г. Национална комисия стимулира различни видове проекти, които едно анонимно дружество с обществено финансиране е натоварено да осъществи. Целта е да се покаже богатството на артистичното и културно наследство на Испания и на страните, които са имали с нея обща история. Дружеството за 500-годишнината финансира най-различни проекти, които засягат не само Латинска Америка[431], но и испанската цивилизация като цяло[432]. Всяка година от 1991 г. насам се провежда среща на държавните глави на ибероамериканските страни. Понякога конференцията, проведена през същата година в Гуадалахара (Мексико), се представя като акт на зараждане на общността на ибероамериканските нации. Кризата за Малвинските острови от пролетта на 1982 г. поставя Испания в затруднено положение, защото по същото време тя води преговори с Англия по въпросите на Гибралтар. Въпреки това Испания признава правата на Аржентина над Малвинските острови и се въздържа при гласуването на резолюцията на Съвета за сигурност на ООН, която осъжда

Аржентина. Този случай разкрива колко е трудно да се съвместява американската политика на Испания с нейното ангажиране в Европа.

Испания, която не успява да се възползва от помощта на „плана Маршал", започва от 1962 г. да настоява за приемане в Европейската общност, но получава отказ поради природата на своя режим. Тя подновява кандидатурата си през 1977 г. и този път е приета в Европейския съвет. Що се отнася до Общия пазар обаче, правителствата на Суарес и на Калво Сотело се сблъскват със скритата опозиция на Франция, което предизвиква негодуването на испанците. На практика за повечето от тях интеграцията в Европа представя добри перспективи за развитието и дори едно утвърждаване, т. е. начин да се признае, че Испания е постигнала своята демократична легитимност и е станала европейска страна като останалите. Франция се опитва да търси претексти, за да забави приемането на Испания. Това поражда чувства на обида и неприязън по-конкретно към президента Жискар д'Естен. През ноември 1975 г. той присъства на интронизацията на Хуан Карлос и след тази дата често поема шефство над Испания по различни поводи, но същевременно се съобразява и със селскостопанските производители от френския югозапад, които се страхуват от конкуренцията на испанските плодове и зеленчуци. Към този първи повод за неразбирателство се прибавя и втори, а именно отношението на Франция към ЕТА. Тя упорито разглежда активистите от ЕТА като политически бежанци, които са се съпротивлявали срещу франкистката диктатура и които сега продължават да се борят за свободата на своя народ. Напразно представителите на всички политически тенденции в Испания твърдят, че положението вече не е същото: политическите свободи са възстановени; преследването за изразяване на различно от официалното мнение вече не съществува. Следователно вече не е възможно да съществуват политически бежанци; бойците на ЕТА са терористи, които отказват да се подчинят на присъдата на избирателите; 90 % от приписваните им атентати са извършени след възстановяването на демокрацията. И накрая, Баския има твърде широка автономия: тя разполага с почти всички прерогативи на една суверенна държава, освен собствена дипломация, армия и парична единица. Спорът между Франция и Испания тръгва към разрешаване едва през 1984 г., три години след избирането на Франсоа Митеран и две години след идването на власт на Фелипе Гонсалес. Посещението на Гастон Дефер, министъра на вътрешните работи, през юни 1984 г., а след това и визитата на президента на Френската република през октомври същата година позволяват да се стигне до съгласие по двете спорни точки: ЕТА и Европейската общност. Франция приема да екстрадира терористите, които са намерили убежище на нейна територия; френската полиция започва да си сътрудничи с испанските власти; от друга страна, Франция обещава да подкрепи кандидатурата на Испания за влизане в Общия пазар. Договорът за нейното присъединяване е подписан в Мадрид на 12 юни 1985 година.

Фернандо Моран, министър на външните работи в първото правителство на Гонсалес, работи активно за ускореното влизане на Испания в Европейската общност. За сметка на това той е повече от колеблив по въпроса за присъединяването на Испания към НАТО. Отначало неговата позиция се споделя като цяло и от ИСРП. Правителството на Калво Сотело поема инициативата в тази сфера. То е убедено, че присъединяването на Испания към НАТО ще съдейства за ускореното влизане на страната в Общия пазар, ще улесни набавянето на средствата, необходими за модернизиране на испанската армия, и ще ѝ осигури мисии, достойни за една велика нация. На 30 август 1981 г. Конгресът одобрява тази крач-

ка въпреки съпротивата на социалистите, които преди време са заявили, че ако дойдат на власт, ще организират референдум по този въпрос. В този случай общественото мнение в Испания е по-скоро враждебно към НАТО; то недолюбва САЩ, защото ги подозира в империалистически грехове и е по-склонно към политика на неутралитет в съответствие с установилата се дълга традиция. Дошли на власт, социалистите са объркани. Мнозина от тях остават враждебни към НАТО, като се започне с министъра на външните работи Фернандо Моран. Той би искал да гарантира сигурността на Испания чрез сключване на двустранни договори със САЩ, но без влизане в НАТО. Фелипе Гонсалес се опитва да печели време с надеждата, че разведряването между блоковете ще създаде условия, при които Атлантическият съюз ще загуби голяма част от основанията си за съществуване. Той протака в продължение на три години, преди да организира обещания референдум. Накрая, през 1986 г., се решава на това и вече подкрепя влизането на Испания в НАТО, но с няколко ограничения: неинтегриране във военните структури на Съюза, прогресивно съкращаване на разположени в Испания американски въоръжени сили, недопускане на ядрено оръжие на испанска територия. Моран отстъпва мястото си на Фернандес Ордонес, привърженик на Атлантическия съюз. Сега вече е необходимо и испанците да бъдат убедени, поради което социалистите организират интензивна пропагандна кампания: афиши, брошури, публични събрания, телевизионни изказвания... Залогът на гласуването надминава поставения въпрос, отговорът на който ще бъде тест за правителството. Именно така го разбира и десницата, която доскоро е благоприятно настроена към НАТО, но сега води кампания за въздържане: тя не желае референдумът да се превърне в плебисцит в полза на Фелипе Гонсалес. Следователно социалистите са единствените, които съветват да се гласува с „да". Комунистите запазват своята враждебност. Предвид тези обстоятелства не можем да се учудваме на ниското участие в референдума от 12 март 1986 г. – само 60 %. Положителният вот побеждава със съвсем малко: с 52 % от подадените гласове; 8 % от бюлетините са бели или невалидни. Това е лична победа за Фелипе Гонсалес, който потвърждава по този начин популярността си в страната.

Присъединяването на Испания към Европейската общност я задължава да преразгледа някои аспекти от своята политика по отношение на Латинска Америка. За да се съобрази с европейските директиви, тя е принудена да изисква виза за влизането в страната на гражданите на някои американски републики, които не са особено зарадвани от тази мярка: през 1939 г. те са приели испанските бежанци, а 40 години по-късно Испания ограничава свободата на придвижване в обратната посока... Най-общо казано, Испания държи да се присъедини към всички големи решения на Атлантическия съюз и Европейската общност: Войната в залива през 1991 г., хуманитарната помощ и интервенцията в бивша Югославия и т. н. И накрая, съществува една област, на която тя придава особен интерес: Средиземноморието. Франко поддържа привилегировани отношения с арабския свят. Нова Испания продължава усилията си в тази посока и по-конкретно за развитие на отношенията с Алжир, който ѝ доставя природен газ, и с Мароко, въпреки спора между двете страни по въпроса за Западна Сахара, зоните за риболов и статута на Сеута и Мелила. Без да се отказва от приятелството с арабските страни, през януари 1986 г. Испания решава да признае държавата Израел. Две събития свидетелстват за това средиземноморско призвание на Испания: Европейският съвет в Мадрид (юни 1989 г.), чиято работа завършва с декларация за Близкия Изток, и най-вече Мадридската конференция (30 октомври 1991 г.), която поставя началото на мирния процес между Израел и Па-

лестина под покровителството на САЩ и СССР. Няма да е прекалено, ако в това събитие се вижда един символ: то бележи завръщането на Испания върху сцената на голямата международна политика. Испания приема враждуващите страни, тъй като е съумяла да възстанови връзките на доверие между вероизповедания, които са съжителствали някога на нейната територия; именно това ѝ дава право да действа като посредник между евреите и арабите. Нищо не показва по-добре пътя, изминат след 1815 година. Испания отново се е превърнала във Велика сила.

Промяната от 1996 година

На парламентарните избори от 22 юни 1986 г. Народният съюз, комунистите, БНП и Хери Батасуна запазват своите позиции; коалицията на Жорди Пужол (Конвергенция и съюз) напредва, също както и ДСЦ на Суарес; ИСРП загубва 1 млн. избиратели, но запазва своето мнозинство[433]. Три години по-късно Фелипе Гонсалес се опитва да използва успеха на социалистите на европейските избори през юни 1989 година. Той пристъпва към предсрочни парламентарни избори на 29 октомври 1989 година. Резултатът оправдава неговите надежди: единствено комунистите печелят нови гласове и места; всички останали формации стагнират или отстъпват, включително и ИСРП, но тя успява да запази, макар и с много малко своето мнозинство[434]. Изглежда нищо не е в състояние да заплаши социалистическото господство, въпреки прегрупиранията, които се извършват в лявото и дясното политическо пространство. Комунистите не са се възстановили от вътрешните си разделения. Сантяго Карильо трябва да напусне партията, която е ръководил в продължение на толкова много години. Новият генерален секретар Хулио Ангита се стреми да разшири подкрепата за комунистите, като ги включва в изборна коалиция, наречена Обединена левица – *Izquierda unida*, която постига окуражаващи резултати, но няма никакво влияние върху политическия живот поради следваната от нея стратегия за борба на два фронта: срещу десницата и срещу социалистите. Не е такъв случаят при Народния съюз, който през януари 1989 г. се превръща в Народна партия. Фрага Ирибарне е оспорван вече от много години. В своята собствена партия, както и за общественото мнение, неговото име остава свързано с франкизма и това отблъсква центристките избиратели. В крайна сметка Ирибарне подава оставка. През 1990 г. Народната партия издига за негов наследник нов и много по-млад политик – Хосе Мария Аснар, който се стреми да въплъти една модерна и либерална десница. Аснар прогресивно разширява електоралната подкрепа на Народната партия. Той се бори да привлече разочарованите от социализма центристи, както и всички недоволни. Все пак на него му е много трудно да съперничи на Фелипе Гонсалес, който през целия този период изглежда се налага като единствения голям държавник на нова Испания. От друга страна, Народната партия няма истинска програма за промяна, тъй като ИСРП води либерална политика, лишена от каквито и да е опити за структурни реформи; тя се задоволява да гарантира пенсиите и помощите при безработица. Синдикатите обаче не се заблуждават; те критикуват водената политика, но в изборната вечер старите пристрастия побеждават: синдикалистите продължават да гласуват за социалистите. Именно това прави толкова неудобна позицията на Аснар – той е ръководител на една опозиция, която критикува правителствената политика, но не е способна да ѝ противопостави друга.

Все пак ИСРП започва да се изхабява от властта. Авторитетът на Фелипе Гонсалес в рамките на партията остава ненакърнен, но се появяват разногласия

между заместник министър-председателя Алфонсо Гера, който контролира апарата, и неолиберална министър Мигел Бойер, а впоследствие и Карлос Солчага. Гера защитава една популистка тенденция, загрижена да не разочарова твърде много средите, които традиционно гласуват за социалистите. През март 1990 г. Фелипе Гонсалес се съгласява да се раздели с Гера. Всъщност това става неизбежно, след като през януари 1989 г. братът на Гера е обвинен в злоупотреба с власт. Хуан Гера, който няма никаква официална функция, се настанява в едно бюро в Севиля, което по принцип е запазено за правителствения делегат. Там той приема различни просители и им помага да спечелят общинските поръчки и да получат разрешителни. Така той успява да натрупа значително състояние. Алфонсо Гера не носи лична вина за тази злоупотреба, но положението е най-малко двусмислено. Аферата „Гера" е първата от цяла поредица скандали, които ще опръскат с кал управляващата партия[435]: скрито финансиране, фалшиви фактури, злоупотреба с власт, използване на тайни фондове, подкупи, подслушване на телефоните... Особено неприятни за социалистите се оказват два скандала – аферата „Ролдан" и случаят АГО (Антитерористични групи за освобождение). Луис Ролдан е назначен за генерален директор на Гражданската гвардия – за първи път този пост не се заема от военен. Скоро обаче става ясно, че Ролдан е изпечен мошеник, който отклонява в своя полза значителни суми. Той избягва. Това прилича на екшън, достоен за шпионски роман – той се проваля в Лаос, където го арестуват. Върнат е отново в Испания и е хвърлен в затвора, където дочаква завършването на заведения срещу него процес. Дейността на АГО представлява друг източник на тревога за социалистическото правителство. Стремейки се да се борят срещу тероризма, като използват неговите собствени средства, полицаи вербуват наемници, отвличат на френска територия активисти и открити симпатизанти на ЕТА, премахват по бързата процедура други, но понякога избират погрешно целта и набеждават за терористи достойни граждани. Дали официалните служби и отделни министри са прикривали и финансирали тези действия? А може би те дори са били техни инициатори? И дали Фелипе Гонсалес е бил осведомен?

Тези въпроси и скандали са обсъждани в пресата и в парламента. Социалистите заемат отбранителна позиция. Общинските избори през май 1991 г. са неуспешни за тях. ИСРП успява да запази кметските постове в Барселона и Сарагоса, но загубва тези в Мадрид, Севиля и Валенсия. Все пак Фелипе Гонсалес не губи надежда да излезе от положението. Той разчита на своята безспорна популярност и на реномето си на държавник, уважаван в Европа и в света, пред един Хосе Мария Аснар, човек без представителност и лош оратор. Организирани са нови предсрочни парламентарни избори. За първи път в Испания ръководителите на двете главни партии – ИСРП и Народната партия, се противопоставят в преки телевизионни диспути. За всеобща изненада, от първия дебат, проведен на 24 май 1993 г., предимство получава Аснар; Фелипе Гонсалес е твърде сигурен в себе си и не си е направил труда се подготви добре. На 31 май той преоткрива вдъхновението си и обръща ситуацията в своя полза. Изборната активност на 6 юни 1993 г. е висока: 78,28 %. Народната партия печели гласове и места: тя се изкачва от 25,84 % на 34,82 % и от 106 на 141 депутатски места. ИСРП запазва позициите си в провинциите и в по-малка степен в градовете; тя отстъпва с 1 пункт – 38,68 % вместо 39,56 %, но вече разполага само с 159 депутати; за да запази мнозинството си[436] са ѝ необходими 176 места. Все пак тя успява да се задържи на власт благодарение на групата на Жорди Пужол – Конвергенция и съюз, в замяна на отстъпки за Каталония[437]. Напразно Аснар повта-

ря пред парламента и телевизията: „Отивайте си, господин Гонсалес." Министър-председателят се възползва от обстоятелствата и го поканва да представи искане за оставка на правителството; Аснар знае добре, че подобно искане няма никакъв шанс да успее, защото предполага съгласието на всички опозиции за името на бъдещия правителствен ръководител. Изтормозен от тази парламентарна битка, ставайки цел на атаки и разкрития на пресата, която не престава да съобщава за нови скандали, изоставен от своите съюзници от Конвергенция и съюз, през септември 1995 г. Фелипе Гонсалес най-накрая разпуска Кортесите. Сондажите говорят за сигурна победа на Аснар, който със силата на спокойствието накрая си извоюва име на сериозен политик и успява да убеди част от общественото мнение[438]. Нищо такова не се случва. Разбира се, на 3 март 1996 г. социалистите загубват изборите, но с малко. Получавайки 156 места, Народната партия е далеч от абсолютното мнозинство – 176 места. За да управлява, тя е принудена да започне трудни преговори с канарските регионалисти, които ѝ дават още 4 места, с БНП и най-вече с Конвергенция и съюз, осигуряващи ѝ допълнителни 16 места. Аснар, който дотогава е обвинявал Пужол, че е подкрепил социалистите, е принуден да влезе в съюз с него. При какви условия? Последващите събития ще го покажат.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

ИСПАНИЯ ПРЕЗ 1996 година

Питайки се в какво се заключава оригиналността на Испания, Санчес Алборнос посочва преди време значението на три дебаркирания: на мюсюлманите в Гибралтар през 711 г., на Христофор Колумб на Антилите през 1492 г. и на бъдещия Карл V на брега на Астурия през 1517 година.

Тези три събития фактически бележат съдбата на полуострова. Първото в продължение на векове го разделя от останалото западно християнство, поражда особени икономически, социални и културни структури и разбива окончателно неговото политическо единство. В момента, в който Испания отново става християнска държава, откриването и завладяването на Новия свят продължава във времето и пространството социалните рамки и манталитета, изковани през Средновековието; авантюрата на Христофор Колумб ще предизвика онова, което Санчес Алборнос нарича късо съединение, в което затъмнява испанската действителност. И накрая, възкачването на Хасбургите въвлича Испания в поредица от идеологически и политически конфликти, които я отклоняват от нейните специфични интереси и от собственото ѝ развитие; всичко би било различно, ако т. нар. *comuneros* не бяха победени през 1521 г.; тогава Испания би водила национална, а не династична политика. Към тези три събития, посочени от големия историк, се добавя и едно четвърто, по-скорошно: катастрофата, предизвикана от нахлуването на Наполеон в Иберийския полуостров през 1808 г.; Войната за независимостта пречупва устрема за обновление от XVIII век; тя подтиква американските територии да станат независими от метрополията; това свежда Испания до ранга на второстепенна сила.

След 150 години на смутове и несигурност Испания успява да преодолее своите затруднения. Тя се превръща в демократична държава и в европейска сила. Проведените през 1992 г. Олимпийски игри в Барселона и Световното изложение в Севиля позволяват да се измери мащабът на промените. През 1996 г. проблемите на Испания са същите като на повечето развити страни: икономически трудности и произтичащите от тях социални болести, деморализация на политическия живот и насилие. През 1990 г. философът Хосе Луис Арангурен изнася серия лекции на тема „Испанското общество между разочарованието и деморализацията". Също като други страни от Западна Европа, Испания днес изглежда разочарована от много неща; тя е очаквала много, несъмнено прекалено много, от демократизацията; всестранните промени след смъртта на Франко я включиха отново в съвременния свят, жесток и понякога разочароващ; изглежда испанците са се отказали ако не от всички идеали, то поне от идеологиите; те са станали реалисти. Понякога се има предвид именно това и то е резюмирано в една формула, която напомня знаменитото изречение: „Колко прекрасна беше републиката при империята на Наполеон!": „При Франко се живееше по-добре." Би било несъмнено по-правилно да се каже: „Срещу Франко се живееше по-добре", защото съществуваше надежда, че след изчезването на диктатора ще започне нов живот. Откъдето идва и разочарованието, за което говори Арангурен[1], продължено и усилено от ръста на безработицата, престъпността, наркоманиите и

надигането на расизма[2]. Недолюбването по отношение на политическия свят е особено ясно изразено поради „аферите" от всякакъв характер, разкрити през последните години. Много по-обезпокоителен е тероризмът на ЕТА. Именно от него се страхува, преди да стане една от последните му жертви, и проф. Франсиско Томас-и-Валиенте. Той е историк, на чиито изследвания този наш труд дължи много, изявен юрист (председател на Конституционния съд) и една от най-притегателните личности в съвременна Испания, убит в кабинета си в Мадридския университет през февруари 1996 година. В книга, издадена след смъртта му, Франсиско Томас-и-Валиенте пише: „Днес държавата има лош образ, същото (или дори по-лошо) може да се каже за правителството, за партиите и за политическите мъже. Когато задуха, вятърът на недоверието отнася всичко, без разграничение и нюанси. Праведниците плащат заради грешниците [...]. Въпреки ексцесиите и грешките, демократичната правова система на нашата страна притежава достатъчно здраве, за да се съпротивлява срещу онова, което ѝ налагат едни или други. Често се е злоупотребявало с правото на личното мнение; някои съдии са надвишавали правата си; твърде много политици са се обогатили нечестно, поддавайки се на изкушенията на властта и на бързия успех; всичко това е вярно, както и още много други неща, но въпреки всички тези скандали институциите отговарят на нуждите и системата функционира. Все пак един кошмар, една загадка, за която нямаме ключ, ни заплашва и тревожи: тероризмът на ЕТА. Този проблем ни възмущава и бунтува, защото не знаем как да го решим. Корупцията е универсално и ендемично зло; тя е бич, който удря и нас, и всички останали. Това, че злото засяга и другите, не е успокоение, но може да ни помогне да се преборим с него или поне да се борим срещу него, защото познаваме общите му корени и знаем как другите са реагирали срещу него. За разлика от това, проблемът с ЕТА засяга единствено нас; това е специфичен проблем, особен случай, смъртоносна отрова[3]."

Въпросът за националзмите всъщност не е нерешим. Испания никога не е била държава-нация като например Франция[4]. Учредителите от 1978 г. се съобразяват с това, но не се осмеляват да стигнат до края на тази стъпка. Сега, когато всички автономни области са получили правото да разполагат със същите компетенции, както историческите националности, логиката изисква Испания да стане държава с федерална или дори с конфедерална структура. Възстановяването на някои балтийски държави подсказва определени идеи на баските и на каталонците; защо и ние да не постъпим така – се питат те; хаосът, който последва разпадането на Югославия, подтиква към размисъл. Председателят на Женералитата на Каталония Жорди Пужол не крие своите намерения: той се стреми да осигури на Каталония статут, сравним с този на Квебек в рамките на канадската държава. Трябва ли да се приеме и всичко, което произтича от това? Нека отново цитираме Томас-и-Валиенте: „Държавата на автономиите [...] ще бъде напълно укрепена в деня, когато националистическите партии влязат в централното правителство". До момента Жорди Пужол винаги е отказвал това. Той подкрепя правителството на Аснар, както подкрепяше и последното правителство на Гонсалес, гласувайки му доверие, но без да участва в отговорностите на властта; именно това Томас-и-Валиенте нарича „да плуваш, без да се мокриш". Баските изглеждат по-непримирими. „Ние няма да се присъединим нито сега, нито когато и да било към конституцията" – заявява през септември 1994 г. председателят на БНП Хавиер Арсалус. Той подчертава: „Аз съм баск, а не испанец; ние нямаме нужда от Испания, за да отидем в Брюксел." Това е ключовата идея – в Европа на нациите държавите вече нямат основание за съществуване. Вярно

е, че БНП е подложена на натиск от страна на организацията ЕТА, която отказва да се подчини на правилата на демокрацията. До момента всички опити да бъде убедена ЕТА да се откаже от тероризма – водени са преговори през 1984, 1987 и 1989 година... – се провалят. През 1987 г. всички политически формации се договарят да осъдят тероризма. Сътрудничеството между френската и испанската полиция, както и намесата на баската полиция (*Erzaintza*) водят до ограничаване на свободата на движение на бойците от ЕТА – по принцип вече не съществува френското „убежище" – и до разрушаването на някои от техните мрежи, но организацията продължава да убива. Ще успее ли Испания да премахне тероризма? Това е най-трудният въпрос, който днес тя трябва да решава.

БЕЛЕЖКИ

Бележки към предговора и въведението

[1] Guizot, *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*, 14e édition, Paris, 1875 (първото издание е от 1828 г.), p. 342-343.

[2] През 1916 г. Мануел Асаня говори за „вековния застой на Испания", за „нейния развод с общата ориентация на Европа"; той добавя: „Докато ние спяхме, другите нации измислиха една цивилизация, която ни е чужда, от която страдаме, че сме изключени и към която трябва да се приобщим, ако не искаме да спрем да съществуваме."

[3] Гонение на протестантите при Луи XIV. (бел. прев.)

[4] Вж. бълг издание Фернан Бродел, *Средиземно море и средиземноморския свят по времето на Филип II*, София, Абагар, т. I-II, 1998, 2000. (бел. ред.)

[5] Ramón Menéndez Pidal, *Los españoles en la historia*, Buenos Aires, Espasa-Calpe, 1959 (colección Austral, № 1260).

[6] A. Castro, *La Realidad*.

[7] H.-I. Marrou, *Saint Augustin et l'augustinisme*, Paris, 1955, p. 11-12

[8] През последните векове на Средновековието *mudéjares* наричат мюсюлманите, подчинени на властта на християнски суверен.

[9] A. Castro, *op. cit.*, p. XII

[10] Claudio Sánchez-Albornoz, *España*, t. I, p. 5

[11] *Ibid.*, I, p. 102

[12] Според елинския мит Герион, царят на Ерития, намираща се близо до Гибралтар, бил чудовище с три глави и три тела. Бил известен със стадата си от великолепни говеда. За да открадне тези забележителни животни, Херакъл убил първо пастира им, а после Герион и отвел говедата на о-в Сицилия. (бел. ред.)

[13] Диодор Сицилийски (ок. 90-21 г. пр. Хр.). Историк от епохата на елинизма. Автор на 40 исторически труда по всеобща история, т. нар. „Историческа библиотека". (бел. ред.)

[14] Антично название на Гибралтарския проток. (бел. ред.)

[15] Страбон (ок. 64 г. пр. Хр – ок. 20 г. сл. Хр.) – гръцки пътешественик, географ и историк. Автор на „География" в 17 книги, по-голямата част от които са съхранени. От другия огромен труд на Страбон – „Исторически коментари", са запазени само фрагменти. (бел. ред.)

[16] Според християнската традиция, наложена от първия гръцки текст на Библията (Септуагинта), Молох е финикийски бог, на който се принасят в жертва деца. Античните автори имат същата представа за този култ. Според съвременните изследователи „молох" не е бог, а вид жертвоприношение. (бел. ред.)

[17] Астарта (в сирийско-финикийската) – Ищар (във вавилонско-асирийската) митология е богиня на любовта и плодородието. В елинистичната епоха се отъждествява с гръцката богиня на любовта Афродита, а в Рим – с Юнона и с Венера, понеже Астарта е символ на планетата Венера. (бел. ред.)

[18] Син на митичния тивански цар Атамант. Бягайки от лудостта на баща си, Мелкарт и майка му Ино се хвърлят в морето. (Според други митове Мелкарт бил садистично убит от баща си). В последствие Мелкарт става морско божество, покровител на моряците и пристанищата. (бел. ред.)

[19] *Garum* е любимата римска подправка, приготвяна от ферментирали рибешки черва. (бел. ред.)

[20] Т. е. елементи на финикийската култура. Римляните наричат финикийците, основали Картаген, „пуни". (бел. ред.)

[21] „Келтибери" е антично събирателно име за народите, населяващи Испания (Иберия). Проблемите, за които споменава авторът, са свързани с обстоятелството, че според някои

учени келто-иберите са чисти келти, а според други – те са ибери, заселили се на територии, дотогава обитавани от келтите. (бел. ред.)

[22] Става дума за събитията, предхождащи Втората пуническа война. До трагедията със Сагунто Рим не отговаря на картагенските провокации, понеже е обвързан с продължителна и тежка война с Македония. (бел. ред.)

[23] Това споразумение е известно като „Еброско", тъй като границата между римската и картагенската сфери на влияние е р. Ебро (Ибер). Интересно е да се отбележи, че поне до разпадането на Карловата империя (843), средновековните западни извори сочат р. Ебро също за граница между Франкската империя и владенията на „сарацините" (т. е. на Кордовския халифат). (бел. ред.)

[24] Всъщност тези обективни причини не са решаващи за загубата на Ханибал толкова, колкото фактът, че след битката при Кана той не атакува Рим, а се оттегля и зимува в Капуа. Целта на тази странна маневра е продиктувана от манията на картагенския пълководец не просто да превземе Рим, а да го накара позорно да се предаде. (бел. ред.)

[25] Думата *Hispania* може би е от финикийски произход; имало е предложение тя да бъде преведена като страната на зайците, защото големият брой на тези животни шокирал пътниците.

[26] Букв. „Латинско право (закони)", т. е. законите, валидни за латините до Съюзническата война (90-88 г. пр. Хр.), когато латините получават права на римски граждани. Този вариант на непълно гражданство обикновено се представя чрез формулата „cives sine suffragio" – граждани без право на гласуване. (бел. ред.)

[27] За разлика от колониите, създавани от Рим в хода на експанзията, статутът на муниципий характеризира градове с автономно самоуправление. (бел. ред.)

[28] „Вила" може да означава извънградско имение (*villa rustica*), градско имение-дворец (*villa urbana*), както и – в чисто стопански смисъл – средноголям поземлен имот (термин, утвърден в селскостопанските съчинения на Варон, Катон и Колумел). (бел. ред.)

[29] В северна Испания е роден и Теодосий I Велики (379-395) при когото християнството става единствена религия на Римската империя. (бел. ред.)

[30] André Bazzana, *Maisons d'al Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, Madrid, Casa de Velázquez, 1992, p. 35

[31] Вандалите остават в Испания само десетина години. Някои от тях се установяват в южната част на полуострова, но не оставят никакви следи; въпреки причудливата етимология, те не оставят името си на тази област: Андалусия не е страната на вандалите, а ал-Андалус, мюсюлманска Испания.

[32] Свевите са част от западните германски племена, които през I в. пр. Хр. заемат земите от Северна и Южна Германия до среден Дунав. Тацит нарича „свеви" всички германски племена от Дунав до Балтийско „свевско" море. През 58 г. пр. Хр. свевите са победени в Галия от Цезар. В периода 8 г. пр. Хр. – 17 г. свевите са в ядрото на държавата на Марбод. През 5 г. създават държава в Испания. От името „свеви" произлиза „шваби", чиито предци са алеманските свеви. (бел. ред.)

[33] Аланите са номадски ирански племена, родствени на сарматите. Първите сведения за тях са от I век. През III в. аланите нахлуват в пределите на Римската империя. Навлизат в провинция Тракия, а през 242 г. достигат до Филипопол (дн. Пловдив). Към 370 г. хуните ги изтласкват от земите им край Кавказ и през V в. част от аланите, преминавайки в Галия и Испания, влизат в контакт с вандалите и свевите. Някои алански клонове през 429 г. се преселват в Северна Африка заедно с вандалите на Гейзерих, където следите им по-късно се губят. (бел. ред.)

[34] Вестготите са клон от германските племена (буквално – западни готи), отделили се от остготите (източните готи) дълго преди остготският конунг Аларих да превземе Рим през 410 г. (бел. ред.)

[35] Арианството е първата голяма ерес в християнската църква, осъдена на Първия вселенски събор (Никея, 325). Неин създател е александрийският епископ Арий. Арианството, което е осъждано и реабилитирано до пети век (реабилитирано през 327, осъдено през 333 и

отново през 335) става национално изповедание на варварските народи (без франките), най-вече под влияние на Улфила – „апостолът на готите", превел Библията на готски и до края на дните си не пожелал да се откаже от арианските си възгледи. (бел. ред.)

[36] До разделянето на Църквата на Източна (ортодоксална) и Западна (католическа) след Схизмата от 1054, християнската църква се нарича ортодоксална (т. е. правоверна) и католическа (световна). Под католическа църква до XI в. се разбират църквите, изповядващи Никейския Символ на вярата, утвърден на Първия вселенски събор, и приемащи решенията на последвалите Вселенски събори (за Източната църква последният вселенски събор е Седмият, провел се в Никея през 787 г.). (бел. ред.)

[37] Традицията владетелят да свиква, а често и да открива заседанията на църковните Събори, е наложена с Първия вселенски събор от Константин Велики. По времето, за което става дума (шести и седми век) същата е практиката в отношенията между католическата църква и франкските меровингски владетели. (бел. ред.)

[38] „Етимологии" представлява обширна компилация с енциклопедичен характер, където св. Изидор се опитва да изложи накратко науката през Античността.

[39] Алкуин (730-804) – изтъкнат англосаксонски богослов и учен, една от най-ярките личности на епохата си, с огромен принос за т. нар. Каролингски ренесанс при управлението на Карл Велики (Алкуин е в двора на Карл Велики от 793 почти до смъртта си). (бел. ред.)

[40] Думата се появява за първи път през 716 г. в един двуезичен текст (арабско-латински), където е преведена като *Spania*. Едва в края на XII в. в текстовете, написани на романски език, за обозначаване на целия полуостров се използва името *España*. Арабските текстове използват винаги *al-Andalus*, с което назовават мюсюлманска Испания, независимо от териториалния ѝ обхват.

Бележки към първа част

[1] Именно от тази дата протокът носи името Гибралтарски: Джебел ал-Тарик.

[2] Карл, наречен „Мартел" – „чук" след победата над арабите при Поатие (по аналогия със старозаветния водач на еврейското въстание срещу Селевкидите – Иуда Маккавей), е франкски майордом от последните десетилетия на династията на Меровингите. Карл Мартел е фактически родоначалник на Херисталската (Пипинидската, по-късно наречена Каролингска) династия – негов син е Пипин Къси, бащата на Карл Велики. (бел. ред.)

[3] През 714 г. съперниците на Родриго са се отказали от правата си в полза на халифа на Дамаск.

[4] Халиф букв. означава „наследник", „заемащ мястото" и се носи от наследниците на Мохамед. От X в. титлата „халиф", която теоретично е универсална, носят едновременно мюсюлманските владетели в Багдад (династията на Абасидите), в Керуан (династията на Фатимидите) и в Кордова (династията на Омаядите). От своя страна титлата емир /амир/ (букв. „този, който носи авторитет") се дава на управители на провинциите в халифата, които имат военни функции – като предводители на войската, и религиозни функции – като ръководещи молитвите. От X в. на Изток титлата се свързва с военната и изпълнителната цивилна власт. (бел. ред.)

[5] Омаядският халифат (661-750) е свързан с рода Омаи от Мека. Основател на династията е Муавия I (661-680). Омайадите правят титлата халиф наследствена и пренасят столицата от Мека (където след смъртта на Мохамед през 632 г. пребивава Абу Бакр) в Дамаск. След издигането на династията на Абасидите, представители на Омаядите създават своя династия в Кордовското емирство. (бел. ред.)

[6] С издигането на Абул-Абас ас Сафах, дал името на Абасидската династия (Абасидският халифат, със столица Багдад, съществува от 750 до 1258), Омаядите са подложени на гонения и оцелелите търсят спасение в емиграцията. (бел. ред.)

[7] *Renegados* (отстъпници) – останки от вестготската аристокрация, приела исляма. (бел. ред.)

[8] *Huerta* – овощна градина, неизменен елемент от селскостопанския пейзаж на Иберийския полуостров. Разположени по бреговете на реките, тези градини са особено характерни за Андалусия. (бел. ред.)

[9] Кускусът, непознат в мюсюлманска Испания по времето на халифата, навлиза едва през XII в. под влиянието на Алмохадите.

[10] Оризът се появява по-късно, през XII в., донесен от алмохадите, но т.нар. *paella* изглежда се появява след мюсюлманското владичество.

[11] Хипократ от о-в Кос, „бащата на медицината" (ок. 460-377 г. пр. Хр.) и Гален от Пергам (129-199) са най-знаменитите медици и естественици на Античността, известни както с научните си занимания и лекарската си практика, така и с активната граждански позиции, които изразяват. (бел. ред.)

[12] Хусайн Ибн Цина Авицена (ок. 980– 18. VI. 1037) – философ, естественик, медик, математик, поет и музикант. Бил придворен лекар и везир при различни мюсюлмански владетели. (бел. ред.)

[13] Paris, Flammarion, 1969. Според Олагуе военното завоевание е било технически и материално невъзможно. Тезата му е, че миграции на хора са били предизвикани от засушаване в Сахара. Освен това населението на Испания (и на Северна Африка), никак или слабо християнизирано, по това време сигурно масово е приемало исляма. „Трайната езическа традиция [...] и зараждащата се апостолска дейност на евреите [...] са благоприятствали унитаристичните доктрини за сметка на християнското православие, основаващо се на Троицата [...]. Така арианският синкретизъм е довел до мюсюлмански синкретизъм.» (p. 131-132)

[14] В текстовете от VIII и IX в. се прави разлика между *Mauri* или африканци и арабите, наричани все още сарацини.

[15] П. Гишар цитира случай с един от водачите на завоевателите, при това арабин, Абу Джаушам ал-Сумаил: той не можел да чете; не познавал Корана; пиел вино и бил пиян почти всяка вечер.

[16] Предполага се, че повечето от нашествениците си взимат жени от Испания. Може би самият син на Муза се е оженил за християнка, вдовицата на последния вестготски крал Родриго.

[17] „Нека отсега стане напълно ясно, че думата *арабски* не означава за мен нито етнос, нито религия, а език: този, който използваха араби, перси, турци, евреи и испанци през Средновековието" (Хуан Вернет, *Това, което културата дължи на арабите*, с. 13)

[18] Разликата е в това, че Северна Африка остава в сферата на влияние на исляма, докато Иберийският полуостров успява да се откъсне от нея след дълга война (Реконкистата).

[19] Най-общо, настоящите провинции Кастилия, Валенсия и Аликанте.

[20] André Bazzana, *Maisons d'al-Andalus*.

[21] В една статия в *El Pais*, 5 ноември 1992 г.

[22] От къде идват тогава мосарабите, на които Сид поверява портите на Валенсия през 1064 г.? Еспалса счита, че може да става дума или за християни от Кордова, избягали от Андалусия след края на халифата, или за християни от Севера, вербувани във войската на Сид.

[23] Магреб – Северна Африка (съвр. Мароко, Алжир, Тунис). (бел. ред.)

[24] Става дума за опит да се избегне тавтологията: думата *couchant* на френски означава запад, по аналогия със залязващото слънце. (бел. прев.)

[25] Charabia, (n. m.) е наречие във френската провинция Оверн. В по-широк смисъл означава странен, неразбираем език, както и хората, които общуват на подобен език. (бел. ред.)

[26] Монофизитството (вяра, че Христос има само една природа – божествена) и манихейството (подчертано дуалистично схващане за света, където материалният свят е творение на злия бог, а духовният – на добрия Бог) са раннохристиянски ереси, осъдени от Вселенските събори. (бел. ред.)

[27] Fernand Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Paris, Flammarion, 1969, p. 264

[28] Това е дефиницията, която предлага през 1930 г. Марсел Мос (цитиран от Lucien Febvres, *Michelet et la Renaissance*, Paris, Flammarion, 1992, p.191)

[29] Paul Ricoeur, *Histoire et vérité*, 3e édition, Paris, Seuil, 1980, p. 87-88.

[30] Хаджиб – глава на държавния апарат и първи заместник на халифа в Кордовския халифат. (бел. ред.)

[31] Астурия е област в северна Испания с главни градове Овиедо и Хихон. През VIII в. в Астурия се образува самостоятелно кралство. По-късно испанският престолонаследник започва да носи титлата „принц на Астурия". (бел. ред.)

[32] Вж. глава V, Испанската монархия.

[33] Според една традиция Опас, епископ на Севиля, е натоварен от мюсюлманите със задачата да постигне съюз с Пелайо, вестготски аристократ, намерил убежище в Астурия.

[34] Това е хипотезата, формулирана от Антонио Убието, основаваща се на арабските хроники.

[35] Става дума за известната от средновековната литературна традиция битка при Ронсесвалес, където загива Роландо (вж. напр. „Песен за Ролан" на Кретиен дьо Троа). (бел. ред.)

[36] В Каролингската епоха Марка означава гранична територия, където са разположени военни отряди за борба срещу езичниците (или мюсюлманите в Испания). Марката е под началството на маркиз (маркграф). Въпреки че по определение Марката би трябвало да бележи границите на християнския свят, има вътрешни Марки (например Бретан) и Марки между отделните християнски кралства в Европа. (бел. ред.)

[37] Каролингите са франкска династия (от 800 г. императорска), управлявала след Меровингите (481– 751) до 987 г., когато с коронацията на Хуго Капет се издига династията на Капетингите (управлявали до 1328). (бел. ред.)

[38] Людовик Благочестиви е крал на Аквитания (781-814), а след смъртта на баща си Карл Велики – франкски император. С края на неговото управление (814-840) се свързва официалното разделяне на Франкската империя с т.нар. Вердюнски договор от 843. (бел. ред.)

[39] Сакрализацията на даден град чрез намиращите се в него свети мощи поначало е много характерна за Средновековието. Така Рим се обозначава като „апостолски предели" (limina apostolorum), заради мощите на св. Павел и св. Петър, а Константинопол още от IV в. е място на поклонение заради пренесените там мощи на св. Тимотей, св. Андрей и св. Лука. (бел. ред.)

[40] Магнат (ист.) – богат земевладелец. (бел. ред.)

[41] От 910 г. Клюнийското абатство поставя началото на реформи в църквата, известни като „Клюнийски". Клюнийските монаси се характеризират с голяма и всестранна (в това число и политическа) активност, целяща издигане на морала и престижа на духовенството и обновление на целия християнски свят. Не случайно Първият кръстоносен поход ще бъде обявен от папа Урбан II, който е бивш клюнийски монах. (бел. ред.)

[42] Това са раковини, представляващи специфична емблема на светилището. (бел. прев.)

[43] В *Новия завет*: Яков Големия е един от 12-те апостоли, брат на евангелист Йоан, син на Зевдей. Яков Малкия е друг от апостолите, син на Алфей. Майка му се казва Мария, а братята му са Йоасия и Юда. Често Яков Малкия е наричан „брат Господен", но според някои раннохристиянски автори има още един Яков, който е авторът на едно от новозаветните Послания. Култът в Компостела е свързан с откриването на гроба на Яков Големия, който според *Деяния на апостолите* е бил обезглавен ок. 41-44 г. по заповед на Ирод Агрипа. (бел. ред.)

[44] Битката при Клавихо (845 г.).

[45] Яков воин Христов. (бел. ред.)

[46] Кастилия, земята на замъците. Етимологията е оспорвана, възможно е думата да е от арабски произход.

[47] В Испания и Аквитания *fueros (for)* означава утвърден статут или договор, определящ взаимните отговорности и задължения между местния сеньор и общността на жителите. В по-широк смисъл *fueros* може да означава сборник от закони. (бел. ред.)

[48] Дали това не е принцип от миналото? Марк Блок отбелязва, че в Испания „според вестготското право наемните войници винаги ще имат възможността да сменят водача си", положение, което е изключително за Европа. (*La société féodale*, t. I, p. 243)

[49] По-скоро словесни, отколкото фактически. Думата *васал* (*vassallo*), например, се появява през XI в., но тя означава всеки подчинен (на краля или на някой владетел), смисъл, запазил се чак до средата на по-новата епоха. Изразът няма нищо общо с отношението към един сюзерен, както е в Европа. Също така думата *hommage* (със значение на почит и на поданически дълг – бел. прев.) се среща понякога, както и съпътстващият я ритуал, но в Испания той е заменен с целуване на ръцете.

[50] Вж. *fuero de Sepúlveda* (1076), пример като този: който извърши убийство, кражба или изнасилване на север от Дуеро, ще може да се укрие в Сепулведа, където ще бъде защитен от своите преследвачи.

[51] Антонио Мачадо (1875-1939) – испански поет. (бел. ред.)

[52] *Hidalgo* – буквално означава „син на нещо" т. е. „на някого" (*hijo de algo*). *Hidalgos* са дребни испански благородници, имащи определени, най-вече фискални привилегии. (бел. ред.)

[53] „Поема за моя Сид", изд. На БАН, София, 1984 г., прев.: проф. Тома Томов. (бел. ред.)

[54] ibid.

[55] ibid.

[56] ibid.

[57] Данък, плащан от мюсюлманите на християнските владетели в Испания срещу тяхната протекция или срещу изтегляне на войските им. (бел. ред.)

[58] Кондотиер – шеф на отряд наемници. (бел. ред.)

[59] Думата няма никакво особено значение; на арабски тя означава началник (*sidi*). Също на арабски Родриго е наричан *Galib*, което на латински, а след това на кастилски е преведено като *Campidoctus* и *Campeador*: този, който владее военното изкуство в поход. Терминът ясно показва, че става дума за главатар, вещ в набезите в неприятелски земи и способен да организира нападения насред полето.

[60] Родриго е просто един барон, с когото се отнасят лошо и който се втурва в едно лично свое приключение. В *Поема за Сид* трубадурът се мъчи да оневини това отклонение, да заличи недисциплинираността и да придаде отново благородна кауза на начинанието: борбата срещу неверника.

[61] Името „Алморавиди" освен известната етимология „ветрове от пустинята" (пустинни вихри/бури) има и друго обяснение, което изглежда е далеч по-точно: Алморавиди идва от арабското *al-Murabitun*, т. е. – хора на рабата, като *rabat* означава намиращ се на границата мюсюлмански храм-крепост, в който живеят монаси-воини, каквито Алморавидите всъщност и са били преди идването в Испания. (бел. ред.)

[62] Мюсюлмански богослови. (бел. прев.)

[63] От този паметник, започнат през 1171 г., днес съществуват само кулата Хиралда и Портокаловият двор.

[64] Сито е вторият център, който заедно с Клюни подема движението за обновление на църквата. Монасите от Сито са известни като цистерцианци, както монасите от Клюни са наричани „клюнийци". Най-яркият представител на цистерцианския мистицизъм е св. Бернар от Клерво. (бел. ред.)

[65] Юг е шестият поред абат на Клюни (1049-1109). При неговия предшественик – абат Одилон (994-1042) Клюни получава изключителни привилегии от папа Григорий V (потвърдени и от папа Григорий XIX), с което всички клюнийци, „където и да се намират", стават зависими единствено и само от папата. Така се ражда т.нар. „Клюнийска църква" – мрежа от абатства и приорства, чийто обхват през XI и XII ще съвпадне с измеренията на западния християнски свят. (бел. ред.)

[66] Орденът на Хоспиталиерите (Йоанитите) се създава през XI в. около болницата в Йерусалим. След завладяването на Йерусалим от кръстоносците хоспиталиерите приемат устава на св. Августин (1113/1115). След падането на Йерусалим отиват в Акра (1187), после в Кипър (1291) и в Родос (1308). По-късно се преместват в Европа, като имат и един период на престой в Русия. (бел. ред.)

[67] Орденът на рицарите на Храма (Тамплиери) е създаден след Първия кръстоносен поход,

през 119 г. Утвърден е от папата през 1128. След падането на последната кръстоносна крепост на Изток – Акра (1291), орденът е пренесен на о-в Кипър, а през 1306 – в Париж. Тук тамплиерите влизат в конфликт с френския крал Филип IV Хубави, който влага огромна енергия за унищожаването му. След шумен процес, през 1307 г. тамплиерите са арестувани, обвинени в ерес и мнозина са изгорени, а имуществото на ордена е конфискувано. През 1312 авиньонският папа Климент V разпуска Ордена на тамплиерите. (бел. ред.)

[68] Изборът на велик магистър от капитула, събран в манастира на Калатрава, трябва да бъде потвърден в рамките на три месеца от абата на Моримонд. През XVI в. Карл Пети все още се обръща към него, за да определи настоятеля на манастира. Пред алтернативата да се подчини на решението на някой чужд монах, Филип II ще предпочете да не даде никому тази чест.

[69] Безбрачието не е задължително в ордена. Целомъдрието трябва да се разбира в рамките на брачната обвързаност.

[70] Pierre Tourbert, Leçon inaugurale au Collège de France, 19 mars 1993.

[71] Насридите са мюсюлманска династия, утвърдена през 1232 г. в Андалусия от Ибн Насър. Насридите управляват Гранада до 1492 г. (бел. ред.)

[72] Един от най-известните такива сблъсъци е битката за Игеруела (1431), в която пред вратите на Гранада един срещу други се изправят маврите и християните, командвани от краля Хуан II Кастилски и конетабъла Алваро де Луна. Епизодът не е от голямо значение, но има силен отзвук. В литературата той дава материал за една от най-красивите балади (*romances*) на XV в.: *Abenámar*; освен това е илюстриран в една голяма фреска, която може да се види в Галерията на битките в Ескориал.

[73] Организацията и развитието на емирството в Гранада се обяснява в друга глава.

[74] Алава, Гипускоа, Биская. (бел. ред.)

[75] Свещената римска империя на германската нация е създадена през 962 г. от Отон I Велики. Свещената империя се приема като продължение на Карловата империя.Връх в политическото си развитие достига при император Фридрих I Барабароса и внукът му Фридрих II. (бел. ред.)

[76] Гибелините са едната от двете силни партии (другата са гвелфите, предвождани от саксонските херцози Велфи), възникнали в Италия през XII в. във връзка с опитите на германските императори на Свещената империя да наложат властта си в Апенинския полуостров, в това число и над папите. Гибелините са привърженици на императорите, а името им идва от названието на един от родовите замъци на Хоенщауфените – Гаубелинг (Вайбелинген). (бел. ред.)

[77] Едва след XIX в., с прокарването на железници и автомобилни пътища, планинската верига започва да изглежда като препятствие за комуникациите. През Средновековието нещата са по-прости – достатъчно е да помислим за хората от Монтаю, в южните Пиренеи, които изследва Льо Роа Ладюри: те изглежда стигат по-лесно до Каталония и до Андора, отколкото до Тулуза. За населението от баските земи до Русийон границите изобщо не са това, което са днес за нас: хора и стада непрекъснато преминават от един склон на друг.

[78] Пиер Тюко-Шала му прави исторически преглед в наскоро излязлата книга „Когато ислямът беше пред вратите на Пиренеите“, Биариц, 1994 г.

[79] Графът на Барселона Рамон Борел (992-1018) се оженва за дъщерята на графа на Каркасон Роже Стария. Половин век по-късно друг един граф на Барселона, Рамон Беренгер I, се жени за Изабел дьо Безие. Тези два брака полагат основите на каталонското влияние в Южна Франция.

[80] Кръстоносният поход срещу албигойците (еретици от южна Франция, за които има големи основания да се счита, че са повлияни от българските богомили), е обявен през 1209 г. от папа Инокентий III. През 1215 г. на Четвъртия Латерански събор борбата срещу еретиците е официално теологично мотивирана и изведена като основна цел на светската и църковната власт (откъдето малко по-късно ще се зароди Инквизицията). Борбата на албигойците, организирани около графа на Тулуза, придобива ако не национален, то характер на локален патриотизъм. Албигойците са разбити едва през 1229 г. (бел. ред.)

[81] Думата се появява късно и не се среща никъде до XV век. В по-ранните текстове се говори за покорни маври (*moros de paz*), за маври на краля (*moros del rey*) или за маври васали (*vasallos moros*), утвърдени наименования, които ще се запазят: в Америка през XVI в. също се прави разлика между покорни индианци (*indios de paz*) и диви индианци (*indios bravos*).

[82] След като опустошава територията на Валенсия, Алфонсо I прониква в Андалусия, стига до портите на Гранада и прекосява провинцията Кордова, след което се връща в Арагон.

[83] В отвоювания град Толедо е намерено дори гробище, където са погребани заедно покойници от трите вероизповедания.

[84] Много нотариални документи от тази епоха, като завещания например, са написани на арабски; кастилският е окончателно установен едва през XIV век.

[85] Мозес Маймонид (1135-1204) – еврейски лекар, богослов и учен, роден в Кордова. Често е наричан еврейския Платон. Цел на богословско-философските му занимания е свързването на вярата с разума. (бел. ред.)

[86] На Иберийския п-ов Кортеси се наричат представителните събрания, свиквани от краля, включващи светски и духовни лица. (бел. ред.)

[87] Произведението е преведено на френски от Габриел Мартинес-Грос: Ibn Hazm, *De l'amour et des amants*, Paris, Sindbad, 1992.

[88] Не бива да се бъркат, както често се прави, еврейската култура и културата на евреите. Света Тереса в Испания през XVI в. или Айнщайн в наши дни в никакъв случай не са представители на еврейската култура, а евреи, израснали с водещата през тяхната епоха култура.

[89] В началото на XI в. един мюсюлмански съдия от Толедо, говорейки за европейците, пише: „Тези варвари от Севера не ни интересуват".

[90] Вж. J.N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca*, 1229-1550, Paris, 1992.

[91] Петър Достопочтени (Petrus Venerabilis), род ок. 1092, починал 1156. Абат на Клюни от 1122. Християнски учен, писател и църковен деец. Съдейства за реализиране на манастирската реформа, която е основна част в системата на клюнийските реформи. За да опровергае учението на исляма, съдейства за превода на Корана на латински език. (бел. ред.)

[92] На него се приписва дори намерението да построи в Мурсия нещо като общ университет (*medersa*) за християни, мюсюлмани и евреи.

[93] Този интерес към астрономията, която не бива разграничавана от астрологията, спечелва на Толедо за дълго време репутацията на град, специализирал се в някакъв смисъл в окултизма, магията и „дяволските изкуства".

[94] За индийските числа. (бел. ред.)

[95] Каутер е химическо вещество или нажежен инструмент за изгаряне на органична тъкан (при медицински интервенции). (бел. ред.)

[96] Алберт Велики /Albertus Magnus/, граф фон Болщедт (ок. 1193-1280). Изтъкнат християнски богослов и учен, проявявал, между другото, жив интерес към алхимията. След като завършва университета в Падуа, постъпва в ордена на Доминиканците. Започва преустройство и енциклопедична систематизация на католическото богословие въз основа на аристотелизма. Делото на Алберт Велики продължава най-изтъкнатият му ученик – Тома Аквински. (бел. ред.)

[97] Св. Тома от Аквино (ок. 1225/6-1274) – християнски богослов и философ, първият ярък представител на схоластиката.От края на 60-те г. на XIII в. оглавява борбата срещу аверoистите в Париж, Рим и Неапол. Автор е на прочутите *Пет доказателства за съществуването на Бога* и на множество трактати, сред които централно значение имат *Сума на богословието* (*Summa Theologiae*) и *Сума срещу езичниците* (*Summa contra gentiles*). (бел. ред.)

[98] Вж. Част втора, гл. V.

[99] Магреб – Северна Африка (сегашните Мароко, Алжир, Тунис). (бел. ред.)

[100] Основните *cañadas* тръгват от Леон, от Сеговия, от Куенка и от Сория. Във Вилякастин леонският път се слива с този от Сеговия; в Риаса западното разклонение на *cañada* от Сория също се слива със сеговския път.

[101] Т. нар. *portazgos* са събирани по пътищата. Т. нар. *montazgos* в началото представляват

глоби за щетите, които стадата могат да нанесат на горите, влизащи в границите на владенията. С течение на времето те се превръщат във фиксирани такси.

[102] Червената вълна от Испания е прочута още от Античността. Страбон, Варон, Колумел и др. говорят с възхвала за нея. В края на XII в. тя е заменена с бяла вълна, произвеждана от нова порода овце от Северна Африка. Може би от тях произлизат *merinos*, които, според Клейн, се свързват с мароканското племе Бени-Меринес, макар че самият термин се появява много по-късно, около 1450 година. Впрочем испанският речников запас за животновъдството е съставен в основната си част от арабски заемки: *zagal* и *rabadán*, както са наричани овчарите, *cabaña* (овчарска колиба) и самата дума *mesta*, която идва навярно от *mechta*, зимни пасища за овцете.

[103] Крепост.

[104] Той е автор на лирически стихотворения на галисийски и на четиристотин и двадесет строфи в прослава на Девата: *Песни за света Мария*.

[105] Той дава идеята за написването на *Обща история на Испания*, една обширна компилация, която остава недовършена и която минава през няколко последователни етапа: първоначалният вариант (1270-1274), вдъхновен от неоготиката, в който се твърди, че Кастилско-Леонското кралство е над всички други и мисията му е да обедини отново Иберийския полуостров. Друга версия, преработена след 1274 г., трета критическа версия, датираща от 1282-1284 г., която се противопоставя на експанзионистките виждания на епископа на Сантяго де Компостела и, накрая, една по-реторична версия (1289), която се стреми да установи приемственост между вестготската монархия и кралете, дошли на власт след това. В тази последна версия също така се отбелязва, че властта произтича от договор между владетеля и аристокрацията.

[106] Царска харта / Царски закон. (бел. ред.)

[107] Народният трибун е магистратура, създадена в началото на Римската република (нач. На V в. пр. Хр.). В Рим трибуните са 10 и могат да изказват решение само след като постигнат консенсус. Те има значителни прерогативи (в това число могат да спират решенията на сената), като основната им функция е да защитават интересите на римското простолюдие (т. нар. плебеи).

[108] След като Михаил VIII успява да възстанови византийската власт в Константинопол (1261), Шарл Анжуйски организира няколко антивизантийски коалиции, претендирайки за правото да е наследник на Латинската империя, създадена след завладяването на Константинопол от рицарите на Четвъртия кръстоносен поход (1204). За да се справи със ситуацията, Михаил VIII прибягва до сключване на Уния с Рим (1274), което му осигурява подкрепата на папството и поне неутралитета на останалите западни владетели. Така се стига до разправата с хората на Шарл Анжуйски в Сицилия, известна като „Сицилийски вечерни" заради времето, в което започва клането – вечерната молитва. (бел. ред.)

[109] Дълго време след като са обезлюдени, тези територии продължават да фигурират в списъците на кралете на Арагон и на техните наследници. Карл Пети, например, все още се титулува херцог на Атина и на Неопатрия.

[110] Женералитат – Каталонските кортеси, по-късно – автономно правителство. (бел. ред.)

[111] С „принципат" в текста се обозначават отделните териториални държави, започнали да възникват в Западна Европа още към средата на X в. и които се намират в реална или номинална зависимост спрямо някое кралство или спрямо Свещената римска империя. В българската историческа литература обикновено този тип държавни образувания се наричат „княжества". (бел. ред.)

[112] Трябва да опровергаем една легенда за клетвата, която благородниците изисквали от кралете на Арагон преди самите те да им се закълнат във вярност: „Ние, които сме равни на Вас и които, събрани, можем повече от Вас, ние Ви признаваме за крал и владетел при условие, че Вие уважавате нашите права и свободи; в противен случай, не." Тази така наречена клетва навярно е съчинена от някой френски юрист от XVI в. и веднага подета от някой хронист в Арагон.

[113] Инфант, инфанта – титла, запазена за законните деца (респективно – евентуалните пре-

столонаследници) на управляващия владетел. (бел. ред.)

[114] Т. нар. Стогодишна война (1337-1453) се води между Англия и Франция, като основните претенции на Франция са Англия да напусне Аквитания, а на Англия – да си върне Нормандия и Анжу. (Повод за конфликта е поредната династична криза – английският крал Едуард III (1312-1337), внук по майчина линия на френския крал Филип IV Хубави (1268-1314) предявява претенции за френския престол след края на династията на Капетингите (1328) и издигането на династията Валоа.) Войната завършва с победа за Франция след капитулацията на английските войски при Бордо (19. X.1453). (бел. ред.)

[115] Енрике Трастамара е родоначалник на династия, която царува в Кастилия (1369-1504) и Арагон (1412-1516). Фернандо Арагонски от рода Трастамара ще се ожени през 1469 г. за Исабел Кастилска – това са кралят и кралицата, наричани Кралете Католици. (бел. ред.)

[116] Още през 1433-1434 г. малка група от конспиратори обмисля да завземе Севиля и да превърне града в независима държава.

[117] Всъщност в това представяне на властта няма нищо оригинално, то почти буквално следва разсъжденията на ап. Павел (Римл. 13: 1-2) и на ап. Петър (1Петр. 2). (бел. ред.)

[118] В хрониката за Алваро де Луна може да се прочете разказа за един любопитен епизод: през 1436 г. Жана д'Арк изпратила вестител при Хуан II, за да го помоли за подкрепата на Кастилия срещу англичаните. Опитът ѝ бил успешен, кастилската флота тръгнала и блокирала пристанището Ла Рошел, което позволило на Девата да превземе града. Историята е красива, но хроникьорът е забравил, че Жана д'Арк умира през 1431 година! Всъщност става дума за една по-късна добавка в текста, която почива на хрониката за Девата, публикувана през 1512 година. Това поне доказва, че още в началото на XVI в. испанците намират аналогии между двама иначе толкова различни герои.

[119] „Кралицата беше девствена и недокосната като при раждането си", заключават експерти през 1453 г.

[120] Кралят Хуан II се жени два пъти. От първия си брак с Мария Арагонска има син, бъдещият Енрике IV; от втория, с Изабел Португалска, има една дъщеря, бъдещата Исабел Католичката, родена през 1451 г., и един син, Алфонсо, роден през 1453 г. Нека припомним, че Кастилия не познава салическия закон и короната се наследява от първородното дете, като все пак момчетата имат предимство пред момичетата. В завещанието си Хуан II определя следния ред на наследяване на трона: Енрике и децата му; Алфонсо и децата му; накрая – Исабел.

[121] Грандове букв. означава „най-висши", „най-силни", „най-влиятелни" по аналогия с римското „оптимати" и „нобили". (бел. ред.)

[122] Риболовните полета за риба тон в Андалусия – *almadrabas*, дори и през XVI в. осигуряват значителни приходи на херцозите Мединасидония.

[123] Енрике III забранява на чуждестранните кораби да товарят стока, докато има кастилски кораби на разположение; той обявява за незаконен износа на капитали: чуждестранните вносители са принудени да инвестират продукта от продажбите си на вътрешния пазар.

[124] „Велик магистър" е най-високият пост в повечето военни ордени. (бел. ред.)

[125] Орденът на йеронимитите, основан в Испания през 1373 г., има незабавен успех: между 1375 и 1415 г. са създадени тридесет манастира, всичките богато дарени от краля и владетелите. Един от най-големите е манастирът в Гуадалупе. Пример за предаността на някои аристократи на Ордена на свети Франциск е дворецът, който конетабълът на Кастилия построява в Бургос. Той е един от най-красивите паметници на градската архитектура през XV век. На фасадата е изобразена лента, която е отличителният знак на третия францискански орден. От там идва името, което палатът носи и днес: къщата Кордон.

[126] Става дума за Хоспиталиерите (Ордена на рицарите на свети Йоан Йерусалимски). (бел. ред.)

[127] Техният син Фернандо е бъдещият Крал Католик.

[128] Принцът преговаря с краля на Кастилия, например, без да се интересува от това какво мисли баща му.

[129] Прованс минава под протекцията на неговия племенник, краля на Франция Луи XI.

[130] По-точно: дървени стърготини.

[131] Именно такъв тип война предпочита, например, владетел като Мигел Лукас де Ирансо, който пребивава обикновено в Хаен и редовно преминава границата с конниците си, за да разграби или опожари някое градче.

[132] Впрочем това е един от проблемите, които си поставят редовно тълкувателите на Коранът: законно ли е един мюсюлманин да откупува блага, които християните са отнели от друг мюсюлманин? Законно ли е да се продава оръжие на християните?

[133] Насридите построяват двореца Алхамбра, завършен през 1390 г.; дворецът Хенералифе е по-късен и датира от началото на XV век.

[134] Джамиите са също и училища, в които се преподава Корана, граматика и аритметика. В голямата джамия и в Мадраса работи и център за висше образование, в който се учи право, теология, филология, история, генеалогия, музика, математика, медицина, астрономия...

[135] Първият от тези романси е *Abenámar*, вдъхновен от битката при Игеруела (1431).

[136] *Parias* е своеобразен данък, плащан от мюсюлманите на християнските владетели срещу тяхната протекция или срещу изтегляне на войските им. (бел. ред.)

[137] Трябва да се отбележи, че евреите реагират по същия начин. И. Баер цитира случая с една еврейка, която преспала с християнин. За да я накажат, през 1320 г. едноверците ѝ от Кока решават да ѝ отрежат носа.

[138] В продължение на четири дни в присъствието на краля Хайме I, на бившия ръководител на доминиканците, свети Рамон де Пеняфор, и на представители на двора и на Църквата, един покръстен евреин се опитва да убеди един равин, че Христос наистина е очакваният Месия, че Той има едновременно божествен и човешки произход, че е умрял за спасението на всички хора, и т. н.

[139] От XIII в. „Вулгата" (букв. общоупотребяема) е наричан латинският превод на Библията, направен през IV в. от св. Йероним, който следва оригинала на иврит, а не гръцкия превод, т.нар. Септуагинта. (бел. ред.)

[140] Като пример за безкористен спор и добронамереност често се цитира *Книга за Любезния и за тримата мъдреци* на каталонеца Рамон Люл († 1315): един християнин, един мюсюлманин и един евреин разменят идеи, преди да решат коя от трите религии е най-близо до истината. И. Баер отбелязва, че толерантността на Рамон Люл се ограничава до литературната практика; той успява да получи от краля Хайме II Арагонски разрешение да проповядва пред евреите; има основание да се мисли – допълва Баер, – че тонът на тези проповеди не е бил толкова любезен и толкова уважителен спрямо вярванията на другите.

[141] Монаси от т.нар. „нищенстващи" ордени (като францисканците), стриктно спазващи обет за бедност. (бел. ред.)

[142] В Херона съществува обичай през Страстната седмица да се симулира нападение срещу еврейския квартал. От височината на епископския дворец хората хвърлят камъни и запалени факли върху еврейските къщи. Интересен израз на доктриналния антиюдаизъм! За да се защитят срещу обвинението, че са станали причина Христос да умре на кръста, еврейските общини ревностно поддържат едно традиционно схващане, според което испанските евреи произхождат от племето на Юда и са се установили на Иберийския полуостров в годините на разрушаването на първия Йерусалимски храм (587 г. пр. н. е.), и следователно не са взели никакво участие в процеса срещу Иисус. Истината е, че испанската еврейска общност се появява след разрушаването на втория храм (70 г. от н. е.). В същия ред на мисли се отбелязва един по-късно добавен текст (около 1450 г.) в *Обща хроника на Испания* от XIV в.: преводът на писма, които евреите от Толедо са писали на своите едноверци в Йерусалим, за да ги убедят да не осъждат на смърт Иисус от Назарет.

[143] Евреите получават правото да притежават и да използват свещените си книги, както и да почитат шабат и религиозните си празници.

[144] Евреите от Виляфранка дел Панедес, от Сервера или от Манреса, например, зависят от *aljama*-та в Барселона.

[145] Таксите са за убитите животни в кланиците, за виното, за сватбите и погребенията и т. н.

[146] Наказания се предвиждат за нарушаване на правилата на шабата, за изневяра и др. В

Барселона тази юридическа автономия е ограничена след 1377 г.: тогава в компетенциите на *aljama*-та остават криминалните случаи, освен ако наложеното наказание е смърт или отрязване на крайник; тези случаи трябва да се отнесат към кралското правосъдие.

[147] В Кастилия Кортесите на Сория (1380) искат тази привилегия да се премахне.

[148] По-точно така мислят Америко Кастро и Санчес-Алборнос, които поне веднъж са на едно мнение. Нека си спомним за *herem*-а, който еврейската община в Амстердам произнася през XVII в. срещу Спиноза. За негово щастие, за разлика от евреите в средновековна Кастилия, в Амстердам нямат право нито да осъждат на смърт, нито да изпълняват присъдите.

[149] Обикновено кралете избират за този пост някого от антуража си. През 1390 г. Шарл III Наварскн назначава своя личен лекар, Хосе Орабуена. За короната на Кастилия са известни четирите личности, изпълнявали тези функции през XV в.: Авраам Бенвенисто при Хуан II, Самая и Яков Абен Нунес при Енрике IV и Авраам Сениор при Кралете Католици.

[150] През първата половина на XIV в. в Севиля вероятно има двайсет и три синагоги.

[151] Анализът на останките, намерени в еврейското гробище в Барселона – единственото, в което са правени разкопки, – не дава доказателства за никакви особености. Въпреки стереотипите, евреите нямат типични за тях физически черти. В САЩ, дори и в най-тежките моменти на сегрегация, никой не иска черните да носят отличителни знаци: би било излишно. В някои страни, през определени периоди, се счита за необходимо евреите да бъдат принудени да носят кръгче или жълта звезда; именно това доказва, че без тези знаци би било трудно те да се различат от останалата част от населението.

[152] Както и класови конфликти! В Сарагоса през 1264 г. бедните евреи протестират срещу произвола на богатите, на които са жертва.

[153] Евреите могат да пият вино само ако то е произведено от евреи.

[154] „Всъщност разпространената идея е, че евреите не се занимават с нищо друго, освен със заемане на пари и ако разгледаме документите, оставаме именно с такова впечатление. Истината е, че за заемите има писмени документи, докато за останалите занимания, които не са свързани с пари, такива не са необходими. Аз, например, много пъти съм се опитвал да намеря в документите следа от големите каталонски равини: те се появяват там много рядко." (Давид Романо)

[155] Това е палатът, който показват на туристите, като им обясняват, че е къщата на Греко!

[156] Заглавието „Водач на тези, които се съмняват" може би е по-точно.

[157] Именно в това ги обвинява в началото на XIV в. равинът на Сарагоса Хасдай Авраам Крескас (спасил се от масовото избиване през 1391 г. благодарение на протекцията на краля) в своята книга *Or Adonaï* (*Господна светлина*).

[158] Пиетизъм („набожност", „благочестие") – религиозно-мистично течение. (бел. ред.)

[159] Гностицизъм – учение за духовно непознаваемото първоначало. (бел. ред.)

[160] Читателят може би е забелязал, че говорейки за испанския юдаизъм, никога не използваме термина сефарад. Всъщност изглежда, че думата се появява след прогонването на евреите през 1492 г.; тя не се среща в средновековна Испания, или поне не в смисъла, който има днес.

[161] Тук, за да илюстрира по-живописно мисълта си, авторът смесва два известни старозаветни сюжета: разказа за съня на фараона за мършавите и тлъстите крави, който Йосиф разтълкува като бедни и изобилни години, и разказа за Изхода от Египет, когато евреите напускат страната, след като са подложени на всякакви унижения. (бел. ред.)

[162] Кръстоносният поход на овчарчетата (пастирчетата) всъщност няма нищо общо с класическия кръстоносен поход, ако не се отчита хипотетичната му цел – да се достигне до Светите земи. Движението започва през 1320 г., обединява най-вече представители на ниските социални слоеве и не е обвързано нито с църквата, нито с държавата. Дори нещо повече – френският крал категорично отказва на искането да оглави „похода", а папа Йоан XXII призовава местните власти да възпрепятстват действията им, като се стига дори до осъждане на свещеници, взели участие в погромите, извършвани от „пастирчетата". Важно е също да се отбележи, че антиеврейската насоченост на „похода" проличава след ярките антимонархични, антиаристократични и антицърковни актове на участниците в движението. (бел.

ред.)

[163] Тази разлика в лихвата показва, че в Кастилия парите са рядкост, т. е. са скъпи.

[164] От тук идва прякорът, който прикачват на поддръжниците на законния крал: *emperejilados*, слугите на сина на Перо Хил.

[165] Твърди се, че това момиче е майка на Соломон ха-Леви, равин, който, след като приема католицизма, става епископ на Бургос под името Пабло де Санта Мария.

[166] Вж. декларацията на Мойсей ха-Коен от 1375 г. по повод възкачването на новия монарх Енрике II: „Нашият живот и нашето благополучие зависят от просперитета на държавата [...]. Ние не сме срещу краля, напротив: кралят е наш защитник в сполетялото ни нещастие."

[167] В еврейската историография 1391 г. е „годината на гоненията и потисничеството", а 1413-1414 – „годината на вероотстъпничеството".

[168] Член на Ордена на св. Доминго, наричан още Доминикански орден. (бел. ред.)

[169] Крайно фанатично настроени християни (най-често монаси или отшелници), които се самонаказват за греховете си чрез публично самобичуване (*flagelatio*), откъдето идва и названието „флагеланти". (бел. ред.)

[170] Сред тях са покръстванията на евреи от Паленсия (Кастилия), които не са дело на местния епископ. Всъщност Паленсия е епископален град; поради това за епископа, който е техен господар, евреите представляват източник на доходи, толкова по-ценен поради това, че те плащат много повече такси, отколкото християните. Крал Хуан II отпуска на епископа парични компенсации за загубите, които предполага покръстването на част от поданиците му!

[171] За появата на тази дума има сведения от 1380 г., поне като за обидна дума, с която християните наричат покръстените евреи. Етимологията е неясна: приема се, че *marrano* означава свинско и че терминът е използван подигравателно за тези, които не ядат свинско.

[172] *Aljamas* вече нямат право да произнасят смъртни присъди над т. нар. *malsines*; занапред те се ограничават с това да ги изключват от общността.

[173] Добър, макар и изолиран пример за това, дава т. нар. Гуадалахарска Библия. Става дума за един превод с бележки на кастилски, направен от равина Мойсей Арагел, по молба на магистъра на ордена Калатрава – Луис де Гусман, със съдействието на францисканци от Толедо.

[174] За периода между 1439 и 1469 г., Ладеро Кесада отчита само седемдесет и двама евреи сред общо петстотин бирници, което възлиза на по-малко от 15 %.

[175] Скандалът избухва в момента, когато се създава Инквизицията, през 1480 г., вследствие на показанията на един тъкач, познавал добре Педро де Ла Кабалерия. Един път, изразявайки учудването си, че един толкова добре запознат с юдаизма човек като него може да стане християнин, тъкачът чува от Педро репликата: „Мълчи, глупак такъв. Какво щях да спечеля, ако бях останал евреин? Щях да стана равин, но нищо повече – докато сега съм на служба и, благодарение на човечеца, когото са разпънали на кръст, съм господар на Сарагоса." Преди да се покръсти, Педро де Ла Кабалерия не смее да помръдне в деня на шабата: „Сега правя каквото искам, включително и постя за празника на Кипур, ако имам желание." Най-фрапиращото е, че за Педро де Ла Кабалерия се твърди, че е автор на апология на християнството: *Zelus Christi contra Judaeos, Sarracenos et infedeles* (1450)!

[176] Позовавайки се на гоненията, на които биват подложени Алмохадите, Маймонид, който е много четен в еврейските общини в Испания, допуска евреин да приеме друга религия, ако тя му е наложена със сила: „Законът – пише той – е за да се спазва в живота, а не за да се умре за него." Това, което Маймонид осъжда, не е смяната на вярата, а отказа да се спазва тайно еврейският закон след покръстването.

[177] По повод на покръстванията от 1414 г. един еврейски автор от същата епоха пише: „Повечето от бандитите, които събираха данъците, изоставиха религията си от страх да не загубят средствата си за препитание, защото не можеха да правят нищо друго. Някои занаятчии сториха същото, виждайки, че ги заплашват разорение, лишения и затвор."

[178] Специално в началото на XV в. интересът към произведенията на Маймонид отново нараства: *Водачът на заблудените* е преведена на кастилски през 1419 година.

[179] Не е ясно коя точно *Summa* става дума – за *Сума на теологията*, или за *Сума срещу езчниците*, но и двете съчинения биха могли да произведат описания просветляващ за езичниците (и за евреите) ефект. (бел. ред.)

[180] Вж. Yovel (Yirmiyahu), *Spinoza, el marrano de la razón*, Madrid, Anaya, 1995 (първо издание на английски: *Spinoza and other heretics*, Princeton University Press, 1989)

[181] Францисканец – член на религиозния орден „Свети Франциск"; йеронимит – член на религиозния орден „Свети Йероним". (бел. ред.)

[182] Опортюнист – съглашател, приспособленец, безпринципен човек. (бел. ред.)

[183] *Fortalitium fidei* (1459).

[184] *Lumen ad revelationem gentium* (1465) и *Defensorium unitatis christianae*. Във втората книга могат да се прочетат изречения като следното: „Ако един нов християнин има лошо поведение [...], той трябва да бъде жестоко наказан. Аз пръв бих хвърлил дърва в огъня на неговата клада и бих я подпалил."

[185] Трябва да се отбележи, че тези закони за „чистата кръв" са първата известна в историята откровено расистка дискриминационна мярка. (бел. ред.)

Бележки към втора част

[1] През 1494 г. папа Александър VI дава на Фернандо и на Исабел титлата Крале Католици, която сама по себе си не съдържа никакво съждение относно вярата на монарсите. Тя не е нещо повече от титлата Най-християнски, която по това време вече носят френските крале.

[2] Тя е родена през 1451 г., а Фернандо през 1452 г.

[3] И двамата са потомци на краля на Кастилия Хуан I (1379-1390).

[4] Което вдъхновява един хуморист от XVI в. да напише: „На този ден кралят и кралицата родиха син"!

[5] Често се допуска грешка в девиза: *Tanto monta*, като се добавя: *Isabel como Fernando*, като че ли той изразява равнопоставеност на двамата партньори, управляващи заедно. Всъщност девизът принадлежи единствено на краля на Арагон. В него е смисълът на емблемата, ярема, която напомня легендата за гордиевия възел. В храма на Зевс фригийският цар Гордий имал един ярем, завързан от него по такъв начин, че никой не можел да развърже възела; един оракул или самият Гордий предрекъл, че онзи, който успее да го развърже, ще стане господар на Азия. Император Александър разсякъл въжето със сабята си и казал: „То води до същото" [да се разсече, или да се развърже], което на испански звучи: *tanto monta*. Девизът, откритие на хуманиста Небриха, добре подхожда на темперамента на Фернандо, който не се спира пред никакви трудности.

[6] Изглежда, че именно Исабел, а не толкова Фернандо, проявява абсолютна безкомпромисност по отношение на претенциите на Карильо. Затова са и думите, които му приписват: „Когато се заех с нея, Исабел беше заета с предене; аз ще я изпратя обратно при нейния чекрък".

[7] Ще спомена една забавна подробност: в битката, в двата противоположни лагера, участват, в шлемове и брони, две величия на Църквата: кардинал Мендоса в кастилската армия и архиепископът на Толедо в португалските редици.

[8] При всяка смяна на властта в Португалия Исабел иска потвърждение на клаузите от договора от 1479 г., свързани с онази, която португалците наричат Нейно Превъзходителство (*la Excelente Senhora*) и която те смятат за кралица до смъртта ѝ през 1530 година.

[9] Само пет пъти, докато е жива Исабел (1474-1504): през 1476 г., 1479-1480 г., 1489 г., 1499 г. и 1502 г.

[10] В началото на управлението на Кралете те са седемнадесет: Бургос, Сория, Сеговия, Авила, Валядолид, Леон, Саламанка, Самора, Торо, Толедо, Куенка, Гуадалахара, Мадрид, Севиля, Кордова, Хаен и Мурсия. От 1492 г. към тях се присъединява и Гранада.

[11] Той остава там по-малко от осемнайсет месеца. Срещу сериозно обезщетение Боабдил се отказва от правата си и през октомври 1493 г. заминава за Северна Африка. Той умира във

Фес, четиридесет години по-късно.

[12] На гражданската власт се прехвърля отговорността да изпълни смъртните присъди. (бел. ред.)

[13] Това е частната цел на испанската Инквизиция, а не цел изобщо на Инквизицията като свещена институция на Католическата църква. (бел. ред.)

[14] Ако се предположи, че евреите са капиталисти, което не е доказано.

[15] Миленаризмът (хилиазмът) е тясно свързан с християнската есхатология (учението за края на света), в която внася известно опошляване и фатализъм с вярата, че с края на хилядолетието (милениума), ще настъпи Божието царство на земята. Миленаризмът е централен фактор и за масовата религиозна екзалтация през XI в. (отразена например в бедняшкия и Първия кръстоносен поход). (бел. ред.)

[16] Палос де ла Фронтера, град в югоизточна Испания. (бел. ред.)

[17] Официално въвеждане (букв. – обличане) във владение. (бел. ред.)

[18] Двайсетина години по-късно Франсоа I иронично казва, че се интересува да види завещанието на Адам, според което светът е поделен между Кастилия и Португалия. (бел. авт)

[19] От годината на брака си (1496) Фернандо и Исабел носят титлата крале на Сицилия, отстъпена им от Хуан II Арагонски.

[20] Думата се появява едва през 1534 г., но идеята датира от италианските войни.

[21] Събитията в Навара дават повод за една любопитна намеса на Юлий II, който тогава е съюзник на краля на Арагон. Папата произнася духовна присъда над Д'Албре и ги лишава от права. Това е една от последните прояви на теократичната власт на църквата. Някои испански юристи си служат с този прецедент, за да оправдаят *a posteriori* правата, които папата дава на кралете на Испания над новооткритите територии в Америка.

[22] Салически закон – кодификация на ранното обичайно право на т. нар. салически (крайморски) франки, съдържащо юридически норми от V и VI в. (най-ранните известни преписи са от първата половина на VIII в.). Меровингските и Каролингските владетели осъвременяват постоянно салическия закон, като добавят нови положения. В случая се визира характерното за франките (а и за повечето германски народи) право на наследяване, където част от наследството, в това число от държавата, когато става дума за наследяване на властта, се разделя между всички живи мъжки наследници на починалия. Това, естествено, води до партикуларизъм и до хронични междуособни войни. (бел. ред.)

[23] Карлос (1500-1558), бъдещият Карлос I, крал на Испания (1517) и Карл V, император на Германия (1519), син на Хуана Лудата и Филип Хабсбург (Хубави). (бел. ред.)

[24] Максимилиан I е император на Свещената римска империя на германската нация (1459-1519). Женен за Мария Бургундска, наследница на Шарл Дръзки, което му дава основание да воюва срещу Шарл XI за наследството на Бургундия. Оженвайки сина си Филип за Хуана Лудата, Максимилиан осигурява влиянието на Империята в Кастилия и Арагон, чиято наследница е Хуана. (бел. ред.)

[25] Сиснерос, кардинал, изповедник на Исабел Католичката, регент на Кастилия (1506) и на Испания (1516).

[26] Това е титлата му в Испания. Става Карл V (или Карл Пети) едва през 1519 г.; той е петият глава на Свещената империя, който носи това име.

[27] Електори, буквално – избиращи, се наричат четиримата принца и тримата епископи, взимащи участие в избирането на император на Свещената римска империя. С була на император Карл IV от 1356 г. длъжността електор става наследствена. (бел. ред.)

[28] „Общоизвестно и съвършено ясно е, че Ваше Императорско Величество без мен нямаше да успее да получи римската корона" (докато не бъде коронясан от папата, избраният император носи титлата крал на римляните). Независимо от това не бива всичко да се приписва на силата на парите. Значението на сделката наистина е голямо, но има и други фактори, които влияят в полза на Хабсбурга, като особено важно е германското национално чувство, което тогава се проявява така: „В решителния момент, когато се стига до гласуване, всякакви сделки, договорки, търгове, всичко спира. Всички тези дребнави нещица се удавят във вълнà от германски национализъм" (Люсиен Февър, *Undestin, Martin Luther*, Paris , 1945,

стр.139).

[29] Религиозно-философска система, следваща възгледите на св. Тома Аквински. (бел. ред.)

[30] Месианството не липсва и при *Comunidades*, но е много по-значимо във Валенсия заради феномена „скрития крал" (*El Encubierto*), облечен в животински кожи отшелник, който се представя за син, роден след смъртта на принц Хуан, наследник на Кралете Католици и изчезнал през 1497 година. Казва, че е отстранен от трона заради интригите на Филип Хубави и кардинал Мендоса. Именно децата на прелата (вицекрал Диего Уртадо де Мендоса и маркиз Сенете, Родриго де Мендоса) са назначени да потушат валенсийския бунт. Светият Дух му бил поверил мисията да унищожи исляма в кралството Валенсия (където мюсюлманите са все още многобройни). Наемници на заплата при вице-краля убиват *El Encubierto*.

[31] Петнадесет пъти само за Кастилия, осем пъти за Каталонското княжество, седем пъти за кралство Арагон и седем пъти за кралство Валенсия.

[32] За Карл Пети това е повод да посети Андалусия. Бракът е сключен в Севиля, на 10 март 1526, двойката прекарва медения си месец в Гранада.

[33] Заради активната си политическа роля като член на крилото на Белите (част от гвелфите), Данте Алигиери (1265-1321) е преследван и осъден на смърт от Черните (другото крило на гвелфите). Принуден да напусне родния си град Флоренция, Данте живее като изгнаник във Верона, Падуа, Тирол, Париж и умира в Равена. Освен забележителните му литературни творби, увенчани с *Божествена комедия*, където не липсват сериозни политически инсинуации, голямо влияние има политическият му трактат *За монархията*. (бел. ред.)

[34] Еразъм Ротердамски (1467-1536) – забележителен холандски хуманист, философ, учен и писател, автор на *Колоквии* и *Възхвала на глупостта*. С издаването на римските класици, Еразъм дава тласък на идеите на Реформацията. (бел. ред.)

[35] Той го признава на брат си Фердинанд в писмо, изпратено от Болоня на 11 януари 1530: „В Испания съжаляват за всичко, което съм похарчил от това кралство [Испания] за Италия."

[36] Мануел Асаня силно подчертава това: във всичко, което се прави в името на Испания през XVI в., трябва да се разграничава кое е инициатива на самата Испания и кое на короната. Веднага се вижда, че вторият елемент има голям превес над първия– ресурсите на Испания са послужили на австрийската династия.

[37] Става дума за единия от двамата прочути братя Барбароса – Каир-ед-Дин (Арудж е убит през 1518 г. от испанците). Братята са пирати, господари на Алжир, а по-късно Каир-ед-Дин (ум. 1546 г.) става адмирал на флота на султан Сюлейман I.

[38] Хуан Луис Вивес (1492-1540) е изтъкнат испански хуманист и философ. (бел. ред.)

[39] Тази гледна точка е развита в един анонимен испански диалог, написан през 1557-1558 г., *Пътуване в Турция*.

[40] Походът в Тунис, представян като нова пуническа война и нов кръстоносен поход, е в основата на първата ориенталистка мода в литературата, изобразителното изкуство и дворцовите балове. Благородниците донасят от Тунис арабски ръкописи и книги, астролаби...

[41] В испанския свят се разпространява идеята за следващ поход, който да отведе християните до Йерусалим. Откриваме я и в Новия свят, през 1539 г.: град Мексико организира парад с тема връщането на Родос; в Тлакскала францисканците организират спектакъл, в който християнска войска, под командването на Карл Пети, придружаван от краля на Франция, завзема Йерусалим пред очите на папата и кардиналите.

[42] Става дума за известните 95 тезиса на Мартин Лутер, с чието публикуване през 1517 г. във Витенберг започва Реформацията, наричана от противниците и (лутеранска) схизма, т. е. разделение на Църквата. (бел. ред.)

[43] Доминиканският орден е основан при понтификата на Инокентий III през 1215 г. в Тулуза с цел да се бори срещу албигойската ерес. Кръстен е на св. Доминик (1170-1221), един от членовете на мисията, изпратена от папата в Лангедок. Сред доминиканците има редица изтъкнати богослови като Тома Аквински и Албер Велики. Негативното отношение към ордена (наричали са ги звукоподражателно Божи кучета – Domini canes), се дължи на факта, че много от доминиканците, като печално известния Торкемада, са видни членове на Инкви-

зицията. (бел. ред.)

[44] Диета се нарича парламентът в някои западно- и централноевропейски страни. (бел. ред.)

[45] Т. е. за причастяване на всички християни с хляб и вино. (бел. ред.)

[46] Филип Меланхтон (1497-1560) и Жан Калвин (1509-1564), заедно с Мартин Лутер са едни от централните фигури на Реформацията. (бел. ред.)

[47] *Cregio ejus religio* (лат.) – Чиято е властта, негова е и религията. (бел. ред.)

[48] Илюминизъм букв. означава просветление, откровение, озарение. Илюминистите се възприемат като удостоени с особено Божествено просветление. По-специално „илюминисти" по-късно се наричат членовете на сектата, създаден през 1776 г. от професора по канонично право Вайсхауп. (бел. ред.)

[49] Бургундия, нашето отечество (фр.). (бел. ред.)

[50] Договорът в Ноайон (1516 г.) предвижда преговори с Албре, с цел да се намери достойно решение на спора. През февруари 1520 г. Франсоа I притиска Карл Пети да изпълни задължението си, но той трябва да се съобразява с мнението на кастилците, твърдо решени да не отстъпват Навара, както припомнят Кортесите във Валядолид (1518 г.).

[51] През 1540 г. херцогство Милано е върнато тайно на бъдещия Филип II, като актът е огласен едва през 1554 г.

[52] Текстът на мемориала е съставен от Алфонсо де Валдес, секретар на пазителя на печата Гатинара и еразмист; отпечатан е в Алкала през пролетта на 1527 г., появява се пак през следващото лято в Майенс и Антверпен под заглавието *Prodivo Carolo apologetici libri duo.*

[53] Конетабъл е пост, създаден при Каролингите, който с времето променя функциите си. Особено много ролята на конетабъла във Франция се засилва по време на Стогодишната война и след нея. Инсигнията на конетабъла е сабя, връчвана му лично от краля. (бел. ред.)

[54] „Ланскне" буквално означава „земята, на която служи". От XV в. ланскенети се наричат германските наемници, служещи под командването на свои германски началници във военни действия, водени в други страни. Например много ланскенети участват в Религиозните войни във Франция. (бел. ред.)

[55] Разграбването на Рим поражда в Италия трайна омраза срещу испанците; вж. Бандело: „Макар че грешките на този град заслужаваха наказание, опустошителите му не бяха прави, защото бяха християни, искам да кажа, че мнозинството бяха лутерани, марани или евреи."

[56] В замяна племето получава привилегията да се управлява само под контрола на испански чиновник. Чак до края на XVI в. индианците от Тлакскала се гордеят с това сътрудничество.

[57] Споменават се 88 куб. м. злато!

[58] Молосите са порода куче, кръстена на древния народ молоси, който населявал Епир и бил известен с овчарските си кучета. (бел. ред.)

[59] За ацтеките 1519 г. е година I Розо, рождена дата на бог Кетцалкоатл. Те го чакат да се завърне от изток и асимилацията с испанците е много примамлива.

[60] В превземането на Мексико на страната на испанците участват тридесет хиляди индианци. В Перу също много индианци служат за носачи и помощни войски на конкистадорите.

[61] Тази особеност не убягва на испанците. Хроникьорът Сиеса де Леон отбелязва разликата между индианците попаян в Нова Гранада, непокорни поради независимия си характер, и тези в Перу, отдавна привикнали с потисничеството на инките. Поло де Ондегардо прави същото наблюдение: в Андите индивидът отстъпва пред общността, ръководена от вождовете, а тя безпрекословно се подчинява на инките. Испанците запазват тази структура и успяват. При Монтескьо са споменати почти всички тези особености. Той обяснява лесното завоевание със „суеверието" на индианците, както и с деспотичния характер на империите на ацтеките и инките. Доказателството е – добавя той, – че други, по-свободни народи, се съпротивляват по-дълго.

[62] Например откупът на Атауалпа, възлизащ на повече от един милион и триста хиляди златни *pesos*, е разделен по следния начин: четиристотин хиляди *pesos* за краля, от тридесет до четиридесет за капитаните, по осем хиляди и деветстотин за конниците и по четири хиля-

ди четиристотин и петдесет за пешаците. Някои испанци проиграват всичко веднага след подялбата...

[63] В този дух е и отговорът на Писаро към един монах, упрекващ го, че пренебрегва евангелизацията на индианците: „Това не е мой проблем. Мен ме интересува златото им, а не душите им."

[64] Осем милиона само за Антилските острови – Лас Касас е назад: там се споменават три милиона, двадесет и пет милиона за Мексико, също толкова за Андите и т. н.

[65] Сто хиляди на Антилските острови, под пет милиона в Мексико и т. н.

[66] Токвил се разграничава относно вината на испанците: „Испанците не успяват да изтребят индианската раса [...], не успяват дори да ѝ отнемат съвсем правата. Но американците [от Севера: англо-саксонците] постигат тази двойна цел със забележително щастие: със спокойствие, филантропия, в пълно равенство, без да пролеят кръв и да нарушат и един морален принцип пред очите на света. В унищожението на хората не би могло да се вложи повече уважение към човешките закони" (*За демокрацията в Америка*).

[67] Не е доказано, че сифилисът е с американски произход.

[68] Като дървеници, пише през 1523 г. мисионерът Торибио де Мотолиния и добавя, че измира повече от половината, понякога две трети или дори четири пети от населението.

[69] Става дума за идеята за „робството по природа", което е благо за роба, за разлика от „робството по закон", в което могат да попаднат хора, които по природа са свободни и съответно за тях е естествено да управляват, а не да бъдат управлявани. Тази идея Аристотел (IV в. пр. Хр.) подробно излага в съчинението си *Политика*.

[70] Кодексът, обхващащ целия закон, е публикуван през 1680 година.

[71] Креол е човек от бялата раса, роден в колониите. Много често креолите по баща са европейци, а по майка – индианци.

[72] Орденът на Златното руно е създаден през 1429 г. от бургундския херцог Филип Добрия. След смъртта на Шарл Дръзки орденът минава към австрийския дом, а при Карл Пети – към Испания. Това е първият орден на испански и австрийски рицари. Нарича се „Орден на златното руно" заради един от отличителните знаци на рицарите – освен златно колие те носят кръстообразно препасана лента, от която виси изображение на овен. (бел. ред.)

[73] За да абдикира, Карл Пети чака смъртта на майка си, Хуана Лудата (12 април 1555 г.). Тя по право още е кралица на Кастилия. Със смъртта ѝ се разрешава една доста заплетена юридически ситуация: на теория Карл Пети трябва да управлява от името на майка си или поне заедно с нея. Би било невъзможно да предаде на сина си корона, която носи само по заместителство.

[74] Запазени са няколко такива ръкописа; инструкции от 1539, 1543, 1548 и 1551. За тези от 1555 г. не е сигурно, че са автентични.

[75] За пръв път през 1543 г.; Филип още няма шестнадесет години.

[76] Известна е страстта му към науките и още повече към тяхното приложение. Той замисля да направи Тахо плавателна от Толедо до Лисабон. През 1566 г., в желанието си да опознае по-добре владенията си, той поставя на професора по математика в Алкала, Ескивел, задачата да направи геодезическо описание на географските особености (реки, потоци, релеф...) и местонахождението на селищата. Ескивел започва да работи по проекта. За топографските си изследвания той си поръчва набор от инструменти, пренасяни с мулета. На слабостта на Филип II към статистиката дължим и голямото проучване от 1575 г., известно под името топографски релации: цяла Кастилия е обходена от агенти, събиращи сведения от всяко село за броя на жителите и икономическите дейности (земеделски култури, занаятчийство, панаири и пазари и т. н.). Запазените документи са ценен източник на информация за състоянието на Кастилия през втората половина на XVI век.

[77] От Испания този церемониал се прехвърля в повечето европейски дворове. Един често забравян факт е, че етикетът, въведен от Луи XIV във Версай, води началото си от Испания.

[78] Филип II има четири съпруги: Мария Португалска, негова първа братовчедка, Мария Тюдор, внучка на Кралете Католици, Изабел дьо Валоа и Ана Австрийска, дъщеря на император Максимилиан.

[79] Заплашва с нож председателя на Съвета на Кастилия кардинал Еспиноса за това, че е забранил на един комедиант да играе пред него. Друг път пък заставя един обущар да изяде кожата на обувките, които му убивали...

[80] „Причината за смъртта му е, че често гладуваше по три-четири дни, след което ядеше до пръсване и пиеше винаги вода със сняг [лед] в големи количества, легнал гол на плочите [...]. А след последното преяждане седем-осем дни не искаше да яде друго, освен сурови сливи, продължавайки да пие вода със сняг, от която толкова отслабна, че когато поиска да яде, не можа."

[81] Анонимен хроникьор от Мондехар приписва драматичния обрат на бунта на мориските в Гранада през 1569 г. точно на тази колебливост: „Това протакане и предпазливост пречат на управлението на Филип II да се справи с належащите проблеми; времето, необходимо за отблъскване на опасността, преминава в безкрайни консултации и безполезни доклади; липсва доверие в хората с опит и колкото повече се отлага решението, толкова повече нараства вредата." Подобни критики отправя и един посланик на Венеция през 1580-те години: „Кралят размишлява, докато английската кралица действа."

[82] Синът му дон Карлос се подиграва с неприязънта на Филип II към пътешествията. През 1566-1567 г. той пише книга, озаглавена *Великите и славни пътешествия на крал Филип*. На първа страница е написано: „От Мадрид до Пардо, от Пардо до Ескориал, от Ескориал до Аранхуес, от Аранхуес до Сеговия, от Сеговия до Мадрид". Останалите страници са празни. Този инцидент не допринася за подобряване на отношенията между бащата и сина.

[83] През 1560 г. Мадрид наброява под десет хиляди жители, което е три пъти по-малко от Валядолид и пет пъти по-малко от Толедо. След като става столица, населението му бързо се увеличава: през 1565 г. то е близо тридесет хиляди жители, а в края на XVI в. – над седемдесет и пет хиляди.

[84] От тази дата е прието Мадрид да се смята за столица на Испания. Официалното освещаване е много по-късно, то става през Втората република с конституцията от 1931 г.: „Столицата на републиката е Мадрид" (член 5).

[85] Известната сграда на Инвалидите в Париж е построена една година след Ескориал по същия план.

[86] При пожара през 1671 г. изчезват няколко редки ръкописа, антични предмети, научни апарати, а повечето портрети на бележити личности са повредени.

[87] В римската античност и в латинското средновековие херолдите са лица, упълномощени да подписват обявяване на война. Личността на херолда е считана за свещена.

[88] В случая под „иконоборски" се разбират действия, свързани с демонстративно унищожаване на култови предмети и сгради. (бел. ред.)

[89] Тази ситуация е анализирана проницателно в мемоарите, написани около 1566 г. от бившия испански студент в Льовен, Фадрике Фурио Сериол, *Avisos acerca de los Estados bajos*, публикувани от Давид Лагомарсино в *Boletin Español*, LXXX, 1978, p. 101-107.

[90] „Повечето испанци, и особено тези, които се смятат за аристократи, са от расата на маврите и евреите."

[91] Банално е вече уличаването на Испания в семитизъм поради дългото ѝ съжителство с мюсюлманите и евреите. Има го в писанията на германските пътешественици от края на XV в.; както и в *Разговори около масата* (1537-1538) на Лутер и в *Космографията* на Себастиан Мюнцер (немско издание от 1544 г.), но е формулирано най-силно в Италия, особено след опустошаването на Рим (1527). Темата за религиозния фанатизъм е развита от испанския протестант, бежанец във Франкфурт, Рейналдо Гонсалес Монтес (или Монтано), в книга, издадена в Хайделберг през 1567 г. (*Sanctae Inquisitionis hispanicae artes...*) и илюстрирана с гравюри, представящи сцени на насилие: жени, съблечени голи пред инквизиторите и т. н.; преводите на френски, немски, фламандски и английски позволяват тя да се разпространи широко; публикуват се и съкратени издания. А споровете относно завладяването на Америка започват да се използват с полемична цел през 1565 г. с *Historia del Mondo Nuovo* на Джироламо Бенцони (Венеция, 1565 г.), който черпи вдъхновение от хрониката на Гомара. Особено систематично се използва пасквилът на Лас Касас за унищожението на Индиите.

Първият холандски превод е от 1578 г., а първият френски – от 1579 г.; той носи еднозначното заглавие *Тирания и жестокости на испанците в западна Индия, наречена Новия свят, описани накратко от епископ дон фрай Бартоломео де Лас Касас, от ордена на свети Доминик и преведени от Жак дьо Мигрод, за да послужат като пример и предупреждение към XVII провинции на Нидерландия* (Антверпен, 1579 г.). Всеки път, когато Лас Касас използва думата християни, за да обозначи конкистадорите, преводачът пише: испанци. Има и много други преводи: на английски, немски, латински, италиански, както и много преиздания. Немският превод от 1597 г. е илюстриран с гравюри на холандеца Теодор дьо Бри, появили се вече в латинския превод, притурен към *Collectiones peregrinationum in Indiam* (Франкфурт, 1590).

[92] Испанската администрация презрително нарича нидерландските въстаници „гьози", т. е. „просяци". Въстаниците приемат това название и понеже организират сухопътна и морска армия, се говори за морски гьози и сухопътни гьози. (бел. ред.)

[93] По-малко от един милион флорина за Нидерландия и три милиона за Франция.

[94] През 1595 г. Филип II осъжда на смърт измамника, известен като „сладкаря от Мадригал", който се представя за Себастиан.

[95] В католическите страни църковният сан приор отговаря на православния игумен. (бел. ред.)

[96] В английската политическа традиция титлата консорт се носи от съпругата или съпругът на управляващия владетел. В случая Филип II е принц-консорт на Англия. (бел. ред.)

[97] По време на престоя на Филип II в Англия, през 1555 г. изповедникът му Алфонсо де Кастро е против осъждането на смърт и екзекутирането на еретици.

[98] След катастрофата го обвиняват именно в некомпетентност, страхливост, алчност и жестокост.

[99] „Те правят каквото си искат", отбелязва испански офицер на 20 август.

[100] Научавайки новината в Юсте, където се е оттеглил, Карл Пети пита пратеника дали Филип II е използвал случая да настъпи към Париж. Когато научава, че нещата са спрели дотук, той „каза, че на неговата възраст и при такава щастлива победа нямаше да спре на средата на пътя, а щеше да стигне доста по-далеч; и е толкова ядосан, че не иска да вижда известието, което пратеникът му носи" (Брантом).

[101] Анри III (1551-1589) се опитва да води умерена политика, балансирайки между протестантите и католиците. По негова заповед е убит лидерът на Лигата (Анри дьо Гиз), скоро след което кралят е убит от един монах, привърженик на Лигата (Жак Клеман). (бел. ред.)

[102] Лигата (Свещената лига или Свещеният съюз) е конфедерация на френските католици (1576-1594), подкрепяна от Испания. Лигата е създадена с цел да се защитава католицизмът и да се детронира Анри III в полза на Анри дьо Гиз. Лигата играе основна роля по време на Религиозните войни. (бел. ред.)

[103] Трябва все пак да се отбележи, че с някои изключения испанските благороднически семейства в Нант действат предпазливо; те се присъединяват към Анри IV.

[104] Анри IV (1553-1610) първоначално е водач на протестантите. Авторът намеква за прочутия Нантски едикт (Едикт на веротърпимостта), издаден през 1598 г. от преминалия към католицизма крал, с който се слага край на Религиозните войни. (бел. ред.)

[105] За чувствата на Анри IV свидетелства едно писмо на краля до неговата метреса маркиза Верньой от 1608 г.: „Тази сутрин на месата видях в ръцете на сина си молитвеник на испански. Каза ми, че Вие сте му го дала. Не искам той да знае дори за съществуването на Испания."

[106] „Летящ", т. е. неконсолидиран дълг. (бел. ред.)

[107] Те не се отказват от това право. По това време производството намалява за сметка на спекулацията и Испания става страна на лихвари.

[108] Малко по-късно се включва и солта.

[109] Един съвременник с горчивина отбелязва: «„Милионите" се приеха без особени протести, защото не засягаха богатите, а те единствени можеха да надигнат глас и да се наложат в градовете и селата. Този данък е „кръвта на бедняците", на тези, които няма кой да защи-

ти.“»

[110] Руй Гомес да Силва (1516-1573 г.), дребен португалски благородник, съпровожда инфантата Изабел в Кастилия, когато тя се омъжва за Карл Пети. Руй Гомес е паж на принца наследник и става негов приятел, въпреки разликата във възрастта (той е с десет години постар). След възкачването си на престола Филип II го прави свой близък съветник и му оказва многобройни почести: прави го княз на Еболи и херцог на Пастрана, оженва го за Ана де Мендоса...

[111] Антонио Перес (1540-1611), протеже на княза на Еболи, е наследил от баща си Гонсало длъжността кралски секретар. Той успява да спечели благоволението на Филип II, който го прави държавен секретар за делата с Фландрия и Италия. Тези функции позволяват на Антонио Перес бързо да натрупа състояние и да събере богата колекция от картини и произведения на изкуството. В Мадрид Перес живее на широка нога, минава за щедър към грандовете и милостив към бедните. Успява да се хареса. След измъкването си от Испания Перес прекарва няколко месеца в Пау, после отива в Англия, където живее от 1593 до 1595 г., и накрая се настанява в Париж, където умира. В годините си на заточение Перес непрекъснато прави конспирации срещу Филип II и наследника му, пишейки и публикувайки много памфлети, подхранващи антииспанската пропаганда.

[112] Ана де Мендоса (1540-1591 г.) произлиза от едно от най-благородните семейства в Испания. Филип II я омъжва своя приятел и довереник Руй Гомес да Силва. За принцесата започва да се говори след овдовяването ѝ (1573 г.). Първо решава да влезе в кармелитския манастир, основан от нея в Пастрана, но там бързо става нежелана. Света Тереса се обръща към краля и той нарежда на принцесата да напусне манастира и да се занимава с десетте си деца. Тогава принцесата се намесва в живота и интригите на двора. Тя е голяма красавица, макар и едноока – винаги я представят с черна превръзка на едното око, – и затова ѝ приписват многобройни авантюри. Говори се, че е била, едновременно или последователно, любовница на Филип II и на Антонио Перес. По всяка вероятност това не е вярно. Но пък е почти сигурно, че е имала делови отношения с Антонио Перес и е била негова съучастница.

[113] Тази длъжност съществува от 1265 година. Отначало се занимава с проучване на делата между благородниците или между благородниците и краля, но постепенно ролята на *Justicia* става все по-голяма. Той става пазител на *fueros*. По принцип кралят може да назначава когото иска. На практика от 1439 до 1591 г. длъжността се заема постоянно от рода Лануса. *Justicia* е подпомаган от пет лейтенанта, определяни от краля измежду шестнадесетте, изтеглени на жребий от Кортесите. Вж. Encarna Jarque Martínez, *Juan de Lanuza, Justicia de Aragón*, Saragoza, 1991.

[114] Формално намесата на Инквизицията се обосновава с това, че Антонио Перес е обвинен в контакти с еретици.

[115] Това е най-новата интерпретация, поддържана от E. Jarque Martínez, *op. cit.* Тя е спомената вече през XIX в. от маркиза на Пидал (*Historia de las alteraciones de Aragón durante el reinado de Felipe II*, 1862-1863), който иска да опровергае „една от най-разпространените и най-големи грешки в историята на [неговото] отечество“, представяща Филип II като „човека, премахнал *fueros* в Арагон“.

[116] Вж Richard Kagan, *Los sueños de Lucrecia de León. Política y profecía en la España del siglo XVI*, Madrid, 1991.

[117] Прави се паралел с библейския цар Давид. Образът на цар Давид през Средновековието се използва в най-различни символични значения. В случая става дума за ролята на младия Давид, помогнал с известната си победа в двубоя с Голиат за отблъсване на едно филистимско нашествие в Еврейското царство. (бел. ред.)

[118] Тя показва шест рани във форма на кръст на хълбока си, кървящи на определен интервал.

[119] Въпросът се разисква през 1587 г. в Кортесите. За целта е съставена комисия; в нея участват главният инквизитор Кирога, кралският изповедник и главният свещеник.

[120] Веднага се забелязват приликите с обвиненията, отправени от Вилхелм Орански в неговата *Апология*, десет години по-рано.

[121] През 1595 г. Лукресия е осъдена на сто удара с камшик и две години в манастир.

[122] През 1592 г. в Авила са хванати размирни послания. Един от предполагаемите автори, произхождащ от градската аристокрация, е осъден на смърт и екзекутиран, други са изпратени в затвора или в каторга.

[123] Antonio Domínguez Ortiz, „Un testimonio de protesta social a fines del reinado de Felipe II", в *Homenaje a Pedro Sainz Rodríguez*, v. III: *Estudios históricos*, Madrid, 1986. Кортесите от 1592-1598 г. свидетелстват за тази ситуация: селяните са много по-малко от преди; две трети от обработваемите земи са запустели...

[124] Още през 1544 г. в Барселона се печатат народни песни за него; петдесетина години покъсно Лопе де Вега му посвещава театрална пиеса, *Antonio Roca*.

[125] Ако се вярва на Антонио Перес, Филип II нямал никакво обоняние; бил неспособен да различава миризмите.

[126] Вж. по-долу.

[127] Вж. R. A. Stradling, *Felipe IV y el gobierno de España, 1621-1665*, испански превод, Мадрид, 1989.

[128] Испанските грандове се ползват с привилегията да стоят с шапка пред краля.

[129] Граф Оливарес и херцог Сан Лукар.

[130] Арман дьо Плеси, херцог Дьо Ришельо (1585-1642) е кардинал и френски политик от най-голяма величина. От 1620 г. е пръв министър на Луи XIII. Политиката му преследва три основни цели: ликвидиране на протестантите като политическа сила, намаляване влиянието на австрийската династия и ограничаване на аристокрацията. (бел. ред.)

[131] Оливарес притежава една от най-богатите частни библиотеки в Европа, с две хиляди и седемстотин печатни книги и хиляда и четиристотин ръкописа. Измежду тях има и антични автори, и хроники, трактати по право и богословие, произведения на Макиавели, Гишарден, Еразъм, Меланхтон, Калвин (но не и на Лутер), равински коментари върху Стария завет и дори Коранът. Тук са и няколко книги, фигуриращи в Индекса. Граф-херцогът си е издействал разрешение да ги притежава и чете. В библиотеката му има и много френски книги. Това са основно съчинения на Комин, Фроасар, Жоанвил, Жан Боден... Любопитно е, че в библиотеката му няма чисто литературни текстове; липсва например *Дон Кихот*...

[132] Оливарес е много разстроен от смъртта на дъщеря си през 1626 година. Оттогава той много по-често се отдава на религиозните си задължения. Често се изповядва и причестява, понякога всеки ден, особено почита няколко светци и най-вече света Тереса Авилска, от която има реликва (сърце, инкрустирано с диаманти). Трябва да отбележим, че в Испания през XVII в. култът към света Тереса има особено значение; много хора се противопоставят на предложението светицата от Авила, канонизирана през 1622 г., да бъде обявена за патрон на Испания заедно със свети Яков. Сред тях е и Кеведо. Дали това е антифеминизъм? Или антиинтелектуализъм? Или и двете?

[133] Някои се поддават. Така през 1636 г. маркизът на Болоня, Вирджилио Малвеци, става официален възхвалител на Оливарес. Кеведо също се изкушава донякъде, но не е достатъчно гъвкав. Той бързо става един от най-яростните противници на граф-херцога и това му струва скъпо.

[134] Относно *arbitristas*, вж по-долу. Оливарес има в библиотеката си няколко трактата на *arbitristas*: Мемориала на Сельориго, този на Дамиан де Оливарес и на Херонимо де Себальос.

[135] През 1615 г. моралистът Хуан де Санта Мария пише следното: „Практиката показва, че всеки встъпва в длъжност беден, а излиза богат." Декретът от 1622 г. първоначално се прилага. Хосе Франсиско де ла Пеня намира в индийския архив в Севиля пет дебели досиета, съдържащи декларации за имущество..., които никой преди него не е отварял; вж J. F. de la Peña, *Oligarquía y propiedad en Nueva España*. 1550-1624, México, 1983.

[136] Разбирай училища, където се преподава латински.

[137] Орденът на Обществото на Иисус (йезуити) е създаден през 1534 г. от Игнатий Лойола. Изключително влиятелен и богат, орденът е гонен от Португалия (1759) и Франция (1762, 1880, 1901). През 1773 г. орденът е закрит от папа Климент XIV, но е възстановен от папа

Пий VII през 1814 година. Създаването на Йезуитския орден е една от най-резултатните мерки за обновление на папството в условията на кризата, създадена от Реформацията и в този смисъл йезуитите са сред най-активните дейци на Католическата реформация (наричана от противниците ѝ контрареформация). (бел. ред.)

[138] „Глави, ето какво липсва", пише Оливарес на кардинал-инфанта Фердинанд Австрийски, изпъкнал с победата си над холандците в Нордлинген (писмо от 25 май 1636 г.).

[139] Той смята, че идеята за „чиста кръв" е „несправедлива, низка и в разрез с божествените и естествени права". Всъщност той поощрява покръстените евреи да се установяват в Испания.

[140] Действително през целия този период Инквизицията проявява засилена строгост по отношение на юдаистите от португалски произход. Между 1625 и 1640 г. съдът в Кордова съди двеста и тридесет човека. Полемиката се подновява от някои инциденти. Казват например, че през 1629 г. португалски евреи са свалили и изгорили кръст; шестима от тях са осъдени на смърт по време на аутодафе, председателствано от краля, и са екзекутирани. През 1633 г. по улиците на Мадрид са окачени плакати на португалски език, проповядващи превъзходството на юдаизма над католицизма.

[141] Друга преследвана цел е да се окаже натиск върху Холандия, която внася сол от Испания. „Оливарес иска да превърне Брюксел в огромен склад за сол, център, където да се товари и разпределя към страните, граничещи с Балтийско море и Холандия." Проектът се проваля: „И така, в сила остава само доста ограниченото разрешително, давано на холандските търговци, да зареждат в Португалия и Атлантическото крайбрежие на Андалусия" (J. F. Schaub в *Recherches sur l'histoire de l'Etat dans le monde ibérique*, Paris, 1993, p.23).

[142] През 1631 г. се взема решение да се събере половината от доходите, придобити в годината на постъпване на държавна длъжност. Тази такса е позната под името полугодишна (*mediaannata*) и през 1635 г. обхваща и държавните ренти (*juros*). Въвеждат се и *cientos*, допълнителни стотинки към таксата върху сделките (*alcabalas*). През целия XVII в. половината от данъчния продукт на Кастилия се събира от три данъка: *alcabalas, cientos* и „Милионите"– това са три непреки данъка.

[143] „Накрая ще загреби цялата страна"– възкликва той един ден.

[144] Тази гледна точка съществува при йезуита Мариана (*De Rege*, 1599); тя е доразвита от францисканеца Хуан де Саласар през 1619 година. Любопитното е, че я откриваме и у италианеца Кампанела.

[145] *Memoires du cardinal de Richelieu*, v. I, Paris, Librairie Renouard, 1907, стр.19. Франсис Байкън говори за същото: „Другите католически князе се грижат за религията в собствените си държави и не се намесват с цел да влияят на чуждите поданиците. А испанците по времето на Карл Пети, на френската Лига, а сега и на английските афери, подписват договори с чужди държави и се обявяват за всеобщи защитници на католиците по целия свят, като че Испания иска с оръжие в ръка да наложи папските закони, както Отоманската империя – закона на Мохамед" (*Considerations politiques pour entreprendre la guerre contre l'Espagne*, 1624).

[146] „На поддържането, съхранението и утвърждаването на католическата религия трябва да се отдава първостепенно значение, да се поставят пред защитата на държавата и пред всички държавни дела."

[147] Фландърската армия струва три милиона дуката годишно.

[148] Ханза (нем.) означава търговско обединение на няколко града в Северна Германия, начело с Любек. Ханзата е основана през 1241 г. с две основни цели: да защитава своите търговци от пиратите в Балтийско море и да отстоява правата и свободите на градовете срещу домогванията на съседните владетели. Съюзът има своя войска, съкровищница и флота. В началото в Ханзата влизат Любек, Хамбург, Бремен и Кьолн, а към XV в. участват вече 64 града. (бел. ред.)

[149] Вж. José Alcalá-Zamora, *España, Flandes y el mar del Norte*, Barcelona, 1975.

[150] Наистина на следващата година тя е принудена да се изнесе.

[151] Карлос Гарсия е един от многобройните учители по испански във Франция; автор е на

учебник за интензивно изучаване на испански език, със сигурност издаден още през 1616 г., а може би още през 1615 г.

[152] За благодарност граф-херцогът го награждава със службата градски съветник във всеки град, представен в Кортесите.

[153] Подробно за Пророчества за царствата, дало повод за легитимиране на средновековната идея за „преместване на империята" (*translatio imperii*), вж. в Стария Завет 2 и 7 глава в Книга на пророк Даниил. (бел. ред.)

[154] Томазо Кампанела (1568-1939) е италиански философ и монах от Доминиканския орден. Защитава експерименталните методи срещу тези на схоластиката. Заради идеите си престоява 27 години в тъмница, откъдето успява да избяга и се заселва във Франция. Най-известното му съчинение е утопията *Градът на слънцето*. (бел. ред.)

[155] Рене Декарт (1596-1650) е забележителен френски философ и учен. Създател е на т. нар. картезиански метод за насочване на разума към метафизичното знание. Основните му съчинения са *Слово за метода* и *Метафизични размишления*. (бел. ред.)

[156] През целия период, когато са на власт Хабсбургите, между Кастилия и Арагон има митнически постове.

[157] Официалната титла е *rex christianissimus*. (бел. ред.)

[158] Текстът му е публикуван от Джон Х. Елиот и Хосе Ф. де ла Пеня в *Memoriales y cartas del conde-duque de Olivares*, t. I, Madrid, Ed. Alfaguara, 1978, p.49-100.

[159] Герника, намиращ се в Северна Испания, е считан за „свещения град на баските". (бел. ред.)

[160] Изразът принадлежи на Кастильо де Бобадиля (1597).

[161] Идиакес и Моура са секретари на Държавния съвет.

[162] Вж. предходната бележка.

[163] J. M. Pelorson, *Les „Letrados" juristes castillans sous Philippe III*, Poitiers, 1980.

[164] Janine Fayard, *Les membres du Conseil de Castille a l'époque moderne (1621-1746)*, Genève-Paris, 1979.

[165] Носители на волята (на суверена). (бел. ред.)

[166] В Арагон военното съсловие (аристокрация) е раздвоено.

[167] В Каталония и Валенсия това постоянно представителство на Кортесите се нарича *Deputación del General* или *Generalitat*. Оттук произлиза и терминът „Женералитат", с който днес се обозначава автономното управление на Валенсия и Каталония. Фердинанд Католика налага изборът на членове да става с теглене на жребий, а това позволява да има известен контрол над кандидатурите.

[168] Според Лопе де Вега през XVIII в. Каталония се характеризира с две черти: постоянен бандитизъм и сляпо и репресивно правосъдие.

[169] В Каталония приходите на короната са по-малко от половината от годишния доход само на Барселона и една четвърт от ресурсите на Депутацията.

[170] Юридическите скрупули на Филип II понякога го принуждават собственоръчно да поправя грешките на своите служители. През 1581 г. в Лисабон му представят проект на документ, където той подчертава следните думи: „Оттук [Лисабон] до Мадрид и оттам до Барселона..." Поправката на краля е: „От границата между кралствата Португалия и Кастилия до Мадрид и оттам до границата между кралствата Кастилия и Арагон..."

[171] За илюстрация можем да припомним историята за разговора между Ришельо с първия посланик на независима Португалия, Мелу. Кардиналът, който отлично говори кастилски, предлага разговорът да се води на този език. Мелу отвръща, че това е езикът на врага,а Ришельо отговаря: „Какво от това? Езиците не воюват."

[172] Много власти, но един закон (лат.). (бел. ред.)

[173] „Арагон не ни принадлежи; трябва да го завладеем" са думите на Исабел Католичката според Гишарден; тя явно има предвид арагонските институции, които са по-непокорни от кастилските.

[174] Кастилските монети например не са в обръщение в Арагонската корона, където се опасяват, че ако проектите на Оливарес се осъществят, Кастилия може да изнесе инфлацията

си.

[175] Тридесетгодишната война (1618-1648) е конфликт с политически и религиозни измерения, обхванал Централна и Западна Европа (от един момент нататък се намесва и Швеция с намерение да се наложи в Балтика). Основните причини за войната са противоречията между протестанти и католици и опитите да се ограничи влиянието на австрийския владетелски дом. (бел. ред.)

[176] Тази дума употребява Фелипе IV (*aliviar*) в речта си пред каталонските Кортеси през 1626 г.

[177] Валенсия намалява контингента от 6000 на 1000 войника.

[178] Това е мнението, изразено в една *Junta* от 1634 г.: в случай на тежка криза и крайна необходимост, *fueros* и други закони не могат да бъдат пречка.

[179] Цялата власт от Бога чрез народа (лат.). (бел. ред.)

[180] Никоя върховна политическа власт не е директно от Бога (лат.). (бел. ред.)

[181] Става дума за разпространената през Средновековието вяра в чудотворната, по-конкретно лечителска способност на френските крале, за която започва да се говори при династията на Капетингите. Крале-чудотворци има и в Англия, като френската и английската традиция са детайлно изследвани от Марк Блок. Въпросната вяра се изразява в известната формула: „ръцете на краля са ръце на лечител". (бел. ред.)

[182] Което засяга всички, трябва да бъде одобрено от всички (лат.). (бел. ред.)

[183] Последователи на религиозно-философските възгледи на св. Тома Аквински. (бел. ред.)

[184] Трите баски провинции не са обложени с „Милионите", служителите от монетния двор на Сеговия са освободени от данъци и т. н.

[185] За да се ограничим с няколко примера, ще цитираме петдесетте хиляди дуката, които Фелипе III отпуска на своя министър, херцог Лерма, дошъл да му извести, че флотът от Индиите е пристигнал благополучно, разкошните подаръци за депутатите от Кортесите, отплата за покорността им, както и пенсиите за благородниците.

[186] За испанската парична система, вж. по-долу бележка 203.

[187] Един краен случай е този в Мурсия през 1595 г.; от 12 890 500 мараведи, които донасят *alcabalas*, 12 257 229 са *situados*. По F. Chacón, *Murcia en la centuria del quinientos*, Murcia, 1979, p. 227-228.

[188] Градското население представлява 5 % от общото през 1530 г. и 9 % в края на века. Има петнадесет града с по над десет хиляди жители през 1530 г. и двадесет и пет през 1591 г. Между 1530 и 1594 г. Бургос нараства от 1 500 на 2 665 домакинства, Валядолид от 6 750 на 8 112, Саламанка от 2 459 на 4 953, Авила от 1 523 на 2 826, Сеговия от 2 850 на 5 548, Толедо от 5 898 на 10 933... За да се получи броят на жителите, обикновено се умножава броят на домакинствата по 4,5 или 5. Мадрид има под девет хиляди жители през 1560 г.; той наброява близо тридесет хиляди пет години по-късно, ставайки столица на кралството, и над седемдесет и пет хиляди в края на века, цифра, надмината само от Севиля.

[189] Със съгласието на краля, който дава необходимите разрешения срещу пари.

[190] От 1558 г. тази цифра не надвишава два милиона.

[191] José I. Fortea Pérez, „Les villes de Castille sous L'Ancien Régime", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1994.

[192] Тази система не премахва нито контрабандата, нито измамите. Част от търговията с Перу е отклонена към Буенос Айрес, през Андите: разменят се чернокожи роби, желязо и подправки срещу сребро. От друга страна, се изчислява, че във Веракрус половината или три четвърти от стоките са декларирани под тяхната стойност или изобщо не са декларирани. В Севиля е същото: чиновниците от *Casa de la Contratación* са корумпирани; реално разтоварените количества злато и сребро са много повече от тези, декларирани в регистрите.

[193] Индианците работят една седмица от три. От събота вечер до понеделник сутрин те са свободни да работят за своя сметка.

[194] „През XVI в. златото на Америка, това е среброто на Перу" (Мари Хелмер).

[195] Тези на маркиз Мондехар през 1580 г. представляват близо два тона сребро.

[196] Pierre Vilar, „Les Primitifs espagnols de la pensée économique": *Mélanges offerts à Marcel*

Bataillon par les hispanistes français, t. LXIV bis, 1962, *Bulletin hispanique*, p. 272-273.

[197] Тезата на Хамилтън, изложена в една статия още през 1929 г., вдъхновява отчасти теориите на Кейнс. Пиер Вилар счита заключението за прекалено прибързано; вж. *Une histoire en construction*, Paris, 1982 г., p. 130. За бързото нарастване на испанските заплати в края на XVI в., вж. Pierre Vilar: „Един кастилски градинар, получаващ 3 470 мараведи през 1599 г., през 1603 г. получава 9 000. „Реалната заплата" на испанския работник от 1601 до 1610 г. извършва уникален скок в историята си." (*Le temps du Quichotte*, продължение в *Une histoire en construction*, p. 235).

[198] Памукът и ленът все повече конкурират вълната.

[199] Между 1636 и 1642 г. например, в селата около Оканя са мобилизирани средно по шестдесет човека годишно. Като следствие от тези насилствени набирания, вече няма кой да оре и да се грижи за добитъка; селата са изоставени. Вж. Jerónimo López-Salazar Pérez, *Estructuras agrarias y sociedad rural en la Mancha* (s. XVI-XVII), Ciudad Real, 1986, p. 86-87.

[200] Вж. примера с абатството Парасес в района на Сеговия: за да не бъдат оставени земите да пустеят, то се отказва да изисква останалите неизплатени аренди и намалява размера им. Въпреки тези облекчения много земи остават без арендатор (документ след 1621 г., цитиран от Antonio Garcia Sanz, *Desarrollo y crisis*, Madrid, 1986, p. 305-306).

[201] В Мексико епидемиите от 1545-1546 и 1576-1579 г. вземат хиляди жертви.

[202] Вж. François Chevalier, *La Formation des grands domaines au Mexique*, Paris, 1952.

[203] Всяка територия на монархията има своя собствена парична система. Явлението, което обобщихме, се отнася само за короната на Кастилия. Монетите за разплащане са мараведите, дукатът (375 мараведи) и песото (450 мараведи). Реалните монети са златни (екю), сребърни (реал) или от медна сплав. Създадено през 1537 г. със стойност 350 мараведи, екюто нараства на 400 през 1566 г., после на 440 през 1609 и на 550 през 1643 г. Дублонът (две екю), създаден през 1566 г., струва 800 мараведи. Сребърният реал се равнява на 34 мараведи до 1566 г., нараства на 272 през 1566 г. и на 340 през 1642 г.; наричат го също дуро, после пиастра. С 23,36 грама чисто сребро, пиастрата ще послужи за образец на долара. *Бланката* от медна сплав струва половин мараведи; през 1537 г. тя е заменена с *куартильо* (8,5 мараведи), *куарто* (4 мараведи) и *очаво* (2 мараведи), след това от 1599 г. с ново *куартильо* от 4 мараведи.

[204] Думата произлиза от *arbitrio*, проект. За *arbitristas*, вж. Jean Vilar, *Literatura y economía. La figura del arbitrista en el siglo de oro*, Madrid, 1973.

[205] В края на XIX в. политиката на мащабно строителство, препоръчвана от Хоакин Коста, ще се сблъска със същия скептицизъм. Тя обаче привлича вниманието към действителните проблеми на Испания и препоръчва решения, които ще бъдат осъществени петдесет години по-късно: язовири за събиране на водни запаси и за напояване.

[206] Например като се освободят от данъци родителите, които са отгледали седем деца от мъжки пол. Впрочем мярката е приложена в полза на тези, които са наричани *hidalgos de bragueta*.

[207] Има прекалено много университети, прекалено много студенти по литература и право. Би трябвало да се прави подбор при влизането в университетите (Педро де Валенсия) и да се развие техническото образование (Фернандес де Наварете).

[208] Вж. наблюденията на Александър дьо Лаборд, който посещава Испания в края на XVIII в.: „Стара Кастилия беше испанската провинция, която имаше най-много манифактури (...). Днес е провинцията с най-малко манифактури; те са малко на брой и почти всички незначителни (...). Тази провинция не е вече склад за националните изделия, които Испания изпраща навън, нито за стоките, които получава от чуждите страни."

[209] Този смисъл на *hidalguía* като освобождаване от данък е особено отчетлив за категорията *hidalgos de bragueta* (на цепката на панталона), създадена през XVII в., за да се насърчават многодетните семейства: освободени от данък, следователно обявени за *hidalgos,* са главите на семейства, които са отгледали поне шест деца от мъжки пол.

[210] *Floreto de anécdotas y noticias diversas*... Ed. de F. J. Sánchez Cantón, Madrid, 1948 (*Memorial histórico español*, t. XLVIII), p. 357-358.

[211] Във Франция е същото: социалната подвижност се дължи на търговията и на финансите, най-често след един междинен период: изпълняване на професията на юрист; понякога са необходими две, три, четири поколения. Вж. Roland Mousnier, *Les Institutions de la France sous la monarchie absolue*, Paris, 1980.

[212] Един наръчник за изповедници препоръчва да се питат каещите се духовници за мотивите, които са ги накарали да станат свещеници; ако е само за да се хранят до насита, те са извършили смъртен грях.

[213] Йезуитите се появяват в средата на XVI в.; към 1600 г. техният брой се стабилизира около две хиляди; цифрата ще нарасне малко впоследствие.

[214] Абатът на „Поблет" е най-важната личност в Каталония след херцог Кардона.

[215] Духовенството на Саламанка притежава четиристотин къщи.

[216] Това архиепископство, особено охолно сред мизерната Галисия, извлича две трети от приходите си чрез вземания от останалата част на Испания в името на обета на свети Яков.

[217] Десятъците на събралия най-богатата реколта от всяка енория се падат на държавата.

[218] При смъртта на епископ личното му състояние се поделя между папството и короната.

[219] Един анонимен сонет нарича Силисео голям глупак, див даскал...

[220] В Баския и в Каталония се отдава предпочитание на кандидатите, които говорят езика на народа, баски или каталонски.

[221] Анри Лапейр си поставя въпроса по повод на рода Руис от Медина дел Кампо, подложен на продължително разследване за чистотата на произхода между 1569 и 1581 г.: изглежда всичко доказва, че Руис са били християни от няколко поколения. Това не е толкова сигурно за рода Бернуи: лице с това име фигурира в едно аутодафе в края на XV век.

[222] „Прекомерният брой прислужници и непродуктивни професии се дължи на предварителното забогатяване на Испания от експлоатирането на Индиите" (Pierre Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire*. 1450-1920, Paris, 1974, p. 199).

[223] Вж. Asensio Gutiérrez, *La France et les Français dans la littérature espagnole* (1598-1665), Publications de l'université de Saint-Etienne, 1977.

[224] Според Коварубиас думата е характерна за района на Нарбон „област, която трябва да е твърде бедна, защото много от тези гаваши идват в Испания".

[225] Jean Vilar, „Le picarisme espagnol", в *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Paris, U.G.E., 1979, p. 30.

[226] Вид роман, в който се подлага на сатира обществото, описано от главния герой – *picaro* (шмекер, измамник). (бел. ред.)

[227] Вж. размислите на Pierre Vilar, „Le Temps du Quichotte", статия препечатана в *Une histoire en construction*, Paris, 1982.

[228] Вж. José Antonio Maravall, *La literatura picaresca desde la historia social*, Madrid, 1986.

[229] Бунт, избухнал във Валенсия и Майорка (1519-1523 г.) срещу прекомерното увеличаване на данъците и назначаването на чужденци на държавни постове. (бел. ред.)

[230] Изглежда Инквизицията не счита обрязването за тежко престъпление; във всеки случай, то не оправдава арестуването.

[231] Един изследовател от Гранада открил писмо на свещеник, хвалещ набожността на своите вярващи мориски: те прекарвали дълго време в рецитиране на молитви пред статуята на Богородица в един параклис. При реставраторски работи в дъното на този параклис наскоро беше открита нишата на бившата джамия; именно в тази посока се молели вярващите!

[232] Употребата на къна, например, шокира хулителите на мориските. За сметка на това мъжете често носят същите дрехи като старите християни. През 1567 г. северноафрикански пирати слизат на брега на Тарагона и пленяват известен брой мориски, които вземат за християни до момента, когато откриват, че са обрязани.

[233] „Те се миеха дори през декември", отбелязва с неодобрение един хроникьор.

[234] Един от водачите на въстанието ще изтъкне отново тези аргументи. В християнския свят се говорят различни езици и хората се обличат по различни начини според страната и професията: германци, французи, гърци, монаси, миряни, млади, стари... всички носят различни дрехи и все пак всички са християни. Единствено мориските нямат право да бъдат

различни: християните ги третират като маври и ги презират; маврите ги считат за християни и не им се доверяват.

[235] Изразът е на хроникьора Диего Уртадо де Мендоса, сроден с маркиз Мондехар, който се включва в свадата на последния с гражданската власт: „Това беше война, водена от испанци срещу други испанци."

[236] Разбира се има и изключения: в Ориуела през 1597 г. кметството отбелязва че мориските от Гранада са се адаптирали много добре; те говорят езика на страната, обличат се както всички, в неделя ходят на черква и живеят в добро разбирателство със старите християни. Същото е положението и в кралство Мурсия, по-точно в долината на Рикоте.

[237] На една малка част от тях – 6 %, се разрешава да останат, за да запознаят бъдещите имигранти с особеностите на отглеждането на захарната тръстика, с действието на мелниците и напоителните канали, с отглеждането на ориза... Херцог Гандия не вижда никаква пречка да ги остави свободно да упражняват религията си, но това изключение е отменено през декември 1609 г.

[238] Мориските от Канарските острови са единствените, които не са изселени от испанските територии: изтъква се аргументът, че те нямат нищо общо с покръстените мюсюлмани от полуострова: те са „варвари" от Атласките планини, късно ислямизирани бербери, които са били асимилирани напълно.

[239] Мориските от Орначос, в Естремадура, изтерзани от отношението на мароканците, учредяват самостоятелна република: това са корсарите от Сале, които през 1631 г., след това през 1637 г., ще предложат услугите си на Фелипе IV; те предлагат да му предадат крепостта при условие, че им разреши да се върнат в Испания като християни.

[240] *Peccadiglio di Spagna*, така наричат в Италия от XVI в. резервите спрямо Светата троица. Да припомним, че Мигел Сервет, испанец, минал към Реформацията, е изгорен в Женева през 1553 г. именно поради позицията му срещу Троицата. Испанската Инквизиция вероятно щеше да го подложи на същата участ.

[241] Вж. Yirmiyahu Yovel, *Spinoza and other heretics*, Princeton University Press, Princeton, 1989.

[242] Изразът е на Жак Маритен в *Humanisme intégral*, Paris, 1936, p. 115-117.

[243] Така се нарича поведението на свещениците, които злоупотребяват със своите покаянички.

[244] Само когато виновните нямат чувството, че вършат грях; в Испания от Новото време действително са много тези, които са санкционирани, защото са посещавали проститутки: те мислели, че това не е грях, защото си плащат! Същото е и с незаконното съжителство; има преследване само ако незаконно съжителстващите претендират, че не живеят в състояние на смъртен грях.

[245] През нощта на 24 август 1572 г., на празника на св. Вартоломей, привържениците на католицизма, водени от херцог Дьо Гиз, организират масово избиване на френските протестанти – хугенотите, които са пристигнали в Париж по повод сватбата на френския крал Анри IV. В кланетата загиват около 3 000 души. (бел. ред.)

[246] *Erasme et l'Espagne*.

[247] Това не решава напълно проблема, защото доходите от духовни титли са захранвани от десятъците, следователно зависят от промените в реколтите; по този начин земеделските кризи имат отражение върху функционирането на Инквизицията.

[248] Низостта не е изключително народна черта; елитът също е способен на това. Фрай Луис де Леон е издаден от своите колеги от университета на Саламанка: те не могат да понесат, че той е по-блестящ от тях... Собствено казано, фрай Луис не е жертва на Инквизицията; напротив, именно Свещеният съд го реабилитира и изисква да бъде върнат в катедрата, макар и след четири години затвор.

[249] Като доказателство, онова анонимно писмо до Карл Пети, намерено една ноемврийска сутрин на 1538 г. в катедралата на Толедо: „Проповедниците не смеят да проповядват: когато го правят, те не се решават да навлязат в тънкостите, защото животът и честта им зависят от това, което могат да кажат двама тъпаци."

[250] Хуманитарните науки, както бихме казали днес, са пострадали повече от точните науки; вж писмото на елиниста Педро Хуан Нунес до историка Сурита от 1556 г.: „Обезсърчават изследванията, защото се страхуват, че някой хуманист може да се изкуши да коригира някой пасаж от Светото писание, както коригира пасаж от Цицерон. Понеже някои коментатори на Аристотел са критикувани, мислят, че може да бъдат атакувани и някои прочути богослови. Подобни глупости ме поболяват и много често ми идва да не работя повече."

[251] Сещам се за тази мисъл на поета Гонгора, каноник на Кордова, от 1588 г.: по-добре е да минаваш за разпуснат, отколкото за еретик.

[252] Точно това изобличава Алонсо де Кабрера, един от най-видните проповедници по време на Филип II. От страх да не мине за еретик, човек предпочита да не се научи да чете. През 1605 г. Инквизицията иска от книжарите да записват имената на тези, които закупят книги.

[253] Той дори е съдействал някои от тях да бъдат изгорени, като англиканецът Кренмър през 1556 г.

[254] Папата накрая постига Каранса да бъде съден в Рим, където е оправдан за повечето оплаквания срещу него; присъдата се ограничава да припомни непредпазливостта в речта му. Каранса никога няма да се върне в Испания; той умира в Рим през 1575 година.

[255] През 1937–1938 г. по доноси и вследствие на изтръгнати с жетоки мъчения „самопризнания" в Съветския съюз са проведени множество скалъпени процеси срещу набедени политически противници на Сталин. Само по тези процеси са изпълнени над 680 000 смъртни присъди. (бел. ред.)

[256] ГПУ – Държавно политическо управление, което е към Народното комисарство на вътрешните работи и на практика представлява политическата полиция в Съветския съюз. С ГПУ се свързват най-зловещите чистки и репресии при управлението на Сталин. (бел. ред.)

[257] В друга глава ще припомним положението на мориските, които поставят повече социален, отколкото религиозен проблем.

[258] Това са *conversos*, които продължават да практикуват тайно юдейството.

[259] Един антисемитски памфлет от 1679 г. предава следния разговор между изповедник и дете: „Как се казваш? – Вкъщи ме наричат Аврам, навън, Франсиско."

[260] Не са известни произходът и значението на тази дума, която се появява за пръв път през 1688 г. в един документ на Инквизицията, за да обозначи изповядващите юдейството от Палма.

[261] Нещастията на *chuetas* не спират дотук. Те ще бъдат подложени на поредица дискриминации, които свършват съвсем наскоро. Едва през 1955 г. епископ Енсисо Виана премахва различията между *chuetas* и *puros* сред духовенството на Майорка. Вж. Angela Selke, *Los chuetas y la Inquisición*, Madrid, 1972.

[262] Йезуитите се съпротивляват дълго време, но накрая отстъпват.

[263] I. S. Révah, „La controverse sur les statuts de pureté de sang. Un document inédit: „Relación y consulta del cardenal Guevara sobre el negocio de fray Augustín Saluzio" (Мадрид, 13 август 1600 г.), в *Bulletin Hispanique*, LXXIII, 1974, p. 269.

[264] Тя ще бъде премахната официално чак през 1865 година. Посред XIX в. университетът в Уеска продължава да изисква разследване за чистотата на кръвта при отпускането на учебни стипендии.

[265] *Guijarro*, което означава кремък! Затова той е искал да му придаде друго звучене, като го е латинизирал и е карал да го наричат Силисео.

[266] Знаем поне едно изключение. През 1562 г. на един висш благородник, Родриго де Мендоса, сроден с графовете Чинчон, му е отказано да бъде приет в религиозния орден на Алкантара поради произхода му. Бесен, неговият чичо, кардинал-архиепископът на Бургос Франсиско де Мендоса-и-Бобадиля написва и пуска в обръщение един памфлет, *Tizón de la nobleza* (*Позорното петно на благородничеството*), в който се опитва да покаже, че малко от големите родове са безупречни от гледна точка на чистотата на кръвта. Работата вдига голям шум. *Зелената книга* съдържа аналогични твърдения за благородниците от Арагон.

[267] Най-известният от тези испански протестанти е Касиодоро де Рейна. След като напуска Севиля, отначало се установява в Женева, но намира системата, която властва там, за прекалено строга. Скоро го откриваме в Лондон, където го упрекват, че води разпуснат живот

(минава за хомосексуалист) и че изповядва еретични идеи. Рейна предпочита да замине. Тогава започва да броди от Антверпен до Франкфурт, от Страсбург до Базел, винаги сред съотечественици, спечелени за Реформацията. Дължим му един прочут превод на испански на Библията и доктринерски изложения на латински, в които набляга на значението на Библията и на изкуплението чрез вярата; той предпочита да остави в сянка някои спорни въпроси като Тайната вечеря например. Рейна твърди, че осъжда греха, не съгрешилия; той съжалява за нетърпимостта на Калвин в делото „Сервет": в Женева е със сълзи на очи всеки път, когато минава през площада, където е изгорен неговият съотечественик. Вж. Arthur Gordon Kinder, Casiodoro de Reina, spanish Reformer of the Sixteenth Century, London, 1975.

[268] Процеси, на които всички обвинени са съдени заедно, без да се разглеждат случаите им по отделно. (бел. ред.)

[269] Един чичо на драматурга Лопе де Вега, Мигел де Карпио, показва твърдост, която поразява духовете. Тогава в Севиля казвали: изгаря като Карпио, когато говорят за някой, който е особено праволинеен.

[270] Не е невъзможно да се е самоубил.

[271] Луис де Гранада ще трябва да преработи основно своите книги, преди да ги преиздаде. Под тази нова форма те ще бъдат широко разпространени в Европа; дори ще бъдат преведени на японски в Нагасаки през 1590 г.

[272] *Tiempos recios*, изразът е на света Тереса.

[273] Няма да се спираме на решението, взето от Филип II през юли 1559 г. испанските студенти да бъдат върнати от Льовен и от други чужди университети. Говори се за „санитарен кордон". Това е преувеличено. Става въпрос за случайна мярка, която впрочем малко по-късно ще бъде отменена.

[274] Имало е поне два доноса срещу света Тереса; и двата неуспешни. Свети Хуан де ла Крус наистина е бил затворен, но от своите събратя по религия, не от Инквизицията.

[275] В Естремадура и Андалусия тогава гъмжи от редица секти, които под претекст за „духовна" свобода разрешават всякакъв вид разюзданост: похотливи свещеници, които спят с набожни жени и монахини. Наказанията, налагани от Инквизицията, се състоят в удари с камшик, временно лишаване от свобода в затвор или манастир; никога не е произнасяна смъртна присъда.

[276] Публикуваният през 1675 г. *Духовен пътеводител* на Молинос има много голям успех в цяла Европа; преведен е на италиански, френски, немски, английски, холандски... до осъждането му от Рим през 1687 година. По същото време във Франция се разгръща спорът за квиетизма, който противопоставя Фенелон на Босюе.

[277] Магьосничеството е по-скоро женско явление: „На един магьосник, десет хиляди вещици" (Мишле), но се случва то да бъде практикувано от мъже, като един млад селянин от Антекера, съден през 1572 г., когото търсят, за да открива изгубени предмети и който е известен с това, че умее да урежда бракове.

[278] *Reprobación de las supersticiones y hechicerías.*

[279] Общо взето ситуацията може да бъде обобщена така: от 1530 г. във владенията на короната на Кастилия единствено компетентна за делата за магьосничество е Инквизицията; в териториите на короната на Арагон, нещата са по-неясни: сезирана е ту обикновената съдебна власт, ту Инквизицията, но тенденцията е да се оставят нещата на Инквизицията.

[280] Мехлем, съставен от мандрагора, буника и беладона предизвиква халюцинации, както доказва доктор Лагуна в Мец чрез опити върху двойка възрастни хора, обвинени в магьосничество.

[281] *Трактат за суеверията* е книга, отпечатана в Логроньо, в сърцето на една провинция, където магьосниците били в изобилие.

[282] През 1549 г. един инквизитор от Валядолид по време на инспекционна обиколка в Каталония отбелязва, че колегата му от Барселона „тероризира задържаните жени(...) и им казва какво трябва да признаят".

[283] „Щом мислите като консултираните експерти и лекари, че тази жена няма нормален разум, освободете я под гаранция" (писмо на Върховния съд на инквизицията до Инквизи-

торите от Барселона от 11 юли 1537 г.).

[284] „В толкова деликатни дела трябва да се използва повече доброта, отколкото строгост" (Писмо на Върховния съд на Инквизицията, 27 март 1539 г.).

[285] Фактът е потвърден от епископа на Памплона, чието мнение е поискал Върховният съд на Инквизицията през 1611 г.: „Винаги съм бил сигурен, че това дело е само една голяма измама"; инквизиторите от Логроньо искат да подражават на това, което се прави във Франция; „всичко се основава на лъжливи твърдения на деца или невежи, които коментираха тези истории и бяха запомнили няколко израза, след като са научили какво става във Франция".

[286] H. R. Trevor-Roper, „L'épidémie de sorcellerie en Europe aux XVIe et XVIIe siècles", в *De la Réforme aux Lumières*, Paris, 1972, p. 133-236.

Бележки към трета част

[1] Вж. умерената и нюансирана позиция на Antonio Domínguez Ortiz, „Reflexiones sobre las dos Españas", в *Hechos y figuras del siglo XVIII español*, Madrid, Siglo XXI, p. 247-268.

[2] Можем да пренебрегнем краткото царуване на Луис I през 1724 г., което трае само няколко месеца.

[3] Авторът има предвид войните от време на Френската революция и Империята на Наполеон или от 1792 до 1814 г. (бел. ред.)

[4] Трябва да отбележим още присъствието на други имигранти в испанската администрация от XVIII в.: фламандци, произхождащи от бившата испанска Холандия; ирландци, напуснали родината си през 1688 г. след възкачването на престола на династията на Уилям Орански; един от последните, Жак-Франсоа Фиц-Джеймс Стюард, втори син на маршал Беруик, става херцог на Лирия и гранд на Испания през 1707 година.

[5] Това се вижда от движението на цените и на заплатите между 1651 и 1800 г.; Вж. E. J. Hamilton, *War and Prices in Spain*, 1947.

[6] През XVIII в. Испания въвежда двойно парично обръщение. Паричната единица за разплащане е реалът. За големите международни сделки са предназначени големите сребърни монети от осем реала, наречени *necoc дурос* или пиастри; по този образец ще бъде сечен доларът. За вътрешните сделки се използват по-малки монети, подобни на *песетас*, сечени в Барселона от 1674 г. натам. Съдържанието им на сребро (около пет грама) е близко до това на френската ливра (след това на франка от жерминал). През XIX в. песетата ще стане окончателно текущата парична единица в Испания.

[7] Различни преброявания позволяват да се измери тази еволюция. Най-надеждни са това на маркиз Енсенада, проведено от 1752 до 1756 г., но то засяга само Кастилия (и още: Баския, Навара и Канарските острови не са взети предвид), и това на Флоридабланка (1787).

[8] Вж. Alain Huetz de Lemps, *Vignobles et vins de l'Espagne*, Бордо, 1993.

[9] През по-голямата част на XVIII в. пътищата са в лошо състояние или не съществуват. Стойността на транспорта във вътрешна Испания е висока; отиването от Централна Месета до крайбрежието на Кантабрия включва прехвърляне на товара: трябва да се оставят колите, да се пренесат стоките с мулета, за да се прехвърли планинската верига, след това отново да се използват коли.

[10] Жан-Батист Колбер (1619-1683) в качеството си на първи министър на Франция от 1661 до 1683 провежда активна държавна политика за изграждане на мрежа от големи текстилни манифактури. (бел. ред.)

[11] Компанията обединява корпорациите на фабриките за платове, бижутерия, копринени платове, бельо и галантерия

[12] За да възнагради предаността на двама от министрите си, Карлос III създава графствата Кампоманес и Флоридабланка; единият е скромен селски благородник, другият, син на нотариус. На някои титли не им липсва живописност; през 1759 г. командирът на кораба, който има честта да закара крал Карлос III от Неапол до Испания, получава титлата маркиз на Кралския транспорт!

[13] В Испания не наблюдаваме толкова подчертана реакция на сеньорите както във Франция; през XVIII в. не е създадено нито едно ново сеньориално владение, нещо, което не съответства на практиката на Хабсбургите.

[14] Вж. Adolfo Carrasco Martínez, *El régimen señorial en la Castilla moderna: las tierras de la Casa del Infantado en los siglos XVII y XVIII*, Madrid, Ed. de la Universidad Complutense, 1991.

[15] Около половината от този състав са от бялото духовенство; останалата част включва монаси и монахини, като първите са два пъти повече от вторите.

[16] Разбира се има изключения. Августинецът Енрике Флорес е автор на един научен сборник, *España Sagrada*, чийто прочит и днес още е полезен.

[17] Злоупотребите са редки; една от най-крещящите е назначаването през 1742 г. на Луи дьо Бурбон, син на Фелипе V в архиепископството на Севиля; той е на осемнадесет години.

[18] Мари Ан дьо ла Тремуй познава добре Испания; първият ѝ съпруг, принц Шале е живял в двора на Фелипе IV. През 1675 г. тя се жени отново за принц Орсини или Урсинос. Овдовяла за втори път, се установява в Рим, където води блестящ салонен живот и използва дарбите си за интриги в служба на френската дипломация. Тя е възнаградена за тази дейност през 1702 г., когато е назначена за първа дама на кралицата Мария Луиса. Влиянието ѝ върху испанската политика оттогава непрекъснато се завърждава.

[19] Във Франция до Френската революция аристокрацията се дели на два вида: потомствена (на шпагата) и служебна (на мантията). (бел. ред.)

[20] Вж. Juan Marchena, *Oficiales y soldados en el ejército de América*, Sevilla, 1983.

[21] През XVIII в. корабите на няколко националности плават под белия флаг, характерен за династията на Бурбоните. За да се избегне всякакво объркване, испанският флот избира през 1785 г. флаг, който е лично негов, с червено и жълто; именно тези цветове по-късно ще станат цветовете на националното знаме на Испания.

[22] Всъщност обстоятелствата ще позволят на Карлос да стане крал на Испания през 1759 г.

[23] В териториално отношение кралството обхваща както остров Сицилия, така и Южна Италия с център Неапол. (бел. ред.).

[24] През XVIII в. наричат последните *manteistas*, защото в университета те носят дълго наметало (*manteo*), докато отличителният белег на висшите училища е лентата – *beca*.

[25] Група френски икономисти и политически философи, сред които най-известен е Франсоа Кене (1694-1774). В икономическия си анализ физиократите се обявяват за по-голяма свобода в стопанските отношения. (бел. ред.)

[26] Не става въпрос само за актове на вандализъм; поставянето на фенери, както и останалите мерки за обществена хигиена са за сметка на данъкоплатците; местните такси са нараснали много, което влошава положението на най-бедните слоеве от населението.

[27] В същия смисъл, според мнението на Икономическото дружество на Сеговия: „Благородниците са почитано съсловие (...); затова то трябва да бъде считано като награда, за която могат да претендират напълно законно тези, които действат непрестанно в полза на общественото благо."

[28] Кодифицирана с един закон от 1505 г., институцията на майората позволява на едно частно лице да запази за един от своите наследници част от семейното наследство. След като веднъж се учреди, това наследство става неотчуждаемо: наследниците винаги имат възможност да добавят към него ново имущество, но нямат право да изваждат нищо от него. През 1789 г. един декрет на Флоридабланка забранява да се образуват майорати на стойност под 3 000 дуката.

[29] Фанегата представлява малко по-малко от шейсет и пет ара.

[30] *Pobres de solemnidad*. Според речника на Испанската академия, публикуван през XVIII в., ги наричали така, защото имали навика да присъстват на по-важните религиозни церемонии.

[31] В края на XVIII в. към традиционните поклонничества се прибавят други; най-значимото е това на Богородицата от стълба в Сарагоса. Дотогава, под бившата корона на Арагон, Монсерат засенчва Сарагоса; неговата Богородица е на път да стане покровителката на Ис-

пания. Именно тогава за Богородицата от стълба са измислени висши основания: тя се била появила на апостол свети Яков по време на едно пътуване до Сарагоса.

[32] Един екип от учени, ръководен от йезуита Андрес Маркос Буриел, е натоварен да извърши на държавни разноски обширна анкета в архивите на епархиите и националните архиви, за да открие всички документи, подкрепящи тезата за всеобщо покровителство на кралете над Църквата на Испания.

[33] Религиозно движение в средите на католицизма, стремящо се да утвърди едно християнство по–близко до ранните си корени и цели от времето на Иисус Христос и апостолите. Основоположник на течението е теологът от университета в Льовен Корнелиус Янсен (1585–1638). Янсенизмът е осъден от Католическата църква като ерес. (бел. ред.)

[34] Campomanes, *Dictamen fiscal de expulsión de los jesuitas de España* (1766-1767), издание, увод и бележки на J. Cejudo и Teófanes Egido, Madrid, Fundación universitaria española, 1977 и Teófanes Egido и Isidoro Pinedo, *Las causas „gravísimas" y secretas de la expulsión de los jesuitas por Carlos III*, Madrid, Fundación universitaria española, 1994.

[35] Отначало йезуитите са отправени към Рим, но папа Климент XIII отказва да ги приеме. Тогава ги насочват към Корсика, където след два месеца скитане и преговори с република Генуа те най-сетне могат да слязат на брега. Чак през 1768 г. те получават разрешение да се установят в Италия.

[36] Олавиде скоро избягва и отива във Франция, където присъства на Революцията. Арестуван от монтанярите, той е освободен след 9-и Термидор и се завръща в Испания, където умира през 1803 г., след като публикува една отричане от грешките си, *Триумфът на Евангелието*.

[37] Ховелянос ще признае по-късно (през 1794?) на британския консул в Ла Коруня: Инквизицията не може да бъде атакувана фронтално; трябва да се действа на етапи, да ѝ се отнемат някои дела – цензурирането на книгите например, – за да бъдат поверени на Съвета на Кастилия или на епископите, една власт да се противопостави на друга; „ще ми кажете, че това е един бавен метод; точно така е, но няма друг".

[38] С изключение на Куба, спирка по пътя към Индиите, и Пуерто Рико, Испания се интересува малко от Антилските острови през XVII век. Тогава някои острови стават свърталища на морски разбойници, крадци и пирати от всякакви националности. През 1655 г. Англия окупира Ямайка. Горе долу по това време Холандия прави същото с Кюрасао и Аруба; Франция, вече настанена в Мартиника и Гваделупа, получава през 1697 г. западната половина на Санто Доминго.

[39] Вж. непубликуваната дисертация на Yves Aguila, *Monopoles d'Etat et changements sociaux en Nouvelle Espagne (*1765-1810), Bordeaux, 1985, и Guillermo Céspedes del Castillo, *El tabaco en Nueva España*, Madrid, 1992.

[40] Вж. Luis Navarro García, „Don José de Gálvez y la Comandancia general de las provincias internas del norte de Nueva España", Sevilla, 1964, и от същия автор „El Ilustrado y el bárbaro", в *Temas americanistas*, No 6 (Sevilla, 1986).

[41] През март 1800 г. Испания ще върне Луизиана на Франция, а през април 1803 г. Наполеон ще я продаде на Съединените щати.

[42] Създадено за първи път през 1717 г., премахнато веднага след това, вицекралството Нова Гранада е възстановено, този път окончателно, през 1739 г.

[43] Вж. Juan Marchena, op. cit.

[44] 62,9 % от полуострова през 1740 г., 36,4 % през 1800 г., докато през същото време процентът на креолите нараства от 34,6 на 60 %.

[45] Juan Marchena (op. cit.) цитира неуместното престараване на генерал-губернатора на Картахена от Индиите: той потопява един кораб, който извършва контрабанда; лош късмет, корабът принадлежи на епископа!

[46] Изложението предхожда 1743 г., когато умира Кампильо; то ще бъде публикувано чак през 1789 г., едновременно с *Икономически проект* на Бърнард Уард, ирландец в служба на Фернандо VI, който пък е от 1762 г. Днес има сериозни съмнения за истинското авторство на тези два текста; вж. обсъждането, направено от Luis García Navarro в *Temas americanistas,*

Sevilla, 1883 г., No 2, p. 22-29. Същият автор се върна неотдавна към този въпрос: Кампильо не можел да бъде автор на изложението, което му се приписва („El falso Campillo y el reformismo borbónico"), в *Temas americanistas,* Sevilla, No 12, 1995)

[47] Правителството предлага на баските да се ползват от свободната търговия, при условие митническата граница да съвпадне с политическата. Търговците са готови да приемат, но всички останали социални категории са единни: те предпочитат да запазят привилегиите, които им позволяват например да купуват свободно житото от Франция.

[48] Реформаторите правят разлика между дейностите от полза за развитието (занаятчийство, земеделие, животновъдство, търговия), които облагат умерено, и „пороците" (тютюн, игра на карти, алкохол), облагани много по-тежко. Алкохолизмът в Мексико е опустошителен („събират пияниците с коли", пише Хумболт в края на века); и така Галвес въвежда тежки данъци върху *pulque* (сок от столетник, който се оставя да ферментира) и върху *chinguirito* – ракия от захарна тръстика; през 1765 г. таксите върху *pulque* носят на държавата над 350 000 песо; през 1797 г. тези от *pulque* и *chinguirito* заедно надхвърлят един милион (Yves Aguila, op. cit. p. 141).

[49] Те нямат никакво разбиране за общ интерес; мислят само за лична изгода, пишат по повод на *corregidores* от Перу; това са пирати, които нямат друга цел, освен да ограбват хората, които управляват, и да забогатяват бързо, отбелязва интендантът на Венесуела през 1782 година.

[50] Засегната е не само Испанска Америка. Освен движението на тринайсетте английски колонии, което завършва със създаването на Съединените щати на Северна Америка, по същото време в Бразилия, в Минас Жерайс, избухва бунтът на *Inconfidentes* (незаслужаващи доверие, неблагонадеждни – бел. ред.), ръководен от Тирадентес.

[51] Това е името, което си избира неговият предводител, който се представя за потомък на древните инки и иска да възстанови империята им.

[52] Той е разчленен на четири, подобно на Дамиен, извършителя на атентата срещу Луи XV през 1757 година. Аналогията не е случайна : сред книжата на магистрата, произнесъл смъртната присъда на Тупак Амару, е намерен подробен разказ за екзекуцията на Дамиен.

[53] Говори се за сто хиляди загинали сред индианците и десет хилади сред испанците; тези цифри са явно преувеличени.

[54] Вж. Boleslao Lewin, "La rebelión de Tupac Amaru y los orígenes de la emancipación americana", Buenos Aires, 1957, и John Fisher, „La rebelión de Tupac Amaru" в *Anuario de estudios americanos,* XXVIII, 1971.

[55] Вж. John Leddy Phelan, *The people and the king. The comunero revolution in Colombia.1781,* Madison, The University of Wisconsin Press, 1978.

[56] Система, според която колониите са задължени да търгуват единствено с метрополията. (бел. прев.)

[57] Това е тезата, която развива J. L. Phelan, *op. cit.*

[58] Този преждевременен проект за общност на народите датира от 1783 г ; той се приписва на граф Аранда, който не крие безпокойството си по отношение на младите Съединени щати в Северна Америка: тази федерална република все още е пигмей; не след дълго ще бъде колос, който ще се опитва да се разпростре към Флорида и Мексико. Изправена пред тази заплаха, Испания ще изпита голямо затруднение да защитава толкова отдалечени територии; оттук произтича идеята да се създадат три независими кралства, които да сключат с Испания вечен съюз и преференциални търговски договори; кралят на Испания ще носи титлата император на новата политическа общност.

[59] Примерите са прекалено многобройни, за да може да се говори за изключения. John Tate Lanning (*Latin America and the Enlightenment,* 1942) разкрива, че инквизиторът на Каляо лично колекционира този вид творби и ги предоставя на разположение на приятелите си.

[60] Думи на Волтер, насочени срещу религиозния фанатизъм и нетърпимост. (бел. прев.)

[61] Двама немски естествоизпитатели, които са посетили Венесуела между 1786 и 1789 г., след завръщането си в Европа изпращат в Каракас музикални инструменти и партитури на Плейел, Моцарт и Хайдн.

[62] Ботаническата експедиция в Нова Гранада (1783-1816) е инициатива на Кабалеро-и-Гонгора, архиепископ и вицекрал, който поверява ръководството ѝ на Хосе Селестино Мутис, един от най-изявените учени на страната.

[63] През 1790 г. той обявява конкурс за съчинение на тема : „За голямата полза и необходимост от направата на тоалетна във всеки дом"

[64] Какво ни интересува правото на древните римляни?, възкликва епископът на Кито Перес Калама; по-полезно е да се познава законодателството на Испания и Индиите. Един мексикански свещеник довежда тази утилитарна загриженост до карикатура: за обикновените смъртни, пише той, начинът, по който се пече хляб или се отглежда маруля, е много по-важен от всички издания, които могат да се направят на Виргилий, Хораций и другите лирически поети!

[65] Произведенията на Хуан Бенито Диас де Гамара (*Елементи на модерната философия – 1774, Грешки на човешкия разум* и т. н.) са преиздадени в Мексико през 1947 г. с предговор от Хосе Гаос, който подчертава тяхната полезност и значимост.

[66] John Leddy Phelan, *op. cit.*

[67] Guillermo Gespedes del Castillo, изказване на международна среща *Carlos III y su siglo* [1988], Madrid, университет Комплутенсе, 1990, t. I, p. 399.

[68] Таксите върху ракиите, произвеждани в Мексико, носят добър приход, но не трябва да се отразявят върху вноса от Андалусия, се отбелязва през 1784 година. Тази забележка важи за всички области на дейност: нека създаваме цехове, за да осигурим работа на безработните, но да внимаваме също да не засегнем интересите на испанските манифактуристи. През 1792 г. вицекралят Ревиляхихедо изразява открито този възглед: „Не трябва да се заблуждаваме: Нова Испания е колония, която трябва да зависи от родината-майка, Испания" (цитиран от Magnus Mörner, „La reorganización imperial en Hispanoamérica (1760-1810)", в *Iberoromanskt,* Stokholm, IV, 1969).

[69] Някога, четем в един памфлет, разпространен в Нова Гранада през 1781 г., Испания изпращаше в Индиите мисионери, натоварени със задачата да проповядват Евангелието; днес тя изпраща математици; чертането обаче на окръжности по черната дъска няма да помогне да се оборят ересите! (Вж. Joseph Pérez, *Los movimientos precursores de la emancipación en Hispanoamérica,* Madrid, 1977, p. 131-134).

[70] *Recherches philosophiques sur les Américains,* Berlin, 1768-1769.

[71] *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* (1770).

[72] *History of America,* Londres, 1777.

[73] *Historia antigua de Méjico* (1780-1781).

[74] През 1779 г. започва ваксиниране на населението срещу вариола, но жълтата треска, която се е появила на американския континент в средата на XVII в., взима многобройни жертви. За разлика от това, което се е случило при микробния шок по времето на конкистата, този път най-засегнати са испанците. Изглежда, че индианците, чернокожите и метисите са били сравнително пощадени от тази нова болест.

[75] По-точно казано, метисите са с баща – много по-рядко майка – от бялата раса и майка индианка; мулатите произхождат от брак на бели и чернокожи, квартероните – от бели и мулати или бели и метиси, *zambos* – от чернокожи и мулати или чернокожи и индианци и т. н. Трябва да се отбележат също евфемизмите като *pardos, morenos* (кафяви, тъмнокожи), които изразяват както трудността да се установи точна класификация, така и стремежът към максимално доближаване до белия идеал.

[76] Вж. Ruggiero Romano, „Trabajo compulsivo y trabajo libre en Nueva España", в *El trabajo en la historia*, Universidad de Salamanca, 1996.

[77] Думата се повява през 1563 г. в писмо на Марокин, епископ на Гватемала, до Филип II. Тя е засвидетелствана в Перу в 1567 г., а йезуитите, които се установяват в страната през 1568 г., я използват често от 1571 г. (Bernard Lavallé „La aparición de la palabra criollo… ", в *Kuntur* (Lima) , юли-август 1986 г., p. 20 *sq.*).

[78] Pedro de Bolívar y de la Redonda, *Memorial... en favor de los españoles que en ellas* [las

Indias] *nacen*...

[79] Jean-Paul Duviols, в *Ibérica* (Université de Paris IV), № 3, 1994 , p. 45 *sq.*

[80] Една записка на общината на Мексико (1771) отива още по-далече: в нея се настоява креолите безусловно да бъдат предпочитани пред родените на полуострова за всички обществени постове.

[81] Санто Доминго, Мексико, Лима, Богота, Чаркас, Гватемала, Сантяго де Куба, Кито и Каракас.

[82] Най-доходоносната епископска митра е тази на Куско (400 000 песос през 1791 г.), следвана от тези на Лима и Мичоакан.

[83] Paulino Castañeda, „La Hiérarchie ecclésiastique dans l'Amérique des Lumières", в *L'Amérique espagnole à l'époque des Lumières*, Paris, C.N.R.S., 1987, p. 79-100.

[84] Във Венесуела тази олигархия включва 658 семейства, 4 048 души, което представлява 0,5 % от населението (John Lynch, *Las revoluciones hispanoamericanas,* Barcelona, 1980, p. 214-215).

[85] Течение в католицизма, насочено срещу йезуитите, близко до протестанството, преследвано от Папството. (бел. ред.)

[86] Философското учение на Декарт (Картезий) и неговите последователи. (бел. ред.)

[87] René Andioc, *Sur la querelle du théâtre au temps de Leandro Fernández de Moratín,* Bordeaux, 1970, p. 143.

[88] Още при Фелипе V носенето на традиционно облекло добива в някои среди политически смисъл; това е начин да се изрази противопоставянето на френската династия и през 1722 г. един проницателен министър – Маканас, предупреждава правителството: народите са склонни да вярват, че традиционният им начин на обличане е по-добър от този на чужденците. В тази област нищо не трябва да се налага със сила.

[89] Вж. José Ortega y Gasset, *Papeles sobre Velásquez y Goya,* Madrid, 1950.

[90] По това време наричат *violetos* – най-модерният парфюм е виолетката от Тулуза – снобите, които имат претенцията да са добре облечени и в крайна сметка стават смешни.

[91] *Op.cit.*, p. 177.

[92] За това, което следва вж. François Lopez, *Juan Pablo Forner et la crise de la conscience espagnole au XVIIIe siècle,* Bordeaux, 1976.

[93] Изобразяване в черни цветове, очернителство. (бел. ред.)

[94] „Аз настоявам, че за нашата свобода няма да има спокойствие, докато на трона седи един Бурбон. Не може да има мир с Бурбоните и от този момент трябва да се мисли за експедиция в Испания."

[95] Тя не е още застрашена наистина, но е вярно, че именно по това време, по искане на правителството бъдещият историк на Инквизицията, Льоренте, започва да пише трактат, за да докаже, че баските провинции никога не са били свободни и независими републики, а винаги са се намирали под патроната на Кастилия.

[96] Вж. José María Portillo Valdés, в *Studia historica. Historia moderna* (Universidad de Salamanca), XII, 1994.

[97] Много свещеници и монаси – между седем и осем хиляди поне – са се прехвърлили в Испания след Гражданската конституция на духовенството. Кардинал Лоренсана, архиепископ на Толедо, е натоварен със задачата да ги разпредели в различни епархии. През декември 1793 г. генерал-губернаторът на Валенсия решава да експулсира французите, настанени в неговия район, включително и духовниците. Архиепископът протестира – той ще бъде принуден след няколко месеца да подаде оставката си. В този случай народът застава на страната на генерал-губернатора и надава враждебни викове срещу архиепископа и французите. Още през март 1793 г., пак във Валенсия, има бунт, последван от разграбване на къщите, принадлежащи на френски търговци.

[98] Историческа провинция. (бел. ред.)

[99] Пренебрегвайки това, което е договорено, Наполеон побързва да продаде Луизиана на Съединените щати, без дори да се посъветва с Испания.

[100] Войната е наречена така заради портокаловите клончета, които войниците поднасят на

Мария Луиса по време на победното шествие в Бадахос.

[101] В 1801 г. Тоскана е издигната в кралство Етрурия в полза на един зет на Карлос IV, Луи дьо Бурбон. След смъртта му две години по-късно, вдовицата му упражнява регентството; тя не изпитва никакво желание да подкрепи каузата на Наполеон.

[102] Мелендес Валдес посреща с радост падането на Карлос IV и качването на трона на Фернандо VII; вж. Georges Demerson, *Don Juan Meléndez Valdés et son temps (1754-1817),* Paris, 1962.

[103] Декрет от април 1820 г., след либералната революция на Риего.

[104] Като един от забавните епизоди на историята ще отбележим, че общинският съвет на Мостолес обявява официално края на войната с Франция едва през 1989 г.

[105] В своите *Писма* до испаниста лорд Холанд: „Известен ви е начинът, по който ние в Испания правим революция: щом се ококанти централната власт, всяка провинция решава да създаде хунта, която поема властта в своя окръг от политическа, гражданска и военна гледна точка [...]. Хунтите влизат след това във връзка една с друга и постигат съгласие по мерките от общ интерес; след което държавата, която изглежда, че се е разпаднала, се задвижва и задейства без сътресения и безпорядък."

[106] „По-добре да се падне с чест, отколкото да се търпи чуждо господство" е коментарът на Регентския съвет.

[107] Подражаващи на французите. (бел. ред.)

[108] Pierre Vilar, *Hidalgos, amotinados y guerrilleros. Pueblo y poderes en la historia de España,* Barcelona, 1982, p. 236.

[109] За това, което следва, вж. Lucien Dupuis, „A propos d'afrancesamiento", *Caravelle,* № 1., 1963.

[110] Като един пример измежду много други може да бъде посочен някой си Фредерик Килие, любител на изкуството и търговец на картини. Той посетил Испания преди 1808 г. и се сприятелил с Годой. Върнал се там през август 1809 г. с титлата комисар по изящните изкуства, натоварен със задачата да организира бъдещия музей на живописта в Мадрид. Тази личност е отговорна за систематичното разграбване на Ескориал в полза на французите: той нарежда старателно да бъдат свалени картините, бронзовите статуи, лампите, подбира най-скъпите ръкописи и книги и т. н.

[111] Manuel Azaña, *Los motivos de la germanofilia*, текст от 1917 г., включен също в *Obras completas,* t. I, p. 151-152.

[112] Принцип на икономическия либерализъм за свободно предприемачество и стокообмен, без намеса от страна на държавата. (бел. прев.)

[113] Писателят Перес Галдос намеква, че англичаните умишлено са разрушавали текстилните заводи, за да отстранят евентуални конкуренти.

[114] Натурализиран французин от 1828 г., Агуадо купува през следващата година хотел „Они", понастоящем кметство на IX район на Париж.

[115] Около 1820 г. някой си дон Хайме, „крал на Сиера", събира откупи от пътниците в провинция Мурсия; това не е изолиран случай.

[116] Вж. Carlos Sego Serrano, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea,* Madrid, 1984.

[117] Командващ военен окръг. (бел. ред.)

[118] Тригодишно управление. (бел. ред.)

[119] Членове на тайна революционна организация в Италия от началото на XIX в., която се бори за политическа свобода и обединена Италия, а във Франция и Испания – срещу династията на Бурбоните. (бел. ред.)

[120] Вж. това, което пише например V. L. Tapié в своята *Histoire de l'Amérique latine aux XIX siècle* (Paris, Aubier-Montaigne, 1945): „Латинска Америка изигра последната роля в световната драма на границата между XVIII и XIX век. Ако историците разширят малко своето прекалено европейско виждане, тези събития биха се представили пред погледа им като триптих: първо, революцията в Северна Америка, която освобождава английските колонии, за да ги превърне в Съединени щати, после Френската революция, разпространяла се по целия

европейски континент чрез превратностите и войните на Империята, и накрая, в момента, в който Европа изглежда, че е постигнала след Виенския конгрес отново равновесие, революцията в Латинска Америка, следствие от първите две, която превръща в независими държави бившите колонии на Испания и Португалия. В основата на тези три революции е залегнало едно и също духовно влияние: философията на френския XVIII в., подкопала старите авторитарни, монархически и теократични режими и обявила свободата на гражданина" (p. 25),

[121] Вж. Pierre CHAUNU, „Interprétation de l'indépendance de l'Amérique latine", в *Travaux de l'Institut d'études latino-américaines de l'université de Strasbourg* (TILAS), III, 1963, p. 5-23.

[122] „Колкото и голямо да е неговото високомерие, и най-чистокръвният креолски род е все пак с по-малко бяла кожа от най-презрените *gachupines* (родени на полуострова), дошли от сърцето на Галисия" (P. Chaunu, art. cité, p.16).

[123] Отмятане от това, което вече е казано. (бел. ред.)

[124] Това е заглавието на една книга на Miguel IZARD, свързана с този въпрос, *El Miedo a la revolución,* Madrid, 1979.

[125] „Нека Бог ни пази като от чума от якобинските принципи", пише той на 8 декември 1798 г. на своя агент на о.Тринидад.

[126] През 1767, 1771 и през 1794 г. с декрети се подновява забраната да се преподава схоластичната теория по въпросите за цареубийството, тираноубийството, естественото право, международното право и т. н. На 29 февруари 1792 г. вниманието на Флоридабланка е привлечено от книгата *Dei diritti dell'uomo*, която току-що е публикувана в Рим: от времето на Мариана йезуитите поддържат цареубийството, основавайки се на теорията за народния суверенитет. През 1809 г. Камило Торес, един от идеолозите на независимостта, причислява тази забрана към посегателствата на метрополна Испания върху развитието на Америка: „Само преди няколко години в това кралство (Нова Гранада) разумът беше възмутен от факта, че катедрите по естествено право бяха премахнати под предлог, че това обучение може да вреди."

[127] За това, което следва, вж. Marie-Laure RIEU-MILLAN, *Los diputados americanos en las Cortes de Cádiz,* Madrid, 1990.

[128] Това не означава, че индианците и метисите биха могли да бъдат избиратели или да бъдат избирани; става дума само за изчисляване на броя на депутатите, на който всяка провинция има право; иначе изборите се провеждат с непряко гласуване на три нива, което прави малко вероятен изборът на индианци или хора със смесена кръв.

[129] Juan MARCHENA, *op.cit.*, p. 305.

[130] Говедари, селяни, изкусни ездачи от южноамериканските пампаси (долини със степна растителност). (бел. ред.)

[131] Военни диктатори, водачи. (бел. ред.)

[132] Лянерос, жители на равнини с големи пасбища в Южна Америка. (бел. ред.)

[133] Вж. Javier OCAMPO, *El proceso ideológico de la emancipación en Colombia,* Bogotá, 1975. В *Defensa de la hispanidad* (1934) Maeztu разказва анекдот, свързан с Боливар от началото на XX в.: индианският кацик, който развежда испански пътник из страната, не спира да говори за краля на Кастилия; пътникът се учудва: в Боливия управлява президент на републиката! Да – отговаря кацикът, – но той се назначава от краля; ако не беше така, мислите ли, че бих се съгласил да се подчинявам на един метис? Чухме подобна история по повод пътуването на крал Хуан Карлос в Латинска Америка.

[134] German Carreras DAMAS, *Venezuela. Proyecto nacional y poder social,* Barcelona, 1986.

[135] Вж. Marie-Danielle DÉMÉLAS et Yves SAINT-GEOURS, *Jerusalén y Babilonia. Religión y política en el Ecuador. 1780-1880, Quito,* 1988. Преамбюлът на конституцията на Кито (1812) започва с тези думи: „В името на Всемогъщия Бог, триединен и единствен..." Член 4 уточнява: „Католическата религия, такава, каквато са я изповядвали нашите бащи и каквато я изповядва и проповядва Светата католическа, апостолическа и римска църква, ще бъде единствената религия на Кито и на всеки от нейните жители; няма да бъде търпяна никаква друга религия и ще бъде лишен от качеството си на гражданин всеки, който не изповядва католическата

римска религия."

[136] Боливар, реч, произнесена в Ангостура, 1819.

[137] Боливар, Писмо до Сантандер, 8 юли 1826.

[138] Писмо от Ямайка (1815).

[139] John Lynch.

[140] Писмо до Х. А. Паес, 12 април 1828.

[141] Вж. трудовете на венесуелския историк Херман Карерас Дамас.

[142] По същото време последователите на Ш. Мора се позовават на Боливар: той е преждевременен позитивист. Вж. Marius André, *La fin de l'Empire espagnol d'Amérique,* произведение, публикувано в Париж през 1922 г. с предговор от Шарл Мора и посветено на Симон Боливар, „войник на свободата, първия американски позитивист, жертва на демократичното варварство"...

[143] Това решение и частичните мерки, които го предхождат по време на либералния Триумвират, довеждат до изоставяне и разруха на част от имуществата в Испания. През 1821 г. един търговец от Валенсия купува за хиляда песети манастира „Осте", където умира Карл Пети; идеята му е да използва близкото езеро за накисване на копринени буби, а вътрешните дворове – за сушене на коприната. По-късно той предлага на Наполеон III да му продаде манастира, но възмутен, маркиз Мирабел му заплаща сто хиляди песети, за да предотврати сделката. В 1846 г. един предприемач закупува сградата-бижу на стария университет на Алкала де Енарес, затворен в 1836 година. Той иска да отглежда копринени буби в колежа „Св. Илдефонсо"...

[144] Във Франция Албер Бродер е един от най-добре познаващите стопанската история на съвременна Испания. Той не е съгласен с употребата на думите „забавяне" и „неуспех", които внушават сравнение с някакви други страни с идеално развитие: „забавяне" по отношение на какво? Може би на Англия, но тя извършва своята промишлена революция преди другите страни, което ѝ позволява продължително време да няма сериозна конкуренция, т. е. да запази своя аванс. По-добре е да се говори за специфични условия в Испания.

[145] И до днес Политехническото училище подготвя по-висши функционери от обикновени инженери и предприемачи.

[146] Хосе де Саламанка може да бъде разглеждан като символ на тази делова буржоазия от неблагороден произход. Роден в Малага, Саламанка навлиза в политиката в 1836 г. като депутат. Тогава е на двадесет и пет години. Бързо се заинтересува от финансовите проблеми. Правителството го изпраща в Лондон да преговаря за размяна на ценни книжа, после го натоварва със събирането на данъка върху солта. Той увеличава богатството си, играейки на борсата; реализира фантастични печалби, после губи. Възстановява богатството си благодарение на железопътния транспорт, като получава концесия за линията Мадрид–Аранхуес. През 1866 г. той получава титлите граф Лянос и маркиз Саламанка. Спекулира със строителни терени в Мадрид – кварталът още носи неговото име. Тогава започват неговите злополучия. При смъртта си в 1883 г. той е напълно разорен.

[147] Португалия е чувствителна към зависимостта си от Англия. За да бъде тя преодоляна, в 1851 г. Феликс Енрикеш Ногейра предлага да се сключи съюз между Испания и Португалия в рамките на една Иберийска федерация, като всяка от страните запази своите традиции и законодателство с очакването, че с времето този съюз ще се задълбочи. Тоест, става въпрос за връщане към периода 1580–1640 г., когато двете страни са под властта на един и същ суверен. Проектът, появил се по времето на националистическите движения в Германия и Италия, ще добие нова сила след революцията от септември 1868 г., която прогонва Исабел II от Испания. По това време някои мислят да предложат испанския трон на Фернанду, баща на португалския крал Луиш I; смята се, че по този начин ще се постигне иберийското обединение чрез португалската династия, смятана за по-либерална от испанската. Планът не е осъществен.

[148] Вж. доклада на републиканеца Кастелар от ноември 1868 г.: „Днес нашата външна политика трябва да бъде политика на неутралитет, политика на отдръпване от всички европейски конфликти [...] Що се отнася до европейската политика, нашият дълг трябва да се сведе

до обявяване на принципа на ненамеса." При Реставрацията Кановас дел Кастильо реагира по същия начин: и преди всичко никакви съюзи; независимостта на Испания е достатъчно гарантирана от статуквото и от неутралитета.

[149] Карлистите от 1833 г. буквално цитират Манифеста на Персите от 1814 г.

[150] Карлисткият теоретик Апариси предлага създаването на Кортеси, състоящи се от 300 депутати: 100 избрани от главите на семействата, 100 избрани от собствениците, търговците и индустриалците, 100 посочени от краля измежду представителите на духовенството и университетските среди; интересите на бедните щели да бъдат защитавани от представителите на духовенството.

[151] Карлизмът винаги е намирал благоприятен отзвук във Ватикана. Един век по-късно папа Пий XII ще изрази бащинска загриженост за „Молителите" от Навара, допринесли за победата на Франко, но това ще става на закрити аудиенции.

[152] В романа си *Мир по време на война* (1895), чието действие се развива по време на обсадата на Билбао от карлистите в 1874 г., героят на Унамуно Гамбелу представлява народния клон на карлизма. Авторът влага в устата му следните думи: „Днес управлението е в полза на богатите и във вреда на бедните." Това е почти дословно повторение на карлисткия манифест от 30 юни 1869 г.: „Икономическият либерализъм управлява в полза на богатите срещу бедните, докато справедливостта изисква точно обратното."

[153] Интервю в *Нувел обсерватьор*, 3 ноември 1975 г.

[154] Градът е обсаждан неуспешно от карлистите на два пъти: 1835-1836 г. и в 1874 година. По време на Гражданската война (1936-1939) карлистките водачи няма да скрият радостта си, научавайки през 1937 г., че „Молителите" (отряди на карлистите – бел. ред.) са завзели Билбао от името на франкистите: това е реванш за провалите от миналия век.

[155] Официално изследване, проведено през 1874-1875 г., разпределя испанските провинции в четири групи съобразно приложените санкции след победата над карлистите (изгнание, конфискация на имущество и т. н.). В първата група са трите провинции на баските и Навара; във втората – провинциите Аликанте, Барселона, Кордова, Гранада, Гуадалахара, Луго, Севиля, Толедо и Сарагоса; в третата – Кастельон, Уеска, Логроньо, Сантандер, Сеговия, Сория, Теруел, Валядолид, Самора и Балеарските острови; в четвъртата – всички останали.

[156] През септември 1837 г. генералът либерал О'Донел опожарява повече от сто къщи в Баския само за да уплаши населението.

[157] Планът „Каломарде", изготвен в разгара на абсолютизма в 1825 г., предвижда създаването на начални училища във всички селища с повече от петдесет домакинства. Предвиждало се в тях да се изучава катехизис, писане, четене и смятане. Законът „Мояно" (1857) е по-конкретен: образованието е задължително за децата от шест до девет години; ще се отворят две училища – за момичета и за момчета – на всеки петстотин жители; обучението ще е платено освен за децата на бедните; общините са натоварени с назначаването и издръжката на учителите. Често духовенството оказва натиск върху общините да отказват финансовите предназначени за обществените училища; нямайки избор, родителите изпращат децата си в частно училище. Духовенството се намесва също така и при избора на учители и контролира съдържанието на предметите, които се преподават. Смята се, че през 1860 г. броят на обществените училища е малко повече от двадесет хиляди, или едно на осемстотин и четиридесет души, но тази величина е осреднена. Всъщност само 30 % от момчетата и 13 % от момичетата посещават училища. Тези числа дават представа за равнището на неграмотността.

[158] Това е заглавието на съчинението, което му посвещава Пиер Жоби. За краусизма вж. също така: María Dolores Gmez Moleda, *Los reformadores de la España contemporanea*, Madrid, 1966 г. и J. López Morillas, *El krausismo español,* 2-ро изд., México, 1980.

[159] До 60-те години на XX в. Мадридският университет ще остане централен, тоест само в него ще могат да се защитават докторати.

[160] Натоварен да даде мнение за произведението на Санс дел Рио „Анализ на рационалната мисъл" след смъртта му, един от неговите последователи, Мануел де ла Ревиля, признава в 1877 г., че не разбира нищо: „Не ни е възможно да дадем оценка, защото г-н Санс дел Рио

използваше особен език; затова ние не можем да разберем теориите в тази книга." Вярно е, че по това време Мануел де ла Ревиля къса с краусизма и не пропуска случай да подразни бившите си другари.

[161] Хуан Валера добре разбира този аспект. В неговия роман *Пепита Хименес* (1874) се разказва за любовта между млад семинарист и млада вдовица. Извън интригата книгата представлява едновременно защита и сатира на краузевизма, показан като вид мистицизъм, към който са привлечени душите, отвратени от официалната църква, която изглежда като че ли се е отказала от търсене на висшето и духовото начало.

[162] Хавиер де Бургос е министър на развитието, структура, създадена на 5 ноември 1832 г., „за да подсили администрацията и общото развитие на кралството". Области на правомощията на титуляра са обществените работи, селското стопанство, търговията, промишлеността и държавното образование.

[163] В 1863 г. общинските власти на Барселона възлагат на историка Виктор Балагер да предложи имена за улиците от разширението. Резултатът е поучителен за колективната памет на тогавашните каталонци. Балагер подбира имена, символизиращи експанзията на арагонската корона през Средновековието (Валенсия, Майорка, Арагон, Неапол, Сицилия, Сардиния...), институциите на Принципата (Съвета на Стоте, Депутация, Каталонски Кортеси...), видни личности. Вж. Stephane Michonneau, „Un lieu de la memoire barcelonais; Le monument au docteur Robert", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, avril-juin 1994.

[164] Неиздадено съчинение на Лоран Кудроа дьо Лил.

[165] Един закон от 16 август 1841 г. утвърждава наварските *fueros* като „ненарушаващи конституционното единство на монархията", което може да бъде тълкувано многозначно.

[166] Еволюцията върви бързо. В 1834 г. в официалните документи изброявали всички кралски титли, без да се пропуска нито една: Исабел, кралица на Кастилия, на Леон, на Арагон, на Двете Сицилии и т. н. Двадесет години по-късно вече се говори само за „кралицата на Испания", J.M. Jover, *Civilización española...*, p. 104

[167] Тези първи тридесет тома излизат между 1850 и 1867 г.; те приключват с царуването на Фернандо VII. В периода 1887–1890 г. романистът Хуан Валера, подпомогнат от Андрес Борего и Антонио Пирала, очертава събитията след 1834 г. Сборникът многократно е преиздаван през XX в.

[168] Вж. Fransisco Tomas y Valiente, *A orrillas del Estado*, Madrid, 1996, p. 94. За значението на Историята на Лафуенте, вж. Jose Maria Jover, *Civilización española*, p. 225

[169] Вж. Antonio Costas Comensana, *Apogeo del liberalismo en „la Gloriosa"*, Мадрид, 1988

[170] След като министрите последователно гласуват за суспендиране на гаранциите, Амедей взема думата и на развален испански заявява: „Аз против" (yo *contrario*)

[171] Това мисли Енгелс през 1872 г.: една буржоазна и спокойна република ще подготви почвата за пролетарска революция в Испания.

[172] Най-блестящият депутат сред карлистите, каноникът Мантерола, кара своите колеги в Кортесите да избират между дон Карлос и петрола", алюзия за комунарите, които подпалват многобройни сгради в Париж.

[173] Той ще изложи цялостно своята теория в книга, публикувана в 1877 г. *Националностите*.

[173] Тук преразказваме J. M. Jover Zamora, *Realidad y mito de la primera república*, Мадрид, 1991.

[174] Вж. Ховер Самора, цит.съч., който отбелязва тази подробност: изданието от 1970 г. на най-официалния речник на Испанската академия дава следното определение на думата република – „място, където царува безредието в резултат на излишък на свободи".

[175] Вж. Carlos Seco Serrano, *Militarismo y civilismo en la España contemporánea*, Madrid, 1984.

[176] Наистина между 1872 и 1876 г. карлистите намират във Франция значителна подкрепа, като властите си затварят очите пред движението на войсковите съединения, на въоръженията и на финансовите средства през пиринейската граница. Пиер Беноа ще извлече от тези факти сюжета на един роман, *За дон Карлос*.

[177] След 1876 г. карлизмът се превръща в опозиционна сила сред многото други, способна все пак да мобилизира хиляди избиратели. В 1909 г. законното наследство на карлизма започва да се отъждествява с дон Хайме, изчезнал през 1931 г., после с Алфонсо Карлос, който „абдикира" през седемдесетте години на XX век. Много от карлистките симпатизанти се отказват от въоръжената борба и се интегрират в партиите на класическата десница, с изключение на Навара, където Традиционалисткото обединение – такова име приема движението – запазва силни позиции. При Втората република по инициатива на Мануел Фал Конде карлистите възстановяват въоръжените отряди, които благодарение на Мусолини ще се обучават в Италия в боравене с модерни оръжия: картечници, автомати, минохвъргачки... Традиционалисткото обединение участва във въоръженото въстание от 1936 г., но през 1937 г. е принудено да се присъедини към Фалангата, превръщайки се в обикновена съставляваща част на единствената партия – Националното движение, чието ръководство се поема от Франко. Към края на франкизма карлизмът търси нови пътища. Конгресът от 1970 г. прогласява привързаността му към самоуправляващия се социализъм и към синдикализма; той разчита на народните маси да свалят Франко. Чрез сложна игра с наследствените права един французин, принц Ксавие дьо Бурбон-Парма, сега се счита за говорител на карлистката традиция и този нов претендент се самоопределя като „малко марксист"!

[178] Алфонсо XII се жени два пъти. Първо, на 23 януари 1878 г. за братовчедка си Мария де лас Мерседес, дъщеря на херцог Монпансие, която умира пет месеца по-късно. После за ерцхерцогиня Мария Кристина Австрийска, която му ражда три деца : Мария де лас Мерседес, родена в 1880 г., Мария Тереса, родена в 1882 г., и накрая – бъдещия Алфонсо XIII.

[179] Съгласно закона от 1911-1912 г. наборниците трябва да имат ръст най-малко 1,50 м и тегло 48 кг; нормата за теглото е премахната – отговарящите на нея се оказват недостатъчно...

[180] Седмичникът е откровено антимилитаристки. Една конкретна карикатура раздразва военните. Тя представлява офицер, наблюдаващ хора, влизащи в ресторант, за да участват в банкет по случай изборната победа на каталонските националисти. „Победа? – провиква се офицерът. – Значи става дума за цивилни."

[181] В същия смисъл може да се посочи статията на романиста Пио Бароха, публикувана в *El Globo* на 31 декември 1902 г., в момента, когато Испания се готви да участва в колонизацията на Мароко: „Не трябва да допускаме да имаме пред вратата на Испания, пред вратата на Европа един дивашки народ, управляван деспотично и привикнал към най-отвратителни условия на живот. Свободните и цивилизовани народи имат не само правото, но и задължението да наложат по-добър живот на нисшите народи. Да уважаваме – защото те са за уважение – религиозните вярвания на магребците; да осигурим правна защита на собствеността им, днес застрашена от кражби и грабежи, но когато необходимостта го изисква, когато достойнството го налага, ние трябва да дадем своя дан за цивилизоването и прогреса, допринасяйки за премахването на сегашното политическо и социално положение в Мароко." Това е Жюл Фери!

[182] „Това, което наричат още, макар и само частично да е вярно, Иберийски полуостров, ще се превърне накрая в Британски полуостров."; морално и психологически, Испания се намира в стадия на „духовна африканизация", прелюдия към фактическо господство (Коста). Идеята да се упрекват латинските народи, че са в упадък, витае във въздуха. Вж. текста на Ваше дьо Льопуж, написан в 1899 г.: „Днес Испания е един труп и дори морето няма да запази територията ѝ от завладяване от страна на по-силни народи с растящо население. След Китай и Турция изглежда идва и нейният ред; тя представлява едно европейско Мароко, което ще бъде заграбено от най-смелия" (цитирано по José María Jover Zamora, въведение към тома *La España de Alfonso XIII* от *Historia de Espana*, издадена под негова редакция, Madrid, Espasa-Calpe, 1955, p. L.

[183] Страховете на Маура се потвърждават. В края на юли 1909 г. испански войскови съединения са нападнати във Вълчия овраг (Barranco del Lobo); повече от две хиляди войници загиват, както и един генерал и двама подполковника.

[184] Анархистки боец и бивш конспиратор, Франсиско Ферер се заселва в Барселона в началото на XX век. Наследил богатство от една заможна френска симпатизантка, той го предо-

ставя на разположение на революционното дело. От 1901 г. той се посвещава на пропагандата и финансира многобройни популяризаторски брошури и издания, предназначени да запознаят читателите със съвременната научна мисъл, която според него окончателно разрушава вярата в отвъдното и основата на всички религиозни вярвания. Той отваря също така едно учебно заведение – „Модерно училище", където децата са обучавани в култ към свободата, равенството и науката, както и в омраза към католицизма. В 1906 г. се опитват да го свържат с атентата в Барселона на Морал срещу краля и кралицата; освободен е поради липса на доказателства.

[185] „Паралелът" е една от големите артерии на Барселона.

[186] Вж. предговора на Сантяго Алба към превода на книгата на Едмон Демулен, *Към какво води англо-саксонското превъзходство?* (Париж, 1897 г.), текстовете са цитирани от Хосе Мария Ховер, цит. съч., стр. LXV.

[187] Пио Бароха иронизира тази мода. В романа му *La Busca* (Проучването) се говори за обущар, който е приел за девиз „Към обновяването на обувката..."

[188] Цитат от писмо на Ортега от 27 август 1905 г.: примерът на японския народ е интересен; „сега народът знае какво трябва да направи".

[189] От първия ще цитираме извадка от неговата реч при назначаването му в Академията на науките, произнесена на 5 декември 1897 г.: „Нима не виждаме Япония с нейния народ от жълтата раса да преминава бързо от мрачината на Средновековието към сиянието на западната култура и цивилизация? Учудващо постижение, което граничи с чудо и което е само частен случай на разпространението на европейската наука по един систематичен, интензивен и екстензивен начин." От своя страна Хинер де лос Риос посвещава през 1907 г. статия на духовното възпитание, застъпено в Япония (издадена в *Obras completas*, t. VII, p. 281-304).

[190] Касае се за остроумна мисъл, която трябва да се постави в нейния контекст – кампанията срещу Испания по повод на процеса „Ферер". Засегнат от нападките на някои чужди интелектуалци (Анатол Франс, Метерлинк...), които отхвърлят „испанското варварство", Асорин публикува в *ABC* на 12 септември 1909 г. ответна статия, озаглавена „Банда историци". Унамуно пише на Асорин, за да го поздрави, и неговото писмо е публикувано на 15 септември: „Добре! Много добре! Много добре! Беше време да се реагира. У нас има много глупаци, омаяни от „тези европейци". Време беше да се каже, че в много отношения струваме колкото тях, а дори и повече[...] Те твърдят, че ние нямаме склонност към науките, но ние сме създадени за други неща. Да ги оставим да изобретяват, и т. н." Унамуно вече е използвал този израз (*Que inventen ellos!*) в 1906 г. по повод електричеството, което осветява Испания така добре, както и страните, които са го изобретили. Той се връща към него в статията си върху Коста, където той прави своеобразно разделение на интелектуалния принос: Германия е дала Кант, Испания – Сервантес; „добре е, че ние следваме техния прогрес; тяхната наука и тяхната метафизика ще оплодят нашата литература, а ако Бог реши, нашата литература ще оплоди тяхната наука и метафизика. Ето това исках да кажа с това малко парадоксално възклицание – и досега го поддържам: *Que inventen ellos* !"

[191] Поетът Антонио Мачадо е добър пример за тази чувствителност на възпитаниците на Свободния институт за обучение, нерелигиозни, но внимателни към явлението религия, към неговите дълбини. Той се отвращава от *католиците-волтерианци,* „които защитават религия, в която не вярват, позовавайки се на политическа, обществена и – което е гротескно – на жизнена целесъобразност и затова едва ли не от прагматична гледна точка твърдят, че нашият католицизъм – чист и прост *ватиканизъм*, който принася в жертва на римската мумия испанската жизненост – не трябва да бъде захвърлен в кошчето за боклук." (Бележки от 1913 г. по повод книгата на Унамуно, *Против това и онова*).

[192] Хинер де лос Риос развива идеите си в критиката си по повод проекта за образователна реформа, изработен в 1899 година. Той съжалява, че реформата се придържа към класическите хуманитарни дисциплини, базирани на латинския език и математиката; би трябвало да се изучава история на цивилизациите, вместо да се учат наизуст списъците на кралете и битките, което погрешно се нарича „политическа история". В същия смисъл през 1904 г.

Косио препоръчва да се изучава история, като учениците разберат, че истинският предмет не са героите, а целият народ. Хинер отрича и прекалено големите паралелки – тези „орди от слушатели", както и учебните методи, разчитащи на паметта; напротив, училището трябва да обучава учениците да разсъждават и да ги привикне към работа, в това число и физическа.

[193] За пръв път творбите на Ел Греко са изложени в Прадо в 1902 г.; в 1908 г. излиза посветена на него книга на Косио; в 1912 г. Морис Барес публикува *Греко или тайната на Толедо*.

[194] Доктор Негрин, който е последният министър-председател, разполага там с лаборатория по физиология.

[195] Ограбен от франкисткия режим, който вижда в него едно от огнищата на идеологическа ерозия – в същото време Свободният институт за обучение се смята за опасно тайно общество, – след възстановяването на демокрацията Студентският дом възобновява своята автономия и своята дейност. Под ръководството на Хосе Гарсия Веласко той отново стана динамичен източник на интелектуален и артистичен живот.

[196] Пет години по-късно е необходимо да се извърши нарушение на правилата, за да стане университетски преподавател – той все още няма двадесет и пет години! Няколко месеца покъсно е избран за член на Испанската академия.

[197] В интерес на истината тезите на Менендес Пелайо не са толкова оригинални, колкото се смята. Той се задоволява да възроди и развие, талантливо и с голяма ерудиция, аргументите, които реакционните автори след Жозеф дьо Местр и Бонал противопоставят на секуларизацията на мисълта, на картезианството, на Просветителите, на философията на напредъка...

[198] На него дължим един ескиз върху испанските Хабсбурги, *Esbozo histórico de la Casa de Austria en España*.

[199] В 1894 г. Менендес Пелайо се връща по-спокойно на този въпрос. Без да цитира Маркс, когото вероятно не познава, той изглежда съгласен с него по една точка: хуманността поставя само такива проблеми, каквито е способна да разреши; нещастието е в това, че научната експанзия в Европа съвпада с икономическия упадък на Испания. Продължавайки, Менендес Пелайо отбелязва, че наистина Испания не взема участие в научната революция, и той предлага обяснение, което не е загубило стойността си – през XVI-XVII в. Испания се е интересувала прекалено от практическото приложение на научните постижения и е загърбила фундаменталните изследвания.

[200] През тази година в Барселона се появява съкратен превод на *Произходът на човека*; в 1877 г. е публикуван *Произходът на видовете*. Издателство „Семпере" във Валенсия, създадено с помощта на писателя Бласко Ибанес, разпространява популярното издание. В същия смисъл трябва да се отбележи ентусиазмът, с който през 1876 г. либералите посрещат превода на произведението на Д. У. Дрейпър *История на конфликтите между религията и науката*; то претърпява многобройни издания, като цената на един екземпляр е само една песета.

[201] Вж. опровержението на социалния дарвинизъм от анархиста Anselmo Lorenzo, *Refutación de un sofisma* (1886): естественият подбор е неприложим към човешките общности; при тях не най-силните и най-интелигентни личности притежават властта, богатството и ползват научните постижения, а привилегированите по рождение и по имущество.

[202] Теза, поддържана от професор Перегрин Касанова по време на церемониите във Валенсия през февруари 1909 г. за отбелязване стогодишнината от рождението на Дарвин.

[203] Друг случай, който се развива няколко месеца по-рано, допринася положението да се изостри и пиесата на Галдос да стане актуална. Общественото мнение е развълнувано от бедите на едно младо момиче, произхождащо от едрата мадридска буржоазия, което е било убедено от своя изповедник йезуит да се оттегли в манастир със зестрата си против волята на своето семейство.

[204] Самите заглавия са красноречиви: *Луксът в манастирите*, *Любов в манастирите*... Става въпрос за подземията, които позволяват преминаването от мъжки в женски манастир и т. н.

[205] В зрелите си произведения (например *История на естетическите идеи*), той нюансира своите преценки. Той продължава да мрази Волтер, но се възхищава от него като писател;

той е ентусиазиран от Андре Шение; отдава дължимото на класиката (Расин), на енциклопедистите – по-специално на Дидро, и на съвременните мислители: Виктор Кузен, Сент-Бьов, Тен (от когото заимства много); отдава справедливост и на френските романтици.

[206] Вж. текстовете на Аракистен в списание *España*, цитирани от Antonio Elorza, *La razón y la sombra*, Barcelona, 1984, p. 92.

[207] В текста по-нататък предимно се цитира научният труд на Pierre Vilar, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*. При липса на други указания извадките са взети от тази книга.

[208] Стремеж на отделни области на една държава към повече права, привилегии, преимущества и независимост от централната власт. (бел. прев.)

[209] Вж. Carles Cardó, *El gran refús*, Барселона, 1994, чиято теза може да се резюмира по следния начин: ненавистта към каталонизма и кастилския национализъм отблъскват от църквата каталонския народ; антиклерикалните насилия през 1936 и 1937 г. не биха приели такъв размах, ако каталонското свещеничество е имало свобода на действие. Книгата е непубликуван том от труд за каталонския национализъм, *Histoire spirituelle des Espagnes*, издаден в Швейцария през 1945 година. Авторът е свещеник от Барселона, ученик на Жак Маритен, заточен след победата на Франко. Желанието му е било част VIII (*El gran refús*), разглеждаща вината на испанската църква, да бъде публикувана едва след смъртта му.

[210] Титла, оспорвана от каталонците. Според някои от тях архиепископът на Тарагона, а не на Толедо е примас на Испания.

[211] Вж. есето на Ortega y Gasset, *La redención de las provincias* (Реваншът на провинциите).

[212] Баското знаме (*ikurriña*) е измислено от Сабино Арана: бял кръст (символ на християнската вяра) на червен фон, придружен от дъба на Герника (в зелено) и кръста на свети Андрей (също в зелено), напомнящ за победата на бискайците над войските на Леон през Средновековието.

[213] Кризата, причинена от филоксерата, е в основата на проблема с каталонските *rabassaires*. В Каталония договорите постановявали, че фермерите не могат да бъдат лишени от земята, която обработват, докато лозовите корени са живи (*rabassa morta* – мъртъв корен – бел. прев.); унищожавайки корените на лозата, филоксерата създава ново положение, причинило многобройни социални конфликти след 1890 година.

[214] Земеделските работници в Андалусия искат по-високи заплати, както и да им се плаща на час, а не за свършена работа. Тази практика, обичайна за жътвата и брането на маслини, се състои в предлагането на договорена сума за ожънване на дадена площ или бране на определено количество маслини. Работниците виждат в това начин за увеличаване на производителността без увеличение на заплатата.

[215] Една пасторала на епископа на Сиудад Родриго от 1911 г. приковава вниманието върху бедственото положение на тези селяни: двадесет енории са запустели вследствие на масовата емиграция. „Какво се случи с техните жители? Те бяха принудени да напуснат своя дом, да избягат от полетата, оросени с потта на челата им; много от тях емигрираха, проклинайки може би родината, лишила ги от животоспасяващото късче земя; и вдигнали поглед, за да се простят с кастилските равнини, може би са видели необработени земи, където биха могли достойно да се трудят и препитават."

[216] В Баския миньорите са настанени в мизерни бараки; почти са принудени да пазаруват в лавките на работодателя, където плащат храната и стоките от първа необходимост по-скъпо. В Мадрид в квартал *Пасифико* (Тихоокеанския квартал) една благотворителна асоциация, наречена „Съзидателна благодетел", през 1884 г. изгражда известен брой обществени жилища, скромни, но добре проектирани, предоставяйки на наемателите възможност за закупуване чрез 6 % кредити с двадесетгодишен срок. Тази инициатива е изключение; по принцип работниците живеят в коптори. Към 1880 г. възниква въпросът: вместо да се тъпчат работниците в стари и нездравословни жилища, не е ли по-добре да се построят за тях в предградията евтини жилищни блокове? Това е удобен случай за урбаниста Артуро Сория да предложи оригинална идея, която започва да се реализира в Мадрид: линеен град – *ciudad lineal*, представляващ една единствена улица свързана с града с трамваи, дълга колкото е необходи-

мо, на която ще живеят всички социални класи – бедни и богати...

[217] Бъдещият водач на Либералната партия на Реставрацията Сагаста разобличава на 14 юни 1871 г. пред Кортесите Интернационала като организация, целяща да ликвидира собствеността, семейството, обществото и родината.

[218] През февруари 1883 г. откриват близо до Херес де ла Фронтера труп на земеделски работник, вероятно убит през месец ноември. Полицията свързва това убийство с други, извършени в същата област и по същото време. Така тя сътворява документи за тайна организация, *Черната ръка*, която имала за цел ликвидирането на предатели на Интернационала.

[219] Бласко Ибанес използва събитията за сюжета на романа *La Bodega* (Кръчмата)..

[220] Става въпрос за Хосе Каналехас-и-Мендес, испански политик, депутат, председател на Конгреса и на Министерския съвет, убит от анархистит. (бел. прев.)

[221] В текста, който следва, използваме основно непубликувания труд на Michel Ralle, *Les socialistes espagnols (1870-1902).*

[222] Тенденция, признаваща единствено на работниците способността да ръководят социалистическото движение. (бел. прев.)

[223] До 1924 г. Унамуно ежегодно публикува по случай Първи май статия в централния партиен орган *El Socialista.*

[224] Унамуно отправя следното обвинение към ИСРП: тъй като се опира на тесногръд догматизъм, тя подценява важността на религията, пренебрегва явлението регионализъм, не се интересува от земеделските въпроси...

[225] Fabian Society – английско социалистическо реформистко движение, появило се в Лондон през 1883 г., според което победата ще дойде чрез бавен, мирен и естествен преход играе важна роля за зараждането на лейбъристката партия. (бел. прев.)

[226] Осигурителни каси. (бел. прев.)

[227] Това е хипотеза на един от най-добрите познавачи на испанския анархизъм, Хуан Диас дел Морал, нотариус в Бухалансе, изложена в книгата му *История на селските бунтове в Андалусия*, публикувана през 1929 г., която остава един от най-прозорливите анализи на аграрния въпрос.

[228] *Колективизмът* на Коста – Рафаел Алтамира посочва приликите му с руския популизъм – дължи много на книгата на Хенри Джордж, публикувана през 1879 г., *Progress and liberty*; тази книга е преведена на испански през 1893 г., но Коста цитира по-раншното френско издание от 1886 година.

[229] От Мурсия – област в източната част на Испания. (бел. прев.)

[230] Според писателя Рамон Перес де Аяла нито вярващите католици, нито слугите се допускат в Социалистическата партия.

[231] Вж. този манифест на народния клуб в Гранада от декември 1902 г.: „За разлика от простонародните демократи ние мислим, че правото за упражняване на най-висшата власт на народа е мит [...]. Всеобщото избирателно право е измамно и неморално. Измамно, защото самото му съществуване създава позорна илюзия; и неморално, защото е вътрешно неморално всичко, което, за да оправдае смисъла на съществуването си, има нужда да се опре на разклатената основа на лъжата."

[232] Ако вземем 1913 година като база за сравнение или 100, тези печалби достигат индекс от 1 250 през 1915 г., 2 729 през 1916 г., 3 236 през 1917 г. и 5 618 през 1918 година.

[233] При база 100 през 1913 г. цените достигат през 1920 г. индекс 227,6; а заплатите – 179,3, докато индексът на промишлените печалби е 214.

[234] Т. нар. *Diada*, в памет на 11 септември 1714 г., датата на падането на Барселона, което слага край на автономията на кралство Каталония.

[235] Четиримата членове на стачния комитет са избрани за депутати през 1918 г., което им позволява да излязат от затвора.

[236] Псевдосиндикати на крайната десница, за разлика от червените синдикати. (бел. прев.)

[237] Хуан Диас дел Морал разказва, че по време на конференции в Андалусия селяните го затрупват с въпроси за Русия: Какво отглеждат там? Какъв е климатът? На какво разстояние

се намира Русия? (*Historia de las agitaciones campesinas en Andalucía).*

[238] Делото „Ануал" е окончателно погребано на 4 юли 1924 г. благодарение на амнистия на краля за всички политически и военни престъпления. Унамуно, преследван за клевета, е могъл да се възползва със същото право като генерал Беренгер, чиято вина за катастрофата в Мароко е огромна.

[239] „Аз не съм диктатор", заявява той.

[240] Примо де Ривера е по-скоро снизходителен към някои критики. Веднъж един продавач на грамофонни плочи поставя портрета му до последната нашумяла плоча на Карлос Гардел „Тази вечер ще се напия" (*Esta noche me emborracho*); и се отървава само с глоба.

[241] През март 1924 много писатели на каталонски – Грегорио Мараньон, Менендес Пидал, Ортега, Гомес де ла Серна, подписват колективно писмо до диктатора в полза на каталонския език, чиято употреба той забранява: „Величието на Каталония е испанско величие."

[242] След възстановяването на демокрацията *празникът на испаноезичната общност* замени този на расата. Противно на предположенията първоначалното име на празника няма никакъв расистки оттенък. Под раса трябва да се разбира съвкупността от културни черти, начин на живот, на мислене и чувстване. В този смисъл Ортега използва думата „раса" като еквивалент на национален характер.

[243] Тук под интелектуалци разбираме всички, които имат отношение към културата, било като я създават – учени, артисти, философи, писатели; било като я разпространяват – професори, журналисти; или като я използват във всекидневната си дейност – представители на някои свободни професии.

[244] Позициите, които защитава още през 1914 г., създават на Унамуно неприятности с правителството на граф Романонес, който го изгонва от ректората на университета в Саламанка. През 1920-1921 г. колегите му го избират за декан на филологическия факултет и за заместник-ректор. През същата година е осъден на шестнадесет години затвор за обиди срещу краля, но е оставен временно на свобода. Унамуно се връща на поста си през 1923 година. Списание в Буенос Айрес публикува лично писмо, в което той нарича Алфонсо XIII „син гъсок" и „глупак, който няма повече мозък от полски щурец". През февруари 1924 г. Примо де Ривера отново го уволнява и заточава на Канарските острови. Анри Дюме, директор на парижкия *Quotidien* тогава предприема невероятна авантюра; наема платноходката *Орле,* с която освобождава Унамуно. Той се установява в Париж за няколко месеца, след това заживява във френското селище Андай, разположено на границата с Испания; въпреки че е амнистиран, отказва да се върне в родината си, докато диктаторът е на власт. Този епизод подсилва антимилитаризма на Унамуно и предизвиква сарказма му срещу правителството: „Управляващите от военновременното правителство са най-глупавите, най-необразованите и най-лишените от интелигентност представители на испанската армия"; те ненавиждат интелигентността; празнословят по най-безсмислен начин: „Общите приказки от устата на генерал са безсмислица, повдигната на трета степен" и т. н.

[245] Есетата на Ортега, публикувани през 1920 г. под заглавието *Испания без гръбнак (España invertebrada)* се появяват първоначално под форма на статии във всекидневника *El Sol* от 7 декември 1917 година.

[246] По аналогия с думите на Катон „Delenda Carthago" – „Картаген трябва да бъде разрушен", с които той завършвал всяка реч. (бел. прев.)

[247] Осъждането и екзекуцията на Франсиско Ферер през 1909 г. предизвикват голямо вълнение в цяла Европа, но Ферер не е Драйфус; испанските интелектуалци са възмутени, въпреки че някои са притеснени от личността и творчеството на Ферер; в частност Унамуно, който се изказва критично по негов адрес: „Творчеството на модерната школа на Франсиско Ферер Гуардия ми е дълбоко антипатично; не съм си променил мнението [...]. Това, което ме отблъсква до крайна степен, е сътвореното варварски и с пълна липса на култура от този студенокръвен луд, от този фанатичен невежа. Никога не съм понасял подбен войнстващ догматизъм на най-безпросветния и груб атеизъм."

[248] Тук използваме свободно непубликувания труд на Пол Обер *Испанските интелектуалци и политиката през първата третина на XX в.*, където отново се разглежда този въпрос.

[249] „Ние ще откупим родината и ще я върнем на съдбата ѝ, пише Хинер де лос Риос през 1880 година. След Гражданската война през 1936 г. Хименес Фрауд, директор на Студентския дом, признава: „Студентската общност имаше за цел да формира управляваща класа. Тя се провали."

[250] Вж. труда на Jean-Michel Desvois, *Presse et politique en Espagne* (1898-1936), който през 1900 г. проучва хиляда триста четиридесет и седем периодични публикации (всекидневници, седмичници и месечни издания). Петстотин и двадесет от тях са на политическа тема; стотина се занимават с религиозни въпроси; другите са с научен, литературен, артистичен или професионален характер.

[251] За да преживяват, те се нуждаят от допълнителни доходи, например от синекурна длъжност в някое министерство или администрация. Ж. М. Девоа цитира случая с журналистите, назначени в кметството в Мадрид като метачи – предполага се, че не са изпълнявали дейността, за която им се е плащало! Един от тях даже фигурира в списъка на детегледачките към социални грижи!

[252] Вярно е, че произхожда от семейство на медийни магнати. „Роден съм върху печатарска ротативна машина", шегува се той.

[253] Всекидневникът иска да стане изразител на „Испания, която произвежда и работи, която мисли и страда, която жадува за правда и култура, която има право на благоденствие, постигнато чрез силата на собствените си ръце,накратко тази Испания, която трябва със собствени сили да се възроди, след като се отърси от фалшивия блясък на официална Испания и нейните пайети за пред туристите". Освен Ортега, който пише почти всеки ден, редакцията включва някои от най-блестящите литератори на тази епоха: Салвадор де Мадариага, Корпус Барга, Алварес дел Вайо, Федерико де Онис. Всекидневникът отказва да помества резултатите от лотарията, няма рубрика, посветена на резултатите от бикоборствата. В замяна на това публикува специализирани страници: земеделие – неделя, образование – понеделник, биология и медицина – вторник, социални и икономически науки – сряда, история и география – четвъртък, инженерни науки и архитектура – петък, право и законодателство – събота. Същата издателска група издава след 1920 г. вечерен вестник *La Voz*, който повтаря идеите на *El Sol,* но за много по-широка публика; наричат го вестника на портиерите.

[254] *España, всекидневник за живота на нацията* се продава по-зле от очакваното. В началото тиражът му е петдесет хиляди екземпляра; но скоро е принуден да слезе на осемнадесет хиляди. Тъй като всички сътрудници са привърженици на Антантата, Аракистайн решава да регламентира проблемите на финансирането, като се обърне към Английското посолство, което отпуска месечна помощ, изплащана от посолствата на всички членове на Антантата. Именно тогава Ортега се оттегля, за да основе свое собствено списание, *El Espectador.*

[255] Това поведение разобличава Кларин през 1885 г. и Перес Галдос през 1910 година. Първият декларира на конференция в Атенео: „Днес в Европа, и най-вече при най-напредналите нации, съществува тенденция, която ми се струва донякъде опасна; това е тенденцията издигнатите духовно, или които се смятат за такива – това не е едно и също – да презират политиката... Човек би казал, че предпочитат да живеят дилетантски, оставяйки на второстепенни личности грижата да разрешават най-съществените проблеми." След избирането му за общ кандидат на републиканците и социалистите Перес Галдос се изразява поясно: „Много е удобно да се каже: Политиката? Какъв ужас! И под този претекст човек да не се намесва. Все едно при наводнение, когато водата наводни партера, наемателите от първия етаж да се качат на покрива с викове: „Олеле! Колко е мръсна тази вода! Няма да я изхвърлям, за да не се изцапам." През това време водата наводнява всичко... Е, добре, аз нямам задръжки да се хвърля във водата; не се страхувам да се изцапам. Абсентеизмът в политиката е смърт за народите."

[256] Историкът Санчес Алборнос е добър представител на тази еволюция. Политиката винаги го е интересувала, баща му в миналото е бил депутат от Авила. Именно диктатурата, чистосърдечно признава той по-късно, го е накарала да мине към действия: „Бързо си дадох сметка, че не съм създаден да плувам сред тези бури, амбиции, слабости, грешки... и все-

кидневни борби, от които е изтъкан партийният живот.“ Много по-късно, към 1960 г. Санчес Алборнос се кандидатира за президент на републиката в изгнание, но само защото никой не желае: налага се да се прояви съпричастност; ако се наложи да се управлява наистина, добавя той, би отстъпил мястото си на *истински политици*.

[257] Вж. съветите, които дава на каталанския писател Короминас: „Настоявам; трябва да пишете на кастилски, по-точно на испански... Забравете за каталонския. Това е най-добрият начин да служите на каталонския дух.“ И добавя: „Това, което ни спасява нас, баските, е, че езикът ни е неподходящ за литература...“

[258] Темите и обстановката в много произведения, писани в периода 1890-1936 г., разкриват една селска Испания, която все по-малко съответства на всекидневната действителност. Да си припомним някои от най-известните пиеси на Федерико Гарсия Лорка, например *Йерма*...

[259] Статия, появила се в *El Socialista* на 1-ви май 1913 година.

[260] Един от седемте хълма на Рим, на който се оттеглят въстаналите римски плебеи през 494 пр. Хр., докато не получат признаване на правата си. (бел. прев.)

[261] Ето поведението, което избира Ортега през 1920 г.: интелектуалците не са създадени за политика. Вж. мисията, която определя на сп. *Revista de Occidente*, основано през юли 1923 г.: „Обръщайки гръб на политиката, тъй като тя никога не се старае да вникне в същността на нещата, това списание ще се опита да представи на читателите си стойностен преглед на европейския и американския живот.“ Гроздето е много зелено?

[262] Декларация на Примо де Ривера във всекидневника *El Sol*.

[263] Например концесията, предоставена на милиардера Хуан Марч върху монопола на тютюнопроизводството в Сеута и Мелиля.

[264] Примо де Ривера се оттегля в Париж, където умира три месеца по-късно, на 16 март. Погребението в Мадрид е съпроводено от многобройна тълпа, засвидетелстваща по този начин симпатията си към диктатора.

[265] Това е заглавието на прочутата статия на Ортега в *El Sol*, от 14 ноември 1930 г., завършваща с фразата: „*Delenda est monarchia*.“

[266] До 1936 г. Испания няма министър на външните работи; тази дейност е възложена на министъра на държавната администрация.

[267] Някои не се колебаят да се върнат далеч назад във времето, за да отбележат важността на събитието. На 15 април 1931 г. Луис Аракистайн публикува статия, озаглавена: „Великият исторически цикъл: 1521-1931 г.“; историята на Испания възстановява нормалния си ход след повече от четири века... 1521 е годината, в която кастилските *comuneros* са смазани от войските на Карлос V.

[268] Индустриалният сектор, в който през 1910 г. са заети 15,8% от активното население, представлява 21,9 % от същото население през 1920 г. и 26,5% през 1931 година.

[269] Декретът също така намалява възрастта на правоспособните избиратели от двадесет и пет на двадесет и три години и узаконява правото на жените да бъдат избирани, макар че все още нямат право да гласуват.

[270] Социалистите се съгласяват да предоставят няколко места на независими кандидати: Унамуно, Ортега, Перес де Аяла.

[271] Радикалите на Леру имат 90 депутати, а либералната десница на Маура и Алкала Самора – 22.

[272] 26 „земеделци“, 14 баски националисти и само един обявил се монархист, граф Романонес.

[273] Вале Инклан губи в Галисия.

[274] Перес де Аяла в Лондон, Алварес дел Вайо в Мексико, Америко Кастро в Берлин, Мадариага в Обществото на народите...

[275] В непубликуван труд за женската преса в Испания през първата половина на XX в. Даниела Бюси-Жьонвоа осветлява всички аспекти и подтекстове на този дебат. Още през 1908 г. сенаторът Алкала Галиано предлага да се даде право на жените да гласуват; но не намира подкрепа. През 1919 г. депутат консерватор предлага да се обявят жените за избира-

телки, но не и избираеми. Това е противоположна на изложената в декрета от май 1931 г. концепция за начина на гласуване: жените могат да бъдат избирани, но не и да гласуват.

[276] Според преброяването през 1930 г. жените наброяват 12 094 093, а мъжете 11 547 465. През 1932 г. е имало 6 716 557 избирателки и 6 236 868 избиратели.

[277] Част от женската преса не ѝ прощава това предателство, но друга част е на нейното мнение. Още през 1919-1920 г. феминистката Маргарита Нелкен възкликва: „Господ иска ние да не гласуваме толкова скоро!" Тя не е променила мнението си през 1931 година. Разбира се, не трябва да изключваме наличието на латентен антифеминизъм, макар че това не проличава в дебатите; Даниела Бюси-Жьонвоа отбелязва: „В Испания през 1931 г. често може да се види мъж, *прогресивен по дух*, женен за ограничена жена, и тъй като той губи интерес към дома си и се отдава на обществена дейност, оставя на жена си възпитанието на децата, деформирани от религиозните колежи; а политиците републиканци често имат *реакционно* настроени съпруги и деца."

[278] След вота Хулиан Бестейро телефонира на Виктория Кент: „Извършихме една глупост."

[279] В Испания тази идея известно време си пробива път. Декрет от 14 януари 1931 г. – три месеца преди обявяване на републиката – феминизира имената на някои длъжности или професии: *jefa* (началничка), *profesora* (преподавателка), *catedrática* (ръководителка на катедра), *doctora* (докторка) и т. н.

[280] За тази ненавист ще придобием представа от следния откъс от излъчена по радиото реч на генерал Мола на 15 август 1936 г. в началото на Гражданската война: „Чувам, че около мен искат главата на Асаня; това е неправилно; Асаня трябва да бъде затворен, просто затворен, за да могат експертите по човешкия мозък да изследват неговия случай, безспорно най-интересния от случаите на умствено израждане от появата на човека насам."

[281] Висше училище за подготовка на архивари-палеографи. (бел. ред.)

[282] Научно-изследователски институт (при Сорбоната). (бел. ред.)

[283] По това време политиците от десницата изобщо не се интересуват от тези разсъждения. Любопитно е да се наблюдава как днес водачът на Народната партия Хосе Мария Аснар се позовава на идеите на Асаня.

[284] „Не така! Не така!" – пише Ортега в пресата на 9 септември 1931 година.

[285] Не всички. Мараньон никога не е вземал думата в Кортесите. Противниците си позволяват да му се подиграят, подарявайки му един том с празни страници; на корицата пише: *Грегорио Мараньон, Парламентарни речи.*

[286] Някои показват тенденция да засилват краските. Такъв е случаят с Луис Бунюел, чийто филм *Земя без хляб*, сниман през 1932 г., е вдъхновен от труда на Морис Льожандр за урдите (les Hurdes), тази забравена от бога област западно от Саламанка. Филмът шокира доктор Мараньон, председател на патронажа на урдите, и филмът е забранен в Испания. През 1966 г. са намерени части от снимковия материал, отпаднали при монтажа; те показват, че Бунюел произволно е подсилил нещата, показвайки само най-жестоките сцени.

[287] Реч, публикувана във всекидневника *El Sol* на 9 октомври 1931 година.

[288] Силно се преувеличава присъствието и влиянието на франкмасонството по време на Втората република. През 1925 г. Великият изток (le Grand Orient) наброява не повече от три хиляди членове в цяла Испания; през 1934 г. те са около четири хиляди и петстотин, от дребната и средна либерална буржоазия, по-скоро умерена от политическа гледна точка. Хосе Хирал, Алваро де Албornос, Фернандо де лос Риос, Мартинес Барио са именно такива. Асаня се присъединява през 1932 г., но изглежда не е от най-ревностните привърженици. В Кортесите през 1931 г. сто петдесет и един депутати минават за масони; повече от половината от тях, осемдесет и седем, се въздържат при вота на член 26 на конституцията, третиращ отношенията между църквата и държавата, тъй като го считат за много сектантски. Франкмасонството втвърдява позицията си през 1934 г.; именно тогава Мартинес Барио, великият магистър, напуска.

[289] Това може да се обърне срещу църквата; религиозните колежи често са развъдници на антиклерикализъм; Перес де Аяла и Асаня са добри примери за това.

[290] Освен това и антикаталонец. Гома, например, е враг на Каталонската християнска работническа младеж, защото тази организация не се занимава с политика и там се говори каталонски.

[291] Ето какво твърди всекидневникът *El Socialista* от 12 май: „Това е отговорът на народната демагогия на демагогията на десницата." За отбелязване е, че органът на Социалистическата партия не одобрява антиклерикалните насилия, но допуска, че е възможно да се случат...

[292] „Всички манастири в Испания не струват колкото живота на един републиканец", бил казал Асаня.

[293] От осемдесет депутати от баските провинции и Навара петнадесет отказват да гласуват за конституцията заради нейните антиклерикални разпоредби.

[294] Ето какво обяснява Паскуал Карион в реч в Атенео през 1932 г.: реформата ще позволи постепенно да се подобри земеделието; създаването на една средна селска класа ще допринесе за тласък в промишлеността, търговията и другите икономически дейности.

[295] В *Campo Abierto* Макс Ауб разказва следния анекдот: в началото на ноември 1936 г. двама интелектуалци, разхождащи се из улиците на Мадрид са спрени от човек на около петдесетина години с обгоряло от слънцето лице. „Извинете, пита ги той, знаете ли къде раздават пушките?" Интелектуалците не разбират и питат: „Към коя организация принадлежиш? – Никоя. – Към коя партия? – Никоя. – Какъв е занаятът ти? – Земеделски работник, отговаря човекът, после добавя – селянин." Те го съветват да отиде в Народния дом и му показват пътя, след това, на тръгване го питат: „Кажи ни, другарю, защо ти е пушка? – За да защитавам земята си. – Взеха ли ти я? – На мен! Аз не съм имал. Дадоха ми я."

[296] През 1932 г. смесените комисии провеждат окото двадесет хиляди арбитража, от които една четвърт в полза на работодателя и повече от двадесет и пет хиляди решения за споразумение.

[297] Санхурхо е амнистиран през 1934 г. от дошлата на власт десница, след което се установява в Португалия. Именно на него разчитат да оглави въстанието съзаклятниците през юли 1936 година.

[298] Промяната на името е от април 1932 г., когато декрет постановява използването на прилагателното „национален" единствено за официалните органи.

[299] В дясното пространство също се подиграват на враговете си, наричайки всички без разлика болшевики или червени.

[300] Даниел Бюси-Жьонвоа цитира статия от май 1932 г., поместена във вестник *Aspiraciones*, адресирана към дамската аудитория: „Да се вдъхновим... по примера на Германия и блестящата победа на националсоциалистите. Смекчавайки малко Хитлеровите принципи, бихме имали интерес да следваме неговия пример, за да се преборим с либерал-демократичните доктрини." Същият вестник споменава даже темата за юдейско-масонския заговор; той изразява опасения, че евреите, изгонени от Германия, ще отидат в Испания. Удивителна е липсата на проницателност у Ортега пред нацисткия феномен. Философът пътува в Германия през зимата 1934 г., не е бил там двадесет и пет години. Присъствието на нацистите по улиците му изглежда анекдотично; вижда в самия нацизъм „гигантски опит, последователно провеждан, да се мобилизира една цяла нация в името на някаква цел..., един вид лабораторен опит", но той не се изказва по същество.

[301] „Най-добрата съдба, която човек може да си представи за една урна, е тя да бъде счупена", пише Хосе-Антонио.

[302] По време на кампания в Саламанка Хосе-Антонио посещава Унамуно, който се съгласява да го придружи на митинг. Дългът на Фалангата по отношение на Ортега е много поголям. Ортега, който много бързо се дистанцира от правителството Асаня, би погледнал с добро око на създаването на национална партия, един вид среден път между комунизма и фашизма, две идеологии, които еднакво ненавижда. Професор Гарсия Валдекаса, който като Ортега участва в Парламентарната група в служба на републиката, продължава идеята и през 1932 г. отправя манифест в този дух; предлаганото име за тази партия е Испански фронт. Инициативата няма развитие, но някои от темите, споменати в манифеста на този Испански

фронт, скоро се срещат отново в текстовете на испанската Фаланга (*Falange española)*, движение, чиито инициали на испански странно наподобяват тези на Испанския фронт: F.E. Изразът „ нацията като обща съдба", фигуриращ във всички фалангистки писания, е взет дословно от Ортега, който за пръв път го използва на 25 септември 1931 г. в реч пред Кортесите срещу федералната република. Ортега го повтаря през май 1932 г., когато критикува проектостатута на Каталония. Въпреки формалните аналогии през юни 1933 г. Ортега подвърждава присъединяването си към либералната демокрация и отказва всякакви отстъпки пред фашизма, което ядосва фалангистите и ги настройва против него. Вж. Antonio Elorza, *La razón y la sombra,* Barcelona, 1984, p. 208 sq.

[303] По-късно Ларго Кабалеро ще обясни завоя си наляво през 1933 г. с грижа за спасението на партията. Това го било накарало да оглави движението за радикализация, „за да избегне опасността масите да се присъединят към комунизма, както се е наложило на Социалистическата младеж".

[304] 66 % въздържали се в Кадис, 50 % в Севиля, 49 % в Малага, 44 % в Сарагоса, 39 % в Барселона...

[305] Социалистите получават 1 618 000 гласа, общите листи на социалисти и леви републиканци – 286 000 и комунистите – 195 000.

[306] Самият Асаня участва от Билбао в обща листа на съюз на левицата, включваща социалисти и радикал-социалисти. Той предпочита да се представи в Билбао редом с Прието, вместо в Мадрид, където Ларго Кабалеро му предлага да оглави листа само от социалисти.

[307] От своя страна Хил Роблес смята Алкала Самора за пречка. През април 1934 г. той се опитва да внуши на Леру, който отказва, да го свали от поста президент на републиката.

[308] През февруари 1934 г. Мартинес Барио, който не се чувства удобно в прекалено дясното правителство, подава оставка, последвана от напускането на двадесетина депутати радикали, които създават Радикалдемократическата партия, сляла се през следващия месец септември със радикалсоциалистите, основавайки Републиканския съюз. Салвадор де Мадариага сменя Мартинес Барио в правителството.

[309] Възлагане от страна на държавен глава на политически водач да състави правителство. (бел. прев.)

[310] През 1942 г. Прието ще признае, че се е лъгал и ще съжали, че е подтиквал към въстание.

[311] Такова е и намерението на Хил Роблес, както самият той ще признае по-късно. Изисквайки министрите от СЕДА да влязат в правителството през октомври 1934 г., той знае, че левицата ще отвърне на провокацията: „Ако те влязат, революция ли ще стане? Е, добре! Нека революцията избухне, преди да бъде достатъчно добре подготвена и да ни смаже."

[312] Във Валенсия през май 1935 г. пред осемдесет хиляди души Асаня произнася следната фраза: „Испанското общество трябва да се ваксинира със социален реформизъм, за да се предпази от чумата [революцията]."

[313] Испанският народ притежава дарбата да твори неологизми, които добре се адаптират в езика. Думата *estraperlo* придобива гражданственост след 1935 г. като синоним на съмнителна търговия; през Гражданската война и франкисткия режим така наричат черния пазар.

[314] Партията принадлежи към троцкисткото течение в работническото и комунистическото движение. (бел. ред.)

[315] В едно изказване пред парламента на 16 юни Хил Роблес съобщава за 170 запалени църкви и за 216 убийства, без да се броят стачките.

[316] Точното име Щурмова гвардия е еквивалент на френския Републикански корпус за сигурност (РКС). През 1936 г. гвардията е изцяло на страната на действащото правителство.

[317] На 12 юли той все още не е взел решение; отговорът му към Мола е „географията е твърде ограничена"; иначе казано, обстоятелствата не му изглеждат благоприятни.

[318] От 14 юли един частен самолет, нает във Великобритания от финансиста Хуан Марч, чака, за да го прехвърли от Канарските о-ви в Мароко. Франко благоразумно предпочита да прекара нощта на 18-и срещу 19-и в Казабланка.

[319] Декларация на Ирухо, министър в правителството на републиката от октомври 1936 г.: „Когато се извърши военният преврат поради трудностите, от които страдат народите на полуострова, ние, баските, нямахме избор. Между диктатурата, фашизма, тиранията и военния пронунциаменто, от една страна, и социалрепубликанската демокрация, от друга, залозите бяха направени [...]. Ние прегърнахме каузата на социалната демокрация, защото тя беше и наша. Ние направихме това напълно съзнателно." Обратно на това, което понякога може да се прочете, позицията на Баската националистическа партия не отхвърля автономния статут, който правителството на Ларго Кабалеро решава да предостави през октомври 1936 г. на Еускади. Решението е взето много месеци по-рано. Депутатите от Народния фронт на практика са приели валидността на плебисцита от 1933 г. и интегрирането на Алава в Еускади; на 25 юни 1936 г. се стига до споразумение статутът да бъде разгледан на пленарно заседание и да бъде приет преди края на парламентарната сесия. Това, че статутът е окончателно одобрен едва на 1 октомври 1936 г., се дължи на събитията през лятото. Една седмица по-късно Хосе-Антонио де Агире формира в Герника първото автономно баскско правителство.

[320] Споразумения, постигнати на 29 септември 1938 г. в Мюнхен между Германия, Италия, Великобритания и Франция, по силата на които на Третия райх е предадена населената в мнозинството си с немци Судетска област от Чехословакия. По-късно историята оценява Мюнхенските споразумения като капитулация на западните демокрации – Великобритания и Франция, пред агресивната външна политика на Хитлер. (бел. ред.)

[321] Кардинал Сегура, архиепископ на Севиля, реакционер, но много враждебен към нацизма, чието влияние той вижда да нараства в нова Испания, не пропуска случай да припомни, че през Средновековието т. нар. *caudillos* са били само обикновени водачи на банди, което предизвиква гнева на Франко.

[322] Него фамилиарно го наричат *Cuñadisimo*, което е намек за това, че е баджанак (на испански: *cuñado*) на Генералисимуса.

[323] Франко не прощава на Хосе-Антонио за това, че го е отстранил от списъка на десницата през април 1936 г. във връзка с провеждането на допълнителни избори в Куенка.

[324] На практика той ще бъде окончателно помилван едва през май 1947 година.

[325] За историята на отделните личности ще цитираме случая на германския братовчед на Франко – Рикардо де ла Пуенте Баамонде, командир във военновъздушните сили. Още през 1934 г. той изпитва угризения да използва авиацията срещу стачниците от Овиедо; тогава Франко го отстранява от командния пост. През юли 1936 г. неговият случай става много потежък: Рикардо де ла Пуенте се съпротивлява на пуча в Тетуан; преди да бъде арестуван, той саботира базираните на летището самолети по такъв начин, че те да не могат да летят. Осъден на смърт, той е разстрелян незабавно. Франко не се намесва.

[326] Едва пристигнал в Мароко на 19 юли 1936 г., Франко дава на легионерите, които вече получават възнаграждение, което е два пъти по-голямо от това на редовната армия, по една песета допълнително на ден. Той ласкае великия везир Сиди Ахмед ал Гамния, за да улесни набирането на мароканси попълнения.

[327] Не е желателно да се предизвиква недоволството на Германия и Италия. Затова Франко забранява разпространяването в Испания на енцикликата на Пий XI *Mit brennender Sorge,* насочена срещу нацизма.

[328] Френски писател (1901-1976). През 20 и 30-те години на XX в. споделя леви политически убеждения. Участва на страната на републиканците в испанската Гражданска война и по-късно на тази тема посвещава един от най-известните си романи – *Надеждата* (*L'Espoire*). В периода 1959-1969 е министър на културата във френското правителство. (бел. ред.)

[329] Сред тях фигурират хора, които по-късно ще заемат високи отговорни постове в борбата срещу нацизма и в управлението на Източна Европа: Клемент Готвалд, бъдещ президент на Чехословашката народна република, Валтер Улбрихт, бъдещ президент на ГДР, Георги Димитров, бъдещ ръководител на българското правителство (по това време Г. Димитров е генерален секретар на Коминтерна и като такъв ръководи организирането на доброволците за републиканска Испания, но самия той не е бил интербригадист – бел. ред.), Ласло Райк,

Палмиро Толиати, Пиетро Нени, Шарл Тийон, Андре Марти, Огюст Льокьор, Франсоа Бийу, полковник Рол-Танги...

[330] В началото на войната генерал Мола обявява изпращането на четири колони, които трябва да се слеят при напредването си към столицата; когато моментът настъпи, те ще бъдат подкрепени отвътре от една „пета колона", съставена от симпатизанти, останали в републиканската зона.

[331] Сред тях се намира и Мелкиадес Алварес, ръководител на една малка партия, в която преди време е членувал Мануел Асаня.

[332] Тези декларации не са изолирани; всички републикански ръководители правят подобни изявления. Вж. например свидетелството на Диего Абад де Сантилян, който е заемал високи отговорни постове в анархисткото движение в Барселона: „19 юли предизвика развихряне на страстите и злоупотребата [...]. Възможно е нашата победа да е причинила насилствената смърт на 4 или 5 хиляди граждани в Каталония, смятани за хора на десницата и свързвани с политическата или църковна реакция [...]. Съпротивата беше напразна; това беше като една дига, която се пропуква: тя отнасяше и опустошаваше всичко по своя път."

[333] Педро Лаин Ентралго, който навремето се е борил в националната зона, признава покъсно и съжалява за стореното: „Хилядите убийства, които бяха извършени по време на войната в най-строг ред и с най-безупречна дисциплина [...], кой е говорил за тях публично тогава, кой е говорил за тях и впоследствие?" (*Descargo de conciencia*).

[334] Именно групи от този тип разстрелват Федерико Гарсия Лорка в Гранада през август 1936 година.

[335] *Големите гробища под луната.*

[336] Някои италиански офицери, дошли да се сражават на страната на бунтовниците, са шокирани от своеволните екзекуции и репресии. Нацистите и фашистите смятат за абсурден този начин за отстраняване на левицата, без да се прави всякакво разграничаване; според тях би било по-разумно да се направи опит за осигуряване на някаква народна подкрепа за бъдещия режим.

[337] Един от най-безмилостните военни прокурори, наричан Касапина на Малага, ще направи по-късно добра кариера: това е Карлос Ариас Наваро, който през 1973 г. наследява адмирал Кареро Бланко; той ще бъде последният ръководител на франкисткото правителство.

[338] Унамуно се лъже. През декември 1936 г. той вярва, че Франко не е информиран за ставащото и че репресиите в тила са по-скоро дело на ген. Мола, „едно отровно и озлобено чудовище на перверзността". Франко говори и пише по-малко от Мола, но действа с по-студена решимост.

[339] Републиканските ръководители се опитват да съхранят някои реликви. Така по време на завземането на Малага в един хотел е открита ръката на света Тереса Авилска. Тя е изпратена на Франко, който отказва да я върне на кармелитите от Ронда и не се разделя с нея чак до смъртта си.

[340] Статията на Хилари Раге („Викарият на кардинала, монсеньор Риал Льоберас", в *Revue d'histoire ecclesiastique* от Льовен, LXXIX, 1984) дава някои подробности за хронологията на религиозните преследвания в Каталония. Главният викарий на Тарагона – Риал-и-Льоберас, се опитва да поддържа елементарна църковна активност в някои частни къщи в Барселона, където са намерили убежище много свещеници: на тях им е относително лесно да останат незабелязани. Чак през септември 1936 г. свещениците са екзекутирани по бързата процедура – каноникът Кардо приписва тези убийства на *мурсийците* от ИАФ; впоследствие народните трибунали въвеждат някои гаранции; смъртното наказание е заменено със затвор. След отстраняването на анархистите през май 1937 г. почти всички хвърлени в затвора свещеници са освободени. Преследванията започват отново по време на франкисткото настъпление през януари-февруари 1939 година. След май 1937 г. Ирухо, министърът на правосъдието в правителството на Негрин, полага големи усилия за прекратяване на преследванията и се опитва да сдобри църквата и републиката. С неговото съгласие Риал Льоберас предава на Ватикана едно послание от Алварес дел Вайо, министър на външните работи: правителството на Негрин е решено да възстанови религиозната свобода. Торент, главният

викарий на Барселона, саботира преговорите; той се противопоставя на всяка нормализация и на всяко публично почитане на вярата в „червена" Каталония и заплашва с канонични санкции онези свещеници, които биха престъпили тази заповед. Целта му е на всяка цена да докаже, че съществува пълна несъвместимост между католицизма и републиката.

[341] Предупредени от приятели, френски католици реагират на това тайно споразумение. Вж. предговора на Jacques Maritain към книгата на проф. Alfredo Mendizábal, *Aux origines d'une tragedie. La politique espagnole de 1923 a 1936* (Paris, s. d. [1937]): „Нека говорят следователно, ако вярват в това, за справедливостта на водената война, но да не споменават за нейната святост! Нека убиват, ако вярват, че това е необходимо в името на социалния ред или на нацията; това е вече достатъчно ужасно; но да не убиват в името на Христос." Маритен вижда в понятието „свещена война", използвано във франкистка Испания, едно *ислямизиране на религиозното съзнание.*

[342] Кардинал Гома, когото хилядите екзекуции, извършени по същото това време, оставят видимо безразличен, протестира пред Франко. Последният го уверява, че това повече няма да се случи. Необходимо е на всяка цена да се поддържа убеждението, че всички републиканци са атеисти; да се разстрелват свещеници, това означава да се приеме, че е възможно човек да е едновременно и католик, и републиканец.

[343] Каталонският каноник Кардо обвинява испанския епископат, че е направил всичко възможно да изправи каталонците срещу църквата: половината от епископите в Каталония са антикаталонци; „накрая се питахме дали да си каталонец и да си католик е нещо съвместимо" (Carles Cardo, *El gran refús,* Barcelona, 1994). За Кардо нещастията на Испанската църква по онова време са били задълбочени от личностното съперничество между кардиналите Видал-и-Баракер, архиепископ на Тарагона, и Гома, архиепископ на Толедо. Те и двамата произхождат от Тарагона. Гома е „както от духовна гледна точка, така и физически, един човек, издялан по германски [sic]: интелигентен, образован, умел оратор, но сектант". От 1931 г. той се противопоставя на Видал, който е аскет, човек, изпълнен със здрав разум и с латински темперамент. Видал е готов да приеме републиката. От този момент той непрестанно е обвиняван, че е сепаратист, републиканец, *червен*, масон...

[344] Заложници, за които вече никога няма да се говори; не е известно какво е станало с тях след освобождението на крепостта.

[345] През декември 1936 г. той признава пред един португалски журналист: „Ние допуснахме грешка от военна гледна точка, при това с ясно съзнание за последствията. За да превземем Толедо, трябваше да отклоним войските си от Мадрид; това беше така, защото Толедо поставяше политически проблем, който трябваше да бъде решен."

[346] Нито една бомба не пада над богаташкия квартал „Саламанка"...

[347] На 29 април 1937 г. *Diario de Burgos* публикува следното пояснение: „Герника беше разрушена и превърната в руини от червените орди на престъпна служба при Агире, президент на републиката Еускади [...]. Във всеки момент е лесно да се докаже, че националната авиация не е излитала вчера [на 27-ми], поради мъглата [...]. Днес националната авиация летя над Герника и направи въздушни снимки [...]. Има очевидци на това как червените са подпалили Герника със запалени факли и петрол [...]. Баските и целият свят трябва да знаят, че Агире подпали Герника." През април 1937 г. фалангисткото списание *Vértice*, издавано в Сан Себастиан, публикува в първия си брой фотография на руините със следното пояснение: „Трагична картина на червения вандализъм, почернелият скелет на онова, което е било някога Герника, носи на целия свят неоспоримо доказателство за марксисткия садизъм." През лятото на 1937 г. *Osservatore romano* публикува декларация на кардинал Гома, архиепископ на Толедо и примас на Испания: той посещава Герника няколко дни след драмата и намира доказателство, че именно баските са опожарили града.

[348] На 29 април 1937 г., когато франкистките войски навлизат в Герника, един карлист се запитва: „Нима това наистина беше необходимо?" На което офицер от Генералния щаб на Мола му отговаря: „Да, и именно това трябва да се прави навсякъде в Биская и Каталония."

[349] Той ще умре през 1942 г. в Мадрид. Франко му осигурява достойно погребение, но той самият не присъства на траурната церемония.

[350] Те правят кариера, единият във флота, а другият в авиацията. Най-големият брат Николас ще стане предан помощник на своя брат по време на Гражданската война. През 1939 г. той е назначен за посланик в Португалия. Най-малкият, Рамон, става известен през 1928 г.: той е първият летец, прелетял със самолет над Южния Атлантик. Франкмасон, свързан с анархистичните среди, той участва в заговор срещу монархията през 1930 г. (прелита над кралския дворец, за да хвърли позиви). Той се присъединява към Движението и въпреки неодобрението на някои генерали Франко го изпраща на Балеарските острови. Той умира през октомври 1938 г., докато се подготвя да бомбардира със своя самолет пристанището на Валенсия.

[351] Наричат го „човек, лишен от страх, жени и меси".

[352] Дворец в Мадрид, построен от Карл V и Карлос III. (бел. ред.)

[353] По време на войната Генералният му щаб започва да събира картотека за всички онези, които са подозирани, че принадлежат към франкмасонството: тя включва над 80 000 имена! Реалната членска маса на франкмасонството в Испания никога не е достигала подобни размери. Значението и ролята на франкмасонството в Испания трябва да бъдат оценени по-обективно. На Франко му се привиждат франкмасони навсякъде – при републиканците, разбира се, но и в ООН, в антуража на дон Хуан де Бурбон и дори във Ватикана след смъртта на Пий XII!

[354] На него дори му се присъжда титлата на първи журналист на Испания, несъмнено поради статиите, които той публикува под псевдоним всеки път, когато смята, че трябва да обясни някакъв аспект от своята политика. Той е особено горд със своите статии за франкмасонството и дори настоява те да бъдат преведени на английски, за да отворят очите на американското обществено мнение. Неговите представители в САЩ обаче успяват да го разубедят.

[355] Крал на всички испанци – тази формулировка вбесява Франко. За да се стигне до това, не е било нужно да се прави гражданска война: „по тази логика всички победени – баските сепаратисти, каталонските сепаратисти, комунистите, анархистите, социалистите, НКТ, републиканците от всички нюанси, а защо не и терористите – всички те са испанци", заявява той през 1962 година.

[356] Един фараонен символ на това манихейство винаги може да се види само на няколко километра от Ескориал. Това е монументът, издигнат в Долината на загиналите (*Valle de los Caídos*) в прослава на Испания на кръстоносния поход. Решението за неговото изграждане е взето на 1 април 1940 година. Хосе-Антонио Примо де Ривера и Франко са погребани тук един до друг.

[357] Чак до 1975 г. всеки информационен бюлетин на радиото завършва със споменаване на онези, които са „паднали в битката за Бога и за Испания".

[358] Както и в най-различни институции. Единствена Испанската академия например проявява достойнството да изчака, без да замества онези свои членове, които са били изключени от нея заради различното си мнение.

[359] Изгнанието на интелектуалците впечатлява със своята мащабност. Следва да се забележи, че повечето от тях са напуснали Испания след 1936 година. Такъв е случаят с големите имена на университетската общност и литературата: Клаудио Санчес Алборнос, Америко Кастро, Педро Салинас, Хорхе Гилен, Монтесинос, Менендес Пидал, Хуан Рамон Хименес, Ортега, Мараньон... Тяхната съвест не им позволява да участват в братоубийствената война, която разкъсва страната. Повечето от тях, дори да отхвърлят някои аспекти на републиканската кауза, се чувстват солидарни с нея; всичко у „националистите" им се струва отблъскващо. Някои от тях заемат достойната позиция да не се завръщат в Испания преди смъртта на Франко; те се установяват в САЩ или в Латинска Америка, където ще съдействат за разпространяването и обогатяването на испанската култура. Именно по тяхна инициатива се основава например център за научни изследвания, какъвто е Колежът в Мексико. Все пак не всички интелектуалци, които са напуснали страната си, остават безчувствени към каузата на Франко. Асорин например се настанява в Париж през октомври 1936 г.; той се завръща в Испания към края на войната и възобновява журналистическата си дейност, сякаш нищо

не се е случило; той се стреми да спечели доверието на властта и славослови Хосе-Антонио Примо де Ривера като „учител за националните писатели...“ във вестника на Фалангата *Arriba*. Тези зигзаги се обясняват с това, че Асорин е реакционер. Какво тогава да се каже за Ортега, който през май 1937 г. в едно английско списание протестира срещу отношението на Айнщайн и на други интелектуалци, отнасящи се благосклонно към испанската република? В своята лична кореспонденция между 1937 и 1939 г. Ортега се показва по-скоро благосклонен към Франко; научавайки за влизането на „националистите“ в Мадрид, той изпраща следното послание до Мараньон: „Приемете моята радост и поздравления“. Вярно е, че това заемане на позиции не става публично известно. След завръщането си във франкистка Испания Ортега ще бъде държан настрана; той ще успее да отвори само за две години (от 1948 до 1950 г.) Института по хуманитарни науки, където се опитва да възстанови преподаването на философията, тъй като университетът вече е затворен за него.

[360] Именно вследствие от прилагането на този текст Хулиан Гримау, бивш политически комисар в републиканската армия, е осъден на смърт на 18 април 1963 г. и екзекутиран два дни по-късно.

[361] Също и от свещениците в затворите. През януари 1941 г. списанието на Католическото действие – *Ecclesia,* публикува следното изказване на главния директор на затворите: „Никакво намаляване на присъдите не се допуска за онези, които [...] не са приели основните принципи на нашата религия.“ Задържаните, които отказват да присъстват на часовете по катехизиса, на богослуженията и на причастията, са смятани за твърдоглави.

[362] Това съотношение достига 41 % в Барселона.

[363] Той ще раздаде тридесет и девет такива титли по време на своето „царуване“.

[364] Послание на Пий XII от 16 април 1939 година.

[365] Най-често Франко взема първото име от списъка и във Ватикана скоро забелязват това, поради което системно започват да слагат като първи в списъка именно онзи кандидат, който искат да бъде избран; по този начин е осигурено избирането на определен брой относително независими спрямо режима епископи.

[366] Хуан Доминго Перон (1895-1974) – генерал и политик. Президент на Аржентина от 1946 до 1955 г., като повторно е избран в края на живота си (1973-1974). Установява популистки авторитарен режим, в който са заимствани отделни страни на фашистката политическа система. (бел. ред.)

[367] Политика на стопанско обособяване и самозадоволяване, на затваряне на стопанството на дадена страна по отношение на вноса на чужди стоки и капитали. (бел. ред.)

[368] След 1939 г. цените се увеличават два пъти повече в сравнение със заплатите.

[369] През 1960 г. над половината от живеещите в Мадрид са родени другаде.

[370] Вж. в *Coto cerrado* (*Оградена зона*) оценката на Х. Гойтосоло за университета на Барселона към 1950 г.; малцина са онези преподаватели, като например Л. Г. Валдеавеляно и Х. Висенс Вивес, които печелят уважението на своите студенти.

[371] На 14 юни 1940 г. Франко прави първата стъпка, като окупира Танжер; той ще се изтегли от града едва през септември 1945 г., след победата на Съюзниците.

[372] Наименование на северозападната област на френската колония Алжир. (бел. ред.)

[373] След капитулацията на Франция във Втората световна война от 22 юни 1940 г. във френския курортен град Виши се установява правителство начело с маршал Петен, което сътрудничи на нацистките окупатори. (бел. ред.)

[374] Синята дивизия ще бъде изтеглена от фронта на 26 септември 1943 г.; войниците, проявили желание за това, са включени в частите на СС.

[375] По този въпрос вж. документите, публикувани от A. Marquina и G. L. Ospina, *España y los judíos en el siglo XX,* Madrid, Espasa-Universidad, 1987, p. 191-205.

[376] На 26 февруари 1946 г. Франция решава да затвори границата като реакция срещу екзекуцията на Кристино Гарсия, испанец републиканец, който се е сражавал в редовете на френската Съпротива.

[377] Основан през 1928 г. от арагонския свещеник Хосе Мария Ескрива де Балагер, *Опус Деи* се определя като светски институт на папското право, одобрен като такъв от Пий XII през

1947 година. Той набира привърженици по целия свят, но Испания му предоставя безусловно най-голям брой съмишленици. Опус Деи приканва своите членове да постигнат святост и съвършенство в хода на изпълнението на своя професионален дълг. Той винаги е пазил в тайна своите цели, което дава поле за всякакви спекулации: дали това не е група за натиск или своеобразно католическо франкмасонство?

[378] Според Лауреано Лопес Родо, главен архитект на плановете за развитие (през февруари 1962 г. той става комисар по икономическото развитие и министър през 1965 г.), едва когато бъде преминат прагът от 2 000 долара среден доход на глава от населението, ще може да се мисли за демократизирането на Испания; той се надява, че благополучието ще отклони испанците от политиката.

[379] През периода 1954-1969 г. броят на тракторите нараства от 25 000 на 250 000 машини.

[380] Най-известен е случаят „Матеса", избухнал през 1969 година. Сдружението „Матеса" в Памплона произвежда машини за текстилната промишленост, които продава в Европа и в Америка. Скоро става ясно, че някои от филиалите в Америка са фиктивни; чрез тях „Матеса" се възползва от финансовите помощи за износа.

[381] За десет години населението на Мадрид нараства с един милион жители (през 1970 г. то наброява почти 3,2 млн. жители).

[382] До 1961 г. емигрантите всъщност не надвишават 200 000 души средно годишно. Тази цифра се удвоява в периода до 1973 г., след което процесът почти замира.

[383] Приходите във валута, идващи от туризма през 1960 г., се изчисляват най-малко на 300 млн. долара и на над 1 млрд. долара пет години по-късно.

[384] Почти 1 милион жилища между 1961 и 1968 година.

[385] Под 2 % от населението през 1968 година.

[386] През 1962 г. премиерата на пиесата на Лауро Олмо *La Camisa* (Ризата) която отначало е забранена, се превръща в своеобразна политическа изява на опозиция. Пиесата претворява на сцената живота на испанските работници, принудени да напуснат родината си.

[387] Художникът Аройо избира за сюжет на своя картина покушението срещу комисаря Мансанас, екзекутиран от ЕТА през 1968 година.

[388] „Случаят в капуцинския манастир" в Барселона през 1966 г. е многозначителен пример за това. Университетски преподаватели се събират в една монашеска обител, надявайки се по този начин да излъжат бдителността на полицията или да я респектират. Те обаче грешат. Полицията обгражда манастира и прекъсва телефонните и всички други негови връзки с останалия свят. На 11 март, след като монасите отказват да предадат своите гости, полицията нахлува в манастира, извежда оттам укриващите се и пристъпва към арести.

[389] През август 1945 г. Хосе Хирал формира във Франция републиканско правителство в изгнание с надеждата, че натискът на съюзниците ще сложи край на режима. Умереният социалист Родолфо Льопис го замества през януари 1947 г. с цел да подготви сближаване с монархистите. Впоследствие обезкуражаването завладява републиканците в изгнание. През 60-те години историкът Клаудио Санчес Алборнос се заема да оглави правителството с цел да поддържа въпреки всичко идеята за републиканската законност пред лицето на един режим, създаден в резултат от военен бунт.

[390] Враждебността на фалангистите се проявява периодично в силни сблъсъци с монархистите. По време на една манифестация в Ескориал през ноември 1965 г. се чува следният вик на един член на почетната гвардия на Франко: „Ние не искаме крал-идиот", което е прозрачен намек срещу дон Хуан Карлос.

[391] *Todo ha quedado atado y bien atado.*

[392] Именно това той ще каже на графа на Барселона, когато му съобщава, че току-що е приел предложението на Франко да стане негов наследник: „Ако не съм аз [който царува], тогава няма да си и ти".

[393] *Lo que el rey me ha pedido*; под това наименование синовете на председателя на Съвета на кралството – Пилар и Алфонсо Фернандес Миранда, публикуват през 1995 г. книга, в която разказват подробно за тази операция. Впоследствие Торкуато Фернандес Миранда се опитва да смекчи смисъла на тази фраза; той просто имал предвид, че кралят е поискал от

него списък с три имена и той му го е дал.

[394] Буквално това означава *правителство на PNN*. Тогава наричат PNN (*personal no numerario*) многобройните новоназначени млади преподаватели, които трябва да поемат прилива на студенти в университетите и които настояват да бъдат назначени на щат. По същото време асистентите във френските университети издигат аналогични искания.

[395] *„Suarez, dimite; el pueblo no te admite."*

[396] Официалната кампания за референдума се организира под лозунга „Народе, кажи си думата".

[397] Споменатите политици са водачи на авторитетни европейски социалистически и социалдемократически партии: Вили Бранд (1913-1992) – на Германската социалдемократическа партия, Улоф Палме (1927-1986) – на Шведската социалдемократическа работническа партия, Пиетро Нени (1891-1980) – на Италианската социалистическа партия и Франсоа Митеран (1916-1996) – на Френската социалистическа партия. (бел. ред.)

[398] Енрико Берлингуер (1922-1984) – лидер на Италианската комунистическа партия, и Жорж Марше (1920-1997) – лидер на Френската комунистическа партия. (бел. ред.)

[399] Санчес Алборнос прави само кратък престой в Испания през април 1976 година. Неговото окончателно завръщане става по-късно – на 23 юли 1983 г.; той умира на 8 юли 1984 година.

[400] По-рано Суарес настоява за напускането на либералния монархист Арейлса, който би могъл да стане негов съперник.

[401] Монклоа е седалището на министър-председателя.

[402] Има 3 гласа „против" и двама „въздържали се".

[403] Кралският дворец понякога е наричан дворец „Ориенте", въпреки че той е разположен на запад от града! Това название изглежда е отскоро. До 1931 г. той е официална резиденция на краля, а при републиката става Национален дворец. През 1939 г. Франко предпочита да се настани в Пардо, но отказва да върне на сградите тяхното название – кралски дворец. Тъй като комплексът трябва да бъде наричан по някакъв начин, в крайна сметка започват да го наричат дворец „Ориенте", тъй като е разположен на площад „Ориенте", който всъщност е на изток от двореца. Именно на площад „Ориенте" се провеждат големите официални манифестации по времето на франкизма; каудильото тържествено приветства тълпите от балкона на двореца.

[404] Хуан Карлос изглежда си дава сметка, че като се откъсва от една част от нацията, Алфонсо XIII прави почти неизбежен краха на монархията; това става ясно от свидетелството на Тусел, че в един разговор през май 1982 г. кралят е припомнил ролята на интелектуалците в съвременна Испания и дал ясно да се разбере, че няма да допусне по този въпрос същата грешка като своя дядо.

[405] Конгресът включва 350 депутати. В Сената всяка провинция от полуострова разполага с еднакъв брой места – 4; големите острови (големите Канарски острови, Тенерифе и Майорка) имат по трима представители; Сеута и Мелиля – по двама; малките острови (Ибиса, Форментера, Минорка, Фуертевентура, Гомера, Иеро, Лансароте и Палма) – по един; към това се добавят по едно място за всяка от 17-те автономни области и по едно допълнително място за всеки 1 млн. жители.

[406] Пактът за автономия, подписан през февруари 1992 г. между министър-председателя Фелипе Гонсалес и ръководителя на опозицията Хосе Мария Аснар, предвижда да се дадат на всички общности същите компетенции като тези, с които разполагат автономиите по бързия път в сферата например на образованието.

[407] В известен смисъл Ортега е предтеча на държавата на автономиите. В статии, публикувани през периода 1927-1928 г. и събрани в един том под заглавие *Реваншът на провинциите*, той предлага Испания да бъде разделена на 10 региона: Галисия, Астурия, Стара Кастилия, Баско-наварски комплекс, Арагон, Каталония, Леванте, Андалусия, Естремадура и Нова Кастилия. Като се изключи идеята на Ортега за обединението на Баския и Навара в един блок и мълчанието по въпроса за Балеарските и Канарските о-ви, предложеното от автора

разделение изглежда като цяло по-съобразено от сегашното с историческите, географските и икономическите реалности.

[408] Конституционният трибунал включва 12 членове, назначени от краля: 4 по предложение на Конгреса на депутатите с мнозинство от 3/5; 4 по предложение на Сената също с мнозинство от 3/5; 2 по предложение на правителството; и също 2 по предложение на Общия съвет на законодателната власт. Всички членове трябва да бъдат юристи – магистрати, университетски преподаватели, адвокати – и да имат поне 15-годишен професионален опит. Те се назначават за 9 години и избират един от тях за свой председател.

[409] 6 декември е официален празник в Испания: това е денят на Конституцията.

[410] В Гипускоа и Биская гласуват само 44 % от имащите право. В Алава те са 42,3 %, а в Навара – 50 %.

[411] Кардинал Гонсалес Мартин и епископите на Оренса, Витория, Сиудад Родриго, Сигуенса–Гуадалахара, Тенерифе, Орихуела, Аликанте и Бургос се присъединяват към това обвинение. Чл. 16 от Конституцията гарантира свобода на идеологията, религията и култа; нито едно вероизповедание няма официален характер. Обществените власти ще зачитат религиозните вярвания на испанското общество и ще продължат да поддържат връзки на сътрудничество с католическата църква и с останалите вероизповедания".

[412] Този договор засяга по-конкретно списъка на празничните дни, което създава условия за някои неясноти. Празникът на Непорочното зачатие например е неработен ден; той е 8 декември, два дни след празника на Конституцията – 6 декември, също неработен ден. Държавата и църквата се оказват неспособни да постигнат съгласие, като всяка от страните се надява другата да пренесе своя празник за следващата неделя...

[413] Например Народният съюз настоява провинция Леон да бъде автономна, вместо да се интегрира в Кастилия–Леон – *León sin Castilla funciona de maravilla*. ИСРП се стреми да ускори процеса на автономизация на Андалусия и т. н.

[414] В Еускади националните и местните данъци се събират от провинциите и са разпределяни между провинциите, общините, автономната област и държавата в следните пропорции: 11 % за държавата, 47,5 % за баското правителство, 31 % за баските провинции и 9,6 % за общините. Частта на испанската държава постоянно ще намалява поради прехвърлянето на компетенции в ръцете на баското правителство.

[415] Баските националисти издигат искания за Велика Еускади, която ще бъде формирана от трите испански баски провинции: Южна Еускади (Навара и три баски кантона, разположени във Франция) и Северна Еускади (Долна Навара, Сен-Жан-Пие-дьо-Порт, Лабурд, Устариц, Сул и Молеон) – според формулата 4 + 3 = 1. Баският национализъм съществува и в Навара, но там силата му е по-малка. Трябва да се отбележи, че няма строго съотношение между разпространението на баския език и гласуването в полза на националистите: в Билбао например само 8 % от населението говори баски, но националистическите партии получават през 1979 г. 47 % от подадените гласове.

[416] Наречена е така, защото заговорниците се срещат в едно кафе, което носи това име.

[417] Каталонската националистическа партия *Esquerra republicana* е твърде малобройна.

[418] Тази двойственост общности–провинции създава проблеми в определени случаи. Така например разпределението на ресурсите между Еускади и трите провинции, които формират тази общност, води до разцепление в БНП. Председателят на партията Арсалус защитава традиционната роля на провинцията; за разлика от него Карлос Гарайкоечеа защитава върховенството на баското правителство. Отхвърлен, той основава една дисидентска партия – *Eusko Alkartasuna*.

[419] Баския представлява изключение, което потвърждава правилото: БНП управлява с подкрепата на социалистите.

[420] Margarita Riviere, *El problema*, Barcelona, 1996.

[421] Валенсия, Аликанте и Кастельон, но кастилският широко се е разпространил в градовете и по-конкретно във Валенсия.

[422] Така имаме две каталонски вериги – *TV-3* и *Canal 33*, две вериги на баската телевизия *Euscal Telebista – ETB 1* и *ETB 2*, една верига на Мадридската общност – *Telemadrid*, една

андалуска верига – *Canal Sur*, една валенсианска верига – *Canal-9*, и една мурсийска верига – *TV-Mur*.

[423] През 1991 г. са отпечатани 4 800 книги на каталонски, докато през 1975 г. те са били само 600 заглавия.

[424] Понякога се казва за него, че той е френският министър на испанската култура.

[425] Изявление, направено за *Monde* от 22 октомври 1988 година.

[426] По силата на чл. 11 от Конституцията Марио Варгас Льоса има право да се натурализира като испанец, без да губи перуанската си националност.

[427] Това изявление предизвиква различни реакции.

[428] Испанците не обичат особено този израз – Латинска Америка, създаден в средата на XIX в.; в него те виждат опит от страна по-конкретно на Франция за оспорване на тяхното влияние върху един континент, който те са открили, завладели и белязали със своето присъствие в продължение на три века; затова те предпочитат да говорят за испанска или иберийска Америка. Този спор е загубил своята острота; Фелипе Гонсалес например вече не се колебае да използва термина Латинска Америка.

[429] В своята реч, произнесена в Мексико на 21 ноември 1978 г., Хуан Карлос припомня, че Индиите не са били колонии в съвременния смисъл на думата, а присъединени територии.

[430] Самата идея за това честване поражда безкрайни спорове: какво възнамерява да празнува Испания – питат опонентите, – началото на един геноцид? За да бъдат смекчени тези страхове и изострената чувствителност, се предпочита ударението да падне върху срещата на двата свята, а не върху откриването и завладяването на единия от тях.

[431] Предколумбийските цивилизации, делото на Испания в Америка, архивите на Индиите в Севиля, Френската революция и отделянето на американските територии и т. н.

[432] 1992 г. бележи също така 500-годишнината от изгонването на евреите от Испания. Обществото за 500-годишнината включва следователно в своите програми редица прояви, които трябва да представят Испания като страна на три религии – ал-Андалус, испанския юдаизъм от Средновековието, Испания на Кралете Католици, – първата испанска граматика (тази на Небриха) и т. н.

[433]

	Подадени гласове (в %)	Места
ИСРП	43,4	184
Народен съюз	26	105
Комунистическа партия	4,6	7
ДСЦ	9,2	19
Конвергенция	5	18
БНП	1,5	6
Хери Батасуна	1,1	5

[434]

	Подадени гласове (в %)	Места
ИСРП	39,56	176
Народна партия	25,84	106
Обединена левица	9	17
ДСЦ	7,5	14
Конвергенция	5	18
БНП	1,2	5
Хери Батасуна	1	4

[435] И не само тя; Народната партия също се възползва от тайно финансиране през този период.

[436] Другите партии остават устойчиви: 18 места за Обединената левица, 17 за Конвергенция и съюз, 5 за БНП, 2 за Хери Батасуна; ДСЦ на Суарес няма вече парламентарно представителство.

[437] През октомври 1993 г. Жорди Пужол си осигурява регламент, според който 15 % от данъка върху доходите да бъде връщан на автономните общности.

[438] На 19 април 1995 г. Аснар се спасява като по чудо от атентат на ЕТА, което е достатъчно, за да убеди колебаещата се част от общественото мнение, че той има способност да управлява, след като са се опитали да го отстранят.

Бележки към заключението

[1] Това се проявява в културната област чрез първенството на естетиката над моралните ценности: модата, дори снобизма, култа към външността. Тази еволюция е особено изразена в романтичния жанр. Младите автори вече не вярват, както тези от старото поколение, че литературата е оръжие на идеологическата борба за промяна съзнанието на хората, а следователно и на обществото. След 1975 г. литературата и най-общо казано изкуството придобиват автономия. При романистите това се изразява чрез успеха на новите жанрове, нещо средно между историческия и полицейския роман, често характеризиращи се с ироничен тон. Това е възможност за връщане към забравени събития от времето на черния период – такъв е случаят с романистите Хуан Бенет, Хосе Луис Сампедро и Антонио Муньос Молина, – както и за хвърляне на различна светлина върху новото испанско общество, все по-ориентирано към западния модел: градско общество, насочено главно към потреблението, безучастно към неуспелите или жертвите на системата – в тази връзка вж. например произведенията на Едуардо Мендоса и Мануел Васкес Монталбан.

[2] Испания, която в продължение на векове е била страна на емигранти, става през последните 20 години територия, която привлича идващи от Африка нелегални имигранти; те минават през Гибралтарския проток на случайни попътни морски съдове, след което се заселват в предградията на големите градове. Тъмнокожите магребци и цигани са обект на враждебни манифестации, които понякога прерастват в истински агресии.

[3] Francisco Tomas y Valiente, *A orillas del Estado*, Madrid, 1996.

[4] Всъщност дали в света има много други държави-нации, освен Франция? Франция не е ли изключение? Този въпрос може да бъде поставен.

ХРОНОЛОГИЯ

	Испания	***и***	***светът***
- 212	Римляните завладяват Сагунто		
- 58–51			Войната в Галия
409	Нахлуване на варварите		
587	Рекаред приема католицизма		
711	Нахлуване на мюсюлманите		
722?	Битката при Ковадонга		
732			Битката при Поатие
756	Кордовско емирство		
778			Поход на Карл Велики към Сарагоса–Ронсесвалес
800			Коронясване на Шарлеман
868	Завладяване на Порту		
929	Кордовски халифат		
1031	Раздробяване на халифата		
1085	Възвръщане на Толедо		
1086	Нашествие на Алмоваридите		
1099			Кръстоносците завземат Йерусалим
1104	Алфонсо Войнствения, крал на Арагон		
1118	Възвръщане на Сарагоса		
1137	Съюз между Каталония и Арагон		
1147	Нашествие на Алмохадите		
1212	Победа на християните при Лас Навас де Толоса		
1213			Кръстоносен поход на албигойците: победа на Симон дьо Монфор при Мюре
1236	Възвръщане на Кордова		
1248	Възвръщане на Севиля		
1312	Алфонсо X, крал на Кастилия		
1350	Педро Жестокия, крал на Кастилия		
1369	Енрике I, крал на Кастилия		
1391	Антисемитски преследвания		
1412	Фернандо де Трастамара, крал на Арагон		
1431			Съдене и изгаряне на Жана д'Арк
1442	Алфонс Великодушни завладява кралството на Неапол		
1453			Турците превземат Константинопол
1454	Енрике IV, крал на Кастилия		
1458	Хуан II, крал на Арагон		
1461			Луи XI, крал на Франция
1474	Възкачване на Исабел Католичката		
1478	Създадена испанската Инквизиция		
1483			Шарл VIII, крал на Франция
1492	Възвръщане на Гранада Изгонване на евреите Първо пътешествие на Христофор Колумб		
1494	Договорът от Тордесиляс		
1498			Луи XII, крал на Франция

1504	Исабел Католичката умира	
1515	Франсоа I, крал на Франция	
		Битката при Маринян
1516	Фернандо Католика умира	
	Възкачване на Карл Пети	
1519	Карл Пети става император	
1520	Бунт на *comuneros*	Сюлейман Великолепни
1521	Ернан Кортес в Мексико	
1525	Победа на империята при Павия	
1526		Победа на турците при Мохак
1529		Турска обсада на Виена
1533	Писаро достига Куско	
1534		Основан Йезуитският орден
1547	Битка при Мюлберг	
1556	Абдикация на Карл Пети	
		Възкачване на Филип II
1571	Победа при Лепанто	
1572		Клането на св. Вартоломей
1580	Филип II, крал на Португалия	
1588	Непобедимата армада	Анри IV, крал на Франция
1598	Филип II умира	
	Възкачване на Фелипе III	
1609	Прогонване на мориските	
1610		Анри IV е убит
		Луи XIII, крал на Франция
1618		Начало на 30-годишната война
1621	Възкачване на Фелипе IV	
1625	Испанска победа при Бреда	
1635	Френско-испанска война	
1640	Бунт в Каталония	
	Бунт в Португалия	
1643	Поражение при Рокроа	Луи XIV, крал на Франция
1648	Вестфалски договори	Фрондата
1659	Пиренейски договор	
1665	Възкачване на Карлос II	
1685		Отмяна на Нантския едикт
1700	Възкачване на Фелипе V	
1713	Утрехтски договор	
1715		Луи XV, крал на Франция
1746	Възкачване на Фернандо VI	
1754	Конкордат със Светия престол	
1756		7-годишната война
1759	Възкачване на Карлос III	
1766	Бунтове срещу Ескилаче	
1767	Прогонване на йезуитите	
1774		Луи XVI, крал на Франция
1776		САЩ обявяват независимост
1779	Испания воюва като съюзник на САЩ и Франция	
1783	Версайски договор	
1788	Възкачване на Карлос IV	
1789		Превземане на Бастилията
1793	Война за Конвента	
1796	Договорът от Сан Илдефонсо	

1797	Битката при нос Сан Винсенте	
1799		Бонапарт става първи консул
1801	Война на Португалия	
1802	Амиенски мир	
1804		Наполеон I, император на французите
1805	Поражение при Трафалгар	Аустерлиц
1808	Жозеф-Бонапарт, крал на Испания	
	Война за независимост	
	Битката при Байлен	
1810	Кадиски кортеси	
	Начало на освободителните движения в Америка	
1812	Битката при Арапилес	
1814	Завръщане на Фернандо VII	Абдикация на Наполеон
1815		Виенски конгрес
		Стоте дни
1820	*Пронунциаменто* на Риего	
1823	Поход на Стоте хиляди синове на св. Луи	Декларация от Монро
1824	Битката при Аякучо	Шарл X, крал на Франция
1830		Луи Филип, крал на французите
1833	Фернандо VII умира	
	Регентство на Мария Кристина	
	Първа карлистка война	
1839	Край на първата карлистка война	
1841	Регенство на Еспартеро	
1843	Възкачване на Исабел II	
1844	Създаване на Гражданската гвардия	
1848		Революция във Франция
1851	Конкордат със Светия престол	
1852		Наполеон III, император на французите
1859	Война в Мароко	
1862		Френски поход към Мексико
1868	Заточаване на Исабел II	
1870	Амедей Савойски, крал на Испания	Църковен събор на Ватикана
		Френско-пруска война
1871		Парижката комуна
1873	Първата република	
1875	Възкачване на Алфонсо XII	Третата Република във Франция
1885	Алфонсо XII умира	
1890	Всеобщо избирателно право	
1895	Война в Куба	
1898	Война със САЩ	Фашода
1902	Възкачване на Алфонсо XIII	
1904		Сърдечното съглашение
1906		Конференция в Алхесирас
1909	Трагичната седмица в Барселона	
1914		Първа световна война
1917	Хунти за отбрана	Руска революция
	Събрание на парламентаристите	
	Всеобща стачка	
1919		Версайски договор
1921	Разгром при Ануал	

1923	Диктатура на Примо де Ривера	
1929		Борсов крах в Ню-Йорк
1930	Оставка на Примо де Ривера	
	Пакт от Сан Себастиан	
1931	Втората Република	
1932	Конспирация на Санхурхо	Долфус, канцлер на Австрия
1933	Клане при Касас Виехас	Хитлер, канцлер на Германия
	Създаване на Фалангата	
1934	Въстание в Астурия	
1936	Победа на Народния фронт	
	Военен метеж	
	Пълна власт в ръцете на Франко	
	Битката за Мадрид	
1937	Франкистите завземат Малага	
	Герника	
	Отстраняване на анархистите от Барселона	
	Правителство на Негрин	
	Битката за Брунете	
	Битката за Теруел	
1938	Битката за Ебро	Мюнхенски споразумения
1939	Победа на Франко	Втора световна война
1940	Среща Франко–Хитлер	Среща Петен–Хитлер
1943		Падане на Сталинград
1944		Освобождаване на Париж
1945	Харта на испанците	Капитулация на Германия
1946	ООН срещу Франко	Перон, президент на Аржентина
1950	ООН вдига санкциите срещу Испания	Корейска война
1952	Испания влиза в ЮНЕСКО	
1953	Конкордат със Светия престол	
	Споразумения със САЩ	
1955	Испания е приета в ООН	
1958		Петата френска република
1959	Създаване на ЕТА	
1963	Екзекуция на Хулиан Гримау	
1969	Хуан Карлос обявен за наследник на Франко	
1973	Убийство на Кареро Бланко	Петролен шок
1974	Фелипе Гонсалес, генерален секретар на ИСРП	Революция на Карамфилите в Португалия
1975	Франко умира	„Зеленият поход“ в Сахара
1976	Правителство на Адолфо Суарес	
1977	Всеобщи избори	
1978	Конституция	
1979	Всеобщи избори	
1981	Оставка на Адолфо Суарес	Избиране на Франсоа Митеран
	Провал на пуча на Техеро	
1982	Всеобщи избори: правителство на Гонсалес	Война за Малвините
1983		Марио Суариш на власт в Португалия
1985	Испания влиза в Европейската общност	
1996	Всеобщи избори: правителство на Аснар	

ИНДЕКС НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

Абаскал, вицекрал на Перу: 405, 406
Абд ел-Керим: 494, 498, 503
Абд-ал Рахман I, емир на ал-Андалус: 29
Абд-ал Рахман III, халиф на Кордова: 29, 37, 72
Абнер: 112
Абулкасис: 72
Августин, светец: 15
Авероес: 72, 103
Авила: 36, 52, 57, 78, 81, 93, 113, 119, 122, 131
Ависеброн: вж. Ибн Габирол
Авицена: 31, 72, 77, 78
Авраам Алфакин: 69
Авраам Бенвенист: 110
Авраам Сениор: 135
Агар, регент: 382
Агила, Ив: 330
Агире, Мануел де: 358
Аграмонте: 96
Агуадо, Алехандро, испански финансист: 378
Адрет, равин: 103
Адриан Утрехтски, кардинал, по-късно папа под името Адриан VI: 125, 146, 147, 148, 159
Адриан: 21
Аеций: 22
Айнщайн: 467
Айтона, граф, вицекрал: 186
Ал Мансур: 41, 44, 52, 5
Алагон, херцог: 383
Аларкон-и-Ариса, Педро Антонио: 420
Алба, Сантяго: 464, 494, 499, 503
Алба, херцог: 168, 380, 464, 494, 499, 503
Алберони, министър на Фелипе V: 306, 310
Алберт Австрийски, ерцхерцог на Австрия, кардинал и архиепископ на Толедо, вицекрал на Португалия: 175, 176, 194
Алберт Велики: 72
Алберти, Рафаел: 467, 616
Алборнос, Алваро: 516, 540, 546
Алботодо, Хуан де: 265
Албре, Жан д': 141
Алварес де Толедо: 87, 91; вж. също Алба, херцог
Алварес дел Вайо, Хулио: 539, 578
Алда, Руис де: 504
Александър VI, папа: 139, 141, 204
Александър Велики: 236
Александър Дюма: 379
Александър III, папа: 56
Александър: 175, 184, 204, 236
Алесандро Фарнезе, херцог на Парма, син на Маргарита Пармска: 175, 184
Алкала Галиано, Антонио: 363, 365, 370, 388, 390, 426, 438
Алкала Самора, Нисето: 495, 514, 515, 519, 520, 524, 526, 528, 534, 536, 541, 542, 545, 547, 548, 549, 551, 552
Алмагро, Мартин: 17
Алмагро: 161, 162
Алмейда, Кристина: 628
Алмирал, Валентин: 47
Алтамира, Рафаел: 458, 467, 472, 497
Алтусиус, Йохан: 234
Алфонсо I Войнствения, крал на Арагон и Навара: 54, 56, 62, 63, 64
Алфонсо II Целомъдрения, крал на Арагон: 62, 63
Алфонсо III, крал на Астурия: 43, 45, 46, 47
Алфонсо V Великодушния, крал на Арагон и Сицилия: 93, 94, 141
Алфонсо VI, крал на Леон и Кастилия: 45, 49–61, 64–66
Алфонсо VII, крал на Кастилия и Леон: 43, 51, 56, 61
Алфонсо VIII, крал на Кастилия: 56, 59
Алфонсо XI, крал на Кастилия и Леон: 60, 61, 69, 74, 79, 80, 85, 86, 105, 106
Алфонсо XIII, крал на Испания: 447, 449, 456, 461, 491, 495, 499, 500, 512–515, 560, 584, 606, 610, 618, 625
Алфонсо Арагонски, херцог на Виляермоса, брат на Фернандо II Арагонски: 123
Алфонсо I Католика, крал на Астурия: 44
Алфонсо II Целомъдрения, крал на Астурия: 45, 46
Алфонсо IX, крал на Леон: 61
Алфонсо X Мъдрия, крал на Кастилия и Леон: 61, 67, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 87, 100
Алфонсо XII, крал на Испания, син на Исабел II: 410, 441, 446, 447, 448, 449, 450, 453, 475

Алфонсо, инфант на Кастилия: 90
Алфонсу IV, крал на Португалия: 60
Алфонсу V, крал на Португалия: 120, 121
Алфонсу I, Енрикеш, крал на Португалия: 54, 60
Алфонсу, инфант на Португалия: 121
Ал-Хакам II: 31
Амадео Савойски, крал на Испания под името Амадео I: 441, 445, 451
Амаларих: 22
Амару, Тупак: 336, 337, 339, 345, 346, 399
Амьоло, министър на Фелипе V: 305
Ана Австрийска, кралица на Испания, 4-а съпруга на Филип II: 184
Ана Австрийска, кралица на Франция, дъщеря на Фелипе III: 196
Ангита, Хулио: 639
Ангулем, Луи-Антоан дьо Бурбон, херцог, последен дофин на Франция, син на Шарл X: 390, 391
Ангулем, херцог: 168
Андиок, Рене: 353
Андрес, Хуан: 72
Анри II, крал на Франция: 157, 159, 178
Анри III, крал на Франция: 178
Анри Лотарингски, граф на Порту: 60
Антоан, приор: 176
Аньоверос, епископ на Билбао: 605
Апаса, Хулиан, с псевдоним Тупак Катари: 337
Арагон, Луи: 89, 94, 96
Аракистайн, Луис: 485, 506, 539,544, 552
Арана, Сабино: 478, 529
Арангурен, Хосе-Луис: 602, 613, 642
Аранда, граф: 304, 312, 313, 316, 324, 327, 354, 355, 358, 359, 361, 454
Аргуелес: 376, 385, 386, 389
Арейлса: 611, 612
Ариас Наваро, Карлос: 599, 608, 611, 612, 613
Арибау: 473
Аристотел: 53, 72, 103, 111, 230, 341, 351, 452
Армада, генерал: 625
Арнау де Виланова: 99
Аро, графове: 91, 92
Аро, Луис де, племенник на Оливарес: 198, 211
Арон, Раймон: 511
Аростеги, Хулио: 423
Ароял, Леон де: 358
Арсалус, Хавиер, председател на Баската националистическата партия: 643
Артаксеркс: 236
Артахо, Мартин: 589
Артола, Мигел: 14, 370
Артур, наследник на трона на Англия: 140
Асаня, Мануел: 374, 447, 465, 505–508, 511, 515, 516, 518, 520–528, 531–536, 539–553, 568, 569, 579, 581, 584, 617
Асара, Феликс де: 332
Асин Паласиос: 522
Асис, Франсиско де, херцог на Кадис: 419
Аскарате, Гумерсиндо де: 436, 460, 468
Аскарате, Мануел: 628
Аскасо: 498
Аскойтия: 313
Аснар, адмирал: 514
Аснар, Хосе Мария: 514, 639, 640, 641, 643
Асорин: 462
Аспилкуета: 230
Астрай, Милан: 580
Атанагилд: 22
Атаулф: 22
Атахуалпа, последният император на инките: 245, 247
Атила: 22
Ауб, Макс: 511
Аугустин: 455
Аунос, Едуардо: 512
Базана, Андре: 34, 35
Байрон, лорд: 391
Бакунин, Михаил Александрович: 442, 443, 481, 482
Балестерос, министър на финансите на Фернандо VII: 392
Балмес, теоретик: 427
Баниулс, Томас де: 186
Барбароса: 153, 154
Барбер, Хуан: 186
Барбера: 479
Бардем, Хуан-Антонио: 592, 604
Барер дьо Вийозак, Бертран, адвокат: 359
Бариентос, Аламос де, юрист: 226
Бариентос, Лопе де, епископ на Куенка: 90, 288
Бароха, Хулио Каро: 287
Батайон, Марсел: 271, 281,282,284, 351, 462, 523
Батльори, свещеник: 309
Баш, Виктор: 459
Беарн, граф: 267; вж. също Гастон IV, ви-

конт на Беарн.
Беатрис Португалска, дъщеря на Фернанду I, крал на Португалия, съпруга на Хуан I Кастилски: 84
Бейкън, Франсис: 341
Бекер, Густаво Адолфо: 462
Бенавенте, графове: 86, 91, 93, 506
Бенавенте, Хасинто: 506
Бенасар, Бартоломе: 14
Бенвенисто, Авраам: 110
Бенедикт XIII, папа: 88, 93, 109
Бергамин, Хосе: 522
Бергсон, Анри: 467, 472
Беренгер, генерал: 494, 503, 513, 514
Бери, Жак: 14
Бери, херцог, брат на Фелипе V, крал на Испания: 202
Берлингуер, Енрико: 616
Бермудо III, крал на Леон: 51
Бернанос, Жорж: 569
Бернар дьо Седирак, архиепископ на Толедо, примас на Испания: 56
Бернуи, Диего: 259
Бернуи, фамилия: 243, 244, 258
Бертран, Луи: 47
Бертран, Фелипе, епископ на Саламанка, главен инквизитор: 322, 326
Беруик, Джеймс Стюарт Фитцджеймс, херцог: 295, 297
Бесиер, Жан-Батист, херцог на Истрия, маршал на Франция: 367
Бестейро, Хулиан: 485, 498, 501, 506, 518, 584
Бехар, херцози: 91, 296
Бигор, графове: 63
Бисмарк, Ото, принц: 465, 495
Бланка Наварска, 1-ва съпруга на Енрике IV, крал на Кастилия: 89, 94, 96
Бланки, Луи Огюст: 442
Бланко, Рамон, генерал: 454
Бланко: 400
Бласко Ибанес, Висенте: 469
Блейк, генерал: 366
Блум, Леон: 521, 565
Боабдил, последен емир на Гранада: 129, 130
Бобадиля, Кастильо де: 215
Боден, Жан: 247, 262
Бойер, Мигел 630, 639
Бокачо: 93, 94
Боливар, Симон, генерал и южноамерикански държавник: 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 495
Бомонте: 96
Бонал, Луи дьо, виконт: 470
Бонапарт, Жозеф, крал на Неапол, по-късно крал на Испания под името Жозеф I: 270, 364, 367, 370, 371–375
Боне, Жорж: 578
Бонифас, Рамон, адмирал на Алфонсо X, крал на Кастилия и Леон: 77
Бора: 163
Борего, Андрес: 685
Борел, Рамон, граф на Барселона: 44
Борха, Томас де, вицекрал на Арагон: 258
Босюе, Жак-Бенин: 197, 198
Бофарул: 473
Бош-Жимпера, Пере: 18, 22
Браво, Лопес 612
Браво, Хуан, военачалник на Comunidad: 147, 436
Браганса, династия: 184; вж. също Жуау IV, крал на Португалия и Мария II де Браганса
Бранд, Вили: 615, 628, 630
Бранди, Карл: 150
Браняс, Алфредо: 479
Бри, Теодор дьо: 175
Бриан, Аристид: 452
Брисо, Жак-Пиер: 359
Бродел, Фернан: 14, 16, 153, 636
Бродер, Албер: 414 и бележки
Брьой, абат Анри: 17
Бунюел, Луис: 467
Бурбон, Анри-Мари дьо, херцог на Севиля: 441
Бурбон, принц Алфонсо де: 444, 446
Бурбоните, династия на: 178, 188, 199, 205, 220 294, 296–298, 303, 306–312, 323, 326–328, 332, 333, 339, 347, 348, 350, 353, 361, 372, 373, 375, 384, 410, 430, 431, 435, 437, 441, 444, 446, 448, 459, 465, 472, 475
Бурбон-Парма, принц Хавиер-Уго де, претендент за трона на Испания: 423
Бургоан, представител на Конвента: 359
Бургос, Хавиер де: 431
Бурмон, Луи-Огюст-Виктор, маршал на Франция: 391
Бьол фон Фабер: 470
Бюде, Гийом: 47
Бюфон, Жорж-Луи Льоклерк, граф: 342
Вагнер, Рихард: 477

Вайлер, Валериано, генерал: 454, 455, 513
Валдезеемюлер, Мартин: 137
Валдеон Баруке, Хулио: 91
Валдес, Алфонсо де: 156, 281
Валдес, Фернандо де, инквизитор: 272, 284, 289
Вале де ла Серда: 191
Вале-Инклан: 424, 506
Валениля Ланс, Лауреано: 407, 409
Валенсия, Педро де: 251
Валера, Сиприано де: 283
Валера, Хуан: 520
Валери, Пол: 467
Валерий Максим: 93
Ван Ейк: 173
Вандом, Луи-Жозеф, херцог: 296
Варгас Льоса, Марио: 635
Варела, генерал: 572, 574, 588
Васкес де Меля, Хуан: 423
Васкес Монталбан, Мануел: 634
Вашингтон, Джордж: 327
Вега, Лопе де: 352, 356, 523
Вейлер, генерал: 513
Веларде: 365
Веласкес, Диего Родригес де Силва и Веласкес: 195
Веласкес, Диего, губернатор на Куба: 161
Веласко, графове Де Аро: 87, 120; вж. Аро, графове
Велзер, немски банкери: 162, 239
Вендрамино, Франческо, посланик на Венеция: 212
Вера, Диего де: 141
Вера, Хайме: 484, 489, 506
Вергара, каноник от Толедо: 273
Вергилий: 94
Вердагер: 473
Вернет, Хуан: 35
Веспасиан: 20
Веспучи, Америго: 137
Виардо, Луи: 471
Вивес, Луис: 171, 260, 273, 279, 354, 487
Видал: 383, 384, 525
Видал-и-Баракер, кардинал, архиепископ на Тарагона: 525, 570
Видор, Шарл-Мари: 472
Виктор, Клод Перен, наречен херцог Белюн, маршал на Франция: 367
Вилар Паласи: 603
Вилар, Пилар: 14, 23, 93, 94, 298, 308, 316, 320, 378, 473, 475, 503, 516
Вилел, Жан-Батист Гийом, граф: 389, 390, 392
Вилена, маркиз: вж. Пачеко
Вилньов, Пиер Шарл дьо, френски адмирал: 362
Вилхелм I Орански: 167, 174, 175, 269, 453
Вилхелм III Орански, крал на Англия, Шотландия и Ирландия: 201
Виляверде, маркиз: 608
Вилянуева, свети Томас де, архиепископ на Валенсия: 266
Винуеса, капелан на Фернандо VII: 386
Виоланте Арагонска, съпруга на Алфонсо X, крал на Кастилия и Леон: 78
Висенс Вивес, Хайме: 14, 273, 354
Висенс Вивес, Хайме: 14, 94, 140
Витиза, вестготски крал: 28
Витория, Франциско де: 164
Волне, Константен-Франсоа дьо Шасбьоф, граф: 373, 483
Волтер, Франсоа-Мари Аруе: 89, 325, 340, 370, 472
Волф, Филип: 62
Галан, Фермин, капитан: 514
Галвес, Бернардо де, вицекрал на Мексико: 346
Галвес, Хосе де: 335, 336
Галилей: 294, 468
Галярдо 376, 452, 514
Гама, Вашку да: 13
Гаос, Хосе: 522
Гарай, Мартин де, министър на Фернандо VII: 383
Гардел, Карлос: 691
Гарибалди, Джузепе: 442
Гарсия Сапата, свещеник: 111
Гарсия Гомес, Емилио: 53
Гарсия де Лоайса, доминикански монах, изповедник на Карл V: 154
Гарсия Ернандес, капитан: 514
Гарсия Калво, Агустин: 602
Гарсия Лорка, Федерико: 467, 523
Гарсия Оливер: 498
Гарсия Прието: 493, 503
Гарсия Рамирес: 45
Гарсия Сегундо, испански генерал: 513
Гарсия, Карлос: 19
Гарсия, Паулина, сестра на Малибран: 471
Гарсия, син на Фернандо I Кастилски, крал на Галисия: 52
Гасаля, епископ: 283

Гасенди, Пиер Гасан: 341
Гаска, Педро де ла: 162
Гастон IV дьо Фоа, граф: 96
Гастон III дьо Фоа, наречен Гастон Фебюс: 96
Гастон, 4-и виконт на Беарн: 63
Гатинара: 150, 152, 154, 156, 281
Гауди-и-Корнет, Антонио, архитект: 477
Гед, Жул: 484
Гера Кампос, епископ на Куенка: 623
Гера, Алфонсо: 631, 639, 640
Гера, Хуан: 639
Герен, абат на Леза: 56
Гереро, Педро, архиепископ на Гранада: 265
Гиз, херцози: 178, 181, 664, 672
Гизо, Франсоа: 13
Годед, генерал: 554, 559, 562
Годой, Мануел де, херцог на Алкудия, принц на мира: 357–365, 373, 374, 398
Гойтисоло, братя: 634
Гома, кардинал, архиепископ на Толедо, примас на Испания: 525, 571
Гомес да Силва, Руй: вж. Еболи, Руй Гомес да Силва, принц
Гомес де ла Серна, Педро: 428
Гомес Морено: 522
Гонгора-и-Арготе, Луис де: 342, 356
Гонсалес де Агилера, капитан: 567
Гонсалес де Мендоса, Педро, кардинал на Испания: 91, 92
Гонсалес де Сельориго: 250, 253
Гонсалес, Фелипе: 567, 614, 615, 616, 627, 628, 629, 630, 631, 637, 638, 639, 640, 641, 643
Гонсалес, Фернан, граф: 51
Гонсало, син на Санчо III Гарсия Велики: 45
Готие, Теофил: 379
Гоя-и-Лусиентес, Франсиско: 294, 354, 369
Грамон, Антоан Аженор, херцог: 441
Гранада, Луис де: 284, 435
Гранвел, Антоан, кардинал, министър на Карл V и на Филип II: 155, 173, 174, 179
Грандес, Муньос: 596, 599, 606
Грасиан-и-Моралес, Балтасар: 354
Грегорио, абат: 358
Греко: 380
Григорий XVI, папа: 425
Грим, Яков: 470
Грималди, министър на Карлос III: 312
Гримау, Хулиан: 585
Грифюел: 483
Гроциус: 234
Гуадалорсе, граф: 500, 501, 512
Гуал и Еспаня, конспирация на: 395
Гумерсиндо де Аскарате: 436, 468
Гусман, Елеонора де, фаворитка на Алфонсо XI: 69
Гусман, фамилия: 69, 91; вж. също Оливарес, Гаспар де Гусван, 3-и граф-херцог Сан Лукар
Гутиерес Мелядо, генерал: 616, 617, 625, 626
Д'Орвел: 516
Давила, генерал: 560
Давила, Педрариас: 161
Дали, Салвадор: 398, 447, 463, 467, 485, 487, 503, 511, 525, 530, 544
Данте, Алигиери: 69, 94
Даойс: 365
Дарвин, Чарлс: 468, 469, 488
Дато, Едуардо: 460, 492
Декарт: 341, 351, 396, 465, 468
Денина, абат: 355
Детю дьо Траси, Антоан Луи, граф: 373
Дефер, Гастон: 637
Джейкъб, Макс: 467
Джеймс, Робърт: 17; вж. и Бери, Жак
Джеферсън, Томас: 342
Диас де Гамара, Хуан Бенито, епископ на Кито: 340, 34
Диас, Бартоломео: 136
Диас, Хосе: 538
Дидро, Дени: 355
Диодор Сицилийски: 17
Диоскорид: 72
Довал: 546
Долорес Ибарури: 538
Долфус, Енгелберт, канцлер на Австрия: 536, 542, 544, 545
Доменек-и-Мунтанер, алхитект: 477
Домингес Ортис, Антонио: 14, 134
Доминго де Сото 155, 230, 261
Доминго, Марселино: 516, 540, 541
Доносо Кортес, Хосе: 417, 427
Дону, Пиер Клод: 373
Дорегарай, полковник: 445
Дория, Андреа: 153, 158
Драгут, корсар: 172
Драйфус, Алфред: 691
Дрейк, Франсис, английски корсар: 177

Дуарте, крал на Португалия: 85
Дуран, Мануел: 504
Дурути: 498
Дюгесклен, Бертран: 86
Дюем: 367
Дюма, Александър: 379
Дюме, Анри: 691
Дюмурие, Шарл-Франсоа, френски генерал: 397
Дюпон, френски генерал: 59, 367
Еболи, Руй Гомес да Силва, принц: 179, 182
Еврьо, графове: 96
Едиля, Мануел: 561
Едуард, Уелски принц, наречен Черния принц: 86
Еколампадий: 155
Елеонора Наварска, кралица на Навара: 96
Елеонора, дъщеря на Фернандо I Арагонски, съпруга на Дуарте, крал на Португалия: 85
Елио, капитан: 382
Елиот, Джон: 190, 221
Емануел, крал на Португалия: 176
Ембар дьо ла Тур: 471, 472
Емпаран, генерал-губернатор: 398
Енгелс, Фридрих: 489
Енрике II, граф Трастамара, крал на Кастилия и Леон, незаконен син на Алфонсо XI: 66, 86, 87, 91, 106
Енрике III, крал на Кастилия и Леон: 87, 107 и бележки
Енрике III, крал на Кастилия и Леон: 87, 107, 654
Енрике IV, крал на Кастилия и Леон: 87–90, 92, 94, 112, 113, 118–124, 131, 143
Енрике Мореплавателя, португалски принц: 84
Енрике-и-Таранкон, Висенте: 604
Енрикес, Алонсо, адмирал: 197
Енрикес, фамилия: 87, 91-92, 120
Енсенада, маркиз де ла, министър на Фелипе V: 301, 303, 306, 309, 318, 321, 325, 334, 362
Енсинас, Франсиско де: 283
Епалса, Микел: 38
Еразъм: 152–157, 173, 269, 271–273, 281, 282, 284, 350
Ерера, Анхел: 534
Ереро-и-Валверде, Феликс, епископ на Ориуела: 422
Ескаре, абат на бенедиктинския манастир в Монсерат: 605
Ескилаче, маркиз: 312, 315, 316, 324, 353
Ескобедо, Хуан де: 182
Ескойкис, каноник: 383
Ескулап: 18
Еспаня: вж. Гуал и Еспаня, конспирация на
Еспартеро, Балдомеро, херцог на Победата, испански генерал и държавник: 381, 415, 418, 425, 428, 433, 434, 437, 438
Еспелета, вицекрал: 341
Еспина, Алонсо, франсисканец: 112
Еспос-и-Мина: 368, 383, 384, 390
Еспронседа, Хосе де: 391
Еулохио: 38
Жан II Добрия, крал на Франция: 96
Жан Безстрашния, херцог: 157
Жана II Наварска, кралица на Навара: 96
Жана д'Арк: 8
Жермен дьо Фоа, 2-ра съпруга на Фернандо I Католика: 142, 149, 223
Жид, Андре: 477
Жискар д'Естен, Валери: 637
Жоли, Бартельоми: 262
Жуана Португалска, 2-ра съпруга на Енрике IV, крал на Кастилия: 89
Жуау I, крал на Португалия: 84
Жуау II, крал на Португалия: 121
Жуау IV, крал на Португалия, [херцог Браганса]: 228, 229
Жуау III, крал на Португалия: 150
Жюно, Андош, маршал на Франция: 363, 367
Ибарури, Долорес, Ла Пасионария: 538, 568, 616
Ибн Вафид: 31
Ибн Габирол, Селомо: 53
Ибн Хазм: 31, 53, 69
Ибн Худ: 55
Ибсен: 477
Иглесиас, Пабло: 460, 484, 487, 488, 496, 497, 498, 629
Иглесиас, Херардо: 628
Идалго-и-Костиля, Мигел: 399, 405
Идиакес, дон Хуан: 210, 212
Изабел Бурбонска, кралица на Испания, дъщеря на Анри IV, съпруга на Фелипе IV: 188
Изабел дьо Валоа: 169, 174, 178, 184, 186
Изабел, съпруга на Карл V, сестра на Жуау

III, крал на Португалия: 150
Изабела Фарнезе: 298, 306, 310, 311, 324, 325
Изидор Севилски, светец: 23, 37
Иисус Христос: 160, 283
Ильо, Пепе, бикоборец: 353
Ингуансо, примас на Испания: 422
Индалесио Прието: 486, 493, 501, 503, 507, 516, 528, 529, 538, 539, 541, 542, 545–552
Инохоса, Едуардо: 467
Инфантадо, херцози: 87, 91, 168, 380
Инфанте, Блас: 479
Ирухо, Мануел де: 602
Исабел I Католичката, кралица на Кастилия: 81, 90, 95, 117, 118–122, 127–130, 142, 147, 150, 212, 281
Исабел II, Мария Луиса, кралица на Испания, дъщеря на Фернандо VII и Мария Кристина: 410, 418, 419, 427, 430, 433–436, 439, 441, 445–447
Ита, Перес де: 379
Итурбиде, Агустин де: 405, 409
Итуригарай: 398
Ихар, херцог: 229
Йехуда бен Леви: 102
Йехуда: 102
Йоан XXIII, папа: 604
Йоан, светец: 56
Йосиф I, германски император, крал на Унгария, крал на румънците: 296
Йосиф Фердинанд, принц: 201
Кабалерия, Бенвенисто де ла: 103
Кабалеро-и-Гонгора, вицекрал на Ескобар, полковник: 562
Кабанеляс, генерал: 554, 560, 562, 580
Кабанилес, абат: 355
Кабанис, Пиер-Жан: 373
Кабарус, Франсиско, граф: 320, 366
Кабрал, Педро Алварес: 139
Кабрера, Алонсо де: 433
Кадалсо, Хосе: 350, 461
Кадис, маркиз: вж. Понсе де Леон, Родриго
Кадис, Франсиско де Асис, херцог на: 419
Казас, художник: 407, 477, 531–533, 539, 540
Калатаюд, Педро: 304
Калвин: 155, 174, 283
Калво Серер, Рафаел: 611
Калво Сотело, Хосе: 501, 512, 541, 546, 548, 550, 553, 554, 561, 637
Калво, Лаин: 51
Калво, Леополдо Сотело: 627
Калдас, Хосе Франсиско де, йезуит: 343, 346
Калдерон де ла Барка, Педро: 268, 322, 352, 470, 523
Калдерон, Родриго, фаворит на херцог Лерма: 189, 190
Калехо: 512, 513
Каликст II, папа: 46
Камача: 289
Камача: вж. Родригес, Леонор
Камачо, Марселино: 601
Камбо, Франсеск: 474–478, 494–499, 503, 536
Камен, Анри: 215
Кампильо, Хосе де, министър на Фелипе V: 305, 335
Кампоманес, граф: 300, 312–321, 324–326, 351, 352, 354, 357, 487
Кампос, Гера: 623
Канаваджо, Жан: 14
Каналехас, Хосе: 460, 461, 483, 491
Кангас де Онис: 44
Кановас дел Кастильо, Антонио: 437, 446–451, 460, 468, 491, 507
Кант, Еманuел: 350, 428, 470
Капмани: 473
Каракала: 21
Каранса, архиепископ на Толедо, примас на Испания: 273, 274
Кардона, Санчо де, арагонски адмирал: 265
Кардона, Хуан де, арагонски адмирал, маркиз: 186
Кареньо, художник: 199
Карерас Дамас, Херман: 404
Кареро Бланко, адмирал: 582–584, 596, 599, 604–608, 624
Карильо, Алонсо, архиепископ на Толедо: 89, 118, 120, 122
Карильо, Сантяго: 544, 599, 611, 614, 615, 625, 626, 627, 628, 639
Карион, дон Сем Тоб де: 46, 69, 86
Карл Австрийски, ерхерцог на Австрия: 202
Карл Велики, крал на франките, ломбардците и император на Запада: 44, 45, 62
Карл Пети или Карл V, германски император, принц на Холандия и крал на Испания под името Карлос I: 144–174,

177–196, 198, 202–205, 210–216, 224, 232–250, 253–255, 258, 272, 273, 281, 283, 285, 338, 436, 642
Карлос II, крал на Испания и крал на Сицилия под името Карлос V: 96, 117, 188, 189, 199, 200, 201, 202, 210, 211, 218, 219, 276
Карлос III, крал на Испания: 96, 294, 302–305, 309–327, 330, 335, 354, 366, 370, 375, 378, 385, 397, 400, 525
Карлос IV, крал на Испания: 294, 326, 357, 358, 359, 363, 364, 365, 378, 384, 418, 421
Карлос V: 155
Карлос Бурбонски, граф Монтемолин, син на горния: 433, 445, 448
Карлос, инфант дон, син на Филип II: 168, 169, 174, 181, 184
Карлос, Мария Исидро де Бурбон, дон, инфант на Испания, брат на Фернандо VII: 393, 420, 421, 430, 448
Кармен Поло, съпруга на Франко: 581
Карнер: 541, 547
Карно, Сади: 482
Карпио, Мигел: 674
Касадо: 578
Касарес Кирога 516, 552, 555
Касас, художник: 477
Кастанега, Мартин де, инквизитор: 288
Кастаньос, генерал: 367, 384
Кастелар, Емилио: 438, 442
Кастильо де Бобадиля: 215
Кастро, Америко: 13–15, 34, 46, 57, 67, 74, 79, 102, 104, 467, 471, 497, 507, 522, 552
Кастро, Росалия де: 479
Кастро, Фернандо, францисканец, каноник на Исабел II: 427, 428
Каталина Арагонска, дъщеря на Кралете Католици: 140
Каталина, регентка на Кастилия: 108
Каталина, сестра на Франсоа Феб, принц наследник на Навара: 141
Каталина, херцогиня на Браганса: 176
Катерина Медичи, кралица на Франция: 178
Каха де Леруела: 251
Квинтилиан: 21
Кеведо, Педро, епископ на Оренсе: 376
Кеведо-и-Вилегас, Франсиско Гомес: 197, 204, 250
Кейпо де Ляно, испански генерал: 554, 555, 560, 561, 562, 567
Кент, Виктория: 519
Киеврес: 144, 145, 146, 150
Кине, Едгар: 470
Кинтана, Мануел-Хосе: 366, 374, 375, 376, 377, 380, 389, 435
Кир: 184, 236, 272, 277
Кирога, кардинал, главен инквизитор: 184, 272, 277
Клайн, Юлиус: 76
Кларет, изповедник на Исабел II: 425
Кларин: 447
Кларис, Пау: 227
Клементе, епископ на Барселона: 322
Климент V, папа: 57
Климент VII, папа: 154, 159, 160
Кобос, министър на Карл V: 152, 255
Коварубиас, Диего де: 232, 262, 277
Колридж, Самюъл Тейлър: 391
Колумб, Христофор: 119, 136, 408, 504, 642
Коменж, графове: 63
Комин 666
Компанис, Луис: 495, 541–547, 552, 558, 562, 566, 584, 618
Конде, Фал 561, 563
Кондияк, Етиен Боно дьо: 341
Кондорсе, Мари-Жан, маркиз: 358, 360
Констан, Бенжамен: 470
Конт, Огюст: 427
Конт, Огюст: 427
Контаринии, Томазо, венециански пратеник: 210, 212
Кончильос: 144
Коперник, Николай: 326, 341
Коро, Антонио дел: 283
Кородминас, Пере: 483
Кортес, Ернан: 161, 171
Косио, Мануел Б.: 466, 497, 506, 518, 523
Коста, Хоакин: 422, 447, 452, 458, 463, 467, 487, 500, 505, 507, 508
Костилярес, бикоборец: 353
Кралете Католици: 24, 42, 60, 74, 88, 89, 93, 94, 96, 97, 113, 121, 123–143, 147–150, 157, 167, 179, 188, 194, 203, 206, 210–217, 226, 229, 232, 235, 239, 241, 243, 257, 264, 270, 276, 293, 306, 318, 323, 436, 472, 479, 537, 582, 591, 654, 656, 660, 662, 706
Краузе, Карл Кристиан Фридрих: 428, 429
Кремон, Жерар дьо: 72
Криадо де Вал, Мануел: 77
Кропоткин, Петър Алексеевич: 483
Крус, Рамон де ла: 354

Ксенофонт: 345
Куадрилеро, епископ на Леон: 321
Куева, Бертран де ла, граф Ледесма, по-късно херцог Албуркерке: 89, 90
Куеста, генерал: 366
Кузен, Виктор: 428
Кук: 163
Кутон, Жорж: 360
Кюри, Мари: 467
Кюстин, Астолф, маркиз: 379
Лавис: 198
Лаин Ентралго, Педро: 591
Лампедуза: 404
Ланой, генерал при Карл V: 158
Лануса, фамилия: 182, 183, 223, 665
Лара, Мариано Хосе де: 462
Ларго Кабалеро, Франсиско: 484, 497, 501, 516, 530, 538–541, 544–547, 550–552, 556, 558, 563, 567, 572
Лас Касас, фрай Бартоломе: 163, 164, 165, 166, 233
Ласи, генерал: 383, 384
Латрас, Луперсио де: 186
Лафоре, посланик на Наполеон I: 374
Лафуенте, Модесто: 435, 480
Лафуенте, Ферари: 522
Леви-Брюл, Люсиен: 459
Ледесма, Рамиро: 537
Лемос, графове: 296
Ленин, Владимир Илич Улянов: 498, 544
Леовигилд: 23, 24
Леон, фрай Луис де: 236, 272, 277, 279
Леон, Хуан-Франсиско де: 338
Леополд Сакс-Кобург: 419
Лерма, Франсиско Гомес де Сандовал-и-Рохас, херцог, фаворит и министър на Фелипе III: 189, 190, 194, 195, 210, 228, 258, 267, 268, 277
Леру, Александър: 460, 476-487, 516, 520, 534, 540-548
Лесинг, Готхолд Ефраим: 356, 470
Лиебана, Беато де, монах: 46
Лимона, Жозеф, архитект: 477
Линие, Жак, офицер от френската флота: 398
Лисон-и-Биедма: 193
Листер: 563
Лодиженски, Георгий: 554
Лома, генерал-губернатор: 489
Лопес де Аяла, Перо, летописец: 107
Лопес де Мендоса, Иниго, граф Тендиля: 91, 92, 97, 130
Лопес Пачеко, Диего, маркиз: 120
Лопес Родо, Лауреано: 596
Лоренсана, кардинал, архиепископ на Толедо: 321, 322
Луи VII, крал на Франция: 63
Луи X Високомерния, крал на Франция: 96
Луи XI, крал на Франция: 121, 140
Луи XII, крал на Франция: 141, 142
Луи XIV, крал на Франция: 13, 200, 201, 294, 295, 297
Луи XV, крал на Франция: 298, 311, 324, 331
Луи XVI, крал на Франция: 294, 358, 359, 360, 372, 396
Луи XVIII, крал на Франция: 382, 384, 390, 392
Луи дьо Бурбон, кардинал: 382, 385
Луи IX или свети Луи, крал на Франция: 390
Луи Филип I, крал на французите: 391, 410, 419, 439, 441
Луи XIII, крал на Франция: 196, 228
Луис I, крал на Испания, син на Колбер, Жан-Батист: 463, 675
Луиса Фернанда, инфанта на Испания, сестра на Исабел II: 419
Лукан: 21
Луна, Алваро де, конетабъл: 88, 89, 110, 112
Лутер, Мартин: 153–159, 281–283
Льо Корбюзие: 467
Льобрун, Шарл-Франсоа, херцог: 359
Льовен: 173, 283
Льопис, Родолфо: 602
Льоренте: 270, 271, 372
Льофевр, Франсоа-Жозеф, маршал и пер на Франция: 367
Людовик Аквитански: 44
Людовик I, император на Запада: 44
Люл, Рамон: 71
Мавриций Саксонски, граф: 155
Мадариага, Салвадор де: 507, 518, 602
Мадос: 412, 413, 437
Мазарини: 306
Майен, херцози: 178
Маймонид: 66, 72, 103, 111, 652, 657
Маканас, министър на Фелипе V: 305, 307
Макиавели: 666
Мак-Махон, Патрис-Морис, маршал на

Франция: 444, 446, 448
Максимилиан I, ерхерцог на Австрия, крал на румънците, германски император: 140, 141, 144, 145, 150
Максимилиан II, германски император, крал на Германия и крал на Бохемия, крал на Унгария: 171
Максимилиан, крал на Мексико: 419
Малагеня, пепа ла: 384
Малдонадо, Франсиско, военачалник на Comunidad: 147, 436
Малефакис: 547
Малибран, Мария де ла Фелисидад Гарсия, наречена: 471
Малро, Андре: 565
Манрике Алонсо, главен инквизитор: 156, 271, 281, 283, 288
Мануел I Щастливия, крал на Португалия: 121
Маравал, Хосе Антонио: 232, 234
Марагал, Паскуал: 473, 632
Мараньон, Грегорио: 117, 169, 467, 507, 513, 518, 522
Маргарита Австрийска, дъщеря на Максимилиан I, херцогиня на Савоя: 140
Маргарита Пармска или Австрийска, незаконна дъщеря на Карл V: 173
Мариана дьо Нюбург: 201
Мариана, йезуит: 230, 232, 234, 324, 354, 400, 435
Мариана, майка на Карлос II, кралица-майка на Испания: 199, 200, 218
Маритен, Жак: 523
Маритен, Жак: 523
Мария Антоанета, кралица на Франция: 360
Мария Бургундска, дъщеря на Шарл Храбрия: 140, 150
Мария де ла Виситасион: монахиня: 184
Мария де Хесус: 189
Мария Емануела, съпруга на Малинче: 161
Мария II де Браганса, кралица на Португалия: 419
Мария Кристина Бурбонска, кралица на Испания, последна съпруга на Фернандо VII: 393, 418, 420, 430–433, 447, 449
Мария Кристина де Хабсбург-Лотарингия, кралица на Испания, 2-ра съпруга на Алфонсо XII: 449
Мария Луиза Габриела Савойска, кралица на Испания, 1-ва съпруга на Фелипе V: 298
Мария Луиса Орлеанска, кралица на Испания, съпруга на Карлос II: 201
Мария Медичи, кралица на Франция: 196
Мария Португалска, кралица на Испания, съпруга на Филип II, майка на дон Карлос: 169
Мария Тюдор: 167, 177, 184
Мария Унгарска, сестра на Карл V, регентка на Холандия: 173
Мария, инфанта на Кастилия, дъщеря на Кралете Католици, съпруга на краля на Португалия Мануел I: 121
Мария, наследница на Беарн: 63
Маркс, Карл: 484, 485
Мармон, Огюст-Фредерик, херцог дьо Рагюз, маршал на Франция: 369
Мармонтел, Жан-Франсоа: 340
Марото, карлистки генерал: 433
Мароу, Хенри: 15
Марти, Рамон, доминикански монах: 99
Марти, Хосе: 454
Мартин I Човечния, крал на Арагон: 93
Мартин, Хуан, наречен Ел Емпесинадо: 368
Мартинес Анидо, генерал: 497
Мартинес де ла Роса, Франсиско де Паула: 365, 377, 386, 388, 389, 391, 423, 432
Мартинес Кампос, Арсенио: 444, 446, 448, 454, 482
Мартинес Марина: 377
Мартинес, Барио: 516, 541, 55
Мартинес, Фернан: 106, 107
Марциал: 21
Марч, Хуан: 492
Марчена, абат: 360
Марше, Жорж: 616
Масена, Андре, маршал на Франция: 367
Масиа, първи президент на каталонския Женералитат: 495, 528, 543
Масиас Пикавеа, Рикардо: 463
Масон дьо Морвилие: 355
Матуте, Ана-Мария: 634
Маура, Антонио: 459–461, 475, 476, 491–495,
Маура, Мигел: 514, 525, 526, 534, 536, 542, 545
Маурин: 540
Махно, Нестор: 498
Мачадо, Антонио: 354, 447, 461, 462, 466,

467, 497, 506, 506, 523
Мединасели, херцози: 296, 380, 533
Мединасидония, херцози: 91, 177, 229, 241, 242, 654
Медичи: 159
Меланхтон: 154, 155, 283
Мелендес Валдес, дон Хуан: 375
Мелкиадес Алварес: 461, 495
Мендисабал, Хуан-Алварес: 384, 412, 413, 425, 432
Мендоса, Едуардо: 634
Мендоса, Иниго де, монах: 97
Мендоса, Иниго Лопес де, маркиз Сантиляна: 91, 92, 130
Мендоса, фамилия: 86, 87, 90–92, 120
Мендоса-и-Бобадиля, Франсиско, кардинал-архиепископ на Бургос: 673
Менендес Пелайо, Марселино: 371, 467, 468, 469, 470
Менендес Пидал, Рамон: 14, 152, 293, 437, 467, 480, 522, 59
Мериме, Ернест: 471
Мериме, Проспер: 379, 471
Мерино, проповедник: 368, 387
Меркадо, Томас де: 247
Меркьор, херцог: 178
Мерс ел-Кебир: 139
Местр, Жозеф дьо: 470
Метже, Бернат: 94, 476
Мехия, Перо, летописец: 148
Миаха, генерал: 572, 574
Мигел I, дом Мигел, крал на Португалия: 419
Мигел, инфант на Арагон, Кастилия и Португалия: 121, 142, 176
Мигрод, Жак: 664
Миер, Сервандо Тереса, доминиканец: 396
Микел де Епалса: 38
Микеланджело: 170
Мила-и-Фонтаналс: 473
Миланс дел Бош: 625, 626
Милян Астрай: 494, 498, 504
Мина: 368, 383, 384, 390
Мине, Франсоа: 471
Миньон: 186
Мирабо, Оноре-Габриел Рикети, граф: 511
Миранда, Себастиан: 349
Миранда, Франсиско де: 349, 396
Мистрал, Арман: 477
Митеран, Франсоа: 615, 630, 637
Модесто, генерал: 563, 576
Мойсей: 657
Мола, генерал: 554–556, 559–562, 568–572, 575
Молина Ларио, епископ на Малага: 322
Молинос, Мигел де: 287
Молитор, Габриел-Жан, граф, маршал на Франция: 390
Момзен: 470
Мондехар, маркиз: 266, 267
Монморанси-Лавал, Матийо-Жан, херцог, министър на външните работи: 389, 390
Монпансие, Антоан-Мари Филип Орлеански, херцог, син на Луи-Филип: 419, 439, 441
Монро, Джеймс: 392
Монсе, Бон-Адриен, маршал на Франция: 367, 390
Монсени, Федерика: 616
Монталво, юрист: 124
Монтеверде, генерал: 403
Монтемолин, Карлос: 433, 445
Монтеро Риос: 442
Монтесинос: 522
Монтескьо, Шарл дьо Сьоконда, барон дьо ла Бред: 350, 354, 370
Монтесума: 161
Монтихо, Еухения де: 438, 439, 382
Монфор, Симон дьо: 63
Мора, Хосе-Хоакин де, дипломат: 386
Морал, Матео: 483
Моран, Фернандо: 635, 636, 637, 638
Моратин, Леандро Фернандес де: 352, 435
Морелос-и-Павон, Хосе-Мария, мексикански проповедник: 399, 405
Морел-Фасио, Алфред: 471
Морено, Мариано: 395, 401
Морено-и-Ескандон, магистрат: 346
Морет, Сехисмундо, лидер на Радикалната партия: 460, 489
Мориак, Франсоа: 604
Морильо, генерал: 404
Мородо, Раул: 614
Москардо, полковник: 572
Мота, епископ: 144, 146
Моура, дон Кристовал: 668
Мохамед: 47, 69, 73, 111
Мулей Хасен, емир на Гранада: 129
Муние, Емануел: 522
Муние, Ролан: 229
Муньос Грандес, генерал: 596, 599, 606

Мургия, Мануел: 479
Мурильо, Браво: 435
Муса ибн Нусайр: 28
Мусолини: 500, 502, 536, 537, 554, 559, 564, 582
Мутис, Хосе Селестино: 341
Мухика, епископ на Витория: 570
Мюра, маршал на Франция и крал на Неапол: 364, 365
Наварете, Фернандес де: 262
Наваро Вильослада, Франсиско: 429
Наваро Гарсия, Луис: 503
Наваро Рубио, Мариано: 596
Наваро, Педро: 139, 141
Навуходоносор: 236
Наполеон I: 13, 20, 160, 308, 357, 360, 362–375, 377–382, 393, 397, 399, 401, 402, 409, 419, 438, 439, 441, 463, 464, 473, 642
Нарваес, Мануел-Рамон Мария, херцог на Валенсия, генерал и държавник: 381, 418, 419, 425, 434, 437, 438, 439, 500
Нарваес, Панфило де: 161, 162
Нариньо, Антонио: 395
Небриха: 171
Негрин: 558, 559, 564, 571, 578, 579
Ней, Мишел, маршал на Франция: 367
Нелсън, Хорацио, британски адмирал: 362
Нени, Пиетро: 615
Нерва: 21
Нетаняху, Бенцион: 133
Ниебла, граф: 86, 107, 139, 244
Николай V, папа: 113
Нин, Андреу: 496, 498
Ниньо де Гевара, главен инквизитор: 277
Нитард, австрийски йезуит: 199, 200, 211
Ницше, Фридрих: 477
Нова Гранада: 342
Нодие, Шарл: 470
Норденфлихт: 328
Нунес Вела, Бласко, вицекрал на Перу: 162, 233
Нунес де Аренас, Мануел: 485, 506
Нунес де Балбоа, Васко: 161
Нунес Кабеса де Вака, Алвар: 162
Нунес Мулей, Франсиско: 266
Нунес, Фернан, посланик: 366
Нютон 294, 341, 468
О'Донел, генерал: 418–420, 425, 437, 438
О'Райли: 333
О'Хигинс: 333
Обер, Пол: 507
Обер, Пол: 507
Обер, Теодор: 554
Овидий: 92, 94
Октавиан Август: 20
Олавиде, Пабло де: 318, 319, 325, 326, 487
Олагуе, Игнасио: 31
Оливарес, Гаспар де Гусман, 3-и граф, херцог Сан Лукар, наричан граф-херцог: 189–197, 198, 204–216, 226–229, 256, 271, 274, 277, 278, 293, 294, 306, 307
Оливер, Бернардо, августинец: 99
Онорато Хуан: 168
Орабуена, Хосе, лекар на Шарл III Наварски: 656
Орвел'д: 516
Ордоньо II: 46, 47
Ори, министър на Фелипе V: 305
Орлеански херцог, син на Франсоа I: 159
Оропеса, Алонсо, йеронимит: 112
Оропеса, граф:201
Оропеса, херцог:200, 201
Орс, Еухенио д': 506
Ортега-и-Гасет, Хосе: 311, 353, 447, 465, 467, 471, 491, 494, 497, 504–514, 518, 520, 521, 522, 529, 540
Ортис, Луис: 247
Осма, изповедник на Карлос III: 325
Осорио, Исабел: 174
Осорио-и-Галярдо: 452, 514
Осуна, Франсиско де: 280
Осуна, херцог, вицекрал на Неапол: 190
Осуна, херцози: 380
Павел III, папа: 154, 160
Павел VI, папа: 604, 608
Павия, генерал: 439, 444, 457, 459
Падиля, Хуан де, военачалник на Comunidad: 436
Паес, Х. А: 404
Палас, Паулино: 482
Палафокс, Хосе де, херцог на Сарагоса, испански генерал: 368
Палме, Улоф: 615, 630
Пантоха: 168
Параисо: 464
Пардо Басан, графиня: 469
Пари, Пиер, археолог: 472
Паркър: 175
Пастор Диас, Никомедес: 479
Пасхалий II, папа: 64
Патросинио, монахиня: 425
Пау, Корнелиус фон: 342

Пачеко, Хуан: 89, 90
Педро I Жестокия, крал на Кастилия и Леон:: 65, 68, 85, 86, 103, 106
Педро II, крал на Арагон: 63, 80
Педро III Велики, крал на Арагон: 80
Педро IV Церемониалния, крал на Арагон: 62, 80
Педро Алфонсо: 70
Педро, дом: вж. Педру I, крал на Бразилия и крал на Португалия под името Педру IV
Педро, по-малък брат на Алфонсо II, крал на Арагон: 63
Педру I, император на Бразилия и крал на Португалия под името Педру IV, баща на Мария II де Браганса: 419
Пеко, Феликс: 471
Пелайо, вестготски благородник: 50
Пелорсон: 214
Пелутие, Фернан: 483
Пенльове: 459
Перес Галдос, Бенито: 369, 447, 460, 469, 505
Перес де Аяла, Рамон: 506, 507, 518, 522
Перес де Гусман: вж. Мединасидония, Алонсо Перес де Гусман
Перес де Ерера: 263
Перес де Ита, Хинес: 97, 379
Перес Калама, Хосе, епископ на Кито: 341
Перес, Антонио: 179, 181, 182, 184, 223
Перло: вж. Страус, Давид
Перон, Хуан Доминго: 589, 636
Пескара, генерал при Карл V: 158
Пестаня, Анхел: 497, 498
Петен, Филип: 593
Петрарка: 94
Петронила, дъщеря на Рамиро II: 62
Петър Достопочтени, абат от Клюни: 72
Петър, светец: 46, 160
Пиедрола, Мигел: 183, 184
Пи-и-Маргал: 438, 443, 444, 459, 473
Пий II, папа: 118
Пий VII, папа: 160
Пий XII, папа: 571, 587, 60
Пикасо, генерал: 494, 499, 503
Пиментел, фамилия: 91, 92, 120
Пинеда, Мария: 392
Пиночет Угарте, Аугусто: 608
Пиняр, Блас: 609
Писаро, Гонсало: 233, 234
Писаро, Франциско: 161, 247
Пла-и-Дениел, епископ на Саламанка: 570, 604
Пласенсия, граф: 91, 257, 325
Платон 171
Плиний: 171
Поляков, Леон: 109
Помпей Трог: 93
Помпей: 236
Понсе де ла Фуенте, Константино: 283
Понсе де Леон, Родриго, маркиз на Кадис: 128
Понсе де Леон: 87, 91, 92
Порлиер, Хуан Диас: 383, 384
Порселос, Диего, граф: 47
Портела Валядарес: 549
Портела: 549, 551, 553
Портокареро, Педро, главен инквизитор: 277
Поуп, Александър: 340
Прат де ла Риба, Енрике: 475
Прат, абат: 406
Прим-и-Пратс, Хуан, генерал: 381, 418, 419, 420, 434, 439, 441
Примо де Ривера, Пилар: 561
Примо де Ривера, Хосе-Антонио: 537, 548, 552, 553, 561, 588, 591, 595, 600, 608
Примо де Ривера-и-Орбанеха, Мигел, генерал: 381, 447, 453, 499–504, 507, 509, 512, 513, 516, 517, 533, 538–541, 560, 598, 625, 636
Пужол, Жорди: 603, 629, 630, 632, 635, 639, 640, 643
Пуиг Антик: 608
Пуиг-и-Кадалфак: 476
Пулгар, Ернандо дел: 203
Пуфендорф, Самуел, барон фон: 234
Рабле, Франсоа: 269
Равел, Морис: 467
Рада, Пабло: 504
Разес (ал-Рази): 72
Райнах, Саломон: 459
Рамиро де Маетсу: 506
Рамиро I, крал на Арагон: 45
Рамиро II, наречен Монаха: 62
Рамон Беренгер IV: 54, 62, 63
Рамон, архиепископ на Толедо: 71
Рамон-и-Кахал: 465, 467
Рамю, Шарл Фердинан: 477
Расов, Петер: 150
Расура, Нуньо: 51
Рева, И.С.: 277

Ревиля, Мануел де ла: 469
Ревиляхихедо, вицекрал на Мексико: 342
Регла, Хуан: вж. Убието, Антонио
Редондо, Онесимо: 537
Реймонд VI, граф на Тулуза: 63
Рейна, Касиодоро де: 283
Рекаред: 23, 36
Рекесенс, Луис де:175
Ремиса, Гаспар де: 392
Ремюза, Шарл-Франсоа Мари: 433
Ренал, абат: 340, 370
Ренан, Ернест: 427, 472
Рене Анжуйски, граф на Рецесвинт: 23
Рибагорса, граф: 44, 45, 60, 185, 186
Рибера, Хуан де: 31, 33, 258, 266, 267
Рибера, Хуан, архиепископ и вицекрал на Валенсия: 258
Рибера, Хулиан: 31, 33
Риварол, Антонио, граф: 355
Ривас, херцог: 391
Ридруехо, Дионисио: 591, 595, 602
Риего, генерал: 381, 384–391, 404, 418, 437
Рилке, Райнер Мария: 477
Риос, Фернандо де лос: 274, 498, 501, 506, 507, 516, 518, 524, 525
Риперда, барон: 310, 311
Рискал, маркиз: 480
Рихтофен, началник на легиона "Кондор": 575
Ричард Корнуъл: 61
Ричард Лъвското сърце: 63
Ришельо, Луи-Франсоа, херцог: 190, 193, 194, 196, 1
Роата, испански генерал: 564, 574
Робер Бургундски, херцог: 60
Роберто, абат на Саагун: 56
Робеспиер, Максимилиан: 360
Роблес, Хил: 519, 535–537, 542–549, 553, 561, 581, 602
Роблес, Хуан де, бенедиктинец: 261, 263
Рода, министър на правосъдието при Карлос III: 18
Родригес, Вентура, архитект: 321
Родригес, Леонор, наречена Ла Прудон, Пиер: 443
Родриго, последен крал на вестготите: 28, 46, 53, 54, 59, 128, 139
Розенблат, Анхел: 163
Рока, Микел: 614, 619, 620
Ролдан, Луис: 640
Романо, Давид: 102
Романонес, граф: 460, 497, 514, 515, 523
Ромеро, Педро, бикоборец: 353, 354
Росалес, Едуардо: 436
Рубио-и-Орс: 473
Рузвелт, Теодор: 475, 594
Руис Хименес, Хоакин: 589, 591, 596, 600
Руис, Хуан, първосвещеник на Ита: 69
Русиньол, художник: 477
Русо, Жан-Жак: 340, 395, 400
Сабатини, архитект: 315
Савойски херцог: 202
Сагал, ибн Сад, наречен: 129:
Сагаста 439, 449, 450, 454, 456, 460, 461
Сайнс, Родригес: 535
Салазар, Антонио де Оливейра: 595
Саламанка, Херонимо де: 300, 316, 322, 326, 369, 411, 431, 434, 438, 530, 532
Саласар-и-Фриас, инквизитор: 289
Салвадор, Сантяго: 482
Салданя, син на херцог Лерма, граф: 189
Салинас, Мартин де: 212
Салинас, Педро: 462, 522, 523
Салмерон: 443, 444, 459, 460
Салусио, Агустин, доминикански монах: 277
Сампер: 543, 544, 545
Сан Карлос, херцог: 320, 383
Сан Мартин, Хосе де, аржентински генерал: 405, 406, 40
Сан Мигел, Еваристо: 388
Сандовал-и-Рохас, епископ на Толедо: 189, 258
Санс дел Рио, Хулиан: 428, 465
Санта Крус, дон Алваро де Басан, маркиз: 177, 184
Санта Крус, маркиз: 296, 304
Санта Крус, проповедник: 445
Санта Крус-и-Еспехо: 343, 395
Санталя, Уго де: 70
Сантиляна, маркиз: вж. Мендоса, Иниго Лопес де
Санхурхо, генерал: 515, 533, 535, 538, 547, 554, 555, 559, 560
Санча, сестра на Бермудо III: 51
Санчес Алборнос, Клаудио: 467, 480, 518, 522, 524, 541, 616, 642
Санчес де Аревало, Родриго: 139
Санчо III Велики, крал на Навара и граф на Кастилия: 45, 51, 56, 60, 61
Санчо VII, крал на Навара: 96
Санчо Гарсес I, крал на Навара: 45

Санчо II, крал на Кастилия и Леон: 52
Сапата, кардинал: 111, 196
Сармиенто, Доминго-Фаустино: 394, 402
Сармиенто, Перо: 112
Сарториус, Хайме: 628
Саура, Карлос: 604
Сафра, Фернандо де: 130
Сберт, Хосе-Мария: 512
Свинтила: 23
Сеа Бермудес, министър на Фернандо VII: 393, 430, 43
Себастиан, крал на Португалия: 172, 176
Сеги, Салвадор: 498
Сегура, кардинал, архиепископ на Толедо, по-късно на Севиля и примас на Испания: 525, 534
Секо, Карлос: вж. Убието, Антонио
Села, Камило-Хосе: 592
Семпрун, Хорхе: 634, 635
Сенека: 15, 21, 31, 92, 93, 171
Сепулведа, Хуан-Хинес де, летописец: 165, 166, 168
Сера, Хуниперо: 331
Серано Сунер, Рамон: 561
Серано-и-Домингес, Франсиско, херцог: 418, 438–448, 459, 500
Сервантес: 354, 356, 435, 523
Серда, Илдефонсо: 431
Серон, Хулио: 602
Сеса, херцог: 255
Сигуенса, Хосе: 276
Сид Кампеадор, Родриго Диас де Бивар, наречен: 47, 49, 51, 53, 54, 356, 464, 582
Сиеса де Леон, летописец: 661
Сикст IV, папа: 119, 131
Силвела: 458, 460
Силвестре Фернандес, генерал: 494
Силисео, архиепископ на Толедо: 168, 258, 276, 278
Силисео, Хуан Мартинес, наставник на Филип II: 168, 258, 276, 278
Симонет, Франсиско Хавиер: 38
Сиро, Жорж: 471
Сируело, Педро: 287
Сискар, регент: 382, 391
Сиснерос, фрай Франсиско Хименес де, кардинал: 144, 145, 235, 247, 258, 269, 270, 276, 290, 457
Скот, Уолтър: 391
Сократ: 171
Солана, Хавиер: 636
Солзбъри, Робърт-Артър, трети маркиз: 458
Солорсано Перейра, Хуан: 203
Солчага, Карлос: 630, 639
Сориля Руис: 439, 459
Сото, Доминго де, доминикански монах: 155, 230, 261, 263, 264
Сото, Педро де, изповедник на Павел, светец: 160
Спенсър, Хърбърт: 468, 488
Спиноза, Барух: 270, 275
Спинола, Амброзио, генуезец, генерал: 194
Стал, Жермен Некер, баронеса дьо Стал-Холщайн: 470
Сталин, Йосиф Висарионович Джугашвили: 558, 579
Страус, Давид: 548
Суарес де Фигероа: 91
Суарес, Адолфо: 324, 400, 612–619, 622–629, 637, 639
Субири: 522
Сугасагойтия: 486, 584
Сукре, Антонио Хосе де, венесуелски генерал: 406
Султ, Никола-Жан, маршал на Франция: 367, 368, 369
Сулуета Луис де: 525
Сумалакареги 424, 432
Сунер, Серано: 561, 562, 588, 589, 593
Сунига, граф Пласенсия, син на Диего Лопес де Сунига: вж. Пласенсия, граф
Сунига, Диего Лопес де, камерхер на Хуан I: 90, 91
Сунига, херцог Аревало: вж. Аревало, херцог
Сунига, херцог Бехар: вж. Бехар, херцог
Сфорца, Франческо Мария, херцог на Милано: 159
Сципион Емилиан: 20, 59
Сципион: 19, 20
Сюлейман Великолепни: 153
Тавера, кардинал, архиепископ на Толедо, главен инквизитор: 152, 272
Талавера, Ернандо де, изповедник на Исабел Католичката: 124, 130, 132, 134, 264, 265
Тамарит, Франсеск: 227
Тапиес, Антони: 592, 635
Тараделяс, Жозеп: 617, 618
Тарик ибн Зияд: 28, 32

Татичев, барон: 383
Телечеа, Х.И.: 284
Тен, Ипорит: 470
Тендиля, граф: вж. Лопес де Мендоса, Иниго
Теодорих: 22
Терас, Анри: 32, 33
Тереса де Хесус, наречена света Тереса от Авила: 256, 279, 285, 286
Техеро, полковник: 444, 625, 626
Тибо, граф дьо Шампан, крал на Навара: 60
Тиер, Адолф: 434, 442, 546
Тиерно Галван, Енрике: 602, 611, 613, 616, 622, 628, 634
Тит Ливий: 93
Токвил, Шарл-Алексис Клерел дьо: 662
Толедо, Хуан Баутиста де, архитект: 170
Тома Аквински, светец: 323, 341
Томас-и-Валиенте, Франсиско: 211, 437, 643
Томпсън: 218, 219
Торас-и-Бажес, епископ на Вик: 476
Торено, граф: 376, 386, 389
Торес, Камило: 404
Торихос, генерал: 392, 436
Торкемада, фрай Томас де, главен инквизитор: 271
Тортеля, Габриел: 438
Трастамара: 85–87, 91, 93, 106, 119, 142, 654, 707
Траян: 15, 18, 21
Тревор-Ропер: 290
Тренкавели: 63
Тристани 433
Трухильо 91, 101, 121
Туньон де Лара, Мануел: 14, 416, 452, 463
Тупак Катари 337;. вж. също Апаса, Хулиан
Тупак Катари: вж. Апаса, Хулиан
Тур дю Пен, Патрис дьо ла: 500
Туриано: 167
Туригел, Гаспар де, полковник: 318
Тусел, Хавиер: 514, 515, 610
Тусен Лувертюр: 396
Тюко-Шала, Пиер: 63
Убието, Антонио: 14
Удегерсте: 191
Уелингтън, Артър, херцог: 367, 369, 370, 381, 470
Уилсън, Томас Удроу: 495
Уисинга: 523
Ульоа, Антонио де: 309
Улястрес, Алберто: 596
Унамуно, Мигел де: 31, 350, 351, 413, 423, 429, 445, 447, 461–463, 465, 467, 469, 471, 484, 486, 497, 504–511, 518, 522, 529, 537
Уошингтън, Ървинг: 97
Урбан II, папа: 649
Ургойти: 494, 506
Уржел, граф: 44, 93
Уседа, син на херцот Лерма, херцог: 189, 190
Устарис: 301
Уърдсуърт, Уилям: 391
Фабра, Помпеу: 476
Фал Конде, Мануел: 561, 563
Фаля, Мануел де: 467
Фанели, ученик на Бакунин: 481
Фанжул, генерал: 559
Фахардо, Сааведра: 197
Фаяр, Жанин: 214
Фебюс, Гастон: вж. Гастон III дьо Фоа
Февр, Люсиен: 26
Фейхо, бенедиктински монах: 340, 345, 350, 351, 435
Фелипе V, крал на Испания, Анжуйски херцог, внук на Луи XIV: 201, 202, 294–298, 305–311, 326, 334, 360, 420, 472, 473
Фелипе III, крал на Испания: 117, 250, 267, 277
Фелипе IV, крал на Испания: 117, 188, 189, 190, 196, 198, 199, 201, 210, 211, 216, 218, 226, 227, 228, 250, 258, 278
Фелипе V: 298
Фелипе или Филип II, крал на Испания: 117, 121, 140, 150, 156, 157, 167–194, 203–216, 218, 221–224, 226, 228, 235, 238–243, 250, 253, 257, 258, 266, 267, 271, 273, 277, 283–285, 293, 306, 436, 454, 457, 471
Фелипе I: вж. Филип Хубави, суверен на Холандия, крал на Кастилия
Феранте или Фернандо I, крал на Неапол, незаконен син на Алфонсо V: 94, 141
Фердинанд Австрийски, наречен кардинал-инфант, 3-и син на Фелипе III: 196, 197
Фердинанд I, инфант на Кастилия, брат на Крал V, крал на Бохемия и Унгария, крал на румънците, германски император: 143, 171, 172

Фердинанд II Хабсбургски, германски император: 197
Фердинанд Унгарски: 212
Ферер, Франсиско: 459, 483
Фери, Жул: 466, 686
Фериер, св. Висенте, доминикански монах: 107, 108
Фернандес де Ередия, Хуан: 94
Фернандес де Кордова, Гонсало: 141
Фернандес Ордонес, Франсиско: 627, 628, 635, 638
Фернандес, Торкуато Миранда: 611, 612, 613, 614
Фернандо VI, крал на Испания: 294, 298, 303, 309, 311, 327
Фернандо VII, крал на Испания: 357, 362, 364, 365, 370, 376–378, 380–393, 397, 399–406, 410, 415, 418–421, 430, 436, 442
Фернандо Арагонски, херцог на Калабрия: 223
Фернандо I Арагонски, крал на Арагон, наречен също Фернандо де Антекера: 87, 93, 96, 109
Фернандо III, светец, крал на Кастилия и крал на Леон: 59, 61
Фернандо Католика, крал на Кастилия под името Фернандо V, крал на Арагон и Сицилия, крал на Неапол под името Фернандо III: 81, 85, 95, 117, 118, 125, 129, 131, 140–144, 150, 152, 168, 176, 203, 204, 223–226, 232;
Фернанду I, крал на Португалия: 84
Фигейредо, Фиделино де: 29
Фигерола, Лауреано: 440
Филип Анжуйски: 201, 202; вж. също Фелипе V, крал на Испания
Филип Добрия, Бургундски херцог: 157, 173
Филип II: 184
Филип Хубави, суверен на Холандия, крал на Кастилия: 140, 142, 157, 168
Флор, Рохер де: 80
Флорес Естрада: 384, 412, 487
Флоридабланка, Хосе Монино, граф: 312, 313, 314, 321, 325, 326, 342, 354–359, 366, 375, 396
Фоа, графове: 149, 223
Фонсека: 144
Фор, Себастиен: 483
Форнер, Хуан-Пабло: 355
Форонда, Валентин де: 358
Фортуни-и-Марсал, Мариано: 420
Фоскарини, посланик на Венеция: 253
Фрага Ирибарне, Мануел: 599, 611, 612, 616, 622, 626, 627, 639
Франко Баамонде, Рамон, брат на каудильото: 504
Франко Баамонде, Франсиско: 13, 24, 293, 381, 413, 448, 486, 494, 500, 503, 504, 527, 533, 545–547, 553–555, 559–564, 568–576, 578–596, 599–611, 613, 614, 617–619, 623–628, 635, 638, 642
Франс, Анатол: 459
Франсес Кабалеро, Бернардо, архиепископ на Сарагоса: 422
Франсиско Борха,светец, херцог на Гандия: 265, 289
Франсиско де Паула, инфант на Испания: 365
Франсоа I, крал на Франция: 145, 156, 157, 158, 159, 160
Франсоа Феб, принц наследник на Навара: 141
Фуентес, граф: 197
Фулше-Делбоск: 471
Хабсбурги: 145, 150, 153, 156, 167, 172, 183, 190, 198–201, 204, 207, 208, 226, 235, 236–239, 242, 243, 249, 252, 265, 269, 270–272, 279, 290, 293, 297, 309, 323, 339, 377, 448, 463, 467, 472, 479, 528
Хайме I Завоевателя, крал на Арагон: 59, 66, 99, 100
Хайме II, крал на Арагон и на Сицилия: 64
Хайне, Хайнрих: 470
ха-Леви, Саломон, равин на Бургос, покъсно под името Санта Мария, Пабло, епископ на Бургос: 108
ха-Леви, Самуел, върховен дворцов управител и ковчежник на Педро I: 103, 104, 105
Халифакс, Едуард Фредерик Ууд, 1-ви граф: 578
Хамилкар Барка: 19
ха-Нагид, Самуел, везир на Гранада: 53
Ханибал: 18, 19
Харви: 300
Хасдай ибн Сапрут (Абу Юсуф): 37
Хасдрубал: 19
Хаусман, Жорж-Йожен: 438
Хафсун, Омар бен: 29
Хейн, Пиет, корсар: 196

Хекел, Ернст: 469, 488
Хелвеций: 340
Хелмирес, Диего: 46
Хенри II Плантагенет, крал на Англия: 63
Хенри VIII, крал на Англия: 140, 145, 157, 167
Херакъл: 17
Хердер, Йохан Готфрид: 356, 470
Хил, проповедник: 283, 284
Хименес де Асуа: 512, 518, 519, 529, 532, 552
Хименес де Рада, Родриго, архиепископ на Толедо: 54, 59
Хименес Фернандес, Мануел: 545, 547
Хименес Фрауд, Алберто: 467
Хименес, Хуан-Рамон: 467
Хинер де лос Риос, Франсиско: 428, 429, 465
Хипарх: 71
Хипократ: 31, 72
Хирал, Хосе: 518, 520, 555, 556, 563, 565, 566
Хирон Пачеко, Педро, брат на Хуан Пачеко: 89
Хисберт, Антонио: 436
Хитлер: 536, 537, 544, 545, 554, 559, 564, 578, 582, 585, 592, 593, 594
Хишам II, 3-и халиф на Кордова: 41
Ховелянос, Гаспар Мелчор де: 314, 317, 319, 326, 352, 354, 358, 362, 366, 375, 377, 435, 461
Ховер Самора, Хосе-Мария: 14, 152, 450, 685
Хокинс, Джон, английски корсар: 177
Хораций: 431
Хохенлое, принц 453
Хохенцолерн, принц Леополд де: 441
Христос: 360, 397, 570
Христофор Колумб: 119, 136, 408, 504
Хуан II, крал на Кастилия и Леон: 87, 88, 89, 94, 96, 108–110, 118, 125, 140, 141
Хуан Австрийски, дон, испански принц, незаконен син на Карл V: 168, 169, 172, 175, 181, 199, 267
Хуан де Бурбон, дон, син на Алфонсо XIII, граф на Барселона: 560, 584, 606
Хуан де ла Крус, светец: 285, 286
Хуан де Сеговия: 73
Хуан I, крал на Кастилия и Леон: 84, 86, 87, 91, 94, 106
Хуан II, крал на Навара и Арагон: 94, 95, 96, 118, 125, 140, 141, 203
Хуан Карлос I, крал на Испания: 293, 607–618, 619, 623–626, 636, 637
Хуан Мануел, дон: 42, 73
Хуан Севилски: 71
Хуан Хосе Австрийски, незаконен син на Фелипе IV, вицекрал на Арагон: 199, 211
Хуан, инфант на Кастилия, по-големият син на Кралете Католици: 140
Хуан, Хорхе: 309
Хуана I, наречена Лудата, кралица на Кастилия: 140, 141, 142, 143, 144, 146, 169
Хуана II Наварска, кралица на Навара: 94
Хуана, инфанта, дъщеря на Карл V: 156, 174, 283
Хуана, инфанта, принцеса на Кастилия, Ла Белтранеха: 89, 90, 118, 120, 121
Хумболт, Александър, барон: 341
Цезар: 18, 236
Цицерон: 93, 94
Чембърлейн, Джоузеф: 475
Чилида, Едуардо: 592
Чърчил, сър Уинстън Спенсър: 594
Шак, фон: 470
Шарл IX, крал на Франция: 178
Шарл V, крал на Франция: 96
Шарл VIII, крал на Франция: 140, 141
Шарл Бурбонски: 160
Шарл Дръзки, херцог на Бургундия: 140, 157
Шатобриан, Франсоа Рене, виконт: 97, 379, 390
Шекспир, Уилям: 470
Шоазьол, Етиер-Франсоа, херцог: 324
Шоню, Пиер: 198, 247, 249, 395
Шопенхауер, Артур: 470
Шьолхер, Виктор: 347
Щорер, немски посланик по времето на Франко: 578
Юго, Виктор: 150, 168
Юда: 88
Юлиан: 28, 64
Юлиус Клайн: 76
Юнг, Едуард: 340
Урсинос, Мари-Ан дьо ла Тремуй, принцеса: 305, 306
Ягуе, генерал: 571, 572, 576
Яков, светец: 46, 161, 255, 278, 289

Търсете поредиците на издателство *Кама*

Поредица *Знаем ли...*

№ 1. М. Палеолог ***Трагичният роман на император Александър II***, 1995
№ 2. Едмон Пти ***История на авиацията***, 1999
№ 4. Димитри Кицикис ***Османската империя***, 2000
№ 5. М.-Ф. Чакалоф ***Изграждането на обединена Европа***, 2000
№ 6. Роже Дюфрес ***Наполеон***, 2000
№ 7. Ролан Лю ***Съвременен Китай***, 2000
№ 8. Пол Гишоне ***Мусолини и фашизмът***, 2000
№ 9. Клод Давид ***Хитлер и нацизмът***, 2001
№ 10. Пиер Гримал ***Гръцката митология***, 2001
№ 11. Тиери Ленц ***Убийството на Кенеди***, 2001
№ 12. Пол Нодон ***Франкмасонството***, 2001
№ 13. Серж Ютен ***Тайните общества***, 2001
№ 14. Янош Савай ***История на Унгария***, 2001
№ 15. Мишел Боавен ***История на Индия***, 2002
№ 16. Андре Шураки ***Държавата Израел***, 2002
№ 17. Фр. дьо Фонтет ***История на антисемитизма***, 2002
№ 18. Пиер Шоню ***История на Латинска Америка*** , 2002
№ 19. Жан-Жак Мари ***Сталин***, 2002
№ 20. Жан-Клод Зарка ***НАТО***, 2002
№ 21. Ален Гийерму ***Йезуитите***, 2002
№ 22. Пол Льомерл ***История на Византия***, 2002
№ 23. Филип Рондо ***Ирак***
№ 24. Пиер Ренувен ***Първата световна война***, 2003
№ 25. Андре Лемер ***История на еврейския народ***, 2003
№ 26. Фернан Ниел ***Албигойци и катари***, 2003
№ 27. Жан Боберо ***История на протестантството***, 2004
№ 28. Анри Мишел ***Втората световна война***, 2004
№ 29. Илия Тодев ***Българското нац.революционно движение***, 2005
№ 30. Боян Пенев ***Начало на българското възраждане***, 2005
№ 31. М. Конопницки Е. бен Рафаел ***Йерусалим***, 2005
№ 32. Ж. Б. Дюрозел ***История на католицизма***, 2005

Очаквайте:

Жан Брюн ***Платон и Академията***
Жан Пиаже ***Структурализмът***
П. Граматиков ***Световният църковен събор в Пловдив - 343 г.***
Христо Темелски ***Екзарх Йосиф***
Жан Веркутер ***Древният Египет***
Жул Мишле ***Жана д'Арк***

Поредица Време

№ 1. Пиер Микел ***История на Франция***, 1999
№ 2. Дитер Раф ***История на Германия***, 2000
№ 3. Никола Верт ***История на Съветския съюз***, 2001
№ 4. Фр. Шевалие ***История на Латинска Америка***, 2002
№ 5. Хартмут О. Ротермунд ***История на Южна и Източна Азия***, 2003
№ 6. Жак Жарне ***История на китайската цивилизация***, 2004
№ 7. Джулиано Прокачи ***История на Италия***, 2004
№ 8. Катрин Кокри-Видрович ***История на Черна Африка от 1800 г. до наши дни***, 2004
№ 9. Хосе Перес ***История на Испания***, 2005

Очаквайте:

Оксфордска история на Великобритания, под ред. на Кенет Морган
Николай Рязановски ***История на Русия***
Жан Батист Дюрозел ***История на дипломацията***
Франсоа Фюре ***Френската революция***
Никола Гримал ***История на древния Египет***
Пиер Бруе ***История на Коминтерна***
Чусиши Тсудзуки ***История на Япония 1825 - 1995***
Ернст Нолте ***Европейската гражданска война 1917 - 1945 г. (националсоциализъм и болшевизъм)***
Александър Солженицин ***Две столетия заедно (еврейството в руската история)*** т. I и т. II
Жан Франсоа Сиринели ***История на съвременна Франция (1914 - 2000)***

Поредица Разум

№ 1. Жозеф дьо Местр ***Размишления за Франция***, 1996
№ 2. Стоян Михайловски ***Политически и философско-религиозни размишления***, 1999
№ 3. Морис Дюверже ***Социология на политиката***, 1999
№ 4. Бенжамен Констан ***За свободата при модерните народи***, 2002

Очаквайте:

Бенжамен Констан ***Принципи на политиката***
Освалд Шпенглер ***Политически студии***

Поредица Исторически етюди

№ 1 Франсоа Фейтьо ***Реквием за една загинала империя (История на разрушаването на Австро-Унгария)***, 2003
№ 2 Жан Тюлар ***Френската Революция, 2002***
№ 3. Режин перну ***Тамплиерите***, 2003
№ 4. Ален Даниелу ***Кратка история на Индия***, 2003
№ 5 Веселина Вачкова ***Симеон Велики***, 2005
№ 6 Пиер Воалери ***Между два свята***, 2005
№ 7. Хосе Перес ***Кратка история на Инквизицията в Испания***, 2005
№ 8 Петър Добрев ***Сага за древните българи, 2005***

Очаквайте:

Индро Монтанели ***История на древния Рим***
Режин Перну ***Ричард Лъвското сърце***
Марсел Симон ***Античният юдаизъм и античното християнство***
Хилдебранд ***Третият Райх***

Поредица Университети

№ 1 Реймон Бар, Фр. Тьолон ***Политическа икономия,*** **т. 1 и т. 2,** 2002 и 2003
№ 2 Анри Мендрас ***Елементи на социологията***, 2002
№ 3 Морис Ваис ***Международните отношения след 1945 г.,*** 2004
№ 4 Ан Лавин, Ж.-П. Полен ***Теории за парите***, 2005
№ 5 Патрис Тушар и др. ***Век на крайности***, 2005

Очаквайте:

Фредерик Барбие ***История на медиите***
***История на международните отношения*, т. 1, т. 2, и т. 3**
Жаклин Ромили ***Древногръцката литература***
Давид Рюзие ***Международно публично право***
Ив Анес ***Учебник по журналистика***
Морис Рьоклен ***Психология***
Анри Мендрас ***Социалната промяна***
Денис Вернан ***Въведение във формалната логика***

Четете новото издание на ИК *Кама*

списание *Историята*

Брой 1 – *Прабългарите*
Статии на: проф. Б. Филов, проф. Г. Фехер,
проф В. Бешевлиев, акад. М. Юхма,
ст.н.с. П. Добрев и др.

Брой 2 – *Живковизмът*
Статии на: проф. Ст. Михайлов,
доц. Искра Баева, Румен Дечев и др.

Брой 3 – *Тайните общества*

Хосе Перес

История на Испания

Първо издание

© Превод:
Павлина Рибарова: Предговор, Част първа, гл. I, II, III, IV,
Част втора, гл. I.
Катерина Добрева: Част втора, гл. II, III, IV, V.
Жорж Йовчев: Част втора, гл. VI, VII, Част трета, гл. I.
Даниела Борисова: Част трета, гл. II,
Георги Апостолов: Част трета, гл. III, IV.
Марияна Петрова: Част трета, гл. V, VI.
Илко Вълков: Част трета, гл.VII, VIII, IX, Заключение
Научни редактори: д-р Веселина Вачкова
проф. Димитър Сирков, дин
Редактор: Марияна Китипова
Предпечат: Илко Вълков
© ИК "КАМА", 2005
ISBN 954-9890-76-7

Цена: 23 лв.

Основополагащ факт в испанската история е завладяването на иберийския полуостров от маврите. Епичната борба за отвоюването на полуострова от исляма, т.н. ***Реконкиста****, поставя началото на испанската държава. Кралете католици Исабела и Фердинанд, Великите географски открития, Светата инквизиция, Карл V, орденът на Йезуитите, неподражаемите творения на Лопе де Вега, Ел Греко и Веласкес, въобще всички велики личности и събития от испанското минало носят несломимия порив на Реконкистата. Тя създава испанския дух, а той твори една* ***Велика история.***

Хосе Перес - *преподавател по история на Испания и иберoамериканска цивилизация в Университета в Бордо III, основател и пръв директор на Центъра за изследване на иберийските държави във Франция и почетен директор на Музея на Веласкес в Мадрид ни представя историята на Испания в нейната цялост, едновременно информативно и критично - в едно изложение, което съчетава високата научност с яснотата и достъпността.*

Корица : Инфанта , Веласкес